هاجی مرزاهد کبریمی

يۈسۈپ خاس هاجىپ

2

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

هاجی مرزاهد کېرىمي

يۇسۇپ خاس هاجىپ

1

(رومان)

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

玉苏甫·哈斯哈吉甫. 上 : 维吾尔文 / 米尔扎依提·克里木著. — 乌鲁木齐 : 新疆人民出版社, 2014.12
ISBN 978-7-228-17304-4

Ⅰ. ①玉… Ⅱ. ①米… Ⅲ. ①长篇小说 — 中国 — 当代 — 维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2014)第305816号

责任编辑 巴力江·孜帕尔
责任校对 热娜古丽·阿布里米提
封面绘画 克里木·纳斯尔丁
封面设计 艾克拜尔·沙力
出版发行 新疆人民出版总社
新疆人民出版社
电 话 0991-2827472
地 址 乌鲁木齐市解放南路348号
邮 编 830001
印 刷 北京顺诚彩色印刷有限公司
经 销 新疆维吾尔自治区新华书店
开 本 880×1230毫米 32开本
印 张 24.75
版 次 2015年6月第1版
印 次 2015年6月第1次印刷
印 数 1 — 5000
定 价 67.00 元

هاجی مرزاهد کپرنمي .

كىرىش سۆز

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر !

ھازا گۈلدۈرلىمسە چېقىن چېقىلمايدۇ. دۇنيادىكى ھەرقانداق ۋەقە، ھادىسە سەۋەبسىز بولمايدۇ. دوست ـ يار، بۇرادەرلىرىمنىڭ دەۋىتى، قوللىشى بولمىغان بولسا قەتئىي ئىرادە، كۈچلۈك ئىشەنچ بىلەن «يۇسۇپ خاس ھاجىپ» رومانىنى يېزىشقا كىرىشمىگەن بولاتتىم.

ھەممىزگە مەلۇم، تارىخىي تېمىدا رومان يېزىش بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى قىيىنلىق دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى خىزمەتلەرنىڭ بىرىدۇر. مەن مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ بۈيۈك سىيمالارنىڭ بىرسى بولغان ئالىم، شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپقا بولغان كۈچلۈك ئىخلاس ـ ئەقىدەم بىلەن بۇ رومانىنى روياپقا چىقاردىم. ئەلۋەتتە، ئوقۇرمەنلەرنىڭ «بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي مەنبەسى بارمۇ؟ قانداق يازمىلاردىن پايدىلاندىڭىز؟ بۇ رومانىدىكى ۋەقەلەر، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەر تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇنمۇ؟ يېزىشىڭىزدىكى مەقسەت ـ مۇددىئا نېمە؟» دېگەن سوئاللارنى ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇقەررەر. بۇ قېتىم «يۇسۇپ خاس ھاجىپ» رومانىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى قىسىمىدىن ئىبارەت تولۇق نۇسخىسى نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ، ئۇلاردا قانائەت ھاسىل قىلىش ئۈچۈن بۇ كىرىش سۆزنى يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ـــ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيەت تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئۇلۇغ

ئالىم، ئىستېداتلىق شائىر، ژۇرنالىست، دۆلەت ئەربابى، ئەينى دەۋردىكى مەرپەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر ئىسلاھاتچى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ياد ئېتىلىپ، ھۆرمەتلىنىپ كەلمەكتە. كەلگۈسىدىمۇ ئەۋلادلارنىڭ پەخرلىنىدىغان مەنىۋى ئۇستازى بولۇپ قالغۇسى.

مەن ئۆزىنىڭ ھايات پائالىيىتىدىن خاتىرە قالدۇرمىغان بۇ كەمتەر، ئالىيجاناب ئالىمنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بىلىش، چۈشىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئالەمشۇمۇل داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» نى قايتا ـ قايتا ئوقۇپ، قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلدىم، بۇ ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمغا بولغان ھۆرمەت ـ مۇھەببىتىم قەلبىمدە تاشقىن ياسىدى. ئۇنىڭ ھاياتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان قاراخانىيلار تارىخىغا ئائىت بولغان: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «سەلجۇقىيلار تەركىرىسى»، «غەزنەۋىلەر تەزكىرىسى»، «تارىخ ئاتالغۇلىرى تەرجىمە قوللانمىسى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» قاتارلىق كىتاب، تەزكىرە، رىۋايەتلەرنى توپلاپ، كۈندۈزنى كېچىگە، كېچىنى ـ كۈندۈزگە ئۇلاپ، مۇلاھىزە قىلىپ، پىكىرلەر قاينىمىغا، خىيال دېڭىزىغا شۇڭغۇپ ئۇزدۇم ... شۇ ئۇزگەنچە يىراق ئۆتمۈشتىكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تۈمانلىق قىرغىقىغا بىرىپ توختىدىم. بۇ خانىدانلىقنىڭ نەسەبنامىسىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇلۇغ بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىپ كۆز يۇمغۇچە ئون پادىشاھنى (بۇغرا قاراخاننى) باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى بىلدىم.

نەتىجىدە ئۆمۈربويى خەلق غېمىنى يەپ، ئەل ئۈچۈن قايغۇرۇپ، ئۆز مەملىكىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى، قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن جان پىدا قىلىپ ئۆتكەن بۇ دانا ئۇستازنى بىرقەدەر چوڭقۇر چۈشەندىم. ئۇنىڭ ھارماي ـ تالماي ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش، ئىجاد قىلىش روھىنى، مۇستەبىت

تۇزۇم، قالاق خۇراپىي ئادەت ـ يوسۇن، بولمىغۇر زىيانلىق قىلىقلارنى ئۆزگەرتىش، يېڭىلاش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدىكى پىداكارلىقىنى، ھەرقانداق ۋاقىت، ھەرقانداق قىيىن شارائىتتا ئۈمىدسىزلەنمەي، يول ئېچىپ ئىلگىرىلەپ، ئايانماي كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى ۋە ئون بۇغراخان زامانىسىدىكى ئوينىغان رولىنى ئەۋلادلارغا ھېكايە قىلىپ بېرىش ئىستىكى كۆڭلۈمنى ئىگىلەپ، ئىچىمگە بىر ئوت چۈشتى ... شۇنىڭ تۈرتكىسى بىلەن «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» نامىلىق بۇ تارىخىي رومانىنىڭ ۋەقە قۇرۇلمىسىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەينى زامانىدىكى جەمئىيەت ۋە تۇرمۇش ھەقىقىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قىلىپ توزۇپ چىقىپ، ئوتلۇق ئىشتىياق، يۈكسەك ھۆرمىتىم بىلەن بۇ قۇتلۇق ئىشقا تۆتۈنغىنىمدىن روھلاندىمكى، ھېرىش ـ چارچاش ھېس قىلمىدىم.

ھەيھات ! يۇلتۇزلۇق كۆڭۈل ئاسمىنىمدا گۈلدۈرماما گۈلدۈرلىدى. پالىلداپ چېقىلىپ لەرزىگە كەلگەن ۋۇجۇد قەلئەيىمنى يورۇتتى، تاراسلاپ ياغقان يامغۇر قەلب دېرىزەمنى يۇدى. مەشۇتتەك ئاق بەتلەرگە يۈرەك قېنىم سىرغىپ، بۇ تارىخىي رومان يېزىلىپ تاماملاندى ۋە ئوقۇرمەنلىرىم بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

بۇ ئەسەردە قاراخانىيلارنىڭ نەسەبنامىسى بىلەن بىللە مۇتەپەككۇر، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىھات بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلىش جەريانى، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر دانىشمەن بولۇپ يېتىشىپ چىقىش جەريانى ھەمدە قارا نىيەت، ئاسىي، سۈيىقەستچى جاھالەت تەرەپدارلىرىنىڭ ھەققانىيەت، ئادالەت، مەرىپەت كۈچلىرى تەرىپىدىن يەر بىلەن يەكسان قىلىنغانلىقى ۋە ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيادىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

ئەۋلادلارغا قىلىنغان بۇ سوۋغىتىم بىلەن 21 ـ ئەسىرگە

قەدەم قويغانلىقىمدىن ئىپتىخارلانغان چېغىمدا، ھەر جەھەتتىن ماڭا ياردەم قىلغان، مەدەت بەرگەن، ساۋاقداش، سەپداش، دوستلىرىمغا، ئوقۇغۇچى ـ شاگىرتلىرىمغا چىن قەلبىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ئاي يۈزىدە داغ بار. كۈنمۇ بەزىدە تۇتۇق، بەزىدە ئوچۇق بولىدۇ. ئىنسانمۇ ئۆز نۇقسانى، ئىللىتى بىلەن ئىنساندۇر. ئەلۋەتتە، پېقىرنىڭ بۇ ئەسىرىمۇ نۇقساندىن خالىي بولماسلىقى مۇمكىن. بولۇپمۇ بىر قىسىم ۋەقە ـ ھادىسىلەر ھەققىدىكى يىلنامىلەرنى تامامەن توغرا ۋە مۇتلەق دەپ ئېيتالمايمەن. ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىممەتلىك، سەممىي پىكىرلىرىنى ئايىماسلىقىنى ئۈمىد قىلىپ، قولۇم كۆكسۈمدە ئېھتىرام بىلدۈرىمەن.

مۇئەللىپ

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب جەڭگاھتىن كەلگەن خەۋەر 1
ئىككىنچى باب سەھەر جىمجىتلىقىنى بۇزغان سېھىرلىك
ئۇن 24
ئۈچىنچى باب ئاتا ئۈمىدى 64
تۆتىنچى باب ئۈشتۈمتۇت كەلگەن ئەجەل 89
بەشىنچى باب مەنسۇرخان تەختكە چىققانىدا 118
ئالتىنچى باب رەقىبىگە غالىب كەلگەن ئەزىمەت 143
يەتتىنچى باب قارا سېكىلەكلىك بالا 164
سەككىزىنچى باب ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولۇش 194
توققۇزىنچى باب مۇشۇك بەزدىن يەنە قۇرۇق قالىدى 220
ئونىنچى باب نورۇزدا بولغان قوش تۇي 246
ئون بىرىنچى باب بۇغرا قاراخانىنىڭ سوۋغىسى 261
ئون ئىككىنچى باب بەختى كەلگەن نازىنىن 301
ئون ئۈچىنچى باب بۆرە تېگىن 333
ئون تۆتىنچى باب ئاسىيلىق 352
ئون بەشىنچى باب مەلىكۇل مەشرىق ھۇزۇردا 401
ئون ئالتىنچى باب ئوردۇكەنت 424
ئون يەتتىنچى باب قان تامچىلىغان يۈرەك 462
ئون سەككىزىنچى باب باغدىكى قوش قەبرە 491
ئون توققۇزىنچى باب ئەلنى يىغلاتقان مۇسىبەت 518
يىگىرمىنچى باب چىن مۇھەببەت 555
يىگىرمە بىرىنچى باب كېچ كۈز ئاخشىمىدا ئوقۇلغان
نىكاھ 583

يىگىرمە ئىككىنچى باب بۇغرا قاراخان ناممدىن يېزىلغان مەكتۇپ 614
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئەل غېمىدە ئۆتكەن ئۆمۈر 647
يىگىرمە تۆتىنچى باب ھەيۋە، ئادەملەرنىڭ نىيىتى 666
يىگىرمە بەشىنچى باب نادامەتلىك پۇشايمان 689
يىگىرمە ئالتىنچى باب ئابىنچۇ خاتۇننىڭ قەستى 716
يىگىرمە يەتتىنچى باب قانغا بويالغان دەشت 749

61
64
66
68
71
74

بىرىنچى باب

جەڭگاھتىن كەلگەن خەۋەر

1

بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيگەن يىگىت مىنىۋالغان قاراگىر ئېگىز تاغ باغرىدىكى چىغىر يولدا ئۇچقاندەك چېپىپ باراتتى. تاشقا تەگكەن ئات تۇيىقىدىن ئۇچقۇن چاچرايتتى. يولنىڭ ئوڭ تەرىپى قىيپاش كەتكەن سايلىق بولۇپ، ياپيېشىل قارىغاي، ئارچا دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغانىدى. بىر تارام سۇ ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇراتتى. سول تەرەپ بولسا تۇزلىق ــ كۆز يەتكۈزسىز ياياق ئىدى. توڭ ئېرىپ، تۇپراق ئىللىپ، ئەمدىلا باش كۆتۈرگەن يۇمران گۈل ـ گىياھلارنى كۆكلەم سەلكىنى يەلپۇندۇرەتتى. قوي، كالا پادىلىرى، توپ ـ توپ يىلقىلار ئوتلاۋاتاتتى.

ھەر تامانغا كۆز سېلىپ كېتىۋاتقان يىگىتنىڭ دىمىقىغا تۇپراقنىڭ خۇش ھىدى ئۇرۇلاتتى. ئۇ تىزگىنىنى بوش قويۇۋەتتى، قاراگىر يورغىغا چۈشتى. تاغ قاپتىلىدىكى دوقمۇشتىن قايرىلىشىغا، ياياقتىن كەلگەن بىر توپ كېيىك شوخلۇق بىلەن سەكرەشكىنىچە چىغىر يولنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاتنى ئۇركۈتۈۋەتتى. قاراگىر قۇلاقلىرىنى يوپۇرۇپ، ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈردى ـ دە، كىشنەپ چاپچىدى. يىگىتنىڭ تىقىمى ئېگەردىن كۆتۈرۈلۈپ، يانپېشىغا ئېسىلغان قىلىچ پۇلاڭشىپ كەتتى. يەلكىسىگە ئېسىلىق تېرە ئوقداندىكى قىزىل پۆپۈكلۈك ئوقلار بىر ـ بىرىگە سوقۇلدى: «بولدى بايقۇش،

يولۇاس توپىغا ئۇچراپ قالغاندەك نېمانچە قىلسەن؟ بۇ جانۋارلار سەن بىلەن ماڭا زىيان يەتكۈزمەيدۇ» دېدى يىگىت تىزگىننى تارتىپ. قاراگىر ئۇياق ـ بۇياققا بويۇنداپ قاراپ تىنچلانغاندا، كېيىكلەر پىتىراپ قېچىپ قارىغايلىق ئىچىگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى. يىگىت يەلكىسىدىن يانى، ئوقداندىن ئوقنى ئېلىپ قارىغا ئېلىپ ئاتتى. كۆز يېتىم يەردىكى چىنار دەرىخى تۈۋىدە بىر كېيىك يىقىلدى. يىگىت غازاڭ، قۇرۇق شاخلار ئۈست ـ ئۈستىگە بېسىلىپ كەتكەن يەرگە سەكرەپ چۈشتى. تىزگىننى ئېگەرنىڭ قۇش بېشىغا ئىلىپ قويۇپ، ئاتنى مەيلىگە قويۇۋەتتى. ئاندىن بېرىپ تېپىرلاپ ياتقان كېيىكنى بوغۇزلىدى، ئىسسىق قان چىنار تۈۋىگە يېيىلدى.

«شۇكۇر، بۇ ئۇزۇن يولدا تاماقسىز قالمىدىم، رىزقىمنى خۇدا ئۆزى يەتكۈزۈپ بەردى» «يىگىت شۇنداق ئويلاپ كېيىكنى تۇلۇمچىلاپ سويدى، گۆشلىرىنى پارچىلىدى، «نېمىدېگەن سېمىز، تېخى يېشىغا يەتمىگەن ئوغلاق ئىكەن جانۋار، ئەمدى كاۋاپ قىلىپ يەي.»

يىگىت قىرلىق تاش چاقماق بىلەن قۇرۇق شاخلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ غۇلا سالدى، ئاتقا ئارتىلىق قىل خۇرجۇنىنى ئېلىپ، لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلىغان ئوتنىڭ يېنىغا كەلدى. خۇرجۇندىن مىس چۆگۈن، چۆچەك[1]، ئىككى تال زىخ بىلەن بۇغداي ئۇنىنىڭ تالقىنىنى ئالدى. ئېقىندىن مىس چۆگۈندە لىق سۇ ئېلىپ كېلىپ ئوتقا قويدى. زىخقا ئالىقاندەك كېسىلگەن گۆشنى ئۆتكۈزۈپ، ئوتقا قاقلاپ پىشۇردى. كاۋاپ پۇرىقى تاغ باغرىنى بىر ئالدى.

ئۇ قۇرۇتۇلغان يالپۇز، رەيھان ۋە زەپە ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان چاينى ھىلىلا قاينىغان چۆگۈنگە سېلىپ دەملىدى. ياغاچ قوشۇق بىلەن بىرنەچچە كاپام تالقان يەپ چاي ئىچكەندىن كېيىن،

---

① چۆچەك ـــ ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان قاچا.

پىژىلداپ پىشقان كاۋاپقا ئېغىز تەگدى.

قارىغايلىقتىن كېلىۋاتقان تورغايلارنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازىغا مەھلىيا بولغاچ مەززىلىك كاۋاپنى يەپ تۇگەتكەن يىگىت زىخقا يەنە گۆش ئۆتكۈزۈپ ئوتقا قاقلاپ قويدى، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇياقتىن ـ بۇياقىقا مېڭىپ ئۆزىنى سوۋۇتۇۋاتقان قاراگىرنىڭ يېنىغا بېرىپ يۈگەننى ئالدى ـ دە، بوينىغا توۋرانى ئېسىپ قويدى. ئات گاراچلىتىپ بوغۇز يېيىشكە باشلىدى.

ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشى، قۇشلارنىڭ يېقىملىق سايراشلىرى بەجايىكى ئەللەي ئەتكەندەك بولۇپ، يىگىتنى مۈگدەك باستى.

قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن، بىر كەمدە قاراگىرنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى ئۇنىڭ شېرىن ئۇيقۇسىنى بۇزۇۋەتتى. يىگىت كۆزىنى ئېچىپ ئولتۇرۇپ قارىۋىدى، قارىغايلىقتىن چاپچىپ چىقىقان ئاتقا كۆزى چۈشتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ تىزگىنىنى تۇتۇۋالمىغان بولسا، ئات چۆگۈنىنى ئۆرۈۋەتكەن بولاتتى. ئات بىرنەچچىنى پۈشقۇرۇپ، ئىگىسىگە مۆلدۈرلەپ باقتى. يىگىت بۇ ۋاپادار ئېتىنىڭ ئالدىغا كەلگىنىدىن «بوغۇزنى يەپ بولدۇم، توۋرانى بوينۇمدىن ئېلىۋەت، ئەمدى ئوت يەي» دېگەن مەنىنى چىقاردى. يىگىت توۋرانى ئېلىۋېتىپ، ئوتلىۋالسۇن، دەپ ئاتنى قويۇۋەتتى. لېكىن، قاراگىر كەتمەي يەر تېپىپ، ئارقىسىغا قايرىلىپ قاردى. يىگىت «نېمە دەيسەن جانىۋار؟ بىرەر شەپە سەزدىڭمۇ؟ ئەجەب جەڭدە ئۆلگەن ئاق قاشقا ئېتىمدەك ماڭا كۆيۈنۈپ كېتىۋاتسەنغۇ. تېخى تۇنۇگۈن ئەتىگەن ئۆتەڭدىن مىنىپ چىققان تۇرسام سېنى...» دېگەندەك قىلىپ، قاراگىرنىڭ پېشانىسىدىكى ئاق قاشقىسىغا نوقۇپ قويدى. بۇ ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىمدىن يولغا چىققاندىن بېرى ئۆتەڭلەردە ئالماشتۇرۇپ مىنگەن توققۇزىنچى ئات ئىدى. يىگىت ئۇنى ئىككى كۈندىن بېرى مىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئادەملەرنىڭ مىجەزى ئوخشىمىغاندەك ئاتلارنىڭمۇ مىجەزى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ،

بىرى چىشلىگەك، بىرى تەپكەك، بىرى ياۋاش، بىرى سوكسوك، بىرى يورغا، يەنە بىرى مۇڭگەك... كېلىدۇ. قاراڭغۇ بولسا شاش، يۇگۈرۈك ئىدى. ئات كىشنەپ يەنە ئارقىسىغا قارىدى. يىگىتمۇ ئۆرۈلۈپ قاراپ، ئىختىيارسىز ھالدا قىلىچىنى قىنىدىن شارت قىلىپ سۇغۇردى. ئۇ تاغ قاپتىلىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ ئېيىق بىلەن ئۇلارنىڭ مەردەك[1]لىرىنى كۆرگەنىدى. چوڭ ئېيىقلار خۇددى ئادەمدەك ئىككى پۇتلاپ مېڭىپ كېلىۋاتاتتى. يىگىت قىلىچىنىڭ ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە ئۇرغانىدى، تىك سانجىلىپ قالدى، ئاندىن قاراڭغۇنىڭ ئىككى بىقىنىغا تېڭىپ قويغان نەيزە بىلەن ئومۇتنى ئالدى، نەيزىنى چىنار دەرىخىگە يۆلەپ قويدى، نەيزىنىڭ ئۇچىغا قوتاز قۇيرۇقى چىگىپ قويۇلغانىدى. يىگىت ئومۇتنى كۆتۈرۈپ سالماق قەدەم تاشلىدى. ھۆركىرەپ كېلىۋاتقان ئېيىقلار جايىدا شاپپىدە توختاپ قالدى. يىگىت قاچقان بولسا ئۇلار قوغلايتتى. ئۇ ئالدىغا قاراپ مېڭىۋەردى. سۇر رەڭ چوڭ ئېيىق يېنىدىكى ھەمراھلىرىغا قاراپ قويۇپ، ئالدى پۇتلىرىنى يەرگە قويدى. يىگىتكە يېقىنلاپ كەلگەندە، ئالدى پۇتلىرىنى يەنە ئېگىز كۆتۈرۈپ ھۆركىرەپ ئېتىلدى. يىگىت چاقماق تېزلىكىدە ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، يانداپ ئايلىنىپ كەلگىنىچە ئېيىقنىڭ بېشىغا ئومۇت ئۇردى. سۇر ئېيىق ھەرىدەلگەن دەرەختەك پۇلاڭشىپ يىقىلدى. يىگىت ئومۇتنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ يەنە بىر چوڭ ئېيىقنىمۇ ئۇرۇپ يىقىتتى. ئەمدى ئىككى مەردەك قالغانىدى. ئۇلار يىقىلىپ ياتقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىشتى. بۇ بالا ئېيىقلار مەڭدەپ بىرئاز تۇرغاندىن كېيىن، ئانا ئېيىقنىڭ كۆكسىگە مىنىپ خەنجەر سۇرمەكچى بولغان يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىشتى، ئارقا پۇتلىرى بىلەن تىزلىنىپ، ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتى. گويا يېلىنىپ ئەپۇ سورىغان تەرزدە كۆزلىرىدىن

① مەردەك ــ ئېيىق بالىسى.

يۇم ـ يۇم ياش ئېقىتىپ باشلىرىنى ئېگىشتى. تېپىرلاپ ياتقان ئانا ئېيىق بىلەن ئادەمدەك يۇكۇنگەن ھالدا يىغلىشىپ يېلىنىۋاتقان مەردەكلەرگە كۆز يۇگۇرتكەن يىگىت بىردىنلا خەنجەرنى غلىپىغا سالدى.

ـــ سىلەرمۇ خۇدانىڭ مەخلۇقلىرى، بۇ نۆۋەت بىر قوشۇق قېنىڭلاردىن كېچەي، ئىككىنچى يولۇمنى توسقۇچى بولماڭلار. ئەگەر يولۇمنى يەنە توسۇيدىكەنسىلەر، بېشىڭلارنى تېنىڭلاردىن جۇدا قىلىپ، تېرەڭلەرنى جۇۋا قىلىپ كىيىمەن ! ـــ دېدى ئۇ ئۇمۇتنى ئوينىتىپ.

قاراگىر ئۇياقتىن ـ بۇياققا چاپچىپ مېڭىپ ئېيىقلارنى كۆزەتمەكتە ئىدى. يىگىت كۆيۈپ چوغ بولغان ئوتنىڭ يېنىغا كەلدى. قىزىل ياقۇتتەك پارىلداپ تۇرغان چوغلارنىڭ ئارىسىنى ئېچىپ، بىر سان گۆشنى كۆمدى. «قالغان گۆش كۆك بۆرىگە قالسۇن» دېدى ئۆزىچە پىچىرلاپ. ئۇ قولى بىلەن «كەل ـ كەلگىن» دېگەندەك شەرەتلىۋىدى، قاراگىر يۇگۇرۇپ كەلدى. يىگىت «بايقۇش، سېنى ياقتۇرۇپ قالدىم، بۇنىڭدىن كېيىن چۇشكەن ئۆتەڭلەردە سېنى باشقا ئات بىلەن ئالماشتۇرمايمەن، ماڭا ئۆمۈرلۈك ھەمراھ بولۇشنى خالامسەن؟» دېگەندەك قىلىپ ئاتنىڭ باش ـ بويۇنلىرىنى سىلىۋىدى، ئات گويا ماقۇل بولغاندەك كىشنەپ قويدى. يىگىت نەيزە بىلەن ئومۇتنى ئىلگىرىكىدەك ئۇنىڭ بىقىنىغا تاڭدى، پىشقان گۆش بىلەن نەرسە ـ كېرەكلەرنى خۇرجۇنغا قاچىلاپ ئۇستىگە ئارتتى. قورسىقى تويغان ئات بىر پۇشقۇرۇپ مېڭىپ كەتتى. قاراگىر ئېيىقلارنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئۇركۇپ نېرىغا داجىپ، قەدىمىنى تېزلەتتى.

ئۇ يولغا چىققان بىر ئايدىن بېرى سەپىرىنى مانا شۇنداق داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بەزى كۈنلەر تىپتىنچ ئۆتۈپ كېتەتتى. بەزى كۈنلىرى بولسا ئولجىغمۇ، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىغمۇ ئۇچرايتتى... يىگىت قار ـ مۇزلۇق ئالتاي

تاغلىرىدىن، خانتەڭرى، بوغدانىڭ گۈل ـ گىياھلىق ئېتەكلىرىدىن، يەتتەسۇ بوستانلىقىدىن ئۆتۈپ قۇزغوردۇ① غا يېقىنلاشتى. ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ ئۆتەڭلەردە قاراگىرنى باشقا ئاتقا ئالماشتۇرماي سەپىرىنى داۋام قىلىۋەردى.

2

كۈن خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى. ئۇ چەكسىز كەتكەن ئېكىنزارلىقتىن ئوڭ تەرەپكە بۇرالدى. ئىككى تەرىپىدە جىگدە دەرەخلىرى ئۆسكەن چىغىر يولدا بىرئاز مېڭىپلا، تىكەن، يانتاق بېسىپ كەتكەن قىيپاش دۆڭگە چېپىپ چىقتى، يىگىتنىڭ ساقال قاپلاپ كەتكەن يۈزلىرى قايغۇلۇق تۇس ئالدى. ئۇ ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، قارا تەرگە چۆمگەن ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى، تىزگىنىنى ئېگەرنىڭ قۇش بېشىغا ئىلىپ قويۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم ! ـــ ئۇ بوم ئاۋاز بىلەن بۇ دۆڭلۈككە دەپنە قىلىنغان بۇۋىسىنىڭ، ئۇرۇق ـ جەمەتىنىڭ روھىغا سالام بەردى ۋە ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلگەن ھالدا، شاخلاپ ئۆسكەن قېرى يۇلغۇن دەرىخى يېنىدىكى تۇغ شەددە قادالغان بىر دۆۋە توپا تۇۋۈگە يۆكۈندى، قىلىچىنى تىزىدا توغرا قويۇپ، لەرزان ئاۋازدا قۇرئان تىلاۋەت قىلدى.

ئۇ بالا چېغىدىلا بۇۋىسى ۋاپات بولغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان بىر يەرگە بارغاندا، قايتقاندا، بۇ دۆڭگە چىقىپ بۇۋىسىنىڭ روھىغا دۇئا قىلماي قالمايتتى، بۇ قېتىم ئۇ ئىككى يىل داۋام قىلغان قانلىق جەڭدىن قايتىپ كېلىۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇزاق قىرائەت قىلىپ، ئىخلاس بىلەن دۇئا قىلدى. ئاتنىڭ بىقىنىغا ئېسىپ قويغان بىر كىچىك خالتىنى ئېلىپ ئاغزىنى يەشتى، خالتىدا بۇغداي بار ئىدى، يىگىت

① قۇزغوردۇ ـــ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پايتەخت بالاساغۇن.

ئوچۇملاپ ئالغان بۇغدايىنى توپا دۆۋىسى ئۈستىگە چاچتى.

تىمتاس دۆڭ تەرەپ ـ تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن قۇشلار بىلەن تولۇپ كەتتى. يىگىت ۋىچىرلىشىپ، قاقىلدىشىپ، چۇۋۇلدىشىپ دالىلاشقا كىرىشكەن قۇشلارغا كۆز سالغىنىچە ئاتنى يېتىلەپ ئاستا ماڭدى. سوقۇپ تۇرغان باھار سەلكىنى ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىنى قۇرۇتۇۋەتتى. قارا بۇلۇتلار ئىچىدىن كۈن كۆرۈنۈشى بىلەن دۆڭگە ئاپتاپ چۈشتى. «قىيام بولۇشقا ئاز قاپتۇ، ئەمدى ماڭماي» ئۇ ئاتنىڭ تۆشلىكىنى چىگىتىپ، ساغرىسىغا شاپىلاقلاپ قويدى. قاراگىر بېشىنى بۇراپ، تۇمشۇقىنى ئۇنىڭ قاداقلىشىپ كەتكەن قولىغا تەگكۈزدى. يىگىت ئاتنىڭ بېشىنى سىلىغان ھالدا دۆڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چۈ دەريا سى①غا باقتى. دولقۇنلانغان سۇ كۆۋەجەپ، ئوقچۇپ ئاقماقتا ئىدى. ئىسسىقكۆل تەرەپتىن كەلگەن بىر توپ غاز ـ ئۆردەكلەر دەريا ئۈستىدە پەيدا بولدى ـ دە، پەسلەپ ئۇچۇپ نەمخۇش قىرغاقىغا قونۇشتى. دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىن خېلى يىراقتا قارا سىزىقتەك كۆرۈنۈپ تۇرغان سېپىلغا، مورا شەكىللىك قاراۋۇل مۇنارىغا كۆزى چۈشكەن يىگىتنىڭ يۈرىكى گۈپۈلدەپ، قېنى ئوقچۇپ زادى تۇرالماي قالدى. ئۇ بوۋىسىنىڭ روھى بىلەن خوشلاشتى، ئاتقا مىنىپ تىزگىنىنى قويۇۋەتتى. قاراگىر دۆڭدىن چۈشۈپلا، قۇلاقلىرىنى يوپۇرغىنىچە چاڭ توزۇتۇپ، چېپىپ كەتتى.

«ئاھ ! بالاساغۇن ئانجان شەھەر، ئاخىر بوسۇغاڭغا ئامان يېتىپ كەلدىم...» دېدى ئىچىدە ھاياجانلىنىپ.

يىگىت ئوتلاقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن چىغىر يولدىن سۇۋادان، قارىياغاچ دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان چوڭ يولغا چىقتى. «شۇ تاپتا جەڭ خەۋىرىنى كۆتۈپ مەنسۇر ئېلىكخانىنىڭ تاقىتى تاق بولۇۋاتقاندۇ. بۇغرا قاراخان ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخان② نىڭ غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى

① چۈ دەريا سى ـــ ھازىرقى قىرغىزستاندىكى دەريا.

② ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخان ـــ سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلى، بۇغرا قاراخان بولغان.

يەتكۈزسەم، خــۇشاللىقى تېــنىگە پاتماي قالار. شانۇشەۋكەتلىك ئاكىسىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن نېمە ئىشلارنى قىلاركىن؟» ئۇ ئېتىنى چۇ دەريا‌سى تەرەپكە بۇراپ، قىرغاقنىڭ دولقۇن يالاپ پەسەيتىۋەتكەن يېرىگە كېلىپ توختىدى. قاراگىر چاڭقىغان چېغى، سۇمۇرۇپ ـ سۇمۇرۇپ سۇ ئىچىشكە باشلىدى. ئۇ خىيالىنى داۋام قىلدى :«ئاتا ـ ئانام مېنى كۆرۈپ سۆيۈنگىنىدىن يىغلىشىپ كېتەرمىكىن. ئاتام يىغلىمىسىمۇ، ئانامنىڭ يىغلىشى تۇرغان گەپ. ئايتولۇنچۇ؟ ئۇ نېمە دەر؟...»

ئۇ بىردىن تىزگىننى قاتتىق تارتتى. ئات تۇمشۇقىنى سۇدىن ئېلىپ پۇشقۇرۇۋېدى، ئۇششاق تامچىلار چاچرىدى. يىگىت ئىختىيارسىز قىرغاققا سەكرەپ چۈشۈپ، ئاتنىڭ يەلپۇنۇپ تۇرغان يالىنى قوللىرى بىلەن تاراپ، بوينىنى قاشلاپ ـ قاشلاپ قويدى. «بايقۇش، نەچچە كۈندىن بېرى تويغۇدەك بىر نەرسە يېيەلمەي ئاچ قالدىڭ، هاردىڭ. ئۆيگە بارغاندىن كېيىن ئوبدان ئارام ئالدۇرۇپ، بوغۇزغا راسا تويغۇزۇپ قويىمسام سېنى...»

قاراگىر قۇيرۇقىنى شىپپاڭشىتىپ، غەلىبە خەۋرىنى يەتكۈزۈشكە ئالدىرىغاندەك، تۇمشۇقى بىلەن يىگىتنى تۇرتتى.

يىگىت غەلىبە خەۋرى بىلەن بىللە، شۇم خەۋەرمۇ ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ جەڭدە قۇربان بولغان دوستى ــ ياخشى كۆرىدىغان قىزىنىڭ ئاكىسى ــ ئۇستازىنىڭ يالغۇز ئوغلى ئىدى. «بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى ئۇستاز هاجىپ جانابلىرىغا قانداق يەتكۈزەرمەن؟ بۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈشكە باشقا ئەشكىنچى① كەلسىمۇ بوپتىكەن...» ئۇ يەنە بىر پەس ئويلاپ تۇردى. قاراگىر ماڭمامسەن، نېمە قاراپ تۇرىسەن؟ خاندىن تارتىپ پۇقراغىچە سېنىڭ خەۋىرىڭگە ئىنتىزار، دېگەندەك قىلىپ كىشىندى.

يىگىت ئېتىغا مىندى، كۆڭلىدىن هەممە كۆڭۈلسىز خىياللارنى چىقىرىۋېتىپ، كۆڭۈەجەپ ئۆركەش ياسىغان چۇ

① ئەشكىنچى ــ پادىشاهنىڭ خەت، ئەمر ـ پەرمانلىرىنى توشۇغۇچى.

دەریاسىغا ئات سالدى.

ــ ھەچ ـ ھەچ①، ــ دەپ ئالدىرىتاتتى ئۇ ئۇزۇشكە باشلىغان ئاتنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ دېۋىتىپ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بالاساغۇن شەھىرى قۇچاق ئېچىپ تۇراتتى.

3

چۇ دەريانىڭ تۆزلىكى ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بالاساغۇن بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنلا گۈزەل، ئاۋات شەھەر ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ قاچان ۋە قانداق بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا رىۋايەت، خاتىرىلەر كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنراق دەپ قارالغان رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن بىرقانچە ئەسىرلەر بۇرۇن، ئورخۇن، ئېدىل بويلىرىدا، قاراقۇرۇم، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە، تارىم، تەكلىماكان تۆزلەڭلىكىدە، سىر، ئامۇ دەريالىرى ۋادىلىرىدا كۆچمەن بولۇپ ياشىغانىكەن. ئورخۇن دەريالىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ پادىشاھى بۇقا قاغان نەچچە تۈمەنلىگەن قوشۇنىنى باشلاپ، غەربكە يۈرۈش قىلىپ چۇ دەريانىسىنىڭ بويىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇ ئەتراپقا نەزەر سېلىپ: «بۇ زېمىننىڭ ئوت ـ چۆپ، سۇلىرى ئەلۋەك، مەنزىرىسى گۈزەل ئىكەن، شەھەر بىنا قىلىشقا بۇنىڭدىنمۇ لايىق جاي تېپىلماس» دەپ ئاتتىن چۈشۈپتۇ. چېدىر ـ بارگاھ تىكتۈرۈپ، ۋەزىر، ئەمىرلىرىگە ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە شەھەر بىنا قىلىش ئويىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئاپتۇ. پەرمان جاكارلاپ ھەرقايسى ئايماقلاردىكى ياغاچچى، تامچى، ئويمىكەش، نەقىشگەرلەرنى چۇ دەريانىسىدا شەھەر قۇرۇشقا چاقىرتىپتۇ. شەھەر ـ شەھەردىن نۇرغۇن ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار چۇ دەريانىسى بويىغا يىغىلىپتۇ. بۇقا قاغان ئۇيغۇرلارنىڭ

① ھەچ ـ ھەچ ــ چۈھ ـ چۈھ.

ئەنئەنىۋى بايرىمى بولغان نوروز كۈنى بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئۆزى ئۇل قويۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىش باشلىنىپتۇ. ئۇچ يىلدا شەھەر قۇرۇلۇشى پۈتۈپتۇ. يەنە كۈن بىلەن تۇن تەڭلەشكەن خاسىيەتلىك نوروز بايرىمى كۈنى بۇقا قاغان خانىشى بىلەن بۇ يېڭى شەھەرگە كىرىپ، ئوردىنىڭ خاقان ساريىدىكى ئالتۇن تەختتىن ئورۇن ئاپىتۇ. شەھەر قۇرۇلۇشىغا قاتناشقان بارلىق ھۈنەرۋەن، كاسىپلار، چۇ دەريا‌سى ۋادىسىدا ياشاۋاتقان چىگىل، قارلۇق، ياغما قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ كىشىلەر بۇ شەھەردىن جاي تۇتۇپتۇ. بۇ يېڭى شەھەرنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان ئالىم ـ ئەدىب، ھۆكۈما ـ تېۋىپ، كاسىپ ـ ھۈنەرۋەن، تىجارەتچى، ھۆپىگەرلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن كۆچۈپ كېلىشىپ شەھەرنى ئاۋات قىلىپتۇ.

شەھەرنىڭ نامى «بالا سانغۇن» دەپ بۇقا قاغانىنىڭ بالا ۋاقتىدىكى ئەركىلەتمە ئىسمى بىلەن ئاتىلىپتۇ. چۈنكى، بۇقا قاغان ئون ئىككى ياش چېغىدىلا جەڭگە قاتنىشىپ «بالا باھادىر» دېگەن نامنى ئالغانىكەن. ئۇ پارسلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە، ئوق تېگىپ قازا قىلغان سانغۇننىڭ يوقلۇقىنى بىلدۈرمەي، سىپاھلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ غەلىبە قازىنىپتۇ ۋە پارس پادىشاھىنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بولغان ئاتىسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئاتىسى: «باركاللا ئوغلۇم، ئەلنى رازى قىلدىڭ. كىچىككىنە تۇرۇپ پادىشاھنى ئەسىر ئاپسەن، سانغۇن بولۇشقا لايىق ئىكەنسەن» دەپ ئۇنىڭغا «ئالىپ ئەر توڭا» دېگەن نامنى بېرىپتۇ. بۇ پاراسەتلىك، غەيۇر شاھزادە «بالا سانغۇن» دەپ ئاتىلىپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىغا قاغان بولغانىكەن. شۇڭا، ئۇ يېڭىدىن بىنا قىلدۇرغان بۇ شەھەرنى ئاۋام ياخشى كۆرىدىغان پادىشاھنىڭ، يەنى ئۆزىنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى بىلەن ئاتاپتۇ. كېيىنچە بۇ شەھەر «بالاساغۇن» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلۇپتۇ.

شۇنىڭدىن مىڭ يىللاردىن كېيىن قۇرۇلغان قاراخانىيلار

خانداڭلىقى بالاساغۇننى يازلىق پايتەخت قىلىپ «قۇزغوردۇ» دەپ ئاتىغاندى.

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ يەتتە دەرۋازىسى بار ئىدى: شەرق تەرىپىدىكى «قوۋۇقى كاشغەر»①، غەرب تەرىپىدىكى «قوۋۇقى سەمەرقەنت»، شەرقىي شىمالدىكىسى «قوۋۇقى باشا»②، شىمالدىكىسى «قوۋۇقى قوت»③، جەنۇبتىكىسى «قوۋۇقى ئالما»④، غەربىي جەنۇبتىكىسى «قوۋۇقى قاراخان»، شەرقىي جەنۇبتىكىسى «قوۋۇقى توشقۇرماق»⑤ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ نامىلار سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا بايتاش قاراخان زامانىسىدا قويۇلغانىدى.

يېگىت «قوۋۇقى كاشغەر» ئالدىدىن چىپىپ ئۆتۈپ ئېتىنى ئوڭغا بۇرىدى. قاراگىر سىلىق يورغىلاپ، كۈنگۇرىلىك ئېگىز سېپىلىنى چۆرىدەپ قېزىلغان خەندەكنى بويلاپ ماڭدى. ئۇ «قوۋۇقى باشا» غا كەلگەندىلا ئاتتىن چۈشتى. ئىككى قانىتى داغدام ئوچۇق چوڭ دەرۋازىغا قاراپ قەدەم تاشلىغاندا، ئۈنىڭ يۈرىكى تېپچەكلەپ سوقۇپ كەتتى. دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدا قىلىچ ئېسىپ، نەيزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل تىك تۇراتتى.

دەرۋازىنىڭ ئۈستى كېمىر شەكىللىك بولۇپ، يولۇاس، تۆگە، بۇغا، كېيىك، كالا، يىلاننىڭ قاپارتما كۆرۈنۈشلىرى چۈشۈرۈلگەنىدى. ئوڭ قانىتىغا قۇلاقلىرىنى يوپۇرۇپ تۇرغان كۆك بۆرىنىڭ، سول قانىتىغا كۆكتىن شۇڭغۇۋاتقان شۇڭقارنىڭ كۆرۈنۈشلىرى نەقىش قىلىنغانىدى. دەرۋازىنىڭ تۆپىسىدىكى پەشتاقتا قىزىل، ھال رەڭ، قارا ئەلەملەر يەلپۈنەتتى. نۆكەرلەر قىلىچلىرىنى يالتىڭاچلىغان ھالدا تۇرۇشاتتى.

---

① «قەشقەر دەرۋازىسى».
② «غەلىبە دەرۋازىسى».
③ «بەخت دەرۋازىسى».
④ «باتۇرلار دەرۋازىسى».
⑤ «ھۇجۇم قىلىش دەرۋازىسى».

يىگىت ئېتىنى يېتىلەپ دەرۋازىدىن كىرىپ بالاساغۇن شەھىرىگە قەدەم باستى. ئۇ توت كوچا ئېغىزىدىكى گۈزەردە بىردەم تۇرۇپ قالدى. «ھازىر ئوردىغا بارسام ئېلىكخان ئالىيلىرى، ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ دەم ئېلىۋاتقان ۋاقتى، ساقلاپ قالىمەن. ئۆيگە بارسام، ئاتا ـ ئانام، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىلەن دىدار كۆرۈشىمەن دەپ، خەۋەرنى ۋاقىتسىدا يەتكۈزەلمەيمەن. ياخشىسى مۇشۇ يەردىلا قورساقنى توقلاپ، نامازشامنى مەسچىتتە ئوقۇۋېلىپ، ئاندىن ئوردىغا باراي» دەپ ئويلاپ، گۈزەر دوقمۇشىدىكى دەڭگە قاراڭغۇرنى ئەكىرىپ قويۇپ چىقتى. ئۇ دەڭنىڭ قارشىسىدىكى چەللە ـ باراڭلىق چايخانا ئالدىغا كەلدى. باراقسان ئەرمۇدۇن دەرىخى چايخانىغا سايە تاشلاپ تۇراتتى. يۇگۇرۇپ كەلگەن مۇلازىم ئۇنى گۈللۈك پالاس، كۆرپە سېلىنغان سۇپىغا باشلاپ:

ـــ ئولتۇرسىلا ئالىپ. چاي ئىچەملا، شورپىمۇ؟ كاۋاپ يەملا، سامسىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ چاي بىلەن گۆشگىردە يەي.

ـــ مانا ھازىر... ئالىپ.

يىگىت «بۇ گۈزەردە ئىككى يىلدىن بېرى ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار، ئېلىپساتارلار كۆپىيىپ قاپتۇ، شەھەر ئاۋاتلىشىپ كېتىپتۇ» دەپ ئويلىدى.

ـــ چاي ئىچسىلە، ئالىپ، ـــ مۇلازىم ساپال ھېجىر، چۆگۈن بىلەن بىر لېگەندە گۆشگىردە ئېلىپ كېلىپ داستىخانغا قويدى.

خىيال يىپى ئۇزۇلگەن يىگىت:

ـــ رەھمەت ئۇستام، ـــ دەپ ئىسسىق گۆشگىردىنى قولىغا ئالدى. ئۇ ئىككى يىلدىن بېرى جەڭگاھلاردا يۈرۈپ، بۇنداق ھۇزۇرلىنىپ چاي ئىچىپ باقمىغانىدى.

يىگىت بۇغرا قاراخان نامى چۇشۇرۇلگەن ئىككى كۈمۈش يارماقنى چايخانا غوجايىنىغا بېرىپ، يولنىڭ ئۇ قېتىمدىكى يېشىل گۈمبەزلىك مەسچىتكە قاراپ ماڭدى.

يولدىن ئات ـ ئېشەك مىنگەن، مەپە ـ ھارۋىغا چۈشكەن، پىيادە كېتىۋاتقان خىلمۇخىل كىيىنىشكەن ھەر خىل قوۋملارنىڭ ئادەملىرى ئۆزۈلمەي ئۆتۈپ تۇراتتى.

ئاق سەللە ئورىغان مەزىن مەسچىتنىڭ كۈنگۈرىلىك ئېگىز مۇنارىغا چىقىپ لەرزان ئاۋازدا ئەزان ئېيتتى:

ـــ ئاللاھۇئەكبەر... ئاللاھۇئەكبەر ! ...

يىگىت نامازدىن يېنىپ، دەڭدىن قاراگىرنى ئېلىپ چىقىپ مىندى ـ دە، يولۇچىلار قاتارىغا قوشۇلۇپ كەتتى، بىرقانچە كوچا، يوللاردىن، ئاۋات رەستە ـ بازارلاردىن ئۆتتى، چوڭ ـ كىچىك يوللار، كوچىلار رەتلىك، پاكىز ئىدى. يىگىت ئوردا ئالدىدىكى گۈل ـ چىمەنلىك سەينادا ئېتىنى توختىتىپ، ھاياجانلىنىپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى.

ئوردىنىڭ سول تەرىپىدە، قارىغاي ياغىچىدىن شالاسون ۋە كۈنگۈرە چىقىرىلىپ ياسالغان كۆزىتىش مۇنارى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئۆزگىچە كۆركەم ئېگىز مۇنارنىڭ ئۈچىدىكى كۈمۈش ھالقىلىق خادىغا قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ قىزىل ـ ھال رەڭ تۇغى قادالغانىدى. بۇ ئەتراپتا ئېگىزلىكتە بۇ مۇنارغا تەڭلىشىدىغان ئىمارەت يوق ئىدى. ئۈستىدىكى تۆت چاسا تۇرارگاھتا ئۈچ قاراۋۇل كېچە ـ كۈندۈز كۆزەت قىلاتتى. بۇ يەردىن چۈ دەرياسى بويىدىكى ئادەملەرنى كۆرگىلى بولاتتى.

ئوردىنىڭ ئولۇ تەرىپىدە خىشتىن ياسالغان سۇ مۇنارى بار ئىدى. ئېرىق ـ ئۆستەڭ، بۇلاقلاردىن مۇشۇ كاتتا مۇنارغا چىقىرىلغان سۇ پاكىز تازىلىنىپ، بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان نۇرغۇن ساپال نوكەشلەر ئارقىلىق شەھەردىكى ئائىلىلەرگە تارقىتىلاتتى. بۇ ئىككى مۇنارنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشۈپ تۇرغان ئوردا بالاساغۇن شەھىرىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق تۆپىلىكتە قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

يىگىت ئوردا دەرۋازىسىغا يەتتە قەدەم قالغاندا ئاتتىن چۈشتى. ئوردا دەرۋازىسى شەھەر دەرۋازىسىدىن كىچىك بولسىمۇ

ناھايىتى ھەشەمەتلىك ئىدى. ئىشىككە بېكىتىلگەن تۇچ شارچىلار، كۇموش ھالقىلار يىراقتىن ژالىلداپ كۆرۈنەتتى.

يىگىت داغدام ئوچۇق ئوردا دەرۋازىسىنىڭ بۆرە سۈرىتى چوشۇرۇلگەن ئوڭ قانىتى يېنىدا تۇرغان قاراۋۇلنىڭ ئالدىغا كەلدى:

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئامان بولغىن تۇرغاق①، ــ دېدى ئۇ سالاملىشىپ، ــ بۇغرا قاراخان تۇغانخاندىن غەلىبە خەۋىرىنى ئېلىپ كەلدىم. مەنسۇر ئېلىكخان بىلەن تېز كۆرۈشمەكچىم زۆرۈر.

قاراۋۇل يىگىتنىڭ باشتىن ـ ئايىغىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ئىشكىنىڭ شۇڭقار سۈرىتى چوشۇرۇلگەن سول قانىتى تەرەپتە ئۆزىدەك كەمزۇل②، ئوچلوق قالپاق كىيىپ، ئاي پالتا تۇتۇپ تۇرغان بۇرادىرىگە:

ــ تۇرغاقبەگ③كە خەۋەر قىل، ــ دەپ بۇيرۇدى.

ئۇزاق ئۆتمەي ئوتتۇرا بوي، ئات يۈز، بېشىغا بۆرە سۈرىتى چوشۇرۇلگەن چەكمە گوللوك قالپاق، ئوچسىغا كەمزۇل كىيىپ كەمەر باغلىغان تۇرغاقبەگ بېلىگە ئېسىۋالغان ئەگرى قىلىچىنىڭ تۇچ سىپىنى تۇتقان ھالدا چىقىپ كەلدى، ئۇنىڭ شاپ بۇرۇتى قۇلاقلىرىغا تېگىپ قالغانىدى. ئۇ يىگىتكە شۇنداق بىر قاراپلا غۇلىچىنى كېرىپ توۋلىۋەتتى:

ــ ئۇدمىش!

ــ ئەربۇقا!

ئىككىيلەن قۇچاقلاشتى.

ــ قەيەردىن كېلىۋاتسەن ئالىپ؟

ــ ناھايىتى يىراقتىن ــ ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كېلىۋاتىمەن، تۇرغاقبەگ. قىتان قوشۇنلىرىنىڭ ۋەتىۋەربكىنى

---

① تۇرغاق ــ كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلغۇچى نۆكەر.

② كەمزۇل ــ كالتە چاپان.

③ تۇرغاقبەگ ــ كۈندۈزدىكى قاراۋۇللار باشلىقى.

چىقىرىپ، ئەلگە ئەمدى پاراكەندىچىلىك سالالماس قىلىۋەتتۇق. كەلگىنىمنى ھاجىپ①قا ئېيتىپ، ئېلىكخان② ئالىيلىرى بىلەن تېزرەك كۆرۈشۈشۈمگە يارىدىم قىلغىن، ــ دېدى ئۇدمىش، ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىدىن پۇتۈك ئېلىپ كەلدىم.

ــ مۇنداق دېگىن. ئەشكىنچى بولۇپ كەپسەن ــ دە، ئاغىنە. ھازىرلا ھاجىپنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىرەي.

ئەربۇقا بىر قاراۋۇلنى چاقىرىپ، ئۇدمىشنىڭ ئېتىنى ئوردا ئاتخانىسىغا ئاپىرىۋېتىشنى بۇيرۇدى.

ــ ئالدىرىما ئاغىنە، بۇ ئاتنى ئۆيۈمگە ئېلىپ كېتىمەن، مەشھەدە سوۋۇپ تۇرسۇن.

ــ ئولجا ئات ئىكەن ــ دە.

ــ ياق، دوستۇم، بۇ ئولجا ئات ئەمەس، ئەشكىنچىلەر ئۆتەڭلەردە ئالماشتۇرۇپ مىنىدىغان خانلىققا تەۋە ئاتلاردىن. ئېلىكخاندىن سورىۋالماقچىمەن.

ــ مۇنداق دە، ياخشى ئات ئىكەن، يۇر ئەمىسە.

4

ئوردىنىڭ بىر ــ بىرىدىن ھەيۋەتلىك ئۈچ دەرۋازىسىدىن ئۆتكەن تۇرغاقبەگ بىلەن ئۇدمىش بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئالدىدىكى تۆت ئەتراپى گۈلزارلىق كاتتا سەيناغا كەلدى. پاكىز سۇپۇرۇلۇپ سۇ سېپىلگەن سەينانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەينەكتەك تىنىق «ھەۋزەئى بۇغراخان»③ نىڭ لېۋىنى ئايلىنىپ مېڭىشتى. گۈلزارلىقتىكى تۇۋۇق يۇمشىتىلغان قىزىلگۇل، ئەتىرگۈللەرنىڭ ئەمدىگىنە غۇنچە باغلىغان شاخلىرى شىلدىرلايتتى. ئۇلار گۈللۈك ئارىسىدىكى خىش يولىنى بېسىپ، بۇغرا قاراخان

① ھاجىپ ــ خانغا مەسلىھەت بەرگۈچى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار.
② ئېلىكخان ــ بۇغرا قاراخاندىن كېيىنلا تۇرىدىغان ھۆكۈمدار.
③ ھەۋزەئى بۇغراخان ــ بۇغراخان كۆلى.

ساريينىڭ مەرمەر پەلەمپىيىگە پۇت قويۇشتى.

بۇغرا قاراخان ساريىي ئوردىنىڭ شىمال تەرىپىدە بولۇپ، خاقان ساريىي دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇ ئوردا ئىچىدىكى ئەڭ ھەشەمەتلىك چىرايلىق بىنا ئىدى. قوش قاناتلىق قاپقاقلىق دېرىزىلىرى چارباغقا قارايتتى. كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىكى يېپىق ئىدى. ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەنىدى، قۇش ـ ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلمەي، قاپارتما ۋە ئويما نەقىشلەر چېكىلگەنىدى. ئىشىك بېشىدا «ئاللاھۇئەكبەر» دېگەن خەت پارقىراپ تۇراتتى. قارىغاندا، بۇ ئىشىك يېڭى ياسالغاندەك قىلاتتى. كۈمۈش گۈرزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل ئۇدۇل قارىغىنىچە قېتىپ تۇرۇشاتتى. ئىشىك ئالدىدىكى يەتتە مەرمەر تۇۋرۇك گۈمبەزلىك پېشايۋاننىڭ گۈللۈك نەقىش چېكىلگەن تورۇسىنى كۆتۈرۈپ تۇراتتى. يېشىل كاھىشلىق گۈمبەز، مەرمەر تۇۋرۇكلەرنىڭ شولىسى «ھەۋزەئى بۇغراخان»دا تېخىمۇ كۆركەم، نەپىس كۆرۈنەتتى. ئەربۇقا ئوڭ ياندا تۇرغان قاراۋۇلغا يېقىنلاپ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

ـــ ئامان ۋە بەردەم بولغىن تۇرغاق. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئالدىدىن ئەشكىنچى كەپتۇ. ئۇنىڭدا ئېلىكخان ئالىيلىرىغا تاپشۇرىدىغان پۈتۈك بار ئىكەن.

ـــ مەلۇم قىلاي، تۇرغاقبەگ، بىرئاز تەخىر قىلىپ تۇرغايلا، ـــ دېدى قاراۋۇل بېشىنى سەل ئېگىپ، ئاندىن كۈمۈش گۈرزىنىڭ سېپىنى يەرگە داققىدە ئۇرۇۋېدى، شۇ زامان ئىشىك ئېچىلىپ، مەللە رەختتىن پەشمەت، ئاق بۆرك كىيگەن بىر ئادەم چىقتى.

ـــ نېمە گەپ تۇرغاق؟

ـــ بىرۇق① جانابلىرى، ئۇلۇغ خاقان ئالدىدىن ئەشكىنچى كەپتۇ، ھاجىپىنى ۋاقىپلاندۇرغان بولسىڭىز، قاپۇغچىباشىغا

① بىرۇق ـــ خاقان ساريىينىڭ مۇلازىمى.

مەلۇم قىلغان بولسا.

كۈتۈپ تۇرۇڭلار!

— خوپ!

ئىشىك يېپىلىپ، بىرئازدىن كېيىن يەنە ئېچىلدى.

— ئەشكىنچى كىرسۇن، — دېدى بىرۇق.

ئۇدمىش يا بىلەن ئوقلىرىنى ئەربۇقاغا بېرىپ، كۈمۈش رەڭ بوسۇغىدىن ئاتلاپ زالدەك كەڭ ياسداق ئۆيگە كىردى. بۇ «خانەئى دىۋان»[1] ئىدى.

ئازادە ئايۇزان ئۆينىڭ ئۇدۇلىدا بۇغرا قاراخان سارىيى، ئوڭ تەرىپىدە ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۆمەرالارنىڭ، سول تەرىپىدە ئۇلۇغ ھاجىپ، باش پۈتۈكچى، شەيخۇلئىسلام ۋە باش خەزىنىچىنىڭ ئىش بېجىرىدىغان خانلىرى بار ئىدى.

ئالتۇن ھالقىلىق بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى، ئالتۇن ساپلىق ھال رەڭ تۇغ؛ ۋەزىرلەرنىڭ كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىكىگە بۇغا بېشى، كۈمۈش ساپلىق زەڭگەر تۇغ؛ ئەمىرلەرنىڭ مىس ھالقىلىق ئىشىكىگە ئارسلان بېشى، مىس ساپلىق قىزىل تۇغ؛ ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىكىگە يولۋاس تېرىسى، كۈمۈش ساپلىق ھال رەڭ تۇغ؛ باش پۈتۈكچىنىڭ مىس ھالقىلىق ئىشىكىگە پەي قەلەم، مىس ساپلىق قىزىل تۇغ؛ شەيخۇلئىسلامنىڭ تۆچ ھالقىلىق ئىشىكىگە «قۇرئان كەرىم» ۋە «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ يېزىلغان ئاي - يۇلتۇزلۇق ھاۋا رەڭ تۇغ؛ باش خەزىنىچىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆچتىن يول - يول قىلىپ ھەل بېرىلگەن تۆمۈر ھالقىلىق ئىشىكىگە زەر ياقىلىق تون، ياغاچ ساپلىق سېرىق تۇغ ئېسىلغانىدى.

ئۇدمىش ئوردىغا كىرگەن بولسىمۇ، بۇغرا قاراخان سارىيىغا كىرىپ باقمىغانىدى. ئۇ ۋالىداپ تۇرغان ئىشىكلەرگە ۋەھىمە بىلەن قاراپ، بىرۇقنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، يولۋاس تېرىسى

---

① خانەئى دىۋان — دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئىشخانىسى.

ئېسىلغان ئىشىك تۈۋىگە كەلدى.

ــ ئەشكىنىچى يىگىت، مەشەدە كۆتۈپ تۇر، مەن ھاجىپىنى باشلاپ چىقاي، ــ دەپ ئىشكىنى يېنىك چەكتى بىرۇق.

ــ كىرىڭ، ــ دېگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ ئىشىك ئېچىلدى. بىرۇق كىرىپ كەتتى ۋە ھايال ئۆتمەي بېشىغا ئاق سەللە ئورىغان، ساقىلى چىرايلىق قىرقىلغان، سوزۇنچاق يۈزىدىن قان تەپچىپ تۇرغان، گەۋدىلىك، يېشىل كىمخاب تون كىيگەن خۇش چىراي كىشى بىلەن چىقتى. ئۇدمىش ئۇنى كۆرۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى:

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ھاجىپ رەيھاندىن ئاغا.

ــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ــ دېدى ئۇ كىشى كۈلۈمسىرەپ، ــ ئەشكىنچى كىمكىن دېسەم سەن ئىكەنسەنغۇ، ئۇدمىش. كىچىككىنە يىگىت ئىدىڭ، ئىككى يىلدىن بېرى جەڭدە يۈرۈپ ئالىپ[1] بولۇپ كېتىپسەنغۇ بۇغرام[2].

ھاجىپ رەيھاندىن ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، ئاندىن باغرىغا باستى.

ــ ئاتاملار ئامان ـ ئېسەن تۇرغاندۇ؟ ــ سورىدى ئۇدمىش.

ــ سالامەت، ئوبدان تۇردى، بالام، ئاۋۋال سېنى ئېلىكخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتۇرەي. ئاندىن ئۆيگە بېرىپ ئوبدان بىر مۇڭدىشايلى، ــ دېدى ھاجىپ رەيھاندىن.

ئۇ ئۇدمىشنى بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشكى ئالدىغا باشلاپ باردى. ئالتۇن گۈرزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل ئالتۇن سۈيىدە ھەل بېرىلگەن ئىشكىنىڭ ئىككى يېنىدا تىك تۇراتتى. ئۇلار تەرەپتە يۆلەنچۈكلۈك كۈرسىدا ئولتۇرغان چار ساقال، بۇغداي ئۆڭ ئادەم ھاجىپ رەيھاندىننى كۆرۈپ ئورنىدىن قوپتى.

ــ مەرھەمەت ھاجىپ، كېلىڭ، ــ دېدى ئۇ قول

---

① ئالىپ ــ باتۇر، قەھرىمان.

② بۇغرام ــ ئەركەك تۆگەم دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە ئەركىلىتىپ ئېيتىلغان سۆز.

ئېلىشىپ، ــ ئېلىكخان ھەزرەتلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچىمۇ سىز؟

ــ شۇنداق، قاپۇغچى باشى①. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئەشكىنچى ئەۋەتكەنكەن، باشلاپ كېلىشىم.

ــ ئۇنداق بولسا ئېلىكخان ھەزرەتلىرىنى ۋاقىپلاندۇراي، ئولتۇرۇپ تۇرغايسىز ھاجىپ.

قاپۇغچى باشى ئىشكىنى قىيا ئېچىپ كىرىپ كەتتى.

ــ ھاجىپ ئاغا، قاپۇغچى باشى دوقاقبەگ دېگەن مۇشۇ كىشى ئىكەن ــ دە، ئۇيغۇر قەبىلىسىدىنمۇ، قارلۇق قەبىلىسىدىنمۇ؟

ــ قارلۇق قەبىلىسىنىڭ يابغۇ② لىرىدىن، بالام، ــ دېدى رەيھاندىن، ئاندىن بىرئاز تۇرۇۋېلىپ ئۇدمىشتىن سورىدى، ــ ئەجەب غەمكىن كۆرۈنىسەنغۇ؟

ئۇدمىش جاۋاب بەرگۈچە دوقاقبەگ چىقىپ:

ــ ئېلىكخان ھەزرەتلىرى ئەشكىنچىنى باشلاپ كىرسۇن، دېدى، ــ دەپ ھاجىپقا كۆز ئىشارىتى قىلدى.

رەيھاندىن ئۇدمىش بىلەن ئىرانىنىڭ گۈللۈك گىلىمى سېلىنغان بۇغرا قاراخان سارىيىغا قەدەم قويدى.

ۋەزىر ــ ۋۇزرالار، ئەمىر ــ ئۆمەرالار ئالتۇن تەختنىڭ ئىككى يېنىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىلاردا ئۆز مەرتىۋىلىرىگە لايىق ئورۇن ئېلىشقانىدى. ھاجىپ يىگىت بىلەن بىللە ئىتتىك قەدەم ئېلىپ، قۇببىسىگە ھال رەڭ تۇغ قادالغان ئالتۇن تەختكە ئۇچ قەدەم قالغاندا قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تىزلاندى.

ــ مەنسۇر ئېلىكخان نائىب بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا ئالا سالامەتلىك، ئالەمچە ھۆرمەت ــ ئىكرام ئاتا قىلغاي.

ــ ھاجىپ، ئاللا تىلىكىڭىزنى ئىجابەت قىلغاي، ئورۇن ئالغايسىز، ــ مەنسۇر ئېلىكخان رەيھاندىنغا باش ۋەزىر

---

① قاپۇغچى باشى ــ ئىشكىئاغىسى.

② يابغۇ ــ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل نامى، قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى قوللانغان (بۇغرا قاراخاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن).

بولۇنىۋەگىنىڭ يېنىدىن جاي كۆرسىتىپ، ئۇدمىشقا كۆز سالدى ! — ئالىپ، ئۇلۇغ خاقان ئاغامدىن نېمە خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭ؟ سۆزلە.

يۆگەكلىك خەتنى قويندىن ئالغان ئۇدمىش بىر تىزىنى يەرگە قويۇپ ئىككى قوللاپ ئۇزاتتى.

رەيھاندىن خەتنى ئېلىپ ئېلىكخانغا سۇندى.

ئېلىكخان ئاشلانغان قوي تېرىسىگە يېزىلغان خەتنى ئېلىپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ بېشىدىكى چىرايلىق ئورالغان يېشىل سەللىگە ئاق ئالماس قادالغانىدى. شالاڭ ساقاللىق ئېلىكخان خەتكە شۇنداقلا كۆز يۈگۈرتۈپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

— ۋەزىر، بۇغراخان ئاغامنىڭ بۇ پۈتۈكىنى ئۇنلۇك ئوقۇڭ، ۋەزىر، ئەمىر، سەركەردىلەر ئاڭلاپ روھلانسۇن، دۈشمەنلىرىمىز كۆزىگە قان قۇيۇلسۇن ! — دېدى ئۇ.

— ئى شاھى دەۋران، ھاكىمى جاھان، ھەزرەتلىرىنىڭ دۈئالىرى بەركاتىدىن ئاغىلىرى بولمىش بۇغرا قاراخان تۇغانخان ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇشى بەرھەقتۇر. ھەزرەتلىرىنى قۇتلۇقلايمەن، — چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلغان بولۇنبەگ خەتنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، ئۈچ قېتىم سۆيۈپ ئۇنلۇك ئوقۇدى:

«ئايمغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

يەرۇ كۆكنىڭ ئىگىسى بولمىش ئۇلۇغ ياراتقۇچىمىز ئاللا، غەلىبىمىز ۋە مەغلۇبىيىتىمىزنى بەلگىلىگۈچىدۇركى، بىزگە كاتتا نۇسرەت، شەرەپ ئاتا قىلدى. بۇ نۇسرەت ۋە شەرەپ بىزنى ھەق يولغا باشلىغان ئىككى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا مەنسۇپكى، ئۇنىڭ نۇرى پۈتۈن ئالەمنى مۇنەۋۋەر ئەيلىگەي، چاھاريالارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتى ئىرادىمىزنى چىڭىتقۇچى ئالتۇن كەمەردۇر.

ئى ئارسلانلار، شاھى ئېلىكخان ئىنىم سىزگە، ساداقەتمەن

ۋەزىر ـ ۋۇزرا، ئەمىر ـ ئۆمەرالارغا، دانىشمەن ھاجىپلارغا، شەيخۇلئىسلام باشلىق بالاساغۇن ئەھلىگە مەلۇم بولسۇنكى، بۇيۇك بابالىرىمىزدىن مۇقەددەم ماكان تۇتۇپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن جانىجان ئېلىمىزگە بېسىپ كىرىپ قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، ئاۋامنىڭ كۆڭۈللىرىنى زەخىم قىلغان قىتان قوشۇنلىرى بىلەن ئىككى يىل قانلىق جەڭ قىلىپ، ئاخىر شانلىق غەلىبىنى قولغا كەلتۈردۇق. قىتان لەشكەرلىرىنى يەتتەسۈدىن سۈرگەنچە، ھايات قالغانلىرىنى ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا قايتىپ كەلمەسكە قوغلىۋەتتۇق. نۇرغۇن ئەسىرلەرنى ئىمانغا كەلتۈرۈپ، ئولجا ـ غەنىيمەتلەرنى ئات ـ تۆگىلەرگە يۈكلەپ زەپەر بىلەن قايتىپ كېلىۋاتىمىز. جەڭگاھلاردا ھايىل باشى① بەگتۇرمىش باشلىق يۈزلىگەن ئالىپلىرىمىز جان تەسەددۇق قىلدى، بوزاغۇ قاتارلىق مىڭلىغان ئالىپلىرىمىز غازى بولدى. بىلىپ قويۇڭلارکى، رەقىبلەرگە باش ئەگمەي قەتئىي قارشى تۇرغانلار غەلىبە قۇچىدۇ، رەقىبلەرگە تىز پۈكۈپ غۇرۇرىنى يەرگە ئۇرغانلار مەغلۇبىيەت بىلەن خورلىنىدۇ، ئازاب ـ ئوقۇبەتكە دۇچار بولىدۇ، كۈلپەتلىك كۈنگە قالىدۇ!

غازىلارنىڭ بىرسى بولغان ئالىپ ئۇدمىشنى غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتىم، غەم ـ ئەندىشىدىن خالاس، شاد ـ خۇرام سەپراس بولۇپ بىزنى كۈتۈۋالغايسىلەر.

ھەممىمىزگە ئاللا مەدەت قىلغاي.

بۇغرا قاراخان ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخان.

ھىجرىيە 404 ـ يىلى ماھى شەئبانىنىڭ 19 ـ كۈنى②»

خەتنى ئوقۇپ بولغان بولۇنبەگ ناھايىتى روھلانغان ھالدا تامىقىنى قىرىپ، خىيالچان ئولتۇرغان رەيھاندىنغا قارىدى:

---

① ھايىل باشى ـــ ئەللىكتىن كۆپرەك نۆكەرنىڭ باشلىقى.

② مىلادىيە 1013 ـ، 1014 ـ يىلى 3 ـ، 4 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ.

«قانىتىڭ سۈنۈپتۇ ھاجىپ، ئەمدى پەرۋاز قىلغىنىڭنى كۆرەي» دېدى ئۇ ئىچىدە.

«تۇغانخان ئاغام ئۆلگەن بولسا، بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە مەن ئولتۇرغان بولاتتىم. ئۇنى يەنە داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالمىغان بولدۇم، ھەي، كاج تەقدىر...» دەپ ئويلاپ ئىچى ئېچىشىپ كەتكەن مەنسۇرخان ئۆڭگەن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۇپ:

ــ ئۇلۇغ خاقان ئاغامنىڭ جەڭگاھتىن ئەۋەتكەن بۇ مۇبارەك پۈتۈكى غەمكىن بېشىمىزنى ئاسمانغا يەتكۈزدى. ئەشكىنچىگە بىر يۈرۈش كەدۈت① سۆيۈنچە بېرىلسۇن. باش ۋەزىر بولۇنبەگكە ئالىپ يىگىتتىنىڭ ئاتىسى بولغىنى ئۈچۈن زەر تون كىيگۈزۈلسۇن! ھاجىپ رەيھاننىڭغا ھازىلىق قارا مەخمەل تون يېپىلسۇن! ــ دەپ ئەمر قىلدى.

بولۇنبەگ تىزلىنىپ ئېگىلدى:

ــ مېنىڭ ئوغۇللىرىم ھەرقاچان ئالىيلىرى ئۈچۈن جانلىرىنى پىدا قىلىشقا تەييار دۇر.

ــ قۇللۇق، ــ يەك تىز بولۇپ يۈكۈندى ئۈدمىش، ــ پېقىر نۆكەرلىرى مىنىپ كەلگەن قاراگىرنى كەدۈت ئورنىدا سۆيۈنچە قىلىپ بەرسىلە ناھايىتى مىننەتدار بولاتتىم.

ــ ئەگەر ئۇ ئاتقا مەيلىڭ بولسا، تەلىپىڭ ئورۇنلانسۇن!

ــ بۇ ئات بىلەن ياۋغا دەھشەت سالمەن ئالىيلىرى!

نېمە ئۈچۈندۇر مەنسۇر ئېلىكخانىنىڭ چىرايى سۆرۈلەشتى. بولۇنبەگنىڭ قاپىقى تۇرۇلدى.

خەزىنىچى ۋەزىر پەتنۇسقا ئېلىنغان تونلارنى خىزمەتچىلەرگە كۆتۈرتۈپ كىرىپ كەلگەندە، رەيھاننىدىن ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

ــ ئېلىكخان ئالىيلىرى، ئەل ــ يۇرت ئۈچۈن جان تەسەددۇق

---

① كەدۈت ــ تەقدىم قىلىنىدىغان بىر يۈرۈش كىيىم ــ كېچەك، يەنە ئات، ساۋۇت، قورال ــ ياراغ.

قىلغان باھادىر ئوغلۇم ئۇچۇن ھازا تۇتمايمەن. ئۇنىڭ ياۋ بىلەن ئېلىشىپ جەڭگاھتا قۇربان بولغىنى، مەن ئۇچۇن ئەڭ ئالىي مۇكاپات. ھازىلىق تونىنى قايتۇرۇپ ئەكەتسۇن!

ساراي ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. چېھرى ئۆڭگەن مەنسۇر ئېلىكخان نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى.

ئىككىنچى باب

سەھەر جىمجىتلىقىنى بۇزغان سېھرىلىك ئۇن

1

ھاجىپ رەيھانىدىن كۇن ئولتۇرۇشقا نەيزە بويى قالغاندا ئوردىدىن قايتتى. ئۇنىڭ ئاق قاشقا ئارغىمىقى كەينىدىن قارا بويۇن جەدىنى مىنىپ كېتىۋاتقان ئون يەتتە - ئون سەككىز ياشلىق بويانقار غوجايىنىنىڭ ھەر كۇنكىدەك خۇشخۇي ئەمەس، خىيالچان بولۇپ قالغىنىدىن ھەيرانلىقتا قالغانىدى. «ھاجىپ ئاغامغا نېمە بولغاندۇ، ئېلىكخان قاتتىق تەگكەنمىدۇ، يا ۋەزىر، ئەمىرلەرنىڭ بىرەرسى رەنجىتىپ قويغانمىدۇ؟ بەكلا پەرىشان كۆرۈنىدىغۇ؟...» بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىماقچى بولدى - يۇ، ئەدەپسىزلىك قىلغان بولماي يەنە، دەپ يالتىيىپ قالدى.

بۇلار قۇزغوردۇنىڭ مەركىزىي كوچىسىدا كېتىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخان سارىيىدا ئوغلىنىڭ قازا تاپقانلىقىنى ئۇققان شۇ دەقىقىدىن باشلاپ، ھاجىپنىڭ ۋۇجۇدىنى مۇسىبەت قايغۇسى چۇلغۇۋالغانىدى. ئۇنىڭ بەش بالىسى بولۇپ، تۇنجىسى يالغۇز ئوغۇل بەگتۇرمىش ئىدى. قالغان تۆتى قىز ئىدى. قانىتى سۇنغان، يۆلەنچۇكى ئۆرۈلگەن تۇرسا، ئۇ نېمىشقا ھەسرەتلەنمىسۇن.

مەنسۇر ئېلىكخاننىڭ ھېچقانداق تەسەللى بەرمەيلا ھازىلىق تون تەقدىم قىلىشى، ئوغلى ھېلىمۇ ھايات بولغان بولۇنبەگنىڭ مەسخىرە كۈلكىسى تەبىئىي خۇش چاقچاق بۇ ئادەمنى ئويلاندۇرۇپ قويغانىدى. شۇنداقتىمۇ يول ئۈستىدە قوللىرىنى

كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەرگەن تىجارەتچى ، ھۇنەرۋەن ـ كاسىپ، نۆكەر، ياساۋۇل، چەۋەندازلارغا ھەرقاچانقىدەك ئىللىق جاۋاب سالام قايتۇردى. بەزىلەر بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراشتى، بەزىلەر بىلەن ئېتىنى توختىتىپ پاراڭلاشتى، بەزىلەردىن ھال سوردى، قايغۇسىنى زادى بىلدۈرمىدى. ئۇ بىرقانچە گۈزەردىن ئۆتتى. يان كوچىغا بۇرىلىپ، ئۇيغۇر، چىگىل، قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ھاللىق جەمەتلىرى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان باغۇبوستانلىق بەگبۇقا مەھەللىسىگە يېتىپ كەلدى. بىر ئېرىق سۇ كوچا بويلاپ ئاقماقتا ئىدى. ھەربىر ئائىلىنىڭ ئىشىك بېشىغا بۇغراخان پادىشاھلىقىنىڭ ھال رەڭ تۇغى قاداقلىق تۇراتتى.

رەيھاندىن مانا مۇشۇ مەھەللىدىكى زەردار ئۇيغۇر ئائىلىسىدە، مۇسا بايتاش بۇغراخان[1] زامانىدا ھىجرىيە 369 ـ يىلى[2] تۇغۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى بەگتۆمۈر بەگبۇقا ئىسىملىك مەشھۇر سەركەردىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئېدىتلىق، قولىدىن ئىش كېلىدىغان بەگبۇقا بىر مەزگىل بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ھاكىمى بولغانىدى. مۇسا بايتاش بۇغراخان مەرھۇم ئىنىسى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ[3] ئوغلى ھارۇن تېگىن بىلەن بەگبۇقانى سامانىيلار خانلىقىغا قارشى جەڭ قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. بەگبۇقا تۇمەنبېگى بولۇپ ئاتلىنىپ، دۇشمەن بېسىۋالغان تالاس شەھىرىنى[4] قورشىۋالغانىدى. جەڭدە ئۇڭ قولى چېپىلىپ كەتسىمۇ ئاتتىن چۈشمەي، سول قولىدا قىلىچ ئوينىتىپ، تالاس شەھىرىگە بىرىنچى بولۇپ بېسىپ كىرىپ، سامانىيلار خانلىقىنى پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلغانىدى. بەگبۇقا زەپەر قۇچۇپ قاراخانىيلارنىڭ باش پايتەختى ئوردۇكەنتكە[5] كەلگەندە، مۇسا

① مۇسا بايتاش بۇغراخان ــ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى.
② ھىجرىيە 369 ـ يىلى ــ مىلادىيە 978 ـ ، 979 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.
③ سۇلايمان ئارسلانخان ــ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى.
④ تالاس ــ ھازىرقى قىرغىزستاندىكى شەھەر.
⑤ ئوردۇكەنت ــ قەشقەر، ئوردا شەھىرى (خان تۇرىدىغان شەھەر).

بۇغراخان ئۆزى ئالدىغا چىقىپ بۇ باھادىر ئەزىمەتنى كۈتۈۋالغان ۋە ئۇنىڭغا نۇرغۇن مال ـ دۇنيا سوۋغا قىلىپ «يابغۇ» ئۇنۋانىنى بەرگەنىدى. ئىسسىقكۆل[1]ئەتراپىدىكى زېمىننى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغانىدى.

ئۇ ئۇچ خوتۇندىن سەككىز ئوغۇل، توقۇز قىز پەرزەنت كۆرگەنىدى. بەش ئوغلى ئۆزىگە ئوخشاش خانلىقنىڭ لەشكىرىي قىسىملىرىدا سەردار ئىدى. ئۇچ ئوغلى قەشقەردە ئوقۇۋاتاتتى. بۇلاردىن بىرسى مۇدەررىس، ئىككىسى سودىگەر بولىدى. بولۇپمۇ كەنجى ئوغلى بەگتۆمۇر كارۋان بىلەن سەمەرقەنت، باغدات، بەسرە، ئىسكەندىرىيە، كونستانتىنوپول[2]، رىم قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ تىجارەت قىلىش جەريانىدا، زامانىسىنىڭ داڭلىق سودىگەرلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. ئۇ قەيەرگە بارسا چوڭ ئوغلى رەيھاندىننى بىللە ئېلىپ بېرىپ، ئالدى ـ ساتتى ئىشلىرىدا پىشۇرغانىدى. پاراسەتلىك بۇ نەۋرىسىدىن ئىككى ئەۋرە كۆرگەن بەگبۇقا تولىمۇ خۇشال ئىدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە نۆكەر بولغان بۇ مويسىپىت ئۇچ قاراخان[3] بارگاھىدا خىزمەت قىلىپ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئۇچىنچى ئەۋرىسى تۇغۇلغاندا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئاكىلىرى ئۆي ـ ئوچاقلىق، ئاچىلىرى ياتلىق بولۇپ ئۆز قورۇ ـ جايلىرىدا تۇرۇۋاتقاچقا، بەگتۆمۇر بالىلىرى بىلەن ئاتىسىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي يېقىپ، چوڭ ئۆينى تېخىمۇ ئاۋات قىلدى.

تۇرمۇش ئىنسان ئارزۇ قىلغاندەك ھەمىشە خاتىرجەم ئۆتۈۋەرمەيدۇ. بەگتۆمۇرنىڭ ھارۇن ئارسلانخانغا نۆكەر بولۇپ كەتكەن ئىككى ئوغلىنىڭ سامانىيلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يارىلىنىپ ئۆلگەنلىكى توغرۇلۇق خەۋەر كېلىپ، ئۇنىڭ ئارامى

---

① ئىسسىقكۆل ـــ ھازىرقى قىرغىزستاندىكى چوڭ كۆل.

② كونستانتىنوپول ـــ ھازىرقى ئىستانبۇل.

③ ئۇچ قاراخان ـــ سۇتۇق بۇغراخان، مۇسا بۇغراخان، ھارۇن بۇغراخان.

بۇزۇلدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئوغلى رەيھاندىن ۋە ياتلىق قىلىنغان بەش قىزى قالغانىدى. ياشىنىپ قالغان بەگتۆمۇر پۈتۈن سودا ئىشلىرىنى پاراسەتلىك بۇ ئوغلىغا تاپشۇرۇپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى تائەت ـ ئىبادەتكە بېغىشلىدى.

رەيھاندىنىڭ بەشىنچى بالىسى دۇنياغا كۆز ئاچقاندا، ھارۇن بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخان بۇغرا قاراخان بولدى. ئەلدە ئاسايىشلىق كۈنلەر باشلاندى. تىجارىتى رونىق تېپىۋاتقان بۇ زەردار بالاساغۇنغا كاتتا بىر مەدرىسە، ئىككى چوڭ مەسچىت سالدى. بالاساغۇن بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى يولنى كېڭەيتىپ ياسىتىپ، راۋانلاشتۇردى. چۇ دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدۇردى. ئۇنىڭ مەرد ـ مەردانىلىكى تىللاردا داستان بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، بۇغراخانلار جەمەتى ئىچىدىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلدى. بۇغرا قاراخان ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخان ئۇنى بارگاھىغا چاقىرتىپ ھاجىپلىققا تەينىلەپ، ئىلتىپات كۆرسىتىپ يېقىنچىلىق قىلدى. رەيھاندىن بۇ يۇقىرى مەنسەپنى بۇغرا قاراخان بىلەن ئاۋام ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرۇشتا كۆۋرۈك قىلىش ئارزۇسىدا قوبۇل قىلدى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، ساداقەتمەن خىزمەتچىلىرى ئارقىلىق تىجارىتىنىمۇ داۋاملاشتۇردى. ئۇ تۇنجى بالىسى بەگتۇرمىشنىڭ تويىنى قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، مەملىكەت ئاسمىنىدا قارا بۇلۇت پەيدا بولۇپ قۇياش يۇزىنى توستى. بۇيۇك چىنىڭ يىراق شەرقىي شىمالىدىكى قىتان خانلىقى يالليۇغ خۇاگي دېگەن سەركەردىنىڭ باشچىلىقىدا ئون تۈمەن كىشىلىك قوشۇن بىلەن قاراخانىيلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇل يايلاقلىرىنى چەيلەپ، ئورخۇن دەرياسىدىن چاپ ـ چاپ قىلىپ ئۆتتى. ئالتاي تاغلىرىنىڭ گۈزەل باغرىنى قانغا بويىدى، يەتتەسۇ بوستانلىقىغا باستۇرۇپ كىردى. بۇ جايلاردا ياشاۋاتقان يابىرغۇ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مال ـ

مۇلكىنى بۇلىدى، ئۆيلىرىگە ئوت قويدى. بۇغرا قاراخان تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن شۇم خەۋەرلەرنى ئىشىتىپ غەزەپكە كەلدى. ئۇ دەرھال ھەرقايسى يۇرت ـ قەبىلىلىرىگە يارلىق چۈشۈرۈپ يىگىرمە تۈمەن قوشۇن توپلىدى. ھاجىپ رەيھاندىن بۇ قوشۇنىنىڭ راسخوتى ئۇچۇن مىڭ سەر ئالتۇن بەرگەندىن تاشقىرى، ئۆز يىلقىسىدىن تالالانغان مىڭ ئاتنى يايياق ئەسكەرلەرنىڭ مىنىشى ئۈچۇن ئېگەر ـ جابدۇقى، قورال ـ ياراغلىرى بىلەن بەردى. تويى بولۇش ئالدىدا تۇرغان ئوغلى بەگتۇرمىشنى قىتتان قانخورلىرىنى مەغلۇپ قىلمىغۇچە ئارقىغا يانماسلىققا قەسەم قىلدۇرۇپ، پىدائىي ئەسكەرلەر بىلەن بىللە يولغا سالدى...

رەيھاندىن ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر سايە تاشلاپ تۇرغان يولدا ئويغا چۆكۈپ كېتىۋاتاتتى.

بۇ مەھەللەنىڭ كوچىسى شەرقتىن غەربكە، ئاندىن جەنۇبقا سوزۇلغانىدى. ئۇ دوقمۇشتىكى چوڭ ئىشىكنىڭ ئالدىغا كەلگەندىلا ئاتتىن چۈشتى. ئىشىك بېشىدا قاراخانىيلارنىڭ ھال رەڭ تۇغى لەپىلدەپ تۇراتتى. ئاتتىن سەكرەپ چۈشكەن بويانقار ھاجىپنىڭ قولىدىن ئارغىماقنىڭ تىزگىنىنى ئالدى.

يېشى ئاتمىشتىن ئاشقان، يەكتەك كىيگەن خىزمەتكار ئىشىكنى ئاچتى.

ـــ ھارمىغايلا ھاجىپ غوجام؟

ـــ رەھمەت ئاشانبۇقا، ئوبدان تۇرغانسەن؟

ـــ دۇئالىرى بەركاتىدىن ئوبدان تۇردۇم، غوجام، ئوغلۇم ھەزرەتلىرىنى خاپا قىلمىغاندۇ؟

ـــ ياق، خاتىرجەم بولغىن، ئۇنىڭ خىزمىتىدىن رازىمەن.

رەيھاندىن ئاتلارنى ئېغىلغا ئېلىپ ماڭغان بويانقارغا قاراپ قويدى.

ئۇ كۈنگۇرىلىك دەھلىزدىن ئۆتۈپ، ساداقەتمەن دېدىكى بىلەن ئەھۋاللاشقاچ گۈلزارلىق ھويلىغا كىردى. ئۇنىڭغا قامچىنى

بىرىپ، يېڭى ياپراق چىقارغان ئۇزۇم تاللىرى ئارتىلغان بىدىش ئاستىدىكى خىش يول بىلەن خانىغا قاراپ ماڭدى.

نەقىشلىك توڭرۇكلىرىگە گۈلدار ئەگمە قويۇلغان پېشايۋاننىڭ سول يانىدىكى سۇپىسىدا ئويناۋاتقان ئالتە ياش چامىسىدىكى ئاقۇچ يۈزلۈك قىز قورچىقىنى تاشلاپ يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ئېسىلدى.

ــ ئاپا، ئاپا![1] ...

قىزچاقنىڭ قىزىل ياغلىقى قارا كوكۈلىرى تاشلانغان ئىنچىكە بوينىغا چۈشۈپ قالغانىدى.

ــ ئاپىياق قىزىم ئارچۇن، كېلە قوزام، ــ ئاتىسى ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى.

ــ ئاپا، ماڭا نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ ــ كۈمۈتمەك كۆزلىرىنى ئوينىتىپ سورىدى قىز.

ــ ساڭا ئوسما، ياڭاق هالۋىسى ئېلىپ كەلدىم.

رەيھانىدىن هەر كۈنى بۇ ئوماق قىزىغا بىرەر تاتلىق ــ تۇرۇم، ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. بۈگۈن كېلىۋېتىپ سېتىۋالغان نەرسىلەرنى بەردى.

ئارچۇن تاقلاپ ــ سەكرەپ، ئايۋاندا كەشتە تىكىپ ئولتۇرغان ئاچىلىرىنى چاقىردى:

ــ ئاپا، ئاپەكە![2]

رەيھانىدىن ئارچۇننىڭ يېتىلىشى بىلەن پېشايۋاننىڭ ئىككى سۇپىسى ئارىلىقىدىكى يەتتە پايىدىن چىقىپ ئايۋانغا كىردى.

ــ ئاپا، ئاباىم كەلدى، ــ دەپ تۇۋلىدى قىن ــ قىنىغا پاتمىغان ئارچۇن.

ئون بەش، ئون ئۈچ، توققۇز ياشلاردىكى ئۈچ قىز ئايۋاننىڭ ئالما ئۇرۇقى رەڭلىك گۈللۈك گىلەم سېلىنغان سۇپىسىدىن

---

① ئاپا ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتا دېگەننى، هەم ئاپا دېگەننى بىلدۈرىدىغان قوش مەنىلىك سۆز.

② ئاپا، ئاپەكە ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئاچا، هەدە دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

تەڭلا چۈشۈپ تەزىم قىلىشتى.

ـــ ئەسسالام، ئابا!

ـــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، قوزىلىرىم.

ئارچۇن ئاچىلىرىنى دوراپ ئېگىلىۋىدى، ياغلىقى سىيرىلىپ چۈشۈپ كەتتى.

ـــ ھۇ شەيتان قىز، ئاتاڭغا ھۆرمەتسىزلىك قىلما، ـــ ئايۇاننىڭ ئوڭ يېنىدىكى ساراي ئۆيدىن چىققان قارا كۆز، بويلۇق جۈۋان ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ نازاكەت بىلەن سالام بەردى ۋە رەيھاندىننىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، زەر ياقىلىق تونىنى سالدۇردى.

ـــ چارچىغاندەك تۇرىدىلا ئاتىسى، ھۇجرىغا كىرىپ بىرئاز ئارام ئېلىۋالسىلا.

ـــ چارچىمىدىم، يابىرا، قارا چەكمەن تونۇمنى ئاچىقىپ بېرىڭ.

ـــ بىر يەرگە بارىدىغان ئوخشمامىلا؟

ـــ ياق، ـــ رەيھاندىن بىردىنلا، ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى، ـــ بالىلارنى ئېلىپ ئاتا ـ ئانامنىڭ يېنىغا بىللە چىقمىز.

ـــ بالىلار ھېلى كىرىپ چىققانىدى.

ـــ يەنە كىرەيلى، دەيدىغان گەپ بار، ئانىسى.

يابىرانىڭ قوشۇما قاشلىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇ ئېرىنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن، چۈش، كەچ مەزگىللىرىدە، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ ھال سوراپ ئولتۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى بىلەتتى، بەزىدە بالىلار بىلەن، بەزىدە ئۆزى بىلەن، بەزىدە يالغۇز كىرەتتى. «ئەجەبا، كىرىپ چىقتۇق دېسەك، دەيدىغان گەپ بار، دەۋاتىدىغۇ، نېمە گەپ بولغىيدى؟ چىرايىدىن پەرىشانلىق چىقىپ تۇرۇپتۇ» ئويلاپ خاس ئۆيگە كىرگەن يابىرا ھاۋا رەڭ يېپەك كۆڭلىكى ئۈستىدىكى قارا نىمچىسىنى كىيىپ چىقتى. رەيھاندىن ئونىڭغا قاراپ باش لىڭشىتىپ:

ـــ قىزلىرىم، سىلەرمۇ قارا نىمچەڭلەرنى كىيىۋېلىڭلار، ـــ

دېدى، ئۇنىڭ ئاۋازى ھەسرەتلىك چىقتى.

— نېمىشقا ئاباڭ؟ — چوڭ قىزى ئايتولۇن سوئال نەزىرى بىلەن مۇڭلىنىپ قارىدى.

— بىردەم تەخىر قىلغىن، قىزىم.

رەيھاننىڭ ئۇلارنى باشلاپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى گىلاس دەرەخلىرى شىلدىرلاپ تۇرغان باغ يولى بىلەن ئىچكىرىكى ھويلىغا ئۆتتى. بۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇيى لىق كۆل بار ئىدى، كۆل ئەتراپىغا مەجنۇنتاللار سايە تاشلاپ تۇراتتى. ياشىنىپ قالغان بەگتۆمۇر قەدىناس خوتۇنى زەمۇران بىلەن كۆل بويىغا قويۇلغان كارىۋاتتا يانپاشلاپ ياتاتتى.

— مەرھابا بالىلىرىم، مەرھابا! — بوۋاي ئورنىدىن تۇرۇپ پۇتۇن بالىچاقلىرى بىلەن كىرىپ كەلگەن ئوغلىنى سۆيۈپ كۈتۈۋالدى.

— ئوغلۇم، سىلى كۈندە نەچچە قېتىم يوقلاپ يۈرەكلىرىمىزنى ياشارتىپ تۇرۇۋاتمىلا، — ئۇ سۆزلەۋېتىپ بىردىنلا توختاپ قالدى. ھەممەيلەنگە كۆز يۈگۈرتۈپ، بۇنىڭ ئادەتتىكى يوقلاش ئەمەسلىكىنى بىلدى، — يۈرۈڭلار، ئۆيگە كىرىڭلار، — دېدى ئۇ ئالدىدا مېڭىپ.

رەيھانىدىن ئاق رومال سالغان زەمۇران ئانىنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ پايىدىن چىقىرىپ، ئاتىسىنىڭ كەينىدىن ساراي ئۆيگە كىردى. بۇ ئۆينىڭ ئالدى تېمىنىڭ دېرىزىسى ھويلىغا، ئارقا تېمىنىڭ دېرىزىسى باغقا قارىغاچقا يورۇق ئىدى. ۋاسا جۇپ قىلىنغان تورۇسى ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭكىدىن خېلى ئېگىز بولۇپ، گۈللۈك رەختىتىن زەدىۋال تۇتۇلغان تاملىرىغا ئەگمە ئويۇق چىقىرىلغانىدى. ئۆيگە ئون ئىككى گەزلىك پارس گىلىمىدىن تۆتى سېلىنغانىدى. قىزلىرى، كۈيۈئوغۇللىرى، ئاكا ـ ئاچىلىرى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن كەلگەنده، بەگتۆمۇر ئۇلارنى مۇشۇ ئۆيگە باشلايتتى. رەيھانىدىنىڭ بالىچاقلىرىمۇ ئۇلارنىڭ خىزمىتىده بولاتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا بۇ ئۆي بوش

تۇراتتى، خىزمەتكارلار ھەر كۈنى سەھەردە بۇ ئۆينى تازىلاپ چىنىدەك قىلىۋېتەتتى.

بەگتۆمۇر زەمۇران ئانا بىلەن ئويما نەقىش چېكىلگەن گۈمبەزلىك ئوچاق يېنىدا — تۆردە ئولتۇردى. مەرھۇم بەگبۇقانىڭ ساۋۇت - دۇبۇلغىسى مانا مۇشۇ يەرگە ئېسىپ قويۇلغانىدى. ئۇنىڭغا ياندىشىلا باتۇر بوۋىسىنىڭ قىلىچ - قالقىنى، ئوموت - گۈرزىسى، نەيزە - خەنجەرلىرىمۇ ئېسىلغانىدى. بۇ ئۆي شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ پۈتۈن جەمەتكە روھ ۋە جاسارەت بېغىشلايدىغان ساراي ھېسابلىناتتى.

— خوش ئوغلۇم، بۇگۈن بۇنداق كىرىشلىرىدە بىزگە ئېيتىدىغان مۇھىم بىر خەۋەر بار ئوخشىمامدۇ؟ — بەگتۆمۇرنىڭ بۆرىنىڭكىدەك ئۆتكۈر كۆزلىرى رەيھاندىنغا تىكىلدى.

— ھۆرمەتلىك بۇزرۇكۋار، ئىنسانىنىڭ ئىككى سەپەر ئۇستىدە ئىكەنلىكى ئۆزلىرىگە ئايان، مەنزىلنىڭ بىرى بۇ دۇنيا، بىرى ئۇ دۇنيا.

— ئارى ئوغلۇم، ئارى، — كۆكسىگە چۈشكەن ئاق ساقىلىنى سىيپاپ باش لىڭشىتتى بوۋاي، — ھاياتتا ئۆلۈم - يېتىم بولۇپ تۇرىدۇ، لېكىن ياشىغان يەنىلا ئەۋزەل.

— توغرا دېدىلە ئاتا، ياشىغان ئەلۋەتتە ئەۋزەل. بىراق، ئوغلىمىز بەگتۇرمىش بىزنىڭ بەخت - سائادىتىمىز، ئەلنىڭ ھۆرلۈكى ئۈچۈن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپتۇ. مانا مۇشۇ خەۋەردىن ئانام بىلەن ئۆزلىرىنى، پۈتۈن جەمەتىمىزنى ۋاقىپلاندۇرغىلى كىرگەنىدىم. ئانىسىمۇ، سىڭىللىرىمۇ تېخى ئاڭلىمىغانىدى...

— ئاھ، ياش يوپۇرماق بالام !... — دەپ ھوشسىزلانغان يابىرانى يۆلىۋالغان رەيھاندىن ئۇنىڭ چېكىسىنى ئۇۋۇلىدى.

— سەۋر قىلىڭ ئانىسى، ئاللا سەۋر قىلغانلار بىلەن بىللە.

قىزلارمۇ ياغلىقىنى كۆزىگە تۇتۇپ يىغلاشقا باشلىدى.

— ئەجەب غەيۇر بالا ئىدى نەۋرەم، يۇرۇش - تۇرۇشى بوۋىسىغا بەك ئوخشايتتى، — زەمۇران ئانا ئوغلىنىڭ يېنىغا

ئۆتۈپ، كۆزىنى ئاستا ئاچقان كېلىننىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى، — بالام، يىغلىماڭ، مىڭ قاقشىساقمۇ تىرىلمەيدۇ. نەۋرەم بەكتۇرمىش ئادەتتىكى ئۆلۈم بىلەن ئەمەس، يۈرتىمىزنى مۇنقەرز بولۇشتىن، ئەلنى قۇل بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىككى تاغىسىدەك جېنىنى پىدا قىلىپ ئالەمدىن كېتىپتۇ. يىغلىماڭ بالام، يىغلىماڭ. يىغلىماڭلار بالىلىرىم، — دېدى ئۇ كۆزلىرىدىن يۇم - يۇم ياش تۆكۈپ.

— مۇنداق ئۆلۈم جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى، بالىلىرىم، — كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلغان بەكتۆمۈر ياغاق ئالىقىنى بىلەن يۈزىنى توسۇۋالدى، — قېنى، ھەممىز دۇئا قىلىپ ئۇنىڭ روھىنى شاد قىلايلى!

ئۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن سۈرە «تابارەك»نى قىرائەت قىلدى. ھەممەيلەن يىغىدىن توختاپ جىمجىت بولۇشتى. بەكتۆمۈر دۇئاغا قول كۆتۈردى.

— ئى ھەممىنى كۆرۈپ، بىلىپ تۇرغۇچى ئالىلا، ئۆز ئېلى، يۈرتى، جەمەتىنى قۇل بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن دۈشمەنگە بوي بەرمەي جان تەسەددۇق قىلغان پەرزەنتىمىزگە جەننەتۇل فىردەۋس[1]تىن ئورۇن بەرگەيسەن. ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭغان ياشلىرىمىزغا، ئەۋلادلىرىمىزغا غەلىبە - نۇسرەتنى يار قىلغايسەن. ئامىن...

رەيھاندىن كۆزلىرىنى بېسىپ تۇرغان قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ھۆرمەتلىك ئاتا، مېھرىبان ئانا، قازاغا رىزا بولۇش — ئىمانى كامىل مۆمىن بەندىلەرنىڭ خىسلىتى. مەن بۇ قازاغا رىزامەن. ھازا تۇتۇشنى تەرك ئېتىمەن، جەمەتىمىزنىڭمۇ ھازا تۇتماسلىقىنى تەۋسىيە قىلىمەن. چۈنكى، ئوغلۇم دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئالىلانىڭ دەرگاھىغا كەتكەندۇر. مۇنداق شەرەپلىك

① جەننەتۇل فىردەۋس — جەننەتلەر ئىچىدىكى ئەتىۋارلىق جەننەت.

ئۆلۈم ــ هايات قالغانلار ئۈچۈن خاسىيەتلىك تويدۇر. ئەگەر بىز سەۋر سۈيىنى ئىچمەي يىغا ـ زار قىلساق، دۈشمەنلىرىمىز كۈلىدۇ، ئوغلىمىزنىڭ روھى ئازابلىنىدۇ.

بەگتۆمۈر ئوغلىنىڭ تىلىكىنى ماقۇللاپ:

ــ هازا تۈتمايلى، قارىلىق كىيىمنى سېلىۋېتەيلى. بۇنى پۈتۈن جەمەتىمىزگە بىلدۈرەيلى. پەتىگە كەلگەنلەر بىزنىڭ چىدام ـ غەيرىتىمىزدىن تەسىرلەنسۇن، ــ دەپ ئوغلىنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى.

زەمۈران ئانا كېلىنىنىڭ ياشلىرىنى سۈرتتى. ئۆينى سۈكۈت باستى.

2

نامار بامداتتىن يېنىپلا ئاتىسى بىلەن بىرىنچى بولۇپ پەتىگە كەلگەن ئۈدمىش هاجىپ رەيھانىدىن ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ هازا تۈتۈپ يىغا ـ زار قىلمىغانلىقىدىن سەل غەلىتىلىك هېس قىلدى. ئاتىسى مۇسىبەت سۈرىسىنى ئوقۇپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، مۈكچىيىپ قالغان بەگتۆمۈرگە تەسەللى ئېيتتى. رەيھانىدىن ئۇلارنى مەرهۇم ئوغلىنىڭ هۈجرىسىغا باشلاپ چىقتى. ئۇ كېچىچە قۇرئان ئوقۇپ ئۇخلىمىغانلىقى ئۈچۈن، كۆزىگە قىزىللىق تېقىلىپ، ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققانىدى. لېكىن، ئۆزى مەزمۇت، تىمەن ئىدى.

ــ چاغرىبەگ[1] ئادامتوغرۇل جانابلىرى، باقىيغا كەتكەن ئوغلىمىز ئۈچۈن هازا تۈتمىغانلىقىمىزنى كۆرۈپ ئەجەبلەنگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. مەن بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ پەرزەنتىمىز ئۈدمىشتىن ئەۋەتكەن پۈتۈكىدىن ئوغلۇمنىڭ ئالىپ

① چاغرىبەگ ــ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ هەربىي ئۇنۋانى، ئەل ئۈچۈن زور خىزمەت كۆرسەتكەن سەركەردىلەرگە بېرىلەتتى.

ئۇنۇانىغا ئېرىشكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇزاتقان چېغىمدا بەرگەن قەسىمگە لايىق باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن يىگىتلىرىمىز كىرەكمۇ؟ بىز يىگىتلىك دۇشمەن كۈلمەسمۇ؟ شۇڭا، جەمەتىمىز بويىچە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ھازا تۇتماسلىقنى نىيەت قىلدۇق. ئۇلۇغ تەڭرىمۇ قازاغا رىزا بولۇشمىزنى خالايدۇ.

ــ ئاقىلانە ئويلاپلا ھاجىپ جانابلىرى. تۇنۇگۈن مەنسۇر ئېلىكخان تەقدىم قىلغان ھازىلىق تونىنى كىيىشنى رەت قىلغانلىرىدىنلا مۇددىئالىرىنى بىلگەنىدىم. يىغا ئادەمنى بوشاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئوغلۇم ئۇدمىشتىن بەگتۇرمىشىڭ قانداق جان تەسەددۇق قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ھاياجانلاندىم. ئۇنى ئۆزلىرىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن كېچىكتىن ئۆزۈم مەشىق قىلدۇرۇپ، ماھىر چۈەندار، مەرگەن قىلىپ يېتىشتۇرگەنلىكىم ئۈچۈنمۇ، جاسارەتلىك بەستى كۆز ئالدىمغا كېلىۋېلىپ ئىچىم ئۇۋۇلۇپ كەتتى...

«ھە، تۇنۇگۈن مەنسۇر ئېلىكخان ئالدىدىن يېنىپ چىققىنىمدىن كېيىن، ئۇستازىم ھازىلىق تونىنى كىيىشنى رەت قىلغانىكەن ــ دە، بۇنداق يۇرەكلىك ئادەم ئاز تېپىلىدۇ» دېدى ئۇدمىش ئىچىدە. ئۇ قاراگىرنى ئېلىپ ئوردىدىن ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن مەرھۇم دوستىنىڭكىگە بارغۇسى كەلگەندى. ئاكسىدىن بۇنداق ۋاقىتسىز ئايرىلىپ قالغان ئايتولۇنىڭ يىغلىغان چاغدىكى مۇڭلۇق ئۇننى بولسىمۇ ئاڭلىغۇسى كېلىپ كەتكەندى. مانا، ئەتىگەن كېلىپ ئۇنىنىمۇ ئاڭلىيالمىدى، قارىسىنىمۇ كۆرەلمىدى.

ــ ئوغلۇم، بەگتۇرمىش توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگىنە، ــ دېدى ئادامتوغرۇل ئورنىدىن تۇرۇپ بوز رەڭ قالپاق كىيۋالغان بېشىنى سەل ئېگىپ. بەستلىك بۇ ئادەمنىڭ تۇرقىدىن ناھايىتى كۈچتۇڭگۇر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرتتى. ئۇدمىش ئۇنىڭغا تارتقانىدى.

— ماقۇل ئابا. ئېھتىمال، ئېيتقانلىرىم ھاجىپ ئاغامنىڭ دەردىنى بىرئاز يېنىكلىتىپ قالار، — دېدى ئۇ، قايغۇلۇق نەزىرى بىلەن ئۆزىگە سەپسېلىپ ئولتۇرغان رەيھانىدىنغا قاراپ، — ئۇستاز، بەگتۇرمىش ئىككىمىزنى بىللە ئۇزاتقان ئىدىلە. بىز شۇ ماڭغانچە قانغا بويالغان يەتتەسۇ دالاسىغا قەدەم قويدۇق. قىتانلار ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىپتۇ، خوتۇن - قىز ھەمشىرىلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، نەيزە سانجىپ ئۆلتۇرۇپتۇ. قارشىلىق قىلغان ئەرلەرنىڭ پۇتلىرىنى ئىككى دەرەخنىڭ شېخىنى ئېگىپ باغلاپ، ئازابلاپ ئۆلتۇرۇپتۇ. ئېغىر ئاياغ ئانىلارنىڭ قورسىقىنى قىلىچ بىلەن يېرىپ، تېخى دۇنياغا تۆرەلمىگەن بوۋاقنىمۇ ئوجۇقتۇرۇۋېتىپتۇ. كىچىك گۆدەكلەرنىڭ يۈرىكىنى ئويۇۋېلىپ كاۋاپ قىلىپ يەپتۇ. بۇ دەھشەتلىك قىرغىنچىلىقنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

ئۇدمىشنىڭ كۆز ئالدىغا ئاشۇ پاجىئەلىك مەنزىرە كېلىپ سۆزدىن توختاپ قالدى. ئۇنىڭ ئىككى چانىقى ياشقا لىق تولغانىدى.

— سۆزلە بالام، سۆزلە، — دەپ ئالدىراتتى ئاتىسى ياشلىرىنى سۈرتۈپ، — نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق - ھە، قانداق تاقەت قىلىپ تۇرغانسىلەر؟

— تاقەت قىلىپ تۇرالمىدۇق. بۇغرا قاراخان غەزەپلىنىپ ئەسىر ئالماسلىق توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. بەگتۇرمىش «قىتان قاراقچىلىرى قېرىنداشلىرىمىزنى قانداق ئۆلتۈرگەن بولسا، بىزمۇ ئۇلارنى شۇنداق ئۆلتۈرۈپ قىساس ئالماي قويمايمىز !» دەپ مۇشتۇملىرىنى چىڭ تۈگۈپ ۋارقىراپ كەتتى. جەڭ باشلاندى. قىتان قانخورلىرى ئۆزى بېسىۋالغان ھەربىر يېزا - شەھەردە جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ بىزنى چېكىنىدۇرمەكچى بولدى. بەگتۇرمىش: «ئارقىغا يېنىش ئاسىيلىق، دۈشمەن ئۈستىگە ئات سېلىپ ماڭغىنىمىز ماڭغان !» دەپ ھەم-

مىمىزنىڭ ئالدىدا قىلىچ ئوينىتىپ ماڭدى. بىز قىتانلارنى سۇر ـ توقاي قىلىپ، تەڭرىتاغ باغرىدىن، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن قوغلاپ چىقاردۇق. دۇشمەن بۇلاپ ئېلىپ كەتمەكچى بولغان تۇمەنلىگەن قوي، كالا، يىلقىلارنى، ئالتۇن، تىللا، يامبۇلارنى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىپ قوغلاپ مېڭىۋەردۇق. ئەنە شۇنداق شىددەتلىك جەڭ بىلەن بىر يىل ئۆتتى. نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمىز جان تەسلىمدۇق قىلدى. ئىككىنچى يىلى دۇشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ، ئارام بەرمەي ئېرتىش ۋادىسى، بالقاش كۆلى ئەتراپىدا جەڭنى داۋاملاشتۇردۇق. بەگتۇرمىش ھەرقاچان لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، گاھ قىلىچ، گاھ نەيزە، گاھ ئوموت بىلەن ئۇرۇپ، قىتان چېرىكلىرىنى يەر چىشلىتەتتى. بىز جەڭ قىلىپ توختىماي ئىلگىرىلەپ، ئورخۇن دەريا‌سى بويىغا يېتىپ كەلدۇق. ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان دەريا‌غا بىرىنچى بولۇپ ئات سالغان بەگتۇرمىش بولدى. ئۇ قاتتىق تۇمەنلىگەن دۇشمەن يادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى، سالغا، مەنجانىقاتتىن چوڭ ـ كىچىك تاشلارنى ئېتىپ «تاش بوران» قىلدى. ئاتلىق، ئېگىز ھارۋىلىق ئەسكەرلىرىمىز ئارقا ـ ئارقىدىن دەريا‌غا چۈشتى. مەن بەگتۇرمىشتىن ئون قەدەملا ئارقىدا كېتىۋاتاتتىم. ئۇ ئىككى قولىدا ئوموت، قىلىچ ئۇرۇپ، تۇسۇماقچى بولغان دۇشمەننى يىقىتىپ، قاچۇرۇپ يول ئېچىپ كېتىۋاتاتتى. بىر چاغدا گۇرزە تېگىپ بەگتۇرمىشنىڭ چىپار تورۇقى يىقىلىدى. «ئاپلا !...» دەپ ئۇنىڭغا قاراپ ماڭدىم. شۇ ئاردا ئورنىدىن تۇرغان بەگتۇرمىش بىر قولى بىلەن ئۇزۇپ، بىر قولىدا قىلىچ ئوينىتىپ، نەرە تارتقىنىچە قىرغاققا قەدەم قويدى. بىزمۇ كەينىدىن قىرغاققا چىقتۇق. قىرىقتەك دۇشمەن نۆكىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، بەگتۇرمىشنى تىرىك تۇتماقچى بولدى. ئۇ بىر قولىغا قىلىچ، بىر قولىغا ئوموتنى ئېلىپ پىرقىراپ ئايلانغىنىچە ئۇرۇپ، سانجىپ بىرقانچە دۇشمەننى يەر چىشلەتتى. بىزمۇ ھەريا‌دىن كەلگەن دۇشمەنلەر بىلەن قىلىچلىشىپ كەتتۇق. كەينى ـ

كەينىدىن قىرغاقتا چىققان نۆكەرلىرىمىز قىتان لەشكەرلىرىگە قورشاپ زەربە بەرگىلى تۇردى. مەن ئىختىيارسىز بەگتۇرمىش ئېلىشىۋاتقان تەرەپكە قارىدىم. يەتتە ـ سەككىز دۇشمەن ئۇنىڭ ئەتراپىدا سۇنايلىنىپ ياتاتتى. ئولتۇرۇپ قالغان بەگتۇرمىش قەلىچىنى توختىماي شىلتىۋاتاتتى. ئۇچ دۇشمەن ئۇنىڭغا نەيزە تەڭلەپ كەلدى. ئېتىلىپ بارغىنىمچە دۇشمەننىڭ بىرسىنى چېپىپ تاشلىدىم. بەگتۇرمىش بىرسىنىڭ قارنىنى چۇۋۇۋەتتى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ، قاچقان دۇشمەننى قوغلاپ يېتىشىۋېلىپ قەلىچ ئۇردى، ئۆزىمۇ يىقىلدى. مەن يۇگۇرۇپ بېرىپ يۆلىدىم. بېشىغا ئومۇت تەگكەنىكەن. ئىششىپ بۆرتۇپ چىققان يەردىن قان ئېقىۋاتاتتى. ئوڭ مۇرىسىگە، يانپېشىغا قىلىچ تەگكەنىدى. بۇلىدۇقلاپ قان چىقىۋاتقان كۆكرىكىدە نەيزە ئىزى بار ئىدى. ئۇ شۇنداق ئېغىر يارىلانغان تۇرۇپ قىلىچنى تاشلىمىغانىدى، ھەدەپ قىلىچىنى شىلتىپ ئالدىغا ئىنتىلەتتى. شۇ ھالدا بىردىن جىم بولۇپ قالدى. قارىسام كۆز قارىچۇقلىرى قېتىپ قاپتۇ. قولىقىمنى قان بىلەن بويالغان مەيدىسىگە ياقتىم، يۈرىكىمۇ سوقۇشتىن توختىغانىكەن. «ئاھ، تەڭرىم ! نېمىشقا دوستۇمنى بىز بىلەن بىللە غەلىبە شارابىنى ئىچىشكە بۇيرۇمىدىڭ؟!» دەپ يىغلاپ كەتتىم. دۇشمەنلەرنىڭ قاچقىنى قېچىپ، بىرقانچە مىڭى ئەسىر بولۇپ تىز پۈككەنىدى. يايلاقلىرىمىزدىن بۇلاپ كەتكەن تۇمەنلىگەن مال ـ يىلقىلارنى قايتۇرۇۋېلىپلا قالماي، سان ـ ساناقسىز ئولجا ـ غەنىيمەتكە ئېرىشتۇق. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ھال رەڭ تۇغ بىلەن بەگتۇرمىشنىڭ ئېڭىكىنى چاتتى. «بۇ ئالپىنىڭ جەسىتىنى قۇزغۇردۇغا ئېلىپ كېتىمىز. ئوبدان ساقلاڭلار» دەپ ئەمر قىلدى. مېنى ئەشكىنچىلىككە تاللاپ، ئاسىتانىگە تېز خۇش خەۋەر يەتكۈز، دەپ بۇيرۇدى. مانا كېلىپ ھەربىرىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپتىمەن. ئەپسۇس، بەگتۇرمىش غەلىبە تەنتەنىسىنى كۆرەلمىدى، ئاباا، ـــ ئۇدمىش سۆزىنى تۇگىتىپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، رەيھاندىنىڭ ئالدىدا تىزلاندى، ـــ

پېقىر شاگىرتلىرىنى ئوغۇللىرى ئورنىدا كۆرگەيلا، ئۆزلىرىنى ھېچقاچان يەرگە قارىتمايمەن.

ــ جان دوست بۇرادىرىمنىڭ پەرزەنتى بولسىلمۇ، سىلىنى ئۆز بالامدەك كۆرۈپ كېلىۋاتىمەن، ئوغلۇم، پېقىرنى ئاتا ئورنىدا كۆرگەن بولسىلىرى، شۇنداق ئىشەنچكە كەلدىمكى، مەن يۆلەنچۈكسىز قالمايدىكەنمەن.

رەيھاندىن ئۇنى تۇرغۇزۇپ قۇچاقلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ غەلىبە تەنتەنىسىنى ئوغلۇمنىڭ تېنى كۆرمىگەن بىلەن روھى كۆردى، سىلى كۆردىلە بالام. ئۇ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلدى، مەن ئۇنىڭ بىلەن ئىپتىخارلىنىمەن، ــ ھاياجانلانغان ئاتا قىبلىگە قاراپ قوللىرىنى سۇنۇپ دېدى، ــ رەھمەت تەڭرىم، مېنى ئەل سۆيەر، ۋەتەن سۆيەر باتۇر ئوغلانغا ئاتا قىلغىنىڭ ئۈچۈن رەھمەت. ئەگەر ئاسىي قاچقۇنغا، ئاتا قىلىپ قويغان بولساڭ، بۇ يۈزۈمنى قانداق كۆتۈرۈپ يۈرەتتىم؟ رەھمەت تەڭرىم، رەھمەت !

ئۇ ئادامتوغرۇلغا قاراپ دېدى:

ــ رەھمەت چاغرىبەگ، ئوغلۇمنى باتۇر، مەرد ئەزىمەت قىلىپ تەربىيەلگەنلىكلىرى ئۈچۈن رەھمەت !

ــ ئاللادىن مىننەتدار بولسىلا بۇرادىرىم، پېقىر پەقەت بەندىلىك بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم، خالاس. ئۆزلىرىمۇ پەرزەنتىم ئۇدمىشنى تەربىيەلەپ كامال تاپتۇردىلىغۇ. رەھمەتنى سىلىگە ئېيتساق بولىدۇ. ئەلىنىڭ ھۆرلۈك ـ ئەركىنلىكى ئۈچۈن ئوغلىنى ئاتلاندۇرغان، مىڭلىغان ئات، قورال ـ جابدۇق، ئالتۇن ـ كۈمۈش ياردەم قىلغان ئۆزلىرىدەك مەرد ئەزىمەتكە پۈتۈن قووۇم رەھمەت ئېيتىدۇ، ــ ئورنىدىن تۇرغان ئادامتوغرۇل رەيھاندىننى قۇچاقلىدى. دەھلىزدە باياتىن بېرى ھۇجرا ئىشىكىگە يېقىن كېلىپ، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان ئايتولۇن ئاستا كەينىگە يېنىپ كۆزلىرىدىن ئېقىۋاتقان ياشنى سۈرتتى.

رەيھاندىن ئۇلارنى ئىشىك ئالدىغىچە چىقىپ ئۇزىتىپ

قويدى.

پەتىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۇچ كۈنگىچە ئۇزۇلمىدى. تۆتىنچى كۈنى ھاجىپ رەيھاننىدىن ئوردىغا بېرىپ خىزمەتتە بولدى. ۋەزىر ـ ۋۇزرالار، ئەمىر ـ ئەركانلار بۇغرا قاراخان ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخانىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشۋاتاتتى: بۇغرا قاراخان ساريىينى زىننەتلەش، قۇزغۇردۇ كوچىلىرىنى كۆركەملەشتۈرۈش، چەت ئەل يالۋاچ[1]لىرىنى كۈتۈۋېلىش، مەملىكەت بويىچە غەلىبە تەنتەنىسى كۈنى ئۆتكۈزۈپ ئاۋام بىلەن داستىخاندا بىللە بولۇش، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈش، چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشتەك پائالىيەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن ئالدىراش ئىدى.

رەيھاننىدىن «ئاۋام بىلەن داستىخاندا جەم بولۇپ، غەلىبە شارابىنى ئىچىش» پائالىيىتىگە رىياسەتچىلىككە بەلگىلەنگەنىدى. بۇ كاتتا سورۇندا بۇغرا قاراخان، ئىلىكخانلار ئاۋام بىلەن يۈز كۆرۈشەتتى. شائىرلار مۇشائىرە ئوقۇيتتى. قىزىقچىلار قىزىقچىلىق قىلاتتى. سەنئەتكارلار ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناشاتتى. ئاخىردا جەڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە باتۇرلۇق كورسەتكەنلەرگە، نام قازانغانلارغا تون كىيدۈرۈلۈپ، ئات مىنگۈزۈلەتتى. بۇ نەچچە يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان مىسلىسىز زور پائالىيەت بولغاچقا، پۈختا تەييارلىق قىلىش زۆرۈر ئىدى. ئەھمەد تۇغانخان تەختكە چىقىپ ئۆتكۈزگەن «ئاۋام بىلەن داستىخاندا جەم بولۇش» سورۇنى كۆڭۈلدىكىدەك ياقمىغاچقا، رىياسەتچىلەرنىڭ كاللىسى ئىلىنغانىدى. بۇ ساۋاقنى ئېسىدە تۇتقان رەيھاننىدىن بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئىلىكبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ مەسلىھەتلەشتى. ھەرقايسى بازار، كوچا، مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ، ئاۋامنى تېز ھەرىكەتكە

① يالۋاچ ـــ ئەلچى.

كەلتۇردى.

چارچىغان، ھارغان رەيھانىدىن ئۆيگە كەچ قايتتى. يابىرا ئېرىنىڭ ئويچان چىرايىغا زەن قويغاچ تونىنى سالدۇرۇپ، تەرەت ئېلىشقا سۇ قۇيۇپ بەردى. ئۇ بۇنداق ئىشلارغا دېدەكلەرنى بۇيرۇمايتتى. بەلكىم بۇ بەك ياخشى كۆرگەنلىكىدىن بولسا كېرەك، يۇيۇنۇش سۇيىنىمۇ ئۆزى ئىسىستاتتى، بولمىسا قۇل - دېدەكلەر، ھۆر خىزمەتچىلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. قىزلار باغ ئىچىدىكى كۆل بويىدا قۇشناچىمدىن ئالغان دەرسلىرىنى تەكرارلىشۋاتاتتى. رەيھاندىن ئۆز ھۇجرىسىنىڭ دېرىزىسىدىن ئۇلارغا كۆز سېلىپ، ئوغلىنى ئويلاپ قالدى. «ئۇ ھايات بولسا، ئوردىدىن كەلگەن چېغىمدا ئالدىمغا چىقاتتى، تويىنى قىلغان بولاتتىم...» تارىلاپ ئاققان يېشىنى ياغلىقى بىلەن ئېرتقان ئاتا نامازغا تۇردى.

چاي دەملەپ كىرگەن يابىرا ئېرى جايىنامازدىن تۇرغاندىن كېيىن يىغلامسىراپ دېدى:

— ئاتىسى، ئوغلۇم كۆز ئالدىمغا كېلىۋېلىپ يىغىدىن باش كۆتۈرەلمەس بولۇپ قالدىم. ئۆزۈمنى شۇنچە چىڭ تۇتساممۇ، ئىچ - ئىچىمدىن توختىماي ئوتلۇق ئاھ ئېتىلىپ چىقماقتا. چىدىماي قالدىم... — ئۇ ئېرىنىڭ مۇرىسىگە باش قويۇپ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ ياش تۆكتى.

— يىغلىماڭ ئەزىزىم. سەۋر قىلماقتىن باشقا نېمە ئىلاجىمىز بار؟ كۆرۈنۈشتە ھازا تۇتمىغان بىلەن، يۈرىكىمىز ھازا تۇتۇۋاتىپتۇ. راست، چىدىماق تەس، لېكىن بۇ قازاغا بەرداشلىق بېرىشىمىز كېرەك، — دېدى رەيھاندىن خوتۇنىنىڭ مۈڭلۇق چىرايىغا زەن سېلىپ.

يابىرا مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە خېلىلا جۇدەپ قالغاندى. سېپتا قاپاقلىرى ئولتۇرۇشۇپ، ماڭلىيىدىكى بىلىنەر - بىلىنمەس قورۇقلار كۆزگە چېلىقىپ قالغاندى. بۇ نازاكەتلىك، خۇشخۇي جۇۋانىنىڭ لەۋەن قامىتى ئۇشتۇمتۇت ئۇششۇك تەگكەن

گۈل شېخىدەك ئېگىلگەنىدى. رەيھاندىنىڭ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئىچى ئاغرىپ كەتتى. دېمىسىمۇ ئون تۆت يېشىدا ئەمرىگە ئېلىپ، يىگىرمە يىلنى بىللە ئۆتكۈزگەن بۇ خوتۇنغا ئىچ كۆيەر بولغان مېھرى كۈندىن - كۈنگە ئۇلغايدىكى، سۈسلاشمىدى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۇنىڭدىن بىر كۈنمۇ ئايرىلالماس دەرىجىگە يەتكەنىدى.

قېيىنئاتا، قېيىنئانىسىمۇ بۇ كېلىنىنى بەك ياقتۇراتتى، ئۆز قىزىدەك كۆرۈپ ئىززىتىنى قىلاتتى. يابىرامۇ ئۇلارغا كۆيۈنەتتى، چاي - تاماقنى ئۆزى ئېلىپ كىرىپ ھالىغا يېتەتتى، خىزمىتىنى ئېرىنمەي قىلاتتى. رەيھاندىن بۇ مەھبۇبىدىن شۈنچە رازى ئىدى.

يابىرا تونۇلغان ئۇيغۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرسى بولغان بەگتاش مۇللىنىڭ كەنجى قىزى ئىدى. ئۇ كىشىنىڭ ئابدۇللا دېگەن ئەرەبچە ئىسمى جامائەتكە مەشھۇر ئىدى. كىشىلەر ئابدۇللا دامۇللا دەپ ھۆرمىتىنى قىلىشاتتى. ئۇ چاغلاردا ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ، دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ئىككى ئىسمى بولاتتى. بىرى، ئۇنىڭ مىللىتى، يەرلىك ئادەملىكىنى بىلدۈرسە، يەنە بىرى، مۇسۇلمان ئىكەنلىكىگە شاھىت ئىدى. ئاتىسى يابىراغا «ئامىنە» دەپ ئەرەبچە ئىسىم قويغان، لېكىن رەيھاندىن «يابىرا» دەپ چاقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى.

يابىرا بەگتۇرمىشنى ئون ئالتە يېشىدا تۇغقانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇغۇلغان تۆت قىزى بىر - بىرىدىن چىرايلىق بولۇپ، ئۇلار ئائىلىنىڭ بىباھا زىننىتى ئىدى. بۇلار يىلسېرى بوي تارتىپ ئات مىنەلەيدىغان، ئوقيا ئاتالايدىغان، كىتاب ئوقۇيالايدىغان بولغانىدى.

بەگتۇرمىش يالغۇز ئوغۇل بولغاچقا، ھەممەيلەن ئۇنىڭ كۆزىگە قارايتتى. مىجەزى ئوبدان، ئاق كۆڭۈل، قەيسەر بۇ يىگىت ئەمدى يوق ئىدى.

رەيھاندىن خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرۇپ كەتكەن خوتۇنىنىڭ

ئىككى مۇرىسىدىن تۇتۇپ دېدى:

— يابىرا، ئارتۇقچە ھەسرەتلەنمەك، ھەسرەت يۇرەكنى ئېزىدۇ، كىشىنى ئۇمىدسىزلىك دەشتىدە سەرسان قىلىۋېتىدۇ. سىز ماڭا، بالىلارغا كېرەك، ئاتا ـ ئانامغا كېرەك. بۇنداق قايغۇرۇپ ئاغرىپ قالسىڭىز ھەممىمىز ئازابلىنىمىز. بىزنىڭ ئازابلىنىشىمىزنى خالامسىز؟

— ياق، خالىمايمەن، — پىچىرلىدى يابىرا ئېرىگە مۆلدۈرلەپ بېقىپ.

— خۇدا يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلىپ قالار.

— خۇدا بۇيرۇسا يەنە بىر ئوغۇل تۇغمىسام كۆڭلۈم ئارامغا چۈشمەيدىغان ئوخشايدۇ. ئوغۇل كۆرمىسىلە سىلىنىڭمۇ كۆڭۈللىرى پۈتۈن بولمايدۇ. ئاھ، چاپسانراق بويۇمدا قالسا ئىدى...

بۇ ئۇنىڭ يۇرەك نىداسى ئىدى.

— مانا، مانا، ئەزىزىم، مېنىڭ ئۇمىدىم شۇ. يەنە بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىڭ. مەن تەڭرىمدىن بايلىق، ئەمەل تەلەپ قىلمايمەن، بىر ئوغۇل تەلەپ قىلىمەن.

يابىرا قولى بىلەن يېشىنى ئېرتىپ رەيھاندىنغا يۆلەندى.

— مەن تۇنۇگۈن تاڭغا يېقىن بىر چۈش كۆردۈم.

— قانداق چۈش كۆرۈپسىز، ئەزىزىم.

— چۈشۈمدە ماڭا بىر بۆرە خىرىس قىلىۋاتقۇدەك.

— تەڭرىم بىزگە يەنە بىر ئوغۇل ئاتا قىلىدىكەن...

رەيھاندىن ئۇنى باغرىغا باستى. ئالتۇندەك چاقنىغان كەچكى شەپەق ھۇجرىنىڭ دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىدى.

3

قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، غەلىبە قۇچۇپ كېلىۋاتقان ئەھمەد تۇغانخان — سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلى

ئىدى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان مەلىكە نۇر ئەلانۇر خېنىمنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. نۇر ئەلانۇر خېنىم قاراخانىيلار مەملىكىتىنى بەرپا قىلغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ قىزى ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان بازىر ئارسلانخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. بازىر ئارسلانخان قاراخانىيلار مەملىكىتىگە ئۇل سالغان بىلگە كۆل قادىرخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى.

تۇغانخان بۇغرا قاراخان بولغاندىن كېيىن، خان جەمەتى ۋە ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا نارازىلىق تۇغۇلدى. كۇتۇلمىگەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشلەر سادىر بولدى...

مەنسۇر ئېلىكخاننىڭ چىقىشىنى كۇتۇپ، دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن ئوردا ئالدىدا تۇرغان رەيھاندىن قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، جەينىكىنى بىقىنىغا تىرەپ سەپراس بولغان ياساۋۇللارغا كۆز سالغان ھالدا، قاراخانىيلار تارىخىنى ئەسلەپ چىقتى. ئۇ بامدات نامىزىنى ئۆتەپلا، بالاساغۇندىكى يەتتە يۈز مەسچىت جامائىتىنىڭ رەت ـ رەت سەپ تۈزۈپ، ناغرا ـ كانايلارنى چېلىپ، تۇغ ـ ئەلەملەرنى كۆتۈرۈپ بۇغرا قاراخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ مۇۋاپىق بولغىنىدىن كۆڭلى ئەمىن تېپىپ ئوردىغا كەلگەنىدى. ئوردىنىڭ دەل ـ دەرەخلەر سايە تاشلىغان خىشلىق يوللىرى جانان چىنىدەك پارقىراپ كەتكەنىدى. تۇغ ـ ئەلەملەر قادالغان ئوردا ئىشكىلىرى داغدام ئوچۇق ئىدى. بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ دېرىزىلىرى، تام ـ تورۇسلىرى سۈرتۈلۈپ زىننەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن، يېڭىدىن بىنا قىلىنغاندەك تەسىرات بېرەتتى. ئېلىكخاندىن باشلاپ دەرۋازىۋەنگىچە ئۇستىبېشىدىكى لىباسلىرىنى يەڭگۈشلەپ تېخىمۇ سالاپەتلىك تۇس ئېلىشقانىدى.

رەيھانىدىن يېشىل بەقەسەم تون كىيىپ، يېشىل شايى سەللە يۆگۈۋالغانىدى. ئۇ ھەممەيلەن بىلەن تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىپ، مەنسۇر ئېلىكخاننى پايتەخت ئاھالىسىنىڭ قارشى ئېلىش تەييارلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرۇپ، بىر قىسىم دۆلەت

ئەربابلىرى بىلەن ئوردا ئالدىغا چىقىپ تۇرغانىدى. «تۇغانخان قورقۇمسىز، جاسارەتلىك بولغىنى بىلەن، بەكمۇ ئۆزۈمچىل. ئۇ قىتانلارنى يېڭىپ دۇنياغا تونۇلدى، ئەل ـ يۇرت ئىچىدە زور ئابرۇي قازاندى. ئەمدى كۆرەڭلەپ پۇقرانى ئۇنتۇپ قالمىسا بولاتتى...» ئۇنىڭ خىيالى تۇگىمەي مەنسۇر ئېلىكخان ۋەزىر، ئەمىرلىرى بىلەن چىقىپ كەلدى. ئۇ تۇم قارا ئارغىماقچا مىنگەنىدى، خاس نۆكەرلىرى ئاق ئات مىنىشكەنىدى. ئۇ ھېچكىمگە قارىماي، ئىككى ياندا سەپراس بولۇپ تۇرۇشقان ئوردا نۆكەرلىرىنىڭ قىلىچىنى پەس تۇتۇپ بەرگەن ھۆرمەت سالىمىنىمۇ ئىلىك ئالماي مېڭىپ كەتتى. ئاندىن بۇغرا قاراخان تۇغانخانىنىڭ خانىشلىرى، شاھزادىلەر، مەلىكىلەر، ئارسلانخان، ئېلىكخان جەمەتىگە تەئەللۇق خانزادىلەر، كېنىزەكلەر، غۇلاملار ھارۇندا ۋە ئاتتا يۇرۇپ كېتىشتى. دەرۋازا ئالدىدا تۇرغان دۆلەت ئەركانلىرىمۇ مۇلازىملىرى بىلەن ئاتلىنىشتى. رەيھاندىن ئۇلار بىلەن كېتىۋېتىپ «مەنسۇر ئېلىكخانىنىڭ كۆڭلى ئارامىدا ئەمەستەك قىلىدۇ» دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئاجايىپ سەلتەنەتلىك زىننەتلەنگەن «قوۋۇقى باشا» دىن ئۆتتى. بۇ دەرۋازىنىڭ پەشتىقىدا توقسان توققۇز نەپەر شادىيانىچىلار ئۇزۇن بۇرغا كانايلىرىنى، نەققاره ـ سۇنايلىرىنى دەرمەھەل چېلىشقا تەييارلانغان ھالدا يىراققا كۆز سېلىپ تۇرۇشاتتى. يەتتە چاقىرىم يەرگىچە يولىنىڭ ئىككى قاسىتىقى سانجاق ـ سانجاق ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. رەيھاندىن ئۇلارغا قاراپ باش لىڭشىتىپ: «كاشكى، بۇغرا قاراخان ئۆزىنى شۇنچە ھۆرمەتلىگەن خەلقىنىڭ قەدرىگە يەتسە ئىدى...» دەپ ئويلىدى.

دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ئورنى ئەڭ ئالدىدا بولغاچقا، مەنسۇر ئېلىكخان قارشى ئېلىشقا چىققان تۇمەنلىگەن ئادەم توپىنى بېسىپ ئۆتۈپ توختىدى.

رەيھاندىن كېتىۋېتىپ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگە مەنسۇپ جەمەتلەرنىڭ تارخان، بەگ، باي غوجام،

خېنىملىرى ئارىسىدا ئاپپاق ساقىلى يەلپۈنۈپ تۇرغان قامەتلىك ئاتىسى بەگتۆمۈرنى، ئانىسى زەمۇران ئاغىچا خېنىمنى، خوتۇنى يابىرا خېنىمنى، قىزلىرى ئايتولۇن، ئايسىلىگ، ئايتىمىش، ئارچىن خېنىملارنى، ئاشانبۇقا باشلىق ئۆي خىزمەتچىلىرىنى كۆردى ۋە ئاتتىن چۈشتى. ئۇلار بۇغرا قاراخاننى قارشى ئېلىش بىلەن بىللە ئالىپ بەگتۇرمىشنىڭ قانلىق جەستىنىمۇ تاپشۇرۇۋېلىشقا چىقىشقانىدى. رەيھاندىن ئۇلارنى ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ يىغىلماسلىققا دەۋەت قىلىپ قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن يۇرۇپ كەتتى. ئۇ مەنسۇر ئېلىكخان ۋەزىر - ۋۇزرالىرى، ھاجىپلار بىلەن تۇرغان يەرگە كەلدى. بۇ يەردە ئادامتوغرۇلمۇ بار ئىدى. ئىككى دوست قول ئېلىشىپ تىنچلىق سوراشتى. باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى بولغان قوتاز قۇيرۇقى قادالغان ئەلەمنى كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇدمىش يولنىڭ ئۇ تەرىپىدە تىزىلىپ سەپراس بولغان باھادىر يىگىتلەر قاتاردىن ئورۇن ئالغانىدى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى يولدا بولۇپ، بۇغرا قاراخاننى ئىنتىزارلىق ئىلكىدە كۈتۈۋاتاتتى.

كۈن بارغانسېرى كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ھاۋا ئوچۇق بولۇپ، پاختەدەك بۇلۇتلار ئاسمان بوشلۇقىدا ئۇزۇپ يۈرەتتى. ئاق تون كىيگەن مۇلازىم ئالتۇن ساپلىق ھاۋا رەڭ سايۋەننى مەنسۇر ئېلىكخاننىڭ بېشىغا تۇتۇپ تۇراتتى. ھەممە تاقەتسىزلىنىپ يولغا قارايتتى.

كۈن تىكلىشەي دېگەندە، ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەلگەن چاپارمەن:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك قەدىمى يېقىنلاشتى ! — دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

قاپىقى سېلىنغان مەنسۇر ئېلىكخان بېشىنى كۆتۈردى:

— شادىيانە چېلىنىپ، پايانداز سېلىنسۇن !

يەتتە چاقىرىم يولغا قىزىل پايانداز سېلىندى. بالاساغۇننىڭ يەتتە دەرۋازىسى ئۈستىدىكى گۈمبەزلىك، كاھىشلىرى پارقىراپ

تۇرغان پەشتاقلاردا ئۇزۇن كانايلار تەڭلا چېلىنىپ، نەققاره ـ سۇنايلارنىڭ ياڭراق ئاۋازى پەلەكنى قوچتى.

قونچلۇق ئۆتۈك كىيگەن رەيھانىدىن پۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، بويۇن سوزۇپ قارىۋىدى، يىراقتىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق چاڭ ـ توزانني كۆردى. توزان بارا ـ بارا يېقىنلاپ، سۇزۇلۇپ، ئارىسىدىن ئۇچ دۇرباشى[1]: «يول بوشتىكىلار، يول ئېچىكىلار، خاقان كەلمەكته !» دەپ چۇقان سېلىپ چىقىپ كەلدى. كەينىده ھال رەڭ تۇغ كۆتۈرگەن توققۇز تۇغچى بار ئىدى. ئۇنىڭ كەينىده ئالتۇن ساپلىق توبۇز (گۇرزه) كۆتۈرگەن توقسان توققۇز جاندار[2] ئاتلىق كېلىۋاتاتتى. كەينىدىنلا ئۇچ قىزىل جەده قوشۇلغان ئۇستى ئوچۇق ئېگىز خاقان ھارۋىسىدا مەغرۇر ئولتۇرغان بۇغرا قاراخان ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخان كۆرۈندى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇرلۇك رەڭدىكى ئاتلارنى مىنگەن سۇباشى، ئەمىر، ئەسكىرىي قازى، مۇنەججىم، پالچى، ئەپسۇنچى، تېۋىپ، قىزىقچى قاتارلىق خاقانلىڭ يېقىنلىرى بار ئىدى.

ئۇلارنىڭ كەينىدىن جان تەسەددۇق قىلغان ئالىپلارنىڭ جەسەتلىرى سېلىنغان ھارۋىلار كېلىۋاتاتتى. ئىككى ئات قوشۇلغان بۇ ھارۋىلارغا، ئاق، قارا شەدده ـ تۇغلار قادىلىپ، ئۇستى مەجنۇنتاللار بىلەن يېپىلغانىدى. ھارۋىلارنىڭ ئىككى تەرىپىده ئاق تونلۇق قارىيلار سۇره «ياسىن»نى قىرائەت قىلىپ ماڭماقتا. بۇلارنىڭ كەينىدىن ھايات ئالىپلار قىلىچلىرىنى ئېگەرنىڭ قۇش يېشى ئۇستىگه تىكلەپ، «ئاللاھۇئەكبەر ! » دەپ تەكبىر ئېيتىپ كەلمەكته ئىدى. ئۇلارنىڭ نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىغا باتۇرلۇق، نۇسرەت بەلگىسى بولغان قوتاز قۇيرۇقى چىگىپ قويۇلغانىدى.

ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئىنچىكه تاللاپ، تەربىيەلەپ

---

①دۇر باشى ـــ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئالدىدا يول ئېچىپ ماڭغۇچى.

② بۇغرا قاراخانىنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى.

يېتىشتۇرۇلگەن چاپاۋۇل قىسىم ئومۇت، گۈرزلىرىنى كۆتۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى.

بۇلارنىڭ كەينىدىن ئاق قاشقا، قارا بويۇن تورۇقلارغا مىنگەن ئىككى تۇمەن قىزىل تۇغلۇق ئۇيغۇر مەرگەنلىرى، قاراگىرغا مىنگەن ئىككى تۇمەن قىلىچ‌ۋازلىرى، بوز ئاتقا مىنگەن بىر تۇمەن توبۇزچىلىرى، چىپار ئاتلار قوشۇلغان ئېگىز هارۋىلىق چەۋەندازلىرى... هەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن سەپ تارتىپ كېلىشۋاتاتتى.

ئۇلاردىن كېيىنلا ئەسىر چۈشكەن قىتان سۇباشلىرى، چېرىكلىرى قوللىرى بىر ـ بىرىگە چېتىپ باغلانغان هالدا دۆشكەللىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ روهى چۈشكۈن بولۇپ، باشلىرى سېلىقلىق ئىدى.

ئەڭ ئاخىرىدا قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ كۆتۈرۈۋالغان ياساۋۇللار دۈشمەنگە ئەل بولۇپ، كېيىن قولغا چۈشكەن ئۇچ ئاسىنى، جەڭگاھتىن قاچقان توققۇز قاچقۇنىنى يايىق، يالاڭ باش، قوللىرى باغلانغان، بويۇنلىرىغا تاقاق سېلىنغان هالدا، ئىتتىرىپ، قامچىلاپ ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. ئاسىي، قاچقۇنلارنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەلگەن بولۇپ، ئاران ـ ئاران دەسسەپ ماڭاتتى.

مەنسۇر ئېلىكخان كۈمۈش ناللىق ئۆتۈك سىقىپ تۇرغان پۇتلىرىنى يەرگە قويۇش بىلەن تەڭ، هەممەيلەن ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە بولۇشتى. ئۇ پايانداز ئۈستىدە ئىتتىك مېڭىپ ئەھمەد تۇغانخانغا ئۇچ قەدەم قالغاندا تىزلىنىپ، يەرگە باش قويۇپ سالام بەردى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، بۇغرا قاراخان غازى ئاكا. پېقىر ئىنىلىرى نۇسرەت قازىنىپ يانغانلىقلىرىنى مۇبارەكلەپ ئاياغلىرىغا باش قويىدۇ!

بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىمۇ يەرگە باش تەگكۈزۈپ سالام بەجا كەلتۈرۈشتى:

ـــ ئەمرۇل مۇئمىنىن (مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى) بۇغرا قاراخان

ئالىيلىرى، شانۇ زەپەر قۇچۇپ كەلگەنلىرىگە مۇبارەك بولسۇن ! ئاللادىن ھەزرەتلىرىگە ئامانلىق تىلەيمىز !

— جانابىي ئالا مېنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ غەلىبە قىلدۇردى، ئىنىم. سىز بىلەن، دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن، قۇزغۇردۇلۇق قېرىنداشلىرىم بىلەن دىدار كۆرۈشتۈرگەن پەرۋەردىگار ئالەمدىن ناھايىتى مىننەتدارمەن، — ئۇ سۆزدىن توختاپ، قول باغلاپ تۇرۇشقان ۋەزىر، ئەمىر، ھاجىپلارغا، ھەرقايسى قەبىلە مۆتىۋەرلىرىگە سەپسېلىۋېتىپ، كۆزى رەيھانىدىنغا چۈشكەندە، چىرايىدىكى تەبەسسۇم ئۆچۈپ، قايغۇ ناماياں بولدى، — ئوغلىڭىز باھادىرلارچە جان تەسەددۇق قىلدى، ھاجىپ. ئۇنىڭ جەڭگاھلاردىكى باتۇرلۇقلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا پۈتۈكچىگە پۈتكۈزۈپ قويدۇم. شۇنداق ئالىپ ئوغۇلنىڭ ئاتىسى بولغىنىڭىز ئۈچۈن قانچە پەخىرلەنسىڭىز ئەرزىيدۇ، قايغۇرماڭ !

— قۇللۇق، ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇپ سالامەت قايتىپ كېلىشى — ئەلنىڭ تىلىكىدۇر. ئوغلۇمنىڭ باقىيغا كېتىشى — جان پىدالىقتۇر، — رەيھانىدىن بېشىنى تۆۋەن ئەگدى.

— تىلەك بولۇپ، جان پىدالىق بولمىسا نۇسرەت قازانغىلى بولمايدۇ، ھاجىپ. پىداكار ئوغلىڭىز ئەۋلادلارغا ئۈلگە بولۇشقا مۇناسىپ.

— ئاللادىن مىننەتدارمەن ئالىيلىرى.

ئەھمەد تۇغانخان ئىنىسىغا:

— ئاتىلىنىڭ ! — دېدى ۋە ئۆزىمۇ ئېتىغا مىندى. ئۇ بەستلىك، بېشى يوغان، ئات يۈزلۈك ئادەم ئىدى، چار ساقلى كۆكسىگە يېيىلىپ تۇراتتى، قارچىغا كۆزلىرى بىر قاراشتا كىشىنى ئەيمەندۇرەتتى، كېيىۋالغان دۇبۇلغا ـ ساۋۇتى ئۈنى تېخىمۇ سۇرلۇك قىلىۋەتكەنىدى. تۇغانخان ئىككى يانغا قاراپ ئالتۇن ساپلىق قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاۋامغا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ ماڭدى.

— بۇيۇك بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ

كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەيمىز !

ــ ئەمرۇل مۇئمىنىن بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنى ئاللا ئامان قىلغاي !

ــ ئۇلۇغ خاقانىمىزغا شان ـ شەرەپلەر بولسۇن !

چىنار، قېيىن دەرەخلىرى سايە سالغان يولنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى ياساۋۇل ـ نۆكەرلەرنىڭ، ئاۋامنىڭ ساداسى پەلەككە يەتتى.

رەيھانىدىن بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ كەينىدىنلا يېتىپ كەلگەن ھارۇنلارغا قاراپ ماڭدى، ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان ھارۇنغا ئوغلى بەگتۇرمىشنىڭ جەسىتى قويۇلۇپ، ئاق يوپۇق يېپىلغانىدى. ئۇ تونۇدى، ئېتىنى بويانقارغا بېرىپ، ئۆزى ھارۇنىنىڭ يېنىدا باش سېلىپ ماڭدى.

ئالىپلارنىڭ قاتاردا كېلىۋاتقان بوزاغۇ يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارىسىدىكى كۇموش ئىدىشتا ئوسۇزلۇق سۇنۇپ تۇرغان ئېسىلزادە خېنىملارنى كۆرگەندە، ئاتنى بۇراپ، قارا قاش، ئاقۇچ يۇز ناھايىتى چىرايلىق بىر قىزنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئۇ:

ــ ئى، سەۋنچىلىك پەرى، ئالىپلار ئىچىدىكى رۇستەمگە ئوسۇزلۇق بەرگۈدەك كېلەمدۇ؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئۆزىنى رۇستەم سانىغان ئالىپ قىزدىن سۇ سوراپ كەلمەيدۇ، ــ دەپ جاۋاب بەردى قىز ھال رەڭ يىپەك رومىلى بىلەن يۈزىنى توسۇپ.

ــ ئوھۇ قۇنچۇي[1]، ئالىپ ئىكەنلىكىمدىن گۇمانلىنىۋاتامسىز تېخى؟ سىز قانچىلىك ئۇز، كۆرۈپ باقاي، ــ ئۇ قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ رومىلىنى قايرىماقچى بولدى.

ــ بوزاغۇ، تارت قولۇڭنى !

ــ نېمە دەيسەن؟ ــ ساقال باسقان يۈزى قارىداپ، كۆزلىرىگە

① قۇنچۇي ــ مەلىكە.

قان قويۇلغان بوزاغۇ يانتۇ قاراپ، غەزەپ ئاچچىقىدىن ئېلىشىشقا تەييار تۇرغان تەمبەل يىگىتنى كۆردى.

— ئۇدمىش ! سەن بۇ يەردە نېمە قىلىسەن؟

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا چىققانىدىم. قايتىپ بۇ يەرگە كەلگەندە، ئەدەپسىزلىك قىلىۋاتقىنىڭنى كۆرۈپ قالدىم، خۇنپەر. سەن ھەقسىز ئالىپ ئەمەس ئىكەنسەن، بۇ يەردىن دەرھال كەت !

— ئالجىما ! بۇ يەردىن كېتىدىغان مەن ئەمەس، سەن !

بوزاغۇ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

ئۇدمىش ئومۇت بىلەن بىرنى ئۇرۇپ ئۇنىڭ قىلىچىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى.

— توختاش ! — ئاچچىقلانغان بەگتۆمۇر ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كىردى، — سەن بوزاغۇ، مەن ئالىپ دەپ ئۆكتەملىك قىلماقچى بولۇۋاتامسەن ياكى مەن يۇغرۇش[1]نىڭ ئوغلى، دەپ چوڭچىلىق قىلىۋاتامسەن؟ خاقان قولۇڭدىكى قىلىچىنى ياۋنى چاپ، دەپ تۇتقۇزغان. ئۇنى ئۆز قېرىندىشىڭغا تەڭلەۋاتىسىنا ! سەندە ئەقىل بارمۇ؟ قارا، قايسى ئالىپ كىشىلەردىن سۇ سوراپ ئىچىۋاتىدۇ، ھىچقايسىسى ! كىشىلەر ئۆزلىرى سۇنۇپ بېرىۋاتامدۇ؟ كۆرۈۋاتامسەن؟ ماڭ، كەت، بولمىسا ئاتتىن ئىرغىتىپ تاشلايمەن !

بوزاغۇ، شۇنداق قاراپ چار ساقال، غەزەپلىك بوۋاينى كۆرۈپ ھودۇقتى. ئۇ ئەمدى كەتمىسە كۆپچىلىك ئالدىدا يۈزى تۆكۈلىدىغانلىقىنى بىلىپ، ئېتىنى بۇراپ قامچا ئۇردى. «خەپ توختاپتۇر ئۇدمىش، ئالايغان كۆزلىرىڭنى ئويۇۋالمىسام...» دەپ چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى.

ئۆلگەنلەرنىڭ جەستى سېلىنغان ھارۋىلارنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن ئۇدمىش ئات مىنگەن بەگتۆمۇر ۋە ئۇنىڭ قىزلىرى بىلەن بىللە ئىتتىك ئۆيگە قايتىشتى.

ئەڭ ئاخىرىدا يېتىپ كەلگەن ئاسىي، قاچقۇنلارنى كۆرۈپ

---

① يۇغرۇش — ۋەزىر.

غەزەپلەنگەن خالايىق قوزغىلىپ كەتتى. بەزىلەر قوللىرىنى شىلتىپ تۇكۈرۈپ، بەزىلەر تاش ئېتىپ لەنەت قىلىشتى، «چالما ـ كېسەك قىلىش كېرەك!» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى.

4

«ئەجەب كەچ قېلىشتىمغۇ؟ ھاجىپ ئاناڭلار ئەنسىرەپ قالمىسۇن، دەپ بالىلارنىڭ، يا خىزمەتكارلارنىڭ بىرەرسىنىمۇ ئەۋەتىپ قويمىدى. يامغۇر ياغىدىغاندەك تۇرىدۇ، تېزرەك كېلىشسە بولاتتى» شۇلارنى ئويلاپ چاكىرى بىلەن ھويلىغا چىققان يابىرا شەرقتىن تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان قارا بۇلۇتلارغا كۆز سالدى. دەم ئۆتمەي، گۈلدۈرمامىنىڭ ھەيۋەتلىك ساداسى بىلەن تەڭ، بالاساغۇن كۆكىدە چېقىن چېقىلدى. يامغۇر تاراسلاپ يېغىشقا باشلىدى. ئۇ «ئاھ، خۇدا، ئۇلار يامغۇردا قالدىغۇ، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟» دەپ ئۆيگە قېچىپ كىردى.

ــ ئەنسىرىمىسىلە خېنىم، ئۇلار كاتتا مەرىكىگە كەتكەن تۇرسا، قانداقمۇ بالدۇر كېلەلىسۇن. ئاڭلىشىمچە، بۇ مەرىكە يېرىم كېچىگىچە داۋاملاشقۇدەك، ــ دېدى جاينامماز ئۈستىدە تەسۋى سىيرىپ ئولتۇرغان بۇدراچ ئانا ۋە قوشۇپ قويدى، ــ كېلىپ قالار، ئەنسىرىمىسىلە خېنىم.

ئۇ ئاشۇ كۈنى ئوغلى بەگتۇرمىشنىڭ ئاقىرىپ كەتكەن جەسىتىنى كۆرۈپلا ھوشىدىن كەتكەندى. ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن رەيھانىدىنىڭ ئۇزاق چۈشەندۈرۈشى، تاپىلىشى بىلەن يىغلاپ ئاھ ئۇرۇپ ھازا ئاچمىدى. نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئالىپ ئوغلىنى يەرلىكىگە قويغان كۈنى، ئېرى بىلەن بىللە قېيىنئاتا، قېيىنئانىسىنى ماقۇل كەلتۈرۈپ، ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومای ۋە ئۇلارنىڭ يالغۇز پەرزەنتى بويانقارنى قۇللۇقتىن ھۆرلۈككە چىقاردى. بۇۋاي بىلەن مومای ئالەمچە خۇشال بولۇپ، ئۆمۈرۋايەت بۇ ئائىلىدە قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەتكىلى ئۇنىشمىدى.

بويانقارمۇ رەيھانىدىنىڭ ئۇستاز تۇتۇپ، بىر ئۆمۇر خىزمەتىدە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قەسەم ئىچىپ تۇرۇۋالدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، ئۇلار بەگتۆمۇر جەمەتىنىڭ ھۆر خىزمەتچىلىرى بولۇپ قالدى.

يابىرا شۇلارنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۇگرىنى كېسىپ تەييار قىلدى. بۇدراچ موماي پولۇ دۇملىدى.

يامغۇر توختىماي يېغىۋاتاتتى. بۇدراچ موماي قەندىللەردىكى شامنى يېقىۋەتتى. نامازشامنى ئۆتەپ دۇئا قىلىپ تۇرۇشىغا رەيھانىدىن ئاتا ـ ئانىسى، قىزلىرى، خىزمەتكارلىرى بىلەن ھويلىغا كىرىپ كەلدى.

يابىرا قېينىئاتىسى بىلەن ئىرىنىڭ، بۇدراچ موماي ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارنىڭ تونلىرىنى سالدۇرۇپ، قوللىرىغا سۇ قۇيۇپ بەردى، ئايۋاندا ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سالدى. ئايتولۇن ھەممەيلەندىن بەكرەك خۇشال كۆرۈنەتتى، قارا كۆزلىرىدىن سۆيگۈ ئۇچقۇنى چاچراپ تۇراتتى. سىڭىللىرىمۇ خۇشلۇقىدىن تەنلىرىگە پاتماي قېلىشقانىدى. بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا روھلىنىپ قېلىشقانىدى.

يابىرا ئۇگرىنى ئۆزى ئۇستى، لېگەنلەرگە ئۇسۇلغان پولۇنى دېدەكلەرگە كۆتۈرتۈپ داستىخانغا ئېلىپ چىقتى. تاماق يېيىلىپ، داستىخان يىغىلغاندا خۇپتەنگە ئەزان چىقتى. بەگتۆمۇر دۇئادىن كېيىن ياخشى تىلىكىنى بىلدۈردى:

ـــ بالىلىرىم، ئىنسان ئۆچۈن ئۆلۈم ئىبرەت، تىرىكلىك سىناق. بىر كۈننى مەنىلىك ئۆتكۈزۈش ـــ قىلىشقا تېگىشلىك ھەممە ئىشنى ئەتىگە قالدۇرماي قىلىۋېتىش دېگەنلىكتۇر. بىر كۈننى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈش ـــ كۆكسى ـ قارىنىنى كەڭ تۇتۇش دېمەكتۇر. بۇگۈنكى كۈن ـــ پۈتۈن ئەل بويىچە ناھايىتى ياخشى ئۆتكەن كۈن بولدى. بۇ كۈننى قەدىرلىشىڭلارنى، ئەل غېمىنى يەپ، ئەل ئۈچۈن جان پىدا قىلىپ، ئەبەدىي مۇشۇنداق قۇتلۇق

كۆنگە مۇيەسسەر بولۇشۇڭلارنى تىلەيمەن.

ــ ئاللا بىزنى ياخشى تىلەكلىرىگە يەتكۈزسۇن، ئاتا، ــ دېدى رەيھانىدىن ئايۇڭان سۇپىسىغا جايناماز سېلىپ.

نامازدىن كېيىن ھەممەيلەن ئۆيلىرىگە تارقىلىشتى.

يابىرا كەينىدىنلا ئۆيگە كىرگەن ئېرىگە ئۆرۈلۈپ قاراپ:

ــ ھاجىپ، بۇگۈن ئوغۇللىرىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتكەن ئوخشىمامىلا، ئەجەب خۇشال بولۇپ، تېرىلغۇسىگە سىغمايلا قاپلىغۇ؟ ــ دېدى مەيدىسىگە چۈشۈپ قالغان بىر ئۆرۈم چېچىنى ئارقىسىغا تاشلاپ.

ــ يوقسۇ، ئوغلۇمنى ئۇنتۇغىنىم يوق، بۇگۈن ئۇنى كۆپ سېغىندىم، ئوغلۇمنى ئەسلىتىدىغان، كىشىنى خۇشال قىلىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ بولدى. سىزنى ئۇنىمغىنىڭىزغا قويماي ئېلىپ بارمىغىنىم ئۈچۈن ئەپسۇسلىنىپ قالدىم. بارغان بولسىڭىز مىسكىن كۆڭلىڭىز ئېچىلىپ قالاتتى، ئارتۇقچە غەم ـ غۇسسىدىن قۇتۇلغان بولاتتىڭىز، ــ رەيھانىدىن ئورۇن سېلىۋاتقان خوتۇنىغا مەسىلىكى كەلگەندەك قاراپ ئولتۇردى. يابىرانىڭ ئۇزۇن ئىككى ئۆرۈم چېچى ئېڭىشكەندە، رۇسلانغاندا يىلاندەك تولغىنىپ ـ كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ساغرىسىغا ئۇرۇلاتتى.

ــ ئەزىزىم، بۇگۈن بۇغرا قاراخان ئاشۇ كاتتا مەرىكىدە ئوغلىمىز بەگتۇرمىشقا «ئالىپ سانغۇن» ئۇنۋانىنى بېرىپ كەدۇت تەقدىم قىلدى. چۇ دەريانى بويىدىن بىر پارچە يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى، ئوغلۇم ئورنىدا قوبۇل قىلدىم، ــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى رەيھانىدىن خوتۇنىنى قولىدىن تارتىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ، ــ پېقىرنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاغىچى ئۇلۇغى[1] قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. مېنى خۇشال قىلغىنى خاقانىنىڭ ئىنئاملىرىلا ئەمەس، بەلكى ئاۋامنىڭ جاپادىمۇ، راھەتتىمۇ بىر ـ بىرىگە ھەمدەم، يار ـ يۆلەك بولۇش

① ئاغىچى ئۇلۇغى ــ خەزىنە باشقۇرغۇچى ئوردا بېگى.

ئىرادىسىنىڭ نامايان قىلىنىشى بولدى. مەن بۇنداق ئىرادە بىلەن روھنى ئوغلۇمنىڭ جەستى ئېلىپ كېلىنگەن كۈنى، دەپنە قىلىنغان كۈنى ئاۋامنىڭ جىنازىنى تالىشىپ كۆتۈرگەنلىكىدىن، سەممىي تىلەك ـ ئارزۇلىرىدىن ھېس قىلغان بولسام، بۈگۈن ئالىپلارنى قىزغىن قارشى ئالغانلىقىدىن، ۋەتەنسۆيەر روھىدىن، بۇغرا قاراخانغا بولغان سادىقىتىدىن كۆردۈم. ئاۋام مېنىمۇ باشلىرىغا ئېلىپ كۆتۈرۈۋالدى. بىر ئوغلۇمدىن ئايرىلغانىدىم، مىڭلىغان ئوغۇلغا ئاتا ئىكەنلىكىمنى ھېس قىلدىم. ئانىسى، بۇلارلا ئەمەس، ئات بەيگىسىدە ئۈدمىش بىرىنچى بولدى، ئوغلاق تارتىشتىمۇ ھېچكىمنى ئۆزىگە يەتكۈزمىدى. چېلىشىشتا ياشلار ئىچىدە بويانقارغا، ياشانغانلار ئىچىدە ئاشانبۇقىغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمىدى. نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىقتا چوڭلار ئىچىدە ئادامتوغرۇل، ياشلار ئىچىدە يەنە ئۈدمىش بىرىنچى بولدى. ئومۇت، توبۇز ئۇرۇشتا ياشلاردىن بوزاغۇ، ياشانغانلاردىن دوقاقبەگ بىرىنچى بولدى. سورۇن ئەھلى ئۇلارغا باركالا ئېيتتى. بۇغرا قاراخان ئۇلارغا تون كىيدۈرۈپ ئات مىنگۈزدى. چېلىشىشتا بىرىنچى بولغان ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارغا بىر لەگەندىن، ئات چېپىش، ئوغلاق تارتىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىقتا بىرىنچى بولغان ئۈدمىشقا ئىككى ھېجىر، بەگتۆمۈرگە بىر ھېجىر، ئومۇت، توبۇز ئۇرۇشتا بىرىنچى بولغان بوزاغۇغا بىر ھېجىر، دوقاقبەگكە بىر ھېجىر تىللا تارتۇق قىلغاندا، ئالقىش ساداسى مەيداننى لەرزىگە كەلتۈردى. مەنمۇ ئۇ پالۋان ـ چەۋەندازلارغا بىردىن ئات مىنگۈزۈپ، تىللا كەمەر باغلاپ قويدۇم.

ـــ ھە، بايا ئالتۇن تۇغمىلىك مەخمەل تون كىيىپ، تىللا كەمەر باغلاپ كەلگەن ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارغا قاراپ قالغانىدىم، ئەسلىي گەپ مۇنداق ئىكەن ـ دە، ـــ دېدى يابىرا.

ـــ «ئادەمگە ئامەت كەلسە قوشلاپ كېپتۇ» دېگەن شۇ، ئەزىزىم. ھەممىدىن قىزىق بولغىنى يۇزلىگەن قىزلارنىڭ ئۇلارغا

ياغلىق تاشلىغىنى بولدى.

ـــ قىزلىرىمىزمۇ تاشلىغاندۇ؟

ـــ ئايتولۇن تاشلىدى.

ـــ كىمگە، ئاتىسى؟

ـــ ئادامتوغرۇلىنىڭ ئوغلى ئالىپ ئۇدمىشقا.

ـــ ھېلىقى ئۆيىمىزگە تولا كېلىدىغان شاگىرتلىرىغىمۇ؟

ـــ شۇنداق، ئەزىزىم. ياغلىقنى ئۇدمىش ئالغۇچە، يۈغرۇش بولۇنبەگنىڭ ئوغلى قىلىچنىڭ ئۇچى بىلەن ئىلىپ قاچتى.

ـــ بوزاغۇ دېگەن ئالىپمۇ؟ ـــ ئەپسۇسلانغاندەك بولۇپ سورىدى يابىرا، ـــ ئۇدمىش قاراپ قالدىمۇ؟

ـــ يوقسۇ، ئانىسى. ئۇدمىش كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ يېتىۋالدى ـ دە، ئۇنىڭ قولىدىن ياغلىقنى تارتىۋالدى. «ياشاپ كەت يىگىت، ھەقىقىي ئالىپ ئىكەنسەن، بەختىڭنى تارتقۇزۇپ قويمىدىڭ!» دەپ چۈقان سالغان سورۇن ئەھلى ئۇدمىش ياغلىقنى قوينىغا سېلىپ، بۇغرا قاراخان بارگاھىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى چەۋەندازلارنىڭ يېنىغا كېلىپ ئورۇن ئالغۇچە تىنماي ئالقىش ياڭراتتىپ تۇردى.

يابىرانىڭ ھاياجىنى بېسىلىپ سورىدى:

ـــ قىزلار بويانقارغىمۇ ياغلىق تاشلىغاندۇ؟

ـــ تاشلىمايمۇ قالاتتىمۇ ئەزىزىم، لېكىن كۆزۈم ئۇدمىش بىلەن بوزاغۇدا بولۇپ قېلىپ كۆرەلمەي قالدىم.

ـــ يەنە قانداق قىزىق ئىشلار بولدى؟

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى جەڭگاھتىن قايتقان ئالىپلار، بەيگىدە ئۇتقان پالۋانلار، چەۋەندازلار، پېشقەدەم سەركەردىلەر، جامائەت ئەربابلىرى بىلەن داستىخاندا بىللە ئولتۇرۇپ غەلىبە شارابىنى ئىچتى.

ـــ سىلىمۇ ئىچكەنلا؟

رەيھاندىن خوتۇنىغا قاراپ كۈلدى:

ـــ مەنلا ئەمەس، ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارمۇ ئىچتى. ئۇلارنى

قوللۇقتىن ئازاد قىلغىنىمىز قۇتلۇق ئىش بولغانىكەن. ئەگەر ئۇلار ھۆر ئادەم بولمىغان بولسا بەيگىگە قاتنىشالمايتتى، ئۇلۇغ خاقان بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ غەلىبە شارابىنى ئىچىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

— ياخشى قىلغانىكەنمىز، — يابىرا سۆيۈنگەن ھالدا ئېرىگە ئالدىنى قىلدى، — يەنە نېمە ئىشلار بولدى؟

— ئەمىسە گېپىمنى بۆلمەي ئاڭلاڭ، — رەيھانىدىن ئۇنىڭ شام يورۇقىدا ۋىللىدە قىزارغان يۈزىگە سەپسېلىپ، مەڭزىنى سىلىدى، — تۇمەنلىگەن ئادەملەرگە ئاش تارتىلدى. قىتانلاردىن ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئەل بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلەر مۇبارەكلەندى، ئۇلار يېڭى ماكان — تۇرار جايلارغا خۇشال ـ خۇرام يۇرۇپ كېتىشتى. ئەسىر ئېلىنغان بىر تۇمەندىن ئارتۇق قىتان غالىب بولغان ھەرقايسى قەبىلىلەرگە چاكار قىلىپ بېرىلدى. بىزنىڭ پالۋان ئاشانبۇقىغا ئىككى ئەسىر تەگدى. ئۇ قۇل ئىدى، ئەمدى قۇلدار بولدى. بۇ دۇنيادا ئەمەل، بايلىق ھېچكىمگە باقمي ئەمەس، تەقدىر ـ قىسمەت ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئانىسى.

— شۇنداق، بىرسىمىز ئايرىلساق، بىرسىمىز ئېرىشىدىكەنمىز، بۇ جاھان ئاجايىپ جاھان ئىكەن.

— مېنى خۇش قىلغان يەنە بىر ئىش شۇكى، — دېدى رەيھانىدىن ھاياجانلىنىپ، — ساتقۇنلار چالما ـ كېسەك قىلىندى. ئاتا ـ ئانىلىرى، يارۇدوستلىرىمۇ ئۇلارنى لەنەتلەپ چالما، تاش ئاتتى. ئۇلارنىڭ نىجىس تەنلىرى بىر دۆۋە تاش ـ كېسەك ئاستىدا قالدى. قاچقۇنلار دارغا ئېسىلدى، ئۇلارغا ھېچكىم ئىچ ئاغرىتمىدى.

— ئاسىيلارغا كىمۇ ئىچ ئاغرىتاتتى. ئۇلار ئاتا ـ ئانىلىرىنى، يۇرتداشلىرىنى ئىچ ئاغرىتماي سېتىۋەتكەن تۇرسا، — گەپ قىستۇردى يابىرا، — ساتقۇنلارنى جادۇ بىلەن توغراپ قىيما ـ چىيما قىلىۋەتسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ.

ـــ شۇنداق، ئەزىزىم، بىر ساتقۇن بىر ئادەمگە ئەمەس، مىڭلىغان ئاۋامغا، ھەتتا پۈتۈن ئەلگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشى مۇمكىن. ئۇلارغا رەھىم قىلغانلىق ئۆز پۈتىغا ئۆزى پالتا چاپقان بىلەن باراۋەر. بۇگۈن پۈتۈن سورۇن ئەھلى «ساتقۇنلارنى تاش ـ بوران قىلىپ ئۆلتۈرەيلى !»، «ساتقۇنلار ئادەم ئەمەس، ھايۋانلىقىنى نابۇت قىلغۇچى مىتە !»، «قاچقۇنلارغا ئارىمىزدا ئورۇن يوق !»، «ياشىسۇن ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان !» دەپ يۇرەك سادالىرىنى پەلەككە يانگىراتتى. ئوغلىمىزنىڭ روھىمۇ بۇ كاتتا مەرىكىنى كۆردى، ئاۋامنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى، ئانىسى.

ـــ ئېيتسىلا ئانىسى، ئوغلىمىز نېمىنى خالايدۇ؟ ـــ بىللە چىقمىغىنىغا پۇشايمان قىلغان يابىرا ئېگىك تىرەپ ئېرىگە باقتى.

ـــ سىزنىڭ مەيۇسلەنمەي خۇشال يۈرۈشىڭىزنى، بالىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ ئولتۇرۇشىڭىزنى، يەنە... ـــ رەيھاندىن سۆزىنىڭ ئاخىرىنى قىلماي رەپىقىسىنى باغرىغا بېسىپ بېشىنى سىلىدى.

ـــ يەنە نېمىنى، دېمەملا ھاجىپ؟ ـــ دېدى يابىرا ئېرىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ. ئۇ ناھايىتى سۆيۈنگەن چاغلىرىدا ياكى ئاچچىقلانغان، خۇيلانغان چاغلىرىدا رەيھاندىنىنى ھاجىپ دەپ ئاتايتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا «ئاتىسى» دەپ قىچقىراتتى.

ـــ يەنە... ـــ رەيھاندىن خوتۇنىنىڭ ئېڭىكىنى يۆلەپ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى، ـــ يەنە ئەزىزىم، سىزنىڭ ئۆزىدەك بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىڭىزنى خالايدۇ.

يابىرا ئۇن چىقماي يېتىۋالدى...

ھەپتە ئۆتتى، ئاي ئۆتتى. ئاغىچى ئۇلۇغى بولغان رەيھاندىن بۇزۇپ ـ چېچىۋەتمەي دۆلەت خەزىنىسىنى كۆپەيتىشنى، شۇنىڭ بىلەن ئەلنىڭ سېلىقىنى يېنىكلىتىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى بىلىپ، ھېسابات ئىشلىرىنى ئېدىتىلىق، تەرتىپلىك باشقۇردى. ئارسلانخان، ئېلىكخانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى،

ۋەزىر، ئەمرلەر بۇغرا قاراخانىنىڭ بەلگىلىمىسىدىن سىرت بىر تىينىمۇ ئوشۇق چىقىم قىلالمايدىغان بولدى. باش ۋەزىر بولۇنبەگ بۇنىڭدىن تولىمۇ نارازى ئىدى. جەڭگاھتىن ھايات كەلگەن ئوغلى ئالىپ بوزاغۇنى بۇغرا قاراخانغا تولا ماختاپ خاس نۆكەرلىككە قوبۇل قىلدۇرغاندىن بۇيان، ئۇنىڭ خورىكى ئۆسۈپ قالغانىدى. بۇ يېڭى ئاغچى ئۇلۇغىنىڭ قەستەن ياكى سەۋەبلىك ھالدا بىرەر ئىشتا كەتكۈزۈپ قويۇشىنى شۇنچە تىلەيتتى. لېكىن، رەيھانىدىن قىلچە يوچۇق قالدۇرماي جان كۆيەرلىك، خالىسلىق بىلەن خىزمىتىنى ئادا قىلىپ، كۈنسېرى قاراخانىنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشۋاتاتتى. بولۇنبەگ لېۋىنى چىشلەپ قېلىۋەردى. رەيھانىدىنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن خىيالىغا كەلتۈرمىگەن چارە ـ تەدبىر، ھىيلە ـ مىكىر قالمىدى.

بىر كۈنى، ئۇ خوتۇنىدىن ئوغلىنىڭ رەيھانىدىنىڭ چوڭ قىزىغا مەيلى بارلىقىنى ئۇقۇپ، گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. قىزىنى سوراپ رەيھانىدىنىڭ ئۆيىگە ئەلچى كىرگۈزمەكچى بولدى. ئۇنىڭغا ئەتىگەن ـ ئاخشاملىرى پەيت تېپىپ يېقىنچىلىق قىلىشقا باشلىدى.

بولۇنبەگنىڭ نىيىتىدىن خەۋەرسىز بولغان رەيھانىدىنىڭ كۆڭلىدە ئۇمىشنى كۈيۈئوغۇل قىلىۋالغۇسى بار ئىدى. ئەمما، نېمە ئۈچۈندۇر بۇرادىرى ئادامتوغرۇل ئېغىز ئاچمايۋاتاتتى. ئۇ بۇگۈن ئوردىدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بۇ توغرۇلۇق خىيال سۈرۈپ قالدى: «ئادامتوغرۇلنىڭ ئوغلىغا باشقا بىراۋنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەرگۈسى بارمىدۇ ياكى ئۇمىشنىڭ باشقا بىر قىزغا كۆڭلى چۈشۈپ قالغانمىدۇ؟ نېمىشقا ئېغىز ئاچمايدىكەنە. ئايتولۇنغا كۆز تىككەنلەر ئاز ئەمەس...»

رەيھانىدىن ئۆيگە كېلىپ، خوتۇنىنىڭ ئادەتتىكى كۈنلەردىكىدەك قارىغاندا ناھايىتى خۇشخۇيلىشىپ كەتكىنىدىن

ھەيران قالدى. تاماق ۋاقتىدىمۇ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا كىرگەندىمۇ، قىزلىرى بىلەن بىللە ئولتۇرغاندىمۇ يابىرانىڭ ئاپىتاپتەك ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ، ھەممەيلەننى خۇرسەن قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولدى. يابىرا خېلى كۈنلەردىن بېرى خۇشخۇي يۈرىدىغان، ئوغلىنىڭ ئىشقى ـ پىراقىدا مەيۈسلەنمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۈگۈن بولسا بەكرەك خۇش ئىدى.

ـــ ئاغىچى ئۇلۇغى ھەزرەتلىرى، ئەمەللىرى ئۆسكەنسېرى كەمىنە مەزلۇملىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدىلىغۇ؟ ئەتىگەن كېتىپ، كەچ كېلىلا، ھالىڭ نېمە، دەپ سوراپمۇ قويمايلا، ـــ دېدى ئۇ ياتاق ئۆيىگە كىرگەن ئېرىگە ھەزىل قىلىپ.

ـــ قۇنچۇي ئالىيلىرى، پىقىر مۇلازىملىرىنى كەچۈرسىلە. ئۆزلىرىنىڭ بۇنداق خاپا بولۇپ كېتىشلىرىنى خىيالىمغا كەلتۈرمەي، ئەل ئىشى بىلەن بولۇپ كېتىپتىمەن. قانداق جازا بەرسىلە ماڭا ھەق، ـــ دېدى ئېگىلگەن رەيھاندىنمۇ ھەزىل بىلەن جاۋاب بېرىپ.

ـــ جازا ئەمەس، مۇكاپات بېرىمەن.

ـــ تونمۇ، ئاتمۇ؟

ـــ ئىككىلىسى ئەمەس.

ـــ ھەدىيە قىلىدىغانلىرى تىللا ئىكەن ـ دە.

ـــ ياق.

ـــ ئەمىسە، ئۇ نېمە مەلىكەم؟

ـــ كۆڭ بۆرە.

ـــ نېمە؟

ـــ ئوغۇل پەرزەنت.

ـــ ئېغىرئاياغ بوپسىز ـ دە، ئەزىزىم، ئاخىرى تىلىكىم ئىجابەت بولۇپتۇ، ـــ رەيھانىدىن خۇشاللىقىدا يابىرانى

كۆتۈرگىنىچە ئۆينى ئۈچ قېتىم ئايلاندۇردى، ــ ئوغۇل ئىكەنلىكىنى قانداق بىلدىڭىز ئەزىزىم؟

ــ ئاۋۇ كۈنى كۆرگەن چۈشۈمده بېشارەت بولغان ئەمەسمۇ؟

ــ هه، ئېسىمگه كەلدى. مەن تەبىر بەرگەنىدىم. ئۇلۇغ شەپقەتلىك ئاللا ئامان ـ ئېسەن يەڭگىگىلى نېسىپ قىلسۇن...

مانا شۇ ئاخشامدىن باشلاپ، رەيھاندىن بۆلەكچە جانلىنىپ قالدى. خوتۇنى ئالمىغا سېزىك بولغاچقا، هەر كۈنى ئالما كۆتۈرۈپ كېلىدىغان بولدى. تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن كۈنمۇ ئاخىر يېتىپ كەلدى. يابىرانى گۈزەل ياز سەھىرىده ئاچچىق تولغاق تۇتتى. تولغاقنىڭ قاتتىقلىقىدىن چۈشكىچە نەچچە قېتىم هوشىدىن كەتتى.

زەمۇران ئانا بالاساغۇندا نامى بار تۇغۇت ئانىسى زەينەپ ئانا، بۇدراچ مومای بىلەن كېلىنىنىڭ بېشىدا پايپېتەك بولۇشۇپ كەتتى. تولغاق ئازابىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن پۈتۈن چارىلەرنىڭ هەممىسىنى قىلدى: ئوت قالاپ، سۇ قايناتتى، بېشىدىن نان ئۆرۈدى، يېڭى كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ساهىلغا بەردى. رەيھاندىنمۇ ئوردىغا بېرىپ، شۇ كۈنكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ تېزلا يېنىپ كەلدى. ئىككى ياشلىق قوچقارنى سويۇپ خامتالاش قىلىپ غېرىبلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ياتاق ئۆيىگە كىرىپ قۇرئان ئوقۇپ دېمىده قىلدى. دېمىدىنى ئۈچ قېتىم ئىچۈردى. يابىرانىڭ ئاغرىقى بىرئاز پەسلەپ يەنە كۈچەيىپ كەتتى.

ياتار هالسىز ئانا ئاپپاق تۆشەكتە،
گۈل چىرايى گويا تامەك تاتىرىپ.
تولغاق تۇتۇپ سانجىپ بىگىز يۈرەككە،
ئىڭراپ ناله قىلار تىنماي ئاه چېكىپ.
گاهى چاچراپ تۇرۇپ كېتەر ئورنىدىن،
قارا چېچى تېقىمىغا ئورۇلار.

گاهی کېتەر سەنتۇرۇلۇپ هوشىدىن،
كىشىگە ئۇ مۇردا كەبى تۇيۇلار.

شائىر تەسۋىرلىگەندەك چىدىغۇسىز ئازاب ئۇنى قاتتىق قىيناۋاتاتتى. بارا ـ بارا كەچ كىردى.

ـــ ئاھ، خۇدا، رەھىم قىلغىن، ـــ دەپ نالە قىلدى يابىرا. تۇن ئۆتۈپ چولپان تۇغدى. تولغاق قاتتىق تۇتتى. رەيھانىدىن ئۇنىڭ تۇغۇتىغا ئاسانلىق تىلەپ دۇئا قىلماقتا ئىدى... بىر كىچىك جان دەھشەتلىك ئاغرىق ئازابىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ ئانا باغرىدىن زېمىنغا تەۋەللۇت قىلمندى.

كىشنەيدۇ ئات، مەرەيدۇ قوي دالادا،
باغدا شاپتۇل، ئالما ـ ئۆرۈك شىلدىرلار.
ۋىچىرلايدۇ قالغاچ قونۇپ ناۋا[1]غا،
بىر جان ئانا ئايىغىدا تېپىرلار...

خوراز چىللاپ يەرگە چۈشتى قونداقتىن،
قۇشلار نەغمە قىلدى تېرەك شېخىدا.
شامال سوقۇپ بۇي كەلدى گۈل ـ قىياقتىن،
چىقار شۇدەم ئۆيدىن مۇڭلۇق بىر سادا.

ساپايىدىن كېلەر ئاۋاز قايغۇلۇق،
ئۆتەر يولدىن كارۋان چېلىپ قوڭغۇراق.
دەريا، ئۆستەڭ ئۆركەشلەيدۇ شاۋقۇنلۇق،
لېكىن، ئۆينى قۇچقان زىل ئۈن بەك ياڭراق.

ھېچ ساداغا ئوخشىماس بىر چىرقىراق ـــ
ئاۋاز تولۇپ شۇ ياش ئانا ئۆيىگە:

① ناۋا ـــ پېشايۋاننىڭ كۈنگۈرسىگە نەقىش چىقىرىپ ئورنىتىلغان يا-غاچ.

«ئىڭە...» دېگەن ھەم سېھىرلىك، ھەم ئوماق
ئۇن قوشۇلدى گۈزەل كۆكلەم كۈيىگە...
...
ئاي كۈلدى، چولپان كۈلدى، يۇلتۇزلار كۈلدى، پۈتۈن ئالەم كۈلدى. ئورنىدىن چاچراپ تۇرغان رەيھانىدىن يۇرەكنى ئېرىتىدىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرغان ئاشۇ ئۆيگە ئۆزىنى ئاتتى.

ئۇچىنچى باب

ئاتا ئۇمىدى

1

تۇغۇلغان بوۋاق ئوغۇل ئىدى ــ كۈن دېسە كۈندىن ئوتلۇق كۆزى بار، ئاي دېسە ئايدەك نۇرلۇق يۈزى بار ئوغۇل ئىدى. زەمۇران ئانا بوۋاقنى ئاق يۆگەكتە زاكىلاپ، ھالسىزلىنىپ كەتكەن يابىرانلىق يېنىدا ياتقۇزۇپ قويدى.

رەيھاندىن كىرگەندە، بوۋاق تىنچ، بىخەتەر ئانا قارندىن ناتونۇش، ئەنسىز دۇنياغا كەلگىنىگە يېتىرقاپ يىغلاۋاتاتتى، كۆزى يۇمۇق بولۇپ، چېھرىنى تۇرۇۋالغاندى، مۇشۇ تۇرقى بىلەن ئاق ئەتىرگۈلنىڭ غۇنچە ـ پورىكىگە ئوخشاپ قالغاندى.

ــ مۇبارەك بولسۇن ئانىسى ! ــ دېدى رەيھاندىن كۈلۈمسىرەپ ياتقان خوتۇنىغا ئىللىق نەزەر تاشلاپ.

ــ قوللۇق ئاتىسى.

ئاجىز، ئەمما يېقىملىق تونۇش ئۇننى ئاڭلىغان بوۋاق، كۆمۈتىدەك كۆزلىرىنى پاللىدە ئېچىپ يەنە يۇمۇۋالدى. بۇ جاھان ئۇنىڭغا غەلىتە كۆرۈنگەن بولسا كېرەك، يەنە يىغلاپ ئىككى يېنىغا ئۆمەللەپ نېمىندۇر «ئىزدىگىلى» تۇردى.

زەمۇران ئانا ئانار شەربىتىدىن پىيالىگە بىر قوشۇق قۇيۇپ، سۇ ئارىلاشتۇرۇپ، ئاغزى بىلەن بوۋاققا ئىچۈردى. بوۋاق ئۇنىڭ لەۋلىرىنى ئېمىۋېتىپ ئۇخلاپ قالدى.

ــ مانا، ئادەم دېگەن شۇنداق، كىچىكىدىن قورسىقى تويسىلا تىنچىپ قالىدۇ، ــ دېدى بۇدراچ موماي مەنىلىك قىلىپ.

ـــ ئادەمئاتمىز بىلەن ھاۋائانىمىزمۇ يېيىش مەنئى قىلىنغان شەھىرىمىز مېۋىگە ئېغىز تېگىپ قويۇپ جەننەتتىن قوغلانغان ئەمەسمۇ. بۇ نەۋرەممۇ ئۇلارنىڭ پۇشتى ـ دە، بۇدراچ. قاراڭ، شۇنداق چىرايلىق يانقىنىنى، ـــ زەمۇران ئانا بۇدراچ مومايىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ گېپىنى داۋام قىلدى، ـــ ئىنسان ـ ئىمانى بىلەن چوڭ بولغاي، ئىلاھىم. مەنمۇ توقۇز بالا تۇغقانىدىم، ھەممىسى ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولۇپ ئوبدان ياشاۋاتىدۇ. قورساق كۆتۈرمەك ئاسان، تۇغماق تەس، چوڭ بولماق ئاسان، چوڭ قىلماق تەس ئىكەن. نېمىلا دېگەنبىلەن بالا دېگەن تاتلىق، دۇنيادا بالا ئۈچۈن جاپا تارتمايدىغان ئادەم يوق.

رەيھاندىن ئىككى مومايىنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالغاچ، باشقا گەپ قىلماي قولىدىكى پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن ئوتۇغات[1]نى تەڭلىدى:

ـــ كىيدۈرۈپ قويسىلا، ئانا.

زەمۇران ئانا بېشىنى ماموق ياستۇقتىن سەل كۆتۈرگەن كېلىنىگە ئوتۇغاتنى كىيدۈرۈپ قويدى.

ـــ خويمۇ ياراشتى، قىزىم.

ـــ رەھمەت ئابا.

ـــ بىزلەرگىچۇ بالام، سۆيۈنچە بەرمەمسەن؟ ـــ زەمۇران ئانا مېھرىلىك نەزىرىنى ئوغلىغا تىكتى.

ـــ بەرمەمدىغان، ـــ رەيھانىدىن سۈتۈق بۇغراخان نامى چۈشۈرۈلگەن ئۈچ تىللانى ئانىسىنىڭ ئالدىغا قويدى. مۇسابايتاش نامى ئويۇلغان ئىككى كۈمۈش يامبۇنى زەينەپ ئانا بىلەن بۇدراچ مومايىنىڭ ئالدىغا قويدى.

ـــ ئاز بولسىمۇ قوبۇل قىلىشسىلا.

ـــ رەھمەت بەگ غوجام، خۇدايىم مەرتىۋىلىرىنى ئۇستۇن، پەرزەنتلىرىنى كۆپ قىلسۇن.

---

① ئالتۇن ئوتۇغات ـــ چەمبەرسىمان تاج.

ئايتولۇن باشلىق تۆت قىز باغدىن يۈگۈرۈپ چىققىنىچە ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

— قېنى كۆرەيلىچۇ بوۋاقنى...

— بۆرىمىكەن، تۈلكىمىكەن؟ — قىزلار بوۋاقىقا بوي سوزۇشتى.

— بالىلىرىم، قولۇڭلاردىكى قىلىچ - نەيزىنى ئەكىرىۋېتىپ، ئاندىن بوۋاقنى كۆرسەڭلەرمۇ بولىدىغۇ، — دېدى زەمۇران ئانا نەۋرىلىرىنىڭ خۇددى جەڭدىن قايتقان نۆكەرلەردەك قورالىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كىرگىنىگە ئاچچىقلىنىپ.

— مەشىق قىلىۋاتساق دېدەك قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ يابىرا خېنىم تۇغدى، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. مەشىقنى توختىتىپ، ئۈكىمىزغا گۈلدەستە تىزىپ ئېلىپ كىردۇق، — دېدى ئايتولۇن قولىدىكى رەڭگارەڭ گۈلدىن تىزغان خۇشبۇي گۈلدەستىنى بوۋاقنىڭ بېشىغا قويۇپ.

— بولدى قىلىڭ، ئانىسى، بۇلار ئۇكىسىنى كۆرۈۋالسۇن. مەن چېغىمدا ئاڭلاپ ئولتۇرالماي قالدىم. يۈگۈرۈڭلار قىزلىرىم، ياراغلىرىڭلارنى ئەكىرىپ قويۇپ، كىيىمىڭلارنى ئالماشتۇرۇپ چىقىڭلار، — دېدى كىرىپ كەلگەن بەگتۆمۇر بوۋاقنا ئېڭىشىپ قاراپ، — ۋاھ - ۋاھ ! قارا بۇنى، نېمانداق چىرايلىق ئوغۇل بۇ، قارا چاچ، ئاق يۈز... بۇنداق بوۋاقنى كىمنىڭ كۆرگۈسى كەلمەيدۇ، پەرىشتىلەرمۇ كۆرگىلى ئاسماندىن چۈشكەندۇ ھەرقاچان.

زەمۇران ئانا تاتلىق ئۇخلاۋاتقان بوۋاقنى ئېلىپ، كۆتۈرگۈسى كېلىپ كەتكەن ئېرىگە بەردى. بەگتۆمۇر قولىغا ئېلىشىغا بۇ سەبىي جان كۆزىنى يېرىم ئېچىپ يىغلاپ كەتتى.

— ئابام - ئابام، يۈمران تېنىڭنى ئاغرىتىۋەتتىمۇ - ھە؟ ئانىسى، بۇ يىغلاڭغۇنى ياتقۇزۇپ قويۇڭ، — دەپ خوتۇنىغا سۈندى. زەمۇران ئانا ئويماقتەك ئاغزىنى تەمشىگەن چەۋرىسىگە ئاغزى بىلەن كالا سۈتى ئېچۈردى.

ـــ ئىككى كۈن چىدىغىن قوزام. ئاباڭنىڭ كۆكسىگە سۈت كىرسە، تۈگمىمەس نېمەتكە ئېرىشسەن.

بوۋاق ئىككى تەرىپىگە بويۇن تولغاپ قاراپ كۆزلىرىنى يۇمدى.

ھۆر خىزمەتچىلەر، دېھەكلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بوۋاقنى كۆرگىلى كىرىشتى.

ـــ ئۇكامغا قاچان ئات قويۇپ بېرىسەن بوۋا؟ ـــ دېدى سىڭىللىرى بىلەن كىيىم يۆتكەپ كىرىپ كەلگەن ئايتولۇن. ئۇ ئەمدى ئون بەش ياشقا كىرگەن ساھىبجامال قىزغا ئوخشىغانىدى. ئەتلەس كۆڭلىكى، تەتىلا جىلىتكىسى بەدىنىگە ياراشقانىدى.

ـــ ئۆگۈنلۈككە ئەتىگەندە.

ـــ نېمىشقا بوۋا؟ ئەتە قويۇپ بەرسەك بولمامدۇ؟

ـــ ئەتە ئاباڭلار چەت ئەلدىن كەلگەن يالۋاچلارغا سوۋغا تەقدىم قىلىدىكەن، ئوردىغا بارمىسا بولمايدۇ.

ـــ ئابام قېنى؟ ـــ بوۋاينىڭ ئەڭ كىچىك قىز نەۋرىسى ئارچۇن ئاتىسىنى كۆزلىرى بىلەن ئىزدەپ مومىسىدىن سورىدى.

ـــ ئاباڭ قوي سويدۇرۇۋاتىدۇ، جىگىرىم.

قورۇنىڭ چوڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى ئاستۇرۇپ كىرگەن رەيھاندىن ئېرىق بويىدا قوي سويۇۋاتقان بويانقارنىڭ يېنىدا ئىدى. ئۇچ قوچقارنى سويدۇرۇپ، ئىككىنى خامتالاش قىلىپ، مۇساپىرلاغا چىقارتىپ بەردى. بىر قوينىڭ گۆشىنى ئۆيگە ئېلىپ قالدى. يابىرانى ئىسسىق تېرىگە ئالدى.

ئۇچىنچى كۈنى بامدات نامىزىدىن يانغاندا بەگتۆمۇرنىڭ چوڭ سارىيىدا ئات قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. تېخى تاڭ قاراڭغۇسى بولغاچقا تەكچىلەردىكى شام ـ چىراغلار يانداۋرۇپ قويۇلدى. شەيخۇلئىسلام، رەيھانىدىنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادىرى ئادامتوغرۇل، ئۇنىڭ ئوغلى ئالىپ ئۇدمىش، بەگتۆمۇرنىڭ ئىنىسى ـ سىڭىللىرى، پەرزەنتلىرى، قۇدىلىرى، ھەقەمسايىلىرى بولۇپ

يۇزدىن ئارتۇق ئادەم كەلدى. ئايالالار سارايغا يانداش ئايۇاندا ئولتۇرۇشتى.

مەرھۇم بەگتۇرمىشنىڭ ئومۇت ـ گۈرزلىرى، قىلىچ ـ نەيزىلىرى، ئوقيا ـ قالغانلىرى، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى ئېسىلغان ساراي تېمىغا كۆز سالغان ئۇدمىشنىڭ بۇ ئەل قەھرىمانىغا بولغان ھۆرمىتى يەنمۇ كۈچەيدى. گەجدىن ئەگمە چىقىرىلىپ چىرايلىق ياسالغان ئويۇقلارغا «قۇرئان كەريم»، «ھەدىس شېرىف»، سوقرات، ئەپلاتون، ئارستوتېل، فارابى، ئىبن سىنا قاتارلىق ئالىملارنىڭ كىتابلىرى تىزىلغانىدى.

سېلىنغان داستىخان يېمەكلىكلەر بىلەن تولدى. رەيھاندىن چاي قۇيۇپ مېھمانلارغا تۇتتى:

ــ جانابلار، پېقىرغا ئاللا كېرىم يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلدى، مەن شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىرلىرى بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇش شەرىپىگە سازاۋەر بولدۇم. مەن ناھايىتى خۇشال. بۇ ئوغلۇمنىڭ ئەل خىزمىتىنى قىلىدىغان ئەل ئوغلى بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ چاي قۇيدۇم. قېنى، مەرھەمەت قىلىشسىلا!

ــ ئوغلۇم تىلمىنى ئىزھار قىلدى. يەر سۇ بىلەن، ئادەم ياخشى نام بىلەن كۆكلەيدۇ. چوڭ نەۋرەم بەگتۇرمىش بوۋىسى بەگبۇقانىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ياخشى نام قالدۇردى. ئەمدى ئىنىسى تۇغۇلدى. ئۇنىڭمۇ ئاكىسىدەك ئالىپ بولۇپ يېتىلىشى ئۈچۈن، ئاللاتائالاغا بىرلىكتە ئىلتىجا قىلايلى، دەپ بۇ داستىخاننى راسلىدۇق. بەھۇزۇر بېقىشسىلا، ــ دەپ بەگتۇمۇرمۇ مېھمانلارنى تاماققا تەكلىپ قىلدى.

دەسلەپ گۈللۈك جانان چىنىلەردە شورپا، تەخسىلەردە دۇمبىجىگەر، گۆش تارتىلدى. ئاندىن پۈتۈن پېتى تونۇردا كاۋاپ قىلىنغان ئۇچ قوي، بىر موزاينىڭ گۆشى يوغان تەڭنىلەردە ئېلىپ كىرىلدى. ئاخىرىدا، ئۇلار، غاز، قىرغاۋۇل گۆشلىرى، بېھى، ئالما، قۇرۇق ئۈزۈم سېلىنغان پولۇ لېگەنلەردە تارتىلدى.

جاۋۇر ـ ھەجىرلاردا قېتىق، سۇزمە، تەخسىلەردە قوغۇن ـ تاۋۇز كەلتۈرۈلۈپ، مېھمانلارنىڭ قىزغان تەنلىرى سوۋۇتۇلدى.

رەيھاندىننىڭ قېيىنئاتىسى بولغان شەيخۇلئىسلام قولىنى لۆڭگىگە ئېرتىپ، تۇزلىنىپ ئولتۇردى ـ دە، تامىقىنى قىرىپ سۆز باشلىدى:

ـــ جانابلار، كۆك بۆرە دەپ ئاتالغان سەركەردىمىز بەگبۇقا ھەزرەتلىرىنىڭ يېڭىدىن كۆز ئاچقان نەۋرىسىگە ئات قويۇش ئۇچۇن يىغىلىپ ئولتۇرۇپتىمىز. ئات قويۇشنىڭ ئۆزى سۇننەت، ئات قويۇش ئۇچۇن بۇنداق يىغىلىپ ئولتۇرۇشىمىز ئادەتتۇر، ـــ ئۇ سۆزىنى توختىتىپ رەيھاندىنغا قارىدى. بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن ئاتا دەس قوپۇپ، ئاپپاق زاكىغا يۆگەلگەن بوۋاقنى ئېلىپ كىردى. ئۆي يورۇپ كەتكەندەك بولدى. بەگتۆمۇر بوۋاقنى ئوغلىنىڭ قولىدىن ئېلىپ شەيخۇلئىسلامنىڭ قۇچىقىغا سېلىپ بەردى.

ـــ ئاللا رەھمەت قىلسۇن.

ئولتۇرغانلارنىڭ بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ بوي سوزۇپ قاراشتى.

ـــ ئەجەب چىرايلىق ئىكەن، ئېغىزىنسىز، نۇقسانسىز...

ـــ چىرايى ئاتىسىغا تارتىپتۇ.

ـــ يۇزى ئەجەب ئاق، سۇزۇك ئىكەن ـ ھە.

ـــ تەڭرى يامان كۆزدىن ساقلىغاي.

ـــ خەپشۇك!

ھەممە جىم بولدى.

ـــ ھەقتائالا ئادەمنى ئۇلۇغ قىلىپ ياراتقاندۇر، پەرىشتىلەرنى ئىنسانغا سەجدە قىلىشقا بۇيرۇشى ئەنە شۇنىڭ ئۇچۇندۇر. ھالبۇكى، ئادەملەرنى كۆزگە ئىلمىغان كۆرەڭ، تەكەببۇر، ئاچ كۆز، ھەسەتخور، رەھىمسىز، ئالدامچى، سۇيىقەستچىلەر، ھاياتلىق ئېتىزىدا شېرىن مېۋە بېرىۋاتقان نوتىلارنى قۇرۇتقۇچى شۇمبۇيا بولۇپ قالماقتا. ئېغىزىنسىز، پاك تۇغۇلغان

پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ئەنە شۇنداق زىيانلىق مەلئۇنغا ئايلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ھەر ۋاقىت تەربىيەنى كۈچەيتىشىمىز، بىلىم بىلەن قاراڭغۇ دىلىنى يورۇتۇشىمىز زۆرۈر.

شەيخۇلئىسلام مۇلايىم لەۋزى بىلەن نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن، بوۋاقنى كۆتۈرگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ:

— رەيھاندىن بالام، بۇ ئوماق نەۋرەم قايسى قۇتلۇق ۋاقىتتا دۇنياغا كەلدى؟ — دەپ سورىدى.

— ئالدىنقى كۈنى، يەنى ھىجرىيە 407 ـ يىلى شەئبانىنىڭ 17 ـ كۈنى[1] سەھەردە.

شەيخۇلئىسلام:

— بالىنىڭ ئېتىنى نېمە قويساق بولار؟ — دەپ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلمەكچى بولدى.

— ئاتا، ئۆزلىرى بىلىپ... — دېدى رەيھاندىن قول باغلاپ تۇرۇپ.

— شەيخۇلئىسلام جانابلىرى، ئوغلۇم بىلەن تۇنۇگۈن مەسلىھەتلىشىپ، بالىنىڭ ئېتىنى يۈسۈپ قويساق بولارمىكىن دېيىشكەنىدۇق، — بەگتۆمۈرمۇ ئورنىدىن قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

شەيخۇلئىسلام بوۋاقنى ئىككى قولى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ دېدى:

— بۇ ئىسىم ئاللانىڭ روسۇلى، پەيغەمبىرى يۈسۈپ ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك ئېتىدۇر. ئاللا ئىگەم بۇ پەيغەمبىرىنى چىداملىق، پاساھەتلىك قىلىپلا قالماستىن، ئۇنىڭغا ناھايىتى گۈزەل جامال، ئاجايىپ كىشلىشكەن تەن ئاتا قىلغانىدى. يەتتە ئەزاسى بىجىرىم، چىرايلىق تۇغۇلغان بۇ ئوغۇلغا «يۈسۈپ» دەپ ئات قويساق، ئاللانىڭ دەرگاھىدا مەقبۇل، ئىنسانلار ئارىسىدا مەشھۇر بولغاي، ئامىن!

---

① تەخمىنەن مىلادىيە 1016 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

— ئامىن !

شەيخۇلئىسلام بالىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېڭى تۇققان چۆچۈرىدەك ئوڭ قولىقىغا يېقىملىق ئاۋاز بىلەن ئەزان توۋلىدى. ئاندىن سول قولىقىغا تەكبىر ئېيتىپ بولۇپ:

— ئى رەيھاننىدىن بەگتۆمۈر ئوغلىنىڭ دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان بالىسى، ئاتلىرى يۈسۈپ بولسۇن ! — دەپ ئات قويۇپ بەردى.

— مۇبارەك بولسۇن !

— قۇتلۇق بولسۇن ! — دەپ قۇتلۇقلاشتى ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ.

رەيھاننىدىن شەيخۇلئىسلامغا ئات مىندۈرۈپ، مېھمانلارغا تون كىيدۈرۈپ ئۇزاتتى ۋە شۇ كۈنى يەنە ئىككى قولىنى ئازاد قىلىۋەتتى.

2

بايىلا ئوچۇق كۆرۈنگەن ھاۋا بىردىنلا ئۆزگىرىپ شارىلداپ يامغۇر يېغىپ كەتتى. دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ھارام پۇتىقىنى ئېلىۋاتقان ئاشانبۇقا ئۆيگە قېچىپ كېلىۋالغۇچە سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك بولۇپ قالدى.

— ۋاي ئاتىسى، يامغۇر ياغمىغان بولسا ئۆيگە كىرمەمتىڭلار، قېرىغىنىنى تۈيمايدىغان، — بۈدراچ موماي چالۋاقىغىنىچە لۆڭگە ئەكېلىپ، ئېرىنىڭ قارىيىپ قالغان يۈزى بىلەن ياۋا قوتازنىڭكىدەك تۇرۇلۇپ كەتكەن بوينىنى ئېرىتتى. بېشىدىكى مالىخىيىنى ئېلىپ، ئاق شاپاق دوپپا كىيدۈرۈپ قويدى، — چاپانىنى سېلىۋېتىڭلار !

ئاشانبۇقا ھەجىيىپ چاپىنىنى سېلىۋەتتى. يامغۇرمۇ توختاپ قالدى.

— بۆرە تۇغقان چېغى خوتۇن، بۇلۇتسىز ئاسماندىن يامغۇر

يېغىپ دۇنيانى سەگىتىۋەتتى.

— خۇدايىم، سىلىنى بىرئاز دەم ئېلىۋالسۇن، دەپ شۇنداق قىلغاندۇر، بولمىسا دەل - دەرەخلەر يېنىدىن ئۆيگە كەلمەيتتىكەن. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ بىرئاز ئارام ئېلىۋېلىكلا، چۆچۈرە ئېتىپ بېرىمەن.

— ئوغلۇم كەلگۈچە پىشۇرۇۋېلا جۇمۇ!

— قاچان پىشمايدۇ قالغان؟ — دېدى ياغاق قوللىرىنى قورۇق باسقان پېشانىسىگە قويۇپ كۈنگە قارىغان مومايى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەن بولۇپ، ئوچۇق ئاسمان يۈزىدە رەڭگارەڭ جۇلالىنىپ ھەسەن - ھۈسەن پارلىغاندى.

ئاشانبۇقا باسمىل قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۆز جەمەتى بىلەن ياغمىلارغا بويسۇنماي قېچىپ يۈرۈپ، قولغا چۈشكەندە قۇل قىلىۋېتىلگەندى. بۇ كۈچتۇڭگۇر يىگىتنى بەگبۇقا ئېلىكخاندىن سورىۋېلىپ، ئائىلە خىزمەتچىسى قىلىۋالغاندى. كېيىن قۇل بازىرىدىن سېتىۋالغان قارىقۇمچاق قىز بۇدراچنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەردى. بۇ قىز توڭرا قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۆي ئىشلىرىغا كامىل ئىدى. قېچىپ قۇللۇقتىن قۇتۇلۇشنى ئويلاپ يۈرگەن ئاشانبۇقا بۇدراچنى ئالغاندىن كېيىن، بۇ ئائىلىگە بوسۇغىدىن داڭجىماس ئىتتەك باغلىنىپ قالدى. بۇدراچ خېلىغىچە تۇغماي يېشى قىرىقتىن ئاشقاندا بويانقارنى تەۋەللۇت قىلدى. بويانقار ئون توققۇزغا كىرگەندە قۇللۇقتىن بىراقلا ئازاد قىلىندى. ئۇلار بۇرۇن باغنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى قۇللارنىڭ ياتاق ئۆيلىرىدە تۇرغان بولسا، ھازىر باغ ئىچىدىكى ھۆر خىزمەتچىلەر قاتارىدا بىر يۈرۈش ئۆيدە تۇراتتى. ئاشانبۇقا بىر قىز پەرزەنت كۆرۈش تىلىكىدىن تېخىچە ۋاز كەچمىگەندى. شۇڭا:

— ئەمدى تۇغمايدىغان بولساڭ، تىرناقتا توختىغۇدەك بىر قىز ئالىمەن جۇمۇ، — دەپ بۇدراچنى پات - پات تېرىكتۈرۈپ قوياتتى. ئوغلى ھۆر بولغاندىن بېرى ئوردا نۆكىرى ھەم رەيھانىدىنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، ئۇنى

ئويلەپ قويۇشقا بەكرەك باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ تال باراڭلىق سۇپىدا چۆچۈرە تۇگۈۋاتقان خوتۇنىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— بويانقار بىلەن سۆزلىشىپ باقتىڭلىمۇ؟ ئۇنىڭ بىرەر قىزغا مەيلى بارمىكىن؟

— نېمە دەۋاتىدىلا ئاتىسى، ئوغلىمىزنىڭ يۈزى بەك تۆۋەن، بۇ ۋاقىتقىچە بىرەر قىزنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ باقمىدى.

— ئايسىلىگ خېنىمنىڭ ئۆزىگە ياغلىق تاشلىغانلىقىنى دەپ كەلگەنغۇ، — ئاشانبۇقا غەلىبە تەنتەنىسى كۈنى چەۋەندىاز پالۋانلارغا تاشلانغان رەڭمۇرەڭ ياغلىقلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ھىجايدى.

— ئۇنتۇماپتىلا ـ دە، ئاتىسى؟ ئۇنى ئەسلىرىدىن چىقارسىلا، بۇ ياشقى كۆرگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئەمەس، — بۇدراچ مومای يالغان سۆزلىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ ئايسىلىگنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلەتتى، — ئۇلار دېگەن باي، زەردار ئائىلە. بىز دېگەن يېڭىلا قوللۇقتىن ئازاد قىلىنغان، ئۆز جېنىنى ئاران جان ئېتىۋاتقان كىشىلەر. نە ئاتاق ـ ئابرۇيىمىز بار، نە ئەمەل نىشانىمىز...

— بولدى قىلىڭلار خوتۇن. ۋاتىلداپ كەتتىڭلىغۇ. مال ـ دۇنيايىمىز بولمىغان بىلەن، ئاتاق ـ ئابرۇيىمىز بار بولدى. ئوغلىمىز پالۋان بولۇپ ئاستانىدە داڭق چىقاردى. ئۇنىڭغا كۆزى چۈشكەن قىزلارمۇ ئاز ئەمەس. ئايسىلىگ شۇلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئۆزى بەك ئوبدان قىز، «ئاشان بوۋا» دەپ قېچىرىپ مېنى سۆيۈندۈرۈۋېتىدۇ.

— ئوبدان قىزلىقى ماڭمۇ ئايان، ئاچىسى ئايتولۇندىن قېلىشمايدۇ. بىراق، ئۇ كاتتا باي ھەم كاتتا ئەمەلدارنىڭ قىزى. بىزنىڭ تېمى ئايرىم قورۇ ـ جايمىزمۇ يوق، — بۇدراچ مومای تۇگۈپ بولغان بىر پەتنۇس چۆچۈرىنى ئاشخانىغا ئەكىرىپ قويۇپ يەنە بىر قۇرۇق پەتنۇسنى ئېلىپ چىقتى، — بۇ چاغقىچە

رەيھانىدىن بېگىم قۇل دېمەي بىزگە ئوبدان مۇئامىلە قىلىپ كەلدى، نام ـ ئاتاقىمۇ شۇلارنىڭ شاراپىتىدىن ئېرىشتۇق، بۇنى ئۇنتۇپ قالساق بولمايدۇ. ئايسىلىگ خېنىم بىلەن بويانقار بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرگەن ھالەتتىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەر ـ خوتۇن بولۇپ بىر ياستۇقتا باش قويۇشى يەتتە تاغنىڭ نېرىسىدىكى گەپ.

ـــ ئۇنداق دەپ كەتمەڭلا خوتۇن، ئوغلۇمنىڭ پېشانىسىگە يېزىلغان بولسا ئەجەب ئەمەس. مەن ھايات چېغىمدا يەر ئېلىپ باغلىق قورۇ قىلايمىكىن، دەيمەن. ھۆر ئادەم ئۇچۇن قورۇ ـ جاينىڭ بولۇشى، پادىشاھ ئۇچۇن بىر مەملىكەت بولمىسا بولمىغىنىدەك زۆرۈر ئىكەن... ـــ ئۇنىڭ كۆكۈچ كۆزلىرى ئېرىق بويلاپ كېلىۋاتقان ئايسىلىگكە چۈشۈپ سۆزدىن توختاپ قالدى.

ـــ ھە، نېمە بولدى، سۆزۈڭلىنى توختىتىۋالدىڭلىغۇ؟ ـــ دېدى بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىغان بۇدراچ موماي.

ـــ قاراڭلا خوتۇن، ئاۋۇ كېلىۋاتقان قىزغا، قولىدا بىر نەرسە بارەدەك قىلىدۇ، ـــ دېدى خۇش بولۇپ كەتكەن ئاشانبۇقا.

ـــ ۋاي، ئۇ ئايسىلىگ خېنىمغۇ ! ـــ دەپلا ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەن موماي سۇپىدىن ئىتتىك چۈشۈپ، رومىلىنى ئوڭلاپ قىزغا قاراپ ماڭدى.

ـــ بۇدراچ موما، ـــ قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ توغاچتەك قىزىرىپ كەتكەن مەڭزىنى تۇتۇپ بەردى، موماي قىزنىڭ ئىككىلا مەڭزىگە سۆيدى.

ـــ ۋاي خېنىم قىزىم، قىرقى توشمىغان بوۋاقنى تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپلىغۇ، شامالداپ قالسا قانداق قىلىمىز؟

ـــ ئەپقېچىپ چىقتىم، ھېچنېمە بولمايدۇ، ـــ دېدى ئايسىلىگ كۈمۈش ئوتۇغات كىيگەن قۇندۇزدەك قاپقارا چاچلىق بېشىنى يېنىك چايقاپ. ئۇنىڭ ئۇزۇن بىنەپشە رەڭ كۆڭلىكى تاپىنىغا تېگىپ تۇراتتى، شۇ تۇرقىدا ئۇ تولىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتكەنىدى. مەيدىسىگە تېڭىۋالغان بوۋاق قارا كۆزلىرىنى

مۆلدۈرلىتىپ ھەممە ياقتا تەلپۈنەتتى، يېقىندىن بېرى كۆكسىگە بولۇق سۈت كىرگەن ئانسىنى ئېمىپ خېلىلا ئەتلىنىپ قالغانىدى. ئۇ شۇ تاپتا زاكىلاقلىق بولۇپ، توغاچتەك مەڭزىگە تېگىپ قالغان ياغلىقنىڭ چۈچىسىنى تۈتۈۋالغانىدى.

ــ كەلسىلە خان بالام، كەلسىلە، بايانتىن ئېسىمنى يوقتىپ ئۆيگە باشلاي دېمەپتىمەن...

ــ ئاي بىلەن كۈن كېلىپتىغۇ، ئامىتىمىزمۇ كەلگۈدەك، ــ خۇش بولۇپ كەتكەن ئاشانبۇقا سۈپىدىن سەكرەپ چۈشۈپ سالام بەردى، ــ خۇش كېلىپلا خان بالام، مۇبارەك قەدەملىرى، يۈسۈپ بېگىمنىڭ نۇرلۇق جامالى، غېرىپ خانىمىزغا قۇت ئېلىپ كەلگەي. مەرھابا، مەرھابا !

ــ ئاشان بوۋا، سۈپىدا ئولتۇراي، يۈسۈپ ئۆيىنى ئانچە خالىمايدۇ، تالاغا ئامراق، ــ ئايسىلىگ ئۆيگە كىرىشكە ئۇنمىدى. موماي ئىككى يېكەنداز ئېلىپ چىقىپ، ئۇست ــ ئۇستىگە سېلىپ قىزنى ئولتۇرغۇزدى. داستىخان سېلىپ مەزە ــ گېزەك قويدى. ئاشانبۇقا يۈسۈپنى قولىغا ئالدى. چاچلىرىمۇ، ئاق كىرگەن ساقاللىرىمۇ بۈدۈر بولۇپ كەتكەن بوۋايغا قارىغان بوۋاق قىرقىراپ يىغلىدى. يەنە چۆچۈرە تۇگۇشكە ئولتۇرغان موماي:

ــ ئاتىسى، ماڭا بەرسىلە بەگ غوجامنى، ــ دەپ قولىدىن ئېلىپ باغرىغا باستى. يۈسۈپ ئۇنىڭ قولتۇقىغا بېشىنى تىقىپ ئەمچەك ئىزدىدى، سۈت ھىدىنى ئالالماي بوغۇقۇپ يەنە يىغلىدى. ئايسىلىگ:

ــ كەل ئۇكام، ئەمگۈك كەلگەن ئوخشايدۇ، نان يېگۈزۈپ قويايلى، ــ دەپ ئايسىلىگ بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ سۆيدى، ئاندىن بىر چىشلەم نانىنى يۇمشاق چاينا پ يېگۈزۈۋىدى، بالا يىغىدىن پەسلەپ، قوللىرىنى ئۇيان ــ بۇيانغا ئۇزىتىپ ئوينىغىلى تۇردى. بۇدراچ موماي چۆچۈرىنى تۇگۈپ بولۇپ، پىشۇرۇپ چىقاي دەپ ئاشخانىغا كىرىپ كېتىشىگە، قاراگىرنى يېتىلەپ بويانقار يېتىپ

كەلدى. ئۇنىڭغا لەپپىدە قارىغان ئايسىلىگ ۋىللىدە قىزاردى ـ يۇ، كۆرمىگەن بولۇپ يۈسۈپىنىڭ يۈزىگە لېۋىنى يېقىپ ئولتۇرۇۋەردى. يۈگۈرۈپ كەلگەن قۇلدىن بىرسى ئاتىنىڭ تىزگىنىنى ئالدى. بۇ بۇغرا قاراخان قۇل قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بەرگەن قىتان ئەسىرلىرىنىڭ بىرسى ئىدى.

ـــ ئوغلۇم، ۋاقچە قالدىڭغۇ؟ ـــ ئاشانبۇقا يېنىغا كەلگەن ئوغلىنى قولىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى. بويانقار ئوردا نۆكەرلىرىگە خاس قارا مالىخاي، كالتە كەمزۇل كىيىپ، تۇچ كەمەر ئاسقانىدى. كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان بۇ يىگىتنىڭ ۋۇجۇدىدىن ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

ـــ ئاغىچى ئۇلۇغى بۇغرا قاراخان سارىيىدىن چىققۇچە كۈتۈپ تۇرۇپ قالدىم، ئاباـــ يىگىت ئايسىلىگكە بىر قارىۋالدى، ـــ كېڭەش بولغان ئوخشايدۇ.

ـــ نېمە كېڭەش بولغىنىنى ئۇقمىدىڭمۇ؟

ـــ سوراي، دەپ سورىيالمىدىم.

ـــ ئابام ئۆزى دەپ بەرمىدىمۇ؟ ـــ سۆز قىستۇردى ئايسىلىگ ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن بېقىپ.

ـــ ئاغىچى ئۇلۇغى ھەزرەتلىرى ناھايىتى خاپا كۆرۈنگەچكە سوراشقا جۈرئەت قىلالمىدىم، خان قىز.

ـــ ئابام ئۇنچىلا ئاچچىقى يامان كىشى ئەمەسقۇ. سورىغان بولساڭ خاپا بولغىنىڭ سەۋەبىنى دەپ بېرەتتى، ـــ ئايسىلىگ ئىتتىك بويانقارغا قارىدى. ئۇ كىچىكىدە ئۆزىنى كۆتۈرۈپ باققان بۇ يىگىتنى سەنلەپ كۆنۈپ قالغانىدى.

ـــ ئوغلۇم رەيھانىدىن ھەزرەتلىرىنى ئاچچىقى يامان دېگىنى يوق، خان قىزىم، ئۇ تارتىنىپ سوراشقا جۈرئەت قىلالمىغانلىقىنى دېمەكچى. بۇ ۋاقىتقىچە ئاتىلىرى بىزگە ئوبدان قاراپ كەلدى، ھەممىمىز بۇنىڭدىن ناھايىتى مەمنۇن.

ـــ ئابامدىن سوراپ باققان بولسا دەپ بېرەتتى. مەن سوراپ

ئەتە كېلىپ دەپ بېرەي، ئاشان بوۋا، — ئايسىلىگ ئورنىدىن تۇردى.

— خان قىزىم، نەگە بارىلا، بويانقارنىڭ ئانىسى تاماق ئېلىپ چىقىۋاتىدۇ. كەتسىلە، خاپا بولىدۇ، — دەپ توستى بوۋاي.

— ئاشقا ئېغىز تېگمەي كەتسىلە خان قىز، مەندىن خاپا بولۇپ قالدىلىمۇ ياڭ — بويانقار يېلىنغان نەزەردە قىزغا كۆز تىكتى، — يۈسۈپ بېگىمنى مەن ئالاي، — ئو قول ئۇزىتىپ بوۋاقنى ئالدى.

— سەندىن خاپا بولمىدىم، بويانقار. ئابام مېنى نەگە كەتتىكىن، دەپ ئەنسىرەپ قالىدۇ، — قىز شەھلا كۆزلىرىنى يىگىتكە تىكتى، — ئانامۇ يۈسۈپنىڭ يوقلۇقىنى ئۇقسا، مېنىڭ يېنىمدا ئىكەنلىكىنى بىلمەي، ئىزدەپ بىئارام بولۇپ كېتەرمىكىن، — ئايسىلىگ يۈسۈپنى ئالماقچى بولۇپ قول ئۇزاتتى. بويانقار:

— يەنە بىر دەم كۆتۈرەي، — دەپ بەرمىدى.

چوڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان تۆت چىنە چۆچۈرىنى دېدەككە كۆتۈرتۈپ ئاشخاندىن چىققان بۇدراچ موماي ئوغلى بىلەن ئايسىلىگنىڭ بىر - بىرىگە قارىشىپ بىرنېمىلەرنى دەۋاتقانلىقىغا زەن قويدى. «ھەي، مۇشۇ بالىلار ئارىمىزغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويمىسا بولاتتى...» دەپ ئويلىغىنىچە بىر چىنە چۆچۈرنى ئايسىلىگنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۇلارنى كۆرمىگەنگە سېلىپ بالىخانىدىكى كەپتەرلەرگە قارىۋالغان ئاشانبۇقا «بۇ ئىككىيلەننىڭ بېشى قوشۇلۇپ قالسا مۇرادىمغا يېتەتتىم. ئىلاھىم، پېقىر قۇلۇڭنى نائۇمىد قويما» دېدى ئىچىدە. بوۋاي خۇش بولۇۋاتاتتى.

چۆچۈرنىڭ قىيمىسىغا، يالپۇز، لويلا ئارىلاشتۇرۇپ، سۇيىگە غورا، ئاشكۆكى، زىرە سېلىپ ئېتتىم، خان قىز، ئىچسىلە. ئىچمىسىلە ياراتمىدى، دەپ كۆڭلۈم يېرىم بولدۇ، — بۇدراچ موماي ئايسىلىگنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— ئوخشاپتۇ، بۇدراچ موما، — دېدى ئايسىلىگ بىر تال

چۆچۈرىنى ئاغزىغا سېلىپ،ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ بىردىنلا تۇرۇپ كەتتى، ــ دېمەدىمۇ، ئايتولۇن ئاچام سىڭىللىرىم بىلەن مېنى ئىزدەپ كېلىۋاتىدۇ، ئەنە...

ئاشانبۇقا، بويانقار سۇيىدىن چۈشۈپ قول باغلاپ تۇردى. بۇدراچ موماي بەل پۈرمە كۆڭلەك، تاۋار جىلىتكە كىيگەن ئايتولۇن بىلەن يۈز يېقىپ كۆرۈشتى، بۇدراچ موماي ئايتولۇننىڭ چېكە چاچلىرى چۈشۈپ تۇرغان پىشانىسىگە سۆيدى:

قېنى يۈقىرى چىقىشسىلا خان قىزلىرىم.

ــ سەن بۇ يەردە ئىكەنسەن ـ ھە، ئايسىلىگ؟ ــ دېدى ئايتولۇن ئەگىم قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ. ئۇنىڭ يۈملاق يۈزى قىزىرىپ كەتكەندى، ــ ئىزدەپ باغنى قېزىۋەتتۇق. سەن بولساڭ بۇ يەردە بەخىرامان ئولتۇرۇپسەن. ئاتام كېلىپ ئۆزى بوۋام، مومامىلارنىڭ يېنىغا كىرىپ يۈسۈپنى ئىزدەپ چىقتى، ئاندىن «تېپىپ كېلىڭلار» دەپ ئەنسىرەپ قالدى.

بۇدراچ موماي ئالدىراپ بىر ـ بىردىن چىرايلىق بۇ ئاچا ـ سىڭىللارغا چۆچۈرە ئېلىپ چىقتى. ئۇلار چۆچۈرىنى ئىچىپ خوشلىشىپ مېڭىشتى. بويانقار يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ماڭغان ئايسىلىگنىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان بۇ قىزنىڭ كېلىشكەن يەلكىسىدە رومىلى يەلپۈنۈپ تۇراتتى. بويى ئايتولۇندىن سەللا پەس بولۇپ، زىلۋاراق ئىدى. ئۇلار باغدىن چىقىشىپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ پېشايۋىنىدا تۆت كۆز بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆردى. بوۋىسى بىلەن مومىسىمۇ ئىنتىزار بولۇپ ئولتۇرۇشاتتى.

ــ يۈسۈپنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن سەنمىدىڭ ئايسىلىگ؟ دەپ قويساڭ بولماسمىدى؟ ئەجەب ئەنسىرەتتىڭ، ــ دېدى ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان يابىرا، ئاندىن بالىنى ئېمىتىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرىپ كەتتى. تۇغۇتتىن كېيىن ئۇنىڭ چىرايى ئەسلىگە كېلىپ ئوڭشىلىپ قالغاندى.

ــ قىزىم، ئىنىڭ تېخى قىرقىغا توشمىغان تۇرسا، تالا ـ

تۇزده كۆتۈرۈپ يۈرسەك قانداق بولىدۇ؟ شامالداپ قالسا ياكى يىقىلىپ چۈشسەك قانداق قىلاتتۇق؟ ـ ھە ! ئەمدى بۇنداق بەكباشلىق قىلما، ـــ كايىدى رەيھانىدىن يەرگە قاراپ تىرناق تاتلاپ تۇرغان قىزغا، ـــ بايا تىن نەدە ئىدىڭ؟

ـــ بۇدراچ مومامنىڭ ئۆيىدە، ـــ ئايسىلىگ جاۋاب بېرىۋېتىپ ئىزا تارتقىنىدىن پاكىدە يىغلاپ تاشلىدى.

ـــ بۇ بالىلارنى مەيلىگە قويۇۋەتتىڭلار، ئوغلۇم، بولۇپمۇ ئايسىلىگ باغدا قۇشتەك ئۇچۇپ يۈرىدۇ. قۇللارنىڭ ئۆيلىرىدە يۈرگىنىنى قارىمامدىغان ! ئۇچۇقداپ تۇرمىغانىنىڭ ئاقىۋىتى بۇ. قىز بالا دېگەننى پات ـ پات ئەدەپلەپ تۇرۇش زۆرۈر، ـــ ئاچچىقلىدى بەگتۆمۇر ساقاللىرىنى تىترىتىپ. ئايسىلىگ تېخىمۇ يىغلاپ كەتتى.

ـــ ئۇنچىۋالا قىلىپ كەتمىسىلە ئاتىسى. ئايسىلىگ شوخ بولغان بىلەن بەك ئەدەپلىك، ئايتولۇندىن قېلىشمايدۇ، تېخى كىچىك ـ دە. يىغلىما قىزىم، بوۋاڭ ئۇنداق دېگىنى بىلەن ساڭا ھەممىدىن ئامراق، ـــ گەپ ئارىلىدى زەمۇران ئانا ئېتىلىپ كەلگەن قىزنى باغرىغا بېسىپ.

بالىنى ئېمىتىپ چىققان يابىرا جايىغا كېلىپ ئولتۇردى.

ـــ قارىسىلا ئوغۇللىرىغا، كۈلىدىغان بوپتۇ.

رەيھانىدىن بۇدرۇق قوللىرىنى كۆتۈرۈپ تەلپۈنگەن يۈسۈپنى قولىغا ئالدى.

ـــ ماشائاللا، ئوغلۇم، ئاتاڭنى تونۇدۇڭمۇ ـ ھە؟ ـــ ئۇ بوۋاقنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى، كۈلۈمسىرىگەندەك قىلغان بىلەن ئويچان چېھرىدىن جىددىيلىك چىقىپ تۇراتتى.

ئوغلىنىڭ چىرايىغا سەپسالغان بەگتۆمۇر:

ـــ بالام، غەمكىن كۆرۈنىدىلىغۇ، ئوردىدا بىر گەپ بولدىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ يېقىندىن بۇيان ئوردىدا گەپ ئاۋۇپ كېتىۋاتىدۇ، ئاتا. بەزىلەر «ئەھمەد تۇغانخان قورقماس، باتۇر شاھزادە، ساھىبقىران

بۇغرا قاراخان بولۇشقا ئەڭ مۇناسىپ» دېسە، بەزىلەر، «تامغاچ بۇغراخان[1] ــ يۈسۈپ قادىرخان تەخت ۋارىسىدۇر. دانىشمەن، تەمكىن ھەم قەيسەر، بۇغرا قاراخان بولۇشقا ھەممىدىن مۇناسىپ» دېيىشىدۇ. بۇ تالاش ـ تارتىش ئەھمەد تۇغانخان تەختكە چىقىپ، يۈسۈپ قادىرخان غازى ئارسلانخان ئۇنى ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن تۈگىسە ئوبدان بولاتتى. ۋاھالەنكى، پىتنە ـ پاسات ئاۋۇپ كېتىۋاتىدۇ. مانا شۇنىڭدىن پېقىرغا مالاللىق يەتتى.

مەسىلىنىڭ خېلىلا مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى پەملىگەن بوۋاي:

ــ بالام، بىز ئۆيگە كىرىپ پاراڭلىشايلى، بالىلار مومىسى بىلەن مەشغۇل يېمىكۇن، ــ دەپ پېشايۋان سۈپىسىدىن چۈشتى. رەيھاندىن سوئال نەزىرى بىلەن قارىغان خوتۇنىغا يۈسۈپنى بېرىپ، ئاتىسىنىڭ كەينىدىن ئۆيگە كىردى.

ــ بالام، بۇ ئىلارنىڭ ھاياتى قاراخانىيلارنىڭ تەختىنى مۇستەھكەملەش بىلەن ئۆتكەن. مەن تىجارەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېلىۋاتساممۇ، ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلىمەن، مەملىكىتىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇڭا، ئوغلۇم سىلىنىڭ ئوردا خىزمىتىنى ساپ دىللىق بىلەن ئادا قىلىۋاتقانلىقلىرىدىن خۇرسەنمەن. ھالبۇكى، بۇنداق مالاللىقا قېلىشلىرىنى خالىمايمەن. ئېيتسىلا، سىلىنىڭ كۆڭۈللىرىگە كەلگۈدەك قانداق گەپ ـ سۆز بولدى؟

رەيھاندىن دەرمەھەل جاۋاب بەرمەي سۈكۈت قىلدى.

3

رەيھاندىن كۆپ ئەللەرگە بارغان، پاراسىتى، چىدام ـ غەيرىتى بىلەن نۇرغۇن بايلىققا ئېرىشىپ نام قازانغان سودىگەر ئاتىسىنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى. ئۇنىڭ جۈرئەت ـ جاسارىتىگە

① تامغاچ بۇغراخان ــ تامغا تۈتقۇچى بۇغراخان دېگەن مەنىدە.

قايىل ئىدى. سېخىي، مەردانىلىكىنى ئۆزىگە ئۆرنەك قىلغانىدى. مانا شۇنداق كۆكسى ـ قارنى كەڭ، غەيۇر ئاتىنىڭ پەرزەنتى بولغانلىقىدىن پەخىرلىنەتتى. شۇڭا، ئۇ بۇ ۋاقىتقىچە ئاتامنى ئەندىشىگە سېلىپ قويماي، دەپ ئېيتمىغان بەزى ئەھۋاللارنى ئاشكارىلاشتىن بۇرۇن سورىدى:

ــ ئى بۇزرۇكۋار، تەخت ۋارىسى ئەمەس تۇرۇپ، ئەھمەد تۇغانخانىنىڭ بۇغرا قاراخان بولۇپ قېلىشىدىكى سىرنى بىلىدىغانلا؟

ــ يوقسۇ بالام، سودا ئىشى بىلەن بولۇپ كەتكەچكىمۇ، بۇ ئىشتىن تازا خەۋىرىم يوق.

ــ پېقىرمۇ ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن بىلدىم. بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ تۇرغان هارۇن بۇغراخان هايات چېغىدا چوڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخانغا «تامغاچ بۇغراخان» دېگەن نامنى بېرىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان هالدا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى هەم پامىر تېغىنىڭ باغرىدىكى زېمىنلارنى باشقۇرۇشقا قويغانىكەن. ئۆزى بىلەن بىر تۇغقانىنىڭ بالىلىرى بولغان ناسىر تېگىنگە «ئىلىكخان» دەپ نام بېرىپ ئۇنى ئۆزكەنت شەھىرىنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنى باشقۇرۇشقا قويغانىكەن. ناسىر ئىلىكخانىنىڭ ئاكىسى ئەھمەد تۇغانخانغا «ئارسلانخان» دېگەن نامنى بېرىپ بالاساغۇن دىيارىغا هاكىم قىلغانىكەن. هارۇن بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىر خانىنىڭ قەشقەردە تۇرۇۋاتقانلىقىنى پايدىلىق پۇرسەت دەپ بىلگەن ئەھمەد تۇغانخان لەشكىرىي كۈچى ۋە قاراملىقى بىلەن تايانغۇلار كېڭىشى[1]نى ئۆزىگە قارىتىۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنى «بۇغرا قاراخان» دەپ ئېلان قىلىپ تەختكە چىقىۋاپتۇ.

ــ توختىسىلا بالام، يۈسۈپ قادىرخان تەخت ۋارىسى بولۇپ

① تايانغۇلار كېڭىشى ــ ئالىي دۆلەت كېڭىشى.

تۇرۇقلۇق نېمىشقا قارشىلىق قىلماپتۇ؟ ــ دېدى بوۋاي ئەھمەد تۇغانخاننىڭ قارا نىيىتىنى ئاڭقىرىپ.

ــ بىلىملىك، كەڭ قورساق بولغان يۈسۈپ قادىرخان قېرىنداشلار، يۇرتداشلار ئارا قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىنى خالىماي، ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانكەن. شۇنىڭ بىلەن ئەھمەد تۇغانخاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ناسىر ئېلىكخان بىلەن بىللە سامانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالغان غەزنەۋىلەر[1] گە قارشى لەشكەر تارتىپ بېرىپتۇ، كەسكىن جەڭ قىلىپ خۇراسانىنى ئىگىلەپتۇ. ئۇنىڭ بۇ غەلىبىسى ئەھمەد تۇغانخاننى ئەنسىرىتىپ قويۇپتۇ. ئۇ تەختتىن ئايرىلىپ قالمەنمىكىن، دەپ ئەندىشىگە چۈشكەنكەن.

ــ ئەجەب ـ ھە، ئوغلۇم. ئەھمەد تۇغانخان مەنسۇن بولماي، دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى ئەمەسلىكىنى ئاشكارىلاپتۇ. «نىيىتى يامانىنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن شۇ ـ دە، ــ دېدى بەگتۆمۇر.

ئايتولۇن داستىخان سېلىپ، دېدەك قىز كۆتۈرۈپ كىرگەن ئىككى تەخسە چۆپنى بوۋىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئالدىدا قويۇپ چىقىپ كەتتى.

ــ ئەمدى تاماق يەۋالىلى، قورساق ئاچقاندەك قىلىدۇ، بالام، ــ بەگتۆمۇر تەخسىدە لىغىرلاپ تۇرغان چۆپنى بىردەمدىلا يەپ تۈگەتتى. ئۇنىڭ چاچ ـ ساقالىلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان بولسىمۇ، گۆشلۈك يۈزىگە تۈزۈك قورۇق چۈشمىگەنىدى. ئاتىنمۇ باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز مىنەتتى. رەيھاننىدىن ئوردا خىزمىتىدە بولۇۋاتقان بىر يىلدىن بۇيان، پۈتۈن سودا ئىشلىرىغا يەنىلا بوۋاي ئۆزى باشچىلىق قىلىۋاتاتتى.

«ئاتامنىڭ ئىشتىھاسى ئوبدان، ھەرىكىتى كۆپ بولغاچقا

---

① غەزنەۋىلەر ــ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر قۇرغان دۆلەت نامى.

تېمەن تۇردى. يېقىندىن بېرى بىر جايدا ئولتۇرۇپ مۇڭدىشالماي قالدىم. ئادەم ياشانغانسېرى گەپ خۇمارى بولۇپ قالمىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ كۇلۇمسىرىدى رەيھانىدىن ۋە سۆزنى داۋام قىلدى:

— يۇسۇپ قادىرخان خۇراساندا تۇرۇۋاتقاندا، خوتەن دىيارىدىكى ئىسلام دىنىغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى بولغان ئاكا - ئۇكا خانلار — نوقتىي رىشت بىلەن چوقتى رىشت نۇرغۇن لەشكەر بىلەن يۇرۇش قىلىپ، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان ۋە يېڭىسارغا يېقىنلاپ، قەشقەرگە تەھدىت سالغان. شامالدەك تېز يېتىپ كەلگەن چاپارمەندىن ئەھۋالنى ئۇقتان يۇسۇپ قادىرخان ئادەم ئەۋەتىپ ئەھمەد تۇغانخانىنى ۋاقىپلاندۇرغان. ئەمما، بۇ بۇغرا قاراخان ئۇنى قەشقەرگە قايتىشقا بۇيرۇپ، لەشكەر بەرمەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان.

— قارىسىلا بالام، تۇغانخانىڭ نامەردلىكىنى. يۇسۇپ قادىرخانىنى يولۋاس ئاغزىغا يەمچۈك قىلىپ تاشلاپ بەرمەكچى بوپتۇ - دە، ئۇ دۆيۈز.

— توغرا دېدىلە، ئاتا! يۇسۇپ قادىرخان تۇغانخاندىن ئۈمىد ئۈزۈپ دەرھال قەشقەرگە قايتىپتۇ. مادايىن[1]دىن كېلىپ، بۇ يەردە تۇرۇۋاتقان ئىمام نەسىردىن، ئىمام مۇئىنىدىن، ئىمام زوھۇرىددىن، ئىمام قاۋامىددىن ئەمىرلىكىدىكى تۆت تۈمەن ئەرەب قوشۇنى[2] بىلەن ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ.

— بۇ تۆت ئىمام قەشقەرگە قاچان كېلىپ قاپتىكەن؟ — سورىدى بەگتۆمۈر سەل ئەجەبلىنىپ.

— ئاڭلىشىمچە، يۇسۇپ بۇغراخانىڭ ئاتىسى ھارۇن بۇغراخان تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خوتەن

---

① مادايىن — ئىراقتىكى قەدىمىي شەھەر، بىر مەزگىل ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان.

② ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ شاھزادىلىرى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن.

ئەھلىنى مۇسۇلمان قىلىش نىيىتىدە مادايىندا تۇرۇۋاتقان ئىسلام خەلىپىسىگە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام يوللاپ، يارەەم سورىغانىكەن. خەلىپە تۆت ئىمامنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ تۆت تۇمەن ئاتلىق لەشكەر ئەۋەتىپتۇ. ئەمما، ھارۇن بۇغراخان سامانىيلار ۋە غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ، خوتەنگە يۇرۇش قىلالماي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆت ئىمام قەشقەر ۋادىسىدا تۇرۇپ قالغانىكەن، ئاتا. يۈسۈپ قادىرخان بۇلار بىلەن بىللە، نوقتىي رىشىت، چوقتى رىشىت لەشكەرلىرىنى سۇرگەنچە خوتەنگە يېتىپ بېرىپتۇ. خوتەن پادىشاھى ياغلۇ خالخالىنىڭ نەۋرىلىرى بولغان بۇ ئاكا ـ ئۇكا خانلار قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ قىيما ـ چىيما بولۇپ كەتكۈچە قوللىرىدىن قىلىچنى تاشلىماپتۇ. تۆت ئىمامۇ جېنىدىن ئايرىلىپتۇ. يېڭىلگەن خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىغا كىرىپ ئامانلىق تېپىپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان خوتەنده بىر مەزگىل تۇرۇپ، تۆت ئىمام ئۇچۇن مەقبەرە ياستىپتۇ.

ـــ مەن خوتەنگە بارغان چېغىمدا بۇ تۆت ئىمامنىڭ مەقبەرىسىگە چىقىپ قۇرئان ئوقۇپ دۇئا قىلغانىدىم. ئۇ يەردە ئۇچ ئاي تۇرۇپ قىرىق تۆگىگە گىلەم ئارتىپ قايىتىپ كەلگەنىدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن بېرىشقا نېسىپ بولمىدى. ئەمما، ھەر يىلى خوتەندىن ئالدۇرۇپ كەلگەن گىلەملەرنى ئەرەب ئەللىرىدە سېتىپ پايدىسىنى كۆرۈپ كېلىۋاتىمەن. سىلىمۇ مەن بىلەن كۆپ ئەللەرگە بارغانىدىلە. سودا ـ سېتىقتا تازا پىشقان چاغلىرىدا، ئالىلانىڭ ئىنايىتى بىلەن كاتتا مەنسەپدار بولۇپ قالدىلا. شۇنداقتىمۇ يەنە ئەتىگەن ـ ئاخشامدا ھېسابات ئىشلىرىنى ئۆزلىرى قىلىۋاتىدىلا. كۆكسىلىرى دەريادەك كەڭ ئىكەن، بالام. شۇنچە كۆپ مىسكىن، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، مەكتەپ سېلىپ، مەسچىت بىنا قىلىپ، يول ياستىپ، كۆل كولىتىپمۇ بولدى قىلمايۋاتىدىلا، سىلىدىن بەك رازىمەن بالام، ـــ بەگتۆمۇرنىڭ كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى.

— بۇ سىلىنىڭ تەربىيەلىرىنىڭ نەتىجىسى، ئاتا. مەن ئارزۇ قىلغىنىمدەك خىزمەتلىرىدە بولالمىدىم، — دېدى رەيھاندىن چىن قەلبى بىلەن، — ئاتا بالىنىڭ غېمىدە، بالا بالىسىنىڭ غېمىدە، دېگەندەك، بالىلىرىنىڭ غېمىنى يېيىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ھەربىرلىرىدىن دېگەندەك خەۋەر ئالالمايۋاتىمەن. قانداق تەلەپلىرى بولسا ئېيتسىلا، بەجانىدىل ئورۇنلايمەن، خىزمەت بولسا بۇيرۇسىلا ئادا قىلىمەن.

— رەھمەت بالام، رەھمەت. دۇنيادا تەلىپى يوق ئاتا مەۋجۇت ئەمەس. مېنىڭ تەلىپىم: ئاللا سىلىگە ئاتا قىلغان خىزمەتنى ساپ دىللىق، خالىسلىق بىلەن ئادا قىلىپ، ئەلنى رازى، خان - پادىشاھنى مەمنۇن قىلغايلا. ئوغلىنى خىزمەتكە بۇيرۇمايدىغان ئاتىمۇ دۇنيادا يوق. ئوغلۇم، مەن سىلىگە بۇيرۇمايدىغان خىزمەت شۇكى، ئالدىلىرىغا كەلگەن ھاجەتمەننى ھاجىتىدىن چىقارسىلا. دوستلارنى خۇش قىلسىلا، بىزار قىلمىسىلا. يوقسۇلنى يۆلىسىلە، رەنجىتمىسىلە. ئەتىگەن - كەچلەردە يېنىمىزغا كىرىپ ئەھۋال سوراشنى بىز كۆز يۇمغۇچە داۋاملاشتۇرسىلا، تەرك ئەتمىسىلە.

رەيھاندىن ئاتىسىنىڭ قوللىرىنى تۇتتى:

— تەلەپ ۋە بۇيرۇغان خىزمەتلىرىنى بەجانىدىل ئادا قىلىمەن، ئاتا. ياشاشتىكى مەقسىتىمۇ شۇ.

— ئاللا رەھمەت قىلسۇن، ئوغلۇم، — دېدى بەگتۆمۇر روھلانغان ھالدا، — ئوردىدا كاتتا مەنسەپدار بولغانلىرىدىن ھەم سۆيۈنگەن، ھەم خەۋپسىرىگەنىدىم. سۆيۈنگەن يېرىم: ئەلنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئەلگە تونۇلىدىغانلىقلىرى ئىدى. خەۋپسىرىگەن يېرىم: سۇخەنچى، كاززاپ ئاتلىپ قېلىشلىرى ئىدى. بۇ ۋاقتا قەدەر خىزمەتلىرىدىن ئەلنىمۇ، پېقىرنىمۇ سۆيۈندۇرۇپ كەلدىلە. سۇخەنچى، كاززاپ ئاتلىپ قالمىدىلا، بالام. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاللادىن ناھايىتى مىننەتدارمەن. جەڭدە قازا قىلغان ئىككى ئاكىلىرىنىڭ يوقلۇقىنىمۇ بىلدۇرمىدىلە.

ـــ ئىشەنچلىرىگە داغ چۈشۈرمەيمەن، ئاتا.
ـــ سىلىدىن خاتىرجەم بولدۇم، بالام.
ئاتا بىلەن بالا بىر ـ بىرىگە مېھرى بىلەن تىكىلىپ سۆكۈت قىلىشتى.
ـــ ئەمدى بالام، بايىقى گېپىمىزنى داۋاملاشتۇرايلى.
ـــ ئەگەر سىلى ئاڭلاشقا خۇشتار بولسىلا، سۆزۈمنى داۋام ئېتەي، ئاتا. يۈسۈپ قادىرجان خوتەنده غەلىبە تويىنى ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، ناسىر ئېلىكخان غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بوپتۇ. بۇ چاغدا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان ئەھمەد تۇغانخانغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، بىرلىشىپ غەزنەۋىلەرگە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىپتۇ. ئەھمەد تۇغانخان مەنسىتمىگەندەك قىلىپ جاۋاب قايتۇرماپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن يولغا چىقىپ ناسىر ئېلىكخان بىلەن ئۆزكەنتتە ئۇچرىشىپتۇ. ئۇلار بىرلىشىپ غەزنەۋىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، قاراخانىيلار زېمىنىدىن ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. بىراق، ناسىر ئېلىكخان كېسەل بولۇپ ئۆزكەنتتە قازا قىپتۇ. ئەھمەد تۇغانخان كەنجى ئىنىسى مەنسۇر ئېلىكخانىنى چوڭ ئىنىسى ناسىر ئېلىكخانىنىڭ ئورنىغا ماۋەرائۇننەھرگە باش ئەمىر قىلىپ تەينىلەپتۇ ھەم «ئارسلانخان» ئۇنۋانىنى بېرىپتۇ. ئۇ ئىنىسى بىلەن بىرلىشۇېلىپ، يۈسۈپ قادىرخانىنى چەتكە قاقماقچى بولىدۇ. بۇ يەردە تۇرۇۋېرىشنى خوپ كۆرمىگەن يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى قەشقەر دىيارىغا يېتىپ كەپتۇ.
ـــ ھە، ئەمدى ئېسىمگە چۈشتى، بالام. مەرھۇم ناسىر ئېلىكخانىڭ لەشكەرلىرىگە سۈباشى بولغان بەگبۇقا بوۋىلىرىمۇ شۇ چاغدا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەنكەن. بۇنى ئۆزى دەپ بەرگەنىدى. كېيىن بىزنى دەپ بالاساغۇنغا كېلىۋالغاندا، ئەھمەد تۇغانخان تەكلىپ قىلسىمۇ ئوردىدا ئىشلىگىلى ئۇنىمىغانىدى.
ـــ رەھمەتلىك بوۋام ئۇنىڭ قارا نىيىتىنى بىلگەنكەن ـ دە.

ـــ شۇنداق ئوغلۇم، قارا نىيەت كىشىلەردىن ئاخىرقى ھېسابتا ھەممە ئادەم قاچىدۇ.

ـــ قىتانلار دىيارىمىزغا باستۇرۇپ كەلگەندە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ ئەھمەد تۇغانخانغا يارەملەشمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ بولسا كېرەك، ئاتا. ئوردىدىكى خالىس ئەربابلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئەھمەد تۇغانخان لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولغان تەقدىردە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ھەرگىز قاراپ تۇرمايدىكەن.

ـــ شۇنداق بولمامدىغان بالام، ئۇ تەخت ۋارىسى تامغاچ بۇغراخان ـ دە.

ـــ ئەھمەد تۇغانخان قىتانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، دۇنياغا سىغماي قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. تۇنۇگۈن ئۇ «يۈسۈپ قادىرخان مېنىڭ مەغلۇپ بولۇشۇمنى كۈتۈپ، ئوردۇكەنتتىن مىدىرلىمىدى. ئۇ مەندىن تەختنى تارتىۋالماقچى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق مەن ھەربىكەت قىلىپ، ئۇنىڭ قولىدىكى قىلىچىنى تارتىۋېلىشىم كېرەك» دەپ جار سالدى، يۈغرۇش بولۇنبەگ، قاپۇغچى باشى دوقاقبەگ، خاس نۆكەر بوزاغۇ قاتارلىقلار «شان ـ شەرەپ ئالىيلىرىغا مەنسۇپ. لەشكەر تارتىپ بېرىپ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئەدىپىنى بېرىش كېرەك» دەپ يەڭ شمايلاپ چىقىشتى. مەن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈشنىڭ ـــ ئەلنىڭ ئامانلىقى، خانىدانلىقنىڭ قۇدرەت تېپىشى، مەملىكەتنىڭ پۈتۈنلۈكى ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى شۇنچە چۈشەندۈرگەن بولسامۇ، بۇغرا قاراخان نىيىتىدىن يانمىدى. «ئۆزۈڭنى بىلىپ سۆزلە، مېنىڭ دېگىنىم دېگەن! ئىككىنچى قېتىم يەنە شۇنداق مەمەدانلىق قىلساڭ ئاغىچى ئۇلۇغى بولالماي قالسەن، كاللاڭمۇ كېتىدۇ»، دەپ تەھدىت قىلدى. قاتتىق ئازار يېدىم، ئاتا. مالال بولمىقمىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ، ـــ رەيھاندىن سۆزدىن توختاپ ئويغا پاتتى.

ـــ بالام، «پادىشاھنىڭ ئاغزى ئوت، ئېھتىيات قىلمىساڭ

كۆيدۇرۈۋېتىدۇ. پادىشاھنىڭ قولىدا قىلىچ بار، سەگەك بولمىسا چېپىپ تاشلايدۇ» دېگەن گەپ بار. بالام، ئېھتىيات قىلسىلا، ــ دېدى ئەنسىرەپ قالغان بەگتۆمۈر.

ــ ئېھتىيات قىلىمەن، ئاتا، تۇغانخان قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ قان تۆكىدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا قېرىنداش شاھزادىلەر بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا قالماي، يۇرتداشلارمۇ بىر ـ بىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ. بۇ خانىدانلىقنى پارچىلايدۇ، گۈمران قىلىۋېتىدۇ، ئەلدە بالايىئاپەت يۈز بېرىدۇ.

ــ بەرھەق بالام، بەرھەق. ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلارلا.

ــ شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدۇ، ئاتا.

تۆتىنچى باب

ئۇشتۇمتوت كەلگەن ئەجەل

1

بۇغرا قاراخان ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخانىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتى تۇردىغان كاتتا قورۇ ئوردىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق ئىچىدە بولۇپ، ئېگىز خىش تام ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى ئىشكى بار ئىدى. غەرب تەرەپتىكى كۇمۇش ھالقىلىق ئىشىكتىن خاقان، خانىشلار، شاھزادە، مەلىكىلەر، مۇلازىم، كېنىزەكلەر، خاس ياساۋۇللار كىرىپ چىقاتتى. شەرق تەرەپتىكى مىس ھالقىلىق ئىشىكتىن ئەر ـ ئايال خىزمەتكارلار، قۇل ـ دېدەكلەر، ياساۋۇل، قاراۋۇللار، بۇغرا قاراخان چاقىرتقان دۆلەت ئەربابلىرى قەدەم تەشرىپ قىلاتتى ۋە يانىتتى. گۈرزە ـ نەيزە تۇتقان قاراۋۇللار كېچە ـ كۈندۈز كۆزەتچىلىك قىلاتتى. ھارۇن بۇغراخاندىن قالغان بۇ كاتتا قورۇ «ھەرەم» دەپ ئاتىلاتتى. ھەرەمنىڭ ھويلىسى ناھايىتى كەڭتاشا ئىدى. ئوتتۇرىسىدا چوڭ كۆل، ئۇدۇلدا بۇغرا قاراخان قەسىرى، ئىككى ياندا ئېلىكخان، ئارسلانخان، تېگىنلەرنىڭ قەسىرلىرى بار ئىدى. ھەربىر قەسىرنىڭ ھويلىسى، ئاشخانا، ھاممامىلىرى ئايرىم ئىدى. بۇ قەسىردىكى ئۆيلەر ئىچىدە خاقان ھۇجرىسى بىلەن بۇغراخان مېھمانخانىسى ئەڭ كۆركەم ياسالغانىدى. ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئىشىكلىرىگە كۆك بۆرىنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەنىدى. دېرىزە راملىرى كۈمۈشتىن ياسالغان بولۇپ، سۇس ھاۋا رەڭ يىپەك رەختتىن پەردىلەر تارتىلغانىدى.

تاملىرىدىكى نەقىش چېكىلگەن ئويۇق ـ تەكچىلەر نەپىسلىكى بىلەن ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى.

بۇگۈن كۈن قىزىرىپ قالغان بولسىمۇ، خاقان ھۈجرىسىدىكى كۈمۈش قەندىللەرگە ئېلىنغان شام ـ چىراغلار تېخىچە ئۆچۈرۈلمىگەنىدى. بۇغرا قاراخان خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. يېنىدا سۈنايلىنىپ ياتقان كۈمۈش تارىم ئانانتا يا قويۇپ شام ـ چىراغلارنى ئۆچۈرۈۋېتەلمەي، يا خاقانىنى ئويغىتالماي، ياغاق جەينىكىنى تەكىيىگە، قوڭۇر چاچلىق بېشىنى ئالقىنىغا تىرەپ ئولتۇراتتى. تۇغانخان ھەر قېتىم خورەك تارتىپ تىنغاندا تۇكلۈك مەيدىسى بىر كۆتۈرۈلۈپ پەسلەيتتى. قارلىغاچ قانىتىدەك ئەگمەچ كەلگەن سارغۇچ بۇرۇتى قىرقىلغان ساقىلىغا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. ئانانتا رۈسلىنىپ، قولىنى ئېرىنىڭ مەڭزىگە تەگكۈزمەكچى بولۇپ يەنە تارتىۋالدى. «نېمىشقا ئويغىتىۋېتىسەن مەرەز !» دەپ كۆتۈرگىنىچە ئىرغىتىپ تاشلىۋېتىشىدىن قورقاتتى. ئۇ خان ئەۋلادى ئەمەس ئىدى. ئۇ قەشقەرلىك باي سودىگەرنىڭ قىزى بولۇپ، ئاتىسى ئۇچ دېدىكى بىلەن تۇغانخانغا تارتۇق قىلغانىدى. بۇ قەلەم قاش، غۇنچە بوي لەۋەن قىزغا كۆزى چۈشكەن تۇغانخان ئۇنى چۆرىلىككە تالىلاپ، كېيىن تۆتىنچى خوتۇنى قىلىپ كۈمۈش تارىم، دەپ ئاتاپ خانىشلىققا كۆتۈرگەنىدى. ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن تۇغانخاننىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالغاچ، بۇ چاغقىچە ھەرەمدىن ھەيدەلمەي، ئورنى ئالماشتۇرۇلماي كېلىۋاتاتتى، لېكىن مىجەزى چۈس، دېۋەڭ ئادەمنىڭ تىل ـ تايىقىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەنىدى. ياخشى كۆرسىمۇ، ناز ـ كەرەشمىسى خۇمار قىلسىمۇ، تۇغانخان كۆڭلى قانغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا قوپال تېگەتتى. خۇددى گۆدەك بالىلار قورچاقلىرىنى ئويناپ ـ ئويناپ تاشلاپ قويغاندەك، ئۇ بەزىدە بىرنەچچە ھەپتە كارى بولمايتتى.

مۇشۇ دەمدە بۇ نازىنىن ئىسسىق پۇتلىرىنى ئاستا يېغىپ شايى تامبىلىنى ئاستا كىيىپ، باغىرداقنى كۆكسىگە تاقۇالدى.

دەل شۇ چاغدا، جەينىكى تۇغانخانىنىڭ گۆشلۈك ئېڭىكىگە تېگىپ كەتتى.

— قانجۇق ! شېرىن ئۇيقۇمنى ئەجەب بۇزۇۋەتتىڭا ! — دېدى ئۇ بىر قولى بىلەن ئۇنىڭ بېلىدىن قاماللاپ. ئانانتا خۇددى چەۋەندەز قولىدىكى ئوغلاقتەك تېپىرلىدى.

— كەچۈرسىلە خاقانىم، — پىچىرلىدى ئۇستىخانلىرى ئاغرىپ كەتكەن كۈمۈش تارىم. بوتا كۆزلىرى يوغان ئېچىلغان ئانانتا ئالىيىپ قارىغان خاقانغا شۇنداق چىرايلىق كۆرۈنۈپ كەتتىكى، ياتقان هالدا ئۇنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈۋالدى. ئۇ نازلىنىپ پىسكىكىدە كۈلگەندە، ئالمىدەك مەڭزىنىڭ ئاستىدا غۇنچە پورەكتەك زىنىخ پەيدا بولدى.

— كاساپەت ! — تۇغانخان ئۇنى يېنىغا قويۇپ ھەممە كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋەتتى، باغىرداقىنى بىرلا تارتىپ ئىككى پارچە قىلىۋەتتى، قاراپ قاقاھلاپ كۈلۈپ تۆكلۈك مەيدىسىگە بېسىپ بىر پەس ھۇزۇرلاندى، ئاندىن:

— تۇرۇپ سۇ تەييارلات ! — دەپ ئۇستىدىن ئىتتىرىپ يۇمىلىتىۋەتتى.

— باش ئۇستىگە خاقانىم، — ئۆمىلەپ قوپۇپ ئېچ كىيىمىنى ئالدىراپ كىيگەن ئانانتا ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

تۇغانخان ئۇچ نەرسىگە: چاپچىپ تۇرىدىغان ئۇچقۇر ئات، كۈچلۈك شاراب، نازىنىن ئايالغا بەسىيار ھېرىس ئىدى.

ئۇ ئاتقا مىنگەندە كۆزلىرى قانغا تولۇپ، ھېچنېمىدىن قورقماس باتۇرغا ئايلىناتتى. لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا قىلىچ ئوينىتىپ ماختىسا، ئۇنى دۈشمەنلەر زادى توسۇپ قالالمايتتى. ئالدىغا كەلگەننى چېپىپ، ئۇموت بىلەن ئۇرۇپ سۇر ـ توقاي قىلاتتى. بولۇپمۇ، قىتانلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۇنىڭ داڭقى چىققانىدى. غەلىبە ئۇستىگە نۇرغۇن ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ كەلگىنى ئۈچۈن كۆرەڭلەپ كەتكەن تۇغانخان تېرىسىگە پاتماي

قالغاندى. ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇپ مىنىدىغان قىرىق ئېتى بولۇپ، كۆڭلىگە سەللا ياقمىغان ئاتنى دەرھال يەڭگۈشلەيتتى.

شاراب ئىچكەندە، باشقىلار جام بىلەن ئىچسە، ئۇ خۇمرا بىلەن ئىچەتتى. كۆزلىرى بەقەمدەك قىزىرىپ ئادەملىك قېلىپىدىن چىقىپ كېتەتتى. ئۇرۇپ ـ چېقىپ، توۋلاپ ئوردىنى بېشىغا كىيەتتى. مانا شۇنداق مەست بولغان چېغىدا، كەچۈرۈشكە بولمايدىغان گۇناھكارلارنى كەچۈرۈپ، ئۆلتۈرۈشكە بولمايدىغان پاراسەت ئىگىلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىۋېتەتتى. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۇنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ ئىنئام ئالاتتى.

ئۇنىڭ خانىش ھېسابلىنىدىغان تۆت خوتۇنىدىن باشقا، يىگىرمىدىن ئارتۇق چۆرىسى بار ئىدى. بۇ چۆرىلەرنى ئايمۇڭاي يەڭگۈشلەپ تۇراتتى. بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي دەللاللارنى ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتىپ گۈزەل قىز ـ چوكانلارنى ئۇۋلايتتى. ئۇ ئەنە شۇنداق قارام، دېگىنىنى قىلىدىغان كۆرەڭ ئادەم ئىدى.

ئانانتا ھامامغا ئوت ياقتۇرۇپ كىرگەندە، تۇغانخان چېقىر كۆزلىرىنى گۈلدار تورۇسقا تىكىپ نېمىندۇر خىيال قىلىپ ياتاتتى.

ـــ خاقانىم، ھاممام تەييار بولدى.

ـــ ھەرەمبېگىگە ئېيتە، كىيىملىرىمنى تەييار قىلسۇن. ئاشچى باشىغا بۇيرۇغىن، تامغالىق[1]نى تەييارلاپ ئېلىپ كىرسۇن، ـــ دەپ ئورنىدىن تۇرغان تۇغانخان ئاق كىرلىككە ئورىلىپ ھاممامغا چىقتى. يوغان داسقا ئېلىنغان ئىسسىق سۇ ئۇنىڭغا خۇش ياقتى.

ئانانتا ئۇنىڭ تۆكلۈك بەدىنىنى يۇمران قوللىرى بىلەن سىلاپ يۇيۇپ راھەتلەندۈردى.

تۇغانخان كىيىنىپ ھاممامدىن چىققاندا چاشكا ۋاقتى بولغانىدى. بويىنىڭ پاكارلىقىدىن غىلدىرلاقتەك پايپاسلاپ

① تامغالىق ـــ قاراخان ئۇچۇن مەخسۇس تەييارلانغان تاماق.

كەلگەن ھەرەمبىگى ئىنالچوق يەر ئۆپۈپ دېدى:
ــ ئۇلۇغ خاقانىم، مەنسۇر ئېلىكخان ۋە يۇغرۇش ھەزرەتلىرى كەلگەنكەن، تەكىمخانا[1]دا قالدى.
ــ قايسى يۇغرۇش ئىكەن؟
ــ بولۇنبەگ.
ــ تۇرۇپ تۇرسۇن، تامغالىق يەپ چىقمەن.
ــ خوپ ئالىيلىرى.
تۇغانخان تاماق يەيدىغان خانىغا كىرىپ ئۈچ قات سېلىنغان كىمخاب يېكەندازدا ئولتۇرۇپ، ئۈست ـ ئۈستىگە قويۇلغان ماموق ياستۇققا يۆلەندى. ئاشچى باشى ئۆزى كىرىپ داستىخان سالدى. ئېلىپ كىرىلگەن ئىسسىق قاتلىما، ئۇلار گۆشى سېلىنغان شورپا، قوچقارنىڭ سان گۆشى، قېتىق، قايماق، سۈزمە، سېرىق ماي، ھەسەل، يەل ـ يېمىش قاتارلىق يەيدىغان، ئىچىدىغان تائاملار داستىخانغا قويۇلدى.
تۇغانخان تاماقنى ئىتتىك يەيتتى. ئۇ زىياپەتلەردە يەيدىغىنىنى يەپ بولۇپ قولىنى ئېرتىپ ئولتۇرغاندا، باشقىلار داستىخانغا قول ئۇزارتىشقا جۈرئەت قىلالماي ئاچ قورساق قالاتتى. ئۇ ئالدىدىكى نېمەتلەرنى تېز يەپ، تومپىيىپ چىققان قورسىقىنى سىلاپ ـ سىلاپ ئورنىدىن تۇردى. جامەدار سۇنغان قىزىل گۆھەر قويۇلغان تاج بىلەن مىسىر شايىسىدىن تىكىلگەن زەر چۇچىلىق توننى كىيىپ، ئالتۇن كەمەرنى چىڭ باغلىدى. قىلىچ بىلەن خەنجەرنى ئېسىپ قەسىر ھويلىسىغا چىقتى. گۈلزارلىق ئەتراپىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان خاس نۆكەر، مۇلازىملار تىزلىنىپ سالام بەجا كەلتۈرۈشتى. ئۇ ھېچ تەرەپكە كۆز سالماي، دۆلەت ئەربابلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان يېشىل كاھىشلىق ھەرەم تەكىمخانىسىغا قاراپ ماڭدى. بۇغرا قاراخانىنىڭ كېلىۋاتقىنىنى دېرىزىدىن كۆرۈشكەن مەنسۇر ئېلىكخان، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئىتتىك ئالدىغا چىقتى.

① تەكىمخانا ــ مېھمانخانا.

ـــ خاقانىمىز ئامان بولغاي، ـــ تىز پۈكۈپ سالام قىلىشتى ئۇلار.

ـــ ھە، كەلدىڭلارمۇ؟ ـــ دېدى تۇغانخان ئاۋۇال ئىنىسىغا، ئاندىن ۋەزىر بىلەن ئىشكئاغىسىغا سوغۇق نەزەر تاشلاپ.

«خاقانىڭ مەستلىكى تازا يېشىلمىگەن ئوخشايدۇ، ئۇنى قەشقەرگە يۇرۇش قىلىش قارارىدىن ھەرگىز ۋاز كەچتۇرمەسلىك كېرەك» دەپ ئويلىدى بولۇنبەگ تەكىيخانىغا كىرىپ كېتىۋېتىپ.

تۇغانخان ئازادە سەرەمجانلاشتۇرۇلغان ئۆينىڭ تۆرىدىكى كۆمۈش پايىلىق، ئالتۇن قۇببىلىك تەختتە ئولتۇرماي، دېرىزە ئالدىدىكى تەتىلا ياپقۇ بېسىلغان سەندەل ئىچىگە پۇتىنى ئۇزىتىپ ياستۇققا يۆلەندى. ئوڭ تەرىپىدىن مەنسۇر ئېلىكخان، سول تەرىپىدىن بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئورۇن ئالدى.

ـــ شاراب كەلتۈرۈلسۇن ! ـــ بۇيرۇدى تۇغانخان. ئۇ ئاغرىۋاتقان بېشىغا دورا كار قىلمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. بىر ياندا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان تەكىيخانا باشلىقى ئۇچقانەك چىقىپ، تەييارلاپ قويغان بىر خۇمرا شاراب بىلەن بۆدۈنە كاۋۇپى ئېلىپ كىرىپ داستىخان سېلىنغان سەندەل ئۈستىگە قويدى. تۇغانخان «ھىم !» دەپ بولۇنبەگكە خۇمرىنى ئىشارەت قىلدى. ۋەزىر دەرھال ئالتۇن قەدەھكە تولدۇرۇپ شاراب قۇيۇپ تۇتتى، كۆمۈش قەدەھلەرگە تولدۇرۇپ مەنسۇر ئېلىكخان، دوقاقبەگلەرگە سۇندى.

ـــ ئاۋۇال شاراب بىلەن مېڭمىزنى سەگىتەيلى ـ ھە، قېنى ! ـــ دەپ بىرلا كۆتۈرۈشتە قەدەھنى قۇرۇقدىدى تۇغانخان، ئۇنىڭ باش ئاغرىقى پەسەيگەندەك بولۇپ، ساقاللىق يۈزىدە كۈلكە نامايان بولدى. سۆرۈن تەلەت بۇ خاقان شاراب ئىچىسىلا خۇشخۇيلىشىپ قالاتتى.

ـــ جانابلار، ـــ دېدى ئۇ ئىككىنچى قەدەھنى قولىغا ئېلىپ، ـــ تۇنۇگۈن بۇغرا قاراخان سارىيىدا بولغان تايانغۇلار كېڭىشىدە،

كۆپچىلىك مېنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش قارارىمنى قوللىغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم يۇغرۇش، ھاجىپلار قارشى چىقتى. دېمەك، بۇ ماڭا ناقايىل ئەبلەخلەرنىڭ ئوردىمىزدا بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنداق قوينىدا خەنجەر يوشۇرۇپ كېلىۋاتقان تۆزكورلارغا ئەمدى سۆكۈت قىلالمايمەن ! ــ ئۇ قەدەھنى يەنە بوشاتتى.

ــ بەرھەق، ئاغا. ئالىيلىرى قىتانلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا، بەزى يۇغرۇش، ھاجىپلىرىمىز يۈسۈپ قادىرخانغا چاپان يېپىپ، ئۇنىڭ جەڭگە قاتناشمىغانلىقىنى ئاقلىغاندى. تۇنۇگۈن ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا تەپ تارتماستىن دانا قارارلىرىغا قارشى چىقتى. سىلى بەك كەڭ قورساق، ئاغا، ــ دېدى مەنسۇرخان ئۇنىڭ ئوغسىنى قاينىتىپ. كۆڭلىدە: «سەن يۈسۈپ قادىرخانىنى يېڭەلەمسەن؟ بۇنى خۇدا بىلىدۇ. ئەگەر ئۇنى يەڭمەكچى بولساڭ غەزنەۋىلەر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشۈڭ زۆرۈر...» دەپ ئويلىدى.

ــ ئى شاھى جاھان، ھاكىمى دەۋران، ئېلىكخان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بەرھەق. دەرھال يۈسۈپ قادىرخانغا جازا يۈرۈشى قىلىش كېرەك. قارلۇق قەبىلىلىرى ھەزرەتلىرىگە جان پىدا قىلىدۇ، ــ بولۇنبەگ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، بېشىنى ئەگدى.

ــ يەنىلا ھەممىمىزدىن ئۆزلىرى دانا، خاقان ئالىيلىرى، ــ باش سىلىپ ئولتۇرغان دوقاقبەگ پۇشۇلداپ تىنىپ ئېغىز ئاچتى، ــ يۈسۈپ قادىرخان ئۆتەر يوللىرىدىكى يولۋاس. ئۇ بولىدىكەن، تاجۇتەختلىرى بىخەتەر، كۆڭۈللىرى ئەمىن بولمايدۇ. ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغانلار قەشقەر دىيارىدىلا ئەمەس، بارسغان، تاشكەنت، سەمەرقەنت، ئۆزكەنتتىمۇ بار. ئاۋۋال قوزغوردۇدىكى ئادەملىرىنى كۆزدىن يوقىتىپ، ئاندىن ئاتلىنىش كېرەك.

ـــ سىزنىڭچە بولغاندا قاپۇغچى باشى، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن ـ دە، ناھايەتكى، مەندەك ئۇلۇغ خاقانىنىڭ كۈچى يەتمىسە ـ ھە ! ئون تۆمەن لەشكەر بىلەن ھۇجۇم قىلغان قىتانلارنى يەڭگەن يەردە، يۈسۈپ قادىرخانىنى يېڭەلمەمدىم؟ ـــ تۇغانخان ئاچچىقى كەلگىنىدىن پوكاندەك ئېسىلىپ، ئالتۇن جامنى بىرلا سىقىپ ماكچايتىپ قويدى. ئاكىسىغا قارىغان ئېلىكخانىنىڭ ئاقۇچ يۈزى سارغىيىپ كەتتى. بولۇنبەگنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ زۇۋان سۈرەلمەي قالدى. دوقاقبەگلا ھېچنېمە بولمىغاندەك بەخىرامان ئولتۇرۇۋەردى.

ـــ خاقانىم، قەشقەرگە ھازىرلا يۈرۈش قىلمىز دېسىلە، مانا مەن تەييار، ـــ ئورنىدىن قوپقان دوقاقبەگ قول باغلاپ تۇردى.

مۇلازىم تىزلىنىپ مېڭىپ كەلگىنىچە يېڭى قەدەھنى قويۇپ، مىجىلغان قەدەھنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ـــ ئى شاھى جاھان، ھاكىمى دەۋران، قاپۇغچى باشى ئېيتقاندەك پەرمانلىرىغا مۇنتەزىرمىز، ـــ بولۇنبەگ سۆرۈن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرگەن تۇغانخانغا قەدەھ تۇتتى، ـــ غەلبە ئالىيلىرىغا مەنسۇپ.

ـــ بۇغراخان ئاغا، قاپۇغچى باشى ھەقمەقتىنى سۆزلىدى. ئۇ ئالغا بېسىشىمىز ئۈچۈن پۈتلىكاشاڭ بولىدىغان قورام تاشلارنى يولمىزدىن ئېلىۋېتىشنى تەۋسىيە قىلىۋاتىدۇ، ـــ دېدى مەنسۇر ئېلىكخان شاراب قۇيۇلغان جامغا قول ئۇزارتىپ.

ـــ ئۇ قورام تاشلار زادى كىم؟ ـــ بىر كۆتۈرۈشتە قەدەھنى بوشاتقان تۇغانخان قەھرى بىلەن سورىدى.

ـــ بۇنى يۇغرۇش جانابلىرى ئوبدان بىلىدۇ، ھەرقانداق ئىشنىڭ ئاقىۋىتىگە سەل قارىمايدىغان مەنسۇر ئېلىكخان بولۇنبەگنى سۆزلەشكە قىستىدى.

ـــ ھە، قېنى يۇغرۇش، دەڭ، كىملەر ئۇ؟

ـــ خاقانىم، بۇنى قاپۇغچى باشى مەندىن ئوبدانراق بىلىدۇ، ـــ دەپ دوقاقبەگنى سۆزلىتىپ، باشقىلارغا يامان بولۇشتىن ئۆزىنى

قاچۇرۇشقا ئۇرۇندى بولۇنبەگ.

ــ يۇغرۇش جانابلىرى، سىزدىن مەن ئوبدانراق بىلەمدىمەن، سىز بىلەمسىز، بۇ گەپ راستمۇ؟ ــ سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇشقا ئۆگەنگەن دوقاقبەگ بوش كەلمەي، جاۋاب بېرىش تەس بولغان سوئاللارنى ياغدۇرۇۋەتتى، ــ بۇغرا قاراخان ئاتىمىز قىتانلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا، يۈسۈپ قادىرخاننى ئاقلاپ، ئۇنىڭغا قانات ياپقان كىشىنى راستلا تونۇمامسىز؟ «تەخت ۋارىسى» بولسىمۇ، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇغرا قاراخان تۇغانخانىنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ لەشكەر چىقارمىغانلىقىغا قاراپ ئاسىيلىق قىلدى، دەپ قارىلىساق، ھەقىقەتكە كۆز يۇمغان بولىمىز، دېگەن سۆزنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ بۇ گەپ بولۇنغان تايانغۇلار كېڭىشىگە سىز قاتناشمىغانمۇ؟ مەن ھەممىنى بىلىمەن. لېكىن، جانابلىرى يۇغرۇش باشى تۇرۇقلۇق ئۇندىمەي تۇرۇۋالسىلا، مەن سۆزلىسەم توغرا بولارمۇ؟

ــ بۇنىڭغا نېمە دەيسىز يۇغرۇش ياكى سۆزلەشنى خالىمامسىز؟ ــ تۇغانخان دوقاقبەگنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ بولۇنبەگكە قادالدى، ــ سىزگە ئىشەنگەنلىكىم، ئوردا ئىشلىرىغا كۆز ـ قۇلاق بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىشتە ئىنىمگە ساداقەتمەنلىك بىلەن ياردەم قىلدۇ، دەپ قارىغانلىقىم ئۈچۈن ئۆزۈم بىلەن بىللە ئېلىپ كەتمەي، قالدۇرۇپ قويغانلىقىمنى بىلىسىزغۇ دەيمەن. ھە، قېنى سۆزلەڭ.

ــ ئۇلۇغ خاقان ئالىيلىرى، ئىشەنچلىرىگە ھەرگىز داغ چۈشۈرمەيمەن. سۆزلىمەي ھەددىمۇ، ــ بولۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى، ــ يۈسۈپ قادىرخانىنى ياقلايدىغان ئوردا ئەربابلىرى خېلى بار. تېگىنلەر، يابغۇلار، بەگ ـ سەردارلار ئىچىدىمۇ بار. بۇلار ئىچىدە ئاغىچى ئۇلۇغى رەيھانىدىنبەگ، چاغرىبەگ ئادام توغرۇل، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەد باغدادى، دامۇللا بەگتاش ئابدۇللا، ئىنالچۇق تېگىن،

يۇغرۇش تىلتۆمۇرلەرنى كۆرسىتىش كۆپايە.

— ئاغىچى ئۇلۇغى قانداق بولۇپ يۈسۈپ قادىرخانغا قانات ياپىدۇ؟ ئۇ مەن تەختكە چىققاندىن بېرى، خانلىقىمىزغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن داۋاملىق ياردەم بېرىپ كەلگەن تۇرسا، — ئىشەنمىگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىدى تۇغانخان، — سىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن زاتلار بۇگۈنگە قەدەر گاھى يوشۇرۇن، گاھى ئاشكارا ھەربكەتتە بولغىنى يوق، بەلكى خانلىقىمىزغا سادىق بولۇپ كەلمەكتە.

— ئارى خاقانىم، رەيھاننىنبەگ ناھايىتى بىلىملىك زاتتۇر، خانلىقىمىزغا ياردەم بېرىپ كېلىۋاتقىنى راست، لېكىن يۈسۈپ قادىرخاننى قوللايدىغىنىمۇ راست. مانا، ئېلىكخان ئالىيلىرى، قاپۇغچى باشى ئولتۇرۇپتۇ، يالغان ئېيتمىدىم، — بولۇنبەگ ئىككىيلەننى گۇۋاھلىققا تارتىپ سۆزىنى توختاتتى.

— ئىنىم، سىزمۇ شۇنداق قارامسىز؟ — تۇغانخان بىر كۆزىنى سەل قىسىپ سىناق نەزىرىدە تىكىلدى.

— خاقان ئاغا، ئاغىچى ئۇلۇغ چۈشەنگىلى بولمايدىغان ئادەم. ئۇنىڭ يۈسۈپ قادىرخاننى تەخت ۋارىسى دېگىنى راست.

— ئۇنداق بولسا رەيھاننىنبەگ نېمە ئۈچۈن ماڭا ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ؟

— ساداقەتسىزلىك قىلىشقا كۆز ئالدىلىرىدا قانداقمۇ پېتىنالىسۇن؟ — دېدى دوقاقبەگ، — ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ خەۋپلىك ئادەم ئىكەنلىكى شۇ ئىكەنكى، ئۇ ناھايىتى قەيسەر، چارە ـ تەدبىرلىك، ئاتىسى بىلەن يەتتە ئىقلىمنىڭ ھەممە شەھەرلىرىگە باردى، ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىق توپلىدى، قولى يەتمەيدىغان ئېگىز شاخمۇ قالمىدى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، ئۆستەڭ، ئېرىق، كۆل چاپتۇردى، يول ياساتتى، مەكتەپ، مەسچىت بىنا قىلدى. يېتىم ـ يېسىرلارغا ئاتدارچىلىق قىلدى. ھەتتا ئالىيلىرى، ئېلىكخان، ئارسلانخان، تېگىنلەر ئالدىدىمۇ مەرد، سېخىيلىقى بىلەن زور ئابرۇي قازاندى. شۇڭا، ئوچۇقتىن ـ

ئوچۇق يۈسۈپ-قادىرخاننى قوللاپ چىقالىدى. ئۇنىڭغا يول قويۇۋېرىدىغان بولسىلىرى تەختتىن ئايرىلىپ قالىلا، ــ دېگەن مەنىدە سۆزىنى توختاتقان قاپۇغچى باشى قوشۇپ قويدى، ــ ئۇ ئەنە شۇنداق سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ قۇيۇپ بېرىپ، بىلمەسلىككە سېلىپ يۈرىدىغان مەككار.

ــ نېمە؟ مەككار دېدىڭىزمۇ؟ ــ تۇغانخانىنىڭ چىرايى يەنە سۆرۈن تۈس ئالدى، ــ ئەمما، مەن رەيھانىدىنبەگنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلانماي كېلىۋاتىمەن. ئەگەر ئۇ خەلق ئىچىدە شۇنداق زور ئابرۇي قازانمىغان ۋە ئىشەنچىگە ئېرىشمىگەن بولسا ھاجىپ بولالمايتتى. ئاغىچى ئۇلۇغى قىلىپ، پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ كىرىم ـ چىقىمىنى ئۇنىڭ خالىسلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرمايتتىم. ئۇنى مەككار دېيىش توغرا ئەمەس. سىزدىن باشقا كىشى شۇنداق دېگەن بولسا، چاينىغان تىلىنى كەسكەن بولاتتىم، قاپۇغچى باشى.

ــ خاقانىم، ــ دوقاقبەگ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلاندى، ــ ئەگەر رەيھانىدىنبەگ شۇنچە ئىشەنچلىك بولسا، مېنى جازالىسىلا.

ــ شاھىنشاھ ئاغا، ئەگەر ئەلدىن ساداقەتمەن كىشىنى ئىزدىسىلە، قاپۇغچى باشىدىن ئۆتەر ساداقەتمەن كىشى تېپىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدا قىلچە يالغان يوق، ــ دېدى مەنسۇر ئېلىكخان.

ــ دۇنيادا ئالىيلىرىدەك ئادىل، دانا پادىشاھ يوق، ــ دېدى بولۇنبەگ مۇغەمبەر كۆلكىسى دىمىقىدا خىرىلداپ، ــ قاپۇغچى باشى ئۆزلىرى ئۈچۈن جېنىنى بېرىشكە رازىكى، سىلىنىڭ بىر لاتىپۇرۇشنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كېتىشلىرىگە رازى ئەمەس.

ــ شۇنداقمۇ؟ ــ ئاچچىقىدىن سەل يانغان تۇغانخان دوقاقبەگنى ئورنىدىن تۇرۇشقا قولى بىلەن ئىشارەت قىلدى، ــ گېپىڭلارغا قارىغاندا ھەممىڭلار رەيھانىدىنبەگدىن

گۇمانلىنىدىكەنسىلەر. مېنىڭ ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشىمنى قوللايدىكەنسىلەر. ئاغىچى ئۇلۇغىنىڭ ئىشىنى ماڭا قويۇپ بېرىڭلار، بۇ توغرۇلۇق ئارتۇقچە گەپ ـ سۆز قىلىپ يۈرمەڭلار. پەخەس بولۇڭلاركى، ھەرقايسى ئايماق ـ قەبىلىلەردىن يۈرۈش قىلىشىمغا توسقۇنلۇق قىلىدىغانلار چىقىپ قالمىسۇن. بەس، قايتىساڭلار بولىدۇ!

ـــ خوپ، خاقان ئاغا.

ـــ باش ئۇستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى.

مەنسۇر ئېلىكخان دوقاقبەگ، بولۇنبەگلەر بىلەن ئارقىسىچە مېڭىپ چىقىپ كېتىشتى.

تۇغانخان ئۆزىنىڭ قەتئىي قارارىغا نىسبەتەن، بۇ ئۇچەيلەندىن كۇتكەندەك قوللاشقا ئېرىشكەن بولسىمۇ، رەيھانىدىن توغرۇلۇق ئۇلارنىڭ يۈز ـ خاتىر قىلماستىن دېگەنلىرى خۇش بولغان كۆڭلىنى غەش قىلىپ قويدى. ئۇ يالغۇز قالغاندىن كېيىن بىر يەرگە چىقىۋىسى كەلمەي ئولتۇرغىنىچە خىيال سۈردى: «رەيھانىدىنبەگ مەندىن يۈز ئۆرۈپ، يۈسۈپ قادىرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەرمۇ ـ ھە؟ ئۇنداق بولسا ئۇنىڭ ئوردىدا خىزمەت قىلىشقا رازى بولۇشىدا ياماں غەرەزدىن خالىي ئەمەس دېيىشكە بولىدۇ. بىراق، ئەمەلىيەت بۇنىڭ ئەكسىچىغۇ. ئۇ باشقۇرغاندىن بۇيان دۆلەت خەزىنىسى زور دەرىجىدە ئاشتى. ناھايىتى ساپ دىللىق بىلەن خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. ئاۋام ئىچىدىكى ئابرۇيىمۇ كۇندىن ـ كۇنگە ئېشىۋاتىدۇ. بۇنىڭدا ئۇلار ھەسەت قىلىۋاتامدۇ يا؟ بۇمۇ يوق ئەمەس. رەيھانىدىنبەگ بىلەن بىر سۆزلىشىپ كۆرەي. ئەگەر ئۇنىڭدا ئاسىيلىق قىلىش ئالامەتلىرى كۆرۈلسە ۋە ياكى مېنىڭ ئىرادەمگە مۇخالىپ كېلىدىغان سۆزلەرنى ئېغىزىدىن چىقىرىپ قالسا، كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ «قوۋۇقى كاشغەر»گە ئاستۇرۇپ قويىمەن...»

تۇغانخان خاس نۆكىرى قابانقۇنانىنى ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ چاقىرىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

2

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئاغىچى ئۇلۇغى كەلدى، — دەپ خەۋەر قىلدى ھەرەمبېگى ئاداقتۇتۇق تىز چۆكۈپ.

— كىرسۇن!

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، خاقان ئالىيلىرى، — بەرجەس قەدەم بىلەن كىرىپ كەلگەن رەيھاندىن ۋەزمىن ئاۋاز بىلەن سالام بېرىپ تەخت ئالدىدا يۆكۈندى، — خۇشۋاق بولسۇنلەر، ئەزىزانە دەرگاھلىرىغا چاقىرتقانىكەنلا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— ھە، كەلدىڭىزمۇ ئاغىچى ئۇلۇغى، — تۇغانخان ئۇنىڭ باشتىن ـ ئايىغىغا سەپسېلىپ چىقتى. رەيھاندىن يوللۇق يىپەك رەختتىن يەكتەك، ئاق دوپپا كىيىپ، يېشىل شايى سەللە ئورىغانىدى. پۇتلىرىدا سېپتا تىكىلگەن يازلىق چورۇق بار ئىدى. چىرايىدىن مەمنۇنلۇق چىقىپ تۇراتتى. تۇغانخان ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى تەختنىڭ سول تەرىپىدىكى يۆلەنچۇكلۇك كۆرستىن ئورۇن ئالدى.

— ناھايىتى خۇش كۆرۈنىسىز، — دېدى تۇغانخان ۋە توغرىدىن ـ توغرىلا سورىدى، — ئوردۇكەنتتىن چاپارمەن كەلدىمۇيا؟

— يوقسۇ خاقانىم، ئوردۇكەنتتىكى تۇغقان، يار ـ بۇرادەرلەردىن يېقىندىن بېرى خەت ـ خەۋەر يوق. تىنچ ـ ئامانلىق بولسا كېرەك، — رەيھاندىن خاقانىنىڭ توساتتىن بۇنداق سوئال سورىشىدىن غەلىتىلىك ھېس قىلىپ، ئەجەبسىنگەن ھالدا سۆزىنى توختاتتى.

— ئۇنداق بولسا شۇنچە خۇش بولۇشىڭىزدىكى سەۋەبنى دەپ بېرەلەمسىز، ئاغىچى ئۇلۇغى؟

رەيھاندىن خاقانىنىڭ بۇ سوئالىدىن تېخىمۇ ئەجەبلەندى. ئىلگىرى چاقىرتىپ كۆرۈشكەندە، بۇنداق غەلىتە سوئاللارنى

سوربمايتتى. يا بىرەر ئىشنى قىلىش ـ قىلماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەتلىشەتتى ياكى باج ـ سېلىنمىلارنىڭ خەزىنىگە تاپشۇرۇلۇش ئەھۋالى، كىرىم ـ چىقىم ئىشلىرى توغرۇلۇق سورايتتى ياكى بولمىسا دۆلەت ئىشلىرى ھەققىدە چىرايلىق پاراڭلىشاتتى. ئەمما، بۇنداق سوغۇق كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ كەسپىي ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتسىز، بولمىغۇر سوئاللارنى سوراپ ئولتۇرمايتتى. بۈگۈن ئۇنىڭغا نېمە بولدىكىنە؟ ئويلىنىپ قالغان رەيھاندىن تۇغانخانىنىڭ سوئالىغا ئۇدۇللا جاۋاب بەردى:

ـــ خاقانىم، ھازىر مەن ئۆيدىن كېلىشىم، ھەتتا ئالدىراپ قېلىپ، ئوردىغا خاس لىباسلىرىمنى كىيەلمىدىم، تىلى يېڭى چىققان ئوغلۇمنى ئەركىلىتىپ ئولتۇراتتىم. ئۇ مېنى «ئابا !» دەپ توۋلاپ خۇشاللىقتا چۆمىلەپ ئۆتكەنىدى. مانا شۇ چاغدا قاباتقۇنان كىرىپ كەلدى، شۇڭا ئالدىراپ يولغا چىقتىم.

ـــ ھە، پەرزەنت كۆرۈپسىز ـ دە.

ـــ خۇدا تىلىكىمنى ئىجابەت قىلىپ يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت بەردى، ئارماندا قالمىدىم.

ـــ بۇ ئوغلىڭىزنىڭ ئېتى نېمە؟

ـــ يۈسۈپ.

ـــ يۈسۈپ؟ ئۇيغۇرچە ئات قويمىدىڭىزمۇ؟

ـــ قويغان، ئالىيلىرى. مەرھۇم باھادىر ئوغلۇمنىڭ ئورنىنى باسسۇن دەپ بەگتۇرمىش قويغان.

ـــ مەرھۇم ئوغلىڭىز ئاجايىپ قەھرىمان، ماڭا سادىق، ئەر يىگىت ئىدى. بۇ ئوغلىڭىزمۇ ئەنە شۇنداق ئالىپ، ساداقەتمەن بولارمۇ؟

ـــ ئىنشائاللا خاقانىم، بۇ ئوغلۇمنىڭمۇ ۋەتەنگە سادىق، ئەلگە پىداكار مەرد ئەزىمەت بولۇپ كامال تېپىشىنى كېچە ـ كۈندۈز بىر ئاللادىن تىلەۋاتىمەن.

ـــ ماڭا سادىق بولۇشىنى ئۈمىد قىلمامسىز؟

ـــ نېمىشقا خاقانىم؟ ئەل ـ ۋەتەنگە سادىق بولغان ئەر

خاقانغىمۇ سادىق بولىدۇ.

— بىلدىم، نىيىتىڭىز دۇرۇس، تىلىكىڭىز يۈكسەك ئىكەن. شۇنداق بولۇشىدىن ئۇمىدۋارمەن، — تۇغانخان تازا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ مىيىقىدا كۈلدى، — ئېيتىڭا، سىزنىڭ ئوردۇكەنتتە يېقىن تۇغقان ـ بۇرادەرلىرىڭىز بارمۇ؟

— ئەلۋەتتە بار، ئالىيلىرى. قېيىنئاتامنىڭ ئىنى ـ سىڭىللىرى بار، ئۇ يەردە ئاچقان ساراينى باشقۇرۇۋاتقان خىزمەتچىلىرىم بار.

— ھە، سىزنىڭ قېيىنئاتىڭىز ئوردۇكەنتتىن ئىكەن ـ دە؟

— شۇنداق ئالىيلىرى، مەرھۇم ھارۇن بۇغراخان، باغداتتا ئوقۇغان قېيىنئاتامنى قۇزغوردۇغا ئۆزى ئېلىپ كەلگەنىكەن، — جاۋاب بەردى رەيھانىدىن «خاقان ئەجەب ئوردۇكەنتتىكى تۇغقانلىرىمنى سۈرۈشتە قىلىپ قالدىغۇ، ئۇ نېمىنى بىلمەكچى؟» دەپ ئويلاپ.

— ئوردۇكەنتتە سارايمۇ ئېچىۋاپسىز ـ دە؟

— ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاتام ئاچقانىكەن.

— ئاتىڭىز دوكار سودىگەر ـ دە. قايسى شەھەردە قانداق تىجارەت ئاقىدىغانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ. مەنمۇ تىجارەت ئىشلىرىغا قىزىقىمەن، ئاغىچى ئۇلۇغى. سىزنىڭ ئوردۇكەنتتىكى ئۇ سارىيىڭىز تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنامدۇ ياكى يولۇچىلار چۈشىدىغان ئۆتەڭمۇ؟ — قىزىقىپ سورىدى تۇغانخان.

— تىللا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىمدۇ، شۇڭا تىللا سارىيى دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن يولۇچىلارنىمۇ كۈتۈۋالىدۇ.

— ئوھوي، كاتتا زەردار ئىكەنسىلەر. بۇنداق تىللا سارىيىدىن يەنە قايسى شەھەرلەردە بار؟ — تۇغانخان رەيھانىدىن جاۋاب بېرىشتىن بۇرۇن تەختتىن چۈشۈپ، تەكىيىخانا باشلىقىنى چاقىردى. تاماق ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇپ قويۇپ، ئۇنى بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلدى، — چۈش بولاي دەپ قاپتۇ، تاماق

يېگەچ پاراڭلىشايلى، ــ دەپ بايىقى سەندەل يېنىغا بېرىپ باداشقان قۇردى.

رەيھاندىن تۇغانخانىنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرۇپ دېدى:

ــ خاقانىم، ئۇنداق تىللا ساريىمدىن بارسىغان، سەمەرقەنت، شاش، مەرۋى، ئۆزكەنت، بۇخارالاردا بار. ھەممىدىن چوڭراقى قۇزغۇردۇدىكى تىللا ساريىي، ئۇدۇن[1]، ئىدىقۇت دىياربەمۇ تىللا ساريىي ئاچماقچى بولۇۋاتىمىز.

تۇغانخانىنىڭ بارغانسېرى تۇتۇق چىرايى ئېچىلىپ، گەپ ـ سۆزلىرى سىلىقلىشىپ قېلىۋاتاتتى.

ــ دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باجمۇ ئاز ئەمەس ئىكەن ـ دە. ئۇنىڭ ئۈستىگە زاكاتمۇ بېرىدىغانسىز؟

«بۇنى سوراپ قالدىغۇ، زادى ئۇ نېمىنى بىلمەكچىدۇ، بۇنىڭدا نېمە مۇددىئاسى بارئىكىن؟» رەيھاندىن خىيالچان نەزىرىنى تۇغانخانىغا تىكتى:

ــ دۆلەتكە ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا بىر تۇمەن تىللا، يۈز ئات، مىڭ ئۆكۈز، مىڭ قوي، قىرىق تۆگە تاپشۇرىمىز. بۇنىڭدىن باشقا، تۆت مىڭ تاغار ئاشلىق، يۈز تاي تاۋار ـ تىللا سودىسى، زېمىن سودىسى، چارۋا مال سودىسىدىن قىلىنغان تاپاۋەتنىڭ قىرىقتىن بىر قىسمىنى، چارۋا ـ مال زېمىنىدىن ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. سودىدا بولغان تاپاۋەتنىڭ قىرىقتىن بىرىنى، زېمىندىن ئالغان ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى زاكات ـ ئۆشرە قىلىپ، يېتىم ـ يېسىر، مىسكىن ـ غېرىبلارغا تارقىتىپ بېرىمىز. مەدرىسە، مەسچىت قۇرۇلۇشى، يول ياساش، كۆل، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىشقا، ھەدىيە قىلىشقا بىساتىمىزدىكى پۇل ـ مېلىمىزدىن ئاجرىتىپ كېلىۋاتىمىز، ئالىيلىرى.

ئاشچى باشى كىرىپ ئۇلارنىڭ سۆھبىتىنى ئۇزۇپ قويدى.

---

① ئۇدۇن ــ خوتەن.

كەكلىك، قىرغاۋۇل گۆشى بىسلىغان پولۇ تۇغانخانىنىڭ ئالدىغا، قوي گۆشى بىسلىغان پولۇ رەيھاندىنىنىڭ ئالدىغا قويۇلدى.

— تۇتغۇچ[1] ئېلىپ كىرىڭلار، — دېدى مەززىلىك پۇراپ تۇرغان پولۇغا قول ئۇزارتىپ تۇغانخان.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، — ئاشچى باشى چىقىپ تۆت تەخسە ئىشتىھا ئاچقۇنى ئېلىپ كىرىپ داستىخانغا قويدى.

— ھە، قېنى ئېلىڭ، — تۇغانخان رەيھاندىنىنى ئاشقا تەكلىپ قىلدى.

— ئەمدى پارىڭمىزغا كېلەيلى. ئېيتىڭا ئاغىچى ئۇلۇغى، قېيىنئاتىڭىز ياغمۇ، قارلۇق؟

— قېيىنئاتام ئۇيغۇرلاردىن.

— مۇنداق دەڭ، مەن تېخى ياغما بولسا كېرەك دەپ ئويلاپتىمەن. ئۇيغۇرلار ياغمىلارنى يامان كۆرىدۇ ـ ھە، بۇنى بىلىدىغانسىز؟

— ياق، خاقانىم، ئۇيغۇرلار ئۆز قېرىندىشىنى نېمىشقا يامان كۆرسۇن؟ — رەيھاندىن گەپنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى بىلىپ مۇنداق دېدى، — ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغمىلارغا ئەمەل ـ ھوقۇقىنى تارتقۇزۇپ قويغان ھاللىق شەخسلەر دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنداقلا ياغمىلار ئىچىدىكى بەزى ھوقۇقدارلار ئۇيغۇرلارنى پەس كۆرۈپ، ئۇلارنى بوزەك قىلىپ كۆرەڭلەپ كېتىۋاتىدۇ. ئۆچمەنلىك مانا شۇنىڭدىن تۇغۇلغان. ياغمىلار ئۇيغۇرلارنىڭ نەسلىدىن بولغان جەمەتكە مەنسۇپ قېرىنداشلىرىمىز تۇرۇقلۇق، بىر ـ بىرىمىزگە چوڭچىلىق قىلساق، بىر ـ بىرىمىزنى بوزەك ئەتسەك ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلىدۇ. ئىتتىپاق بولمىغان قوۋم رونىق تاپالمايدۇ، بۇنىسى ئالىيلىرىغا مەلۇملۇق.

تۇغانخانىنىڭ ئوڭ كۆزى قىسىلىپ، سول قاپىقى سەل

---

① تۇتغۇچ — كۆكمۇچ، شوخلا، تۇرۇپ، كۆڭدىن قىلىنغان ئىشتىھا ئاچقۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى.

كۆتۈرۈلدى.

— نېمە؟ سىزنىڭچە ياغمىلار ئەيىبلىكمۇ؟

— ياغمىلار ئۇيغۇر قوۋمى ئىچىدىكى بىر قەبىلە، ئالىيلىرى. ئەيىب بۇ قەبىلە كىشىلىرىدە ئەمەس، ئۇنىڭ ئىچىدىكى خەلق غېمىنى يېمەيدىغان بەگ ـ ئاقساقاللاردا. ياغمىلارنىڭ ئىچىدە ھۈنەرۋەن، چارۋىچى، تىجارەتچىلەرمۇ بار.

— سىز ياغمىلارنى كۆپ ئەيىبلىمەڭ، — دېدى تۇغانخان بۈيرۇق تەلەپپۇزىدا كەسكىن ھالدا، — ياغمىلار ئۇيغۇر قوۋمى ئىچىدىكى بىر قەبىلە. ئۇيغۇرلار نەچچە يۈز يىللار ئۆز يۇرت ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، خارلانماي، بوزەك بولماي ياشاپ يەنە ئۆز دىيارىغا قايتىپ كېلەلىدى. شۇڭا، قارلۇق، چىگىل، باسمىل، ياغما، ئوغراق قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشى كېرەك.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، — دەپ قويدى رەيھاندىن. تۇغانخان ئىشتىھا بىلەن پولۇ يەۋاتاتتى. ئاشچى باشى ئىككى چىنە ئۆگرە ئېلىپ كىرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. تۇغانخان كېرىلىپ ئولتۇرۇپ ئۆگرىنىمۇ ئىچىپ بولدى. قولىنى مۇلازىم سۇنغان لۆڭگىدە ئېرتىتى، دۇئا قىلىپ داستىخانىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى بۇيرۇدى. ھەرەمبېگى قۇيۇپ بەرگەن سۇدا قولىنى يۇيۇپ تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

— ئاڭلىشىمچە، يۈسۈپ قادىرخانىڭ نىيىتى بۇزۇلغاندەك قىلىدۇ. ئۇ بېشى چوڭلۇق قىلىپ ئۇستۇمگە لەشكەر تارتىپ كەلمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. ئاغچى ئۇلۇغى، بۈگۈن مۇشۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن سىزنى چاقىرتىپ كەلگەنىدىم، — تۇغانخان «بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟ قېنى راست گېپىڭنى قىل» دېگەندەك قىلىپ رەيھاندىنغا قادالدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا ئالتۇن ساپلىق قىلىچىنى تىزىغا توغرىسىغا قويۇپ ئولتۇراتتى.

— خاقانىم، ئەگەر مېنى مۇنداق ئەلنى پاراكەندە قىلىدىغان خەۋەرنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن چاقىرتقان

بولسىلا، ئىشەنچ بىلەن ئېيتىالايمەنكى، ئۇ پۈتۈنلەي يالغان خەۋەر، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىپ، باشقىلارنىڭ ئاچ ـ يالىڭاچ قېلىشى بىلەن كارى بولمايدىغان رەھىمسىز، قانخور كاززاپلار تارقاتقان ئىغۋادۇر. ئالىيلىرى زىنھار ئىشەنمىسىلە.

ـــ بەس ! ـــ دېدى تەختىتىن تۇرۇپ كەتكەن تۇغانخان، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قان تىقىلغانىدى. بۇ ئۆسەكنى ئۆزى ئويلاپ تاپقان، يۇغرۇش بىلەن قاپۇغچى باشىغا ئېيتىپ ئۇلارنى ئىشەندۈرگەن، ئۆزىنىڭ قارارىنى ئۇلارغا بىلدۈرۈپ، ماقۇللۇقىنى ئالغان تۇرسا، بۇنىڭدىن قانداقمۇ يانالمىسۇن !

ئورنىدىن تۇرغان رەيھاندىن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

ـــ خاقان ئالىيلىرى، سىلى قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى بەرپا قىلغان ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ چەۋرىسى، تۆتىنچى ئەۋلاد بۇغرا قاراخان بولۇپ دۇنيادا نام قازاندىلا. بۇ چاغقىچە دۈشمەنلەرنىڭ سۈيىقەستلىك ھۇجۇملىرىنى تارمار قىلىپ، خانىدانلىقىمىزنى مۇستەھكەملەشتە ئۇنتۇلغۇسىز باھادىرلىق كۆرسەتتىلە. بۇنىڭغا قەشقەر دىيارىنىڭ بۇغرا خانى بولۇپ كېلىۋاتقان تەخت ۋارىسى يۈسۈپ قادىرخانمۇ قايىل بولغاچقا، ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ ئۆتۈۋاتىدۇ. بويۇنتاۋلىق قىلغىنى يوق. ئەھۋال شۇنداق تۇرسا، بەزى قارا نىيەتلەرنىڭ ئۆسەك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئۆزلىرىنى غەزەپ ئوتىغا تاشلىسىلا توغرا بولارمۇ؟

تۇغانخان مەيدىسىنى بېسىپ تۇرۇپ قالدى، ئۇنىڭ چىرايى تاتىرىپ كېتىۋاتاتتى.

ـــ بولدى سۆزلىمەڭ ! ـــ دېدى تىترەك ئاۋاز بىلەن، ـــ ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ بولغانمەن !

رەيھاندىن بېشىغا بىر چېلەك سوغۇق سۇ قۇيۇۋەتكەندەك

ئەندىكسىپ كەتتى.

ــ بۇ نېمە دېگەنلىرى خاقانىم، ئەلنى قان دەريـاسىغا غـەرق قىلماقچى بولۇۋاتاملا؟

ــ ئەلنى ئەمەس، يـۇسۇپ قادىرخـاننى قان دەريـاسىغا غـەرق قىلماقچىمەن.

ــ ئالىيلىرى، بەكمۇ يوزە ئويلاپلا. يۇسۇپ قادىرخان ئارسلان بۇغراخاننى پۈتۈن ئوردۇكەنت، سـەمەرقەنت، بـۇخارا، ئۆزكەنـت، بارسغان دىيارىدىكى خەلقلەر ھىمـايە قىلىدۇ. ئۇنـاڭ لەشكىـرى ھېسابسىز، خاقانىم. ئەگەر ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلسـلا، تىنـچ ياتقـان شەرنى ئېتىلـشقـا مـەجبۇر قـىلىدىلا. قـانلىـق جـەڭ قىلـىشقا، كۆپ قـۇربان بېرىـشكە تـوغـرا كېلىـدۇ. قېرىنـداش تۇرۇپ، تاجۇتەخت، زېمىن، بايلىـقنى دەپ بىـر ـ بىرىگـە قىلىـچ كۆتۈرگەن شاھلارنى ئاللا قانداقمـۇ كەچۈرسۇن؟ قـارارلىرىدىـن يېنىـپ، ئەلنـاڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىـشاھ بىلـەن ئىناق ئۆتۈشلىـرىنى پۈتـۈن مەملـىكەت خەلقى ئۈمىد قىلىدۇ.

ــ مەن ئۈمىد قىلمايمەن؟ ــ بوغۇلۇپ ۋارقىرىدى تۇغانخان.

ــ ئەمىرۇل مۇئمىنىن، ئەلپاناھى تۇرۇپ قېرىنداشلىرىنىڭ قېـنىنـى تـۆكـسـلـه، قـېـرىـنـداشـلارنـى قـېـرىـنـداشـلارغـا ئۆلتۈرگۈزسىلە، ئاللا راۋا كۆرەرمۇ؟ سىلى ماقۇل بولسىلا، مانا مەن يالـۋاچ بـولۇپ ئـوردۇكـەنـتكـە بـېرىپ، قـېـرىـنداشـلـىـق مېھىرلىـرىنى، دوستـلۇق تىلـەكلىـرىنى يۇسـۇپ قـادىرخانـغا يەتكۈزۈشكە تەييارمەن.

ــ بولدى بەس ! قايتىپ كېتىڭ !

يـەنە سۆز قـىلىش ھـاجـەتسـز ئـىكەنـلىـكـىنـى بىلـگـەن رەيـھانىدىـن، تەختكـە يۆلـنـىپ قالغـان تۇغانخـانىڭ يـېنىدىـن ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

3

بۇ تۇن تۇغانخان ئۇچۇن زۇلمەتلىك بىر كېچە بولدى. ئۇنىڭ سول تەرەپ كۆكرىكى دەسلەپ قاتتىقلىشىپ، كېيىن زىخ سانجىغاندەك ئاچچىق ئاغرىدى. ئۇ ئاغرىق دەستىدىن تىنالماي قالدى. بويۇن ـ بېشىدىن چېپىلداپ تەر ئاقتى. قىلىچ، ئومۇت، نەيزە تېگىپ ئون نەچچە قېتىم ئېغىر يارىلانغان بۇ خاقان تاغىقىغا قادىلىپ قالغان نەيزىنى تارتىۋەتكەندىمۇ «ۋاي...» دېمىگەنىدى. ئۇ بەك چىداملىق ئىدى. باش ئاغرىقى، قورساق ئاغرىقى دېگەننى ئاغرىق ھېسابلىمايتتى. ئۆمرىدە ئاغرىپ يېتىپ قالمىغانىدى. ئەمما، بۇ كېچە ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماي قالدى. «ئاللا، ئاللا ئىگەم، مەن نېمە بولغاندىمەن؟ ساپمۇساق ئىدىمغۇ. نەدىن يېپىشتى بۇ مەرەز كېسەل؟» دەپ ئىنجىقلاپ ئارزۇلۇق خوتۇنى بولغان مەلىكە ئادىرانى ئويغىتىۋەتتى.

ــ خاقانىم، نېمە بولدىلا؟ ــ بېشىنى كۆتۈردى خانىش، تەكچىگە قويۇلغان كۈمۈش قەندىلدىكى شامنىڭ سۇس يورۇقىدا ئېرىنىڭ ئۆلۈكتەك سارغىيىپ كەتكەن چىرايىنى كۆرۈپ قورقۇپ توۋلىۋەتتى، ــ ۋاي خۇدايىم، چىرايلىرى ئۆلۈكنىڭكىدەك بولۇپ قاپتۇ.

ــ ئالجىما قانجۇق ! مەن تېخى ھايات ! ــ تۇغانخان بارلىق كۈچى بىلەن ۋارقىرىغان بولسىمۇ، ئۇنى ئارانلا چىقتى. ئۇ خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە مەلىكە، ئالتۇن تارىم دەپ ئاتالغان ئادىرانى بۇ دەمگىچە تىللاپ باقمىغانىدى. چۈنكى، ئۇ مەرھۇم پادىشاھ ھارۇن بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. بۇ خانىش نازاكەتلىك بولۇپلا قالماي، ئەقىللىك، يۈرەكلىك ئىدى. پەقەت مۇشۇ خانىشلا قارام، گەپ يېمەس خاقانىنى بېسىقىغا چۈشۈرەلەيتتى. ئۇنىڭغا بوزەك بولمايتتى.

تۇغانخان بۇ خوتۇنىنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ زىيان

تارتمىغانلىقى، ئەل ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەت قىلاتتى، ئانانتانى بوزەك قىلغاندەك خارلاپ ئۇرمايتتى. ئۇنىڭ ئاچچىقىنى ئادىرالا ياندۇرالايتتى.

ئادىرا ئېرىنىڭ ئېچىنىشلىق ئۇنىنى ئارانلا ئاڭلىدى.

— خاقانىم، ئىلاھىم يۈز ياشقا كىرسىلە، — پىچىرلىدى مەلىكە، — ھېلى چىرايلىرىغا قاراپ قورقۇپ كەتكەنىدىم.

— يۈرىكىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ، ئالتۇن تارىم، بىگىز تىقىپ قوچۇۋاتقاندەك، — دېدى تۇغانخان مەيدىسىنى ئىككى قولى بىلەن بېسىپ.

— ئەمچىنى چاقىرتايمۇ خاقانىم؟ — ئادىرا ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئىسسىق قولى بىلەن سىلىدى.

— ياق، — تۇغانخان ئاغرىق ئارام بەرگەندەك بولۇپ كۆزىنى ئاچتى، — سىز ئاچچىقىمنى ياندۇرالىغاندەك، ئاغرىقىنىمۇ توختىتالايدىكەنسىز.

— خاقانىم، سىلى ئاخشام قەسىرگە كەلگەندە، چىرايلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، بىرسى ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغان ئوخشايدۇ دەپ كۆڭۈللىرىنى ئېلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ سورىيالمىغانىدىم. راست، شۇنداق بولغانمۇ؟ — دېدى خانىش ئۇنىڭ تۇكلۇك مەيدىسىگە ئوتلۇق كۆكسىنى يېقىپ.

— مەن جىددىي ئاتلانماقچى، جۇمە كۈنى ئىكەنلىكىگە قارىماي، يۇغرۇش، ھاجىپلارنى ھەرەم تەكىيخانىسىغا چاقىرتىپ مەسلىھەتلەشكەنىدىم، — تۇغانخان مەلىكىنىڭ سوئالىغا ئوچۇق جاۋاب بەرمىدى.

— قەسىردە كۆڭۈل ئاچمايلا نەگە كەتكەنىدۇ دېسەم، تەكىيخانىدا ئولتۇرۇپتىكەنلا ـ دە. مەسلىھەت پىشقاندۇ؟

ئاغرىق خېلى پەسلەپ، مېڭىسى سەگەكلىشىپ قالغان تۇغانخان خوتۇنىنى باغرىغا بېسىپ دېدى:

— يۇغرۇش باشى، قاپۇغچى باشلار قارارىمنى قوللاپ دەرھال

ئىجرا قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئەمما، يۇغرۇشلاردىن رەيھانىدىنبەگ، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەد باغدادى، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللا، ئىنالچۇق تېگىن، چاغرىبەگ ئادىمتوغرۇل قاتارلىقلار قارارىنى ئۆزگەرتىشكە مەسلىھەت بەردى، ئالتۇن تارىم.

— ئېيتسىلا خاقانىم، سىلىنىڭ ئىجرا قىلدۇرماقچى بولغان قارارلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمە ئىدى؟ — ئادىرا بېشىنى سەل كۆتۈرۈپ، خۇمارلاشقان كۆزلىرى بىلەن خاقانىنىڭ تاتىراڭغۇ چىرايىغا باقتى. قاپقارا چاچلىرى ئېرىنىڭ كەڭ يەلكىسىگە يېيىلدى.

تۇغانخان زۇۋان سۇرمەي جىم بولۇۋالدى. ئۇ بۇ قارارىنى مەلىكىنىڭمۇ قوللىماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىۋاتاتتى. ئادىرا ئۇنىڭ قوينىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ تەكىيىگە يۆلىنىپ ئولتۇردى.

— قېنى، دېسىلە شاھىنشاھىم، ئاتلىنىپ قەيەرگە بارماقچى بولۇۋاتىدىلا؟

تۇغانخان رۇسلىنىپ ياستۇققا يۆلەندى:

— بۇ ئاغرىق تۇنۇگۈن جۇمە نامىزىنى ئوقۇشتىن بۇرۇن، رەيھانىدىنبەگ بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغاندا باشلانغان. ئۇ مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتكىلى بولمايدىغان ئورا قېزىپ قويدى. ئۇنى بەك ساداقەتمەن، نېمە دېسەم ماقۇل دەيدۇ، يۇغرۇش باشى بولۇشقا مۇناسىپ، دەپ قارىغانكەنمەن. ئەمما، ئۇ مېنى يېتىلمەكچى بولغانكەن. جۇمە نامىزىدىن كېيىن ئۇلۇغ ھاجىپ، شەيخۇلئىسلاملارمۇ ئۇ قازغان ئورنىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلىتۇەتتى. ئالدىمغا ماڭالماس، كەينىمگە يانالماس بولۇپ قېلىپ يۇرىكىمگە ئاغرىق كىرىپ كەتتى. غەيرەت ـ شىجائىتىمنىڭ ئۇستۇنلۇكىدىن ئاغرىققا چىداپ يېنىڭىزغا كەلگۈچە تاقىتىم تاق بولدى، مەلىكەم. ئاخشام ئاغرىقنى سىز پەسەيتىپ ماڭا ھاياتلىق بەخش ئەتكەنىدىڭىز. ئازابلىق ئاغرىق

يەنە ئۇيقۇمنى ھارام قىلدى. ئەمدى ئۆلىدىغان ئوخشايمەن، دەپ ياشاشتىن ئۈمىد ئۈزگەن چېغىمدا سىز ئويغىنىپ ئاغرىقىمغا شىپا بولدىڭىز. سىز مەن ئۈچۈن ئابىھايات ئىكەنسىز، ئالتۇن تارىم، — تۇغانخان خانىشىنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئۇنى ماختاپ ئۇچۇرغىلى تۇردى.

— سوئالىمغا جاۋاب بەرمىسىلە يانلىرىدىن قوپۇپ كېتىمەن، خاقانىم، — دېدى ئېرىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىۋالغان مەلىكە، يوتقانىنىڭ چېتىگە سۇرۇلۇپ ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشىلدى.

— توختاڭ ئالتۇن تارىم، ھازىر يېنىمدىن تۇرۇپ كەتسىڭىز، ئاغرىق جېنىمنى ئالىدۇ. ئاۋۋال ماڭا ۋەدە بېرىڭ، ئاندىن قارارىمنى دەپ بېرەي، — يېلىنىش نەزىرى بىلەن جاۋاب كۈتۈپ شۇك بولۇپ قالدى تۇغانخان.

— نېمىدەپ ۋەدە بېرىمەن؟

— دېگەنلىرىگە ماقۇل بولىمەن، دەپ.

— ياق، ئۇنداق ۋەدە بېرەلمەيمەن، بولدى، مەن چىقىپ كېتەي، — ئورنىدىن تۇردى ئادىرا.

— توختاڭ، ئالتۇن تارىم، مېنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىمنى خالىمايدىغانسىز؟ — دېدى تۇغانخان. ئۇنىڭ يۈزى قىزىرىپ، كۆزلىرى قىسىلىپ كەتكەنىدى. جەڭگاھتا جەڭ ئۈستىدە ئۆلۈشنى خالايدىغان بۇ باتۇر خان ئۆز ئىرادىسىگە مۇخالىپ ھالدا نازىنىن ئايالغا يېلىنىۋاتاتتى.

— خالىمايمەن، ئەسلا خالىمايمەن شاھىنشاھىم، مەن سىزنىڭ ياشىشىڭىز ئۈچۈن قولۇمدىن كەلگەننى قىلىمەن، — ئادىرا ئېرىگە ئېچ ئاغرىتىپ تۇرغان يېرىدە تۇرۇپ قالدى.

— مۇشۇ سۆزىڭىز راست بولسا مېنى يالغۇز قويماڭ. مېنى ئاياڭ، مەلىكەم. ماڭا ياماشقان بۇ كېسەل باشقىچىرەك تۇرىدۇ.

— باش ئۈستىگە، خاقانىم ! — ئادىرا تۇغانخانىڭ ئاياغ تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى.

— مەلىكەم، ئوردۇكەنتنىڭ بۇغراخانى مېنىڭ ئۈستۈمگە

يۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتىپتۇ. ئۇ قۇزغۇنىدىغا باستۇرۇپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولۇۋاتىمەن، ــ دېدى بىردىن قىزىپ سۆزلەپ تۇغانخان، ــ بىلمەكچى بولسىڭىز مېنىڭ قارارىم مۇشۇ.

ــ ئالجىپلا، خاقانىم، ــ دەۋەتتى ئادىرا، دۆدىن قورققانىدەك نېرى سۇرۇلۇپ، ــ يۈسۈپ قادىرخان ئاغام قۇزغۇنىدىغا ھەرگىز لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ شۇنداق مەقسىتى بولسا، سىلى تەختكە يېڭى چىققان چاغلاردا: «ۋەلىئەھدى مەن تۇرسام، نېمىدەپ سەن بۇغرا قاراخان بولۇۋالىسەن؟» دەپ ئۇستىلىرىگە باستۇرۇپ كەلگەن بولاتتى. سىلى ئاسىيلارنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىغا ئىشىنىپ قاپلا. بۇ قارارلىرىنى ئەمدى ئىككىنچى ئېغىزلىرىغا ئالمىسىلا.

تۇغانخان ئومۇت بىلەن ئۇرغاندەك ئۇجۇقۇپ كەتتى.

ــ مەن بۇ قارارىمدىن يانمايمەن. مېنى جاھاندا دەۋران سۇرسۇن دېسىڭىز، بۇ قارارىمغا قوشۇلۇشىڭىز كېرەك.

ــ خاقانىم، ئاغىچى ئۇلۇغى، شەيخۇلئىسلاملار ھەرگىز سىلىگە قارا سانىمايدۇ. ئۇلار سىلىگە توغرا مەسلىھەت بېرىپتۇ. سىلىنى يارنىڭ گىرۋىكىدىن ياندۇرماقچى بوپتۇ. لېكىن، بولۇنبەگلەر سىلىنى ياردىن ھاڭغا ئىتتىرىۋېتىشكە ئۇرۇنغان.

ــ ياق، ياق، مەلىكەم، ئۇنداق ئەمەس، مەن سىزنىڭ شۇنداق دەيدىغانلىقىڭىزنى ئاللىبۇرۇن بىلگەن. ئېيتماي دېگەنىدىم، تۈيۈقسىز قوزغالغان كاساپەت كېسەل مەجبۇرلاپ دېگۈزدى. سىز ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق قارشى چىقتىڭىز.

ــ مەنلا ئەمەس، ئارامخۇدا كۇن كەچۇرۇۋاتقان پۇتۇن ئەل قارشى چىقىدۇ. سىلىنىڭ بۇ قارارلىرىدىن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بوۋىمىز قانداقمۇ قورۇنماي قەبرىدە تىنچ ياتالىسۇن؟ تەڭرىم سىلىنى بۇ قارا نىيەتلىرىگە يەتكۈزمەيدۇ، خاقانىم.

ــ سەن، سەن... ــ چاچراپ تۇرغان تۇغانخان بارمىقىنى بىگىز قىلىپ تەڭلەپ، گەپ قىلالماي گۇپ قىلىپ دۈم يىقىلدى.

— خاقانىم ! — مەلىكە ئادىرا ئۇنىڭ بۆكسىز بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى، — نېمە بولدىلا شاھىنشاھىم؟

— ئاغرىق... يەنە... تۇتىتى... — دېدى ئۇزۇپ - ئۇزۇپ سۆزلەپ تۇغانخان، ئۇنىڭ چىرايى قارىداپ كېتىۋاتاتتى.

— قاتتىق ئاغرىپ كېتىۋاتامدۇ؟ — ئەنسىرەپ سورىدى خانىش ئۆلۈك چىراي بولۇپ قالغان ئېرىگە كۆز سېلىپ.

تۇغانخان جاۋاب بەرمەي ئىنجىقلىدى. قول - پۇتى تارتىشىپ، كۆز چاناقلىرى چوڭىيىپ كەتتى. ئۇ جان تالاشماقتا ئىدى.

ئادىرا ئۇنىڭ مەيدىسىنى يەنە سىلاشقا باشلىدى.

— خاقانىم، سۆزۈمنى ئېغىر ئالمىسىلا، ئەلنىڭ بەختى، سىلىنىڭ شانۇشەۋكەتلىرىنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇشى ئۈچۈن يۈرەك سۆزلىرىمنى دېدىم. ئۇ قارارلىرىدىن يانسىلا. ئاغام خۇرسەن بولىدۇ، ئاۋام ئەمىن تاپىدۇ.

تۇغانخان زۇۋان سۈرمىدى. پەقەت بوغۇزىدىن خىرىلدىغان ئاۋاز كەلدى. ئۇنىڭ تىنىقى ئىتتىكلەپ كەتكەنىدى.

قاتتىق غەزەپلىنىش، ئۆزىنى تۇتۇۋالالماسلىق پەيدا قىلغان يۈرەك كېسىلى تۇغانخانغا بىرنەچچە يىلدىن بېرى ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتاتتى. بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇ تۇندىكىدەك قاتتىق تۇتمىغانىدى. ئۇ ئىلگىرى غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا يا جەڭگە كىرىپ ياكى بىرنەچچە ئادەمنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ يۈرەك ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. ئۇ شۇنىڭغا ئۆگەنگەنىدى. ئەمما، تۇنۇگۈن قان تۆكۈشكە ئىمكان بولمىغانىدى.

مەلىكە ئادىرا تورۇسقا قاراپ قالغان ئېرىگە سەپسېلىپ ئورنىدىن تۇردى - دە، چۇقان سالدى:

— خاقان بولالماي قالدى ! ئاتاساغۇن[1]نى چاقىرىڭلار. ھەرەمبېگىمۇ تېز كەلسۇن.

---

① ئاتاساغۇن — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تېۋىپ.

يۇگـۇرۇپ كـىرگەن بـاش كېنـىزەك مەلـكـىنىڭ بـۇيرۇقىنـى يەتكۈزۈش ئۈچۈن غۇلاملارنى دەرھال ماڭدۇردى.

يـاندۇرۇلـغـان شـام ـ چـىـراغـلار قـاراڭغـۇلـۇقـقا چـۆمـگـەن قەسىرلـەرنى يورۇتتى. بىردەمـنـىڭ ئىچـىـدە ھەرەمـنـىڭ ئـىـچـى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. ھەرەمـىكى بەگتۇتۇق تېگىن پايپاسـلاپ كـىرىـپ ئالتۇن تـاۋىغا سـالام بەردى ـ دە، تـىـزلـىنـىـپ تـۇرۇپ ئۇڭـدا ياتقان خـاقانغا ئـامانلـىق تىلـەدى. جاۋاب بولـمـىغانـدىـن كېيىن، كەينىچە مېڭىپ قەسىر ھويلـىسىغـا چىقتـى. چاقـىرىـپ كېلىش ئۈچۈن ئېلىكخان، تېگىنلـەرگە، يۇغرۇش، ھـاجـىپلارغـا، شەيخۇلئىـسـلام باشـلىق دۆلەت ئـەركانلـىرىغا ئارقـا ـ ئارقـىدىـن ياساۋۇللارنى ماڭدۇردى.

تېخى چولپان تۇغمىغانىدى. ھاۋا ئوچـۇق بولۇپ، ياقـۇت رەڭ يۇلتۇزلار بالاساغۇن كۆكىدە چاقناپ تۇراتتى.

بـىرىنچى بـولـۇپ مەنسـۇر ئېلىـكخان كەلـدى. ئۇ ئاق گۆھـەر قادالغـان تـاج، شاھانـە زەر تـون كـىيـىـۋالغانـىدى. ئۇ يـىـغـلاپ ئـولتۇرغان مـەلىكە ئـادىراغا تەزىـم قىلـىـپ، ئاكـسـىنـىڭ بـاش تەرىـپىگە كـېلىـپ تـىز چۆكـۈپ ئـولتۇردى، سـىـنچـىلاپ قـاراپ ئۆلگەنلىكىگە جەزم قىلدى.

ـــ ئالـتـۇن تاۋىم قـۇنچۇي، يان ئـۆيـگە چـىقـىـپ تـۇرسـىلا بولارمىكىن. يۇغرۇش، ھاجـىپلار كېلـىـپ قالسـا ئالـىيـلىرىدىـن ھېيىقىـپ، بۇ خانىغا كىرەلمەي تۇرۇپ قالارمىكىن، ـــ دېدى ئـۇ ئېگىلىـپ تەزىم قىلغان تېۋىپقا قاراپمۇ قويماي.

رەيھـانىدىن چـاغرىبەگ ئـادامتوغرۇل بـىلەن بـىللە كـەلـدى، ئۇلارنىڭ كەينـىدىن بولـۇنبەگ بـىلەن دوقاقبـەگلەر كېلىشتـى. ھايال ئۆتمەي تېگىنلەر، يـۇغرۇشلار، ھاجـىپلار، چاغـرىبەگلـەر، تارخانبەگلەر بىلەن قەسىر ھويلىسى توشۇپ كەتتى.

مەنسـۇر ئېلىـكخان بولـۇنبەگ، دوقاقـبەگ، شەيـخـۇلئىـسـلام ئابدۇللا داموللا، رەيھانىدىن قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرىنى ئۆيگە باشلاپ كـىردى. ئىچىدە بىرنەمىلەرنى پىچـىرلاپ تۇغانخانىنىڭ

يېنىدا ئولتۇرغان تېۋىپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەگاھقا ئۆتتى.

— خاقان ئاغامغا نېمە بوپتۇ، ئاتاساغۇن؟ — سورىدى مەنسۇر ئېلىكخان.

— قاتتىق چارچاپ ھالىدىن كەتكەندەك قىلىدۇ، — دېدى تېۋىپ «ئۆلۈپتۇ» دېيىشتىن قورقۇپ.

— خاقان ئاغا، — پەس ئاۋاز بىلەن تۇۋلىدى مەنسۇر ئېلىكخان. خاقاندىن جاۋاب بولمىدى.

— خاقان ئاغا ! ئالىيلىرىنى يوقلاپ يۇغرۇش، ھاجىپلار كەلدى، — دېدى ئېگىشىپ چىگراق ئاۋازدا.

تۇغانخان زۇۋان سۇرمىدى. كۆزلىرى ئوچۇق بولۇپ، نۇرسىز ئىدى.

— خاقان ئاغام نېمىشقا گەپ قىلمايدۇ، ئاتاساغۇن؟ — سورىدى يەنە مەنسۇر ئېلىكخان جىددىيلەشكەندەك بولۇپ.

— بۇنى ئاللا بىلىدۇ، ئالىيلىرى. ھوشىدىن كەتكەن بولسا كېرەك، — تېۋىپ ئۇنىڭ ئۆلگەنلىكىگە كۆزى يەتكەن بولسىمۇ «ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ» دېيىشتىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىپ، گويا تۇغانخان چاچراپ تۇرۇپ: «مەن ئۆلمىسەم نېمىشقا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ دەيسەن كاززاپ ؟ جاللات ! ئال بۇنىڭ كاللىسىنى !» دەپ ۋارقىراپ كېتەرمىكىن دېگەن ئوي بىلەن تېۋىپلا ئەمەس، باشقىلارمۇ ئېغىز ئاچماي چۆچۈپ تۇرۇپ قېلىشتى.

— تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردىڭىزمۇ؟ — مەنسۇر ئېلىكخان تېۋىپتىن يەنە سورىدى.

— تۇتۇپ كۆردۇم، سالمايۇېتىپتۇ.

— يۈرىكىنى تىڭشاپ باقتىڭىزمۇ؟

— تىڭشاپ باقتىم، سوقمايۇاتقاندەك قىلىدۇ.

— بۇ نېمە ئىش تېۋىپ؟ داۋالمامسىز؟

— ئەلۋەتتە داۋالايمەن، ئالىيلىرى. شىپالىق بېرىش ئاللادىن. خاقان ئالىيلىرىنىڭ سەپراسى تۇيۇقسىز ئۆرلەپ كەتكەندەك قىلىدۇ. قان ئېلىپ كۆرەيمۇ؟

ـــ بۇ سىزنىڭ ئىشىڭىز، تېۋىپ ! ـــ مەنسۇر ئېلىكخان تاقەتسىزلەنگەندەك بولۇپ تېۋىپقا قادالدى.

بايانىن بولغان سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرغان رەيھاندىن زۇۋان سۇرمەي جىممىدە يانغان تۇغانخانىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئاۋۇال بېشىنى تۆتۈپ، كۆز چانىقلىرىغا سىنچىلاپ قارىدى. ئاندىن يۇرىكىنى تىڭشاپ، تومۇرىنى تۇتتى. بېشىنى كۆتۈرۈپ دەس تۇردى ـ دە:

ـــ ئەلھەمدىللا، خاقان ئالىيلىرى پانىيدىن باقىيغا سەپەر قىپتۇ، ـــ دېدى، ئۇنىڭ قايغۇلۇق ئۈنى ناھايىتى تەسىرلىك چىقتى.

ـــ ئاھ، خانىان ئاغام، ئاھ بۇغرا قاراخان ئاغام ! جاھاننىڭ تۆۋرۈكى ئەمەسمىدىلە، ئەلنىڭ يۇرىكى ئەمەسمىدىلە، سىلىسىز قانداق ھايات كەچۈرىمىز ئاغام؟ ئاھ ئاغام، خاقان ئاغام ! ـــ دەپ ئۇن سېلىپ يىغلىغان مەنسۇر ئېلىكخان تۇغانخانىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى تاشلىدى. ھەرەمدىكى ئەر ـ ئاياللارنىڭ يىغا ـ زارى ئوردىنى لەرزىگە كەلتۈردى ...

بەشىنچى باب

مەنسۇرخان تەختكە چىققاندا

1

دۇنيادا ئۆلمەيدىغان ئادەم يوق. ئۆلمەيمەن دەپ ئۆلمەي قالغان پادىشاھمۇ بولغان ئەمەس. ھەممە ئادەم ئۆلىدۇ. ھەزرىتى سۇلايمان پەيغەمبەرمۇ ئالەمدىن ئۆتكەن، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنمۇ ئەجەل شارابىنى ئىچكەن، ئۇلۇغ ئەمچى لوقمان ھېكىممۇ ئۆلۈمگە ئامال قىلالماي جان بەرگەن... قەيەردە، قانداق ۋاقىتتا ئۆلىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ، ئۆلۈمنىڭ تېگىگە ھېچكىم يېتەلمەيدۇ.

ئۆزىنى دۇنيادا يېڭىلمەس خاقان، دەپ ھېسابلاپ كەلگەن ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخانىنىڭ مۇنداق تۇيۇقسىز قازا قىلىشى ئوردىنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ھەم ئۇشتۇمتۇت، ھەم غەلىتە بولغانىدى، ئۇ تېخى قىرىق ئۇچ ياشتا ئىدى.

بۇغرا قاراخانىلىق تەختىنى باشقىلارنىڭ تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەش، يىراق ـ يېقىندىكى ھوقۇقلۇق شەخسلەردىن گۇمانلىنىش، دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كاتتا خاقان بولۇش توغرىسىدىكى شېرىن خىياللار ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەم ـ ئەندىشە بىلەن تولدۇرۇۋەتكەنىدى. بۇ ھەممىلا شاھلارغا ئورتاق خۇسۇسىيەت، ئۇلارنىڭ تەبىقىسىگە ماس كېلىدۇ.

تۇغانخانىنىڭ تەبىئىتىدە ئاچچىقلىنىش، غەزەپلىنىش ئۇستۇن ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئەنە شۇنداق يامان خۇيىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى. بۇنىڭ تېگىگە يەتكەن رەيھانىدىن «تەكرىم، ئۆزۈڭگە رەھمەت، بىر بالانى ئارىمىزدىن كۆتۈرۈۋەتتىڭ، بولمىسا، ئۇ بۇ ئەزىز تۇپراقنى قانغا غەرق قىلغان بولاتتى» دەپ

ئويلاپ، كۆڭلىده سۆيۈندى. بولۇنبەگ: «ئەجەب يامان بولدى، ئەمدى ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارالمايدىغان بولدۇق. تۇغانخان هايات بولسا، بۇ قېتىم زور نۇسرەت قازىناتتۇق، مېنى ئوردۇكەنتكە ئېلىكخان قىلىپ قويياتتى. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، غەزنەۋىلەر ياكى سەلجۇقىيلار تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ كەلگەن، تاجۇتەختىدىن ئايرىۋەتكەن بولاتتىم...» دەپ نادامەت قىلدى. دوقاقبەگ بولسا: «قارا قورساق بولسىمۇ باھادىر ئىدى، ياخشىلىق قىلغانىنى ئۇنتۇمايتتى، ساداقەتمەننى ئەتىۋارلايتتى، بۇرنىدىن يېتىلگىلى بولاتتى. ئەگەر بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە يۈسۈپ قادىرخان چىقىپ قالسا، كۇنىمىزنىڭ تۇگەشكىنى شۇ. ئۇ قۇيرۇقىنى تۇتقۇزمايدىغان بۇرە. ئەگەر مەنسۇر ئېلىكخان تەختكە چىقىپ قالسا، كۇنىمىز يەنە تۇغۇلىدۇ، هېچبولمىسا يۇغرۇش بولىمەن. بۇ تۇلكىنىڭ بۇرنىدىن كىرىپ ئاغزىدىن چىقىپ، تۇيدۇرماي قۇيرۇقىنى تۇتۇۋېلىشىم كېرەك...» دەپ ئويلايتتى. مەنسۇرخان «ئۇنداق ئاغام، مۇنداق خاقان» دەپ ياقا يىرتىپ يىغلاپ تۇرسىمۇ، كۆڭلىده: «بۇغرا قاراخانلىق تەخت ماڭا قالدى، خاقانلىق تاج ماڭا مەنسۇپ بولدى» دەپ ئىچىدىن خۇش ئىدى.

ئېلىكخان، ئارسلانخان، تېگىنلەر، يابغۇ، چاغىرىبەگ، تارخانبەگلەرنىڭ يىغا ـ زارى ئوردىنى بىر ئالدى. هەربىر ئادەم ئوخشىمىغان مۇددىئا ـ غەرەز بىلەن يىغلىشىۋاتاتتى. پەقەت خانىش ئادىرالا ئېرىنىڭ ۋاقتىسىز ئۆلۈپ كەتكىنىگە ئېچىنىپ ياش تۆكەتتى.

مېيىت يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىندى، ئاندىن جىنازىغا سېلىنىپ نامىزىنى چۇشۇرۇش ئۈچۈن، بالاساغۇندىكى ئەڭ چوڭ بولغان ئازنا مەسچىتكە ئېلىپ مېڭىلدى. جىنازىنىڭ ئالدىدا خان جەمەتىدىكەر، دۆلەت ئەربابلىرى، يۇقىرى دەرىجىلىك هەربىي سەركەردىلەر ماڭىدى. كەينىدە ئوردا ئەمەلدارلىرى، ياساۋۇل، تۆكەرلەر، مۇلازىم ـ غۇلاملار سەپ تۈزگەنىدى. جىنازىنىڭ

ئىككى يېنىدا قوڕئان تىلاۋەت قىلىپ كېتىۋاتقان قارىيلارنىڭ ئۇنى يوڕەكىنى ئېزەتتى. ئاق روماڵ سالغان هازىدار مەلىكە ـ خانىشلار، چۆڕىلەر، كېنىزەكلەر جىنازا كەينىدىن ئوردا دەرۋازىسىغىچە چىقىپ يىغا ـ زار بىلەن ئۇزىتىپ قېلىشتى.

مەرھۇمنىڭ نامىزى چۇشۇڕۇلۇپ مەسچىتتىن ئېلىپ چىقىلغاندا، نەچچە مىڭ خالايىق جىنازىنى ئارىغا ئالدى. ئالاماننىڭ ئىچىدە ئايتولۇن بىلەن ئايسىلىگمۇ بار ئىدى. ئۇلار يول چېتىدىكى ئۇجمە دەرىخىنىڭ تۇۋىدە تۇڕۇشاتتى.

ـــ ئايتولۇن ! ـــ توۋلىدى ئۇلارغا يېقىنلاپ كەلگەن ئاهۇ كۆز، غەمكىن چىراي بىر قىز.

ئايتولۇن ئۆڕۇلۇپ قاراپ:

ـــ قۇمبا ! ـــ دەپ ئۇ قىز بىلەن يۇز يېقىپ كۆڕۇشتى، ئايسىلىگمۇ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىدى.

ـــ سىلەرمۇ چىقىپسىلەر ـ هە، يىراقتىن كۆڕۇپ تونۇۋالدىم، ـــ دېدى قۇمبا. ئۇنىڭ گۇزەل چىرايىدىن هەسرەت يامغۇرى تۆكۈلۇپ تۇراتتى.

ـــ كۆڕۇشكىنىمىز ئەجەب ياخشى بولدى، ئاداش، ـــ ئايتولۇن ئۇنىڭ قوللىرىنى تۇتتى، ـــ بىزنىڭ ئۆيگىمۇ كىرمەيدىغان بولۇپ كەتتىڭ، ئىشىڭ بەك كۆپ ئوخشىمامدۇ؟

ـــ دېدەكلەردىن ماڭا ئىش ئاشمايدۇ. مەن تىل ئۆگىنىمەن، ئوقيا ئېتىشنى، قىلىچۋازلىقنى مەشىق قىلىمەن، بەزىدە يېڭىنە ئىشىمۇ قىلىمەن، بىكار تۇرمايمەن، ئاداش، ـــ ئۇ سۆزلەۋېتىپ بويۇنداپ قاراپ قويدى، ـــ قارا، ئەنە ئاكامۇ جىنازا بىلەن كېلىۋاتىدۇ، ـــ دەپ كۆڕسەتتى، ـــ قارا، ئادەم نېمىدېگەن جىق.

يۇزلىگەن كىشىلەر ئوردۋالغان، ئاق يوپۇق يېپىلغان جىنازا يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئايتولۇن پۇتىنىڭ ئۇچىدا كۆتۇرۇلۇپ قاراپ، سەرۋاز[1]لارغا خاس كىيىنگەن ئۇدمىشنى كۆردى. يىگىت

① سەرۋاز ـــ ئاتلىق ئەسكەر، ئوردىنىڭ خاس نۆكىرى.

جنازا يېنىدا قىلىچىنى تۆۋەن تۇتۇپ ھۆرمەت قەدەم بىلەن كېتىۋاتاتتى.

ئايتولۇن شۇنچە تەلمۈرسىمۇ، يىگىت ئالدىغا تىكىلگىنىچە كېتىۋەردى. قىزغا ئۇ نۆكەر، ياساۋۇللار ئىچىدە ھەممىدىن غەيۇر، مەردانە كۆرۈنۈپ، ئۇنىڭ شۇنچىلىك زوقىنى كەلتۈردى.

ئۇدمىشتىن بىرنەچچە قەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان بويانقارغا كۆزى چۈشكەن ئايسىلىگنىڭ يۈرىكى ئويناپ كەتتى. «ئەجەب سۆلەتلىك بولۇپ كېتىپتۇ. ماڭا كۆز قىرىنى سېلىپمۇ قويمىدى» دەپ رەنجىپ تۇرۇۋىدى، ئۇنى كۆرۈپ قالغان بويانقار تەلمۈرۈپ قارىدى. قىز ئۆزىچە يانغا قارىۋالدى.

قۇمبا بۇ ئىككى ئادىشىغا سەپسېلىپ، كۆزلىرىگە ياش ئالدى. «ئەگەر بەگتۇرمىش ھايات بولسا، بۇگۈن كۆرەر ئىدىم. تويىمىزمۇ بولار ئىدى، ئاھ، ئىسىت...» دېدى ئۇ ئىچىدە قايغۇرۇپ. ئايتولۇن ئۇدمىشتىن كۆزىنى ئۇزمىدى. ئايسىلىگ ئۆزىگە قارىغانچە كېتىۋاتقان بويانقارنى مۆلايىم نەزىرى بىلەن ئۇزىتىپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئاق يەلكەندەك چايقىلىپ ئۆتكەن جنازا بارا ـ بارا يىراقلاپ كەتتى.

ئوچ قىز ئۆيگە بىللە ياندى.

ـــ ئاداش، كۆكلىم كىرگەندىن بۇيان نېمىنى ئۆگىنىۋاتىسەن؟ ـــ سورىدى ئايتولۇن قۇمبادىن. ئۇنىڭ مەرھۇم ئاكىسى بەگتۇرمىش ياخشى كۆرىدىغان بۇ قىز بىلەن مۇڭداشقۇسى كەلگەندى.

ـــ پارس تىلىنى.

ـــ ئەرەب تىلىنى بىللە ئۆگەنگەندەك، پارس تىلىنىمۇ بىللە ئۆگەنسەك بوپتىكەن، ئاداش.

ـــ ئۇنداق بولسىغۇ جان دەپ ماقۇل بولاتتىم، ـــ دېدى قۇمبا ئەرەب تىلىنى بىللە ئۆگەنگەن كۆڭۈللۈك دەملەرنى ئەسلەپ. ئۇ چاغدا مەدرىسەدە ئوقۇپ، ئەرەب تىلىنى پىششىق ئۆگەنگەن بەگتۇرمىش ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى، قۇمبا

ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى.

— يېقىندىن بېرى قايسى كىتابنى ئوقۇۋاتسەن، ئاداش؟

— ئۇستاز فارابىنىڭ «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر»[1] دېگەن كىتابنى ئوقۇغانسېرى مۇسىقىغا بولغان ئىشتىياقىم كۈچەيىپ كەتتى، — دېدى قۇمبا بەگتۇرمىشنىڭ نەيي چېلىپ ئۆزىنى چاقىرىدىغانلىقى يادىدىن كېچىپ.

— بىزدىن ئۆتۈپ كېتىپسەنغۇ ئاداش؟! — ئايتولۇن، ئاڭلىدىڭمۇ، دېگەندەك قىلىپ سىڭلىسىنى بېقىنداپ قويدى.

— نەدىكىنى. مەن تېخى سىلەردەك كۆپ كىتاب ئوقۇمىدىم.

ئۇلار ئارچا، چىنار دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان كوچىنىڭ چېتى بىلەن ئاستا كېتىۋاتاتتى. ئايتولۇن قۇمبانىڭ ياۋاشلاپ قالغىنىدىن مەيۇسلەندى. بولمىسا بۇ قىز ناھايىتى شوخ، چېچەن، گەپدان ئىدى، يولدا مۇنداق جىم ماڭمايتتى، تاقلاپ — سەكرەپ، ھەزىل قىلىپ كۈلۈپ ئاداشلىرىنى زېرىكتۈرمەيتتى.

ئايسىلىڭ شۇ دەمدە بويانقارنى ئويلاۋاتاتتى: «ئۇ مەندىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان، كۆرسىمۇ كۆرمىگەنگە سالىدىغان بولۇپ قالدى، نېمە بولدىكىنە؟ ئۇنىڭ كۆڭلىگە كېلىدىغان بىرەر سۆز قىلىپ قويدۇممۇيا...»

ئايتولۇننىڭ:

— بىر كۈنى شىكارغا چىقساق بولاتتى، قۇمبا، — دېگەن سۆزى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— شىكارغا چىقمىغىلى ئۇزاق بولدى، ئاچا. شىكارغا چىقساق، ئوقيا ئېتىش، نەيزە سانجىش، قىلىچۋازلىق ماھارىتىمىزنى بىر سىناپ كۆرەتتۇق، — ئايسىلىڭ ئاچىسىنىڭ سۆزىگە خۇشاللىق بىلەن قوشۇلدى، — ئاباملار، ئاغاملار بىللە چىققان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى.

ئۇنىڭ «ئاغاملار» دەپ ئۇدمىشى بىلەن بويانقارنى

① «مۇزىكا ئىلمى توغرىسىدىكى كىتاب».

ئېيتىۋاتقانلىقىنى ئايتولۇن چۈشىنىپ، سىكلىسىنىڭ بىقىنىنى چىمداپ قويدى.

ــ ئەجەب ئوبدان گەپ بولدى. ئىككى ئائىلە كىشىلىرى بىللە چىقىپ سەير قىلىپ كىرسەك كۆڭلىمىز ئېچىلىپ قالاتتى، ــ دېدى ئۆيى ئالدىغا كېلىپ قالغان قۇمبا.

ــ ئاباملارغا دەپ يۈسۈپ ئۇكامنىڭ قىرىق تويىنى ئۆتكۈزۈپلا شىكارغا چىقايلى. ئاداش، ئۇكامنىڭ قىرىق تويىغا كەلمەي قويما، ــ دېدى ئايتولۇن قۇمبا بىلەن خوشلىشىپ.

ئۇچ كۈن ئۆتۈپ تۆتىنچى كۈنى يۈسۈپنىڭ قىرىق تويى بولدى. قۇمبا ئۇچ سىكلىسى، ئىككى ئىنىسى بىلەن كەلدى. تۇغقانلارنىڭ، ھەقەمسايىلەرنىڭ يەتتە ياشتىن كىچىك ھەممە بالىلىرى هويلىغا يىغىلدى. ئۇلار كۆل بويىغا سېلىنغان داستىخانىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. قىرىق تويىغا ئاتاپ پىشۇرۇلغان ئەنجۇردەك كىچىك توقاچىلار پەتنۇس ــ پەتنۇستا ئېلىپ كېلىندى. بادام، ياڭاق، گۈلە ــ قاق، جىگدە، چىلان، ئۈزۈم، مېغىز قاتارلىق قۇرۇق يېمىشلەر بىلەن يېڭى پىشقان شاپتۇل، ئەنجۇر، خۇتەينەئۆرۈك، ئاق كۆكچى، چىلگە، تاۋۇزلار لېگەن ــ لېگەنلەردە تىزىلدى.

رەيھاندىن بويانقار قوتاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىككى قوچقارنى ئاتا ــ ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ ئۆزى بوغۇزلاپ بەردى. ئۇ سۇپىدا بوۋاققا قاراپ ئولتۇرۇشقان بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا، يابىرا ۋە قىزلارغا كۆز سېلىپ:

ــ بالىلار ئۆيىنىڭ سائادىتى، خۇشاللىقى، بەرىكىتى. بۇ مۇبارەك كۈنگە يەتكۈزگەن ئاللادىن مىننەتدار بولۇپ خۇشال ــ خۇرام ئولتۇرايلى، بۇزرۇكۇزارلىرىم، ــ دېدى ۋە سۇپىغا چىقىپ يۈكۈنۈپ، ئايتولۇننىڭ يېنىغا ئولتۇرغان قۇمباغا قارىدى، ــ قىزىم، قەدەم تەشرىپ قىلىپ بىزنى ناھايىتى خۇرسەن قىلدىلا. بالىلار بىلەن گەپلىرىنى تولا قىلمىز. ئاتىلىرى ئوبدان تۇرغاندۇ؟ بىرنەچچە كۈن بولدى ئوردىغا بارالمىدىغۇ؟

قۇمبا يەردىن بېشىنى كۆتۈرمەي جاۋاب بەردى:

— ئاتامنىڭ تازا مىجەزى يوق.

— بۇرادەرىمنى يوقلاپ كەلسەم بولغۇدەك. ئالسىلا بالام، تارتىنمىسلا، پات ـ پات كېلىپ تۇرسلا. ئايتولۇن، ئايسىلىگ ئىككىلىسى سىلىگە ئامراق.

— رەھمەت ئابا، كېلىپ تۇرىمەن، كېلىپ تۇرىمەن، — قۇمبا داستىخانغا قويۇلغان سامسىدىن بىرنى ئالدى.

— قۇمبا ئاچام پارس تىلىنى بىز بىلەن ئۆگىنىدىغان بولدى. ئۇكامنىڭ قىرىق تويىدىن كېيىن بىز بىلەن شىكارغا چىقماقچى، — دېدى يۈسۈپنى ئەركىلىتىپ ئولتۇرغان ئايسىلىگ ئاتىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن.

— ئۇنداق بولسا ياخشىغۇ قىزىم، بۇرۇنمۇ بىللە ئۆگىنەتتىڭلار ئەمەسمۇ. ئۆزۈممۇ بۇرادىرىم ئادامتوغرۇلىنى ئائىلە بويىچە شىكارغا چىقىشقا تەكلىپ قىلماقچىدىم. يا سىلەر ئۆزۈڭلار چىقماقچىمۇ؟

ئاتىسىنىڭ بۇ سوئالىغا ئايسىلىگ جاۋاب بەرگۈچە ئايتولۇن ئېغىز ئاچتى:

— ئىككى ئائىلە شىكارغا بىللە چىقساق تېخى ياخشى، قىزلار ئۆزىمىز چىقساقمۇ بولىدۇ، ئابا.

— ماقۇل، سىلەر شىكار قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئىككى ئائىلە كىشىلىرى بىللە چىقايلى.

رەيھانىدىنىڭ جاۋابى قىزلارنى خۇشال قىلىۋەتتى. قۇمبا كۆڭلى يېرىم، غەمكىن ئولتۇراتتى.

«بىچارە قىز جۇدەپ قاپتۇ، ئوغلۇمغا ئېلىپ بېرەرمەن دېسەم، خۇدايىم نېسىپ قىلماپتىكەن. بەك ئوبدان قىز ئىدى، ۋاي ئىسىت...» دەپ ئويلىدى يۈسۈپنى قۇچىقىغا ئېلىۋالغان يابىرا.

بالىلار قىيا ـ چىيا قىلىشىپ بىردەمدىلا داستىخانىنى قورۇقداپ قويۇشتى. بۇلار بىلەن بىللە بولۇۋاتقان بويانتار سۈپا ئالدىغا كېلىپ قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

— بۇزرۇكۋار، بالىلار دۇئا قىلىپ بەرسۇن، دەيدۇ.
بەگتۆمۇر زەمۇران ئانىغا، ئاندىن رەيھانىدىنغا قاراپ:
— ئامىن! — دەپ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى، — ئاللا، پەرزەنتلىرىمىزنى ئىمانى، ۋىجدانى بىلەن چوڭ بولۇشقا نېسىپ قىلغىن، بىلىم - ھېكمەت ئاتا قىلغىن. ئىلاھا، كۆپىنىڭ پەرزەنتلىرى قاتارىدا ئوغلىمىز يۈسۈپكە بىلىم - ھېكمەت ئاتا قىلغىن، بەغەم، يارىماسلاردىن بولۇپ قالمىسۇن! ئۇنى ياخشىلارغا قوشقىن، قارا نىيەتلەرگە قېتىلىپ قالمىسۇن! كېيىنكىلەر ئارىسىدا ياخشى نامىنى قالدۇرغىن، ئىزسىز، تىشانسىز، نامى يامانلاردىن بولۇپ قالمىسۇن! ئامىن ئاللاھۇئەكبەر!
— ئامىن! — چۈرقىراشتى گۆدەكلەر.
— ئەمدى يۈيۈندۇرۇپ، بوۋاققا كىيىم كىيدۈرۈڭلار، — دېدى رەيھانىدىن يابىراغا قاراپ.
— بوۋاقنى كۆرىمىز، يۈسۈپنى كۆرىمىز، — دەپ چۈقان سېلىشتى گۆدەكلەر.
يابىرا يۈسۈپنى باغرىغا باسقان ھالدا قوپۇپ سۇپىدىن چۈشتى. قىز - ئوغۇل گۆدەكلەر قوللىرىنى ئۇزىتىپ ئۇنى ئارىغا ئېلىۋالدى. يابىرا:
— بالىلىرىم، يۈسۈپنى يۈيۈندۇرۇپ، كىيىمىنى كىيدۈرەيلى. ئاندىن باغقا ئېلىپ كىرىپ ئوينىتىپ كېلىڭلار، ماقۇلمۇ؟ — دەپ، ئايتولۇن ئۆيدىن ئېلىپ چىققان گۈلدار تەشتەككە يۆگىكى پىشۇپتىلگەن بوۋاقنى ياتقۇزۇۋىدى، بوۋاق بوشىغان قول - پۇتلىرىنى پىلتىڭلىتىپ ھەممەيلەننىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرۈۋەتتى.
ئايتولۇن، ئايسىلىگ، قۇمبالار ئۈچ پەتنۇستا بالىنى يۈيۇشقا تەييارلىغان نەرسىلەرنى، كىيىم - كېچەكلەرنى ئېلىپ چىقتى. بويانقار چۇ دەرياسىدىن ئېلىپ كەلگەن مىس چۆگۈندىكى سۇنى تەشتەك يېنىدا قويدى. بەگتۆمۇر بىرىنچى بولۇپ مىس چۆگۈننى

قولىغا ئالدى:

ــ ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان ئى جان، هايالىق، ۋاپالىق ئادەم بولغىن، ــ دەپ جان يەرلىرىنى يۇيۇپ مۇستەهەب قىلدۇردى.

تەشتەك يېنىدا دۇمچىيىپ ئولتۇرغان زەمۇران ئانا:

ــ كۇن، ئايدەك نۇرلۇق بولغىن، ــ دەپ يۇزىنى يۇدى.

يۇسۇپ يىغلاپ داستىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن قوللىرىنى ئۇزارتتى.

رەيهانىدىن يابىرانىڭ يېنىدا يۇكۇنۇپ:

ــ يىغلىما، يىغلىما بۇغرام، قەلبىم تۇتساڭ ئەلگە ئادالەت ئىشىكى ئېچىلسۇن. قىلىچ تۇتساڭ دۇشمىنىڭنىڭ بېشى ئۇزۇلسۇن، ــ دەپ ئىككى قولىنى يۇدى.

بالىنىڭ يىغىسى ئاستا ـ ئاستا پەسلەپ، سۇنى چاۋاكلاپ ئويىنغىلى تۇردى. ئارچا ياغمچىنى كۆيدۇرۇپ ئىسرىق سېلىپ يۇسۇپنىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئايلاندۇرغان بۇدراچ مومای:

ــ باسقان قەدىمىڭ ئەلگە سائادەت، دۇشمىنىڭگە ئاپەت يەتكۇزسۇن، ــ دەپ پۇتلىرىنى يۇدى.

چۆگۈننى يابىرا قولىغا ئالدى. ئۆز ئانىسىنى تونۇغان بوۋاق تەلپۈنۇپ، قوللىرىنى سۇنۇپ كۈلۈمسىرىدى.

ــ زېمىننى ياشناتقان دەريا سۇيىدەك ئېلىنى كۆكەرتىدىغان ئەقىللىك، بىلىملىك ئادەم بول، ــ دەپ بېشىغا سۇ قۇيدى.

بىرنەچچە زىخ كاۋاپنى كۆتۈرۈپ پايپاسلاپ كەلگەن ئاشانبۇقا قولىغا چۆگۈننى ئېلىپ:

ــ ئەل دۇشمىنىنى دۇشمەن بىلگىن، دۇشمەنگە هەرگىز تىز پۈكمە ! مەيلى ئەلەمدار بول، مەيلى قەلەمدار بول، غۇرۇرۇڭنى يوقاتماي، قەدىر ـ قىممىتىڭنى يەرگە ئۇرماي زەپەر قۇچۇپ ياشايدىغان ئادەم بول ! ــ دەپ ئۇچىسىغا سۇ قۇيدى. يۇسۇپنىڭ يۇمران تېنىدە مەرۋايىتتەك سۇ دانچىلىرى لىغىرلايتتى.

ئاشانبۇقا چۆگۈننى بويانقارغا بەردى:

ــ ئىنىم، كۆك بۆرىدەك غەيۇر بول، ھەرگىز يەمچۈك قوزا بولۇپ قالمىغىن، ــ دەپ يەلكىسىگە سۇ قۇيدى.

ئايتولۇن «چاغرىبەگ بولسۇن» دەپ، ئايسىلىگ «كۆك ئېيىق بولسۇن» دەپ، ئايتمىش «ئالىم بولسۇن» دەپ، ئارچۇن «چىرايلىق قىز ئالسۇن» دەپ بويۇن ـ باشلىرىغا سۇ قۇيدى. قۇمبا ئۇزاق ئۆمۈر تىلەپ سۇ قۇيدى.

ئەمدى نۆۋەت سەبىلەرگە كەلگەنىدى.

رەيھاندىن گۆدەكلەر ئىچىدىن يەتتە ئەزاسى بېجىرىم، شوخ، چىرايلىق تۆت قىز، ئۇچ ئوغۇلنى تاللاپ، ئۇلارنى تەشتەكنى چۆرىدىگەن ھالدا تۇرغۇزدى.

ئېتىقادلىق، ئىرادىلىك ئادەم بولسۇن، جامائەتتىن ئايرىلمىسۇن دەپ، ئازنا مەسچىت كاكۇلى[1] سىلىنغان ئىدىشتىكى سۇنى؛ قىلغان ئىش ـ ئەمگىكى، توپلىغان بايلىقى ئەلگە پايدىلىق بولسۇن دەپ، يەتتە مېۋىلىك دەرەخنىڭ شاخچىسى سىلىنغان سۇنى؛ نەدە بولسا شۇ يەردە ھاجەتمەنگە نەپ يەتكۈزسۇن دەپ، يەتتە مېۋىسىز دەرەخنىڭ شاخچىسى سىلىنغان سۇنى، سەپىرى بىخەتەر، ئوڭۇشلۇق بولسۇن دەپ، كۆۋرۈك شىشقى[2] سىلىنغان سۇنى؛ مېھرى ئىسسىق بولسۇن دەپ، پىشۇرۇلغان بىر زىخ كاۋاپ چىلانغان سۇنى؛ شېرىن سۆزىن بولسۇن دەپ، تىللا، ئالتۇن ـ زىننەت بۇيۇملىرى سىلىنغان سۇنى ئاشۇ يەتتە گۆدەككە بوۋاقنىڭ باش ـ بويۇنلىرىغا، ئۇچىسىغا قۇيغۇزدى. ئاندىن يابىرا دەريا سۈيى بىلەن بالىنى چايقاپ قۇچقىغا ئالدى. ئۇ دەسلەپ زەمۇران ئانا سۈنۈپ بەرگەن ئاق كۆڭلەك بىلەن قارا ئىشتاننى كىيدۈردى، ئاندىن توپا رەڭ يىپەك رەختتىن تىكىلگەن چاپاننى كىيدۈرۈپ، تۆگمىلىرىنى ئېتىپ قويدى. زەمۇران ئانا قۇمبا ئېلىپ كەلگەن بادام دوپپىنى بېشىغا كىيدۈرۈۋىدى،

---

① مەسچىت كاكۇلى ــ مەسچىت تېمىغا سۆۋالغان لاي.

② كۆۋرۈك شىشقى ــ كۆۋرۈك ياغىچىنىڭ ئۇششاق پارچىسى.

يۇسۇپ پىسخكىدە كۈلدى. ئاشانبۇقا ئۆزى تەككەن پۆپۈكلۈك كىچىك چورۇقنى پۈتلىرىغا كىيگۈزۈپ يەر دەسسەتتى. بەگتۆمۇر كۇموش بەلباغنى بېلىگە باغلىدى. رەيھانىدىن كىچىك كۇموش غىلاپلىق خەنجەرنى بېلىگە ئاستى ۋە كەنجى قىزى ئارچۇن ئېلىپ چققان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر فارابىنىڭ «مەدىنەتۈل فازىلە»[1]دېگەن كىتابنى باغاشلىتىپ قويدى...

— مۇبارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن! — دەپ چۇقان سالغان گۆدەكلەر قوللىرىنى سۇنۇپ يۇسۇپنى باغقا ئېلىپ كىرىپ ئوينىتىپ چىقماقچى بولۇشتى.

— ماقۇل، ئوينىتىپ چىقىڭلار بالىلىرىم، — دېدى يابىرا يۇسۇپنى قىزتۇرمىشقا بېرىپ. بۇ قارا سېكىلەكلىك قىزنى چۆرىدىگەن سەبىلەر باغقا كىرىپ كېتىشتى.

بۇگۇن بىرەر كىشى بەگتۇرمىشنىڭ گېپىنى قىلمىغان بولسىمۇ، ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشلىرى باشتىن ـ ئاخىر كۆڭۈللىرىدە ياد ئېتىپ سېغىنىپ ئەسلەشتى. غەمكىن قۇمبانىڭ ياشلىق كۆزلىرى بوستانلىق كۆل بويىدىن، گۈزەل باغ ئىچىدىن ئاشىقىنىڭ رۇخسارىنى ئىزدىدى...

سەبىلەر باغدا بىرەر سائەت ئويناشقاندىن كېيىن يۇسۇپنى بايقىدەك ئارىغا ئېلىپ هويلىغا يېنىپ چىقىشتى. شورپا ئېچىپ توقاچنى كۆتۈرۈپ ئۈزىغاندا، كۇن ئولتۇرۇشقا نەيزە بويى قالغانىدى.

2

يۇسۇپ كۇندىن ـ كۇنگە شوخلىشىپ چىرايلىق چوڭ بولۇۋاتاتتى. يىغلىغاندا پۇت ئېتىپ چىرقىراپ، كۈلگەندە ۋىلىق ـ ۋىلىق جىلمىيىپ ئادەمنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرەتتى. ئۆيدىكى

① «مەدىنەتۈل فازىلە» — فارابىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرى بايان قىلىنغان كىتاب.

هەممەيلەن ئۇنىڭغا ئامراق ئىدى. بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا ئۇنى كۇنلۇكى بىر قېتىم كۆرمىسە ئۇيقۇسى كەلمەيتتى. ئايتولۇن ياكى ئايسىلىگ ۋە بەزىدە دېدەك قىزتۇرمىش يۇسۇپنى ئىچكىرى ھويلىغا ئېلىپ كىرىپ بوۋىسى بىلەن مومىسىغا كۆرسىتىپ چىقاتتى. يېقىندىن بېرى كۇندە ئەتىگەن كېلىپ، قىزلار بىلەن پارس تىلىنى ئۆگىنىۋاتقان قۇمبامۇ ئۇنى ئۆز ئۆكسىدىن چارە كۆرەتتى.

پارس تىلىنى يابىرا ئۆگىتەتتى. سۆزلىرى يېقىملىق، خۇشخۇي بۇ ئايال قىز چېغىدا، باغدات، ئىسپاھانلاردا ئوقۇپ موللا بولۇپ كەلگەن ئاتىسىدىن دەسلەپ ئەرەبچىنى، كېيىن پارسچىنى ئۆگەنگەنىدى. قىزلىرىغىمۇ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئەرەب تىلىنى، نامازئوقۇشنىڭ قائىدىلىرىنى، ئايەت، دۇئالارنى ئۆگىتىپ تەلەپچان قۇشناچىم بولۇپ قالغانىدى. پارس تىلىدىكى مۇرەككەپ، ئۆزى تولۇق بىلەلمىگەن سۆز ـ جۇملىلەرنى رەيھانىدىندن سوراپ بالىلارغا يادقا ئالدۇراتتى. دىنىي بىلىمى چوڭقۇر بولغاچقا ناھايىتى تەقۋا، تەلەپچان ئىدى. قىزلار ئۇنىڭ يېقىملىق سۆزلىرىنى، ھېكايە ـ چۆچەكلىرىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى.

قۇمبا بۇگۇن ھەر كۇندىكىدەك ئۇيۇق يۇزىدە قىزىللىق يوقالغان مەھەلدە، بەگتۆمۇرنىڭ قورۇسىغا كىرىپ كەلدى. سايە ـ سالقىن كۆل بويىدا قىزلار كۆرۈنمەيتتى. ئىككى نەپەر ئوردا نۆكىرى پېشايۋان سۇپىسىدا چاي ئىچىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارغا بويانتار ھەمراھ ئىدى.

«يابىرا ئابام بۇگۇنكى دەرسنى ئايۋاندا ئۆتىدىغان ئوخشىمامدۇ؟ ئايتولۇن، ئايسىلگلار كۆرۈنمەيدىغۇ؟ قارىغاندا، ئوردىدىن كىشى كەلگەندەك قىلمدۇ. بۇنداق ئەتىگەندە نېمە ئىش بىلەن كەلدىكىنە؟» ئويلىدى قۇمبا رومىلىنى قايرىپ كۆز سېلىپ. ئۇ ئوك تەرەپتىكى سالاسۇنلۇق قىزلار خانىسىغا قاراپ مېڭىشىغا، يۇسۇپنى كۆتۈرگەن قىزتۇرمىش ئۆيدىن چىقتى. ئۇ:

— قۇمبا ئاچا، — دەپ ئالدىغا كەلدى.

— ئايتولۇن ئۆيدىمۇ؟ — سورىدى قۇمبا ئۆزىگە ئىنتىلگەن يۈسۈپنى قولىغا ئېلىپ. ئۆزىگە ئامراق بۇ قىزنى تونۇۋالغان يۈسۈپ ئەركىلەپ ئۇنىڭ رومىلىنى تارتتى.

— ئايتولۇن ئاچام خانىسىدا، — دېدى قىزتۇرمىش كۈلۈمسىرەپ، — دېرىزىدىن سىلىنى كۆرۈپ، باشلاپ كىرگىن، دەپ مېنى چىقارغانىدى.

— هاي، شوخلۇق قىلما ئۇكام. چېچىمنى يۇلۇۋەتتىڭغۇ، قويۇۋەتمىسەڭ يىغلايمەن، — قۇمبا يۈسۈپنىڭ ئوماق قوللىرىنى چاچلىرىدىن تەستە ئاجرىتىپ مەڭزىگە سۆيدى، — سەنزە... نېمانداق تاتلىق سەن؟

يۈسۈپ كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن ئالتۇن چارىغا قول ئۇزارتتى.

— بۇنى ئالساڭ بولمايدۇ، مە، بۇنى ئوينا، — قىز يانچۇقىدىكى ياڭاقتىن ئىككىنى ئېلىپ بېرىۋىدى، يۈسۈپ تۇتالماي تاشلىۋەتتى.

— بولدى، سىز يانچۇقىڭىزغا سېلىپ قويۇڭ، كېيىن چېقىپ يېگۈزۈپ قويارسىز، — دەپ ياڭاقنى قىزتۇرمىشقا بېرىپ، يۈسۈپنى باغرىغا تاڭغان قۇمبا ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

ئايسىلىگىنىڭ چاچلىرىنى تاراۋاتقان ئايتولۇن قۇمبانىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ تارغاقنى قويۇپ ئورنىدىن تۇردى:

— كەلدىڭمۇ ئاداش، — قۇمبا بىلەن مەڭزىنى مەڭزىگە يېقىپ كۆرۈشتى، — ئەتىگەنده مېهمان كېلىپ قالدى. شۇڭا، بىز ئۆيگە قامىلىپ قالدۇق. هەيران بولۇۋاتقانسەن؟ ئولتۇرغىن، — ئۇ دوستىنىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىپ بەردى.

ئۆيگە قىزىلگۈللۈك خوتەن گىلىمى سېلىنغانىدى، گەجگا قىلىنغان تاملارغا نەقىش چېكىلگەن ئويۇق ـ تەكچىلەر چىقىرىلغانىدى. قىلىچ، نەيزە، ئوقيالار ئېسىپ قويۇلغانىدى. ئۆي يورۇق بولۇپ، ئوڭ يانىدىكى بۇلۇڭغا تاش ئەينەك، سول يانىدىكى

بۇلۇڭغا چاسۋەكلىك كۆموش ھالقىلىق ساندۇق قويۇلغانىدى. قۇمبا ئولتۇرۇپ:

ــ سىلەر شۇنچە ئەيمەنگۈدەك كىم ئىكەن؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ يۇغرۇش ئوخشايدۇ. ئاتام بەگتۆمۇر بوۋامنى چاقىرىپ چىقتى. ئابام ئاشخانىدا ئالدىراش.

ئايتولۇننىڭ جاۋابى قۇمبانى ئويلاندۇرۇپ قويدى.

ــ قايسى يۇغرۇشتۇ ئۇ؟ رەيھانىدىن ئاتامنىڭ ئوردىغا بارىدىغان چېغىدا كېلىپ قاپتۇيا؟

ــ بۇنى بىلەلمىدۇق، ئاداش. بۇغرا قاراخان ئەۋەتتىمىكىن ياكى ئۆز ئىشى بىلەن كەلدىمىكىن، باداڭ قورساق، كالانپاي ئادەم ئىكەن، ئۇستىدە زەر باسقان كىمخاب تون.

ــ كىم بولسا بولمامدۇ، كارىمىز نېمە، ــ دېدى ئەينەككە قاراپ ئۆزىنى تۈزەشتۈرۈۋاتقان ئايسىلىگ، ــ ھېلى ئاتام مېھمانىنى ئۆزىتىۋېتىپ دەپ بېرىدۇ. بويانقارنى چاقىرىپ سوراپ باقامدۇق يا؟ ــ ئۇ باغىرداقىنى تارتىپ باغلاپ ئورنىدىن قوپتى، كۆكسى خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى.

ــ توختا ئايسىلىگ، بويانقارنى چاقىرىپ سورىمىساقمۇ ئاتام ئۆزى دەپ بېرىدۇ، ــ توستى ئايتولۇن سىكىلىسىنىڭ ئۇزۇن ئەتلەس كۆڭلىكىنىڭ پېشىدىن تارتىپ.

مۇشۇ ۋاقىتتا مېھمانخانا ئۆيىدە قىزىق پاراڭ بولۇۋاتاتتى. كەلگەن يۇغرۇش دوقاقبەگ ئىدى. ئۇ زەپە سېلىنغان چاينى سۈمۈرۈپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ سىزگە مەلۇم بەگتۆمۇر ئاغا، بولۇنبەگ خاقانىيە[1] دىيارىدىكى ئەلۇەك يۇرت ئالتىن ئارتۇچنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن، يۇرت ـ جامائەتنىڭ پېشۋالىرىدىن ھېسابلىنىدۇ، ھارۇن ئارسلانخانغا مۇھاپىزەتچى نۆكەر بولغان سەركەردە. نەچچە يىللاردىن بېرى مەرھۇم بۇغرا قاراخانغا سۇباشى، يۇغرۇش بولۇپ كەلدى. ھازىر بۇغرا قاراخان مەنسۇرخانىنىڭ يۇغرۇش باشى،

① خاقانىيە ــ پادىشاھلار تۇرىدىغان جاي ــ قەشقەر.

مەرتىۋىسى ئۇستۇن زات. ھەر جەھەتتىن سىزنىڭ جەمەتىڭىز بىلەن تەڭ تۇرالايدۇ، ئارىم - بارىم كىشى قارا[1] ئۇ، — دوقاقبەگ سۆزدىن توختاپ ئاق يىپەك ياغلىق بىلەن بويۇن - باشلىرىدىكى تەرنى ئېرتىپ، ئاۋۇال بەگتۆمۇرگە، ئاندىن رەيھانىدىنغا سىنچى نەزىرى بىلەن قاراپ گېپىنى داۋام قىلدى، — بايا دېگىنىمدەك، بولۇنبەگنىڭ رەيھانىدىن جانابلىرى بىلەن قۇدا بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقىنىغا بىرنەچچە يىل بولدى. قىتانلار بىلەن ئۇرۇش بولۇپ، ئوغلى ئالىپ بوزاغۇ جەڭگە كېتىپ قالغاچقا ئېغىز ئاچالمىغانلىقى راست. بۇغرا قاراخان ئالدىدا ھەمىشە رەيھانىدىن جانابلىرىنىڭ ياخشى گېپىنى قىلىپ كەلدى. ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ تەينىلىنىشىگە كۇچ چىقارغانمۇ بولۇنبەگ بىلەن ئىككىمىز. بەگتۆمۇر ئاغا، ئەسلىدە ئۇلۇغ خاقان زەپەر قۇچۇپ كەلگەندىلا تويىنى قىلىۋەتمەكچىدى. ئالىپ بەگتۇرمىشنىڭ بەختكە قارشى ۋاپات بولۇشى بۇ قۇتلۇق تويىنى ئارقىغا سۈرۈۋەتتى. ھەربىر ئىشنىڭ ئالىلا بېكىتكەن ۋاقتى - سائىتى بار. سائىتى كەلمىسە ھەرقانداق ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ. ئەنە شۇ قۇتلۇق سائەتنىڭ ئاخىر يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، ئۆزۈم ئەلچى بولۇپ كەلدىم.

ئۆينى بىر پەس جىمجىتلىق باستى. بەگتۆمۇر رەيھانىدىنغا، رەيھانىدىن بەگتۆمۇرگە باقتى. ھەر ئىككىيلەننىڭ ئۇچراشقان كۆزلىرىدە «بوزاغۇنى كۈيۈئوغۇل قىلالمايمىز» دېگەن مەنە ئەكس ئەتتى.

جاۋابقا مۇنتەزىر بولغان دوقاقبەگ بىرقانچە قېتىم تامىقىنى قىرىپ قويدى، ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي بولمايتتى. جاۋاب بەرگەندىمۇ، ئۇ رەنجىمەيدىغان جاۋابنى تېپىپ بېرىش كېرەك ئىدى.

— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، قۇتلۇق قەدەملىرى بېشىمىزنى

---

① ئارىم - بارىم كىشى قارا — خۇش پېئىل، كاتتا ئۇستاز.

كۆككه يەتكۈزدى.

ــ قۇللۇق، قۇللۇق، ــ دوقاقبەگ ھەجەيەپ باش لىڭشىتتى. بەگتۆمۇر گەپىنى داۋام قىلدى:

ــ جانابلىرى، ئوغلۇم رەيھانىدىنىڭ تۆت ئاجىزەسى بار.

ــ تۆت قىزى بار بەندىسىگە ئاللا دوزاخ ئوتىنى ھارام قىلغان، تەقسىر، ــ دېدى دوقاقبەگ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ــ ئەزىز خانلىرىغا ئەگشا[1] دەك شائىر قەدەم تەشرىپ قىلغان بولسا ئەجەب ئەمەس، كەينى ـ كەينىدىن توي ئويناپدىغان ئوخشايمىز، ــ ئۇ خىرىلداپ كۈلدى.

بەگتۆمۇر «قېنى، سىلى جاۋاب بەرسىلە بالام» دېگەندەك قىلىپ رەيھانىدىنغا كۆز ئىشارىتى قىلدى.

ــ ئاتام ئېيتقاندەك، مۇبارەك قەدەملىرى پېقىرنى غايەت خۇشال قىلدى، قاپۇغچى باشى جانابلىرى. تۆت ئاجىزەمنىڭ ئىككىسى ئەمدى رەسىدە بولدى. ئىككىسى تېخى نارەسىدە، ئەلھەمدۇلىللا، شائىر ئەگشاغا ھاجىتمىز چۈشمەس.

ــ ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە. قىزلار بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق بولغاندىكىن قەسىدە يېزىپ ماختاش ھاجەتسىز، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى، ــ دوقاقبەگ ئارتۇقچە سۆز قىلىپ قويغانلىقىنى بىلىپ جىم بولدى.

ــ نىكاھ غايىپ، قاپۇغچى باشى. سىلى دېگەندەك بويىغا يەتكەن ئىككى قىزىمىز توغرۇلۇق باش ئاغرىتىۋاتقانلار خېلى كۆپ. مۇڭاپىق دەپ بىلىپ ئىككىيلەنگە ماقۇل جاۋابنى بەرمىگەن بولساق، جانابلىرى كەلگەندە ھەرگىزمۇ ياق دېمىگەن، ئىككى قوللاپ سۇنغان بولاتتۇق. بىزنى كەچۈرگەيلا، ئۆزىمىزنى بولۇنبەگ جانابلىرىغا يەتكۈزۈپ قويغايلا. تەقدىر ئەزەلدىن

---

① ئەگشا ــ ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ياشىغان مەشھۇر ئەرەب شائىرى. قىزلىرىنى يات‌لىق قىلالماي چۆلگە چىقىپ كەتكەن بىر ئەرەب يولدىن ئۆتۈۋېتىپ كەپىسىگە كىرىپ ئۆتكەن ئەگشانىڭ ھۆرمىتىگە يالغۇز تۆگىسىنى سويغان، ئەگشا ئۇنىڭ تۆت قىزىنى ماختاپ قەسىدە يازغانىكەن.

شۇنداق پۇتۇلگەن بولسا كېرەك، بىر يىل بۇرۇن كىشى كىرگۈزگەن بولسا، مۇنداق نالايىق جاۋاب بەرمىگەن بولاتتۇق. خەيرىيەت...

رەيھاندىن سۆزىنى توختاتماي تۇرۇپ دوقاقبەگ ئېغىز ئاچتى:

— جانابلىرى، ئەلچى ئەۋەتكەن ئارسلانخانمۇ، ئېلىكخانمۇ؟

— ياق، خان جەمەتىدىكىلەر ئەمەس.

— ئۇلۇغ ھاجىپمۇيا؟

— ئۇمۇ ئەمەس، قاپۇغچى باشى جانابلىرى.

— ئۇنداق بولسا كىم؟ — زەردە بىلەن سورىدى بولۇنبەگ. ئۇنىڭ گۆشلۈك يۈزلىرى چىمىلداپ كەتتى.

رەيھاندىن ئاتىسىغا قارىدى. بەگتۆمۈر ئوغلىنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشىنىپ، «سۆزلەۋەرگىن» دېگەندەك باش لىڭشىتتى.

— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، بىزگە ئەلچى ئەۋەتكەن ئارسلانخان، ئېلىكخان جەمەتىمۇ، يۇغرۇش ياكى ھاجىپ ئائىلىسىمۇ ئەمەس. ئۇزاق يىللاردىن بېرى بېرىش ـ كېلىش قىلىپ كېلىۋاتقان دوستىمىز...

— ھە، مۇنداق گەپ ئىكەن ـ دە، سىلەردەك زەردار ئائىلىسى ئوخشىمامدۇ؟

— ئۇنداقمۇ ئەمەس. ھەقىقىي دوستلۇقنى، ساداقەتنى زەرگە سېتىۋالغىلى، قىلىچ بىلەن يوق قىلىۋەتكىلىمۇ بولمايدۇ. بىز پەرزەنتلىرىمىزنىڭ مەيلى بىلەن ماقۇل بولغانىدۇق.

رەللە بولغان دوقاقبەگ جىم ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۆسكىلەڭ بۇرۇتلىرى يېپىپ تۇرغان گۆشلۈك كالپۇكلىرى قىمىرلاپ، قىسىلغان كۆزلىرى يۇمۇلدى. ئۇ بىردىنلا:

— ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر! — دەپ قوپۇۋىدى، سەللىسى سىلكىنىپ كۈمۈش ئوتۇغات سىڭار يان بولۇپ قالدى. ئۇ ئىشككە قاراپ ماڭدى.

ـــ قاپۇغچى باشى جانابلىرى، تاماق يەپ ماڭسىلا، ـــ دېدى بەگتۆمۇر پەش قېقىپ ئىشكىتىن چىققان دوقاقبەگكە تونىنى سۇنۇپ

ـــ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا بولمىسام بولمايدۇ، يۇغرۇش باشمۇ مېنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

دوقاقبەگ قول باغلاپ تۇرغان نۆكەرلەرگىمۇ قارىماي ھويلىدىن تېز چىقىپ كەتتى. خاس مەھرىمى ئۇنىڭغا ئاران يېتىشۇېلىپ بېشىغا قارا چەتەرى[1]نى تۇتتى، يەنە بىر نۆكەر سوۋۇتۇلغان ئارغىماقنى ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.

ـــ كۆردىلىمۇ ئوغلۇم، دوقاقبەگنىڭ ئەلپازىنى، مەن بارسام قىزىنى ئىككى قوللاپ تۇتىدۇ، دەپ ئويلىغان چېغى، ـــ دېدى بەگتۆمۇر مېھمانىنى ئۇزىتىپ كىرىۋېتىپ، ـــ بالا رەسىدە بولۇپ قالدى، مېنىڭمۇ بۇرادەرلىرى ئادامتوغرۇلىنىڭ ئوغلىغا بەرگۈم بار، بولۇنبەگنىڭ كۆرەڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغۇم يوق.

ـــ مېنىڭمۇ پىكرىم شۇنداق، ئاتا. بولۇنبەگنىڭ ئوغلى بوزاغۇ ئاتىسىدەك ھېيلىگەر، كاززاپ ئادەم بوپتۇ، ئۇ ئوردىغا كەلگەندىن بۇيان، ئەمەلدارلار ئارىسىدا چېقىمچىلىق قىلىپ خېلى كۆپ كىشىلەر ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويدى. ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە مەنسۇر بۇغرا قاراخاننى ماختاپلا يۈرىدۇ. تولا خۇشامەت قىلىپ مېنىمۇ بىزار قىلىۋەتتى ئۇ ھارامزادە. ئۇنى كۈيۈئوغۇل قىلىشتىن تەڭرىتائالا ئۆزى ساقلىسۇن.

رەيھاندىن ئاتىسى بىلەن سۆزلەشكەچ مېھمانخانىغا كىردى.

ـــ ئەمدى بالام، دۇشمەنلىرى ئاۋۇيدىغان بولدى، پەخەس بولسىلا، ـــ دېدى بەگتۆمۇر ئولتۇرۇۋېتىپ.

ـــ بۇ دۇنيادا چايان، يىلانلار بولسىمۇ، ئادەملەر يەنىلا ھايات كەچۈرمەكتە، ئاتا. ئاقىللار «خۇدا ساقلىغان يەردە بالا يوق» دەپ بىكار ئېيتمىغان. پېقىر، پەرۋەردىگار ئالەمنىڭ ياخشى نىيەتلىك

---

① چەترى ـــ كۈنلۈك.

بەندىسىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىشىغا ئىشىنىمەن.

— ئىشەنچ ئادەمنىڭ يۆلەنچۈكى، ئوغلۇم. «قورقىقانغا قوش كۆرۈنەر» دېگەندەك، قورققاقلار ئاسان بالا ـ قازاغا ئۇچرايدۇ.

— ئەلۋەتتە، شۇنداق، ئاتا.

— بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر كىچىك ئادەملەر ئەمەس، قاراخانىنىڭ ئىككى شەمشىرى. ئەنسىرەپ قېلىۋاتىمەن.

— پېقىر ئوغۇللىرىنى ئاللاغا تاپشۇرۇپ دۇئا قىلسىلا، ئاتا.

رەيھاندىنىنىڭ كۆز ئالدىغا مەنسۇر ئېلىكخانىنىڭ ئۆزىنى بۇغرا قاراخان دەپ جاكارلاپ تەختكە ئولتۇرغان كۈندىكى ئىشلار كەلدى.

ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخانىنىڭ جەستى قەبرىگە قويۇلۇپ، ئەتىسى مەنسۇر ئېلىكخان ئۆزىگە قاراشلىق سىپاھىلىرىنى ئوردىنى قورشاشقا يوشۇرۇن بۇيرۇق چۈشۈرگەندى. ئوردا قورشاۋغا ئېلىنغاندىن كېيىن، بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنى بۇغرا قاراخان ساريىغا يىغىپ:

— ئارسلانخان، ئېلىكخانلار، يۇغرۇش، ھاجىپلار ! بۇغرا قاراخان تۈيۈقسىز ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ تەختىگە چىقىشىمنى جانابىي ئاللا ئىرادە قىلدى. ھەممىڭلارنىڭ قوللايدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىلكى، بۇنىڭغا قارشى چىققۇچىلار يوق، ئەلۋەتتە.

— يوق ! — چۈقان سالدى كۆپچىلىك .

— تاجۇتەخت، شان ـ شەرەپ بۇغرا قاراخان مەنسۇرخان ئالىيلىرىغا مەنسۇپ ! — دېدى قولىنى كۆكسىگە ئالغان بولۇنبەگ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن.

— مەنسۇر بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا جان پىدا قىلىمىز، — دوقاقبەگمۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ پەرمانبەردار بولۇپ تۇردى.

بىرنەچچە مىنۇت داۋام قىلغان چۈقان ـ سۈرەندىن كېيىن، شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن تاجنى، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەد باغدادى زەر قىياق تۇتقان

شاهانه تونني مەنسۇرخانغا كىيگۈزدى.

ـــ قۇتاتسۇن !

ـــ مۇبارەك بولسۇن !

ـــ نامى ئالەمگە يېيىلسۇن !

كۆپچىلىكنىڭ چۇقان ـ سۇرەنى بېسىلىپ تۇرۇشىغا، تەختكە چىققان مەنسۇرخان يارلىق چۈشۈرۈپ دېدى:

ـــ ئاللا كەرىم بۇغرا قاراخانىلىق تەختىنى ماڭا ئاتا قىلغانىكەن، ھېچقاچان شەرقتىكى ۋە غەربتىكى دۈشمەنلىرىم تارتىۋالالمايدۇ، ـــ مەنسۇرخان كۈلۈمسىرىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى قىسىلىپ، چىرايىدىن ناھايىتى مەمنۇن ئىكەنلىكى نامايان بولدى، ـــ ماڭا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن بولۇنبەگنى يۈغرۇش باشى، دوقاقبەگنى قاپۇغچى باشى، مۇھەممەد باغدادنى ئۇلۇغ ھاجىپ، ئارغۇن جالالىدىننى ئاغىچى ئۇلۇغى، تۆمۈربۇقا نەسرىدىننى سۇباشى قىلىپ تەينىلەيمەن. ئۇلارغا خىلئەت[1] بېرىلسۇن !

ئالدىنئالا تەييارلاپ قويۇلغان تون، كۈمۈش ئوتۇغات، چەترى، ئېگەرلەنگەن بىردىن ئات ئۇلارغا تارتۇق قىلىندى.

ئاندىن مەنسۇرخان ئون توققۇز نەپەر يۈغرۇش، ئىككى نەپەر ئوردا بېگى، يەتتە نەپەر سۇباشى، ئون بىر نەپەر ھاجىپنىڭ ئىسىملىكىنى ئېلان قىلىپ، ئۇلارغىمۇ خىلئەت بېرىشنى ئەمر قىلدى، ھاجىپلار ئىچىدە رەيھانىدىنمۇ بار ئىدى. ئوردىدا ئىشلەشتىن رايى يانغان بۇ ئادەم يەنە ھاجىپلىققا تەينىلەنگىنىدىن بىئارام بولدى. نېمىشقا ئاغىچى ئۇلۇغلىقتىن قالدۇرۇپ قويىدۇ؟ چوڭقۇر ئويلانغان رەيھانىدىنغا بەزى ئەھۋاللار ئايدىڭ بولدى: تۇغانخان ئۇشتۇمتۇت قازا قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىلىشقان سۆزلىرى باشقىلارغا ئاشكارىلانماي قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەنسۇرخانمۇ بۇ ئابرۇيلۇق ئەربابنى خىزمەتتىن

① خىلئەت ـــ مەنسىپگە مۇناسىپ كۆمۈش ئوتۇغات، تون، قارا چەترى، قىلىچ، يا، نەيزە، ئېگەرلەنگەن ئاتتىن ئىبارەت تارتۇقنى كۆرسىتىدۇ.

قالدۇرالماي، هاجىپلىققا تەيىنلەشكە مەجبۇر بولغان. ئىلگىرىدىن مەنسۇرخانغا يېقىن بولغان بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر پۇرسەت كەلدى، دەپ بىلىپ، رەيھاندىننىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ ھەمنەپىسى ئارغۇن جالالىدىننى ئاغىچى ئۇلۇغلىققا قويۇشنى مەسلىھەتلىشىۋالغان...

رەيھاندىن يەنە ھاجىپ بولغاندىن بېرى، خېلى ئارام تېپىپ قالغان بولسىمۇ، روھىي جەھەتتىن ئازابلىنىپلا يۈردى. ئۇ ئىدىشچى باشى[1] بولۇپ كەلگەن بىر شارابخورنىڭ بىر سەكرەپلا ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ قالغىنىدىن بەكمۇ ئۆكۈندى. ھەر كۈنى ئوردىدىكى زىياپەتتە بولۇۋاتقان ئىسراپچىلىق، قاقتى ـ سوقتى قىلىشلار، ئۇياق ـ بۇياققا ئەۋەتىلىۋاتقان سوۋغا ـ تارتۇقلار ئۇنىڭ ئەل غېمى بىلەن زېھە بولغان باغرىنى ئېچىشتۇراتتى. دۆلەت خەزىنىسى كۈنسېرى خوراپ كېتىۋاتاتتى. رەيھاندىن بۇنى ئۇلۇغ ھاجىپقا ئېيتتى. ئۇ بۇغرا قاراخان مەنسۇرخانغا يەتكۈزۈۋۈندى:

ـــ خاتىرجەم بولۇڭ ئۇلۇغ ھاجىپ، رەيھاندىنبەگ بۇنىڭغا ئارتۇقچە باش قاتۇرمىسۇن، ـــ دەپ كۈلۈپ كەتتى. بۇنى ئاڭلىغان رەيھاندىن ئاغىچى ئۇلۇغلىقتىن قالدۇرۇلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندى...

يابىرا كىرىپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

ـــ مېھمان كېتىپ قالدىمۇ؟ تاماقنى رىزقى چۈشمىگەن ئوخشايدۇ.

ـــ شۇنداق، بالىلارنى چاقىرىڭ، تاماقنى بىللە يەيلى، زەمۇرانى مومىڭىزمۇ مەشھەگە چىقسۇن، ـــ دېدى بەگتۆمۈر داستىخان سېلىۋاتقان كېلىنىگە.

ـــ ماقۇل، ئاتا، ـــ يابىرا چىقىپ كەتتى.

رەيھاندىن ئاتىسىغا قاراپ دېدى:

---

① ئىدىشچى باشى ـــ ساقىي.

ـــ ئاتا، ئۇلۇغ سۈتۈق بۇغراخان قۇرغان بۇ دۆلەت ھازىر شۆھرەتپەرەس، نادان بىر خانىنىڭ قولىغا قېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاچ كۆز، خۇشامەتچى، نائىنسابلار پايپەتىك بولۇپ، دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چاچماقتا. ئاڭلىسام، مەنسۇرخان غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئۇستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ. ئاكىسىنى خۇدايىم قارا نىيىتىگە يەتكۈزمىگەنىدى، بۇنىمۇ يەتكۈزمەس.

ـــ ئاللاتائالا دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تەڭشەپ تۇرغۇچىدۇر، بالام، شۇنداق كۆرەڭ، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلمايدىغان شۆھرەتپەرەس تۇغانخان نېمە بولدى؟ ئۆلدى، تۈگىدى. مەنسۇرخانمۇ خەلقنىڭ ھالىغا يەتمەي، قان تۆكمەكچى بولسا شۇم بېشىنى يەيدۇ.

ـــ دېگەنلىرىدەك بولغاي، ئاتا، ـــ دېدى رەيھاندىن يەنە بىر گەپ يادىدىن كېچىپ، ـــ مەنسۇرخان غەزنەۋىلەر سۇلتانىغا بولۇنبەگنى يالۋاچ قىلىپ ئەۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ.

ـــ كىمدىن ئاڭلىدىلا بالام؟

ـــ ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەد بارسغانىدىن.

ـــ بالام، مەن خېلى يىللار ئىلگىرى، ئەھمەد تۇغانخانىنىڭ چوڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخان سامانىيلار زېمىنىنى بېسىۋېلىپ قاراخانىيلار ئىلىگە قوشۇۋالغانىكەن، دەپ ئىشىتكەنىدىم. ئەمما، غەزنەۋىلەر توغرۇلۇق ئاڭلىمىغانىكەنمەن. ئۇ بىزنىڭ بۇغرا قاراخان ياردەم سورىغۇدەك شۇنداق كاتتا ئەلمۇ؟ ـــ سورىدى بەگتۆمۇر. سودا ئىشلىرىغلا كۆڭۈل بۆلۈپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمايدىغان بۇ ئادەم ئوغلى ھاجىپ بولغاندىن بېرى خاقانىنىڭ نېمىلەرنى قىلىۋاتقانلىقى، نېمىلەرنى قىلماقچى بولغانلىقى توغرۇلۇق، ئۇنىڭدىن ھەر كۈنى دېگۈدەك ئەھۋال سورىشىپ تۇرىدىغان ئىدى. بارا ـ بارا دۆلەت تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. رەيھاندىن مۇنداق دېدى:

ـــ ئەسلىدە غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى سامانىيلار پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ چىققان. سامانىيلار سۇلتانلىقىغا مـاۋەرائۇننەھـر، خۇراسان، جـورجـان قاتارلـىق بايـاشـات كـەلگ زېمىنلار قارايتتى. غەزنە شەھىرى خۇراسان تەۋەلىكىدىكى ئاۋات شەھەر ئىدى. ئوغۇزلاردىن بولغان يارقا تېگىن بۇ شەھەرنىڭ باش ئەمىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئالىپ تېگىن نىشاپورغا ھۆكۈمران ئىدى. بـۇ ئەقىللىك، باتـۇر شاھزادە يۈرەكلىك ئـىش ئېلىـپ باراتـتى. ئۇ ئاتـىسـىنـىڭ قوشـۇلـۇشـى بـىلـەن سـامانـىيلار پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلاپ مۇستەقىل بـولـۇۋالغانـىدى. سامانـىيلار پادىـشاھى نۇھ، ئـۇنـىڭ ئوغلـى ئابدۇلمۇلۇك بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ بارغان بولسىمۇ مەغلۇپ قىلىنىپ، ئالىپ تېگىن پۈتۈن خۇراسانىنى ئىلكىگە ئالـدى. غەزنە شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، مەملىكىتىنى «غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى» دەپ ئاتىدى. غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە زېمىنىنى ھىندىستان، ئافغانىستان دىيارىغىچە كېڭەيتىپ قۇدرەت تاپقان ئىسلام مەملىكىتى بولۇپ قالدى.

ـــ بالام، ئۇنىڭ ھازىرقى پادىشاھى كىم؟

ـــ سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى، سۇلتان سايۇق تېگىنىڭ ئوغلى، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى قۇرغان ئالىپ تېگىنىڭ نەۋرىسى. ئۇ بـوۋىسىدەك ناھايىتى باتۇر، چارە ـ تەدبىرلىك، يىراقنى ئويلاپ ئىش قىلىدىغان بىلىملىك پادىشاھ. ئاڭلىشىمچە، ئۇنىڭ يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئىكەن. مەنسۇرخانىنىڭ غەرىزى بۇ مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، غەزنەۋىلەرنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىش بولسا كېرەك.

ـــ بۇنىڭغا قارىتا سىلى قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا بالام؟

ـــ يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھقا مەكتۇپ ئەۋەتمەكچىمەن ئاتا، ـــ دېدى رەيھانىدىن قەتئىي ھالدا.

— كىمدىن، بالام؟
— بويانقاردىن.
زەمۇران ئانىنى يېتىلەپ، يۇسۇپنى كۆتۈرۈپ كىرگەن قىزلار ئۇلارنىڭ سۆھبىتىنى ئۇزۇپ قويدى.
— ئولتۇرۇڭلار، بالىلىرىم، ئولتۇرۇڭلار، ماڭا ئەزىمەتنى ماڭا بېرىڭلار، — بەگتۆمۇر قۇمبانىڭ قولىدىن نەۋرىسىنى ئالدى. يۇسۇپ تەڭدىن تولىسى ئاقىرىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقالغا قول ئۇزارتتى.
— تاماقنى سەل تەخىر قىلىپ ئېلىپ كىرىڭلار، ئاشانبۇقىنى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چاقىرىپ بىللە غىزالانساقمىكىن دەيمەن. بىر داستىخاندا ئولتۇرمىغىنىمىزغا خېلى كۈنلەر بولۇپ قاپتۇ، — دېدى رەيھانىدىن قىزلىرىغا قاراپ.
— قىزتۇرمىش بارسۇنمىكىن، — يابىرا داستىخانغا غىزا قويۇۋېتىپ ئېرىدىن سۆز كۈتتى.
— قىزتۇرمىش بىلەن مەن بىللە باراي، — دېدى ئايسىلىگ دەسلەپ ئانىسىغا، ئاندىن ئاتىسىغا بېقىپ.
— ماقۇل، بارغىن قىزىم، — رەيھانىدىن باش لىڭشىتتى.
— بويانقارنىمۇ چاقىرىپ كېلەمدىمەن؟ — بوش ئاۋاز بىلەن سورىدى ئىشىك تۈۋىگە بارغان ئايسىلىگ ئارقىسىغا قايرىلىپ.
— ئاشانبۇقا ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى، بالام.
قىزىرىپ كەتكەن ئايسىلىگ قىزتۇرمىش بىلەن ئۆيدىن ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى...
بىر ھەپتە ئۆتتى. بويانقار يولغا چىقىدىغان كۈننىڭ ئاخشىمى ئىدى. ئاشانبۇقىنىڭ ئۆيىگە يۇگۇرۇپ كىرگەن ئايسىلىگ قىلىچىنى بىلەۋاتقان بويانقارنىڭ يېنىغا ئاستا كەلدى ـ دە، بىر ياغلىق بىلەن غىلاپقا سېلىنغان خەنجەرنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ھېچنېمە دېمەستىن ئىتتىك كەينىگە يانىدى.
گويا پۇتۇن سەزگۈسى تورمۇزلىنىپ قالغاندەك، قاقاقان

قوزۇق كەبى تۇرۇپ قالغان يىگىت ئاستا ـ ئاستا ئۆزىگە كەلدى. ئەتراپىغا شۇنچە قاراپمۇ ئايسلىگنى كۆرمىدى. ئۇنىڭ ئۆيگە كىرىپ كېلىشى شۇنداق ئۇشتۇمتۇت بولغانىدىكى، بۇنى كۈتمىگەن يىگىت ھەيرانۇھەس بولۇپ، ھاياجانلانغىنىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويغانىدى. ئۇ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، سۇپىدا خۇرجۇنغا كىيىم ـ كېچەك، نەرسە ـ كېرەكلەرنى سېلىۋاتقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپلا، ياغلىق بىلەن خەنجەرنى قوينىغا يوشۇردى. كەينىگە يېنىپ ئۆز ھۇجرىسىغا كىردى. دېرىزىدىن چۈشكەن ئايناڭ كۈمۈش نۇرى قىلچ بىسىدا ئويناپ، قىزغۇچ ـ ئاق شولا ھاسىل قىلغانىدى. بويانقار قويىنىدىن ياغلىقنى ئېلىپ، بۇرجىكىگە ئاجايىپ چىرايلىق كەشتىلەنگەن بىر جۈپ يۈرەكنى كۆردى ...

ئالتىنچى باب

رەقىبىگە غالىب كەلگەن ئەزىمەت

1

يۈسۈپ ئالتە ئايلىق بولۇپلا ئولتۇردى. قارا كۆز، قارا قاش بۇ سەبىي گۆدەك، يۈيۈلۈپ سۈرتۈلگەن قاشتېشىدەك سۈزۈلۈپ ئوماقلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ كۈلگەندە مەڭزىدىكى كىچىككىنە قىزىللىق ئاستىدا غۇنچە ـ پورەكتەك زىننىڭ پەيدا بولۇپ، ئۇنى بەكمۇ يېقىملىق قىلىۋېتەتتى. ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەكى كۆپ ئىدى. ئايتولۇن، ئايسىلىگ بۇ ئۆكسىغا ھەپتىدە دېگۈدەك كۆڭلەك ـ ئىشتانلارنى تىكىپ تۇراتتى. يانبىرا ئۇنى قىرىقى بولغاندا يۈيۈندۇرغان تەشتەكتە كۇنده ئىككى قېتىم يۇياتتى. يۈسۈپ ئەمدى يىغلىماي سۇنى چاۋاكلاپ، پۇت ئېتىپ سۆيۈنۈپ كېتەتتى. بۇدراچ مومای ئوغلاق تېرىسىده گۇل چىقىرىپ تىككەن چورۇق، كەش، قۇمبا تىكىپ بەرگەن بادام دوپپا، چىمەن دوپپىلار بۇ سەبىي گۆدەككە ئاجايىپ يارىشاتتى.

يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ئوينىتىشقا ئاچىلىرى خۇمار ئىدى. بولۇپمۇ، ئايسىلىگ پات ـ پات ئۆكسىنى ئاچىقىپ، ئاشانبۇقىنىڭ ئۆيىده ئوينىتىپ كېلەتتى. بويانقار قەشقەرگە كەتكەندىن بېرى قىز ئىككى قېتىم باردى. بۇدراچ مومای خۇشال بولۇپ يىغلاپ تاشلىدى.

كۆپ ۋاقىتلاردا يۈسۈپنى قىزتۇرمىش باقاتتى. قىزلار كىتاب ئوقۇپ ئۆگىنىش قىلغاندا، باغ سەيناسىدا ئوقيا ئېتىش، نەيزە سانجىش، قىلىچۋازلىق مەشىقلىرىنى قىلىۋاتقاندا، بۇ ئۆسمۇر

قىز بالىنى باققاچ ئۇلارغا قىزىقىش بىلەن قاراپ قالاتتى.

رەيھاندىنىڭ قىزتۇرمىشنى قۇل بازىرىدىن سېتىۋالغىنىغا ئۇچ يىل بولغاندى. ئاتا ـ ئانىسى يوق بۇ قىزغا، ئازار يەپ قالمىسۇن دەپ، ھەممەيلەن سىلىق مۇئامىلە قىلاتتى. قىزمۇ ئۆزۈمگە گەپ كەلتۈرۈۋالماي دەپ، ئىشلارنى ئۆزلۈكىدىن ئادا قىلاتتى. يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بېرى، يالىرا بۇ قىزنى باشقا ئىش قىلدۇرماي، ئوغلىنى بېقىشقا قويغانىدى.

رەيھاندىن ئوردىغا ماڭغاندا، كەلگەندە يۈسۈپنى قولىغا ئېلىپ، پىشانىسىگە سۆيمەي تۇرۇپ باشقا ئىشقا قولى بارمايتتى. بۇ گۆزەلنىڭ ئاتىسىنى كۆرسە ئاجايىپ خۇش بولۇپ كېتەتتى: قوللىرىنى سوزاتتى، ۋىلقىلاپ كۈلەتتى، تەلپۈنەتتى، ئىنتىلەتتى، زادىلا جىم تۇرمايتتى. ئاتىسىنىڭ ئاپىقاق سەللىسىگە قولى يېتىدىغان بولۇپ قالغاچقا، كۆتۈرسىلا پەتلىسىدىن تارتىپ چۈۋۈۋېتەتتى ياكى ساقىلىنى تارتىپ ئويناياتتى. ئۇ بوۋىسى بەگتۆمۈرگىمۇ ئارام بەرمەيتتى. بوۋاي يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بېرى، بۇ نەۋرىسىنى باقمەن دەپ خېلىلا تېتىكلىشىپ قالغانىدى، زەمۇران ئانىمۇ ياڭاق، بادام مېغىزى بىلەن نان چاپناپ يېگۈزۈپ قويمىسا، ئۆزىمۇ تاماق يېگەنىدەك بولمايتتى. چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن قىلىقى تاتلىق يۈسۈپكە ئەنە شۇنداق زىيادە ھېرىس ئىدى. «بالىلىق ئۆي بازار، بالىسىز ئۆي مازار» دېگەن شۇ ـ دە. ھەممە ئىش ئۆز تەرتىپى بىلەن قىلىنىدىغان ۋاقىت ـ چۈشسىز بۇ ئائىلىنىڭ جىمجىتلىقى يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بۇيان بۇزۇلغاندەك قىلاتتى.

بۇگۈن قىزتۇرمىش يالىرا يۈيۈپ كىيىندۈرۈپ بەرگەن يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ئىشىك ئالدىغا چىقتى. بىر ئۆستەڭ غول سۇ ئىشىك ئالدىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى.

بەگبۇقا مەھەللىسى دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئۇزۇن كوچا ناھايىتى كۆجۈم ئىدى. مەھەللىدە ياغما، قارلۇق، قىپچاق، چىگىل قەبىلىلىرىنىڭ ھاللىق جەمەتلىرى ئولتۇراقلاشقانىدى.

بەگبۇقا ھەممىدىن بۇرۇن قورۇ ـ جاي قىلىپ يەرلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن بۇ مەھەللە «بەگبۇقا مەھەللىسى» دەپ ئاتالغانىدى. مەھەللە ئەللىك ـ ئاتمىش يىلدىن بېرى كېڭىيىپ ئۇزىراپ، بالاساغۇننىڭ غول كوچىلىرىدىن بىرىگە ئايلانغانىدى. ئۆستەڭنىمۇ بەگبۇقا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا چاپتۇرۇپ، چۇ دەرياسىدىن سۇ باشلاپ، دەل ـ دەرەخ قويۇپ، ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان بۇ كوچىنى تېخىمۇ چىرايلىق، خۇش ھاۋا قىلىۋەتكەنىدى.

قىزتۇرمىش ئەگمە كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، ئۆستەڭنىڭ بويىغا چۈشتى، قۇم دۆۋىسىدە بالىنى ئولتۇرغۇزدى، ئۆستەڭدىن ئوچۇملاپ سۇ ئېلىپ قۇمغا قۇيۇپ بېرىۋىدى، يۈسۈپ چاۋاكلاپ ئويىنىغىلى تۇردى. بىردەمنىڭ ئىچىدە، ئۇ ئۆي ـ بۇ ئۆيدىن چىققان گۆدەكلەر يۈسۈپنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، قۇمنى دۆۋىلەپ ئۆي، گۈمبەز ياساشقا كىرىشتى.

ئۇچ ئات قوشۇلغان بىر چوڭ مەپىنىڭ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ توختىغانلىقىنى كۆرگەن قىزتۇرمىش «بۇلار كىمدۇ؟» دېگەندەك قىلىپ قاراپ تۇردى.

ئاق پەرىجە ئارتقان سۆلەتلىك ئىككى ئايال ھارۋىدىن چۈشتى. ئارقىدىن باشلىرىغا رومال سالغان ئىككى ئايالمۇ چۈشۈپ، بىرسى ھارۋىدىن ئۈستى يېپىلغان بىر تەۋەڭ نانىنى ئېلىپ باش ئۈستىگە قويدى. بىرسى ئالدىغىراق بېرىپ ئىشىكنىڭ تۈچ ھالقىسىنى قاقتى. ئايسىلىگ چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىرىپ كەتتى.

ئادەتتە بىرەر سائەت ئويىنىغاندىن كېيىن، قىزلارنىڭ بىرسى چىقىپ ئۇلارنى ئېلىپ كىرىپ كېتەتتى. بۈگۈن ئۇنداق بولمىدى. يۈسۈپ ھەتتا ئېمىشنىمۇ ئۇنتۇغان ھالدا ئويۇنغا بېرىلىپ كەتتى.

كۈن قىيام بولاي دېگەندە، تارقىقىدە ئېچىلغان ئىشىكتىن بايىقى مېھمانلار يابىرا، بۇدراچ مومايى، ئايال دېدەكلەرنىڭ

ھەمراھلىقىدا ئۇزاپ چىقىپ، مەپىگە ئولتۇرۇپ كېتىشتى.
ـــ قىزتۇرمىش ! ـــ چاقىردى ئايسىلىگ.
بېشىغا قوم قويۇپ ئويناۋاتقان يۈسۈپ ئاچىسىنىڭ ئاۋازىنى ئىشىتىپ قوللىرىنى ئۇزارتتى.
ئۆستەڭ بويىغا چۈشكەن ئايسىلىگ:
ـــ ۋاي خۇدايىم، قىزتۇرمىش، بالىنى شۇنداق باقامسەن؟ قارا ئۇنىڭ بولۇپ كەتكىنىنى. قويە، ئۆيگە كىرىپ كېتىمىز ! ـــ دېدى ئاچچىقلاپ.
بۇلارنىڭ ئارقىسىدىنلا رەيھاندىن ھويلىغا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ بېشىغا قارا كۇنلۇك تۇتۇپ كەلگەن خىزمەتچى ئادار ئاتنى قولىدىن ئېلىپ ئېغىلغا ئەكىرىۋەتتى.
پېشايۋان سۇپىسىدا ئولتۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىسىغا كۆزى چۈشكەن رەيھاندىن «ئادەتتە ئۇلار ئىچكىرىكى ھويلىدىن چۈشتە چىقىشمايتتى، مېنى ساقلاپ ئولتۇرۇشقاندەك قىلىدۇ، بىر گەپ بار» دەپ ئويلاپ، ئىتتىك كېلىپ ئۇلارغا سالام بەردى. بەگتۆمۇر:
ـــ كەلسىلە بالام، يوللىرىغا قاراپ ئولتۇراتتۇق. كېچىكىپ قالدىلىغۇ؟ ـــ دەپ ئۇنى يېنىغا ئولتۇرغۇزدى.
ـــ مەنسۇر بۇغراخان تايانغۇلار كېڭىشىنى ئۆتكۈزگەنىدى، كېڭەش تۈگىمەي كېچىكىپ قالدىم، ئاتا، ـــ رەيھاندىن تونىنى سېلىپ يابىراغا بەردى ـ دە، ئوغلىنى قولىغا ئالدى.
ـــ مۇنداق دېسىلە بالام. نېمە ئىش بولغانىدۇ، دەپ ئەنسىرەپ قالغانىدۇق.
ـــ مەنسۇر بۇغرا قاراخانىڭ قورسىقىغا جىن كىرگەنىدەك قىلىدۇ، ئاتا. غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى توغرىسىدا كۆپ گەپ سېتىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئوچۇقلا ئېيتتى. قۇدلىشىدىغانلىقى توغرىسىدا بېشارەت بەردى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى «مېنى كۆرەلمەيدۇ، ئۇ ئالدىمغا باش ئېگمپ كەلمىسە، مەن

قىلىچ كۆتۈرۈپ ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ بارىمەن» دەپ ھەممەيلەننى چۆچۈتۈۋەتتى. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر «ئالىيلىرىنىڭ قارارى ئەلنى سائادەتكە ئېرىشتۈرىدىغان يارلىق، بىز ئىجرا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار» دېيىشىپ خۇشامەت قىلىشتى. باشقا يۇغرۇش، ھاجىپلارمۇ پەرمانبەردار ئىكەنلىكلىرىنى بىلدۈرۈشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلەرنىڭ چىن قەلبىدىن ئەمەس، ئاغزىنىڭ ئۇچىدا دەپ قويغانلىقىنى چىرايلىرىدىكى ۋەھىمىدىن، قاراشلىرىدىكى ئەنسىزلىكتىن بىلدىم، ــ رەيھاندىن ساقلىغا ئېسىلغان يۇسۇپنىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ مەن ئۇن چىقماي ئولتۇردۇم، ئاتا، ئېغىز ئاچسامىلا، مەنسۇرخانىڭ زىتىغا تېگىدىغان سۆزلەرنى قىلىدىغانلىقىم تەبىئىي ئىدى. ئۇ ھالدا ئارزۇ ـ ئارمانلىرىم تۇتەككە ئايلىنىپ كېتەتتى. لېكىن، كېيىنكى ئويلاپ ئۆزۈمنى تۇتتۇم. ئەگەر ئۇنى قوللاپ سۆز قىلسام، ۋىجدانىمغا، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلغان بولاتتىم. بۇنداق قىلىش مەن ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر. قوللىمايمۇ، قارشىمۇ تۇرمايمۇ زۇۋان سۇرمەسلىكنى ئەۋزەل بىلدىم. لېكىن، بۇ ماڭا بەك ئېغىر كەلدى.

ــ ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالغانلىرى ئوبدان بوپتۇ، بالام. غالجىرلاشقان يولۋاس ئالدىدىن ساق چىقىپ كېتىشنىڭ ئۆزى دانالىق. بىكاردىن ـ بىكار يەم بولغاندىن، ساق قېلىپ ئۇنىڭغا قارشى تۇرغان ئەلا.

ــ ئاتا، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھنى مەنسۇرخانىڭ قارا نىيىتىدىن ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن، بويانقارنى ۋاقتىدا ئەۋەتىپ ياخشى قىلغانىكەنمەن. پەقەت شۇلا خۇدا بۇيرۇسا ئەلگە كەلگەن بالا ـ قازانىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ.

ــ شۇنداق بولۇشقا ئاللا نېسىپ قىلسۇن، بالام. مەن پادىشاھلارنى تازا چۈشىنىپ كەتمەسمۇ، كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان سودىگەرلەردىن، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ

ياخشى تەرىپىنى ئاڭلىدىمكى، يامان گېپىنى ئاڭلىمىدىم. ئەل غېمىنى يېمىگەن پادىشاھنىڭ يىرتقۇچ قاۋاندىن پەرقى نېمە؟ !...

رەيھاندىن ئاتىسىنىڭ سۆزىگە سەمىا بولۇپ ئولتۇرۇپ، ئايتولۇننىڭ بۇ يەردە يوقلۇقىنى بىلدى. «قىزىم نەگە كەتكەندۇ؟» دېگەن نەزەردە مەھبۇبىغا قارىۋىدى، ئۇ قېينىئاتىسىغا:

ــ ئاتا، بايا كەلگەن مېھمانلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ بەرمىدىلىغۇ، ــ دەپ، يۈسۈپنى تىزىغا دەسسىتىپ ئوينىتىۋاتقان ئىرىگە مەنىلىك باقتى ھەم، ــ ئەمدى ھۇجرائاڭلارغا چىقىپ ئارام ئېلىڭلار، ــ دەپ ئايسىلىگ، ئايتمىش، ئارچۇنلارنى ئۆيلىرىگە كىرگۈزۈۋەتتى.

ــ بالام، بايا ئوردىنىڭ گەپلىرىنى قىلىپ ئۇنتۇپ كېتىپتىمەن. ئەتىگەن كۈن ئۆرلىگەن چاغدا، ئادامتوغرۇلنىڭ ئۆيىدىن قىزىمىز ئايتولۇننى سورىتىپ ئەلچى كەلگەنىدى.

ــ ئادامتوغرۇلنىڭ ئۆيىدىن؟ ــ تەقەززا بولۇپ سورىدى رەيھاندىن.

ــ ھەئە، بالام.

ــ كىمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپتۇ، ئاتا؟

ــ ئادامتوغرۇل ئۆز ئاچىسى سەمىچە خېنىمنى.

ــ سەمىچە خېنىم بەك ئوڭلۇق، نازاكەتلىك جۈۋان ئىكەن، بالام، ــ ئىرىنىڭ ئاغزىدىن سۆزنى تارتىۋالدى زەمۇران ئانا، ــ ئىنىمىز ئادامتوغرۇلنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئەلچى كىرگۈزگۈسى بار ئىكەن. ئوغلىمىز بەگتۇرمىشنىڭ رىھلەت قىلىشى ئۇلارنىڭ قارارىنى ئارقىغا سۈرۈۋېتىپتۇ، كېيىن «ئەمدى ئەلچى كىرگۈزەيلى» دەپ تۇرغاندا، بولۇنبەگنىڭ ئەلچى كىرگۈزگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىككى خىيال بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە ئاي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئاخىر ئۇدمىش: «سىلەر قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرساڭلار تۇرۇۋېرىڭلار، مەن ئايتولۇننى ئېلىپ قېچىپ، قەشقەرگە ياكى رۇمغا كېتىمەن» دەپ

لەيلىگە ئاشىق بولغان مەجنۇندەك پەرياد چەككەندىن كېيىن، ئادامتوغرۇل ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋەتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، بۇگۈن ئاچىسىنى ئەلچى قىلىپ كىرگۈزۈپتۇ. ئۇدمىش جاۋابىنى ئاڭلىمىغۇچە ھېچ يەرگە بارمايمەن، دەپ ئۆيدە كۈتۈپ قاپتۇ. بۇنى سەمىچە خېنىم ئۆزى سۆزلەپ بەردى. شۇڭا، سىلىنىڭ كېلىشلىرىنى زارىقىپ كۈتۈپ ئولتۇرۇۋېدۇق.

رەيھاندىن كۈلۈمسىرىدى.

— نېمىدەپ جاۋاب بېرىشتىلە، ئاناڭ؟ — سورىدى ئۇ بىر چاغلاردا قايچىقۇدا بولۇش ئارزۇسىدا ئادامتوغرۇل بىلەن دوستلاشقانلىقى يادىدىن كېچىپ.

— قىزىنىڭ ئاتىسى سىلى، بالام. مەسلىھەتلىشىپ جاۋاب بېرەيلى دەپ چىرايلىق ئۇزىتىپ قويدۇق، — زەمۇران ئانا يىبىراغا ئىللىق نەزىرى بىلەن قارىۋىدى، ئۇ چۈشەنگەندەك قىلىپ، ئۆزىنىڭ دېدىكىگە بىر تەۋەك نانىنى كۆتۈرتۈپ چىقتى. قىزىرىپ پىشقان كۈنجۈتلۇك توقاچىنىڭ مەززىلىك ھىدى رەيھاندىنىنىڭ دىمىقىغا ئۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ تۈيغۇسىغا خۇشلۇق بەخش ئەتتى.

قىزلىق ئائىلىگە نان كۆتۈرۈپ بېرىش ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئادىتى ئىدى. باي، ھاللىق ئائىلىلەر بىر تەۋەك ياكى بىر داستىخان نان، ئوتتۇرا ھاللىرى بىر تەلەڭگە نان، كەمبەغەل — غېرىبلار بەش نان ئېلىپ باراتتى. قىزلىق تەرەپ ماقۇل بولسا نانىنى قوبۇل قىلاتتى، ماقۇل بولمىسا قوبۇل قىلمايتتى.

— نانىنى قوبۇل قىلىشقانلىرى ماقۇل بولغانلىقىمىزنى بىلدۈرىدۇ. يەنە مەسلىھەت قىلىشقا ھاجەت قالماپتىغۇ.

يابىرا بۇ گەپكە قېينىئانىسىنىڭ جاۋاب بەرمەي، ئۆزىگە كۆز ئىشارىتى قىلغىنىنىڭ مەنىسىگە يېتىپ:

— يەنە دېدىم[1]، ئۇزۇكمۇ بار، — دېدى ئېرىنىڭ ئالدىغا

① دېدىم — توي كۈنى قىز كىيىدىغان تاج.

كۆموش رەڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان نەرسىلەرنى قويۇپ.

ــ ئوھۇي، قىزىمىزنىڭ بېشى ياغلىنىپ بوپتۇغۇ، ــ رەيھاندىننىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدىكى بۇلۇتلار تارقاپ، چېھرى پۈتۈنلەي ئېچىلدى، ــ بولۇنبەگكە قىزىمىزنىڭ بېشى ياغلاقلىق، دەپ جاۋاب بەرگەندۇق، ئاغزىمىزدىن سائەت چىقىپتىكەن.

ــ سىلىنىڭ ماقۇل بولىدىغانلىرىنى بىلەتتۇق، بالام. شۇنداق بولسىمۇ، قىزلىق تەرەپنىڭ ئادىتىگە ئاساسەن سەل ئارقىغا تارتىپ ماقۇللۇق بىلدۈرۈشنى يابىرا قىزىم توغرا تاپتى. ئۇلار ئۇچ كۈندىن كېيىن كېلىپ جاۋابىمىزنى ئاڭلايدىغان بولدى.

ــ ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، ئانا. جانابىي ئاللا بۇ تويىنى كۆڭۈلدىكىدەك قىلىشىمىزغا مۇيەسسەر قىلسۇن. ئەگەر ئوغلۇم بەگتۇرمەش ھايات بولسا، ئادامتوغرۇل بىلەن قايچاقۇدا بولاتتۇق. خەيرىيەت، ھېلىمۇ ئارزۇيىمىزغا يېتىدىغان بولدۇق.

بەگتۇرمىشنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپ يابىرا ئۇنسىز يىغلىدى. تۇنجى بالىسىنى قانداقمۇ ئۇنتۇسۇن، ئۇنىڭ گېپى بولسىلا كۆز يېشىنى تۇتۇۋالالمايتتى. شۇڭا، رەيھاندىن ئۇ توغرۇلۇق كەم گەپ قىلاتتى. بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانىمۇ تۇنجى ئوغۇل نەۋرىسىنى ئەسلەپ يىغلاپ كېتىشەتتى. رەيھاندىننىڭ تۇنجى بالىسى بەگتۇرمىشنى ئەسلىمەيدىغان كۈنى يوق ئىدى. قۇمبانى كېلىن قىلىۋېلىش ئارزۇسىنىڭ يوققا چىققىنىدىن كۆپ ئەپسۇسلىناتتى. ئۇ بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇرادەرى ئادامتوغرۇلنىڭ ئەلچى كىرگۈزمىگەنلىكىدىن گۇمانلىنىپمۇ قالغانىدى.

قىزى بار ئادەم ياخشى كۈيۈئوغۇلغا ئېرىشىشنى، ئوغلى بار ئادەممۇ ۋاپادار كېلىننىڭ ئۆيگە كىرىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. رەيھاندىن ئۇدمىشنى كۈيۈئوغۇل قىلىۋېلىشنى قانچە ئارزۇ قىلسا، ئادامتوغرۇل ئايتولۇننى كېلىن قىلىۋېلىشنى شۇنچە ئارزۇ قىلاتتى. ئۇدمىش ئايتولۇننى قانداق ياخشى كۆرسە، ئايتولۇن ئۇدمىشنى شۇنداق ياخشى كۆرەتتى.

2

بىر ـ بىرىگە خىل كېلىش بەختى ھەممە ئائىلىلەرگە نېسىپ بولۇۋەرمەيدۇ.

ئۈچ كۈن ئۆتۈپ ئەلچىلەر يەنە كەلدى ۋە رازىلىق بەلگىسى بولغان كۈمۈش بەلباغنى ئېلىپ قايتتى. چوڭلار ئىككى ھەپتە تەييارلىقتىن كېيىن، كۈز ئېيىنىڭ بىرىنچى ھەپتىسى ـــ پەيشەنبە كۈنى باغاق يېزىشقا ئولتۇرۇشتى.

ئەمدىگىنە باش كۆتۈرگەن قۇياشنىڭ شولىسى ئايۇڭان دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىغاندى. يۈسۈپنى يېنىغا قويۇپ، قولىغا قەلەمتىراچنى ئالغان رەيھاندىن ئاتىسى بەگتۆمۈرگە:

ـــ مەن تۇغقانلارغا يازاي، سىلى مەھەللىدىكىلەرگە يازسىلا. ئوردىدىكىلەرگە، تىجارەتچى، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارغا بۇرادەرلىرىم كەلگەندىن كېيىن مەسلىھەتلىشىپ يازارمىز، ـــ دەپ، تاختا ـ تاختا خوتەن قەغىزىنى باغاق يېزىشقا لايىق قىلىپ كېسىپ تىزدى. قەلەمتىراچنى ئويۇققا قويۇپ قومۇش قەلەمنى ئالدى. بايىاتىن قارا كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ، قىزىقسىنىپ ئولتۇرغان يۈسۈپ ئەمدى باغاق يېزىشقا كىرىشكەن ئاتىسىنىڭ يېڭىگە ئېسىلدى.

ـــ بالام، باغاق يازغىلى قويغىن، سېنى ئاناڭ يېنىدىن ئېلىپ كىرمىسەم بوپتىكەن، ـــ رەيھاندىن ئۇنى تەكچە يېنىغا ئاپىرىپ قويدى.

رەيھاندىن باغاق يازغىلى تۇرۇۋۇندى، بىردىن قولى تارتىلىپ، خەت جىجىلىپ كەتتى.

ـــ ئاپىلا، ماۋۇ بالىنى، ـــ رەيھاندىن قولىغا يېپىشقان يۈسۈپنى تەكچىگە ئېسىلدۇرۇپ قويۇپ يەنە يېزىشقا تۇتۇندى.

ئاستا ئولتۇرۇپ، سىپىلاپ كەلگەن يۈسۈپ بىردىن قەلەمگە ئېسىلىپ تارتتى. باغاق بۇزۇلدى. ئۇ پىخىلداپ:

— ئاتا، — دەپ تېپچەكلىدى.

تەستىكىگە بىرنى سالماقچى بولغان رەيھانىدىن ئۇنىڭ «ئاتا» دېگىنىدىن سۆيۈنۈپ باغرىغا تاڭدى.

— تىلى چىقىپتۇ نەۋرەمنىڭ، «بوۋا» دېگىنە بۇغرام، — دېدى باغاق يېزىۋاتقان بەگتۆمۇر بېشىنى كۆتۈرۈپ.

— بوۋا، ئاتا ! — يۈسۈپ قەلەمنى ئاق قەغەزگە تەگكۈزۈپ ۋىلىقلاپ كۈلدى، — ئاتا، بوۋا...

— ھە، سەن تېخى خەت يازماقچى بولۇۋاتامسەن جىگىرىم. ماڭماي تۇرۇپ بىزگە ئارام بەرمەيۋاتسەن. ماڭغىنىڭدا گەپ بار ئوخشايدۇ. ماقۇل ئوغلۇم، ساڭا بىرنېچى باغاقنى يازغۇزاي.

رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ قومۇش قەلەمنى چىڭ قامالىۋالغان بۇدرۇق قولىنى تۇتۇپ، قېينىئاتىسى شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامولىغا ئەۋەتىلىدىغان باغاقنى يازغۇزدى.

— مانا، توي نىكاھىنى قىلىدىغان بوۋاڭغا باغاق يازدىڭ بالام. بۇ توي ئائىلىمىزگە قۇت ئېلىپ كەلگۈدەك.

— ئىنشائاللا، — بەگتۆمۇر مەستانىكى كېلىپ يۈسۈپنى قولىغا ئېلىۋالدى، — ئوغلۇم، بۇ نەۋرەمدە بىر خاسىيەت بار. قارىسىلا ئۇنىڭ قەلەمگە ئۇمتۇلۇپ تۇرغىنىنى، قەلەمدار بولغۇدەك.

— مەنمۇ ئۇنىڭ قەلەمدار بولۇشىنى ئارزۇ قىلىمەن، ئاتا، — رەيھانىدىن ئىللىق نەزىرى بىلەن ئوغلىغا قاراپ قويۇپ باغاق يېزىشقا كىرىشىپ كەتتى.

توي كۈنى كەچكىچە مېھمانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇغرا قاراخان مەنسۇرخانمۇ دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن يۈزدىن ئارتۇق جاندارنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا كېلىپ تويغا داخىل بولۇپ ياندى. بەگتۆمۇر قۇدىسى ئابدۇللا دامولىلا شەيخۇلئىسلام بىلەن بىرلىكتە ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ كەلگەنلەرنى ئۆيگە باشلاپ، قايتىقانلارنى ئۇزىتىپ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كەتتى. رەيھانىدىن ۋە ئادامتوغرۇل توپ - توپ بولۇپ ھويلىغا كىرگەن

مېھمانلارنى كۈتۈشكە، ئۇلاردىن دۇئا ئېلىشقا ئۇلگۈرەلمەي قېلىشتى.

قاش قارايغان مەھەلدە، ئوتقاشلارنى كۆتۈرگەن نەچچە يۈز ئاتلىق يىگىت يوللۇق شايى تون كىيىپ، يېشىل سەللە ئورىغان، كۈمۈش بەلباغ باغلاپ خەنجەر ئاسقان ئۇدمىشنى ئارىغا ئېلىپ، «ئاللا ! ـ ئاللا !» دەپ توۋلاپ يېتىپ كېلىشتى. قىزىل تورۇققا مىنگەن يەتتە نەپەر يىگىت قولداشلىرى قاراگىر ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان ئۇدمىشنى چۆرىدىۋالغانىدى. ئاق قاشقا جەدىگە مىنگەن ئوتتۇز يىگىت ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا سەپ تارتقانىدى. سەپ ئالدىدىكى توغ ـ ئەلەملەر قادالغان هارۋىدىكى شادىيانچىلار بۇغرا ـ كاناي، ناغرا ـ سۇنايىنى ياڭراتماقتا ئىدى. رەيهانىدىن ئاتتىن چۈشكەن يىگىتلەرنى هويلىغا باشلىدى. كۆل بويىدا ناغرا ـ سۇناي ياڭراپ يىگىتلەر ساماغا چۈشتى.

ئادامتوغرۇل ساماغا چۈشكەن ئوغلى ئۇدمىشنىڭ بېشىدىن ئۆچ كۈمۈش يامبۇ ئۆرۈدى. ئۇ ئوغلىنىڭ تويىنى قىلىۋاتقىنىدىن ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز خۇشلۇققا چۆمگەنىدى. رەيهانىدىن بولسا كۈيۈئوغلىنىڭ بېشىدىن تىللا ئۆرۈدى. بەگتۇرمىش كۆز ئالدىغا كېلىپ، كۈلۈپ تۇرغان كۆزلىرىدە ياش لىغىلدىدى.

تەكچىلەرگە قويۇلغان، پېشايۋانىنىڭ تۈۋرۈكلىرىگە، دەرەخلەرگە ئېسىلغان قەندىللەردىكى شام چىراغلار هويلىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇپ، لىق سۇ تولدۇرۇلغان كۆل ئىچىدە هال رەڭ شولىلارنى پەيدا قىلغانىدى.

مەيىن كۈز شامىلى كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنى ئۇسسۇلغا سالغانىدى. پەردىسى قايرىقلىق دېرىزىلەردىن، پېشايۋان تۈۋرۈكلىرى كەينىدىن، دەل ـ دەرەخلەر ئاراچلىرىدىن مارىغان يۇزلىگەن كۆزلەر، چۆرىدەپ ساما سېلىۋاتقان يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇدمىشقا تىكىلگەنىدى.

رەيهانىدىن يىگىتبېشىغا ئېيتىپ، سامادىن توختىغان يىگىتلەرنى ساراي، ئايۋان، پېشايۋانلارغا ئولتۇرغۇزدى. سارايىنىڭ

تۆردىن شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللا ئورۇن ئالغانىدى. سارايىنىڭ ئوڭ تەرەپ بولۇڭىدا ئۇدمىش قولداشلىرى بىلەن يۈكۈنۈشتى. شەيخۇلئىسلام ئاللاغا ھەمدۇسانا، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا دۇرۇت ئوقۇپ، چاھاريالارغا سالام يوللىغاندىن كېيىن دېدى:

ــ ئوغۇل ـ قىز پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھلاندۇرۇپ تويىنى قىلىش ــ ئاتا ـ ئانىلار ئۈچۈن پەرزدۇر. تويىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پەرزەنتلەرنى بېقىپ، تەربىيەلەپ قاتارغا قوشۇشتىن ئىبارەت ئاتا ـ ئانىلار زىممىسىدىكى ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپە ئادا بولغان بولىدۇ. ئەگەر شارائىتى، ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق قىزنى ياتلىق قىلمىسا، ئوغلىنى ئۆيلىمىسە ئۇ ۋەزىپە ھەرگىز ئادا بولمايدۇ. نىكاھ بالاغەتكە يەتكەن قىز ـ ئوغۇلنىڭ رازىلىقى بىلەن قىلىنىدىغان پەرزدۇر. رازىلىق بولمىسا نىكاھ ئاللا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمايدۇ، پەرزمۇ ئادا بولمايدۇ. بۇ ئىسلام دىنىنىڭ كىشىلەرنى زۇلۇم بولىدىغان ئىشقا بۇيرۇمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن تۇزۇلگەن بۇ نىكاھ سورۇندا قىزلىق تەرەپنىڭ ۋەكىلى، ئوغۇللۇق تەرەپنىڭ ۋەكىلى ئالدىمىزدا ئولتۇرۇپتۇ. ئالدامچىلىق، مەجبۇرلاش ۋاستىلىرىنىڭ قوللىنىلمىغانلىقىنى ئۇلار ئىسپاتلاپ گۇۋاھلىق بەردى. بۇ كۆپايە قىلمايدۇ. ئەمدى بىز قىزنىڭ رازىلىق لەۋزىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ باقايلى.

ــ رەيھانەدىنبەگنىڭ قىزى ئايتولۇن خېنىم، سىلى چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلنىڭ ئوغلى ئۇدمىشبەگكە نىكاھلىنىشنى ئۆز ئىختىيارلىقىلرى بىلەن خالامدىلا؟ ــ سورىدى شەيخۇلئىسلام.

پېشايۋان ئالدىغا قىز قولداشلىرى بىلەن ئاق پەرىجە ئارتىپ كەلگەن ئايتولۇن سىلىق ئاۋاز بىلەن جاۋاب بەردى:

ــ خالايمەن.

ــ چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلنىڭ ئوغلى ئۇدمىشبەگ، سىلى

هاجىپ رەيھانىدىنبەگنىڭ قىزى ئايتولۇن خېنىم بىلەن نىكاھلىنىپ ئۇنى ئەمرلىرىگە ئالدىلىمۇ؟

ــ ئالدىم.

شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللىنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

ــ ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەكشۈرۈنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. يېگىت ھەم قىزنىڭ قەلبەن رازىلىقى بىلەن بولغان بۇ نىكاھتا ئۇلارنىڭ كۆڭۈل رىشتى، سۆيگۈ مېھرى ئۆمۈرلۈك باغلاندى. ئەمدى مۇشۇ سائەتتىن باشلاپ ئۇلارغا جۇپلەنمەك ئالالا دەرگاھىدا ھالال، ئىنسانلار ئارىسىدا دەخلىسىزدۇر. مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرىپ بۇ نىكاھقا داغ تەگكۈزىدىغان ئىشنى قىلسا، ئالالا دەرگاھىدا ھارام، ئادەملەر ئالدىدا شەرمەندە بولىدۇ. ئەر بۇ نىكاھنى قەستەن بۇزسا خوتۇندىن خوۋلۇق كۆرمەيدۇ. ئايال قەستەن بۇزسا بەختسىزلىكتىن قۇتۇلالمايدۇ. نىكاھ شۇنداق خاسىيەتلىك ۋە قىممەتلىكى، ئۇنىڭ بىلەن ئائىلە ئاۋات، دۇنيا ئاۋاتتۇر. ئەرنىڭ ساداقىتى ــ ئائىلىنىڭ سائادىتىدۇر. ئەر ساداقەتسىزلىك قىلسا، ئۇنىڭدىن سائادەتمۇ يۈز ئۆرۈيدۇ، خوتۇننىڭ ۋاپادارلىقى ــ ئائىلىنىڭ بەرىكىتىدۇر. خوتۇن ۋاپاسىز بولسا ئۆيدىن بەرىكەت كېتىدۇ. مۇشۇ قۇتلۇق سائەتتە ئاللانىڭ خالىشى بىلەن نىكاھى قىلىنىپ ھايات ـ ماماتى چەمبەرچاس باغلانغان يېگىت بىلەن قىزغا ۋاپا، ساداقەت مەڭگۈ يار بولغاي. بالىلىق بولۇپ ئۆمۈرلىرى پاراغەتتە ئۆتكەي، ئامىن!

ــ ئامىن! ــ دېدى كۆپچىلىك قوللىرىنى كۆتۈرۈپ.

مۇشۇ ۋاقىتتا ۋۇجۇد قەلئەسى لەرزىگە كەلگەن ئايتولۇن ئىچكىرىكى ئۆيدە ئانىسى، سىڭىللىرى بىلەن خوشلىشۋاتاتتى. ئاق ھىلھىلە رومالنى باسۇرۇپ كىيدۈرۈلگەن دېدىم قارا چاچلىق بېشىدا جۇلالىنىپ تۇراتتى. رەڭگارەڭ يىپەك رەختتىن تىكىلگەن يەتتە قات كۆڭلەك، مەخمەل جىلىتكە، تاۋار نىمچە ئۇنىڭغا

شۇنداق ياراشقاندەكى، قارىغانلار كۆزلىرىنى ئۇزەلمەي قالاتتى. ئۇ ئاتا ـ ئانىسىدىن، سىڭىللىرىدىن ئايرىلىشقا قىيماي ياش تۆكۈۋاتاتتى.

ـــ يىغلىما قىزىم، كەتسەك يەنە كېلىپ تۇرىسەن ئەمەسمۇ، ـــ دېدى يابىرا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ. ئايسىلىگ ئايتمىش، ئارچۇنلارمۇ ئۇنى چۆرىدەپ يىغلىشۋاتاتتى.

ـــ ئۇكام يۈسۈپ قېنى؟ ـــ ئەتراپىغا كۆز سېلىپ سورىدى ئايتولۇن، ـــ قىزتۇرمىشمۇ كۆرۈنمەيدىغۇ؟

ـــ هويلىدىمىكەن، مەن ئېلىپ كىرەي، ـــ ئىنىسىنىك كىمنىك قولىدا ئىكەنلىكىنى بىلىدىغان ئايسىلىگ يۈگۈرۈپ چىقىپىچە، دېرىزىدىن ساراي ئىچىگە قاراپ ئولتۇرغان قىزتۇرمىشىنىك قۇچىقىدىكى يۈسۈپنى ئېلىپ، ئاچىسىنىك يېنىغا يەنە شۇنداق تېز كىردى. ئايتولۇن ئۆزىگە تەلپۈنۈپ قول ئۇزارتقان يۈسۈپنى ئېلىپ باغرىغا باستى.

3

تۇيە يەتتە كۈن داۋام قىلدى. ئىككىنچى كۈنى يۈز ئاچقۇ بولدى. ئۇدمىشىنىك ئەك كىچىك سىڭلىسى گۈلتېگىن ئۇسسۇل ئويناپ ئۆينى بىر ئايلانغاندىن كېيىن، گۈللۈك يىپەك رەخت بىلەن يۈزى يېپىلغان كېلىن ئالدىدا پىرىلداپ چۆرگۈلىدى ـ ده، قوللىرىنى يايغان هالدا بىر تىزىنى يېكەنداز ئۇستىگە قويۇپ ئولتۇردى. ئۇ بوستان چاچلىق بېشىنى سەل ئېگىپ، كېلىنىنىك گۈزەل چېهرىنى توسۇپ تۇرغان يىپەك رەختنى نازاكەت بىلەن ئۇستۈن كۆتۈرۈپ ئورنىدىن تۇرغاندا، ئۆي باشقىچە يورۇپ كەتكەندەك بولدى.

ـــ ئەجەب چىرايلىق ئىكەن، قاراپ ئولتۇرغۇدەك...

ـــ قارىسىلا، مەلىكىدەك كىينىۋالغىنىنى، بېشىدىكى دېدىم خانىشلارنىك تاجىدىن قېلىشمايدىكەن.

ـــ كاتتا زەردارنىڭ قىزى ـ دە، ئالىپ ئۇدمىشىنىڭ بەختى كەپتۇ. بۇ ئۆيگە بەخت قۇشى قونۇپتۇ.

تۆردىن پەگاھقىچە ئولتۇرۇشقان ئاغىچىلار، خېنىملار ئايتولۇنغا قارىشىپ پىچىرلىشىپ كېتىشتى. كۆز تەگمىسۇن دېدىمۇ، بىر خىزمەتچى ئايال ئارچا ئوتۇنلىرى كۆيۈپ تۇرغان ئىسرىقدانغى كۆتۈرۈپ كىرىپ ئايتولۇنىڭ بېشىدىن ئوچ قېتىم ئايلاندۇردى. ئۆينىڭ ئىچى ئەتىر چاچقانىدەك خۇش پۇراققا تولدى...

ئۇچىنچى كۈنى ئادامتوغرۇل خاس ئاياللارغىلا باغ سەيلىسى قىلىپ بەردى. گۈلدەك ئېچىلغان ئايتولۇنىڭ قورۇنماي يۈرگىنىنى كۆرگەن قېيىنئاتا، قېيىنئانىسى بەك مەمنۇن بولۇشتى.

تۆتىنچى كۈنى رەيھاندىن يىگىتلەرگە ئوقيا ئېتىش سورۇنى تۈزۈپ بەردى. ئۇدمىش ئون قەدەم نېرىدا تۇرۇپ، ئۈزۈكتەك كىچىك چەمبەردىن يا ئوقسىنى ئۆتكۈزۈپ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇردى.

بەشىنچى كۈنى ئايتولۇنىڭ قېيىنئانىسى ئارازان كېلىن چېچىنى تاراش مەرىكىسى ئۆتكۈزدى. بالاساغۇن بويىچە چاچ تاراپ نام چىقارغان ئايسۇلۇ ئايتولۇنىڭ ئوشۇقىغا چۈشىدىن قويۇق چاچلىرىنى قىرىق بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ قويدى.

ئالتىنچى كۈنى ئادامتوغرۇل چېلىشىش مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بەردى. يار ئۇستىدىكى كەڭ سەينا تاماشىچىلار بىلەن توشقانىدى. پالۋانلار ئارقا ـ ئارقىدىن چېلىشقا چۈشۈشتى. ئېيتسىمۇ تويغا كەلمىگەن بوزاغۇ بۇگۈن يىگىرمە ـ ئوتتۇزدەك تەڭتۇش يىگىتلەر بىلەن كېلىپ مەيداننىڭ شىمال تەرىپىدىن چاي تۇتۇپ كۆرىتىپ تۇردى.

ـــ بالام، ئالىپ بوزاغۇ كېلىپتۇ. بېرىپ كۆرۈشۈپ قويغىن، ـــ دېدى ئادامتوغرۇل قاپىقى تۇرۇلۇپ قىلىچىنى سىقىملاپ تۇرغان ئوغلىغا.

ـــ كۆردۇم ئاتا، تويغا كەلمىگەن يەردە، بۇگۈن نېمىدەپ كەلدىكىن، بارمىساممۇ بولار.

ـــ بېرىڭ ئوغلۇم، سىلەر جەڭگاھتىكى سەپداشلار، ئۇ كەلگەنىكەن، ياخشى تىلەك بىلەن كۈتۈۋېلىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

يۈسۈپنى قۇچاقلا ئېلىپ ئولتۇرغان قېينىئاتىسىنىڭ سۆزىنى ئىشىتكەن ئۇدمىش مەيدانىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، ئالتاغىل تۈلكە تېرىسىدە ئولتۇرغان بوزاغۇغا قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا تۇغانخانىنى قارشى ئېلىشقا چىققان چاغدا، بوزاغۇنىڭ ئايتولۇندىن سۇ سوراپ تۇرۇۋالغانلىقى، مەرىكە بولغان كۇنى ئايتولۇن تاشلىغان ياغلىقنى ئېلىپ قاچقانلىقى كېلىپ، غەزەپ تىترىكى ۋۇجۇدىغا تارىدى.

ـــ كېلىپ بىزنى خۇش قىلدىڭ بوزاغۇ. يۇر، ئاتام، قېيىنئاتاملار بىلەن كۆرۈشتۇرەي، ـــ دېدى ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، لېكىن كۆرۈشۈش ئۇچۇن قول ئۇزارتمىدى.

ـــ رەھمەت، ئالىپ ئۇدمىش. بۇگۈن مەن بۇ مەرىكە سورۇنىغا سەن بىلەن بەل تۇتۇشۇش ئۇچۇن كەلدىم، ـــ مەنىستمىگەندەك قىلىپ ھجايدى بوزاغۇ.

ـــ ئاتاڭدىن سوراپ كەلگەنسەن؟ ناۋادا...

ـــ ئاتام غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۇچۇن ئىسپىجاپ[1]قا كەتكەن. بۇنىمۇ بىلمەمسەن؟

ـــ ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ، جاندار. راست، ئاتاڭ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ئېلىپ غەزنەۋىلەر شاھىغا باش ئەگكىلى كەتكەنىدى. ئۇنداق بولسا ئاناڭدىن سوراپ كەلگەنسەن؟

مەسخىرە قىلىپ ئېيتىلغان بۇ سۆز بوزاغۇغا گۈرزىدەك تەگدى. ئۇ چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇلارنىڭ بويى تەڭ بولسىمۇ، ئۇدمىش تەمبەلدەك كۆرۈنەتتى.

---

① ئىسپىجاپ ـــ شەھەر نامى، بىر مەزگىل غەزنەۋىلەرنىڭ پايتەختى بولغان.

ـــ مەن ئانامدىن سوراپ تاشقىرىغا چىقىدىغان ئەر ئەمەسمەن. قىلماقچى بولغان ئىشىمنى ھېچكىمدىن سورىماي قىلىپ كەلگەن يىگىتمەن. نوچى بولساڭ يۈر !

يىراقتىن كۆزىتىپ تۇرغان رەيھانىدىن ئادامتوغرۇلىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، ئادارنى ئۇلارنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى.

ئۇدمىش يېنىغا كەلگەن ئادارغا قىلىچى بىلەن تونىنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، مەيداندا كېرىلىپ تۇرغان بوزاغۇغا قاراپ ماڭدى.

بۇ ئىككى يىگىت بىر ـ بىرى بىلەن بازلىشىپ بىردەم تۇرۇشقاندىن كېيىن بەل تۇتۇشتى. بوزاغۇ ئۇدمىشنى كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇرماقچى بولۇپ بېلىدىن تارتىۋىدى، مىدىرلىتالمىدى. ئۇ ئىككى پۇتىنى كېرىپ يەرگە چىڭ دەسسەپ تۇرۇۋالغانىدى. بوزاغۇ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن سىڭار يان بولۇپلا يانپېشىغا ئالدى ـ دە، ئاتتى. ئۇدمىش يىقىلماي يەرگە دەسسۈالدى. ئەمدى نۆۋەت ئۇنىڭغا كەلگەنىدى. مەيداندا قىيىقاس ـ سۈرەن كۆتۈرۈلدى. يۈسۈپمۇ يۇلقۇنۇپ تۇرۇۋالدى. رەيھانىدىن تازا كۆرۈۋالسۇن دەپ ئۇنى يۇقىرى كۆتۈردى.

ئۇدمىش بوزاغۇنى ئالدىغا تارتىپ بېلىنى بىر قىستى ـ دە، دەس كۆتۈرۈپ ئاتتى. توپىغا مىلەنگەن بوزاغۇ ئاستا قوپۇپ مەيداندىن چىقىپ كەتتى.

ـــ يارايسەن ئالىپ ! ـــ دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك. يۈسۈپ قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ تېپچەكلىدى، بۇ گۈدەكمۇ ئۇدمىشنىڭ يەڭگىنىدىن خۇش بولۇۋاتاتتى. كېيىنرەك كېلىپ، رەيھانىدىن بىلەن ئادامتوغرۇلىنىڭ ئارىسىدىن ئورۇن ئالغان دوقاقبەگنىڭ چىرايى سۈرۈنلەشتى. ئۇ:

ـــ يۇغرۇش باشلىنىڭ ئوغلىغا رىئايە قىلىشى كېرەك ئىدى، ـــ دەپ غودۇڭشىدى.

ـــ تەقسىر، چېلىش مەيداندا رىئايە قىلغىلى بولمايدۇ. جانابلىرى بۇنى ئوبدان بىلىدىلا، ـــ رەيھانىدىن ھەمراھلىرى

بىلەن كېتىۋاتقان بوزاغۇدىن كۆزىنى ئۇزمەي، قاپۇغچى باشقا جاۋاب بەردى.

ــ لېكىن بوزاغۇنىڭ جاندار ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇماڭ ھاجىپ. ئۇ ھەمىشە بۇغرا قاراخانىنىڭ يېنىدا تۇرىدىغان ئالىپ، ــ دېدى دوقاقبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ خاقان بۇرۇنراق قايتىپ كېلىشىمنى ئەسكەرتكەنىدى.

رەيھاندىن ئادامتوغرۇل بىلەن بىللە ئۇنى تەكەللۇپ قىلمايلا ئۇزىتىپ قويدى.

يەتتىنچى كۈنى چۈشتىن بۇرۇن رەيھاندىن چۇ دەرياسى بويىدا ئوغلاق تارتىش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. بۇ كۈنى بوزاغۇمۇ كەلگەنىدى. بىراق، ئۇ ئوغلاق تارتىشقا چۈشمىدى. تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ دوقاقبەگ كەلمىگەنىدى. رەيھاندىن بوزاغۇدىن سورىۋىدى، ئۇ «بىلمىدىم» دەپلا قويدى. ھالبۇكى، ئۇ دوقاقبەگنىڭ مەسلىھەتى ۋە ئۆگىتىشى بىلەن كەلگەنىدى. جەڭگە چىقمىدىغاندەك ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىۋالغانىدى.

ئەسلىدە ئۇ چۈشتىن كېيىن بولمىدىغان قىلىچۋازلىق مۇسابىقىسىدە، ئۇدمىشنى ئۆزى بىلەن ئېلىشىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇنىڭ ھايات چىرىغىنى ئۆچۈرمەكچى بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇ ئۆزىنى قىلىچۋازلىقتا تەڭداشسىز، دەپ قارايتتى، ئۇستازى دوقاقبەگ ئۇنىڭغا «ئاۋۋال قىلىچ بىلەن ئۇرۇپ ئۇدمىشنىڭ قولىنى ئۇزۇپ تاشلا، ئاندىن يۇرىكىگە تىق. سېنى ھېچكىم قاتىل دەپ ئەيىبلىيەلمەيدۇ، سېنى بۇغرا قاراخان قوغدايدۇ، ئالىپ» دەپ ئۇچۇرغانىدى.

بوزاغۇ ئۇدمىشنى ئۆلتۈرەلمەي جاندىن ئايرىلىپ قالسا، بولۇنبەگ كەلگەندە جاۋاب بېرەلمەي قالماي دەپ، دوقاقبەگ بۇ مەرىكىگە كەلمىگەنىدى. شۇنداق بولۇپ قالسا «بىخەۋەر بولۇپ قاپتىمەن. ئەگەر بىلگەن بولسام بوزاغۇنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالاتتىم» دەپ جاۋاب بەرسە كاۋاپمۇ كۆيمىگەن، زىخمۇ كۆيمىگەن بولاتتى.

بوزاغۇ بۇ قېرى تۈلكىنىڭ كۆڭلىدىكىنى قانداقمۇ بىلسۇن. «ئۇدمىشنى بۈگۈن ئۆلتۈرۈپ، ئايتولۇننى داغى ھەسرەتتە قويىمەن. سىڭلىسى ئايسىلىگنى ئەمرىمگە ئېلىپ، ھاجىپ رەيھانىدىنىنىڭ سان ـ ساناقسىز مال ـ مۈلكىگە ئۆزۈم ئىگىدارلىق قىلىمەن» دەپ، يېنىدا بەخىرامان تۇرغان ئۇدمىشقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى. «ئەگەر ئۆلتۈرەلمىسەمچۇ...» بۇ ئوي كاللىسىغا كېلىش بىلەن بوزاغۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ئەنسىزلىك چۈلغۇالدى. شۇنداقتىمۇ شەيتىنى ئۇنى مەيدانغا چۈشۈشكە كۈشكۈرتۈۋاتاتتى.

كۈن غەربكە قايرىلغان، ھاۋا بىرئاز سۈرۈنلەشكەن چاغدا قىلىچۋازلىق باشلاندى. بوزاغۇ مەيدانغا كىرىپ، ئۇدمىشنى قىلىچۋازلىق قىلىشقا چاقىردى. كۆڭلى سېزىپ تۇرغان ئۇدمىش قالقان ـ قىلىچىنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى:

ـــ قېنى، نۆۋەتنى ساڭا بەردىم. ھۈنىرىڭنى ئىشقا سال!

بوزاغۇ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ چاپماقچى بولغان قىياپەتكە كىرىپ، بىردىن يانغا ئۆتۈپ ئۇدمىشنىڭ بىقىنىغا سانجىدى. سەگەكلىشىپ قالغان ئۇدمىش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى يانغا ئالدى. بوزاغۇنىڭ قىلىچى ھاۋاغا سانجىلدى، ئۆزى دەلدۈگۈنۈپ كەتتى. ئىككىنچى قېتىم قىلىچىنى تەڭلەپ كەلگەن بوزاغۇ ئايلىنىپ ـ ئايلىنىپ، دوقاقبەگنىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە ئۇدمىشنىڭ بىلىكىگە قىلىچ چاپتى. قىلىچ كۈتمىگەندە قالقانغا تېگىپ قاڭقىپ كەتتى. بوزاغۇ ئۇچىنچى قېتىم كەينىگە بىرنەچچە قەدەم يېنىپ، شوخشۇپ كەلگىنىچە رەقىبىنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. جان ـ جەھلى بىلەن ئۇرغان قىلىچ قالقاندىن ئۆتۈپ، تۆمۇر دۇبۇلغىغا تېگىپ توختىدى. ئۇدمىش قالقانىنى بىر سىلكىپ بوزاغۇنىڭ قىلىچىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى.

ـــ قىلىچنى ئال، ئالىپ، ئەمدى نۆۋەت مېنىڭ! ـــ دېدى ئۇ تاتىرىپ كەتكەن بوزاغۇنىڭ قورقۇنچ ئىچىدە قالغىنىنى كۆرۈپ.

بوزاغۇ ئۇنىڭغا قارىغىنىچە بېرىپ قىلىچنى ئالدى.

— تولا كۆرەڭلەپ كەتمە !

— ئۆزۈڭگە پەخەس بول !

تەمتىرەپ قالغان بوزاغۇ قالقانىنى بېشىغا تۇتماقچى بولۇپ كۆتۈرۈۋىدى، جاق قىلىپ ئۇدمىشىنىڭ قىلىچى ئۇرۇلۇپ، قىلىچ قولىدىن يەرگە تاراڭلاپ چۈشۈپ كەتتى.

— ئەمدى بولدىمۇ بۇزاغۇ؟ سېنى ئۆلتۈرگۈم يوق.

رەقىبىنىڭ بۇ سۆزى قارا تەرگە چۆمگەن بوزاغۇنىڭ يۈرىكىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندىنمۇ بەكرەك يارا قىلىۋەتتى.

— ياق، يەنە بىر قېتىملىق نۆۋىتىڭ بار. ئاندىن يەنە ماڭا نۆۋەت كېلىدۇ، — دېدى ئۇ بوغۇلۇپ.

— ئۇنداق بولسا قىلىچىڭنى ئال !

بوزاغۇ ئىتتىك بېرىپ قىلىچنى ئالدى. قىلىچ ئۇزلىق يەنە باشلاندى. بوزاغۇ ئارقىغا يانغانسېرى، ئۇدمىش ئالدىغا مېڭىۋەردى. قىلىچ بىر ـ بىرىگە ھەر قېتىم تەگكەندە ئۇچقۇن چاچرايتتى.

قىزتۇرمىش چۈشكە يېقىن ئۆيگە ئاپىرىپ ئېمىتىپ كەلگەن يۇسۇپ ئاتىسىنىڭ قۇچىقىدا قىلىچلىشىۋاتقانلارغا قاراپ تېپىرلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ تۇغۇلغاندىن بېرى بۇنداق كەڭرى دۇنيانى كۆرمىگەن ۋە بۇنداق خۇش بولۇپ باقمىغانىدى.

ئۇدمىش بوزاغۇنىڭ گاھ ئوڭ تەرىپىگە، گاھ سول تەرىپىگە، گاھ ئارقىسىغا، گاھ ئالدىغا ئۆتۈپ قىلىچ ئۇرۇپ، تىركىشىپ خېلى ھالسىرىغان بولسىمۇ، بوزاغۇ بوي بەرمەيۋاتاتتى. قىلىچىنى ھە دەپ ئۇدمىشىنىڭ كۆكسىگە سانجىشقا ئۇرۇنۇۋاتاتتى. ئۇدمىش ئاخىر بوزاغۇنىڭ قىلىچنى قىلىچ بىلەن قايرىپ، ئۇنى ئوڭدىسىغا يىقىتتى ۋە بوغۇزىغا قىلىچىنى تەڭلىدى.

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكىن، ئۇدمىش، — بوغۇزلىنىشتىن قورقۇپ تېپىرلىدى بوزاغۇ.

ـــ مەن سېنى ئۆلتۈرمەكچى ئەمەس، بوزاغۇ. بىلىپ قويغىن، ئەر يىگىت رەقىبىدىن ئامانلىق تىلىمەيدۇ. سەن ئالىپ ئەمەس ئىكەنسەن بوزاغۇ. تۇر ئورنۇڭدىن !

بوزاغۇ ئۇدمىشىنىڭ يېنىدىن كەتكىنىنى كۆرۈپ ئاستا قوپتى: «خەپ ! ھايات ئىكەنمەن، سەندىن ئۆچۈمنى ئالماي قويمايمەن» دېدى ئىچىدە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ.

مەيدانىدىكى كۆپچىلىك دەۋرەپ كەتتى. قىيقاس ـ سۈرەن ئۇزاققىچە توختىمىدى.

ئۇدمىش كەلگۈنچە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇشقان ئاتىسىغا، قېينىئاتىسىغا ھۆرمەت بىلەن بېشىنى ئەگدى ـ ده، ئۇلارنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. ئادار ئۇنىڭغا بىر تاۋاق جۇلاپ بەردى. شاتۇتنىڭ بۇ مۇزدەك شەربىتى ئۇنىڭ قىزىپ كەتكەن تېنىنى سەگىتتى.

بوزاغۇ چەتلەپ مېڭىپ ھەمراھلىرى بىلەن كېتىپ قالدى.

ئۇدمىش سەكرەپ شوخلۇق قىلىۋاتقان يۇسۇپنى رەيھانىدىنىڭ قولىدىن ئېلىپ باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ ئوينىتىشقا باشلىدى. ئۇ ھاياتنىڭ ئاجايىپ قىسمەتلىرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرمىگەن بۇ گۆدەكنىڭ قېينىئاغىسى بولغىنىدىن خۇش ئىدى.

يەتتىنچى باب

قارا سېكلەكلىك بالا

1

ئاتىسى نورۇز بايرەمدا ساتىراشقا بىر تىللا بېرىپ سېكلىك قويدۇرۇپ قويغان يۈسۈپنىڭ ئەمدىلەتتىن تىلى چىقىشقا باشلىغاندا، بويانقار قەشقەردىن، بولۇنبەگ غەزنەۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كەلدى.

ئۇكىسىنى كۆل بويىدا ئوينىتىۋاتقان قىز ئاق قاشقا تورۇقنى يېتىلەپ ئىشكىتىن كىرىپ كەلگەن بويانقارنى كۆرۈپ، چىنار دەرىخىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ئولتۇرۇۋالدى. ئۇنى كۆرگەن يىگىت كۆلگە سايە تاشلىغان چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىگە كەلدى.

— خېنىم، ھاجىپ رەيھانىدىن بېگىم ئۆيدە بارمۇ؟ — سورىدى ئۇ تونۇمىغانغا سېلىپ.

— تېخى ئوردىدىن كەلمىدى، ئالىپ، نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى؟ — قىز ئۇنىڭغا قارىماي گۈدەكنىڭ قولىنى يۇيۇۋەردى.

— خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدىم.

— نېمە خەۋەر؟

— بۇنى سىزگە ئېيتىشقا بولمايدۇ. سىز بۇ ئۆينىڭ دېدىكىمۇ؟

— ھەئە، بېگىم، — يەر ئاستىدىن قاراپ لەۋلىرىنى چىشلىدى قىز.

— قايسى خېنىمنىڭ دېدىكى سىز؟ ئايتولۇن خېنىمنىڭمۇ، ئايسىلىگ خېنىمنىڭمۇ؟

— ئايسىلىگ خېنىمنىڭ، — قىز رومىلىنى قايرىپ يىگىتكە باقتى. قولىنى سۇغا چىلاپ ئويناۋاتقان گۆدەكمۇ تەلپۈنۈپ قارىدى.

— ئابا، ئابا! — ئاچىسىنىڭ چېچىغا ئېسىلىپ قوپۇۋالغان يۇسۇپ، بويانقارغا ئىنتىلىپ قولىنى سۇندى.

يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرىگە قارىشىپ كۈلۈپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ كۆلەڭگىسى كۆلگە چۈشتى، ئات كىشنەپ قويدى.

— ئوردۇكەنتتىن قاچان كەلدىڭىز، بويانقار؟

— ھازىر يېتىپ كېلىشىم، ئايسىلىگ، — يىگىت قول ئۇزارتىپ يۈسۈپنى ئالدى، — چوڭلا بولۇپ قاپتىغۇ بۇ بالا، — ئۇ يۈسۈپنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى، — سىزمۇ بوي تارتىپسىز ئايسىلىگ.

قىز گەپ قىلماي يەرگە قارىۋالدى.

— ئاباملار ئوبدان تۇرغاندۇ؟

— ئوبدان تۇردى. بويانقار، ئاشانىۋقا بوۋام باغلىق يەر ئېلىپ قورۇ - جاي سېلىۋاتىدۇ. بۈدراچ مومام مۇشۇ كۈنلەردە بەك ئالدىراش بولۇپ كەتتى. خېلى كۈنلەر بولدى بىزنىڭكىگە كېلەلمىدى.

— بىزنىڭ ئۆيگە بېرىپ تۇرۇپسىز - دە؟

— ھەئە، ئۇكامنى ئويناتقاچ كۈندە دېگۈدەك بېرىپ تۇردۇم، — دېدى ئايسىلىگ ئىزا تارتقاندەك بولۇپ.

ئۇنىڭ يېقىندىن بېرى بويانقار كەلدىمىكىن دەپ كۈندە بارغىنى راست ئىدى. «قاچان كېلەر، يولدا خەتەرگە ئۇچراپ كېلەلمەي قالارمۇ؟» دەپ ئەنسىرەپ، بويانقارنىڭ دىدارىغا ئىنتىزار بولغان بۇ قىز كۈندە نەچچە قېتىم ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يولغا قارىغانىدى. بويانقارنىڭمۇ ئۇنى تېزرەك كۆرۈشكە تاقىتى تاق بولغانىدى. ئۇ ھازىر شۇنداق خۇش بولۇپ كەتكەنىدىكى، قىزنى قۇچاقلىۋېلىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ تۇراتتى. يۈسۈپ تۇمشۇقىنى سوزغان ئاتنىڭ قاشقىسىنى تۇتتى.

— ئايتولۇن كۆرۈنمەيدىغۇ؟ — ئىختىيارسىز سورىدى بويانقار ئۆي، باغ تەرەپلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ. ئەتراپتا ئادەم كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭ قىز بىلەن كۆپرەك بىللە تۇرغۇسى بار ئىدى. ئات پۇشقۇرۇۋەتتى. يۈسۈپ قورقۇپ قولىنى تارتىۋالدى.

— ئايتولۇن ئاچامنىڭ تويى بولدى.

— تويى بولدى؟

— ھەئە، ئالىپ ئۇدمىش ئاغام بىلەن.

— ھەي ئىسىت، ئۇلگۈرۈپ كېلەلمەپتىمەن ـ دە، كەلگەن بولسام يىگىت قولدىشى بولاتتىم. توي كاتتا ئۆتكەندۇ؟

— ناھايىتى كاتتا ئۆتتى. توي يەتتە كۈن بولدى، بويانقار، — ئايسىلىگ پۈتى بىلەن يەرنى جىجاپ تۇرۇپ لەپپىدە يىگىتكە قارىدى ـ يۇ، ۋۇجۇدى ئوت ئالغاندەك بولۇپ چىنارغا يۆلىنىۋالدى.

— چېلىشىش، ئوغلاق تارتىش بولغاندۇ؟ — قىزىقىپ سورىدى بويانقار. ئۇنىڭ سۆيگۈ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدە كۈچلۈك ئۇمىد ـ ئارزۇ ئىزھار بولۇپ تۇراتتى.

— بولدى، — دېدى ئايسىلىگ، — بوزاغۇنى ئۇدمىش ئاغام يەرگە ئاتتى، كېيىن ئۇنىڭ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىپ يەڭدى. ئۇ كۈنى مەن قىز دوستلىرىم بىلەن كۆرگىلى چىققانىدىم. سىز كەتمىگەن بولسىڭىز چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشتا ئوزۇپ چىقاتتىڭىز. ئاباملار تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈرگەن بولاتتى.

— ھەي ئىسىت، — دېدى ئارماندا قالغان بويانقار ئۆزىنىڭ بۇ تويغا قاتنىشالمىغانلىقىدىن ھەسرەتلىنىپ، — كىملەرگە تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى؟

— چوڭلاردىن ئاشانبۇقا بوۋام باشلىق بىرقانچە مويسىپىتقا، ياشلاردىن ئادار قاتارلىق يەتتە ـ سەككىز يىگىتكە. نۇرغۇن قىزلار ئۇلارغا ياغلىق تاشلىدى.

— سىز كىمگە تاشلىدىڭىز، ئايسىلىگ؟ — يۇرىكى تارتىشىپ سورىدى بويانقار.

— هېچكىمگە، — قىز سەل ئاچچىقلىنىپ جاۋاب بەردى.
— بوزاغۇغا تون كىيدۈرمىدىمۇ؟
— ئۇ يېڭىلگەن تۇرسا، مەرىكە ئاخىرلاشماي كېتىپ قالدى.
بويانقار شۇ كۈنكى مەرىكىدە بولغان ئىشلارنى خىيالەن كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.
— بىلدىم، بوزاغۇ نامەرد نېمە، چىدالماپتۇ — دە...
— ئايسىلىگ ئاچا، ئابام چاقىرىدۇ، — دېدى يۈگۈرۈپ كەلگەن قىزتۇرمىش. ئۇ بويانقارنى تونۇپ چىرايىدا خۇش تەبەسسۇم پەيدا بولدى، — ئاغا، قاچان كەلدىڭىز؟
— ھېلى كەلدىم، قىزتۇرمىش. سەنمۇ چوپچوڭلا بولۇپ قاپسەنغۇ، — دېدى بويانقار.
— ئات باقارنى چاقىراي، — قىزتۇرمىش باغقا كىرىپ كەتتى.
— ئايسىلىگ، مەن سىزنى بەك سېغىنىدىم، — دېدى بويانقار، يۈرەك قېتىدىكى بۇ گېپىنى ئاغزىدىن تەستە چىقىرىپ، — كۈنلەرنى سىزنى ئويلاپلا ئۆتكۈزدۈم.
ئايسىلىگنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم، قىيا باققان كۆزلىرىدە ياش لىغىلدىدى.
شۇ ئاردا كەلگەن ئات باقار يارۇق تىزگىننى، قىزتۇرمىش بالىنى ئېلىپ بويانقارنى ئوڭچە قويدى. يۈسۈپ تېپچەكلەپ قىزنىڭ چاچلىرىدىن تارتىپ «ئابا، ئابا» دەپ يۇلقۇنۇپ يىغلىدى.
— كەل، بەگيۈسۈپ، باققان ئاكاڭنى ئۇنتۇماپسەن، — بويانقار بالىنى ئېلىپ تۆگە تايتاقنىڭ قىلىپ بوينىغا مىندۈرۈۋالدى.
ئايسىلىگ ئورنىدىن قوزغىلىپ:
— سىز ئابام كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرۇڭ. قىزتۇرمىش ئۆكامنى ئويناتقاچ بېرىپ، بۇدراچ مومامغا كەلگىنىڭىزنى دەپ قويسۇن، — دېدى — دە، ئۆيگە كىرىپ كەتتى.
ئۇزاق ئۆتمەي يابىرا چىقىپ بويانقار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى

ئايۇانغا باشلىدى. «كېلىشكەن يىگىت بوپتۇ» دېدى ئىچىدە ئۇنىڭ باش ـ ئايىغىغا كۆز سېلىپ، «قۇللۇقتىن يېڭى ئازاد قىلىنغان بۇ يىگىت قىزىمىزنىڭ خىلى ئەمەس. قىزىم بىللە ئوينىاپ چوڭ بولغاچقا ئۇنىڭغا ئامراقلىق قىلىدۇ. رەسىدە بولۇپ قالدى، يۈرۈش ـ تۇرۇشىغا چەك قويمىساق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. قايتىپ كەلگىنىگە خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ. ئاتىسى بىلەن بىر سۆزلىشىپ باقاي...»

ئۇ بويانقارنىڭ يېنىدا تۇرۇۋېرىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەي ئاشخانىغا چىقىپ، دېدەك ئايالدىن غىزا، چاي كىرگۈزدى.

رەيھانىدىن چۈشتىمۇ كەلمىدى. بۇدراچ مومای بىلەن ئاشانبۇقا كېلىپ، تىزلىنىپ سالام بەرگەن ئوغلىنى قۇچاقلاپ يىغلاپ كېتىشتى.

ـــ بەك ئەنسىرىگەنىدىم، بالام. سالامەت كېلىپسەن، خۇداغا شۈكۈر، سېنى كۆرۈپ كۆڭلۈم ئارامىغا چۈشتى.

ـــ تۇنۇگۈن كېچە نان يېقىپ چۈش كۆرۈۋىدىم. ئاتاڭغا دەپ بەرسەم، ئوغلىمىز كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ تەبىر بەرگەنىدى، بالام، ئاسماندىن چۈشكەندەكلا كېلىپ قالدىڭ.

ئاتا بىلەن ئانا ئوغلىنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

ـــ ئابا، راست باغلىق يەر ئالدىڭمۇ؟ ـــ سورىدى بويانقار، ئاتىسى ئۇزارتقان بىر پىيالە چاينى ئېلىپ.

ـــ راست بولمامدىغان، بالام. تويۇڭنى يېڭى قورۇدا قىلاي دەيمەن. ئۈياقتىن كېلىپ، بۈياقتىن ئاڭلاپسەن ـ دە. كىم دەپ بەردى؟

بويانقار نېمەدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلمەي ئارىسالدى بولۇپ قالدى. ئايسىلىگدىن ئاڭلىدىم دېگۈسى كەلمەي:

ـــ بايا ئىشىك ئالدىدا سۆزلىشىپ تۇرغانلاردىن ئاڭلىدىم، ـــ دەپ قويدى.

ـــ ئوردۇكەنت قانداق ئىكەن بالام؟ ـــ ئوغلىدىن گەپ

ئاڭلىغۇسى كېلىپ سورىدى ئاشانبۇقا.

ــ ئوردۇكەنت كاتتا شەھەر ئىكەن، ئاتا. قۇزغۇردۇدىن قېلىشمايدىكەن، ئىككى تەرىپىدە ئىككى دەريا ئېقىپ تۇرىدىكەن، كوچىلىرى نۇرغۇن، پاكىز، چىرايلىق، خەلقى مېھماندوست ئىكەن.

قىزتۇرمىش يىغلىغىلى تۇرغان يۈسۈپنى ئېمىتكىلى ئانىسىنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ــ بالاساغۇندەك قانداش، قېرىنداش جەمەتلەر توپلاشقان شەھەر ئەزىم ئىكەن ــ دە، بالام؟

ــ شۇنداق، ئاتا، ئاۋات، كۆجۈم، مېھرى ئىسسىق شەھەر ئەزىم ئىكەن. بىرنەچچە ئاي تۇرۇپمۇ كوچىلىرىنى كۆرۈپ بولالمىدىم.

ــ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى كۆرگەنسەن، بالام؟

ــ كۆردۈم، ئاتا. قارا ساقال، بەستىلىك، بەھەيۋەت پادىشاھ ئىكەن. ماڭا تېخى خىلئەت بەردى. تەكىيخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىلتىپات كۆرسەتتى. بىر قېتىم بۇ ئۇلۇغ پادىشاھ بىلەن ئارتۇچ دېگەن يېزىغا شىكارغا بىللە چىقتىم. يادىن ئاتقان ئوقى زايە كەتمەيدىكەن، چەۋەنداز، مەرگەن ئىكەن. ھەممە ئادەم ئادىل، مەرد دەپ ماختىشىدىكەن.

ــ خۇدا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى ئامان قىلسۇن.

ئۇلار پاراڭلاشقاچ چاي ئىچىپ بولۇپ ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىشتى. بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانا بىلەن كۆرۈشۇپ، كەچ كىرگۈچە شۇ يەردە مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ قېلىشتى. رەيھاندىن كەلگەندە كەچلىك تاماقنى داستىخان سېلىنمۇ ئاتاتتى. ئۇ تىز چۈكۈپ تەزىم قىلغان بويانقارنى قۇچاقلىدى، تىنچلىق ــ ئامانلىق سوراپ ئاشانبۇقىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. ھەممەيلەنگە بىر قاچىدىن ھاردۇق ئېشى ــ ئۈگرە قويۇلدى. ئاش ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، رەيھاندىننىڭ تەلىپى بىلەن بويانقار كۈندۈزنى كېچىگە، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ قەشقەرگە

ئامان ـ ئېسەن يېتىپ بارغانلىقىنى، دەسلەپ بايتۆمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ خەت ـ خالتىلارنى تاپشۇرغانلىقىنى، ئۇ كىشىنىڭ ئوبدان كۈتۈۋالغانلىقىنى، ئۆزى بىلەن ئەھۋاللاشقانلىقىنى، ئايرىمخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەتىسى ئەتىگەندە ئوردىغا باشلاپ بارغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

ــ بۇغراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىغا پۈتۈكنى تاپشۇردۇڭمۇ؟ ــ سورىدى رەيھانىدىن.

ــ تاپشۇردۇم، جانابلىرى، ــ دېدى ھاياجانلانغان بويانقار.

ــ بالام، ئوردىغا قانداق كىردىڭ، پۈتۈكنى قانداق تاپشۇردۇڭ؟ ئالدىرىماي سۆزلەپ بەرمەمسەن، ــ دېدى ئاشانبۇقا ئوغلىنىڭ قەشقەر بۇغراخانى بىلەن قانداق كۆرۈشكەنلىكىنى ئېنىق بىلگۈسى كېلىپ. بۇدراچ موماي بولسا ئاغزىنى ئېچىپلا قالغانىدى.

بويانقار بىر پىيالە چاي ئىچىۋېلىپ، ھاياجىنى سەل بېسىلغاندىن كېيىن سۆزلەشكە كىرىشتى.

ــ مېنى ئوردىغا بايتۆمۇر ئاغام باشلاپ باردى. قۇزغوردۇدىن پۈتۈك ئېلىپ كەلگىنىمنى، بۇغراخانىنىڭ ئۆزىگىلا تاپشۇرىدىغانلىقىمنى تۇرغاقبەگ ئارقىلىق ھاجىپ ۋە قاپۇغچى باشىغا بىلدۈرۈۋىدى، ئۇلار چىقىپ بىزنى ئوردىغا باشلاپ كىردى. بۇ ئوردا بىزنىڭ بالاساغۇندىكى ئوردىدىن قېلىشمايدىكەن، ئەمما ئىشىك، دەرۋازىلىرىغا بۆرە سۈرىتى چۈشۈرۈلمەي، «ئاللاھۇئەكبەر» دېگەن كەلىمىلا يېزىلىپتۇ...

ــ مۇنداق دېگىن. مەن سەندەك چېغىمدا، ئىدىقۇت لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ قايتقان سىپاھلار بىلەن بىللە ئوردۇكەنتتىن ئۆتكەنىدىم. ئۇ چاغلاردا دەرۋازىلىرىغا، قۇزغوردۇدىكىدەك بۆرە، ئارسلان، بۇغرالارنىڭ سۈرىتى نەقىش قىلىنغانىكەن، كېيىن ئۆزگەرتىپتۇ ــ دە. ھە، سۆزلەۋەرگىن.

ــ مېنى بۇغراخان سارىيىغا قاپۇغچى باشى باشلاپ كىردى، ــ دەپ سۆزىنى باشلىدى بويانقار، ــ مەن يەر ئۆپۈپ پۈتۈكنى

سۇندۇم، ھەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ پۈتۈكىنى دەبىرى[1]گە ئوقۇتماي، ئۆزى كۆرۈپ چىقتى. بارلىق ۋەزىر ـ ئەمىرلىرىگە رۇخسەت بېرىپ، مېنىلا ئېلىپ قالدى. سىلىنىڭ ئەھۋاللىرىنى، مېنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىمنى سورىدى. پۈتۈك ئېلىپ كەلگىنىمنى ھېچكىمگە بىلدۈرمەسلىكىمنى تاپىلىدى. بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاندىن قايتارىسىز، دەپ تەكىيىخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى يۇغرۇشقا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئوردۇكەنتتە يازنى ئۆتكۈزدۇم. بۇغراخان ئالىيلىرى بىلەن باغ سەيلىسى، شىكارىدا بىرنەچچە قېتىم بىللە بولدۇم. مېنى جاندارلارغا قوشۇپ قويدى. قايتىپ كېتىشكە بۇغراخان ئالىيلىرىدىن يۈزتۇرا رۇخسەت سوراشقا پېتىنالمىدىم. ئۆزى بىلگەن بولسا كېرەك، مېنى ئوردۇكەنتتىن قۇزئوردۇغا باردىغان كارۋان بىلەن يولغا سالدى، ماڭا بىر شەمشەر يوللۇق تۇتتى، ـــ بويانقار رەيھانىدىنغا مەنىلىك قاراپ سۆزنى توختاتتى.

ـــ رەھمەت بالام، مېنى ناھايىتى خۇرسەن قىلدىڭ، ئاللا ساڭا ھەمىشە مەدەتكار بولسۇن ! ـــ دېدى سۆيۈنگەن، مىننەتدار بولغان رەيھانىدىن. ئۇنىڭ بويانقارنى «بالام» دەپ ئاتىشىمۇ تۇنجى قېتىم ئىدى. بۇنىڭدىن يىگىتمۇ، ئاشانبۇقىمۇ، بۇدراچ مومايمۇ ناھايىتى خۇشال بولۇشتى.

2

داستىخان يېغىلىنىپ پولۇ تارتىلدى. ئاش يېيىلىپ، بەگتۆمۇر دۇئا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. رەيھانىدىن بويانقارنى خاس ئۆيگە باشلاپ چىقىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. بويانقار:

ـــ بۇ پۈتۈكنى ھەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم

① دەبىرى ـــ خاقانىڭ خۇسۇسىي خەتلىرىنى يازىدىغان، ئوقۇپ بېرىدىغان كىشى.

ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇشۇمنى بۇيرۇغانىدى، ــ دەپ بىر مەكتۇپنى بەردى.

رەيھانىدىن مەكتۇپنى ئوچ قېتىم ئۆپۈپ باش ئۇستىگە كۆتۈردى، ئاندىن ئېچىپ ئوقۇدى.

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەكرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

ھاجىپ رەيھانىدىن جانابلىرى، جاندىن جۇدا بولۇشتىن قورقماي ئەۋەتكەن پۈتۈكسىزنى ئوقۇدۇم، مەملىكىتىمىزنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەھۋالاتلاردىن ۋاقىپ بولدۇم، غەپلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغاندىم. ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن، ئوردىدىن زىنھار ئايرىلغۇچى بولماڭ. يېڭى ئەھۋال كۆرۈلسە، مېنى ۋاقىتىدا ۋاقىپلاندۇرۇپ، چارە ــ تەدبىر كۆرۈشۈمگە ھەيدەكچى بولغايسىز. ئەلنىڭ تىنچ ــ ئامانلىقى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتكەنلىكىڭىزگە ئاپىرىن. ئېھتىيات قىلىشىڭىزنى تەۋسىيە قىلىمەن. ئۆزىنى ئاسراشنى بىلمىگەن بەندىنى ئاللامۇ ئاسرىمايدۇ. ئۆزىڭىزنى ئوبدان ئاسراڭ!

ئەل بېگى ئەرتوقا بۇغراخان غازى يۈسۈپ قادىرخان.

«ئوردىدىن زىنھار ئايرىلغۇچى بولماڭ...»

ئاخىرقى بىر جۈملە سۆز رەيھانىدىنىڭ كۆڭۈل دەپتىرىگە يېزىلىپ قالدى.

ــ بالام، سەن ئەل ــ يۇرتىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم بىر ئىشنى ئادا قىلىپ كەلدىڭ. بۇنىڭ ئۈچۈن ساڭا خىلئەت بەرسەم ئەرزىيتتى، خىلئەتنى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بېرىپتۇ. ئەمدى ساڭا نېمە بېرەي، كۆڭلۈڭدىكىنى ئېيتىپ باققىن، تارتىنما.

بويانقار شۇ ئان دەس تۇردى، ئاندىن تىزلاندى:

ــ ھۆرمەتلىك ئاتا، مەن مۇشۇ قورۇدا تۇغۇلغان، ئالدىلىرىدا چوڭ بولغان، ساۋاتسىنى ئۆزلىرى چىقىرىپ بىلىم بەردىلە.

مەدرىسەدە ئوقۇتتىلا. قۇل ئىدىم، ئازاد قىلىپ، خەلقئالەم ئالدىدا نامىمنى چىقاردىلا. بۇنىڭ ئۈچۈن جان تىكىپ خىزمەتلىرىنى قىلسام ئەرزىيدۇ. ماڭا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس. سىلى بۇيرۇغان ئىشنى ئادا قىلىش ــ سائادىتىم، بۇ ماڭا ھەرقانداق خىلىئەتتىن ئارتۇق. پېقىر قۇللىرىنى «بالام» دېگەنلىرى ھەرقانداق مۇكاپاتتىن ئۈستۈن.

ــ تۇرغىن، بالام، ــ رەيھاندىن ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ، يەنە يېنىدا ئولتۇرغۇزدى، ــ بالام، مەندىن زادى ھېچ نەرسە تەلەپ قىلمامسەن؟ بۇنداق چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان ئادەمنىڭ كۆڭلىدە بىر ئوي بولماي قالمايدۇ. دېگىن، قۇرۇق كەتسەڭ كۆڭلۈم يېرىم بولۇپ قالىدۇ. مېنى ئاتا دېگىنىڭدىن ئالەمچە خۇش بولدۇم، خۇددى ئوغلۇم بەگتۇرمىش ئالدىمدا تۇرغاندەك بىر ئاجايىپ سېزىم مېنى روھلاندۇردى.

ــ ئابا، ھۆرمەتلىك ئابا، ئاستىمدا ئات بار، قەيەرگە بولسا بارالايمەن، قولۇمدا قىلىچ ـ قالقان بار، يولۇمنى توسۇغان دۈشمەنگە بوي بەرمەيمەن. سىلىدەك ئابرۇيلۇق ئاتام بار، قەددىم رۇس، يۈزۈم يورۇق. يەنە ماڭا نېمە كېرەك بولسۇن؟

ــ ياق بالام، مەملىكەتنىڭ شاھى بولغان خاقانىنىڭمۇ كىشىلەردىن تەلەپ قىلىدىغان نەرسىسى، كۆتكەن ئارزۇ ـ ئۈمىدى بولىدۇ. كۆڭلۈڭگە پۈككەن نەرسىنى ئېيتىپ باققىن. رۇمدا بولسىمۇ ئەكەلدۇرۇپ بېرىمەن.

ھاياجان بىلەن رەيھاندىنغا باققان بويانقار «ماڭا ئايسىلىگدىن باشقا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس» دېمەكچى بولدى ـ يۇ، ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. ئۇ كاھىشلىق تامغا چىقىرىلغان ئاجايىپ كۆركەم تەكچە ئويۇقلارغا تىزىپ قويۇلغان كىتابلارغا قارىغان ھالدا ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

ــ ھۆرمەتلىك ئابا، راست، بىر تەلىپىم بار، لېكىن يۈزتۇرا ئېيتىشقا پېتىنالمايۋاتىمەن. ئابامغا دېسەم، ئۇ ئۆزلىرىگە يەتكۈزسە.

رەيھانىدىن قول باغلاپ تۇرغان بويانتارغا كۆز سالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى چاقناپ، چىرايى قىزىرىپ كەتكەنىدى:

ــ ماقۇل، تەلىپىڭنى ئاشانبۇقادىن ئۇقۇپ جاۋابىنى بېرەي، بالام. بارغىن، ئاتا ــ ئاناڭ ساڭا مۇنتەزىر.

رەيھانىدىن ئۇنى ئۆزىتىپ قويدى، قايتىپ كىرىپ كىتابخانىسىدا ئولتۇرغىنىچە خىيالغا غەرق بولدى. «سۆزلىرى شۇنچە ئورۇنلۇق، ئۆزى بەك ئەدەپلىك. ئۇنىڭ دېمەكچى بولغىنى ماڭا كۆيۈئوغۇل بولۇش ئوخشايدۇ. ماقۇل دېسەم ئەل جامائەت نېمىدەپ قالار؟ ماڭا كۆز ئالايتىپ يۈرگەن ئەربابلار مەسخىرە قىلماسمۇ؟ ماقۇل بولمىسام، ماڭا ساداقەتمەن خىزمەتچىلىرىم ئازار يەيدۇ. بويانتار ئۆيدىن چىقىپ يىراقلارغا كېتىپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومای قانداق قىلار؟ بويانتار ئاجايىپ ئەقىللىك يىگىت، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشنى مەنمۇ خالىمايمەن...»

رەيھانىدىن پەردىسى قايرىقلىق دېرىزىدىن تاشقىرىغا كۆز سېلىپ، كەچكى شەپەقنىڭ دەرەخ ياپراقلىرىدا ئالتۇن تەڭگەدەك چاقناپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. شامداندىكى شامنى يېقىۋىدى، ئۆي ۋاللىدە يورۇدى. ئۆينىڭ تۆت تېمىدا تەكچە ئويۇق چىقىرىلغانىدى. رېھىل[1]دىن چوڭ ــ كىچىك ئىككىسى هويلىغا قارايدىغان دېرىزە تەكچىسىنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. بىرىگە ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ ئەسىرى قويۇلغانىدى. رەيھانىدىن ھەر كۈنى ئەتىگەن ــ كەچ تەرەپلەردە مۇشۇ كۈتۈپخانىسىدا كىتاب ئوقۇيتتى، پىكىر يۈرگۈزەتتى.

ئۇ دېرىزىدىن يەنە بىر قېتىم كۆز سېلىپ شام بولغانلىقىنى بىلدى، شەپەق ئۆچكەنىدى. شام نامىزىنى ئوقۇۋېلىپ رېھىل ئالدىدا ئولتۇردى. ئۇ فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ قاراشلىرى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى تۇنۈگۈن كەچ

① رېھىل ــ ياغاچتىن سىپتا قىلىپ ياسالغان، كىتابنى قويۇپ ئوقۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇم.

باشلىغاندى. ئوقۇشقا شۇنداق بېرىلىپ كەتتىكى، خوتۇنىنىڭ كىرگەنلىكىنى تۇيماي قالدى. يابىرا كۆتۈرۈپ كىرگەن ئوغلىنى رەيھاندىنىڭ دۇمبىسىگە ئېسىلدۇرۇپ قويدى.

ــ ئاپا، ئاپا!

يۇسۇپنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاتىنىڭ يۈرەك تارىنى چەكتى.

ــ قاچان كىردىڭ ئوغلۇم؟ ــ دېدى ئۇ يۇسۇپنى قولىغا ئېلىپ. بالا رېھىل ئۇستىدىكى كىتابقا ئىنتىلىپ كۆلۈپ بىر نېمىلەرنى دەپ كەتتى. رەيھاندىن ئۇنى رېھىل ئالدىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويدى.

ــ ئوقۇپ بەر بالام، بىز ئاڭلايلى، ــ يۇسۇپ ۋىلىقلاپ كۈلدى، لەۋلىرىنى قىمىرلىتىپ ئۆزىچە كىتاب ئوقۇشقا كىرىشتى. رەيھاندىن كۈلۈمسىرەپ يابىراغا قارىدى:

ــ بالىغا قارىڭ ئەزىزىم، كىتابقا ئامراقلىقىنى.

ــ ئاتىسىنى دورىغان ـ دە. سىلى بۇ ئۆيگە كىرىۋالسىلا ھەممىمىزنى ئۇنتۇپ كېتىدىلا، ــ دېدى يابىرا قېيىدىغان تەرزدە. ئۇ كېچىلىك ئۇزۇن ئاق كۆڭلەك كىيىپ، ھاۋا رەڭ رومال سېلىۋالغانىدى. بىتاقەت بولۇپ ئاچچىقلىنىپ قالغانلىقى مۇڭلۇق چىرايىدىن بىلىنىپ تۇراتتى، ــ ھاجىپ، نېمىشقا گەپ قىلمايلا، ئولتۇرۇپ كەتتىلىغۇ؟

ــ بۇ ئالەمنىڭ ئىشلىرى كۈتمىگەن يەردىن چىقىدىكەن. باياتىن بېرى ئەنە شۇنداق بىر ئىش مېڭەمنى قوچۇۋەتتى، كىتاب ئوقۇغان بولساممۇ ئېسىمدە قالمىدى.

يابىرا خىيالچان بولۇپ قالغان ئېرىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. ئۇنىڭ كۆزى كىتاب ۋاراقلىنى يىرتماقچى بولۇۋاتقان ئوغلىغا چۈشتى.

ــ يۇسۇپ، يىرتما، ماڭا بەرگىن، ــ دېدى قولىدىكى كىتابنى ئېلىۋالماقچى بولۇپ. بالا بەرگىلى ئۇنىماي چىڭ تۇتۇۋالدى. رەيھاندىن قومۇش قەلەمنى تەڭلەۋىدى، يۇسۇپ

كىتابنى قويۇپ قەلەمنى ئېلىپ يازماقچى بولۇپ غەلىتە ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كەتتى. يابىرا ئۇنى مەيلىگە قويۇپ بېرىپ سورىدى:

— قانداق كۆتمىگەن ئىشقا دۇچ كەلدىلە ئاتىسى؟

— بويانقار ئىنتايىن مۇھىم بولغان ۋەزىپىنى ئادا قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئات مىنىدۇرسەم، تون كىيدۇرسەم ئەرزىيىتتى. لېكىن، ئۇ مەندىن باشقا بىرنەرسىنى تەلەپ قىلمىغاندەك تۇرىدۇ.

— نېمىنى، ئاتىسى؟

— قىزىمىز ئايسىلىگنى.

— ئايسىلىگنى؟ — چۆچۈگەندەك بولۇپ ئېرىگە قارىدى يابىرا، — ئۇ قۇلىنىڭ قىزىمىزغا كۆز سېلىپ يۈرگىنىگە خېلى بولدىمىكىن دەيمەن، ئاتىسى.

— ئۇنداق دېمەڭ يابىرا، بويانقار ئەمدى قۇل ئەمەس، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغان ھۆر ئادەم ! — غۇرۇرلىنىپ كەلگەن رەيھاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز؟ بويانقار ياخشى يىگىت، مېنىڭ خىزمەتچىم ھەم شاگىرتىم. ئۇ مېنى رازى قىلىپلا قالماي، ئەلىنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتتى. ئەمما، ئۇنىڭ ئايسىلىگقا كۆزى چۈشكەنلىكىنى بىلمەي كەلگەنكەنمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدىن يامانلىساق بولمايدۇ.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى ھاجىپ. ئۇ يامانلاشقا بولمايدىغان شۇنچە كىم ئىدى؟ ئوردۇكەنتكە بىر قېتىم بېرىپ - كېلىپلا گەپ قىلغىلى بولمايدىغان ئالىيجاناب زات بولۇپ كەتتىمۇ ئەمدى؟ قايسى قۇللىرىنى بۇيرۇسلا بېرىپ كېلەتتىغۇ؟! — زەردە قىلدى يابىرا يىغلامسىراپ.

— ئۇ ئىشقا ھەممىلا قۇلنى بۇيرۇغىلى بولمايتتى. ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ، دەپ ئىشەنگەنلىكىم ئۈچۈن بويانقارنى ئەۋەتكەنمەن، خوتۇن، — رەيھاندىنىڭ ئاۋازى چىڭراق چىقىپ

كەتتى. يۈسۈپ گاھ ئاتىسىغا، گاھ ئانىسىغا بېقىپ، ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ يىغلىۋەتتى.

يابىرا بالىنى قۇچىقىغا ئېلىپ بەزلەشكە باشلىدى. يۈسۈپنىڭ يىغىسى توختىدى، ئاتىسىغا قاراپ قول ئۇزارتتى.

— سىلىچە بولغاندا ئايسىلگىنى بويىنقارغا بېرىشىمىز كېرەكمۇ؟ — يابىرانىڭ ئاھۇ كۆزلىرىدىن تامچىلىغان ياش مەڭزىدىن ئېقىپ ئېتىكىگە چۈشتى.

رەيھانىدىن يۈسۈپنى قۇچىقىغا ئېلىپ مەڭزىنى ـ مەڭزىگە يېقتى.

— مەن ئايسىلگىنى بېرىمىز دېمىدىمغۇ. ئەمما، بۇ توغرۇلۇق جىددىي ئويلانمىساق ياخشى بولمايدۇ، ئەزىزىم. مەن ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلاشقا ۋەدە بېرىپ قويغانىدىم.

— ۋەدە بېرىپ قويغانىدىم؟ بۇ نېمە دېگەنلىرى ھاجىپ؟ — يابىرانىڭ ئوڭ قېشى سەل كۆتۈرۈلدى، — ئۇ ئايسىلگىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويغانمىدى يا؟

— ياق، خوتۇن، — رەيھانىدىن قومۇش قەلەمنى مەڭزىگە ئۇرۇۋېلىپ يىغلىغان يۈسۈپنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ كۈلدۈردى، — ئۇ ماڭا ئۇنداق تەلەپنى قويمىدى. لېكىن، مەن ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلىماقچى بولدۇم، خالاس.

— ئۇنداق بولسا، نېمىشقا بۇنچە باش قاتۇرۇپ كېتىدىغانلا؟ تەلىپى نېمە بولسا، شۇنى قىلىپ بەرسىلە بولىدىغۇ.

— قەدىرلىكىم، خاپا بولماي مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈڭ. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئۇرانىغا قارىغاندا، بىزگە كۈيۈئوغۇل بولغۇسى بارەك قىلىدۇ، — رەيھانىدىن ئېغىر تىندى.

— نېمە ! بۇنى ئوچۇق دېگەنمىدى ئۇ قۇل؟ — يابىرا ئۇن سېلىپ يىغلىدى. يۈسۈپ قول ئۇزارتىپ ئانىسىغا ئېسىلدى.

— ئۇ قۇل ئەمەس، ھۆر ئادەم !

رەيھانىدىن خوتۇنىنىڭ قولىدىن تۇتۇپ يېكەندازدا

ئولتۇرغۇزدى. يۈسۈپنى ئالماقچى بولۇۋىدى، ئۇنىماي ئانىسىغا يېپىشىپ تۇرۇۋالدى.

ــ يىغلىماڭ ئەزىزىم، ئاللا ئىنسانلارنى يارىتىشتا بىرسىنى ھۆر، بىرسىنى قۇل قىلىپ يارىتمىغان، بەلكى ھەممىنى ئوخشاش يارىتقان. لېكىن، ئىنسانلارنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىدىكى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، قەھرى، مېھرىنىڭ پەرقلىق بولۇشى، مال ـ مۈلكى، بايلىقىنىڭ، ئارزۇ ـ ئارمىنىنىڭ ئوخشاش ئەمەسلىكى، ئىرادە ـ جۈرئىتىنىڭ، غەيرەت ـ جاسارىتىنىڭ، بىلىمىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم ئادەملەر ھۆر، بىر قىسىم ئادەملەر قۇل، يەنە بىر قىسىم ئادەملەر قۇلدار بولۇپ ياشاپ كەلمەكتە. يارانقۇچىمىز ئاللانىڭ دەرگاھىدا ھۆر ئادەمۇ، قۇلمۇ باراۋەر. شۇڭا، مەن بىر قىسىم قۇللارنى ئازاد قىلىۋەتتىم، جۇملىدىن بويانقارمۇ ھازىر قۇل ئەمەس، ھۆر ئادەم. بىللە ئويناپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قىزىمىزغا كۆزى چۈشكەنلىكى تەبىئىي ئەھۋال.

ــ سىلىچە بولغاندا قىزىمىزنى بويانقارغا بەرسەك بولغۇدەك، شۇنداقمۇ ئاتىسى؟

ــ مەن تېخى ئۇنداق دېمىدىمغۇ. ئاشانبۇقا نېمىدەپ كېلىدۇ، ئاڭلاپ مەسلىھەتلەشمەمدۇق.

ــ مەن، قىزىمىز بەختلىك بولسا ئىكەن، دەيمەن ئاتىسى. كۈيۈئوغلىمىزنىڭ ئۇدمىشتەك ئېسىلزادە بولۇشىنى تىلەيمەن.

ــ مەن بەختسىز بولسا ئىكەن، دەمدىمەن ئانىسى؟ قىزىمىزنىڭ بەختلىك بولۇشى بىر ئېسىلزادە بىلەن توي قىلىشىغا باغلىق ئەمەس. ياخشى كۆرگىنى بىلەن نىكاھلىنىشىغا ۋە بىزنىڭ كۈيۈئوغلىمىزنى ياقتۇرۇپ قېلىشىمىزغا باغلىق. بۇ توغرۇلۇق چوڭقۇرراق ئويلىنايلى، قەدىرلىكىم، ئاچچىقلىنىشىنىڭ ھاجىتى يوق.

يابىرا ماقۇللۇق نەزىرى بىلەن قاراپ ئورنىدىن تۇردى.
ــ بالىنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ قالدى، ھۇجرىمىزغا چىقايلى.
رەيھانىدىن يۇسۇپنى كۆتۈرۈپ ماڭدى.

3

يۇسۇپنىڭ ئايىغى چىققاندا، بويانقار بىلەن ئايسىلىگنىڭ تويى بولدى. بۇ باش ئەتىياز مەزگىلى ئىدى. غۇر ــ غۇر شامال ئەمدى يەردىن باش كۆتۈرگەن بۇغداي مايسىلىرىنى يەلپۇندۇرۇپ، يېڭىدىن ياپراق چىقارغان دەل ــ دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتاتتى. ئەگىز سۇيى بىلەن ئۇلغايغان چۇ دەريا‌سى شارقىراپ ئاقاتتى. بالاساغۇن شەھىرى كۆندىن ــ كۈنگە ئىللىپ، باغ ــ ھويلىلار كۆكىرىپ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. مانا شۇنداق مەزگىلدە تۇغۇلغان يۇسۇپ دەل بىر ياشقا كىرگەنىدى.
بويانقار بىلەن ئايسىلىگنىڭ تويى بالاساغۇندا ئويلىغاندىنمۇ ئارتۇق سۆز ــ چۆچەك پەيدا قىلدى. تۇغرىسىنى ئېيتقاندا، بۇ سۆز ــ چۆچەكنى پەيدا قىلغىنى شاد ــ خۇراملىق ئىچىدە ئۆتكەن تويىنىڭ ئۆزى بولماستىن، بۇ تويىنىڭ بولۇشىغا جان ــ جەھلى بىلەن قارشى تۇرغان ئادەملەر ئىدى.
ئايتولۇننى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگۈسى بار بولۇنبەگ ئەرنەۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ، بوزاغۇنىڭ ئويچان، كەم سۆز بولۇپ قالغىنىدىن ئەجەبلەنىدى:
ــ ئوغلۇم، روھىڭ كۆتۈرەڭگۇ، خۇشخۇي ئىدىڭ. نېمىشقا جىمىغۇر، خاموش بولۇپ قالدىڭ؟ قىلىچۇازلىقتا بىرسىدىن يېڭىلىپ قالدىڭمۇ؟ چېلىشىشتا يانپېشىڭ يەرگە تېگىپ ئابرۇيۇڭ تۆكۈلدىمۇ؟ نېمە بولدۇڭ زادى؟
بۇ سوئاللار بوزاغۇنىڭ يۈرىكىگە خەنجەردەك سانجىلدى. ئۇ تامدەك تاتىرىپ كېتىپ، ئاتىسىغا كەينىنى قىلىۋالدى.
ــ ھەزرىتىم، بالىنى ئۆز ھالىغا قويسىلا، ئوغلىمىز

قىلىچۇازلىقتا يېڭىلىپ قالغاندىنمۇ، چېلىشىشتا يىقىلغاندىنمۇ ئوسال ھالغا چۈشۈپ قالدى، ــ دېدى بوزاغۇنىڭ ئانىسى ئاييانۇ يىغلامسىراپ.

ــ زادى نېمە بولدى؟ مەن ھايات تۇرۇپ ئوغلۇمنىڭ بېشى سېلىنىپ قالسا، خەق نېمە دەيدۇ؟ ئېيتىڭ، مەن كەتكەندىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بەردى؟

ــ ھەزرىتىم، سىلى غەزنەۋىلەر ئېلىگە كەتكەندىن كېيىن، ئوغلىمىزغا جاھاندىكى ھەممە دىشۋارلىق بىر يولى كەلدى. ئايتولۇننىڭ تويى بولدى. سىلىنىڭ يوقلۇقلىرى بەكمۇ بىلىندى. بىچارە ئوغلۇم بەكمۇ ئازابلاندى.

ــ نېمىلەرنى دەۋاتسەن خوتۇن، رەيھاندىن قىزىنى كىمگە بەردى؟

ــ كىمگە بېرەتتى، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلنىڭ ئوغلى ئالىپ ئۇدمىشقا بەردى. يۈزىمىزنى قىلمىدى ئۇ لاتىپۇرۇش، سىلى بولسىلا ئۇنداق قىلالمايتتى.

مامۇق ياستۇقىغا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتقان بولۇنبەگ ئاچچىقىدا رۇسلىنىپ ئولتۇردى. سەمرىپ تاغاردەك تىقىلىپ كەتكەن خوتۇننىڭ لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىدىن كۆزىنى ئېلىپ، قاپقىدىن قار ياغدۇرۇپ ئولتۇرغان ئوغلىغا قارىدى.

ــ سېنى مەن قوي ـ قوزىلارغا ئارام بەرمەيدىغان چىلبۆرە دەپ بىلەتتىم. ئەجەبا، بىر ئوغلاقنىڭ قارىنىنى يېرىۋېتەلمەپسىنا. قىزنى قاراپ تۇرۇپ تارتقۇزۇپ قويغىنىڭنى قارا ! ئەل ـ جامائەت ئالدىدا ئۆزۈڭلا يەرگە قاراپ قالمايي، مېنىڭمۇ يۈزۈمنى تۆكۈپسەن دۆيۈز، ــ بولۇنبەگ قولىنى شىلتىپ خوتۇننىڭ قولىدىكى پىيالىنى چۈشۈرۈۋەتتى. ناۋات سالغان زەپە چاي ئاييانۇنىڭ ئېتىكىگە تۆكۈلدى.

ــ ھەزرىتىم، ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا، ئەمدى باشىنى تاشقا ئۇرغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ. توي بولۇپ بولدى. قۇزغۇنىدۇدا باي زەردارلارنىڭ قىزى ئاز ئەمەس. بۇغراخان، ئىلىكخان

جەمەتىدىكىلەرنىڭ قىزلىرىمۇ بار، تاللاپ ئېلىپ بەرسەك بولىدىغۇ.

— بولدى، ئۇدمىش بىلەن ئايتولۇننى ئۆلتۈرۈۋېتىمەن! — چاچراپ تۇرغان بوزاغۇ ئاسقۇدىكى قىلىچىنى ئېلىپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

— توختا! ئۆزۈڭنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەكچىمۇ سەن! — بولۇنبەگ قوپۇپ ئۇنىڭ ئالدىنى توستى، — ئاتاق ـ نامى چىققان ئۇيغۇر ئالىپ بىلەن ھاجىپ بولغان كاتتا زەردارنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈپ ھۆددىسىدىن چىقالامسەن؟ پەيت كۈتۈش كېرەك، ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەندە بۇغرا قاراخان بىزگە ئورۇن بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ، رەيھانىدىنبەگنىڭ قىزلىرى، بايلىقى بىزنىڭ بولىدۇ. شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنكى، دۇشمىنىڭنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىشقا ئىشەنچ قىلالمىساڭ، قىلىچىڭنى قىنىدىن ھەرگىز سۇغارما.

بولۇنبەگ بۇ سۆزنى بىكار قىلمىغانىدى، راستىنى دېگەندە ئۆزىدە ئىشەنچ يوق ئىدى. باش ۋەزىر بولغان بىلەن پۈتۈن ھوقۇق مەنسۇرخاننىڭ قولىدا ئىدى. ئۇ پەقەت مەسلىھەت بېرىش، مەلۇم قىلىش، يولىورۇق سوراش بىلەن چەكلىنەتتى، پەرمان ـ يارلىقلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ غەربىزى مەنسۇرخاننى چاڭگىلىغا ئېلىش ئىدى. بۇ جەھەتتىن دوقاقبەگ بىلەن ھەمنەپەس ئىدى. بۇغرا قاراخان مەرھۇم ئاكىسىغا ئوخشاش ئۇلارغا قۇيرۇقىنى تۇتقۇزمايۋاتاتتى. بولۇنبەگ بولسا سەۋرچانلىق بىلەن پەيت كۈتەتتى. ئۇ مەنسۇرخاننىڭ ھەمىشە يۇسۇپ قادىرخاندىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى، تەختنى تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ يۈرىكى پوكۇلداپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، ئوتنىڭ ئۈستىگە ياغ چېچىپ ھىيلە ـ مىكىر ئويلايتتى. مەنسۇرخاننىڭ ئاغزىدىن كىرىپ بۇرنىدىن چىقىپ، خېلى ئىشەنچىگە ئىگە بولۇۋالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، بۇغرا قاراخان ئۇنى غەزنەۋىلەر

ئېلىگە ئەلچى بولۇپ بېرىشقا بۇيرۇغاندا «باش ئۇستىگە» دەپ يولغا چىققانىدى. توققۇز جۇپ قىز كېنىزەك، توققۇز جۇپ ئەر غۇلام، قىرىق تۆگىگە ئارتىلغان چاڭئەن تاۋىرى، قىرىق پارچە خوتەن گىلىمى، مىڭ كۈمۈش يامبۇ، توققۇز كېسەك ئالتۇن، قەشقەر تۆمۈرچىلىرى سوققان ئالتۇن ساپلىق قىلىچ، گۈرزە، توققۇز جۇپ گۆھەر قاتارلىق سوۋغاتلار سۇلتان مەھمۇدخانىڭ كۆڭلىگە يېقىپ، بولۇنبەگ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى، ئوردا تەكىيخانىسىغا چۈشۈرۈپ ئىلتىپات كۆرسەتتى.

بولۇنبەگ يەرگە باش قويۇپ:

— بۇغرا قاراخان مەنسۇرخان ھەزرەتلىرى قىزى قۇنچۇي دىلسوزبىكەنى ئالىپ ئوغۇللىرى مەسئۇد تېگىنىگە ياتلىق قىلىشنى شەرەپ بىلىدۇ، — دېگەندە، ئالتۇن تەختتە بۇرۇت تولغاپ ئولتۇرغان مەھمۇدخان باش لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرىدى.

— بۇغرا قاراخان مەنسۇرخانىنى ئۆز ئىنىمدەك كۆرىمەن. ئۇنىڭغا ھەرقانداق ۋاقىتتا ياردەم بېرىشنى خالايمەن، يالۋاچ ئۇزاقىقا قالماي، كېلىنىنى ئېلىپ كېلىشكە ئوغلۇمنى ئەۋەتىمەن، — دەپ بولۇنبەگكە خىلئەت تەقدىم قىلدى. مىسرىنىڭ يوللۇق يېپەك شايىسىدىن تىكىلگەن زەر تۆگىملىك تون، سەمەرقەنت ئارغىمىقى، گۆھەر كۆزلۈك كۈمۈش كەمەر، كۈمۈش ساپلىق قىلىچ ـ قالقان بولۇنبەگ ۋەزىرنى غايەت خۇش قىلىۋەتتى. مەنسۇرخانغا ئالتۇن تاج، خانىش سارا ئالتۇن تارىمغا گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن ئوتۇغات، سەمەرقەنتنىڭ ھىلىلە رومىلىنى، مەلىكە دىلسوزغا ئالماس كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك، پەرغانىنىڭ يوللۇق ئەتلىسىدىن تىكىلگەن يەتتە قات كۆڭلەك، ھەرەمنىڭ قارا پۇركەنجىسىنى سوۋغات قىلىپ ئۇنىڭدىن ئەۋەتتى.

غەزنە شەھىرىدىن تېرىسىگە پاتماي كەلگەن بولۇنبەگنىڭ ئۆيگە كىرىپلا ئايتولۇنىڭ تويى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئەرۋاھى

ئۇچتى. ئۇ قاتتىق ئاچچىقلاندى. پەيتىنى تېپىپ رەيھاندىن ھاجىپىنىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولدى.

ھالبۇكى، رەيھاندىن يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ: ئوردىدىن زىنھار ئايرىلغۇچى بولماڭ، دېگەن سۆزىنى قايتا ـ قايتا ئويلاندى. بۇ سۆزدە مەنسۇرخانغا يېقىنلىشىڭ، دېگەن مەنە بار ئىدى. يېقىنلىشىڭ دېگىنى، نىيىتىدىن ياندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈڭ، دېگىنى ئەمەسمۇ. بۇنىڭغا سەل قارىسام بولمىغۇدەك. ياخشى ـ ياماننى پەرق ئەتمەي، كىم خۇشامەت قىلسا شۇنى ئۆزىگە يېقىن بىلىدىغان مەنسۇرخاننى، ئوردۇكەنتكىمۇ لەشكەر تارتىپ بارمايدىغان، غەزنەۋىلەر بىلەنمۇ تىل بىرىكتۇرمەيدىغان قىلىپ قويۇش كېرەك، دېگەن يەرگە كەلگەن رەيھاندىن پۇرسەت تاپسىلا مەنسۇرخانغا كۆرۈنۈش قىلىپ، مۇلايىملىقى، گەپ ـ سۆزىنىڭ ئورۇنلۇق، خىزمىتىنىڭ نۇقسانسىزلىقى بىلەن ئۇنىڭ نەزىرىنى تارتتى. مەنسۇرخان بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن ئاغىچى ئۇلۇغلىق ۋەزىپىسىدىن رەيھاندىننى قالدۇرۇۋەتكىنىگە ئەپسۇسلىنىپمۇ قالدى. ئۆزىدىن كۆچلۈك دۈشمەننى تەسىرلەندۇرۇپ، يامان نىيىتىدىن ياندۇرۇش ـــ ياخشى نىيەتلىك، جۇرئەتلىك غەيۇر كىشىلەرنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئالىيجاناب خىزمەتتۇر. رەيھاندىن ئەنە شۇنداق قىلدى.

ئانار، ئەنجۇر پىشقان باش كۈزنىڭ بىر كۈنى، سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ ئوغلى شاھزادە مەسئۇد بىرنەچچە ۋەزىر، ئەمىرنىڭ ھەمراھلىقىدا نەچچە يۈز ياساۋۇل، نۆكەرلەر بىلەن بالاساغۇنىنىڭ قوت دەرۋازىسىدىن كىرىپ كەلدى. مەنسۇرخان ئۇلارنى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالغانىدى. ئۇ قىرىق كۈن توي قىلىپ بەردى. تويغا چۈشكەن سوۋغاتلار ئىچىدە رەيھاندىن ئائىلىسىنىڭ ئېلىپ كەلگىنى ھەم كۆپ، ھەم قىممەت باھالىق بولۇپ، بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇ بالاساغۇنغا كەلگەن رۇم

سودىگەرلىرىدىن سېتىۋالغان «كاككۇك سائەت»، قەشقەر زەرگەرلىرىگە ياساتقان ئالتۇن تاج، تۆت پەسىلنىڭ مەنزىرىسى ناماياں قىلىنغان تۆت پارچە گۈللۈك گىلەم، مەلىكە دىلسوزغا ئاتاپ ياساتقان بىر جۈپ بىلەزۈك بىلەن ئالماس كۆز قۇيۇلغان ئۇچ دانە ئالتۇن ئۈزۈك، يۇز ئاق قاشقا تورۇققا ئارتىلغان يۇز تاي كىمخاب ـ دۇردۇن قاتارلىقلارنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

بۇ سوۋغاتلار مەنسۇرخانغا ناھايىتى يېقىپ كېتىپ، رەيھانىدىنغا بولغان قارىشى دەرھال ئۆزگەردى. ئۇ مەرھۇم ئاكىسى تۇغانخانىنىڭ جەڭگاھتىن غەلىبە بىلەن كېلىشىنى تەبرىكلەپ ئۆتكۈزگەن كاتتا مەرىكىسىگە رەيھانىدىنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ، توي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى بولۇنبەگكە ئەمەس، ئۇنىڭغا تاپشۇردى. تويىنىڭ قىرىق بىرىنچى كۈنى شاھزادە مەسئۇد ناھايىتى رازى بولغان ھالدا مەلىكە دىلسوزنى ئېلىپ ئېلىگە قايتتى. مەنسۇرخان شۇ كۈنى كەچتە ھەرەمدىكى خاس ھۇجرىسىغا رەيھانىدىنىنى چاقىرتتى، ئۇچ قات كىمخاب يېكەنداز ئۈستىدە يېنىغا ئولتۇرغۇزدى.

ـــ ھاجىم، مەن سىزدىن ناھايىتى مىننەتدار بولدۇم، ـــ دېدى ئۇ سۆز باشلاپ، ـــ قىرىق كۈن داۋاملاشقان توي ئىشلىرىغا ناھايىتى ياخشى يېتەكچىلىك قىلدىڭىز. مېھمانلار زېرىكىپ قالمىدى، يىراق ـ يېقىندىن كەلگەن ئەر ـ ئايال مېھمانلار رازى بولۇپ ئۇزىدى. توي جېدەل ـ ماجىراسىز، خۇشال ـ خۇرام، ئوبدان ئۆتتى. بۆگۈ بىلگە[1] ئىكەنسىز. باشقا يۇغرۇشلار، ھاجىپلار، سۇباشى، تارخانبەگلەرمۇ سىزگە يېتەلمەيدىكەن، ـــ مەنسۇرخان سۆزدىن توختاپ، خاس غۇلامى داستىخانغا كەلتۈرگەن ئالتۇن جامدىكى ئانار شەربىتىنى رەيھانىدىنغا تۇتتى، ـــ بەزىلەرنىڭ سۆزلىرىگە ئالدىنىپ سىزنى

① بۆگۈ بىلگە ـــ مۇتەپەككۇر، ئالىم، بىلىملىك، دانىشمەن ئۇستاز.

ئىشەنچسىز سانـاپ، ئاغىچى ئۇلۇغلـىق ۋەزىپـىسىدىن ئېلىـپ تاشلىغىنىمغا پۇشايمان قىلدىم. بۇ ۋەزىپىنى ئۆتەۋاتقان ئارغـۇن جالالـدىن ناقابـىل ئادەم ئىكەن. ئۇنـىڭ دۆلەت خەزىنـىسـىنى بۇزۇپ ـ چېچىپ ئىسراپ قىلىۋاتقىنى توغرىسىدا سىزدىن باشقا ھاجىپلار، يۇغرۇشلار، بەگلەر مېنى ۋاقىپلاندۇرۇپ كەلدى. پەقەت سىزلا بۇ توغرۇلۇق ماڭا ئېغىـز ئاچمىـدىڭىز. خىزمىتىڭىزنى باشتىن ـ ئاخىر بەجانىدىل، ساپ دىللىق بىلەن ئادا قىلىـپ كېلىۋاتقىنىڭىزنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاغىچى ئۇلـۇغلىـق كۆرسىغا ئولتۇرۇشىڭىزنى خالاپ قالدىم. شۇنى بىـلگۈم كېلىـدۇ، ئارغـۇن جالالىدىنىڭ خىزمىتىدىكى نۇقسانلارنى راستلا بىلەلمىدىڭىزمۇ ياكى بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسلىككە سالدىڭىزمۇ؟

رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ جاۋاب بەرمەكچى بولـۇۋىدى، مەنسۇرخان تونىنىڭ پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

ـــ ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ، دوستـۇم، ـــ ئـۇ «دوستـۇم» دېگـەن سۆزنى ئالاھىدە سۆيۈنـۈش بىلەن ئـۇنلۇك ئېيـتتى. رەيـھانىدىن سىنچى نەزىرى بىلەن قاراپ سورىدى:

ـــ ئالىيلىرى راستلا ماڭا ئىشىنەمدىلا؟

ـــ ئىشەنمىسەم بۇ خاس ھۇجرامدا سىز بىلەن سىردىشىپ ئولتۇرمىغان بولاتتىم.

ـــ مەنمـۇ ئالىيلىرىغا ئىشـىنىمەن، شـۇڭا ھەمـىشە خىزمەتلىرىدە بولۇشنى ئىستەيمەن. ئالدىلىرىدا كۆڭلۇمدىكىنى دەي، مېنىڭ بۇ دۇنيادا ئەڭ ياماں كۆرىدىغىنىم چېقىمچىلىق بىلەن جان باقىدىغان سۆخەنچى. شۇڭا، ئارغۇن جالالىدىنىڭ دۆلـەت خەزىنـىسىنى بـۇزۇپ ـ چېچىـپ خورىتـۋاتقانلىقىنى سەزگەن بولساممۇ، ئۆزلىرىگە مەلۇم قىلمىدىم.

ـــ دۆلەتكە، ئاۋامغا زىيان يەتكۈزگۈچىنى ئاشكارىلاش، مەلۇم قىلىشمۇ چېقىمچىلىق بولامدۇ ھاجىپ؟

ـــ ياق، ئالىيلىرى، دەلـىل ـ ئىسپاتى تولۇق بـولسا، بۇنـى دەرھال ئـەل ـ يۇرتقا ئـاشكارىلاپ، بـۇغرا قاراخانـغا بـىلـدۇرۇپ،

گۇناھكارنى جازاغا تارتىشقا يارەملەشكەن كىشى ھەرگىز سۇخەنچى ھېسابلانمايدۇ. بەلكى ھەقىقىي ئەل غەمگۇزارى ئىكەنلىكىنى نامايان ئەتكەن بولىدۇ.

ــ توغرا ئېيتتىڭىز، ھاجىپ، ئەمما سىز نېمىشقا ئارغۇن جالالىدىننىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىۋاتقانلىقىنى، خانلىقىمىزنىڭ مال ـ مۈلكىگە خىيانەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ماڭا مەلۇم قىلمىدىڭىز؟

ــ چۈنكى مېنىڭ ئورنۇمغا ئۇنى ئۆزلىرى تەيىنلىگەن تۇرسىلا.

مەنسۇرخاننى ئويلاندۇرۇپ قويدى: «بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن رەيھاندىنبەگكە بولغان ئىشەنچىمنى يوقاتقانلىقىم، ئىدىشچى باشى بولغان بىر شارابخورنى ئاغىچى ئۇلۇغ قىلىپ كۆتۈرگىنىم راست. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەن ئىشەنگەن ئادەم ئۈستىدىن ماڭا مەلۇمات بېرىشكە كىممۇ پېتىنالىسۇن؟...»

ــ سىز مېنى يامان يەردىن تۇتۇۋالدىڭىز، ھاجىپ. سىزنىڭ نېمە ئۈچۈن مەلۇم قىلمىغانلىقىڭىز چۈشىنىشلىك بولدى.

«توغرا قىلمىغانلىقىنى چۈشىنىشكە باشلىغاندەك قىلىدۇ، ئەمدى ئۇنى يامان نىيەتتىدىن يانىدۇرۇش كېرەك.» كۆڭلىگە بۇ خىيال كەلگەن رەيھاندىن شەربەتنى ئىچىپ تۇرۇپ دېدى:

ــ غەزنەۋىلەر سۇلتانى بىلەن دوست بولۇپلا قالماي، بەلكى قۇدا ــ يېقىن تۇغقان بولۇپ قالدىلا. ئەمدى خانلىقىمىز ئەمىن تاپىدىغان، ئەلمۇ روناق تاپىدىغان بولدى، ئالىيلىرى. بۇنىڭدىن پېقىر ناھايىتى خۇرسەن.

مەنسۇرخان نېمىدەپ جاۋاب بەرسەم بولار، دېگەندەك قىلىپ، تەكەندەك يىرىك، سارغۇچ ساقىلىنى سىلاپ، پەردىلىرى قايرىۋېتىلگەن قوش كۆزنەكلىك دېرىزىدىن ھەرەم بېغىغا كۆز سالدى. دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلارنىڭ سارغايغان يوپۇرماقلىرى پىرىلداپ يەرگە چۈشۈۋاتاتتى. خاس مەھرەم كۈمۈش لېگەندە ئېلىپ كىرگەن ئىككى كاسا قوغۇنىنى

مەنسۇرخانىڭ، مەس لېگەندىكى ئىككى كاسا قوغۇنىنى رەيھاندىنىڭ ئالدىغا قويدى.

— دېگەنلىرىڭىز ياخشى ئارزۇ، ھاجىپ، — مەنسۇرخان سۆزلەۋېتىپ، سېپىغا ئالماس كۆز قويۇلغان خەنجىرى بىلەن يونۇپ بىر پارچە قوغۇنىنى ئاغزىغا سالدى، شېرىنلىكىدىن تامىقىنى چېكىپ لەززەتلەندى، — مەغرىب تامانغا نىسبەتەن ئەمىنلىكتىن ئۈمىد زور بولسىمۇ، ئەمما مەشرىق تامانداۋ ئەمىنلىكتىن تېخى ئۈمىد بارەڭ ئەمەس، — ئۇ بىر تىنىۋېلىپ، بىلىندۇرمەي رەيھاندىنغا زەن قويدى. ھاجىپىنىڭ چىرايىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — مەشرىقتىمۇ ئەمىنلىك بولۇشى زۆرۈر. بۇ ئەمىنلىك بولمىسا مەن تەختىتە قانداقمۇ خاتىرجەم ئولتۇرالايمەن؟

رەيھاندىن دېرىزىدىن كۆزىنى ئېلىپ مەنسۇرخانغا باقتى:

— مېنىڭچە، مەشرىق تامانداۋ ئەنسىرەشنىڭ ھاجىتى يوق، ئالىيلىرى، قىتانلارنىڭ باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق خەۋەر ئىشتىمىدۇق.

— مەن قىتانلارنى دېمىدىم ھاجىپ، يۈسۈپ قادىرخانىنى دەۋاتىمەن.

— ئوردۇكەنت دىيارىنىڭ بۇغراخانى بولغان بىر نەۋرە ئاكىلىرىدىن نېمىشقا خاتىرجەم بولالمايلا ئالىيلىرى؟

مەنسۇرخان قولىدىكى خەنجەرنى ئوينىتىپ سۆزگە كىرىشتى:

— سىز بىلمىسىز، يا بىلمەيسىز ھاجىپ، مەن ئېلىكخان بولۇپ ئۆزكەنتتە تەختتە ئولتۇرغان چېغىمدا، يۈسۈپ قادىرخان دەسلەپ غەزنەۋىلەر بىلەن، كېيىن ئاكام ئەھمەد تۇغانخان بىلەن بىرلىشىپ مېنى يوقاتماقچى بولدى. شۇ چاغدا ئۇدۇن پادىشاھى ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، ئۇ بىر نەۋرە ئاكامنى ماۋەرائۇننەھردىن قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. ئۇ

قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۇدۇن پادىشاھىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇدۇن دىيارىغىمۇ ھۆكۈمران بولۇۋالدى. باغداتتىكى دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ خەلىپىسى ئۇنىڭغا «مەلىكۇل مەشرىق»[1] دېگەن نامنى بېرىپ تېخىمۇ يوغىنىتىۋەتتى. مەن ئاكام تۇغانخانغا ناماقۇل بولۇپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنمىغانلىقىمنى بىلدۇردۇم. ئۇ ماڭا ئىشىنىپ ئىلتىپات كۆرسىتىدىغان بولدى. قىتانلار باستۇرۇپ كەلگەندە، مېنى ئورنىغا نائىب قاراخان قىلىپ، ئۆزى جەڭگە ماڭغانلىقىنى بىلمىسز. مەنمۇ نۇرغۇن لەشكەرلىرىمنى ئۇنىڭغا قوشۇپ ئاتلاندۇردۇم. ئەمما، يۈسۈپ قادىرخان بىر نۆكەرنى يارەمگە ئەۋەتمىدى. ئاكام ۋاپات بولۇپ ئورنىغا قاراخان بولغىنىمدىن كېيىنمۇ بەيئەت قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. ئۇنىڭغا قانداقمۇ ئىشەنگىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ ھازىر تازا قۇدرەت تاپقان ۋاقتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنى قۇزغۇردۇغا لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ، دەپ ئېيتالامسىز؟ مەن شۇڭا خاتىرجەم ئەمەس، ھاجىپ.

— ئېيتالايمەن، ئالىيلىرى. ئەگەر يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ قۇزغۇردۇغا باستۇرۇپ كېلىش نىيىتى بولسا، ئەھمەد تۇغانخان تەختكە چىققاندىلا لەشكەر تارتىپ كېلەتتى، بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۇنداق قىلمىدى. دېمەك، ئوردۇكەنت بۇغراخانىنىڭ بۇ يەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىش نىيىتى يوق. ئۇنىڭ مانا شۇنداق جىم تۇرۇشى بەيئەت قىلغانلىقى، ئالىيلىرىغا كىمنىڭ ئۇنى بەيئەت قىلمايدۇ، دەپ ئېيتقانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇنداق دەپ ئېيتقۇچىنىڭ ئۆزى قارا نىيەت.

— ماڭا ھېچكىم ئۇنداق دېگىنى يوق، — دېدى مەنسۇرخان تاتىرىپ كېتىپ. لېكىن، شۇ ئان ئۆزىنى ئوڭشاپ قوشۇپ قويدى، — يۈسۈپ قادىرجان ئۆزىنى ۋەلىئەھدى ھېسابلايدۇ، ئەمەسمۇ؟ مەن شۇنى كۆزدە تۇتۇپ دەۋاتىمەن.

---

① مەلىكۇل مەشرىق — شەرق پادىشاھى دېگەن مەنىدە بولۇپ، باغدات خەلىپىسى يۈسۈپ قادىرخاننى شۇ نام بىلەن ئاتىغان.

ـــ ۋەلىئەھدى ئىكەنلىكى راستقۇ، خاقانىم، ئۇ بۇغرا قاراخان ھارۇن ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى، ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋرىسىغۇ...

ـــ بولدى بەس! ـــ رەيھاندىننىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى مەنسۇرخان كەسكىن ھالدا، ـــ مېنىڭ كىمنىڭ نەسلىدىن ئىكەنلىكىمنىمۇ بىلمىدىغانسىز، ھاجىپ؟

ـــ ئەلۋەتتە، ـــ رەيھاندىن ئىزاھات بېرىشنى خالىماي جىم بولدى.

ـــ بىلىپ قويۇڭكى، مېنىڭ ئاتام سېيىت ئەلى ئارسلانخان غازى. بوۋام ئالىپ تېگىن ئوبۇل پەتتاھ بىننى ئەبۇنەسىر سامانىي. چوڭ بوۋىمىز سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان. ئۇنىڭ قىزى مەلىكە نۇرئەلانۇر خېنىم ـــ مېنىڭ مومام ـــ بۇغرا قاراخان بولغان ئاتامنىڭ ئانىسى. مەن ئاتا تەرەپتىنمۇ، ئانا تەرەپتىنمۇ شاھ ـ سۇلتانلاردىن بولغان پەيغەمبەر ئەۋلادى مەن. شۇڭا، ھەقىقىي ۋەلىئەھدى مەن بولۇشۇم كېرەك، چۈشەندىڭىزمۇ؟

مەنسۇرخان سۆزىنى تۈگەتكىچە چىڭقىلىپ گەدىنىگىچە قىزىرىپ كەتتى. ئۇ بۇغرا قاراخان بولغاندىن بېرى سەمرىپ، تۇغرىسىغا يوغىناپ كېتىۋاتاتتى. كۈندىن ـ كۈنگە چېچى چۈشۈپ ئايپاڭ باش بولۇپ قېلىۋاتاتتى، شۇڭا ئىككى يۆگەم سەللە ئورالغان تاجنى بېشىدىن كېچىسى ئالمىسا كۈندۈزى ئالمايتتى.

ئۇ ئىسسىپ كەتكەن بولسا كېرەك، مىسرىنىڭ ئېسىل يىپەك شايىسىدىن تىكتۇرگەن تونىنىڭ ئۈستىدىن باغلىغان كەمىرىنى بوشىتىۋېتىپ كېرىلىپ ئولتۇردى. ئۇ ئوردا ئىچىدىمۇ، جامائەت ئارىسىدىمۇ ھۆرمەتى چوڭ، ئورنى ئۈستۈن بولغان ھاجىپ رەيھاندىننىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆزىنى قوللىشىنى، ئۆزىگە يېقىن تۇرۇشىنى شۇنچە خالايتتىكى، ئۆزىدىن يىراقلاپ كېتىشىگە يول قويغۇسى كەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئوچۇق سۆزلۈكى، راستچىللىقى مەنسۇرخانىنى قايىل قىلغان، شۇنداقلا گۇمانلانىدۇرۇپمۇ قويغانىدى. قەبىلىلەر ئارا ھەيۋىتى، تەسىرى بار بولۇنبەگ،

دوقاقبەگلەر كۈندە نەچچە قېتىم ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ تۇرسىمۇ، ئۇلارنىڭ سەممىيىتىدىن شەكلىنەتتى، ھىيلە - نەيرەڭلىردىن چۆچۈيتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭمۇ ئۆزىگە يېقىن تۇرۇشىغا، ئۆزىنى داۋاملىق قوللىشىغا موھتاج ئىدى.

رەيھاندىن سۆز باشلاپ مەنسۇرخاننىڭ خىيال قۇشىنى كۆڭۈل دەرىخىدىن ئۇچۇرۇۋەتتى.

— چۈشەندىم، ئالىيلىرى. ئەگەر بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە ئەمىن بولۇشنى ئىستىسىلە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن ئىناق، ئىتتىپاق بولۇپ، ئەلگە تىنچلىق، ئاسايىشلىق بەخش ئېتىشلىرىنى ئۈمىد قىلمەن. پىتنە - پاساتلارغا ئالدىنىپ يېنىكلىك قىلىنسا، ئاۋامنىڭ، ئەل - يۇرتنىڭ ئارزۇ - تىلىكىگە خىلاپلىق قىلىنسا، مەملىكەتتە تىنچلىق، ئەمىنلىك بولمايدۇ. بۇ ھەممىدىن خەۋپلىك، ئالىيلىرى.

مەنسۇرخان باش لىڭشىتىپ، ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ دېدى:

— ھاجىپ، سىز راستلا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ماڭا بويۇنتاۋلىق قىلماسلىقىغا ئىشىنەمسىز؟

— ئەلۋەتتە، سىلى قىلىچ كۆتۈرمىسىلە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغارمايدۇ.

— يۈسۈپ قادىرخاننى قۇزغۇردۇغا باستۇرۇپ كەلمەيدۇ، دەپ ئويلايدىكەنسىز - دە.

— شۇنداق، يىراقتىن خىرىس قىلىشمايمۇ، ئەھۋالنى چۈشەنگىلى، يۈز بەرگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى، بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ سىر داشقىلى، ئاداۋەتنى تۈگەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا ئىشەنسىلە، ئالىيلىرى.

— ماقۇل، مەن بۇنىڭغا ئىشەندىم. ئەمدى سىزنى چاقىرتىشىمدىكى يەنە بىر زۆرۈرىيەتنى ئېيتاي. بۇ ئاۋامغا مۇناسىۋەتلىك ئەمەس، ئۆزۈمگە تەئەللۇق خۇسۇسىي ئىش، — دېدى مەنسۇرخان ئاۋازىنى پەسلىتىپ، ئاندىن رەيھاندىننى خاس

مەھرەملەر ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلىپ كىرگەن تاماقلارغا تەكلىپ قىلدى.

ـــ ئېيتسىلا ئالىيلىرى، ئەگەر پېقىرنىڭ يارىدىمى كېرەك بولسا باش ئۈستىگە، ـــ رەيھاندىن بېشىنى يېنىك ئەگدى.

ـــ ئاكام ئەھمەد تۇغانخان ۋاپات بولۇپ مەشرىقتىن مەغرىبكە سوزۇلغان كاتتا مەملىكەتنى ماڭا قالدۇرۇپ كەتتى، ـــ مەنسۇرخان بىردەم تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى ئاستا داۋام قىلدى، ـــ شۇنداقلا تۆت خوتۇنى، يىگىرمىدىن ئارتۇق چۆرىسىمۇ قالدى. خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئادىرا پاراسىتى، نازاكىتى، ساھىبجامالى بىلەن ئەلگە تونۇلغاندۇر. بەلكىم ئاڭلىغانسىز. بۇ قۇنچۇي ئوردۇكەنت قاراخانى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئەڭ كىچىك سىڭلىسى، ھارۇن ھەسەن بۇغراخانىنىڭ كەنجى قىزىدۇر. ئۇچ يېشىدا ئاتىسى ۋاپات بولۇپ، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ تەربىيەسىدە چوڭ بولغان، ھىجرىيەنىڭ 400 ـ يىلى ئاكام تۇغانخانغا ياتلىق قىلىنغانىدى. يىگىرمە ئۇچ يېشىدا تۇل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭغا ئىچىم ئاغرىپ رەھىم قىلماقچى بولۇۋاتىمەن، ھاجىپ، ـــ مەنسۇرخان ھەييارلارچە كۈلۈۋىدى، چېقىر كۆزلىرى چاقناپ كەتتى.

ـــ ناھايىتى ياخشى بوپتۇ ئالىيلىرى، ئۇ مەزلۇمەنىڭ بېشىنى سىلىسىلا، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھمۇ خۇشال بولىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق ئاداۋەت يۇيۇلۇپ، مۇناسىۋەتلىرىمۇ ياخشىلىنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. قايسى تەرىقىدە رەھىم قىلماقچى بولۇۋاتىلا، خاقانىم؟

ـــ ئەمرىمگە ئېلىپ تۇللۇق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرايمىكىن دەيمەن، ھاجىپ. سىز ئەلچى بولۇپ قۇنچۇي ئادىرانىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ بەرگەن بولسىڭىز.

ـــ ئالىيلىرى، تەلەپلىرىنى قۇنچۇيغا يەتكۈزەي، ـــ دېدى بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇنداق نازۇك خىزمەتكە بۇيرۇدىغانلىقى خىيالىغا كەلمىگەن رەيھاندىن. ئۇنىڭغا بۇ خىزمەت ھار كەلگەن

بولسىمۇ چاندۇرمىدى.

ــ مانا، سىز ماڭا ھەقىقىي دوست ئىكەنسىز، رەيھانىدىنبەگ، رەھمەت سىزگە، ئەتىلا ئاغىچى ئۇلۇغلىققا تەينىلەپ يارلىق چۈشۈرىمەن، ــ مەنسۇرخان ھاياجىنىنى باسالماي ئۇنىڭ يەلكىسىگە قېقىپ قويدى، ــ ھېچكىمگە بەرمىگەن خىلئەتنى سىزگە تەقدىم قىلىمەن، بۇ قېتىم قوبۇل قىلمىسىڭىز بولمايدۇ.

ــ رەھمەت ئالىيلىرى، سىلى تاپشۇرغان بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاشقا تىرىشىمەن، ئەمما قۇنچۇي ئالىيلىرى كۆتكەندەك جاۋاب بەرمەي پېقىرنى تەڭلىكتە قويارمىكىن، دېگەن ئەندىشەمۇ بار.

ــ ياق، ياق، ھەرگىز ئۇنداق دېمەڭ، ھاجىپ. ياخشى سۆز تاشنى ئېرىتىدۇ، ئەمەسمۇ. شۇڭا، ئەلچىلىككە سىزنى تاللىدىم. سىز ھەرگىزمۇ تەڭلىكتە قالمايسىز، ئۇ توسۇن ئاتنى كۆندۇرەلەيسىز.

شەھزادىنىڭ غالىب كەلگەن ئادەم ئۆزىنى تۇتالمايدۇ، كۆزىگە ئايالنىڭ يالىڭاچ تېنىدىن باشقا ھېچنېمە كۆرۈنمەيدۇ، ئەقىل قۇشى كۆڭۈل قەپىسىدىن ئايرىلغان بولىدۇ. مەلىكە ئادىراغا مەپتۇن بولغان مەنسۇرخان ئۆزىنى تۇتالماي ئالدىراپ قالغانىدى. بۇنى سەزگەن رەيھانىدىن ئۇنىڭ سۆزىگە ئانچە ھەيران بولۇپ كەتمەي ئورنىدىن تۇرۇپ دېدى:

ــ ماڭا ۋاقىت بەرسىلە، ئالىيلىرى.

ــ ئۇچ كۈن، ــ ئۇچ بارمىقىنى كۆرسەتتى مەنسۇرخان ئورنىدىن تۇرۇپ.

رەيھانىدىن ھەرەم قەسىرىدىن ئۇزاپ چىققاندا، كۆزىنىڭ غۇر ــ غۇر شامىلى شايى يەكتەكنىڭ پەشلىرىنى يەلپۇندۇردى. ئادار يۈگۈرۈپ كېلىپ غوجايىنىنىڭ بېشىغا قارا كۈنلۈكنى تۇتۇپ كەينىدىن ماڭدى. ھاۋا تۇتۇق بولۇپ، ئاسمان يۈزىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ كەتكەنىدى. چاقماق چېقىپ، يامغۇر تامچىلىدى. بىر ئاتنى

مىنىپ، ئىككى ئاتنى يېتىلەپ پادىشاھ ئاتخانىسىدىن چىققان بويانقار ئىتتىك كېلىپ سالام بەردى. ئۇ ھەر كۈنى قايتىدىغان چاغدا ئاتلارنى ئۆزى ئېلىپ چىقىپ، قېينىئاتىسى بىلەن بىللە قايتاتتى.

رەيھاندىن ئۆي ئالدىغا كېلىپ، ئۆستەڭ بويىدا قىزتۇرمىش ئويىنىۋاتقان ئوغلىنى كۆردى.

— بەگيۇسۇپ ! — تۇڭلىدى ئۇ ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ. ئىسمىنى ئاڭلىغان گۆدەك ئۇيان ـ بۇيانغا قاراپ، ئاتىسىنى كۆرۈپلا يۈگۈردى. ئۇنىڭ بوينىغا چۇشكەن قارا سېكىلىكى ئىككى يانغا تاشلاندى.

— ئابا، ئابا !

رەيھاندىن تىزگىننى ئادارغا بېرىپ، ئۆزىنى ئاتقان ئوغلىنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ قارا سېكىلىكى لاي بولۇپ كەتكەنىدى.

— ھەممە يېرىڭ قۇم ـ لاي بولۇپ كېتىپتىغۇ بالام.

سەككىزىنچى باب

ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولۇش

1

يۇسۇپ تۇن بويى قىزىپ چىقتى. يابىرا پەقەت ئۇخلىمىدى. رەيھاندىن يېرىم كېچىدە ئۆزى بېرىپ، بالاساغۇندا نامى چىققان تېۋىپ ــ قۇتابدىن ھېكمىنى چاقىرىپ كەلدى. ئۇ بالىنىڭ پېشانىسىنى تۇتۇپ، كۆز قارىچۇقلىرىغا قاراپ:

ــ شامالداپ قاپتۇ، ئەنسىرەپ كەتمەڭ، يەنە چىش چىققىلى تۇرۇپتۇ، ــ دەپ دورا بېرىپ كەتتى. تاڭ يورۇغاندا بالىنىڭ قىزىتمىسى پەسلەپ ئۇخلاپ قالدى.

رەيھاندىن ئاتىسى بىلەن نامازىنى ئوقۇپ مەسچىتتىن كىرگەندە، يابىرا ئەتىگەنلىك چايىنى تەييار قىلىپ، ئايۇان ئۆيگە داستىخان سېلىپ قويغانىدى.

چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشكە ئادەتلەنگەن بۇ ئائىلىدە بىرەيلەن يوق بولۇپ قالسا، ئىز ـ دېرىكىنى قىلىشاتتى. بەگتۆمۇر قاراپ:

ــ ئالىپ نەۋرەم قېنى؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئۇكام ئاغرىپ قالدى، بوۋا. يەنە چىش چىقىپتۇ تېخى، ــ دېدى ئايتىمش.

ــ نېمىشقا بىزگە ئېيتمىدىڭىز قىزىم. قىزىپ قالمىغاندۇ؟ چېچەك چىقتىمۇيا؟ ــ دېدى بەگتۆمۇر يابىراغا. ئۇ نەۋرىسىنى كۆرۈپ چىقىش ئۈچۈن قويماقچى بولۇۋىدى، زەمۇران ئانا پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

ـــ ئاتىسى، سەۋر قىلسىلا. بالىنىڭ كېسىلى ئەنسىرىگۈدەك ئەمەستۇ. چاينى ئىچىۋېلىپ كۆرۈپ چىقىلى.

ـــ قىزىتمىسى يېنىپ ئۇخلاپ قالدى. ھېلى ئېلىپ چىقىمەن ئاتا، چايلىرىنى ئىچىۋەرسىلە، ـــ دېدى يابىرا قېيىنئاتا، قېيىنئانىسىغا چىنىدىكى سۈتلۈك چاينى سۇنۇپ.

رەيھاندىن خىيالغا غەرق بولغاندەك كۆرۈنەتتى. شۇ ھالىچە زۇۋان سۇرمەي چېيىنى ئىچىپ بولدى.

«ئوغلۇمنى خيال بېسىۋاپتۇ. ئوردىدا يەنە بىر ئىش چىققان چېغى...» دەپ ئويلىغان بەگتۆمۇر گەپ قىلاي دەپ تۇرۇۋۇدى، يۈسۈپنىڭ يىغلىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ:

ـــ بالا يىغلاپ كەتتى، قاراپ ئولتۇرامسىلەر؟! ـــ دەپ كايىدى.

يابىرا ئۆيگە ئىتتىك كىرىپ بۆشۈكتە يىغلاۋاتقان يۈسۈپكە ئەمچەك سالدى. بۆشۈك يېنىدا چاي ئىچىۋاتقان قىزتۇرمىش سەل سۈرۈلۈپ ئولتۇرۇپ نېمە ئۈچۈندۇر كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ئۇ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كىملىكىنى بىلمەيتتى.

يابىرا بالىنى بۆشۈكتىن ئېلىپ كىيىندۈرۈپ چىقىشقا، رەيھاندىن قولىغا ئېلىپ يەرگە دەسسىتىپ قويدى.

ـــ بوۋاڭ ئەنسىرەپ قاپتۇ، ئوغلۇم. مەن ساق، ئاغزىمغا چىش چىقىۋاتىدۇ، مەن چوڭ بولۇۋاتىمەن، مەندىن غەم يېمە دەپ سالام بەرگىن.

يۈسۈپ تايتاڭلاپ مېڭىپ كېلىپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ:

ـــ ئەسسالام، ـــ دېدى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام. ئۆسۈپ سالام بەرگۈدەك بولۇپ قاپسەنغۇ بالام، ـــ دەپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى بەگتۆمۇر. يۈسۈپ سەكرەپ قول ئۇزارتىپ، بوۋىسىنىڭ ساقلىنى تۇتۇۋالدى.

ـــ يۇلۇۋەتمە بەڭباش، بۇ ساقالنىڭ ھەربىر تېلىدا بىردىن پەرىشتە بار.

ـــ ئەمدى ئوردىغا باراي، ـــ دەپ ئاتا ـ ئانىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ ماڭغان رەيھانىدىنىي يابىرا ئىشككىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

ئۇيۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن قۇياش دەل ـ دەرەخلەرنىڭ سارغىيىشقا باشلىغان يوپۇرماقلىرىدا چاقنايتتى. رەيھانىدىن كەينىگە سەل قايرىلىپ ئۆزىدىن بىرقەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان بويانقارداىن:

ـــ ئاشانبۇقا تىنچلىقمۇ بالام؟ بىرنەچچە كۈن بولدى كۆرمىدىمغۇ؟ ـــ دېدى.

ـــ تىنچلىق، باغقا مېۋىلىك كۆچەت تىكىش بىلەن ئاۋارە، بىردەممۇ بىكار تۇرمايدۇ.

ـــ ئايسىلىگ بۇدراچ ئانىنى خاپا قىلىپ قويمىغاندۇ، بالام. ئۇ قىزىم ئۆزى بىلەرمەن، بەكباشراق بولىدىغان.

ـــ ياق، ئاتا، ئانام بەك رازى.

ئۇ ئوردىغا كىرىشىگە ئۇدمىش كېلىپ سالام بەردى ۋە ئاتىسىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. رەيھانىدىن بۇ كۈيۈئوغلىدىنىمۇ ئەھۋال سوراپ، ئاتا ـ ئانىسىغا سالام ئېيتىپ ھاجىبۇل ھۇججاپ[1] ئىشخانىسىغا كىرىشىگە، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەد بارسغانى سۆيۈنگەن ھالدا كۆرسىتىپ:

ـــ بۇغرا قاراخان جانابلىرى ھازىر مانا بۇ يارلىقنى چۈشۈردى، سىزگە ئوقۇپ بېرەي، ـــ دەپ، باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ، ئاندىن يارلىققا كۆز تىكتى. يارلىقتا، رەيھانىدىنىنىڭ ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ تەينىلەنگەنلىكى، ئارغۇن جالالىدىندىن خىزمەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، خەزىنىنى تەكشۈرۈپ چىقىشى، كىرىم ـ چىقىم ھېسابىاتىنىمۇ كۆرۈپ چىقىپ، خىيانەتچىلىك ـ ئىسراپچىلىقنىڭ سادىر بولغان ـ بولمىغانلىقىنى ئېنىقلاش بۇيرۇلغانىدى.

---

① ھاجىبۇل ھۇججاپ ـــ ھاجىپلار باشلىقى (ئۇلۇغ ھاجىپ).

— مۇبارەك بولسۇن، رەيھاندىنبەگ، — دېدى ئۇلۇغ ھاجىپ يارلىقىنى ئوقۇپ بولۇپ، — ئەمدى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرى ئىزىغا چۈشىدىغان بولدى، ئاللا سىزگە مەدەتكار بولسۇن.

رەيھاندىن بۇ يەردىن چىقىپ ئاغىچى ئۇلۇغبىنىڭ خانىسىغا كىرگەندە، گۆشىيىپ ئولتۇرغان ئارغۇن جالالدىن چۆچۈپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۆزىنى ئوڭلاپ خۇشامەت قىلىپ بېشىنى ئەگدى، يانغا ئۆتۈپ ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— يارلىقىنى كۆرگەنسىز تەقسىر. مەن بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرىنى ئورۇنلاپ، ھېساباتنى تەكشۈرىمەن. ماڭا بارلىق ھېسابات دەپتەرلىرى ۋە ھۆججەتلەر كېرەك.

— ئۇنى تەخ قىلىپ بېرىمەن جانابلىرى، كۆڭۈللىرىنىڭ يۇمشاقلىقى، كىشىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدىغان شەپقەتلىك زات ئىكەنلىكلىرى ماڭا ئايان، — دېدى رەڭگى سارغايغان ئارغۇن جالالدىن، — پېقىرىدىن ھېچقانداق سەۋەبلىك ئۆتۈلمىدى. سەۋەنلىك بار دېيىلسە، ئۇ سەۋەنلىك، ھېسابات ئىشلىرىنى بىۋاستە تۇتىدىغان ئاغىچىلاردىن ئۆتكەن بولىدۇ. ئۇلارنى ئىقرار قىلدۇرۇش زۆرۈر. بۇ ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇرغايلا.

— قانداق قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن، — رەيھاندىن باشقا گەپ قىلمايلا، يەنە بىر خانىدىكى ئاغىچىلارنىڭ يېنىغا چىقىپ، ئۇلار بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىپ كۆرۈشتى، ئۇلارنىڭ قۇتلۇق تىلەكلىرىدىن مىننەتدار بولدى.

ئاغىچى ئۇلۇغبىنىڭ قول ئاستىدا يىگىرمە تۆت ئاغىچى بولۇپ، ھەربىرسى بىر تارماق ئىشقا مەسئۇل ئىدى. ھەرقايسى يۇرت - ۋىلايەتلەر باج - سېلىق ئۇچۇن ئەۋەتكەن ئالتۇن - كۈمۈش، جاۋاھىراتلارنى تىزىملاپ خەزىنىگە تاپشۇرۇش؛ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، مۇسا بايتاش بۇغرا قاراخانلارنىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن - كۈمۈش پۇللارنى ساناپ ساندۇقلارغا سېلىش؛ تاي - تاي رەختلەرنى، يۈڭ - يىپەكلەرنى تىزىملاپ

ئامبارلاشتۇرۇش؛ يىلقا، قوي، كالىلارنى يايلاققا ماڭدۇرۇش؛ ھەر خىل زىرائەتلەردىن ئېلىنغان سېلىقنى خانلىق ئامبارغا ئەۋەتىش؛ جايلاردىن كەلگەن ھەدىيە ـ تارتۇقلارنى تۇرلەرگە ئايرىپ سەرەمجانلاشتۇرۇش؛ باشقا ئەللەردىن كەلگەن سوۋغا ـ تارتۇقلارنى تىزىملاپ خەزىنىگە تاپشۇرۇش؛ باشقا ئەللەرگە يوللىنىدىغان سوۋغا ـ تارتۇقلارنى تەييارلاش؛ باشقا ئەللەردىن كەلگەن ئەرباباللارغا بېرىلىدىغان خىلئەت، كىيدۇرۇلىدىغان تون، مىندۇرۇلىدىغان ئات ـ ئىنئاملارنى تەخ قىلىپ بېرىش... ئۇلار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ئىدى. يىگىرمە تۆت ئاغىچىنىڭ ھەربىرى ھېسابات ئىشلىرىغا ماھىر بىرنەچچە خىزمەتچىنى ئىشقا سالاتتى.

رەيھاندىن چۈشكىچە ئاغىچىلار بىلەن سۆزلىشىپ، كۆڭلىگە پۈككەن يەتتە كىشىنى ھېساباتنى تەكشۈرۈشكە سالماقچى بولدى. باشقىلار ئۆيگە قايتىشقا باشلىغاندا، ئۇلارنى ئېلىپ قېلىپ مۇددىئاسىنى ئېيتتى، ئىشنى بۈگۈندىن باشلىماقچى بولۇشتى.

رەيھاندىن ئوردا ھويلىسىغا چىقىشىغا، باشتىن ـ ئاياغ قارا پۈركەنجىگە ئورالغان بىر ئايال كېلىپ سالام قىلدى.

ـــ ئەسسالام، ھاجىم جانابلىرى، ئۆزلىرىنى ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى، چاقىرىپ كېلىڭ، دەپ ئەۋەتتى. مەن ئۇنىڭ باش كېنىزىكى ئەگىنكىش بولىمەن.

ـــ قايسى ئالتۇن تارىم؟

ـــ ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئادىرا تۈركەن خاتۇن.

ـــ ماقۇل، خىزمىتىگە تەييارمەن.

رەيھاندىن ئاتلارنى ئېلىپ كەلگەن بويانقار بىلەن ئادارغا كېتىۋېرىشنى ئېيتىپ، ئەگىنكىشىنىڭ كەينىدىن ھەرەم قورۇسىدىكى مەلىكە ئادىرانىڭ قەسىرىگە كىردى. قۇرۇپ تۇزۇشقا باشلىغان رەيھانلارنىڭ خۇش پۇرىقى ئازادە قەسىر ھويلىسىنى بىر ئالغاندى.

ـــ جانابلىرى، مەن قۇنچۇيغا كەلگەنلىرىنى ئېيتاي.

ئۇزاق ئۆتمەي قارا يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆڭلەك كىيىپ، ئاق ھىلىمىلە رومال سالغان قامەتلىك ئايال چىقتى. رەيھاندىن ئۇنىڭ ئالتۇن تارىم ئادىرا ئىكەنلىكىنى پەملەپ، قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى ۋە يەرگە كۆز تىكىپ دېدى:

ــ ئالىيلىرى چاقىرتىپتىكەنلا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

ــ ھاجىپ جانابلىرى، ئۆيگە مەرھەمەت قىلغايلا، ــ مەلىكە كەينىگە بۇرىلىپ، قىيا ئوچۇق ئىشىكتىن گىلەم سېلىنغان دەھلىزگە، ئاندىن ھاۋا رەڭ پەردىسىنى ئىككى كېنىزەك قايرىپ تۇرغان ئالتۇن ھالقىلىق ئىشىكتىن خانىغا كىردى ــ دە، تۆرگە قويۇلغان كۈمۈش پايىلىك تەختتە ئولتۇردى. تەخت قۇببىسىگە ئېسىلغان پەردىنى چۈشۈرۈپ ئۇنلۇك:

ــ مەرھەمەت قىلسىلا، ــ دەپ تەكلىپ قىلدى.

رەيھاندىن ئوتقاشتەك گىلەمدىن كۆزىنى ئالماي قول باغلاپ تۇردى.

ــ ئولتۇرسىلا ھاجىپ، ــ يېشىل پەردە كەينىدىن مەلىكىنىڭ ھەسرەتلىك ئاۋازى ئاڭلاندى.

رەيھاندىن كىمخاب كۆرپىدە يۈكۈنۈپ تەخت تەرەپكە كۆز سالدى. مەلىكىنى يوشۇرغان پەردە مەيىن يەلپۈنۈپ تۇراتتى. تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئاسقۇدا ئالتۇن ساپلىق ئەگرى قىلىچ ئېسىقلىق ئىدى. سول تەرەپكە ئوقيا، خەنجەر ئېسىلغان بولۇپ، تامغا چىقىرىلغان گۈلدار ئويۇقلارغا كىتاب تىزىلغانىدى. بىر ئويۇققا ئايالچە دۇبۇلغا ــ ساۋۇت، يەنە بىر ئويۇققا ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر قويۇلغان بولۇپ، كۆزگە ئالاھىدە تاشلىناتتى. «بۇ ئۆيدە جەڭ ئەسلىھەلىرىنىڭ ھەممىسى بار ئىكەن. قۇنچۇي ماھىر چەۋەندازدەك قىلىدۇ، نېمىشقا تاج كىيمىدىكىنە؟»

ــ ھاجىپ جانابلىرى، چاقىرتىشىمنى سىلى ئويلاپ باقمىغان بولغاچقا ئەجەبلىنىۋاتسىلا كېرەك، ــ دەپ سۆزگە كىرىشتى مەلىكە ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ، ــ بۇغرا قاراخان ئەھمەد

تۇغانخاننىڭ ۋاپات بولغىنىغا بىر يېرىم يىل بولۇپ قالدى. مەرھۇمنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان قېيىنئىنىم مەنسۇرخاننىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سىلى ئوبدان بىلىدىلا، — مەلىكە سەل توختىۋېلىپ، ئەھۋالنى ئوچۇق بايان قىلىشقا ئۆتتى، — بۇ ئادەم ئەلنىڭ غېمىنى يېمەي كەيپ ـ ساپا، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن بولۇپ كەتتى. كۈندە كەچتە زىياپەت، بەزمە ئۆتكۈزۈپ، شاراب ئىچىپ ئىمانىنى بۇلغىدى. ئاغىچى ئۇلۇغلىق مەنسىپىدىن سىلىنىمۇ ئېلىپ تاشلاپ، بىر شارابخورنى ئورۇنلىرىغا دەسسەتتى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىپ خالىغىنىنى قىلىشقا يول ئاچتى. بۇنىڭ ئۈستىگە قىزىنى غەزنەۋىلەر شاھىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغاندىن كېيىن، ھە دېسىلا سۆۋغا ـ سالام ئەۋەتىپ، خەزىنىنى خورىتىشقا يۈزلەندى. ئۇ ھازىر يۈغرۇش باشى بولۇنبەگ، قاپۇغچى باشى دوقاقبەگلەرنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ قۇتراتىشى بىلەن ئاكام يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا قارشى يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. ھەممىدىن ماڭا ئەلەم قىلغىنى، مېنى ئالماقچى بولۇپ ئېغىز ئاچقىنى، — مەلىكە ئۆكسۈدى، ئاندىن كۆز يېشىنى سۈرتۈپ يىغلامسىراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئېرىم ۋاپات بولۇپ قىرىقى توشمايلا مەنسۇرخان قەسىرىمگە كىرىپ: «قۇنچۇي، نېمىشقا بۇنچە مالال بولىدىلا؟ ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ يۈرسىلە، سىلىنى قايغۇلۇق ھالدا كۆرۈشنى خالىمايمەن» دەپ ئۆزىنىڭ مەيلى بارلىقىنى سەزدۈردى. زۇۋان سۈرمەي ئۈزىتىپ قويدۇم. شۇنىڭدىن كېيىن پات ـ پات كىرىپ سۆۋغا تەقدىم قىلىدىغان، ھال سورايدىغان بولۇپ قالدى. قۇيرۇق شىپاڭشىتقان ئىتقا تاياق تەڭلەپ غالجىر قىلىپ قويماي دەپ، يەنىلا ئۇن چىقماي ئولتۇرۇۋەردىم. مەنسۇرخان مېنى ئېغىز ئاچۇرالماي، دەسلەپ بولۇنبەگنى، كېيىن دوقاقبەگنى، ئارقىدىن ئۇلۇغ ھاجىپنى قويدى. بۇ ياغلىمچىلار ياتلىق بولۇشقا مېنى ئۇنىتىش ئۈچۈن، ئۇنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ، قىلمىغان گەپ ـ

سۆزلىرى قالمىدى. «خاقانىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنىگە رەھمەت. مەن ئۆمۈر بويى ئېرىم تۇغانخانىنىڭ تەرىتىدە ئولتۇرماقچىمەن» دەپ جاۋاب بېرىۋىدىم، بىر مەزگىل جىمجىتلىق قالدى. يېقىندىن بېرى مەنسۇرخانۇ ئۆزى نەچچە قېتىم كىرىپ، ئۇيات - نومۇسنىمۇ قايرىپ قويۇپ: «مەن سىزگە ئاشىق. بۇغرا قاراخانلىق تەختىدىن كېچىمەنكى، سىزدىن كەچمەيمەن» دەپ ئايىغىمغا يىقىلدى. مەن ناھايىتى سىلىقلىق بىلەن: «ھازىر سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، ئەقىل - ھوشۇمنۇ جايىدا ئەمەس، ئالىيلىرىنى كۆتۈشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، سەۋر قىلىپ تۇرسىلا، ۋاقتى كەلگەندە ئۆزۈم ئالدىلىرىغا چىقىمەن» دەپ ئالداپ يولغا سالدىم، ھاجىپ، ئۇنىڭدىن شۇنداق نەپرەتلەندىمكى، كۆرەر كۆزۈم قالمىدى. ئۇنىڭ يەنە ئالدىمغا كىرىشىدىن بۇرۇن، ئۇنى توسۇش ئۈچۈن چارە ئىزدەپ ئۆزلىرىنى چاقىرغانىدىم. خالىس، سەممىي، ئەلگە جان كۆيەر ئەرباب ئىكەنلىكلىرى ماڭا ئۇزاقتىن بۇيان مەلۇم بولغاچقا، ئۆزلىرىنى مەسلىھەت بېرىشكە مۇناسىپ كۆرۈپ دەردىمنى تۆكۈۋاتىمەن. بۇ ئازابلىق ھالەتتىن پېقىرنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان بولسىلا، — مەلىكە يىغا بىلەن سۆزىنى تۈگەتتى.

رەيھاندىن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ دېدى:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، مەنسۇرخان ناھايىتى دىتسىز ھەم ئاچ كۆز، توخۇ يۈرەك خاقان، ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرى ماڭا مەلۇم.

— مەنسۇرخانىنىڭ ماڭا ئۆيلەنمەكچى بولغانلىقىنىمۇ بىلەمدىلا؟ — ئەجەبلىنىپ سورىدى ئادىرا.

— بىلىمەن، قۇنچۇي. مېنى تۇنۇگۈن مەنسۇرخان بۇ ئىشتىن خەۋەرلەندۈردى. ئۇ ئالىيلىرىغا كۆڭلى بارلىقىنى ئېيتىپ، مېنى ئەلچى بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ بېرىشكە بۇيرۇغانىدى. مەن يانلىرىغا كەلگۈچە، سىلى چاقىرتتىلا، — رەيھاندىنىڭ سۆزلىرى مەلىكىنى ھەيران قالدۇردى.

ـــ ژاي خۇدايىمەي، بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇنىڭغا ياتلىق بولۇشۇمنى ماقۇل كۆرىدىكەنلا ـ دە.

ـــ يوقسۇ، مەلىكە، سىلى ئالىيجاناب تۈركەن خاتۇن. ئۇنداق ئۆزىنى بىلمىگەن پاراسەتسىز خاقانغا سىلى ھەرگىز مۇناسىپ ئەمەس. مېنىڭ رازىلىق بىلدۈرۈشۈم، ئۇنى رايىدىن يانىدۇرۇش ئۈچۈن.

ـــ قانداق قىلىپ، ھاجىپ جانابلىرى؟

ـــ بۇ ھەقتە ئەمدى مەسلىھەتلەشسەك بولىدۇ. چاقىرتمىغان بولسىلمۇ، ئالدىلىرىغا كەلگەن بولاتتىم، ئالىيلىرى.

ـــ مۇنداق دېسىلە، مەن قانداق قىلسام بولار؟

ـــ قۇنچۇي ئالىيلىرى، مەنسۇرخان گۈزەل ئايالنى كۆرسە ئۆزىنى تۇتالمايدىغان ھاياسىز ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولغاندىن بېرى مىجەزىنى ئوبدان بىلمۇالدىم. ئۇ بۇغرا قاراخان بولۇۋېلىپلا تېرىسىگە پاتماي قالدى، خۇدىنى بىلمەي كۆرەڭلەپ كەتتى. غەزنەۋىلەر پادىشاھىغا قۇللۇق قىلىشمۇ، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا قىلىچ كۆتۈرمەكچى بولۇشمۇ، ئالىيلىرىغا كۆز تىكىشمۇ، ئۇنىڭ كالىتە پەملىكىدىن بولۇۋاتىدۇ. ئالىيلىرى ئۇنىڭغا ئوبدان جاۋاب بېرىپ كەپتىلا. مېنىڭچە، بۇ بەتخۇي خاقانىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويماسلىق كېرەك. جاۋاب بېرىشنى ئارقىغا سۈرۈش ئەڭ ياخشى چارە. مېنىڭچە، ئۇنىڭ قورقۇنچاق مىجەزىدىن پايدىلىنىش كېرەك. ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئۇستۇن كۆرسىتىپ، ئۇنى ئەندىشىگە سېلىپ قويساق، ئۆزلىرىگە يېقىنلىشىشتىن ساقلانغىلى بولار.

رەيھانىدىن مەنسۇرخاننى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىشتىن قانداق يالتايتقانلىقى، ئۆزىنىڭ يەنە ئاغىچى ئۇلۇغلىقا تەينىلەنگەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىپ، مەلىكىگە ئۈمىد بېغىشلىدى.

ـــ جانابلىرىنى ھازىرغىچە ھاجىپ دەپ بىلىپ

كەلگەنىدىم، ــ دېدى مەلىكە ئادىرا كۆڭلى تىنغان ھالدا، ــ ئاللا ياخشى بەندىسىگە ھەرقاچان مەدەتكار ئىكەن. ئەمدى ئاچ كۆز ئەربابلار دۆلەت خەزىنىسىنى خالىغانچە بۇزۇپ ـ چاچالمايدىغانلىقىدىن ئۆكۈنۈپ قانداق نەيرەڭلەرنى چىقىراركىن؟

ــ بۇنى خۇدا بىلىدۇ، قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۇلار قانداق ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ئىشقا سالسۇن، ناھەق ئۇستىدىن ھەق غەلىبە قىلمايدۇ. مەن تېخى تۇنۇگۈن ھاجىپ ئىدىم، بۇگۈن ئەتىگەن ئوردىغا كىلىپ، بۇغرا قاراخان چۇشۇرگەن يارلىقتىن يەنە ئاغىچى ئۇلۇغى بولغىنمىنى بىلدىم. ياخشى تىلەكلىرىگە تەشەككۇر، ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى. مەن خىزمەتلىرىگە ھەرقاچان تەييار، ــ رەيھاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ ماڭماقچى بولدى.

ــ بىرئاز تەخىر قىلسىلا، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى. مەنسۇرخانغا نېمە دەيدىغانلىرىنى ئېيتىپ بېرىپ، تاماق يەپ كەتسىلە.

رەيھاندىن كۇلۇمسىرەپ دېدى:

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئەسلىدە ئادىرا قۇنچۇينىڭ ئۆزلىرىگە مەيلى بار ئىكەن، سالامەتلىكى ياخشى بولمىغاچقا، ماقۇل دەپ جاۋاب بېرىشكە پېتىنالماپتۇ. ساقىيىپ قالسىلا، ئۆزلىرى بىلەن نىكاھلىنىشقا قوشۇلدى، ــ دەيمەن.

ــ رەھمەت جانابلىرى، ئۆزلىرىدىن كۆپ مىننەتدار بولدۇم. ئەمدى مېھمانخانىغا مەرھەمەت قىلسىلا، ــ دېدى مەلىكە ئادىرا ئۇنى قەسىرنىڭ مېھمانخانىسىغا باشلاپ.

رەيھاندىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئالتۇن تارىم ئادىرا مەنسۇرخانغا جاۋاب بېرىشنى ئارقىغا سۈرۈپ ئۇچ يىلنى ئۆتكۈزدى. تۆتىنچى يىلىغا كەلگەندە ئۇچ كىنىزىكى بىلەن ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. قەيەرگە كەتكەنلىكىنى رەيھاندىنمۇ بىلمەي قالدى. غەزەپلەنگەن مەنسۇرخان شۇ كۈنى كېچە ۋە

كۈندۈزى قاراڭغۇللۇق قىلغان تۆت ياساۋۇلنى ئۆزى چېپىپ تاشلىدى. رەيھاننىدىن تۈتۈڭالمىغان بولسا، ھەرەمبىگى كۆك ئايىق بەگتۈتۈقنىمۇ چېپىۋەتكەن بولاتتى.

2

رەيھاننىدىن قارا سېكىلىكى ئۆسۈپ گەدىنىگە چۈشكەن يۈسۈپنى بەش يېرىم يېشىدا، قارىيخانىغا ئۆزى ئېلىپ باردى.

بەگبۇقا مەھەللىسىدىكى بۇ قارىيخانا مەسچىت ئىچىدە بولۇپ، ئۆيگە يېقىن ئىدى. مەسچىت ئىمامى ئەبۇ پۈتۈھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۈسەيىن ئەلئەلمائى دەرس بېرەتتى. سەمەرقەنت شەھىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بالا ئوقۇتۇشقا ئىشتىياق باغلىغان بۇ ئالىم بالاساغۇنغا قايتىپ كېلىپلا ئۆز قورۇسىدا قارىيخانا ئاچقانىدى. «قۇرئان» خېتىنى تونۇتۇشتىن ئىلگىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتەتتى.

ئۇ پەزىلىتى، پاساھىتى، نۇتقىنىڭ راۋانلىقى، قىرائىتىنىڭ لەرزانلىقى بىلەن جامائەت ئىچىدە تېزلا تونۇلۇپ، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن، بەگبۇقا مەھەللىسىنىڭ ئازنا مەسچىتىگە ئىمام، خاتىپ بولۇپ تەينىلەنگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قارىيخانىنى ئۆز قورۇسىدىن مەسچىتكە يۆتكىگەنىدى.

ھۈجرىدا كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرغان ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم يېشىل كاھىشتىن قوپۇرۇلغان گۈمبەز پەشتاقلىق چوڭ دەرۋازىدىن مەسچىت سەيناسىغا بىر خۇشرۇي گۆدەكنى يېتىلەپ كىرگەن رەيھاننىننى كۆرۈپ، ئالمان ـ تالمان بەقەسەم تونىنى كىيىدى ـ دە، ئىتتىك چىقىپ ئۇلارغا يېقىنلاپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى، مۇبارەك قەدەملىرى بىزگە قۇت ئېلىپ كەلگەي.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، مەخدۇم. ئۆزلىرى ئەھيا قىلغان بىلىك باغىنىڭ مېۋىسىدىن ئوغلۇمنى ئوزۇقلاندۇرغىلى كەلدىم، — رەيھاندىن بۇ دانىشمەن ئۇستاز بىلەن كۆرۈشۈپ، قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە قارىدى، — ئوغلۇم، ئۇستازىڭغا سالام بەرگىن.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، كىشى قارا، كۆڭلىگە ئەقىل كىرمىگەن نارەسىدە گۆدەكنى بوشغۇت[1] قىلىشنى ماقۇل كۆرەرلىمۇ؟ — دېدى يۈسۈپ ئېگىلىپ.

«نېمىدېگەن پاساھەتلىك، تەۋەززۇلۇق بالا بۇ. ئوبدان تەربىيەلىنىپتۇ، قىلغان سۆزلىرى نېمىدېگەن ئورۇنلۇق ـ ھە !» دېدى مەخدۇم ئىچىدە زوقى كېلىپ.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئالىپ گۆدەك. سەن ماڭا بۇگۈندىن باشلاپ بوشغۇت بولدۇڭ. نېمىنى ئۆگىنىشنى خالايسەن؟ — مەخدۇم بالىنى سىناپ كۆرمەكچى بولدى.

— ئات مىنىشنى ئۆگەنسەم، ئەمدى بىلىك ئۆگىنىشنى خالايمەن، — كۈلۈپ جاۋاب بەردى يۈسۈپ.

— نېمە ئۈچۈن بىلىك ئۆگىنىشنى خالاپ قالدىڭ؟

يۈسۈپ بىردەم ئويلىنىۋېلىپ دېدى:

— ئاللانىڭ دەرگاھىدا گۇناھكار بولماسلىق، بەندە ئالدىدا يەرگە قاراپ قالماسلىق ئۈچۈن.

— باركاللا، باركاللا، بالام. پېقىر بىر زېرەك بوشغۇنقا ئېرىشكەن ئوخشايمەن، — ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئېڭىشىپ، يۈسۈپنىڭ بادام دوپپىسىنى كەينىگە سەل سۈرۈپ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى، — ئۇچۇق چىھرىڭدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى، سەن بىلىم تەھسىل قىلىپ كامال تاپالايسەن، — ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان رەيھاندىنغا قارىدى، — جانابلىرى، ھۈجرىغا مەرھەمەت قىلغايلا، ئۆزلىرىنى تۇرغۇزۇپ قويدۇم.

---

① بوشغۇت — شاگىرت دېگەن مەنىدە.

ـــ يوقسۇ، مەخدۇم، قايتمىسام بولمايدۇ. ماقۇل بولسىلا دەرسخانىنى بىر كۆرسەم، ـــ دېدى رەيھانىدىن مەسچىتنىڭ دەل ـ دەرەخلىك، گۈل ـ گىياھلار قاپلاپ كەتكەن سەيناسىغا، گەجخاك قىلىنىپ خىلمۇخىل نەقىش چېقىرىلغان خانىغا، كايۋان[1]نىڭ تام ـ تورۇس، تۇڭرۇكلىرىگە كۆز سالغان ھالدا.

ـــ ماقۇل بولمامدىغان جانابلىرى، ئۆزلىرىنىڭ نەزەرلىرى دەرسخانىمىزنى جانلاندۇرۇۋەتسە ئەجەب ئەمەس.

ئۇلارنى گۈلزارلىق ئىچىدىكى يالغۇز ئاياغ يول بىلەن باشلاپ ماڭغان مەخدۇم مەسچىتنىڭ ئوڭ تەرىپىگە سېلىنغان پەنجىرىلىك ئۆينىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ، ئىشكىنى ئاچتى.

ـــ مەرھەمەت قىلسىلا، ھە، قېنى كىرگىن، بالام.

رەيھانىدىن ئوغلى بىلەن ئۇڭرىق، سۇپۇرگە قويۇلغان دەھلىزگە، ئاندىن ئوڭ ياندىكى دەرسخانىغا كىردى.

ـــ كەڭرى ئىكەن. بۇ دەرسخانىدا قانچە بالا ئوقۇيدۇ، مەخدۇم؟

ـــ ئىككى دەرسخانىدا يۇزدىن ئارتۇق ئوسمۇر ئوقۇيدۇ، جانابلىرى. سول ياندىكى دەرسخانىدا بەزى كونىرى بالىلار قايتاقاندىن كېيىن، ئاڭلاشنى خالاپ كەلگەنلەرگە قۇرئان ۋە ھەدىسنى تەپسىر قىلىپ بېرىمەن، بەزىدە تەبلىغ[2]مۇ قىلىمەن، جانابلىرى.

ـــ بۇنى بىلگەن بولسام، كېلىپ ئاڭلاپ قاراڭغۇ دىلىمنى نۇرلاندۇرىدىكەنمەن، مەخدۇم. ۋاقىپلىنىپ قالغىنىم ياخشى بولدى، پېقىر بىلىككە بەك تەشنا.

ـــ رەھمەت جانابلىرى، پېقىرنىڭ بىلگىنىدىن بىلمىگەنلىرى كۆپ، كېلىپ يارەمدە بولۇشلىرىغا موھتاج مەن.

ـــ ئۇنداق بولامدىغان مەخدۇم. پېقىر بىر تىجارەتچى، ئىلىم ئەھلى ئەمەس. شۇڭا، بۇ ئوغلۇمنى كىچىكىدىن كامال تاپقۇچە

---

① كايۋان ـــ خانىقانىڭ ئالدى، ئىككى يېنىغا چېقىرىلغان پېشايۋان.

② تەبلىغ ـــ ۋەز ـ نەسىھەت.

ئوقۇتاي دەيمەن، ــ رەيھانىدىن سۆزىنى توختىتىپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ دىققەتتە تۇرغان يۈسۈپنى ئۆزىگە تارتىپ بېشىنى سىلىدى، ــ ياخشى ئوقۇغىن ئوغلۇم، كىشى قارىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرمە، سۆزىگە ئوبدان قۇلاق سال، ئۆگەنگىنىڭنى ئېسىڭدە تۇت، خەتنى چىرايلىق يېزىشنى ئۆگەن.

ــ باش ئۈستىگە، ئاتا. ئېيتقانلىرىنى يادىمدا ساقلايمەن، كىشى قارىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ياخشى ئوقۇيمەن، ــ دېدى يۈسۈپ چاقماقتەك سۆزلەپ.

ــ بۇ بالا ناھايىتى ئەقىللىك ئىكەن، جانابلىرى، سۆز ـ ھېرىكەتلىرى تەربىيە كۆرگەن چوڭ ئادەمدەك. ئەگەر ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرمەي، باشقىلاردىن ئاڭلىغان بولسام، بۇنداق زېرەك ئىكەنلىكىگە ئىشەنمىگەن بولاتتىم، ــ قايىللىقىنى بىلدۈردى يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىدىن زوقلانغان ئەبۇ پۈتۈف مەخدۇم.

ــ بۇ بالامنىڭ تىلى بىر يېرىم ياشقا كىرىپلا چىققان، ــ دېدى رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ سەبىي ۋاقتىدىكى قىلىقلىرى كۆز ئالدىغا كېلىپ، ــ ئىككى ياشقا كىرە ـ كىرمەيلا ھەممە گەپنى قىلىپ، ئۆيدىكىلەرنىلا ئەمەس، مەھەللىدىكى چوڭ ـ كىچىكنى ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇچ ياشقا كىرگەندىن كېيىن، تولا سوئال سوراپ جاۋابىغا قانائەتلەنمىسە، بولدى قىلماي سوراپ تۇرۇۋېلىپ، ئادەمنى چارچىتىۋېتىدىغان، ھەتتا زېرىكتۇرۇۋېتىدىغان بولدى. تاغ ـ دەريالارنىڭ، يۇلتۇزلارنىڭ، ھايۋانلارنىڭ نامىلىرىنىلا ئەمەس، ئۇششاق سۈرە ـ ئايەتلەرنى، مەندىن، ئانىسىدىن سوراپ، يادقا ئېلىپ بىزنى ئۆزىگە تېخىمۇ ئامراق قىلىۋەتتى. قولۇمغا كىتاب، قەلەم ئالسام، ئوقۇيمەن، يازىمەن دەپ تۇرۇۋېلىپ، بەرمەي قۇتۇلالمايدىغان بولدۇم. تۆتكە كىرپىلا ئۈيغۇرچە، كېيىن ئەرەبچە ھەرپلەرنى ئۆگىنىشكە باشلىدى. ھازىر ئىككى تىلدىكى ھەرپلەرنى تولۇق يازالايدۇ. ئەمدى قوشۇپ يېزىشنى، جۇملە تۈزۈشنى ئۆزلىرىدىن ئۆگىنەر. مەكتەپتە ئوقۇيمەن، دەپ تۇرۇۋالغاچقا بۇگۈن ئېلىپ كەلدىم،

بولمىسا يەنە ئىككى يىلدا ئوقۇش يېشىغا توشاتتى. ئەگەر خاپا قىلغۇدەك بولسا، ئاياپ ئولتۇرماي ئەدىپىنى بېرىپ قويسىلا.

ـــ مەن ھەرگىز ئەدەپسىزلىك قىلمايمەن، ئابا، ـــ دېدى يۈسۈپ ئاتىسىغا، ئاندىن ئۇستازىغا ھۆرمەت بىلەن باش ئەگدى. ئۇ مەكتەپكە كەلگىنىدىن ناھايىتى خۇش ئىدى.

ئوغلىدىن سۆيۈنگەن رەيھانىدىن دەرسخانىدىن چىققاندا، ئۆسمۇرلەر مەسچىت ئىشىكىدىن ئالدىراپ كىرىشكە باشلىغانىدى. ئۇلار سالام بېرىشىپ يۈسۈپ ئولتۇرغان دەرسخانىغا كىرىپ كېتىشتى.

مانا شۇ كۈندىن باشلاپ يۈسۈپنىڭ مەكتەپ ھاياتى باشلاندى. ئۇ بالىلارنىڭ ئەڭ كىچىكى بولغىنى ئۈچۈن ئالدىنقى قاتارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغۇزۇلدى.

ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم بالىلارنى يېشىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى، ساۋاتىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە قاراپ بەش سىنىپقا بۆلۈپ دەرس ئۆتەتتى. يېڭى كەلگەنلەرگە ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ھەرپلەر، ھەرپلەرنى قوشۇپ سۆز ياساش، سان، سانلارنى قوشۇش ۋە ئېلىش ئۆتۈلسە، بالىلارنىڭ ساۋاتىنىڭ چىقىشى، دەرسلىكلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشىگە قاراپ سىنىپ ئۆرلىتەتتى. سىنىپ ئۆرلىگەنسېرى يېڭى دەرسلەر، مەسىلەن، ھەپتىيەك، قۇرئاننى يادقا ئېلىش، گىراماتىكا، جۇغراپىيە، سانلارنى كۆپەيتىش ۋە بۆلۈش، پەلسەپە، تارىخ، ئىلمىي نۇجۇم، ئەدەبىيات قاتارلىق دەرسلەر قوشۇلۇپ باراتتى. دەرس ئۆتۈشكە ئۆزى ئۇلگۈرەلمىسە، يۇقىرى سىنىپتىكى ئۆگىنىشى ياخشى، يېشى چوڭراق بالىلارنى ئۆزىگە ياردەمچى قىلىپ، تۆۋەن سىنىپتىكى بالىلارنى باشقۇرۇشقا، بەزىدە دەرس ئۆتۈشكە ئورۇنلاشتۇراتتى.

مەسچىت ئىچىدىكى بۇ مەكتەپ «قارىيخانا» دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇھىم دەرسلەر ئۆتۈلىدىغان قائىدە ـ تۈزۈملۈك مەدرىسە ئىدى. بەزى بالىلار ساۋاتىنى چىقىرىۋالغۇچە، بەزىلەر «قۇرئان كەرىم»نى يادقا ئېلىپ بولغۇچە، بەزىلەر ئەرەب تىلىنى

ئۆگىنىۋالغۇچە ئوقۇشاتتى. بەزىلەر بولسا كۆپ يىل ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇ يەردىن سەمەرقەنت، بۇخارا، قەشقەر، باغدادتلارغا ئىلىم تەھسىل قىلغىلى كېتەتتى. ھەربىر بالا ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئوتۇن، ئۇندىن تارتىپ تەڭگە ـ تىللاغا قەدەر نەرسىلەرنى، يەنى تاپقىنىنى ئوقۇتۇش ھەقىقى ئۈچۈن ئېلىپ كېلەتتى. ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم ئاز ـ كۆپ دېمەي قوبۇل قىلاتتى ھەممە بالىلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلاتتى، كۆيۈنەتتى...

ئەڭ ئالدىدا يۆكۈنۈپ ئولتۇرغان يۈسۈپ قارا كۆزلىرىنى مىت قىلماي ئۇستازىنىڭ ساۋاق بېرىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم ئۇنىڭغا يېنىغا كېلىپ زوڭ ئولتۇرۇپ، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ھەرپلەرنى يازغۇزۇپ سىناپ كۆرۈۋىدى، يۈسۈپ ھەرپلەرنى يىپقا ئوتكۇزۇلگەن مارجاندەك رەتلىك، چىرايلىق يېزىپ ۋە ئوقۇپ ئۇنى قايىل قىلدى. مەخدۇم يۈسۈپنىڭ تېخى كىچىكلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇيغۇرچە ئىككى، ئۈچ، تۆت ھەرپتىن تۇزۇلگەن ئالتە سۆزنىڭ، ئەرەبچە ئىككى، ئۈچ، تۆت ھەرپتىن تۇزۇلگەن ئۈچ سۆزنىڭ، ئوقۇش، يېزىلىش قائىدىسىنى سۆزلەپ بەردى، بىردىن ئونغىچە سانىنىڭ قانداق يېزىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى ۋە كەچكىچە تەكرار يېزىپ ئوقۇشنى تاپىلاپ بىرىنچى كۈندىكى دەرسىنى تۈگەتتى.

ھالبۇكى، يۈسۈپ بىر سائەت ئۆتۈپلا قومۇش قەلەمنى دەپتەر بىلەن رېھىل ئۈستىگە قويۇپ، بالىلارنىڭ ئوقۇشىنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان مەخدۇمنىڭ يېنىغا كەلدى.

ـــ كىشى قارا، ئۇيغۇرچە ئالتە سۆزنى، ئەرەبچە ئۈچ سۆزنى ئۆزلىرى سۆزلەپ بەرگەن قائىدە بويىچە ئوقۇشنى، يېزىشنى، بىردىن ئونغىچە سانىنى يېزىشنى ئۆگىنىپ بولدۇم. يەنە ئۆگىتىپ قويغان بولسىلا، ـــ دەپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

ـــ دەپتىرىڭنى ئېلىپ كەلگىن، كۆرۈپ باقاي.

يۈسۈپ دەپتىرىنى ئېلىپ كەلدى. مەخدۇم ئۇنچىدەك يېزىلغان

ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە سۆزلەرگە قاراپ بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلدى. ئۇ ھەربىر سۆزنى يىگىرمە ـ ئوتتۇز قېتىمدىن يېزىپ نەچچە بەتنى تولدۇرغانىدى.

ـــ نېمانداق تېز، بۇنداق ئۆگەنگىلى تۇرساڭ، مېنى ئالدىرىتىپ قويىدىغان ئوخشىمامسەن، كىچىك بوشىغۇت. ئۆگىنىپ بولغان بولساڭ تەكرارلا.

ـــ ئۇنداق قىلسام ۋاقىت زايە بولمامدۇ. ئۆگىنىپ بولغىنىم راست. تەكرارلاۋەرگۈم يوق، قاراپ ئولتۇرسام بولماس، يېڭى دەرس بەرسىلە، ـــ دېدى يۈسۈپ مختەك تۇرۇپ.

ـــ بولىدۇ، بولىدۇ، بوشىغۇت، يېڭى دەرس بېرەي.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇيغۇرچە ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ھەرپتىن تۇزۇلگەن سۆزدىن ئوننى، ئەرەبچە سۆزدىن بەشنى، قانداق ئوقۇش، يېزىشنى، ساندىن ئوتتۇزغىچە ساناش، يېزىشنى ئۆگەتتى... شۇنداق قىلىپ، يۈسۈپ ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

ھەر كۈنى ئەتىگەندە بوينىغا بەرقۇتتىن تىكىلگەن جىلىت ئاسقان يۈسۈپ، كۈن ئۇپۇق يۇزىدىن باش كۆتۈرگەندە قارىيخانىغا بېرىپ بولاتتى.

3

يۈسۈپ ناھايىتى ئەقىللىك ئىدى. گەرچە بەش ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، كۆز ئالدىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتەلەيتتى، ياخشى ـ يامان سۆز ـ ھەرىكەتنى پەرق ئېتەلەيتتى، بۇ توغرۇلۇق دەرھال مۇلاھىزە قىلىپ پىكرىنى قويالايتتى، ھازىر جاۋاب ئىدى. ئاسان ئاچچىقلانمايتتى، لېكىن ناھەقچىلىككە يولۇققاندا دېمەكچى بولغىنىنى ئوچۇق ئېيتاتتى. ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ باشقىلارنى بىزار قىلماي، تەمكىنلىكى بىلەن ئامراقلىقىنى كەلتۈرەتتى. ئۆزىگە گەپ كەلتۈرۈشنى، تىل ئىشتىشنى زادى خالىمايتتى. گەپ قىلغاندا، باشقىلارنىڭ زىتىغا

تېگىدىغان سۆزنى قىلمايتتى. باشقىلار خاپا بولىدىغان قىلىقلارغا بېرىلمەيتتى، كۆڭۈل ئاياشنى بىلەتتى. شوخ بولسىمۇ بەكباش ئەمەس، ئېغىر ـ بېسىق ئىدى. بۇ مىجەزى كۆرگەنلا ئادەمگە ياقاتتى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇنىڭ بۇ مىجەزىنى بەك ياقتۇرۇپ قالدى. «يۈسۈپنىڭ ئەقلى يېشىدىن هالقىپ كېتىپتۇ. ئۇ تىرىشچانلىق بىلەن ئۆگىنىدىغان بولسا، يېقىن كەلگۈسىدە زامانىسىنىڭ بۆگۈ بىلگەسى بولۇپ قېلىشىدا شۈبهە يوق» دەپ ئالاهىدە كۆڭۈل بۆلۈپ ئۆزى دەرس ئۆتىدىغان بولدى.

بىر يىل شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتى. يۈسۈپنىڭ بويى ئۆسۈپ زېهنى ئۆتكۈرلەشتى. ئۇيغۇرچە خەت يېزىشنى ئۆگىنىۋالدى. كىتابلارنى ئوقۇيدىغان بولدى. ئەرەبچە گىراماتىكىنىڭ ئىنچىكە قائىدىلىرىنى چۈشىنىپ يادلاپ، نۇرغۇن سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىپ، ئۇستازىنى رازى قىلدى. «قارىيخانا» ئۇ هەمىشە تەلپۈنىدىغان مۇقەددەس جاي بولۇپ قالدى.

قارىيخانىغا ئۇنى ئەتىگەنده ئادار ئەكېلىپ قويۇپ، كەچتە ئېلىپ كېتەتتى. چۈشته ئۇ موللىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، تاماق يەپ ئارام ئالاتتى. بۇنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم رەيهانىدىنغا ئېيتىپ، ئۇنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شۇنداق ئورۇنلاشتۇرغانىدى. كۆپ چاغلاردا بۇ ئۇستاز بىلەن شاگىرت چۈشته ئۇخلىماي، ئۆگىنىش ـ ئۆگىنىش بىلەن بولاتتى.

بىر كۈنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۈسۈپنى مەسچىتكە يېقىنلا يەرده بولغان ئۆيىگه ئېلىپ باردى. ئۇلارنى هاۋاخان قۇشناچىم ئەمدىلا ئۈچ ياشقا كىرگەن قىزى بىلەن بىللە كۈتۈۋالدى. يۈسۈپ قارا چاچ، قارا كۆز، مەڭزى توغاچتەك چىرايلىق سەبىي قىزنى كۆرۈپلا ئامراق بولۇپ قالدى.

ئىسمىڭ نېمە خان؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ.

ــ ئاقبىرا، ــ قىز قىزىقسىنىپ قاراپ، بىردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئاتىسىنىڭ تونىنىڭ پېشىگه ئورىنىۋالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم چۈشلۈك تاماقنى يۈسۈپ بىلەن

كېلىپ ئۆيىده يەيدىغان بولدى. يىگىرمە يىل سەمەرقەنتته ئىلىم تەھسىل قىلغان بۇ ئۇستاز كېچىكىپ ئۆيلەنگەنىدى. تېخى مۇشۇ قىزىدىن باشقا بالا يۇزىنى كۆرمىگەنىدى، قىزغا زىيادە ئامراق ئىدى. بەزى كۈنلىرى قىزىنى قارىيخانىغا ئېلىپ كېلىپ يۇسۇپنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇاتتى، باشقا بالىلار باقاي دېسە زادى ئۇنىمايتتى. ئۇ يۇسۇپنىڭ بىردەم قەلەمنى ئېلىۋېلىپ، بىردەم سېكىلىكىنى تارتىپ ئويناپ ئۆگىنىشىگە كاشىلا قىلاتتى. بىر قېتىم سىياھدانىنى ئۆرۈۋېتىپ يۇسۇپنىڭ كىيىمىنى رەڭ قىلىۋەتتى. بۇنى كۆرگەن مەخدۇم ئۇنى قارىيخانىغا ئېلىپ كەلمەيدىغان بولدى. يۇسۇپمۇ ئوقۇشقا دەخلى قىلىدىغان بۇ قىزنىڭ كەلمەيدىغان بولغانلىقىدىن خۇش بولدى. ئەمما، بىرنەچچە كۈن چۈشتە بارمىسا ئاقىبىرانى سېغىنىپ قالاتتى.

يۇسۇپ ئالتە يېرىم ياشقا كىرگەندە خەتنە تويى بولدى. رەيھانىدىن ئۇنىڭغا تۇمۇر رەڭ ئەنجان بەقەسەمدە تون، يېشىل شايى سەللە ئورىغان بادام بۆك كىيدۈردى. كۆمۈش كەمەر باغلاپ خەنجەر ئېسىپ قويدى. ئاشانبۇقا تىكىپ بەرگەن پۆپۈچىكى بار چورۇقمۇ ئۇنىڭغا ياراشقانىدى، ئۇ قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ھويلىغا چىقىۋىدى، ساۋاقداشلىرى، مەھەللىدىكى ئاداشلىرى:

ــ بەگيۇسۇپ، بەگيۇسۇپ! ــ دەپ توۋلىشىپ ئۇنى ئارىغا ئېلىۋالدى.

توي چۈشكىچە قورۇدا داۋام قىلىپ، چۈشتىن كېيىن چۈ دەرياسى بويىدا داۋام قىلدى. چوڭلار ئوغلاق تارتتى، بالىلار ئات بەيگىسى قىلدى. يۇسۇپمۇ قارا تايىنى مىنىپ، جامائەت ئالدىدىن ئۇچقاندەك ئۆتكەندە، كۆپچىلىك زوقلانغان ھالدا غۇلغۇلا قىلىپ كېتىشتى:

ــ ئەجەب چېچەن ئىكەن، ھەممىدىن كىچىك تۇرۇپ، ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ــ ئۆزىمۇ، مىنگەن ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن.

ـــ ئېتى نېمە ئىكەن بۇ ئۆز بالىنىڭ؟
ـــ بەگيۇسۇپ ئىكەن.
ـــ خۇدا بۇ بالىنى بالا ـ قازادىن ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن.
ـــ مۇراد ـ مەقسىتىگە يەتسۇن.

يۇسۇپ بىلەن بىللە بەيگىگە چۈشكەن ئۆسمۇرلەرنىڭ چوڭى ئون تۆت ياش، كىچىكى توققۇز ياش ئىدى. تېخى يەتتە ياشقا كىرمەي تۇرۇپ، مىنگەن ئېتىنىڭ تاي بولۇشىغا قارىماي، يەتتە چاقىرىم يەرگە چېپىپ بېرىپ ھەممىدىن بۇرۇن قايتىپ كەلدى. قىزلار تاشلىغان ياغلىقلار تاينىڭ يالىغا، ئۇنىڭ گەدەن، يەلكىلىرىگە چۈشۈپ، ئۇچ ياغلىقنىلا تۇتۇۋالالىدى. يۇسۇپ ناھايىتى روھلىنىپ كەتكەنىدى، قارا كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئاتتىن چۈشۈشىگە يارۇق ئۇنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ، ئۇچ قېتىم ئايلاندۇرۇپ يەرگە دەسسىتىپ قويدى.

يۇسۇپ مەرىكە مەيدانىنىڭ مەركىزىدە قاراپ بىتاقەت بولغان ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمىنىڭ ئالدىغا كېلىپ سالام بەردى، ئاندىن بوۋىلىرى بەگتاش ئابدۇللا دامولا بىلەن بەگتۆمۇرگە، مېھرى بىلەن تەلمۇرۇپ تۇرغان ئاتىسىغا، مەرىكە مەيدانىنى چۆرىدەپ تۇرغان ئاۋامغا يېنىشلاپ سالام بېرىپ، ئاستا كەينىگە ياندى. ئۆزىگە تەلپۈنۈپ تۇرغان يارۇقنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنى قۇچاقلىۋالدى. ئۇنىڭ ئاقۇچ يۈزى ئانارەك قىزىرىپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا بولغانىدى. تۆت يېشىدىن باشلاپ ئات مىنىشنى ئۆگەتكەن، بولۇپمۇ بىر يىلدىن بۇيان ئات چېپىشنى مەشىق قىلدۇرۇپ «بالا چەۋەندار» قىلىپ يېتىشتۇرگەن يارۇقنا مىنەتدارلىقىنى يۈرەك ـ باغرىنى يېقىش بىلەن ئۇن ـ تىنسىز بىلدۈردى. قولىدىكى ئۇچ ياغلىقنىڭ بىرىنى ئۇنىڭ قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ قويدى، بىرىنى بويانقارغا بەردى، بىرى ئۆزىگە قالدى.

مەرىكىنىڭ ئاخىرىدا كۆپچىلىككە ئاش تارتىلدى. رەيھاندىن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمغا تون كىيدۇرۇپ، ئات مىندۇردى. تىللا

ئىنئام قىلدى. بەيگىگە چۈشكەن ئون تۆت ئۆسمۈرنىڭ ھەممىسىگە ئىككىدىن تىللا بېرىپ ئات مىندۈردى. جامائەت خۇشال ـ خۇرام ئۇزىدى.

باغاق يېزىپ ئېيتقان بولسىمۇ، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۆيگىمۇ كېلىشمىدى، مەرىكىگىمۇ قاتناشمىدى. مەنسۇرخان ۋەزىر ـ ئەمرلەرنى باشلاپ ئۆيگە كەلدى، مەرىكىگە قاتناشماي ئوغلى ئىنال تېگىننى خاس نۆكەرلىرى بىلەن ئەۋەتكەنىدى. رەيھاندىن ئۇنىڭغا سەمەرقەنتنىڭ ئىككى ياشلىق ئارغىمىقىنى ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە جاۋاھىرات بىلەن بېزەلگەن ئېگەر ـ يۈگەنلىرى بىلەن تارتۇق قىلدى. بارلىق مېھمانلارنى ئۇزىتىپ شام ۋاقتىدا ئۆيگە كەلدى. چارچاپ قالغان بەگتۆمۈر بىلەن ئاشانبۇقا پېشايۋاندا يانپاشلىدى. مەرىكىنى كۆرگىلى بارغان زەمۇران ئانا، يابىرالارمۇ كېلىشىپ يۈسۈپنى مۇبارەكلەشتى.

ـــ ئايتولۇن، ئايسىلگىلەرمۇ بارغانكەن، ئەتە ئەتىگەن كېلىپ، ئۆكسىنى ياتقۇزۇپ بولغاندىن كېيىن كەچلەپ كەتمەكچى بولدى. قارىغاندا، قېينىئاتا، قېينىئانىلىرى بىلەن ئەرلىرىمۇ كېلىدىغان ئوخشايدۇ. ئاباملارمۇ كېلىمىز دېدى، ـــ يابىرا ئۆزىنى قۇچاقلىۋالغان يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ رەيھاندىننى خەۋەرلەندۈردى.

ـــ مەرىكە مەيدانىدىلا ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ قويماقچىدىم، مېھمانلارنى ئۇزىتىش بىلەن بولۇپ كېتىپ ئونتۇپتىمەن، ـــ دېدى ئۇ قاراڭغۇلۇق باسقان ھويلىغا كۆز سېلىپ تۇرۇپ ۋە بىردىن سورىدى، ـــ قىزىمىز ئايتمىش، ئارچۇنلار قېنى، قىزتۇرمىشچۇ، ئۇلار كەلمىدىمۇ؟

يابىرامۇ ئىككى ھويلىغا قاراپ چىقىپ ئەنسىرىگەن ھالدا:

ـــ بايا مەھەللە قىزلىرى بىلەن بەيگىنى كۆرىمىز دەپ يېنىمىزدىن كېتىپ قېلىشقانىدى. قايتىپ كەتكەن ئوخشايدۇ، دەپ ئىز ـ دېرىكىنى قىلماي كېلىۋېرىپتۇق، ـــ دەپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرۇشقان هەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ پاتمپاراق بولۇپ كېتىشتى. شام ـ چىراغلارنى يېقىشنىمۇ ئونتۇپ يۈسۈپ بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىققان رەيھاندىن ئادار بىلەن يارۇقنى قىزلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى، بۇرۇنلا ئىشىك ئالدىغا چىققان يابىرا:

ـــ ئەجەب بىخەستەلىك قىپتىمەن، ئاتىسى. ئىز ـ دېرەكسىز قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلسەك بوپتىكەن، بەكلا ئەنسىرەپ قالدىم، ـــ دەپ يىغلىغىلى تۇردى.

بىتاقەت بولغان يۈسۈپ:

ـــ ئاباڭ، مەن ئالدىغا بېرىپ باقاي، ـــ دەپ بار كۈچى بىلەن يۈگۈرۈپ كەتتى.

ـــ توختا يۈسۈپ، يالغۇز بارساڭ بولمايدۇ، بىللە بارايلى.

رەيھاندىن يابىرا بىلەن ئۇنىڭ كەينىدىن ئالدىراپ مېڭىشتى.

يۈسۈپ يۈگۈرۈپ كوچىنىڭ دوقمۇشىغا كېلىشىگە، يىغلىشىپ كېلىۋاتقان ئارچۇن، قىزتۇرمىش بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار بىر مەھەللىلىك ئاداشلىرى بىلەن بىللە ئىدى.

ـــ ئارچۇن ئاچا ! ـــ يۈسۈپ كەلگىنىچە ئۇنىڭ قولىدىن تۇتۇۋالدى، ـــ ئايتمىش ئاچام قېنى، ئۇ نەدە قالدى؟

ئارچۇن يىغلاپ گەپ قىلالماي قالدى. قىزتۇرمىش دېدى:

ـــ بەيگە مەيدانىدىن يېنىپ، ئاداشلىرىمىز بىلەن دەريا بويىدا ئات چېپىشىپ ئويناپ قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەي قاپتۇق. ئۆيگە قايتماقچى بولۇۋاتساق، بىر توپ تۇلۇملۇغ ئەر[1] تۇيۇقسىز كېلىپ، بىزنى ئاتلىرىمىزدىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئايتمىش خېنىمنى ئېلىپ قاچتى.

يۈسۈپ داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. شۇ ئاردا ھاسىرىشىپ يېتىپ كەلگەن رەيھاندىن بىلەن يابىرا يىغلاۋاتقان ئارچۇن بىلەن

① تۇلۇملۇغ ئەر ـــ قوراللىق ئادەم.

قىزتۇرمىشنى كۆردى.

— ۋاي جېنىم قىزلىرىم، نېمە بولدۇڭلار؟ — دەپ سورىدى يابىرا ئۇلارنى باغرىغا تارتىپ.

— ئابا، تۇلۇملۇغ ئەرلەر ئايتمىش ئاچامنى ئەپقېچىپتۇ، — دېدى يۇسۇپ يىغلامسىراپ.

— نېمە دېدىڭ؟ — يابىرا ئۇياق - بۇياققا سەپسېلىپ ئېسەنگىرىگەن ھالدا سورىدى. ئۇ تېخى ئايتمىشنى قىزلارنىڭ ئارىسىدا بار دەپ قالغانىدى.

— ئاچاملار ئاداشلىرى بىلەن دەريا بويىدىن قايتماقچى بولۇۋاتقاندا، تۇلۇملۇغ ئەرلەر ئايتمىشنى ئەپقېچىپتۇ، ئابا، — دېدى يۇسۇپ خورسىنىپ.

— ئاھ، تەڭرىم ! بۇ نېمە ئىشتۇر؟! — يابىرا ھوشىنى يوقاتقاندەك بولۇپ جايىدىلا ئولتۇرۇپ قالدى.

— يۇرۇڭلار بالىلىرىم، ئۆيگە بېرىپ سۆزلىشەيلى، — دېدى يۇرىكى ئېچىشقان رەيھاندىن. ئۇ يابىرانى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ئاستا ئېلىپ ماڭدى.

ئارچۇنلارنىڭ بەش نەپەر قىز ئاداشلىرى ئىشىك ئالدىدا ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ئاتا - ئانىلىرى بىلەن ئۆيلىرىگە كىرىپ كېتىشتى.

ھويلىغا كىرىشىگە بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا باشلىق ھەممەيلەن ئالدىغا دەۋرەپ كېلىشتى. ھويلىغا شام - چىراغلار يېقىۋېتىلگەنىدى.

ئائىلىدىكى خاتىرجەملىك بۇزۇلدى. كۆڭۈلدىن خۇشاللىق كۆتۈرۈلۈپ، غەم - ئەندىشە ئورۇن ئالدى. مۇشۇ ئەنسىزلىكتە، ئەتىسى يۇسۇپنى يانقۇزۇشتى.

يەرگە كىرىپ كەتكەندەك ئايتمىشتىن دېرەك بولمايۋاتاتتى. بىتاقەتچىلىكتە كېچىسى رەيھاندىنمۇ، يابىرامۇ تۇزۇك ئۇخلىيالمىدى. قۇل - دېدەك، خىزمەتچىلەرنى ئايتمىشنىڭ دېرىكىنى ئېلىش ئۈچۈن مەھەللە - كوچىلارغا، بازار -

رەستىلەرگە، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا ـ كەنتلەرگە ئەۋەتتى، لېكىن كۆتكەن خەۋەرگە ئېرىشەلمەي يۈرەكلىرى كاۋاپتەك پىژىلداپ ئېچىشماقتا ئىدى.

رەيھاننىدىن ئائىلىدىكى ھەممەيلەنگە ئايتمىشنىڭ يوقلىپ كەتكەنلىكى توغرۇلۇق داۋراڭ سالماسلىقنى تاپىلىغان، ئۆزىمۇ ھېچكىمگە تىنمىغان بولسىمۇ، بۇ ۋەقە بالاساغۇن شەھىرىگە يېيىلىپ، كىشىلەر بەك قىزىقىپ سۆزلەيدىغان قورقۇنچلۇق ھېكايىگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. رەيھانىدىنغا بۇ بەك ئەلەم بولدى.

ئۇ خەۋەر بولۇپ قالارمىكىن، دەپ ئوردىدىكى گەپ ـ سۆزلەرگە دىققەت قىلدى. كوچا ـ بازارلارنى ئارىلىدى. كىشىلەرنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىگە زەن قويدى. ئايتمىشنىڭ تىرىكلىكى ياكى ئۆلگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق خەۋەرگە ئىگە بولالمىدى.

رەيھاننىدىن يۈسۈپتىنمۇ ئەنسىرەپ ئۇنىڭغا يارۇقنى ھەمراھ قىلىپ قويۇۋىدى، يۈسۈپ:

ـــ ئابا، مەن كىچىك بالا ئەمەس، چوڭ بولدۇم، قورقمايمەن. «قۇرئان كەرىم»نى يادلاۋاتىمەن، ئەرەب تىلىنىمۇ ئۆگىنىۋاتىمەن، كىتاب ماڭا ھەمراھ. مەندىن ئەنسىرىمىسىلە، يارۇقمۇ ئاچامنى ئىزدىسۇن، ـــ دەپ ئاتىسىنى تەسكىن تاپتۇردى.

بالا ئۆلۈپ كەتسە، ئاتا ـ ئانا بولغۇچى «ئۆمرى شۇنچىلىك ئىكەن، ئەمدى قانداق قىلىمىز، تەقدىرىم جايىنى جەننەتتە قىلغىن، قالغانلىرىمىزنىڭ ئۆمرىگە بەرىكەت بەرگىن» دەپ بىرنەچچە كۈن يىغلىشىپ تىنچلىنىپ قالىدۇ. ئەمما، بالا يوقلىپ كەتسە بۇنىڭغا چىدىيالمايدۇ، كېچە ـ كۈندۈز پەريات چېكىدۇ، پىراق ئوتىدا پۈچىلىنىدۇ. «قەيەردىدۇ؟ نېمە قىلۋاتقاندۇ، ئاچمىدۇ، توقمىدۇ، بىرسى ئازابلاۋاتقانمىدۇ، زۇلۇم قىلۋاتقانمىدۇ، ھاياتمىدۇ؟!» دەپ بىر كۈننى ئۆتكۈزگىچە مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلىدۇ، دۇنيادا بۇنىڭدىن ئېغىر ھەسرەت ـ ئازاب

بولمايدۇ.

يابىرا تولا يىغلاپ، رەيھانىدىن غەم يەپ، ئاش ـ نان گېلىدىن ئۆتمەي ياداپلا كەتتى. يابىرانىڭ ئاتىسى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا، قۇدىلىرى چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل، ئاشانبۇقا، كۆيۈئوغۇللىرى ئۇدمىش، بويانقارلار ئەتىگەندىمۇ، چۈشتىمۇ كېلىپ ھال سوراپ تۇردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئائىلە بويىچە ئايتمىشىنى ئىزدەشكە كىرىشكەنىدى. بولۇپمۇ، بۇغرا قاراخانىنىڭ خاس نۆكىرى بولغان ئۇدمىشنىڭ ئەس ـ يادى يوقلىپ كەتكەن قېينىسىگىلىسىدا بولغاچ، كۆزىنى ئىتتىك، قۇلقىنى دىڭ قىلىپ ئوردىنىمۇ، سىرتىنمۇ كۆزەتمەكتە ئىدى. ئۇ خاس نۆكەرلەر سەرداری بولغان بوزاغۇنىڭ يېقىندىن بېرى باشقىچە روھلىنىپ قالغىنىدىن، نېمە ئۈچۈندۇر ئۆزىنى مازاق قىلغان تۇستە ھېجىيىشىدىن سەل گۇمانلىنىپ قالدى. ئايتولۇننى ئېلىۋالدىڭ، دەپ زادى ئوچۇق چىراي ئاچماي كەلگەن بوزاغۇ ئەمدىلىكتە ئۇدمىشقا گەپ قىلىدىغان، چاقچاقمۇ قىلىپ قويىدىغان بولۇپ قالدى، بۇ ھال ئۇدمىشقا تېخىمۇ غەلىتە تۇيۇلدى. ئۇ بۇگۈن كەچتە ھەر كۈندىكىدەك ئاتاخانىدىن قېينىئاتىسىنىڭ، ئۆزىنىڭ ئېتىنى ئېلىپ چىققىلى ماڭغاندا، بىرسىنىڭ توۋلىغىنىنى ئىشتىپ كەينىگە قارىۋىدى، ئۆزىگە ئوخشاش خاس نۆكەر سانسارنى كۆردى. ئۇ ھۆمۈدەپ كېلىپ:

ـــ ئالىپ، سىزگە بىر خەۋەرنى يەتكۈزمەكچىدىم، ـــ دېدى.

ـــ نېمە گەپ ئىدى؟

ـــ بوزاغۇنىڭ نامەردلىكى توغرىسىدا، ـــ ئۇ سۆزلەۋېتىپ ئەتراپىغا بىر قارىۋالدى، ـــ تۇنۇگۈندىن بېرى سىزنى خالىي يەردە ئۇچرىتالمىدىم. بايا بوزاغۇ ئۆيىگە كەتتى، دەرھال سىزنى ئىزدىدىم. كېتىۋاتقىنىڭىزنى كۆرۈپ كېلىشىم. مېنىڭ دېمەكچى بولغانلىرىمنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىققا قەسەم ئىچىڭ، ئاندىن دەپ بېرەي.

ـــ شۇنچە مۇھىم خەۋەرمىدى؟ ـــ دېدى ئۇدمىش

سەگەكلىشىپ.

ـــ مۇھىم، مۇھىم بولغاندىمۇ ئادەمنىڭ ھايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەر، ـــ دېدى سانسار جىددىيلىشىپ، ـــ بولۇڭ، قەسەم ئىچىڭ، بولمىسا كېتىمەن.

ئۇدمىشنىڭ كۆڭلى تۇيۇپ دەرھال قەسەم ئىچتى:

ـــ دېگەنلىرىڭىزنى باشقىلارغا ئېيتسام، بۇ ۋەدەمنى ئاڭلاپ تۇرغان تەڭرىم مېنى جازالىسۇن!

ـــ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قىزىنى دەريا بويىدىن بوزاغۇ ئېلىپ قاچقان!

ـــ بۇنى قانداق بىلدىڭىز؟ ـــ كۆزلىرى يوغان ئېچىلغان ئۇدمىش ئالدىراپ سورىدى.

ـــ ئۇ قىزنى ئېلىپ قېچىشقا بوزاغۇنىڭ باشلىشى بىلەن مەنمۇ بارغان.

ـــ بۇ راستمۇ؟

ـــ راست! يالغان بولسا مېنى قۇرئان ئۇرسۇن!

سانسار گېپىنى دەپ بولۇپلا ئىتتىك كەتتى.

توققۇزىنچى باب

مۇشۇك بەزدىن يەنە قۇرۇق قالدى

1

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى «يابغۇ» كوچىسى ئاھالىسى كۆپ، ئاساسەن قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان چوڭ مەھەللە ئىدى. كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېرىق قىرىدا ئاسمانغا بوي تارتقان سۇۋادان تېرەكلەر يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى. بۇ مەھەللە «بەگبۇقا كوچىسى»دەك پاكىز، ئاۋات ئىدى. ئائىلىلەرنىڭ كوچىغا قارىغان دەرۋازىلىرى چوڭ ھەم ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ئات ھارۋىلىرى بىمالال كىرىپ چىقاتتى. بالاساغۇندا ئىش تېرىلسا مۇشۇ كوچىدىن تېرىلاتتى، خۇشاللىقمۇ مۇشۇ كوچىدىن باشلىناتتى. ئېغىر - بېسىق تەمكىن ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، مىجەزى ئىتتىكرەك، ئىشنى ۋاچ - ۋۇچ قىلىۋېتىدىغان قارلۇقلار جېدەل - ماجىرادىن ئانچە قورقۇپ كەتمەيتتى.

ئالتىن ئارتۇچ[1]تىن كېيىنرەك كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇنبەگنىڭ قورۇسى بۇ كوچىنىڭ ئاخىرىدىراق بولسىمۇ، تۆمۈر ھالقىلىق ئىشىكى باشقىلارنىڭكىدىن چوڭراق، ھەشەمەتلىكرەك ئىدى. ئىشىكتىن ھويلىنىڭ دەل - دەرەخلىك كەڭ سەيناسىغا، ئاندىن ئۇدۇلدىكى، ئىككى يانداكى ئۆيلەرگە كىرگەن كىشى بولۇنبەگنىڭ ھاللىق، باي ئائىلىدىن ئىكەنلىكىگە شۇبھىلەنمەيتتى. ئۇ باش ۋەزىر بولغاندىن بۇيان ھويلا - ئۆيلىرىنى داۋاملىق كېڭەيتىپ ياساۋاتاتتى. ئۇدۇلدىكى

① ئالتىن ئارتۇچ — ئاستىن ئاتۇش.

چوڭ خوتۇنى، ئىككى ياندىكى ئۆيلەردە قالغان ئۇچ خوتۇنى
ىلەر تۇراتتى. ئارقىدىكى ئۆيلەرگە قۇللار، دېدەكلەر، ھۆر
ەتچىلەر، ئات باقارلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭ
ى كاتتا باغ ئىدى. كوچىدىكى ئېرىقتىن تام ئاستىدىكى
ۇچ ئارقىلىق كىرگەن بىر تارام سۇ باغنى كۆكەرتىپ
ى. باغ ئىچىدىكى كۆلچەكنىڭ بويىغا ياغاچتىن كۆركەم
سىلىنغان بولۇپ، نەچچە قات كىمخاب كۆرپە سېلىقلىق،
ە ـ ياستۇقلار قويۇقلۇق ئىدى. كۆكلەمدىن تاكى كۈز
ىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، بولۇنبەگ ھەر كۈنى ئوردىدىن
ندىن كېيىن، ئاشۇ خىلۋەتتىكى ياتقۇدا يانپاشلاپ
لىنىپ ئارام ئالاتتى. قىز ـ چوكان چۆرىلەر ئۇنىڭ قېتىپ
ى ئۇستىخانلىرىنى سىلاپ تۇتۇپ ھاردۇقىنى چىقىراتتى،
دىن خوتۇنلىرى نارازى بولۇپ غودۇڭشىشاتتى. قىش
رى ساراي ئۆيگە قويۇلغان چوڭ سەندىلگە پۇتىنى تىقىپ،
مىنى تۇتۇۋاتقان چۆرىلەرنىڭ يوتىسىنى سىلايتتى. ئۇنىڭغا
وتۇنى، ئونلىغان چۆرىلەر ئازلىق قىلغاندەك، ئۇ قۇل ـ
ەرگىمۇ چېقىلىپ قويماتتى. لېكىن، ئۇ سىرتقا چىققاندا،
ا ئۆزىنى ھايالىق، ئەخلاقلىق كۆرسىتىپ، يولدا ئايال زاتى
پ قالسا قولى بىلەن كۆزلىرىنى توسۇۋالاتتى. دۆلەت
سىرى ئىچىدە پەزىلەتلىك دەپ ئاتالغانىدى.
بۇگۈن كەچقۇرۇن ئۆيگە خاپا قايتىپ كەلدى. چۈنكى،
بۇغراخاننى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا يەنە بىر
ئۇرۇنۇپ كۆندۈرەلمىگەنىدى. رەيھاندىن تىنچ ـ ئامان
ن كەچۈرۈۋاتقان خەلقنىڭ ئارامىنى بۇزماسلىققا بۇغرا
ىنى ماقۇل قىلىپ قويغان بولسا كېرەك، «تەخىر قىلمىڭ،
ئەمەس» دەپ بولۇنبەگنى ئۇمىدسىزلەندۈرۈپ قويدى.
ۇنبەگ پىشايۋاندا يانپاشلاپ يېتىپ، چوڭ خوتۇنى ئايبانۇ
چىققان ئۇزۇم شارابىنى ئىچىپ، دۇملەپ پىشۇرۇلغان
گۆشىنى مالاچلىتىپ يېگىلى تۇردى.

قۇياش نۇرى هويلىدىن كۆتۈرۈلگەنىدى. گۈگۈم چۈشۈپ سايە ئۇزارغانىدى. بولۇنبەگ شارابى ئاز قالغان خۇمرىنى گۇللۇككە چۆرۈۋېتىپ ئۆزىچە غودۇكشىدى:

ــ بوزاغۇ كەلمەيدىغۇ. مېنىڭ بۇ ئوغلۇم تازىمۇ توك ئادەم بولدى ـ دە. ھېچكىمگە ئوچۇق چىراي ئاچمايدۇ، ئايالارغىمۇ كۈلۈپ قارىمايدۇ، ئۆتۈپ كەتكەن كۆرەڭ. خوتۇن ئالسا بۇ مىجەزى ئۆزگىرەرمىكىن، چاپسانراق ئۆيلەپ قويسام بولاتتى. رەيھانىدىن قىزىنى بەرگەن بولسا، ئۇ بۇنچە بىغەرەز بولۇپ كەتمەيتتى، ئوڭلىنىپ قالاتتى.

ــ كىمگە گەپ قىلىۋاتىدىلا، ۋەزىر ئەزەم؟ سۆزلەپلا كەتتىلىغۇ! ــ دېدى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرغان ئايبانۇ، ــ بوزاغۇمۇ سىلىنى دورىغان، خوتۇن ئالسا، خوتۇن بولغۇچىغا ماڭا ئوخشاشلا كۇن يوق، تىل ـ دەشنەمدىن قۇتۇلالماي جاھاندىن ئۆتەرمىكىن.

ــ ۋالاقلىماي، كۆزى ئېچىلمىغان چۆرىلەردىن ئىككىنى چاقىر، پۇتۇمنى تۇتۇپ قويسۇن، ئاغرىۋاتىدۇ.

ــ مەن تۇتۇپ قويسام بولمامدۇ؟ ــ ئايبانۇ ئېرىنىڭ تۇكلۇك پۇتىنى تۇتۇشقا باشلىدى.

ــ سېنىڭ يېرىك قوللىرىڭ بەدىنىمگە تەگسە، چاقاق ئۇستىدە ياتقۇزۇپ قويغاندەك چىدىيالماي قالىمەن. بىزەڭلىك قىلماي چۆرىلەرنى چاقىر، ــ بولۇنبەگ ئايبانۇنىڭ لىغىرلاپ تۇرغان كاسىسىغا تەپتى.

ــ ۋايجان، ماقۇل...

سەمرىپ تىقىلىپ كەتكەن ئايبانۇ ئىرغاڭلاپ مېڭىپ، ئىچكىرىكى ئۆيدە يېڭنە ئىشى قىلىۋاتقان ياش ئىككى چۆرىنى قىچقىرىپ چىقتى.

ــ مانا تۇتقۇزۇۋالسىلا.

بولۇنبەگ خىرىلداپ كۈلۈپ دوم بولدى.

ئىشىك تاراقلاپ ئېچىلىپ، بوزاغۇ ئاتلىق كىرىپ كەلمىگەن

بولسا، ئوتلۇق قوللارنىڭ سىلىشى بىلەن ۋۇجۇدى سۆيۈنۈپ ياتقان بولۇنبەگ شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەن بولاتتى. ئۇ خۇشيېقىپ قويقۇسى كەلمەي سورىدى:

— كىم سەن؟

— ئاپا، مەن كەلدىم.

بولۇنبەگ ئوڭدا بولۇپ، ئوغلىنىڭ بىر تاغارنى ئاتتىن ئېلىۋاتقىنىنى كۆردى.

— ئېلىپ كەلگىنىڭ ئالتۇنمۇ، جاۋاھىرمۇ، نېمە ئوغلۇم؟

ھاسىراپ ئۆڭى ئۆچۈپ كەتكەن بوزاغۇ تاغارنى سۇپا ئۈستىدە شامدانغا يېقىنراق قويۇپ ئاغزىنى يەشتى. بولۇنبەگنىڭ كۆزىگە قارا چاچلىق بىر باش كۆرۈنۈپ چۆچۈپ كەتتى.

— كىمنى ئۆلتۈردۈڭ تەلۈە، نېمىشقا بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدىڭ؟

— ھېچكىمنى ئۆلتۈرمىدىم، ئاپا، رەيھاندىنبەگنىڭ كىچىك قىزىنى ئاخىر ئەپقېچىپ كەلدىم.

— نېمە دېدىڭ؟ — ئورنىدىن چاچراپ تۇرغان بولۇنبەگ سۇپىدىن يەرگە چۈشتى.

— رەيھاندىنبەگنىڭ كىچىك قىزىنى بەيگە مەيدانىدىن ئەپقېچىپ كەلدىم.

— تىرىكمۇ؟

— ئۆلۈكىنى نېمە قىلاتتىم!

— نېمىشقا مەن بىلەن مەسلىھەتلەشمىدىڭ؟

— قورقاق ئەمەس، باتۇر ئىكەنلىكىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، — بوزاغۇ سۆزلەۋېتىپ ئۆكسۈپ ئۇنسىز يىغلاۋاتقان قىزنى تاغاردىن چىقاردى.

— رەيھاندىنبەگنىڭ تويىنى ھازىغا ئايلاندۇرۇپسەن — دە، بەتبەخت. ئەپقېچىپ كەلمىسەڭمۇ ئۆزى كېلەتتى ئەمەسمۇ. يۈگۈر، سىڭلىڭ قۇمارىنى چاقىر، بۇ خان قىزنى ئۆيگە ئەكىرىپ غىزا بەرسۇن.

بوزاغۇ سىكىلىسىنى چاقىرىپ چىقتى.

— بالام، بۇ خان قىز سەن بىلەن ئاداش بولغىلى كەپتۇ، ئۆيگە باشلاپ ئاناڭ بىلەن ئوبدان كۈتۈۋال.

— ماقۇل، ئابا.

ئون توت ياشقا كىرگەن سېرىق چاچلىق قۇماری يۇم - يۇم يىغلاۋاتقان قىزنى قولىدىن تارتىپ ئۆيگە ئەكىرىپ كەتتى.

— سەن ئوغلۇم، نېمىلا دېگەنبىلەن بىر قوزىنى تۈتۈپ كېلىپ، چىلبۆره ئىكەنلىكىنى بىلدۇردۇڭ، — دېدى بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ مۇرىسىگە ئۇرۇپ، ئاندىن ئۆيدىن چىقىۋاتقان يىغا ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ چىرايى تۇرۇلگەن هالدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — لېكىن ماڭا باش ئاغرىقى تېپىپ بەردىڭ، بۇ قارامىلىقنى باهانە قىلىپ هاجىپ رەيهانىدىن بىز قارلۇقلار ئۈستىدىن بۇغرا قاراخانغا ئەرز قىلسا، چوڭ ماجىرا چىقىدۇ، بۇ جەدەلنى يىغىشتۇرماقمۇ تەسكە توختايدۇ، بۇغرا قاراخانمۇ هازىر هاجىپقا مايىل. بۇنى ئويلاپ كۆردۈڭمۇ؟ — بولۇنبەگ گۆشىيىپ تۇرغان بوزاغۇنىڭ قولىدىن تارتىپ پېشايۋان سۇپىسىدا ئولتۇرغۇزدى. تۇۋرۇكلەرگە ئورنىتىلغان قەندىللەردىكى شامنىڭ يورۇقىدا جەڭ لىباسى كىيىۋالغان بوزاغۇنىڭ ساۋۇت - دۇبۇلغىسى پارقىرايتتى.

— ئابا، سەن ئالىپ سەركەردىغۇ، نېمىدىن شۇنچە قورقىسەن؟ غەزنەۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كەلگەندە «سار ئالالماس قاغا ئىكەنسەن» دەپ مېنى ئەيىبلىگىنىڭ ئېسىگىدىدۇ؟ زەردار ئائىلىنىڭ پەرىسىنى ئېلىپ كەلسەم يەنە ئەيىبلەۋاتسەنغۇ؟ ئېيتقىنا، بېشىمنى ئىچىمگە تىقىپ يۇرسەم بولامتى؟ — ئاچچىقلانغان بوزاغۇ ئاتىسىدىن نېرىراق سۇرۇلدى. يىغا ئاۋازى كۈچىيىپ، ئۇنىڭ قارامتۇل چېهرى بوزىرىپ كەتتى، — بۇ قانجۇق ئاغزىنى يۇمسا بولاتتى، ئەستا...

— ئاغزىڭنى يۇم ! — بولۇنبەگ ۋارقىرىدى، — مەن سېنى ئەيىبلەۋاتقىنىم يوق، ئاقىۋىتىنى ئويلاۋاتىمەن، ئوغلۇم. راست،

قورقماس ئالىپ ئەر بولالايدىغانلىقىڭنى ئىسپاتلاپ، بىر زەردارنىڭ يۈزىنى چۈشۈردۈڭ، يارايسەن! ئەمدى رەيھانىدىن قىزىنى ساڭا بەرمەي، ئىزا ـ ئاھانەتتىن قۇتۇلالمايدۇ. لېكىن، پەخەس بولمىساق، سىلىقلىق بىلەن دۇشمىنىمىزنى باش ئەگدۈرمىسەك، ئۆزىمىز زىيان تارتىمىز. ئەلپازىڭدىن بۇنداق قارـ يامغۇر ياغدۇرۇپ يۇرمەي، چىرايىڭنى ئېچىپراق يۇر.

ـــ مانا ئەمدى ئاتامدەك گەپ قىلدىڭ، بايا ئۇمىدسىزلەندۈرۈ ـ ۋەتكەنىدىڭ، ـــ بوزاغۇ ئاتىسىغا يېقىن سۈرۈلۈپ ھىجايدى، ـــ ئۇ پەرى ناخشىسىنى توختاتسا بولاتتى.

ـــ مەيلى، يىغلىسا يىغلاۋەرسۇن، بۇ چوڭ قورۇدىن ھېچ يەرگە ئاڭلانمايدۇ. سەن ئاغزىڭنى چىڭ تۇت. بۇ قىز بىزنىڭ ئۆيگە كۆڭگىچە، ئەپقاچقىنىڭنى ھەم بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ھېچكىمگە تىنما، ـــ دېدى بولۇنبەگ تاپىلاپ.

ـــ ماقۇل ئابا، ھېچكىمگە تىنمايمەن.

ـــ دەريا بويىغا قانچە يىگىت بىلەن بارغانىدىڭ؟

ـــ تۆت.

ـــ ھەممىسى ئىشەنچلىكمۇ؟

ـــ ناھايىتى ئىشەنچلىك. سۇغا دېسەم سۇغا، ئوتقا دېسەم ئوتقا كىرىدىغان ساداقەتمەن دوستلىرىم.

ـــ ئۇلارنىڭ ھەممىسى قارلۇقمۇ؟

ـــ بىرسى چىگىل.

ـــ چىگىلنىڭ ئىسمى نېمە؟

ـــ سانسار، مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇراخمان. مەن بىلەن بىللە جەڭ قىلغان ئالىپ يىگىت، خاس نۆكەر.

ـــ ھەرھالدا پەخەس بول. قىز ئۆيىمىزگە كۆنۈۋالغاندىن كېيىن، رەيھانىدىنبەگ بىلەن ئۆزۈم سۆزلىشىمەن.

بوزاغۇ بېشىنى لىڭشىتىپ، ۋەھىمىلىك شىلدىرلاپ تۇرغان تام تۆۋىدىكى چىنار دەرىخىگە قاراپ قويدى. ھاۋا گۈلدۇرلەپ، يالت قىلىپ چېقىلغان چېقىننىڭ شولىسى چىنار دەرىخىگە

چۇشۇپ بوزاغۇنى چۆچۈتۈۋەتتى.

ــ ئۆيگە كىرىپ ئاۋۇ پەرىنىڭ ئۇنىنى ئۆچۈرەيلى، ئابا، ــ بوزاغۇ قوپۇپ، ئاتىسىنى ئورنىدىن تۇرغۇزدى.

گۈلدۈرماما گۈدۈرلەپ يامغۇر قۇيۇۋەتتى. هويلىدىكى شام - چىراغلار ئۆچۈپ قالدى. بولۇنبەگ ئوغلى بىلەن ئۆيگە كىردى.

ــ ئابا، بۇ قىز يىغلاپلا ئولتۇرىدۇ، مەن بىلەن ئاداش بولمىغۇدەك، ــ دېدى قۇمارى ئاتىسىغا ئېسىلىپ ئەركىلەپ.

ــ سەن بىلەن ئاداش بولىدۇ، قىزىم. تاماق يېدىمۇ؟ ــ بولۇنبەگ بۇلۇڭدا تامغا ئالدىنى قىلىپ يىغلاۋاتقان قىزغا كۆز سېلىپ بېشىنى چايقىدى.

ــ شۇنچە قىلسامۇ تاماق يېمىدى، ــ دېدى تەستە قوپقان ئايبانۇ، ــ قۇمارى دوست بولايلى، دەپ بىر تال ئالتۇن ئۈزۈك بەرسىمۇ ئالمىدى.

ــ هىم، ــ بولۇنبەگ داستىخاندىكى نازۇنېمەتلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ، ساقىلىنى سىيپاپ قويدى.

ــ قاراپ تۇرامسەن، بۇ شور پېشانىنىڭ يىغىسىنى شېرىن سۆز، لەززەتلىك تاماق بىلەن توختاتقىلى بولمىغۇدەك. قولۇڭغا قامچا ئال ! ــ بۇيرۇدى ئايبانۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن.

بوزاغۇ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

ــ توختا، ئوغلۇم. گۈلنىڭ تىكىنى بولىدۇ، قىلىچ بىلەن چاپسا توزۇپ كېتىدۇ، قول بىلەن ئۈزسە تىكىنى سانجىلىدۇ. تىكىنى سانجىلسىمۇ چىداپ، توزۇتماي ئۈزۈۋېلىش كېرەك، ــ بولۇنبەگ ئوغلىنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ ئايبانۇغا دېدى، ــ خوتۇن، بۇ قىز ساڭا ئوخشمايدۇ. سېنى قامچىلاپ تۇرمىسام هەددىڭدىن ئېشىپ كېتىسەن، ئۆزۈڭنىڭ بىر ئاجىزە ئىكەنلىكىڭنى ئۇنتۇپ قالىسەن. بۇ قىز تېخى ئوغلۇمغا ياتلىق بولغىنى يوق، ياتلىق بولغاندىن كېيىن قامچا ئاستىغا ئالسا بولىدۇ. هازىر قامچا بىلەن ئەمەس، ياخشى سۆز بىلەن كۆڭلىنى ئۇتۇش زۆرۈر. ئوغلۇم، خاناڭغا چىقىپ، ئادەمنى ۋەھىمىگە

سالىدىغان جەڭ لىباسىنى سېلىۋەتكەن، بايۋەچچىدەك كىيىنىپ، خۇشخۇي يىگىت بولۇپ چىق. ھەممىمىز بۇ خان قىز بىلەن بىللە تاماق يەيلى. ئانىسى، سىزمۇ چىقىپ ئوغلىمىزنىڭ ئېسىل كىيىملىرىنى ئېلىپ بېرىڭ.

بولۇنبەگ ئوغلى بىلەن خوتۇنى چىقىپ كېتىشىگە، ئاستا كېلىپ ئۇنسىز يىغلاۋاتقان قىزنىڭ يېنىغا ئولتۇردى.

— خان قىزىم، ئوغلۇم ئەدەپسىزلىك قىلىپ، سىلىنى ئەپقېچىپ كەپتۇ. مەن بۇنىڭدىن كۆپ ئەپسۇسلاندىم، ئاتىلىرى ئالدىدا بەك خىجىلمەن، خاپا بولمىسىلا، ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ قويىمىز.

قىز ئىتتىك قايرىلىپ چۆمپەردە كەينىدىن تىكىلدى.

— راستلا مېنى ئۆيۈمگە ئاپىرىپ قويامسىلەر؟

— ھەئە خان قىزىم، ئىسىملىرى نېمە؟

— ئايتمىش.

— بەك چىرايلىق ئىسىم ئىكەن، سىلىمۇ ئاجايىپ چىرايلىق ئىكەنلا خان قىزىم، كۆز تەگمىسۇن، — بولۇنبەگ ئايتمىشقا قاراپلا قالدى، «ئوغلۇم مال تونۇيدىكەن، ھۆسنده تەڭداشسىز ساھىبجامال قىز ئىكەن...»

— مەن ئۆيگە كەتسەم بولاتتى، — دېدى ئايتمىش بىتاقەت بولغان ھالدا. كۆزىدىن تۆكۈلگەن تامچىلار مەڭزىدىن سىرغىپ ئېتىكىگە قۇيۇلماقتا ئىدى.

— ئايتمىش قىزىم، مەن ئاتىلىرى ئورنىدا، بۇ ئائىلىمۇ سىلىنىڭ ئائىلىدەك چوڭ ئائىلە، قىزىمۇ ئۆزلىرى بىلەن تەڭ دېمەتلىك. ھەرگىز تارتىنمىسىلا، ئۆز ئۆيلىرىدەك ئولتۇرسىلا، بولامدۇ؟

— مەن ئۆيۈمگە كېتىمەن، دەرۋازىدىن چىقىرىپ قويساڭلار، ئۆيۈمنى تېپىپ بارالايمەن، — ئايتمىش ئورنىدىن قوزغالدى.

— ئالدىرىمىسىلا خان قىزىم، تاماق يېسىلە، تاماق يېمەي كەتسىلە ئاتىلىرى رەيھاندىنبەگمۇ خاپا بولىدۇ. ئاتىلىرى مېنىڭ

يېقىن دوستۇم، ھەر كۈنى كۆرۈشۈپ تۇرىمەن.

ــ مەن تاماقنى ئۆيگە بېرىپ يەيمەن، بۇ يەردە ئولتۇرۇپ قالسام ئاباملار ئەنسىرەپ كېتىدۇ.

بولۇنبەگ جاۋاب بەرمەي، كىينىپ چىقىقان ئوغلىنىڭ باش ـ ئايىغىغا كۆز سېلىپ دېدى:

ــ مانا، مانا، ھەقىقىي بايۋەچچە بوپسەن، بالام. كەل ئولتۇرغىن، ئايتمىش قىزىم بىلەن بىللە تاماق يەيلى.

ــ مەن ئۆيگە كېتىمەن، ــ چىمەن دوپپا، شايى كۆڭلەك كىيگەن بوزاغۇغا كۆز قىرىنى سالمىغان ئايتمىش يەنە تامغا ئالدىنى قىلىۋالدى.

ــ بالام، تاماق يەۋالسىلا، ــ دېدى تونۇر كاۋىپىغا قول ئۇزارتىپ بولۇنبەگ. ئۇ كاۋاپنى يەپ بىر قولىغا پىيالىنى ئالدى، يەنە بىر قولى بىلەن ئايتمىشنىڭ يېڭىدىن تارتتى. ئايتمىش قاتتىق يۇلقۇنۇپ نېرى سۇرۇلدى. بولۇنبەگنىڭ قولىدىكى پىيالە داستىخانغا چۈشۈپ كەتتى، چاي تۆكۈلدى.

ــ نېمانداق غەرەز ئۇقمايدىغان قىز بۇ؟! ــ بولۇنبەگنىڭ سېمىز بوينى قىزىرىپ، يۈزى تارتىشىپ كەتتى.

ــ مەن چاينى ئۆيۈمدە ئىچىمەن ! ــ دېدى ۋارقىراپ ئايتمىش، ــ بۇ يەردە ئىچمەيمەن !

بوزاغۇ ئاتسىنىڭ كۆز ئىشارىتى بىلەن ئايتمىشنىڭ قېشىغا كەلدى.

ــ چاينى مەشھەدە ئىچىدىلا ئايتمىش خان قىز، بۇ ئۆيدىن ھەرگىز كېتەلمەيدىلا، مەن سىلىنى كەتمەس قىلىۋېتىمەن، ــ بوزاغۇ ئۇنى كۆتۈرۈپ داستىخان يېنىغا ئولتۇرغۇزماقچى بولدى.

پۇتۇن ۋۇجۇدى ياپراقتەك تىترەپ كەتكەن ئايتمىش ئۇنىڭ يۈزىگە ئىككى كاچات ئۇردى، تېپىچەكلەپ يۇلقۇنۇپ، زادى بوي بەرمىدى.

ــ ئامبۇردەك قوللىرىڭدا مىجىۋەت بۇ شۇمنى ! بۇگۈن تاماق يېمىسە ئەتە يەيدۇ، ئەتە يېمىسە ئۆگۈنلۈككە يەيدۇ ! تاماق يېمەي

بۇ ئۆيدىن كېتەلمەيدۇ. ماڭ، ئېلىپ چىقىپ ئىچكىرىكى ئۆينىڭ قازىنقىغا سولاپ قوي ! ــ بولۇنبەگ ئاچچىقتىن تىترەپ ئۆز خانىسىغا چىقىپ كەتتى.

بوزاغۇ توشقان ئالغان قارچىغىدەك، قىزنى قامالاپ كۆتۈرۈپ يان تەرەپتىكى ئىچكىرى ئۆينىڭ قازىنقىغا سولاپ قويۇپ چىقتى. ئايتمىش پەرياد چېكىپ قالدى.

ــ سولاپ قويدۇڭمۇ؟ ــ سورىدى بولۇنبەگ.

ــ ھەئە، قۇلۇپلاپ قويدۇم.

ــ گەپ قىلمىدىمۇ؟ ــ بولۇنبەگ ياستۇققا يانپاشلىدى.

ــ كېتىمەن، دەپ قاقشاپ قالدى، ــ بوزاغۇ ئاتىسىغا يېقىن كېلىپ ئولتۇردى.

ــ تەقسىرىم، ــ دېدى چوغدان بىلەن چىلىمنى كۆتۈرۈپ كىرگەن ئايبانۇ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ــ ئوغلۇمنى بۇ قىزغا قوشۇپ قويمىساق ئىش تەرىپىدىغاندەك تۇرىدۇ، جۇمۇ.

ــ قانداق قوشۇپ قويمىمىز؟ ــ بولۇنبەگ ئولتۇرۇپ چىلىمنى قولىغا ئالدى.

ــ قانداق قوشۇپ قويىاتتۇق، ئىچكىرىكى ئۆيدە بوزاغۇ بىلەن ياتسۇن.

ــ بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالسا ئوغلىمىز چالما ـ كېسەك قىلىنىشتىن ساقلىنالمايدۇ. ئويلاپ باشقىراق ئامالىنى قىلىش كېرەك، ــ بولۇنبەگ چىلىمغا يېلىنجاپ تۇرغان چوغنى سالدى.

ــ قانداق ئامال بار؟

بولۇنبەگ بارماقتەك نەشنى يىمىرىپ قىپقىزىل چوغ ئۈستىگە قويۇپ، خورقىرىتىپ ئىچىگە تارتىۋىدى، نەشە كۆيۈپ ئوت ئالدى. قىزىلگۈل ياپرىقىدەك ئوتنىڭ تىلى گاھ ئۇزىراپ، گاھ قىسقىراپ چىرايلىق كۆيۈشكە باشلىدى. ئۆي ئىچى نەشنىڭ ئۆتكۈر پۇرىقىغا تولدى.

ئايبانۇ قېنىق دەملەنگەن زەپە سالغان چايدىن كۈمۈش جامغا قۇيۇپ ئېرىنىڭ ئالدىغا قويدى ـ دە، ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

— نەگە بارسىلە خوتۇن؟
— چېكىپ بولغاندا كىرەي.
— ئولتۇرۇڭلا، گېپىمنى ئاڭلاپ ئاندىن چىقىڭلا، — بولۇنبەگ خوتۇننى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى. ئايبانۇ ئولتۇردى.
— قىزىم قۇمارى بىلەن ئىككىڭلار ئىچكىرى ئۆيدە ئۇ مەرەزنى ساقلاپ بىرنەچچە كۈن يېتىپ تۇرۇڭلار، ھەرقانداق توسۇن تايمۇ ئادەمنى مەندۇرۇشكە كۆنىدۇ. بۇ تېخى ئانسىنىڭ سۈتى ئاغزىدا پۇراپ تۇرغان قوزا، ھامان كۆنىدۇ. كۆنگەندىن كېيىن، ئوغلۇمنىڭ ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ ئەپقېچىپ كەلگىنىنى جامائەتكە ئاشكارىلايمەن. رەيھاندىنبەگكىمۇ ئۆزۈم دەيمەن. قىز ئەپقېچىش ئەر يىگىت ئۈچۈن ئەيىب ئەمەس. بىراق، شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مەن ئاشكارا قىلمىغۇچە ئاغزىڭلاردىن چىقىرىپ سالماڭلار. ئوغلۇم، سەنمۇ ئۇ قىزنى ئەقېچىشقا بىللە بارغان ئاغىنىلىرىڭگە تاپىلاپ قوي، ھېچكىمگە تىنمىسۇن.
— ماقۇل ئابا، ئەتە ئەتىگەندىلا تاپىلاپ قويىمەن.
بوزاغۇ ئانسى بىلەن چىقىپ كەتتى. بولۇنبەگ چىلىمنى خورقىرىتىپ، قىزىل تىللىرىنى سوزۇپ كۆيگەن نەشىدىن ھۇزۇرلىنىشقا باشلىدى.
ئايتمىش ئەتىسىمۇ تاماق يېمىدى، قازناقتىن چىققىلى ئۇنماي يىغلاپلا كۈننى كەچ قىلدى. بولۇنبەگ، ئايبانۇلار كىرىپ قىلمىغان چىرايلىق گېپى قالمىدى. ئۇلارنىڭ نىيىتىنىڭ يامانلىقىنى بىلگەن ئايتمىش ئۆيگە كېتىش تەلىپىدە چىڭ تۇردى.
— بۇنداق كاجلىق قىلساڭ ئۆيۈڭگە ھەرگىز كېتەلمەيسەن. مۇلايىملىق بىلەن دېگىنىمگە ماقۇل بولساڭ، بېشىمىزغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىززىتىڭنى قىلىمىز، ئاتا ـ ئاناڭ بىلەن كۆرۈشتۈرىمىز، — دېدى بولۇنبەگ.

ئايتمش جاۋاب بەرمەي تامدىن كۆزىنى ئالمدى.
— گەپ قىل ! — بولۇنبەگ ئۇنى تارتىپ ئۆزىگە قاراتتى.
— مەن ئۆز ئۆيۈمگە كېتىمەن، ھەرگىز سىلەرنىڭ دېگىنىڭلاردەك بولمايدۇ، — ئايتمشنىڭ جاۋابى بولۇنبەگنى ئاچچىقلاندۇردى.
— ئۇنداق بولسا بىرنەرسە يېمەي ئۆلگىنىڭنى كۆرەي.
بولۇنبەگ ئۇنىڭ يېنىدىن چىقىپ كەتكەنچە قايتا يېنىپ كىرمىدى.

2

ئۆگۈنى ئايتمش بەكلا ھالسىزلىنىپ قالدى، قاراڭغۇ قازناقتا خۇداغا نالە قىلىپ يىغلاپلا ئولتۇردى. قۇمارى، ئايبانۇلار ئېلىپ كىرگەن تاماق، ئانار شەربىتىگە قول ئۇزارتىمۇ قويمىدى. ئۇ ئۆز ئۆيىگە بېرىپ، ئاتا ـ ئانىسى بىلەن دىدار كۆرۈشمىگۈچە تاماق يېمەسلىك ئىرادىسىگە كەلگەنىدى.
كەچقۇرۇن ئوردىدىن قايتقان بولۇنبەگ بىشەكشىرىنىنى پىچىپ كاسا قىلىپ، ئايتمشنىڭ يېنىغا كىردى.
— قىزىم، ئۇسسىغانلا، تاماق يېمىسىلىمۇ، بۇ قوغۇندىن ئىككى كېسىم يېسىلە، جانلىرىغا ئىچىلىرى ئاغرىسۇن، — دېدى سىلىق سۆزلەپ.
— يېمەيمەن، ئۆيۈمگە كېتىمەن !
ئايتمشنىڭ چىرقىراق ئۇنى شاپىلاق بىلەن ئۇرغانىدەك بىلىنىپ، بولۇنبەگنىڭ جۇدىنى تۇتتى.
— خەير، ئاتاڭنىڭ يۈزىنى قىلسام بىلمىدىڭ، ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ قىلدىڭ. بۇگۈن كېچە ئوغلۇم بوزاغۇ ساڭا ھەمراھ بولۇپ تاماقمۇ يېگۈزىدۇ، يىغلىتىدۇ، كۈلدۈرىدۇ. بۇنى كاج پەيلىگدىن كۆر، بەتبەخت !
بولۇنبەگ ئاچچىقىدا قوغۇننى يەرگە ئاتتى، ھويلىغا چىقىپ،

دېدەكلەرگە شام - چىراغلارنى يورۇتۇۋېتىشنى بۇيرۇدى. گۇللۇكنى بويلاپ ئۇياقتىن - بۇياققا ماڭدى.

ئايبانۇ ئىرغاڭلاپ چىقىپ دېدەكلەرگە بۇيرۇپ پېشايۋانغا داستىخان سالدۇردى. شۇ چاغدا بۇزاغۇ ئىشكتىن ئاتلىق كىرىپ كەلدى. ئاتىسىنى كۆرۈپ ئاتتىن ئىتتىك چۈشتى - دە، تىزگىنىنى ئات باقارغا تۇتقۇزدى.

— كەلدىڭمۇ؟ — بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى، — بۇگۈن كېچە ئىچكىرى ئۆيدە يېتىپ ئۇ كاساپەتكە تاماق يېگۈز، چاي ئىچۈر، ئەتە بىرنېمە دېسەك ماقۇل دەيدىغان بولۇپ قوپسۇن، ئۇقتۇڭمۇ؟

— ئۇقتۇم ئابا، تۇنۇگۈنلا شۇنداق قىلىشىم كېرەك ئىدى.

— بۇگۈنمۇ كېچىكىپ قالمايسەن، — بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ قولىدىن تارتىپ پېشايۋان سۇپىسىدا يېنىغا ئولتۇرغۇزدى، — ماڭا قارا، بۇگۈن بۇغرا قاراخان ساڭا گەپ قىلدىمۇ؟

— گەپ قىلدى، ئابا، — بوزاغۇ خۇش ياقمىغاندەك جاۋاب بېرىپ دېدى، — كۈندە مۇشۇ بىر سوئالنى سوراۋېرىسەنغۇ.

— سوراپ تۇرسام يامان بولامدىكەن، ئېيت، نېمە دېدى؟

— ئاتاڭ تويۇڭنى قىلمامدىكەن، دېدى، — دەپ ھەييارلىق بىلەن كۈلدى بوزاغۇ.

— يالغان سۆزلىمە.

— راست شۇنداق دېدى، — بوزاغۇ يەنە يالغان ئېيتتى.

— سېنى ئىشقا بۇيرۇمىدىمۇ؟

— بۇيرۇدى، ئاتا.

— نېمە ئىشقا بۇيرۇدى؟

— ئاق تۆلپارىمنى ئەكېلىپ بەرگىن دېۋىدى، ئەكېلىپ بەردىم.

— نەگە باردىكەن؟

— دەريا بويىغا.

— سەن بىللە باردىڭمۇ؟

— جاندارلار باشلىقى تۇرسام، بىللە بارمامدىمەن.

ئەجەب مەن يۇغرۇش باشى تۇرۇقلۇق بۇنى بىلمەپتىمىنا، — بوزاغۇ دۇدۇقلاپ يەرگە قارىۋالدى.

— ئوغلۇم، تامامەن يالغان سۆزلىدىڭ. بۇلارنى سورىشمىدىكى غەرەز: بۇغرا قاراخانغا قانچىلىك يېقىنلاشقىنىڭنى بىلىپ بېقىش. بۇغرا قاراخانغا قانچە يېقىن تۇرساڭ، ئۇ سەندىن قانچە كۆپ گەپ سورىسا، سېنى ئىشقا دائىم بۇيرۇپ تۇرسا، ھۆرمىتىڭ شۇنچە ئۇستۇن، ھوقۇقۇڭ شۇنچە چوڭ بولىدۇ، بۇنى ئىچىڭدىن چىقارما. بارلىق چارە ـ ئامالالارنى ئىشقا سېلىپ بۇغرا قاراخانغا تېخىمۇ يېقىنلاش. ئۇر دېسە چاپ، چاپ دېسە بېشىنى كەس! ئىشەنچىگە چوقۇم ئېرىش!

— باش ئۇستىگە، ئاتا، دېگەنلىرىنى ئېسىمدە تۇتىمەن، — ۋەدە بەردى بوزاغۇ.

بىر دېدەك قىز ئۇلارنىڭ قولىغا سۇ بەردى. خىزمەتكارلار كۆتۇرۇپ چىققان ئاش، يەل ـ يېمىش، تاۋۇز ـ قوغۇنلار داستىخانغا قويۇلدى. بولۇنبەگ پولۇغا بېسىلغان ئۇلار گۆشىنى پارچىلاۋاتقاندا، ئىشىك قاتتىق قېقىلدى.

— بۇ كەچتە كىملەر كىمدۇ؟ — بولۇنبەگ بېشىنى سىكار يان قىلىپ دېرىزىدىن ھويلىغا كۆز سالدى. ئۆزىنىڭ خاس نۆكىرى چاۋاربەگ خىزمەتكارلار بىلەن پېشايۋاندا تاماق يەۋاتاتتى. يەتتە ـ سەككىز كىشىلۇك ئاي ھويلا تېمىنىڭ ئۇستىدە تۇرغاندەكلا كۆرۈنەتتى. ئىزغىرىن شامالدا ئەرمۇدۇن دەرىخى يېنىك ئىرغاڭشىپ شىرىلدىغان ئاۋاز چىقىراتتى. پاقا كوركىراۋاتاتتى. ئىشىك يەنە قېقىلدى. بولۇنبەگ توۋلىدى، — ھاي چاۋار، ئاڭلىمىدىڭمۇ، چىقىپ قاراپ باق، كىم ئىكەن، بەگلەردىن بولمىسىلا، مېنى يوق دەپ قويغىن.

بوزاغۇنىڭ يۈرىكى ئاغدى، قوپۇپ ئولتۇردى، يەنە قوپتى، جايىدا ئولتۇرالمايلا قالدى.

— نېمە بولدۇڭ بالام؟ ئولتۇرۇپ ئاشنى يە، بەك ئوخشاپتۇ، —

ئايبانۇ هويلىغا قاراپ نېمە ئۇچۇندۇر بىئارام بولۇپ كېتىۋاتقان بوزاغۇنى تاماق يېيىشكە دەۋەت قىلدى.

بولۇنبەگ ئۇلارنىڭ مەيي بولۇپ پىشقان گۆشىدىن قوشۇپ، ئالمىنىغا تولدۇرۇپ ئالغان ئاشنى ئاغزىغا سالدى. ھۇزۇرلىنىپ چاينا پ يۇتۇۋاتاتتى، ھۆمۈدەپ دېرىزە ئالدىغا كەلگەن چاۋاربەگ بېشىنى ئېگىپ:

— ۋەزىر ئەزەم، ئىشىك ئالدىغا تۇلۇملۇغ ئادەملەر يېغىپ كېتىپتۇ. ھەممىسىنىڭ قولىدا ئوتقاش، ھەزرەتلىرىگە گېپى بار ئوخشايدۇ، — دېدى. ئۇنىڭ نېمىشقىدۇر چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى.

— يۇگۇر، يۇغرۇش باشى ئەزىز دەرگاھىدىن كەلمەپتۇ، دەپ ئېيت، — ئىچىگە قورقۇنچ چۈشكەن بولۇنبەگ ئاش يەۋاتقان بوزاغۇغا ئالىيىپ قويدى. «كىملەردۇ ئۇ؟ تاينىلىق رەيھاندىنبەگنىڭ ئادەملىرى بولسا كېرەك. ئوغلۇم ھېچكىمگە تىنمىدىم دەۋاتاتتى، قانداق ئۇققاندۇ؟ قايتىپ كەتسە بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. ئەتە ئۆزۈم بېرىپ، ئەپۇ سوراپ، قۇدا چۈشۈپ كېلىمەن. ئەگەر قايتىپ كېتىشمىسە...» ئۇنىڭ خىيالى تۇگىمەي ئوتقاش كۆتۈرگەن بىر توپ ئادەم ھويلىغا بېسىپ كىردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى جەڭ لىباسى كىيىشكەن يىگىتلەر ئىدى. ئاشانبۇقا بېشىغا ئورغان سەللىسى، ئۇزۇن ساقىلى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا بويانقار بىلەن ئۇدمىش بىر قولىدا ئوتقاش كۆتۈرۈپ، بىر قولىدا ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇۋالغانىدى. ئۇلار ئاتتىن چۈشۈپ پېشايۋان ئالدىغا كەلدى ۋە قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن بولۇنبەگ بىلەن بوزاغۇنى كۆرۈپ قېلىشتى.

— يۇغرۇش باشى جانابلىرى، بار ئىكەنسىز، مېھمان بولۇپ كەلدۇق، ئالدىمىزغا چىقىشقىمۇ جۇرئىتىڭىز يوقمۇ؟ — دېدى ئاشانبۇقا مەسخىرە قىلغان ھالدا، — چاپسانراق چىقىڭ،

بولمسا ئۆيگه كىرىۋېرىمىز، بىر تارتىنمايدىغان مېھمانلار.

— يۇغرۇش باشى چىقسۇن! جاندار باشى چىقسۇن! — دەپ توۋلاشتى ئاشانبۇقىنىڭ كەينىدە تۇرۇشقان يىگىتلەر. ئۇدمىش بىلەن بويانقار قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغىرىشتى.

— بۇلاڭچى چىقسۇن! ئايتمىشبىكەنى تاپشۇرسۇن! — دەپ ۋارقىرىدى ئادار. بولۇنبەگ چۆچۈپ كەتتى. ئۇ ئۆينىڭ بولۇڭىدا ئولتۇرۇۋالغان ئوغلىغا بىر قارىۋېتىپ هويلىغا ئاستا چىقتى ۋە ئېگىلىپ سالام قىلدى.

— كېلىڭلار، كېلىڭلار ئالىپ يىگىتلەر، يورۇقتىراق كەلمەي كېچىدە كېلىپ، مېنى هودۇقتۇرۇپ قويدۇڭلار. قېنى ئۆيگە كىرىڭلار، چىرايلىقچە سۆزلىشەيلى.

— خۇپسەنلىك قىلماڭ يۇغرۇش باشى جانابلىرى، بىز ئوغلىڭىزنىڭ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قىزىنى بۇلاپ كەتكىنىنى بايىراق بىلدۇق. بۇ يەردە سۆزلىشىدىغان ئىش يوق، خان قىزنى ئېلىپ كەتكىلى كەلدۇق، — دېدى ئۇدمىش.

ئاشانبۇقا باشچىلىقىدىكى بۇ يىگىتلەر رەيھانىدىن، ئادامتوغرۇل، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامولىلا جەمەتىدىكىلەر ئىدى. بۇنى ئاللىبۇرۇن بىلىپ بولغان بولۇنبەگ يالغاندىن كۈلۈمسىرەپ دېدى:

— هەرقايسىڭلار هويلىغا كىرگەندىلا نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكلارنى بىلىپ خىجىلچىلىقتىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولىدۇم. ئەتە ئەتىگەندە خان قىزنى ئېلىپ بېرىپ ئاغىچى ئۇلۇغنى جانابلىرىغا تاپشۇرۇپ، ئەپۇ سوراپ كەلمەكچىدىم. بەك بىخەستەلىك قىپتىمەن، بۇگۈن ئەتىگەندىلا بېرىشىم زۆرۈر ئىدى. هەرقايسىلىرى كېلىپ ئوسال بولدۇم، — بولۇنبەگ يىغلامسىراپ كۆپچىلىككە بىر قارىۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئوغلۇم بەكباشلىق قىلىپ قويۇپتۇ، قاتتىق خاپا بولدۇم، قامچا بىلەن هوشىدىن كەتكۈچە ئۇردۇم. «مەن ئايتمىش قىزغا ئاشىق.

ئۇنى بىر كۆرۈۋالاي دەپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ دەريا بويىغا بارسام، قىزلار بىلەن ئات چېپىشۋېتىپتىكەن، ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي ئەپقېچىپ كەلدىم» دەپ قار- يامغۇر يېغىلاپ تۇرۇۋالدى. بالا ئە- كەن، ئۆلتۈرۈۋېتىشىنىڭ ئورنى بولمىدى، خان قىزنى بالىنىڭ ئانىسىغا تاپشۇردۇم. قورقۇپ كېتىپتىكەن، ئەسلىگە كېلىۋال- سۇن، دەپ ۋاقتىدا ئاپىرىپ بېرەلمىدىم. خاپا بولۇشمىسىلا، كې- لىشسىلە. ئوغلاق گۆشىدە كاۋاپ قىلدۇرۇپ بېرەي.

قورقۇپ كەتكەن بولۇنبەگ راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپ، كەينى - كەينىدىن كەچۈرۈم سوراپ يالىنما گەپلەرنى يادۇرۇۋەتتى.

— خان قىزنى ئېلىپ كېتىمىز!

— خان قىزغا زىيان - زەخمەت يەتكەن بولسا، بۇلاڭچىنىڭ تېرىسىنى تەتۇر سويىمىز! — دەپ چۇقان سالدى يىگىتلەر.

ئالاقزەدە بولغان بولۇنبەگ ئىچكىرى ئۆيگە ئالدىراپ كىردى. ئۇنىڭ خوتۇن - چۆرىلىرى، قۇل - دېدەكلىرى مۆكۈنۈۋېلىشقانىدى. ئايبانۇ قازانقنى ئاچتى.

— خان قىزىم يۈرسىلە، سىلىنى ئاتا - ئانىلىرى يېنىغا ئېلىپ كەتكىلى كىشى كەپتۇ.

بولۇنبەگنىڭ ئاغزىدىن بۇ سۆز چىقىش بىلەن تەڭ ئايتىمىش ئورنىدىن قوپتى، سەنتۇرۇلۇپ مېڭىپ قازناقتىن چىقتى.

— ئوغلۇم، سەن قازناقتا تۇرۇپ تۇرغىن، رەيھانىدىنبەگنىڭ ئادەملىرىنىڭ پەيلى يامان تۇرىدۇ، — دېدى بولۇنبەگ بوزاغۇنى قازناققا ئىتتىرىپ كىرگۈزۈپ.

ئايتىمىش ھويلىغا چىقىپ ئاشانبۇقا، ئۇدمىش، بويانقار، ئادارلارنى كۆردى. ئاشانبۇقا قىزنى ئاتقا مىندۈردى، تىزگىنىنى ئۆزى تۇتۇپ ئىشكتىن چىقتى.

بولۇنبەگ قىزنى ئارىغا ئېلىپ كېتىۋاتقان ئادەملەر توپى كۆزدىن يوقالغۇچە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ قاراپ تۇردى.

3

بىرقانچە كۈندىن بۇيان پەرىشان، ئويچان بولۇپ قالغان يۈسۈپ ئاچىسىنىڭ تېپىلغانلىقىدىن شۇنداق خۇش بولدىكى، نەچچە كۈنگىچە ئىللىق چېھرىدىن كۈلكە كەتمىدى. ئۇ قارىيخانىغا بارىدىغان ئەتىگەنلىكىمۇ، يانغان كەچقۇرۇنلۇقىمۇ ئايتمىشىنىڭ يېنىغا كىرمەي قويمايتتى. شوخ ـ ئەركە ئارچۇنغا تاشقىرىغا يالغۇز چىقماسلىق توغرىسىدا جېكىلەپ تۇراتتى. ئۇ گويا قىزلارنىڭ ئۆكسىسى ئەمەس، ئاكىسىدەك، ئۆزىنى شۇنداق تۇتىدىغان بولۇپ قالدى.

ئايتمىش بىر ئايغىچە ئۆزىگە كېلەلمىدى. كېچىسى چۈشەكەپ جۆيلۈپ ئويغىنىپ كېتەتتى. كۈندۈزى ئۆيدىن چىقماي كىتاب ئوقۇيتتى. «بوزاغۇ ئەپقاچقان» دېگەن بەتنام ئۇنىڭ نازۇك قەلبىگە داغ چۈشۈرگەنىدى، شۇنى ئويلىسىلا بەدىنى تىكەنلىشەتتى. يابىرا قىزىنىڭ ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ھالىتىدىن، سۆز ـ ھەرىكىتىدىن بىلىپ چىدىماي يىغلاپ كېتەتتى، سائەتلەپ يېنىدا ئولتۇرۇپ روھىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشاتتى. پارسچە ئۆگىنىشىگە ياردەم قىلاتتى، ھېكايە، چۆچەك ئېيتىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇراتتى، ئايتمىش يەنىلا يامغۇردا قالغان گۈلدەك ئېچىلمايۋاتاتتى. رەيھانىدىنمۇ كەم سۆز بولۇپ قالغانىدى، قىزىنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن جەمەتىگە داغ تەگكۈزگەن بوزاغۇدىن قاتتىق نەپرەتلەنگەنىدى. ئۇ بولۇنبەگ كەلگەن شۇ ئەتىگىنى:

ـــ يۇغرۇش جانابلىرى، بولدى، كۆڭۈل ئېيتماي قويۇڭ. ئۇنداق بۇلاپ كەتمەي، ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىڭىز، ماقۇل بولۇشۇم مۇمكىن ئىدى. ئەمدى ماقۇل بولالمايمەن، ئارتۇقچە گەپ قىلىش ھاجەتسىز، ئوغلىڭىز قىزىمغا لايىق ئەمەس، ـــ دەپ يولغا سېلىپ قويغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان ئولتۇرسا ـ قوپسا

قىزلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى توغرىسىدا كۆپرەك باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قالدى. كىچىسى قورۇغا قارايدىغان قاراۋۇللارنى كۆپەيتتى. قىزنىڭ ئىككى قىزىنىڭ يېنىدىن ئايرىمايدىغان بولدى.

بىر ئاي ئەنە شۇنداق ئۆتتى. ئاق لىباسىنى يېپىنىپ قىش كىردى. يۇسۇپنىڭ ئوقۇشى كۇنسېرى چوڭقۇرلاشتى. ماڭسا ـ تۇرسا كىتاب ئوقۇيتتى، ئاچىلىرىنىڭ يېنىغا كىرىپ دەرس تەكرارلايتتى، ئەتىگەن ـ كەچلەردە باغقا ئاچىلىرى بىلەن كىرىپ قىلىچۇازلىق ـ نەيزىۋازلىقنى مەشىق قىلاتتى، ئەرەبچە سۆزلىشەتتى.

رەيھاندىن بۇگۇن ئەتىگەن ئوردىغا كىلىپ ئاغىچى ئۇلۇغى خانىسىدىكى جايىغا ئولتۇرۇشىغا قاپۇغچى باشى ئالدىراپ كىرىپ كەلدى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىنى چاقىرىۋاتىدۇ، ئىتتىك بولسىلا.

دوقاقبەگنىڭ سالاملاشمايلا خاقانىنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزۈشىدىن، مۇھىم بىر ئىش توغرىسىدا مەسلىھەتمىنى ئالماقچى بولسا كىرەك، دەپ ئويلىغان رەيھاندىن ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭدى.

مەنسۇر بۇغرا قاراخان تەختكە يۆلىنىپ يانتۇ ئولتۇراتتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىيلىرى، ئەزىز دەرگاھلىرىغا كىلىپ، ھەزرەتلىرى بىلەن دىدار مۇلاقات بولغىنىم ئۈچۈن ناھايىتى خۇشالمەن، ـــ رەيھاندىن ئوردا ئادىتى بويىچە تىزلىنىپ يەر ئۆپتى.

ـــ مەرھەمەت، ئولتۇرۇڭ ئاغىچى ئۇلۇغى، ـــ مەنسۇرخان بىرىلىيانت كۆزلۈك ئۇزۇك سالغان قولى بىلەن يۆلەنچۇكلۈك ئورۇندۇقنى كۆرسەتتى. چىقىپ كېتىڭ دېگەن مەنىدە يەنە شۇ قولىنى شىلتىپ قويدى. رەيھاندىن ئولتۇرۇشىغا دوقاقبەگ چىقىپ كەتتى.

ـــ رەيھاندىنبەگ، ئارغۇن جالالىدىن ئاغىچى ئۇلۇغى بولغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چاچقانلىقى، ئىلكىمىزدىكى جايلاردىن ئەۋەتىلگەن باج ـ سېلىق، تارتۇق ـ سوۋغاتلارنى كەم مەلۇم قىلىپ خىيانەت قىلغانلىقى توغرۇلۇق يازغان مەلۇماتنامىنى كۆرۈپ چىقتىم. ئون تۆمەن سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى بايلىقنىڭ خەزىنىمىزدىن كەملەپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى دەلىللەر تولۇق ئىكەن. سىز خالىسلىق بىلەن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، ئادىللىق بىلەن خۇلاسە چىقىرىپسىز، باريكاللا سىزگە، ـــ دېدى مەنسۇرخان ئالدىرىماي سۆزلەپ.

ـــ ئالىيلىرىغا رەھمەت، ـــ رەيھاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلدى.

ـــ بۇ ئاچ كۆز نائىنسابقا دارغا ئېسىش جازاسىمۇ يېنىكلىك قىلىدۇ. سىزنىڭچە قانداق جازا بەرسەك بولار؟ ـــ مەنسۇرخان قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارىدى.

ـــ خاقانىم، ئاچ كۆزلۈك ئادەمنى باغرى تاش، تەمەخور قىلىۋېتىدۇ. تەمەخور ئادەم پۇل ـ مالنى دەپ پادىشاھتىنمۇ، خەلقتىنمۇ، دوستىدىنمۇ يۈز ئۆرۈيدۇ، ئۇلارغا ئاسىيلىق قىلىدۇ. خۇشامەت قىلىش ـــ ئاچ كۆزلەرنىڭ ئادىتى، خىيانەت قىلىش ـــ ئۇلارنىڭ كارامىتى، تەمەخورلۇق ـــ تەبىئىتى. ئارغۇن جالالىدىن مانا شۇنداق ئادەم. ئۇنى ئاۋام ئالدىدا ئېشەككە تەتۇر مىندۈرۈپ سازايى قىلىپ، ئوڭ قولىنى جەينەكتىن، سول پۇتىنى تىزىدىن كېسىپ تاشلاپ، ئاستانىمىزدىن ھەيدەپ چىقىرىش لازىم. پۇتۇن ئادەم بۇ مەلئۇندىن ئىبرەت ئالغاي!

مەنسۇرخان قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى. رەيھاندىن تۇرۇپ قالدى.

ـــ ئەلۋەتتە، شۇنداق جازا بەرسەك ھەق بولاتتى. ئەمما، ئارغۇن جالالىدىن ئۇزاق يىللاردىن بېرى ماڭا ساداقەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ئالىپلاردىن. ھېسابات ئىشلىرىنى بىلمىگەنلىكى، خىزمىتىگە سەل قارىغانلىقى تۈپەيلىدىن شۇنچە

كۆپ بايلىقنىڭ ئىسراپ بولۇپ كېتىشىگە يول قويغان. شۇنداق بىر ئىقتىدارسىز ئادەمنى مۇھىم خىزمەتكە قويغانلىقىمنى مەندىن ئۆتكەن سەۋەبلىك دېسەم، بۇ توغرا چىقىرىلغان خۇلاسە بولىدۇ. خەيرىيەت، ئۇنى بۇ كاتتا ئەمەلدىن قالدۇرغىنىم ئارغۇن جالالىدىنغا بېرىلگەن جازا. ئۇ يەنە ئىدىشچى باشى بولۇۋېرىسۇن. ئۆزى كۆچتۇڭگۇر، ھەزىلكەش ئادەم، ھەم مېنى قوغدىيالايدۇ، ھەم خۇش قىلالايدۇ. ئۇ قارلۇق ۋە چىگىل ئەمەس، باسمىل. بۇ ھەقتىكى گەپنى مۇشۇ يەردە تامام قىلايلى. سۆزىمىز ئەلگە يېيىلىپ كەتمىسۇن. ئەگەر ئۇ سۆزۈمنى ئاڭلىماي يەنە سەۋەنلىك ئۆتكۈزىدىكەن، سىز دېگەندىنمۇ ئېغىرراق جازاغا تارتىلىدۇ.

مەنسۇرخان كۇلۇپ تۇرۇپ ئارغۇن جالالىدىن توغرىسىدىكى گەپنى تۇگەتتى. چۈنكى، بۇزۇپ - چېچىلغان، خىيانەت قىلىنغان ئون تۇمەن سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى بايلىقنىڭ يېرىمى مەنسۇرخاننىڭ چۆنتىكىگە چۈشكەنىدى.

شۇنداق بولۇشىنى كۆڭلى تۇيغان رەيھاندىن خاننىڭ قارارىدىن ئەجەبلىنىپ كەتمىدى، خان ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئارغۇن جالالىدىننى قانات ئاستىغا ئالدى. زىيانلىق قىلمىشنى يوشۇرۇش زالىملارنىڭ تەبىئىتىدۇر. ئەلنىڭ قىلچە غېمىنى يېمەيدىغان بۇنداق پادىشاھتىن ھەر بالا كېلىدۇ. بۇ رەيھاندىننى چۆچۈتتى. ئۇ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ «ئوردىدىن ئايرىلمالىڭ» دېگەن سۆزىنى ئېسىگە ئېلىپ:

— ئالىيلىرى دانا، ئەلگە پايدىلىق ھۆكۈم چىقىرىش ئۆزلىرىنىڭ شان - شەرىپىدۇر، — دېدى.

— سىزنىڭ مېنى قوللايدىغانلىقىڭىزنى بىلەتتىم. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرمۇ قارارىمنى بىردەك قوللاشتى. ئەمدى ئىككىنچى گەپكە — سىزنىڭ قىزىڭىز توغرىسىدىكى گەپكە كېلەيلى.

رەيھاندىن سەگەكلەشتى، نېمە دەيدىكىن دەپ سېلىنغان بېشىنى كۆتۈرۈپ خاقانغا قارىدى. ئۇ چوغدەك قىزىل گۆھەر

قادالغان ئالتۇن تاجنى چۆكۈرۈپ كىيگەن هالدا تەخت ئۈستىدە گىدىيىپ ئولتۇراتتى. تۇرقىدىن مېنىڭ دېگىنىم دېگەن، قىلغىنىم قىلغان، دېگەن مەنە ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

— بولۇنبەگنىڭ ئوغلى ئالىپ بوزاغۇ جاندارلىرىنىڭ باشى، ماڭا چەكسىز سادىق، غەيۇر يىگىت. ئۇ سىزنىڭ قىزىڭىزغا ئاشىق ئىكەن.

— ئاشىق ئىكەنلىكى يالغان، ئالىيلىرى، — رەيھاندىن خاقانىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى، — ئۇ مەرھۇم ئەھمەد تۇغانخان جەڭگاھتىن قايتىپ كەلگەندە، چوڭ قىزىمغا سۆز ئېچىپ باققان، ئاتىسى ئائىلىمىزگە ئەلچىمۇ ئەۋەتكەن. چوڭ قىزىمنىڭ تويى بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ئىككىنچى قىزىمغا قىزىقتى. ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بۇ قىزىممۇ باشقا بىر يىگىتكە ياتلىق بولدى.

— هە، هېلىقى سىز هۆر قىلىۋەتكەن قۇلغىمۇ؟

— شۇنداق ئالىيلىرى، — رەيھاندىن ئاچچىقىنى ئىچىگە يۇتتى، — ئۇ قۇل ئەمەس، ئاللا نەزىرىدىكى مەرد يىگىت، ئەركىن ئادەم!

— بىلدىم، ئەمدى ئالىپ بوزاغۇنىڭ ئۇچىنچى قىزىڭىزغا كۆزى چۈشۈپتۇ.

— بۇ ماڭا مەلۇم. بوزاغۇ يامان نىيەتتە نامەردلىك قىلىپ، دەريا بويىدا ئات مىنىپ ئۇيناۋاتقان بۇ نارەسىدە قىزىمنى بۇلاپ كەتكەنىدى.

— قىز ئەپقېچىش بار گەپقۇ، رەيھاندىنبەگ.

— ياق، بۇ ئادەتتىكى ئەپقېچىش ئەمەس، كۈچ كۆرسىتىپ، پېقىرنى نائىلاج هالغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن قىلىنغان سۇيىقەست، ئالىيلىرى. مەن قىزىمنى ئۆيگە قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، بولۇنبەگكە ئېنىق جاۋاب بەرگەنىدىم.

— خەۋىرىم بار. بوزاغۇغا قىزىڭىزنى ياتلىق قىلغۇڭىز زادى يوقمۇ؟

— يوق، ئالىيلىرى، — كېسىپ ئېيتتى رەيھاننىدىن.
— مەن ئەلچى بولۇپ سورىسامچۇ؟
— قىزىمنى بەختسىز قىلىپ قويالمايمەن، ئالىيلىرى. پېقىرنى كەچۈرگەيلا.
مەنسۇرخان ئولتۇرۇپ دېگەن مەنىدە قول ئىشارىتى قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىش بىلەن رەيھاننىنىڭ ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرغۇسى يوق ئىدى.
— بولدى، بۇ گەپمۇ مۇشۇ يەردە قالسۇن، ئەمدى يەنە بىر مۇھىم ئىش بار، — ئۇنىڭ چېقىر كۆزى قىسىلىپ، سارغۇچ ساقىلى تىكەنلەشتى، — مەن ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتىمەن، بۇ قارارىمغا ئەمدى قوشۇلىسىزغۇ دەيمەن.
— ئاللانىڭ كۆڭلۈمگە سىلىشى بىلەن، مەن بۇرۇنلا قوشۇلمايدىغانلىقىمنى بىلدۈرگەنىدىم، ئالىيلىرى. يەنە نېمىشقا يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ قالدىلا؟
— مەن قۇدرەت تاپتىم، رەيھاننىنىڭ. غەزنەۋىلەر پادىشاھلىقىدەك كۈچلۈك ئارقا تىرىكىم بار، ئەمدى يەنە نېمىدىن قورقۇپ يۈسۈپ قادىرخانغا يول قويىمەن؟ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارغىنىم بارغان ! سۇباشىلارغا يارلىق چۈشۈردۈم، مۇشۇ بىر ئاي ئىچىدە ئۈچ تۈمەن لەشكەر سەپراس قىلىنىدۇ، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر قارلۇقلاردىن بىر تۈمەن لەشكەر ئاتلاندۇرماقچى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئېلىكخانى — ئۆزكەنتتىكى ئىنىم مۇھەممەدخان بىر تۈمەن لەشكەر ئەۋەتمەكچى. جەمئىي بەش تۈمەن لەشكەر بىلەن ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ بارىمەن. قوشۇلمىسىڭىز مەيلى، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى.
رەيھاننىنىڭ بېشىغا ئاغرىق كىرىپ، چېكە تومۇرلىرى كۆپۈپ چىقتى، يۈرەك سوقۇشى تېزلىشىپ، بويۇن - بېشىنى تەر باستى. ئۇ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇپ، بىر پەس ئويلىنىۋېلىپ دېدى:

— خاقانىم، ئالىيلىرىنىڭ قارارىغا قوشۇلماي ھەددىم ئەمەس. مەن ئالدىراڭغۇلۇق قىلىنسىپ، ئۆزلىرىگە زىيان - زەخمەت يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمەن.

— بۇ قارارىمغا قوشۇلدىڭىزمۇ زادى؟

— قوشۇلدۇم، ئالىيلىرى.

— سىز قوشۇلسىڭىزلا، قۇزغۇردۇ، بارسغان، يەتتەسۇ دىيارىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ قوشۇلىدۇ، رەيھانىدىنبەگ. قېرىنداش تۇرۇپ بىر - بىرىمىزگە تىغ كۆتۈرەمدۇق، دەپ قارارىمغا بويسۇنمايدىغان قەبىلە چوڭلىرىنى سىزلا ئۇندەككە كەلتۈرەلەيسىز. بۇگۈندىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنى سىز ھەرىكەتكە كەلتۈرۈڭ. ئوردۇكەنتنى ئالغاندىن كېيىن، سىزنى يۇغۇرۇش باشى قىلىپ كۆتۈرىمەن.

مەنسۇرخان رازى بولغان ھالدا كۈلۈمسىرەپ تەختتىن چۈشتى.

— ھىممەتلىرىگە رەھمەت، خاقانىم. ئوردۇكەنتكە زادى قاچان يۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟ — رەيھاندىن ۋاقىتنى ئېنىق بىلىۋېلىش ئۈچۈن سورىدى.

— خۇدا خالىسا قىش چىقىپ، گۈل - گىياھلار يەردىن باش كۆتۈرگەندە سىز بىلەن بىللە ئاتلىنىمەن.

مەنسۇرخان رەيھاندىن بىلەن بۇغرا قاراخان سارىيىدىن چىقىپ، ھەرەم قەسىرىگە كىرىپ كەتتى. رەيھاندىن ئىشخانىسىغا كىرىپ، خاقان بىلەن قىلىشقان سۆزلىرىنى بىرمۇبىر مۇلاھىزە قىلدى، قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا تازا ئويلاندى. ئاندىن قېينىئاتىسى شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامۇللىنىڭ ئۆيىگە باردى ۋە بۇغرا قاراخانىنىڭ قارارىنى سۆزلەپ بەردى. دامۇللا:

— بىرنەچچە يىلدىن بېرى تىنچ - ئامان تۇرمۇش كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان ئەلنى يەنە يىغا باسىدىغان بوپتۇ، بالام. بۇ يۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولماسمۇ؟ — دېدى ئۇزۇن ساقىلىنى سىيپاپ.

بۇ سوئالنى ئادامتوغرۇلمۇ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەزى ئاقساقاللىرىمۇ سوردى. رەيھاندىن ئۇلار بىلەن ئەترapلىق سۆزلىشىپ مەسلىھەتلەشتى. قانداق قىلىش توغرىسىدا بىر پىكىرگە كېلىپ ئۆيگە قايتىپ كەلدى. كەچ كىرىپ كەتكەنىدى. بۇلۇتلۇق ئاسماندا يۇلتۇز كۆرۈنمەيتتى. ئىزغىرىن شامال ھويلىدىكى دەل ـ دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتىپ، ساپىقى قۇرۇپ قالغان غازاڭلارنى تۆكمەكتە ئىدى.

رەيھاندىن ئۆزىنىڭ يولغا قاراپ ئايۇاندا ئولتۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىسىغا سالام قىلدى، يانبىرا كېلىپ تونىنى سالدۇرۇپ قولىغا سۇ بەردى، داستىخان سېلىپ تاماق ئېلىپ كەلدى. ئايتمىش بىلەن ئارچۇن ئاتىسىنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇپ تاماق يېدى. يۇسۇپ بوۋىسىنىڭ قېشىدا ئولتۇردى.

رەيھاندىن ئاتىسىغا بۇغرا قاراخانىنىڭ قارارىنى سۆزلەپ بەردى. بەگتۆمۇرمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا:

ـــ بالام، بۇ يۇرۇشنى توسۇپ قالغىلى بولماسمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ بۇغرا قاراخانىنى بۇ نىيىتىدىن ياندۇرالمىدىم، ئاتا. ئۇ سۇباشى، يۇغرۇشلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ بوپتۇ. ئۆزكەنتتىكى ئىنىسى مۇھەممەد ئېلىكخان بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈپ بوپتۇ. غەزنەۋىلەر پادىشاھى يارەم بەرمەكچى بوپتۇ. مەنسۇرخان ئۆزىنى قالتىس ھېسابلاپ ئۇچۇشنى بىلمەي قاپتۇ. ئۇنىڭ ئەلچىلىرىغا قاراپ تىلمىنىڭ ئۇچىدا قارارىغا قوشۇلغان بولدۇم، ئەمما كۆڭلۈمدە قانداق قىلىش توغرىسىدا مۇپەسسەل بىر پىلان تۈزۈپ قويدۇم. خۇدا بۇيرۇسا، مەنسۇرخانىنىڭ بۇ يۇرۇشى نەتىجىسىز، مەغلۇبىيەت بىلەن تاماملىنىدۇ.

ـــ ئاللا تىلەكلىرىگە يەتكۈزسۇن، بالام، ـــ دېدى بەگتۆمۇر چىن قەلبىدىن.

بوۋىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ گەپلىرىگە قىزىقىپ ئولتۇرغان يۇسۇپ ئولتۇرۇپ كېتىپ، بىردىنلا:

— ئابا، بۇغرا قاراخان ئادەملەر بىر - بىرىنى قىرغىن قىلىدىغان جەڭگە نېمىشقا ئامراق؟ — دەپ سورىدى.

— تېخىمۇ كەڭ زېمىننى ئىگىلەپ، ئاۋامغا بولغان زۇلۇمنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئوغلۇم!

رەيھاندىن ئۈچ كۈن پۈختا تەييارلىق قىلىپ، ئادار بىلەن يارۇقنى مەكتۇپ بىلەن تاڭ يورۇماستا قەشقەرگە يولغا سالدى. ئەتىسى ئادارنىڭ يوقلۇقىنى بىلگەن قىزتۇرمىش باغقا كىرىپ ئۇزاققىچە يىغلىدى.

ئونىنچى باب

نورۇزدا بولغان قوش توي

1

ھىجرىيە 415 ـ يىلى[1]نىڭ كۆكلىمى خېلىلا كېچىكىپ كەلدى. بۇنىڭغا جۇدۇن ـ چاپقۇن كۆپرەك بولۇپ، كۈندە دېگۈدەك سېرىق قارنىڭ يېغىشى سەۋەب بولدى. سېرىق قار توختىسا بوران چىقىپ كوچا ـ كويلاردا قۇيۇنتاز پىرقىراپ، ئاسمان ـ زېمىننى چاڭ ـ توزان قاپلاپ كېتەتتى. قار ـ مۇزلارمۇ ئېرىپ بولالمىماي، ئەگىز سۇيى كېيىنرەك كەلگەچكە، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلارنىڭ كۆكىرىشىمۇ بىر ـ ئىككى ھەپتە ئارقىغا سۈرۈلدى. ئەمما، ئىسسىق ياقلارغا كەتكەن تۇرنا، غاز ـ ئۆردەكلەر ئۆز ۋاقتىدا كېلىپ، ئىسسىقكۆل، چۇ دەرياسىنىڭ بويلىرى ھەر خىل قۇشلارنىڭ نەغمە ـ ناۋاسى بىلەن جانلىنىپ كەتتى.

بەگتۆمۇر ئائىلىسىدە بالاۋېشىغا ئۇۋا سالغان قارلىغاچلار ۋېچىرلاپ ناۋا قىلغان نورۇز سەھىرىدە، چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن يۇيۇنۇپ، يېڭى كىيىملەرنى كىيىشتى. ئاتىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن، قويغان ۋاقتىدىكىگە ئوخشاش، ساتىراشقا بىر تىللا، ئىككى نان بېرىپ سېكىلىكىنى ئالدۇرۇۋەتكەن يۈسۈپ نورۇز بايرىمىنى خۇشال كۈتۈۋالدى. ئۇ پاكىز يۇيۇنۇپ، قەشقەرنىڭ يۇڭ چەكمىنىدە تىكىلگەن شىم ـ پەشمەت ئۈستىگە يېشىل شايى تونىنى، بېشىغا بادام بۆكنى كىيدى. بېلىنى كۈمۈش

① مىلادىيە 1024 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

كەمەر بىلەن باغلاپ، خەنجەر ئاستى. ئايغىغا پۇپۇكسىز، نەپىس تىكىلگەن چورۇقنى ساپتى. ئۇ شۇ تۇرقىدا بايۇەچچە يىگىت بولۇپ قالغاندى. يوغان قارا كۆزلىرىدە چاقنىغان نۇر، ئاقۇچ قىزىل، سەل سوزۇنچاق يۈزىنى ئاپتاپتەك خۇش چىراي قىلىۋەتكەنىدى. ئۇ ئادار، يارۇقلار بىلەن كۆل بويىدا قىلىچۇازلىقنى مەشق قىلىشقا كىرىشتى.

ئايتمىش، ئارچۇن ئاچا ـ سىڭىل قىزتۇرمىش ۋە باشقا دېدەك قىزلار بىلەن هاممامدىن چىقىپ، خاس ئۆيدە ياخشى دەزمالالانغان يېڭى كىيىملىرىنى كىيىشتى، چۈرقىرىشىپ خۇشال هويلىغا چىقىشتى، ئايتمىش ئەسلىگە كېلىپ خېلىلا ئېچىلىپ قالغانىدى. بۇ يىل ئون تۆتكە كىرىپ رەسىدە بولغان بۇ قىز تېخىمۇ بوي تارتىپ زىلۋالىشىپ ئۇياتچان بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ بىلىگە چۈشىدىغان بىنەپشە رەڭ هىلهىله روماڭ بىلەن گۈزەل قامىتىنى يوشۇرغان هالدا كۆل بويىغا يېقىنلاشتى. ئارچۇن سەكرەپ ئويناپ كېلىۋاتاتتى. قىزتۇرمىش گۈللۈك رومىلىنى سەل قايرىپ، بويانقار بىلەن قىلىچۇازلىق قىلىۋاتقان ئادارغا سېغىنىش نەزىرى بىلەن تەلمۈرۈپ قەدەم باسماقتا ئىدى. ئۇنىڭ كۆك ئاسماندەك تىنىق كۆزلىرىدىن زىبا بەستىگە سۆيگۈ چېقىنلىرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى.

يۈسۈپ قىلىچىنى كۆل بويىدىكى ئارچا دەرىخىگە يۆلەپ قويۇپ ئاچىلىرىغا سالام بەردى، بىر ـ بىرىنىڭ نورۇز بايرىمىنى مۇبارەكلەشتى. ئايتمىش بويلۇق، تۇرقىدىن كەم سۆز، ئېغىر ـ بېسىقلىقى بىلىنىپ تۇرغان يارۇققا رومال ئىچىدىن قاراپ ئېغىر تىندى. نېمە ئۈچۈندۇر يىگىتنىڭ يۈرىكى سېلىپ، ۋۇجۇدى ئوت ئالغاندەك بولدى. ئەدەپسىزلىك بولمىسۇن، دەپ قىزغا تىكىلىپ قارىمىدى. ئادار بولسا ئۆزىگە ئوخشاش قۇل ـ دېدەك قىزتۇرمىشقا ئاشىقانە نەزىرى بىلەن تىكىلدى. قىز كۆزىنى ئېلىپ قاچماي، يىگىتنىڭ باشتىن ـ ئايىغىغا سەپسېلىپ كۆڭلىنى بىلدۇردى.

ئادار بىلەن يارۇق قەشقەردىن باش ئەتىيازدىلا قايتىپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن مەكتۇپتا: «رەيھانىدىنبەگ، يازغانلىرىڭىزدىن ئەھۋالىڭ جىددىيلىكىنى چۈشەندىم. مەنسۇرخان ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كىرىشتىن بۇرۇن، قۇزغوردۇغا لەشكەر تارتىپ بېرىش قارارىغا كەلدىم. جىددىي تەييارلىق بىلەن بولۇۋاتىمەن. ئۇ ئاسىيغا ئەمدى يول قويمايمەن ! مېنى قوللايدىغان ياغما، قارلۇق، چىگىل، ئۇغراق، باسمىل قاتارلىق قەبىلە ئەھلىگە سالىممىنى يەتكۈزۈپ قويغايسىز...» دەپ يېزىلغانىدى. كۆڭلى تەسكىن تاپقان رەيھانىدىن بالاساغۇندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزى بىلەن مەسلەكداش، ئىشەنچلىك باشلىقلىرىغا بۇ سالامنى يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخانىنىڭ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشىغا قارشى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى بىر تۈركۈم كىشىلەر ــ رەيھانىدىنبەگ، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا دامولا، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەد بارسغانى، ھەرەمبېگى بەگتۇتۇق، چىگىل ئارسلانخانى ئىنالچۇق تېگىن، ۋەزىر تىلتۆمۇر باشلىق ئابرۇيلۇق كىشىلەر يوشۇرۇن ھالدا ئۇيۇشۇۋاتاتتى. ئۇدمىش، بويانقارلار ياشلار ئىچىدە كۆچ توپلاۋاتاتتى. بۇنىڭدىن خەۋەرسىز بولغان مەنسۇرخان ئىنىسى مۇھەممەد ئېلىكخان ئەۋەتمەكچى بولغان بىر تۈمەن لەشكەرنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتمەكتە ئىدى. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر بولسا تېخى بىر تۈمەن لەشكەرنى تەييار قىلالمىغانىدى. شۇڭا، ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشنىڭ ۋاقتى ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتكەنىدى...

ئادار بىلەن يارۇق قىزلارغا قەشقەردىن ئۇزۇك، تارغاق قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئېلىپ كەلگەنىدى. ئادار قىزتۇرمىشقا ئۆزى بەردى. يارۇق ئىككىلىنىپ قالدى. ئۇ ئادارغا ئۆزىنىڭ ئايتمىشنى ياخشى كۆرۈپ قالغىنىنى، لېكىن بۇ چاغقىچە قىزغا گەپ قىلىپ باقمىغىنىنى ئېيتىپ بەرگەنىدى.

— سەندە يولۇاسنى باش ئەگدۇرگۇدەك جاسارەت بولغان بىلەن، ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزنى ئۆزۈڭگە مايىل قىلغۇدەك جۇرئەت يوق ئىكەن. بويانقارمۇ قۇل ئىدىغۇ؟ جۇرئەتلىك بولغاچ قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ ئايىسلىگنى ئالدى. سەن نېمىشقا جۇرئەت قىلالمايسەن؟ بوپتۇ، جۇرئەت قىلالمىساڭ، سۇۋغىنى قىزتۇرمىش ئارقىلىق بەر. ئۇ ئايتمىش بىلەن سىردىشالايدۇ، — دېدى ئادار ئۇزۇك بىلەن تارغاقنى يارۇقنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ.

سۇۋغات قىزتۇرمىش ئارقىلىق بېرىلدى. يارۇق بىرنەچچە كۈنگىچە قاتتىق تىل ئىشتىشتىن ئەنسىرەپلا يۈردى. يەنىلا ھېچكىمدىن قاتتىق - يىرىك گەپ چىقمىدى. شۇنداقتىمۇ بۇگۈن ئۇ ئايتمىشنى كۆرگەندە ئۇنىڭ سالىمغا بېشىنى ئېگىپ جاۋاب قايتۇردى، قىزمۇ نازاكەت بىلەن ئېگىلىپ، رومال ئىچىدىن مېھىر بىلەن تىكىلدى...

يۈسۈپ ئاچىلىرى بىلەن ئىچكىرىكى ھويلىغا قاراپ ماڭدى. كۆڭلى تىنغان ئادار يارۇقنىڭ قولىدىن تارتىپ باغقا كىرىپ كەتتى.

يۈسۈپ ئىككى ئاچىسى، قىزتۇرمىش بىلەن بىللە كىرىپ، سارايدا خۇشال ئولتۇرۇشقان بوۋىسى، مومىسى، ئاتا - ئانىسىغا سالام بەردى. ھەممەيلەن ئۇلارنىڭ نوروز بايرىمىنى مۇبارەكلىدى. رەيھانىدىن يۈسۈپكە ئەبۇنەسىر فارابىنىڭ «ئەقىل ھەققىدە» دېگەن كۆچۈرۈلمە كىتابىنى تەقدىم قىلدى.

— ئوغلۇم، بۇگۇ بىلگە فارابى ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ كىتابى دىلىڭنى يورۇتۇپ، ئىنسانلىق بۇرچۇڭنى ئۆزۈڭگە تونۇتقاي، كىشى قارا فارابى ھەزرەتلىرى ۋاپات بولۇپ قاراڭغۇ يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ كىتابلىرى ھاياتلىق ئالىمىنىڭ ئۆچمەس مەشئەللىرىگە ئايلىنىپ، ئىنسانلارنى نادانلىق زۇلمىتىدىن قۇتۇلدۇرماقتا. ئوغلۇم، سېنىڭمۇ ئەنە شۇنداق بىر بىلىك پۇتۇپ چىقىشىڭنى ئارزۇ قىلىمەن، — دېدى رەيھانىدىن

ئۇمىدلىك نەزەردە ئوغلىغا قاراپ.

ــ رەھمەت ئاتا، مەرھۇم بۆگۈ بىلگە فارابى ھەززەتلىرىنى غايىبانە ئۇستاز تۇتۇپ بىلىم ئىگىلەيمەن، ــ يۈسۈپ قەسەم قىلغان تەرزدە كىتابنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى.

زەمۇران ئانىنىڭ نورۇز شەربىي ئۇچۇن ئەرۋاھلارغا ياغ پۈرتىپ پىشۇرغان قۇيمىقى تەلەڭگىلەرگە ئېلىنىپ داستىخانغا قويۇلدى. يابىرا قىشچە ئىدىشلاردا يېتىشتۇرگەن بۇغداي ئۇندۇرمىسىدە، توشقان گۆشى، قوينىڭ قۇيرۇق مېيى، چامغۇر، سەۋزە سېلىپ ئەتكەن چوڭ بىر قازان نورۇز ئېشى ھېجىرلاردا داستىخانغا كەلتۈرۈلدى.

ــ مېنىڭ يەنە ئىككى بالام يوققۇ، ئۇلار مەرىكە مەيدانغا كەتتىمۇيا؟ ــ دەپ سورىدى رەيھاندىن ھويلىغا سەپسېلىپ.

ــ ئاتا، ئىككى بالام دېگەنلىرى كىملەر ئۇ؟ ــ سورىدى ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ.

ــ ئادار بىلەن يارۇق بولمامدۇ، ئوغلۇم، ئۇلارنىڭ نەدىلىكىنى بىلمەسەن؟

ــ بىلمەن، ئاتا، چاقىرىپ كېلەي.

يۈسۈپ ئۇلارنى باغدىن تېپىپ باشلاپ كىردى.

ــ كېلىڭلار، بالىلىرىم، ــ رەيھاندىن ئۇلارنى يېنىدا ئولتۇرغۇزدى، ــ سىلەر گۆدەك چېغىڭلاردىن باشلاپ بىزنىڭ ئائىلىدە ئۆسۈپ چوڭ بولدۇڭلار، ــ رەيھاندىن بىر لېگەن قۇيماق بىلەن ئىككى ھېجىردىكى نورۇز ئېشىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. كىچىك چېغىدا قۇل بازىرىدىن سېتىۋالغىنىنى ئېيتىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىشنى خالىماي، بۇ ۋاقىتقىچە بەجانىدىل خىزمەت قىلىشىپ كەلگىنىدىن ناھايىتى رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۇردى، ــ سىلەر قولۇمغا قول، پۇتۇمغا پۇت بولۇپ كەلدىڭلار، ئات چاپتۇرۇش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچ ۋازلىقتا ياساۋۇل ــ نۆكەرلەردىن قېلىشمايسىلەر، ئائىلىمىزنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدىڭلار، رەھمەت بالىلىرىم!

رەھمەت ! ــ رەيھاندىن كۆزىگە ياش ئالغان ھالدا ئادار بىلەن يارۇقنىڭ باشلىرىنى سىلىدى، ــ سىلەر ماڭا بالا بولۇشنى خالامسىلەر؟

ئىككى يىگىت دەس تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

ــ جانابلىرى، بۇ چاغقىچە ئۆزلىرىنى ئاتىمىز دەپ بىلمەپ كېلىۋاتىمىز.

ــ ئولتۇرۇڭلار، ئولتۇرۇڭلار باللىرىم، ــ رەيھاندىن، ئۇلار يۇكۇنۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، باشلىرىدىكى قۇل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان قارا بۆكلەرنى ئېلىپ، كۆرپىنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ يابىراغا قارىۋىدى، ئۇ ئاللىبۇرۇن تەييار قىلىپ قويغان يېڭى كىيىم ـ كېچەكلەرنى پەتنۇستا ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. زېرەكلىك بىلەن كۆز سېلىپ ئولتۇرغان يۇسۇپ دەرھال تۇرۇپ پەتنۇستىكى ئىككى بادام دوپپىنى ئادار بىلەن يارۇققا كىيدۇردى. بۇ ئۇلارنىڭ ھۆر ئادەم بولغانلىقىنى بىلدۇرەتتى. ئادار بىلەن يارۇق تۇيۇقسىز ھۆرلۈككە ئېرىشكەنلىكىدىن ناھايىتى ھاياجانلىنىپ كېتىشتى، رەيھاندىنىڭ «باللىرىم» دېگەنلىكىنىڭ مەنىسىنى ئەمدى چۈشەنگەنىدى. ئادارغا قارىغان قىزتۇرمىشىنىڭ قوي كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. ئايتىمىش بادام دوپپا كىيىپ چوغدەك قىزىرىپ ئولتۇرغان يارۇققا يەر ئاستىدىن كۆز سېلىپ، ئۆزىنىڭمۇ ھاياجانلىنىپ كېتىۋاتقىنىدىن ئىزا تارتىپ قالدىمكىن، يېنىدا ئولتۇرغان ئانىسىنىڭ مۇرىسىگە بېشىنى تىرەپ ئۆياتچان كۆزلىرىنى يوشۇردى. ئۇ قاشلىق، خۇددى ئاشۇ قېشىدەكلا سەل ئەگىم قارا بۇرۇتلۇق، ئات يۈز، تەمبەل يىگىتكە شۇدەم بۆلەكچە مەپتۇن بولۇپ قېلىۋاتاتتى. «ئابام، نېمىشقا ئۇنى بالام دەيدىغاندۇ؟ بۇنىڭدا چوقۇم بىر گەپ بار» دەپ ئويلاپ قىزتۇرمىشەكلا شېرىن تۇيغۇغا چۆمۈلدى.

ئايتىمىش ئويلىغاندەك، رەيھاندىنىڭ بۇ نورۇز بايرىمىدا ئىككى قۇل يىگىتنى «بالام» دەپ ئاتىشىدا ھەقىقەتەن گەپ بار

ئىدى. يارۇقىغا ئايتىمىشىنى بىرىپ ئۇنى ئۆزىگە بويانقاردەك كۆيۈئوغۇل قىلىۋالماقچى، ئۆز قىزىدەك بولۇپ قالغان قىزتۇرمىشنى ئادارغا ئېلىپ بەرمەكچى ۋە بۇ ئىككىيلەننىڭ تويىنى بىر كۈندە قىلماقچىدى. بۇ نىيەتنى بولۇنبەگنىڭ ئۆيىدىن ئايتىمىشنى قايتۇرۇپ كەلگەن ئاشۇ ئاخشىملا كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئاتا ـ ئانىسى، يابىرا بىلەن بۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتىنى پىشۇرۇپ، تويىنى نورۇز بايرىمىدا قىلماقچى بولغانىدى. ھالبۇكى، قىز ـ يىگىتلەر باشلىرىغا قونماقچى بولۇۋاتقان تەلەي قۇشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. يابىرا بىر پەتنۇستا قىزىل ھىلىلە رومال، ئەتلەس كۆڭلەك، تەتىللا جىلىتكە ئېلىپ چىقىپ قىزتۇرمىشنىڭ ئالدىغا قويدى، ئايتىمىش قىزتۇرمىشنىڭ بېشىدىكى قارا ساربغۇچنى ئېلىۋەتتى ۋە رومالنى ئارتىپ، ئۇنىڭ ۋىللىدە قىزىلىلىق يۈگۈرگەن مەڭزىگە سۆيۈپ قويدى. بۇ قىزتۇرمىشنىڭمۇ ھۆرلۈككە چىققانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

ـــ بالىلىرىم، چۇ دەرياسى بويىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نورۇز مەرىكىسى باشلىنىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. كۈن بىلەن تۇن تەڭلىشىدىغان بۇ خاسىيەتلىك كۈننى ئاۋام ئالدىدا جاسارەت ـ جۇرئىتىڭلارنى نامايان قىلىپ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىراۋاتقىنىڭلارنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن. ماقۇل، سىلەرگە رۇخسەت، قىزلارنى بىلله ئېلىپ مېڭىڭلار. سىلەرگە ئالاھىدە كەدۇت تەييارلىتىپ قويدۇق. ئاتىلىرىمىز ياخشى، سىلەرنى يەرگە قارىتىپ قويمايدۇ. مەنمۇ ئاباملارنى ئېلىپ كەينىڭلاردىن بارىمەن.

رەيھاندىنىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەن بەگتۆمۈر دۈغاغا قول كۆتۈردى.

2

رەيھاندىن ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چۇ دەرياسى بويىغا

كەلگەندە، نورۇز مەرىكسىگە يىغىلغان خالايىق مەرىكە مەيدانىنى چۆرىدەپ سەپراس بولۇپ تۇرۇشقانىدى. ئەمدىلا ئاتتىن چۈشكەن مەنسۇرخانمۇ ئۆزىگە ئاتاپ ياسالغان ھەيۋەتلىك بارگاھتا تەخت ئۈستىگە چىقىقانىدى. ئارسلانخان، ئېلىكخانلار، يۇغرۇش، يابغۇلار، چاغرىبەگلەر، تارخانبەگلەر ئۇنى چۆرىدەپ تۇرۇشتى.

رەيھاندىن ئاتا ـ ئانىسىنى قىزلىرى بىلەن يۈسۈپلەر تۇرغان يەردە قويۇپ، مەنسۇرخانىنىڭ توققۇز تۇغلۇق بارگاھى ئالدىدا سالام بەجا كەلتۈرۈپ تىز چۆكتى:

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، قۇتلۇق نورۇز مەرىكسىنى باشلاشقا ئەمر قىلغايلا.

مەنسۇرخان ئۇنىڭغا قىزىل تۇغنى ئۇزارتتى. رەيھاندىن نورۇز مەرىكسىنى باشلاش بەلگىسى بولغان، توتىم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش ساپلىق بۇ تۇغنى قولىغا ئالغاندا، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، تاتىرىپ كېتىشتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ كەينىدە جاندارلار بىلەن تۇرغان بوزاغۇنىڭمۇ ئىچ ـ قارنى مۇچ يېگەندەك ئېچىشىپ كەتتى.

تورۇق ئارغىماققا مىنگەن رەيھاندىنىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۇدمىش بىلەن بويانقار قۇيرۇقىغا قىزىل لېنتا، ئېگەرنىڭ قۇش بېشىغا قوتاز قۇيرۇقى چىگىلگەن ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن مەيدانغا كىردى. رەيھاندىن قولىدىكى تۇغنى ئېگىز كۆتۈرۈپ لەپىلدىتىپ، نورۇز مەرىكسىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئۇنىسىز جاكارلىدى. تۇغقا كەشتىلەنگەن توتىم گويا ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ، ئادەملەر قەلبىنى لەرزىگە سالدى. بۇ ئۇنىسىز جاكار بىلەن تەڭ چەۋەندازلار، مەرگەنلەر، پالۋانلار مەيدانغا كىرىشتى. بەسلەشكۈچى باتۇر يېگىتلەر قىلىچ ـ نەيزىلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى. سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلارنىڭ بويۇنلىرىغا قىزىل لېنتا باغلاندى، خوراز، كەكلىك، بۆدۈنلەر بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىشىپ، بازلىشىپ كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلدى...

ئاق ئات مىنگەن ئادار ئېتىنى ئوچقاندەك چاپتۇرۇپ، بەلگىلەنگەن جايدىن بىرىنچى بولۇپ بارگاھ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئونلىغان قىز تاشلىغان ياغلىقتىن قىزتۇرمىشنىڭ ياغلىقىنىلا تۇتۇۋالدى. مەنسۇرخان ئۇنىڭغا كەدۇت تەقدىم قىلىشنى رەيھاندىنغا بۇيرۇپ سورىدى:

— ئاغىچى ئۇلۇغى، بۇ يىگىت قايسى قەبىلىدىن، كىم بولىدۇ؟

— ئالىيلىرى، بۇ ئالىپ يىگىتنىڭ ئېتى ئادار، ئوغراق قەبىلىسىدىن، ماڭا كۈيۈئوغۇل بولىدۇ، — رەيھاندىن ئۇنى تونۇشتۇرۇپ، بەقەسەم تونىنىڭ يانچۇقىدىن سەمەرقەنت قەغىزىگە خۇش خەت بىلەن يېزىلغان توي باغىقىنى ئېلىپ مەنسۇرخانغا سۇندى، خان باغاقنى ئېلىپ ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

ئەزىز مۇكەررەم ئەل بېگى خاقان — بۇغرا قاراخان شاھىنشاھ مەنسۇرخان بىننى ئەلى ئارسلانخان ئالىيلىرى: ھىجرىيە 415 ـ يىلى[1] رەبىئۇل ئەۋۋەلنىڭ 11 ـ كۈنى دۇشەنبە، مەرھۇم ئوغراقبەگ كۆك ئايىق ئارسلانبەگ ئوغلى ۋە رەيھاندىن بەگتۆمۈر ئوغلى پەرزەنتلىرىنىڭ توي مەرىكىسىگە قاتنىشىپ، ھۆرمەتلىك ئاتا، مېھمانلارغا باشپاناھ بولۇپ بەرگەيلا.

كامالىي ئېھتىرام، ئالىي سالام ئىلە:

رەيھاندىن بىننى بەگتۆمۈر بىننى كۆك ئايىق بەگبۇقا»

— ئوھۇ، بۇ تويىنى نورۇز بايرىمىنىڭ قۇتلۇق كۈنلىرىدە قىلماقچى بوپسىز ـ دە، ئاغىچى ئۇلۇغى؟ ! مۇبارەك، مۇبارەك، — باش لەڭشىتىپ ماقۇللۇق بىلدۈردى مەنسۇرخان چېلىشۇاتقانلارغا كۆز سالغان ھالدا، — كۈيۈئوغۇللارنى ياخشى

① مىلادىيە 1024 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدۇ.

تاللاپسىز. بۇ كۆيۈئوغلىڭىزنىمۇ جاندار قىلىۋالغۇم كېلىۋاتىدۇ. قاراڭ، قاراڭ، ئاۋۇ چېلىشىۋاتقانلارغا، ــ مەنسۇرخان قولى بىلەن ھەل تۈتۈشۈپ بىر - بىرىنى يېقىتماقچى بولۇۋاتقان ئىككى يىگىتنى كۆرسەتتى، ــ ئاتىتى، كۆتۈرۈپ ئاتتى. ئەجەب چەبدەس يىگىت ئىكەن. ئۇ يىگىتنى ئاتقان بويىلۇق پالۋان كىم بولىدۇ؟

ــ بۇمۇ كۆيۈئوغلۇم بولىدۇ، ئالىيلىرى. ئېتى يارۇق، قىپچاقلاردىن، ئۆز تەربىيەمدە چوڭ بولغان. ئاللا خالىسا ئەتە ئۇنىڭمۇ نىكاھى بولىدۇ، ــ رەيھاندىن قويۇن يانچۇقىدىن يەنە بىر باغاقنى چىقىرىپ سۇندى.

ــ مانا، مانا، قوش توي قىلىدىكەنسىز - دە، بۇ توي قانچە كۈن داۋاملاشماقچى؟

ــ بۇگۈن خاسىيەتلىك يېڭى يىل باشلانغان قۇتلۇق كۈن. بۇ مۇبارەك كۈندىكى كاتتا مەرىكىگە پېقىرنى رىياسەتچى قىلىپ قويدىلا، شۇڭا بۇ يېڭى يىل كۈنىنى ئاۋامنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئۆتكۈزۈۋاتقىنىمدىن ناھايىتى خۇرسەنمەن. توي ئاللا بۇيرۇسا ئەتىدىن باشلاپ يەتتە كۈن بولىدۇ، ــ رەيھاندىن قىزلار تاشلىغان ياغلىق بويۇن - باشلىرىغا يۆگىلىپ قالغان يارۇققا پەخىرلەنگەن ھالدا قاراپ جاۋاب بەردى.

ــ سىز ئاغىچى ئۇلۇغى، مېنىڭ ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىدىغان كۈنۈمنىڭ يېقىنلاشقىنىنى ھەرگىز ئېسىڭىزدىن چىقارماڭ. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تەييارلىقىنىڭ قانداق بولۇۋاتقىنىنى يەنە بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ تەھقىلەپ چىقىڭ. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرمۇ مۇشۇ ئىش بىلەن ئالدىراش. قىلچە بىخەستەلىك قىلىشقا بولمايدۇ. توينىمۇ ئوبدان ئۆتكۈزۈڭ، بۇ كاتتا يۇرۇشكە تەييارلىقمۇ نۇقسانسىز قىلىنسۇن ! ــ مەنسۇرخان قول باغلاپ تۇرغان رەيھاندىندىن جاۋاب كۈتۈپ تىكىلدى.

ــ باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى. خاتىرجەم بولسىلا، دوقاقبەگ، بولۇنبەگلەرگە ياردەملىشىپ، بۇ يۇرۇشنىڭ ئۈتۈقلۇق بولۇشى

ئۇچۇن يالغۇز جېنىمنى ئايىمايمەن.

ـــ بېرىڭ، يېڭىپ چىققان ئالىپلارغا، پالۋانلارغا كەدۇت ۋە بىر تاۋاقتىن تىللا ئىنئام بېرىڭ.

ـــ خوپ، ئالىيلىرى.

رەيھاندىن كەچكىچە يېڭىپ چىققان پالۋان، بىرىنچى بولغان مەرگەن، قىلىچۋاز ـ نەيزىۋازلارغا، قوچقار، كەكلىك، خوراز ئىگىلىرىگە بۇغرا قاراخان ناملىدىن خىلئەت، ئىنئام تەقدىم قىلدى. ھەر يىلى بىرىنچى بولۇپ مۇكاپاتلىنىپ كەلگەن ئۇدمىش، بويانقارلار بۇ نورۇزدا رەيھاندىنغا يارەملىشىپ بەسلىشىشكە چۇشمىدى. رەيھاندىن بۇ ئىككى كۇيۇئوغلىغا مەربىكىنى تەشكىللەش، باشقۇرۇش ۋە رىغبەتلەندۇرۇش كەبى مەسئۇلىيىتى ئېغىر ئىشلارنى ئۆگەتمەكچى بولغانلىقى ئۇچۇن، ئۇلارنى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا زورلىمىغاندى. بويانقار، ئۇدمىشلار پائالىيەت ئاخىرلىشىپ قالاي دېگەندە، توي باغاقلىرىنى ئاتلىق چېپىپ يۇرۇپ تارقىتىپ بولدى.

يۇسۇپ دوستلىرى بىلەن گاھ مەيداننىڭ بۇ بېشىغا، گاھ مەيداننىڭ ئۇ بېشىغا يۇگۇرۇپ بېرىپ چەۋەندار، مەرگەن، پالۋانلارنىڭ ماھارەتلىرىنى قىزىقىپ كۆردى. ئۇنىڭغا ئەڭ تەسىر قىلغىنى شائىرلارنىڭ نەزمىلىرى ئىچىدە ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئوقۇغان «نورۇزنامە» بولدى.

نورۇز كەلدى، زېمىن يېشىل تون كىيدى،
بۇلۇت يېرىپ چىقى كۇن، قىلدى سەيرى.

ئېرىپ كۆك مۇز، كەلدى تۇرنا تىزىلىپ،
بەزمە قۇردى گۇل شېخىدا ئېچىلىپ.

كۇلدى بۇۋاي، كۇلدى موماي شادلاندى،
ئەر ـ يىگىتلەر قىزغا باقتى، ئاتلاندى.

لەلەڭلىمەي سەگەك، ھوشيار تۇرۇڭلار،
ياۋ يىغلىسۇن، ناخشا ئېيتىپ كۇلۇڭلار.

نوروز كەلدى جۇرئەت بېرىپ ياشلارغا،
ئوسما قويۇپ نازلىق ئەگىم قاشلارغا.

يېڭىلايلى ئېڭىمىزنى بىلىكتىن،
كۆچلىنەيلى بىلىك دېگەن يىلىكتىن.

يولىمىسۇن ئېلىمىزگە ياۋ ھامان،
ياشايلى بىز قۇچۇپ زەپەر شاد ـ ئامان.

ـــ ياشاپ كەت كىشى قارا!
ـــ ئۆمرۇڭ ئۇزۇن بولسۇن كاتتا ئۇستاز!
ـــ بېشىدىن تىللا چېچىڭلار، ئايىغىغا گۇل تاشلاڭلار! ـــ چۇقان سېلىپ بارىكاللا ئېيتىۋاتقان خالايىقىنىڭ ئالدىدىن يۇگۇرۇپ ئۆتكەن يۇسۇپ ئۇستازىنىڭ يېنىغا بېرىپ تىزلاندى.
ـــ كىشى قارا، سىلى ئوقۇغان «نوروزنامە»نى يادلىۋالسام بولامدۇ؟ ـــ دېدى ئۇ شېئىر يېزىشقا ئىشتىياق باغلاپ. ئۇنىڭ قارا كۆزلىرىدىن ھەۋەس ئۇچقۇنلىرى چېچىلدى.
ـــ بولىدۇ، يۇسۇپ. ئاۋۋال بىلىك ئۆگەن، پىكرىڭ ئېچىلسۇن. ئەرەب، ئەجەم، تۇركىي تىللارغا كامىل بولغىن، ئەقلىڭ يېتىلسۇن. ئاندىن نەزم يېزىشنى مەشق قىلغىن. قارىغاندا، ئەشئار يېزىشقا ئىشقىڭ چۇشكەن ئوخشايدۇ، ـــ مەخدۇم يۇسۇپنىڭ قوللىرىدىن تارتىپ تۇرغۇزدى، ئۇستازلىق مېھرى بىلەن بېشىنى سىلىدى ۋە «نوروزنامە»نى بەردى، ـــ بارغىن، يادلىۋال، ئاندىن سەنمۇ بىر «نوروزنامە» يازغىن.
يۇسۇپ «نوروزنامە»نى كۆتۈرگىنىچە يۇگۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر كۆزى مەيداندا، بىر كۆزى «نوروزنامە» دە، پىچىرلاپ ئوقۇپ

بىر دەمدىلا يادقا ئېلىۋالدى.

رەيھاندىن ئۆيگە كەلگەندە داستىخان سېلىنىپ بولۇنغاندى. داستىخان ئۈستىدە يۇسۇپلا يوق ئىدى. ئايتمىش، قىزتۇرمىشمۇ ئۆز خانلىرىدىن چىقىشمىغاندى، ئەتە نىكاھى بولىدۇ ـ دە. ئايتولۇن، ئايسىلگلەر، قېينىنئاتا ـ قېينىنئانلىرى، ئەرلىرى بىلەن نوروز ئاخشىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كەلگەنىدى. يابىرانىڭ ئاتىسى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا تۆردىن، ئانىسى بۇۋى گۈلسۇم ئاغىچا زەمۇرلار ئانىنىڭ يېنىدىن جاي تۇتقانىدى.

بۇ چاغدا يۇسۇپ باغ ئىچىدە ئاداشلىرى بىلەن نوروز كېچىسىنى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتاتتى. گۈگۈم چۈشكەنىدى. ئۇلار بۇ كېچىنى قاپاق كۆيدۈرۈپ، «نوروزنامە» ئوقۇپ كۆتۈۋالماقچى ئىدى.

يۇسۇپلەر ئوچ تال ئۈزۈن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغلىق قاپاقنى چىڭ باغلاپ تەييار قىلىپ، شاپتۇل دەرىخىگە يۆلەپ قويدى.

ـــ ئۇكام، سېنى ئاباملار چاقىرىدۇ، ـــ دېدى ئۇنىڭ قېشىغا كەلگەن ئارچۇن، ـــ ئاداشلىرىڭ بىلەن نوروز ئېشى ئىچىۋالغىن.

يۇسۇپ ئاداشلىرى بىلەن پىشايۋاندا ئولتۇرۇپ نوروز ئېشى كۆجىدىن ئېچىشتى. كۆكباشنى قىرىپ سۈتتە پىشۇرۇپ ئەتكەن بۇ تاماق بالىلارنى تەرگە چۆمۈلدۈردى. ئارقىدىن ئىككى لېگەندە ئېلىپ چىققان كۆك چۆچۈرىسىنى يېيىشتى. تۇغقانلىرى بىلەن ئامازشامنى ئوقۇپ چىققان رەيھاندىن دۇئا قىلىپ بەردى:

ـــ بۇ قۇتلۇق يېڭى يىلدا ئاللا سىلەرنى ئەقىل ـ پاراسەتتە كامال تاپتۇرسۇن، ئامىن!

ـــ ئامىن!

ـــ ئەمدى چىقىپ ئوينىڭلار.

بالىلار ھېلىقى ئۈزۈن ياغاچلارغا ئورنىتىلغان ياغلىق قاپاقلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ ئېگىز كۆتۈرگەن ھالدا نوروز كۈيىنى ياڭراتتى:

نوروز كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ؟
ئېتىزغا سۇ قۇيدۇڭلارمۇ؟
ئىچىڭ كۆجە، سۈمۈلەكنى،
بەلگە قۇيۇچ تۇگدۇڭلارمۇ؟

ھەربىر كوچا ـ مەھەللىلەردىكى بالىلار، ئۆسمۈرلەر، ھەتتا ياش يىگىتلەرمۇ نوروز كېچىسىگە ئالاھىدە تەييارلىق قىلىشقانىدى. بەزىلەر ئۆيلىرىدىكى ھارۋا ـ مەپىسىنىڭ چاق ـ ئوقلىرىنى ياغلايدىغان ياغلىق قاپاقلارنى، بەزىلەر يولدا توختىتىپ قويۇلغان ھارۋىلارنىڭ ياغلىق قاپاقلىرىنى ئوغرىلىۋېلىپ كۆيدۈرۈپ، بۇ قۇتلۇق كېچىگە ئوتلۇق گۈلدەستە سۈنماقتا ئىدى. ئۆي ـ ئۆيدىن چىققان بالىلار ئۇلارغا قوشۇلۇپ، نوروز كۈيچىلىرى بارغانسېرى ئاۋۇپ باراتتى.

نوروز كەلدى، كۈلكە كەلدى،
كۆڭ ياللىق بۆرە كەلدى.
خۇش بولۇڭلار بوشلار①، قۇللار،
ياۋغا يىغا تۇنده كەلدى.

لاۋۇلداپ ئۇچقۇن چاچرىتىپ كۆيۈۋاتقان بالاساغۇن كۆكىدىكى يۇزلىگەن ياغلىق قاپاقلار قۇتلۇق نوروز كېچىسىدە گۈزەل مەنزىرە بەرپا قىلغانىدى. ئىشىك ئالدى، ئۆگزىلەرگە چىقىپ قاراپ تۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىلارنىڭ قەلبى خۇشلۇق ۋە ھاياجانغا تولدى. ئۇلار پەرزەنتلىرىنىڭ لەرزان خۇشال ساداسىغا قۇلاق سالاتتى:

نوروز كەلدى، بىلىك كەلدى،
كۆڭۈلگە ئايسىلىگ كەلدى.

① بوشلار ـــ ئەركىن ئادەملەر.

قارا قورساق ئۆلدى يىغلاپ،
بۆگۈ بىلگە تىرىك كەلدى.

يىراقتىن ئىشتىلگەن بۇ نورۇز كۈيىگە قۇلاق سالغان رەيھاندىن: «ئى خۇدا، پەرزەنتلىرىمىزنى زالىمنىڭ زۇلمىدىن ساقلاپ، ئارزۇسىغا يەتكۈزگىن!» دەپ ئىلتىجا قىلغان ھالدا ھويلىغا يېنىپ كىردى. ئۇ ئەتىكى توينىڭ تەييارلىقىنى كۆزدىن كەچۈرمىسە بولمايتتى.

ئون بىرىنچى باب

بۇغرا قاراخاننىڭ سوۋغىسى

1

نوروز بايرىمىدىن باشلاپلا ھاۋا ئېچىلىپ، بوران ـ چاپقۇن پەسىيىپ قالدى. چۈ دەريا‌سىنىڭ دولقۇنلانغان سۈيى قىرغاقلارنى يالماپ ئۆركەشلىدى. گۈل ـ گىياھلار، دەل ـ دەرەخلەر يېشىل تۈس ئالدى. پادا ـ پادا ئات ـ كالىلار، قوي ـ ئۆچكىلەر، سۈتلۈك خۇشبۇي ئوتلار يەلپۈنگەن يايلاقنى قاپلىدى. قۇرت ـ قوڭغۇزلار تىرىلىپ ئۇۋۇسىدىن چىقتى.

باھارنى كۈيلىگەن كاككۇك، بۇلبۇللارنىڭ يېقىملىق ئۈنى ھەممە تەرەپتىن ئاڭلىنىدىغان، مەھەللە ـ كوچىلاردىن توي نەغمىسى، ناغرا ـ سۇناي ئاۋازى ئىشتىلىپ تۇرىدىغان، ساپان ھەيدىگەن دېھقانلارنىڭ ناخشىسى دالالارنى قاپلىغان ئىللىق كۈنلەر ئۆتمەكتە ئىدى. ئادەملەر ئاپتاپتىن قېچىپ سايە ئىزدەيدىغان ئىسسىق كۈنلەر كەلمەكتە ئىدى.

ھاۋادىكى توپا ـ توزان تۈگىگەن بولسىمۇ، نوروز بايرىمىدا رەيھانىدىنبەگ قىلغان قوش توي توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلەر تېخى تۈگىمىگەنىدى. بەزى زەردارلار:

ـــ نوروزدىكى چېلىشىشتا پالۋان بولۇپ كەدۈت ئالغان يارۇق دېگەن يىگىت ئەسلىدە ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قۇلى ئىكەن، ئۇنى ئازاد قىلىپ ئۇچىنچى قىزىنى بېرىپتۇ، ئەجەب ئىش ـ ھە ! ـــ دېسە، بەزى سودىگەرلەر:

ـــ ئادەم چىقمىغاندەك، قىزىنى ئۆزىنىڭ قۇلىغا بەرگىنىنى

دېمەدىغان، ــ دەپ ئىچى قارىلىق قىلىشتى.

ئوردىدىكى بەزى ئەربابلار:

ــ ئات بەيگىسىدە ئوزۇپ چىقىپ كەدۇت ئالغان ئادار دېگەن يىگىتمۇ، ئۇ نىكاھىغا ئالغان قىزمۇ ئاغچى ئۇلۇغىنىڭ قۇللىرى ئىكەن. ئۇلارنى ئازاد قىلىپ، ئۆز پەرزەنتى قاتارىدا تويىنى قىلىپ بەرگىنىدە نېمە سىر بارىدۇ؟ ــ دېسە، بەزى يۇغرۇش، ھاجىپلار:

ــ بۇنىڭدا قانداق سىر بولاتتى؟ رەيھاندىنبەگ كاتتا زەردار، مەرد، سېخىي زات. قۇللىرىنى ئازاد قىلىپ، ئۇلارنى ئۆز پەرزەنتى قاتارىدا كۆرۈپ تويىنى قىلغانلىقى ــ ئالىيجاناب، پەزىلەتلىك مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەمدۇ؟ ئاللا ئالدىدا قۇلدارمۇ، قۇلمۇ باراۋەر، ــ دەپ رەيھاندىنغا ئاپىرىن ئېيتىشتى.

بالاساغۇندىكى ھۇنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچىلەر:

ــ رەيھاندىنبەگ ئاللانىڭ ئەمرىگە ئەمەل قىلىپ بېيىغان زات. مېھىر ـ شەپقەتنىڭ، كۆيۈمنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. بۇ چاغقىچە يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قۇللىرىنى ئازاد قىلىشى، پەرزەنت ئورنىدا كۆرۈپ تويىنى قىلىپ قويۇشى بەندىلىك بۇرچىنى ئادا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ھۆكمىگە بويسۇنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ــ دېيىشسە، بەزى ئۆلىما ـ دانىشمەنلەر:

ــ ئالىلاتائالا رەيھاندىنبەگنى مەرد ـ سېخىي قىلىپ ياراتقان. قۇللىرىنى ئازاد قىلىپ تويىنى قىلىپ قويۇشى ئۆزىنىڭ نامىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئەمەس، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈندۇر، ــ دەپ تەرىپىنى قىلىشتى.

رەيھاندىن مېنى كۆزگە ئىلمىدى، كەمستىتى، دەپ رەيھاندىندىن ئاغرىنىپ يۈرگەن بولۇنبەگ زادى چىدىيالماي قالدى. ئۇ بۇگۈن ئەتىگەندە سىم ـ سىم يامغۇرغا قارىماي

ئوردىغا كېلىپ دۇانخانىغا كىردى. ھېچكىم كەلمىگەنىدى. ئۇ بۇغرا قاراخان ساريينىڭ ئىشكى ئالدىدا، خاقانىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. دەسلەپ ئىشكئاغىسى دوقاقبەگ كەلدى:

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، يۇغرۇش باشى، نېمە ۋەجىدىن بۇنچە ئەتىگەن كېلىپ قالدىلا؟

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، قاپۇغچى باشى، خاقان ئالىيلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم ئىش بار ئىدى.

ــ ئولتۇرسىلا جانابلىرى، خاقان بىلەن مەسلىھەتلەشمەكچى بولغان ئاشۇ مۇھىم ئىشتىن پېقىر ۋاقىپلىنىپ قالسا زىيىنى بولماس، ــ دېدى دوقاقبەگ مۇغەمبىرانە كۈلكە بىلەن.

ــ يوقسۇ، قاپۇغچى باشى، بۇ سىلىگىمۇ مەلۇم بولغان ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىش توغرىسىدىكى ئىش. تەييارلىق پۈتتى، ئەمدى كېچىكتۈرسەك بولماسمىكىن.

ــ ئىككىمىزنىڭ مۇددىئاسى بىر، يۇغرۇش جانابلىرى. ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا مەنمۇ ئالدىراۋاتىمەن. قارلۇق قەبىلىسىدىكىلەر تەييارلىنىپ بولدى، باشقا قەبىلىلەرنىڭمۇ تەييارلىقى پۈتكەندەك قىلىدۇ. جانابلىرى، بۇ ھەقتە بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا قانداق مەسلىھەت بەرمەكچى بولۇۋاتىدىلا؟

ــ خاقان ئالىيلىرىغا، ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىش تەييارلىقىنىڭ پۈتكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ چاپسانراق يولغا چىقىش توغرۇلۇق مەسلىھەت بەرمەكچىمەن. قاپۇغچى باشى، سىلى كەمتەرلىك قىلىۋاتىدىلا. بۇ جەھەتتە سىلىنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرى مېنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق. ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن تولاراق سىلى سۆزلەشتىلە.

ــ رەيھاندىنبەگمۇ سۆزلەشتى، ــ گەپ قىستۇردى دوقاقبەگ ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ.

ــ بۇنىڭدىن خەۋىرىم بار، جانابلىرى. بۇ قېتىم رەيھاندىنبەگ ئۆز مۇددىئاسىغا قارشى بىزنى قوللاپ، قەبىلە

باشلىقلىرىنى ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلدى، بۇ بىزگە پايدىلىق. ئەمدى ئۆزلىرىمۇ خاقانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، تېزرەك ئاتلىنىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىپ قويسىلا، بولمىسا رەيھاندىنبەگ ساماننىڭ ئاستىدىن سۇ يۈگۈرتۈپ، يۈرۈش قىلىشنى ئارقىغا تارتىشى مۇمكىن. ئۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ... ــ بولۇنبەگ دۈانخاننىڭ ئىشكىدىن جاندارلارنىڭ مۇھاپىزىتىدە ھەيۋەت بىلەن كىرىپ كەلگەن مەنسۇرخاننى كۆرۈپ ئىتتىك قوپتى. مەنسۇرخان يېقىن كەلگەندە، دەرھال ئۆزىنى يانغا ئېلىپ، تونىنىڭ پەشلىرىنى باستۇرۇپ تىزلاندى:

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئەزىز دەرگاھلىرىغا قۇللۇق قىلغىلى كەلدىم، ــ دېدى ئۇ يەرگە باش قويۇپ.

دوقاقبەگمۇ يەرگە باش قويدى:

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىر بوسۇغىلىرىدا جان پىدا قىلىشقا ھەرقاچان تەييار، ــ دوقاقبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇغرا قاراخان ساريىنىڭ ئالتۇن ھالقىسىدىكى قۇلۇپنى ئېچىپ ئىشىكنى ئاچتى، ــ مەرھەمەت قىلغايلا، خاقانىم.

مەنسۇرخان بولۇنبەگنىڭ ئۆزىگە ئېيتقىنىغان سۆزى بارلىقىنى پەملەپ، قول ئىشارىتى بىلەن كەينىدىن مېڭىشقا بۇيرۇدى. ئۇ ئاجايىپ كۆركەم ياسىلىپ، زىننەتلەنگەن سارايغا كىرىپ تەختكە چىقتى.

ــ ھە، يۈغرۇش، قانداق خۇش خەۋەر بار؟ مەن بىتاقەت بولۇۋاتىمەن، چاپسانراق سۆزلەڭ، ــ دېدى ئۇ بولۇنبەگنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ.

بولۇنبەگ تىك تۇرغىنىچە سەللە ئورالغان ئۇزۇنچاق بۆكىنى ئوڭلاپ، قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

ــ ئالىلا كەرىم، ئەزىز دەرگاھلىرىغا ھەمىشە خۇش خەۋەر بىلەن كېلىشىمگە نېسىپ قىلسۇن ئالىيلىرى.

ــ ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ، يۈغرۇش.

ــ رەھمەت ئالىيلىرى، ــ بولۇنبەگ كۈموش پايلىك

تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۈرسىتا ئولتۇردى، — بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، تەييارلىق پۈتتى، ئالىيلىرى، مۇشۇ خەۋەرنى ھەزرەتلىرىگە يەتكۈزگىلى مۇبارەك سەلتەنەتخانىلىرىغا ئالدىرىدىم.

— بۇ راستمۇ؟ — شالاڭ، ئۆسكىلەڭ قاشلىرى سەل كۆتۈرۈلگەن مەنسۇرخان ئىشەنمىگەندەك قىلىپ سورىدى.

— راست، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ ئۇنىڭدىن چېقىر كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ جاۋاب بەردى، — خانلىقىمىزنىڭ ئۇچ تۈمەن لەشكىرىگە قوشۇلۇپ باريدىغان بىر تۈمەن قارلۇق مەردلىرى ئاتلىنىشقا تەييار. بىر تۈمەن تۇلۇملۇغ ياغمىلار ئەمرلىرىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئاخشام ئۆزكەنتتىن كەلگەن ئەشكىنچىنىڭ گېپىگە قارىغاندا، ئىنىلىرى مۇھەممەد ئىلىكخان ئەۋەتكەن بىر تۈمەن لەشكەر بارسىغانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ، ئەتە — ئۆگۈن يېتىپ كېلىشى مۇمكىن.

— ئەشكىنچى كەلدى دەڭ، ئۇ قەيەردە؟

— شاھ تەكىيىخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلدى، ئالىيلىرى. قوبۇل ئېتىمەن دېسىلە ھازىر باشلاپ كىرەي.

— سىزنىڭ يەنە باشقا سۆزىڭىز يوقمۇ؟ — مەنسۇرخان كوچىلاپ سورىدى.

— نېمە دېسەم بولار، ئالىيلىرى. گېپىمغۇ بار ئىدى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى زايە قىلماي دەيمەن.

— سۆزلەڭ، يۈغرۇش.

بولۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ تەخت ئالدىغا كەلدى ـ دە، تىزلاندى:

— خاقانىم، ئۇيغۇرمۇ، قارلۇقمۇ ئوخشاشلا تۇغقان، قانداش ـ قېرىنداش...

— نېمە دېمەكچى سىز يۈغرۇش؟ — ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى مەنسۇرخان، — شۇنى ئېسىڭىزدە تۇتۇڭكى، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن قارلۇقلارنىڭ كۆڭلىدە

ئۆچمەنلىك يوق دېگىلى بولمايدۇ.

— دېگەنلىرى بەرھەق، ئالىيلىرى، — بېشىنى ئەگدى بولۇنبەگ، — ئىلگىرى قارلۇقلار بۇ دىيارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، كېيىن ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. ئەلۋەتتە، ھەرقايسىلىرى دېگەندەك، بەزى قارلۇقلارنىڭ كۆڭلىدە ئۆچمەنلىك يوق دېگىلى بولمايدۇ. ۋاھالەنكى، ئۆزىدىن ئەقىل - پاراسەتتە ئۈستۈن، باي ۋە جەسۇر ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە قارلۇقلار زىنھار قارشىلىق قىلمايدۇ، بەلكى مەرد، ئەپۇچان قان - قېرىندىشىغا يارەملىشىشنى خالايدۇ. بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە تەييارلانغان ئىككى تۈمەن قارلۇق بۇنىڭ دەللىلى. ئالىيلىرىغا مەلۇملۇم، ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى ئاقساقاللىرى تا ھازىرغىچە قارلۇقلاردىن گۇمانلىنىپ، ئۇلارنى چەتكە قېقىپ كەلمەكتە. رەيھاندىنبەگنىڭ پېقىر بىلەن قۇدا بولۇشقا مەيلىنىڭ يوقلۇقى قارلۇقلارغا ئۆچ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپلا قالماي، ماڭا قاتتىق ئازار قىلدى. ئۇ ئالىيلىرىنىڭ جاندارلار ئەمىرى بولغان ئوغلۇمنى كەمسىتتى، خاقانىم. قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسى بۇزۇلمىسۇن دەپ، رەيھاندىنبەگنىڭ دەككىسىنى بەرمىدىم، ئالىيلىرىنىڭ ئەمرىگە بويسۇندۇم، — بولۇنبەگ كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ بېشىنى تەخت پايىسىگە قويدى. ئۇ مۇشۇ گەپنى دېيىش ئۈچۈن بۇغرا قاراخان ئالدىغا كىرگەنىدى. ئالدىدا ئېيتقانلىرى خۇشامەت سۆزلىرى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە قارلۇقلارنىڭ بەزى ئاقساقال، بەگلىرى يۈرۈش قىلىشقا قوشۇلمىغانىدى، تەييارلانغانلارمۇ ئىككى تۈمەنگە يەتمەيتتى. رەيھاندىن كۆرۈنۈشتە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشقا دالالەت قىلغان بىلەن، ئاستىرتىن ئۇلارنى توسۇپ، يۈرۈش قىلماسلىققا قايىل قىلغانىدى.

مەنسۇرخاننىڭ قاقاھلاپ كۈلۈشى بولۇنبەگنى سارسىمىگە سېلىپ قويدى.

— يۇغرۇش، خاۋاتىرلەنمەڭ. رەيھاندىنبەگ ئۆزكەنت،

بارسغان شەھەرلىرىگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى يۇرۇش قىلىشقا ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن بەجانىدىل خىزمەت قىلدى، بۇ سىزگە مەلۇم. ئەمدى قۇدا بولۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، نىكاھ غايىب ! بىر ئادەمنىڭ قىزىنى يەنە بىر ئادەمنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىش، بۇ ئاللانىڭ ئىلكىدىكى ئىش. رەيھانىدىنبەگ قارلۇقلارغا ئۆچ بولغىنىدىن ئەمەس، بەلكى قىزلىرى رازىلىق بەرمىگىنى ئۈچۈن ماقۇللۇق بىلدۈرمىگەن، يەنى ئوغلىڭىزنى كۆيۈئوغۇل قىلىش ئۈنىڭغا نېسىپ بولمىغان. يابغۇ، تارخانبەگلەرنىڭ قىزلىرى بارغۇ. بۇ يۈرۈش غەلىبىلىك ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مەن بوزاغۇغا ئۇ خالىغان قىزنى ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە بېرىمەن، يۇغرۇش. بۇ جەھەتتە خاتىرجەم بولۇپ، پۈتۈن زېھنىڭىزنى زەپەر قازىنىشىمىز ئۈچۈن سەرپ قىلغايسىز، — مەنسۇرخان «ئەمدى قانائەت ھاسىل قىلغانسىز» دېگەن مەنىدە باش لىڭشىتتى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشكە جېنىم تەسەددۇق، — بولۇنبەگ يەنە پايىگە باش قويدى، — پېقىر قۇللىرى رەيھاندىنبەگنىڭ كەنجى قىزىنى بالا قىلىۋېلىش ئارزۇسىدا مەن. ئۇچ قىزى قولدىن چىقىپ كەتتى، تۆتىنچى قىزى بويىغا يېتىپ قالدى. ئۇنى ئوغلۇم بوزاغۇغا ياتلىق قىلىشقا ئۇنسا، ئىككى قەبىلە ئارىسىدىكى سوغۇقچىلىق تۈگەپ، ھەقىقىي ئاكا ـ ئۈكىلاردىن بولۇپ قالاتتى، خاقانىم، — ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەيلا يېلىنغان نەزەر بىلەن مەنسۇرخانغا باقتى. بۇنىڭدىن بىر بېشارەت سەزگەن خاقان ئويلىنىپ قېلىپ دېدى:

— بولىدۇ، يۇغرۇش، ئوردۇكەنتتىن زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كېلىپلا، رەيھاندىنبەگنى ئۆزۈم ماقۇل قىلاي، تويىنى دەبدەبە بىلەن ئۆتكۈزەيلى. سىز بۇ ھەقتىكى خىيالىلارنى كاللىڭىزدىن

چىقىرۇېتىپ، ئۆگۈنلۈككە ئاتلىنىش توغرىسىدىكى پەرمانىنى سۇباشلارغا يەتكۈزۈك. ھازىر «دىۋانى ئارىز»[1]نىڭ كېڭىشى بولىدۇ. بارلىق يۇغرۇشلار، سۇباشىلار، ھاجىپلار، قاپۇغچى باشى، ئاغمچى ئۇلۇغلار ئەزىز دەرگاھقا ھازىر بولسۇن!

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

«دىۋانى ئارىز»نىڭ كېڭىشى چۇش ۋاقتىدا تۈگىدى. ئۆگۈنلۈككە سەھەر قەشقەرگە يۇرۇش قىلىش توغرىسىدىكى بۇغرا قارا خانلىنىڭ پەرمانىنى ماقۇللاپ پەرمانبەردارلىق بىلدۈرگەن يۇغرۇش باشى، سۇباشى ۋە باشقا دۆلەت ئەربابلىرىنى مەنسۇرجان «بەگ تەركىسى»[2] گە تەكلىپ قىلدى. پۇتۇن پېتى تونۇردا كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇلغان تاي، موزاي، قوزا ـ ئوغلاقلار، كاكچا، گىرده، قاتلىما نانلار «بۇغراخان تاماقخانىسى»نىڭ تال باراڭلىق سەينىاسىغا راسلانغان داستىخانغا قويۇلدى. گۈللۈك ساپال خۇمىرىلاردا بوزا، مەيزاپ، مۇسەللەس، فۇقا[3] قاتارلىق ئىچىملىكلەر؛ قىمىز، شەربەت، جۇلاپ قاتارلىق ئۇسسۇزلۇقلار كەلتۈرۈلدى.

مەنسۇرخان كۈمۈش لېگەندە ئېلىپ كېلىنگەن تامغالىققا ئېغىز تەگكەندىن كېيىن، ئەربابلار نازۇ نېمەتلەرگە قول ئۇزارتىشتى.

رەيھاندىن زىيادەتتىن كېيىن ئاتنى ئېلىپ كەلگەن بويانقار بىلەن ئۇچقاندەك مېڭىپ ئۆيىگە كەلدى. ئادار بىلەن يارۇقنى چاقىرىپ، يېزىپ قويغان مەكتۇپنى ئۇلارغا تۇتقۇزۇپ تاپىلىدى:

— سىلەر بۇگۈن ئاخشام جاننى قولغا ئېلىپ ئوردۇكەنتكە قاراپ يولغا چىقىڭلار. چاقماق تېزلىكىدە مېڭىپ، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئالىيلىرىغا قەيەردە ئۇچرىسا شۇ يەردە بۇ

---

① دىۋانى ئارىز — ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسى.

② بەگ تەركىسى — پادىشاھ زىيادىتى.

③ فۇقا — كۈچلۈك شاراب.

مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالار. ئەگەر يولدا ئۇچرىمىسا، ئوردۇكەنتكە بېرىپ ئۆز قولىغا بېرىۋالار. بۇنى بىر ئاللادىن ۋە ئۇچىمىزدىن باشقا ھېچكىم بىلمەسۇن. قەيەرگە بېرىشىۋالارنى خوتۇنۇۋالارغىمۇ ئېيتماي ئاتلىنىۋالار، بالىلىرىم!

— باش ئۇستىگە، ئاتا! — دېيىشتى ئادار بىلەن يارۇق تىزلىنىپ.

رەيھانىدىن ئىككى غۇلامنى ئېلىپ ئاۋۋال قۇدىسى ئادامتوغرۇلىنىڭ، ئاندىن قېينىنئاتىسى بەگتاش ئابدۇللا دامولىلىنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر پىكىرگە كەلگەن، ئىشەنچى كۈچىيىپ، روھلىنىپ ئۇزىغان رەيھانىدىن، قارلۇق، ياغما، چىگىل، ئوغراق، بايىرغۇ، قىپچاق... قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئارسلانخان، يابغۇ، چاغرىبەگ، تارخانبەگلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىش ئۇچۇن يولغا چىققۇچە ۋە يولغا چىققاندىن كېيىن، قىلماقچى بولغان ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتنى پىشۇرۇۋېلىپ، بىرىم كېچىگە يېقىن ئۆيگە يېنىپ كەلدى.

يابىرا ئوخلىماي ئېرىنىڭ يولىغا قاراپ، ئوغلى بىلەن پىشايۋاندا ئولتۇراتتى. يۇسۇپ چىراغ يورۇقىدا كىتاب ئوقۇۋاتاتتى.

— تېخىچە ئۇخلىمىدىڭلارمۇ؟ — رەيھانىدىن تونىنى سالدۇرۇۋاتقان خوتۇنىغا مىننەتدارلىق نەزىرى بىلەن قاراپ، ئاندىن بېلىدىن قۇچاقلىۋالغان يۇسۇپنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— سەن كەلمىسەڭ، بىزنىڭ قانداقمۇ ئۇيقۇمىز كەلسۇن، ئابا، — دېدى يۇسۇپ ئەركىلەپ.

— سىلى يەنە بىر يەرگە بارمايدىغانلا ئاتىسى، بارسىغانغا كەتكەنلىرىدە، يۇسۇپ ھەر كۈنى «ئاتام قاچان كېلىدۇ؟» دەپ سوراپ، يوللىرىغا تەلمۇرگەنىدى، — دېدى يابىرا ئېغىر تىنىپ.

رەيھانىدىن سەپەر قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۇسۇپنى ئۆيگە ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ، ئۇيقۇغا كەتكۇچە يېنىدا

ئولتۇردى. ئاندىن ماڭلىيىغا سۆيۈپ، شامنى پۇۋلەپ خاس ھۇجرىسىغا چىقتى.

2

رەيھاننىڭ يولغا چىقىشتىن بىر كۈن ئاۋۋال، مىڭ ئاتنى ئېگەر ـ جابدۇقلىرى، قورال ـ ياراغلىرى بىلەن مەنسۇرخانغا سوۋغا قىلىپ تۇتتى. لەشكەرلىرىگە ئات يېتىشتۇرەلمەيۋاتقان خاقانىنى بۇ كاتتا سوۋغات ناھايىتى خۇش قىلىۋەتتى. ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچى كۈچەيىپ، رەيھاننىنى يېنىدىن ئايرىمىدى.

ئەڭ ئالدىدا توققۇز ھال رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن ئەلەمدارلار، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاق، قارا، كۆك، سېرىق بۆرە بېشى كەشتىلەنگەن تۇغلىرىنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ «قوۋۇقى كاشغەر»دىن چىقتى. ئۇلارغا ناغرا ـ سۇناي، بۇرغا ـ كاناي، دۇمباقلارنى چالغان شادىيانىچىلار ئەگەشكەنىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن جەڭ كىيىمى كىيگەن مەنسۇرخان ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن ماڭدى. خاقانىنىڭ ئوڭ يېنىدا ئاق ئېتىنى دېڭىتىپ خىيالچان كېلىۋاتقان رەيھاننىنىڭ كۆزلىرى تۇمانلىق ئۇپۇققا تىكىلگەنىدى: «ئادار، يارۇقلار ئون ـ ئون بەش كۈندە ئوردۇكەنتكە يېتىپ بارىدۇ. يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋېلىپلا يولغا چىقىشى مۇمكىن. ئىنشائاللا، ئەلگە ئەمىنلىك ئاتا بولىدىغان كۈنلەرگە ئۇزاق قالمىدى...»

بولۇنبەگ تۆمۇر رەڭ بەقەسەمدىن تون كىيىپ بېلىگە خەنجەر، قىلىچ ئېسىۋالغان رەيھاننىنى، ئۆزىدەك جەڭ لىباسى كىيگەن دوقاقبەگكە كۆز ئىشارىتى بىلەن كۆرسىتىپ، مەنستىمگەن ھالدا ھىجايىدى. ئۇ ئومۇت، نەيزە بىلەن قوراللانغانىدى، كۆرۈنۈشى سۈرلۈك، ئەلپازى قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان بوزاغۇ باشچىلىقىدىكى

جاندارلار، يەتتىدىن سەپ بولغان لەشكەرلەر سۇباشىلىرى، يابغۇ، چاغربەگلەر، تارخانبەگلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن سەپ تارتقانىدى.

كۇن ئۆتكەنسېرى مەنسۇرخان جىددىيلىشىشكە باشلىدى. ئۇ يۇغرۇش، سۇباشىلارغا:

ـــ بىزنىڭ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ كېتىۋاتقىنىمىزنى ھېچكىم بىلمىسۇن ! كىمدىكىم ئاۋامغا ئاشكارىلاپ قويسا دەرھال كاللىسى ئېلىنىسۇن ! ـــ دەپ ئەمر قىلدى.

«مۇبادا بۇ يۇرۇش مەغلۇپ بولسا، بېشىمنىڭ ئامان قېلىشى ئۇچۇن، مەنسۇرخاننى يۇسۇپ قادىرخانغا تۇتۇپ بېرىشىم زۆرۇر بولۇپ قالىدۇ. غەلىبە قىلسا، مەنسۇرخاندىن ئوردۇكەنتنىڭ، ھېچبولمىسا بارسغانىنىڭ ئەمىرلىكىنى سوراپ ئالىمەن. بۇنىڭغا مۇيەسسەر بولسام، كۇچ توپلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلىرىنى تەختىتىن چۇشۇرۇپ، قارلۇق ئارسلانخانى بولۇپ تەختكە چىقىمەن...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگنىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، قەشقەرگە بۇرۇنراق باستۇرۇپ بېرىشقا ئالدىرايتتى.

«بۇ قېتىمقى يۇرۇش قىلىشنىڭ نۇسرەت تېپىشى ئىشەنچلىك ئەمەس. قارلۇقلاردىن مىڭ تەستە يىغقان لەشكەر بىر تۇمەندىن سەللا ئاشىدۇ، ئۇنى ئىككى تۇمەن قىلىپ كۆرسەتتۇق. بۇ يۇرۇشكە شۇنچە قارشى بولغان رەيھاندىنبەگنىڭ خاقان بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كېتىشىدە چوقۇم بىر گەپ بار. بولۇنبەگ بۇنىڭغا سەل قاراۋاتىدۇ. رەيھاندىنبەگ دۇشمەننىڭ قاپقىنىغا دەسسەيدىغان ئەخمەق ئەمەس. قاراخانىيلارنىڭ تاجى بولۇنبەگكە ئەمەس، ماڭا نېسىپ بولغۇسى...» دەپ ئويلايتتى دوقاقبەگ مەنسۇرخان بىلەن قاتارلىشىپ كېتىۋاتقان رەيھاندىنغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ.

مەنسۇرخان ئېغىزدا ئالتە تۇمەن دېيىلگەن بىلەن، ئىنچىكىلەپ سانىغاندا تۆت تۇمەنگىمۇ يەتمەيدىغان لەشكەر بىلەن كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ بۇنداق كۆپ قوشۇنىنى باشلاپ يۇرۇش

قىلىشى تۇنجى قېتىملىق ئىدى. ئۇ تۇرۇپ كۆرەڭلىسە، تۇرۇپ ئەندىشە قىلاتتى. يۈسۈپ قادىرخان بىلەن جەڭگاھتا تېزرەك ئۇچرىشىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئېلىشنى، ئوردۇكەنتتە دارغا ئېسىشنى ئويلىغاندا، شالاڭ ساقاللىق، ئاق سېرىق يۈزىدە كۆلكە پەيدا بولاتتى؛ قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ، لەشكەرلىرىنىڭ ئۆزىنى تاشلاپ قېچىۋاتقانلىقى، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ قىلىچ يالتىڭاچلاپ كېلىۋاتقانلىقى خىيالىدىن كەچسە، بەدىنىگە تىترەك ئولىشىپ غەمگە پاتاتتى. «مېنىڭ قېنىم تۆكۈلۈشتىن بۇرۇن جاھانىنى قانغا بويايمەن» دەيتتى ئۇ ئىچىدە غۇدۇراپ.

بۇ زور قوشۇن يېزا ـ قىشلاقلاردا چۇشكۇن قىلىپ، تاماق يەپ، ئاتلىرىنى سوۋۇتۇپ، بوغۇز بېرىپ ئارام ئېلىۋالغاندىن كېيىن يەنە يولىنى داۋاملاشتۇراتتى. سەككىزىنچى كۈنى يېراقتىن بىر داۋان كۆرۈندى.

ــ بەدەلئارت داۋىنى[1]غا كېلىپتۇق، ــ دېدى رەيھاندىن تىزگىننى تارتىپ، ئۇ قولى بىلەن كۈن نۇرىنى توسۇپ سەپسالدى. چۈمۈلدەك تىزىلىپ داۋان ئۇستىدىن چۈشۈۋاتقان ئادەملەرنى ئاران ئىلغا قىلىپ ئويلىدى: «بۇ لەشكەرلەرغۇ، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ سىپاھلىرى بولمىغاي يەنە. نېمىدېگەن كۆپ، بىزنى كۆرگەنمىدۇ؟...» ئۇ ئۇن چىقمىدى، داۋانغا كۆز سالغانسېرى ھاياجانلاندى.

ھاۋا ئوچۇق، ياز قۇياشى قارامتۇل، سۇرلۇك داۋانىنىڭ ئۇستىدە تۇرغاندەكلا كۆرۈنەتتى. ئاپتاپتا قاغجىراپ كەتكەن قامغاق، يۇلغۇنلارغا بوي سوزۇپ كېتىۋاتقان ئاتلارنىڭ ھېرىپ كەتكەنلىكى باش سېلىپ مېڭىشىدىن چىقىپ تۇراتتى. خاقاندىن تارتىپ نۆكەرلەرگىچە ھەممىسى ئاتلىرىغا ئوخشاشلا چارچىغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇسسۇزلۇق قوشۇلۇپ ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىشكەنىدى. مەنسۇرخان بارگاھ قۇرۇپ

① بەدەلئارت داۋىنى ــ تورغات بىلەن بالاساغۇن ئارلىقىدىكى داۋان.

ئوبدان ئارام ئېلىۋېلىشنى نەچچە سائەت بۇرۇن ــ داۋان غىل ـ پال كۆرۈنگەندىلا كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئۇ داۋاندىن چۈشۈۋاتاتلارغا تېخى زەن قويماي، شېرىن خىيالى بىلەن مۆگدەپ، تىزگىننى بوش قويۇۋەتكەنىدى. قارا بويۇن ئاق بوز ئېتى ئاندا ـ ساندا ئۇچرىغان شېكەر يانتىقى، كۆك تىكەنلەرنى يالماپ ئاستا قەدەم باساتتى.

ــ خاقان ئالىيلىرى، داۋاندىن ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەر چۈشۈۋاتىدۇ، ــ دېدى بايات ىن كۆز تىكىپ دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ قالغان بولۇنبەگ.

ــ نېمە؟ ــ مۆگدەپ قېلىپ ۋەزىرنىڭ دېگەنلىرىنى چۈشىنەلمىگەن مەنسۇرخان بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا قارىدى، ــ گەپ قىلدىڭىزمۇ يۇغرۇش؟

بولۇنبەگ قولى بىلەن داۋاننى كۆرسىتىپ بايىقى سۆزىنى ئالدىراپ تەكرارلىدى.

مەنسۇرخان قولىنى پېشانىسىگە تۇتۇپ قاراپ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ داۋاننىڭ ئايلانما يوللىرىنى بويلاپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئېتىنى توختاتتى.

ــ يۇغرۇش، ئۇلار بوشلارمۇ، قۇللارمۇ؟ نېمانداق كۆپ ئادەم ئۇ؟

ــ ئۇلار لەشكەردەك قىلىدۇ، خاقان ئالىيلىرى، ــ جاۋاب بەردى دوقاقبەگ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ قالغان بولۇنبەگنىڭ ئورنىغا.

ــ قانداق لەشكەر ئۇ؟ ــ ئاچچىقلىنىپ سوردى مەنسۇرخان گويا ھەرقانداق ئادەم ئۇنىڭ رۇخسىتىسىز ئىش قىلسا، يول يۇرسە بولمايدىغاندەك.

ــ خۇدا بىلىدۇ، ئالىيلىرى. قىتانلار بولمىغىيدى. يەنە باستۇرۇپ كەلگەن بولسا، تاقابىل تۇرماي ئىلاجىمىز يوق، ــ دېدى چىرايى تاتارغان دوقاقبەگ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ.

ــ ئادەم ئەۋەتەيلى، بىلىپ كەلسۇن، ئالىيلىرى، ــ رەيھانىدىن ئەمدى قارىماقچى بولۇۋاتقاندەك ئاتتىن كۆتۈرۈلۈپ

داۋانغا كۆز تىكتى. سان ـ ساناقسىز كىشىلەرنىڭ بىر ئۇچى داۋان ئۈستىدە بولسا، بىر ئۇچى تۆۋەندە ئىدى.

مەنسۇرخاننىڭ پۇتۇن لەشكىرى توختىدى.

ـــ سۈباشى !

ـــ لەببەي، ئالىيلىرى، ـــ تۆمۈربۇقا نەسرىددىنبەگ چاپچىپ تۇرغان ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تارتىپ خاقانغا يېقىن كەلدى.

ـــ داۋاندىن چۈشۈۋاتقانلارنىڭ كىملىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن دەرھال ئادەم ئەۋەتىڭ.

ـــ خوپ، ئالىيلىرى.

ـــ پۇتۇن لەشكەر سەپراس بولسۇن !

ـــ باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى.

تۆمۈربۇقا چاپاۋۇل قىسمىنىڭ ئون نەپەر زەپەردەس نۆكىرىنى داۋان باغرىغا ماڭدۇرۇپ تۇرۇۋېدى، ئۇ تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن قوراللىق ئادەم كۆز يېتىم يەردە توختاپ، يادىن ئوق ئۇزدى. غۇيۇلداپ كەلگەن ئوق، جەددىيلىشىپ قالغان مەنسۇرخاننىڭ دەل بېشى ئۈستىدە يەلپۇنۇپ تۇرغان تۇغقا تېگىپ يەرگە چۈشتى، ئۇ چۆچۈپ كېتىپ بېشىنى ئاتنىڭ بوينىغا قويۇۋالدى، سىلكىنىشتىن دۇبۇلغىغا قادالغان تاجى يەرگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان بوزاغۇ توپىغا مىلەنگەن تاجنى ئېلىپ، تىزلانغان هالدا مەنسۇرخانغا سۇندى. خاقان نېمە قىلىشىنى، نېمە دېيىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغانىدى. بولۇنبەگ تاجنى ئېلىپ، ئۇنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىغا قاداپ قويدى. بۇ چاغدا ئوق ئۇزگەن ئاتلىق كۆزدىن غايىب بولغانىدى.

تاشلىق يەرگە چۈشكەن يا ئوقىغا دىققەت قىلغان رەيھاننىدىن ئۇنىڭغا يۆگەلگەن قەغەزنى كۆردى. «بۇ خەت بولمىسۇن يەنە» دەپ ئويلاپ ئاتتىن چۈشتى ـ دە، يا ئوقىغا قول ئۇزارتتى.

ـــ قالۇئولۇن① ئىكەن، ـــ دېدى رەيھاننىدىن يا ئوقىنى تۇتۇپ ۋە يۆگەلگەن قەغەزنى ئېلىپ ئاچتى. بۇ راستلا خەت ئىدى.

---

① قالۇئولۇن ـــ ئۇچسىز ئوق.

رەيھانىدىن خەتكە كۆز يۇگۇرتۇپ ئىچىدە ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۆيۇنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.
يەرۇئاسمان ئاللانىڭدۇر، بەندىنىڭ ئەمەس. ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ پادىشاھى ئاللادۇر، بەندە ئەمەس. يەر يۈزىنىڭ ھەرقايسى زېمىنلىرىغا شاھ، خان، سۇلتان بولغانلار، ئاللانىڭ رەھمىتىگە ئىگە بولغان سىناق ئۈستىدىكى ئاقىل بەندىلەردۇر. ئۇلار ئەل غېمىنى يەپ، ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن ئادالەت تۈغىنى ئېگىز كۆتۈرىدىكەن، قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىدىكەن، ئاللا مەدەتكار بولۇپ، يۈكسەك ھۆرمەت، شەرەپكە ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، خەلقنىڭ غېمىنى يېمەي، بايلىق، ئاتاق قوغلىشىپ زۇلۇم قىلىدىكەن، ناھەق قان تۆكۈشكە ئۇرۇنىدىكەن، ئاللا ئۇنى جازالايدۇ، تاجۇتەختىدىن مەھرۇم قىلىدۇ.
ئاگاھ بولۇڭكى، بۇغرا قاراخان ئىنىم، ئاللا كەرىم سىزگە ئاتا قىلغان تەڭداشسىز سەلتەنەتكە ناشۇكۇرلۇك قىلىپ، ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىڭىزدىن خەۋەر تېپىپ بەكمۇ ئەپسۇسلاندىم، ناھەق قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئالدىڭىزغا كەلدىم. ئاللانىڭ ئەيۇ قىلىشىغا، شەپقىتىگە ئېرىشىمەن دېسىڭىز، ئەل بېشىغا چاپماقچى بولغان قىلىچىڭىزنى قىنىدىن سۇغارماي، پېقىر ئاكىڭىزغا تاپشۇرۇڭ! توۋا قىلىپ قىنىدىن سۇغارماي، پېقىر ئاكىڭىزغا تاپشۇرۇڭ! توۋا قىلىپ گۇناھىڭىزنى تەڭرىدىن تىلەڭ! ئەگەر بۇنىڭغا ماقۇل بولماي، قارا نىيەت بىلەن سۇغۇرۇلغان قىلىچىڭىزنى يالىڭاچلاپ يۇقىرى كۆتۈرىدىكەنسىز، بۇ قىلىچ ئۆز بېشىڭىزغا چۈشىدۇ. گەپ تامام، ۋەسسالام.
ھىجرىيە 415 ـ يىلى[1] ماھى رەبىيەلئاخىرنىڭ 23 ـ كۈنى. قەشقەر بۇغراخانى يۈسۈپ قادىرخان».

① مىلادىيە 1024 ـ يىلى 5 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ.

ئالاقزەدە بولۇپ تېخىچە ئۆزىگە كېلەلمىگەن مەنسۇرخان رەيھانىدىن ئۇزارتقان خەتكە بىرھازا ھاڭۡۋېقىپ قاراپ تۇردى.

ــ خاقان ئالىيلىرى، بۇ قەشقەر بۇغراخانىنىڭ سىزگە يازغان خېتى ئىكەن، ئوقۇپ بېرەيمۇ؟

ــ ياق ! ــ مەنسۇرخان خەتنى يۇلۇپ ئالدى، كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپلا پارە ـ پارە قىلىپ يەرگە تاشلىدى.

ــ پەرمان ! ــ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغارغان مەنسۇرخان بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى، ــ ھەممە قەبىلە سىپاھلىرى، چاپاۋۇل قىسىم، باسمىچىلار[1]، ئاقىنچىلار[2]، تۇتغاقلار[3]، جاندارلار، ياساۋۇللار، نۆكەرلەر جەڭگە تەييار بولسۇن ! مەن قىلىچىمنى سۇغاردىم، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلمىغۇچە قىنىغا سالمايمەن. دەرھال خانتوي[4]نى راسلاپ، چەرگەشمەك[5] زۆرۈر. كىم قاچىدىكەن، دۇشمەنگە ئەل بولۇشقا ئۇرۇنىدىكەن، دەرھال كاللىسى ئېلىنىسۇن ! يۇغرۇشلار، سۇباشىلار، كۆك ئايىق، چاغرىبەگلەر، بۇ جەڭدە پىداكارلىق كۆرسەتكەيسىلەر !

بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر قىلىچلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى:

ــ دۇشمەن قېنىنى سۇدەك ئاققۇزغايمىز.

رەيھانىدىن قىلىچىنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى:

ــ ئەلنىڭ ئامانلىقى ۋە ئادالەت ئۈچۈن جان تەسەددۇق.

ــ سۇباشى ! ــ توۋلىدى مەنسۇرخان.

ــ لەببەي، ئالىيلىرى، ــ تۆمۇربۇقا نەسرىدىنبەگ باشلىق تۆت سۇباشى خاقان ئالدىدا قول باغلاپ تۇردى.

ــ دەققەت بىلەن كۆزىتىڭلاركى، دۇشمەن ھۇجۇم قىلغۇدەك

---

① باسمىچىلار ــ پىداكارلار.

② ئاقىنچىلار ــ دۇشمەن قارارگاھلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغۇچى قىسىم.

③ تۇتغاقلار ــ دۇشمەن ئادەملىرىنى تۇتۇپ كېلىدىغان ئالاھىدە قىسىم.

④ خانتوي ــ بۇغرا قاراخان بارگاھى.

⑤ چەرگەشمەك ــ دۇشمەن قوشۇنلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇدۇل بارگاھ قۇرۇپ سەپ تۇزۇشى.

بولسا دەككۈسىنى بېرىڭلار. تۇن تەڭ بولغاندا ئاقىنچىلار ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يۈسۈپ قادىرخان بارگاھىغا باستۇرۇپ كىرسۇن. ئۇنى تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كەلگەن ئالىپنى ئوردۇكەنتكە بۇغراخان قىلمەن، ئۇقتۇڭلارمۇ؟

— ئۇقتۇق، ئالىيلىرى.

— قېنى، بېرىڭلار!

سۇباشىلىرى كەينىچە مېڭىپ خاقاندىن يىراقلاشتى. تۆمۈربۇقا رەيھاننىدىن بىلەن كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالدى.

كەچكى شەپەق داۋان باغرىدا ئالا ـ بۇلا شوللارنى پەيدا قىلىپ، قىلىچ، نەيزىلەردە چاقنىغانىدى. ئارقا ـ ئارقىدىن ياندۇرۇلغان ئوتقاشلار شەپەقنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، داۋاننىڭ ئۈستىدىن ئاستىغىچە ئاجايىپ گۈزەل ۋە سىرلىق مەنزىرىنى ھاسىل قىلدى.

— مېنىڭ لەشكەرلىرىم نېمىشقا ئوتقاشلىرىنى ياندۇرمايدۇ؟ — دەپ ئاچچىقلاندى مەنسۇرخان. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوردۇكەنتتىكى ھەربىدە بەخىرامان ئولتۇرماي، بۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن ئالدىغا باستۇرۇپ كېلىشى ئۇنىڭ زەردىسىنى قاينىتاقانىدى، — كىم ئۇنىڭغا خەۋەر بەرگەنىدۇ؟ ئەستاغپۇرۇللا!...

— ياغنى ئايىغان بولسا كېرەك، ئالىيلىرى. ئەمدى ياندۇرسىمۇ بولىدۇ، — دېدى رەيھاننىدىن چىدىر شەكلىدە قۇرۇلغان خانتويغا قەدەم باسقان مەنسۇرخاننىڭ كەينىدىن كىرىپ.

— مەن يۈسۈپ قادىرخاندىن گادايى ئەمەس، ئاغىچى ئۇلۇغى. بۇيرۇڭ، لەشكەرلىرىم ئوتقاشلىرىنى ياندۇرسۇن! — مەنسۇرخان ئاچچىقلانغان ھالدا گىلەم سېلىنغان خانتوينىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان تەختىتە ئولتۇردى. ئۇنىڭ قورسىقى ئاچقانىدى، بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئېچىشنى خالىمايى قالدى. دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر قانداق قىلىش

كېرەكلىكى توغرىسىدا خىيال سۈرۈپ، تەختىنى چۆرىدەپ جىم ئولتۇرۇشتى.

رەيھانىدىن خانتويدىن چىقىپ، لەشكەر باشلىقلىرىغا سىپاھلارنى تاماقلاندۇرۇشنى ھەم ئوتقاشلارنى يانداۋرۇشنى بۇيرۇپ تۇرۇۋېدى، بايات كۈتۈپ تۇرۇشقان ئۇدمىش بىلەن بويانقار ئاستا يېنىغا كەلدى. ئۇ بوش ئاۋاز بىلەن بۇگۈن كېچە قىلىدىغان ئىشلارنى ئۇلارغا تاپىلىدى. دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ، ئومۇت، نەيزە بىلەن قوراللانغان بۇ ئىككى يىگىت ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتتى. كۆڭلى تىنغان رەيھانىدىن ئاشچى باشنى چاقىرىپ، دەرھال تامغالىق تەييارلاشنى، يۇغرۇش، جاندارلارغا تاماق ھازىرلاشنى ئۇقتۇردى. داۋان باغرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ئەزان ئاۋازىغا قۇلاق سالغان ھالدا خانتۇيغا كىردى. قىلىچىنىڭ ئالتۇندىن قىلىنغان سېپىنى سىقىملاپ ئويغا چۆككەن مەنسۇرخان بېشىنى كۆتۈردى.

— شام بويتۇ ئالىيلىرى، ناماز ئوقۇۋالىلى.

مەنسۇرخان چىڭقىلىپ ئاغرىۋاتقان بېشىنى لىڭشىتىپ تەختتىن چۈشتى، ئۇ ئاچچىقلانغان، غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا گەپ قىلىشتىن قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇشنى، «جاللات!» دەپ تۇۋلاشنى ئەۋزەل كۆرەتتى. لېكىن، ھازىر قىلىچىنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈشنىمۇ، جاللاتنى چاقىرىشنىمۇ بىلەلمەي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، تەرەت ئېلىپ نامازغا تۇردى. تاماق يەۋاتقاندىمۇ، خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىمۇ زۇۋان سۈرمىدى. بىر چاغدا يامان چۈش كۆرگەن ئادەمدەك ئۆنىدەرەپ تەختتىن چۈشۈپ:

— لەشكەرلەر دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتسۇن. يۈسۈپ قادىرخانىنى تۇتۇپ ئالدىمغا كەلتۈرسۇن! — دەپ ۋارقىرىدى.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى! — بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۇنىڭ شۇنداق دېيىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، شۇ زامان خانتويدىن چىقىپ كېتىشتى.

— شاراب ! — مەنسۇرخان ھېچكىمگە قارىمايلا قولىنى ئۇزارتتى.

رەيھانىدىن ئىدىشچى باشى ئارغۇن غىياسىدىن ئەكىرىپ قويغان خۇمرىدىكى شارابتىن جامغا قۇيۇپ بەردى.

مەنسۇرخان بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

— قۇيۇڭ ! — مەنسۇرخان تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

ئىككىنچى جامىمۇ بوشىدى.

— يەنە قۇيۇڭ !

ئۈچىنچى جامنىمۇ كۆتۈرۈۋەتتى.

— نېمىگە قاراپ تۇرىسىز، يەنە قۇيۇڭ.

— ئالىيلىرى، ھازىر شاراب ئىچىدىغان ۋاقىت ئەمەس.

— ئۇنداق بولسا نېمە قىلىدىغان ۋاقىت؟ — مەنسۇرخان قولىدىكى جامنى يەرگە ئاتتى.

— ئەمدى ياخشى بولدى. ھازىر جامنى يەرگە تاشلىۋېتىپ، ئەل غېمىنى يەيدىغان ۋاقىت.

مەنسۇرخان چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئۇندىمىدى. بولۇنبەگ ھاساسلاپ كىرىپ كەلدى.

— ھەزرىتى خاقان ئالىيلىرى، سۇباشى چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل لەشكەرلىرى بىلەن يۈسۈپ قادىرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ، — دېدى بولۇنبەگ تىزلىنىپ.

— نېمە دېدىڭ يۇغروش ! — چاچراپ تۇرغان مەنسۇرخان تەختتىن چۈشۈپ دېۋەيلەپ كەلدى.

بولۇنبەگ كېكەچلەپ بايىقى سۆزىنى تەكرارلىدى.

— ياق، بۇ يالغان ! ئۇ ھوجۇمغا ئۆتكەن گەپ.

— خاقان ئالىيلىرى، ئېيتقانلىرىم راست، چاغرىبەگنىڭ كەينىدىن سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىنبەگمۇ بىر تۈمەن سىپاھ بىلەن ئۆتۈپ كېتىپتۇ.

— ئاغزىڭنى يۇم !...

مەنسۇرخاننىڭ سۆزى تۈگمەي تۇرۇپ، خانتۇينىڭ بۆرە

تېرىسىدىن قىلىنغان ئىشىكىدىن ئېتىلىپ كىرگەن بوزاغۇ مەلۇم قىلدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، جاندار ئۇدمىش ئوردا نۆكىرى بويانقار بىلەن بىرقانچە تۇتقاقلارنى باشلاپ، تۇنۇگۈن ئاۋۇلىدا كەتكەنچە قايتىپ كەلمەپتۇ.

— يەنە نېمە بولدى؟

— لەشكەرلەر توپ ـ توپ بولۇپ ئوردۇكەنت بۇغراخانى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىۋاتىدۇ. قانداق قىلىمىز؟

— قانداق قىلىمىز؟ بۇنىمۇ بىلمەمسەن؟ ! پەرمانىمنى سۇباشى، چاغرىبەگلەرگە يەتكۈز، قاچقانلار چېپىپ تاشلانسۇن !

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى.

— جاندارلار باسمىچىلار بىلەن خانتوينى مۇھاپىزەت قىلسۇن.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى ! — ئالاقزەدە بولغان بوزاغۇ كەينىگە داجىپ ـ داجىپ چىقىپ كەتتى.

— ئاغىچى ئۇلۇغى، سىز چىقىپ تەكشۈرۈپ، يۇغرۇشنىڭ دېگەنلىرى راستىمۇ، يالغانمۇ، بىلىپ كىرىڭ، ئىككى كۈيۈئوغلىڭىز ھازىرغىچە كەلمىگەن بولسا، بۇنىڭ سەۋەبىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئاسىيلارنى ئۆز قولىڭىز بىلەن جازالاش ئۈچۈن مەن بىلەن بىللە ئاتلىنىسىز.

— خوپ ئالىيلىرى، — رەيھاندىن ئورنىدىن تۇردى.

3

تاشقىرىدا نېمە ئىشلار بولۇپ كەتتىكىن؟ بىلىشكە تەقەززا بولغان رەيھاندىن خانتويدىن چىقىپ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى كۆردى: پۈتۈن ئەتراپى ئوتقاشلار بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ بىرقانچە ياساۋۇل، نۆكەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا سىپاھلارنى ئارىلاپ، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل، تۆمۈر بۇقىلارنىڭ

لەشكەرلەرنى باشلاپ، قەشقەر بۇغراخانى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىڭ راستلىقىنى بىلىپ، «ئەجرىم زايە كەتمەپتۇ، ئۇلار ئەھدىسىدىن چىقمپتۇ» دەپ ئويلىدى. دوقاقبەگنىڭمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، «بۇ ئادەمنى ئەجەبلەندۇرىدۇ، بولمىسا ئۇ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى ئىدى» دېدى ئىچىدە، «ئۇدمىش بىلەن بويانقارمۇ ئىشنى ۋاقتىدا جۆندەپتۇ. مەنسۇرخانىنىڭ پەيمانى توشتى...» ئۇ خىيال بىلەن خانتويغا يېقىنلاپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇ بارگاھىنى قارلۇق لەشكەرلىرىنىڭ قورشۇۋالغىنىنى كۆردى. ئۇ ئەجەبلىنىپ سىپاھلارنىڭ ئارسىدىن يول ئېچىپ، خانتوينىڭ بوسۇغىسىغا قەدەم قويۇشىغا، قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇرغان بوزاغۇ:

— تۇتۇڭلار مەنسۇرخانىنىڭ بۇ غالچىسىنى! — دەپ ۋارقىرىدى. بىرقانچە نۆكەر كېلىپ رەيھاندىنىنىڭ قوللىرىنى قايرىپ زەنجىر بىلەن باغلىدى.

— خانتويغا ئېلىپ كىرىڭلار!

نۆكەرلەر رەيھاندىنىنى خانتويغا ئېلىپ كىردى.

— ھە، ئاغىچى ئۇلۇغى، مەقسىتىڭىز ئەمەلگە ئاشمايدىغان بولدى. مەن بۇغرا قاراخانىنى ئەسىر قىلدىم. ئۇنى سىز بىلەن ئوردۇكەنت بۇغراخانىغا تاپشۇرۇپ بېرىمەن. كۈيۈئوغۇللىرىڭىز سىزدىن ئەقىللىك ئىكەن، — دېدى تەختتە ئولتۇرۇۋالغان بولۇنبەگ زەھەرخەندىلىك بىلەن، — بايا سىز چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوغلۇم بوزاغۇ قارلۇق لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، خاقانىنى تەختىدىن مەھرۇم قىلدى. بۇنىڭغا ئەپسۇسلىنىۋاتامسىز؟

— ياق، ھەيران قېلىۋاتىمەن، يۇغروش باشى. شۇنچە يىللاردىن بېرى سىزنى ئەتىۋارلاپ كەلگەن بۇغرا قاراخانىغا ئاسىيلىق قىلغانلىقىڭىزدىن ھەيران قېلىۋاتىمەن، — ئۇ تەخت يېنىدا باغلاپ قويۇلغان مەنسۇرخانىنىڭ بىچارىلەرچە ھالىتىدىن

نەپرەتلىنىپ دېدى، ــ خاقان ئالىيلىرى، سىزنىڭ بۇ كۆنگە قېلىشىڭىز، ناھەق قان تۆكۈشكە ئۇرۇنغانلىقىڭىزنىڭ، سادىق دوستلىرىڭىزنىڭ سەممىي مەسلىھەتىگە قۇلاق سالمايلا، ئاسىيلارنىڭ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ كەتكەنلىكىڭىزنىڭ، تەكەببۇرلۇق قىلغانلىقىڭىزنىڭ ئاقىۋىتى !

ــ بۇ دۇنيا شۇنداق دۇنيا، سادىقلىق بىلەن ئاسىيلىق ئورۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ، ــ دېدى بولۇنبەگ ھاياسىزلارچە ھىجىيىپ.

ــ ياق، سادىقلىق ئاسىيلىققا يول قويمايدۇ. ئاسىيلاردا ساداقەت، ۋىجدان بولمايدۇ، يۇغرۇش.

ــ ئۇنداق بولسا سىز مەنسۇرخانغا سادىقمۇ؟

ــ بۇنى كېيىن بىلىپ قالىسىز.

مەنسۇرخان رەيھاندىنغا گۇمان بىلەن قاراپ قويدى، لېكىن ئېغىز ئاچمىدى. ئۇنىڭ سۆزلىگۈدەك ماجالى قالمىغانىدى.

ــ شۇنداقمۇ؟ ــ بولۇنبەگ خىرىلداپ كۈلدى. ئۇ بوزاغۇغا قاراپ، ــ ئوغلۇم، لەشكەرلەرگە بۇيرۇق، ئاق تۇغنى كۆتۈرۈپ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا ئەل بولۇش ئۈچۈن ئاتلانسۇن !

ــ باش ئۇستىگە، ــ بوزاغۇ مەنسۇرخانىڭ شاھلىق ھاسىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ خانتويدىن چىقىپ كەتتى.

ــ قېنى مەنسۇرخان، رەيھاندىنبەگ تۇرۇڭلار، ــ بولۇنبەگ تەختتىن چۈشۈپ ياساۋۇللارغا بۇيرۇدى، ــ بۇلارنى ئېلىپ مېڭىڭلار !

رەيھاندىن بىلەن مەنسۇرخاننى خانتويدىن ئېلىپ چىققان ياساۋۇللار ئۇلارنى ئالدىغا سېلىپ ماڭدى. بولۇنبەگ بىلەن بوزاغۇ ئاتقا مىنىشكەنىدى.

مەنسۇرخانىڭ لەشكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ كەتكەنىدى. تۇمەنلىگەن لەشكەر بەدەلئارت داۋىنى تەرەپتىن قۇيرۇقى ئۇزۇلمەي چۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرۈپ ھاياجاندىن پۈتۈن ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلگەن رەيھاندىنىڭ كۆڭلى كەلكۈن كەلگەن

دەريادەك دولقۇنلاندى. ئۇ بېشىنى تىك تۇتۇپ قەدىمىنى تېزلەتتى. مەنسۇرخان بويىنىدىن باغلاپ سۆرىگەن ئىتتەك كەينىگە داجىپ پۇت يۆتكەيتتى.

قەشقەر بۇغراخانى لەشكەرلىرىنىڭ ئالدى يېقىنلاپ قالغانىدى. بولۇنبەگ:

— بارلىق سىپاھلار ئاتتىن چۈشۈپ تىزلىنىڭلار ! — دەپ بۇيرۇدى. ئۆزىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ تىزلاندى. ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان كۆرەڭ مەنسۇرخان گەدىنى قويمىدىمۇ، تىزلانغىلى ئۇنىمىدى، بوزاغۇ گەجگىسىدىن بېسىپ تىزلاندۇردى.

ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن يېتىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخانىڭ كۆزى قوللىرى زەنجىر بىلەن باغلىنىپ تىزلاندۇرۇپ قويۇلغان مەنسۇرخان بىلەن رەيھاندىنغا چۈشتى. ئۇ كىچىكىدە بىللە ئويناپ چوڭ بولغان، سەمەرقەنت، ئۆزكەنتلەردە بىللە جەڭ قىلغان مەنسۇرخانىنى تونۇدى، قېرىنداشلىق مېھرى يۈرىكىنى تىترەتتى. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ قوللىرىنى باغلاقتىن بوشاتتى.

— تۇرۇڭ خاقان ئىنىم، سىزنى بۇ ھالدا كۆرەرمەن دەپ ئويلىمىغانىدىم.

مەنسۇرخان يەردىن باش كۆتۈرمەي تىزلانغىنىچە ئولتۇرۇپ قالدى.

رەيھاندىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يۈسۈپ قادىرخانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلغىلى بارغان ئۇدمىش بىلەن بويانقار تىز چۆكۈپ:

— ئەمرۇل مۇئمىنىن، رەيھانىدىن بېگىم بىلەن كۆرۈشكەيلا، — دەپ ئۇنى كۆرسەتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، بۇغراخان ئالىيلىرى، مۇبارەك دىدارلىرىغا ئىنتىزار ئىدۇق، — دېدى رەيھانىدىن ئورنىدىن دەس تۇرۇپ زەنجىرلەنگەن قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ھالدا.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، سىز بىلەن دىدار كۆرۈشۈشكە

مەنمۇ ئىنتىزار ئىدىم، ــ يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ قوللىرىنى زەنجىردىن بوشىتىپ قۇچاقلىدى، ــ ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئەلنى قىرغىنچىلىقتىن، بىزنى ناھەق قان تۆكۈشتىن ساقلاپ قالغىنىڭىز ئۈچۈن تەشەككۈر، رەيھانىدىنبەگ.

ــ رەھمەت ئالىيلىرى، مەن پەقەت بەندىلىك بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم. ئەلنى ئەمىنلىككە يەتكۈزگەن، خاقانلارنى ئىنساب، ئاداالەتكە يۈزلەندۈرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن.

تەقدىرنىڭ بۇ كارامىتىدىن بولۇنبەگ، بوزاغۇلارنىڭ كۆزلىرى پىيالىدەك يوغىناپ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى.

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ كەينىدە گۈدىيىپ تۇرغان دوقاقبەگ ھەيران قېلىپ: «رەيھانىدىنبەگ يەنىلا بىزدىن ئەقىللىك چىقتى» دەپ ئەجەبلەندى.

يۇلتۇزلۇق ئاسماندا ئۇزۇپ كېتىۋاتقان ئاينىڭ نۇرى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ دۇبۇلغىسىغا قادالغان ئالتۇن تاجدا چاقناپ، رەيھانىدىنىنىڭ چىرايىدىكى خۇش تەبەسسۇمغا قوشۇلۇپ كەتتى...

4

يۈسۈپ ئويغانغاندا چولپان تۇغقانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سەھەر تۇرۇپ كەتكىنىدىن ئاجايىپ بىر تۇيغۇغا چۆمۈپ «ئاتام پات ئارىدا قايتىپ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ، جەڭ بولغاندىمۇ زادى؟ ياق، جەڭ بولمىدى، بولمىسۇن ئىلاھىم. ئاتام كەلگۈچە «نوروزنامە»نى يېزىپ پۈتكۈزۈۋەتسەم بولاتتى...» دەپ ئويلاپ شامنى يورۇتتى. ياستۇقى ئاستىغا باستۇرۇپ قويغان كىتابنى ئالدى. بۇ ئەرەب شائىرلىرىنىڭ ئالماناخى[1] ئىدى.

يۈسۈپ، تۆت ــ بەش يىلدىن بېرى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئەرەب ئەدەبىي تىلىنى خېلى پىششىق بىلىۋالغانىدى. ئەرەب شائىرلىرىنىڭ تۇرلۇك ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلىرىنى

① ئالماناخ ــ بىرلەشمە توپلام.

چۈشىنەلەيدىغان، مەنىسىگە يېتەلەيدىغان بولغانىدى. ئۇستازىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن يادلاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە شېئىرلارغا ئەرەبچە يېزىلغان شېئىرلار قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كۆڭۈل دەپتىرى توشۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇنىڭ سەبىي دىلى شېئىرغا ئىشتىياق باغلىغانىدى. شۇدەم ئۇ ئالماناخ ئىچىدىكى ئەئشا ئىسىملىك ئەرەب شائىرىنىڭ تۆت قىز ھەققىدە يازغان تەسىرلىك قەسىدىسىنى ئاجايىپ زوق بىلەن ئوقۇشقا كىرىشتى... كۆز ئالدىغا قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى كونا چېدىر كەلدى. ئەنە، چېدىر ئالدىدا بىر تۆگە يانپاشلاپ يېتىپ كۆشەۋاتىدۇ. چېدىر ئىچىدە بىر بوۋاي جاينامازدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلماقتا. چاچلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان ئانا تەڭنىدە ئارپا ئۇنىدا خېمىر يۇغۇرماقتا. بىر - بىرىدىن چىرايلىق تۆت ئاچا - سىڭىل تىزلىرىغا قويۇلغان ئاق شايى ياغلىقىغا يۈرەككە ئوخشىتىپ كەشتە توقۇماقتا. ئۇلار بۇ ياغلىقلارنى ئۆزلىرىنى ياخشى كۆرگەن مەرد يىگىتلەرگە تەقدىم قىلماقچى. قېنى، قايسى ئەزىمەت ھەممىدىن بالدۇر ئۇ قىزلار توقۇغان ياغلىققا ئېرىشەلەيدۇ؟

قەسىدىدىكى سۆز دۇردانىلىرىدىن توقۇلغان ئاجايىپ نەپىس مىسرالار بەتلەردە قۇرلانغانىدى، تۆت قىزنىڭ ھۆسن - جامالى ھەرقانداق يىگىت ئاشىقى شەيدا بولغۇدەك سۈرەتلەنگەنىدى.

بۇ قەسىدە يېزىلىپ ئەرەب دىيارىغا تارقالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى چۆلدىكى ئاشۇ تۆت قىزغا مەپتۇن بولۇپ ئاتلىنىپتۇ. باشقىلاردىن بۇرۇن يېتىپ بارغان تۆت شاھزادە قىزلارنى ئەمرىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىسىنى پەرزەنت غېمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ئارزۇسىغا يەتكۈزۈپتۇ.

ئۇستاز ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يۈسۈپكە ئېيتىپ بېرىشچە، كەينى - كەينىدىن بالاغەتكە يېتىپلا لايىق چىقماي ئولتۇرۇپ قالغان تۆت قىزنى ئېلىپ، شەھەردىن چۆلگە چىقىپ كەتكەن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئاللاغا ئىلتىجا قىلىپ تۆككەن كۆز ياشلىرى قۇمغا سىڭىپ كېتىدىكەن. بىر كۈنى تۆگىگە مىنىپ ئۆتۈپ

كېتىۋاتقان شائىر ئەنىشا ئۇلارنىڭ ئىشكى ئالدىغا كېلىپ توختاپ، ئۇسسۇزلۇق ئىچىۋېلىپ ماڭماقچى بولۇپتۇ. قىزلارنىڭ ئاتىسى ئۇنى تونۇپ قېلىپ خوشاللىق بىلەن چېدىرغا باشلاپتۇ. يالغۇز تۆگىسىنى سويۇپ شورپا سېلىپ، تاماق ئېتىپ قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن شائىر ئۇزاپ مېڭىش ئالدىدا:

— ئى پەدەر، يالغۇز تۆگىڭىزنى سويۇپ پېقىرنى مېھمان قىلدىڭىز، ئېيتىڭ، نېمە ھاجىتىڭىز بار، ئېيتىڭ، — دەپتۇ.

بوۋاي يىغلاپ تۇرۇپ، كۆرۈمسىز تۆت قىزىنىڭ بارلىقىنى، شۇلار ھەققىدە بىر قەسىدە يېزىشىنى ئۆتۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەنىشا يۇقىرىقى قەسىدىنى يېزىپ چىققانىكەن.

يۇسۇپ شۇ تاپتا تىل بىلەن ئىزھار قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ئاجايىپ كۈچلۈك تەسىرات ئىلكىدە قىزلارنىڭ نداسىنى ئاڭلىغانىدەك، ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى ياغلىقلارغا چېچىلىغان ئەنبەرنىڭ خۇشبۇيىنى ھىدلىغانىدەك بولۇپ تاقەتسىزلەندى. «ھەتتىگىنەي، شۇ چاغلاردا تۇغۇلۇپ قالغان بولسام، بۇ قەسىدىنى ئوقۇپ، كەنجى قىزنىڭ ۋاپادارلىق كەشتىلەنگەن ياغلىقىغا بىرىنچى بولۇپ ئېرىشكۈچى مەن بولۇپ قالاتتىكەنمەن. كاشكى، كاشكى...» دەپ ئويلىدى. بۇ تۇيغۇن بىر بالىنىڭ سەبىي ھېسسىياتى بولۇپ، گۆدەكلەرچە شېرىن خىيالىنىڭ سەزگۈر قەلب دېرىزىسىنى چېكىشى ئىدى.

يۇسۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ دېرىزە ئالدىغا كەلدى، ئىككى موشتۇمىنى تۈگۈپ ھويلىغا كۆز سالدى. ياز تېڭىنىڭ مەيىن شامىلى كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنى يەلپۈپ، ئېچىلىشقا يۈزلەنگەن گۈل ـ غۇنچىلىرىنى سۆيمەكتە ئىدى. تۆت قىز ھەققىدىكى قەسىدە ئۇنىڭ ئىلھامىنى قاناتلاندۇرغان، پىكرىنى راۋانلاشتۇرغانىدى. ئۇ دېرىزىنى قىيا ئېچىپ، چولپانىنىڭ نۇرى چېچىلغان ساپ ھاۋادىن نەپەسلىنىپ كەينىگە ياندى. ئۇستازىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىۋاتقان «نوروزنامە»گە كۆز يۈگۈرتۈپ ئايىغىنى داۋاملاشتۇردى. سۇبھى يوروپ، ئۇپۇق يۈزىدە ئوتقاشتەك

شەپەق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى يېزىپ بولدى. قايتا ـ قايتا ئوقۇپ تۈزىتىپ ئاققا كۆچۈردى ۋە ھەر كۈندىكىدىن يېرىم سائەت بۇرۇن قارىيخانىغا كىلىپ ئۇستازىغا ئوقۇپ بەردى.

كەلدى نوروز، لەۋەن كەلدى،
جۇتنى سۇرەر تىمەن كەلدى.
بۇزۇپ قىرغاق ئوقچۇپ ئەگىز،
سۇ پەرىسى بىلەن كەلدى.
تىلغاپ يەرنى نۇرغا قاقلاپ،
سېخىي باتۇر كەتمەن كەلدى.
يەڭنى تۇردى يىگىت قىردا،
قىزلار كۈلۈپ چېچەن كەلدى.
پەلپۈنۈپ كۆك مايسا ـ ئوتلار،
بۇ يىل ھاۋا بەلەن كەلدى.
تۇرنا ـ غازلار قىلىپ پەرۋاز،
ئاپپاق ماموق بەدەن كەلدى.
تاغدىن چۈشكەن كۆك بۇرىگە،
ئوتلاپ تويغان جەرەن كەلدى.
يىلقا چىقتى كەك يايلاققا،
چوپانلاردىن سۇرەن كەلدى.
كۈموش شاختا زۇمرەت ياپراق،
گۈل بەرگىدە تىكەن كەلدى.
كۈلۈپ غۇنچە سايراپ بۇلبۇل،
دالا ـ باغقا چىمەن كەلدى.
شادلان خەلقىم ـــ بوشلار، قۇللار،
ساڭا ئۇز، ھۆر ۋەتەن كەلدى.

ـــ بارىكاللا بالام، خاقاندىن تىللا ئىنئام ئالغان ئەنچى شائىرەكلا ھېسسىياتلىق يېزىۋېتىپسەنغۇ، ـــ دېدى ھاياجاندىن

يۇرىكى ئويناپ كەتكەن ئەبۇ پۇتوھ مەخدۇم يۇسۇپنىڭ دولىسىغا قېقىپ. ئۇ بالىلار يىغىلغاندىن كېيىن يۇسۇپنى ئالدىغا چىقىرىپ «نورۇزنامە»نى ئوقۇتتى. ساۋاقداشلىرى:

— بەلەن يېزىپسەن يۇسۇپ، — دەپ سۆرەن سېلىپ ئالقىشلاشتى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇنى سول يانداكى دەرسخانىغا يۆتكەپ، ئەدەبىيات، پەلسەپە، تارىخ پەنلىرىدىن دەرس بېرىشكە، ئەبجەد ھېسابى[1]نى ئۆگىتىشكە باشلىدى. يۇسۇپ ئەمدىلا ئون ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. ئەستە تۇتۇشى ئىنتايىن ياخشى بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس»نى يادلىۋالغاندى. ئۇ ئەدەبىيات، تارىخ ئىلمىغا قىزىقىپ قېلىۋاتاتتى، بۇ ھەقتە يېزىلغان فارابى، ئىبن سىنانىڭ ئەسەرلىرىنى، ئەرەب تىلىدىكى تارىخ، ئەدەبىياتقا دائىر ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چىققانىدى. ئۆزى كىچىك بولسىمۇ ئەقلى چوڭ بولغاچقا، ئاقىللار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولالايتتى. پىكرى راۋان، ئوچۇق، ئەدەپلىك بۇ شاگىرتىنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ياخشى كۆرەتتى. ئىززىتىنى قىلاتتى. يۇسۇپنىڭمۇ تۆت ـ بەش يىلدىن بېرى بۇ ئۇستازىغا بولغان ھۆرمىتى، مېھىر ـ مۇھەببىتى كۈنسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتاتتى. ھەر قېتىم ئۆيىگە بارغاندا، ئۇستازى يېڭى ـ يېڭى كىتابلارنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلاتتى. سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق لاتا قەغىزىگە كۆچۈرۈپ شىرازلاپ[2] مۇقاۋىغا ئالغان «مىڭ بىر كېچە»نى ئىمزاسىنى قويۇپ تەقدىم ئەتكەنىدى.

مەخدۇمنىڭ ئايالى ھاۋاخان ئاغىچا يۇسۇپنى ئۆز بالىسىدەك كۆرۈپ كۈتۈۋالاتتى. يەتتە ياشلارغا كىرىپ قالغان ئاقبىرا ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ كىتاب ئوقۇپ بېرىشنى ئۆتۈنەتتى، يۇسۇپنىڭ

---

① ئەبجەد ھېسابى — سان بىلەن ئەمەس، ھەرپ بىلەن ھېسابلىنىدىغان قىزىقارلىق ھېساب ئىلمى.

② شىرازلاپ — تۆپلەپ.

لەرزان، جاراڭلىق ئاۋازىغا قولاق سالاتتى. بۇ ئائىلىنى ئۆز ئائىلىسىدەك كۆرگەن يۈسۈپ زادىلا تارتىنمايتتى. ئۆتكەن يىلدىن بېرى ھاۋاخان ئاغىچا مەھەللىدىكى قىزلارنى ئۆيىدە ئوقۇتۇشقا باشلىغاندىن تارتىپلا يۈسۈپ بۇ ئۆيگە ئاز كېلىدىغان بولدى. ئۇ تېخى بالا ئىكەنلىكىگە قارىماي ئىشلارنى ئەنە شۇنداق ئىنچىكە ئويلايتتى.

يۈسۈپ بۇگۈن چۈشتە ئۆيگە كېلىپ، پىشايۋاندا بوۋىسى بەگتۆمۈر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان بويانقارنى كۆردى. «ئاتام قايتىپ كەلدىمۇ نېمە؟» دەپ ئويلاپ ئىتتىك ببرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. بويانقار بويى ئۆسۈپ چوڭلا بولۇپ قالغان يۈسۈپنى بىر كۆتۈرۈپ، يەرگە دەسسىتىپ قويدى، ئاتىسىنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى يەتكۈزدى.

ـــ ئوردۇكەنتكە باردىڭلارمۇ؟ ـــ سورىدى يۈسۈپ.

ـــ بارمىدۇق، ـــ دېدى بويانقار مەغرۇرلانغان ھالدا.

ـــ نېمىشقا؟

ـــ قەشقەر بۇغراخانى ئالدىمىزغا كېلىپ قالدى.

ـــ مەنسۇرخانچۇ، جەڭ بولمىدىمۇ؟

ـــ جەڭ بولمىدى، ئۇكام، بولۇنبەگ مەنسۇرخانىنى ئەسىر قىلىپ قەشقەر بۇغراخانىغا تۇتۇپ بەردى.

ـــ ئاتامچۇ، قەشقەر بۇغراخانى بىلەن كۆرۈشكەندۇ؟

ـــ كۆرۈشتى. مەن بۇ غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن بۇرۇنراق كەلدىم.

ـــ بولۇنبەگ قەشقەر بۇغراخانىغا ئۆچ ئىدىغۇ؟

ـــ بۇنى مەنمۇ چۈشىنەلمىدىم، بەگ ئاتام كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ قويىدۇ، ئۇكام.

ـــ بۇنى مەنلا چۈشەندۈرۈپ قويايى، بالام، ـــ دېدى بەگتۆمۈر، ـــ كېلىڭلار، ئولتۇرۇڭلار.

بويانقار، يۈسۈپ ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇردى.

ـــ بالىلىرىم، بولۇنبەگ ئۆزىنىڭلا كۆمىچىگە چوغ تارتىدىغان

ئىككى يۈزلىمە، مەككار، پۈرسەتپەرەس ئادەم. ئەھۋالغا قاراپ ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن قارا نىيىتىنى يوشۇرۇشقا، قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇستا. جەڭ قىلىپ زەپەر قازىنىشقا كۆزى يەتمىگەچكە، يۈزىنى بىرلا ئۆرۈپ مەنسۇرخانغا ئاسىيلىق قىلغان گەپ.

— راست دېدىلە، بوۋا، — دېدى يۈسۈپ، — ئاسىيلىق قىلىش مۇناپىقلارنىڭ خۇسۇسىيىتى.

— بويانقار ئەمەس، سەن بىللە بارغانىدەكلا سۆزلەۋاتىسەنغۇ بالام، — بەگتۆمۈر نەۋرىسىنىڭ سۆزىدىن سۆيۈنگەن ھالدا بويانقارغا قاراپ دېدى، — قارىغاندا، بولۇنبەگ خىزمەت كۆرسەتكەن سەركەردە بولۇۋاپتۇ ـ دە.

— شۇنداق، بوۋا. لېكىن، رەيھاندىنبەگ ئاتام بۇنى بىلىدۇ، تۇلكە قۇيرۇقىدىن ئىلىنماي قالمايدۇ.

— بويانقار ئاغامنىڭ دېگىنى بەك توغرا، ئەمدى قەشقەر بۇغراخانى بىلەن ئاتامنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ياخشى تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك ئىكەن، بوۋا، مەن بەگتاش بوۋامغا بۇ خۇش خەۋەرنى يەتكۈزەي.

يۈسۈپ بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا بوۋىسىغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى. بويانقار ئوردا ۋە ھەرەمدىكىلەرنى ۋاقىپلاندۇردى. بالاساغۇندىكى ئاۋاممۇ شۇ كۈنىلا بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ، قىرغىنچىلىق بولمايدىغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، قەشقەر بۇغراخانىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.

كوچا ـ كويلار سىيرىپ سۈپۈرۈلۈپ، سۇ چېچىلدى، كۆللەرنىڭ سۈيى يېڭىلاندى، يول ياقىلىرى گۈل ـ گىياھلار بىلەن بېزەلدى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھال رەڭ قىزىل تۇغى ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئىشكى ئالدىغا قادىلىپ، شەھەر ئاجايىپ كۆركەملىشىپ كەتتى. يەتتە دەرۋازا ئۈستىگە ناغرا ـ سۇنای، بۇغرا ـ كاناي ئېلىپ چىقىلىپ، چېلىشقا تەييار قىلىندى.

ھەرەم ۋە ئوردا ئىچىمۇ بېزىلىپ، كۆزنى قامаشتۇرغۇدەك چاقناپ كەتتى.

بويانقار كېلىپ ئۇچىنچى كۈنى، قەشقەر بۇغراخانىنىڭ بالاساغۇنغا يېقىنلىشىپ قالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كېلىپ ئوردا قوزغىلىپ كەتتى. بۇغرا قاراخان جەمەتى، چوڭ - كىچىك، ياش - قېرى ئەكابىر - ئەشرەپلەر، ياساۋۇل نۆكەرلەر قارشى ئېلىش ئۈچۈن دەبدەبە بىلەن يولغا چىقىشتى. شەھەردىكى ياغما، قارلۇق، ئۇغراق، چىگىل، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىمۇ يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۈزۈن سەپ هاسىل قىلدى.

يولغا پاكلىق ۋە ئاقيوللۇقنىڭ بەلگىسى بولغان ئاق پايانداز سېلىنغانىدى. تېرەك بويى ئۆرلىگەن كۈن نۇرى يېڭى كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ يولنىڭ ئىككى قاسىتىدا تۇرغان سانجاق - سانجاق ئادەملەر توپىغا چۈشۈپ، قىز - جۈۋانلارنىڭ چاچ تەڭگىلىرىدە، زىرە - هالقىلىرىدا چاقناپ ژالىلدايتتى. چۈ دەرياسىدىن ئەسكەن مەيىن شامال يول ياقىسىدىكى دەل - دەرەخلەرنىڭ زۇمرەت يوپۇرماقلىرىنى شىلدىرلىتىپ ئويناپ، يۈزلەرگە يېقىملىق ئۇرۇلاتتى. هەممىنىڭ كۆزى يولدا ئىدى.

سەپنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدىن شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى، هەرقايسى قەبىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئورۇن ئالغانىدى. بۇلارنىڭ باشلىرىغا قارا كۆك، سارغۇچ كۈنلۈكلەر سايە چۈشۈرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا يەتتە بۇغرا تۆگە قۇيرۇق چۆرۈپ تۇرۇشاتتى. تۆگىلەرنىڭ بىرىگە چىرايلىق ياسالغان ئالتۇن توقا[1] ئورنىتىلغانىدى. تۆگىنىڭ قۇيرۇقىغا زەر چۇچىلىق قىزىل يىپەك لېنتا چىگىلگەن، قىزىل يىپەك شوينىغا يۆگەلگەن ئالتۇن زەنجىردىن ياسالغان نۇقتا تۇمشۇقىغا سېلىنغانىدى. بوينىغا ئارسلان تىرنىقى، بۆرە ئوشۇقى، يىلان مۆڭگۈزى قاتارلىق مۇنچۇق[2] ئېسىلغانىدى. قالغان تۆگىلەرگە كۈمۈش توش[3] ئورنىتىلغان بولۇپ، قەشقەر

① ئالتۇن توقا — ئېگەرگە ئوخشايدىغان، ئۈستىگە مامۇق يېپىلغان ئالتۇن تەخت.
② مۇنچۇق — تۆگە، ئاتلارنىڭ بوينىغا ئېسىپ قويىدىغان زىننەت بۇيۇمى.
③ توش — ئېگەرسىمان تەخت.

بۇغراخانى ۋە ئۇنىڭ يېقىن ھەمراھلىرىنىڭ مىنىپ قۇزغۇردۇغا كىرىشى ئۇچۇن تەييار قىلىنغانىدى. تۆگىلەرنىڭ چۇلۇۋرلىرىنى بويانقار، ئادار، ياروق قاتارلىق ئالىپلار تۇتقانىدى.

5

يۇسۇپ ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يېنىدا تاقىتى تاق بولغان ھالدا يولغا قاراۋاتاتتى. ئانىسى، ئاچىلىرىمۇ ئوردىدىن چىققان خانىش، مەلىكە، كېنىزەكلەرنىڭ ئاياغ تەرىپىدە تۇرۇشقانىدى.

— كەلدى، ئوردۇكەنت بۇغراخانى كەلدى، ئاتام كەلدى ! — ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان يۇسۇپ سەكرەپ كەتتى. ئۇ كۇمۇش جاملارغا مۇزدەك جۇلاپنى تولدۇروپ تۇردى.

ئالدىدا توققۇز ھال رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار، ناغرا — كانايلىرىنى ياڭراتقان قىرىق نەپەر شادىيانىچىلار، ئاندىن ئالتۇن گۈرزە كۆتۈرگەن توقسان توققۇز ھۆرمەت قاراۋۇلى يېتىپ كېلىپ ئاتتىن چۈشۈشتى ۋە ئىككى يانغا بۆلۈنۈپ ئارىلىقتىن يول ئېچىپ قويىدى. قىزىل تورۇققا مىنگەن يۇسۇپ قادىرخان چوڭ ئىنىسى ئەھمەد بىننى ھەسەن، ئىككىنچى ئىنىسى ئەلى بىننى ھەسەن، ئوغۇللىرى سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەد ئارسلانخان، مەھمۇد ئارسلانخانلارنىڭ ھەمراھلىقىدا كەلدى ۋە ئېگىلىپ ھۆرمەت بىلدۇرگەن شەيخۇلئىسلام باشلىق دۆلەت ئەركانلىرىغا جاۋاب سالام قايتۇروپ ئاتتىن چۈشتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، قۇزغۇردۇلۇق قېرىنداشلىرىم. ئاللا سىلەرنى ئامان، يولۇڭلارنى راۋان قىلسۇن !

— ئوردۇكەنت بۇغراخانى — بىزنىڭ بۇغرا خانىمىز !

— غازى پادىشاھنى قارشى ئالىمىز !

گۈلدۇرماما گۈلدۇرلىگەندەك پەلەكنى قۇچقان ئاۋام ساداسى توختىماي ياڭرىدى.

مەڭزى ئانارەك قىزارغان يۈسۈپ ئىتتىك بارغىنىچە يەكتىز بولۇپ قەشقەر بۇغراخانىغا كۆموش جامنى سۇندى.

— بۇغراخان ئاتا، هارمىغايلا، پەرزەنتلىرى ئۇسسۇزلۇق ئېلىپ كەلدىم.

— تۇرغىن، بالام، — يۈسۈپ قادىرخان كۆلۈمسىرەپ ئۇنىڭ سەل تىترىگەن قوللىرىدىن جامنى ئالدى، مۇزدەك جۇلاپتىن بىر ئوتلىدى، — جۇرئەتلىك ئىكەنسەن، بارىكاللا، — ئۇ يەنە بىر ئوتلاپ سورىدى، — ئوقۇۋاتامسەن؟

— ئەلۋەتتە، بۇغراخان ئاتا.

— نېمىنى ئۆگىنىۋاتىسەن، بالام؟

— ئالەم ۋە ئادەم توغرىسىدىكى بىلىكنى.

— ئالەم دېگەن نېمە ئىكەن؟

— چەكسىز بوشلۇق ۋە سان ـ ساناقسىز جىسىم ئىكەن.

— ئادەم دېگەنچۇ؟

— سۆزلەيدىغان مەخلۇق ئىكەن.

— هازىر نېمىنى كۆرۈۋاتىسەن؟

— پادىشاھ ۋە ئاۋامنى.

— بۇنىڭدىن كېيىن نېمە قىلماقچى سەن؟

— زېمىننى دەسسەپ، ئادەمگە يۆلەك بولاي دەيمەن.

— غەيرىتىڭ چوڭ ئىكەن، يارايسەن، بالام. بۇ خىسلەتلىك ۋۇجۇد دەرىخىگە نېمە ئىسىم قويۇلغان؟

— يۈسۈپ ! — ئۇنىڭ ئاۋازى جارانلاپ چىقتى.

— ئىككىمىزنىڭ ئېتى ئوخشاش ئىكەن، — كۆلدى بۇغراخان جۇلاپنى يەنە بىر سۇمۇرۇپ.

— كىمنىڭ ئوغلى سەن؟

— رەيھانىدىنبەگنىڭ، شاھ ئاتا، — يۈسۈپ بۇغراخاننىڭ كەينىدىن كۆلۈمسىرەپ تۇرغان ئاتىسىنى كۆرسەتتى.

يۈسۈپ قادىرخان باش لىڭشىتىپ بەكمۇ زوقلانغان هالدا دېدى:

— بالام، ئاتاڭدەك خەلق غېمىنى يەيدىغان ئادالەتپەرۋەر ئادەم بولۇشنى خالامسەن؟

— خالايمەن، شاھ ئاتا، ئۇلۇغ ھاجىپ بولۇشنى ئارزۇ قىلمەن.

— تەڭرىم تىلىكىڭگە يەتكۈزسۇن، بالام، — بۇغراخان ئېڭىشىپ يۈسۈپنىڭ ئاپتاپتا كۆيگەن پېشانىسىگە سۆيدى ۋە نەزىرىنى رەيھانىدىنغا ئاغدۇردى، — بەگ، بۇ سۆيۈملۈك ئوغلىڭنى ئەتە ئوردىغا ئېلىپ بارغايسىز، ھەمسۆھبەت بولغۇم بار.

— يۈسۈپ قادىرخان جۇلاپنى ئىچىپ، جامنى يۈسۈپكە بەردى.

— بۇغراخان ئالىيلىرى، نانغا مەرھەمەت قىلغايلا.

يۈسۈپ قادىرخان قاراپ، تىزلىنىپ نان سۇنغان بوۋاينى كۆردى. بوۋاينىڭ ساقىلىمۇ سەللىسىدەك ئاپپاق ئىدى. كۆڭ شايى بەلبېغىغا خەنجەر ئېسىقلىق تۇراتتى.

— ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، ئاتا، — بۇغراخان ئۇنىڭدىن تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراپ، كۆموش تەلەڭگىدىكى چوغدەك قىزىرىپ پىشقان گىرده نانىدىن ئوشتۇپ ئاغزىغا بىر پارچە سالدى، — ئەجەب مەززىلىك ئىكەن. ئىسمىڭىز نېمە، ئاتا؟

— ئاشانبۇقا، شاھىم.

— قانچە ياشقا كىردىڭىز؟

— يەتمىشتىن ئاشتىم، شاھىم.

— قايسى قەبىلىدىن؟

— چىگىل قەبىلىسىدىن، شاھىم.

— بوشمۇسىز، قۇلمۇ؟

— رەيھانىدىنبەگكە قۇل ئىدىم، ئازاد قىلمۇەتتى. ئەمدى قۇلدار بولۇپ قالدىم، كاتتا بېغىممۇ بار.

— شۇكۇر قىلىڭ، ئاتا، تەڭرىم قۇللارنى ئازاد قىلغان بەندىسىنى دوست تۇتىدۇ. مەنمۇ قۇللارنى ئازاد قىلغان پۇقرانى

قەدىرلەپ دوست تۇتىمەن.

ــ پەقىرمۇ قۇللىرىمنى ئازاد قىلىۋېتىمەن، شاھىم.

ــ تەڭرىم سىزگە رەھمەت قىلسۇن، ئاتا.

ــ ئاڑۇن ئەلچىسى[1] بولۇپ ئۆتكەيلا، شاھىم.

ئاشانبۇقا دۇئا قىلىپ كەينىگە ياندى.

يۈسۈپ جامىغا تولدۇرۇلغان جۇلاپنى ئاتىسىغا سۇندى. رەيھانىدىن ئۇنى باغرىغا يېقىپ تۇرۇپ جۇلاپنى ئىچتى.

يۈسۈپ قايتىپ بېرىپ ئاچلىرىغا ياساۋۇللار مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان ئېگىز چاقلىق بىرقانچە مەپىنى كۆرسەتتى. زەمۇران ئانا بىر تەلەڭگىدە نان، ئايتولۇن، ئايسىلىگلەر ئىككى جام شەربەتنى ئېلىپ مەپىنىڭ يېنىغا كېلىشتى. مەپە ھەيدىگۈچىدىن سوراپ بۇ چىرايلىق بېزەلگەن مەپىدە خانىشىڭ بارلىقىنى بىلدى.

زەمۇران ئانا مەپىنىڭ ئالدىغا تارتىلغان گۈلۈك پەردىنى كۆتۈردى. يۈزىگە يېپىقلىق چۈمبىلىنى قايرىپ تەزىم قىلدى.

ــ خانىش ئالىيلىرى، خۇش كېلىپلا، مۇبارەك قەدەملىرى دىيارىمىزغا بەرىكەت ئېلىپ كەلمىش...

ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرمەي ئەجەبلەنگىنىچە داڭ قېتىپ قالدى. ئۇ خانىشىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئالتۇن تارىم ئادىرا تۇركەن خاتۇننى كۆرگەندى. مەرھۇم ئەھمەد تۇغانخانىڭ بۇ خوتۇنى تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كەتكەندىن بۇيان ئىز ـ دېرىكى بولمىغانىدى. «ھە، ئوردۇكەنتكە يوشۇرۇن قېچىپ بېرىۋاپتىكەن ـ دە. قۇزغۇردۇغا نېمىشقا كەلدىكىن ؟...»

ــ زەمۇران ئاغىچىمۇ بۇ، مېنى تونۇۋالغان ئوخشىمامىلا؟ ــ دېدى ئالتۇن تارىم ئادىرا كۈلۈمسىرەپ.

ــ قانداقمۇ تونۇماي، قەسىرلىرىگە مېھمانغا چاقىرىپ تۇراتتىلە ئەمەسمۇ، ــ زەمۇران ئانا ئۇنىڭ بىلەن يۈز بېقىپ

---

① ئاڑۇن ئەلچىسى ــ جاھان شاھى.

كۆرۈشتى.

— ئالتۇن تارىم ئەسسابىكە بىلەن كۆرۈشسىلە، دېدى ئادىرا مۇڭلۇق كۆزلىرى بىلەن ئىما قىلىپ. ئاندىن ئۇنى خانىشقا تونۇشتۇردى، — قۇزغۇردۇدىكى زەردار بەگتۆمۈرنىڭ رەپىقىسى بولىدۇ. قۇزغۇردۇدىكى چېغىمدا دائىملىق مېھمىنىم ئىدى.

— كۆرۈشكىنىمدىن مەمنۇنمەن، — خانىش سەل سىڭار يان بولۇپ مەڭزىنى تۇتۇپ بەردى. زەمۇران ئانا ئۇنى سۆيۈپ قويۇپ، جايىغا قايتىپ كەلدى.

شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا ئوردا ياساۋۇلى قولىدىن ئالتۇن توقا ئورنىتىلغان بۇغرانىڭ چۇلۇۋرىنى ئېلىپ، يېتىلىگىنىچە يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ يېنىغا باردى:

— بۇغراخان ئالىيلىرى، ئاۋامنىڭ بۇ تارتۇقىنى قوبۇل قىلىپ، مىنىۋالغايلا، — دېدى ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ.

— ئاۋامغا رەھمەت، — يۈسۈپ قادىرخان تىزلىنىپ چۆككەن بۇغراغا مىندى. بۇ ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولىدىغانلىقىغا بېشارەت ئىدى. ئىككى ئىنىسى، ئوغۇللىرى باشقا بۇغرالارغا مىنىشتى. كۆپچىلىك قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ:

— مۇبارەك، مۇبارەك ! — دەپ ئالقىشلىدى.

ئەمدى ئادەم مىنىمگەن بىر بۇغرالا قالغانىدى. يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭغا رەيھاننىدىن مىندى.

«مېنى تەكلىپ قىلىدۇ» دەپ تەمە قىلىپ تۇرغان بولۇنبەگنىڭ چىرايى شۇ ھامان ئۆڭدى. دوقاقبەگ بولسا «ئەمدى تۇگىشىپتۇق» دەپ يانغا قارىۋالدى.

— ئەلگە تىنچ ـ ئامانلىق ئېلىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا شان ـ شەرەپلەر بولسۇن !

— يۈسۈپ قادىرخان بىزنىڭ بۇغرا قاراخانىمىز !

— بۇغرا قاراخان بىزنىڭ شاھىمىز، خاقانىمىز !

ئاۋامنىڭ ياڭراق ساداسى ئەڭ ئاخىرىدا باش سېلىپ كېلىۋاتقان مەنسۇرخاننى تېخىمۇ ئومىدسىزلەندۈردى.

تەرەپ ـ تەرەپتىن سۇنۇلغان ئۇسسۇزلۇق، نانغا قول ئۇزارتىپ، «ھەشقاللا !» دەپ ئاق پايانداز ئۇستىدە كېتىۋاتقان يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. ئۇ ناھايىتى تەسىرلەنگەنىدى. كەينىدىن سوغدىشىپ كېلىۋاتقان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ھاياجاندىن قانلىرى ئۇرغۇپ، كۆڭلى شادىمانلىققا تولدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ئۇسسۇزلۇق سۇنغان قىز ـ جۇۋانلارنىڭ ئالدىدا توختاپ، ئاكىسىدىن خېلى كېيىن قالغانىدى. ئۇ كۆڭلى قالمىسۇن دەمدىكىن، ھەممىسگە قول ئۇزارتاتتى، جامنى ئالسمۇ ئىچمەي، بۇغرانىڭ بويۇن ـ باشلىرىغا تۆكەتتى.

ـــ شاھزادە، ئۆزلىرىنى ئىچسۇن، دەپ سۇندۇم. تۆكۈۋەتمەي بىر يۇتۇم بولسىمۇ ئىچكەيلا !

بىر قىزنىڭ ياشىراق ئاۋازى مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ نەزىرىنى تارتتى. ئۇ قاراپ، يېشىل رومىلىنى قايرىپ، قىيا باققان بىر ساھىبجامالنى كۆردى، ئۇنىڭ قولىدا كۇموش جام بار ئىدى، كۆك كۆزلىرىدىن جەلپكارانە نۇر تۆكۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ تولىمۇ چىرايلىق ئىدى. مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ يۈرىكى جىغىدە قىلىپ قالدى. قول ئۇزارتىپ جامنى ئالدى ـ دە، كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

ـــ ئۇسسۇزلۇقلىرى قانغاندۇ، شاھزادە؟ ـــ دېدى قىز پىسكىدە كۈلۈپ، ـــ خوش، ئەمدى يوللىرىدىن قالمىغايلا، ـــ قىز ئاي يۈزىنى بۇلۇتتەك قارا چۇمبەردە ئاستىغا ئالدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان پۇشقۇرۇپ بىئارام بولۇۋاتقان بۇغرانىڭ چۇلۇكىنى تارتىپ ياتقۇزۇپ يەرگە چۈشتى.

ـــ تېخى ئۇسسۇزلۇقۇم قانمىدى، بىكەچ، چاققاپ كېتىۋاتىمەن.

ـــ مېنىڭ ئالىپ يىگىتلەرگە تۇنجى ۋە ئاخىرقى قېتىم ئۇسسۇزلۇق سۇنۇشۇم، شاھزادە. ئەگەر تەشنالىقلىرى

بىسىلمىغان بولسا، ئۆيۈمگە ئەلچى كىرگۈزگەيلا، خوش، — قىز كەينىنى قىلدى، ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرى ئىنچىكە بېلىگە يۆگىلىپ قالغانىدى.

— ئى قۇزغوردۇلۇق پەرى، مۇبارەك ئىسمىڭىزنى بىلىشكە بولامدۇ؟ — سورىدى شاھزادە.

قىز بۇرلىپ چۈمپەردىنى سەل كۆتۈردى.

— ئىسمىم قۇمارىبىكە.

— سىزنى ئىزدەپ كىمنىڭ ئىشىكىگە دوقۇرىمەن؟

— يۇغروش باشى قارلۇق بولۇنبەگنىڭ بوسۇغىسىغا ئاياغ باسسىلا، تەلەي قۇشى تاجلىرىغا قونغاي شاھزادە، — ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا چۈمپەردىنى يۈزىگە تاشلىدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان قۇمارىبىكەنىڭ سېھرىلىك نازى، خۇش چىرايىغا شەيدا بولۇپ قالغانىدى. ئايرىلىشقا قىيمىغان ھالدا، خېلىلا ئۇزاپ كەتكەن ئاتىسىغا يېتىۋېلىش ئۈچۈن بۇغراغا مىنىپ چۈلۈۋرىنى سىلكىدى.

سەپنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مەنسۇرخاننىڭ قورالسىزلاندۇرۇلغان نۆكەرلىرى ئۆتتى. مەنسۇرخاننىڭ روھى چۈشكۈن بولۇپ، يەرگە قارىۋالغانىدى. ئاستىدىكى ئېتىمۇ ئىگىسىگە ئوخشاش سالپىيىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار يېقىنلىشىپ كەلگەندە يولغا سېلىنغان پايانداز مۇ يىغۇۋېتىلدى.

كەچكى شەپەق دېرىزە ئەينىكىگە جۇلا تاشلىغاندا، يۈسۈپ يارۇق بىلەن ئۆيگە يېنىپ كەلدى. ئۇ ناھايىتى خۇش ئىدى. بۇرۇنراق كەلگەن بەگتۆمۇر باشلىق ھەممىسى شۇنداق خۇش ئىدى. رەيھاندىن جەڭ بولمىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئېيتىپ:

— ھەققانىيەت غەلبە قىلدى، قارا نىيەتلەر مەغلۇپ بولدى، ئەل ئەمىن تاپتى، — دېدى.

بۇ كېچە بالاساغۇن ئەھلى ئۈچۈن شادىمان كېچە بولدى. يۈسۈپ كېچىچە قەشقەر بۇغراخانى بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى، نېمىلەرنى دېسە مۇڭاپىق بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ كىرپىك قاقمىدى، كۆزى ئۇيقۇغا بېرىشىغا يابىرا ئويغىتۇەتتى.

— تۇرغىن بالام، ئاتاڭ چاي ئىچىپلا ئوردىغا بارىمىز، دەپ سېنى ئايۇاندا كۈتۈپ ئولتۇرىدۇ.

يۈسۈپ ئىتتىك تۇرۇپ تەرەت ئالدى. بۇگۈن ئۆزى يالغۇز بامداتنى ئوقۇپ، خىجىل بولغان هالدا ئاتىسىنىڭ يېنىغا كىردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم ئاتا، سىلىنى ساقلىتىپ قويدۇم.

— ئۇخلىيالمىغان ئوخشىمامسەن ئوغلۇم، كۆزۈڭ قىزىرىپ كېتىپتۇ، — دېدى رەيھاندىن ئۇنى يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ.

— راست، ئۇيقۇم كەلمەي كېچىنى مىڭ تەستە ئۆتكۈزدۈم، ئاتا.

— ئۇيقۇسى كەلمىگەن ئادەمگە كېچە ئۇزاق تۇيۇلىدۇ. بولغىن ئوغلۇم، چايىنى تېزرەك ئىچكىن.

ئۇلار ئوردىغا كەلگەندە، يېڭى چىققان كۈن بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ قوش راملىق دېرىزىلىرىدە هال رەڭ نۇر تالالىرىنى پەيدا قىلغانىدى.

يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاه ئالدى بىلەن رەيھاندىن ۋە يۈسۈپنى هەرەم ئىچىدىكى سارىيىدا قوبۇل قىلدى. ئۇ تەختتە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇراتتى، كەيپى چاغ ئىدى.

— بۇگۈن خانلىقىمىزنىڭ قۇزغۇردۇدىكى ئەربابلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ ئەھۋاللىشىنى زۆرۈر تېپىپ، سىز بىلەن مەسلىھەتلەشمەكچى ئىدىم، ۋاقتىدا كەلدىڭىز رەيھاندىنبەگ. ئاۋۋال بۇ كىچىك ئەزىمەت بىلەن سۆزلىشۈالاي، — دېدى ئۇ. جەڭ لىباسىنى سېلىۋېتىپ، شاهانه تون، ئالتۇن تاج كىيگەن خان تۇنۇگۈن يۈسۈپكە سۇرلۇك، ئاچچىقى يامان كۆرۈنگەن بولسا، بۇگۈن ناهايىتى مۇلايىم، خۇشخۇي كۆرۈندى. ئۇ:

— هە، شاكىچىك، ماڭا بېرىدىغان قانداق ياخشى مەسلىھەتىڭ بار، — دېۋىدى، يۈسۈپ:

— ئۇچ تۇرلۇك مەسلىھەتىم بار، شاه ئاتا، — دەپ جاۋاب بەردى.

— قۇلىقىم سەندە، هە، قېنى ئېيتقىن.

— بىرىنچى، — دېدى يۈسۈپ، — جەڭ قىلىپ بىز بالىلارنىڭ ئوقۇشىغا دەخلى قىلمىغايلا، بۇغراخان ئاتا. بىز تىنچلىققا موھتاج.

— ماقۇل، بالام، بۇ مەسىلىھەتنى ئېسىمدە تۇتىمەن.

— ئىككىنچى، شەھەر ـ قىشلاقلاردا، مەدرىسە ـ قارىيخانىلارنى كۆپەيتكەيلا، شاھ ئاتا.

— شەھەر، قىشلاقلاردا مەدرىسە، قارىيخانىلار ئاز بولسا بولمامدىكەن؟

— ھەرگىز بولمايدۇ، شاھ ئاتا. شەھەر ـ قىشلاقلاردا مەدرىسە، قارىيخانىلار ئاز بولۇپ قالسا، مەملىكەتلىرى قۇدرەت تاپالمايدۇ، ئاۋام بایاشات، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشەلمەيدۇ.

— باركاللا، باركاللا، بالام، بۇ مەسىلىھەتنى ئېسىمدىن چىقارمايمەن. ئەمدى ئۇچىنچى مەسىلىھەتنى ئېيتقىن.

— ماقۇل، شاھ ئاتا، — يۈسۈپ بەردەم تۇرۇۋېلىپ دېدى، — ئۇچىنچى، مەن ئوقۇۋاتقان قارىيخانىنى خانلىق باشقۇرىدىغان مەدرىسە قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا يارلىق چۈشۈرگەيلا.

— بولىدۇ، چوقۇم يارلىق چۈشۈرىمەن، بالام.

— بۇغراخان ئاتا، باشقا ئىش بولمىسا، ۋاقىتلىرىنى ئالماي، قايتىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا، — يۈسۈپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ كەتمەكچى بولدى.

— ياق، ئىجازەت بەرمەيمەن. ئاۋۋال سوۋغىتىمنى قوبۇل قىلغىن، — يۈسۈپ قادىرخان يېنىغا قويۇپ قويغان كىتاب ۋە خەنجەرنى ئېلىپ ئۇزارتتى.

— بۇ ئەبۇنەسىر فارابى ھەزرەتلىرىنىڭ «ئەقىل ھەققىدە» دېگەن كىتابى، ساڭا سىرداش بولۇپ ئەقلىڭگە ئەقىل قوشقاي، بۇ خەنجەر ساڭا ھەمراھ بولۇپ، دۈشمەنگە بوزەك قىلدۇرمىغاي.

— رەھمەت، بۇغراخان ئاتا، رەھمەت، — يۈسۈپ ئىككى قوللاپ كىتاب بىلەن خەنجەرنى ئېلىپ سۆيۈنگەن ھالدا ئوردىدىن چىقىپ مەكتىپىگە كەتتى.

ئون ئىككىنچى باب

بەختى كەلگەن نازىنىن

1

ھىجرىيەنىڭ 424 ـ يىلى رەجەپ ئېيى. دۇشەنبە سەھەر بالاساغۇن ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، يامغۇر شارىلداپ قۇيۇۋەتتى. شەھەر كوچلىرى ئۆستەڭگە ئايلاندى. دەل ـ دەرەخلەر راھەتلىنىپ يۇيۇنۇپ، توپا ـ چاڭدىن تازىلاندى. چۇ دەرياسىنىڭ سۇيى ئۆرلەپ قىرغاق بىلەن تەڭلىشىپ ئاقتى. تومۇزدا ياغقان بۇ يامغۇر ئادەم، ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلارغىمۇ ياققانىدى. زېمىن ياشناپ كەتكەنىدى.

ئاتىسى بىلەن ھويلىغا چىققان يۈسۈپ ئاسمانغا قارىدى. قارا بۇلۇتلار شالاڭلاپ قالغانىدى. ئۇ شىمىنىڭ پۇچقىقىنى تۇرۇپ، جىلتىنى بوينىغا ئېسىپ ماڭماقچى بولدى.

ـــ بالام، تېخى بالدۇر، يامغۇر پەسەيسۇن، ـــ دېدى رەيھاندىن.

ـــ مەن يامغۇرنى ياخشى كۆرىمەن ئاتا، كېچىپ كېتىۋېرىمەن. بۇگۈن كىشى قارا ئەپلاتون ھەققىدە سۆزلەپ بەرمەكچىدى.

ـــ ئۇنداق بولسا بارغىن، بالام.

رەيھاندىن يولدا ئېقىۋاتقان يامغۇر سۈيىنى كېچىپ كېتىۋاتقان يۈسۈپكە قاراپ، يابىرانىڭ ئۆيدىن قاچان چىققانلىقىنى بىلمەي قالدى.

ـــ بالدىن ئەنسىرەۋاتامسىز؟ ئۇنى ئالالا ئۆز پاناھىدا

ساقلايدۇ. ئەمدى مېنى كۈلۈپ ئۇزىتىپ قويۇڭ ئەزىزىم.

— يامغۇر توختىسۇن، ئاتىسى، — يامغۇر بايىقىدەك شارقىراپ قۇيۇلماي سىملىداپ يېغىۋاتاتتى، بەجايىكى ئاسماندىن مەرۋايىن تۆكۈلۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

— بۇگۈن ئوردىدا ئىنتايىن مۇھىم كېڭەش بار. بۇرۇنراق بېرىپ بەزى ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىشىم زۆرۈر. چۈشتە كېلەلمەسلىكىم مۇمكىن، كەچتە بۇرۇنراق قايتىپ كېلىمەن.

— خۇدايىمغا ئامانەت، ئاتىسى!

رەيھاندىن ئوردىغا كۆچلى چاغ ھالدا كىرىپ كەلدى ۋە ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىپ كەلگەن دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. ئۇ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ كەينىدىن قاراخان سارىيىغا كىرگەندە، يامغۇر تامامەن توختاپ ھاۋا ئېچىلىپ كەتكەنىدى. پەردىلىرى قايرىۋېتىلگەن دېرىزىدىن زۇمرەتتەك ھاۋادا پەيدا بولغان ھەسەن ـ ھۈسەنگە كۆزى چۈشتى. رەڭگارەڭ نۇرلىنىپ كەتكەن ھەسەن ـ ھۈسەن خۇددى توز قانىتىدەك گۈزەل ئىدى. قاراخان سارىيىمۇ شۇنداق چىرايلىق بېزەلگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان ئىككى يېنىغا قاراخانىيلارنىڭ ھال رەڭ تۇغى قادالغان ئالتۇن تەخت يېنىدا تۇراتتى. ئۇنىڭ بالاساغۇنغا ئاياغ باسقىنىغا بۇگۈن ئۇچ كۈن بولغانىدى.

رەيھاندىن تايانغۇلار كېڭىشى بىلەن دىۋان ئارىزىنىڭ يۈسۈپ قادىرخان ھارۇن بۇغراخان ئوغلىنى بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇش توغرىسىدىكى قارارنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ ئۆتتى. بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا زەر ياقىلىق شاھانە تونىنى، قىزىل گۆھەر قادالغان ئالتۇن تاجنى كىيدۈردى.

— بۇغرا قاراخانغا مۇبارەك بولسۇن! — دېيىشتى دۆلەت ئەربابلىرى سۆرەن سېلىپ.

بۇغرا قاراخان غازى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە چىقىپ، مەملىكەت ئەھلىگە، دۆلەت ئەركانلىرىغا، ئالىم ـ ھۆكۈمالارغا، بارلىق سىپاھلارغا چىن قەلبىدىن تەشەككۈر ئېيتتى. ئۇ چوڭ

ئىنسى ئەھمەد بىننى ھەسەننى بالاساغۇنغا ئېلىكخان قىلىپ تەيىنلەپ، پەرغانىنىڭ شەرقى، سىر، تالاس دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى، ئىككى ئۆكۈز دىيارى[1] قاتارلىق يەرلەرنىڭ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى، رەيھانىدىننى ئۇنىڭغا يۈغرۇش باشى قىلىپ بەردى.

ئىككىنچى ئىنسى ئەلى بىننى ھەسەننى ماۋەرائۇننەھرگە ئېلىكخان قىلىپ، خارەزىم ۋە سەمەرقەنت دىيارىنىڭ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى، ئۇنىڭغا بولۇنبەگنى يۈغرۇش باشى قىلىپ بەردى.

ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد ئارسلانخانىنى بارسغان دىيارىغا ئېلىكخان قىلىپ تەيىنلەپ، دوقاقبەگنى يۈغرۇش باشى قىلىپ بەردى. ئاندىن ئۇچ يارلىق چۈشۈردى:

بىرىنچى يارلىقتا بالاساغۇن دىيارىدىكى ئاھالىدىن ئۇچ يىلغىچە باج ـ سېلىق، ئالۋان ئالماسلىق، راپچات[2]نى بىكار قىلىش ئۇقتۇرۇلغانىدى.

ئىككىنچى يارلىقتا، ئىقتا دەپ ئاتىلىدىغان دۆلەت زېمىنلىرىنى بالۋاقلىرى، يېقىنلىرىغا ئۆتۈنۈپ بېرىشتىن ئىبارەت خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش جاكارلانغانىدى.

ئۇچىنچى يارلىقتا، تۇغ ـ ئەلەم، تام، دەرۋازا، مۇنار، سېپىللارغا سىزىلغان، ئويۇلغان بۆرە، بۇغرا، ئەجدىھا، يولۋاس، ئۆكۈز، شىر، بۇركۇتنىڭ سۈرەتلىرىنى قويماي ئۆچۈرۈۋېتىش بۇيرۇلغانىدى. داخان، رەمچىلەرگە ئىشەنمەسلىك تەۋسىيە قىلىنغانىدى. «ئاللا پىكىر قىلغۇچى ئادەمنى ھەممىدىن ئۈستۈن ۋە دانا قىلىپ ياراتقان. شۇڭا، ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارنى ئۇلۇغلىشى ئۆزىنى پەس كۆرگەنلىك، قەدىر ـ قىممىتىنى تونۇمىغانلىقتۇر» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى.

بۇ يارلىق ھەممىگە ماقۇل كەلدى.

---

① ئىككى ئۆكۈز دىيارى ـــ بورتالا ئوبلاستىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

② راپچات ـــ پۇقرالارنى ھەقسىز مەجبۇرىي ئەمگەك قىلدۇرۇش.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن، تايانغۇلار كېڭىشى ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ئاۋامغا يەتتە كۈن «زەپەر تويى» ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېلان چۈشۈردى. غەزنەۋىلەر خانلىقى، سەلجۇقىيلار سۇلتانلىقى، ئەرەب پادىشاھلىرى، باغدات خەلىپىسىگە يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ قاراخانىيلار مەملىكىتىگە بۇغرا قاراخان بولغانلىقى توغرۇلۇق نامە ئەۋەتىلدى.

بالاساغۇندا، بۇ يەتتە كۈنلۈك «زەپەر تويى» ياش ـ قېرى، ئەر ـ ئاياللارغا ئەمىلىك، خۇشاللىق بەخش ئەتتى. چېلىش، ئات بەيگىسى، ئوقيا ئېتىش، قىلىچۇازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوغلاق تارتىش، چەۋگەن ئويۇنلىرىدا ئۈزۈپ چىققان پالۋان، ئالىپلارغا ئات مىندۈرۈلدى، تون كىيدۈرۈلدى، بىر ھېچىردىن تىللا ئىنئام قىلىندى. ھەمىدىن يۈسۈپنىڭ ئۇستازىنىڭ دەۋىتى بىلەن يېزىپ چىقىقان قەسىدىسى بۇغرا قاراخانىمۇ، كۆپچىلىكىنمۇ ھەيران قالدۇردى، يۈسۈپنىڭ نامىنى پۈتۈن ئەلگە بىراقلا تونۇتتى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇنى بىر لېگەن تىللا بىلەن تارتۇقلىدى...

رەيھانىدىن ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان يەتتە كۈنلۈك بۇ توي مەزىكىسىنىڭ ئاجايىپ قايىنام ـ تاشقىنلىق ئىچىدە ئۆتكەنلىكىدىن سۆيۈنگەن، ئوغلىنىڭ ئەلگە تونۇلغانلىقىدىن ئېپتىخارلانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بېشىدا يېڭى غەم پەيدا بولغانىدى: يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بولۇنبەگنى ماۋەرائۇننەھرگە ئېلىكخان بولغان ئىنىسى ئەلى بىننى ھەسەنگە، دوقاقبەگنى بارسغان شەھىرىگە ئېلىكخان بولغان ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد ئارسلانخانغا يۇغرۇش باشى قىلىپ تەينىلىگەنلىكى ئۇنى ئويلاندۇرۇپلا قالماي، ئەنسىزلىككە سېلىپ قويغانىدى. ئۇ «تەكرىم گۇناھىمىزنى ئۆزۈڭ مەغپىرەت قىلىپ، تىنچ ـ ئامان ياشىشىمىزغا نېسىپ قىلغىن. قارا نىيەت سۈيىقەستچىلەرنى

مەقستىگە ھەرگىز يەتكۈزمىگىن» دەپ ئىلتىجا قىلىدىغان بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخان بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ قىساسچىلاردىن ئىكەنلىكىگە شۈبھە قىلمىسمۇ، چېكىدىن ئاشقان قارا نىيەت سۈيىقەستچىلەردىن ئىكەنلىكىنى تېخى بىلمەيتتى. شۇڭا، ئۇلارنى ھوقۇقى، ئىمتىيازى چوڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەينىلەپ، ناھايىتى چوڭ خاتالىققا يول قويغانىدى.

رەيھاندىن بۇ توغرۇلۇق بۈغرا قاراخاننى ئاگاھلاندۇرماقچى بولاتتى ـ يۇ، يەنە يالتىيىپ قالاتتى. بۈغرا قاراخاننىڭ: «ئۇلار ئۆزلىرى ئالدىمغا كېلىپ ساداقەت بىلدۈرگەن، بوزاغۇ مەنسۇرخاننى تۇتۇپ ماڭا تاپشۇرۇپ گۇناھىنى يۇغان تۇرسا، تېگىشلىك ۋەزىپىگە تەينىلىمىسەم، ئاۋام خەلقنىڭ ئىشەنچىنى يەردە قويغان بولىمامدىمەن. رەيھاندىنبەگ، سىز يىراقنى كۆرەلەيدىغان ئاقىل، پەزىلەتلىك ئەرباب. كۆكسى ـ قارنىمىزنى كەڭ تۇتۇپ ئۇلارنىڭ ھەربىتىگە قاراپ باقايلى» دەيدىغانلىقى ئۆزىگە ئايان ئىدى. ئۇنىڭغا شۇنداق قىلماي باشقا چارىمۇ يوق ئىدى.

رەيھاندىن ئاشۇ خىياللار بىلەن بېشى قېتىپ «دۇئانى يۇغرۇش»تا تەكىيىگە يۆلىنىپ ئولتۇراتتى، ئىشىك ئاستا چېكىلدى.

ـــ كىرىڭ.

ئۇنىڭ كاتىپى ھەسەن كىرىپ كەلدى.

ـــ جانابلىرى، ھەرەمدىن بىر كېنىزەك كەلگەنكەن، يۇغرۇش باشى بىلەن كۆرۈشمەن، دەيدۇ.

ـــ باشلاپ كىرىڭ.

ھەسەن چىقىپ كېتىپ قارا پەرەنجىلىك بىر ئايالنى باشلاپ كىردى.

ـــ ئەسسالام، يۇغرۇش باشى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ رەيھاندىن سوئال نەزىرى بىلەن

ئايالغا سەپسېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ــ رەھمەت يۇغۇرۇش باشى، دەرھال ھەرەمگە قايتمىسام بولمايدۇ. پېقىرە قۇنچۇي ئادىرا تۇركەن خاتۇنىنىڭ كېنىزىكى بولىمەن، قۇنچۇي ئۆزلىرىنى بۇگۈن ئوردىدىن قايتىقاندا، ماڭا بىر يولۇقسۇن، دېگەنىدى.

ــ قۇنچۇي ئالىيلىرىغا يۇغۇرۇش باشى كېلىدىغان بولدى، دەڭ.

كېنىزەك تەزىم قىلغىنىچە خانىدىن چىقىپ كەتتى.

رەيھانىدىن ئوردىدىن قايتىدىغان مەھەلدە ھەرەمگە قاراپ ماڭدى. يار قۇياشى ئۇنىڭغا ئوردىنىڭ غەربىدىكى ئېگىز سېپىل ئۈستىدە تۇرغانەكلا يېقىن كۆرۈندى. ئىككى يانىدىكى دەل ــ دەرەخلەرنىڭ بىر ــ بىرىنى كېسىشكەن سايىلىرى، تالا ــ تالا شولىلار بىلەن قوشۇلۇپ، خىشلىق يولدا ئاجايىپ چىرايلىق مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى.

رەيھانىدىن يېڭىدىن ھەل بېرىپ، نەقىش چېكىلگەن دەرۋازىدىن ئۆتۈپ، مەرھۇم ئەھمەد تۇغانخانىنىڭ قەسرىگە كەلدى:

ــ تۇرغاق، قۇنچۇي تۇركەن خاتۇن ئالىيلىرىغا يۇغۇرۇش باشى كېلىپتۇ، دەپ ئېيتىڭ.

ئايال نۆكەر توۋلىۋىدى، قەسردىن بىر كېنىزەك چىقتى.

ــ يۇغۇرۇش باشىنىڭ كەلگىنىدىن قۇنچۇي ئالىيلىرىنى خەۋەردار قىلىڭ!

كېنىزەك كىرىپ كېتىپ ھايال بولماي چىقتى.

ــ قۇنچۇي ئالىيلىرى كۈتۈپ قالدى، قەدەم تەشرىپ قىلغايلا.

رەيھانىدىن كېنىزەكنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، گۈل ــ گىياھلار خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان قەسىر ھويلىسىغا كىردى. ئۇچ پايىلىك پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ تام ــ تورۇسلىرىغا ئەگمە ناۋا چىقىرىلغان دەھلىزگە، ئاندىن ۋالىداپ تۇرغان ئازادە مېھمان

كۇتۇش ئۆيىگە كىردى ۋە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ سۇرە «مۇزەممىل»نى قىرائەت قىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈردى. دۇئادىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ تۆرده، قارا پەردە كەينىده تەكىيىگە يۆلىنىپ ئولتۇرغان قۇنچۇيغا سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئالتۇن تارىم تۇركەن خاتۇن ئالىيلىرى، چاقىرغان ئىكەنلا، كەلدىم.

— ئەسسالام يۇغرۇش باشى، ئولتۇرسىلا، ئولتۇرسىلا. ئۆزلىرى سالامەت، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تىنچ - ئامان تۇردىمىكىن؟

— ئاۋۋالدىن خۇدا، ئاندىن قالسا ئالىيلىرىنىڭ دۇئالىرى بەركاتىدىن سالامەت تۇرۇپتىمىز. ئۆزلىرىنىڭ قۇزغوردۇغا يەنە قەدەم تەشرىپ قىلغانلىرى، ئاۋامنى ھەيران، پېقىرنى غايەت خۇرسەن قىلدى، — رەيھاندىن ئۇچ قات سېلىنغان كىمخاب يېكەندازدا ئولتۇردى، — تەكرىم ئالىيلىرىغا ئۆزۈن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي.

— رەھمەت جانابلىرى. مېنىڭ تۇيۇقسىز شۇنچە ئۇزاق يوقاپ كېتىپ، يەنە ئۇشتۇمتوت بالاساغۇنغا كېلىشىم، ئۆزلىرى قەيت قىلغانىدەك ئاۋامنى ئەجەبلەندۇرىدۇ، ئەلۋەتتە. سىلى خانلىقىمىزغا سەممىي - سادىق بولۇپ كېلىۋاتقان دۆلەت ئەربابى. بەزى ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كۆرۈشەي دېۋىدىم، — مەلىكە ئادىرا داستىخان ئېلىپ كىرگەن كېنىزەكلەرنى كۆرۈپ سۆزىنى توختاتتى. بىر كېنىزەك رەيھاندىنىڭ قولىغا سۇ بەردى. يەنە بىر كېنىزەك، نان، گېزەك، يەل - يېمەشلەر بىلەن داستىخاننى توشقۇزۇۋەتتى. ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن مەلىكە سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئۆزلىرىگە مەلۇم، مەرھۇم ئېرىم ئەھمەد تۇغانخان ھاكاۋۇر، ئۆزۈمچىل بولغىنى بىلەن جاسارەتلىك ئىدى. مېنى ناھايىتى قەدىرلەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، گېپىمگە كىرىپ نەچچە قېتىم قارارىنى ئۆزگەرتكەن، نىيىتىدىن يانغانىدى. بەختكە قارشى ئۇ

تۈيۈقسىز ۋاپات بولدى. بۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخانىنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ چۇشۇپ، بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە ئولتۇرۇۋالدى.

— ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ يىراقتا بولۇشىمۇ مەنسۇرخانىنىڭ تەختىنى ئاسانلا ئىگىلىۋېلىشىغا سەۋەب بولدى، قۇنچۇي ئالىملىرى، — گەپ قىستۇردى رەيھانىدىن زەپە سېلىنغان چايدىن ئوتلاپ.

— شۇنداق، يۇغرۇش جانابلىرى، ئاكام كۆكسى ـ قارنى كەڭ، ئەلنىڭ غېمىنىلا قىلىدىغان پادىشاھ. قۇزغۇردۇغا لەشكەر تارتىپ كېلىشى مۇقەررەر ئىدى، ئەمما مېنى دەپ ئۇنداق قىلمىغانلىقىنى بۇ قېتىم ئوردۇكەنتكە بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن دىدار كۆرۈشكىنىمدىن كېيىن بىلدىم، — مەلىكە ئادىرا ئېغىر تىندى ۋە رەيھانىدىنىنى تاماقتا تەكلىپ قىلدى.

— پېقىرمۇ شۇنداق ئويلۇيدىم. ئالىملىرىنىڭ يۈزىنى قىلىپ، قېيىنئاكىسىغا بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى ئۆتۈنۈپ بەرگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بۇ مەردانىلىكى بىلەن ئاۋامنى سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قالغانىدى. بۇ قېتىم بولسا ئاقىلانە تەدبىرى بىلەن مەملىكەتنى پارچىلىنىشتىن، ئاۋامنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن يەنە بىر قېتىم ساقلاپ قالدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئالىملىرىنىڭ ئوردۇكەنتكە بارغانلىرىنىڭ خاسىيىتى، — دېدى رەيھانىدىن.

— يۇغرۇش جانابلىرى، بۇ قېتىمقى قانلىق جەڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرى ھەممىدىن ئارتۇق، بۇنىڭدىن شاھ ئاكام بەك رازى. ئەسلىدە مەن ئوردۇكەنتتىن يولغا چىقىشتا جەڭگە قاتنىشىشنى نىيەت قىلغانىدىم ۋە لېكىن جانابلىرى چارە ـ تەدبىر قوللىنىپ، بولۇشى مۇقەررەر بولغان جەڭنىڭ ئالدىنى ئالغاچقا، قىلىچىمنى قىنىدىن سۇغارماي قۇزغۇردۇ دەرۋازىسىدىن كىرىشكە مۇيەسسەر بولدۇم. جەڭ بولغان بولسا ھايات قېلىشىم مۇمكىن ئەمەس ئىدى... — مەلىكە ئادىرانىڭ كۆزلىرى ياشلاندى، ئۇ ناھايىتى ھاياجانلانغانىدى.

— بىزنى ئۇرۇش بالاسىدىن ساقلىغان تەڭرىدىن مىننەتدارمەن، ئالىيلىرى.

مەلىكە ئادىرا ئەھمەد تۇغانخان دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قاراخان بولغان مەنسۇرخان ۋاقتىدىكى بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ، ئۆز مۇددىئاسىنى بىلدۈرۈشتىن بۇرۇن سورىدى:

— يۇغرۇش جانابلىرى، ئاكام بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلىقى مابەينىدە، ئېلىمىزنى ئەمىنلىك، ئاسايىشلىققا يۈزلەندى، دەپ ئېيتالامدىلا؟

رەيھاندىن ئازغىنا چاي قالغان پىيالىنى داستىخانغا قويدى. مەلىكىنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنداق دەپ سوراۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى توغرۇلۇق ئويلىنىپ قالدى. چىڭ تارتىلغان قارا پەردە قايرىۋېتىلگەن بولسا، ئۆزىنىڭ جاۋابىغا تەقەززا بولغان مەلىكىنىڭ ئويچان چىرايىنى كۆرگەن بولاتتى. شۇنداقتىمۇ مەلىكىنىڭ بوش، ئەمما مۇڭلۇق ئاڭلانغان ئۇنىدىن سەممىي جاۋاب بېرىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ دېدى:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، راست گېپىمنى ئېيتسام، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقى مەملىكىتىمىزنىڭ ئادىل ۋە دانا خاقانغا يېتىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، بۇ ئەلنى پۈتۈنلەي ئەمەن تاپتى، ئاسايىشلىققا ئېرىشتى، دېگەنلىك ئەمەس.

— نېمىشقا، جانابلىرى؟

— بۇنىڭدا ئىككى سەۋەب بار، ئالىيلىرى. بىرىنچى سەۋەب: مەنسۇرخاننى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشقا سايە قىلغانلار بىر دومىلاپلا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىپ، «خىزمەت كۆرسەتكەن» بولۇۋالدى. ئىككىنچى سەۋەب: بۇ يېڭى بۇغرا قاراخانىمىز ئادىل، دانا بولسىمۇ، ئەنە شۇنداق ئىككى يۈزلىمچى كازززاپلارنى ناھايىتى مۇھىم خىزمەتكە قويدى. مۇنداق ئەھۋالدا ئېلىمىزنى قانداقمۇ

ئەمىنلىك، ئاسايىشلىققا ئېرىشتى، دېيەلەيمىز؟

— يۇغروش جانابلىرى، توغرا ئېيتتىلا، پىكرىمىز بىر يەردىن چىقتى. ئاكام بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە چىققان بولسىمۇ، ئاۋامنىڭ، ئۆزلىرىدەك پەزىلەتلىك زاتلارنىڭ ئىشەنچىدىن چىقالمغىنى يوق. بىر ئوچۇم ئىككى يۈزلىمە، قارا نىيەتلەرگە بۇغرانىڭ تىزگىنىنى تۇتقۇزۇپ ناھايىتى ياماق قىلدى. ئاتقان ئوقنى، ئېيتقان سۆزنى قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى، خان ئاكام ئىتتىپاقلىقنى، ئامانلىقنى كۆزدە تۇتۇپ بەزىلەرگە يول قويغان بولسىمۇ، يەنە بەزى خەلق غېمىنى يەيدىغان، ئەلگە جان كۆيدۈرىدىغان زاتلارغىمۇ يۇقىرى مەرتىۋە، ئورۇن بېرىپ، دۆلەت ئەربابلىرىنى تەڭشىدى. ئۆزلىرىنى چاقىرتىشمىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ ھەقتە پىكىرلىشىش ئىدى.

مەلىكىنىڭ ئوچۇق سۆزلۈكلۈكى رەيھاندىننى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ دۆلەتكە، ئاۋامغا كۆڭۈل بۆلگىنىدىن تەسىرلىنىپ سورىدى:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، كۆڭۈل سۆزلىرىمنى ئاڭلىدىلا، ئەمدى پېقىرنى نېمە ئىشقا بۇيرۇماقچى بولۇۋاتىدىلا؟

— يۇغروش جانابلىرى، مەن ئۆزلىرىنى خىزمەتمگە سالماقچى ئەمەس مەن ھەم ئۇنداق ھوقۇقمۇ مەندە يوق. لېكىن، خانلىقىمىزنىڭ پارچىلىنىشىنى، زەئىپلىشىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىنى خالىمايمەن. ئۇلۇغ بوۋام سۇتۇق بۇغراخانىڭ روھى قورۇنۇپ قالمىسا ئىدى، دەپ غەم يەيمەن، — مەلىكە ئېسىدەپ سۆزلىيەلمەي قالدى. بىر كېنىزەك كەينىدە تۇرۇپ يەلپۇۋاتاتتى، قارا پەردە كۆپۈپ تىترىمەكتە ئىدى.

رەيھاندىن مەلىكىنىڭ يىغلاۋاتقىنىدىن كۆڭلى بۇزۇلغان ھالدا دېدى:

— ئۇمىدسىزلەنمىسىلە، قۇنچۇي ئالىيلىرى. بۇغرا قاراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان ھاياتلا بولىدىكەن، مەملىكىتىمىز پارچىلانمايدۇ، بەلكى قۇدرەت تاپىدۇ. چۈنكى،

ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاۋام ئاكىلىرىنى ھمايە قىلىدۇ. سەممىي، سادىق يۇغروش، سۇباشىلار، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئارسلانخانلىرى، يابغۇلىرى ئۇنى قوللايدۇ. قارا نىيەتلەر رەزىل مەقسىتىگە ھەرگىز يېتەلمەيدۇ.

— تەڭرىم ئېيتقانلىرىغا يەتكۈزسۇن، — مەلىكە ياشلىرىنى سۈرتۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — مېنىڭ خاتىرجەم بولالمايۋاتقىنىمنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاكامنىڭ ئىككى ئىنىسى ئەھمەد تېگىن بىلەن ئەلى تېگىننىڭ سەلتەنەتكە ھېرىس بولۇپ، بۇغرا قاراخانىغا ئاسىيلىق، خەلقە زۇلۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىۋاتىمەن.

— پېقىرنىڭ بىلىشىگە بولامدىكىن، نېمىشقا ئۇلارنى ئاسىيلىق قىلىدۇ، دەپ گۇمانلىنىدىلا، ئالىيلىرى، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئىنىلىرىغۇ ئۇلار؟

— شۇنداق، جانابلىرى. ئەمدى گەپنى باشتىن سۆزلەي: ئاتام ھارۇن بۇغراخانىنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە بىر قىزى بارلىقى ئۆزلىرىگە مەلۇم. ئاتام ھاممىسىنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەھمەد تۇغانخان، مەنسۇر تېگىن، مۇھەممەد تېگىن قاتارلىق ئوغۇللىرىنى ئۆز تەربىيەسىگە ئالغانىدى. ئۇلارنى ئاكىلىرىم يۈسۈپ قادىرخان، ئەھمەد، ئەلى تېگىنلەر بىلەن ئوخشاش كۆرگەن ئاتام ئۇلارغا پۈتۈن مېھىر ـ مۇھەببىتىنى بېغىشلاپ چوڭ قىلدى. ئەھمەد تۇغانخانغا مېنى ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا قۇزغۇردۇنى، ناسىر تېگىنگە ماۋەرائۇننەھرنى، مەنسۇر تېگىنگە ئۆزكەنت دىيارىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. يۈسۈپ قادىرخان ئاكامنى ئوردۇكەنتكە تامغاچ بۇغراخان قىلدى. مەملىكەتنى تىنچ، خاتىرجەم، ئاۋات قىلىشتىن ئىبارەت ياخشى تىلىكى بىلەن تېگىنلەرگە ئۇلۇغ ۋەتەنىنىڭ زېمىنلىرىنى بۆلۈپ بېرىش — ئۇلارنى مەغرۇرلاندۇرۇپ، بىر ـ بىرىنىڭ ھەققىگە قارا سانايدىغان قىلىپ قويىدىغانلىقى ئاتامنىڭ نەدىمۇ خىيالىغا كەلسۇن؟ — مەلىكە

سۈكۈت قىلىپ جىم بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا يەنە سۆزلەش ئېغىر كېلىۋاتاتتى. ئۆز يارىسىنى ئېچىش دىلىنى ئاغرىتىۋاتاتتى. ئاچمىسا يارىغا داۋا تاپقىلى بولمايتتى. رەيھاندىن بۇنى چۈشىنىپ، مەلىكىنىڭ سەمىمىيىتىدىن چوڭقۇر تەسىرلەندى.

مەلىكە سۆزىنى داۋام قىلدى.

— ئېرىم ئەھمەد تۇغانخان ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى، تاجۇتەخت بىزگە مەنسۇپ دەپ بىلىپ، ئاكام يۈسۈپ قادىرخانىنى چەتكە قېقىپلا قالماي، ئۇنىڭ پېيىنى قىرقىش كويىدا بولدى. مەنسۇرخانىنى يېنىغا تارتتى. ئېلىمىزگە ھەمىشە تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتقان سامانىيلار خانلىقىنى ئاكام بىلەن بىرلىكتە مەغلۇپ قىلغان ناسىر ئېلىكخانىنىڭ غەلىبىسىدىن كۆزى قىزارغان ئېرىم ئۇنىمۇ كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بىلەن يېقىنلىشىپ تىل بىرىكتۈردى. ئاكام بۇنداق قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇردى. مانا شۇ چاغدا ئۇدۇن پادىشاھى ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلدى. ئاكام دەرھال سەمەرقەنتتىن قايتىپ، ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ يول ـ يولدا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇدۇن شەھىرىدىمۇ قاراخانىيلارنىڭ ھال رەڭ تۇغلىرىنى لەپىلدەتتى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدىن باشلىنىپ، قىرىق يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقان بولدى. ئېرىم تۇغانخانىمۇ باستۇرۇپ كەلگەن قىتانلارنى تارمار قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە سۇيىقەستچى، قارا نىيەت يۇغرۇشلارنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن ئاكام يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى قوزغۇردۇغا لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولدى. قالغان ئىشلار سىلىگە مەلۇملۇق، يۇغرۇش. ئاكام ئەھمەد تېگىن بىلەن ئەلى تېگىنگە كەلسەك، — مەلىكە سۆزىنى توختىتىپ چايدىن بىر سۇمۇرۇپ خورسىنغان ھالدا ئېغىر تىندى، — مېنىڭ بۇ ئاكىلىرىم چوڭ ئاكام يۈسۈپ قادىرخانغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. ئات مىنىش، قىلىچ ۋازلىق قىلىش جەھەتتە ماھىر چەۋەندازلاردىن

هېسابلانسىمۇ، چوڭ ئاكامدەك بۆگۈ بىلگە بولالمىغانىدى. جەڭگە ـ جېدەلگە ھېرىس بولۇپ، تىنچ تۇرمۇشنى ياقتۇرمايتتى. ياخشى تەربىيە يۇقمىغاچقا ھاكاۋۇر، ئۆكتەم چوڭ بولغانىدى، قارام ئىدى. بىرقانچە قېتىملىق جەڭلەردىكى باتۇرلۇقلىرىنى ھېسابقا ئالدىمۇ ياكى ئەلنى سوراپ يول تېپىپ كېتەلەيدۇ، دەپ قارىدىمۇ، بىلمىدىم، ئاكامنىڭ بۇنداق ئىلتىپات كۆرسىتىشىدە قانداق غەرەز بار ئىكىن، ئۇلارنى مۇنبەت، ئاۋات دىيارلارغا ئېلىكخان قىلىپلا قالماستىن، ئۆزىگە جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ كەلگەن بولۇنبەگ، دوقاقبەگدەك سۈيىقەستچىلەرنى يۇغۇش باشى قىلىپ بەردى. ئۇلار ئىش كۆرمىگەن مەغرۇر ئاكىلىرىمنى ئۆز مەيلىگە قويارمۇ؟ ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتماسمۇ؟ مەن مانا شۇنىڭدىن ئەنسىرەيمەن.

ـــ ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى، بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشى مەقسەتسىز بولمىسا كېرەك. ۋاھالەنكى، ئۆزلىرىنىڭ ئەندىشىسىمۇ ئورۇنسىز ئەمەس، ئەلۋەتتە. پېقىرنى بېسىۋالغان غەم تېغىمۇ ئەنە شۇ، بۇنى بايا دېگەنىدىم.

ـــ يۇغرۇش جانابلىرى، ئەمدى چۈشەندىم. ئۆزلىرىدىن ئۆتۈندىغىنىم: مەملىكىتىمىزنىڭ پارچىلىنىپ، خانلىقىمىزنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىم پىداكارلىق كۆرسەتكەن بولسىلا، بۇ ئادا قىلىشلىرى زۆرۈر بولغان ۋە مەن تاپشۇرغان مۇھىم خىزمەت بولۇپ قالسۇن.

رەيھانىدىن دەس تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

ـــ باش ئۇستىگە، ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرى تاپشۇرغان بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا جان تىكىپ تىرىشقايمەن، خاتىرجەم بولسىلا.

ـــ يۇغرۇش جانابلىرى، مەن ئاكامنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماقچى ئەمەسمەن ھەم ئۇنداق تەمەيىمۇ يوق. مەرھۇم ئىبرىم ئەھمەد تۇغانخاندىن بولغان چولپان ئىسىملىك بىر قىزىم

بار. بۇ قىزىمنى ۋاپادار ئايال، مېھرىبان ئانا قىلىپ تەربىيەلەپ چىقالىسام تىلىكىمگە يەتكەن بولاتتىم. پات ئارىدا قۇزغۇردۇدىن يىراقلا كېتىمەن، ــ مەلىكىنىڭ كۆزلىرى يەنە ياشلاندى.

ــ ئوردۇكەنتكە كېتەمدىلا ئالىيلىرى؟ نېمىشقا كەتمەكچى بولۇۋاتىسىلا؟ ئۆزلىرىدەك غەمگۇزار بۇزرۇكۋار ئانىغا قۇزغۇردۇلۇقلار ناھايىتى موھتاج. كەتمىسلە، ئالتۇن تارىم.

ــ مەن ئوردۇكەنتكە كەتمەيمەن، ئولتۇرسىلا، ــ رەيھاندىن ئولتۇرغاندىن كېيىن مەلىكە سۆزىنى داۋام ئەتتى، ــ ئاتام يەتتە ياشقا كىرگىنىمدە «چولپان يۇلتۇزىدەك پاكلىق كۆكىدە نۇر چېچىپ ياشىغىن» دەپ يارۇغلۇ دېگەن ئىسمىنى قويۇپ قويغانىدى. تاكى بۇگۈنكى كۈنگىچە كىشىلەر بوۋاق چېغىمدا قويغان ئىسمىمنى ئاتىشىپ كەلمەكتە. «يارۇغلۇ» دېگەن ئىسمىم يۈرەك قېتىمدا ساقلىنىپ قالدى. ئاتامنىڭ ئۆمىدىدەك پاك ياشاپ ئۆتكۈم بار، يۇغرۇش جانابلىرى. ھازىر مەن بىر ئايال، بىر ئانا. دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقۇم يوق. قىزىمنى، مەھرىملىرىمنى ئېلىپ ئوردۇ ھىسار قەلئەسى[1]گە كەتمەكچىمەن.

ــ قۇنچۇي ئالىيلىرى، ھەزرىتى سېيىت ئەلى ئارسلانخان غازى پادىشاھىم، بۇرۇن ئۇدۇن پادىشاھى خالخالى ماچىن بىلەن، كېيىن نوقتى رىشىت، چوقتى رىشىت ئاتلىق پادىشاھلار بىلەن جەڭ قىلىپ جان تەسەددۇق قىلغاندىن تارتىپ، ئوردۇ ھىسار قەلئەسى تامامەن ۋەيران بولۇپ، قۇم بېسىپ كېتىپتىكەنغۇ؟

ــ بىلمىدىكەنسىز، يۇغرۇش جانابلىرى. ماڭمۇ ئاتام دەپ بەرگەن، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ يەرگە بېرىپ رىھلەت قىلغان چوڭ ئاتىمىزنىڭ چىرىغىنى يورۇتۇپ، ئاكىلىرىمغا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىمغا ئاللادىن ئىنساب تىلەپ ئىستىقامەت قىلاي

---

① ئوردۇ ھىسار قەلئەسى ــ قەدىمكى ئۇسسار بەگلىكىنىڭ مەركىزى ــ ئۇسسار شەھىرى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىيلار قوشۇنى بىلەن چوقتى رىشىت، نوقتى رىشىت باشچىلىقىدىكى ئۇدۇن خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك جەڭلىرى ئاقىۋىتىدە ۋەيران بولۇپ قۇم بېسىپ كەتكەن.

دەيمەن. ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئادىرا ئەمەس، بۇۋى ئادىرا بولۇپ ئۆتكۈم بار. ئۆزلىرىنىڭمۇ پەرزەنتلىرى چوڭ بولۇپ قالغاندۇ؟

— چوڭ بولدى، ئالتۇن تارىم. تۆت قىزىمنىڭ ئۈچىنى ياتلىق قىلدىم، بىر قىزىم رەسىدە بولاي دەپ قالدى. ئوغلۇم تېخى كىچىك.

— ئوغۇللىرىنىڭ ئېتى نېمە؟ — مەلىكە ئادىرا ئىختىيارسىز سورىدى. ئۇ بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشكە شۇنچە ئىنتىزار ئىدى، ئەمما بۇ ئارزۇسىغا يېتەلمىگەنىدى.

— يۈسۈپ.

— ئەجەب چىرايلىق ئىسىم قويۇپلا، ئۆزىمۇ شۇنداق چىرايلىقتۇ؟

— چىرايلىق ھەم ئەقىللىك.

— قانچە ياشقا كىردى؟

— بۇ يىل ئون بىر ياشقا.

— مەن يولغا چىققۇچە ئوغۇللىرى يۈسۈپ بىلەن بىر دىدارلاشقۇم بار. چاقىرتسام ئېلىپ كېلەلەمدىلا؟

— سىلى دېگەن مەھەلدە ئوغلۇمنى ئالدىلىرىغا ھازىر قىلىمەن، ئالىيلىرى.

— ئۇنىڭغا بۆرە تېگىنىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ بەرگۈم كېلىۋاتىدۇ.

— ئوغلۇم «ئوغۇزنامە»نى ئاڭلاپ چوڭ بولغان، باتۇرلار قىسسىسىگە خۇشتار.

— يۇغرۇش جانابلىرى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ئالدىم، كەچۈرگەيلا، — مەلىكە ئادىرا قارا پەردىنىڭ كەينىدە تەزىم قىلىپ رەيھاندىننى ئۇزىتىپ قويدى.

2

رەيھاندىن ھەرەم قەسىرى ۋە ئوردىدىن چىقىپ ئۆيىگە قاراپ

ماڭغاندا، بولۇنبەگنىڭ دېرىزلىرى باغقا قارايدىغان ئۆيىنى كاۋاپنىڭ مەززىلىك ھىدى قاپلىغانىدى. ئۇچ كىشىنىڭ قولى داستىخانغا قويۇلغان مىس پەتنۇستىكى بۆدۈنە كاۋىپىغا كەينى ـ كەينىدىن ئۇزىتىلماقتا ئىدى.

ـــ بولۇنبەگ جانابلىرى، ئامەت قۇشى باشلىرىغا قوندى. بۇغرا قاراخانىنىڭ قۇدىسى بولۇشتەك كاتتا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدىلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ـــ ئەلۋەتتە، شۇنداق، دوقاقبەگ جانابلىرى. مېنىڭ ماقۇل بولغىنىمنى مۇھەممەد ئارسلانخان ئالىيلىرىغا يەتكۈزۈپ سۆيۈنچە ئالسىلا، بېشىم كۆككە يېتەتتى ھەم نېمە دېسىلە شۇنى ئۆزلىرىگە سوۋغا قىلاتتىم.

ـــ جەمەتىمىزنىڭ يۈز تېپىشى مەن ئۈچۈن كاتتا سوۋغا، قارلۇقلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى مەن ئۈچۈن ئامەت، بولۇنبەگ جانابلىرى. قىزلىرىغا كۆزى چۈشكەن مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ مېنى ئالدىلىرىغا ئەۋەتىشىمۇ ھېكمەتسىز ئەمەسلىكىنى بىلىپ يەتكەنلا. ئامەتنى ئۆيلىرىگە باشلاپ كەلگەنمەن. قىلىچ كۆتۈرمەيلا بۇغرا قاراخان جەمەتىگە بۆسۈپ كىرىدىغان بولدىلا، ـــ دوقاقبەگ پۈشۈلداپ تىنىپ، سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرغان بولۇنبەگكە، ھە دەپ كاۋاپ يەۋاتقان بوزاغۇغا كۆز سېلىپ ھېجايدى، ـــ ساھىبجامال قىزلىرى بىلەن مۇشۇ قارام ئوغۇللىرى بولىدىكەن، باشلىرىغا قونغان ئامەت قۇشى ھەرگىز ئۇچۇپ كەتمەيدۇ.

ـــ ياخشى تىلەكلىرى پېقىرغا ئۈمىد بېغىشلىدى، دوقاقبەگ جانابلىرى. لېكىن، سىلى بىلەن ئىككىمىز قۇزغۇردۇدىن يىراقتا كېتىدىغان بولدۇق. رەيھانىدىنبەگ يۇغروش باشى بولۇپ قالىدىغان بولدى، ئۇ ئامەت قۇشىنى بېشىمدىن ئۇچۇرۇۋەتمىسە بولاتتى.

ـــ ئاتا، رەيھانىدىنبەگدىن نېمانچە قورقىسەن؟ ئۇنىڭ ئەدىپىنى ئۆزۈم بېرىمەن. ئۇ يۇغروش باشى بولسا، مەن ئېلىكخانغا ھەمىشە ھەمراھ بولىدىغان جاندارلارنىڭ باشى مەن،

خاتىرجەم كېتىۋەرگىن، — دېدى بوزاغۇ زىخنى داستىخانغا زەردە بىلەن تاشلاپ.

— ئوغلۇم، رەيھانىدىنبەگنى بوش چاغلىما. ئۇ شۇنچە زور تەييارلىق بىلەن ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلغان مەنسۇرخاننى ئوڭدا قويدى ئەمەسمۇ؟ — دېدى ئاشۇ چاغدا لېۋىنى چىشلەپ قالغان بولۇنبەگ.

— ئاتا، مەن بۇ تۈلكىنىڭ بېشىنى يانجىۋېتىمەن، — بوزاغۇ خۇمرىدىن جاملارغا شاراب قۇيۇپ دوقاقبەگكە سۇندى، — ئاغا، ئاتامنى خاتىرجەملەندۈرۈپ قويسىلا.

— بالام، رەيھانىدىنبەگنىڭ ئۇچىنچى قىزىنى ئەپقېچىپ كېلىپمۇ ئەمرىگگە ئالالمىغىنىڭ ئېسىگىدىدۇ؟ — بولۇنبەگ ئوغلى سۇنغان شارابنى يۇلۇپ ئېلىپ ئىچىۋەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئايتمىش قىزىنىڭ نومۇستىن قىزىرىپ كەتكەن يۈزى، بويانقار، ئۇدمىشلارنىڭ غەزەپلىك چىرايلىرى كەلدى...

— ئايتمىش قىزنى ئالالماسلىقىمغا سېنىڭ قورقاقلىقىڭ سەۋەب بولغان، ئاتا. ئانامدىكى جۈرئەت سەندە بولغان بولسا، ئۇ نازىنىن قىزنى ئەمرىمگە ئېلىپلا قالماي، بىر زەردار جەمەتىنى دېپىمغا ئۇسسۇل ئويناتقان بولاتتىم. مۇشۇ ئاتامزە، مەككار بولغان بىلەن بەك يۈرەكسىز.

— نېمە دەۋاتىسەن كاززاپ !... — بولۇنبەگ بوزاغۇنى ئۈرۈش ئۈچۈن قولىنى كۆتۈردى.

— توختاڭلار، ئاتا ـ بالا نېمە بولدۇڭلار؟ — دوقاقبەگ ئۇلارنىڭ مەيدىسىدىن ئىككى يانغا ئىتتىرىپ، سوقۇشقاق چوجە ـ خورازلاردەك ھۇرپىيىشكەن ئاتا ـ بالىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈگۈندى، — رەيھانىدىنبەگدىن ئېھتىيات قىلمىساقمۇ بولمايدۇ، ئالسپ يىگىت. بەك ئېھتىيات قىلىپ ئۇنىڭغا يول قويساقمۇ بولمايدۇ. پەم بىلەن ئىش كۆرۈش لازىم. بۇ گەپ مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن، — دوقاقبەگ ئىككى جامغا تولدۇرۇپ شاراب قۇيۇپ ئاتا ـ بالىغا تۇتقۇزدى، — ئىچىپ ئۆزۈڭلارنى بېسىۋېلىڭلار.

ئەمدىكى گەپ ئەھمەد بىننى ھەسەن ئېلىكخان بىلەن ئەلى بىننى ھەسەن ئىلىكخانىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئاكسىغا قانداق قارشى قويۇشتا تەدبىرلىك بولۇشمىزدا قالدى. قېنى، ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن كۆتۈرەيلى.

ئۇچەيلەن جاملارنى بوشاتتى.

— قاپۇغچى باشى، مەن ئەلى بىننى ھەسەن ئېلىكخانىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىپ، مەسلىھەتمىز ھېچقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىغان قىلىپ قويالىسام، ئوغلۇمۇ ئەھمەد بىننى ھەسەن ئېلىكخانىنى شۇنداق قىلالىسا، ئۇ چاغدا، بۇ ئىككىيلەننى ئاكسىغا قارشى ئاتلاندۇرالايمىز. شۇنىڭ بىلەن ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇپ، يۈسۈپ قادىرخانىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالايمىز.

— ھەببەللى ! — يۇغرۇش باشدەك گەپ قىلدىلا بۇرادەر. تويدىن كېيىنلا كۈيۈئوغۇللىرى مۇھەممەد ئارسلانخان بارسغانغا كېتىدۇ، مەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن ماڭىمەن. سىلى سەمەرقەنتكە ماڭىدىلا. ئوغۇللىرى قۇزغۇردۇدا قالىدۇ. تەقدىرنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىكى ھېكمەت شۇكى، ھېلى سىلى ئېيتقاندەك قىلالىساق مەقسىتىمىزگە چوقۇم يېتىمىز. كۈيۈئوغۇللىرى مۇھەممەد ئارسلانخانغا كۈندە نەچچە قېتىم كۆرۈنۈش قىلىپ كۆڭلىنى ئوتسىلا. توي جەريانىدا، تويدىن كېيىنمۇ توقۇز تارتۇق قىلىپ ھۆرمەت كۆرسەتسىلە، سىلىنى ھەرقاچان قوللايدىغان بولسۇن. تويىنى تۈگەتكەندىن كېيىن يەنە مەسلىھەتلىشەرمىز. ھازىر مېنىڭ خۇمارىم تۇتۇۋاتىدۇ. بۇ شاراب خۇمارىمنى باسالمىدى. بۇرادەر، ماڭا نەشە ئۇۋۇلاپ بەرگەن بولسىلا.

بولۇنبەگ قاپىقى تۇرۇلگەن بوزاغۇغا قارىدى.

— ئوغلۇم، چىلمىنى ئېلىپ چىق.

بوزاغۇ ئۇندىمەي بىر غۇلاچ نەيچىسى بىلەن ناھايىتى چىرايلىق ياسالغان چىلمىنى ئېلىپ چىقتى. بولۇنبەگ خالتىدىن

لاتا قەغەزگە ئورالغان نەشىنى ئالمىنىغا ئالدى، ئۇۋۇلاپ يىمىرىپ گۈلدەك خېمىر قىلدى، چىلىمنىڭ ۋىللىداپ تۇرغان چوغدىنىغا سېلىپ ئىچىگە تارتتى...

ئىككىسى تاكى نەشە كۆيۈپ تۈگىگىچە چېكىشتى، تەنلىرى بوشىشىپ سۈنايلىنىپ يېتىشتى. بوزاغۇ كاۋاپ يەپ، شاراب ئىچىپ ئۆزىگە غودۇكشىدى:

ــ سىكىلمىنىكمۇ تويى بولمىغان بولدى، بۇ دۇنيادا ماڭمىلا قىز چىقمايدىغان ئوخشايدۇ...

ئىشىك يېنىدا بايىاتىن ئۇلارنىڭ گېپىنى تىكشاپ تۇرغان قۇماربىكە ئاڭلاپ پىسىكىدە كۈلۈپ قويدى ــ دە، ھۇجرىسىغا كىرىپ يېشىنىپ ياتتى. «قاپۇغچى باشى مېنى سوراپ ئەلچى بولۇپ كەپتۇ. ۋاي خۇدايىم، ئەمدى مېنىڭ تويۇم بولىدۇ. ئويلىمىغان يەردە ماڭا تېگىنىڭ كۆزى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان. ئۇ بۇغرا قاراخانىڭ بالىسى ئىكەن. «ماڭا كۆزىكىز چۈشكەن بولسا، يۇغرۇش باشى بولۇنبەگنىڭ ئىشىكىگە دوقۇرغايلا، دېگەن سۆزۈمنى ئۇنتۇماپتۇ. ماڭا ئىشقى چۈشۈپ تۇرالماي قاپتۇ ــ دە. ئالتۇن تارىم بولۇش ئارزۇيۇم گۈل ئاچىدىغان بولدى...» قۇماربىكە شېرىن خىيال ئىلكىدە كۈلۈمسىرىگىنىچە ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇ ئويغانغاندا، ۋۇجۇدىنىڭ باشقىچە بولۇپ قالغىنىنى، ئاجايىپ بىر تاتلىق تۇيغۇدىن ھۇزۇرلىنىۋاتقىنىنى ھېس قىلىپ، بويۇن ــ بېشىنى، ئالمىدەك چىكى كۆكسىنى، يۇمران تېقىملىرىنى سىلاۋېتىپ، قولىنى ئىتتىك تارتىۋالدى. قولى ئىشتىنىنىڭ ئېغىدىكى ھۆلگە تەگكەندى. «ۋاي خۇدايىم، مېنى شەيتان ئاتلاپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟ ھە راست، چۈشۈمدە ئاشۇ قوڭۇر بۇرۇتلۇق شاھزادە مېنى بېسىۋالغاندى...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ كۈلۈپ كەتتى.

قۇماربىكە ئورنىدىن تۇرۇپ، ھاممامغا كىرىپ يۇيۇندى. غۇنچە بوي، ئاق سېرىق ئەتلىك بۇ قىز ھەقىقەتەن چىرايلىق

ئىدى. ئۇنىڭ ھەمىشە مەسخىرە كۈلكىسى جۈلالىنىپ تۇرىدىغان يۈمىلاق يۈزىدىكى سۈزۈك ئاسماندەك كۆك كۆزلىرىدىن يېشىل ئۇچقۇن چاقناپ تۇراتتى. ئۇ ھامامدىن دەھلىز ئۆيگە چىقىپ، قىپيالىڭاچ ھالدا ئەينەك ئالدىغا كەلدى، كېلىشكەن بەدىنىنى كۆرۈپ ئاجايىپ بىر زوق بىلەن قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى، سەكرەپ پىرقىراپ ئايلاندى، ئۇزۇن چاچلىرى ئىنچىكە بېلىگە يۆگىلىپ قالدى:

— قۇمارى، نەدە سەن؟ — ئانىسىنىڭ بۇ ئاۋازى ئۇنى ئەندىكتۈرۈۋەتتى.

— نېمانداق قۇمارى، قۇمارى دەپ توۋلاۋېرىسەن؟ مەن ھامامدا يۇيۇنۇۋاتىمەن!

— بالام، چاپسانراق چىق، ساڭا ئېيتىدىغان خۇش خەۋىرىم بار.

«تايىنلىق ماڭا ئەلچى كەلگىنىنى ئېيتىدىغاندۇ، ئاخشامىلا بىلىپ بولغان تۇرسام».

— مانا، ھازىر چىقىمەن.

قۇماربىكە ئالدىرىماي كىيىندى، ياساندى. تېقىمىغا ئۇرۇلۇپ تۇرغان چاچلىرىنى تارىمايلا ئارقىسىغا تاشلاپ، پېشايۋانداا دېدەكلەرگە ئىش بۇيرۇۋاتقان ئانىسىنىڭ يېنىغا چىقتى:

— قانداق خۇش خەۋەر ئۇ؟ تېزرەك ئېيتقىنا، ئانا.

— پەرىزات بولۇپ كېتىپسەن، قىزىم. سېنىڭ مۇشۇنداق گۈزەل جامالىڭغا مەپتۇن بولغان بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئارسلانخان تۇنۇگۈن كەچ ئەلچى كىرگۈزگەنىكەن. ئاتاڭنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ تۇن يېرىم بولغاندا كەتتى. بېشىڭغا تەلەي قۇشى قونىدىغان بولدى، بالام.

قۇماربىكە ئەقىلىنى ئازدۇرغۇچى جاراڭلىق كۈلكىسى بىلەن پېشايۋان تۈۋرۈكىگە ئېسىقلىق قەپەستىكى مۇگدەپ قالغان شاتۇتنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇ شەرەنداز قۇش ئىشىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەي دوراپ قاقاھلىغىلى تۇردى.

قۇمارىبىكە خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي قالغانىدى. ئۇ باغقا كىرىپ كېپىنەك قوغلاپ ئويناتتى. تۇتۇۋالغان كېپىنەكلەرنى يەرگە ئۇرۇپ، ئايىغى بىلەن دەسسەپ يانجىيتتى، قاناتلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ ئېرىقتىكى سۇغا تاشلايتتى، مىجىپ ئۆلتۈرەتتى ياكى قاناتلىرىنى تىتىپ توزۇتۇۋېتەتتى. بۇ قىلىقىدىن قاقاھلاپ كۈلگىنىچە تاقىلاپ ـ سەكرەپ ئۆيگە كىرىۋىدى، بۇلۇڭدا ياتقان ئاسلان مىياۋلاپ كېلىپ، كۆڭلىكىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ تارتىپ ئويناتتى، قۇمارىبىكە ئاپىاق نازۇك قوللىرى بىلەن ئاسلاننى كۆتۈرۈۋېلىپ بىر بوغۇپلا ئۆلتۈرۈپ قويدى. كۆزلىرى پۇلتىيىپ چىقىقان بىچارە ئاسلانغا قاراپ يەنە قاقاھلاپ كۈلگىنىچە ئۈسسۈل ئويناشقىلى تۇردى. ئايبانۇ دېدەكلەرگە تاماق كۆتۈرتۈپ كەردى. تاش ئەينەك ئالدىدا غەلىتە قىلىقلارنى قىلىۋاتقان قىزغا قاراپ:

— بالام، سارايدەك نېمىلەرنى قىلىۋاتسەن؟ — دېدى. قۇمارىبىكە كۆكسىنى لىغلىدىتىپ، ئاسلاننىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرگەن پېتى پىرقىراپ كۈلۈۋەردى.

— بالام، نېمە بولدۇڭ؟ ئاسلاننى ئۆلتۈرۈپ قويمىسەن، قويۇۋەت.

— مانا ئالە ! — قۇمارىبىكە ئايلىنىپ كەلگىنىچە ئاسلاننى ئانىسىغا تۇتقۇزۇپ قويدى.

— ۋايجان، ئاسلاننى نېمە قىلدىڭ شۇم؟! — چىرقىراپ كەينىگە داجىغان ئايبانۇ ئۇرۇلۇپ كېتىپ، دېدەكنىڭ قولىدىكى پەتنۇس يەرگە چۈشۈپ كەتتى. قاقاھلاپ كۈلگەن قۇمارىبىكە گىلەم ئۈستىگە چۈشۈپ مۇرابا، ھەسەللىرى تۆكۈلگەن قەندەللەرنى تېپىپ چېقىۋەتتى.

— نېمە قىلغىنىڭ بۇ، شۇم ! قولۇڭغا چىنە ـ قاچا ئالساڭ سۇندۇرۇۋېتىسەن، رەخت چىقسا يىرتىۋېتىسەن، زىننەت بۇيۇملىرىنى بۇزۇۋېتىسەن، بۇنى ئاز دەپ ئاسلاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ قويۇپسەن. قولۇڭ نېمىدېگەن قانلىق سېنىڭ جۇۋاينىمەك ! ئالە

بۇ نېمەڭنى ! ــ ئايبانۇ ئۆلۈك ئاسلاننى قىزىنىڭ كۆمۈش ئوتۇغات قىستۇرۇۋالغان بېشىغا ئاتتى. قۇماربىكە ئۆزىنى ئېلىپ قاچتى. ئۆلۈك مۇشۇك دېرىزە ئەينىكىگە تېگىپ تەكچىگە چۈشتى، ــ بەتبەخت ! نېمىشقا چوڭ بولمايدىغانسەن. تەلەي قۇشى بېشىڭغا قونغىلىۋاتسا، قىلىپ يۈرگەن ئىشىڭنى قارا ! ــ ئايبانۇ چالۋاقاپ، دېدەكلەرنى چېقىلىغان قەندەل بىلەن ئۆلۈك ئاسلاننى ئاچىقىۋېتىشكە بۇيرۇدى.

ــ ھە، مېنىڭ قولۇم شۇنداق قانلىق، سۇندۇرىمەن، يىرتىمەن، ئۆلتۈرىمەن، نېمە قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلىپ كۆڭلۈمنى خۇش ئېتىمەن. قانداق قىلالايتتىڭ؟

ــ ماۋۇ بىغەرەزنىڭ شۇم ئېغىزلىقىنى ! ــ قۇماربىكە ئۇرماقچى بولۇپ قولىنى كۆتۈرگەن ئايبانۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى.

ــ ئانا، ئانىخان، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق بولغىلىۋاتقان نازىنىن قىزىڭنى ئۇرامسەن؟ بىرەر يېرىم زېدە بولۇپ قالسا، تېگىنگە نېمىدەپ جاۋاب بېرىسەن؟ ئانا، ئانىخان، قىزىڭنى ئۇرمەن دېمەي سۆيۈپ قوي، ــ قۇماربىكە ئانىسىنى بېلىدىن قامالاپ ئايلاندۇردى، ــ تويۇم بولسۇن، مېنى شۇ چاغدا كۆرۈڭلار. سىلەرنى زەرگە كۆمۈۋېتىمەن. دۇشمىنىڭلارغا نەيزىدەك سانجىلىپ، قارلۇق قىزى ئىكەنلىكىمنى ئالەمگە بىلدۇرۇپ قويىمەن، ئانا !

ئايبانۇ ئىككى قولى بىلەن قىزىنىڭ كۆلكە يېغىپ تۇرغان يۈزلىرىدىن تۇتۇپ، سىنچىلاپ قاراپ كەتتى.

ــ مېنى بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغاندەك سەپسېلىپ كەتتىڭغۇ ئانا. گۈزەل رۇخسارىمدىن نېمىنى كۆرۈۋاتسەن؟

ــ كەلگۈسىڭنى كۆرۈۋاتىمەن، قىزىم. قولۇڭغا ئالغان قىلىچتىن قان تېمىپ تۇرۇپتۇ، شۇنداق قورقۇنچلۇق...

قۇماربىكە ئىككى تىزىنى شاپىلاقلاپ كۈلدى.

ــ مېنى تەڭرىم ئۇسسۇل ئويناشقا ئەمەس، قىلىچ چېپىشقا،

نەيزە سانجىشقا، قان تۆكۈشكە ياراتقان، ئانا. مۇھەممەد ئارسلانخانغا تەگكىنىمدىن كېيىن كۆرسەن، مەن شۇنداق ئالتۇن تارىم بولمەنكى، مەن ـ مەن دېگەن ئالىپ تېگىنلەرنى چاترىقىمدىن ئۆملەپ ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلمەن تېخى...

ـــ تەڭرىم كۆڭلۈڭگە ئىنساب بەرگەي، قىزىم...

ـــ ئاكامغا ئىنساب تىلە، ئانا. قولىغا چۈشكەن قىزغا ئىگە بولالماي ھازىرغىچە ئۆي ـ ئوچاقلىق بولالمىدى. ئەگەر مەن ئۇنىڭ ئورنىدا بولۇپ قالسام، شور پېشانە ئايتمىشنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتىم، ـــ دېدى ئانسىنى نېرى ئىتتىرىپ. ئۇنىڭ كۆك كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقنىدى. ئالدىغا چۈشۈپ قالغان چاچلىرىنى قامالالاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ـــ مەن ئەل سورايدىغان خانىش بولغاندا، ئۇ لاتىپۇرۇشنىڭ قىزىنى ئېگىنىمنى يۇغىلى سالمەن، ئانا. ھازىر قورسقىم ئېچىپ كەتتى، چاپسانراق تاماق يەيلى.

ـــ تۇنۇگۈن ئەلچى بولۇپ كەلگەن دوقاقبەگنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن سويغان قوينىڭ ئۆپكە ـ ھېسىپىنى قۇيغۇزغانىدىم، شۇنى يەمسەن ياكى ئاتاڭغا ئەتكەن پېتىرمانتىدىن يەمسەن؟

ـــ ھەر ئىككىلىسىدىن، يەنە كاۋاپمۇ يەيمەن ئانىخان.

ـــ نەپسىڭ بار ـ دە، سېنىڭ قىزىم. يە، يېگىن. ئەتە كۈيۈئوغلۇمنى چاقىرىۋالماقچى بولۇۋاتىمىز. بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ خانىشىمۇ قەدەم تەشرىپ قىلىشى مۇمكىن. ئۆزۈڭنى ئوبدان تۇزەشتۇرۇپ، ئالتۇن تارىمغا يېقىملىقراق كۆرۈنۈشكە تىرىشقىن.

ـــ مەن ئېرىمگە يېقىملىق كۆرۈنسەم بولدى، ئانا. مېنى ئۆز مەيلىمگە قويۇۋەت، بولامدۇ؟

ـــ ماقۇل، ماقۇل، شەيتىنىم. ئەمىسە ئولتۇر. مېنى چارچىتىۋەتتىڭ، تاماق يەيلى. ھەي، تاماقنى ئەكىرىڭلار.

«ئەتە مۇھەممەد ئارسلانخان كەلگۈدەك بولسا، ئۇنى پىراق ئوتىدا ئۆرتىۋېتەي، دىدارىمنى تېزرەك كۆرۈشكە ئىنتىزار

بولسۇن...» تاماق ۋاقتىدىمۇ، تاماقتىن كېيىنمۇ، ئاتىسى كەلگەندىمۇ، كەچ كىرگەندىمۇ بۇ خىيال قۇمار بېكەنىڭ كاللىسىدىن كەتمىدى. ئۇ ئۇياققا ئۆرۈلۈپ، بۇياققا ئۆرۈلۈپ، شامداندىكى شامنىمۇ ئۆچۈرمەي ئاخىرى ئۇخلاپ قالدى...

قۇمار بېكە مۇھەممەد ئارسلانخان بىلەن چار باغدىكى كۆل بويىدا شاھ سۇپىسىدىكى ئالتۇن قۇببىلىك تەختتە كۈلۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئالتۇن ئوتۇغاتنىڭ شولىسى سۇغا جۇلا تاشلىغانىدى. پەرىلەردەك ياسانغان كېنىزەكلەر ئۇسسۇل ئويناۋاتاتتى.

— توختاڭلار ! ھازىر ئالتۇن تارىم ئۇسسۇل ئويناپدۇ، — دېدى شاپ بۇرۇتلىرىنى تولغاپ مۇھەممەد ئارسلانخان.

گۈللۈك يىپەك رەختتىن ئۇزۇن كۆڭلەك، تەتىللا جىلىتكە كىيىپ، ناۋات رەڭ ھىلىھىلە رومال سالغان قۇمار بېكە پۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، قاناتلىرىنى كېرىگەن توزدەك قوللىرىنى يېيىپ، شۇنداق نازاكەت، جىلۋە بىلەن ئويىنىدىكى، مۇھەممەد ئارسلانخان ئولتۇرالماي تۇرۇپ كەتتى. بىر تەڭگە تىللا كەلتۇرۇپ قۇمار بېكەنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ چاچتى. شاھ سۇپىسىغا سىلىنغان رەڭدار ئىران گىلىمى ئوتقاشتەك پارىلداپ كەتتى. قۇمار بېكەنىڭ جادۇ كىرپىكلىرى ئوراپ تۇرغان كۆك كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ، كېپىنەك قانىتىدەك يەلپۇنگەن گۈللۈك كۆڭلىكى يېپىلىپ ـ ئېچىلغاندا، مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ شەھۋانىي ھەۋىسى قوزغىلىپ قالدى. شۇ چاغدا پىرقىراپ ئايلىنىۋاتقان قۇمار بېكە ئىككى قولىنىڭ يېڭىدىن ئىككى خەنجەرنى چىقىرىپ، نازلىنىپ بارغىنىچە مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ غەپلەتتە قالغان بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى، ئوغلى ھۈسەين ئارسلانخاننىمۇ بوغۇزلىۋەتتى. كۈنداشلىرى بولغان خانىش، چۆرىلەرگە، ئۇلارنىڭ بالىلىرىغىمۇ خەنجەر ئۇرۇپ قانغا غەرق قىلدى. ئۇ ئەتراپىغا قاراپ قانغا چۆكۈپ

كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ دەھشەت ئىچىدە ۋارقىرىۋەتتى:

— ئاتا ! ئابا !...

قۇمارىبىكە ئۆز ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغانغاندا، چىلىق ـ چىلىق تەرگە چۆكۈپ ياتاتتى. «ئاجايىپ قورقۇنچلۇق چۈش كۆرۈپتىمەنا، توۋا خۇدايىم، توۋا...»

— بالام، نېمە بولدۇڭ؟ ئەجەب توۋلاپ كەتتىڭغۇ؟ — دېدى ھاساسلاپ كىرىپ كەلگەن ئايبانۇ.

چاچلىرى چۈۋۈلۈپ، چىرايى تاتارغان قۇمارىبىكە كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ئېڭىشىپ تۇرغان ئانىسىغا قارىدى:

— مەن غەلىتە بىر چۈش كۆرۈپتىمەن، ئانا. شۇنداق قورقۇنچلۇق، شۇنداق دەھشەتلىك !...

— جېنىم بالام، ئېيىت، قانداق چۈش كۆرۈپسەن؟ ئاڭلاپ باقاي.

— قۇمارىبىكە تىزلىنىپ ئولتۇرغان ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا باش قويغان ھالدا كۆرگەن چۈشىنى دەپ بەردى.

— تۇف ـ تۇف... سېنى قارا بېسىپتۇ قىزىم، سەدىقە بېرىۋېتەيلى. كۇن چىقىۋچە ئۇخلىغان بارمۇ، تۇرغىن، يا تويۇڭنى قىلمىساق بولارمىكىن.

— قۇمارىبىكە پۈت ئېتىپ قاقاھلاپ كۈلدى:

— مۇھەممەد ئارسلانخانغا تەگكىنىم تەگكەن، ئۇنىڭ، ئۆزۈمنىڭ نېمە بولۇشۇمدىن قەتئىينەزەر، ئالتۇن تارىم بولىمەن. بۇ تويىنى ھېچكىم توسۇيالمايدۇ، بېشىمدىكى ئالتۇن دېدىم قۇزغوردۇ ئاياللىرىنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتىدۇ.

— بالام، تۇرغىن، مېھمانلار كېلىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. ئاباڭ قوي سويدۇرۇۋاتىدۇ.

قۇمارىبىكە ئورنىدىن تۇرۇپ، كىيىدىغان كىيىملىرىنى، ئاسىدىغان، تاقايدىغان زىبۇزىننەتلىرىنى ئالدىراپ تاللاشقا كىرىشتى.

3

دۇنيادا كۆتۈلمىگەن ئىشلار كۆتۈلمىگەن ۋاقىتتا، كۆتۈلمىگەن جايدا يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇنى بەزىلەر خالىسا، بەزىلەر خالىمايدۇ. خالىغانلار پايدا ئالسا، خالىمىغانلار زىيان تارتىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، خالىمىغانلار پايدىغا ئېرىشىپ، خالىغانلار زىيان تارتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

قۇمار بىلەنلىك تۇيۇمۇ ئەنە شۇنداق كۆتۈلمىگەن قىسمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بالاساغۇن شەھرىنى تەۋرىتىۋەتتى. بۇ توي قارلۇقلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ، مەغرۇرلاندۇرۇپ قويغان بولسا، ئەجەبسىنگەن كىشىلەرنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈردى. بالاساغۇن ئەھلىنى ھەيران قالدۇردى. بولۇنبەگنى ياقتۇرمايدىغانلار بۇ تويىنىڭ بولۇشىنى خالىمايتتى، ياقتۇرىدىغانلار خالايتتى. پۈتۈن ئەلنى بۇ توي توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلەر قاپلاپ كەتتى.

بۇگۈن كەچ ئوردىدىن قايتىپ كەلگەن رەيھاندىن پىشايۋاندا ئولتۇرۇپ، بايا تاپشۇرۇۋالغان باغاقنى ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەكرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. جانابىي ھۆرمەتلىك يۈغرۇش باش رەيھاندىنبەگ ھەزرەتلىرى: تەكرىنىڭ خالىشى بىلەن، ئەتە شەنبە كۈنى يۈسۈپ قادىرخان بۇغرا قاراخان ۋە قارلۇق يابغۇسى يۈغرۇش بولۇنبەگ پەرزەنتلىرىنىڭ توي مەرىكىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلغايلا.

ھۆرمەت بىلەن: بۇغرا قاراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان

چۈشتىن بۇرۇن بولۇنبەگ قەسرىدە، چۈشتىن كېيىن چۈ دەريا‌سى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا توي

داۋاملىشىدۇ.
ھىجرىيە 415 ـ يىلى شەئبانىنىڭ 9 ـ كۈنى».

رەيھاندىن بولۇنبەگ نامىدا يېزىلغان يەنە بىر باغاققىمۇ كۆز يۈگۈرتتى، مەزمۇنى ئوخشاش ئىدى.

ـــ ئابا، قايتىپ كەلدىڭمۇ؟ ـــ ئىشىكتىن جىلتىنى پۇلاڭلىتىپ يۈگۈرۈپ كىرگەن يۈسۈپ كەلگىنىچە، ئورنىدىن تۇرغان ئاتىسىنىڭ بېلىدىن قۇچاقلىۋالدى. ئۇ بادام دوپپا، ئاق كۆڭلەك، قارا ئىشتان كىيىۋالغانىدى، خۇش چىھرىدە كۈلكە ئوينايتتى.

ـــ بالام، ماۋۇ باغاقلارنى بوۋاڭ بىلەن مومامغا ئەكىرىپ بەرگىن.

ـــ ماقۇل، ئابا، نېمە باغاق ئىكەن؟

ـــ ھېلى دەپ بېرىمەن، ئاۋۋال باغاقنى بېرىپ چىق.

ـــ ماقۇل، ـــ يۈسۈپ ھايال بولماي ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىپ چىقتى، ـــ ئەمدى دەپ بەرگىن.

ـــ بۇ، مۇھەممەد ئارسلانخان بىلەن قۇماربېكەنىڭ تۇيۇ باغىقى.

يۈسۈپ قولىغا ئېلىپ كۆردى، كەشمىرنىڭ پاتلىق قەغىزىگە ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان قۇرلارنى كۆزدىن كەچۈردى.

ـــ ھە، بۇ بۇغراخان ئوغلىنىڭ تويى ئىكەنغۇ.

ـــ شۇنداق بالام، ئولتۇرغىن.

يۈسۈپ رەيھاندىنىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

ـــ ئېيتىپ بەرگىنە ئابا، بۇغرا قاراخانىنىڭ نەچچە ئوغلى بار؟

ـــ سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەد ئارسلانخان، مەھمۇد ئارسلانخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى، ئوندىن ئارتۇق نەۋرىسى بار.

ـــ يۈسۈپ قادىرخان بۇغرا قاراخان كىمنىڭ ئوغلى؟

ـــ ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوغلى.

— هارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخانىنىڭ قانچە ئوغلى بار، ئاباڭ؟ — يۈسۈپ توختىماي سورىغىلى تۇردى.

— سوراۋبېرەمسەن، ئوغلۇم؟

— سورىسام بولمامدۇ، ئاباڭ؟ — يۈسۈپ يېلىنىش نەزىرى بىلەن قارىدى.

— سورىساڭ بولىدۇ، نېمىشقا بولمايدىكەن. ھە، سوراۋبېرگىن.

— پادىشاھلىرىمىزنىڭ ئەجدادىنى، ئەۋلادىنى بىلىۋالاي دەيمەن، ئاباڭ.

— ماقۇل بالام، ياخشى ئويلاپسەن. سوئالىڭغا جاۋاب بېرەي: هارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخانىنىڭ يۈسۈپ قادىرخان، ئەھمەد، ئەلى ئاتلىق ئۈچ ئوغلى، ئادىرا ئاتلىق بىر قىزى بولغانىكەن.

— ئاباڭ، بۇ ئادىرا دېگىنىڭ مەرھۇم بۇغرا قاراخان ئەھمەد تۇغانخانىنىڭ خانىشى ئەمەسمۇ؟ مەنسۇر بۇغرا قاراخان بولغاندا تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كېتىپ، كېيىن يەنە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەنىدىڭ. مېنىمۇ سوراپتىكەنغۇ.

رەيھاننىڭ كۈلۈمسىرىدى:

— ئۆزۈڭ كىچىك بولغان بىلەن گېپىڭ پۈتۈن، ئوغلۇم. ئېسىڭدە تۇتۇپسەن. قۇنچۇي بىزنى چاقىرتىمەن دېگەنىدى، ۋاقتى يەتمەيۋاتقان بولسا كېرەك.

يۈسۈپ ئويلاپ قېلىپ سورىدى:

— مەرھۇم هارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخان ئوردۇكىنت بۇغراخانى سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغلىمۇ؟

— ياق، بالام. سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى.

— ئۇنداق بولسا ئەھمەد تۇغانخانمۇ سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوغلىمۇ؟

— ئۇنداق ئارىلاشتۇرۇپ قويما، بالام. ئەھمەد بىننى ئەلى تۇغانخان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ھەمشىرىسى ئالتۇن تارىم نۇر ئەلانۇر خېنىم تۇركەن خاتۇنىنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى

ئارسلانخانىڭ بالىسى.

ــ ھە، بىلدىم ئاتا، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن قۇنچۇي نۇر ئەلانۇر خېنىم ئاكا ـ سىڭىل ئىكەن ـ دە. بۇلار سەن تولا تەرىپىنى قىلمىدىغان ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرىمۇ؟

ــ توغرا دېدىڭ، بالام. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ تۆت ئوغۇل، ئۈچ قىزى بولغان. قوشكېزەك ھەسەن ـ ھۈسەن، بايتاش مۇسا، سۇلايمان ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ، قىزلىرى نېسىپ تۇركەن خېنىم، نۇرئەلانۇر خېنىم، بۇد تۇركەن خېنىم نامى بىلەن مەشھۇر. نۇرئەلا نۇر خېنىم بىر ئوغۇل تۇغقان، ئېتى سېيىت ئەلى ئارسلانخان، ئوردۇكەنتنىڭ بۇغراخانى بولغان.

ــ سېيىت ئەلى ئارسلانخانىڭ ئاتىسى كىم، ئاتا؟

رەيھاندىن جاۋاب بەرمەي جىم بولۇۋالدى. يۈسۈپ قايتا سورىۋىدى، ئويلىنىپ تۇرۇپ ئېغىز ئاچتى:

ــ ئوبۇلپەتتاھ بىننى ئەبۇ ناسىر سامانى، يەنى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئۇستازىنىڭ ئوغلى.

ــ چۈشەندىم، ئاتا. ئەمدى ئېيتقىنا، بۇغرا قاراخانلىق تەختىدىن چۈشكەن مەنسۇر بۇغراخانچۇ، ئۇ كىمنىڭ ئوغلى؟

ــ سېيىت ئەلى ئارسلانخانىڭ ئۇچىنچى ئوغلى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەھمەد تۇغانخان، ناسىر ئېلىكخان، مۇھەممەدخان ئاتلىق ئوغۇللىرىمۇ بولغان. بۇلار ئىچىدە ناسىر ئېلىكخان ئەقىللىك، باتۇر، ئەل سۆيەر ئىدى. ئەپسۇس، ئۇ تازا دەۋر سۈرۈۋاتقان چاغدا كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

ــ بولدى، ئاتا. ھازىر شۇنچىلىك بىلىپ تۇرايلى، بىلمەكچى بولغىنىم بەك كۆپ، بارا ـ بارا سوراپ بىلىۋالارمەن. ئەگەر قۇنچۇي ئادىرا چاقىرتىپ قالسا، مېنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى ئۇنتۇپ قالما، بولامدۇ؟

ــ ئۇنتۇپ قالمايمەن، بالام، چاقىرتىپلا قالسا چوقۇم ئېلىپ بارىمەن. ھازىر بوۋاڭ بىلەن بۇغرا قاراخانىڭ قارارگاھىغا تۇي

پەتىسكە بېرىپ كېلەي.

— تاماق تەييار بولدى ئاتىسى، يەپ ماڭسىلا، — دېدى ئۆيدىن چىققان يابىرا.

— ماقۇل، ئاتا ـ ئانام بىلەن غەزەلنىپ ماڭاي. يۇر بالام، بوۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ تاماقنى شۇ يەردە يەيلى.

— بۇ تويغا قانداق سوۋغات تەييارلاپ قويدىلا يۇغرۇش باشى؟ — مەنىلىك قىلىپ سوردى يابىرا.

— ھېچنېمە.

— نېمىشقا؟

— بۇنى كېيىن دەپ بېرەي.

رەيھاندىن توي كۇنى بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخانغىمۇ، مۇھەممەد ئارسلانخانغىمۇ توي سوۋغىتى ئېلىپ بارمىدى. زەمۇران ئانا، يابىرالارنىمۇ تويغا بارغۇزمىدى. ئۆزى بولۇنبەگنىڭ قەسىرىگە بارغان بولسىمۇ، تويى ئېشىغا داخىل بولمايلا ئۇزاپ ئۆيگە قايتىپ كەلدى. ئۇ بۇ تويىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەنسىزلىككە چۈشكەنىدى. كېرىلىپ يوغىناپ كەتكەن بولۇنبەگ، مۇز چىرايى بىلەن ئالىيىپ قارىغان بوزاغۇ، غادىيۇالغان دوقاقبەگلەرنىڭ ئەلپازىدىن ھەزەر ئەيلىگەنىدى. «مەنغۇ بىر كىشى، بۇلاردىن خانلىققا ئاپەت، ئەلگە تالاپەت يەتمىسە ئىدى» دەپ ھەسرەت چېكىپ مەيۇسلىنىپ قالغانىدى.

— ئابا، چۈشتىن كېيىن چۇ دەريا‌سى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغان توي مەرىكىسىگە بارمامسەن؟ — دەپ سوردى قارىيخانىدىن تاماقنا كەلگەن يۇسۇپ، — كىشى قارا، مەرىكىگە بېرىپ كېلىڭلار، دەپ بالىلارنى قويۇۋەتتى.

— مەن بارالمايمەن، بالام. سەن ئاناڭغا دەپ قويۇپ، يارۇق، ئادار ئاغىلىرىڭ بىلەن بېرىپ كەلگىن. تۇلپار ئېتىڭنى مىنىۋال. ئۆسمۇرلەرنىڭمۇ بەيگىسى بولۇپ قالسا مەيدانغا چۈش. ئاشانبۇقا بوۋاڭنىمۇ ئېلىۋېلىڭلار، ئۆزىنى بىر كۆرسىتىپ

قويسۇن.
— خوپ، ئابا.
— خۇداغا ئامانەت، بالام.

يۇسۇپ نامازشامغا يېقىن ئىشىكتىن كىرىپ كەلدى.
— بالام، ئەجەب يولۇڭغا تەلمۈرتۈۋەتتىڭغۇ؟ — رەيھاندىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يابىرا قوپۇپ يۇسۇپنى باغرىغا ياقتى، — سۆزلەپ بەرگىنە، مەرىكە قانداقراق بولدى، قىزىدىمۇ؟
— يارۇق، ئادار ئاكاملارنىڭ تويىدىكىدەك قىزىمىدى.
— نېمىشقا؟ — رەيھاندىن يۇسۇپنى يېنىدا ئولتۇرغۇزدى.
— ئادەملەر بەك كۆپ چىقىپتىكەن. ئۆرىتۆپە بولۇپ دەۋرەپ كېتىۋىدى، ھېلىقى جاندارلار ئەمىرى بوزاغۇ دېگەن نۆكەرلىرى بىلەن ئۇرۇپ سۇر - توقاي قىلىپ مەيدانىنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئەلەمدار - قەلەمدارلىرى خالايىقنى تەرتىپكە ئۇندەپ مىڭ تەسلىكتە سەپراس قىلىپ ئات بەيگىسىنى باشلىدى، ئابا.
— بەيگىدە كىم ئوزۇپ چىقتى، بالام؟
— يارۇق ئاكام.
— چېلىشتىڭمۇ؟
— چوڭلاردىن ئاشانبۇقا بوۋام.
— ئۇ كىم بىلەن چېلىشقا چۈشتى؟
— قاپۇغچى باشى بولغان دوقاقبەگ دېگەن ياۋا توڭگۇز بىلەن. ئۇ ناھايىتى ھەيۋە بىلەن مەيدانغا كىردى.
رەيھاندىن ئوغلىنىڭ بۇ ئوخشىتىشىدىن زوقلىنىپ كۈلۈۋەتتى.
— سۆزلە، قايسىسى يېقىلدى؟
— دوقاقبەگ ئاشانبۇقا بوۋامنى كۆتۈرۈپ ئېتىپ يەرگە چايلىۋەتمەكچى بولغانىدى، لېكىن ئۆزى يەرگە چاپلىشىپ قالدى.

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا !... رەسۋا بوپتۇ ـ دە، ئۇ قېرى تۈلكە، ـــ يابىرامۇ كۈلۈپ كەتتى.

ـــ ياشلاردىن ئۇدمىش ئاكام بوزاغۇنى يەرگە ئېتىپ، ئاشانبۇقا بوۋامدەك ئاۋامنىڭ ئالقىشىغا، بۇغرا قاراخانىنىڭ بىر لېگەن تىللا تارتۇق قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى.

ـــ بوزاغۇ يەنە ئوسال بوپتۇ ـ دە، خوپ بوپتۇ، «نىيىتى يامانىنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن مانا شۇ.

ـــ نىيىتى يامانىنىڭ ئىشىنى تەڭرىمۇ ئوڭدىن كەلتۈرمەيدۇ، ـــ دېدى يابىرا ئېرىنىڭ سۆزىگە ئۈلاپ.

ـــ توپىغا مىلەنگەن بوزاغۇ مەيدانىدىن چىقىپ كېتىپ ئىككىنچى كۆرۈنمىدى. خۇددى مۇشۇكنى كۆرۈپ كامارغا كىرىپ كەتكەن چاشقاندەك.

يۇسۇپنىڭ بۇ سۆزى ئاتا ـ ئانىسىنى يەنە بىر قېتىم كۈلدۈرۈۋەتتى.

چۇ دەرياسى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا مەرىكە داۋاملىشىۋاتاتتى. تويىنىڭ يەتتە ـ سەككىزىنچى كۈنلىرى قىلىچۋازلىق، نەيزە ئۇرۇش، ئوقيا ئېتىشىشتا ئۇدمىش، بويانقارلار ئۇتۇپ چىقىپ، بۇغرا قاراخاندىن تارتۇق ئالدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كەچقۇرۇن ئادامتوغرۇل، ئاشانبۇقا ئائىلىسىدىكىلەر بەگتۆمۈر قورۇسىغا كېلىپ يېگىتلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىگە تەنتەنە قىلىشتى. ئايتولۇن، ئايسىلىگ، ئايتمىشلارمۇ ئەرلىرى بىلەن كېلىشكەنىدى. ئېغىرئاياغ بولۇپ قالغان قىزتۇرمىش ئادار بىلەن كېلىپ بۇ خۇشاللىقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشتى. ئارچۇن يۇسۇپ بىلەن باغدىن تېرىپ كىرگەن گۈللەرنى يېگىتلەرنىڭ مەيدىسىگە قاداپ قويدى. ئەگەر مەلىكە ئادىرا ئەۋەتكەن كېنىزەك كەلمىگەن بولسا، يۇسۇپمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئاخشامنى ئۇلار بىلەن بىللە تەنتەنە قىلىپ ئۆتكۈزگەن بولاتتى. مەلىكە بىلەن دىدار كۆرۈشۈش ئىستىكى ئۇنى ئاتىسى بىلەن ھەرەم قەسىرىگە بېرىشقا ئالدىراتتى.

ئون ئۈچىنچى باب

بۆره تېگىن

1

قارا پەرەنجە يېپىنغان مەلىكە ئادىرا كېنىزەكلىرى بىلەن ئۇلارنى قەسىر هويلىسىدا كۈتۈۋالدى. شام ـ چىراغلارنىڭ نۇرىدا چاقناپ تۇرغان خاس هۇجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. كېنىزەكلەر داستىخان سالدى. مەزە ـ گېزەك قويۇپ، بۆدۈنە، قىرغاۋۇل كاۋاپلىرىنى كەلتۈردى، قارا پەردىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ئولتۇرغان مەلىكە:

ـــ رەيھانىدىنبەگ، ئوغۇللىرى بىلەن كېلىپ پېقىرەنى كۆپ خۇرسەن قىلدىلا. ئاۋۋال تاماقنى ئېغىز تېگىپ، ئاندىن پاراڭلىشايلى. قېنى بەگيۇسۇپ، كاۋاپتىن ئالسىلا، ـــ دېدى.

ـــ رەھمەت قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرىنىڭ تەرىپىنى ئابام، مومامىلاردىن كۆپ ئاڭلاپ دىدارلىرىنى بىر كۆرۈشكە مۇشتاق بولغانىدىم. كۆرۈشۈپ بىلدىمكى، مېھرىبان، غەمخان ئانا ئىكەنلا، ـــ دېدى يۈسۈپ.

ـــ «نېمىدېگەن ئەدەپلىك، پاساھەتلىك سۆزلەيدىغان بالا ـ هە ! سۆزلىرى شۇنداق ئورۇنلۇق، ياخشى تەربىيەلىنىۋېتىپتۇ. كەلگۈسىدە كاتتا بۆگۈ بىلگە بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلىغان مەلىكە پەردە كەينىدىن يۈسۈپكە سەپسالدى. يۈسۈپ قاراخانىيلارنىڭ هال رەڭ تۇغىغا زەڭداش بۆرك، ئۈچىسىغا يوللۇق شايى تون كىيىپ، كۈمۈش كەمەر باغلىۋالغانىدى. كۆڭلىكىنىڭ ئاپپاق ياقىسى ئاستىدىن باغلانغان چەكمە گۈللۈك بويۇندىق ئۇنى

سالاپەتلىك قىلىپ قويغاندى.

— بالام، ئولتۇرۇپ كۆڭۈللىرى تارتقان يەمەكلىكتىن يېسىلە، — مەلىكىنىڭ تەكلىپى يۇسۇپنىڭ كۆڭلىنى يايرىتىۋەتتى. ئۇ بۆدۈنە كاۋىپىدىن يەپ، خۇشبۇي چايدىن ئوتلىدى، ئاچچىق ـ چۈچۈك گىلاس شەربىتىدىن ئىچتى. ئاتا مەلىكىگە ئۆزىنى بالام دېگۈزگەن ئوغلىنىڭ پاساھىتىدىن سۆيۈنۈپ ئولتۇردى.

— يۈغرۇش باشى، سىلەر بىلىپ قېلىڭلار. مەن ئەمدى سۆزلەپ بېرەي، بۇ ئادەمنى ئەجەبلەندۇرىدىغان سەرگۈزەشت، — ئادىرا مەلىكە سۆزىنى باشلىدى، — ئېرىم ئەھمەد تۈغانخان تۈيۈقسىز ژاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا بۈغرا قاراخان بولۇپ تەختكە چىقىقان مەنسۇرخان ھالىمدىن خەۋەر ئالغان بولۇپ، قەسىرىمگە تولا كېلىدىغان بولۇۋالدى. ئېرىمنىڭ ئىنىسى دەپ ھۆرمىتىنى قىلىپ كۈتۈۋالسام، ئۇ ئۆزىنى بىلمىگەن گالۋاڭ بىزەڭلىك قىلىپ: «قۇنچۇي، بۇنداق يالغۇز تۇرسىلا مەن خاتىرجەم بولالمايمەن، ئاكامۇ قەبرىدە تىنچ ياتالمايدۇ، سىلىنى قەسىرىمگە ئاچىقىۋالايمىكىن دەپ ئويلاۋاتىمەن» دېمەسمۇ. تاپىنىمدىن كىرگەن ئوت مېڭەمدىن چىقىپ كەتتى. غەزەپ ئاچچىقىم بىلەن: «بۇغرا قاراخان، خاتا ئويلاپلا، مەن ئۇنداق شالاق خوتۇنلاردىن ئەمەس مەن، بۇغرا قاراخانىنىڭ قىزى — قۇنچۇي مەن. قېشىمدا كېنىزەكلىرىم بار، يالغۇز قالغىنىم يوق. ئاغزىلىرىنى ئۇنداق قويۇۋەتمىسىلە، ئەسىرەپ ئاۋارىمۇ بولمىسىلا» دېدىم. ئۇ خاپا بولغاندەك خىڭىلداپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتۈۋىدى، يەنە كىردى. توغرىدىن توغرا ئېتىمنى ئاتاپ: «ئادىرا، راستىنى دېسەم سىلىگە ئاشىق بولۇپ قالدىم. ئىددەت[1] مەزگىلى توشقاندىن كېيىن ئەمرىمگە

① ئىددەت — شەرئىئەت ھۆكمى بويىچە ئېرى ئۆلگەن ياكى ئاجراشقان ئايال يالغۇز ھالدا ئۆتكۈزىدىغان مۆھلەت «ئۈچ ئاي ئون كۈن». بۇ مۆھلەت ئۆتسە ئەرگە تېگىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

ئېلىش قارارىغا كەلدىم. رازى بولسىلىرىمۇ - بولمىسىلىرىمۇ سىلىنى ئالغىنىم - ئالغان» دېۋىدى، جان - پېنىم چىقىپ كەتتى. قولۇمغا چىققان نەرسىنى ئېتىپ قوغلاپ چىقاردىم. ئۇنىڭ دېگەنلىرى ھار كېلىپ، بىر كېچە - كۈندۈز دۇم يېتىپ يىغلىدىم. بىر چاغدا كۆزۈمنى ئاچسام، بېشىمدا يەنە شۇ مەنسۇرخان ھەجىيىپ تۇرۇپتۇ، «نېمە قىلغىلى كەلدىڭ ئەبلەخ !» دېدىم ئورنۇمدىن چاچراپ تۇرۇپ. «ئەرلىكىمنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن، دەپ كەلدىم ئادىرا. سىلى بەك چىرايلىق، مېنى مەھلىيا قىلمۇالدىلا» دەپ تۇيۇقسىز مېنى قۇچاقلىۋالدى. كىچىك چېغىمدىن ئات مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ چوڭ بولغىنىم ئۇچۇنمۇ، ئۇنىڭدىن قورقۇپ كەتمىدىم. غەزەپ ئاچچىقىم بىلەن بىر يۇلقۇنۇپ ئۇنىڭ ئېپلاس قولىدىن بوشىنىۋالدىم. تامغا ئېسىقلىق قىلىچنى قولۇمغا ئېلىپ: «مەنسۇرخان، ئۆزىڭنى بىلىپ چىقىپ كېتىڭ، بولمىسا شۇم كاللىڭنى نەجىس قولىڭنىڭ تۇنۇقۇزۇپ قويىمەن» دەپ ئالدىمغا بىر قەدەم بېسىۋىدىم، ئۇ: «مەلىكە، مەن چىقىپ كېتەي» دەپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى. مەن قەسىر ھويلىسىغا چىقىپ كېنىزەكلىرىمنىڭ باغلاپ قويۇلغانلىقىنى كۆردۇم. مەنسۇرخان جاندارلىرى بىلەن قەسىر ئىشكىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، بىردىن كەينىگە بۇرالدى. «ئادىرا قۇنچۇي، شۇنى بىلىپ قويۇڭكى، سەممىيەت بىلەن دېگىنىمگە ماقۇل بولمىسىڭىز، زەڭگىگە خوتۇنلۇققا بېرىۋېتىمەن، پۇشايمانىنى ئالىدىغان قاچا تاپالمايسىز» دېدى - دە، ئىشكىنى پۈتى بىلەن تېپىپ يېپىۋەتتى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئەلپازى بەك قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇنىڭ قارا نىيىتىدىن يانايدىغانلىقىنى بىلىپ، قۇزغۇردۇدىن كېتىش قارارىغا كەلدىم.

— مۇنداق دېسىلە، قۇنچۇي ئالىيلىرى. تازا يۇزسىزلىك قىپتىكەن - دە، مەنسۇرخان. قانداق قىلىپ ئوردىدىن ئايرىلدىلا؟

ـــ قانداق غايىب بولۇپ كەتكەنتىلە قۇنچۇي ئالىيلىرى؟ ـــ يۈسۈپ ئاخىرىنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولۇپ ئاتىسىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا سورىدى.

ـــ مېنى خۇرسەن قىلمەن دېسىلە، قۇنچۇي ئالىيلىرى دېمەي، ئابا دېسىلە، بالام. ئالتۇن تارىم قۇنچۇي، تۇركەن خاتۇن دېگەن مەرتىۋىلىك ناملاردىن، ئابا دېگەن بۇ سۆز ھەم ئۇلۇغ، ھەم يېقىملىقتۇر. مەن ئوردىدىن مەنسۇرخانىنىڭ ئىجازىتى بىلەن چىقىپ كەتتىم.

ـــ مەنسۇرخانىنىڭ ئىجازىتى بىلەن دېدىلىمۇ، ئابا؟ ـــ يۈسۈپنىڭ ھەيرانلىقتا ئاغزى ئېچىلىپ قالدى.

ـــ ھەئە، بالام. مەن ئوردىدىن قانداق چىقىپ كېتىش توغرۇلۇق كۆپ ئويلاندىم. ئاخىر ئامال تېپىلدى. پەرىزات ئىسىملىك بىر كېنىزىكىم بار ئىدى، ئۆزى نامرات دېھقان قىزى بولۇپ، ناھايىتى چىرايلىق ھەم ئەقىللىك قىز ئىدى. ئاكام يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇننى پەتھى قىلغاندا يەتتە ياشلىق بۇ قىزنى ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن تېپىۋېلىپ قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەنىكەن. مەن يالغۇز قىز بولغاچقا ماڭا ھەمراھ قىلىپ قويدى، شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە مەندىن ئايرىلماي كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا ئەھۋالنى ئېيتىپ مەسلىھەت سورىسام: «ئوردۇكەنتكە كېتەيلى» دېدى. بۇ ئورۇنلۇق مەسلىھەت ئىدى. لېكىن، مەنسۇرخانغا بىلدۇرمەي يولغا چىقىش ئۇچۇن قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇنىڭغىمۇ پەرىزات يول كۆرسەتتى: «بۇ ۋاقىتقىچە ئۆزلىرىدىن مەخپىي تۇتقان بىر سىرىم بار ئالتۇن تارىم، بۇغرا قاراخان ئەھمەد تۇغانخان دەۋرىدە جاندارلارنىڭ، ھازىر ياتاقلار[1]نىڭ سەردارى بولۇپ كېلىۋاتقان قابانقۇنان مېنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇ بىزگە جان دەپ يارىدەم قىلىدۇ». مەن ئۇنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «ناھايىتى ئوبدان بولدى، پەرىزات. ئاۋۋال مەن مەنسۇرخاندىن

① ياتاقلار ـــ كېچىلىك قاراۋۇللار.

شكارغا چىقىشقا رۇخسەت ئالاي. ئۇ رۇخسەت قىلمىسا، يولغا چىقىدىغان ۋاقتىمىزنى بەلگىلەپ قاباناقۇنانىنى خەۋەردار قىلايلى، بىزنى ئوردىدىن چىقىرىپ قويسۇن» دېدىم. پەرىزات ماقۇل بولدى. شىكارغا چىقىشىمغا ئىجازەت بېرىشنى سوراپ، مەنسۇرخان قېشىغا پەرىزاتنى چىقاردىم.

— ماقۇل بولدىمۇ، ئاباي؟ — كۆزلىرىنى قارا پەردىگە تىككەن يۈسۈپ ئالدىراپ كېتىپ سورىدى.

— ماقۇل بولۇشنىغۇ بولدى، بالام، پەرىزاتقا جاۋابىنى بەرمەي، ئۆزى قەسىرىمگە كېلىپ: «نېمىشقا شىكارغا چىقىدىلا قۇنچۇي؟» دەپ سورىدى. «كۆڭلۈمنى ئېچىپ كەلمەكچىمەن» دېدىم. «مەن بىللە چىقايمۇ؟» دېۋىدى، «بۇ دورەم كېنىزەكلىرىم بىلەن چىقاي. راستلا كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالغۇدەك بولسا، يەنە بىر قېتىمدا سىلى بىلەن چىقارمەن، خاقانىم» دەپ سىلىق جاۋاب بەردىم. «ماقۇل، ئالتۇن تارىم. شىكارغا چىقىپ كۆڭۈللىرىنى ئاچقاچ، دېگەنلىرىمنى باشقىدىن ئويلاپ كۆرەرلا، مەن سىلىگە موھتاج» دەپلا چىقىپ كەتتى. مەن دەرھال كېنىزەكلىرىم بىلەن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتىم. ئۇچ كۈندە تەييارلىق پۈتتى. قىرىق بىر كېنىزىكىم بار ئىدى. ئۇلاردىن ئون بىر مەرگەن چەۋەندازنى تاللىدىم. پەرىزاتقا: «بۇ كېچە تاڭ ئاتماستىن بۇرۇن شىكارغا ئاتلىنىدىغانلىقىمنى قابانقۇنانغا بىلدۈرۈپ، ئوردا ئىشكىدىن چىقىرىپ قويۇشقا ئۇنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ كېلىڭ» دەپ بۇيرۇدۇم. پەرىزات قايتىپ كېلىپ: «ماقۇل بولدى» دېدى. پەرىزاتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون بىر كېنىزىكىم دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ، ئوقيا ئېسىپ، ئاتخانىدىن ئاتلارنى ئېلىپ كەلدى. يۈك ـ تاقلىرىمىزنى ئارتىپ يولغا چىقتۇق. قالغان كېنىزەكلەر كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئۆزىتىپ قېلىشتى. ئوردا ئىشكىلىرىدىن، قۇزئوردۇ قوۋۇقىدىن توسقۇنلۇققا ئۇچرىمای چىقىپ كەتتۇق. چۇ دەرياسىمۇ كەينىمىزدە قالدى. ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىپ قالمىسۇن، دەپ، كەچ كىرگۈچە ئاتتىن چۈشمەي

ماڭدۇق. شام بولاي دېگەندە يول چېتىگە چۈشۈپ، چارچىغان ئاتلارنى بىردەم سۇۋۇتۇپ بوغۇز بەردۇق. ئۆزىمىزمۇ ئېلىۋالغان يېمەكلىكتىن يەپ يەنە يولغا چىقتۇق. مەن بىرقانچە رەت ماڭغانلىقىم ئۈچۈن، ئوردۇكەنتكە بارىدىغان يولنى ئوبدان بىلەتتىم، شۇڭا ئېزىپ قېلىشتىن قورقماي كېتىۋەردۇق. ئۇچ كۈن ئۆتتى، ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىشمىدى. تۆتىنچى كۈنمۇ ئۆتتى. قورقۇش، خەۋپسىرەش، ئەنسىزلىك ئاستا ـ ئاستا كۆڭلۈمدىن كۆتۈرۈلۈشكە باشلاپ روھلىنىپ قالدىم. بەشىنچى كۈنى چۈش مەھەلدە بىر توقايغا يېتىپ كەلدۇق. مەن ئاتتىن چۈشۈپ چېدىر بارگاھ قۇرۇشنى بۇيرۇدۇم. پەرىزات باشلىق كېنىزەكلىرىم توقاينىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر ئوچۇقچىلىققا چېدىر بارگاھنى تىكتى. ئەتراپ ياپيېشىل دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار بىلەن قاپلانغانىدى. ھەممە ياندىن بۇلبۇل ـ تورغايلارنىڭ يېقىملىق ساداسى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئوچۇقچىلىقتىن سەل پەستەرەك بىر ئېقىن سۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئېقىۋاتقانلىقىغا كۆزۈم چۈشكەندە، ناھايىتى سۆيۈنۈپ كەتتىم. يازنىڭ راھىتى ـــ ئېقىن سۇ. ئېقىن سۇ بار يەردە بوستانلىق، خۇش ھاۋا بولىدۇ. كۆكسۇمگە ئۇرۇلۇپ تۇرغان مەيىن شامال مېنى ئىختىيارسىز كۆزەمجە ئېقىۋاتقان سۇ بويىغا ئېلىپ باردى. كۆز سالسام، ئەتراپتا دەل ـ دەرەختىن باشقا نەرسە كۆرۈنمىدى. كېنىزەكلىرىمگە تاماقنى ئېقىن بويىدا يېمەكچى بولۇۋاتقىنىمنى ئۇقتۇردۇم. تاماقتىن كېيىن ئالتە كېنىزەكنى قاراۋۇللۇق قىلىشقا بۇيرۇپ، بەش كېنىزىكىم بىلەن ئېقىن سۇغا چۈشتۇم. تەنلىرىم يايراپ كەتتى. بۇ سۇ خۇددى ئاستىغا ئوت قالاپ ئىسسىتىپ قويغاندەكلا ئىللىق ئىدى. بەك ھۇزۇرلاندىم، سۇدىن زادى چىققۇم كەلمىدى. بىر ـ بىرىمىزگە سۇ چېچىپ ئويناپ پەيزى قىلىۋاتساق، پەرىزات: «قۇنچۇي ئالىيلىرى، بىر توپ تۇلۇملۇق ئەرلەر بۇياقتا كېلىۋاتىدۇ» دېمەسمۇ. «مەنسۇرخانىڭ ئادەملىرى بولسا كېرەك، قوغلاپ

كەپتۇ ـ دە، مەلئۇنلار» دەپ ئاچچىقلىنىپ، ئالدىراشلىقتا تاشقى لىباسىمنى، ساۋۇت ـ دۇبۇلغامنى ئىتتىك كىيىپ، قولۇمغا قىلىچنى ئالدىم. كېنىزەكلىرىمنى جەڭگە تەييارلىنىشقا بۇيرۇدۇم. قورشاۋغا چۈشۈپ قالغىنىمىزنى تۇيدۇم. تۇلۇملۇق ئەرلەر تۆت تەرەپتىن يېقىنلاپ كېلىشكە باشلىدى. قالپاق كىيگەن قۇش بۇرۇن بىرسى: «ئەي نازىنىن، سىز پادىشاھنىڭ خانىشىمۇ ياكى قىزى؟» دەپ سورىدى. «پادىشاھنىڭ قىزى مەن، ئېرىمنىڭ پادىشاھى» دەپ جاۋاب بەردىم. «بىز قاراقچى، مەلىكە. مەن سەردار. بىزگە سىز ئەمەس، مال ـ دۇنيايىگىز كېرەك» دېدى. يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان بۇ نامەردلەر بىلەن ئېلىشىشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئۇلارنىڭ سورىغىنىنى بېرىپ يولغا راۋان بولۇشنى ئەۋزەل بىلدىم. ئېلىۋالغان ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ يېرىمنى ئايرىپ: «مانا ئېلىڭلار، مەندە بارى مۇشۇ، بىز شىكارغا چىققانىدۇق، ئەگەر ئاز كۆرسەڭلار، قايتقاندا، ئوردىدىن يەنە ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە بېرەي. ئەگەر بىزگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشكە ئۇرۇنساڭلار، بۇغرا قاراخانىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايسىلەر. بۇ يەردىن دەرھال قايتىپ كېتىڭلار» دەپ تەھدىت سالدىم. «قۇنچۇي خېنىم، ئۇنداق بولسا، بويۇن ـ قۇلاقلىرىدىكى زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ بىزگە بېرىۋەتسىلە» دېدى ھېلىقى قاراقچىلارنىڭ سەردارى ئاچ كۆزلۈك بىلەن قادىلىپ.

بوينۇمدىكى گۆھەر كۆزلۈك زۇننارنى، ئالتۇن ھالقامنى، ئالماس كۆز قۇيغان ئۈزۈكلىرىمنى ئېلىپ تاشلاپ بەردىم. ھېلىقى ئەبلەخ سەت ھەجىيىپ: «قۇنچۇي خېنىم، ئەمدى سىزدە ماڭا ببرىدىغان بىر ئېسىل نەرسە قالدى. ئاۋۇ دەرەخنىڭ دالدىسىدا يېرىم سائەت سىردىشۇالايلى، ئاندىن يولغا سېلىپ قويايلى، سەپەرلىرى بەختەر بولىدۇ» دەپ ئالدىغا قەدەم تاشلىدى. «توختا، ماڭا يېقىنلاشقۇچى بولما !» دەپ قىلىچىمنى كۆتۈردۈم. كېنىزەكلىرىمۇ مېنى قوغداشقا تەييارلىنىپ قىلىچلىرىنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈشتى. مەن قاراقچىلارنىڭ سەردارى بىلەن

قىلىچلىشىپ كەتتىم. ئىككى يېنىمدىن ئىككى قاراقچى ھۇجۇم قىلدى. «تەڭرىم، ماڭا ئۆزۈڭ مەدەتكار ! گۈزەل يارانقان تېنىمنى پاك ساقلىغايسەن» دەپ ئۇرغان قىلىچىم ئۇنىڭ ئومۇتىغا تېگىپ سۇندى. قاراقچىلار سەردارى: «بۇ قۇنچۇي خېنىمنى ئۆزۈمگە قويۇپ بېرىش» دەپ ئومۇتىنى ئوينىتىپ يېقىنلاپ كەلدى. كەينىمگە داجىپ ـ داجىپ يىقىلىپ يانقان دەرەخكە پۇتلىشىپ ئوڭدامغا چۈشتۈم. «تەڭرىم، پاك پېتىم ئۇ دۇنياغا كەتكىلى نېسىپ ئەيلە» دەپ، قوللىرىمنى يەرگە تىرەپ قوپماقچى بولۇۋاتقىنىمدا، «تارت قولۇڭنى ئەبلەخ !» دېگەن سۇرلۇك ئاۋاز قۇلىقىمغا كىردى. قارىسام قابانقۇنان قاراقچىلارنىڭ سەردارىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. «قۇنچۇي ئالىيلىرى، زەخمىلەنمىگەنلا، قاراقچىلار قېچىپ كېتىشتى. ئەمدى ئۇلار سىلىگە خەۋپ تۇغدۇرالمايدۇ» دېدى ئۇ تەزىم قىلىپ.

ئەتراپ قان بىلەن بويىلىپ كەتكەنىدى. بوغۇزلانغان، چېپىلغان كېنىزەكلىرىم قانغا مىلىنىپ ياتاتتى. چېپىلىپ، نەيزە سانجىلىپ ئۆلگەن بىرقانچە قاراقچىنىڭ جەستى ئوڭدا ـ دۇم بولۇپ قالغانىدى. باغلاپ قويۇلغان ئاتلار يۇلقۇنۇپ ئەنسىز كىشنىشەتتى. مەن كېنىزەكلىرىمنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ پەريات ئۇردۇم. «قۇنچۇي خېنىم، مەن بۇ يەردە» دەپ، ئۆلگەن قاراقچىنىڭ يېنىدىن ئاستا تۇرغان پەرىزات يېنىمغا كەلدى. «ئاھ، تەڭرىم، بۇ نېمە بالا ـ قازا» دەپ يىغلاپ كەتتىم. «يىغلىمىسلا قۇنچۇي خېنىم، ساق قالغانلىرىغا شۈكۈر قىلسىلا» دېدى قابانقۇنان. مەن: «بۇ يەردە ئىكەنلىكىمنى سىز قانداق بىلدىڭىز؟» دەپ سورىدىم. «ئالىيلىرىنى يولغا سېلىپلا، بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كەينىلىرىدىن ئىز بېسىپ ماڭغانىدىم» دېدى ئۇ. «ئۇنداق بولسا، قاراقچىلارنىڭ بىزنى قورشىۋالغىنىنى كۆرۈپ تۇرۇپسىز ـ ھە» دېدىم. «كۆرۈپ تۇردۇم، قۇنچۇي ئالىيلىرى» دېدى. «قاراقچىلار كېنىزەكلىرىمنى ئۆلتۈرۈۋاتسا، نېمىدەپ قاراپ تۇردىڭىز؟» دەپ پەرىزاتقا قارىدىم.

چىرايى سامانده‌ك سارغىيىپ كەتكەن قىز كۆكسۈمگە بېشىنى قويۇپ يىغلاپ كەتتى. «مېنى يالغۇز قالدۇرۇشتىكى مۇددىئايىڭىز نېمە؟» دەپ سورىدىم سوغۇق نەزەر تاشلاپ تۇرغان قابانقۇنانداىن. «ئالىيلىرىنى ئاسراش» دېدى ئۇ. مەن چۈشىنەلمىدىم. «مېنى ئاسراپ قېلىش ئۈچۈن قاراقچىلارنىڭ ئۆلتۈرۈڭلار، كېنىزەكلىرىمنى ئۆلۈشى زۆرۈرمىدى؟» دەپ سورىۋىدىم، قابانقۇنان ھىجايىدى: «سىلىنىڭ ساق قېلىشلىرى ئۈچۈن، دۇنيادىكى ھەممە ئايالار ئۆلسە ئەرزىيدۇ، قونچۇي خېنىم. بۇنى چۈشىنەلمەيۋاتامىلا؟ ماۋۇ ئۆلۈشكە تېگىشلىك بولغان قىزمۇ ساق قالدى، ئۇ سىلىگە ھەمراھ بولىدۇ» دەپ پەرىزاتقا شۇنداق بىر قارىۋىدى، ۋەھىمە ئىچىدە قىسىلغان يۈرىكىم جىغىلداپ كەتتى. «بۇ ئادەمنىڭ كۆڭلىدە نېمە باردۇ؟» دەپ ئويلاپ تۇرۇۋىدىم، ئۇ: «بۇ يەردىن تېز كېتەيلى قونچۇي ئالىيلىرى، قاچقان قاراقچىلار ئادەم يىغىپ يەنە كېلىشى مۇمكىن» دېدى ۋە قولىدىكى نەرسىلەرنى ماڭا تەڭلىدى: «بۇ زىبۇ زىننەتلىرىنى ئېلىۋالسىلا، يەنە لازىم بولىدۇ». قولۇمنى ئۇزارتقۇم كەلمىدى. «مەن كىشىگە بەرگەن نەرسىنى قايتۇرۇۋالمايمەن، سىزدە قالسۇن» دېدىم. «رەھمەت، ساقلاپ قويىاي، ئەسقېتىپ قالار» دەپ ئېتىغا ئارتىۋالغان خۇرجۇنغا سېلىپ قويدى.

مەن: «بۇ كېنىزەكلەرنىڭ جەسىتىنى كۆمۈۋېتىپ ئاندىن ماڭايلى» دېدىم. «بۇ ئىشنى نۆكەرلەرگە تاپشۇرۇپ، تېز يولغا چىقايلى» دېدى ئۇ ئالدىرىتىپ. «نۆكەرلەر بىز بىلەن بىللە ماڭمامدۇ؟» دېۋىدىم، ئۇ: «ياق، ئادەم كۆپ بولسا، ئاۋارىچىلىك تولا بولىدۇ. نۆكەرلەر ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولدى، ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرى خالىغان جايغا كېتىدۇ» دېدى. مەن ئەجەبلەنگەن ھالدا ئېتىمغا مىندىم، ئۇنىڭدىن يەنە سوراشنى خالىمىدىم. پەرىزات بىلەن قاتارلىشىپ ماڭدىم. قابانقۇنان يۈك ئارتىلغان ئۈچ ئاتنى بىر - بىرىگە چېتىپ ئېلىپ ماڭدى. شۇ ماڭغانچە توختىماي كېچىچە يۈردۇق. مەنمۇ، قابانقۇنانمۇ، پەرىزاتمۇ زۇۋان

سۇرۇشمىدۇق.

ئەتىسى زاۋال ۋاقتىدا بەدەلگارت داۋىنىغا يېتىپ كەلدۇق. ئالدىمىزدا ئېگىز تاغ، بىر ياندا جاڭگال، يەنە بىر ياندا كەڭ سايلىق، ئاجايىپ يەر ئىكەن. ئاتتىن چۈشتۇق. پەرىزات قاتتىق قورقۇپ كەتكەنمۇ، تېخىچە ئەسلىگە كېلەلمىگەنىدى، چۆچۈپ تۇراتتى، چىرايىدا قان يوق ئىدى. ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ، كۆرۈنۈپ تۇرغان تارام ئېقىنىنىڭ بويىغا ئېلىپ بېرىپ يۇز ـ قوللىرىمىزنى يۇدۇق. بىز كەلسەك قابانقۇنان ئوتۇن يىغىپ غۇلا سېلىپ ئىككى قىرغاۋۇل، بىر توشقانىنىڭ گۆشىنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇۋېتىپتۇ. «بۇلارنى بايىتىن ئېتىۋالدىم، سىلەرنىڭ رىزقىڭلار» دېدى ئۇ مىننەت قىلغان هالدا. مەن گەپ قىلماي، يۈكلىرىنى چۈشۈرمەيلا باغلاپ سوۋۇتۇپ قويغان ئاتلارنىڭ يېنىغا باردىم. يېمەكلىكلەر قاچىلانغان خۇرجۇندىن نان، تالقان ۋە چاي قاينىتىدىغان چۆگۈن ئالدىم. كەينىمگە ئۆرۈلسەم پەرىزات لاغىلداپ تۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ يالغۇز ئولتۇرغۇسى كەلمىگەن ئوخشايدۇ. چۆگۈننى بېرىپ: «سۇ ئېلىپ كەلگىن، چاي قاينىتىمىز» دېدىم ئۆزۈمنى قورقۇمسىز كۆرسىتىپ. ئاندىن ئوت يېنىغا كېلىپ ئولتۇردۇم. پەرىزات چۆگۈننى يالقۇنجاپ تۇرغان ئوتتا قويۇپ چاي قاينىتتى، مەن ياغلىق ئوستىگە نانىنى ئوشتۇپ بىر پارچىنى ئاغزىمغا سالدىم. «ماۋۇ كاۋاپتىن يەڭلار» دېدى قابانقۇنان. مەن ئاڭلىمىغان بولۇپ نان‌دىن يەپ، چايدىن ئىچىۋەردىم. پەرىزاتقىمۇ جان كىرگەندەك بولدى. ئۇ: «سەردار، ئەگەر مېنى قاراقچىلار ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا قانداق قىلاتتىلە؟» دەپ سورىدى. بۇ قىزنىڭ هازىرغىچە ئاشۇ پاجىئەنى ئويلاپ كېلىۋاتقانلىقى، ئەندىشىسىنىڭ تېخىچە تۈگىمىگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. «ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا ئۆزۈم كۆمۈپ قوياتتىم». قابانقۇنانىنىڭ بۇ جاۋابى پەرىزاتنى سەسكەندۈرۈۋەتتى، مەنمۇ چۆچۈپ كەتتىم. «سىلى مېنى ياخشى كۆرەتتىلىغۇ؟» دېدى پەرىزات. ئۇنىڭ قوي كۆزلىرى ياشقا تولغانىدى. «ياق، سىزنى

ئەمەس، قۇنچۇي ئالىيلىرىنى ياخشى كۆرەتتىم، شۇڭا سىز بىلەن يېقىنلاشقانىدىم» دېدى قابانقۇنان ماڭا كۆز قىرىدا قاراپ. «ھە، بىلدىم، سىلى نېمىدېگەن تاش يۈرەك ! كېنىزەكلەرنى قاراقچىلار ئۆلتۈرۈۋاتقاندا، يوشۇرۇنۇپ قاراپ تۇرۇشلىرى سەۋەبسىز ئەمەس ئىكەن، بەك قارا نىيەت ئىكەنلا سەردار» دېدى پەرىزات ئەلەم بىلەن.

«ھۇ، ئۆزىنى بىلمىگەن ئەبلەخ ! سەن تېخى ماڭا قانات سۆرەپ كېلىۋېتىپسەن ـ دە !» دېدىم غەزەپ بىلەن. قابانقۇنان چاچراپ تۇرۇپ قىلىچىنى شارت قىلىپ سۇغۇردى ـ دە، چاپتى. ئاھ ! پەرىزاتنىڭ تېنىدىن جۇدا بولغان بېشى يەرگە چۈشۈپ توپىغا مىلەندى، قارا چاچلىرى قانغا چىلاندى... چىدىيالماي قىلىچىمنى قىنىدىن سۇغۇردىم. «تەڭرىم، پاك ھالدا ئۇ دۇنياغا كېتەي، ھەرگىزمۇ بۇ قانخورنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈرمە» دەپ ئىلتىجا قىلىپ، ئۇنىڭ بېشىغا چاپتىم. ئۇ ئۆزىنى يانغا ئالدى، قىلىچىم بىر قىرلىق تاشقا تېگىپ ئوت چاچرىدى. قابانقۇنان قاقاھلاپ كۈلۈپ: «مېنى ئۆلتۈرەلەيدىغان قۇنچۇي تېخى دۇنياغا تۆرەلگىنى يوق» دېدى ـ دە، كاۋاپ بولغان قىرغاۋۇل گۆشىنى مالاچلىتىپ يېگىلى تۇردى. ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇشنى نومۇس بىلىپ، قىلىچىمنى كۆتۈرگىنىمچە ئېقىن بويىغا كەلدىم. يېڭى چىققان ھىلال ئاينىڭ شولىسى سۇ يۈزىدە چاقنايتتى، پاقىلار مۇڭلۇق كورۇلدايتتى، قانداقتۇر ئۇچار قۇشلارنىڭ، ھايۋانلارنىڭ خىلمۇخىل سادالىرى ئىشتىلىپ تۇراتتى، تىتىرەك بېسىپ قورقۇنچ ئىچىدە قالدىم. بىردىنلا بۆرىنىڭ ھۆۋلىغىنى ئاڭلىنىپ، ۋۇجۇدۇمغا غەيرەت كىرگەندەك بولدى. «قولۇڭغا تىرىك چۈشكەندىن كۆرە، بۆرىگە يەم بولغىنىم مىڭ ياخشى» دەپ تەرەت ئالدىم. ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلاپ، قارىسام قابانقۇنان كېلىۋېتىپتۇ. دەرھال قىلىچىنى قولۇمغا ئېلىۋالدىم. «ھە، قۇنچۇي، ئويلىنىۋالدىلىمۇ؟ ئۆلگەندىن يەنىلا تىرىكلىك ئەلا. بۇ دەشتتە ئىككىمىزلا قالدۇق. جاھىللىق قىلماي، مەن بىلەن بۇ

كېچىنى بىللە ئۆتكۈزسىلە، ئوردۇكەنتكە سالامەت يەتكۈزۈپ، ئۆمۈر بويى قۇللىرى بولۇشقا ۋەدە بېرىمەن» دېدى قابانقۇنان. «جۆيلۈمە كاززاپ ! سېنىڭ خىلىڭ قانجۇق ئىت. تولا سۆزلىمەي چاپ قىلىچىڭنى !» دەپ ۋارقىرىدىم. قوتازدەك دېۋەڭ بۇ مەلئۇن خىرىلداپ كۈلدى: «ماقۇل، قۇنچۇي خېنىم، قاراڭغۇ چۈشسۇن، جانلىرىغا ئىچلىرى ئاغرىمىغان بىلەن مېنىڭ ئىچىم ئاغرىۋاتىدۇ. سەل تەخىر قىلسىلا، يا مېنىڭ دېگىنىمچە بولار، يا سىلىنىڭ دېگەنلىرىچە بولار» ئۇ قىلىچىنى كۆتۈرگىنىچە ئاتلارنىڭ يېنىغا كەتتى.

ئەجەب ئىش، قابانقۇنان يېقىنلاپ كەلسە ۋۇجۇدۇمدىن قورقۇنچ كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى، يىراقلاپ كەتسە قورقۇنچ ئىچىدە قالاتتىم. كۆك يۈزىنى بۇلۇت قاپلاپ ھاۋا گۈلدۈرلەشكە باشلىدى، لېكىن يامغۇر ياغمىدى. قاراڭغۇلۇق باستى. ئوتقاشنى كۆتۈرگەن قابانقۇنان يېقىنلاپ كەلدى. مېنى ئورنۇڭلغان قورقۇنچ ۋۇجۇدۇمدىن كۆتۈرۈلدى. قىلىچنى كۆتۈردۇم. ئۇ نەيزىسىنى تەڭلەپ بارغانسېرى ماڭا يېقىنلىدى، نەيزىنىڭ ئۇچىنى كۆكسۈمگە تىرىدى، تۆمۈر ساۋۇت كىيىۋالمىغان بولسام نەيزە يۈرىكىمگە قادالغان بولاتتى. ئۇ نەيزىنى كۆكسۈمگە قاداپ تۇرىۋەردى. قىلىچ بىلەن بىرقانچىنى ئۇرۇپمۇ نەيزىنى سۇندۇرالمىدىم. ئۇ قاقاھلاپ كۈلۈپ: «قۇنچۇي خېنىم، قىلىچنى تاشلىسىلا، ئەمدى سىلىگە ھېچكىم پاناھ بولمايدۇ» دېدى ۋە نەيزىنى كۇچ بىلەن كۆكسۈمگە ئۇردى. سەنتۇرۇلۈپ يىقىلدىم. قۇلىقىمغا بۆرىنىڭ ھۇۋلىغىنى يەنە ئىشىتىلدى. قابانقۇنان مېنى بېسىۋالدى. پۇتۇن كۈچۈم بىلەن ئۇنى ئىتتىرەتتىم، ئۇ ئىككى تىزى بىلەن كۆكسۈمگە نىقتاپ تۇرۇپ گېلىمنى بوغۇۋالدى. دېمىم سىقىلىپ تىنالماي قالدىم. بىردىن ئۇنىڭ قوللىرى بوشاپ بىر يانغا پۇلاڭلىدە يىقىلدى. دەررۇ ئورنۇمدىن تۇردۇم، قاراپ داڭ قېتىپ قاپتىمەن. كۆزلىرى چىراغتەك يانغان بۆرىلەر ئەتراپىمنى قاپلاپ كەتكەنىدى. چاچلىرى گەدىنىگە

چۈشكەن بىر يالىڭاچ بالا بىر قولىدا ئوتقاشنى، بىر قولىدا ئوچلۇق قورام تاشنى تۇتۇپ ئالدىمدا تۇراتتى، تاش قانغا مىلەنگەنىدى. ئۇ بالا بۆرىدەك ئۇزاق ھۇۋلىدى، بۆرىلەرمۇ تەك ھۇۋلاپ كېتىشتى. قورققىنىمدىن پۈت ـ قولۇمدا جان قالماي ئولتۇرۇپ قالدىم. بالا تۈك باسقان قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ چىرقىرىۋىدى، بۆرىلەر كەينىگە يېنىپ جاڭگالغا كىرىپ كېتىشتى. ئۇ دۈم ياتقان قابانقۇنانىڭ بىقىن ـ باشلىرىغا بىر نەچچىنى تەپتى. ئۇ ئۆلگەنىدى. بالا ماڭا قاراپ غەلىتە بىر ئاۋاز چىقاردى ـ دە، بېرىپ قابانقۇنان بايا ياققان ئوت ئۈستىگە ئوتۇن تاشلاپ تۇتاشتۇردى. پاراسلاپ يانغان ئوتنىڭ قىزىل تىللىرى ئەتراپنى يورۇتتى. مەن شۇ چاغدىلا ئۆزۈمنىڭ جەسەت يېنىدا تۇرغىنىمنى بىلىپ، قورققىنىمدىن چىرقىرىغىنىمچە يۈگۈرۈپ ئوت يېنىغا بېرىۋالدىم. بالىنىڭ تۈك باسقان يۈزىدە كۆلكە پەيدا بولدى. كۆزۈم ئۇنىڭ بوينىدىكى ئېسىل تۇمارغا چۈشتى، نەچچە قېتىم قولۇمنى ئۇزارتىپ، تۇمارنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلالماي قايتۇرۇۋالدىم. بالا بۇنى سەزگەن بولسا كېرەك، بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ ماڭا بەردى. زەنجىرى ئالتۇن ئىكەن. تۇمارنى سۆكۈپ، ئىچىدىن ئايەت يېزىلغان سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق قەغىزىنى ئالدىم. ئوتقا يېقىن ئاپىرىپ، يېزىلغان خەتلەرنىڭ قۇرئان ئايەتلىرى ئىكەنلىكىنى كۆردۈم. كۆزۈم ئەڭ ئاستىدىكى قۇرلارغا چۈشكەندە، بىردىن قاتتىق ۋارقىرىۋەتتىم: «ئىبراھىم تېگىن!» مەن بالىغا قاراپ: «ئىبراھىم تېگىن، جېنىم ئۇكام!» دەپ پىچىرلىدىم...

مەلىكە ئادىرا سۆزدىن توختاپ قالدى. پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئاڭلاۋاتقان يۈسۈپ قارا پەردىدىن كۆزىنى ئالماي كۆتۈپ ئولتۇردى. ئۆينى جىمجىتلىق باستى. رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ بىتاقەت بولۇۋاتقىنىنى بىلىپ:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، ئىبراھىم تېگىن دېگەنلىرى كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىغان بولسىمۇ جاۋاب بولمىدى. يۈسۈپ

ئاتىسىغا قاراپ قويۇپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، قارا پەردىنى سەل قايرىپ، مەلىكىنىڭ چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە ياش تۆكۈۋاتقىنىنى كۆردى. ئۇنىڭغا قارىغان مەلىكە:

ـــ بالام، كېلىپ ئولتۇرسىلا، ـــ دېدى.

يۈسۈپ پەردىنى قويۇپ بېرىپ، مەلىكىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

ـــ ئابا، ئىبراھىم تېگىن دېگەنلىرى ئاشۇ بۆرە بالىمۇ ـ ھە؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ.

ـــ ھەئە بالام. ئۇ مەرھۇم ئېرىم ئەھمەد تۇغانخانىنىڭ ئىنىسى ناسىر ئېلىكخانىنىڭ ئوغلى بولىدۇ.

ـــ ئۇ شاھزادە قانداق بولۇپ بۆرە تۇپىغا قېتىلىپ قاپتۇ، ئاباڭ؟

ـــ بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان، بالام، ـــ مەلىكە ئادىرا كېنىزەك قويۇپ قويغان كۈمۈش جامدىكى چايدىن بىر ئوتلىۋېلىپ سۆزىنى باشلىدى، ـــ ناسىر ئېلىكخان ئاكام يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سامانىيلار خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، خارەزىم پادىشاھىنىمۇ ئۆزلىرىگە ئەل قىلىپ، قاراخانىيلار زېمىنىنى ناھايىتى كېڭەيتكەن ھەم سەمەرقەنتتە تەختتە ئولتۇرغانىدى. ئۇ باتۇر، ئەقىللىك ھەم ئادىل پادىشاھ ئىدى. مەملىكەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ھىمايە قىلغاچقا، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنغانىدى. لېكىن، ئېرىم ئەھمەد تۇغانخان ئۇنىڭ ئابروي قازىنىپ كەتكىنىنى كۆرەلمەي، لەشكەر ئەۋەتىپ ئۇنى يوقاتماقچى بولغان. بۇ ناسىر ئېلىكخانغا بەك ئەلەم قىلغان، شۇنىڭ بىلەن يۈرەك كېسىلى بولۇپ قالغان. ئۇ ئېرىم ئەۋەتكەن لەشكەرلەرنى نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ چېكىندۈرگەن. يۈرەك كېسىلى تۈيۈقسىز قوزغىلىپ ۋاپات بولغاندا، ئىبراھىم تېگىن بىر ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ ئۇچ ياشقا كىرگەندە، غەزنەۋىلەر سۇلتانى خارەزمگە بېسىپ كىرىپتۇ. ئىبراھىم تېگىننىڭ ئانىسى ئالتۇن تارىم بۇلاقىغا بىرقانچە كېنىزەكلىرى بىلەن

ئوچ قۇل زەڭگىنىڭ مۇھاپىزىتىدە سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىپتۇ، ئەمما ئوردۇكەنتكە بارالماپتۇ. كېتىۋاتقان كارۋان بۇ خانىشنىڭ جەسىتىنى چۆل بويىدا ئۇچراتىپتۇ. مەن ئۇ چاغدا ئوردۇكەنتتە ئىدىم، ئىبراھىم تېگىننىڭ ئاكىسى مۇھەممەد تېگىنمۇ ئوردۇكەنتتە ئىدى. كارۋان ئەھلىدىن ئالتۇن تارىم بۇلاقئاينىڭ چۆلدە قازا قىلغىنىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندۇق، ئەمما ئوغلى ئىبراھىم تېگىننىڭ ھايات ياكى ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشەلمىدۇق. مانا سەككىز يىل ئۆتۈپ ئۇنى بۆرىلەر توپى بىلەن ئۇچراتتىم. ئۇ ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ھاياتمىنى قۇتقۇزۇپ قالدى، بۇنى ئاڭلىغان ھەرقانداق ئادەم ئەجەبلەنمەي قالمايدۇ.

ــ قۇنچۇي ئابا، شۇنداق قىلىپ ئىبراھىم تېگىننى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كەتتىلىمۇ؟

يۈسۈپىنىڭ بۇ سوئالىنى ئاڭلاپ تۇرغان رەيھاندىن كۈلۈمسىرەپ، مەلىكىنىڭ جاۋابىغا قۇلاق سالدى.

ــ بىللە باردى، لېكىن بۇ ئاسانغا چۈشمىدى، بالام. دەسلەپ مەن ئۇنىڭغا گېپىمنى زادىلا ئۇقتۇرالمىدىم. بىر ئاي ئاشۇ داۋان باغرىدا بۆرە بالا بىلەن بىللە ياشىدىم. ھەر كۈنى نەچچە قېتىم بۆرىلەر توپ ـ توپ بولۇپ كېلىپ، ئىبراھىم تېگىننى چۆرىدەپ زوڭ ئولتۇرۇشۇپ ھۇۋلىشاتتى، يەنە ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن كېتىشەتتى. بارا ـ بارا بۆرىلەردىن قورقمايدىغان بولۇپ قالدىم. ھەر سائەتتە نەچچە ئون قېتىم بۆرە بالىنىڭ ئىبراھىم تېگىن دېگەن ئىسمىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا بولغان ۋەقەنى ئەسلەتمەكچى بولدۇم. ئاخىرى ئەجرىم بىكارغا كەتمىدى، بالا ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدى، بەزىدە ئۇزاقىچە ماڭا قاراپ ئۆكسۈپ يىغلاپ كېتەتتى. مېھرىبانلىق، كۆيۈمىم بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئۆزۈمگە نىسبەتەن بالىلىق مېھىر ـ مۇھەببەت پەيدا قىلدىم. ئوردۇكەنتكە كېتىش تۇغرۇلۇق تولا سۆزلەپ ئاخىرى ئۇقتۇردۇم. ئۇمۇ ئاخىرى زۇۋان سۇردى. ئۇ باش چايقاپ مەن

بىلەن كېتىشكە ئۇنمىدى. باش ـ كۆزىنى سىلاپ باغرىمغا باستىم، پىشانىسىگە سۆيدۈم، ئاندىن ئاتقا مىنىپ خوش ئېتىپ ماڭدىم، ئۇ قاراپ قالدى. بىر چاغدا «ئابا ! » دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرۈپ ماڭا يېتىشۋالدى. مەن ئۇنىڭغا ئۆگەتكەن بىرىنچى سۆزمۇ «ئابا» دېگەن ئۇلۇغ سۆز ئىدى. بوينۇمغا گىرە سېلىپ مەن بىلەن كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. خۇشال بولغىنىمدىن يىغلاپ تاشلىدىم. ئەتراپىمىزغا بۆرىلەر يىغىپ كەتتى. ئىبراھىم تېگىن كۆزلىرى ئوتتەك يانغان بىر بۆرىنىڭ يېنىغا بېرىپ قۇچاقلاپ سۆيدى، ئېھتىمال، بېقىپ چوڭ قىلغان بۆرە شۇ بولۇشى مۇمكىن. باشقا بۆرىلەر بىلەنمۇ قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى. قولىنى پۇلاڭلىتىپ دەسلەپ كۆرۈشكەندە چىرقىرىغاندەك چىرقىرىدى، بۆرىلەر جاڭگالغا كىرىپ كېتىشتى. بۆرە بالا ئاتقا مىندى. ئىككىمىز بەدەلئارت داۋانىدىن ئۆتۈپ، ئون كۈن يول يۈرۈپ ئوردۇكەنتكە يېتىپ كەلدۇق. مۇھەممەد تېگىن ئۇكىسىنىڭ كەلگىنىدىن چەكسىز خۇشال بولدى. ئاكام يۈسۈپ قادىرخان ئىبراھىم تېگىنىنىمۇ ئۆز تەربىيەسىگە ئالدى. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ بۆرە تېگىن نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. ھازىر ئوردۇكەنتتىكى ساچىيە مەدرىسىسىدە ئوقۇۋاتىدۇ.

ـــ ھە ! ـــ يۈسۈپ ھەيرانلىقتىن كۆلۈمسىرىدى ۋە كۆڭلىدە پەيدا بولغان ئازرۇسىنى پىچىرلاپ ئېيتتى، ـــ خۇدا بۇيرۇسا ئوردۇكەنتكە بارسام بۆرە تېگىن بىلەن كۆرۈشمەي قويمايمەن.

مەلىكە ئادىرا يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلىدى.

ـــ بالام، بۆرە تېگىن سىلىدىن ئۇچ ياش چوڭ. ئۇ ئون تۆت ياشقا كىردى. سىلىدەك تىرىشىپ بىلىم ئىگىلەۋاتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەقسىتى ئالىم بولۇش ئەمەس، ھۆكۈمران بولۇش، ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۆرىلەرنىڭ خۇيى بار...

ـــ بىلدىم، قۇنچۇي ئابا. مەن ئالىم بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن. ئۇنىڭ بۆرىلەر توپىغا قانداق بولۇپ قوشۇلۇپ قالغىنىنى

ئاڭلىغۇم بار، سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا.

ــ ماقۇل، سۆزلەپ بېرەي بالام. بۆرە تېگىن ئانا تىلىدا سۆزلەشنى راۋرۇس ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن، ئوچ ياشتىن ئاشقان ۋاقتىدا يۇز بەرگەن پاجىئەنى ئېسىدە قالغىنى بويىچە دەپ بەرگەندى. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدىن ماڭا مەلۇم بولغىنى مۇنداق... ــ مەلىكە ئادىرا تىلىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن سۆزنى ئىچىگە يۇتۇۋەتتى. بۇ بالاغەتكە يەتمىگەن ئۆسمۈر گۆدەكنىڭ نومۇسلۇق پاجىئەنى قانداق بايان قىلىپ بېرىش تۇغرىسىدا ئويلىنىۋېلىپ، ئاندىن گېپىنى داۋام قىلدى، ــ خانىش بۇلاقئاينى مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭغان ئۇچ قۇلنىڭ يولدا نېمىتى بۇزۇلۇپتۇ. ئۇلار كېنىزەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، بىر ـ بىرىگە يول قويماي قىلىچلىشىپ كېتىپتۇ. كۈچتۇڭگۇر قارام بىرسى ئىككى بۇرادىرنى ئۆلتۈرۈپ، خانىشنى ئېلىپ قاچماقچى بوپتۇ. ئەمما، خانىش خەنجەر تەڭلەپ، ئۇنى يېنىغا يولاتماپتۇ. قارا نېمىتىگە يېتەلمىگەن ۋەھشىي قۇل خانىشنىڭ باغرىغا قىلىچ ئۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا تۈيۇقسىز كېلىپ قالغان بىر توپ بۆرە ئۇ قۇلنى يان ـ يېنىدىن چىشلەپ بىر دەمدىلا يەۋېتىپتۇ. ھەيران قالارلىق يېرى شۇكى، ئانىسىنىڭ قانغا بويالغان باغرىدا يىغلاپ ياتقان ئىبراھىم تېگىننى بۆرىلەر ئېلىپ كېتىپتۇ. سەككىز يىل بۆرىلەر ئارىسىدا يۈرۈپ سۆزلەشنى ئۆنتۈپ كېتىپتىكەن، ھازىر راۋان سۆزلەيدىغان بولدى.

ــ ھە ! ــ يۈسۈپ ھەيرانلىقتىن جىم بولۇپ ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا كۆزلىرى ئوتتەك يانغان بۆرىلەر توپى ئارىسىدىكى ئىبراھىم تېگىن كۆرۈنگەندەك بولدى.

ــ مانا بالام، سىلىگە سۆزلەپ بەرمەكچى بولغان سەرگۈزەشتەم شۇ. بۆرە تېگىن ھېكايىسىنى مەشھەد توختىتاي، قالغىنىنى سىلى بۆگۈ بىلگە بولغاندا ئىزدەپ ـ سوراپ ئاڭلىۋالارلا.

يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ مەلىكىگە باش ئەگدى:

— رەھمەت قۇنچۇي ئاباا، مەن سىلىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن، — كۆزلىرىگە ياش ئالغان يۈسۈپ مەلىكىنىڭ ئوتلۇق لەۋلىرى تەگكەن پېشانىسىنى سىلىغان پېتى قارا پەردىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاتىسىنىڭ باغرىغا تاشلاندى. ئۇ ناھايىتى ھاياجانلانغانىدى. مەلىكە ئادرانىڭ مۆڭلۈق ئۇنى يەنە ئاڭلاندى:

— رەيھاندىنبەگ، دېمەكچى بولغىنىمنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلىدىلا، بايا ئېيتقىنىمدەك، قۇزغۇردۇغا كېلىشتىكى مەقسىتىم جەڭدە جان تەسەددۇق قىلىش ئۇچۇن ئىدى، بۇ ئارزۇيۇمغا تەڭرىم يەتكۇزمىدى. جەڭدە قۇربان بولغان سېيىت ئەلى ئارسلانخان بوۋىمزىنىڭ ياتقان جايىغا بېرىپ، ئەۋلادىمغا ئىنساب، شىجائەت تىلەپ، قالغان ئۆمرۇمنى تائەت ـ ئىبادەت بىلەن ئۆتكۇزمەكچىمەن. بۇنى سىلى ئۆزلىرىلا بىلىپ قالسىلا، رەيھاندىنبەگ. خانلىقىمزنىڭ ناقابىل خاقان، قارا نىيەت يۇغرۇشلار ئىلكىدە زەئىپلىشىپ، پارچىلىنىپ كېتىشىگە ھەرگىزمۇ قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرمايدىغانلىقلىرىغا ئىشىنىمەن. سىلىدىن، ئوغۇللىرىدىن كۇتىدىغان ئۇمىدىم شۇ.

— باش ئۇستىگە، قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرى بۇ نىيەتكە كەلگەنكەنلا، پېقىر قانداقمۇ توسۇپ قالاي. تەڭرىمگە ئامانەت. ئاق يۈزلۈك، ئاقىيوللۇق بولغايلا، — رەيھاندىن قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— رەيھاندىنبەگ، خوشلىشىش ۋاقتىمدا خاندانلىقىمزنىڭ توختاپ قالغان بىر ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئۆزلىرىگە ھاۋالە قىلماقچىمەن. ئۇ بولسىمۇ، ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بوۋام زامانىدىن يولغا قويۇلغان — ھەر كۇنى توقسان توققۇز مېيىپ، يېتىم، مۇساپىرلارغا تاماق بېرىش. بۇ خاسىيەتلىك ئەنئەنە ئەھمەد تۇغانخان دەۋرىدە توختىتىپ قويۇلغانىدى، مەنسۇرخان ۋاقتىدا ھېچكىم تىلغا ئالمىدى. بۇ ئەنئەننى داۋاملاشتۇرۇش — پادىشاھلارنى ئىسابقا ئۇندەش

ئۇچۇندۇر.

— بۇ تەلەپلىرىنى ئورۇنلاشقا بەجانىدىل كۈچ چىقىرىمەن، قۇنچۇي ئالىيلىرى.

— قۇنچۇي ئابا، خۇدا بۇيرۇسا چوڭ بولغاندا يانلىرىغا بېرىپ ھال سوراپ كېلىمەن، — يۈسۈپمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

— بالام، ئەل - يۇرتقا خالىس خىزمەت قىلسىلا، قارا نىيەت كاززاپلاردىن پەخەس بولسىلا، بىلىكىنى، ئاۋامنى دوست تۇتسىلا، خۇداغا ئامانەت، بالام.

رەيھانىدىن يۈسۈپ بىلەن ئارقىسىچە مېڭىپ ئۆزاپ چىقتى. توققۇز - ئون كۈنلۈك بولغان ئاي خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى.

— ئابا، قۇنچۇي ئابام ئېيتقان خاسىيەتلىك ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش تۇغرىسىدا بۇغرا قاراخان، ئېلىكخانلارغا مەسلىھەت بېرەمدىلا؟ — سورىدى ئاتىسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ كېتىۋاتقان يۈسۈپ مەلىكە ئادىرانىڭ دېگەنلىرىنى ئويلاپ.

— ئەلۋەتتە، بالام. مەسلىھەت بېرىپلا قالماي، بۇ ئەنئەنىنى دەرھال جارى قىلىش ئۇچۇن كۈچ چىقىرىمەن.

— ئابا.

— ھە، بالام.

— بۇغرا قاراخان ھەر كۈنى توققۇز مېيىپ، يېتىم، مۇساپىرلارغا تاماق بەرگەن يەردە، بىزمۇ بىئىلاج - بىئارام توققۇز كىشىگە تاماق بېرىشنى جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى قىلساق بولمامدۇ؟

— بولىدۇ، ئوغلۇم. بىز بۇ ئەنئەنىنى چوقۇم داۋاملاشتۇرۇپ، پادىشاھ ۋە بايلارنى ئىنسابقا ئۈندەيلى.

ئاتا - بالا تەڭلا بىر - بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرىدى.

ئون تۆتىنچى باب

ئاسىلىق

1

تومۇز ئايلىرى ئۆتكەن بولسىمۇ، ئىسسىق بولۇۋاتاتتى. چۈ دەريالىسىغا كەلگەن ئاخىرقى كەلكۈن كۆۋرۈكنى ئېقىتىپ كېتىپ، ئاندىن تىنچلاندى. بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان پۈختا، كۆركەم كۆۋرۈك ياساش ئۈچۈن بىر تۈمەن سەر ئالتۇن پۇل چىقىم قىلىشنى بۇيرۇپ، قۇزغوردۇ ئېلىكخانى بولغان ئەھمەد تېگىنگە يارلىق چۈشۈردى. ئەھمەد ئېلىكخان بۇ كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىغا باشچىلىق قىلىشنى يۈغرۇش باشى رەيھانىدىنغا تاپشۇردى.

— بىر تەرەپتىن، ئاۋامنى ھەركەتلەندۈرۈپ دەريانىڭ يار ئېلىپ كەتكەن جايلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قىرلاش، يەنە بىر تەرەپتىن، كۆۋرۈكنى تېز ياساپ پۈتكۈزۈش ئۈچۈن، ئىش بېشىغا قابىل باشلامچىلارنى قويغان رەيھانىدىن دۆلەت خىزمىتى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالدى. خەلىپە يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بۇغرا قاراخانغا «مەلىكۈل مەشرىق» دەپ نام بېرىپ، ئالتۇن تاج، ئالتۇن ساپلىق زۇلپىقار ئەۋەتكەنىدى. بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ خان، سۇلتانلىرى ئىچىدىن يۈسۈپ قادىرخانىنى ئۈستۈن ئورۇندا قويغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. رەيھانىدىن ئوغلىغا باغدات ئەلچىسىنىڭ ئالتۇن تاجنى يۈسۈپ قادىرخانغا كىيگۈزۈپ، ئالتۇن ساپلىق قىلىچنى

سۇنۇپ بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپ:

ــ بالام، مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ئوردۇكەنتكە كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، ئۇزاتقىلى چىقارسەن؟ ــ دېدى.

ــ چىقمەن، ئاتا، ــ دېدى يۈسۈپ خۇشاللىق بىلەن ۋە ئويلاپ قېلىپ سورىدى، ــ نېمىشقا قۇزغوردۇدا قالمايدىكەن؟

ــ ئوردۇكەنت قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ چوڭ پايتەختى. ئەلۋەتتە، بۇغرا قاراخان ئوردۇكەنتتە تۇرۇشى كېرەك، بالام.

ــ قۇزغوردۇمۇ پايتەختقۇ. ئەھمەد تۇغانخان، مەنسۇرخان قاتارلىق قاراخانلار بۇ يەردە تۇرغانغۇ.

ــ ئاتا ئوغلۇم، قۇزغوردۇمۇ گۈزەل پايتەخت، ئەمما ئوردۇكەنت ئاساسلىق پايتەخت. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىيلار مەملىكىتىنى قۇرغان ئەزىزانە شەھەر.

ــ ھە، ئەمدى چۈشەندىم، ئاتا. مېنىڭ ئوردۇكەنتكە بارغۇم كېلىۋاتىدۇ، ــ يۈسۈپنىڭ كۆڭلىدە يېڭىدىن تۇغۇلغان بۇ ئارزۇ رەيھانىدىنىڭ ئېڭىدا بىر ئىستەك پەيدا قىلدى.

ــ سەل چوڭ بولغىن، ئوغلۇم. تەڭرىم نېسىپ قىلسا، سېنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ بېرىپ كاتتا ئۇستازلار بىلەن دىدار كۆرۈشتۈرىمەن.

ــ تەڭرى تىلىكىڭنى بەرسۇن، ئاتا، ــ دېدى يۈسۈپ سۆيۈنگىنىدىن سەكرەپ.

يۈسۈپ قادىرخاندىن بۇرۇن مەلىكە ئادىرا يولغا چىقتى. بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا، رەيھانىدىن، يابىرالار يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى. كۆزىگە لىققىدە ياش ئالغان يۈسۈپ مەلىكىنىڭ قارىسى يېتكۈچە ئارقىسىدىن قاراپ قالدى.

يەنە بىر ھەپتە ئۆتۈپ، يۈسۈپ قادىرخانمۇ ئوردۇكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى. بالاساغۇندىكى بارچە خالايىق ئون بىر چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزاتتى.

يۈسۈپ باشلىق ھەممە شاگىرتلىرىنى ئېلىپ چىققان ئەبۇ

پۇتۇھ مەخدۇم «تارىخىي كاشغەر» دېگەن كىتابنى يوللۇق تۇتتى:

— ئەل باشى مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، بۇ كىتابىمنى قوبۇل قىلغايلا، كەمىنە پېقىر ئاچقان قارىيخانىنى «بۇغراخان مەدرىسەسى» قىلىپ ئۆزگەرتىش تۇغرىسىدا چۈشۈرگەن مۇبارەك يارلىقلىرى بىلىك ئىخلاسمەنلىرىنى غايەت خۇرسەن قىلدى. ئالىيلىرى يولغا چىققان بۇ قۇتلۇق سائەتتە، بالاساغۇن ئەھلى نامىدىن سەممىي تەشەككۇر ئېيتىمەن.

— رەھمەت، كىشى قارا. «بۇغراخان مەدرىسەسى» ئەۋلادلار ئۈچۈن شۇنداق بىر مەرىپەت باغچىسى بولۇپ قالسۇنكى، ئۇنىڭدىن بۆگۈ بىلگەلەرنىڭ، پىداكار ئالىپلارنىڭ قەدىمى ھېچ ۋاقىت ئۇزۇلمەيدىغان بولسۇن.

— تىلەكلىرىنى كۆڭۈل كۆكسىمىزگە مەشئەل قىلغايمىز، ئالىيلىرى. ئاقيوللۇق بولسىلا، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ۋە قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە ئىشارەت قىلىپ قويدى.

چۆرىسىگە گۈل نەقىش چېكىلگەن، سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق ئاق قەغىزىگە:

«ئەقىل قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا بۇيۇكلۇك تاپۇر.
ئەقىللىك ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىك تىلەككە يېتۇر.»

دېگەن مىسرالار ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان يادىكارنامىنى باش ئۇستىگە كۆتۈرگەن يۈسۈپ بۇغرا قاراخانغا سۇنۇپ بەردى.

— ئەل باشى ئاتا، ئېسىل لىباسىنى، زەر ـ جاۋاھىرنى چوڭلار يوللۇق تۇتتى. پېقىر پەرزەنتلىرى ئالىيلىرىغا كۆڭۈل سۆزۈمنى يوللۇق تۇتۇشنى ئەۋزەل بىلدىم، قوبۇل قىلغايلا.

يۈسۈپ قادىرخان سەل ئېگىلىپ يادىكارنامىنى قولىغا ئالدى ۋە ئىچىدە ئوقۇپ كۆلۈمسىرىدى:

ـــ يارايسەن بالام، سېنىڭ بۇ يوللۇقۇڭ ھەممە سوۋغىلاردىن ئۈستۈن ۋە قىممەتلىك ئىكەن. نېمىشقا ئىسمىڭنى يازمىدىڭ؟

ـــ بۇ يالغۇز مېنىڭلا سوۋغام بولماستىن، سانسىز ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ئارزۇ ـ تىلىكى. ئىسمىم يېزىش ھاجەتسىز، بۇغرا قاراخان ئاتا.

ـــ ئوھوي، مۇنداق دېگىن بالام، ـــ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئەگىم قارا قاشلىرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بۆرىنىڭكىدەك ئوتلۇق كۆزلىرى يۈسۈپكە تىكىلدى، ـــ مەن بۇ يادىكارنامىنى يادلىۋېلىپ كۆڭلۈمدە ساقلايمەن.

ـــ رەھمەت ئەل باشى ئاتا، ئاقيوللۇق بولسىلا.

ـــ سالامەت بولغىن يۈسۈپ، بىز يەنە كۆرۈشىمىز.

يۈسۈپ قادىرخان بالاساغۇن ئەھلى بىلەن خوشلىشىپ مېڭىپ كەتتى.

يەنە بىر ھەپتە ئۆتتى. ئاي تولۇپ كىچىكلەشكە، تومۇز ئۆتۈپ ھاۋا سالقىنلاشقا باشلىدى. مۇھەممەد ئارسلانخانمۇ ئۇزىدى. بولۇنبەگ بۇ كۈيۈئوغلى بىلەن قىزى قۇماربىبىكەگە قارلۇق گۈزەللىرىدىن خىللىۋالغان قىرىق نەپەر كېنىزەكنى، قىساسكار قارلۇق يىگىتلىرىدىن تاللىۋالغان قىرىق نەپەر مەرگەننى سوۋغا ئورنىدا يوللۇق تۇتتى. ئۇلارنىڭ مىنگەن ئاتلىرى ئۇچقۇر، كىيگەن كىيىملىرى ئېسىل ئىدى.

بولۇنبەگ خوتۇن، بالىلىرى بىلەن ئون بىر چاقىرىم يەرگىچە ئۇزىتىپ باردى. قۇماربىبىكە ئاتىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ:

ـــ بۇزرۇكۇارىم، ئۆزلىرىنىڭ مەدىتى بىلەن قىزلىرى قارلۇق مەلىكىسى بەختىگە يەتتى. خۇشال ـ خۇرام قېلىڭلار، ھەرگىز ياش تۆكمەڭلار، ـــ دەپ خوش ئېيتتى. ئۇنىڭ كۆڭ كۆزلىرىدىن تۆكۈلگەن كۆلكە لەۋەن چىرايىنى ئېچىلغان گۈلدەك يېقىملىق قىلىۋەتتى. ئۇنىڭغا سەپسېلىپ تۇرغان مۇھەممەد ئارسلانخان خوتۇنىنىڭ سۆلكەت ـ نازاكىتىدىن زوقلانغان ھالدا

ئاتقا مىنىدى. بولۇنبەگ قىرىق تۆگە، قىرىق ئاتقا ئارتىلغان قىممەت باھالىق قىز مېلىنى، قىرىق نەپەر قۇل ـ دېدەكلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدۇردى.

رەيھاندىن ئۇلارنى ئۇزىتىشقا چىققان ئوردا ئەربابلىرى بىلەن يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ يانغانىدى.

ـــ بالام، زەن قويدىلمىكىن، بولۇنبەگ كېرىلىپ تېرىسىگە پاتماي قالغانىدەك كۆرۈنىدۇ، ـــ دېدى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا تىزگىننى بوش قويۇۋەتكەن كۈيۈئوغلىغا يانداشىپ.

ـــ شۇنداق، ئاتا. تۇلكىمۇ توشقانىنى تۇتۇۋالسا كۆرەڭلەپ كېتىدۇ، ـــ رەيھاندىن قېينىئاتىسىنىڭ بۇ توغرۇلۇق ئوي ـ پىكرىنى بىلمەكچى بولۇپ ئېتىنى ئاستىلاتتى.

ـــ ھېچ بىلمىدىم، بۇغرا قاراخان بولغان شۇنداق ئەقىللىك زات، قاراپ تۇرۇپ ئوغلىغا بىر سۆيىقەستچى قارا نىيەتنىڭ ھازارۇل قىزىنى ئېلىپ بەردى. بۇ زادى نېمە ئۇچۇن، نېمە ئۇچۇن قۇدام؟ ـــ رەيھاندىنغا يېتىشۇالغان ئادامتوغرۇلمۇ كۆڭلىگە سىغدۇرالمايۋاتقان ئەندىشىسىنى بىلدۇردى.

ـــ پېقىرمۇ تەقدىر ـ ئىرادىنىڭ بۇنداق بولۇشىدىن ئۇمىدۋار ئەمەس، ـــ دېدى رەيھاندىن خىيالچان ھالدا، ـــ ئەسلىدە، بۇغرا قاراخاننىڭ ئوغلىغا بولۇنبەگنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىش ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى كۆتۈرۈۋېتىش ئۇچۇن ئىدى، ئىش ئۇنداق بولمايدىغانىدەك تۇرىدۇ...

ـــ توغرا دېدىلە، بالام، ـــ قوشۇلدى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا ئۇھ تارتىپ، ـــ ئىشلار بىز كۈتكەنىدەك بولمىدى.

كۈيۈئوغلى بىلەن قىزىنى يولغا سالغان بولۇنبەگ شەئبان ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئەلى تېگىن بىلەن يولغا چىقتى. ئۇ بالۇاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ماڭغانىدى. بالاساغۇندا قالغان چوڭ ئوغلى بوزاغۇدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، خېلى يەرگە بارغۇچە ئارقىسىغا قاراپ ئۇنىڭغا خوش ئېيتتى. لېكىن،

كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدە، بۇ قېتىمقى ئايرىلىشتىن خۇش ئىدى. ماۋرائۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خارەزىم دىيارىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتنىڭ ئېلىكخانى ئەلى تېگىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلالايدىغانلىقىدىن، ئوغلىنىڭ بالاساغۇندا ئەھمەد تېگىنىنى مايىل قىلىپ، ۋاقتى كەلگەندە ئۆزىگە ھەمدەم بولغۇزالايدىغانلىقىدىن نېمىشقا سۆيۈنمىسۇن؟

بولۇنبەگ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن باشلاپلا ئەلى تېگىنىنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقىپ، ئۇنى ئۆزى بىلەن مەسلىھەتلەشمەي تۇرۇپ بىر ئىشقا تۇتۇش قىلالمايدىغان، ئۆزىنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ جەڭگە ئاتلىنالمايدىغان ھالغا كەلتۈردى. ئوغلى بوزاغۇ ئۇنىڭ سىرداش بۇرادىرى دوقاقبەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇردى.

— ئەلى تېگىن ئالىيلىرى، پاساھەت، شىجائەت بابىدىن ئېيتقاندا، ئېلىكخان ئەمەس، بۇغرا قاراخان بولۇش ھەزرەتلىرىگە ئەڭ مۇناسىپ كېلىدۇ. ئاۋامۇ ئۆزلىرىنى «ئەلى تېگىن سانى»[1] دەپ ھۆرمەت بىلەن ئاتىماقتا. ئەلۋەتتە، ئۆز ئورۇنلىرىنى ئۆزلىرى ئىگىلىمىسىلە، باشقىلار ھەرگىز ئۇنۇپ بەرمەيدۇ، — دېدى بولۇنبەگ قىشلىق سارايدا ئوسۇلچى قىزلارنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈۋاتقان ئەلى ئېلىكخانىنى قۇترىتىپ.

— نېمە دېدىڭىز يۇغرۇش؟ — پۇتۇن دىققىتى نېپىز يىپەك كىيىملەر بىلەن ئوسسۇل ئوينىۋاتقان قىزلاردا بولغان ئەلى تېگىن سىگار يان بولۇپ، بولۇنبەگكە قۇلىقىنى يېقىن قىلدى.

— ئالىيلىرى بىلەمدىلىكىن، دۇنيادا ئەڭ ساھىبجامال قىزلار ئوردۇكەنتتىن چىقىدۇ. ئەگەر ھەزرەتلىرى بۇغرا قاراخان بولغان بولسىلا، ئوردۇكەنت قىزلىرىنىڭ ئوسسۇلىدىن ھۇزۇرلىنىپ زادى قېرىمايتتىلە، — بولۇنبەگ مۇددىئاسىنى

① «ئەلى تېگىن سانى» — ئەلى تېگىن ئىككىنچى دېگەنلىك بولىدۇ.

ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن بىلدۈردى.

— ھا ـ ھا ـ ھا،... — تەختتە يانپاشلاپ ئولتۇرغان ئەلى تېگىن قاقاھلاپ كۈلدى.

— ئوردۇكەنت قىزلىرى سەمەرقەنت نازىنىنلىرىدىن گۈزەلمۇ؟

— گۈزەل، گۈزەل، ئالىيلىرى. يېقىملىق ئاۋازىدىن كۈيچى بۇلبۇلنى، لەۋەن چېھرىدىن قىزىلگۈلنى خىجىل قىلغۇدەك ساھىبجامال. كۆرسىلە بىلىدىلا، شۇنداق...

— كۆرگەن، — ئۇنىڭ گېپىنى بۆلدى ئەلى تېگىن، — تۇغقانلارنىڭ قىزلىرىنى، كوچا ـ كويلاردىكى قىزلارنى كۆرگەن، ماڭا ئۇنچىۋالا چىرايلىق كۆرۈنمىگەندى، يۇغرۇش.

بولۇنبەگ گەپتە كەتكۈزۈپ قويغانلىقىنى بىلىپ ئالدىراپ دېدى:

— توغرا دېدىلە ئالىيلىرى، سىلى كۆرگەن قىزلار بۇغرا قاراخانغا تارتۇق قىلىنغان ئوردۇكەنت رەنالىرىدەك گۈزەل ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنداق ئۇز، دىلىرەبا قىزلارغا بۇغرا قاراخان بولغاندىلا ئېرىشكىلى بولىدۇ، — بولۇنبەگ بۇ سۆزى بىلەن ئەلى تېگىنىڭ كۆڭلىگە بىر ئوت سالدى.

«بۇغرا قاراخان بولۇشۇم كېرەك. ئاكام ئەھمەد تېگىن بىلەن بىرلىشىپ، ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماي قويمايمەن» دەپ ئويلىغان ئېلىكخان ئۇسسۇل ئۆيناۋاتقان كېنىزەكلەرگە، ۋەزىر ـ ۋۇزرالارغا رۇخسەت بېرىپ ئورنىدىن قوپتى.

— يۇغرۇش باشى، سىز قېلىڭ.

— خوپ، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ تىزلاندى.

يۈزلىرىدە چېچەك ئىزى قالغان شالاڭ ساقاللىق ئەلى تېگىن يەنە تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

— توختاپ تۇرۇڭ يۇغرۇش، ئولتۇرۇڭ.

بولۇنبەگ قورقۇمسىراپ ئولتۇردى. ئەلى تېگىن سەل

ئېڭىشىپ دېدى:

ــ سىز بايا، بۇغرا قاراخان بولۇش ئالىيلىرىغا مۇناسىپ دېدىڭىز. بۇ ئېيتىش ئاسان بولغان بىلەن ئەملىگە ئاشۇرۇش ئىنتايىن قىيىن بولغان مۇشكۇلات. مەن بىلەن بىر ئاندىن بولغان ئاكام ئەھمەد ئېلىكخان بىلەن بىرلىشىپ، يۇسۇپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرەيمىكىن دەيمەن.

ــ دانا ئىكەنلا، ئالىيلىرى، ئەمما ئالدى بىلەن بىرلىشىدىغان ئۇ ئاكىلىرى ئەمەس، سەلجۇق ئېلىنىڭ سۇلتانى توغرۇلبەگ بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇقبەگ[1]دۇر، ــ يۇرىكى ئورنىغا چۈشكەن بولۇنبەگ ئېلىكخانىنىڭ ئۆزىگە مايىل بولغىنىدىن خۇش بولدى. قورقۇش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھەجايىدى.

ــ نېمە ئۈچۈن؟ ــ ئەلى تېگىن جاۋاب بەرمەستىن سوئال قويدى.

ــ ئالىيلىرى، سەلجۇقىيلارنىڭ سۇلتانى بولغان توغرۇلبەگ غەزنەۋىلەرنىڭ بىرمۇنچە يېرىنى تارتىۋالدى. رۇم پادىشاھقا زەربە بەردى. پارسلارنى قورقۇتتى. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىدىغان بولسىلىرى، يۇسۇپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپلا قالماي، ئاكىلىرى ئەھمەد ئېلىكخاننى بۇغرا قاراخان بولۇش توغرىسىدا ئېغىز ئاچالمايدىغان قىلىپ قويغىلىمۇ بولىدۇ.

ئالتۇن تاج ۋالىلداپ تۇرغان بېشىنى ئاستا لىڭشىتقان ئەلى تېگىن بولۇنبەگنىڭ سۆزلىرىنى ئورۇنلۇق بىلىپ سورىدى:

ــ سەلجۇقىيلارنىڭ ئۇ سۇلتانى بىلەن قانداق مۇناسىۋەت باغلايمەن؟

ــ بۇ ئىشنى ماڭا تاپشۇرسىلا، ئالىيلىرى، ــ بولۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلاندى.

ــ بولىدۇ، يۇغرۇش، سىزگە تاپشۇردۇم، ــ ئەلى تېگىن بىردەم ئويلىۇبلىپ، بولۇنبەگكە كۆزلىرىنى تىكتى، ــ

① سەلجۇقبەگ ــ سەلجۇقىيلار سۇلتانلىقىنى قۇرغۇچى، سۇلتان توغرۇلبەگ ئۇنىڭ نەۋرىسى.

سەلجۇقىيلار ئېلىگە يالۋاچ بولۇپ بېرىپ كېلىدۇ. سۇلتان توغرۇلبەگ ماڭا بەش تۈمەن لەشكەر بىلەن يارداەم بېرىشكە ماقۇل بولسىلا، قاراخانىيلار مەملىكىتى ئۇنىڭ ھامىيلىقىدا بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈڭ.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، بەك دانا ئىكەنلا...

بولۇنبەگ بۇ مەسلىھەت بولۇپ ئۇچىنچى كۈنى تۇنده، ئۆزىنىڭ چاپارمىنى چاۋاربەگنى بارسغاندىكى قىزى قۇمارىبىكەنىڭ يېنىغا، خاس نۆكىرى قابانىنى بالاساغۇندىكى ئوغلى بوزاغۇنىڭ يېنىغا ماڭدۇردى. ئاندىن بىر ھەپتە تەييارلىق قىلىپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن سەلجۇقىيلار ئېلىنىڭ پايتەختى رەي[1] شەھىرىگە يۈرۈپ كەتتى.

سوغۇق قىش ئۆتتى. ئىللىق كۆكلەم ئالەمگە قۇچاق يايدى. دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار كۆكىرىپ، ئالما ـ شاپتۇلالرنىڭ چېچەكلىرى ئېچىلدى. سەمەرقەنت توي كۈنى ياسانغان قىزدەك ئاجايىپ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. تاقىتى تاق بولغان ئەلى تېگىن بولۇنبەگنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. غورا ئالا بولغاندا ۋەزىر قايتىپ كەلدى. ئۇ ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن تاج بىلەن كۈمۈش ساپلىق زۇلپىقار سەپىرىنىڭ ئۈتۈقلۇق بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ئۇنىڭ جاۋابىغا تەقەززا بولغان ئەلى تېگىن كۆكلەم تۈسىنى ئالغان باغچە سارايدا قوبۇل قىلدى.

— سۇلتان توغرۇلبەگ لەشكەر بىلەن يارداەم بېرىشكە ماقۇل بولدىمۇ؟ — سورىدى ئۇ.

— سۇلتان توغرۇلبەگ بىننى مىكائىل بەگ ئالىيلىرى ناھايىتى كاتتا شاھىنشاھ ئىكەن. ئۇ مىكائىل بىننى سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى كۆرەڭ، رەھىمسىز بولۇپ، ئالىمەن دېگەن يەرنى ئالماي قويمايدىكەن. ئۇنىڭ ھەشەمەتلىك تەختىگاھى ئالدىدا مېنى تىترەك باستى...

— بەس، ئۇنىڭ شۇنداق كاتتا سۇلتانلىقىنى بىلدىم،

---

① رەي — ئىراننىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى شەھەر.

يۇغرۇش. زادى ماڭا ياردەم قىلغۇسى بارمىكەن، يوقمۇ؟ مۇشۇنى سۆزلەڭ.

ــ ئالىيلىرى، بار ئىكەن، بار ئىكەن، ــ ئالدىراپ جاۋاب بەردى بولۇنبەگ، ــ ئەمما ناھايىتى تەستە ماقۇل كەلتۇردۇم.

ــ ماقۇل بولدىمۇ زادى؟

ــ ئۇ مەن ئۇچۇن بەش تۇمەن لەشكەر ھېچ گەپ ئەمەس. ئەلى تېگىن قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ مېنىڭ ھامىيلىقىمدا بولۇشىنى خالىسىلا، ئون تۇمەن لەشكەر بىلەن ياردەم بېرىشكە تەييارمەن، دەپ بۇ ئالتۇن تاج بىلەن قىلىچنى ئالىيلىرىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى.

ــ يۇغرۇش، سىزدىن بەك مىننەتدارمەن.

ــ ئالىيلىرى ئۇچۇن پەرمانبەردارمەن. سۇلتان توغرۇلبەگ ئالىيلىرىغا قايىل بولدۇم. ئۇ قورقۇمسىز باھادىر ئىكەن. پارس، ئىراق، خۇراسان ئەللىرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئاپتۇ. غەزنەۋىلەر پادىشاھى سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇ مىنىپ جەڭگە كىرگەن پىلنى ئولجا ئاپتۇ. زۆرۇر تېپىلسا ئۆزى مىنىپ جەڭگە كىرىدىكەن. ئۆزلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ئاشۇ پىلغا مېنى مىندۇردى. دۇنيادا تەڭدىشى يوق دانا يۇغرۇش باشى نىزامۇلمۇلىك بىلەن بىللە سەير قىلدىم.

ــ سۇلتان مەھمۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ ئوبدان قىپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئاكام يۈسۈپ قادىرخان قۇدا بولۇشۇپ يېقىنلىشىپ كەتكەنىدى.

ــ پاخشى بولغان تۇخۇم ئەسلىگە كەلمەيدۇ، ئالىيلىرى، زەربە يېگەن غەزنەۋىلەر ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخانغا قاياش بولالمايدۇ. ئەمدىكى گەپ، بىر قورساقتىن چۇشكەن ئاكىلىرى ئەھمەد ئېلىكخاننى ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىشقا ئالدىرىتىش.

ــ ئالدىرىتىش؟ ــ ئەجەبلەنگەن ئەلى تېگىنىڭ قاشلىرى سەكرەپ كەتتى.

— ماقۇل قىلماي تۇرۇپ، قانداق ئالدىراڭقىلى بولىدۇ دەپ، بۇ گەپنىمدىن ھەيران قېلىۋاتىلىغۇ ـ ھە، ئالىيلىرى؟ دېمەكچى بولغىنىم، ئەھمەد ئېلىكخان چوقۇم ماقۇل بولىدۇ. ئۇنى ماقۇل قىلىپلا قالماي، ئالدىرىتىش پايدىلىقكى، تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇش كېرەك؟

— قانداق قىلىپ يۇغرۇش؟

— بۇ ئىشنىمۇ ماڭا قويۇپ بەرسىلە، كۆڭۈلدىكىدەك ئادا قىلىمەن.

— ئۇنداقتا، قۇزغۇردۇغا سىزنى ئەۋەتسەم بولغۇدەك.

— ئەلۋەتتە، ئۇ كۆرەڭ ئاكىلىرىنى مەنلا ئۇنەكىكە كەلتۈرەلەيمەن، تەدبىرىمدىن ھەيران قالىدىلا.

— قانداق تەدبىر ئۇ؟

— چەللىدە ئات چاپتۇرۇش تەدبىرى.

— ياخشى. قۇزغۇردۇغا بېرىپ، ئاكامنى ئۇچ تۇمەن لەشكەر بىلەن يۇرۇش قىلىشقا كۆندۈرۈڭ ـ دە، ھايال بولماي سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىڭ.

— باش ئۇستىگە. ئاكىلىرىڭ سۇۋغا ـ سالىمى بىلەن خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىمەن، خاتىرجەم بولغايلا.

— سىز يېنىمدا بولمىسىڭىز، قانىتى كېسىلگەن قۇشتەك تېپىرلاپ قالىدىكەنمەن، يۇغرۇش.

— تېز قايتىپ كېلىپ يانلىرىدا بولىمەن، ئالىيلىرى.

— ئەگەر مەقسىتىمىز ئەمەلگە ئېشىپ مەن بۇغرا قاراخان بولسام، سىزنى سەمەرقەنتكە ئېلىكخان قىلىمەن.

— مەن ھەممىدىن ئالىيلىرىڭ يېنىدا تۇرۇشنى ئەۋزەل بىلىمەن.

— ئۇنداق بولسا، يولغا چىقىش تەييارلىقىنى قىلىڭ.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ كەينىچە مېڭىپ باغچە سارايدىن قايتىپ چىقتى. ئوردا ئىچىدىكى قەسىرىگە

كېلىپ خوتۇن - چۆرىلىرى، بالىلىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئايبانۇ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى بورداپ باققان قويدەك قۇيرۇق سېلىپ سەمرىپ كەتكەنىدى. بۇ خوتۇندىن رايى يېنىپ قالغان بولۇنبەگ خالىمايراق ئۇنىڭ بىلەن كېچىنى بىللە ئۆتكۈزدى. بوزاغۇ بىلەن قۇماربىكەنىڭ ئانىسى بولغان ئايبانۇ خېلىلا ھال تارتىپ قالغانىدى. تاشقىرىدا مۇشۇكتەك بەز پۇراپ يۈرىدىغان ئېرىنى ئۆيدە بولسىلا كىرگىلى تۆشۈك تاپالماي قالغان چاشقانىدەك بىچارە قىلىپ قويايتتى، ھەرنە قىلىپ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇناتتى. تۇلكىدىنمۇ قۇۋ، مەككار بولغان بولۇنبەگ، قىزىل گۆھەر كۆزلۈك، ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننارنى ئايبانۇنىڭ ياغ تولۇپ كەتكەن بوينىغا ئېسىپ:

— ئاغىچا خېنىم، گۈزەل رەي شەھىرىدىن ئېلىپ كەلدىم. شاھىنشاھ توغرۇلبەگ ئالىيلىرىنىڭ دانىشمەن ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك ئالاھىدە سىزگە سۇۋغا قىلىپ بەردى، — دەپ بىشەم، كوت - كوت خوتۇنىنى پىلىكتەك يۇمشىتىۋەتتى. ئايبانۇ:

— رەھمەت ۋەزىر ئەزەم، سىلىنى خويمۇ سېغىنغانىدىم، كېلىپ مېنى سۆيۈندۈرۈۋەتتىلە، — دېدى لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىنى يېقىپ. بىراق، ئېرىنىڭ بالاساغۇنغا باريدىغانلىقىنى ئاڭلاپ:

— سىلىدىن باشقا كىشى يوقمىكەن، ۋەزىرئەزەم. قەيەرگە بۇيرۇسا بىر پارچە نانغا زار دېدەكتەك غۇيۇلداپ كېتىۋېرىدىكەنلا. تايىنلىق قۇزغۇردۇدىكى سالپاساياق جالاپلارنى سېغىنىپ قالغان بولغىيدىلە، — دېدى پەيلىنى بۇزۇپ.

— يوقسۇ خوتۇن، ئېلىكخان ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە زۆرۈر بىر ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن بارماقچى بولۇۋاتىمەن، بولمىسا ئوتلۇق قۇچىقىڭىزدىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلغۇم يوق، — ئۇ خوتۇنىنى ئالداپ - سىلاپ ئاخىرى ماقۇل قىلدى.

2

بولۇنبەگ بۇ قېتىم رەي شەھىرىگە بىللە بارغان نۆكەر ـ ياساۋۇللاردىن ئىككى ھەسسە كۆپ سىپاھ بىلەن ھەيۋەتلىك سەپ تۈزۈپ يولغا چىقتى. شۇ ماڭغان پېتى بارسغانغا باردى. خوتۇنغا كۈندىن ـ كۈنگە ھېرىس بولۇپ كېتىۋاتقان مۇھەممەد ئارسلانخان بۇ ئۇشتۇمتۇت كەلگەن قېينىئاتىسىنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. قۇمارىبىكە ئاتىسىنىڭ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن كەلگىنىدىن خۇشاللانغان بولسىمۇ، مۇددىئاسىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى. ئۇ جىددىي تۇستە:

ـــ ئاتا، ئالدىراپ كەتكەندەك قىلىسەن. بۇ ئىشقا بىزنى ئارىلاشتۇرما، مېنىڭمۇ ئويلىغانلىرىم بار. ساڭا پۈتلىكاشاڭ بولمايمەن، ئەگەشكۈممۇ يوق، ـــ دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

بولۇنبەگ قىزىنىڭ ئۆزىگە زىيان يەتكۈزمەيدىغانلىقىغا ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئارتۇقچە تالاش ـ تارتىش قىلماي، ئالدىراپ بالاساغۇنغا يول ئالدى.

ھاۋا كۈندىن ـ كۈنگە ئىسسىپ، چۈ دەريىسى ۋادىسىغا تېرىلغان بۇغداي مايسىلىرى باشاق تۈتقانىدى. ھەرياقتىن كاككۇك، بۈلبۈلنىڭ ئاۋازى ئاڭلىناتتى. ئۇ سىپاھلارغا دەريا بويىدا توختاپ تۇرۇشنى بۇيرۇپ، ئاتتىن چۈشتى، زاۋال ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى.

بولۇنبەگ ئوقچۇپ ئېقىۋاتقان دەريانا كۆز سالدى. بۇ دەريانا چۆمۈلۈپ، قىرغىقىدا ئوينىاپ ئۆسكەنلىكى يادىدىن كەچتى. بۇ ياشقا كەلگۈچە ئېغىر كۈنلەرگە قالماي، ھۇزۇر ـ ھالۋەتتە ياشاپ كەلگەنىدى، ئۇ بۇنىڭغا قانائەت قىلمايتتى.

كۈن پېتىپ قارا تۇن چۈ دەريانا ۋادىسىغا چىدىرىنى يايدى. بولۇنبەگ سىپاھلارنى ئاتلاندۇرۇپ مېڭىپ، «قوۋۇقى سەمەرقەنت»تىن بالاساغۇن شەھىرىگە قەدەم قويدى.

«رەيھاندىنبەگ نېمە ئىشلارنى قىلىۋەتتىكىن؟ ئېلىكخانىنى ئۆزىگە تارتىپ گېپىدىن چىقمايدىغان قىلىۋالدىمكىن؟ مەيلى، قانچىلىك يۇز ـ ئابروي تاپقانلىقىدىن قەتئىينەزەر، بۇ نۆۋەت ئۇنى قاپقانغا دەسسەتمەي قويمايمەن. بوزاغۇ قانداق تۇردىكىن؟ ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ باقاي...» ئۇ خىيال بىلەن ئۆز قورۇسىنىڭ بوسۇغىسى ئالدىغا كېلىپ قالغىنىنى بىلمەي قالدى، ئاي قاراڭغۇسى ئىدى. بولۇنبەگ ئوتقاش يورۇقى چۈشكەن ئىشىكنىڭ تۆچ ھالقىسىنى قاقتى.

ـــ كىم؟ ـــ بىرسىنىڭ خىرىلدىغان ئۇنى ئاڭلاندى.

ـــ بۇ مەن، ئادابۇ، ئىشىكنى تېز ئاچ؟

زەنجىر شاراقلىدە ئېلىنىشى بىلەن ئىشىك غىچىلداپ ئېچىلدى. چاچ ـ ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقارغان بىر بوۋاي جىنچىراغنى بولۇنبەگنىڭ توپا ـ چاڭ باسقان يۈزىگە تۇتۇپ، ھاپىلا ـ شاپىلا تىزلاندى. ئۇ لاغىلداپ تىترىدى.

ـــ يۈغرۇش باشى جانابلىرى بەگ غوجام، مۇبارەك قەدەملىرى قورۇيىمىزغا قۇت كەلتۈرگەي.

ـــ ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، بوۋاي. تۈرغىن، ئوغلۇم ئۆيدىمۇ؟

ـــ ئۆيدە، بەگ غوجام، ـــ بوۋاي تەستە تۇردى.

بولۇنبەگ چاۋارىبەگكە سىپاھلارنى ئارقا قورۇغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرۇپ، ھويلىغا ئاياغ باستى. كۈندۈزى بولغان بولسا پېشايۋاندىكى توپا ـ چاڭنى، تورۇسلاردىكى ساڭگىلاپ كەتكەن تورلارنى كۆرۈپ كايىغان بولاتتى. قاراڭغۇ تۈن قورۇدىكى مەينەتچىلىكنى ئۇنتۇغا كۆرسەتمىدى. شام ـ چىراغلار يېنىپ تۈرغان مېھمانخانىغا كۆز سالغان بولۇنبەگنىڭ قۇلىقىغا شوخ پەدىگە چېلىنغان ئۇد، داپنىڭ ئۇنى كىردى. دېدەك ـ خىزمەتكارلار ئىچىدىغان، يەيدىغان نەرسىلەرنى توشۇۋاتاتتى. بولۇنبەگ تەزىم قىلىپ تۈرغان ئادابۇغا قارىدى:

ـــ بۇ نېمە گەپ؟

ـــ ئالىيلىرى، بوزاغۇ غوجامنىڭ مېھمانلىرى بار.

بولۇنبەگ «ئوغلۇم تېگمەن، چاغرىبەگلەرنى چاقىرغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ دەھلىزگە، ئاندىن مېھمانخانىغا كىردى. بۇرنىغا شارابنىڭ ھىدى ئۇرۇلدى. يۈزى ئوچۇق بەتبەشىرە چوكانلار بىلەن شاراب ئىچىۋاتقان بوزاغۇ بولۇنبەگنى كۆرۈپ دەررۇ ئورنىدىن تۇردى.

— ئاتا، كەلگىنىڭنى بىلمەپتىمەن.

— بۇ نەجىس قانجۇقلىرىڭنى دەرھال يولغا سېلىۋەت!

— ماقۇل، — بوزاغۇ چوكانلارنى تېز چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى.

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، كەيپى ئۇچقان بوزاغۇ دېدى:

— ئەجەب تۇيۇقسىز كېلىپ قالدىڭغۇ، ئاتا؟ بۇنداق كېچىدە كېلىشىڭدىكى سەۋەبنى ئېيتىپ بېرەرسەن؟

«نېمىدېگەن قوپال مەخلۇق بۇ؟ بىر ئوغۇل بولۇپ قالدى — دە، خەير...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگ ھۇرپىيىپ تۇرغان ئوغلىنىڭ مۇرىسىدىن بېسىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزىمۇ كۆرپىگە يۆكۈندى. كېلىش سەۋەبىنى يوشۇرماي ئېيتىپ بولۇپ دېدى.

— ئوغلۇم، ئەمدى گەپ ئەھمەد ئېلىكخاندا قالدى. بۇ تېگمەن مەرھۇم بۇغرا قاراخان تۇغانخاندەك قارامىلىقى، شۆھرەتپەرەسلىكى بىلەن تۇغانخان سانى دەپ ئاتالغان. ئۇ نام قازانسىلا شۇنىڭغا مەغرۇرلىنىپ ئۆتىدىغان ئادەم. ئېيتقىنا، سەن قانداق قارايسەن؟

— ھەي ئاتا، سەن بۇ تېگىنگە قانداق قارىسام مەنمۇ شۇنداق قارايمەن. بۇ تېگمەن قاپاقباش، گول ئىكەن، كىم ماختىسا شۇنىڭ گېپىنى راست دەيدىكەن، ھازىر رەيھاندىنبەگ بىلەن يېقىنلىشىپ كەتتى. لېكىن، سەن ئۇنى ئۆزۈڭگە مايىل قىلالايسەن، سۆزدە ھەرگىز كەتكۈزۈپ قويما.

بولۇنبەگ كۆڭلىدە: «ئەقىل كىرىپ قاپتۇغۇ بۇ تەلۇنگە» دەپ، بوزاغۇنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى.

— جېنىم بالام، سەنچۇ، تۇغانخان سانى بىلەن يېقىنلىشىپ

كەتكەنسەن؟

— سەن مېنى بەك دۆت چاغلايسەن، ئاتا. مەن دۆت ئەمەس، سەندەكلا ئەقىللىك، سېنى دوستانمەن. تۇغانخان سانى مېنىڭ ئالتىنمدا. گەرچە رەيھاننىنبەگ بىلەن يېقىنلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ماڭا ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، جاندارلار ئەمىرى مەن - دە، ئۇ بۇنى ئېسىدىن چىقىرالامدۇ؟! — بوزاغۇ شىركەيپ بولغىنى ئۈچۈن راسا پو ئاتتى.

— ئۇقتۇم بالام، ماڭا ھەممە نەرسە چۈشىنىشلىك بولدى. تۇغانخان سانىنى ئېيتقىنىمغا كۆندۈرىمەن، دېگىنىمنى قىلغۇزىمەن. قاراپ تۇر، سەنمۇ كاتتا سۈباشىلاردىن بولۇپ قالسەن. ئەمما، شۇنى ئېيتىپ قويايي، زىناخورنىڭ ئۆمرى كوتا بولىدۇ. بۇزۇق خوتۇنلارنى ئۆيگە باشلاپ كېلىۋەرمە، بولامدۇ؟

— بولىدۇ، ئاتا، بولىدۇ، ئاياللارنى باشلاپ كەلمەي. لېكىن، سەن ھازىرغىچە ياشاپ كېلىۋاتسەنغۇ.

— ئاغزىڭنى يۇم، بەتبەخت! — دېدى بولۇنبەگ ئاچچىقلىنىپ. ئۇ كېيىنكى سۆزنى قىلغىنىغا پۇشايمان قىلدى، — سەن ئۆيلەنمەي يۈرۈپ ئوساللىشىپ كېتىپسەن.

— ئۆيلەپ قويمىسام، خوتۇن سېغىنمامدىمەن؟

— مەن دېگەنگە ئۇنمىسام، يا ئۆزۈڭ تېپىپ ئۆيلەنمىسەڭ، مەن قانداق قىلىمەن؟

— مەن رەيھاننىنبەگنىڭ قىزىدىن باشقا قىزنى ئالمايمەن، ئاتا. ئۇنىڭ تۆتىنچى قىزى ياتلىق بولغىنى يوق.

— ئۇچ قىزىغا كۆز تىكىپ بىرسىنىمۇ قولغا چۈشۈرەلمىدىڭ. ھەي، قانداق بولاركىن؟

— قانداق بولاركىن دېگىنىڭ نېمىسى؟ ئېلىپ بېرىسەن. ئەگەر ئۇ قىز بويۇنتاۋلىق قىلىدىكەن، بۇ نۆۋەت ئاچىلىرىدەك ساق قۇتۇلالمايدۇ، — بوزاغۇنىڭ شاراب تەپتىدىن قىزارغان كۆزلىرىگە قان قۇيۇلدى.

بولۇنبەگ قىزىشىپ كېتىۋاتقان ئوغلىنىڭ سەپرايىنى

ئۆرلەتمەسلىك ئۇچۇن، ئارتۇقچە گەپ قىلماي ئۆيدىن ھويلىغا چىقتى. سىپاھلار بىلەن تاماق يەپ، يېرىم كېچە بولغاندا ئۆزىنىڭ تاقاپ قويۇلغان ھوجرىسىغا كىرىپ ئۇخلاپ قالدى. ئۇ ئۆندەرەپ ئويغانغاندا، كۇن چىقىپ بىر غۇلاچ كۆتۇرۇلگەنىدى. بولۇنبەگ سىپاھلارنى كەينىگە سېلىپ، ئىلگىرى بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوردىسى بولغان ئېلىكخان سارىيىغا كەلدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق كەلگەن بوزاغۇدىن بولۇنبەگنىڭ سەمەرقەنتتىن كەلگىنىنى ئاڭلىغان ئەھمەد ئېلىكخان ئۇنى دەرھال قوبۇل قىلدى.

بولۇنبەگ تەخت ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرۇپ سالام بەردى، تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراپ دېدى:

ـــ ۋاپادار، دانا ئىنىلىرى ئالىيلىرىدىن ھال سوراپ كېلىش ئۈچۇن پېقىرنى ئەۋەتتى. ئېگەر ـ ئۇزەڭگىلىرى، يۇگەن ـ تارتمىلىرى ئالتۇن ـ كۇمۇشتىن بولغان سەمەرقەنت ئارغىمىقىدىن توققۇزنى ئۆزلىرىنىڭ مىنىپ جەڭگاھلاردا جەۋلان قىلىشلىرى؛ خارەزمنىڭ ساھىبجامال قىزلىرىدىن توققۇزنى خىزمەتلىرىدە بولۇشى؛ توقۇز تۆگىگە ئارتىلغان ئەنجان بەقەسەمى، بۇخارا ئەتلىسىنى خانىش ـ كېنىزەكلىرىنىڭ تىكتۇرۇپ كىيىشى؛ ئۇچ يېرىگە گۆھەر كۆز قۇيۇلغان ئالتۇن كەمەرنى شاھانە تون ئۇستىدىن باغلاپ دەۋران سۇرۇشلىرى ئۇچۇن ھەزرەتلىرىگە تارتۇق قىلىپ ئەۋەتتى، ئاز كۆرمەي قوبۇل قىلغايلا.

ـــ قوبۇل قىلدىم. ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ يۇغرۇش. قەدىردان ئىنىم ۋە ئۇنىڭ بالىچاقىلىرى ئوبدان تۇرۇۋاتقاندۇ؟ مۇشۇ دەم ئۇلارنى كۆرگۈم كېلىۋاتىدۇ، ـــ دېدى سوۋغىلاردىن مەمنۇن بولغان تۇغانخان سانى.

ـــ ئاللاتائالانىڭ پاناھىدا، ئالىيلىرىنىڭ دۇئالىرى بەرىكاتىدا ئامان ـ ئېسەن، ئوبدان تۇرۇۋاتىدۇ، ـــ ئۇ تۇغانخان سانىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىدىن ئورۇن ئالغان شەيخۇلئىسلام، ئەمىر ـ

ئەركانلارغا تەۋەززۇ بىلەن ئېگىلدى، ــ ئەلى تېگىن ئالىيلىرى رەيھانىدىنبەگ باشلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالارغا بىردىن ئات ۋە تونىنى ئىچىگە ئالغان خىلئەت ئەۋەتتى، قوبۇل قىلىشقايلا.

ــ ئەلى تېگىن ئالىيلىرىغا ئاللا رەھمەت قىلسۇن، ــ دېيىشتى ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ئورۇنلىرىدىن دۇررىدە تۇرۇپ. مۇشۇ تاپتا بولۇنبەگنىڭ ئابرۇيى كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى.

رەيھانىدىن بۇ ۋەزىرنىڭ سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا بىكار كەلمىگىنىنى، ئۇ سارايغا كىرگەندىلا نېمىشقىدۇر كۆزلىرىنى ئۆزىدىن قاچۇرغانلىقىغا قاراپلا بىلگەنىدى. شۇنچە كۆپ ۋە ئېسىل سوۋغاتلارنىڭمۇ غەرەزسىز ئەۋەتىلمىگەنلىكى ئۇنىڭ بۇ گۇمانىنى تەستىقلايتتى. رەيھانىدىنىنىڭ كۆڭلىدە شۇ ھامان بىر پىلان تۇزۇلدى.

ئىنىسى ئەلى تېگىن ئېلىكخاندىن مىننەتدار بولغان ئەھمەد تۇغانخان سانى:

ــ جانابلار، سەمەرقەنت ئېلىكخانى قەدىردان ئىنىمنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، يۇغرۇش باشى بولۇنبەگنىڭ مۇبارەك قەدەمىنى قۇتلۇقلاپ بەگ تەركىسى ئۆتكۈزمەكچىمەن، قەدەم تەشرىپ قىلغايسىلەر، ــ دېدى تەختتە گىدىيىپ ئولتۇرغىنىچە، ئۇ ئوڭ يېنىدىن تۇتىچى ئورۇندا ئولتۇرغان ئاغىچى ئۇلۇغىغا كۆز تىكتى، ــ كەنچ لىيۇ[1] تەييارلانسۇن، ئالاھىدە ئىشكۈم[2]قويۇلسۇن، بوغۇز[3] خىلمۇخىل بولسۇن، فۇقا، مەيزاپ، مۇسەللەس، بوزا كۆپ كەلتۈرۈلسۇن. قىمىز، جۇلاپ، شەربەت ئۆكسۈپ قالمىسۇن. تاي، بوتىلاق، موزايلار سويۇلۇپ پۇتۇن پېتى كاۋاپ قىلىنسۇن، تۇتغۇچ مول بولسۇن. بەگ تەركىسىدىن كېيىن چىش[4] كىراسى بېرىلسۇن !

① كەنچ لىيۇ ــ ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە راسلانغان داستىخان.
② ئىشكۈم ــ پۇتسىز شىرە.
③ بوغۇز ــ تاماق.
④ چىش كىراسى ــ زىياپەتتىن كېيىن بېرىلىدىغان ھەدىيە، سوۋغات.

ـــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، ـــ ئاغىچى ئۇلۇغى ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

ـــ ئەمدى بەگ تەركىسى باشلانغىچە ئارام ئېلىڭلار!

ـــ ئېلىكخان ئالىيلىرىغا رەھمەت، ـــ دۇررىدە قويۇقان ۋەزىر ـ ۋۇزرالار سارايدىن چىقىشقا باشلىدى.

ـــ سىز قېلىڭ، يۇغرۇش باشى.

خىيال بىلەن چىقىپ كېتىۋاتقان رەيھانىدىن توختاپ قالدى.

ـــ خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، ئالىيلىرى.

ـــ بولۇنبەگ بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا رايىڭىز بارمۇ؟

ـــ ئەلۋەتتە، ئالىيلىرى.

بولۇنبەگ تۇغانخان سانىنىڭ رەيھانىدىنىي ئېلىپ قالغىنىدىن كۆڭلى غەش بولسىمۇ، چاندۇرماي باش لەڭشىتىپ ھەجايىدى.

تۇغانخان سانى ئۇلارنى باشلاپ سارايغا يانداش سېلىنغان ئىستىراھەت ئۆيىگە چىقتى.

ـــ بەگ تەركىسى باشلانغىچە بىرەدەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرايلى، ـــ دېدى ئۇ بىر پايلىك تەخت ئۇستىدىكى پەي ياستۇققا يۆلىنىپ، ئاندىن تېخىچە ئۆرە تۇرۇشقان رەيھانىدىن بىلەن بولۇنبەگنى كىمخاب يېكەندازدا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

رەيھانىدىن بولۇنبەگنىڭ ئوغرى كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ زۇۋان سۇرمەي بوغنۇقۇپ ئولتۇرغىنىدىن ئۆزىدىن قورۇنۇپ قالغانلىقىغا جەزم قىلدى. «سەلجۇقىيلار پايتەختىگە بېرىپ كېلىپلا، ئالدىراپ ـ تېنەپ قۇزغۇنلىرىغا كېلىشى ھەرگىز ھال سوراش ئۇچۇن ئەمەس. ئۇنىڭ ئاغزىنى ئېچىش كېرەك» دەپ ئويلىدى رەيھانىدىن سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئۇنى كۆزىتىپ. ئۇ سەمەرقەنتتىكى ئادەملىرىنىڭ بەرگەن خەۋىرىدىن بولۇنبەگنىڭ سۇلتان تۇغرۇلبەگ ئالدىغا كەتكەنلىكىنى ئاللىبۇرۇن بىلگەنىدى.

ـــ بولۇنبەگ جانابلىرى، سەمەرقەنت ھاۋاسى ئۆزلىرىگە

ياقىقاندەك قىلىدۇ، سەمرەپ قاپتىلا، ــ دەپ گەپ تەشتى رەيھاندىن، ــ سۆزلەپ بەرسىلە، شەرقتىكى بۇ سەلتەنەتلىك شەھەر قانداق ئىكەن؟ ئەلى تېگىن ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك كۈنلىرى خۇشۇاق، خۇش كۆڭۈل ئۆتۈۋاتقاندۇ؟

ــ ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە، جانابلىرى. سەمەرقەنتكە مېنىڭ تۇنجى قېتىم بېرىشىم بولغاچقا، بۇ شەھەر ماڭا ناھايىتى كۆركەم، ئاۋات كۆرۈندى. نەچچە قېتىم بېرىپ راھەت ـ پاراغەتنى كۆرگەن ھەربىرلىرىگە نىسبەتەن تەسىراتىم مۇكەممەل ئەمەس. ئەلى تېگىن ئالىيلىرى ئەل غېمى بىلەن بەند، پېقىر تېخىمۇ شۇنداق. ئوردۇكەنتتىن خەۋەر كېلىپ تۇرغاندۇ؟

ــ بولۇنبەگنىڭ بۇ سوئالى ئۆزىگە قارىتىلغانلىقىنى سەزگەن رەيھاندىن دەررۇ جاۋاب بەردى:

ــ ئوردۇكەنتتىن خەۋەر كېلەمدۇ ـ كەلمەمدۇ، بىزگە نېمە پايدىسى بار دەيدىلا، خەۋەر كەلسە ئولپان ـ سېلىق ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان يارلىق كېلىدۇ، شۇ. كەلگىنىدىن كەلمىگىنى بىز ئۈچۈن پايدىلىق، بۇرادەر.

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان بولۇنبەگنىڭ ئاغزى بىلەن تەڭ كۆزلىرىمۇ يوغان ئېچىلدى ۋە رەيھاندىننىڭ خۇشخۇي چېھرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى.

ــ جانابلىرى، ئوردۇكەنتنىڭ يامان گېپىنى قىلمايتتىلە. ئەجەبكى، بىزار بولۇۋاتقاندەك سۆزلەپ قالدىلىغۇ.

ــ جانابلىرى، ئاقىل كىشى ئەتىگەن بىلەلمىگەننى چۈشتە، چۈشتە بىلەلمىگەننى كەچتە بىلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. بۇرۇن بىلەلمىگەنلىرىم كۆپ ئىكەن، بىلگەنسىرى خاتا قىلغان، كەتكۈزۈپ قويغان ئىشلىرىم ئۈچۈن پۈشايمان يەپ قېلىۋاتىمەن. ھەي قويسىلا، شۇ ئىشلارنى ئەسكە ئېلىشنىمۇ خالىمايمەن. ئەھمەد تۇغانخان سانى ئالىيلىرىنىڭ سايىسىدا كۈنۈم كۆپ ياخشى، ئەلنىڭ كۈنمۇ ئوبدان ئۆتۈۋاتىدۇ. ئەمما، بۇ كۈنگە قەدەر قۇزغوردۇنىڭ باش پايتەخت بولمىغىنىغا ئەپسۇسلىنىمەن.

بۇ گەپتىن بىر بېشارەت سەزگەن بولۇنبەگنىڭ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. «رەيھاندىنبەگنىڭ قورسىقىغا جىن كىرىپتۇ، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېتىپ يۇغرۇش باشى قىلمىغىندىن خاپا بولغان بولۇشى ئېھتىمال...» دەپ ئويلاپ ئېغىز ئاچتى:

— ئەمدى ئەقىللىرىنى تېپىپلا، بۇرادەر. راست دېدىلە، دانا ئادەم خاتاسىنى تونۇپ تۇزىتىدۇ... — بولۇنبەگ بىردىن سۆزىنى توختىتىۋالدى. ئۇ گەپكە سەما بولۇپ گىدىيىپ ئولتۇرغان تۇغانخان سانىغا قارىدى. چىرايى ئىنىسىغا ئوخشاش ئاق سېرىق، پالكۆز بۇ ئادەم ئىپادىسىز نەزىرى بىلەن گاھ رەيھاندىنغا، گاھ بولۇنبەگكە قاراپ قويۇپ، خاس مەھرەم سۆنۈپ بەرگەن جامدىكى شارابنى ئىچەتتى. «ياق، رەيھاندىن مەندىن گەپ ئالماقچى، كېيىن مەنسۇرخانىنى ئوڭدا قويغاندەك، مېنىمۇ ئوڭدا قويماقچى...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگ رەيھاندىنىڭ ئالدىدا مۇددىئادىن ئېغىز ئاچماسلىق قارارىغا كېلىپ جىم بولۇۋالدى.

— ئەگەر قۇزغوردۇ پايتەخت بولسا، ئاكام يۈسۈپ قادىرخان تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرالمايتتى، شۇڭا ئوردۇكەنتكە كەتتى. ئەگەر مەن بۇغرا قاراخان بولسام، ھەرگىز ئوردۇكەنتنى پايتەخت قىلمايتتىم. قۇزغوردۇنى پايتەخت، رەيھاندىنبەگنى يۇغرۇش باشى قىلىپ دەۋران سۈرگەن بولاتتىم، ھا ـ ھا ـ ھا... — دەپ كۈلدى تۇغانخان سانى كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى ئوچۇقلا ئېيتىپ.

بولۇنبەگ «ئەمدى نېمە دەيسەنكىن؟» دېگەندەك رەيھاندىنغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى.

— ئالىيلىرى، كۆڭۈللىرىدىكى گەپنى قىلىپ بىزگە بېشارەت بەردىلە. ئۆزلىرى بۇغرا قاراخان بولسىلا، ئىشلار باشقىچە بولىدۇ، ئەلۋەتتە، — رەيھاندىنمۇ «ئىچىڭدىكىنى بىلمەيدۇ دېمە، بىلىمەن. ئەما، ئۆز ئاغزىڭ بىلەن دېگىنىڭ باشقا گەپ» دېگەن مەندە بولۇنبەگكە تىكىلدى.

بولۇنبەگ يەنە زۇۋان سۈرمىدى. ئۇ دىلىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى سۆزنى چىقىرىشتىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىۋاتاتتى. بۇنى تۇغانخان سانى تېخى سەزمىگەنىدى. قاپۇغچى باشى كىرىپ بەگ تەرىكسىنىڭ باشلىنىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ پارىڭىنى ئۆزۈپ قويدى.

پادىشاھ تەكىيىخانىسىنىڭ زىياپەت زالىدا تۇغانخان سانىنىڭ سول بىقىنىدا ئولتۇرغان بولۇنبەگ ئۆزرە ئېيتىپ شارابتىن كۆپ ئىچمىدى، تۇغانخان سانى تۇنۇقان قەدەھىنىلا ئىچتى. ئوڭ بىقىنىدا ئولتۇرغان رەيھانىدىن شاراب ئورنىغا ئانار شەربىتى ئىچىپ ئولتۇردى. بولۇنبەگ بوشىغان قەدەھىكە شاراب قۇيۇپ رەيھانىدىنغا تۇتتى.

ـــ قەدىردان بۇرادىرىم، ئېلىكخان ئالىيلىرى ئىچىپ پەيزى قىلىۋاتقان يەردە، سىلى نېمىشقا ئىچمەيدىلا. دوستلۇقمىز ئۈچۈن بۇ بىر قەدەھنى كۆتۈرۈۋەتكەيلا.

ـــ رەھمەت جانابلىرى، پېقىرنىڭ ئىچمەيدىغانلىقى ئېلىكخان ئالىيلىرىغا مەلۇم. مەن ئەزەلدىن شاراب ئىچمەيمەن، ئەپۇ قىلسىلا، ـــ رەيھانىدىن كۈلۈپ تۇرۇپ رەت قىلدى.

بولۇنبەگ ئۆزارتقان قەدەھنى ياندۇرۇۋالماي زورلىدى:

ـــ ئېلىكخان ئالىيلىرىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈنمۇ ئىچمەملا؟

ـــ بولۇنبەگ ئاۋازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ يامان يەردىن قىستىدى. تۇغانخان سانى رەيھانىدىنغا قادالدى، ھەممە ئەمىر- ئەركانلار ئۇنىڭغا تىكىلدى.

ـــ ئىچمەن، شارابنى يېڭى قەدەھكە قۇيۇپ بەرگەيلا، ـــ دېدى رەيھانىدىن ئەپتىنى بۇزماي.

ئىدىشچى باشى يېڭى كۈمۈش جامنى كەلتۈرۈپ بولۇنبەگكە بەردى. ئۇ لىپمۇلىق شاراب قۇيۇپ رەيھانىدىنغا ئۇزارتتى.

ـــ مەرھەمەت!

رەيھانىدىن قولىغا ئالغان قەدەھنى بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

بۇ ۋاقىتقا قەدەر ھەرقانداق سورۇندا رەيھاندىنىڭ شاراب ئىچكىنىنى كۆرمىگەن تۇغانخان سانى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن قەدەھ كۆتۈرگىنىدىن غايەت خۇرسەن بولدى. ناۋادا ئۇ ئىچمىگەن بولسا كۆڭلىگە شەك چۈشكەن بولاتتى.

ئۇچ كۈن ئۆتكەندە، تۇغانخان سانى رەيھانىدىنىنى خاس قەسىرىگە چاقىرتتى. ئۇ كىرىشىگە:

— يۈغرۇش باشى، سىز ناھايىتى دانا ئىكەنسىز. سارايدا بولۇنبەگ بىلەن كۆرۈشكەن كۈنى دېگەن گېپىڭىز يادىڭىزدا بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

رەيھاندىن بۇ سوئالنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى سەزدى.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، ئېسىمدە.

— ئاشۇ ئارزۇيىڭىز ئەمەلگە ئاشىدىغان بولدى.

— قاچان، قانداقسىغا، ئالىيلىرى؟ — جىددىي سورىدى رەيھاندىن قىزىققان بولۇپ.

— بولۇنبەگ شۇنىڭ ئۈچۈن كەلگەنكەن. مېنى بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىپتۇ، — تۇغانخان سانى ئۆزىگە بولۇنبەگ دېگەن مەخپىيەتنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.

— ئىنىم مېنى بۇغرا قاراخان قىلىش ئۈچۈن بولۇنبەگنى سەلجۇقىيلار سۇلتانى توغرۇلبەگنىڭ يېنىغا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ ئون تۆمەن لەشكەر بىلەن يۈرۇش قىلىشىمىزغا ياردەم قىلماقچى بوپتۇ. بۇ يۈرۇشكە مەن ئۈچ تۆمەن، ئىنىم بەش تۆمەن لەشكەر قاتناشتۇرىدىكەنمىز.

— قەيەرگە يۈرۇش قىلىدىكەنمىز، ئالىيلىرى؟ — سورىدى رەيھاندىن.

— ئوردۇكەنتكە.

— ئەگەر بولۇنبەگنىڭ ئېيتقانلىرى راستلا بولسا، ئارزۇيۇمنىڭ يەردە قالمىغانلىقىدىن گۇمانلانمايمەن ئالىيلىرى.

لېكىن...

— بولۇنبەگنىڭ ئېيتقانلىرى راست، — رەيھاندىننىڭ سۆزىنى بۆلدى تۇغانخان سانى، — ئۇ ماڭا قەسەم ئىچىپ بەردى، ناھايىتى مەخپىي تۇتۇشۇمنى تاپلىدى.

— ئىشەندىم ئالىيلىرى، ئوردۇكەنتكە قاچان يۈرۈش قىلىدىكەنسىز؟

— باش كۆزدە. ئۇنىڭغىچە پۇختا تەييارلىق قىلىدىكەنمىز. ئاكام يۈسۈپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرىدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە بولۇشىمىز كېرەك، يۈغرۇش باشى.

— ياخشى مەسلىھەت بوپتۇ، ئالىيلىرى، تەييارلىق قانچە پۇختا بولسا، غەلىبە شۇنچە ئاسان قولغا كېلىدۇ. بولۇنبەگنىڭ مەن بىلەن كۆرۈشكۈسى يوق ئوخشىمامدۇ، ئالىيلىرى؟

— نېمىشقا يوق بولسۇن؟ سىز مېنىڭ يۈغرۇش باشىم تۇرسىڭىز. ئەتە كەچ مۇشۇنداق ۋاقىتتا مېنىڭ قەسىرىمدە يۈرۈش قىلىش پىلانىنى بىرلىكتە تۈزۈپ چىقىمىز.

— بۇ خاسىيەتلىك ئىشقا قاتنىشىدىغانلىقىمدىن خۇشالمەن، ئالىيلىرى.

رەيھاندىن ئەتىسى شۇ ۋاقىتتا كېلىپ پىلان تۈزۈشكە قاتناشتى. تۇن تەڭ بولغاندا تۇغانخان سانىنىڭ قەسىرىدىن چىقتى. بالاساغۇن ئاسمىنىنى بۇلۇت قاپلىغانىدى. ئۇ كۈتۈپ تۇرغان يارۇقنىڭ قولىدىكى تىزگىننى ئېلىپ ئاتقا مىندى ـ دە، چاپتى. ئۇ بالاساغۇن كوچىلىرىدا ھېچقاچان بۇگۈنكىدەك ئات چاپتۇرۇپ باقمىغانىدى، ئارغىماق قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى.

ئۇنى ئىشىك ئالدىدا ئوتقاش كۆتۈرۈۋالغان يۈسۈپ كۈتۈۋالدى.

— ئاتا، كەچ قالدىڭغۇ؟ ئابام ئەنسىرەپ ئولتۇرىدۇ!

— ئىش چىقىپ قالدى، بالام، — دېدى رەيھاندىن ئوغلىنىڭ ئۆسكىلەڭ بويىغا زوق بىلەن قاراپ.

رەيھاندىن ھويلىغا كىرىپ ئالدىغا كەلگەن يابىراغا تون،

سەللىسىنى بەردى، يۇز - قولىنى يۇيۇپ، لۆڭگىنى بەرگەن يۇسۇپكە تاپىلىدى:

— ئادار بىلەن يارۇق تاماقلىرىنى يەپلا ئالدىمغا كەلسۇن، ئېيتىپ قوي. ئاندىن ھۇجرامغا قەلەم، قەغەز، سىياھ ئەكىرىپ بەرگىن.

— خوپ، ئاتا ! — يۇسۇپ ئاۋۇال ئاتىسىنىڭ دېگەنلىرىنى ئەكىرىپ بېرىپ، ئادارلارنىڭ باغ ئىچىدىكى ئۆيىگە كەتتى.

رەيھاندىن يابىرا ئېلىپ كىرگەن خۇشبۇي چايدىن ئىچىپ راھەتلەندى. ئېلىكخان قەسىردە تاماق يېگىنىنى ئېيتىپ يېزىق شىرەسىنىڭ ئالدىدىكى يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ خەت يېزىشقا كىرىشتى. ئۇ ئۇچ ۋاراقنا يېزىلغان خەتنى بىر قۇر ئوقۇپ چىقىپ لېپاپىغا سالدى. كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغان يۇسۇپكە قاراپ:

— ئوغلۇم، نېمىشقا ياتمايسەن؟ يېرىم كىچىدىن ئۆتكەندىمۇ ئۇخلىمىساڭ ئاغرىپ قالمامسەن؟ — دەپ كايىۋىدى، يۇسۇپ فارابىنىڭ «ئەقىل توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى يېپىپ ئويۇققا ئېلىپ قويدى.

— بۇنىڭدىن كېيىن ۋاقىتدا يېتىپ ئۇخلايمەن. بۇگۈن ئوقۇشقا قىزىقىپ كېتىپ ۋاقىت ئۆتكىنىنى بىلمەي قاپتىمەن. ئاباي، خاپا بولمىغىن، — يۇسۇپ ئاتىسىنىڭ بېلىدىن قامالللۇۋالدى.

— ئادار، يارۇقلار كەلدىمۇ، بالام؟

— كەلگىلى نەۋاقىت. جەڭگە باردىغاندەك دۇبۇلغا - ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قىلىچ، ساداقلىرىنى ئېسىپ ئاتلىرىنىڭ يېنىدا تۇرۇشۇپتۇ. ئاباي، قارا ئەنە ؟ يۇسۇپ قىيا ئوچۇق دېرىزىسىدىن كۆل بويىدا تۇرۇشقان يىگىتلەرنى كۆرسەتتى.

رەيھاندىن سەپسېلىپ، خەتنى تۇتقىنىچە ئىتتىك ھويلىغا چىقتى.

ـــ بالىلىرىم، تەييارلىنىپ كەلدىڭلارمۇ؟

ـــ ئاشۇ كۈنى ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، تەييارلىنىپ تۇرغىنىمىزغا بىر ھەپتە بولدى، ئاتا، ـــ جاۋاب بەردى ئادار.

ـــ ئۇنداق بولسا، يەنە ئۆيۈڭلارغا بېرىپ جەڭ لىباسىنى سېلىۋېتىپ تارىقچىبەگ[1] دەك كىيىۋېلىڭلار. خورازنىڭ بىرىنچى چىللىشى بىلەن تەڭ يولغا چىقىڭلار، بىركىم كۆرۈپ قالمىسۇن، يولغا چىقىپ تۆتىنچى كۈنى ساۋۇت ـ دۇبۇلغىنى كىيىۋېلىڭلار. پەخەس بولۇڭلار، تۆتۈلۈپ قالماڭلار. بۇ مەكتۇپنى بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ئالىلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئوردۇكەنتتە ئۇزاق تۇرۇپ قالماي تېزرەك قايتىپ كېلىڭلار. خەير، خۇداغا ئامانەت بالىلىرىم، ـــ رەيھاندىن ئادار، يارۇق بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى. يۈسۈپمۇ خوش ئېيتتى.

ـــ يەنە ۋەقە چىقىقان ئوخشىمامدۇ، ئاباڭ؟ ـــ يۈسۈپ ئادار، يارۇقلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالغان ئاتىسىنىڭ يېڭىدىن تارتتى.

ـــ شۇنداق، بالام، تۇلكىلەر يەنە قۇيرۇق كۆتۈرۈشتى.

ـــ پادىشاھنىڭ نىيىتى بۇزۇلسا، ئەلنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلىدۇ، ئابا.

ـــ نىيىتى بۇزۇلغان ئىككى ئېلىكخان، يۈسۈپ قادىرخان ئەمەس، بالام.

ـــ ئۇلارغا بىرسى يول كۆرسەتكەندۇ، ھەرقاچان.

ـــ كىم بولاتتى دەيسەن، ئوغلۇم، بۆرىنىڭ ئالدىدىكى گۆشنى تارتىۋالماقچى بولغان قېرى تۈلكە.

ـــ بولۇنبەگ ئىكەن ـ دە، ئۇ قۇيرۇقىدىن ئىلىنماي قالمايدۇ، ئابا، ـــ دېدى يۈسۈپ ئىشەنچ بىلەن.

ـــ ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، بالام، ـــ دېدى رەيھاندىن خورسىنىپ.

---

① تارىقچىبەگ ـــ تېرىقچىلار غوجايىنى، باي دېھقان.

3

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۆيىدە ئاچقان، كېيىن مەسچىتكە كۆچۈرۈپ كېڭەيتىلگەن قارىيخانىنىڭ ئوردا ئىلكىدىكى كاتتا مەدرىسە بولۇپ قالغانلىقىنى ئويلىسا، يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئاتىسىدىن ناھايىتى مىننەتدار بولاتتى. ئۇ زېرەك بالا شاگىرتىنىڭ بۇغرا قاراخانغا ئوچ تۇرلۇك تەلەپ قويغانلىقىنى ئاڭلىغان شۇ كۈنى ئۇنى چىڭ قۇچاقلاپ پېشانىسىگە سۆيۈپ رەھمەت ئېيتقاندى. بۇ ئەللامە قارىيخانىنى مەدرىسە قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدىكى بۇغرا قاراخانىنىڭ يارلىقىنى كۆرگەن چاغدىمۇ، مەدرىسە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن دۆلەت خەزىنىسىدىن بېرىلگەن بەش مىڭ سەر كۈمۈش پىلەن رەيھاندىن ئىئانە قىلغان ئىككى مىڭ سەر كۈمۈشنى تاپشۇرۇۋالغاندىمۇ، دەرسخانا، ھوجرا ـ ئۆيلەرگە ئۇل قويۇلغان چاغدىمۇ خۇشاللىقىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يىغلاپ تاشلىغانىدى. يۇسۇپتەك ھوشيار، پاراسەتلىك، جۇرئەتلىك شاگىرتىنىڭ بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ كەلگۈسىدە ۋەتەن، خەلقى ئۈچۈن تېخىمۇ كاتتا ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدىغانلىقىدىن ناھايىتى ئۈمىدۋار بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭغا بىلىم ئۆگىتىش، ئالەمنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن بارلىق زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلاتتى.

ئاقبىرا بوي تارتقانسېرى سەرۋى كۆچىتىدەك زىلۋالىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ شوخ كۈلكىسى، ناخشا ـ ئۇسسۇلى بىلەن چارچىغان ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىراتتى. ئۇلارنى سۆيۈندۈرەتتى. ئۇ يېزىق ساۋاتىنى چىقىرىپ بولۇپ، قۇرئان ساۋاتىنى چىقىرىۋاتاتتى، ئەرەبچە تىلىنمۇ ئۆگىنىۋاتاتتى، قىزلارنى ئوقۇتۇۋاتقان ئانىسىنىڭ ئەڭ يېقىن يارەمچىسى ئىدى. ئۇ كىر ـ قاتلارنى يۇيۇشقا، تاماق ئېتىشكە يارەملىشەتتى.

ئارىلاپ «بەگيۇسۇپ نېمىشقا ئاكام بولۇپ قالمىغاندۇ؟» دەپ ئارمان قىلاتتى. سەببي كۆڭلىدىكى بۇ ئارزۇسى ئۇنى يۈسۈپكە تەلپۈندۈرەتتى. ئاقىبىرا كىچىك چاغلىرىدىكىدەك، يۈسۈپ كەلگەندە يېنىغا بېرىۋالماي بىر چەتتە ئولتۇرۇپ، سوغدىچە، ئۇيغۇرچە قەدىمكى يېزىقتا خەت يېزىشنى مەشىق قىلغاچ ياكى «قۇرئان كەرىم»نىڭ سۈرىلىرىنى يادلىغاچ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا يۈسۈپكە قاراپ قوياتتى. بىر ـ ئىككى يىلدىن بېرى ئېڭىدا پەيدا بولغان بالىلارچە ساددا خىيال، تارتىنىش، ئىزا تارتىش تۇيغۇسى ئۇنى يۈسۈپكە تېخىمۇ چىرايلىق، نازاكەتلىك، ئوماق كۆرسىتەتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا هايانىڭ كۆرۈنمەس نەپىس پەردىسى تارتىلغاندى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يۈسۈپنى ئوغۇل قىلىۋېلىش ئارزۇسى كۈنسېرى كۈچىيىپ باراتتى. بۇ ئارزۇ خوتۇنى بىلەن ئىككىسىگە ئورتاق ئىدى.

يۈسۈپ ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىپ بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىن خەتمىگە ئۆتكەنىدى. كۇن ئارىلاپ ئەدەبىيات، تارىخ، هېسساب، ئىلمىي نۇجۇم، پەلسەپە پەنلىرىدىنمۇ دەرس ئالاتتى. زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، چېچەنلىكى، ناتىقلىقى بىلەن ئۇستازىنى هەمىشە خۇش قىلاتتى.

ئاتىسىمۇ يۈسۈپتىن رازى ئىدى. كىچىكلىكىگە باقماي مۇستەقىل پىكىر قىلالايدىغانلىقى، تۇغرا مەسلىھەت بېرەلەيدىغانلىقى، سەممىي سىردىشالايدىغانلىقى ئۈچۈن، هەر كۇنى ئاخشىمى ئوردىدا بولغان ئەهۋاللارنى ئۇنىڭغا قالدۇرماي سۆزلەپ بېرەتتى، مەملىكەت ئەهۋالىدىنمۇ خەۋەرلەندۇرۇپ تۇراتتى. بۇ هال يۈسۈپنىڭ جەمئىيەت تۇغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى كېڭەيتىپ، دۆلەت ئىشلىرىغا بولغان قىزىقىشىنى ئاشۇرماقتا ئىدى. بولۇنبەگ بالاساغۇنغا كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، رەيهانىدىن بۇ زېرەك ئوغلىغا:

ـــ بالام، ئالىلا ئادەملەرنى پادىشاهتىن تارتىپ پۇقراغىچە

بىر ـ بىرىگە نەپ يەتكۈزۈش ئۈچۈن ياراتقان، زىيان يەتكۈزۈش، زۇلۇم قىلىش ئۈچۈن ياراتقان ئەمەس. ۋاھالەنكى، بۇنى چۈشەنمىگەن، چۈشىنىشنى خالىمىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قارا نىيىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئەلنى قان دەرياسىغا غەرق قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بىر قارا قۇيۇن كۆتۈرۈلىدىغانىدەك تۇرىدۇ، بۇنىڭغا قاراپ تۇرالمايمەن، ئوغلۇم، ـــ دېدى بولۇنبەگنىڭ سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى باشتىن ـ ئاياغ سۆزلەپ بېرىپ.

ـــ ئاتا، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەندەك، ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىك سۈيىقەستىنى ئەپچىل چارە ـ تەدبىر بىلەن بىتچىت قىلىش كېرەك، ـــ بولۇنبەگدىن نەپرەتلەنگەن يۈسۈپ مۇشتۇملىرىنى تۈگۈپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى. غەزەپتىن قاپىقى تۇرۇلدى.

ـــ بولۇنبەگكە، ئاكا ـ ئۇكا ئېلىكخانلارغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرى تۈزۈكلۈك، بالام. ئەڭ مۇھىمى، بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۇلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ئوردۇكەنتتىن ئاتلىنىپ چىقىشى. ئادار، يارۇقلار تېزرەك كەلسە بولاتتى، كەتكىنىگە بىر ئايدىن ئاشتى.

ئاتىسىنىڭ بۇ گېپىدىن ئۇنىڭ تاقەتسىزلىنىۋاتقانلىقىنى بىلگەن يۈسۈپ تەسەللى ئېيتتى:

ـــ كېلىدۇ، ئاتا، خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىدۇ. ھەقىقەتنىڭ قەدىمى ئاستا، ئەمما ئىشەنچلىك، ئاقىۋىتى غەلىبە ! قارا نىيەتنىڭ قەدىمى تېز، بىراق ئىشەنچسىز، ئاقىۋىتى مەغلۇبىيەت بولىدۇ. بىتاقەت بولمىغايلا...

بۇ گەپ بولۇپ بىر ھەپتىدىن كېيىن، كۆكتە يۇلتۇز كۆرۈنگەن مەھەلدە يارۇق بىلەن ئادار تۈيۇقسىز ھويلىغا كىرىپ كېلىشتى. يۈسۈپ ئېيتقاندەك ئۇلار خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلمىگەن بولسىمۇ، كىشىگە جاسارەت، ئۈمىد بېغىشلايدىغان خەيرلىك خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدى. رەيھانىدىن ئادار بەرگەن

مەكتۇپنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈپ، بۇسە قىلىپ ئاندىن ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

ھۆرمەتلىك، ساداقەتمەن يۇغرۇش باشى رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى، مەكتۇپىڭىزنى تاپشۇرۇۋېلىپ غەپلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغاندىم. ئەلگە ۋە ئۆز بېشىمغا كېلىۋاتقان بالا ـ قازادىن ۋاقتىدا خەۋەرلەندۇرگىنىڭىز ئۈچۈن ئاللا رەھمەت قىلسۇن!

ھاسىلكالام سۆزىمىز شۇكى، تېخى يېقىنقى مەزگىللەردە، ئىدىقۇت ۋە ئۇدۇنداۋىيۇنتاۋلىق قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلەرنى ئەدەپلەپ، ئەلنى ئەمىن تاپتۇرۇپ، ئىككى ئىنىمنىڭ مەندىن يۇز ئۆرۈيدىغانلىقىنى خىيالىمغا كەلتۈرمەي بىخۇدلىشىپ قالغانىكەنمەن. مەكتۇپىڭىزنى ئوقۇپ سەگەكلەشتىم. ئۆسمۇر ئوغلىڭىز بەگىۋسۇپىنىڭ بالىلارچە سەمىمىي، ئەلگە قۇت بەخش ئەتكۈچى تەلىپى بىلەن ئاسقۇغا ئىلىپ قويغان قىلىچىمنى قولۇمغا ئالدىم، خالاپ ئەمەس، مەجبۇر بولۇپ شۇنداق قىلغىنىمنى ئوغلىڭىزغا چۈشەندۈرۈپ قويغايسىز. ئەلھال، ئىككى ئىنىمنىڭ سۈيىقەستلىك توپىلىڭىغا، سەلجۇقىيلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش يۈزىسىدىن قېرىندىشىمىز غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن بىرلىشىپ، جازا يۈرۈشى قىلىش كويىدا جىددىي تەييارلىنىۋاتىمەن. زىنھار ئوردىدىن يىراقلاشقۇچى بولمايسىز. ئاسىيلارنىڭ سۈيىقەستلىك ئىشلىرىدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغايسىز. ئاللا سىزگە مەدەتكار بولسۇن.

مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان بۇغرا قاراخان.

ھىجرىيە 416 ـ يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 11 ـ كۈنى ئوردۇكەنت».

رەيھانىدىن مەكتۇپنى ئوقۇغۇسى كېلىپ بويۇنداپ تۇرغان يۇسۇپكە بەردى.

— بۇغرا قاراخان مەكتۇپتا سېنى ئالاھىدە تىلغا ئاپتۇ، ئوغلۇم، — دېدى ئۇ ئىپتىخارلانغان ھالدا.

يۇسۇپ مەكتۇپقا تېز - تېز كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ دېدى:

— مەلىكۇل مەشرىق مېنىڭ تەلىپىمنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، ئابا. ھەقىقەتەن خەلقپەرۋەر پادىشاھ ئىكەن. مەن چۈشەندىم، بەزى ھالدا ئەلگە ئەمىلىك بەخش ئېتىش ئۈچۈن قىلىچ كۆتۈرمىسە بولمايدىكەن، بەخۇدلۇق بالا - قازاغا يول ئېچىپ بېرىدىكەن.

— يارايسەن بالام، توغرا دېدىڭ، — رەيھانىدىن يان تەرەپتىن يۇسۇپنىڭ بېشىنى باغرىغا تېڭىپ، يارۇق بىلەن ئادارغا قارىدى:

— بالىلىرىم، سىلەرگە نېمىدەپ رەھمەت ئېيتىشىمنى بىلمەي قالدىم. رەھمەتنى ئەتە ئۆز يارىشىقى بىلەن ئېيتاي. ھازىر سىلەرنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپ تۇرغان خوتۇن - بالىلىرىڭلارنىڭ يېنىغا بېرىڭلار. بىر ھەپتە ئوبدان ئارام ئېلىڭلار، ھېچكىم سىلەرنى ئاۋارە قىلمىسۇن. قېنى بېرىڭلار.

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، رەيھانىدىن ئويغا چۆمدى: «توغرا قىپتىمەن. ئەگەر بولۇنبەگ كەلگەندە، ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي، ئاكا - ئىنى ئېلىكخانىڭ بىرلىشىپ ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش پىلانىغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق قارشى چىققان بولسام، مەلىكۇل مەشرىقنى ئۇ خۇنپەرلەرنىڭ سۈيىقەستىدىن خەۋەردار قىلالماس ئىكەنمەن. ئۇ يەنە ئوردىدىن ئايرىلغۇچە بولماڭ، دەپ تاپىلاپتۇ. بۇ دېگىنى — ئىنىمگە كۆز - قۇلاق بولۇپ كۆزىتىڭ، دېگىنى. تېخىمۇ ھوشيار تۇرمىسام بولمىغۇدەك، ئۇلار بەك ئەدەپ كېتىۋاتىدۇ...»

— ئابا، مەلىكۇل مەشرىق قۇزغوردۇغا كېلەمدۇ؟

يۇسۇپنىڭ سوئالى رەيھانىدىنى ئۆزىگە كەلتۈردى.

— مېنىڭچە، كېلىدۇ، بالام.

— مەن خۇش خەۋەر كۈتىمەن، ئابا.

ـــ مەلىكۇل مەشرىق قۇزغۇردۇغا كەلگەندە، سەن كۇتكەن خۇش خەۋەرنى ئاڭلايسەن، بالام. خۇپتەننى ئۆتەپ بولۇپلا ئۇخلىغىن، بولامدۇ؟

ـــ بولىدۇ ئاباي، ـــ يۇسۇپ ئۆز ھۇجرىسىغا چىقىپ كەتتى.

رەيھاندىن مەكتۇپنى قايتا ـ قايتا ئوقۇدى، ئوقۇغانسېرى قارا نىيەتلەر ئۇستىدىن غەلىبە قازىنىشقا بولغان ئىشەنچى كۇچىيىپ، ئەندىشىسى ئازايدى.

كۇنلەر بىر خىلدا ئۆتۇۋاتقاندەك تۇرغىنى بىلەن، ھەركۇننىڭ ئۆز ئالدىغا ئۆزگىچىلىكى بار ئىدى. بۇگۇن رەيھاندىن ئۇچۇن يەنە كۇتۇلمىگەن ئىشلار يۇز بەرگەن كۇن بولدى. ئۇ ئوردىغا بېرىپ، ئېلىكخانىنىڭ ھەربىدىن چىقىشىنى كۇتۇپ دۇئانخانىدا ئولتۇردى. ۋەزىرلەر، ئەمىرلەر، چاغرىبەگ، تارخانبەگلەر ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىپ كېلىشتى. ئەمىرى جاندار بوزاغۇ ھەممىدىن كېيىن كىرىپ كەلدى. ئۇ رەيھاندىنغا تەتۇر قاراپ يۇرەتتى، ئۇچراپ قالسا يانغا قاراپ ئۆتۇپ كېتەتتى، سورۇنلاردىمۇ رەيھاندىن بىلەن سۆزلەشمەيتتى. بۇ ئۇنىڭ «قىزىڭنى بەرمىسەڭ» دەپ ئاددىيلا قېيىدىغىنى بولماستىن، بەلكى كۆرەلمەسلىك، ئىچى تارلىق، ئۆچەكىشىشتىن تۇغۇلغان يامان كۆرۇش ئىدى. رەيھاندىننى كۆرسىلا چاياپ پۇركۇۋەتكۇسى كېلەتتى ۋە بۇ نىيىتىگە يېتىش ئۇچۇن، پۇتۇن ھىيلە ـ مىكرىنى ئىشقا سېلىپ ئەھمەد تۇغانخان سانغا يېقىنلىشىشقا ئىنتىلەتتى. ئاتقا مىنمەكچى بولسا تىزىنى تۇتۇپ بېرەتتى، ئاتتىن چۇشمەكچى بولسا قولتۇقىدىن يۆلەپ يەرگە دەسسىتەتتى، قىلمىغىنى قالمايتتى. ئۇنىڭ بۇنداق يېقىنچىلىقىدىن مىننەتدار بولغان ئېلىكخان نەچچە قېتىم ئۇنى كەدۇت بىلەن تارتۇقلىغاندى. بولۇنبەگ كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تاپىلىغىنى بويىچە، بوزاغۇنى سۇباشى قىلىپ پەرمان چۇشۇرگەندى. ئۇ ئېلىكخانىغا بىۋاستە قاراشلىق بىر تۇمەن ئىككى مىڭ سىپاھقا سۇباشى بولغاندى، شۇڭا كېرىلىپ

تېرىسىگە پاتماي قالغاندى.

رەيھانىدىن ئۇنىڭغا نەزەر ـ كۆزىنى سالمىدى. ئېلىكخانغا ئەڭ يېقىن بولغان جاندارلار ئەمرى بىلەن سالاملىشىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىلتىپات سانايدىغان يۇغرۇش، سۇباشىلار ئېگىلىپ كۆرۈشۈشتى. چاشكا ۋاقتى بولغاندا، تۇغانخان سانى ھەيۋەت بىلەن كىرىپ كەلدى، ھېچكىمگە قارىماي كېلىپ تەختتە ئولتۇردى. ئارقىسىدىن كىرگەن ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ئۇنىڭ ئەمرىنى كۈتۈپ ئۆرە تۇرۇشتى.

ـــ پەرمان ! ـــ ئەھمەد تۇغانخان سانى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن جاكارلىدى، ـــ يۇغرۇشلار، سۇباشىلار، يابغۇ، كۆك ئايىق، چاغرىبەگلەر، بۆرىبەگلەر، تارخانبەگلەر ئۈچ كۈنگىچە تەييارلىق قىلىپ، ئۈچ تۈمەن سىپاھنى ئاتلىنىشقا سەپراس قىلسۇن !

ـــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، ـــ ئەمىرى جاندار بوزاغۇ تەخت ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى، ـــ پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرگەيمىز.

بىرقانچە سۇباشى، يۇغرۇشلار بوزاغۇغا ياندىشىپ تىزلاندى:

ـــ پەرمانبەردارمىز !

ئوردا ئەمىرى ئىنالچۇق تېگىنىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان رەيھانىدىن ھەممەيلەنگە بىرقۇر سەپسېلىپ چىقىپ، تىزلىنىپ پەرمان كۈتۈۋاتقان سۇباشىلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ ئېلىكخان ئالىيلىرى، يېقىر ئاللىقاچان ئەمرلىرىگە پەرمانبەردار ئىكەنلىكىمنى بىلدۈرگەنىدىم. بۇ قېتىمقى ئوردۇكەنتكە قىلىدىغان يۈرۈشىمىزنىڭ زەپەر قازىنىشىدىن ئۈمىدۋارمەن.

ـــ توختاڭ يۇغرۇش باشى، بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ نىشانى ئۆزگەردى. ئوردۇكەنتكە ئەمەس، سەمەرقەنتكە بارىمىز.

رەيھانىدىنىڭ غەمكىن چېھرىدە بىلىنەر ـ بىلىنمەس كۈلكە پەيدا بولدى ۋە ئەجەبلەنگەن قىياپەتتە ساقلىنى سىيپاپ قويدى.

ـــ ئالىيلىرى، سوراشقا بولامدىكەن، نېمىشقا ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماي سەمەرقەنتكە بارىمىز؟

ـــ پادىشاھىنىڭ قارارى ئۆزگەرمەس ! نېمە ئۈچۈنلۈكىنى سوراش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى چۈشىنىسىز، يۈغرۇش، ـــ ئەھمەد تۇغانخان سانى تۇنۇگۈن كېچىدە سەمەرقەنتتىن كەلگەن ئەشكىنچى چاۋاربەگ توغرۇلۇق ئاغزىنىڭ ئۈچىغا كەلگەن گەپنى قايتۇرۇپ يۇتۇۋەتتى. ئاشكارىلىسا، ۋەزىر ـ ئەمىرلەردىلا ئەمەس، سىپاھلاردىمۇ گۇمان تۇغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى بوشاشتۇرۇۋەتكەن بولاتتى.

ـــ ئەلۋەتتە، ئالىيلىرى، كەچۈرگەيلا، ـــ رەيھاندىن بىلمىگەنگە سېلىپ يەنە سوردى، ـــ قۇزغۇردۇدا كىم قالدۇ؟

ـــ ئىنالچۇق تېگىن جانابلىرى نائىب ئېلىكخان بولۇپ قالدۇ.

ـــ ياخشى ئويلاپلا ئالىيلىرى، كۆڭلۇم تەسكىن تاپتى.

رەيھاندىن ئۆزىنىڭ يېنىدا، تۇغانخان سانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇرغان ئىنالچۇق تېگىنگە قارىدى. ئۇ بويلۇق، بۇغداي ئۆڭ، گەۋدىلىك ئادەم بولۇپ، ھەمىشە قارا كۆزلىرىدىن ھەسرەت ـ نادامەت ئۇچقۇنلىرى چېچىلىپ تۇراتتى. ئۇ ھازىرمۇ «مانا كۆردىڭىزمۇ، نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتىدۇ ـ ھە؟ !» دېگەن مەنىدە باش چايقاپ قويدى.

ـــ تەييارلىق ياخشى ئىشلەنسۇن، ئاۋامغا داۋراڭ قىلىنمىسۇن، گەپ تامام ۋەسسالام، ـــ دەپ تەختتىن چۈشكەن تۇغانخان سانى گۈرس ـ گۈس چامداپ ئىستىراھەت ئۆيىگە كىرىپ كەتتى.

سارايدىن دەسلەپ چىققان رەيھاندىن يۈغرۇش باشى خانىسىغا كىرىپ ئويغا چۆكتى: «ئېلىكخاننىڭ ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماي، سەمەرقەنتكە بېرىشىدىكى سەۋەبنى ئېيتمىغىنىغا قارىغاندا، بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ماۋەرائۇننەھرگە باستۇرۇپ بارغان ئوخشايدۇ. ئىنىسىدىن

ئەشكىنچى كەپتۇ ـ دە...»

ـــ يۇغرۇش باشى، بار ئىكەنسىز؟

رەيھانىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئالدىدا تۇرغان ئىنالچۇق تېگىننى كۆردى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ دېدى:

ـــ ئەمىر، خىزمەت بارمىدى؟

ـــ يوقسۇ يۇغرۇش باشى. بۇنىڭدىن كېيىن قىلىدىغان ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كىرىشىم، ۋاقتىڭىز چىقارمىكىن؟

ـــ ئەلۋەتتە، ئەمىر جانابلىرى. پېقىرنىڭمۇ سىزدىن ئالىدىغان مەسلىھەتىم بار، ـــ دېدى رەيھانىدىن چاچلىرى ئاقارغان شاھزادىگە ھۆرمەت بىلەن.

ـــ سىز ئوردا ئەربابلىرى ئىچىدە مەن ھۆرمەت قىلىدىغان بىردىنبىر كىشى، رەيھاندىنبەگ، ـــ سۆز باشلىدى ئىنالچۇق تېگىن، ـــ ئۇلۇغ بوۋام ھەزرىتى سۇلتان سۇلتۇق بۇغراخان قاراخانىيلار مەملىكىتىنى قۇرغاندا، ئەلنى تىنچ، پاراۋان تۇرمۇشقا ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلغان، ھەرگىزمۇ قانغا غەرق قىلىشنى ئويلىمىغان. لېكىن، ئۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ نەۋرە ـ چەۋرىلىرى ئۆزلىرىنى ئەلدىن، ئاۋامدىن ئۈستۈن قويۇپ، بايلىق، شان ـ شۆھرەت، زېمىن تالىشىپ، خەلقنى قانغا غەرق قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بۇنىڭغا ھەپ قاراپ تۇرۇش ـــ كەچۈرگۈسىز گۇناھ، يۇغرۇش باشى جانابلىرى. مەن بۇنداق ئەھۋالدا نائىب ئېلىكخانلىقنى قوبۇل قىلالمايمەن. سىزنىڭچە، مېنىڭ بۇ قارارىم توغرىمۇ؟

ـــ توغرا ئەمەس، ئوردا ئەمىرى، قوبۇل قىلىشىڭىز زۆرۈر، ـــ دېدى رەيھانىدىن قەتئىي يوسۇندا.

ـــ نېمە ئۈچۈن؟

ـــ سىزمۇ ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەزرەتلىرىنىڭ ئەۋرىسى. بوۋىڭىزنىڭ ئىشەنچىنى يەردە قويماي، قان تۆكۈش

ئۇچۇن ئەمەس، ئەلىنى سائادەتكە ئېرىشتۇرۇش ئۇچۇن قۇزغۇردۇغا ئېلىكخان بولۇڭ.

ئىنالچۇق تېگىن بېشىنى سىلىپ، چېكىسىنى تۇتقىنىچە ئولتۇرۇپ كەتتى. رەيھاندىنمۇ زۇۋان سۇرمىدى.

— مەسلىھەتىگىزنى قوبۇل قىلدىم، رەيھاندىنبەگ، ماقۇل، — دېدى شاھزادە بېشىنى كۆتۈرۈپ.

— ئەمىر جانابلىرى، مېنىڭ سەمەرقەنتكە زادىلا بارغۇم يوق...

— ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلغۇڭىز بار ئىكەن ـ دە، يۇغرۇش باشى؟ — ئىنالچۇق تېگىن سوئال قويۇپ، ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى.

— يوقسۇ ئەمىر، مېنىڭ ھېچ يەرگە بارغۇم يوق. خەلقنىڭ ئارامىنى بۇزغۇم يوق. سىزدىن مۇشۇ ھەقتە مەسلىھەت سورىماقچىمەن، جانابلىرى.

— ئەگەر پېقىردا شۇ دەرىجىدە پاراسەت بار، دەپ بىلگەن بولسىڭىز، ئارتۇقچە ئويلىغان بولىسىز. قېرىپ قالدىم. بۇ ۋاقىتقىچە راستىنى دېسەم، بۇغراخان ياكى ئېلىكخان بولۇشقا ئىنتىلمەي ياشاپ كەلدىم. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىنمۇ شۇنداق ئۆتكۈزمەكچىمەن. مېنىڭچە بولغاندا سەمەرقەنتكە بارغىنىڭىز تۇزۇك. مەيلى قايسى تەرەپتە تۇرۇڭ، سىز ئاۋامغا كۆيۈنىدىغان ۋاپادار ئەرباب. بۇ دۇنيادا ھايات بولۇشىڭىز ئەل ئۈچۇن ئامەت. سەمەرقەنتكە بېرىشىڭىز ئۆزىڭىز ئۈچۇنمۇ، ئەل ئۈچۇنمۇ پايدىلىق، — ئىنالچۇق تېگىنىڭ بۇ سۆزى سەممىي بولۇپ، رەيھاندىنغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى. «بۇ ئادەمگە ئىشەنسەم بولىدىكەن، ئەمما سەمەرقەنتكە بېرىشقا دەۋەت قىلىشدا، مېنىڭ ئامانلىقىمنىلا كۆزدە تۇتتىمىكىن...» ئۇ ئويلاپ قېلىپ دېدى:

— ئېلىكخانىڭ سۆزىنى يىرالماي، سەمەرقەنتكە بارىدىغانلىقىمنى بىلدۈرگىنىم، كۆتكەن تىلەككە يېتىشنى مەقسەت قىلغانلىقىم. ئەمىر، سىزمۇ شۇنى كۆزدە تۇتۇپ، بېرىڭ

دەۋاتامسىز؟

ــ بۇنىلا ئەمەس، يۇغرۇش باشى، ئالدى بىلەن سىزنىڭ ئامانلىقىڭىزنى كۆزدە تۇتۇپ دەۋاتىمەن. بۇ ھەممىدىن مۇھىم، ئەلۋەتتە. بەرگەن ياخشى مەسلىھەتىڭىز ئۈچۈن رەھمەت. ئاقيوللۇق بولۇڭ، ئالىلا سالامەت دىدار كۆرۈشكىلى نىسىپ قىلسۇن، خەير، ئىككىلەنمەي يولغا چىقىشقا تەرەددۇت قىلغايسىز.

ئىنالچۇق تېگىن ئورنىدىن تۇردى. رەيھانىدىن ئىشىككىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

مۇشۇ ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچىدە رەيھانىدىن شۇنداق ئالدىراش بولۇپ كەتتىكى، چۈشلۈك تاماقنىمۇ ئوردىدا يېدى. ئۈچ كۈن ئىچىدە يول تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈش ئاسان ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

يۈسۈپ ھەر كۈنى كەچ خۇپتەندىن يانغان مەھەلدە، ھارغان ـ چارچىغان ئاتىسىنى ئىشىك ئالدىدا كۈتۈۋالاتتى. يابىرا ئەتكەن مەززىلىك ئۈگرىنى ئىچىۋالغان رەيھانىدىن يۈسۈپكە ئوردىدا بولغان ئىشلارنى دەپ بېرىپ ئاندىن ئۇخلاپ قالاتتى. ئۇ ماڭىدىغان كۈنى ئائىلىدىكى ھەممەيلەن يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى.

ــ خۇداغا ئامانەت، ئاتا، ــ يۈسۈپ رەيھانىدىنى قۇچاقلىدى، ــ غەلىبە قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىرىدە يەنە قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈشمىزگە ئاللا نىسىپ قىلسۇن، ــ يۈسۈپ ئاتلىق كېتىۋاتقان رەيھانىدىنىڭ كەينىدىن يۈگۈردى.

ــ ئوغلۇم، بولدى قالغىن، خوش، خۇداغا ئامانەت!

ــ سالامەت قايتىپ كېلىشلىرىنى ئاللادىن تىلەيمىز، ئاتىسى، ــ دېدى يابىرامۇ بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ.

سەپ تارتىپ شەھەردىن چىققان ئۈچ تۇمەن سىپاھ ـ لەشكەرنى قوۋۇم ـ قىرىنداشلىرى يىغا ـ زار بىلەن ئۇزىتىپ قالدى...

4

ئەھمەد تۇغانخان سانى ئاتالانغان كۇندىن باشلاپ بەگتۆمۇر ئائىلىسىنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلدى. ئۇلارنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن بالاساغۇن ئەھلىنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلغانىدى. شۇ كۇنى بۇلۇت قاپلىغان ئاسماندىن شارىلداپ چۈشكەن يامغۇر بۇ شەھەرنىڭ كوچىلىرىدا شارقىراپ ئاقتى.

بىر ئاي ئۆتتى. باش كۇزنىڭ مەيىن شامىلى دەل ـ دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى شىلدىرلىتىپ، دەرسخانىنىڭ دېرىزىلىرىگە تارتىلغان پەردىلەرنى يەلپۈندۇرەتتى. سالقىن چۈشكەنىدى. رەيھاننىڭدىن خەۋەر بولمىدى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئۆگىنىشكە بېرىلگەن يۇسۇپ «بۇغراخان مەدرىسەسى» دىن قايتىپ ئۆيگە كەلگەندە، مېھرى ئىسسىق، خۇشخۇي ئاتىسىنى كۆرگۈسى كېلىپ ئۇۋۇلىناتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئەسلەپ سېغىنىپ، ياش تۆكۈپ، ئەندىشە ئىچىدە قالغان بوۋا ـ مومىسىغا، ئانىسى، ئاچىلىرىغا تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنىڭ قايغۇسىنى يېنىكلىتىشكە تىرىشاتتى، چوڭ ئادەمدەك ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن ئۇمىد بەخش ئېتەتتى.

ئىككى ئاي ئۆتتى. سارغايغان يوپۇرماقلار تۆكۈلۈپ، چوپانلار پادىلىرىنى ھەيدەپ قىشلاققا كۆچتى. باھار، يازنى راھەت ـ پاراغەتتە ئۆتكۈزگەن قۇشلار قىش بولمايدىغان ئەللەرگە يول ئالدى. سوغۇق چۈشۈپ كېتىۋاتاتتى. رەيھاننىدىن يەنىلا خەۋەر كەلمەيۋاتاتتى.

يۇسۇپ «قۇرئان كەرىم»نىڭ تەپسىرىنى ئوقۇپ تۈگەتتى. ئۇ ھەرقانداق سوروۇن ـ مەركىلەردە سۇرە، ئايەتلەرگە مەنە ئېيتالايدىغان بولغانىدى. ئاتىسى بۇنى بىلسە قانچىلىك سۆيۈنۈپ كېتەر ـ ھە!

يۇسۇپ ئەتىگەنلىك چېيىنى ئىچىپ مەدرىسەگە بارىدى.

مەسچىت ئىچىدىكى قارىيخانىدىن كېڭىيىپ، مۇنارلىق، گۈمبەز ـ پەشتاقلىق مەدرىسە بولۇپ قالغان بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا، ئون توققۇز دەرسخانا، بىر يۈز توقسان ھۇجرا، يەنە كۆپ كىشىلىك، ئايرىم ئۆيلۈك ھاممام، تەرەت ئالىدىغان مەرمەر سۇپا بار ئىدى. قەشقەر، سەمەرقەنت، بۇخارا، باغدات، شام شەھەرلىرىدىن تەكلىپ قىلىنغان مۇدەررىسلەر دەرس بېرەتتى. باش مۇدەررىس ـــ ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۇسەيىن ئەللامە ئىدى.

بۇ يېڭى قۇرۇلغان مەدرىسەدە ئوقۇۋاتقانلارنىڭ ئەڭ كىچىكى، شۇنداقلا ئەڭ زېرەك، ئەقىللىكى يۈسۈپ ئىدى. ھەممە مۇدەررىسلەر ئۇنى تونۇپ كەتكەنىدى.

يۈسۈپ چۈشكىچە ئەدەبىيات، تارىخ پەنلىرىدىن ئۆتۈلگەن دەرسىنى تەكشىدى، پېشىن نامىزىنى مەدرىسەنىڭ مەسچىتىدە ئوقۇدى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە تاماققا بارماقچى بولۇپ، مەدرىسە سەيناسىغا چىقىپ تۇرۇۋىدى، بويانقار كىرىپ كەلدى. پادىشاھ سەرۋازلىرىدەك كىيىنگەن بۇ يىگىت ناھايىتى سالاپەتلىك بولۇپ قالغانىدى. بېشىدا ئۇچ بۇرجەك قىزىل پۆپۈكلۈك قالپاق، ئۇچىسىدا مەللە كەمزۇل ـ ئىشتان، بېلىدە كۈمۈش ھالقىلىق كەمەر، پۇتىدا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك بار ئىدى. غىلاپقا سېلىنغان ئەگرى قىلىچ ئېسىۋالغانىدى. يۈسۈپ ئۇنى تونۇپ يۈگۈرۈپ ئالدىغا باردى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ئۇكام بەگيۈسۈپ.

ـــ بويانقار ئاكا! ـــ ئۇ يىگىتنىڭ بوينىغا ئېسىلدى، ـــ ئاتاممۇ كەلدىمۇ؟

ـــ كەلدى، ئۇكام، ئۆيدە قالدى. سەن چۈشتە كەلمىگەندىكىن بېرىپ باققىن، دەپ ئەۋەتكەنىدى.

يۈسۈپ دەرسخانىدىن چىققان ئۇستازىغا:

ـــ ئاتام سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەپتۇ، كىشى قارا، ـــ دەپ بويانقارنى تونۇشتۇردى.

ـــ ئۇنداق بولسا بارغىن، بالام. يۇغرۇش باشىغا سالىمىنى يەتكۈزگىن. مەنمۇ مۇدەررىسلەرنى باشلاپ پەتە قىلىپ كېلەرمەن. بارغىن، ئاتاڭغا ھەمراھ بول.

يۈسۈپ ئۇستازى بىلەن خوشلىشىپ ماڭدى.

ـــ بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ سەمەرقەنتكە باردىمۇ؟ ـــ سورىدى ئۇ كېتىۋېتىپ.

ـــ بىزدىن بۇرۇن بېرىپ بوپتىكەن ئۇكام، سەمەرقەنت شەھىرىنى قامال قىلىۋاپتىكەن.

ـــ نېمىشقا شەھەرگە بېسىپ كىرمەپتۇ؟

ـــ مەلىكۈل مەشرىقنىڭ قان تۆكۈشنى خالىمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

ـــ سىلەر بېرىپ بۇغرا قاراخان لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدىڭلارمۇ؟

ـــ ياق، ئۇكام، ـــ بويانقار ئۇزمەي سوئال سوراۋاتقان يۈسۈپكە قاراپ قەدىمىنى ئاستىلاتتى، ـــ تۇغانخان سانى ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇدخانمۇ نۇرغۇن لەشكەر بىلەن كېلىپ سەمەرقەنتنىڭ شىمال تەرىپىدە بارگاھ قۇرغانىكەن. بۇ ئىككى كاتتا پادىشاھقا ئۇ قانداقمۇ تەڭ كېلەلىسۇن، يا ئارقىسىغا يانالماي، يا ئالدىغا ماڭالماي قالدى.

ـــ خوپ بوپتۇ، «نىيىتى بۇزۇقنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن شۇ. قۇزغۇردۇدىن مېڭىش ۋاقتىدا شۇنداق كۆرەڭلەپ كېتىپتىكەن، ـــ يۈسۈپ ئاغزىنى پۇرۇپ قويدى، ـــ شۇنداق قىلىپ جەڭ قىلمىدىڭلارمۇ؟

ـــ قىلدۇق، ئەممەد تۇغانخان سانىنىڭ يارەمگە كەلگىنىنى بىلگەن ئەلى تېگىن سەمەرقەنت شەھىرىدىن چىقىپ بارگاھ قۇردى. بىزنىڭ ئېلىكخانمۇ ئىنىسىنىڭ بارگاھ قۇرغىنىنى كۆرۈپ ئۇمىدلەندى بولغاي، بارلىق لەشكىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلدى...

ئۇلار سۆزلىشىپ مېڭىپ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ قالغىنىنى

بىلمەي قېلىشتى. ھويلىغا كىرگەندە، ھەممە تۇغقانلار ساراي ئۆيدە چاي ئىچىشىپ ئولتۇراتتى. رەيھاندىن ئوغلىنى دېرىزىدىن كۆرۈپ ئىتتىك ھويلىغا چىقتى، چەكسىز مېھرى بىلەن يۈسۈپنى باغرىغا باستى.

— ئاللا تىلىكىڭگە يەتكۈزۈپتۇ، ئابا. مۇبارەك بولسۇن ! — دېدى يۈسۈپ ئاتىسىنىڭ بېلىدىن قامالىلاپ. ئاتا ـ بالا قول تۇتۇشقىنىچە سارايغا كىرىپ ئولتۇرۇشتى.

بەگتۆمۈر بوۋاي ئوغلىنىڭ شەرىپىگە ئىككى قوچقار، بىر تاي، بىر موزاي سويدۇرۇپ، كەچكىچە پەتىگە كەلگەنلەرنى مېھمان قىلدى. ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان بەگتاش ئابدۇللا دامولىدىن باشقا ھەممە تۇغقانلار، قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى، بۇرادەرلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ، غەلىبە خەۋىرىنى ئاڭلاپ خۇشال ـ خۇرام ئۇزاشتى. رەيھاندىن يۈسۈپنى ئېلىپ، قېينىئاتىسىنىڭ كېسىلىنى كۆرۈپ، خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ قايتىپ كەلدى.

— ئابا، بويانقاردىن ئاڭلاپ ۋەقەدىن ئاز ـ تولا خەۋەردار بولدۇم، تۇغانخان سانى بىلەن ئەلى تېگىننىڭ قوشۇلۇشىغا بۇغرا قاراخان نېمىشقا يول قويمىدۇ، بۇ نېمە ئۇچۇن؟ — سورىدى يۈسۈپ شام چىراغلار يانىدۇرۇۋېتىلگەن سارايدا رەيھاندىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرغان تۇغقانلارغا كۆز سېلىپ. ئۇ يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنىڭ ھەقىقىتىگە يېتىشنى خالايتتى.

— بىرەمدە سەمەرقەنتتە بولغان ئەھۋاللارنى ئۇقۇپ بوپسەن ـ دە، بالام؟ — رەيھاندىن يابىرا سۇنغان جامدىكى چايدىن بىر سۇمۇرۇپ گەپ باشلىدى، — يول قويغىنى راست. مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان يەتتە تۇمەن بەش مىڭ لەشكەر بىلەن، غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇدخان ئون تۇمەن لەشكەر، يەتمىش پىل بىلەن كېلىپ سەمەرقەنت دىيارىدا قوشۇلۇپ، بۇ شەھەرنى قامال قىلغانىكەن. بۇنى كۆرۈپ تۇغانخان سانى قاتتىق ئۇمىدسىزلەندى. ئۇ نېمە دېيىشنى، نېمە قىلىشنى بىلمەي قالغان بولسىمۇ، خاتا قىلغىنىغا تەن بەرمىدى. ئەلى تېگىن ئۇنىڭ

قۇزغۇردۇغا يېنىپ كەتمەي ئۆزىگە قوشۇلغىنىدىن خۇرسەن بولۇپ ئاكىسىنى تەختكە ئولتۇرغۇزدى. «سەلجۇقىيلار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىدى، لەشكەر ئەۋەتمىدى. سىز ۋاقتىدا كېلىپ ماڭا ئۇمىد، ئىشەنچ بېغىشلىدىڭىز، بۇنىڭدىن غايەت خۇشال بولدۇم. ئەمما، كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان بىرلىشىپ شەھىرىمىزنى قورشىۋالدى. ئۇلارنىڭ لەشكەر سانى ئون بەش تۇمەندىن كەم ئەمەس. بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىز سەككىز تۇمەنگە يەتمەيدۇ. بۇنداق ھالدا جەڭ قىلساق، مەغلۇپ بولۇش بۇياقتا تۇرسۇن، جېنىمىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالىمىز. شۇڭا...» دەپ گېپىنى داۋاملاشتۇرماقچى بولۇۋىدى، تۇغانخان سانى «بەس!» دەپ ۋاقىراپ توختىتىپ قويدى. «ئىنىم، سىزگە ئىشىنىپ، جانىنى قولغا ئېلىپ كەلسەم، تەسلىم بولۇشقا ئالدىراۋاتىسىزغۇ؟ ئۇنىڭدىن كۆرە جەڭدە ئۆلگەن ياخشى ئەمەسمۇ؟ ئەگەر يەنە شۇنداق گەپنى قىلسىڭىز، ئەزىز كاللىڭىز تېنىڭىزدىن ئايرىلىپ توپىغا مىلىنىدۇ، دەرھال جەڭ دۇمبىقىنى چېلىشقا ئەمر قىلىڭ» دېدى ئۇ غەزەپلىنىپ ۋە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغاردى. ئەلى تېگىن تاتىرىپ كەتتى. ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگەن بولۇنبەگ: «قېنى، ئەمر قىلىڭ ئېلىكخان، سىزدىكى جاسارەت نەگە كەتتى؟ ئەگەر سىز ئەمر قىلمىسىڭىز، جەڭ دۇمبىقىنى ئۆزۈم چالدۇرىمەن» دەپ ئۇنىڭغا بېسىم ئىشلەتتى. بۇ ھالقىلىق پەيت ئىدى. مەن ئەھمەد تۇغانخان سانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «ئېلىكخان ئالىيلىرى، ئىنىلىرى ئەلى تېگىن توغرا دېدى، ئەڭ ياخشى چارە بۇغرا قاراخاندىن ئەپۇ سوراش ۋە ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇش، جەڭ دۇمبىقىنى ئەمەس، بەلكى ئەمىنلىك شادىيانىسىنى چېلىش كېرەك» دېدىم قىلچە يۈز ـ خاتىر قىلماي. كۆزلىرىگە قان تولغان بولۇنبەگ قىلىچىنى كۆتۈرۈپ مېنى چاپماقچى بولۇۋىدى، كەينىمدە تۇرغان ئۇدمىش گۈرزە بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنىڭ قىلىچىنى قولىدىن چۈشۈرۈۋەتتى. ئېلىشىش باشلاندى. مۇھاپىزەت قىلىپ ئىككى

يېنىمدا تۇرۇشقان بويانقار، ئادار، يارۇقلار مېنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ، قىلىچ، نەيزە بىلەن ئېتىلىپ كەلگەن بوزاغۇنىڭ جاندارلىرىدىن مۇھاپىزەت قىلدى. تۇغانخان سانى مېنى تۇتۇپ باغلاشقا ئەمر قىلدى. جاندارلار، جاللاتلار، ياساۋۇللار تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، كۈيۈئوغۇللىرىمنى باسماقداپ تۇتۇپ باغلىۋەتتى. مېنى باغلىماقچى بولۇۋىدى، تۇغانخان سانى: «بوينىغا تاقاق سېلىڭلار، ئۇ بىزنىڭ غەلىبىمىزنى قول - پۇتى بوش هالدا كۆرۈپ تۇرسۇن» دېدى. بوينۇمغا تاقاق سېلىنىشى بىلەن جەڭ دۇمبىقى چېلىندى. بىرىنچى بولۇپ بوزاغۇ مەيدانغا كىردى. ئۇنىڭ بۇنداق قاپ يۈرەكلىك قىلىشى ئۆزىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىدى. بوزاغۇ ئۆزىنى نەيزىۋازلىقتا، يادىن ئوق ئۇزۇشتە تەڭداشسىز سانايتتى. نەچچە يىلدىن بېرى هارماي مەشىق قىلىپ قىلىچۋازلىق ماهارىتىنى ئۆستۈرگەنلىكىمۇ ماڭا ئايان ئىدى. بوزاغۇ ئات ئۈستىدە نەيزە ئويناتقىنى مەيدانىنى ئايلىنىپ رەقىبىنى جەڭگە چاقىردى. بۇغرا قاراخان تەرەپتىن مەيدانغا كىرگەن ئوچ سەردارنى نەيزە سانجىپ ئۆلتۈردى.

بوزاغۇ كۆرەڭلەپ مەيدانىنى ئوچ قېتىم ئايلاندى. ئۇنىڭ قان قۇيۇلغان كۆزلىرى بەقەمدەك قىزارغانىدى. بىر چاغدا بۇغرا قاراخان تەرەپتىن نىقابلىق بىر ئەزىمەت مەيدانغا كىردى. گۈرزىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئات چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە، بوزاغۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ ۋارقىرىدى: «نۆۋەتنى ساڭا بەردىم، نەيزەڭنى ئىشقا سال ! » بوزاغۇ ئېتىنى كەينىگە ياندۇرۇپ يىراقتىن چېپىپ كەلگىنىچە نىقابلىق ئەزىمەتكە نەيزە ئوردى. نەيزە گۈرزىنىڭ زەربىسىدىن سۇنۇپ يەرگە چۈشتى. بوزاغۇ قولىغا قىلىچ ئالدى. ئوچ قېتىم قىلىچ ئۇرۇپ نىقابلىق ئەزىمەتكە زىيان يەتكۈزەلمىدى. ئەمدى نۆۋەت نىقابلىق ئەزىمەتكە كەلگەنىدى. ئۇ نىقابىنى ئېلىۋېتىپ: «مېنى ئوبدان كۆرۈۋال، ئەگەر ئەل بولۇپ ئالدىمدا تىز پۈكسەڭ، بىر قوشۇپ قېنىڭدىن كېچىمەن» دېدى يۈقىرى ئاۋاز بىلەن. مەن نىقابلىق ئەزىمەتنىڭ سۆلايمان

ئارسلانخان ئىكەنلىكىنى تونۇپ قالدىم. بۇغرا قاراخانىلىك بۇ چوڭ ئوغلى بوزاغۇ بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. ئالاھازەل يېرىم سائەت قىلىچلاشقاندىن كېيىن، بوزاغۇنىڭ قىلىچى ئىككى پارە بولۇپ يەرگە چۈشتى. ئۇ ئېتىنى كەينىگە بۇراپ قاچتى. ئوغلىنىڭ بۇ شەرمەندە ھالىنى كۆرگەن بولۇنبەگ بارلىق سىپاھلارنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈشىنى ئاكا - ئۇكا ئېلىكخانلاردىن سوراپ پەرمان چۈشۈردى. نەچچە تۈمەنلىگەن سىپاھ ھۇجۇمغا ئۆتتى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ لەشكەرلىرىمۇ ھۇجۇمغا ئۆتتى. قان دەريا بولۇپ ئاقتى، بالام. سۇلتان مەھمۇدخان يەتمىش پىلى بىلەن تۇغانخان سانىنىڭ سىپاھلىرىنى چەيلەپ، يانجىپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. بۇغرا قاراخانىلىك لەشكەرلىرى ئەلى تېگىنىنىڭ بارگاھىغا بېسىپ كىردى. ئۇنى ئەسىر ئېلىپ، بوينۇمدىكى تاقاقنى ئالدى، كۈيۈئوغۇللىرىمنى باغلاقتىن بوشاتتى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ مەن بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئۇ چەمبەرچاس باغلىۋېتىلگەن بولۇنبەگنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ: «سىز مەكتۇپ ئەۋەتىپ، بۇ مۇناپىقنىڭ قۇتراتقۇلۇقى، ئىككى ئىنىمنىڭ قارا نىيىتىدىن مېنى ۋاقتىدا خەۋەرلەندۈرمىگەن بولسىڭىز، بىز سەمەرقەنتتە ئەمەس، ئوردۇكەنتتە كۆرۈشكەن بولاتتۇق. بەلكىم بىزنىڭ ئۇچرىشىشىمىز بۇنداق شاد - خۇراملىق ئىچىدە بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى» دەپ كۆڭلۈمنى بىر سۆيۈندۈردى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە تەنتەنە ئىلكىدە شەرقتىكى كاتتا شەھەر ئەزىم سەمەرقەنتكە كىردىم. ئاۋام بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى.

— ئەھمەد تۇغانخان سانچۇ، ئۇ تەسلىم بولدىمۇ؟ — سورىدى دىققەت بىلەن تىڭشاپ ئولتۇرغان يۈسۈپ.

— سەنزە بالام، بىر ئىشنىڭ يېمىدىن - يېڭىسىغىچە ئاڭلىمىساڭ بولىدى قىلمايسەن، - ھە، — رەيھانىدىن كۈلۈمسىرەپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئەھمەد ئېلىكخانىنىڭ ئازغىنا ئادەملىرى بىلەن قىزىلقۇم چۆللۈكىگە قاچقانلىقىنى

ئادامتوغرۇلدىن ئاڭلىدىم. ئۇ ئۆز سپاھلىرى بىلەن ئەھمەد ئېلىكخاننى يېرىم كۈنگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ قۇم بارخانلىرىنىڭ كەينىگە ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپتۇ.

— كېيىن ئەھمەد تۇغانخان سانىدىن دېرەك بولمىدىمۇ، سىلەر ئۇنى ئىزدىمىدىڭلارمۇ؟ — يۈسۈپ قانائەتلەنمىگەندەك يەنە سورىدى.

— دېرەك بولمىدى، بالام. قىزىلقۇم چۆللۈكى ئەجەل چۆللۈكى دەپ ئاتىلىدىغان چەكسىز قۇملۇق. بۇ قۇملۇققا كىرىپ قالغان ئادەمنىڭ ساق قايتىپ چىققانلىرى ناھايىتى ئاز، كۆپىنچىسى ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىراپ ئۆلۈپ، قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كېتىدىكەن.

— بوزاغۇ تۇتۇلغاندۇ، ئاباي؟ ئۇ مەلئۇننى قانداق جازاغا تارتماقچى بولۇۋاتىسىلەر؟ — ئايتمىشىنىڭ بۇ سوئالى ھەممەيلەننىڭ دىققىتىنى تارتتى.

— بوزاغۇ تۇتۇلمىدى، قىزىم. ئۇ ئىبلىس جەڭ مەيدانىدا سۇلايمان ئارسلانخاندىن زەربە يەپ قاچقاندىن بۇيان بىزگە قارىسىنى كۆرسەتمىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدىمۇ جەستى كۆرۈنمىدى. قارىغاندا، سەلجۇقىيلار ئىلىگە قاچقاندەك قىلىدۇ، بالىلىرىم. سىلەر ئەڭ قىزىقىدىغان يەنە بىر كىشى توغرۇلۇق سورىمىدىڭلارغۇ؟

— ئۇ كىم، ئاباي؟ — يۈسۈپ رەيھانىدىنغا يېقىن سۈرۈلۈپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى.

— بولۇنبەگ، ئوغلۇم.

— ھە، بۇ مۇناپىق تۇتۇلغانىدىغۇ، قېچىپ كەتمىگەندۇ؟

— ياق، قېچىپ كېتەلمىدى، بالام. قۇزغۇردۇغا ئىلىپ كەلدۇق، مەشەدە جازاغا تارتىلىدۇ.

— قانداق جازاغا تارتىلىدىكەن، ئاباي؟

— مەلىكۇل مەشرىق دارغا ئېسىش توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈردى، ئوغلۇم.

ـــ قوۇ تۇلكه ئاخىر قۇيرۇقىدىن ئىلىنىپتۇ ـ ده. ھەممە ئاسىي، قارا دىللارنىڭ ئاقمۇتتى شۇنداق بولىدۇ.

ـــ توغرا دېدىڭ، بۇغرام، ـــ بايىاتىن گەپكە ئارىلاشماي قىزىقىپ ئولتۇرغان بەگتۆمۈر ئاقارغان ساقاللىرىنى سىيپاپ لىڭشىتتى، ـــ ئاسىيلارنىڭ ئۆمرى كوتا بولىدۇ، تەقدىرى ئەزەلدىن شۇنداق.

ـــ ئەجەب ئوبدان بوپتۇ. ئۇ مەلئۇننى قىلىچ بىلەن چېپىۋەتكەن ياكى نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا، بىز كۆرەلمەي ئارماندا قالاتتۇق. ئەمدى ئۇنىڭ جازا مەيدانىدىكى بىچارە قىياپىتىنى كۆرۈپ پۇخادىن چىقىدىغان بولدۇق. قەبىلىلەر ئارا زىددىيەت سېلىپ، قىلمىغان شۇملۇقلىرى قالمىغانىدى، ئەمدى جازاسىنى تارتسۇن، ـــ زەمۇران ئانا توغرا دېدىمۇ دېگەندەك قىلىپ رەيھاندىنغا قاراپ قويۇپ، يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلاپ قويدى.

ـــ بوزاغۇ تۇتۇلغان بولسا، ئاتا ـ بالا ئىككى ئىبلىسنى تەڭلا چالما ـ كېسەك قىلغان بولساق، كۆڭلىمىز تەسكىن تاپاتتى. بوزاغۇنىڭ قېچىپ كەتكىنى يامان بوپتۇ، ـــ دەپ قىزىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئولتۇرغان يابىرا سۆز قىستۇردى.

ـــ ئابا، خاتىرجەم بولغىن. چوڭ تادان تۇلكە قۇيرۇقىدىن ئىلىندىمۇ، بولدى. قالغان تۇلكىلەرمۇ قۇيرۇقىدىن ئىلىنماي قالمايدۇ، بۇ تارىخىي ھەقىقەت، ـــ يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزى ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىنى تىندۇردى.

ـــ بۇغرا قاراخان دۆلەت ئەربابلىرى ۋە بارلىق سىپاھلارغا جەڭدە قولغا كەلتۇرگەن ئولجا ـ غەنىيمەتنى تارقىتىپ بېرىدۇ. بالاساغۇن، سەمەرقەنت ئېلىكخانلىرىنى تەينىلەيدۇ. قاراخانىيلار مەملىكىتى ئەمدى روناق تاپىدۇ، بالىلىرىم، ـــ دېدى رەيھاندىن. ئۇنىڭ خۇشخۇي چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇراتتى. ئۇ ھەممىنى داستىخانغا كەلتۈرۈلگەن پولۇغا تەكلىپ قىلىپ، يۈسۈپكە قاراپ، ـــ يەنە سوئالىڭ بارمۇ، ئوغلۇم؟ ـــ دەپ

سورىدى.

ــ ھايات ئادەمنىڭ بىلگىنىدىن بىلمىگىنى ھامان كۆپ بولىدۇ، ئابا. مېنىڭ سوراپ بىلىدىغانلىرىم تېخى كۆپ.

يۈسۈپنىڭ سۆزى ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈۋەتتى.

ئەتىسى مەلىكۇل مەشرىقنىڭ ئەمرى بىلەن سۈباشىلار بارلىق لەشكەر ـ سىپاھلارغا ئىئانام تارقىتىپ بەردى، ھەربىر نۆكەرگە بىردىن تىللا، بىر تونلۇق بەقەسەم تەگدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۆز قولى بىلەن رەيھانىدىنغا تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى. ئۇ پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۇدمىش، بويانقار، ئادار، يارۇقلارغا ئالىپ ئۇنۋانىنى بەردى، خىلئەت تەقدىم قىلدى. ئارقىدىن شەيخۇلئىسلامنىڭ ھۆكمى بويىچە، بولۇنبەگ جازا مەيدانىدا دارغا ئېسىلدى. ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن تولغان بېشى سىرتماق ئۈستىدە گىلدىڭشىپ قالدى...

مەلىكۇل مەشرىق كەچتە بەگ تەركىسى ئۆتكۈزدى. بۇ ۋاقىتتىچە ئۆتكۈزۈلگەن بەگ تەركىسىنىڭ ھېچقايسىسى بۇنداق ھەشەمەتلىك، دەبدەبىلىك بولمىغانىدى. بۇ زىياپەتنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇ بولدىكى، بۇغرا قاراخان شاراب ئىچمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىدىشچى باشى شاراب ئورنىغا ئانار شەربىتى قۇيۇپ بەردى. رەيھانىدىن يېرىم كېچىگە يېقىن بەگ تەركىسىدىن يېنىپ ئۆيگە كەلدى. بۇرۇنقىدەكلا ئىشىك ئالدىدا ئۇنى يۈسۈپ كۈتۈۋالدى. يارۇق ئاتلارنى يېتىلەپ كەتتى.

ــ تېخىچە ئۇخلىمىدىڭمۇ، بالام؟ ــ دېدى رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇپ.

ــ ئابامۇ ئۇخلىمىدى، ئاتا. مەنمۇ يولۇڭغا قاراپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ تۇردۇم.

ــ جازا مەيدانىغا بارمىدىڭلارمۇ، بالام؟

ــ باردۇق. مۇددەررىسلەر ئېلىپ كېلىڭلار، دەپ ھەممە تالىپلارنى ئېلىپ باردى، ــ يۈسۈپ جاۋاب بەرگەچ، ئاتىسىغا ياندىشىپ غازاڭ بولغان گۈللۈكنى ئايلىنىپ ئۆتتى.

ـــ بولۇنبەگ دار ئالدىدا ئۆزىنى قانداقراق تۇتتى، بالام؟

ـــ «بىر قوشۇق قېنىمدىن كېچىكلار!» دەپ تىزلىنىپ تۇرۇۋالدى. جاللاتلار ئۇنى سۆرىگەنچە دار ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ بوينىغا سىرتماق سالدى. ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇدى. ھېچكىم ئىچ ئاغرىتمىدى. جازا مەيدانىغا بارماپسەن ـ ھە، ئاتا؟

رەيھاننىدىن ئۆيدىن چىقىپ ئالدىغا كېلىۋاتقان يابىراغا كۆز سېلىپ جاۋاب بەردى:

ـــ بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالغان رەقىبىمگە ئۆزۈمنى كۆرسەتكۈم كەلمىدى. يېڭىلگەن دۈشمەن ئالدىدا كۆرەڭلەش مەردنىڭ ئىشى ئەمەس، ئوغلۇم.

ـــ بىلدىم، ئاۋا. سەن ناھايىتى مەردانە ئىكەنسەن. سېنىڭ بۇ پەزىلىتىڭنى ئۇلگە قىلىمەن.

ـــ سەنزە ئوغلۇم... ـــ رەيھاننىدىن ئۇنىڭ يەلكىسىگە قاقتى. دېدەك ئېلىپ كەلگەن بىر ئاپتۇۋا سۇدا يۇز ـ قولىنى يۇدى. پىشايۋان تۈۋرۈكلىرىگە ئېسىلغان قەندىللەردە شام يېنىپ تۇراتتى، ھويلا سەينالسى غۇۋا يورۇق ئىدى. تېخى مۇز تۇتمىغان كۆلدىكى ئاينىڭ شولىسى ئالتۇن ئورغاقتەك پارىلدايتتى. رەيھاننىدىن ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ، يابىرا سۇنۇپ بەرگەن لۆڭگىدە قول ـ يۈزلىرىنى ئېرتتى، ئاندىن ئۆزىگە مېھرى بىلەن قاراپ تۇرغان يۈسۈپىنىڭ قولىدىن تارتتى.

ـــ يۈر بالام، خانامغا كىر. ساڭا ئېيتىدىغان يەنە بىر خۇش خەۋەر بار.

يۈسۈپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئازادە خانىسىغا كىرىپ كۆرپە ئۈستىگە يۈكۈندى.

ـــ سېنى مەلكۇل مەشرىقىنىڭ كۆرگۈسى بار ئىكەن. ئەتە ئۇنىڭ ئالدىغا سالامغا ئېلىپ بارىمەن. ئۇ يەردە بۆرە تېگىنىمۇ كۆرسەن، ـــ دېدى رەيھاننىدىن يابىرا سۇنغا كۇمۇش جامدىكى چاينى قولىغا ئېلىپ.

ـــ بۆرە تېگىنى؟! ـــ يۈسۈپ ئويلاپ بىردىنلا ئېسىگە

ئالدى، ـــ هه، هېلىقى مەلىكە ئانام گېپىنى قىلىپ بەرگەن بۇرە تېگىننىمۇ، ئۇ قۇزغوردۇغا كەپتىمۇ؟

ـــ ھەئە، بالام. ئاشۇ ئالتۇن تارىم مەلىكە ئادىرا سۆزلەپ بەرگەن بۇرە تېگىن قۇزغوردۇغا كەلدى. ئۇنى بۇغرا قاراخان ئاكىسى بىلەن سەمەرقەنتكە ئېلىپ بارغانىكەن. جەڭگە قاتناشتى. بۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرمىگىنىمنى قارا. ئۆزى بالا بولسىمۇ، يادىن ئوق ئۇزۇش، نەيزە سانجىش، قىلىچ‌ۇازلىق، ئومۇت ئۇرۇش جەھەتلەردە كامالەتكە يېتىپتۇ. قورقۇمسىز، ئالىپ تېگىن بولۇپ يېتىلىپتۇ. سەندىن ئىككى ـ ئۈچ ياشلا چوڭ بولغىنىغا قارىماي، شۇنداق چېچەن، شۇنداق غەيرەتلىك.

ـــ ئاتا، خۇدا بۇيرۇسا، ئەتە سەن بىلەن بىرىپ مەلىكۇل مەشرىققە سالام بېرىمەن. بۇرە تېگىن بىلەن كۆرۈشىمەن، تامىر بولۇپ قالساق ئەجەب ئەمەس، ـــ دېدى يۇسۇپ ۋە ئاتا ـ ئانىسىغا خوش ئېيتىپ ئۆز خانىسىغا چىقتى.

ئۇ راسلاپ قويۇلغان ئورۇندا يانتۇ بولۇپ دېرىزىگە قاراپ ياتتى. ئۇزاققىچە بۇغرا قاراخانىڭ كىتاب ۋە خەنجەر سوۋغا قىلغانلىقىنى، بۇ قېتىم كۆرۈشكەندە نېمە سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئۇخلىيالمىدى. بۇرە تېگىنىڭ سەرگۈزەشتلىرىمۇ خىيالىغا كېلىۋېلىپ، تاڭ ئېتىشقا يېقىن ئۇخلاپ قالدى. چۈشىدە بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ئۇنىڭغا ھېچنېمە سوۋغا قىلمىغانمىش. بۇرە تېگىن قىلىچ يالىڭاچلاپ ئۇنى چاپماقچى بولۇۋاتقانمىش ...

ئون بەشىنچى باب

مەلىكۇل مەشرىق ھۇزۇرىدا

1

بامدات نامىزىنى مەسچىتتە ئوقۇپ چىققان رەيھانىدىن ئۆيدىكىلەر بىلەن چاينى ئىچتى ـ دە، كىيىملىرىنى يۆتكەپ ھويلىغا چىقتى. پېشايۋان ئالدىدا يۇسۇپ ئۇنى كۇتۇپ تۇراتتى. ئۇ بېشىغا بادام دوپپا، ئۇچىسىغا قايرىما ياقىلىق كەمزۇل ئۇستىدىن سېرىق يوللۇق بەقەسەم تون كىيگەنىدى.

رەيھانىدىن بوي تارتىپ چوچۇقلا بولۇپ قالغان ئوغلىغا قاراپ زوقلىنىپ تۇرۇۋېدى، يابىرا چىقىپ:

ــ ئەمدى يىگىت بولۇپ قالدىڭ، ئوغلۇم. بويۇنىدىق ئېسىۋالساڭ ھەم سالاپەتلىك كۆرۈنسەن، ھەم سوغۇق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىسەن، ــ دەپ ئېلىپ چىققان بويۇندىقنى ئېسىپ قويدى، ــ قارا، شۇنداق ياراشتى.

يۇسۇپنىڭ ئاق سۇزۇك چېھرىدە تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

ــ رەھمەت، ئاتا.

ــ مەلىكۇل مەشرىققە مېنىڭدىنمۇ سالام ئېيتقىن، ــ دېدى زەمۇران ئانا بىلەن ھويلىغا چىققان بەگتۆمۇر. ئۇ نەۋرىسىنىڭ بوي ـ تۇرقىغا، بېلىگە ئېسىۋالغان كۇمۇش ساپلىق خەنجىرىگە سەپسېلىپ دۇئاغا قول كۆتۇردى:

ــ تەڭرىم بۇغرا قاراخان ئالدىدا سىلەرنى يەرگە قاراتمىغاي، مەرتىۋەڭلەرنى ئۇستۇن، ھۆرمىتىڭلارنى زىيادە قىلغاي. ئامىن!

ــ ئامىن ! ــ ھەممەيلەن دۇئاغا قول كۆتۇردى.

ئادار، يارۇقلار ئاتىلارنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار ماڭغاندا، قىزىرىپ گۈلخان بولغان ئۇپۇقتىن كۈنمۇ كۆتۈرۈلۈپ چىقتى.

بۇ يۇسۇپىنىڭ ئوردىغا ئۇچىنچى قېتىم بېرىشى ئىدى. دەرۋازا، ئىشىكلەردىكى بۆرە، بۇغرا، ئۆكۈز، ئارسلان، قاپلان، ئەجدىھانىڭ سۈرەتلىرى تامامەن ئۆچۈرۈۋېتىلىپ، ئويما، كۆپتۈرمە نەقىشلەر چېكىلگەنىدى. بۇرۇنقى سۇر، ھەيۋەتتىن ئەسەر قالمىغانىدى. ئەما، بۇ كىشىلەرگە ئازادلىك، ئەمنىلىك ھېس قىلدۇراتتى. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدىغانلىقى يۇسۇپكە چۈشىنىشلىك بولغاچقا، «ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھايۋانلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەندىلا، ئاندىن ئاڭلىق ھېسابلىنىدۇ، ئىنسان ئاڭلىق بولمىسا، ھايۋاندىن پەرقى بولماي قالىدۇ. بۇغرا قاراخان بۇنى چۈشىنىشىمىزگە يول ئېچىپ بەردى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەشەككۈر ئېيتىشلا كۇپايە قىلمايدۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇ ئاتىسى بىلەن ئوردىنىڭ خىشلىق يولىدا پىيادە كېتىۋاتاتتى، ئاتلارنى ئادار، يارۇقلار ئاتخانىغا ئېلىپ كېتىشكەنىدى.

ئۇلار دۋانخانىغا كىرىپ، بۇغرا قاراخاننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشتى. بۇ مەرمەر تۇۋرۇكلۇك كاتتا ئىشخانىدا ئوردا ئەربابلىرى دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. رەيھانىدىن يۇغرۇش باشى بولغانلىقتىن ئۇلارنى نازارەت قىلاتتى. تۇغانخان سانى سەمەرقەنتكە كەتكەندە نائىب ئېلىكخان بولغان ئىنالچۇق تېگىن ھازىر دۋانبېگى بولغانىدى. ئۇ دۋاننىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، رەيھانىدىن بىلەن يېقىن ئىدى، ئۇنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوللاپ كەلگەنىدى. ئىنالچۇق تېگىن رەيھانىدىنىڭ بىر خۇش چىراي ئۆسمۇر بالا بىلەن كەلگىنىنى كۆرۈپ، ئەجەبلەنگەن ھالدا ئالدىغا كېلىپ ئۇلار بىلەن سالاملاشتى. يۇسۇپنىڭ تەۋەززۇ بىلەن قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تۇرغىنىغا مەستلىكى كېلىپ:

— بۇ ئەدەپلىك يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى.

ـــ ئوغلۇم بولىدۇ، ھۆرمەتلىك دوڭانبېگى.
ـــ قانىتىڭىز ئىكەن ـ دە، يۇغرۇش باشى.
ـــ شۇنداق، دوڭانبېگى، ئۇ مېنىڭ تايانچىم، ئىز باسارىم.
ئىنالچۇق تېگىننىڭ سوئال نەزىرى بىلەن قارىشىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن رەيھانىدىن كېلىش سەۋەبىنى ئاشكارىلىدى:
ـــ بۇغرا قاراخان ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغلۇم بىلەن كۆرۈشكۈسى بار ئىكەن، شۇڭا ئېلىپ كېلىۋىدىم. ئېتى يۇسۇپ.
ـــ مۇبارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن، بۇ بالىنىڭ بۇغرا قاراخان بىلەن تونۇشلۇقى بار ئىكەن ـ دە. ياش تۇرۇپ، ئەجەب... چىرايىدىن كەلگۈسىدىكى بۆگۈ بىلگەنىڭ سىيماسى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلاپ، مۇرادىغا يەتكۈزگەي !
ـــ رەھمەت، ھۆرمەتلىك دوڭانبېگى.
شۇ چاغدا ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ئۇلارنىڭ پارىڭىنى ئۈزۈپ قويدى.
ھەممەيلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم بەجا كەلتۈردى. رەيھانىدىن يۇسۇپنى يېتىلگەن ھالدا ئالدىغا بېرىپ سالام بەردى:
ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مەلىكۇل مەشرىق. قۇتلۇق قەدەملىرى سائادەت ئاتا قىلغۇسى.
ـــ بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرى بىلەن يەنە دىدار كۆرۈشتۇرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن، ـــ دېدى يۇسۇپمۇ جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن.
يۇغرۇش، سۇباشىلار بۇ ئۆسمۈرنىڭ جۈرئىتىگە، پاساھىتىگە قايىل بولۇشۇپ باشلىرىنى لىڭشىتىپ قويدى.
ـــ مەنمۇ تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن، بالام، ئۆسۇپ كاتتا يىگىت بولۇپ قاپسەن، تەڭرىم بېشىڭنى ئاسمانغا يەتكۈزسۇن. قېنى، بۇ ئالىپ بىلەن كۆرۈشكىن. ئېتى ئىبراھىم تېگىن، جىيەن ئوغلۇم بولىدۇ، يەنە بىر ئېتى بۆرە تېگىن.
يۇسۇپ بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيىپ گۈرزە

كۆتۈرۈۋالغان بويلۇق يىگىتكە قول ئۇزاتتى.

ــ مەلىكە ئادىرا ئابامدىن تەرىپىڭىزنى ئاڭلاپ دىدار كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدىم.

ــ مەن سىز تۇغرۇلۇق ئاڭلىمىغان ئىكەنمەن. ئېتىڭىز نېمە؟ ــ بۆرە تېگىن قولىنى بېرىپلا قايتۇرۇۋالدى.

ــ يۈسۈپ.

بۇغرا قاراخان ئۇلارنى ئىستىراھەتخانىسىغا باشلاپ كىردى. ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، مۇلازىملارغا شەربەت كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى.

يۈسۈپ بۇغرا قاراخانىڭ يېنىدا گۈرزە بىلەن قىلىچىنى تىزىغا تۇغرىسىغا قويۇپ ئولتۇرغان بۆرە تېگىنگە سەپسالدى: بۆرە تېگىنىڭ كۆزلىرى چوڭ، غەلىتە، قارىمۇ ئەمەس، چېقىرمۇ ئەمەس، قىزغۇچ كۆك بولۇپ، بىنەپشە رەڭ ئۇچقۇن چېچىلىپ تۇراتتى. ئەگسىم قاشلىرى، خەت تارتقان بۇرۇتلىرى قۇندۇزدەك قارا ئىدى. ئېڭىكى ئۇچلۇق، يۈزى سوزۇنچاق بولۇپ، ساقال بېسىپ كەتكەنىدى، بۇ چاغقىچە تېغ تەگمىگەنىدەك قىلاتتى، تۇرقىدىن كۆچتۈڭگۇر ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تەلەتى سوغۇق ئىدى، قارىغان كىشىنى سۇر باساتتى. بۆرە تېگىن يۈسۈپكە مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن شۇنداقلا قاراپ قويدى.

ــ بۆرە تېگىن دېگەن نامىڭىزغا يارىشا جاسارەتلىك ئىكەنسىز، قىياسىم توغرا چىقتى، ــ دېدى يۈسۈپ.

بۇغرا قاراخان بىلەن رەيھاندىن كۆز سوقۇشتۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ پارىڭىغا سەما بولۇپ ئولتۇردى.

ــ سىز جەڭگە قاتناشقانمۇ، بەگيۈسۈپ؟

ــ ياق، مەدرىسەدە ئوقۇۋاتىمەن.

ــ تالىپ ئىكەنسىز ــ دە.

ــ شۇنداق، شاھزادە.

ــ مەنمۇ مەدرىسەدە ئىككى يىل ئوقۇغان، كېيىن ئوقۇغۇم

كەلمەي، شىكار قىلىش بىلەن بولۇپ كەتتىم، جەڭ ماھارىتىنى ئىگىلىدىم، قىلىچۇازلىق، گۈرزە ئۇرۇشتا ماڭا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ.

— مېنىڭ ئوقۇپ بۆگۈ بىلگە بولغۇم بار، جەڭ قىلغۇم يوق.

بۆرە تېگىن قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى، بۇ كۈلكە رازىمەنلىك كۈلكىسى بولماستىن، مەسخىرە كۈلكىسى ئىدى. ئۇنىڭ قىسىلغان كۆزلىرىدىن بىنەپشە رەڭ ئۇچقۇنلار چاچراپ، يۈز ـ بويۇنلىرىدىكى مويلار تىكەنلىشىپ كەتتى. چىرايى قورقۇنچلۇق تۈس ئالدى، بەجايىكى بۆرىگە ئوخشاپ قالدى.

— بۆگۈ بىلگە جەڭ قىلالمايدۇ، ئادەم ئۆلتۈرەلمەيدۇ، شەھەر ئالالمايدۇ، ھا ـ ھا ـ ھا ...

— بەس، ئىبراھىم ! — دېدى يۈسۈپ قادىرخان، — بۆگۈ بىلگە قان تۆكۈشنى، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىشنى خالىمايدۇ. ئىنسانلارنى تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشنى خالايدۇ، بۇ جەھەتتە سەن يۈسۈپتىن ئۆگىنىشىڭ كېرەك.

— مېنىڭ ئارزۇيۇم بۆگۈ بىلگە بولۇش ئەمەس، بۇغرا قاراخان بولۇش ! — بۆرە تېگىن ئالدىدىكى بىر جام شەربەتنى كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى.

— بۇغرا قاراخان بولۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال بىلىك ئۆگىنىپ دۇنيانى بىلىش، ئۆزىنى بىلىش كېرەك، ئاۋامنى قەدىرلەشنى ئۆگىنىۋېلىش زۆرۈر، شاھزادە. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، بۇغرا قاراخان بولغىلى بولمايدۇ، بولغان تەقدىردىمۇ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدۇ.

— سىز ئۆگەتمەي قويۇڭ، قانداق قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن !

— بولدى، تالاشما ئىبراھىم ! يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى ئويلاپ كۆر ! — دېدى بۇغرا قاراخان. ئاندىن رەيھانىدىنغا قاراپ «مانا كۆردىڭىزمۇ، بۇ ئىككى ياش بىر ـ بىرىگە يول قويىدىغانىدەك ئەمەس» دېگەن مەنىدە باش چايقاپ قويدى.

— ئالىيلىرى، مەلىكە ئادىرا خېنىم ئوردۇكەنتتىمۇ، يېڭى

ھىساردىمۇ؟ ــ سوردى رەيھاندىن سۆز يۆتكەپ. ئۇنىڭ بۇ توغرۇلۇق بىلگۈسى، ئوغلىنىمۇ خەۋاردار قىلغۇسى بار ئىدى. يۈسۈپنىڭ قۇلاقلىرى دىڭ بولدى.

ــ ھەمشىرەم ھازىر يېڭى ھىساردا ئىستىقامەت قىلىۋاتىدۇ. مەن سەمەرقەنتكە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن ئىبراھىم تېگىن ببرىپ كۆرۈشۈپ كەلگەنىدى، ئوبدان تۇرۇپتۇ. شۇنداقمۇ بالام؟ ــ بۇغرا قاراخان ئۇنىڭغا قارىدى.

ــ ناھايىتى ئوبدان تۇرۇپتۇ، قاراخان ئاتا، ــ دېدى بۆرە تېگىن. ئۇنىڭ سۆزۈن چېھرىدە كۈلكە پەيدا بولدى. بايىقى جىددىيلىك ۋۇجۇدىدىن كۆتۈرۈلۈپ مۇلايىملىشىپ قالدى، ــ مەلىكە ئابام پات ئارىدا دۇئا ـ تەلەپتىن پارىغ بولۇپ، بۇ ئەتراپتىكى چۆللۈكتە ماكانلىشىمەن، قۇزغوردۇغا قايتمايمەن، دېدى. مەن ئىلاجسىز يېنىپ كەلدىم. قۇم بارخانلىرى ئوراپ تۇرغان مازارىدا قانداقمۇ تۇرغۇسى كېلىدىغاندۇ، بىلمىدىم.

ــ مەلىكە بۇ دۇنيا بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتكەن، بالام. ئۇ ئۆزىنى ئۇ دۇنياغا تەئەللۇق دەپ قارايدۇ، شۇڭا قۇملۇق چۆلدە ئۆزىنى تەكشۈرگە يېقىن ھېسابلايدۇ، ــ بۇغرا قاراخان ئېغىر تىندى. ئۇ بۆرە تېگىنىڭ مەلىكە ئادىرانى ئانا ئورنىدا كۆرۈپ قەدىرلەيدىغانلىقىنى ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن تېخىمۇ ئېنىق بىلدى. بولمىسا، شۇنداق قوپال مىجەزلىك بۇ بالا ئۇنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپلا مۇلايىملىشىپ قالارمىدى؟

يۈسۈپ ئۇنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىنى شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ كۆڭلىگە ئالمىدى. «مەلىكە ئابام پادىشاھلارغا ئىنساب تىلەپ ئىستىقامەت قىلىۋېتىپتۇ، بۇنى بۆرە تېگىن چۈشىنەمدىكىن؟ نېمىلا دېگەنبىلەن قوپال، كۆرەڭ بولسىمۇ، ئوچۇق ـ يورۇق، كۆڭلىدىكىنى يوشۇرمايدىغان قارام يىگىت ئىكەن. ھۆكۈمران بولۇشقىلا ئىنتىلىدىكەن. بۇنداق ئادەملەرنىڭ باغرى قاتتىق كېلىدۇ، دوستلاشماق قىيىن ...»

ــ «بۇغراخان مەدرىسەسى» دە ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى

قانداق كېتىۋاتىدۇ، بالام؟

يۈسۈپ قادىرخانىڭ بۇ سوئالى يۈسۈپنى خىيالدىن ئۆزىگە كەلتۈردى. ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ جاۋاب بەردى:

— تالىپلار كۆپرەك بىلىك ئىگىلەشكە تىرىشىۋاتىدۇ. ئۇستازلار دەرسنى ياخشى تەييارلاپ، بىلگىنىنى ئايماي تەقدىم قىلىۋاتىدۇ. ئۇستازلارمۇ، تالىپلارمۇ ئالىيلىردىن ناھايىتى مىننەتدار، بۇغرا قاراخان ئاتا.

— مەندىن ئەمەس، سەندىن مىننەتدار بولۇشى كېرەك. ئەگەر سەن قارىيخانىنى مەدرىسە قىلىش توغرۇلۇق ماڭا تەلەپ قويمىغان بولساڭ «بۇغراخان مەدرىسەسى» دۇنيادا بەرپا بولمىغان بولاتتى.

— ياق، بۇغرا قاراخان ئاتا. مەدرىسە قۇرۇش بىرلا مېنىڭ تەلىپىم ئەمەس، مىڭلىغان بالىلارنىڭ تەلىپى. شۇڭا، بۇ تەلىپىمىزنى ئورۇنلىغان ئالىيلىردىن مىننەتدار بولغىنىمىز دۇرۇس.

— سېنى كىچىك بالا دېسە، كۆرمىگەن ئادەم ئىشەنمەيدۇ، يۈسۈپ. چوڭ كىشىدەك پىكىر قىلىدىغان بولۇپ كېتىپسەن. سېنى تەربىيەلىگەن ئۇستازلارغا ئوردۇكەنتكە كەتكۈچە سالام بېرىپ كەلمىسەم ۋىجدانىم ئالدىدا ئىزا تارتىپ قالغۇدەكمەن.

چاقچاق ئارىلاش قىلىنغان بۇ گەپ يۈسۈپنى سۆيۈندۈرۈۋەتتى:

— مەدرىسەگە قەدەم تەشرىپ ئەتسىلىرى، ئۇستازلارنىڭمۇ، تالىپلارنىڭمۇ بېشى ئاسمانغا يەتكەن بولاتتى، بۇغرا قاراخان ئاتا.

— يەنە قانداق تەلىپىڭ بار، بالام؟

— مېنىڭ تەلىپىم — دۇنيادا جەڭ بولمىسا.

— تەڭرىم، بۇ تىلىكىڭگە يەتكۈزسۇن بالام.

بۆرە تېگىنىڭ گۆشلۈك قاپىقى تۇرۇلدى، چاچ ـ ساقاللىرى تىكەنلەشتى:

— ھەممە ئادەم بۆگۈ بىلگە بولۇپ، دۇنيادا جەڭ بولمىسا،

ئالىپ، قەھرىمانلار قانداق مەيدانغا كېلىدۇ؟ پادىشاھ قانداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟

يۈسۈپ سۆزلەيمۇ، دېگەن مەنىدە بۇغرا قاراخانغا قارىدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن يۈسۈپ قادىرخان سۆزلە، دېگەن مەنىدە كۆز ئىشارىتى قىلدى. رەيھانىدىنمۇ باش لىڭشىتتى.

ـــ ھەممە ئادەمنىڭ بۆگۈ بىلگە بولۇپ كېتىشى ناتايىن، شاھزادە، ھەم مەڭگۈ ئۇنداق بولمايدۇ. ئەما، يىلسېرى بۆگۈ بىلگەلەرنىڭ سانى كۆپىيىپ، نادانلارنىڭ سانى ئازىيىپ بارىدۇ. ئادەملەرنىڭ تىنچ ـ ئامانلىق ۋاقتى ئۇزىراپ، جەڭگە ـ جېدەل ۋاقتى قىسقىرايدۇ. قەھرىمان ـ ئالىپلار جەڭگاھلاردىلا بارلىققا كەلمەي، تىنچ شارائىتتىمۇ بارلىققا كېلىدۇ. ئۇلار تۆھپىكارلار، خالىس خىزمەت قىلىشنى شەرەپ بىلىدىغانلاردۇر! ياخشىلىق قىلىشنى خۇشاللىقىم، سائادىتىم، دەپ قارىغۇچىلاردۇر! يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىغۇچى، موھتاجلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچىلاردۇر! ـــ دېدى يۈسۈپ تەمكىن ھالدا راۋان سۆزلەپ.

ـــ بارىكاللا، بارىكاللا. بالام. بۇ قىممەتلىك سۆزلىرىڭ بىلەن قاراڭغۇ كۆڭلىمىزگە چىراغ يېقىۋەتتىڭغۇ ! ـــ بۇغرا قاراخان يۈسۈپنى ئۆزىگە تارتىپ پېشانىسىگە سۆيدى ۋە بۇرە تېگىنگە نەزىرىنى يۆتكەپ، ـــ سەن بەك ساددا ئىكەنسەن، ئارسلانىم. كىتاب ئوقۇشقا خوشۇڭنىڭ يوقلۇقى، گۈرزە، قىلىچقا ھېرىسلىقىڭنىڭ ئاقىۋىتى سېنى مەنمەنچى قىلىپ قويۇپتۇ. بۇنداق كېتىۋەرسەڭ بولمىغۇدەك. كىتابنى دوست تۇتقىن، يۈسۈپتىن ئۆلگە ئال، ـــ دېدى.

بۇرە تېگىن كۈلۈۋەتتى.

ـــ مەن مۇشۇ گۆدەك تالىپتىن ئۆلگە ئالامدىمەن؟ ـــ ئۇ قولىدىكى شەربەت قۇيۇلغان جامنى مجىپ داستىخانغا ئاتتى ـ ده، يۈسۈپكە تەتۈر قاراپ دومسىيىۋالدى.

ـــ پېقىر دېگەنلىرىمنى ئويدۇرۇپ چىقارمىدىم. «قۇرئان

كەرىم» نامى تەپسىرىنى ئوقۇپ، دۇنيانى، ھاياتنى چۈشىنىشكە باشلىدىم. يۈزدىن ئارتۇق ھەدىسنى يادلىۋالدىم ۋە مەنمەنلىك، كۆرەڭلىكنىڭ ئىنسان ئۈچۈن زىيانلىق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدىم. فارابى ھەزرەتنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر كىشىلىرى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى ئوقۇپ، تىرىشىپ بىلىم ئىگىلەپ نادانلىقتىن قۇتۇلغاندىلا، پەزىلەتلىك، ياراملىق شەھەر ئادىمى بولالايدىغانلىقىنى بىلدىم، بۇغرا قاراخان ئاتا. لېكىن، بۇ ئۆگەنگەنلىرىم ئۆگەنمەكچى بولغانلىرىمغا نىسبەتەن تامچە، بەك ئاز، بەك ئاز، — يۈسۈپ، توغرا دېدىمۇ دېگەندەك قەلبىپ مېھرى بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغان ئاتىسىغا ئىللىق نەزەر تاشلىدى.

رەيھاندىن بۇغرا قاراخان نېمە دەيدىكىن، دەپ زۇۋان سۈرمەي باش لىڭشىتىپ، ئوغلىنىڭ دېگەنلىرىنى تەستىقلىدى.

— توغرا دېدىڭ، بالام. يېشىڭغا باققاندا ئۆگەنگەنلىرىڭ ئاز ئەمەس ئىكەن. بۆرە تېگىن راستلا سېنى ئۈلگە قىلىپ ئۆگەنسە بولغۇدەك.

— نېمە دەۋاتىلا، بۇغرا قاراخان ئاتا. بىلمەكچى بولغانلىرىمنى ئاللا ماڭا بىلدۈرۈپ بولغان، بۇ تالىپ گۆدەكتىن ئۈلگە ئېلىپ ئۆمرۈمنى مەدرىسەدە ئۆتكۈزسەم قانداق بولىدۇ؟ مەن جەڭگاھتا تۇغۇلغان. بۆرىلەر ئارىسىدا ئۆسكەنمەن. مېنىڭ ئورنۇم مەدرىسە ئەمەس، ئوردا، ئالتۇن تەخت، — بۆرە تېگىن چاچراپ تۇرۇپ ئىستىراھەتخانىدىن چىقىپ كەتتى.

— بۇ بالا ئەركە چوڭ بولۇپ قالدى، يۇغرۇش، ئاتا ـ ئانىسى يوق دەپ مەيلىگە قويۇپ بەرگىنىمىزنىڭ ئاقىۋىتى بۇ. بىراق، ئۇ ناھايىتى قەيسەر. سەمەرقەنتتىكى جەڭدە ئاجايىپ باتۇرلۇق كۆرسەتكىنى ئېسىڭىزدىدۇ؟ ئۇ ھۆكۈمرانغا خاس جاسارەتكە ئىگە، مەن مۇشۇ جەھەتتىن ئۇنىڭغا ئۈمىد باغلاۋاتىمەن، پادىشاھ، قاراخان بولغۇچىلىكى بار، — يۈسۈپ قادىرخان ئەجەبلىنىپ قېلىشقان رەيھاندىن بىلەن يۈسۈپنى مۇلازىملار يېڭى ئېلىپ كىرگەن قوغۇن ـ تاۋۇزنى يېيىشكە تەكلىپ

قىلدى. ئۇ بۆره تېگىنىنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىدىكى نۇقسانلارنى ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تەبىئىتىدىكى ئۆزگەرمەس يامان خۇيىنى تىلغا ئالمىدى. ئۆزىگە ھەددىدىن ئارتۇق ئىشىنىدىغان كۆرەڭ مىجەزى يېقىپ قالغانمۇ ياكى قانداشلىق تەرەپتىن قانات ئاستىغا ئالغۇسى كەلدىمۇ، بۆره تېگىنىنى ئەيىبلىمىدى. رەيھاندىنمۇ بۇ توغرۇلۇق سورىمىدى، يۈسۈپمۇ ئېغىز ئاچمىدى.

ــ بالام، يازغان ئەشئارلىرىڭنى ئاڭلاپ باققۇم بار، ــ بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇ سۆزى يۈسۈپنى ھاياجانلاندۇرۇپ قويدى. يۈسۈپ سەل تارتىنغاندەك بولۇپ ئاتىسىغا كۆز تىكىۋىدى، ئاتىسى:

ــ ئوقۇپ بەرگىن، بالام. يەتتە ياشتىن باشلاپ شېئىر يېزىشنى مەشىق قىلىشقا كىرىشكەنىدىڭ. يازغانلىرىڭدىن ئەڭ ياخشى چىققانلىرىنى مەلكۇل مەشرەققە ئوقۇپ بەرگىن. نۇقسانلىرىنى كۆرسىتىپ بەرسە، شېئىرىي تىلىڭ نەپىسلىشىپ، مەزمۇنى چوڭقۇرلاشسا ئەجەب ئەمەس، ــ دېدى رەيھاندىن مەدەت بېرىپ.

يۈسۈپ بۇ ۋاقىتقىچە يازغانلىرىنى پىشىپ يېتىلگەن شېئىر، دەپ ھېسابلىمايتتى. باشقىلارغا ئوقۇپ بېرىپ ماختىنىشنى تېخىمۇ خالىمايتتى. مۇشۇ تاپتا ئىككى خىيال بولۇپ تارتىنىپ تۇرۇشمۇ شۇ تۇپەيلى ئىدى. لېكىن، بۇغرا قاراخان ئوقۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈۋاتسا، ئاتىسى دەۋەت قىلىۋاتسا، قانداقمۇ ئوقۇپ بەرمەي تۇرالىسۇن. يۈسۈپنىڭ ماڭلاي تومۇرلىرى كۆپۈپ، قوشۇمىسى تۇرۇلدى. مەڭزىگە قان يۈگۈردى. كۆزلىرى قىسىلىپ، لەۋلىرى تىترىدى، مۇشتۇملىرى تۈگۈلدى. يۈرەك سوقۇشى تېزلىشىپ، تېنى قىزىپ كەتتى ... ئۇ ئويغا غەرق بولغاندا، يېزىشقا باشلىغاندا ئەنە شۇنداق ھالغا كېلىپ قالاتتى. ئاخىرى پىشقان، مەزمۇن ۋە بەدىئىي جەھەتتىن ۋايىگە يەتكەن مىسرالار كۆڭۈل دەپتىرىدىن تاللىنىپ، سەل ئېچىلغان ئاغزىدىن راۋان بولدى:

بىلمىنى بۇيۇك بىل، ئوقۇشنى ئۇلۇغ،
بۇ ئىككىسى يۈكسەلدۇرەر قۇلنىمۇ تولۇق..

بۇ سۆزگە گۇۋاھدۇر تۆۋەندىكى سۆز،
بۇ سۆزنى ئىشتىكىن، سۆزۈڭ بۇندا ئۇز.

ئەقىل قەيەردە بولسا، ئۇلۇغلۇققا ئېرىشىدۇ،
بىلىم كىمدە بولسا، ئۇ بۇيۈكلۈككە ئىگە بولىدۇ.

ئەقىللىك ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىك تىلەككە يېتۈر.①

ـــ باركاللا، بالام يۈسۈپ، بۇ مەسىنەۋىلەرنى ئاڭلاپ بىلىمىڭ قەدىرىگە تېخى يەتمەيۋاتقانلىقىمنى ھېس قىلىۋاتىمەن. ئىبراھىم تېگىنىمۇ ئاڭلىسا بوپتىكەن، ئەپسۇس، چىقىپ كېتىپ قالدى.

رەيھاندىن ئۇنىڭ ھەمىشە بۇ جىيەن ئوغلىنىڭ ئەسلىي ئىسمىنى ئاتاپ گەپ قىلغىنىغا قاراپ، بۆرە تېگىن دېگەن نامنى ئانچە ياقتۇرمايدىغانلىقىغا دىققەت قىلدى. يۈسۈپمۇ بۇنى سەزدى.

ـــ ئالىيلىرىنىڭ ئاڭلىغىنى ـــ پۈتۈن ئاۋامنىڭ ئاڭلىغىنى. بۇ ئوغلۇم ئۈچۈن مەدەت ۋە ئىلھام، خاقانىم. ئىبراھىم تېگىن بۈگۈن ئاڭلىمىسا ئەتە ئاڭلاپ قالار، ـــ دېدى رەيھاندىن ئىچى تىتىلداپ قالغان بۇغراخانىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ.

ـــ ياق، ئۇنى چاقىرتىمەن، ياش بۆگۈ بىلگەنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئىشىتىپ باقسۇن.

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» 152 ـ، 153 ـ، 154 ـ، 155 ـ بېيىتلەر. بۇ ئەسەردىكى مەنبەسى كۆرسىتىلگەن بېيىتلەر ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىك» (نەزمىي يەشمىسى)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى، «قۇتادغۇ بىلىك» (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئوقۇلغۇسى ۋە نەسرىي يەشمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2013 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرىدىن پايدىلىنىلدى.

يۇسۇپ قادىرخان ئىستىراھەتخانىنىڭ ئىشىكىدە تۇرغان ئەمىرى جاندارغا:

— ئىبراھىم تېگىننى دەرھال چاقىر! — دەپ بۇيرۇدى. ھايال بولماي ئىبراھىم تېگىن كىردى.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— ئولتۇرۇپ بۇ ئىنىڭنىڭ نەزملىرىنى ئاڭلىغىن.

— مەن نەزملەرنى ئوقۇپ زېرىككەن، ئاڭلىغۇم يوق.

— بۇ سەن ئوقۇغان ئىشقىي مۇھەببەت نەزملىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىر ئاڭلاپ باق! — بۇيرۇق ئاھاڭىدا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ دېدى يۇسۇپ قادىرخان.

بۆرە تېگىن خۇشياقمىغان ھالدا ئولتۇردى.

— قېنى بالام، بايىقى مەسنەۋىلەرنى يەنە بىر ئوقۇغىن. يۇسۇپ لەرزان ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ بەردى.

— ئاڭلىدىڭمۇ، قانداق ئىكەن بالام؟ — يۇسۇپ قادىرخان جىم بولۇپ قالغان ئىبراھىم تېگىندىن سورىدى.

— ئاڭلىدىم، بىلىكىنى مەدھىيەلەپتۇ، — ئىبراھىم تېگىن بېشىنى كۆتۈرۈپ يۇسۇپكە قاراپ قويدى.

— بالام، يەنە ئوقۇغىن، ئاڭلىغانسېرى ئاڭلىغۇم كېلىۋاتىدۇ.

— مەن كۆكلەم توغرىسىدا يازغان نەزملىرىمدىن ئوقۇپ بېرەي، — يۇسۇپنىڭ لەرزان تىترەڭگۈ ئۈنى ئىبراھىم تېگىننى ئۆزىگە قاراتتى:

كۆكىش[1]، تۇرنىلار كۆكتە ئۇننى ياڭرىتىپ،
تۆگە كارۋىنىدەك تىزىلىپ، پەرۋاز قىلىپ ئۇچىشىدۇ.

ئۇلار قۇشى خۇددى ئىپپەتلىك قىز ئۆز سۆيگۈننىنى
چاقىرغىنىدەك
يېقىملىق ئاۋاز بىلەن ھەمراھىنى ئۇندىمەكتە.

① كۆكىش — بىر خىل قۇشنىڭ نامى.

كەكلىك قاقاھلاپ كۈلگەندەك ئۇنلۇك سايرىدى،
ئۇنىڭ ئاغزى قاندەك قىزىل، قېشى قاپقارا.

قارا قۇشقاچ نەيزىدەك تۇمشۇقىنى سوزۇپ سايرىدى،
ئۇنىڭ ئۇنى ئەركە قىز ئۇنىدەك يېقىملىقتۇر.

ئېلىك، تاغ ئۆچكىسى چېچەكلەر ئۈستىدە ئويناشماقتا،
بۇغا، مارال ئېغىنىپ، قىيىغىتىپ، كېزىپ يۈرمەكتە.

ئاسمان قاپقىنى تۇرۇپ، كۆزىدىن ياش تۆكتى،
ئەنە، چېچەكلەر يۈز ئېچىپ، قاقاھلاپ كۈلدى.

بۇ پەيتتە دۇنيا ئۆز ـ ئۆزىگە بېقىپ،
مەغرۇرلىنىپ، سۆيۈنۈپ ياسىداق ئەڭىگە قاراپ.

دۇنيا سۆز ئېچىپ، ماڭا يەتكۈزۈپ،
دېدىكى، بۇ خاقانىڭ يۈزىنى كۆرمىدىڭمۇ؟

ئۇخلاپ قالغان بوساڭ، تۇر، ئەمدى كۆز ئاچ،
ئاڭلىمىغان بولساڭ، ئەمدى مەندىن سۆز ئاڭلا.

تۇمەن يىلدىن بېرى سولغۇن قۇل ئىدىم،
ئەمدى قۇللۇق تونى يېشىلىپ، ئاق سۆسەردىن كىيىملەر كىيدىم.

بېزەندىم، چۈنكى ئۇلۇغ خاقان بېگىم بولدى،
ئۇ تىلىسە جېنىم قۇربان بولسۇن، دەپ ئۆتۈندۇم.①

① «قۇتادغۇ بىلىك» 74 ـ، 75 ـ، 76 ـ، 77 ـ، 79 ـ، 80 ـ، 81 ـ، 82 ـ، 83 ـ، 84 ـ، 85 ـ بېيىتلەر.

— نېمىدېگەن پاساھەتلىك نەزم بۇ. دۇنيا باھارى شۇنداق نەپىس سۈرەتلىنىپتۇ. شىكارغا چىققان ۋاقىتتىكى تەبىئەتنىڭ ھاياتىبەخش قۇچىقىغا تاشلانغاندەك بولدۇم. سەنچۇ بالام؟ — ھاياجانلىنىپ قالغان يۈسۈپ قادىرخان بېشىنى سىكار يان قىلىپ بۆرە تېگىندىن جاۋاب كۈتتى.

— بالا چېغىمدا بۆرىلەر بىلەن يۈرگەن جاڭگالنىڭ سىھىرلىك مەنزىرىسى كۆز ئالدىمغا كەلدى، بۇغرا قاراخان ئاتا، — بۆرە تېگىن خىيالچان ئولتۇرغان يۈسۈپكە كۆز تىكىپ قوشۇپ قويدى، — بۇ نەزمىنىڭ مېنى ئەجەبلەندۈرگەن يەنە بىر يېرى — دۇنيا باھارى قاراخانلار، بۇغراخانلار ئۈچۈن جامال ئاچىدىكەن ئەمەسمۇ. ئاجايىپ كىلىشتۇرۇپ يېزىپتۇ. يۈسۈپ كىچىك بولسىمۇ، تەپەككۇرى كۈچلۈك ئىكەن.

يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— سەن زېرەك ھەم باتۇر، بۇنىڭدا گەپ يوق. ئەمما، بىلىمىڭ كەملىك قىلىدۇ، بالام. ئۆگەنمىسەڭ بۇغرا قاراخان بولالمايسەن. بۇ توغرۇلۇق يۈسۈپ نەزمىسىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزگەن، سەنمۇ بۇنى چۈشەنگەندەك تۇرىسەن. ئوغلۇم، سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسىرىدىنبەگ بىلەن سەمەرقەنتكە بارغىنىڭدىن كېيىن، بىر مەزگىل بىلىم تەھسىل قىل، ماقۇلمۇ؟

— زېرەك، باتۇر بولغىنىم يەتمەمدۇ، بۇغرا قاراخان ئاتا؟ يەنە ئۆگىنىشىم زۆرۈر بولسا، سەمەرقەنتكە بارغاندا مەدرىسەدە ئوقۇپ بىلىم ئالاي. بىراق، ھەر ھەپتىسى بىر نۆۋەت شىكارغا چىقىشىمغا يارەمدە بولۇشنى سۇباشى تۆمۈر بۇقا نەسىرىدىنبەگكە تاپىلاپ قويسىلا.

— ئەمدى ئەقلىڭنى تاپتىڭ، بالام، — يۈسۈپ قادىرخان بۆرە تېگىنىڭ مۇرىسىگە قاقتى، — ئوغلۇم، مۇھەممەد ئارسلانخان قۇزغۇردۇغا كېلىشى بىلەنلا، سىلەرنى سەمەرقەنتكە ئۇزىتىپ ئوردۇكەنتكە قايتىمەن. تەمكىنرەك بولغىن، بالام.

— تەمكىن بولىمەن، دەپ ئوردىدىن چىقماي ئولتۇرالمايمەن،

ئاتا. بەگيۇسۇپ بىلەن شىكارغا چىقىپ كېلەي. بىرنەچچە كۈندىن بېرى ۋەز ـ نەسىھەتنى تولا ئاڭلاپ بەك زېرىكىپ قالدىم.

بۇغرا قاراخان يۈسۈپكە سىنچى نەزىرى بىلەن باقتى.

ـــ مەنمۇ شىكار قىلىشنى ياخشى كۆرىمەن، ـــ يۈسۈپ ئوچۇق چىراي بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ـــ ئات مىنەلەمسىز؟ ـــ سورىدى بۇرە تېگىن تازا مەنسىتمىگەندەك قىلىپ.

ـــ مەن ئالتە يېشىمدىلا ئات مىنىشنى ئۆگەنگەن.

ـــ ئوقيا ئاتالامسىز؟

ـــ ئوغلۇم ئوقيا ئېتىشنى، قىلىچۇازلىقنى، گۈرزە ئۇرۇشنى ياخشى بىلىدۇ، شاھزادەم. شىكارغىمۇ كۆپ چىققان، ـــ دېدى رەيھانىدىن تارتىنىپ قالغان يۈسۈپنىڭ ئورنىغا جاۋاب بېرىپ، ـــ شىكاردا ئالىيلىرىغا ئوبدان ھەمراھ بولالايدۇ.

كىتاب ئوقۇشتىن باشقا ئىش قولىدىن كەلمەيدۇ، دەپ قارىغان شاھزادە بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى.

2

كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئۆتمەكتە ئىدى. بۇگۈن سەھەردىن باشلاپلا بالاساغۇن ئاسمىنىنى قويۇق تۇمان قاپلىۋالدى. ئاقۇچ ھور كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان چۇ دەرياسىدىن ئەسكەن سوغۇق شامال ئۇششۇڭ تەگكەن گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخلەرنى شىلدىرلىتىپ، «قوۋۇقى كاشغەر» دىن غۇرقىراپ كىرىشكە باشلىغاندا، رەيھانىدىن باشلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالار، ئوردا ياساۋۇللىرى بالاساغۇن شەھىرىدىن چىقتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە ئۇدمىش، بويانقار بار ئىدى. ئۆز نۆكەرلىرى بىلەن ئايرىم سەپ تۇزگەن بۇرە تېگىن ئېتىنى دېۋىتىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى ۋە شۇ ماڭغانچە يەتتە چاقىرىم يول بېسىپ ئاچا يول ئېغىزىدا توختىدى.

سىم ـ سىم يامغۇر ياغقىلى تۇردى. غۇلاملار بۆره تېگىن ۋە يۇغرۇشلارنىڭ باشلىرىغا كۈنلۈك تۇتۇشتى. يامغۇر بىردەم توختاپ، بىردەم يېغىپ، يول ئۈستىنى سۇ سەپكەندەك كۆك مۇز قىلىۋەتتى. پات ـ پات گۈلدۈرلىمىا گۈلدۈرلەپ چاقماق چاقاتتى. يېرىم سائەت ئۆتمەي سول يانداكى يولدىن كېلىۋاتقان سىپاھلارغا كۆزى چۈشكەن ئۈدمىش توۋلىۋەتتى:

ـــ كەلدى ! مۇھەممەد ئارسلانخان ئالىيلىرى كەلدى !

بۆره تېگىن بويۇنداپ، خېلىلا يېقىن كېلىپ قالغان تورۇق ئات ئۈستىدىكى مۇھەممەد ئارسلانخانىنى كۆردى.

رەيھاندىن ھەمراھلىرى بىلەن ئون بىر قەدەم ماڭغاندا، مۇھەممەد ئارسلانخان تىزگىنىنى تارتىپ ئاتنى توختاتتى. ئاۋۋال بۆره تېگىن قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى، ئاندىن رەيھاندىن باشلىق ۋەزىر، ئەمىرلەر، ياساۋۇللار تەزىم قىلىپ تىزلاندى.

ـــ قۇزغۇردۇغا كەلگەنلىرىنى بەجانىدىل قارشى ئالىمىز ئالىيلىرى ! قۇتلۇق قەدەملىرىگە مۇبارەك بولسۇن !

ـــ بۇغرا قاراخان ئاتامدىن مىننەتدارمەن، ـــ مۇھەممەد ئارسلانخان ئېتىنى يورغىلىتىپ قارشى ئېلىشقا چىققۇچىلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بۆره تېگىن قامچا ئۇردى. دوقاقبەگمۇ ئارقىدىن ئەگەشتى.

مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ خانىش ـ توقاللىرى چۈشكەن ئېگىز چاقلىق، ئۈستى يېپىق ھارۋىلار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنلا رەيھاندىن ئېتىغا مىندى. ئۇ ئۆزۈن سەپ تۈزۈپ كېلىۋاتقان سىپاھلاردىن كېيىن قېلىشىنى خالىمای، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار بىلەن يانىدى. ئىككىنچى ھارۋىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە كېتىۋاتقان ئاغۋات ئۇنىڭغا تونۇشتەك بىلىندى، ئەمما ئېنىق تونۇيالمىدى. ئاق پوسمىلاق، پاكار، پالكۆز بۇ ئادەمنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلدى ـ يۇ، بىر چاغلاردا كۆرگىنى ئاغۋات بولمىغىنى ئۈچۈن ئېسىگە ئالالمىدى. «بولۇنبەگكە ئەجەب

ئوخشايدىكەن، بىر - بىرىگە مۇنداق ئوخشايدىغان ئادەمنى ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغانىدىم، توۋا خۇدايىم ...» دەپ ئويلىدى ئۇ ئاغزاتماق كەينىدىن قاراپ. يۈسۈپ قادىرخان ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن بۇرە تېگىندىن ئوغلىنىڭ كېلىۋاتقىنىنى ئاڭلاپ، ئوردا ئىشىكى ئالدىغا چىقىپ تۇرغانىدى. مۇھەممەد ئارسلانخان يىراقتىن ئاتىسىنى كۆرۈپ، ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ماڭدى. ئارقىسىدىكى دوقاقبەگ باشلىق ئاكابىر - ئەشرەپلىرىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ قول باغلاپ مېڭىشتى. ئاتىسىغا ئۇچ قەدەم قالغاندا مۇھەممەد ئارسلانخان سىلىپ قويغان پايانداز ئۈستىدە تىزلىنىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم، بۇزرۇكۋارىم، دىدارلىرىغا يەتكۈزگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن.

— ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ئوغلۇم، كەلگىنىڭدىن مەنلا ئەمەس پۈتۈن قۇزئوردۇ خەلقى سۆيۈنمەكتە. ئاۋامنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويمىغايسەن، — يۈسۈپ قادىرخان ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى.

— خىزمەتلىرىنى جان پىدالىق بىلەن ئادا قىلمەن، بۇزرۇكۋارىم.

— قۇزئوردۇغا ئېلىكخان بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىناق - ئېجىل، بايىاشات تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن كۈچ ۋە پاراسىتىڭنى ئايىمىغايسەن، ئوغلۇم.

— باش ئۈستىگە، بۇزرۇكۋارىم.

يۈسۈپ قادىرخان ئوغلىنى بۇغراخان تەكىيىخانىسىغا باشلاپ، بەگ تەركىسى ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالدى.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىيلارنىڭ غەربىي يۇرت - شەھەرلىرىگە ئىككى ئېلىكخان قويۇش تۇزۇمىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۇ جايلارنىڭ ئىككىنچى ئوغلى — تېگىن مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقى توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈردى.

ئوغلىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن دوقاقبەگنى يۇغرۇش باشى، رەيھاندىننى ئۇلۇغ ھاجىپ قىلىپ تەينىلىدى. ئىبراھىم تېگىننى سەمەرقەنت دىيارىغا باش ھاكىم، تۆمۈربۇقا نەسرىدىنبەگنى ئۇنىڭغا سۇباشى قىلىپ بەلگىلىدى.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن ئىبراھىم تېگىن سەمەرقەنتكە يۇرۇپ كەتتى. ئاتىسى بىلەن ئۇزاتقىلى چىققان يۇسۇپ شىكار داۋامىدا خېلى يىقىنلىشىپ قالغان بۆرە تېگىنگە فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى يوللۇق تۇتتى. بۆرە تېگىنمۇ ئۇنىڭغا كۆمۈش ساپلىق خەنجىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى.

3

يۇغرۇش باشى ۋە ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ تەينىلەنگەنلىكى توغرۇلۇق يارلىق ئوردا ئەربابلىرىنى، جۈملىدىن رەيھاندىننى سەل ئەجەبلەندۈرگەن بولسىمۇ، ھېچكىم بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۇسۇپ قادىرخان كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى بالاساغۇندىن يولغا چىقتى. مۇھەممەد ئارسلانخان ئوردا ئەربابلىرى بىلەن ئون بىر چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى. بالاساغۇن ئەھلىمۇ بۇ قۇدرەتلىك خاقانىنى يەتتە چاقىرىم كېلىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلەن ئۇزاتتى.

— ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانغا ئاقيول تىلەيمىز.

— يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھىمىزنى ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي!

— ئاللا سىلەرگە رەھمەت قىلسۇن! — دەپ ئىككى يېنىغا قاراپ باش لىڭشىتىپ كېتىۋاتقان يۇسۇپ قادىرخاننىڭ كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. ئۇ ئاۋام ئارىسىدىن چىقىپ ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقان يۇسۇپ بىلەن ئۇستازىنى كۆرۈپ ئېتىنى توختاتتى.

ـــ مەلىكۇل مەشرىق ئالىملىرى، «بۇغرا قاراخان مەدرىسەسى» دىكى تالىپلارنىڭ ئۆزلىرىگە بىر سوۋغىسى بار ئىكەن، قوبۇل قىلغايلا، ـــ دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم تەزىم بەجا كەلتۇرۇپ.

ـــ دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ، باي ـ زەردارلارنىڭ ھەرقانداق سوۋغىسىنى بۇ قېتىم قوبۇل قىلمايدىغانلىقىمنى بىلدۇرگەنىدىم، كىشى قارا. سىلەرنىڭ شۇنچە يول يۈرۈپ ئۇزىتىشقا چىققىنىڭلار مەن ئۈچۈن ئۇنتۇلماس سوۋغا ، مەن سىلەردىن مىننەتدار.

ـــ ئەپۇ قىلسىلا، ئالىملىرى، بىزنىڭ ئېلىپ كەلگىنىمىز زەر، جاۋاھىر ئەمەس، تالىپلارنىڭ كۆڭۈل ئىزھارى، ـــ ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۈسۈپكە قاراپ، ـــ قېنى بالام، سوۋغىنى خاقان ھەزرەتلىرىگە سۇنۇپ بەرگىن، ـــ دېدى.

يۈسۈپ ناھايىتى چىرايلىق خۇش خەت بىلەن سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق قەغىزىگە يېزىلغان «يوللۇقنامە»نى ئۇزارتتى.

ـــ بۇغرا قاراخان ئاتا، بۇ ھەممە تالىپلارنىڭ سەممىي تىلىكى.

ـــ رەھمەت، بالام، مانا بۇ سوۋغا نەپسانىيەتچىلىكتىن، غەرەزدىن خالىي كۆڭۈل ئىزھارى ئىكەن، قوبۇل قىلدىم، ـــ يۈسۈپ قادىرخان قولىغا ئېلىپ ئوقۇدى:

ئېسىل، خۇلقى كەمتەر، دىلى مېھرىبان ـــ
كىشى كىم؟ دېسەڭ، كەل، ئۇنى كۆر بۇئان.
ئەي، خۇيى گۈزەل، پاك نەسەپ، پاك ئۇرۇق،
جاھان قالمىسۇن سەندىن ھەرگىز قۇرۇق①.

ـــ «بۇ يوللۇقنامە»نىڭ مۇئەللىپى كىم؟ ـــ ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى بىلەن سورىدى بۇغرا قاراخان سۆيۈنۈپ.

① «قۇتادغۇ بىلىك» 107 ـ، 108 ـ بېيىتلەر.

يۇسۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ جىم تۇردى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئېھتىرام بىلەن جاۋاب بەردى:

— شاگىرتىم يۇسۇپ، رەيھاندىنبەگنىڭ ئوغلى.

— سەن ئىكەنسەنغۇ، بالام. ئاللا سېنى كامال تاپتۇرسۇن.

يۇسۇپ قادىرخان «يوللۇقنامە» نى قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ يۇرۇپ كەتتى.

بۇغرا قاراخان ئۇزىغان شۇ كۈندىن باشلاپ، مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ رەيھاندىنغا قارىتا مۇئامىلىسى سوغۇقلىشىپ قالدى. بۇنىڭدىن سەلىغان رەيھاندىن ئېلىكخان چاقىرمىغۇچە يېنىغا كىرمەيدىغان بولدى. ئۇلۇغ ھاجىپ خانىسىدا جايلاردىن كەلگەن ئەرزنامە، شىكايەتنامە، ئىلتىماسلارنى كۆرۈپ، ئېلىكخانغا مۇناسىۋەتلىكلىرىنى ئۇنىڭغا؛ يۇغرۇش، سۇباشىلارغا مۇناسىۋەتلىكلىرىنى ئۇلارغا يوللاپ بېرەتتى. دەرد ئېيتىپ كەلگەنلەرنىڭ زارىنى ئاڭلاپ، ئېلىكخان ۋە يۇغرۇش باشى بىلەن كۆرۈشتۇرەتتى. لېكىن، ئۆزىنى تۇتۇپ، ئارتۇقچە گەپ قىلمايتتى. ئېلىكخان مەسلىھەت سورىمىسا، ئۇ نېمىدەپ ئېغىز ئاچسۇن. ئارىدىكى بۇ سوغۇقچىلىق قاچانغىچە داۋاملىشاركىن؟

مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ رەيھاندىنغا بۇنداق سوغۇق مۇئامىلىدە بولۇشى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ تۇنجى خوتۇنى بۇغراخانلار جەمەتىدىن بولغان ئەردەنى خاتۇن بولۇپ، ئۇ ھۈسەين ئارسلانخانىنىڭ ئانىسى ئىدى. ئىككىنچى خوتۇنى چىگىل ئارسلانخانىنىڭ قىزى سۈسەر ئايىمكە ئىدى. ئۈچىنچى خوتۇنى سامانىيلار پادىشاھى نۇھ سانى بىننى مەنسۇرنىڭ قىزى قىلىچخان بولۇپ، قىلىچخان ئەسىر ئېلىنغانىدى. تۆتىنچى خوتۇنى بولسا، ئوقۇرمەنلەرگە مەلۇملۇق قارلۇق يابغۇسى، يۇغرۇش بولۇنبەگنىڭ قىزى قۇماربىكە ئىدى. ئۇ مۇھەممەت ئارسلانخانغا ياتلىق بولغاندىن بېرى، ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن ئۇنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالغانىدى. مانا شۇ نازىنىن خوتۇن ئاتىسى بولۇنبەگنىڭ قۇزغوردۇدا دارغا ئېسىلغانلىقىنى ئاڭلىغان

كۈندىن تارتىپ، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بۇغراخانلىرىدىن قىساس ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئېرىنى ئۆزىگە پۈتۈنلەي رام قىلىۋېلىش ئۈچۈن بارلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئاتىسى ئۈچۈن ئاشكارا ياش تۆكمىگەن، مۇھەممەد ئارسلانخانغا بىر ئېغىز گېپىنى قىلمىغان بولسىمۇ، تېشىدا كۈلۈپ، ئىچىدە قان يىغلايتتى. سەمەرقەنتتىكى جەڭدە يارىلىنىپ قاچقان بوزاغۇ ئايالچە كىيىنىپ بارسغان شەھىرىگە بارغاندا، قۇمارىبىكە ئاكىسىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. بىر مەزگىل قەسىردە يوشۇرۇپ ساقلىغاندىن كېيىن، ئاختا قىلىنغان قۇللار قاتارىدا ھەرەمنىڭ ئىشلىرىنى قىلىدىغان ئاغۋات قىلىۋالغانىدى. ئۇلار ۋاقىت تاپسىلا بىر - بىرىگە ئىچ - قارىنىنى تۆكۈپ، يۈسۈپ قادىرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن قەسەمياد قىلىشاتتى.

مۇھەممەد ئارسلانخان بۇ شەھەندار خوتۇنىنىڭ ناز - كەرەشمىسىگە مەھلىيا ئىدى، ئۇنى بىر كۈن كۆرمىسە تۇرالماي قالاتتى. قۇمارىبىكە بۇغراخانلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولمىسىمۇ، ئۇنى «گۈزەللىك شاھى ئابىنچۇ خاتۇن①» دەپ باشقا خانىشلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئەزىزلەپ كېلىۋاتاتتى. نېمە دېسە شۇنى تەييار قىلىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئاتىسى يۈغرۇش باشى قىلىپ تەينىلىمەكچى بولغان رەيھاندىننى ئۇلۇغ ھاجىپ قىلىپ تەينىلەتكۈزگەندى. قۇمارىبىكەنىڭ مەقسىتى رەيھاندىننى ئۇنىڭدىن يىراقلاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىشتىن چەتلەشتۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. ئۇ بۇ مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن، رەيھاندىننى ھە دەپ قارىلاپ، يوق ئەيىبلەرنى ئارتىپ، ئۇنىڭدىن مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ رايىنى يانداۋۇشقا كىرىشتى. ئەڭ يېقىن، سۆيگەن ئادىمىدىن يامان گېپىنى ئاڭلاپ كۆڭلى قالغان ئېلىكخان

① ئابىنچۇ خاتۇن — جەلپكار مەلىكە، كۆڭۈلنى ئالغۇچى گۈزەل ئايال.

رەيھانىدىن مەسلىھەت سورىمايدىغان، ئۇنى كېچىشلەرگە چاقىرمايدىغان بولدى. ئالدى ـ كەينىگە ئۆتۈپ تەزىم قىلىپ، كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ تۇرىدىغان دوقاقبەگنى يېنىغا تارتىپ، ھەممە ئىشتا ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە قۇلاق سالىدىغان بولدى.

رەيھانىدىن بۇنى تۇيغانىدى. ھەرەم قەسىرىدىن سارايغا ھەر كۈنى كېچىكىپ چىقىۋاتقان، ئاۋامنى، ئەلنى ئۇنتۇپ ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىۋاتقان مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشىدىن غەم يەپ قالغانىدى. ئۇنىڭ شەيتانىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، ئېلىكخانلىق بۇرچىنى ئادا قىلمايۋاتقانلىقىدىن ئاچچىقلانسىمۇ، بۇ ھەقتە گەپ قىلىشنىڭ ۋاقتى ئەمەسلىكىنى ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن ھېس قىلاتتى. ئوردۇكەنتكە ئادەم ئەۋەتىپ بۇغرا قاراخانغا مەلۇم قىلىشنىمۇ توغرا تاپمايتتى. ئۆزى ئېلىكخان قىلىپ تەينىلىگەن ئوغلىنىڭ ئۇستىدىن مەلۇمات بېرىشنى رەيھانىدىن قانداقمۇ خالىسۇن؟! سەۋر قىلىپ تۇرسا ئاقىۋىتى بىر يەردىن چىقار.

ئەھمەد تۇغانخان سانى بىلەن ئەلى تېگىننىڭ سۇيىقەستلىك توپلىڭى مەغلۇپ بولغاندا، ئۇمىد ـ ئىشەنچىكە تولغان رەيھانىدىننىڭ كۆڭلى مۇھەممەد ئارسلانخان ئېلىكخانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا يەنە يېرىم بولۇپ قالغانىدى. جەڭگاھلاردا ھېچكىمگە بوي بەرمەيدىغان ئالىپ، مەردانە شاھزادىنىڭ بۇنچە بىپەرۋالىشىپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇۋاتقان ئېزىتقۇلار توغرۇلۇق پىكىر يۈرگۈزەتتى.

ئىنسانىي ئىككى نەرسە ئازدۇرىدۇ: بىرى، گۈزەل نازىنىن ئايال، يەنە بىرى، پۇل ـ بايلىق.

نازىنىن ئايالنىڭ دامىغا چۈشكەن ئەرنىڭ ئۆمرى كوتا، ئېچىنىشلىق بولىدۇ. پۇل ـ بايلىقنىڭ دامىغا چۈشكەن كىشىنىڭ ئۆمرى ئەنسىزلىك ئىچىدە ئۆتىدۇ، خاتىرجەم بولالمايدۇ. رەيھانىدىن مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئېلىكخاندىن ئەنسىرەيتتى، تەشۋىشلىنەتتى. ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىق

ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلالمايۋاتقانلىقىدىن ئازابلىناتتى. بۇ ئەھۋالدىن كېچەي دېسە، مەلىكۇل مەشرىق شۇ ۋەزىپىگە قويغان، ئوغلىغا ھەم مەسلىھەتچى، ھەم يول كۆرسەتكۈچى بولۇشنى تاپىلىغاندى. كەچمەي دېسە، مەسلىھەتچىمۇ، يول كۆرسەتكۈچمۇ بولالمايۋاتاتتى.

رەيھاندىنغا سەۋر قىلىشتىن باشقا يول قالمىغاندى.

ئون ئالتىنچى باب

ئوردۇكەنت

1

رەيھاندىن ئوردىدىن قايتقاندا، ئىشىك ئالدىدا ئۇنى ھەرقاچانقىدەك يۈسۈپ ساقلاپ تۇرغان بولاتتى. ئاتا بۇ يالغۇز ئوغلىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى، قەدىرلەيتتى. بەگتۆمۇر قېرىپ، گەپ ـ سۆز خۇشياقماس بولۇپ قالغاندىن بېرى، يۈسۈپ ئاتىسىنىڭ سىر تۇتمايدىغان سۆھبەتدىشىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ ساۋاقداشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھاكىمە، مۇنازىرىلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى، يازغان شېئىر ـ نەزمىلىرىنى ئوقۇپ ئۇمىدلەندۈرەتتى. بۇ يىل ئەنە شۇنداق تىپتىنچ ئۆتۈپ كەتتى.

يۈسۈپ ئون تۆتكە كىردى، تىنىم تاپماس ياشلىقنىڭ ئالتۇن بوسۇغىسىغا قەدەم قويدى، بويى ئۆسۈپ، بۇرۇتى خەت تارتىشقا باشلىغانىدى، تىلىكىگە تىلەك، ئويىغا ئوي قوشۇلغانىدى. ئوقۇيدىغان كىتابلىرى ئاۋۇپ، يازىدىغان بېيىت ـ نەزمىلىرىمۇ كۆپەيگەنىدى. يەنە ئىككى يىل ئۆتۈپ، ئۇ بويلۇق يىگىت بولۇپ قالدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم بۇ شاگىرتىنى نورۇز ئاخشىمى ئۆيىگە كۆجە ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى. يۈسۈپ چۈشتە ئۆيىگە كەلگەندە ئانىسىغا بۇگۈن كەچرەك كېلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويدى.

ـــ نورۇز ئېشىنى بۇگۈن كەچ بىز بىلەن بىللە يېمەيدىكەنسەن ـ دە، بالام؟ ـــ دېدى يابىرا ئۆكۈنگەن قىياپەتتە، چىرايلىق كىيىنىپ، بويۇندىق باغلاپ چىققان ئوغلىغا زوقلىنىپ

قاراپ.

— كىشى قارا ئالاھىدە تەكلىپ قىلدى، ئابا. بارمىسام ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولمامدىمەن؟ ئاتامغا بۇ ئۆزرەمنى ئېيتىپ قويغىن.

يۈسۈپنىڭ ئاپتاپىتەك خۇش چىرايىدا چاقناپ تۇرغان قارا كۆزلىرىنىڭ مېھرىلىك بۇلىقىغا چۆمۈلگەن ئانا، ياق، دېيەلمىدى.

— ماقۇل، بالام. قۇشناچىمغا سالىممىنى يەتكۈزگىن، يېڭى يىلنى مۇبارەكلەيمەن. كەچ قالماي قايتىپ كېلەرسەن. ئاتاڭ نورۇز شەرىپىگە كالا ـ قوي سويدۇرماقچى. ھەممە تۇغقانلار — ئاچىلىرىڭ، قېينىنئاكىلىرىڭ، ھەتتا ئاغرىق ئاتامۇ، ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلارمۇ كەلمەكچى. ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تۇنۇگۈنلا تەكلىپ قىلىپ قويغانىدىم. سېنىڭ يوقلۇقىڭنى بىلىپ ئۇلار نېمىدەپ قالاركىن؟ خەيرىيەت، يولۇڭغا قارايمەن، ئوغلۇم.

— كەچ قالمايمەن، ئابا، خوش، — يۈسۈپ ئىتتىك قورۇدىن چىقىپ مەدرىسەگە كەلدى. ئۇ ئىككى مۇدەررىستىن تارىخ، ئىلمىي نۇجۇم دەرسلىرىنى ئوقۇدى. نامازدىگەرنى مەدرىسەدە ئوقۇپ، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە بارىدى. ئىشكتىن كىرىشىگە ھويلىغا سۇ سېپىۋاتقان ئاقبىرا يۈسۈپكە شۇنداق بىر قاراپ قويۇپلا ئۆيگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. ئۇ ئۆتكەن يىلدىن بېرى يۈسۈپ كەلسىلا ئەنە شۇنداق قاچىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ قىزلىق تۇيغۇسىنىڭ يىلدىن ـ يىلغا كۈچىيىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامىتى ئەمەسمىكىن؟

— قىزىم، نېمىشقا قاچىسەن، بۇ ئاكاڭ يۈسۈپقۇ؟ قولىغا سۇ قۇيۇپ بەرگىن، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۈسۈپنى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلغان كۈتۈپخانىسىغا باشلاپ. ئۇ يۈسۈپ كەلسىلا مېھمانخانىسىغا باشلىماي، مانا شۇ خىلۋەت ئۆيىگە باشلايتتى. تۆت تېمىدىكى ئويۇق ـ تەكچىلەر كىتاب بىلەن تولغان بۇ ئۆي يۈسۈپ ئۈچۈن بەجايىدىكى سېھرىلىك قەسىر ئىدى.

ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا كۆتۈرگەن ئاقبىرا كىرىپ ئۇنىڭ قولىغا سۇ بەردى. يۈسۈپ ئاقبىرانىڭ بوي تارتىپ ئاجايىپ چىرايلىق بولۇپ كەتكىنىنى كۆردى. ئۇ ئون تۆت ياشقا كىرگەنىدى. رەسىدە بولۇپ قالغاچقا، هايادىن قىزىرىپلا تۇراتتى. ئاقبىرا شۇ ئان ئاقۇچ يۈزلىرى شاپتۇل چېچىكىدەك رەڭ ئېلىپ يەرگە قارىۋالغانىدى. يۈسۈپ قولىنى يۇيۇۋېتىپ، ئىختىيارسىز هالدا ئۇنىڭغا قاراپ قالدى. قىزنىڭ ئۇياتچان كۆزلىرى بىلەن يۈسۈپنىڭ ئويچان كۆزلىرى ئۇچرىشىپ قالدى. ئىزا تارتقان قىز كۆزلىرىنى ئېلىپ قاچتى. يۈسۈپ ئۇنىڭ گۈزەل چىرايىغا تىكىلىپلا قالغانىدى. قولىغا شارىلداپ سۇ قۇيۇلۇۋەردى. ئۇ بىردىن ئېسىگە كېلىپ قولىنى تارتىۋېلىپ، لۆڭگە بىلەن ئېرتتى. بويۇنلىرىغىچە قىزىرىپ، ئۇستازى كۆرسەتكەن يېكەندازدا ئولتۇردى.

كۆچە بەكمۇ ئوخشىغانىدى. چامغۇر، يۇمغاقسۇت، توشقان گۆشى سېلىنغان بۇ نورۇز ئېشى شۇنداق ئىچىشلىك، مەززىلىك بولغانىدىكى، يۈسۈپنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى هۇزۇرلىنىشتىن يايراپ كەتتى. شۇ چاغدا هويلىغا ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىپ كەلگەن قىز ـ جۈۋانلارنى قۇشناچىم چوڭ مېهمانخانىغا باشلاپ ئولتۇرغۇزدى.

ـــ قىزىمنىڭ ئانىسى بۇ نورۇز كېچىسىنى ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن تۇنەپ ئۆتكۈزمەكچى، ـــ دېدى ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم، چىقىپ كېتىۋاتقان ئاقبىرانىڭ كەينىدىن قاراپ قالغان يۈسۈپكە. ئۇ ۋىللىدە قىزىرىپ دېدى:

ـــ بۈگۈن ئاخشام بىزنىڭ ئۆيگىمۇ بارلىق تۇغقانلار يىغىلىپ، نورۇز كېچىسى ئۆتكۈزمەكچى. ئۇلار مېنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان بولسا كېرەك. ئەمدى قايتاي، ئۇستازىم.

ـــ ماقۇل، بالام. كېلەر يىلمۇ بىزگە نورۇز كۆچىسىنى بىللە ئېچىشكە تەكرىم نېسىپ قىلسۇن.

ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يۈسۈپنى ئۇزىتىپ

قويدى.

مۇشۇ تاپتا كوچا ـ كوچىدىن مەشئەل كۆتۈرۈپ چىققان ئۆسمۇرلەر، ياشلار «قوۋۇقى باشا» غا قاراپ ئاقماقتا ئىدى. بادرا ياغاچنىڭ ئۈچىغا باغلاپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ قويغان ياغلىق قاپاق لاۋۇلداپ كۆيۈپ، بالاساغۇن كېچىسىنى سىرلىق تۇسكە كىرگۈزگەنىدى. يۇسۇپ ئۆيىگە قاراپ قەدەمنى تېزلەتتى. «بەگبۇقا مەھەللىسى» دىكى بالىلار، يىگىتلەر ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى ...

كېلەر يىلى يۇسۇپكە ئۇستازىنىڭ ئۆيىدە كۆچە ئىچىشكە نېسىپ بولمىدى. ئۇ كۆچىنى شەرقنىڭ مەدەنىيەت بۆشۈكى، مەرىپەت بۇلىقى بولغان قەشقەردە ئىچتى. بۇ گۈزەل ئاستانىنىڭ ئوت يۈرەك ئەزىمەتلىرى بىلەن بىللە نوروز كېچىسىنى ئۆتكۈزدى ...

يۇسۇپنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىشنى ئۇزاقتىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتقان رەيھانىدىن ھەر يىلى بىر ئېلىپ بارغۇسى، بۇغرا قاراخان ۋە مەشھۇر ئۇستازلىرى بىلەن ئۇچراشتۇرغۇسى، ئىلھاملاندۇرۇپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ كامال تاپتۇرغۇسى كېلەتتى. ئەمما، ئىشىنىڭ كۆپلۈكى، ئالدىراشلىق بىلەن ئۆتۈۋاتقان كۈنلەر ئۇنى بۇ ئارزۇسىغا يەتكۈزمەيۋاتاتتى. بوسۇغا داۋاندىن ئاتلاپ چىقماقمۇ تەس بولۇۋاتاتتى...

قۇمار بىبىكەنىڭ ناز ـ كەرەشمىلىرىگە ئەسىر بولغان مۇھەممەد ئارسلانخان بارغانسېرى ئاۋامدىن يىراقلىشىپ، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىۋاتاتتى. سەمەرقەنت، ئۆزكەنت، دەشتى قىپچاق، خارەزمدىن ئىبارەت كەڭ زېمىنىنىڭ ئېلىكخانى بولغان بۇ شاھزادە ئۇ جايلارنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانىدەك قىلاتتى. قۇماربىبىكەنىڭ دەۋىتى، دوقاقبەگىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇ جايلارغا كۆپرەك قارلۇق، قىپچاقلاردىن سۇباشى، ھاكىم، ئەمىرلەرنى بەلگىلەپ، ئۆزىچە ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەن بولدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ئىلىكخان بولۇپ يەتتىنچى يىلى رەيھانىدىن قەشقەرگە بېرىش قارارىغا كەلدى. ئۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا ئۇچ ئاي ئىستىقامەت قىلىپ كېلىشنى سەۋەب قىلىپ، مۇھەممەد ئىلىكخاندىن رۇخسەت سورىدى.

— بېرىلگە، ئۇلۇغ بوۋامنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ، ماڭا ئامەت تىلەپ كېلىلگە، — دېدى ئۇ تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن. لېكىن، بۇغرا قاراخان ئاتامغا سالىمىمنى يەتكۈزۈڭ دېگەن سۆزنىمۇ قىلمىدى.

ئىلىكخانىنىڭ رۇخسەت قىلماسلىقىدىن خەۋپسىرىگەن رەيھانىدىن ئۇنىڭ بۇنچە بىپەرۋالىقىدىن ھەيران قالغان ھالدا سەپەر تەييارلىقىغا كىرىشتى. يۇسۇپ ناھايىتى خۇشال ئىدى. بويانقار بىلەن ئادار باشلىق ئون كىشىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان رەيھانىدىن سەيشەنبە ئەتىگەندە يولغا چىقتى. ھاۋا تېخى سوغۇق ئىدى. ھۇت ئېيى بولغاچقا، بەدەلئارت داۋانىدىكى قارلار ئېرىمىگەنىدى. بۇ يۇسۇپنىڭ ئاپپاق قار بىلەن قاپلانغان داۋاندىن تۇنجى قېتىم ئۆتۈشى ئىدى.

2

قەشقەر ئۇ چاغلاردا ئوردۇكەنت، كاشغەر دېگەن ئىككى خىل نام بىلەن ئاتىلاتتى.

چاسىدىكى قىشلىق ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئەلچىخانا دەپ ئاتىلىدىغان يەردە، باشقا ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئازادە كوچا بار ئىدى. ئوردا ئالدىدىكى بۇ كوچىدىن ئۆتسىلا ھېيتگاھ دەپ ئاتىلىدىغان گۈلزارلىق مەيدانغا چىققىلى بولاتتى.

ئوردۇكەنتنىڭ شىمالىنى بويلاپ ئاقىدىغان تۇمەن دەرياسىدىن ئېلىنغان ئۆستەڭ ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، يەنە تۇمەن دەرياسىنىڭ شەرقتىكى ئېقىنىغا قوشۇلاتتى.

ئەسكى ھىسار① قىزىل دەريا سىغا ھەر يىلى كېلىدىغان كەلكۈننىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن چۆللىشىپ، چاسىنى مەركەز قىلغان يېڭى شەھەر ــ ئوردۇكەنت يىلسېرى ئاۋاتلاشماقتا ئىدى ...

رەيھانىدىن ئوردائالدىدىكى كۆل ياقىسىغا سېلىنغان قېيىنئاتىسى بەگتاش ئابدۇللا دامولللىنىڭ باغلىق قورۇسىغا چۈشتى. ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، ئىسسىق چىراي كىشى ئۇلارنى ئىشىك ئالدىدا كۈتۈۋالدى. بۇ بەگتاش ئابدۇللا دامولللىنىڭ ئىنىسى بەگتاش جالالىدىن ئىدى. رەيھانىدىنىڭ قەشقەردىكى تىجارىتىنى مۇشۇ قېيىنئىنىسى باشقۇراتتى. رەيھانىدىن خەۋەر تېپىپ پەتمگە كەلگەن ئۇرۇق ــ تۇغقان، دوست ــ يارەنلەر بىلەن يېرىم كېچىگىچە ئەھۋاللاشتى. گەپ ئارىسىدا بۇغرا قاراخانىنىڭ بىتاپ بولۇپ يېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ غەم ــ ئەندىشىدە قالدى. قەشقەرگە كەلگىنىگە شۇنچە خۇشال بولغان يۈسۈپمۇ مەيۈسلىنىپ تازا ئېچىلالمىدى. كېچىچە بۇغرا قاراخانىنىڭ بالاساغۇنغا بارغان ۋاقتىدىكى قاينام ــ تاشقىنلىق مەنزىرىنى، ئۇنىڭ بىلەن دىدارلاشقان دەملارنى ئويلاپ چىقتى. «ئاجايىپ مەردانە، بىلىملىك پادىشاھ ئىدى. كىچىكلىكىمگە قارىماي، مەن بىلەن سۆزلىشىپ، تەلەپلىرىمگە ئېتىبار بىلەن قارىغانىدى. قانداق كېسەل بولۇپ قالغاندۇ؟ ...»

نامازبامداتقا ئېيتىلغان ئەزان ئەمدىلا كۆزلىرى يۇمۇلغان يۈسۈپنى ئويغىتۋەتتى. ئۇ كۆزىنى ئېچىپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىدىن تۇرۇپ بولغانلىقىنى بىلدى. ئۇلار دېرىزىلىرى گۈلزارلىق ھويلىغا قارايدىغان مېھمانخانا ئۆيدە ياتقانىدى. رەيھانىدىن ھويلىدىكى ئەۋرەزدە② تەرەت ئېلىۋاتاتتى.

قەشقەرنىڭ كۆكلەم ۋاقتىدىكى سەھەرى غۇر ــ غۇر شامالىلىق

---

① ئەسكى ھىسار ــ كونا شەھەر، كونا بازار.

② ئەۋرەز ــ يۇز ــ قولىنى يۇيىدىغان، چوڭقۇر كولاپ ياسالغان تازىلىق ئورنىكى.

بولىدۇ. قىيا ئېچىپ قويۇلغان دېرىزىدىن قاراپ تۇرغان يۈسۈپ ساپ ھاۋانى سۈمۈرۈپ - سۈمۈرۈپ دەم ئالدى. ئاتا - بالا ئىككىيلەن ناماز بامدادنى مەسچىتتە ئوقۇپ كىرىپ، ئەتىگەنلىك چايىنى ئىچتى - دە، ئوردىغا قاراپ ماڭدى. ئوردا ئىشكى پارقىراپ كۆرۈنگەندە، يۈسۈپنىڭ ۋۇجۇدىنى ھاياجان چۇلغىۋالدى. يېقىنلاپ كەلگەنسېرى، ئىشىكتىكى ئويما، كۆپتۈرمە نەقىشلەر، سىرىق تۇچ ھالقىلار ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە، ئېگىزلىكى ئون توققۇز غۇلاچ كېلىدىغان ئىككى خىش مۇنار قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. مۇنارنىڭ ھەر ئۇچ غۇلاچ يېرىگە بىردىن كۆزنەك قويۇلغانىدى. بۇ كۆزنەكتىن بىر قاراۋۇل دەرۋازىدىن كىرگەن - چىققانلارغا قاراپ تۇراتتى. مۇنارنىڭ ئوستى سالاسۇنلۇق بولۇپ، دۇگلەك شەكىلدە ئىدى. بۇ مۇنارداۋ قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلارنىڭ كۆزى ئىنتايىن روشەن، يىراق - يىراقلارنى كۆرەلەيدىغان، تاللانغان نۆكەرلەر ئىدى. بالاساغۇندا بۇنداق مۇنار ئوردا ئىشكى يېنىغا ئەمەس، شەھەرنىڭ دۆڭرەك يېرىگە ياسىلىپ «قارغۇي» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يۈسۈپ ئېسىگە ئالدى. ئۇ مۇناردىن كۆزىنى ئېلىپ ماڭغاچ، ئىشكىنىڭ ئىككى يېنىدىكى قاراۋۇللارغا سەپسالدى. ئوردا ئىشكىنىڭ ئوڭ قانىتى تەرەپتە ئۇچ قاراۋۇل گۇرزىنى تۇتۇپ تۇراتتى. سول قانىتى تەرەپتىكى ئۇچ قاراۋۇل ئۇچلۇق نەيزە كۆتۈرۈۋالغانىدى. ئۇلار قەشقەر چەكمىنىدىن شىم - كەمزۇل، بېشىغا ئاق سەللە ئورالغان سىيدام بۆرك كىيگەنىدى. پۇتىدا كۆن ئۆتۈك، بېلىدىكى كەمەرگە قىلىچ ئېسىۋالغانىدى.

رەيھانىدىن يېقىنلاپ كېلىپ قاراۋۇللارغا سالام بەردى ۋە مەلكۇل مەشرىق ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەزىز دەرگاھىغا بالاساغۇندىن سالامغا كەلگىنىنى بىلدۈردى.

باشتىكى قاراۋۇل «بىر پەس ساقلاپ تۇرۇڭ» دېگەن مەنىدە ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ قويۇپ ئوردىغا كىرىپ كەتتى. بىردەمدىن كېيىن ئوردا قاراۋۇللار بېگى چىقىپ، ئۇلارنى مەرمەر

تۇرۇكلۇك كاتتا دۇانخانىغا باشلاپ كىردى. ئىشكىئاغىسى تۇردىئاخۇن ئۇلارنى كۈتۈۋالدى. بالاساغۇندىن كەلگىنىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى پادىشاھ ئەمچىخانىسىدا داۋالىنىۋاتىدۇ. سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى نائىب بۇغرا قاراخان بولۇپ ئەلنى سوراۋاتىدۇ، تەقسىر.

— بىز ئاۋۋال مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرىغا سالام بېرىپ، ئاندىن نائىب بۇغرا قاراخانىڭ خىزمىتىدە بولايلى، — رەيھانىدىن ئولتۇرمايلا، يۈسۈپ بىلەن ئوردىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەمچىخانىغا كەلدى.

گۈمبەز شەكلىدە سېلىنغان يېشىل كاھىشلىق بىنا ئىچى جىمجىت ئىدى. ئەمچى باشى:

— بۇغراقاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئەھۋالى تازا ياخشى ئەمەس، كىرىشكە بولمايدۇ، — دەپ ئۇلارنى توسۇپ قويدى.

— قۇز ئوردۇدىن ھاجىبۇل ھۇججاپ ئوغلى بىلەن سالام بەرگىلى كەپتۇ، دەپ كەلگىنىمىزنى ئالىيلىرىغا خەۋەر قىلغان بولسىلا، — دېدى يۈسۈپ بىتاقەت بولۇپ.

— ماقۇل، ساقلاپ تۇرۇشقايلا.

رەيھانىدىن ئەمچىخانىنىڭ بىر ئۆيىدە خېلى ئۇزاق ساقلىدى. بىر چاغدا ئەمچى باشى ئىشكىتىن كىرىپ:

— قېنى مېڭىشسىلا، خاقان ئالىيلىرى كۈتۈپ قالدى، — دېدى.

رەيھانىدىن بىلەن يۈسۈپ ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى. ئۇلار بۇغراخانلار جەمەتى داۋالىنىدىغان خاس ئۆينىڭ خىشلىق پايىسىنى بېسىپ دەھلىزگە، ئاندىن تىمتاس ياتاق ئۆيگە كىرىشتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، ئالىلا ئۆزلىرىگە سالامەتلىك، ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، رەيھانىدىنبەگ، بالام يۈسۈپ،

ئولتۇرۇڭلار، ــ يۈسۈپ قادىرخان ئىككى قولىنى تىرەپ بېشىنى سەل كۆتۈردى. چاچ ـ ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن بۇغرا قاراخانىنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ، ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققانىدى، چىرايى سارغىيىپ قالغانىدى. «خاقان ئەجەب يادىڭا كېتىپتۇ، كېسىلى خېلى ئېغىر ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان رەيھانىدىنىنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، باش سېلىپ ئولتۇرغىنىچە زۇۋان سۇرەلمىدى. ئۇنىڭ تىلىكىنى يۈسۈپ ئىزھار قىلدى:

ــ بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرى بىلەن دىدارلاشقىلى خېلى بۇرۇنلا كەلمەكچىدۇق. تۇرلۇك ـ تۇمەن ئىشلار ئاتامنىڭ يولىنى توسۇپ قويۇپ كېچىكىپ قالدۇق. مۇبارەك دىدارلىرىغا شۇنچە تەشنا بولۇپ كەلگىنىمىزدە كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتىلا، شۇنداقتىمۇ مۇبارەك دىدارلىرىنى كۆرۈپ كۆڭلىمىز ئورنىغا چۈشتى. ئەلنىڭ بەختىگە شىپالىق تېپىپ، ئاۋامنى ئادالەت ۋە شەپقەتلىرىدىن مەمنۇن قىلغايلا، ــ يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى. بۇغرا قاراخان «ئولتۇرۇڭ» دېگەن مەنىدە قولى بىلەن ئىشارەت قىلغاندىن كېيىن، يىگىت تۆمۈر رەڭ بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا باستۇرۇپ يۈكۈندى.

ــ بەللى، بەللى بالام، چوڭلا ئالىپ يىگىت بولۇپ قاپسىز، ئاتىڭىز بىلەن مېنى كۆرگىلى كەلگىنىڭىزدىن غايەت خۇش بولدۇم، ــ يۈسۈپ قادىرخان ئوچۇق پىكىرلىك ، ئويچان نەزەرلىك يۈسۈپىنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ بەكرەك پاراسەتلىك ئىكەنلىكىگە قايىل بولغان ھالدا، سەل ھاسىراپ سۆزىنى ئاستا داۋام قىلدى، ــ بۇ دۇنياغا تۆرەلگەن ئىنسان ئەجەل شارابىنى ئىچمەي قالمايدۇ، ئەجەل شارابىنى ئىچىش ئەسلىگە قايتىش دېگەنلىكتۇر. مەنمۇ ياشانغانسېرى ئەجەل شارابىنى سېغىنىپ قالغانىدىم. بۇنى بىلگەن يارانقۇچى ئىگەم ئاللا مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، كېسەلگە مۇپتىلا قىلىپ، ئۇ دۇنياغا كېتىشىمنىڭ يېقىنلاشقىنىدىن بېشارەت بەردى. بۇنىڭدىن ھەرگىز نارازى ئەمەسمەن. ئاللا ئاتا قىلغان ئۆمرۈمدە، ئاۋامغا زۇلۇم قىلمىدىم،

بارلىق تىرىشچانلىقىم بىلەن ياخشىلىق قىلدىم، ئېغىر يۈكنى يېنىكلەتتىم، قارا كۆڭلىنى ئاقارتتىم. ئەسلىم ـ پەخرىم بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىر دىن ئاستىدا ئىتتىپاقلاشتۇردۇم. شەھەرلەرنى ئاۋات قىلدىم. جەڭگى ـ جېدەلنى توسۇپ، ناھەق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالدىم. مەسلىھەتسىز، كېڭەشسىز ئىش قىلمىدىم. ئەلگە ۋە ماڭا دۈشمەنلىك قىلغان، ئارىنى بۇزغانلارغىمۇ كەڭ قورساقلىق قىلدىم. بۇنىڭدىن قىلچە ئەپسۇسلانمايمەن. ئەمما، مېنىڭ بۇنداق ياخشى نىيەت، ياخشى ئارزۇدا كەڭ قورساقلىق قىلىشىم بىر قىسىم قارا نىيەتلەرنىڭ مۇناپىقلىق بىلەن يۇقىرى ئەمەل، كاتتا ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىنىڭ جازاسىنى تارتىشقا لايىقمەن، مېنى يېقىتقان بۇ كېسەلمۇ ئەنە شۇ جازانىڭ جۈملىسىدىندۇر. مەن بۇنىڭغا سەۋر قىلىمەن، ئەلۋەتتە.

سۆكۈتتە ئولتۇرغان رەيھاندىن قول قوۋۇشتۇرۇپ دېدى:

ــ مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئاق كۆڭۈل، كەڭ قورساق، ئادىل، جاسارەتلىك، جۈرئەتلىك خاقانلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئىز بېسىپ تەختكە ئولتۇرۇشى بىلەن بۈگۈنكى كۈندىكىدەك كۈچ ـ قۇدرەتكە، كەڭ زېمىنغا، بایاشات تۇرمۇشقا ئىگە بولغاندۇر. ئاللا بەندىلىرىگە شۇنىمۇ ئىرادە قىلدىكى، پادىشاھقا ئاسىينى؛ بایغا ئوغرى ـ قاراقچىنى؛ سېخىي، مەردانىلەرگە بېخىل، تەمەخورنى؛ ئادىل، ھەققانىيەتچىلەرگە قارا نىيەت، نامەردلەرنى كۈشەندە قىلىپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ خىلمۇخىل مەنزىرىسىنى بەرپا قىلغاندۇر. ئالىيلىرى ئەلگە مېھىر ـ شەپقەت ئۈرۈقىنى چېچىپ، بۇ مەنزىرىلەرگە گۈزەل كۆرۈنۈش بەردىلە. قانخورلار باشلىماقچى بولغان ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئاۋامغا ئامانلىق بەخش ئەتتىلە. بۇ ھەرگىز گۈناھ ياكى سەۋەنلىك ئەمەس، بەلكى ساۋابلىق، ئەلگە مەنپەئەتلىك بۈيۈك ئىشلاردۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن،

توققۇز ئوغۇز، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن ناھايىتى مىننەتدار.

ــ يوقسۇ، رەيھاندىنبەگ. مەن ئەل مىننەتدار بولغۇدەك نېمە ئىش قىلىپ بېرەلىدىم؟ ــ بېشىنى چايقىدى يۇسۇپ قادىرخان. ئۇنىڭ سولغۇن چىرايىنى ھەسرەت ـ نادامەت بۇلۇتى قاپلىدى، ــ قىلغانلىرىم ــ شاھلىق بۇرچۇمنىڭ يېرىم ـ يارتا ئادا بولۇشى، خالاس. بۇ توغرۇلۇق گەپ قىلساق، گېپىمىز ئۇزىراپ ئاخىرىغا چىقالماي قالمىز. كۆز ئالدىمىزدىكى ئەھۋاللار توغرۇلۇق پاراڭلىشايلى، سىلەرنى كۆرۈپ ساقىيىپ قېلىۋاتىمەن. قۇزغۇردۇ، سەمەرقەنت توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭلار. ئىبراھىم تېگىندىن خەۋەر ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ كۆڭۈلنى خۇرسەن قىلىدىغان نېمە گەپ ـ سۆزۈڭلار بار؟ ئاڭلاپ كېسىلمگە داۋا قىلاي.

رەيھاندىن بۇغرا قاراخانىنىڭ سوئاللىرىغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمەي ئويلىنىپ قالدى: «نېمە دېسەم بولار؟ مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ بىپەرۋالىقىنى دەيمۇ يا ئۇنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرايمۇ ياكى لاتىپۇرۇش①، تارىقچىلاردىن ئېلىنىدىغان سېلىقنى كۆپەيتىپ، ئەلدە نارازىلىق تۇغدۇرغانلىقىغا دىققەت ـ نەزىرىنى تارتايمۇ؟ زالىم، خىيانەتچى، كاززاپ، كۆرەڭ ئادەملەرنى مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇپ، ياخشى نىيەتلىك ساداقەتمەن ئەمەلدارلارنى چەتكە قېقىۋاتقانلىقىدىن ئاگاھلانىدۇرايمۇ ۋە ياكى خانىش قۇماربىبىكەگە ئاتىنىڭ چۇلۇۋرىنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ئەل بىلەن كارى بولمايۋاتقانلىقىدىن شىكايەت قىلايمۇ؟ ناھايەتكى، بۇ دېمەكچى بولغانلىرىم بۇغرا قاراخانىنىڭ كېسىلىگە شىپا بولسا! ياق، ياق، بۇلارنى دېسەم ئۇنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ، ساقايغىچە كۈتەي».

---

① لاتىپۇرۇش ــ سودىگەر (تىجارەتچى).

رەيھاندىن مىنۇت ئىچىدە ئەلەملىك خىيال دېڭىزىدىن ئۈمىد قىرغىقىغا چىقتى. «دېمەكچى بولغانلىرىم چوقۇم بۇغرا قاراخاننى خۇش قىلىشى، كېسىلىنى يېنىكلىتىشى كېرەك» دەپ ئويلاپ:

ــ مەلىكۇل مەشرىق ئالىملىرى، پەرزەنتلىرى مۇھەممەد ئارسلانخان كۆك بۆرە كۆردى، ــ دېدى.

ــ ئوغۇل پەرزەنت كۆردىمۇ؟ ئەمدى بۆرىسى ئىككى بوپتۇ ــ دە. بىر ــ بىرىگە قانات بولۇپ ئۆتكەي، ئىلاھىم. مېنىڭ ئۇ نەۋرەمنى كۆرگۈم كېلىۋاتىدۇ، ــ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ سولغۇن چېھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ يەنە ئىككى قولىنى تىرەك قىلىپ بېشىنى كۆتۈردى، ــ بۇ ئوغلۇمنىڭ نەۋرىسى مېنىڭ قېشىمدا. ئۆزىمۇ ئون ئالتە يېشىدا پەرزەنتلىك بولغانىدى، تەڭرىنىڭ ھېكمەتلىرى نېمىدېگەن قىزىقارلىق ــ ھەي مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ يېڭى كۆرگەن پەرزەنتى ئۆز نەۋرىسىدىن توققۇز ياش كىچىك بولىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىكەنمەن. بۇنىڭدىن بەك خۇش بولدۇم.

ــ بۇغرا قاراخان ئاتا، ئۇ ئەۋرىلىرى ئوقۇۋاتامدۇ؟ ــ سورىدى پاراڭغا سەما بولۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ.

ــ ھەر جەھەتتىن تەربىيەلىنىۋاتىدۇ، بالام.

ــ بىز كۆرۈشسەك بولامدۇ؟

ــ بولىدۇ، لېكىن ھازىر ئۇ خانلىقىمىزنىڭ يازلىق ئارامگاھى بولغان ئوپالدىكى چارباغدا چەۋەندازلىقنى ئۆگىنىۋاتىدۇ.

ــ چەۋەندازلىقنى؟ ــ يۈسۈپنىڭ ئەگىم قاشلىرى سەل كۆتۈرۈلدى، ــ ئىسمىشەرىپنى بىلىشكە بولامدۇ؟

ــ مەھمۇد، بالام، ــ يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ نېمىشقا ئەجەبلەنگىنىنى بىلىپ دېدى، ــ ئەۋرەم ساڭا ئوخشاشلا بىلىك ئاشىقى. كۆز، قىش مەزگىللىرىدە ئوردۇكەنتتىكى ساچ مەدرىسەدە بىلىك ئۆگىنىدۇ. يازدا ئوپالغا بېرىپ چەۋەندازلىقنى

مەشىق قىلىدۇ. ناھايىتى چېچەن. بۇ يىل ئەتىيازدىلا، ئوپالدا سىپاھلىرى بىلەن تۇرۇۋاتقان ئاتىسى ئېلىپ كەتكەندى. ئانىسىنى سېغىنىپ قالغان ئوخشايدۇ.

— نەۋرىلىرى ھۇسەيىن تېگىنمۇ يانلىردا تۇرۇۋېتىپتۇ — ده، ئالىيلىرى، مەن قەشقەرگە دەسلەپ كەلگىنىمده چەۋەندازلىقنى ئۆگىنىۋاتقان بالا ئىكەن. ھازىر باللىق بويتۇ، — سۆز قاتتىق رەيھانىدىن. ئۇ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ پەرزەنت — نەۋرىلىرى توغرۇلۇق گەپ بولسا، كۆڭلى ئېچىلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ شۇنداق دېدى.

— ئوغلۇم مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ ئارزۇلۇق بالىسى بولغان ھۇسەيىن تېگىن كىچىكىدىن مېنىڭ يېنىمدا تەربىيە تاپقان، — روھى كۆتۈرۈلۈپ قالغان بۇغرا قاراخان ھەۋەسلىنىپ سۆزلەپ كەتتى، — ئۇنى ئۆيلەپ قويغاندىن كېيىن ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ ئەمرى قىلىپ تەينىلىگەنىدىم، پەرمانبەردارلىق بىلەن خىزمەت قىلدى. بۇلۇپمۇ، ئۇدۇن شاھلىرى چوقتى رىشىت، نوقتى رىشتىلەر ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلگەندە، پىداكارلىق كۆرسىتىپ تەڭداشسىز چەۋەنداز، قابىل سەركەردە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. نەۋرەمنىڭ قورقۇمسىز، جاسارەتلىك سەركەردە بولۇپ يېتىشكەنلىكىدىن بەكمۇ خۇرسەن بولدۇم. «چاغرى تېگىن» دەپ نام قازانغان بۇ نەۋرەمنى «تايانغۇلار كېڭىشى»نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سۇباشى قىلىپ تەينىلىدىم. ئۇ بىر تۇمەن ئىككى مىڭ نۆكىرى بىلەن يازلىق ئارامگاھىمىز ئوپالدا تۇرۇپ كەلمەكتە. ئەۋرەم مەھمۇدمۇ ئوپالنىڭ ئازىق كەنتىدىكى چار باغدا تۇغۇلغان. مەنمۇ ھەر يىلى يازدا ئوپالغا بېرىپ سەير قىلىپ كېلىمەن. تولىمۇ خۇش ھاۋا، مەنزىرىلىك ئارامگاھ ئۇ.

بۇغرا قاراخانىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، يۈسۈپنىڭ ئوپالغا بارغۇسى، مەھمۇد تېگىن بىلەن كۆرۈشكۈسى كېلىپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ كېسىلىدىن ئەنسىرەپ قېلىشقان

تېۋىپلار ئۇنىڭ مېھمان ئاتا ـ بالا بىلەن كۆرۈشۈپ كۆڭلى ئېچىلىپ قالغانلىقىغا زەن قويۇشتى، ئۇن چىقماي كۆزىتىپ تۇرۇشتى.

رەيھاندىن بۇغرا قاراخاننى چارچىتىپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلىپ خوشلىشىپ ماڭماقچى بولدى.

ـــ مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، مۇبارەك دىدارلىرىنى كۆرۈپ، قىممەتلىك سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، تەشنا يۈرىكىمىزنىڭ چاڭقىغى قاندى. ئەمدى رۇخسەت قىلغان بولساڭلا، ئارام ئېلىشلىرىغا دەخلى قىلمىساق، ـــ رەيھاندىن يۈسۈپكە ئىشارەت قىلىۋىدى، ئۇ يېنىدىكى بىر جۈپ گۈللۈك خۇمرىنى ئېلىپ تەۋەززۇ بىلەن:

ـــ بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرىغا بۇۋام ئۆزى سالغان گۈلقەنتتىن ئېلىپ كېلىۋىدۇق، ـــ دەپ ئۇنى ئاپتاپ چۈشۈپ تۇرغان دېرىزە تەكچىسىگە قويۇپ قويدى.

يۈسۈپ بۇغرا قاراخان يەنە ئىككى قولىنى تىرەپ بېشىنى كۆتۈردى:

ـــ رەھمەت، بالام، رەھمەت، سىلەرنى كۆرۈپ خېلى ياخشىلىنىپ قالدىم. ئوردۇكەنتتىن كەتكۈچە پات ـ پات كېلىپ تۇرۇڭلار، ـــ ئۇ قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە مېھرى بىلەن نەزەر سېلىپ، رەيھاندىنغا تاپىلىدى، ـــ ئۆز ئىشلىرىڭىز بىلەن بولۇپ كەتمەي، ئوغلىڭىزنى ئوردوكەنتنى ئوبدان سەير قىلدۇرۇڭ. مەدرىسەلەرگە، مازارلارغا ئېلىپ بېرىپ ئەجدادلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشقا، روھىدىن ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇرۇڭ.

ـــ بولىدۇ، ئالىيلىرى. مەن ئوغلۇمنى دەسلەپ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىگە ئېلىپ چىقماقچى.

ـــ ياخشى ئويلاپسىز. ئۇلۇغ بوۋامنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ماڭا دۇئا قىلىپ قويۇڭلار. ئاندىن ئوپالغا بېرىپ ئەۋرەم بىلەن كۆرۈشۈپ، سەير قىلىپ كېلىڭلار.

ـــ ماقۇل، بۇغرا قاراخان ئاتا، ـــ يۈسۈپ مەمنۇن بولۇپ بېشىنى ئەگدى.

3

يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن پادىشاھ ئەمچىخانىسىدىن چىققاندا كۈن قىيام بولغانىدى. ئۇلار بىر بېسىپ ـ ئىككى بېسىپ بەگتاش ئابدۇللا داموللىنىڭ ئوردائالدى كۆل بويىدىكى قورۇسىغا كەلدى. تۇغقانلار، پەتىگە كەلگەن كاتتا تىجارەتچىلەر ساراي ئۆيگە يىغىلغانىدى. ھەممەيلەن بۇغرا قاراخانىنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى سوراشتى.

رەيھاندىن مېھمانلارغا بۇغرا قاراخانىنىڭ سالامەتلىكىنىڭ خېلى ياخشى ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرى بىلەن ئۇزاق ھال ـ مۇڭ بولغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىندۇردى.

مېھمانلار ئۇزىغاندىن كېيىن يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن مەزەر ئۆيگە چىقىپ ئارام ئالدى.

كۈن ئولتۇرۇشقا ئاز قالغانىدى. كەچكى شەپەق ئوردا ئالدىدىكى كۆل سۈيىدە قىزىل ھال رەڭ شولىلارنى پەيدا قىلغانىدى. يۈسۈپ مەزەر ئۆينىڭ دېرىزىسىدىن كۆز سېلىپ، سۇ ئېلىۋاتقان قىز ـ ئوغۇل بالىلارنى كۆردى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا قۇزئوردۇدىكى قورۇسى كەلدى. ياز كۈنلىرى قورۇ ھويلىسىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق كۆل بويىدا ئاتا ـ ئانىسى، ئاچىلىرى بىلەن ئولتۇرۇپ پاراڭلىشاتتى، سەگدەيتتى. ئۇ ئانىسىنى بەكرەك سېغىنغانىدى. ئۇستازى، ساۋاقداشلىرىنى كۆرگۈسى كەلگەنىدى. ئاقبىرا قىز خىيالىدىن كېچىپ ئىختىيارسىز ئېغىر تىندى. ئۇ نوروز كۈنى نوروز ئېشىنى ئىچىشتىن ئاۋۋال يۈسۈپنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بەرگۈسى كېلىپ، ئىشككە تەلمۈرۈپ قالارمىكىن؟ يۈسۈپ بۇنى ئويلىسا دەرھال كەتكۈسى كېلەتتى. ئەمما، بۇ ئەلۋەك، مېھرى ئىسسىق شەھەردىن

ئايرىلغۇسى كەلمەيتتى.

رەيھاندىن ئوغلىنىڭ خىيالى قۇزئوردۇدا ئىكەنلىكىنى بىلىپ:

— بالام ئوردۇكەنت قانداق ئىكەن، ساڭا ياقتىمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ياقتى، ئاپا. ئوردۇكەنت «كاشغەر» دېگەن ئىسمىغا لايىق ئىمارەتلىرى ئۇز، باغۇبوستانلىق شەھەر ئىكەن، ماڭا ياردى. چوڭ پايتەخت بولغۇچىلىكى بار ئىكەن.

— قۇز ئوردۇنى سېغىنىپ قالمىغانسەن؟

— ئاپامنى، ئاچىلىرىمنى سېغىندىم.

— ئۇستازىڭنىچۇ؟

— ئۇستازىمنى، ساۋاقداشلىرىمنى شۇنداق كۆرگۈم كەلدى. ئەمما تېخى ئوردۇكەنتنىڭ بازار ـ رەستىلىرىنى، مەكتەپ مەدرىسەلىرىنى كۆرگىنىم، ئاللىم ـ ئۆلىمالىرى بىلەن ئۇچراشقىنىم يوق، ئاپا.

— سېنى بۇ يەرگە ئوردۇكەنتنى كۆرسىتىش، كاتتا ئالىملاردىن تەلىم ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ كەلدىم. بەختىمىزگە قارشى بۇغرا قاراخان كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇنى بەزى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلەندۇرەلمەي كۆڭلۈم يېرىم. شۇنداق بولسىمۇ، خۇدا بۇيرۇسا سېنى ئەتە ئاتۇشقا ئېلىپ بېرىپ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازارىنى زىيارەت قىلدۇرىمەن. ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن ئىستىقامەت قىلىپ، نوروز بايرىمىغا ئۇلگۈرۈپ ئوردۇكەنتكە قايتىپ كېلىمىز، ئاندىن «مەدرىسە ساچىيە» گە ئېلىپ بېرىپ پىر ـ ئۇستازلار بىلەن دىدار كۆرۈشتۇرىمەن.

— بۇغرا قاراخانلارنىڭ سەيلىگاھى ئوپالغا بارمامدۇق، ئاپا؟

— ئەلۋەتتە، بالام، — رەيھاندىن شام نامىزىغا تەرەت ئېلىش ئۈچۈن قوپتى. يۈسۈپ قەندىلدىكى شامنى يورۇتتى.

ئاتا ـ بالا ئىككىسى ئۇزاق سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ يېتىپ قېلىشتى. ئەتىسى بامداتتىن يېنىپ چاينى ئىچىپلا يولغا

چىقىشتى.

ئۇلار ئىككى تەرىپى ۋادەكلىك ياغاچ كۆۋرۈكتىن مەۋج ئۇرۇپ ئېقىۋاتقان تۇمەن دەرياسىغا كۆز سېلىپ ئۆتتى.

ــ بۇ يەر قورغان يېزىسىغا قاراشلىق باغئىبرىق قىشلىقى، ــ دېدى رەيھاندىن ئىككى تەرەپتىكى قورۇ ـ جايلارنى قولىدىكى قامچا بىلەن كۆرسىتىپ، ــ ئالدىمىزدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ چاپاۋۇل قىسملىرى تۇرىدىغان كاتتا قورغان بار. بۇ يېزا ئاشۇ قورغاننىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

يۇسۇپ شەرىلداپ ئېقىۋاتقان ئېرىقنى بويلاپ كەتكەن باغۇبوستانلىق كۆجۇم مەھەللىگە سەپسېلىپ ماڭدى. يول ياقىسىدىكى پوتلا تاشلاۋاتقان تېرەك، سۆگەتلەردىن، باغلىق هويلىلاردىكى ئاق، قىزىل مونچاق باغلىغان مېۋىلىك دەرەخلەردىن كۆز ئۇزمەي كېتىۋېتىپ، نەزىرى داغدام ئېچىلغان قارا هالقىلىق چوڭ دەرۋازىغا چۈشتى.

ــ ئابا، چاپاۋۇل قىسىم تۇرىدىغان قورغان مۇشۇمۇ؟ ــ سورىدى يۇسۇپ كۈنگۈرىلىك ئېگىز تېمى ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان قورۇققا بېقىپ. قورۇقتا ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەر قىلىچ ۋازلىق، نەيزە ئېتىش، ئوموت ئۇرۇشنى مەشىق قىلىۋاتاتتى. دەرۋازا ئۈستىدە قارىغاي ـ ئارچا رەسمى چۈشۈرۈلگەن توققۇز قىزىل تۇغ لەپىلدەپ تۇراتتى.

ــ هەئە، بالام. بۇ بۇغرا قاراخانغا بىۋاستە قاراشلىق قوشۇن. بىز تۇنۇگۈن بارغان ئوردا يېنىدا جانقورغان دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر لەشكەر تۇراسى بار، ئۇلار بۇغرا قاراخان ئوردىسىنى قوغدايدۇ. ئوپالدىكى قورغاندا مەھمۇد تېگىننىڭ ئاتىسى هۈسەيىن ئارسلان تېگىننىڭ چاپاۋۇل قىسملىرى تۇرىدۇ. بۇنداق لەشكەرلەر تۇراسى قاراخانىيلار ئېلىنىڭ هەممە يۇرت ـ شەهەرلىرىدە بار.

رەيھاندىن ئوغلىغا يول ئۈستىدىكى يېزا ـ قىشلاق، بازارلار هەققىدە سۆزلەپ ماڭدى. تاشلىق سايلاردىن ئۆتۈپ، چۈشكە

قالماي ئاتۇشنىڭ مەشھەد قىشلىقىغا كەلدى. بۇ ناھايىتى كۆجۇم مەھەللە بولۇپ، ئەنجۇرلۇك باغلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى. بىر ئۆستەڭ تاغ سۇيى قاپبەلدىن ئۆتەتتى. قىشلاقنىڭ مەركىزىدە كاتتا بازار بار ئىدى.

ـــ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسى مۇشۇ يەردە، بالام. ئاشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان گۇمبەز شۇ، ـــ ئېتىنى ئاستىلاتقان رەيھانىدىن قامچىسىنى ئالدىغا ئۇزىتىپ كۆرسەتتى. ياپيېشىل كاھىشلىق ھەيۋەتلىك گۇمبەزگە قاراپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى.

ھاۋا ئوچۇق، ئاپتاپنىڭ خېلى تەپتى بولسىمۇ، ئەتىيازنىڭ غۇر ـ غۇر سەلكىنى يۈزگە سوغۇق ئۇرۇلۇپ، ئاتلىرىنىڭ يالىلرىنى يەلپۈندۈرەتتى.

ئۇلار ئىككى تەرىپىدە ئىككى مۇنارى بار چوڭ دەرۋازىغا يېقىنلاشقاندا ئاتتىن چۈشتى.

رەيھانىدىن خىزمەتكارلارغا ئاتلارنى دەڭگە ئەكىرىپ قويۇشنى بۇيرۇپ، يۈسۈپ بىلەن ئادەملەر توپىنى ئارىلاپ ماڭدى. بازار تازا قىزىغاندى. تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن چار بازارچىلار بازار سەيناسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ يايما ئاچقاندى. بازار سەيناسىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدىكى رەستە دۇكانلىرىدا رەڭگارەڭ رەختلەر چاقناپ تۇراتتى. رۇمنىڭ يىپەك رەختلىرى، چاڭئەننىڭ كىمخاب تاۋارلىرى، مىسىرنىڭ يوللۇق شايىلىرى، سەمەرقەنت، بۇخارانىڭ بەقەسەملىرى، ئىران گىلەملىرى، خوتەننىڭ زىلچىلىرى، قەشقەرنىڭ چەكمەن، شاتاۋارلىرى تاي ـ تېيى بىلەن دۇكانلارغا قويۇلغاندى. ھەممە دۇكاننىڭ ئالدىدا خېرىدار بار ئىدى. «بۇ يەردىمۇ بىر چوڭ دۇكان ئاچسام بولغۇدەك. بەگتاش جالالىدىن بىلەن بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشىپ باقاي» دەپ ئويلىغان رەيھانىدىن توختاپ، ئەتراپقا قىزىقىپ قاراپ كېلىۋاتقان يۈسۈپنىڭ قولىنى تۇتتى.

ـــ بالام، بۇ بازارنى كۆرىمىز دېسەك بىر كۈندىمۇ ئارىلاپ

بولالمايمىز. بىز سودا ـ سېتىق قىلغىلى كەلمىگەندىكىن، ئازراق بىر نەرسە يەۋېلىپ مەقبەرىنىڭ ئېتىكاپخانىسىغا كىرىپ كېتەيلى.

ـــ ماقۇل، ئابا، بۇ يەردە توختۇ سۇتىدىن باشقا ھەممە نەرسە تېپىلىدىكەن.

باش ئۇستىگە قارا كۇنلۇكنى سايە قىلىپ تۇتقان بىر سالاپەتلىك كىشىنىڭ قامەتلىك ياش يىگىت بىلەن كىرىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرگەن ساماۋارخانا غوجايىنى «ئوردۇكەنتتىن كەلگەن يۇغرۇش بولمىسۇن يەنە» دەپ پايپاسلاپ كېلىپ:

ـــ مەرھابا، مەرھابا، جانابلىرى، ـــ دەپ قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنى گۇللۇك گىلەم ئۇستىگە يېكەنداز سېلىنغان يېرىم پەنجىرىلىك سۇپىغا باشلىدى. ئىككى ياستۇقنى رەيھانىدىنىڭ بىقىنىغا قويۇپ بەردى.

يۇسۇپ چوڭ ئوچاق ئالدىدىكى ۋىلكىداپ تۇرغان چوغ ئۇستىدە قاينىاپ تۇرغان چۆگۈنلەرگە قاراپ قالدى. ئۇ بۇ ۋاقىتقىچە چايخانىغا كىرىپ باقمىغانىدى.

ـــ چاي ئىچىشەملا، شورپىمۇ، گۆشگىردە يېيىشەملا، پولۇمۇ؟ بۆدۈنە كاۋىپى يېيىشەملا، توشقان گۆشىنىكىنىمۇ؟

ـــ ئادەملىرىم كېلىپ بولسۇن، ئاندىن گۆشگىردە بىلەن چاي كەلتۈرۈڭ.

ـــ باش ئۇستىگە، جانابلىرى.

ئاتلارنى دەڭنىڭ ئاتخانىسىغا قويۇپ، مازارغا ئاتاپ ئېلىپ كەلگەن كالا ـ قويلارنى چايخانا سىرتىدا قالدۇرۇپ كىرگەن غۇلاملار بىر ـ بىرلەپ كىرىپ ئولتۇرۇشتى.

چايخانىچى گۇللۇك ھېجىرلاردا چاي، ئارقىدىن گۆشگىردە ئېلىپ كەلدى.

رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭ چايخانا ئۇدۇلىدىكى باقالنىڭ دۇكىنىغا قاراپ قالغىنىدىن مېۋە ـ چېۋە يېگۈسى بارلىقىنى سېزىپ، تاۋۇز ـ قوغۇن، بەش ـ ئالتە ساپاق ئۈزۈم ئەكەلدۇردى.

تەكتىن يېڭى ئۇزگەندەك ئۆيۈل، چىڭ تۇرغان ئۇزۇم شۇنداق شېرىن ئىدى. ئاتىسى قوغۇن - تاۋۇز پىچقۇچە، يۈسۈپ ئۇزۇم يەپ ئولتۇردى.

— قۇزئوردۇ تەرەپتە كىشىلەر مېۋىلەرنى ساقلاپ يېيىشكە ئانچە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ - هە، ئاباي؟ — دېدى يۈسۈپ.

— شۇنداق، بالام، قۇزئوردۇلۇقلار مېۋىدىن گۆشىنى ياخشى كۆرۈشىدۇ، باغۋەنچىلىك قىلىشتىن شىكار قىلىشقا خۇشتار. ئوردۇكەنتلىكلەر شىكارغا چىقىشتىن باغقا ئىشلەشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. بۇ يەردە قىشچە قوغۇن - تاۋۇز ئۇزۇلمەيدۇ. ئۇزۇم، ئامۇت، ئالما، ئانار قاتارلىق مېۋىلەرنىمۇ يىل بويى ساقلاپ يېيىشىدۇ. بۇ يەردە باغ قىلمىغان تارىقچى ھەقىقىي تارىقچى ھېسابلانمايدۇ، ئوغلۇم.

ئۇلار قورسىقىنى تويدۇرۇپ ئورۇنلىرىدىن تۇرغاندا چۈش بولۇپ قالغانىدى. مىڭ - مىڭ ئادەملەر توپىنى ئارىلاپ، مىس ھالقىلىرى ئالتۇندەك پارقىراپ كەتكەن چوڭ دەرۋازىدىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنىڭ ئالدىدىكى گۈل - چىمەنلىك سەيناغا قەدەم قويۇشتى.

ھۇجرا پەنجىرىسىدىن كالا - قويلارنى يېتىلەپ كىرگەن بىر توپ ئادەمنى كۆرگەن شەيخ ئاخۇن بىرقانچە مۇلازىملىرى بىلەن ئالدىغا چىقتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، تەقسىر. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلغىلى كەلدۇق. جانابلىرىنىڭ مۇبارەك دىدارىنى يەنە كۆرگىنىمدىن خۇرسەنمەن، — دېدى رەيھاندىن مەللە تون كىيگەن چار ساقال، ئۆسكىلەڭ قاشلىق كىشى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، يۈسۈپمۇ سەل تارتىنىپ كۆرۈشتى.

— ئېسىم قۇرۇسۇن، جانابلىرى. ئۆزلىرى ھالىمىزدىن ھەمىشە خەۋەر ئېلىپ كېلىۋاتقان رەيھاندىن بېگىم ئەمەسمۇ؟ دەررۇ تونۇمىغىنىمنى قارىمامدىغان. مەرھابا، مەرھابا. يىراق

يەردىن كېلىپ تازا چارچىغانلا. بىزنىڭ دىدارلاشمىغىنىمىزغا ئالاھازەل يېگىرمە يىل بولۇپ قالدىغۇ دەيمەن. ئۆزلىرىنى ھەممىشە ياد ئېتىپ تۇرىدۇق. مەرھابا، مەرھابا، ــ شەيخ ئاخۇن ھال ـ ئەھۋال سوراپ ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ كەتتى.

ــ ئۆزلىرىمۇ تىمەن تۇرۇپلا، تەقسىر. بۇ ئەزىز دەرگاھقا نەچچە قېتىم كەلمەكچى بولۇپ، تۇرلۇك قىسمەتلەر تۇپەيلى، بوسۇغا داۋاندىن چىقالمىدىم. خەيرىيەت، بۇ قېتىم ئاللا نېسىپ ئەيلەپ مانا بۇ ئوغلۇم بىلەن كېلىشىم.

ــ مەرھابا، مەرھابا، بۇ ئوغۇل پەرزەنتلىرىڭ ئىككىنچىسىمۇ؟ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇزرۇكۋارىمزىڭ روھى خۇش بولىدىغان بولدى. دەسلەپ كەلگەنلىرىدىمۇ بىر ئوغۇللىرى ھەمراھ ئىدى. ئەلھال، بالىلىق بولۇپ قالغاندۇ؟ ــ شەيخ ئاخۇن بەگتۇرمىشنى رەيھانىدىنىڭ ئېسىگە چۈشۈردى.

ــ چوڭ ئوغلۇم ئورخۇن دەريا‌سى بويىدا، قىتانلار بىلەن بولغان جەڭدە جان تەسلىم قىلغان، تەقسىر، ــ دېدى كۆڭلى بۇزۇلغان رەيھانىدىن.

ــ مۇنداق دېسىلە، بېگىم. ئاللا ئىگەم جانابلىرىنى نائۇمىد قويماپتۇ. يەنە ئالتۇنىدەك بىر ئوغۇل بېرىپتۇ. كۆڭۈللىرىنى ھەرگىز يېرىم قىلمىغايلا، ــ شەيخ ئاخۇن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ سورىدى، ــ جانابلىرى خالاملىكىن، ھۇجرىغا كىرىپ چاي ئىچكەچ بىرئاز ئارام ئېلىڭ‌السىلا؟

ــ رەھمەت، تەقسىر، ھازىر ھامامغا كىرىپ غۇسۇل قىلىڭ‌الايلى، ئاۋۇال ھەزرىتى سۇلتانىمنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىڭ‌الايلى، بىزنى ھامامغا باشلاپ قويسىلا، غۇسۇل قىلىڭ‌الساق. بۇ كالا ـ قويلارنى ھەزرىتى سۇلتانىمنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەنىدۇق، ئۆزلىرىگە تاپشۇرىمىز.

ــ ئاللا رەھمەت قىلسۇن، رەيھانىدىنبەگ ! بۇ چاغقىچە

جانابلىرى زىيارەتكە كېلەلمىگەن بىلەن، نەزىرىگە ئاتاپ ئەۋەتكەن نەرسىلىرى ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇردى.

شەيخ ئاخۇن رەھمەت ئېيتىپ، ئۇلارنى يېنىك چايقىلىپ تۇرغان كۆلنىڭ سول تەرىپىدىكى ئاپپاق ئاقارتىلغان پاكىز ھاممامغا باشلاپ قويدى.

كۆل سۇيى بۇلۇتسىز ئاسماندەك تىنىق ئىدى. مەقبەرىنىڭ يېشىل كاھىشتىن قىلىنغان ھەيۋەتلىك گۈمبىزىنىڭ كۆلەڭگىسى كۆلنىڭ ئەينەكتەك يۈزىدە ئاجايىپ كۆركەم كۆرۈنەتتى. چۆرىسىدە ئەمدىلا پوتلا تاشلىغان تېرەك، سۆگەتلەر شىلدىرلايتتى.

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازىرىنى قەشقەرلىكلەر «ھەز سۇلتۇنۇم»① دەپ قەدىرلەيتتى ۋە زىيارەت ئۈچۈن پات ـ پات كېلىپ تۇراتتى.

«ھەز سۇلتۇنۇم» نىڭ يەتتە شەيخى بولۇپ، شەيخ ئاخۇن باش شەيخ ئىدى. كىشىلەر ئۇنى «نۇرىدىن دامۇللام» دېگەن ئىسىمشەرىپى بىلەن ئاتىماي، «شەيخ ئاخۇنۇم» دەپ ھۆرمەتلىشەتتى. شەيخلەر بالىچاقلىرى بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى مازارغا ۋەخپە قىلىنغان ئەنجۇرلۇك باغلاردا تۇرۇشاتتى. باش شەيخ بولغان نۇرىدىن دامۇللىلا ئائىلە تاۋابئاتلىرى، خىزمەتكار ـ غۇلاملىرى بىلەن مەقبەرىنىڭ ئارقىسىدىكى چوڭ قورۇدا تۇراتتى.

مەقبەرىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە مەسچىت، ئۇنىڭغا يانداش مەدرىسە بار ئىدى. يىراق ـ يېقىندىن كەلگەن نەچچە يۈز بىلىم تەشنالىرى بۇ مەدرىسەدە ئوقۇيتتى. نۇرىدىن دامۇللا يەنە باش مۇدەررىس ھېسابلىناتتى. ئۇ قەشقەر، بۇخارادا بىلىم ئىگىلىگەنىدى، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. قۇرئاننى تەپسىر قىلىشتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان مۇدەررىسلەر ئاز ئىدى. خۇش

① ھەز سۇلتۇنۇم ـــ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى.

پېئىل، چىقىشقاق بولغاچقا، شاگىرتلىرىلا ئەمەس، ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن يات قوۋم كىشىلىرىمۇ ئۇستاز ئورنىدا كۆرۈپ ئىززىتىنى قىلاتتى.

رەيھانىدىنىڭ يۈغرۇش باشى، ھاجىپ بولغانلىقىنى بىلگەنلىكى، ئۇنىڭ قاراخانىيلار ئېلى بويىچە كاتتا زەردار ئاتالغىنى ئۈچۈن، كەلگىنىدىن شەيخ ئاخۇن غايەت خۇرسەن بولغانىدى. ئۇلار ھامامدىن چىقىۋچە ئېتىكاپخانىنىڭ ھۇجرىلىرىنى مۇلازىملارغا پاكىز تازىلىتىپ، بىساتلىرىنى يەڭگۈشلەپ، تەييارلاپ قويدى.

غۇلاملىرى بىلەن ھامامدىن چىقىقان رەيھانىدىن ۋە يۈسۈپ قارلىق تاغ چوققىسىدەك ھەيۋەتلىك گۈمبەز ئىچىگە كىردى. پارقىراپ تۇرغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىگە سالام بېرىپ، ئىككى رەكەت نەپلە نامаз ئوقۇشتى. ئاتىسىنىڭ دەۋىتى بىلەن يۈسۈپ سۇرە «ياسىن» نى تىلاۋەت قىلدى، ساۋابىنى ھەزرىتى سۇلتاننىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىشتى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇشۇپ، مەقبەرىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ياندىپ سىلىنغان يەنە بىر چوڭ گۈمبەز ئىچىگە سالام بېرىپ كىرىشتى.

— بۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىي ھەزرەتلىرىنىڭ مەقبەرىسى، — دېدى رەيھانىدىن سوئال نەزىرىنى تىككەن ئوغلىغا.

— ھە، ئۇستازىم ئەبۇ پۈتۇھ مەخدۇم ئەبۇ ناسىر سامانىي ھەزرەتلىرىنىڭ كىملىكى ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئەمما، ئۇنىڭ مەقبەرىسىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىكەنمەن.

— ئۇستازىڭ نېمىلەرنى دەپ بەرگەنىدى، بالام؟ — ئاتا ئوغلىنىڭ بۇ توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلىدىغانلىقىنى ئۇقماقچى بولدى.

— ئۇستازىمنىڭ ئېيتىشىچە، — دەپ سۆز باشلىدى يۈسۈپ چىرايلىق قوپۇرۇلغان چوڭ قەبرىنىڭ چاقناپ تۇرغان

كاھىشلىرىغا قاراپ، ــ ھىجرىيە 212 ـ يىللىرى①ساماني ئاتلىق تاجىكلارنىڭ ئاقساقىلى ئون قوۋمى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، خۇراسان دىيارىغا ھۆكۈمران بوپتۇ. شۇ چاغدىكى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىسى ئۇنى قوللاپ، نائىب② قىلىپ تەينىلەپتۇ. ئۇ ۋاپات بولۇپ، ھىجرىيە 257 ـ يىلى③غا كەلگەندە، ئۇنىڭ نائىب بولغان ئوغۇللىرى ناسىر بىننى ساماني بىلەن ئىسمائىل بىننى ساماني ماۋەرائۇننەھر، جورجان دىيارلىرىنى ئىگىلەپ، ئۆز مەملىكىتىنىڭ نامىنى، ئاساس سالغۇچى ئاتىسىنىڭ نامى بىلەن «ساماني خانلىقى» دەپ ئاتاپتۇ ۋە بۇخارا شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە نائىب بولۇشتىن باش تارتىپ، مۇستەقىل خانلىق تىكلەپتۇ.

ــ ئەبۇ ناسىر ساماني قانداق بولۇپ ئوردۇكەنتكە كېلىپ قالغان؟ ئۇستازىڭ بۇ توغرۇلۇقمۇ دەپ بەرگەندۇ، بالام؟

ــ دەپ بەرگەن، ئابا. بۇ بىر ئۇزاق تارىخ ئىكەن، ــ يۈسۈپ ئۇستازىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ جاۋاب بەردى، ــ ئىسمائىل بىننى ساماني ۋاپات بولۇپ ئوغلى ئەھمەد بىننى ئىسمائىل ساماني تەختكە چىقىپتۇ. ئۇ ئىككى پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭ ئوغلىغا تاغىسى ناسىر بىننى ساماني نىڭ، كىچىك ئوغلىغا ئاتىسى ئىسمائىل بىننى ساماني نىڭ ئېتىنى قويۇپتۇ. بۇ ئاكا ـ ئۇكا ساماني لار بىزنىڭ غەربىي دىيارىمىزغا ئۇزۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ، زەربە يەپ ھالسىراپ قالغانكەن. ئاۋامغا ئېغىر سېلىق سالغاچقا، ئېلىدە نارازىلىق قوزغىلىپ، تەرەپ ـ تەرەپتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپتۇ. بۇ خاپىچىلىقتا كېسەل بولۇپ قالغان ناسىر بىننى ئەھمەد ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئىنىسى ئىسمائىل بىننى ئەھمەد ساماني لار خانلىقىنىڭ تەختىدە

---

① ھىجرىيە 212 ـ يىلى ــ مىلادىيە 825 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② نائىب ــ ئورۇنباسار مەنسىدە بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئابباسىيلار خەلىپىسى مۇسۇلمان ئەللەرنىڭ شاھ ـ سۇلتانلىرىنى ئۆزىنىڭ نائىبى دەپ قارايتتى.

③ ھىجرىيە 257 ـ يىلى ــ مىلادىيە 870 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئېلىدە قوزغالغان نەۋرە ئاكا ـ ئىنىلىرىنىڭ، ئاۋامنىڭ توپىلاڭلىرىنى بېسىقتۇرۇشقا كىرىشىپتۇ. مانا شۇنداق چاغدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭىغا ئەبۇ ھەسەن ناسىر، كىچىكىگە ئەبۇ ناسىر دەپ ئات قويۇپتۇ. قوزغىلاڭلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، يەنە قاراخانىيلار ئېلىگە ھۇجۇم قىپتۇ. تالاس شەھرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئوغۇلچاق قادىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ خانىشى ۋە بىر تۇمەن بەش مىڭ سىپاھنى ئەسىر قىلىپتۇ. ئوغۇلچاق قادىرخان ئوردۇكەنتكە كېلىپ قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييارلىنىپتۇ. بالاساغۇندا تۇرۇۋاتقان بۇغرا قاراخان بازىر ئارسلانخان ۋاپات بولۇپ، تېخىمۇ ئېغىر پاجىئە يۈز بېرىپتۇ.

— سامانىيلار بالاساغۇنغا باستۇرۇپ كېلىپتىمۇ، بالام؟

— يوقسۇ، ئابا، مۇنتەرز بولغان قارلۇق خانلىقىنىڭ ھايات قالغان ھۆكۈمرانلىرى قايغۇلۇق پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، بالاساغۇندىكى قاراخان جەمەتىنى قىرغىن قىپتۇ. بازىر ئارسلانخانىنىڭ تېخى بوۋاق بولغان ئوغلى سالۇر تېگىن①نى تۇغقانلىرى قۇتۇلدۇرۇپ ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېتىپتۇ. شۇ كۈنلەردە سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ سۇلتانى ئىسمائىل بىننى ئەھمەدمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ ۋاپاتىدىن بۇرۇن ئەقىللىك، بىلىملىك بولغان كىچىك ئوغلى ئەبۇ ناسىرنى ئوردۇكەنتكە تەخت ۋارىسى قىلىپ ۋەسىيەت قالدۇرغانىكەن. ئەمما، چوڭ ئوغلى ئەبۇ ھەسەن ناسىر سامانىي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئىنىسىدىن تەختنى تارتىۋاپتۇ. يېڭىلگەن ئەبۇ ناسىر سامانىي سۇللاغقا قېچىپ كېلىپتۇ. كىچىك سالۇر تېگىنىڭ ئورنىغا ۋاقىتلىق بۇغرا قاراخان بولۇپ تۇرغان ئوغۇلچاق قادىرخان سامانىيلار خانلىقىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئەبۇ ناسىر سامانىيغا پاناھلىق بېرىپ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ

① سالۇر تېگىن — سۈتۇق تېگىن (سۇلتان سۈتۇق بۇغراخان).

هەم قاراخانىيلار جەمەتىنىڭ يەنە بىر ئارامگاھى بولغان ئاتۇش مەشھەدتە ماكانلىشىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىپتۇ. ئەبۇ ناسىر ساماني ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ يەرگە كېلىپ قالغانىكەن.

— شۇنىڭدىن كېيىن ئېلىگە قايتماپتىمۇ، بالام؟ — رەيھاندىن ئوغلىنىڭ بۇ ھەقتە بىلىدىغانلىرى ئۆزىنىڭكىدىن كۆپلۈكىگە قايىل بولغان ھالدا سورىدى.

— قايتالماپتۇ، ئاپا، — يۈسۈپ مەقبەرىگە خىيالچان نەزەر تاشلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىسلام دىنىنىڭ سادىق مۇخلىسى بولغان ئەبۇ ناسىر ساماني ئوردۇكەنتتە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى تەرغىب قىلىپ يىللارنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئون ئىككى ياشلىق سالۇر تېگىن شىكار قىلىپ ئاتۇشقا بارغاندا، ئەبۇ ناسىر ساماني بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇنىڭ دەۋىتى بىلەن مۇسۇلمان بوپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - تونۇشلىرىنى ئىسلام دىنىغا يوشۇرۇن دەۋەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلارنىڭ سانى يىلسېرى كۆپىيىپتۇ. سالۇر تېگىن ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان تەختىنى بەرمەپتۇ. ئەلدە نارازلىق، غۇلغۇلا پەيدا بوپتۇ. سالۇر تېگىن يىگىرمە ياشقا كىرىپتۇ. ئۇنىڭ تۇنجى بالىسى بايتاش تېگىن ئۈچ ياشقا، قىزى نۇرئەلانۇر قۇنچۇيبىكە بىر ياشقا كىرگەن يىلى، ئۇستازى ئەبۇ ناسىر ساماني نىڭ، ئوردوكەنتتىكى مۇسۇلمان ئەر - ئاياللارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئۆزىنىڭ غەيۇر سىپاھلىرى بىلەن ئوردىغا تۆيۇقسىز ھېسىپ كىرىپ، جاھىل، ئىنسابسىز تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان ۋە ئۇنىڭ يولدىن چىققان، پاسىق ھەمتاۋاقلىرىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئاخىرى تەختىنى ئىگىلەپ بۇغرا قاراخان بوپتۇ. ئۇنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئەبۇ ناسىر ساماني مۇ داۋاملىق قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن دۇشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان

سامانىيلار ئېلىگە قايتماي ئۆمۈر بويى بۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ.

ــ مۇنداق دېگىن. مەنمۇ ئاڭلىغان، لېكىن سەن ئېيتقانىدەك تەپسىلىي ئەمەس. بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇن ئىشلارنى، سامانىيلار خانلىقىنىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئەمدى تولۇق بىلدىم. ئەبۇ ناسىر سامانىي ئىسلامىنىڭ نۇرىنى ئوردۇكەنت دىيارىغا ئېلىپ كەلگەن باشلامچى ئىكەن. قېنى، ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ تىلاۋەت قىلغىن بالام، ــ كۆڭلى يورۇپ قالغان رەيھاندىن ئوغلىدىن مىننەتدار بولغان ھالدا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى. يۈسۈپمۇ ئۇنىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ «تابارەك» سۈرىسىنى ئوقۇدى، ئاندىن دۇئا قىلىپ قايتىپ چىقىشتى.

ئۇلار ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازىرىدا يەتتە كۈن ئىستىقامەت قىلىپ، نوروز بايرىمى ھارپىسىدا قەشقەرگە قايتىپ كېلىشتى.

بۇ يىلقى نوروز بايرىمى ھىجرىيە 425 ـ يىلى رەببىيەل ئاخىرىنىڭ بەشىنچى كۈنىگە① توغرا كەلگەنىدى. شۇ كۈنى ئەتىگەندە رەيھاندىن يۈسۈپ بىلەن بۇغرا قاراخانىنى يوقلاپ ئەمچىخانىغا باردى.

يۈسۈپ قادىرخان قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن باھار تۈسىنى ئالغان باغقا كۆز سېلىپ ياتاتتى. كۆكسىرىشكە باشلىغان دەل ـ دەرەخلەر، ئەمدىلەتىن ئىككى ـ ئۈچ قۇلاق بولغان گۈل ـ گىياھلار مەيلىنى تارتقان بولسا كېرەك، رەيھاندىن بىلەن يۈسۈپ كىرگەندە، ئۇ دېرىزىدىن كۆزىنى ئالماي يانتۇ ياتاتتى. «كېسەل بۇ پادىشاھ، بۇ پۇقرا دېمەي ھەر باشقا كېلىۋېرىدىكەن. تەڭرى ئادەمنىڭ ئەسلىدە ئوخشاش يارىتىلغانلىقىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن كېسەلنى بېرىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ سالام بەردى.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كېلىڭلار، ئولتۇرۇڭلار، ــ دېدى

① مىلادىيە 1033 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

بۇغرا قاراخان ساقال باسقان يۈزىنى ئۇلار تەرەپكە قىلىپ، — بۇۋامنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلىپ كەلدىڭلارمۇ؟

— بېرىپ كەلدۇق، يەنە تۇرغۇمىز بار ئىدى، ئالىيلىرىنى سېغىنىپ كۆپ تۇرالمىدۇق، — جاۋاب بەردى رەيھاندىن.

— ئوغلۇم، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن تېخى كۆرۈشمىگەن ئوخشىمامسىلە؟ ئۇ كەلگىنىڭلارنى ئاڭلاپ كۆپ خۇرسەن بولدى.

— ئاتۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن ئوردىغا سالامغا كىرمەكچى بولغانىدۇق. ئاڭلىساق سۇلايمان ئارسلانخان غەزنەۋىلەرنىڭ يالۇاچلىرى بىلەن سۆھبەتتە ئىكەن، شۇڭا كېتىپ قالدۇق. خۇدا بۇيرۇسا بۇگۈن پېشىندىن يېنىپلا ئوردىغا سالامغا بارىمىز، ئالىيلىرى.

— سۇلايمان بىلىملىك ئادەملەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا خۇشتار. ئۆزىمۇ كۆپ ئوقۇغان، شەھەر كۆرگەن، جەڭلەردە زەپەر قۇچقان. سىلەرنىڭ دىدارىڭلارنى كۆرسە ئەلۋەتتە خۇرسەن بولىدۇ.

رەيھاندىن خىجىل بولغان ھالدا «سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن ئاتۇشقا بارساق بوپتىكەن ...» دەپ ئويلاپ تۇرۇۋىدى، يۈسۈپ قادىرخان بېشىنى كۆتۈرۈپ دېدى:

— ئەلھال خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم، مەن ساقايغىچە ئوردۇكەنتتىن كېتىپ قالماڭلار. مەسلىھەتلىشىدىغان ئىشلار كۆپ.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، ئۆزلىرىدىن ئىجازەت ئالماي يولغا چىقمايمىز.

4

يۈسۈپ چولپان تۇغقان مەھەلدە ئويغىنىپ كەتتى. ئاتىسىنىڭ جايىنامىز ئۇستىدە ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

— بالام، تېخى بالدۇر. كېيىنرەك قوپساڭمۇ نامازغا

ئۇلگۇرسەن، ــ دېدى قاق سەھەردە تۇرۇپ ئىبادەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن ئاتا ئوغلىنىڭ يەنە بىرئاز ئۇخلۇۋېلىشىنى خالاپ.

ــ تۇرۇپ كېتەي، ئابا. بۇگۈن بىزنىڭ يېڭى يىلىمىز نورۇز بايرىمى كۈنى تۇرسا، قانداقمۇ ئۇيقۇم كەلسۇن، ــ دېدى يۇسۇپ ۋە كىيىنىپ ئىشككە قاراپ ماڭدى.

ــ بەگتاش جالالدىن ئاغاڭ ھاممامغا ئوت ياقتۇرۇپ قويۇپتۇ، يۇيۇنۇپ كىيىملىرىڭنى يەڭگۇشلىۋالغىن.

ــ ماقۇل، ئاتا، ــ يۇسۇپ مەنزىرىدىن پەسكە چۈشۈپ چوڭ ھويلىنىڭ سول تەرىپىدىكى ھاممامغا كىردى. يۇيۇنۇپ، يېڭى كىيىملىرىنى كىيىپ تۇرۇشىغا ئەزان چىقتى. بامدات نامىزىنى ئوقۇپ، ئاتىسى بىلەن مەسچىتتىن يانغان يۇسۇپ كۆل بويىغا يىغىلغان جامائەت بىلەن ئوردىدىن بۇغرا تۆگىگە مىنىپ چىققان سۇلايمان ئارسلانخانغا سالام بەردى. تۇنۇگۈن ئوردىغا بېرىپ ئۇنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەنىدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئاتا ـ بالىنى نورۇز ئېشىغا ئېغىز تېگىشكە تەكلىپ قىلدى.

قاراخانىيلار خانىدانلىقى قۇرۇلغان بىر يۇز توقسان يىلدىن بېرى، بۇغرا قاراخانلار نورۇز بايرىمىنى ئاۋام بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلىپ كېلىشكەنىدى. ئۇلار نورۇز ئېشىغا دەسلەپ ئېغىز تېگىپ بېرەتتى.

بۇگۈنمۇ ئەتىگەندىن باشلاپ كۆچە، سۇمۇلەك، كۆك چۆچۈرىسى، پولۇ قاتارلىق تاماقلارنى پىشۇرۇش ئۈچۈن ئونلىغان داش قازانلار مەدرىسە، جامائە سەينالىرىغا، پائالىيەت مەيدانلىرىغا ئېسىلغانىدى. يۇزلىگەن قوي، كالا، تاي، بوتىلاقلار سويۇلغانىدى. چېلىشىش، ئات بەيگىسى، قىلىچۋازلىق ـ نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق قۇتلۇقلاش ئويۇنلىرى تۇمەن، قىزىل دەريا بويىدىكى مەيدانلاردا ئۆتكۈزۈلەتتى. مۇشائىرە، شېئىر ئوقۇش، مەددالىق، سۆز ئويۇنى، ئۇسسۇل، ناخشا ئېيتىش، مۇزىكا چېلىش كەبى

ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيەتلىرى ئوردا ئالدى، بۇلاقبېشى، ھېيتگاھ، ئۆستەڭبويىدىكى چىمەنگاھ، بوستانلىقلاردا ئەۋجگە كۆتۈرۈلەتتى.

ئالتۇن لېگەندەك پارىلدىغان كۈن قىزارغان ئۈپۈق يۈزىدە چاقنىدى. ھەشەمەتلىك ئوردا دەرۋازىسىنىڭ توققۇز غۇلاچ ئېگىزلىكتىكى كۆركەم پەشتىقىدا بۇغرا ـ كانايلار، ناغرا ـ سۇنايلار چېلىنىشقا باشلىدى. كۆل بويىغا قىلىنغان چەللە ـ باراڭ ئاستىدىكى ئوچاقلارغا ئېسىلغان داش قازانلاردا كۆجە، سۇمۇلەك ۋاراقشىپ قاينىۋاتاتتى.

يۈسۈپ سۇلايمان ئارسلانخانىڭ سول بىقىنىدا، جامائەتكە ئويچان نەزىرىنى تىكىپ تۇرغان ئون ـ ئون بىر ياش چامىسىدىكى قارا كۆز ئۆسمۈرگە قاراپ ـ قاراپ قويىدى. ئۇ ئاتىسىنى ئارىغا ئېلىۋالغان دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن بىللە، بۇغرا تۆگىدىن چۈشكەن سۇلايمان ئارسلانخان كەينىدىن ئاستا قەدەم بېسىپ، كۆل بويىدىكى ئازادە سەرەمجانلاشتۇرۇلغان چەللە ـ باراڭ ئالدىغا كەلدى.

سۇلايمان ئارسلانخان «شاھ سۈپىسى» غا قويۇلغان تەختكە چىقىپ تۇرغىنىچە ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم جامائەت، نوروز بايرىمىڭلار مۇبارەك بولسۇن!

ئۇنىڭ بوم، كۈچلۈك ئاۋازى ئاۋامنىڭ يۈرەك تارىنى چەكتى.

ـــ سۇلايمان ئارسلانخانغا تەڭرى مەدەتكار بولسۇن! ـــ دەپ چۈقان سالدى خالايىق.

ـــ تەڭرى سىلەرگە مەدەتكار بولسۇن! ـــ سۇلايمان ئارسلانخان قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى، ـــ نوروز بايرىمى خانلىقىمىزنىڭ شەرىپى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىپتىخارى، ئەلنىڭ سۆيۈنىدىغان بايرىمىدۇر. تەڭرى ئاتا قىلغان نوروز ئېشى ـــ خانلىقىمىزغا، ئېلىمىزگە شۇنداق بىر كۈچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلسۇنكى، ھېچقانداق ياۋۇز ياۋ ئېلىمىزگە ئاياغ باسالمىسۇن!

ئىناق ـ ئېجىل قەبىلىلىرىمىز ئىتتىپاقىنى بۇزالمىسۇن، ئامىن!

ـــ ئامىن! ـــ كۆپچىلىكىنىڭ بوراندەك ساداسى دەرەخ شاخلىرىدىكى قۇشلارنى ئۇچۇرۇۋەتتى.

ئاشچى باشى كۆجە، سۇمۇلەك ئۇسۇلغان ئىككى كۈمۈش ھېجىرنى ئالتۇن لېگەنگە سېلىپ، تەختتە ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلانخانغا سۇندى:

ـــ ئالىيلىرى، نوروز ئېشىغا ئېغىز تېگىپ بەرگەيلا.

ـــ بۇ ئاش ئەمچىخانىدىكى بۇغرا قاراخان ئاتامغا ئېلىپ بېرىلسۇن!

ـــ خوپ، ئالىيلىرى.

ئىتتىك تەخت ئالدىغا كەلگەن يۈسۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

ـــ ئالىيلىرى، رۇخسەت قىلسىلا، نوروز ئېشىنى ئەمچىخانىغا مەن ئېلىپ باراي.

سۇلايمان ئارسلانخان كۈلۈمسىرىگەن ھالدا:

ـــ ماقۇل، ئاشچى باشى، نوروز ئېشىنى بۇ بىلگە يىگىتكە بېرىڭ، ـــ دېدى.

يۈسۈپ ئاشنى قولىغا ئالدى.

ـــ مەنمۇ بىللە بارىمەن، ـــ قارا كۆز ئۆسمۇر بېلىدىكى ئالتۇن كەمەرگە ئېسىلغان جەنجەرنىڭ كۈمۈش سېپىنى بىر قولى بىلەن تۇتۇپ يۈسۈپكە يانداشتى.

ـــ بارغىن، ئۇلۇغ بوۋاڭنى خۇش قىلىپ كەلگىن، ـــ دېدى سۇلايمان ئارسلانخان.

يۈسۈپ ئالتۇن لېگەندىكى نوروز ئېشىنى ئىككى قولىلاپ كۆتۈرگىنىچە قارا كۆز ئۆسمۇرنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ، ئوردا ئىچىدىكى پادىشاھ ئەمچىخانىسىغا باردى. ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە، يۈسۈپ قادىرخان دېرىزىدىن تاشقىرىغا كۆز سېلىپ تۇراتتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، بۇغرا قاراخان بوۋا، بىز نوروز

بايراملىرىنى قۇتلۇقلاپ، نوروز ئېشى ئېلىپ كەلدۇق، ــ دېدى قارا كۆز بالا قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان هالدا تىزلىنىپ.

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، بۇغرا قاراخان ئاتا، نوروز بايراملىرى قۇتلۇق بولسۇن، ــ يۈسۈپ تىزلىنىپ، نوروز ئېشىنى سۇندى.

ــ رەھمەت بالىلىرىم، رەھمەت، كامال تېپىكلار، ــ يۈسۈپ قادىرخان هېجىرنى قولىغا ئېلىپ سورىدى، ــ سىلەر قاچان تونۇشۇپ قالدىڭلار؟

ــ بايا، كۆل بويىدا كۆرۈشتۇق. ئەمما، تېخى تونۇشقۇدەك بولمىدۇق، ــ دېدى قارا كۆز بالا.

ــ ئۇنداق بولسا تونۇشۇپ قېلىڭلار، ــ بۇغرا قاراخان ئاشنى شىرەگە قويۇپ ئىككىيلەنگە خۇشال هالدا كۆز سالدى، ــ بۇ مەن ساقلا گېپىنى قىلىپ بەرگەن قۇزغۇردۇلۇق بۆگۈ بىلگە يېگىت يۈسۈپ بولىدۇ. بۇ بولسا، مېنىڭ ئەۋرەم مەھمۇد تېگىن. ئوپالدىن تۇنۇگۈن كەچ كەلدى.

ــ نوروز بايراملىرى مۇبارەك بولسۇن، مەھمۇد تېگىن.

ــ ئۆزلىرىنىڭمۇ نوروز بايرىمى قۇتلۇق بولسۇن، يۈسۈپ ئاغا.

يۈسۈپ، بىلەن مەھمۇد تېگىن بىر ـ بىرىگە ئىللىق نەزەردە قارىشىپ، قول بېرىپ كۆرۈشتى.

ــ مەن بۇ يىل نوروز ئېشىغا ئېغىز تېگەلمەسمەنمىكىن دەپ ئويلىغانىدىم. بۇ كۈنگە يەتكۈزگەن تەڭرىمگە شۈكۈر. خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم. مۇشۇ هالدا بىر خىل تۇرسام نوروز ئاخشىمىدا ئاۋام بىلەن بىللە سەيلە قىلغۇم بار. سىلەر چىقىڭلار، بالىلىرىم، كۆپچىلىك يولۇڭلارغا قاراپ قالمىسۇن، سالىممىنى يەتكۈزۈڭلار.

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى يۈسۈپ.

ئۇلار قايتىپ كېلىپ نوروز ئېشىنى ئىچىۋاتقان سۇلايمان ئارسلانخان ۋە جامائەتكە بۇغرا قاراخانىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى.

ــ ئاللاكەرىم بۇغرا قاراخانىنىڭ ئۆمرىگە بەرىكەت بەرسۇن،

ـــ دەپ دۇئا قىلىشتى كۆپچىلىك.

سۇلايمان ئارسلانخان چۆكتۇرۇلگەن بۇغرا تۆگىگە مىندى. ھۇسەيىن ئارسلانخان، ئوغلى مەھمۇد تېگىنمۇ بىردىن تۆگىگە مىنىشتى. ئۇلاردىن كېيىن رەيھاندىن، يۈسۈپلەر ئوردا خىزمەتچىلىرى ئېلىپ كەلگەن بۇغرالارغا سۇلايمان ئارسلانخانىڭ تەكلىپى بىلەن مىنىشىپ، تۇمەن دەريا سى بويىغا بېرىپ، بۇ يەردە بولۇۋاتقان ئات بەيگىسىنى كۆردى. چەۋەندازلارنىڭ چېلىشىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق ئويۇنلىرىنى تاماشا قىلدى. ھېيتگاھ مەيدانىدىكى توققۇزاق دەرۋازىسى ئالدىدا، ئېيتىلىۋاتقان ناخشا، غەزەل، ئوينىلىۋاتقان ئۇسسۇلدىن ھۇزۇرلاندى. نامازپېشىنىنى قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامائە بولغان چاسا مەسچىتىدە ئوقۇپ، بۇلاقبېشىغا كېلىشتى. بۇ سەيلىگاھتا يېڭىدىن كۆكىرىشكە باشلىغان مەجنۇنتاللار ئارىسىدىكى مارجانبۇلاق، ئايبۇلاق، كۈمۈشبۇلاقلار چۆرىسىگە توپلانغان شائىر ـ ئەدىبلەرنىڭ مۇشائىرىسىگە داخىل بولۇشتى.

سۇلايمان ئارسلانخان ئوردىغا قايتتى. يۈسۈپ مەھمۇد تېگىن بىلەن خوشلىشىپ، ئاتىسى بىمەن بەگتاش جالالىددىنىنىڭ ئۆيىگە يېنىپ كەلدى.

ئۇ بىر ساھىبجامال قىزنىڭ ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئايۋان دېرىزىسىدىن تىكىلىپ قاراپ ئۇھ تارتقانلىقىنى كۆرمەي، ئاتىسى بىلەن مەنزەر ئۆيگە چىقىپ كەتتى. بۇ قىز بەگتاش جالالىددىنىنىڭ يالغۇز قىزى دىلدار ئىدى. يۈسۈپ قەشقەرگە كەلگەن كۈنى، ئۆزى دېمەتلىك دېدىكى بىلەن ھويلىدىكى گۈللەرگە سۇ قۇيۇۋاتقان بۇ قىز ئۇنى كۆرۈپلا قاراپ قالغانىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ مەنزەر ئۆيگە ئورۇنلاشقان يۈسۈپ تاشقىرىغا چىققاندا ـ كىرگەندە، دىلدار دېرىزىدىن ماراپ ئۇنىڭغا كۆز سالىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ ئادەتتىكى قاراش بولماستىن، شەيدا بولغان قىزنىڭ تەلمۈرۈشى ئىدى.

بۇنىڭدىن قىلچە خەۋەرسىز بولغان يۈسۈپ قەشقەر

تەسراتلىرىدىن تۇغۇلغان جۇشقۇن ھېسسىيات، ئوتلۇق تۇيغۇلار ئىلكىدە كۇنلەرنى ئۆتكۈزمەكتە ئىدى.

رەيھانىدىنمۇ، يۇسۇپمۇ بۇگۈن ناھايىتى خۇشال ئىدى. بەگتاش جالالىدىن داستىخانغا قويغان ئىككى تەخسە چۆچۈرىنى ئىشتىھا بىلەن يەپ بولۇشتى، يۇسۇپ بەش قۇلاق چىقىرىپ تولىمۇ چىرايلىق توكۇلگەن چۆچۈرە قوشۇقىغا چىققاندا، ئۇنىڭغا قاراپ قالدى.

ــ تەلەي چۆچۈرىسى ئىكەن، بالام. يېگىن، تەلىيىڭ ئوڭدىن كەلسە ئەجەب ئەمەس، ــ دېدى رەيھانىدىن غەرەزسىزلا.

ــ ئوھۇي، قىزىم توگكەن تەلەي چۆچۈرىسى بەگيۇسۇپ بالامغا چىقىپتۇ ــ دە، ــ دەپ كۈلدى بەگتاش جالالىدىن.

ئۇنىڭ گېپىدىن بىر بېشارەتنى سەزگەن رەيھانىدىن يۇسۇپكە مەنىلىك قاراپ قويۇپ دۇئاغا قول كۆتۈردى.

تۇمۇر رەڭ بەقەسەم تون، چىمەن دوپپا كىيگەن يۇسۇپ ئاتسى بىلەن مەنزەردىن چۈشۈپ دېرىزە ئالدىدىن ئۆتكەندە، بىر ئاق يىپەك ياغلىق ئايىغى ئاستىغا چۈشتى. يۇسۇپ ئېگىشىپ ياغلىقنى ئېلىپلا يانچۇقىغا سالدى. نامازشامنى ئوقۇپ كىرگەندە، ئايۇان دېرىزىدىن قاراپ تۇرغان قىزغا كۆزى چۈشتى. ھاۋا رەڭ رومىلىنى ئاي يۈزىگە دالدا قىلىپ قىيا باققان دىلدار «ئاشۇ يىپەك ياغلىقنى مەن تاشلىغان» دېگەندەك قىلىپ پىسكىكىدە كۈلدى. ئەجەبلەنگەن يۇسۇپ ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئېلىپ، مەنزەر ئۆينىڭ پايىسىگە قەدەم قويۇشىغا، بەگتاش جالالىدىننىڭ ئوغلى بەگتاش خېلىل ئوچىغا ياغلىق قاپاق مىخلانغان ئۇزۇن بادرىنى ئۇنىڭغا تەڭلەپ:

ــ بەگيۇسۇپ، بۇگۈن ئاخشام قاپاق كۆيدۈرگىلى چىقامسىز؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئەلۋەتتە، چىقمەن، ــ يۇسۇپ بادرىنى قولىغا ئالدى. ئۇ قاپاق كۆيدۈرۈپ نوروز كېچىسىنى كۆتۈۋالىدىغانلىقىدىن شۇنچە شادلاندى. ئاتىسىغا دەپ قويۇپ، بەگتاش جالالىدىننىڭ ئوغلى

بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىقتى.

مەھەللە ـ مەھەللىدىن سەپ تارتىپ كەلگەن ئۆسمۈرلەر، ياشلار، ئۇچىغا ياغلىق قاپاق ئورنىتىلغان ئۇزۇن بادرىلارنى ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ ئوردا ئالدىغا يىغىلماقتا ئىدى.

ئالەم قارايغانسېرى، كۆكتىكى يۇلتۇزلار شۇنچە چاقناشقا باشلىدى. نوروز كېچىسى نۇرلۇق ئېتىكىنى قەشقەر ئۇستىگە يايدى. ئوردا ئالدى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى.

ـــ بۇغرا قاراخان چىقتى ! ـــ توۋلاشتى كۆل بويىنى چۆرىدەپ تۇرۇشقان ياشلار.

ـــ مەلىكۇل مەشرىققە ئامانلىق تىلەيمىز! ـــ كۆپچىلىك دەۋرەپ ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈردى.

يۈسۈپمۇ ئاق بۇغرا تۆگىگە مىنىپ ئوردىدىن چىققان يۈسۈپ قادىرخاننى كۆردى. بۇغراخان يېشىل سەللە ئورالغان ئالتۇن تاجنى كىيىپ تۇش ئۇستىدە مەزمۇت ئولتۇراتتى. ئارقىسىدا سۇلايمان ئارسلانخان، ھۇسەيىن تېگىن قاتارلىق پەرزەنتلىرى، نەۋرە ـ ئەۋرىلىرى، دۆلەت ئەربابلىرى بار ئىدى. يۈسۈپنىڭ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى يېشىل شايى تون كىيىپ، بېلىگە خەنجەر ئاسقان مەھمۇد تېگىنگە كۆزى چۈشۈپ كۆرۈشكۈسى كەلدىمۇ، ئالدىغىراق سىلجىدى. بۇ قارا كۆز شاھزادىنىڭ بېشىدا ئالتۇن ئوتۇغات، قولىدا قىزىل ياغلىق قاپاق مىخلانغان بادرا بار ئىدى.

جاندارلار ئەمرى تۆگىنى تىز چۆكتۈرگەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان ئاق پايانداز‌غا دەسسەپ ئاۋامغا سالام بەردى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئالىپ ئەرتوڭا ئەۋلادى بولغان قېرىنداشلىرىم. ھەربىرىڭلار بىلەن قۇتلۇق نوروز ئاخشىمىدا يەنە يۈز كۆرۈشتۈرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن. ئامان بولۇڭلار!

ـــ مەلىكۇل مەشرىققە سالامەتلىك تىلەيمىز!

ـــ بۇغرا قاراخانىمىز ئامان بولسۇن ! ـــ دەپ توۋلاشتى

كۆپچىلىك.

— رەھمەت، قېرىنداشلىرىم، ھەربىرىڭلارنىمۇ ئاللا ئامان — ئېسەن قىلغاي، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ، — ئەمدى نورۇز مەشئىلىنى ياندۇرۇپ بېرەي.

ئۇ ياغلىق قاپاق ئورنىتىلغان ئۇزۇن بادىلارنى كۆتۈرۈپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇشقان بالىلارغا، يىگىتلەرگە كۆز سالدى.

ئون قەدەم نېرىدا بويۇنداپ قاراپ تۇرغان يۈسۈپنى كۆرگەندە، چىرايىدا يېقىملىق تەبەسسۇم پەيدا بولۇپ، قولى بىلەن شەرەتلەپ ئۇنى چاقىردى.

ئىتتىك كەلگەن يۈسۈپ بادىرىنى تىكلەپ تۇتۇپ تىزلاندى.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— نورۇز بايرىمىنى ئوردۇكەنتتە ئۆتكۈزگەنلىكىڭدىن مەمنۇنمۇ سەن، بالام؟

— ئىنتايىن مەمنۇن مەن، ئالىيلىرى، نورۇز بايرىمى — ئەلنىڭ بايرىمى، پېقىر ئېلىمنىڭ قەيىرىدە بولاي، بۇ خاسىيەتلىك بايرامنى شۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىم بىلەن بىللە ئۆتكۈزسەم، ئۆزۈمنى قۇت ئىگىسى سانايمەن. بۇ بايرامدا ئالىيلىرىنى ئاۋام ئارىسىدا كۆرگىنىمدىن قۇت ئىگىسى بولغانلىقىمنى ھېس قىلىپ سۆيۈنۈۋاتىمەن.

يۈسۈپنىڭ بۇ يۇرەك سۆزلىرى بۇغرا قاراخانغا مەنزۇر كېلىپ، كۆزلىرى ياشلاندى.

سۇلايمان ئارسلانخان بەرگەن ئوتقاشنى قولىغا ئالغان بۇغرا قاراخان:

— كېلىڭلار بالىلىرىم، مەشئىلىڭلارنى ياندۇرۇپ بېرەي، — دېدى.

مەھمۇد تېگىن بىلەن يۈسۈپ بادىرىنى تۆۋەن قىلىپ تۇتۇپ بەردى، بۇغرا قاراخان مەھمۇد تېگىن بىلەن يۈسۈپنىڭ ياغ تەپچىپ قىزىرىپ كەتكەن ياغلىق قاپاقلىرىنى ئوتقاش بىلەن ياندۇردى. ئارقا — ئارقىدىن كېلىشكەن ئۆسمۈرلەر — ياشلارنىڭ

ياغلىق قاپاقلىرىغىمۇ ئوت تۇتاشتۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭ دەۋىتى بىلەن سۇلايمان ئارسلانخان باشلىق شاھزادىلەر، دۆلەت ئەربابلىرى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ياغلىق قاپاقلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇشقا كىرىشتى.

ئېگىز كۆتۈرۈلگەن يۇزلىگەن ياغلىق قاپاقلار ۋە بالىلارنىڭ قوللىرىدىكى ئوتقاشلار ھاۋادا يالقۇنجاپ كۆيۈپ، ئۇچقۇنلىرى زەردەك چېچىلاتتى. قىزغۇچ ھال رەڭ شولىلىرى كۆلنىڭ تىنىق سۈيىدە ئۇزىراپ ـ قىسقىراپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى. سۇر يىلاندەك يۆگىلىپ كۆتۈرۈلگەن تۇتۇنلىرى يۇلتۇزلۇق ئاسمان بوشلۇقىغا سىڭىپ كېتىۋاتاتتى. قىز ـ چوكانلارنىڭ كۆزلىرى ئەنە شۇ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ياغلىق قاپاقلاردا ئىدى... مەنزەر ئۆينىڭ دېرىزىسىدىن قاراپ، يۈسۈپكە كۆزى چۈشكەن دىلدارنىڭ جىغىلدىغان يۈرىكى ياغلىق قاپاقتەك يالقۇنجاپ كەتتى. «قۇزغوردۇلۇق بۇ يىگىت ئىشقىدا كۆيۈۋاتقانلىقىمنى بىلەمدىكىن، يا باشقا بىر قىزنىڭ پىراقىدا پۈچىلىنىۋاتامدىكىن؟ شۇنچە تەلمۈرۈشلىرىمگە ئىلتىپات نەزىرىنى سېلىپمۇ قويمىدى. ياغلىقنى ئېلىپمۇ پېقىرنىڭ ھالىدىن خەۋەر تاپمىغانمىدۇ؟ ئاھ، تەڭرىم ...» دېدى ئۇ ئىچىدە كۆزلىرىدىن سۆيگۈ ياشلىرىنى تامچىلىتىپ.

يۈسۈپ ئۆزى كۆتۈرۈۋالغان ياغلىق قاپاقتىن كۆز ئۈزمەي ئوتلۇق تۈيغۇلارغا چۆمۈلگەنىدى ...

ئۇ بۇلتۇر مۇشۇ ۋاقىتتا، ئۇستازىنىڭ ئۆيىدە نوروز ئېشىنى ئىچىپ بولۇپ ئۆزاپ چىققان ۋە بالاساغۇن ياشلىرىغا قوشۇلۇپ نوروز قوشقىنى ئېيتقانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا يېقىملىق نەزىرى بىلەن ئۇنسىز ئۆزىتىپ قالغان سۆيۈملۈك قىز ئاقبىرا كەلدى. ئۇنىڭ بېشىدا چىمەن دوپپا، ئۇچىسىدا ئەتلەس كۆڭلەك، كىمخاب جىلىتىكە بار ئىدى ... يۈسۈپنىڭ ۋۇجۇدىمۇ ياغلىق قاپاقتەك كۆيۈشكە باشلىدى ...

يۈسۈپ قادىرخان ئاۋام بىلەن خوشلىشىپ تۆگىگە مىندى. ئۇ

بايا يېنىغا كەلگەن رەيھانىدىنىنى نوروز بايرىمىنى قوتلۇقلاش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان «بەگ تەركىسى» گە تەكلىپ قىلىپ، دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن ئوردىغا كىرىپ كەتتى.

يۇسۇپ، مەھمۇد تېگىنلەر ئۆسمۈرلەر ـ ياشلار بىلەن بىللە، لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ياغلىق قاپاقلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، «ۋەششەمسى» توۋلاپ قەشقەر كوچىلىرىنى ئايلانغىلى تۇردى ...

ئون يەتتىنچى باب

قان تامچىلىغان يۈرەك

1

بەگتاش جالالدىن قەشقەر سودىگەرلىرى ئىچىدە مەردانىلىكى، سېخىيلىقى بىلەن نام چىقارغانىدى. گېپى ئوچۇق، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان بۇ ئادەم كىشىنىڭ ھەققىگە زادى قارا سانىمايتتى. ئۆشرە ـ زاكاتنى ۋاقتىدا بېرەتتى. باج ـ سېلىقنى كېچىكتۈرمەي ئىمگا① غا تاپشۇراتتى، ھەرقانداق بىر جايدا قول تەڭلىگەن سائىلنى قۇرۇق قايتۇرمايتتى.

ئۇ مەرھۇم ئەھمەد تۇغانخان زامانىدا، تىجارت ئۇچۇن قەشقەرگە كەلگەن رەيھاندىن بىلەن شېرىكلەشكەندىن باشلاپ تىجارىتى تېخىمۇ يۇرۇشۇپ كەتكەنىدى. چاڭئەندىن ئىككى قېتىم نەچچە يۈز تاي ئېسىل كىمخاب ـ تاۋارلارنى، گۈللۈك چىنە ـ قاچىلارنى ئېلىپ كېلىپ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالغانىدى. ئالغان پايدىنىڭ يېرىمىنى رەيھاندىنىڭ ھېسابىغا كىرگۈزۈپ، سەرمايىسىنى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيتتى. سودىسىنى يەكەن، خوتەن، ئەردەۋىل، ئۇچتۇرپان، بەشبالىق، ئالمالىق، مىڭلاق دىيارىغىچە كېڭەيتتى. ھەر يىلى رامىزاندا مىڭلىغان يېتىم ـ يېسىر، غېرىب ـ غۇرۇالارغا زاكات بېرەتتى. موھتاجلارغا، دەردىمەن كىشىلەرگە ئۆزىنى بىلدۈرمەستىن يارەم قولىنى سۇناتتى. بۇ تەرىپى رەيھاندىنغا ئوخشايتتى.

بەگتاش جالالدىنىڭ ئۇچ ئوغلى، بىر قىزى بار ئىدى.

---

① ئىمگا ـــ باج ئالغۇچى، باجخانا.

ئوغۇللىرى ساچ مەدرىسەدە ئوقۇيتتى. قىزى دىلدار قەشقەردىكى ئاتاقلىق قۇشناچىم بىبىخەدىچە مولا خېنىمدا ئوقۇپ ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. ئوتتۇز پارە «قۇرئان» نى تولۇق يادقا ئالغانىدى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بىلىم ئىگىلەشكە بېرىلگەن بۇ قىزنىڭ كۆڭۈل ئارامى قاچانكى يۈسۈپ قەشقەرگە كېلىپ، بەگتاش جالالىدىننىڭ ئۆيىگە قەدەم قويغان ئاشۇ كۈندىن بېرى بۇزۇلغانىدى. ئون ئالتە ياشقا كىرگەن بۇ نازىنىنىڭ كۆزلىرى كىتابتىن هويلىغا قارايدىغان ئايۋان دېرىزىسىگە يۆتكەلگەنىدى. ئۇ هەرقانداق قىلىپمۇ قۇرئوردۇلۇق تەمكىن يىگىتنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتەلمەيۋاتاتتى. يۈسۈپ بۇنى بىلگەن، مېهرى بىلەن بىر قاراپ قويغان بولسىچۇ كاشكى...

يۈسۈپنىڭ ئويلايدىغان دىلدارى بار ئىدى. ئۇ قۇرئوردۇدا قالغانىدى. گەرچە بۇ ۋاقىتقىچە ئاغزى بىلەن ئۆز مۇھەببىتىنى ئىزهار قىلمىغان بولسىمۇ، ئويچان كۆزلىرى بىلەن ئۇ لەۋەن قىزنىڭ گۈل مەڭزىگە سۆيگۈ شېئىرلىرىنى يازغانىدى. بۇ باشقا بىر ساهىبجامال بولماستىن، ئۇستازى ئەبۇ يۈتۈھ مەخدۇمنىڭ يالغۇز قىزى ئاقبىرا ئىدى. ئەمدىلا ئون تۆتكە كىرگەن بۇ رەنانىڭ نازۇك كۆڭلىدە يۈسۈپ بارمىدۇ؟ يۈسۈپ تېخى بۇنى بىلمەيتتى. ئەمما، قىزنىڭ يۈسۈپنىڭ سەبىي چېغىدىن كۆڭۈل دېرىزىسىگە شولىسى چۈشۈپ، سۆيگۈ يىپلىرىغا باغلىنىپ قالغان رۇخسارى يۈسۈپ قەشقەرگە كەلگەندىن بېرى كۆز ئالدىدىن ده‌قىقه نېرى بولمايتتى. بۇ هالدا قانداقمۇ باشقا بىر قىزغا نەزەر سالالىسۇن؟ يۈسۈپ شۇ تۈپەيلى، ياغلىقنى ئالغاندىن كېيىنمۇ ئايۋان دېرىزىسىگە قاراپ قويمىدى. ياغلىققا قان ئېقىپ تۇرغان يۈرەك كەشتە قىلىنغانىدى. قىز پىنهان تۇرۇپ ئۇنىڭغا بەرگەنىكەن، ئۇمۇ قىزنىڭ بۇ نازۇك سىرىنى باشقىلارغا بىلدۈرمەي، ياغلىقنى قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك ... مۇشۇ قارارغا كەلگەن يۈسۈپ، ئۆزى خالىي بولالماي، قىزنىمۇ خالىيدا ئۇچرىتالماي، ياغلىقنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى.

بەگتاش جالالدىن يۇسۇپنى كۆرۈپلا ئۇنى كۆيۈئوغۇل قىلىۋېلىش نىيىتىگە كەلگەنىدى. قىزىنىڭ ئانىسى خانكىش ئاغىچا بولسا قىزىنى قەشقەردىكى تاغىسىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىش ئارزۇسىدا ئىدى. بەگتاش جالالدىن ئۆز تىلىكىنى بىرقانچە قېتىم پۇرىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، رەيھاندىن جاۋاب قايتۇرمىدى. رەيھاندىن شېرىكىنىڭ بەرگەن ھېسابات‌ىدىن ناھايىتى رازى بولۇپ، «ھالال، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم بىلەن شېرىك بوپتىمەن» دەپ چىن قەلبىدىن سۆيۈندى. ئۇنىڭ بىر تۇمەن سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى مەبلىغى ئون يىللاردىن بېرى بەگتاش جالالدىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۆچ ھەسسە كۆپەيگەنىدى. شۇڭا، ئۇ قەشقەر شەھىرىدىكى چىغايلار①غا ئۇچ كالا، يەتتە قوي سويۇپ كاتتا زىياپەت بەردى. ئۆلىما، ئەدىب، بىلىم ئەھلىنى بەگتاش جالالدىنىڭ دۆلەتباغ قىشلىقىدىكى بېغىغا چاقىرىپ زىياپەت ئۆتكۈزدى. زىياپەتنىڭ ئاخىرى ئالىملارنىڭ مۇھاكىمىسىگە، شائىر ـ ئەدىبلەرنىڭ مۇشائىرىسىگە ئايلىنىپ كەتتى. گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن قاپلانغان باغ ئىچىدىن كاككۇك ـ تورغايلارنىڭ ئۇنى كېلىپ تۇراتتى. يۇسۇپ بۇ باغدا قەشقەر ساچىيە مەدرىسەسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ، مۇھەممەد ىبنى ئەل كاشغەرىي قاتارلىق ئالىم ـ ئۆلىمالار بىلەن تونۇشتى. باغدا ئۆتكەن بۇ كۈن يۇسۇپ ئۈچۈن ئۇنتۇلغۇسىز كۈن بولدى، ئۇ ئۆمرىدە بۇگۈنكىدەك ھاياجانلانمىغانىدى. ئۇنىڭ قانلىرى ئوقچۇپ، روھى ئۇرغۇپ، كۆڭۈل دەپتىرىگە ھاياتقا، ئەلگە بولغان مۇھەببىتى مىسرا بولۇپ يېزىلىپ قالدى.

زىياپەت ئاخىرلاشقاندا، ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ رەيھاندىنغا:

ـــ بۇ ئالىپ ئوغلىڭىزنى ساچىيە مەدرىسەسىگە ئېلىپ

① چىغايلار ـــ كەمبەغەللەر، نامراتلار.

بارغايسىز. بۇ بىلىم گۈلزاردا ئەقىل تىلسىملىرى ئېچىلىپ، بىلىم نۇرلىرى بىلەن كۆڭۈل غارى يورۇپ كەتسە ئەجەب ئەمەس، ــ دېدى ئىللىق نەزىرى بىلەن يۇسۇپنىڭ ئىشتىياقىنى قوزغاپ.

رەيھاندىن ئەتىسى ئەتىگەندىلا يۇسۇپنى بۇغرا قاراخان ئوردىسىنىڭ ئوڭ يېنىدىكى ساچىيە مەدرىسەگە ئېلىپ باردى. نامى جايلارغا تارالغان بۇ مەدرىسەنىڭ تېرەك ياغىچىدىن نەپىس ياسالغان پەنجىرىلىك دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىدا كاھىشتىن قىلىنغان ئىككى مۇنار ۋالىلداپ تۇراتتى. كۇنگۇرلىك پەشتاق، ھاۋا رەڭ گۈمبەز بۇ دەرۋازىنى ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. ئۇلار ھەدىيە قىلىنىدىغان سوۋغىلارنى كۆتۈرگەن خىزمەتكارلىرى بىلەن مەدرىسەگە كىرگەندە، بىلىم تەشنالىرى بولغان تالىپلار دەرس ئېلىۋاتاتتى.

رەيھاندىن بىلەن يۇسۇپ ئېرىق قىرغا تىكىلگەن ئارچا دەرەخلىرى ئىككى يانداىن سايە تاشلىغان خىشلىق يولدا ئاستا مېڭىپ، مەدرىسە سەيناسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆل بويىغا كېلىشتى. بىر جۇپ ئاق قۇ كۇن نۇرى چۈشكەن تىنىق سۇدا بىمالال ئۈزۈپ يۈرەتتى. ئۇلار كۆلنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باراقسان ئۇجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە توختاپ قېلىشتى. باشلىرى ئۇستىدىكى يېشىل ياپراقلاردا قىزغۇچ شولىلار چاقنايتتى. ئەتراپ تىمتاس بولۇپ، ئادەملەرنىڭ تىۋشى ئاڭلانمايتتى. يۇسۇپنىڭ نەزەر قۇشى كەڭ ـ كۇشادە پاكىز تازىلانغان مەدرىسەنى بىر ئايلىنىپ چىقتى.

مەدرىسە سەيناسىنىڭ شىمالىدىكى سۇپىلىق، تال باراڭلىق چوڭ ـ چوڭ يورۇق ئۆيلەر ــ دەرسخانا، جەنۇبىدىكى پېشايۋانلىق ئازادە ئۆيلەر ــ مۇدەررىسلەرنىڭ ياتاقلىرى، ھاممام، ھاجەتخانىلاردىن ئىبارەت ئىدى. غەربىدىكى ۋاسا جۇپ قىلىنغان تورۇسلىرىنى ئونلىغان گۈلدار تۇۋرۇكلەر كۆتۈرۈپ تۇرغان بىنا مەسچىت، كايۋان، ئېتىكاپخانا، قىرائەتخانا بولۇپ، دېرىزە

ئورنىغا ياغاچ، تۆمۈردىن قىلىنغان ئويما پەنجىرىلەر بېكىتىلگەنىدى. ئۆگزىلىرىگە تۆشۈلۈك قويۇلغانىدى. شەرق تەرەپتىكى دېرىزىلىرى پەردىلىك، چىرايلىق ئىمارەت — مېھمانخانا، ئۇنىڭغا يانداپ قاتار سېلىنغان ئىشكى بىر قاناتلىق پەنجىرىلىك ئۆيلەر — تالىپلارنىڭ يېتىپ - قوپىدىغان ھۇجرىلىرى ئىدى. مەدرىسەنىڭ شىمال تەرىپى ئوردا بىلەن پاسىل تام، ئۇنىڭ يان تەرىپى خانلىق مەدرىسە بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى. ئىبرىقلاردا كېچە - كۈندۈز ئېقىپ تۇرغان سۇ كۆلگە ۋە ئۇنىڭ ئايىغىدىن چىقىپ گۈللۈكلەرگە قۇيۇلاتتى.

«بالاساغۇندىكى مەن ئوقۇغان مەدرىسەدىن چوڭ ۋە ئازادە ئىكەن. تالىپلارمۇ كۆپ بولسا كېرەك، بۇنداق مەدرىسەدە ئوقۇغان ئادەمنىڭ ئارمىنى قالمايدۇ» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

رەيھاندىن باش مۇدەررىسنىڭ دەرسخانىدا ياكى ھۇجرىدا ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي كۆز سېلىپ تۇرۇۋېدى، مەدرىسەنىڭ مۇتەۋەللىسى① كېلىپ سالاملاشتى.

— تەقسىر، بىز باش مۇدەررىس ئۇستاز ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىدۇق.

— تولا ياخشى، باش مۇدەررىس چاشكا ۋاقتىدا دەرستىن چۈشىدۇ. ھۇجرىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ تۇرۇشقان بولسىلا.

مۇتەۋەللى ئۇلارنى باشلاپ بىرقانچە گۈللۈكلەردىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دەھلىزلىك ھۇجرىغا ئېلىپ كىردى. تەكچە - ئويۇقلىرىغا لىق كىتاب تىزىلغان بۇ ھۇجرا ئادەمگە يېقىشلىق ئىدى. ئىككى دېرىزىسى مەدرىسە سەيناسىغا قارايتتى.

رەيھاندىن ۋە يۈسۈپ خىزمەتكارلىرى بىلەن ھۇجرىنىڭ گىلەم سېلىقلىق سۇپىسىدا ئولتۇرۇشتى.

— مەنزىرىلىك، خۇش ھاۋا مەدرىسە ئىكەن - ھە، ئابا، — دېدى يۈسۈپ دېرىزىدىن گۈللۈكلەرگە، تام - ناۋالاردىكى گۈللۈك نەقىشلەرگە كۆز سېلىپ.

---

① مۇتەۋەللى — مەدرىسەنىڭ ئىقتىساد - تۇرمۇش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

ـــ ھەئە، ئوغلۇم، بۇ قاراخانىيلار ئېلىگە شان ـ شەرەپ كەلتۈرگەن، مەشھۇر ئالىم، ئەدىبلەر يېتىشىپ چىققان كاتتا مەدرىسە. بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان نەچچە يۈز تالىپلىرى بار.

ـــ مەملىكىتىمىزدىكى ئىلىم ـ ھېكمەت مۇجەسسەملەشكەن ئەڭ كاتتا «باغى بىلىك»① ئىكەن ـ دە، ئابا. پېقىر پەرزەنتلىرىنىڭ بۇ باغى بىلىكتە بىلىم تەھسىل قىلغۇسى كېلىۋاتىدۇ.

ـــ شۇنىڭ ئۈچۈن سېنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كەلدىم، ئوغلۇم، ـــ رەيھاندىن كۈلۈمسىرەپ يۈسۈپنىڭ يەلكىسىگە ئۇرۇپ قويدى.

ئاتا ـ بالا مانا شۇنداق گەپلىشىپ ئولتۇرۇۋىدى، باش مۇدەررىس ھۈسەيىن پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ كىرىپ كەلدى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ھاجىبۇل ھۇججاپ جانابلىرى، غېرىب خانامغا ئۆزلىرىنى قەدەم تەشرىپ قىلغۇزغان ئاللادىن مىننەتدار مەن.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، مەۋلانا. ھەزرەتلىرى بىلەن يەنە كۆرۈشتۇرگەن خۇداغا مىڭ شۈكۈر، بۇزرۇكۋارلىرىم بەگتۆمۈر، بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا ئۆزلىرىگە كۆپتىن ـ كۆپ دۇئايى سالام يوللىدى.

رەيھاندىن سۈپىدىن چۈشۈپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. يۈسۈپ تىزلىنىپ سالام بەردى:

ـــ مەۋلانا، قۇزغۇردۇدىكى «مەدرىسە بۇغراخان» نىڭ باش مۇدەررىسى، ئۇستازىم ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۈسەيىن ئەلئالمائىنىڭ سالىمىنى ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ھەزرەتلىرىگە يەتكۈزگەنلىكىمدىن شەرەپ ھېس قىلىمەن.

ـــ رەھمەت، رەھمەت، بۇزرۇكۋارلار ئامان بولغاي، ـــ ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ يۈسۈپنىڭ قولىدىن تۇتۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى، ـــ قارىغاندا، سىلى ھاجىبۇل ھۇججاپنىڭ ئوغلى

① باغى بىلىك ـــ بىلىم بېغى.

ئوخشىمامىلا، بالام؟

— ئارى، مەۋلانا. ھەزرەتلىرىگە شاگىرت بولۇشنى نىيەت قىلىپ، ئاتام بىلەن ئوردۇكەنتكە كېلىشىم.

— بەھۇزۇر ئولتۇرۇشسىلا. پېقىرنى يوقلاپ كېلىشكەنلىرىدىن زىيادە خۇرسەن بولدۇم. ئاللا ھەربىرلىرىگە رەھمەت قىلغاي، — دېدى باش مۇدەررىس، ئاندىن يوللۇق شايى تونىنى سېلىپ، سەللىسى بىلەن تامدىكى ئىلغۇغا ئېسىپ قويدى.

رەيھانىدىنمۇ تونى، سەللىسىنى قول ئۇزارتقان ساھىبخانغا بەرمەي، ئۆزى ئىلغۇغا ئېسىپ قويۇپ ئولتۇردى.

ھۇسەين ئىبنى خەلەپ جارىپ[1] ئېلىپ كىرگەن قوغۇننى كاسلاپ پىچىپ ھەممەيلەننىڭ ئالدىغا قويدى.

— ئەجەب تاتلىق ئىكەن، — دېدى قوغۇننى ھۇزۇرلىنىپ يېگەن يۈسۈپ، — كۆكلەم پەسلى يېرىملىشىپ قالغان بولسىمۇ، پىلىكىدىن يېگى ئۇزگەندەكلا تۇرۇپتۇ.

ھۇسەين ئىبنى خەلەپ بىر ئانارنى پارىلاپ يۈسۈپكە ئۇزارتتى:

— بۇنىڭغىمۇ ئېغىز تەگسىلە، يازغىچە قوغۇننىلا ئەمەس، ئۇزۇم، ئانار، ئالما، ئامۇتلارنىمۇ ساقلاپ يېيمىز، بالام، ئاللاكەرىم خاقانىيە دىيارىنى مانا شۇنداق خىسلەتلىك قىلغان.

— رەھمەت، مەۋلانا. ئوردۇكەنتنىڭ مېۋىلىرى بەكمۇ شېرىن ئىكەن، — يۈسۈپ باش مۇدەررىسنىڭ ئىلتىپاتىدىن خۇشال بولۇپ، ئانارنى دانىلاپ يېيىشكە كىرىشتى.

ھۇسەين ئىبنى خەلەپ ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، كەكە ساقاللىق كىشى بولۇپ، تەلەتى سۆرۈن كۆرۈنگىنى بىلەن، راستچىللىقى، چوڭقۇر مەنىلىك گەپ ـ سۆزلىرى بىلەن باشقىلارنى تېزلا ئۆزىگە جەلىپ قىلىۋالاتتى. مۇنازىرە ـ مۇھاكىمىدە خاتاغا قىلچە يول قويمايتتى. تەكەببۇر، كۆرەڭلەرگە

① جارىپ — مەدرىسەنىڭ يۇگۇر ـ يېتىم ئىشلىرىنى قىلغۇچى خادىم.

زادى رىئايە قىلمايتتى. مۇشۇ تۇپەيلى «مىجەزى چۇس، ئاچچىقى يامان» دېگەن ئاتاقلا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. ئەمما، سورۇن ـ مەرىكىلەردە كەمتەرلىكى، مۇلايىملىقى بىلەن ھەممىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى.

يۇسۇپ باش مۇدەررىستىن كۆزىنى ئېلىپ، رەيھانىدىنغا قارىدى. بۇ قاراشتا نۇرغۇن سوئال بار ئىدى، ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپتىن سوراشقا پىتىنالمايۋاتاتتى. بۇنى تۇيغان ئالىم كۇلۇمسىرىدى:

ــ ھاجىپ، بۇ ئوغۇللىرى زېرەك بولسىمۇ تارتىنچاق ئىكەن. كىچىك چېغىمدا مەنمۇ شۇنداق ئىدىم. تارتىنىش ــ بىلىم ئېلىشنىڭ كۇشەندىسى، ئىنتىلىشنىڭ توسالغۇسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ يەتكىنىمدىن كېيىن، تارتىنماي، بىلمىگەنلىرىمنى سوراپ ئۆگىنىشكە كىرىشتىم، ھېلىھەم ئۆگىنىۋاتىمەن. مۇراد مەنزىلىگە تېخى يېتەلمىگىنىم يوق. پادىشاھ ئادىللىقى بىلەن، دانا بىلىمى بىلەن، شەھەرلەر ئۆز باغرىدا قۇرۇلغان بىلىم يۇرتلىرى بىلەن ئالەمگە تونۇلىدۇ. «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتالغان كاشغەر شەھىرىنىڭ نامى ساچىيە، خانلىق مەدرىسەلىرى بىلەن مەشرىقتىن مەغرىبكىچە تارالغان. ساچىيە مەدرىسەدە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق بۆگۈ بىلگە، مىڭدىن ئارتۇق ئىلىم تەلەپ قىلغۇچى بار، بالام. خانلىق مەدرىسەدىمۇ شۇنداق.

بىلىم ــ ئاللاتائالا بەندىلىرىگە ئاتا قىلغان بايلىقلار ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ ھۆر، ئەڭ قىممەتلىك بايلىق. ئۇنىڭ راۋاجى ھەممە شەيئىلەر ئۈچۈن پايدىلىقكى، ئىنسانلارنىڭ جاپا ـ مۇشەققەت دەشتىدىن راھەت ـ پاراغەت بوستانىغا ئۆتۈشىدە كۆزگە كۆرۈنمەس كۆۋرۈك بولۇشى بىلەن قەدىرلىكتۇر. مەدرىسە بولسا، ئاشۇ كۆۋرۈكنى سېلىشنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىتىدىغان خاسىيەتلىك قەسىر. بۇ قەسىرگە قەدەم قويغان ئىنسان بالىسى يېڭىنە بىلەن قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىپ، كۆڭۈل دەشتىنىڭ چاڭقىغىنى قاندۇرۇشى ھەر نەپەس زۆرۈر.

ـــ يىڭنە بىلەن قۇدۇق كولاش كەلمىسىنى قانداق مەزمۇندا چۈشىنىش كېرەك، ئۇستاز؟ ـــ يۈسۈپ ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ بىلىم ۋە مەكتەپ ھەقىقىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرىنى ئاڭلاپ، ئىشتىياقى تارتىپ سورىدى.

ـــ قۇدۇقنى كەتمەن، گۈرجەك بىلەن كولاشمۇ ئاسان ئەمەس، بۇ بىر ئاددىي ساۋات، ـــ دېدى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قويۇق قارا ساقىلىنى سىيپاپ. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى نەزىرىنى ئۈزمەي ئولتۇرغان يۈسۈپكە تىكىلدى، ـــ ئېيتىڭا يىگىت، يىڭنە بىلەن قۇدۇق قازغىلى بولامدۇ؟

ـــ بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن؟ ـــ يۈسۈپ ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن راستىنى ئېيتتى.

ـــ توغرا دېدىڭىز بالام، لېكىن بۇ مۇمكىن.

ـــ ئەجەب ـ ھە، «مۇمكىن ئەمەس» بىلەن «مۇمكىن» نىڭ ئارىلىقى شۇنچە يىراققۇ، ـــ يۈسۈپ ھەيرانلىق ئىلكىدە سوغۇق ئانار شەربىتىنى ئىچىمەن دەپ، قىزىق چاينى ئوتلاپ ئاغزىنى كۆيدۈرۈۋالدى.

ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ قوشۇمىسىدىكى تۇرۇلگەن ئىپادە يوقاپ، چېھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى:

ـــ چىدام ۋە غەيرەت بولسىلا يىڭنە بىلەن قۇدۇق قېزىپ سۇ چىقارغىلى، سۇغىرىپ چۆلنى بوستان قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر چىدام ۋە غەيرەت بولمىسا، يىڭنە بىلەن ئەمەس، كەتمەن، گۈرجەك بىلەنمۇ قۇدۇق قازالمايدۇ كىشى. خۇددى شۇنىڭدەك بىلىم ئىگىلەشمۇ يىڭنە بىلەن قۇدۇق قازماقتەك ئىنتايىن ـ ئىنتايىن مۇشەققەتلىك ئىش. چىدامسىز، غەيرەتسىز ئادەملەر بىر دەملىك ئارام، راھەتنى دەپ بوشاپ كېتىدۇ ـ دە، پۇرسەتنى، ۋاقىتنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نادانلىقتا جەبىر ـ جاپادىن، كۈلپەتتىن قۇتۇلالماي خارلىنىپ دۇنيادىن پۇشايمان يەپ ئۆتىدۇ. يىڭنە بىلەن قۇدۇق قېزىش دېگەن سۆزۈمنىڭ ئەسلىي مەنىسى شۇ، بالام.

— چۈشەندىم، ئۇستاز. پېقىر شاگىرتلىرى مۇشۇ دەمدىن باشلاپ يېڭىنە بىلەن قۇدۇق قېزىشقا ئىرادە باغلايمەن.

— قارىغاندا، قۇدۇق قېزىشقا خېلى بۇرۇنلا كىرىشكەنسەك قىلىسىز، ئويچان كۆزلىرىڭىز بۇنى ماڭا ئېيتىپ تۇرۇپتۇ، ئەمدىكى گەپ، بوشاشماي ئالغا ئىلگىرىلەشتە.

— ھەرقانداق قىيىن شارائىتتىمۇ ئۆگىنىپ بىلىم ئىگىلەش ئىرادەمدىن يانمايمەن، ئارقىغا ھەرگىز چېكىنمەيمەن!

رەيھاندىن يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ «ئوغلۇمنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېلىپ ياخشى قىلغانكەنمەن، ئۇنىڭ كۆزىمۇ، زېھنىمۇ ئېچىلىدىغان بولدى» دەپ ئويلىدى.

2

بىلىمنىڭ ئەل ئۇچۇن ھاۋادەكلا زۆرۈرلۈكى، ئادالەت، ئىنساب، ئىتتىپاقلىق توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆز قىزغىن داۋاملىشۋاتقاندا، بىرىنچى قېتىملىق دەرس تۈگەپ، تالىپلار ھۇجرىلىرىغا قايتتى.

— ئەمدى مەن سىزنى بىرقانچە شاگىرتىم بىلەن تونۇشتۇرۇپ قوياي، — دېدى دەرسخانىدىن چىقىۋاتقان تالىپلارنى دېرىزىدىن كۆرگەن ئالىم ئىشىككە قاراپ مېڭىپ.

يۈسۈپ بۇ ئۇستازنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىنىڭ كەلگىنىدىن ھاياجانغا چۆمۈپ ئولتۇرۇۋۇدى، ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ بەش نەپەر تالىپنى باشلاپ كىردى.

ئاۋۋال سالام قىلىپ كىرگىنى زەر ياقىلىق شايى تون كىيىپ، كۆمۈش ھالقىلىق كەمىرىگە خەنجەر ئېسىۋالغان قامەتلىك، چىرايى ئاققا مايىل، گۆھەر قادالغان سەللىسىگە پەي قىستۇرۇۋالغان بۇرۇتلۇق يىگىت ئىدى.

— بۇ ئەبۇ ئەلى ھەسەن تېگىن، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلى، بۇغرا قاراخانىنىڭ نەۋرىسى، — دەپ تونۇشتۇردى.

يىگىت سالاپەتلىك، مەغرۇر كۆرۈنگىنى بىلەن، چىرايىدىن خۇشخۇيلۇق چىقىپ تۇراتتى.

ئىككىنچى بولۇپ كىرگىنى ــ ئون ياش چامىسىدىكى مەكتەپتىن قان تېمىپ تۇرىدىغان قويۇ كۆز ئۆسمۈر ئىدى. بېشىدا نەپىس تىكىلگەن بادام دوپپا، ئۇچىسىدا ئالتۇن تۈگمىلىك كەمزۇل بولۇپ، بېلىنى قىسىپ تۇرغان كۇمۇش توقىلىق كەمىرگە كىچىك خەنجەر ئېسىۋالغانىدى. ئويچان چىرايىدىن زېرەكلىك بىلىنىپ تۇراتتى.

ــ بۇ ھۇسەيىن تېگىننىڭ ئوغلى مەھمۇد تېگىن، مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ نەۋرىسى، بۇغرا قاراخاننىڭ ئەۋرىسى بولىدۇ.

بۇ شاھزادە ھۇجرىدىكىلەرگە ئىتتىك كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ، ئۆزىگە قىزىقىپ قاراپ تۇرغان يۈسۈپكە باش لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئاندىن ئاق سەللە ئورىغان، چەكمەن تونلىق ئۇستىدىن شايى بەلباغ باغلاپ، پىچاق ئېسىۋالغان قوشۇر بۇرۇتلۇق يىگىت كىردى. ئۇ قولتۇقىغا كىتاب قىستۇرۇۋالغانىدى. ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ:

ــ بۇ قەشقەردىكى قازى قۇززات نۇرىدىن مەخدۇم ھاجىمنىڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ مەخدۇم. ئۆزى قارىي قۇرئان، دەقىقىنىمۇ بوش ئۆتكۈزمەي بىرىلىپ ئۆگىنىۋاتقان شاگىرتلارنىڭ بىرسى، ــ دەپ تەرىپىنى قىلدى.

ئاخۇنبەگ مەخدۇم ئولتۇرۇپ تۇرۇشىغا، ئاق سىرىق، كەمزۇل ــ شىم كىيىپ، سارغۇچ شايى سەللە ئورىغان، كۆك كۆز، بىر قاراشتا ئاچچىقى يامانىدەك كۆرۈنىدىغان ئېگىز بويلۇق يىگىت بىلەن ساقاللىق، قىزىل يۈزلۈك، مىسرىنىڭ يوللۇق شايىسىدىن تون كىيگەن، بېشىغا رومال سېلىپ قارا چەمبەر قويۇۋالغان يىگىت كىرىپ سالاملاشتى.

ــ ماۋۇ، ــ دېدى ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ كۆك كۆز يىگىتنى تونۇشتۇرۇپ، ــ ئىراندىن كەلگەن شىرازلىق تالىپ، ئېتى سۇلايمان شىرازى. شەرق تارىخىنى، ئۇيغۇر تىلىنى

ئۆگەنگىلى كەلگەن، ــ ئاندىن ئۇ بېشىغا رومال سېلىپ چەمبەر قويۇۋالغان يەنە بىر يىگىتكە كۆز سېلىپ دېدى، ــ مەككىدىن شەرق ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگىلى كەلگەن مەزىنئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئوسمان. شېئىر يېزىشقا ھەۋەس قىلىدۇ، خاقانىيە تىلى①نى ئوبدان ئىگىلىدى.

يۈسۈپ ئالىمنىڭ تونۇشتۇرۇشىدىن بىلدىكى، ساچىيە مەدرىسەگە ئوقۇشقا كىرگەنلەر ئىچىدە رۇم، مەككە ــ مەدىنە، مىسىر، ئىراق، ئىران، ئافغان، بۇخارا، سەمەرقەنت، شاش، بالاساغۇن، مىڭلاق، بەشبالىق، ئۇچ قاتارلىق مەملىكەت ۋە شەھەرلەردىن كەلگەن ئوقۇرمەنلەر بار ئىكەن. ئۇلار ئاز دېگەندە بەش يىل، كۆپ بولغاندا يىگىرمە يىل ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلىدىكەن، ئوقۇرمەنلەر باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇمات ئېلىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچلۇق جەريانىدا، شەرت ــ شارائىتى يار بەرگەن ۋاقىتتىچە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدىكەن.

باشلانغۇچ مەلۇمات ئېلىش ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە بولىدىكەن، بۇ جەريانىدا سوغدى يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقىدىن ساۋات چىقىرىش، «قۇرئان كەرىم» نى راۋان ئوقۇيالايدىغان بولۇش ئاساس قىلىنىدىكەن. قوشۇمچە ئەخلاق دەرسى، ئىملا ــ خۇش خەت دەرسى، دۇنيانى، ئۆزىنى تونۇشنى چۆرىدىگەن ھالدا دىنىي دەرس ئوقۇلىدىكەن. باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغانلارغا شاھادەتنامە بېرىلىدىكەن. خالىغانلار ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدىكەن. شارائىتى يار بەرمىگەنلەر ھۈنەر، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن مەدرىسەدىن ئايرىلىدىكەن.

ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرغانلار ئەرەب تىلىنى داۋاملىق پىششىقلاپ، پارس تىلى، ئەدەبىيات، مۇزىكا، تارىخ، ھېساب، مەنتىقە، كىمىياگەرلىك، فىزىكا، ئىلمىي نۇجۇم، پەلسەپە، تېبابەت ئىلمى قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگىنىدىكەن، ياخشى ئوقۇغانلار بەش يىلدا، ئادەتتىكىچە ئوقۇغانلار يەتتە ــ سەككىز يىلدا ئىككىنچى

① خاقانىيە تىلى ــ قەشقەرنى ئاساس قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى.

باسقۇچلۇق ئوقۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە شاھادەتنامە ئالىدىكەن. خالىغانلار، بىلىملىك ئادەم بولۇشقا بەل باغلىغانلار ئۇچىنچى باسقۇچلۇق بىلىم ئىگىلەشنى باشلايدىكەن. «قۇرئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىش، ھەدىس ئۆگىنىشنى ئاساس قىلغان ئىسلام پەلسەپىسى ۋە خالىغان پەننى ئوقۇشقا كىرىشىدىكەن. ئىخلاس بىلەن تىرىشىپ ئوقۇغانلار بەش يىلدا، ئادەتتىكىچە ئوقۇغانلار يەتتە ـ سەككىز يىلدا ئۇچىنچى باسقۇچلۇق ئوقۇشنى تاماملاپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ خاس مۆھرى، ئۇلۇغ ھاجىپ، باش ۋەزىر، شەيخۇلئىسلام، باش مۇددەرىس، مۇددەرىسلەرنىڭ مۆھرى بېسىلغان ئالىي مەلۇماتقا ئېرىشكەنلىكى ــ دامۇللا بولغانلىقى توغرۇلۇق گۇۋاھنامە ئالىدىكەن.

ھۇسەين ئىبنى خەلەپ مەدرىسە ھەققىدە چۈشەنچە بەرگەندىن كېيىن دېدى:

ــ ئوردۇكەنت ئەتراپىدىكى يېزىلاردا مەدرىسەيمىز ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان مىڭ چارەكتىن ئارتۇق ۋەخپە يەر، ئۇچ جايدا باغ، جۇۋازخانىمىز بار. ئاشلىق، خىراجەتتىن قىسىلمايمىز. دۆلەت خەزىنىسىدىنمۇ پۇل، نەرسە ـ كېرەك بېرىپ تۇرىدۇ. تالىپ، مۇددەرىسلەرنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە. ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى بايي، كەمبەغەل، چوڭ ـ كىچىك دەپ ئايرىلماستىن مەدرىسەيمىزگە ھەقسىز قوبۇل قىلىنىدۇ...

ئالىمنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ «قۇزئوردۇدىكى مەدرىسەلەرگە ئوخشايدىكەن، لېكىن بۇ يەردە مۇددەرىسلەرمۇ، تالىپلارمۇ كۆپرەك ئىكەن، چوڭ پايتەخت ـ دە ...» دەپ ئويلىغان رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ بىلمىگە بولغان ئىشتىياقىنىڭ ھەسسىلەپ ئېشىۋاتقانلىقىنى ئۇنىڭ ئوتتەك چاقناپ كەتكەن كۆزلىرىدىن بىلدى.

يۈسۈپ ئەبۇ ھەسەن تېگىن، مەھمۇد تېگىن ۋە ئۇلارنىڭ

ساۋاقداشلىرى بىلەن قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى. سوقراتنىڭ قەتئىيلىكى، ئەپلاتوننىڭ پەزىلىتى، ئارىستوتېلنىڭ بىلەرمەنلىكى، لوقمان ھېكىمنىڭ تاپقۇرلۇقى، فارابىنىڭ شېرىن سۆزخەنلىكى توغرىسىدا؛ ھۈججاجنىڭ① زالىملىقى، نۇشىرۋاننىڭ ئادىللىقى، سۇلتان سۈتۈق بۇغراخاننىڭ باھادىرلىقى ھەققىدە شۇنداق قىزغىن سۆھبەت بولدىكى، گويا قەلب كۆزىدە گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ چېقىلغان چېقىندا سوغۇقتىن توڭلاشقا باشلىغان تەنلەر ئىسسىدى، شارقىراپ ياغقان يامغۇردىن قاغجىراپ كەتكەن قاقاس يەرلەر كۆكەردى ...

سەما بولۇپ كۆڭلى يايراپ قالغان ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ئۇلارنىڭ پاساھىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى، رەيھاننىڭ چېھرىدە قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى. «نېمىدېگەن پاساھەتلىك يىگىتلەر ـ ھەي! ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئوغلۇم مات بولۇپ قالمىدى، بەلكىم ھەممەيلەننى ئاغزىغا قارىتىۋالدى. مەھمۇد تېگىن ئۆزى كىچىك بولسىمۇ ناھايىتى ئەقىللىك ئىكەن. گەپ ـ سۆزلىرى شۇنداق ئورۇنلۇق، ئولتۇرۇش ـ قوپۇشى شۇنداق قائىدىلىك، ئاجايىپ چېچەن بالا ئىكەن» دېدى ئىچىدە.

يۈسۈپ ھۈسەين ئىبنى خەلەپكىمۇ، شاھزادىلەرگىمۇ يېقىپ قالغانىدى. يۈسۈپكە ھەممىدىن يېقىپ قالغىنى مەھمۇد تېگىن ئىدى. بۇ بالا شاھزادە يۈسۈپنىڭ دېگەنلىرىگە قوشۇلۇپلا قالماي، ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن قوللىغانىدى.

داستىخان بىر قېتىم يىغىشتۇرۇلۇپ قايتىدىن سېلىنىدى. ھەربىر كىشىگە ئايرىم ـ ئايرىم پولۇ قويۇلدى، پولۇغا توشقان، قىرغاۋۇل گۆشلىرى بىلەن بېھى سېلىنغانىدى.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ شاگىرتلىرى بىلەن يۈسۈپكە سەپسېلىپ ئولتۇرۇپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ئۇنىڭ ۋاقىتسىز ۋاپات بولغان ئىككى ئوغلى يادىدىن كەچكەنىدى. ئۇ زورىغا

① ھۈججاج ـــ زالىم پادىشاھ.

كۆلۈمسىرەپ مېھمانلارنى تاماقتىن كېيىن دەرس ئاڭلاشقا تەكلىپ قىلدى.

3

يىپەك ئىچ كۆڭلەككە كەشتە تىكىپ ئولتۇرغان دىلدار دېرىزىدىن هويلىغا پات ـ پات كۆز سالاتتى ۋە خورسىنىپ قويياتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ مەيلىنى تارتىۋاتقان نەرسە شىلدىرلاپ يەلپۈنگەن يېشىل ئارچا، پورەكلەپ ئېچىلغان قىزىلگۈل ياكى ئەمدىگىنە ياپراق چىقارغان ئۈزۈم تېلى ئەمەس ئىدى. ئۇنداق بولسا ئۇنى قىزىقتۇرغان پېشايۋان ناۋاسىدىكى ئۇۋۇسسىدا ئۇچۇرما بولغان باچكىلىرىغا يەم بېرىۋاتقان كەپتەرمىدۇ، يا دەرەخ شېخىدىكى يېقىملىق ئۇنى بىلەن كۆكلەم پەسلىگە مەدھىيە ئوقۇۋاتقان كاككۇكمىدۇ؟ ...

دىلدارنىڭ تال ـ تال كىرپىكلىرى ئوراپ تۇرغان مۇڭلۇق كۆزلىرى يەنە هويلىغا تاشلاندى. ئۇنىڭ نەزەر قۇشى هويلىدىكى گۈل ـ دەرەخلەرگە ئەمەس، قاراڭغۇ دالادىن ئۆتۈپ، قورۇ دەرۋازىسىنىڭ هالقىسىغا قونغانىدى. ئەجەبا ...

قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن كىرگەن مەيىن شامال ئۇنىڭ چېكە چاچلىرىنى يۇزىگە چۈشۈرۈپ كۆزلىرىنى توسۇۋالسا، بېشىنى شۇنداق بىر قىيغىتىپ كەينىگە تاشلايتتى. ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ، قوللىرى ئىشتىن توختاپ قالاتتى، هەسرەتلىك كۆزلىرى قايتىدىن هويلىغا تەلمۈرەتتى ...

ئۇلۇغ تەڭرى ئادەمنى ياراتقاندا، ئۇنىڭ كۆڭلىگە مۇهەببەت ئاتلىق ئوتلۇق سېزىمنى يوشۇرۇپ قويغانىكەن. شۇڭا، ئادەم هاۋانى كۆرۈپلا ئاشىقي شەيدا بوپتۇ. شەيتانىنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن شېرىن مېۋىنى يەپ قويۇپ جەننەتتىن قوغلىنىپتۇ. هالبۇكى، رەهمدىل تەڭرى ئۇنىڭ گۇناهىدىن ئۆتۈپ، بالىلىق بولۇشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، دۇنيا

مۇھەببەت بىلەن ئاۋاتلىشىپ، مۇھەببەت بىلەن گۈللەنگەنكەن. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇھەببەت ئىنسان ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان سېھىرلىك تۈيغۇدۇر. مەيلى ئۇ ئەر ياكى ئايال بولسۇن، مۇھەببەتكە گىرىپتار بولسا، كۆپىنچە ھالدا ئۆزىنى تۇتۇۋالالماسلىقتىن ئىبارەت شېرىن ئازابقا دۇچار بولىدۇ، بۇ كۆيۈك دەپ ئاتىلىدۇ. دىلدارمۇ يۈسۈپ كەلگەندىن بېرى ئەنە شۇنداق ئوتى ئۆچمەس كۆيۈك بىلەن پۈچىلىنىپ، كۈندىن - كۈنگە تارتىلىپ زىلۋالىشىپ كېتىۋاتاتتى. دەردى بىر تەڭرىگە مەلۇم ئىدى، ئانىسىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ بۇگۈن ئەتىگەن يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن ساچىيە مەدرىسەگە ماڭغاندا دېرىزە كەينىدىن تەلمۈرۈپ قالغانىدى. يۈسۈپ شۇ كەتكەنچە چۈشتىمۇ قايتمىدى. غەققىدە بولۇپ قالغان دىلدارنىڭ گېلىدىن چۈشلۈك تاماقمۇ ئۆتمىدى.

— نېمە بولدۇڭ، قىزىم، بىر يېرىڭ ئاغرىۋاتامدۇ؟ نېمىشقا يىلىكتەك شېرىن نېرىن چۆپنىمۇ يېگۈڭ كەلمەيدۇ، بالام؟ — دەپ سورىدى يېنىغا كەلگەن خانكىش ئاغىچا ئەنسىرەپ.

— ياق، ئابا. بىر يېرىم ئاغرىغىنى يوق. بىلمەيمەن، كۆڭلۈم ھېچ نەرسىنى تارتمايدۇ، يېگۈم يوق، — دىلدار بېشىنى چايقىغىنىچە ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا باش قويۇپ يىغلاپ كەتتى.

— بۇرۇن بۇنداق ئەمەس ئىدىڭ، قىزىم، نېمە بولغانسەن؟ — دېدى ئانا قىزىنىڭ ئۈچىسىغا يېيىلغان قوڭۇر چاچلىرىنى سىلاپ، — ئېيتقىن قىزىم، زادى نېمە بولدۇڭ؟

— مەن ... — قىز ئانىسىنىڭ بېلىدىن چىڭ قۇچاقلاپ، تىلىنىڭ ئۈچىغا كېلىپ قالغان يۈرەك سۆزلىرىنى ئىچىگە يۇتۇۋەتتى.

— ئېيتالمايمەن، ئانا، سورىما، خۇش بولۇپ كېتەي، سورىما ... سورىما، ئانا ...

خانكىش ئاغىچا قىزىنىڭ ئىزا تارتىپ كېتىۋاتقىنىدىن دەردىنى بىلگەندەك بولدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆز خانىسىغا

چىقىپ كەتتى. «خۇدايىم يالغۇز قىزىمنى مۇرادىغا يەتكۈزگىن» دېدى ئىچىدە.

«بىر ئېغىز گېپىنى ئاڭلىماي، بىر قېتىممۇ نەزىرىگە مۇيەسسەر بولالماي، بۇ يەردە يىغلاپ قالارمەنمۇ، ئۇ شۇنداقلا كېتەرمۇ؟» بۇ سوئال دىلدارنىڭ يۈرىكىنى قوغۇننى تىلغاندەك تىلىۋەتتى. يۈسۈپ بۈگۈنلا كېتىپ قالىدىغاندەك تۇيۇلۇپ باغرى ئېچىشتى. پېشىن نامىزىنى ئۆتىگەندىمۇ، نامازدىگەرنى ئوقۇغاندىمۇ: «تەڭرىم، ئاجىزە قولۇڭنى بەختسىز قىلىپ قويما» دەپ ئىلتىجا قىلدى. جاينامازدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىۋاتقاندا، ئىشىك ھالقىسىنىڭ قېقىلغان ئاۋازى ئاڭلانغاندەك بولۇپ، دۇئا قىلىۋېتىپلا ئىتتىك دېرىزە ئالدىغا كەلدى. دېگەندەك، رەيھاندىن بىلەن يۈسۈپ خىزمەتكارلىرى بىلەن ھويلىغا كىرىپ كەلدى. ئالدىغا چىققان بەگتاش جالالدىن ئۇلارنى باشلاپ مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى. «يەنە قاراپمۇ قويمىدى، دۇنيادا يولىغا قاراپ بىتاقەت بولغان مەندەك بىر ساپ دىل مەشۇقنىڭ بارلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان دىلدارنىڭ كۆزىدىن ئاققان يېشى ئەتلەس كۆڭلەكنىڭ ئېتىكىنى ھۆل قىلىۋەتتى. «كەچلىك تاماقمۇ تەييار بولغان ئوخشايدۇ. بىچارە ئاباممۇ ئۆز ھالىمغا قويۇپ يارەملىشىشكىمۇ چاقىرماپتۇ. ئۆپكە ـ ھېسىپنى قۇيۇپ پىشۇرغۇچە تازا قىينالغاندۇ؟ ئاھ تەڭرىم، ھىجران ئازابىدىن مەن ئاجىزەنى قۇتقۇزغىن» دېدى ئۇ ئىچىدە نالە قىلىپ.

مېھمانخانا ئايۇانغا يانداش سېلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئىككى ئۆيدىكى كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى كۆرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىر سائەتلەردىن كېيىن بەگتاش جالالدىن رەيھاندىن بىلەن سىرتقا، يۈسۈپ مەنزىر ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

قانداق قىلىش كېرەك؟ دىلدار ئۇنداق ئويلاپ، مۇنداق ئويلاپ، ئاخىر بالاساغۇنلۇق «ھاكاۋۇر» يىگىت بىلەن كۆرۈشۈش قارارىغا كەلدى. ئۇ مەنزەرگە چىقىپ ـ چۈشكەندە بىرەر قېتىممۇ

دېرىزىگە قاراپ قويمىغان، ھەتتا ئايىغى ئاستىغا تاشلانغان سۆيگۈ ياغلىقىنى ئېلىپ تۇرۇپمۇ، ئىگىسىنى ئىزدەپ باقمىغان يىگىتنى «ناھايىتى ھاكاۋۇر بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ قالغاندى.

زاۋال ۋاقتى ئۆتۈپ، كەچكى شەپەقنىڭ ئالتۇن شولىسى دېرىزىدىن يىتكەندە، دىلدار شام نامىزىنى ئۆتەپ بولغاندى. «تەكرىم، ھاۋائانامغا ئادەمئاتامنى مەپتۇن قىلىپ ھۆر تۇرمۇشنى بەرپا قىلغان سەن ئۆزۈڭ، مەجنۇن بىلەن لەيلىنى بىر - بىرىگە شەيدا قىلىپ، ئايرىۋەتكەنمۇ سەن ئۆزۈڭ. ئاجىزە قولۇڭنى جۇرئەتلىك، ئىرادىلىك قىلغىن. ئۆزۈڭ تەقدىر ئەتكەن قىسمەتنى ھېچكىم ئۆزگەتەلمەيدۇ» دەپ مۇناجات قىلىپ جايىنامازنى يىغدى. قەندىلدىكى چىراغنى يورۇتۇپ كۆتۈرگىنىچە ھويلىغا چىقتى. كۆڭلىدىن «ئانام ئاشخانىدا ئىكەن، قاچا - قومۇچلارنى يىغىشتۇرۇۋاتسا كېرەك» دېگەن ئوي كېچىپ سۈپۈرگىنى ئالدى - دە، تامغا يانداپ ياغاچتىن كۆركەم ياسالغان توققۇز پايىلىك پەلەمپەيگە پۇت قويدى.

ئەمدى كۆتۈرۈلگەن ھىلال ئايىنىڭ كۈمۈش نۇرى چۈشكەن مەنزەر ئۆيگە چىراغ يېقىلمىغاندەك قىلاتتى. دىلدار مەنزەر ئۆيىنىڭ چىرايلىق ئىشكى ئالدىدا توختىدى. يۈرىكى گۈپۈلدەپ سېلىپ كېتىۋاتاتتى. سۈرە «ۋاقىئە» نى تىلاۋەت قىلىۋاتقان يۈسۈپنىڭ دەريا سۈيىنىڭ شارقىرىشىدەك يېقىملىق ئۈنى ئىشتىلدى. ئاۋازى شۇنچىلىك لەرزان، شۇنچىلىك جەلپكار ئىدى. «ئابام بۇلارنى بالىخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ياخشى قىلغانكەن، ئەتراپ بەش قولدەك ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن» دېدى قىز ئىچىدە ھەر تەرەپكە كۆز يۈگۈرتۈپ. ئۇنىڭ كۆيۈپ يالقۇنجاۋاتقان ۋۇجۇدى غەلىتە بولۇپ كېتىۋاتاتتى. قىز ئىشكىنى چەكمەكچى بولۇپ ئۆزارتقان قولىنى يىغىۋالدى. چۈشۈپ كەتمەكچى بولدى - يۇ، غۇنچىدەك لەۋلىرىنى چىشلەپ تۇرۇپ قالدى.

شەيدالىق شۇنداق بىر نازۇك تۇيغۇ بولسا كېرەك. ئادەمنىڭ شۇنچە كۆرۈشكۈسى كېلىپ تۇرۇقلۇقمۇ كۆرۈشەلمەي پۇرسەتنى كەتكۈزۈپ قويىدىغان، سۆزلىشىشكە تەقەززا بولسىمۇ، كۆڭلىدىكىنى ئىزھار قىلالمايدىغان ھالەتنى ئەنە شۇ تۇيغۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ نېمىدېگەن ئۆز ـ ئۆزىنى قىينىاش ـ ھە!

جىسمانىي ئازابنىڭ ئەڭ دەھشەتلىكى ئاچ قويۇپ قىينىاش. روھىي ئازابنىڭ ئەڭ ھەسرەتلىكى ئىنتىزارلىق. ئاچلىقتىن قىينالغان كىشى جاننى قولىغا ئېلىپ بېسىمدارغا ئېتىلغاندەك، ئىنتىزارلىق دەردىنى تارتقان ئاشقىمۇ جاندىن كېچىپ جانانىغا يېتىشكە ئىنتىلىدۇ. بۇ ئىنتىلىش يا مۇراد بېغىدا ۋىسال تاپتۇرىدۇ، يا جۇدالىق دەشتىدە ھالاك بولغۇزىدۇ. بۇنداق ئىرادىگە كېلەلمىگەنلەر ئاشىق ـ مەشۇق ھېسابلانمايدۇ.

دىلدار ئەنە شۇنداق سېھىرلىك تۇيغۇنىڭ دەۋىتى بىلەن قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ ئىشكىنى چەكتى. جاۋاب بولمىغاندىن كېيىن، ئىشكىنى ئاستا ئېچىپ ئۆيگە كىردى. بېھى، ئالمىنىڭ خۇشبۇيى دىمىقىغا گۈپپىدە ئۇرۇلدى.

ھويلىنىڭ غەربىدىكى سالاسۇنلۇق ساراي ئۆينىڭ ئۈستىگە كىچىك پېشايۋان چىقىرىپ سېلىنغان بۇ ئۆينى ئائىلىدىكى ھەممەيلەن ئاددىيلا «بالىخانا» دېيىشسىمۇ، مېھمانلار ئالدىدا «مەنزەر» دەپ ئاتاپ ئەتىۋارلىشاتتى. دېمىسىمۇ قەشقەر شەھىرىدە بۇنداق ئازادە بالىخانىسى بار ئائىلىلەر ساناقلىق ئىدى. بەگتاش جالالىدىن ئاتىسىدىن قالغان بۇ قەدىم جايىنى كېڭەيتىپ ياسىغاندا، بالىخانا سېلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنىدى. بېدە، سامان قويۇش ئۈچۈن ئەمەس، ياز كۈنلىرى ھاۋالىنىش، قاراپ نەزەر سەيلىسى قىلىش ئۈچۈن، قىش كۈنى قازىنقىدا مېۋىلەرنى شاختىن ئۈزۈلگەن پېتى ساقلاش ئۈچۈن چوڭ، كۆركەم ئىككى ئېغىز قىلىپ سالدۇرغانىدى. بالىخانىنىڭ ھويلىغا قارايدىغان تېمىغا ئىككى دېرىزە قويۇلغانىدى. قالغان تاملىرىغا چىرايلىق

نەقىشلەنگەن ئويۇق، تەكچىلەر چىقىرىلغان بولۇپ، تەتىلادىن زەدىۋال تۆتۈلغانىدى. يەرگە سېلىنغان گۈللۈك، رەڭدار گىلەم ئۆينى بۆلەكچە چىرايلىق قىلىۋەتكەنىدى. ئويۇق ـ تەكچىلەرگە تىزىۋېتىلگەن ئالما، ئانار، بېھىلەر بەجايىكى زىننەت بۇيۇملىرىدەك ياراشقانىدى.

دىلدار چىراغنى تەكچىگە قويدى. سۈپۈرگىنى تۆتقىنىچە، جايناماز ئۈستىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىۋاتقان يۈسۈپكە ئارقىسىدىن قاراپ، تاڭ شامىلىدا ئىرغاڭشىغان ئالمىناڭ ياپىرىقىدەك تىترەپ كەتتى ...

بىرسىناڭ كىرگىنىنى تۇيغان يۈسۈپ دۇئا قىلىپ قوپتى. ئۆرۈلۈپ، دەققە داۋام قىلغان تىكىلىش ئۇنى تەمتىرىتىپ قويدى. ئالدىدا زىلۋا قامىتىنى يېشىل رومال يوشۇرغان بىر قىز تۇراتتى. «بەگتاش جالالىدىن ئاغامنىڭ قىزى ئوخشىمامدۇ، ماڭا ياغلىق تاشلىغان مۇشۇ رەنا ئىكەن ـ دە، شۇ ئىكەن، كۆڭلۈم تۇيۇۋاتىدۇ ...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ:

ـــ ئولتۇرسىلا خان قىز، ئۆيدە تەنھا قېلىشىمنى ئەدەپسىزلىك دەپ قارىمىغايلا، ـــ دېدى نەزىرىنى ئۇنىڭدىن يۆتكەپ.

ـــ يوقسۇ، ئۇنداق قارامدىغان. بۇ مەنزىر ئۆينى سۈپۈرۈۋاتقىنىڭ دەپ چىقىۋىدىم. سىلىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكىلىرىنى بىلمەپتىمەن، ـــ دىلدارنىڭ ئۇنى ناھايىتى ھەسرەتلىك چىقتى، ـــ ئۆزلىرىگە مالال كەلمىسە ئولتۇرسام بولامدۇ؟

بۇنى كۈتمىگەن يۈسۈپ ئارىسالدى بولۇپ قېلىپ:

ـــ ئولتۇرسىلا خان قىز، بۇ ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىغۇ، ـــ دېدى.

ـــ رەھمەت، ـــ دىلدار سېلىمقلىق مەخمەل كۆرپىنىڭ چېتىگە تىزىنى قويدى، ـــ بۈگۈن تەڭرى نېسىپ قىلىپ سىلى بىلەن كۆرۈشۈپ قالدىم، ـــ ئۇنىڭ ئۇنى ئاران ئاڭلىغۇدەك بوش ئىدى، ئىزادىن شەلپەردەك قىزىرىپ كەتكەن چىرايىنى رومال سىرتىدىن يۈسۈپ كۆرەلمەي قالدى. قىز يۈسۈپنىڭمۇ ئىزادىن

قۇلاقلىرىغچە قىزىرىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ دادىللىشىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ تەڭرىم پېقىرەنى ئويلىمىغان چاغدا، كۈتمىگەن جايدىن ئىشىق بالاسىغا گىرىپتار قىلدى. بۇنىڭدىن شۇنىڭ ئۈچۈن مىننەتدارمەنكى، كۈتۈش، ئىنتىزارلىق ئىچىدە ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىمدىن سىلىنىڭ قىلچە خەۋىرلىرى يوق. بۇ ھايات-ئىمدا ئەڭ مەنىلىك ئۆتكەن كۈنلەر بولدى. ھالبۇكى، ئىسمىشەرىپىلىرىنى ماڭا بىلدۈرۈشنى خالاش ـ خالىماسلىقلىرىنى تېخى بىلمەيمەن.

ــ ئىسمىنى بىلمەكچى بولسىلا، ئېيتىپ بېرەي. ئىسمىم يۈسۈپ، رەيھاندىنبەگنىڭ ئوغلى بولىمەن، ــ ئۆز تۇيغۇسىنىڭ توغرا چىققىنىدىن چۆچۈگەن يۈسۈپ جىم بولۇپ قالدى.

ــ پېقىرەنىڭ ئىسمىنى بىلىشنى خالامدىلا؟

يۈسۈپ دەرھال جاۋاب بەرمىدى. «خالايمەن» دېسە ئۇنىڭغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن بولاتتى. «خالىمايمەن» دېسە قىزنى رەنجىتىپ قويياتتى. شۇڭا:

ــ ئىسىملىرى گۈزەل مەنىلىك بولسا كېرەك، خان قىز، ــ دەپ قويدى.

ــ دىلدار ...

ــ راستلا گۈزەل ھەم مەنىلىك ئىكەن.

دىلدار تېخىمۇ جىددىيلىشىپ سورىدى:

ــ ئوردۇكەنتكە كېلىشتىكى مۇددىئالىرى نېمىكىن؟

ــ دوستلار بىلەن دىدار كۆرۈشۈش ۋە ئۆگىنىش.

ــ مۇددىئالىرىغا يەتكەنلا، يۈسۈپ؟

بۇ چاغقىچە ئۇنى ئاقبىرالا «بەگ» نى قوشىمايى ئىسمىنىلا ئاتاپ چاقىراتتى. دىلدارنىڭمۇ بەگنى قوشىمايى ئىسمىنىلا ئاتىغانلىقى ئۇنى تەسىرلەندۈردى. «سەممىي، راستچىل، پەزىلەتلىك قىز ئىكەن، ئۇنى ھەرگىز رەنجىتىپ قويمايى ...» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

ــ مۇددىئايىمغا تەڭرىم يەتكۈزۈۋاتىدۇ، خان قىز.

دىلدارنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

— ئىسمىمنى تىللىرىغا ئېلىشنى خالىمامدىلا، يۈسۈپ؟

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، دىلدار، — دەرھال جاۋاب قايتۇردى يۈسۈپ، — ئەدەپسىزلىك بولمىسۇن دەپ ئىسىللىرىنى ئاتىمىغانىدىم.

يۈسۈپ ئەقىلگە كەلگەندىن بېرى تۇنجى قېتىم يالغان سۆزلىدى. بۇ ئىختىيارسىز بولدى، قىزنى رەنجىتىپ قويماي دەپلا شۇنداق قىلدى. ئەسلىدە بولسا ئىسمىنى ئاتىغۇسى كەلمىگەنىدى. ئىسمىنى ئاتىسا ئۇمىدلەندۈرۈپ قويىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىپ، چوڭ كىشىلەرگە ئوخشاش سىپايە ئاتالمىنى قوللانغانىدى. قىزنىڭ خاپا بولغانلىقىنى ئۇنىدىن بىلىپلا، رەنجىپ قالمىسۇن دەپ يالغان ئېيتىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

— ھە، بىلدىم، سىلى بەك ئەدەپلىك ئىكەنلا، يۈسۈپ. مەن يۈزى ئېچىلمىغان بىر قىز بولساموۇ، كۆڭلۈمدىكىنى سىلىگە ئېيتىشتىن بۇرۇن، بىرقانچە سوئالىمغا جاۋاب بېرىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن، — دىلدار سىنچى كۆزلىرى بىلەن يىگىتكە سەپسالدى. يۈسۈپنىڭ قىزغۇچ ئاق چىرايىدا ئەجەبلەنگەنلىك ئالامىتىدىن باشقا ئۆزگىرىش يوق ئىدى. «ئۆزىگە بىر دىلرەبا قىزنىڭ تەلمۈرگىنىنى سەزمىگەندەك ئولتۇرغىنىغا قارىغاندا، مەن سىغقۇدەك جاي ئۇنىڭ كۆڭلىدە يوق ئىكەن. ئىلاھىم، بۇ ئويۇم يوققا چىققاي...»

— بولىدۇ، دىلدار، سورىسىلا، جاۋابىمدىن قانائەتلەندۈرەلىسەم خۇش بولاتتىم، — دېدى يۈسۈپ سەگەكلىشىپ.

خىيال يىپى ئۈزۈلگەن قىز مۇڭلىنىپ سورىدى:

— بۇ بىۋاپا دۇنيادا سىلىنى ئەڭ قىزىقتۇرغان نەرسە نېمە؟

— بىلىك.

— ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلىرىڭىز؟

— بىلىك.

— سىلىنى ئۆزىگە ئەڭ مەپتۇن قىلغان، سىلىمۇ بەجانىدىل

سۆيگەن نەرسە نېمە؟

ــ يەنىلا بىلمەك.

ــ ھە ... ــ دىلدار قاتتىق سېلىپ كېتىۋاتقان يۈرىكىنىڭ دۈپۈلدىشىنى بىرئاز تىڭشاپ، ئاندىن دېدى:

ــ بىلمەكە مەنمۇ ئەسىر، بىلمەك مېنىڭ مەشۇقۇم، خۇددى سىلىدەكلا بىلمىكىنى سۆيىمەن.

يۈسۈپنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

ــ بىلمەك مېنىڭمۇ مەشۇقۇم. ئۇنى ئالەمدىكى ئەڭ ساھىبجامال، ئەڭ خۇشخۇي، پەزىلەتلىك، لاتاپەتلىك پەرىگە ئوخشىتىپ ئىشقىدا كۆيمەن. تېخى ۋىسالىغا يەتكىنىم يوق.

دىلدار ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. ھىلىھىلە رومال كۆپكەندەك بولدى. جىلىتكە قىسىپ تۇرغان كۆكرىكى بىر كۆتۈرۈلۈپ بىر پەسلەيتتى. يۈسۈپ قىزغا بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمىدى.

قىزنىڭ گۈل بەرگىدەك لەۋلىرى تىترەپ ـ تىترەپ ئېچىلدى.

ــ پېقىرەمۇ بىلمىكىنى ناھايىتى كېلىشكەن، كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان مەرد ـ مەردانە بىر يىگىتكە ئوخشىتىمەن. يۈزلىگەن كىتابلارنى كۆرگەن بولسامۇ، دىدارىغا قانغىنىم يوق.

«نېمىشقا بىلمىكىنى گۈزەل قىزغا ئوخشىتىپ ئۇنداق تەرىپلەپ كەتكەندىمەن؟ دىلدارمۇ بىلمىكىنى يىگىتكە ئوخشىتىپ مېنى لال قىلىپ قويدى. بوش قىز ئەمەس ئىكەن ...»

ــ ئىككىمىزنىڭ قىزىقىدىغىنىمىز، ياخشى كۆرىدىغىنىمىز، سۆيگۈنمىز ئوخشاش ئىكەن، يۈسۈپ. ئېيتسىلا، بىلمىك ۋىسالىغا يېتىشتىن مۇرادلىرى نېمە؟ ــ دىلدارنىڭ بۇ سوئالى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

ــ ئەلگە ئاسايىشلىق بەخش ئېتىش.

ــ ئائىلىلىرىگىچۇ؟

ــ ئەل ئاسايىشلىق تاپسا، ئائىلەم ئەمىلىكىكە ئېرىشىدۇ ئەمەسمۇ؟

دىلدار جىمىپ كەتتى. يۇسۇپ «بۇ قىز يەنە قانداق سوئاللارنى سورار؟» دەپ كۆزلىرىنى يەردىن ئالماي سۈكۈت قىلدى. قىزنىڭ كۆڭلىدىكىنى ئوچۇق ئېيتالماي، باشقا نەرسىلەرگە ئىما قىلىش ئارقىلىق بىلدۇرۇۋاتقانلىقىنى ئۇ بىلگەنىدى.

يۇسۇپ زۇۋان سۈرمىگەندىن كېيىن دىلدار ئۆزى ئېغىز ئاچتى:

— سىلى ئەتىگەن ساچىيە مەدرىسەسىگە ماڭغاندا دېرىزىدىن قاراپ قالغانىدىم. خۇشال كېتىپ ئويغا چۆمگەن هالدا يېنىپ كەلدىلە. سىلىنى نېمە مەيۈسلەندۇرۇپ قويدى، كۆڭۈللىرىگە كەلگۈدەك بىر ئىش بولمىغاندۇ؟ بۇنىڭدىكى سەۋەبنى بىلىشكە تەقەززا بولغان قىزغا تەسىراتلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا.

قىزنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشىدىن بىلدىكى، ياغلىقنى تاشلىغان قىز باشقا بىرسى ئەمەس، دىلدار. بۇ خىيال ئىلكىدە جىددىيلەشكەن يۇسۇپ دېدى:

— مەدرىسەدە مەيۈسلىنىدىغان، كۆڭلۈمگە كېلىدىغان ئىش سادىر بولمىدى، دىلدار. لېكىن، ئويلىنىپ قالغىنىم راست. قۇزغۇردۇدىكى چېغىمدا، ساچىيە مەدرىسەسى ۋە ئۇنىڭ ئاتاقلىق مۇددەرىسلىرى توغرىسىدا ئۇستازىمدىن ئاڭلاپ، بىرىپ بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغانىدىم. بۇگۈن تەڭرىم تىلىكىمگە يەتكۈزدى، بۇنىڭ ئۈچۈن نېمىشقا مەيۈسلىنەي.

— ئۇستازلار، تالىپلار بىلەن هەمسۆهبەت بولغانلا؟

— ئەلۋەتتە، ئارزۇيۇمۇ شۇ تۇرسا، — يۇسۇپ ئېچىلىپ سۆزلىدى، — بىلىم بۇلىقى بولغان ساچىيە مەدرىسەسىنى كۆردۈم. ئۇستازلار، تالىپلار بىلەن دىدار كۆرۈشۈپلا قالماي، ئەبۇ هەسەن تېگىن، مەهمۇد تېگىن قاتارلىق بىلىم تەهسىل قىلىۋاتقان تېگىنلەر بىلەنمۇ تونۇشتۇم. ئۇستاز هۈسەين ئىبنى خەلەپ، مۇهەممەد بىننى ئەل كاشغەرىي قاتارلىق ئالىملار بىلەن هەمسۆهبەتتە بولۇشقا، ئالەمنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدىكى پەلسەپە دەرسىنى ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولدۇم.

ئۇستاز ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ: «جاھان چوڭ بولغان بىلەن، ئىزدەنگەن ئادەم ئۇچۇن ئۇنى بىلمەك تەس ئەمەس. ئادەم كىچىك بولغان بىلەن، ئۆز ـ ئۆزىنى تونۇماق، بىر ـ بىرىنى چۈشەنمەك ئاسان ئەمەس» دېگەن سۆزى مېنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. بۇ ھەقتىكى بىلىمىمنىڭ ناھايىتى ئازلىقىنى ھېس قىلدىم. مۇشۇ ئوي بىلەن يېنىپ كەلگەنىدىم. سىلى كۆرۈپلا، لېكىن خاپا ئەمەس ئىدىم.

ـــ ئەمدى بىلدىم. بۇگۇن سىلى ئۇچۇن مەنىلىك ئۆتكەن بىر كۇن بوپتۇ. ماڭىمۇ ھەسرەتلىك بىر كۇن بولدى، ـــ دىلدار ئۇھ تارتتى، كۆز يېشىنى سۈرتۈپ سورىدى، ـــ جانپىدا غوجام بىلەن ئىلمى ئاتايى غوجام توغرۇلۇقمۇ پاراڭ بولغاندۇ؟

ـــ ياق.

ـــ ئوردۇكەنتتە بولغان ھەرقانداق سورۇندا، بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ گېپى بولماي قالمايتتى، بۇگۇن ئەجەب گېپى بولماپتىغۇ؟

ـــ بۇنى بىلمىدىم، بەلكى ۋاقىت يار بەرمىگەن بولسا كېرەك. قايتىدىغان ۋاقتىمىزدا ئۇستاز ھۇسەيىن ئىبى خەلەپ ئەسكى ھىساردىكى بېغىغا چايغا تەكلىپ قىلدى، جۇمە كۇنى چىقىدىغان بولدۇق.

ـــ تازا ياخشى بوپتۇ، يۇسۇپ، سىلى بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ قەبرىسىنى كۆرىدىغان بوپتىلا.

ـــ بۇ نېمە دېگەنلىرى، دىلدار، بۇ ئىككى ئەزىمەت زادى كىم؟ ـــ يۇسۇپنىڭ كۆزلىرى يېشىل رومالغا ئورالغان قىزغا تىكىلدى.

ـــ بۇ ئىككى ئەزىمەت ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغۇللىرى. ئۇلارنىڭ جەسىتى باغقا دەپنە قىلىنغان. چىققان كۇنى بۇ تۇغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى ئۇستازدىن ئۆتۈنسىلە. ئۇلارنىڭ شانلىق ھاياتىنى ئۇلگە قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بىزگىمۇ ئۇستاز ئۆزى سۆزلەپ بەرگەن.

— هه، چۈشەندىم، دىلدار. ئەلۋەتتە، بۇ ئىككى ئەزىمەت توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى ئۆتۈنمەن. ئەجەبكى، سىلىمۇ ئۇستازدىن ئاڭلىغانمۇ؟

يۈسۈپ تەئەججۈپ ئىلكىدە قىزغا ئىككىنچى قېتىم باقتى. ئەپسۇس، رومال ئىچىدىن رەنانىڭ چىرايىنى كۆرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھالبۇكى، دىلدار يۈسۈپنىڭ ئۆزىگە قارىغانلىقىنى كۆرۈپ، يۈزىنى ئاچمىغان بىلەن كۆڭۈل دېرىزىسىنى ئېچىۋەتتى. نازۇك ئۈنى شامالدا يەلپۈنگەن پەردىدەك تىترەپ چىقتى:

— پېقىرە يەتتە يېشىمدىن ئون تۆت يېشىمغىچە مەۋلانا ھۈسەين ئىبنى خەلەپتە ئوقۇغانىدىم. نۇرغۇن قىزلارنى بېغىدا ئوقۇتاتتى. ئۇ چاغدا چوڭ ئوغلىنىڭلا قەبرىسى بار ئىدى، كېيىن بۇ قەبرە ئىككى بولدى. بىزگە ئوغلىنىڭ ئۆلۈمى توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەن. ئاڭلاپ نەچچە كۈنگىچە كۆز يېشىم قۇرۇمىغان، نامىزىمىزدا ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلىمەن.

قىز ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي كۆز يېشى قىلدى.

— يىغلىمىسىلا، دىلدار، ئۇلارنىڭ روھى ئازابلانمىسۇن، — يۈسۈپ تەسەللى بەردى. ئىككى ئەزىمەتنىڭ قانداق ۋاپات بولغانلىقى توغرۇلۇق سورىغۇسى كەلدى ـ يۇ، قىزنىڭ ھەسرىتىنى كۈچەيتىۋەتمەي، دەپ ئېغىز ئاچمىدى.

ئۆزىنى جەمجىتلىق باستى. دىلدار ئۈنسىز ئۇزاق يىغلىدى. ئۇ ئۆلۈپ كەتكەن ئىككى ئەزىمەت ئۈچۈن يىغلاپلا قالماي ئۆزى ئۈچۈنمۇ، يۈسۈپ ئۈچۈنمۇ يىغلىدى. ئۈنىڭغا كۆڭلىنى قانداق ئىزھار قىلسا بولاركىن؟ يۈسۈپ بىرەر ئېغىز گەپىدىمۇ دىلدارغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ باقمىسا، قىز قانداقمۇ «مەن سىلىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم» دېيەلمىسۇن؟

يۈسۈپ قىزنىڭ ئۆز ئىشقىدا پۈچىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولغانىدى. بۇ توغرۇلۇق ئۈنىڭ ئېغىز ئاچماسلىقىنى ئارزۇ قىلىپ ئولتۇراتتى. ئاللىبۇرۇن بىر قارارغا كېلىپ بولغان

دىلدار كۆز يېشىنى سۈرتۈۋېتىپ يەنە سورىدى:
— سىلى بالىچاقىلىق بولغانمۇ، يۈسۈپ؟
— ياق، تېخى ...
— ئادەمئاتا ـ ھاۋائانغا، يۈسۈپ ـ زۇلەيخاغا، لەيلى ـ مەجنۇنغا تەڭرى ئاتا قىلغان نەرسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ماڭا ئېيتىپ بېرەلەمدىلا؟
— ئۇ مۇھەببەت، — دېدى يۈسۈپ تەمكىن ھالدا، — ئىنسانىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان سېھرىلىك ياخشى كۆرۈش تۇيغۇسى — مۇھەببەت.
— مۇھەببەت نېمىشقا ئىرادىگە بويسۇنمايدۇ؟
— ئەگەر تەڭرى مۇھەببەتنى بەندىسىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇندىغان قىلىپ ئاتا قىلغان بولسا، نىكاھنىڭ قەدىر ـ قىممىتى، ھاياتنىڭ ھالاۋىتى بولمايتتى.
— توغرا دېدىلە، يۈسۈپ. سىلىدىمۇ مۇھەببەت بولغانمۇ؟
يىگىت مەڭدەپ قالدى. ئۇ بۇ چاغقىچە ئۇستازىنىڭ ئالدىدىمۇ سورىغان سوئالغا جاۋاب بېرەلمەي بۇنداق ئازىسالدى بولۇپ تۇرۇپ قالمىغانىدى.
— بولدى، خىجىل بولمىسىلا يۈسۈپ، سوئالىمنى قايتۇرۇۋالدىم.
يۈسۈپ ئاي يورۇقى چۈشكەن دېرىزىدىن كۆزىنى ئېلىپ قىزغا قارىدى:
— سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىمەن، دىلدار. تەڭرىم ماڭىمۇ مۇھەببەت ئاتا قىلغان.
دىلدار رومال ئىچىدىن يۈسۈپكە تەلمۈردى:
— كۆڭۈل سىرايلىرىدىكى مۇھەببەتنى كىمگە بېغىشلىغانلىرىنى پېقىرەگە ئېيتىپ بېرەمدىلا؟
— نېمىشقا بۇنى بىلگۈلىرى كېلىپ قالدى؟
— سىلىگە بەخت تىلەش ئۈچۈن، — قىزنىڭ يىغلامسىرىغان ئۈنى ناھايىتى ھەسرەتلىك چىقتى.

ئەمدى گەپنى ئوچۇق قىلمىسا، قىزنى ئازابلاپ قويىدىغانلىقىنى بىلگەن يۈسۈپ كۆڭۈل قېتىدىكى سىرىنى ئاشكارىلىدى:

— مەن پاك مۇھەببەتمەنى قۇزغۇردۇلۇق بىر قىزغا بېغىشلىغان.

بېشىغا تۈيۈقسىز مۆلدۈر چۈشكەندەك ئەندىكىپ كەتكەن دىلدار گەپ قىلماي جىمىپ كەتتى. خېلى ۋاقىتتىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

— ئۇ قىزنىڭ ۋاپادار ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلالامدىلا؟

— ئىشەنچىم كامىل.

— شۇنچە چىرايلىقمۇ؟

— جامالىلا ئەمەس، كۆڭلىمۇ شۇنچىلىك.

— زۆھرە يۈلتۈزدەكمۇ؟

— يۈلتۈز ئاسماندا، ئىنسان يەردە تۇرسا، قانداقمۇ ئارىسىدا ئوخشاشلىق بولسۇن؟

— زۆھرە يۈلتۈزنىڭ ئەسلىدە بىر قىز ئىكەنلىكىنى بىلمەمدىلا، يۈسۈپ؟

— نېمە؟ زۆھرە يۈلتۈزنى قىز دەمدىلا؟ — يىگىت ھەيرانلىق ئىلكىدە قىزغا قارىدى. قارىدى ـ يۇ، ئۇنىڭ جامالىنى توسۇۋالغان يېشىل رومالغا كەشتىلەنگەن قىزىلگۈلنى كۆردى...

— زۆھرە يۈلتۈز راستلا بىر قىز ئىكەن، — قىزنىڭ ئۇنىدىكى ھەسرەتلىك سادا يوقىلىپ، كاككۇك ئاۋازىدەك يېقىملىق ياڭرىدى، — بۇ رىۋايەتنى مەۋلانا ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ رەپىقىسى ئۇستازىم خەيرىنىسا ئاغچا ئېيتىپ بەرگەن، — دىلدار ئۆزىنىڭ بىر نامەھرەم يىگىتنىڭ يېنىدا ئولتۇرغانلىقىنى، كۈندۈز ئەمەس، كېچە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك سۆز باشلىدى، — زۆھرە سودىگەرنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. بىر كۈنى يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر شاھزادە ئۆگزىدە چاچ تاراۋاتقان زۆھرەنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، ۋۇجۇدىغا

ئىشق ئوتى تۇتىشىپ تۇرالماي هويلىغا كىرىپتۇ. قىزمۇ بۇ تىمەن، چىرايلىق شاهزادىنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. شاهزاده كۈنده بىر لېگەن تىللا ئېلىپ كەپتۇ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تېزلا بېيىپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى كەچته شاهزاده ئىككى لېگەن تىللا ئېلىپ كەپتۇ ۋە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، قونۇپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئاتا ـ ئانا ماقۇل بولۇپ، قىزنىڭ هۇجرىسىغا كىرگۈزۈپ قويۇپتۇ. زۆهره ئۆزلىرىنىڭ نىكاهى بولماي تۇرۇپ بىر ئۆيده تۇرسا گۇناه بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شاهزادىنى دەرهال چىقىپ كېتىشكه ئۈندەپتۇ. شاهزاده ئىشكىنى چىڭ تاقاپ قويۇپ، ئەمدى ئايرىلسا چىداپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، بۇگۈن كېچه ۋەسلىدىن بەهرىمەن قىلىشنى ئۆتۈنۈپ يېقىنلاپ كەپتۇ.

«يېقىرەنى قىز قىلىپ يارانقان ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن شاهزادىنى هەقسىزتەن ياخشى كۆرىمەن. ئۇ ناهايىتى مەرد ۋە سۆيۈملۈك. لېكىن، نىكاه بولماي تۇرۇپ بىر ئۆيده تۇرۇشنى خالىمايمەن. سېنىڭ رىزالىقىڭنى تىلەپ بۇ ئىرادىگه كەلدىم. گۇناه قىلىشتىن ئۆزۈڭ ساقلاپ ماڭا نىجاتلىق بەرگىن ...» دەپ نىدا قىلغان ساپ دىل قىزنىڭ دۇئاسىنى خۇدا ئىجابەت قىتۇ. پەرىشته ئەۋەتىپ، ئۆينىڭ تۆڭلۈكىدىن قىزنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپتۇ ۋە يۇلتۇز قىلىپ قويۇپتۇ. بۇ زۆهره يۇلتۇز پاك ۋۇجۇدىدىن هەر كېچىسى دۇنياغا سۆيگۈ نۇرلىرىنى چاچىدىكەن. بايانىمىز بۇ رىۋايەت ئېسىمگه چۈشۈپ، هەربىرلىرى ئوردۇكەنتكه كەلمەستىن بۇرۇنقى هالىتىمگه كېلىپ قالدىم. ئەمدى سىلىگه ئەرزىمىگەن چېهرىمنى بىر كۆرسىتىپ قويماي، — دىلدار رومالىنى قايرىدى.

يۈسۈپ تىزىغا قويۇۋالغان قوللىرىدىن كۆزىنى ئالالمىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرگەنده، دىلدار ئىشىك سىرتىغا چىقىپ بولغانىدى. پەقەت قىزنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— خەير ـ خوش يۈسۈپ، ئەلۋىدا ...

ئون سەككىزىنچى باب

باغدىكى قوش قەبرە

1

يۈسۈپ كېچىچە ئۇخلىمىدى. تۈن يېرىم بولغاندا قايتىپ كەلگەن رەيھاننىدىن ئوغلىنىڭ ئويغاق ئىكەنلىكىنى تۇيغان بولسىمۇ، ئارامىنى بۇزۇپ قويماي، دەپ قەشقەردىكى بىر قىسىم دەۋكار تىجارەتچىلەر بىلەن تۈزگەن سودا توختاملىرى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى كېيىنگە قالدۇرۇپ يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتتى.

«دىلدار ئاجايىپ ئەقىللىك، سەزگۈر قىز ئىكەن. ئۇ ئۇمىدسىزلەنمىدى، مېنىمۇ تەڭلىكتە قويمىدى، تەقدىرگە تەن بېرىپ ھىجران ئازابىدىن ئۆزىنى قۇتقۇزدى. مۇبادا مەن ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرىپ، يۈزىنى ئاچقاندا جامالىغا قارىغان بولسام، پاك سۆيگۈمگە داغ چۈشۈرگەن بولاتتىم. جامالىغا قارىمىغانلىقىم كۆڭلىنى زىدە قىلىپ، ئۇنى ئىشق بالاسىدىن، پېقىرنىمۇ ھاۋايى ھەۋەسنىڭ كەيپ - ساپاسىدىن قۇتۇلدۇردى. ئەمدى مەڭگۈ يۈز كۆرۈشمەسلىكىمىز مۇمكىن، ياغلىقمۇ مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ قالغۇسى ...»

يۈسۈپنىڭ بۇ خىيالى توغرا چىقتى. ئۇ ئەتىگەندە ئاتىسى بىلەن چاي ئىچىپ ھويلىغا چۈشكەندە، ئايۇان دېرىزىسىدىن ھەر كۈنى تەلمۈرىدىغان دىلدارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. يۈسۈپ ئىشكىتىن چىققۇچە دېرىزىگە كۆز سېلىپ ماڭدى:

«دىلدار زۆھرەدەك ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ يۇلتۇزغا ئايلىنىپ قالغانمىدۇ؟ ...»

ئۇ يۇلتۇزغا ئايلىنىپ كەتمىگەنىدى. ئۆز ھۇجرىسىدا ئىبنى سىنانىڭ «كىتابۇل ھىدايەت»① دېگەن ئەسىرىنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى ...

رەيھاندىن ئوغلىنىڭ تاۋار، كىمخاب، ئەتلەس كەبى يىپەك رەختلەرنى ساتىدىغان رەستىنى ئايلاندۇردى. مىسىر شايىسى، سەمەرقەنت، بۇخارا بەقەسەملىرى، چاڭئەن كىمخابلىرى، ئىران گىلەملىرى، رىمنىڭ يىپەك رەختلىرى، قەشقەر شايىلىرى تولۇپ كەتكەن كاتتا رەستىدە خېرىدار ئاز ئەمەس ئىدى. يۇسۇپ قەشقەرلىك سودىگەرلەرنىڭ سېپايە، تەۋەززۇلۇق ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىدى ۋە ئاتىسىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن بىرقانچە مەشھۇر زەردار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولدى. ئۇ يەردىن زەرگەر بازىرىغا كەلدى. خىلمۇخىل شەكىلدە نەپىس يىاسالغان زىرە، سۆكە، ھالقا، زەنجىرلىك زۇننار، ئۈزۈك، بىلەزۈك قاتارلىق ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان زىبۇ زىننەتلەر كۆزنىڭ يېغىنى يەيتتى. يۇسۇپ ئاتىسى ئاجايىپ چىرايلىق ياسالغان بىر كۈمۈش رېھىلنى كۆرۈۋاتقاندا، ياقۇت كۆز قويۇلغان زۇننار سېتىۋېلىپ، شايى يەكتەكنىڭ قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ قويدى.

ۋاڭ ـ چۇڭ، سۇرەنلىك بولغان مىسكەر بازىرىمۇ يۇسۇپنىڭ دىققەت ـ نەزىرىنى تارتتى. ساپ مىستىن ياسالغان ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا، چەينەكلەر ھەممە دۇكانلارنىڭ ئىچى ـ سىرتىغا تىزـ ۋېتىلگەنىدى. قۇيما چۆگۈن ـ قازان، ئوچ پۇتلۇق داڭقان، چوڭ داشلارمۇ بۇ بازارنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى ئىدى. رەيھاندىن بىر ـ قانچە جۇپ ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا، چۆگۈن ئېلىپ خىزمەتچىلىرىدىن بەگتاش جالالىددىنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىۋەتتى.

پىچاق بازىرى قەشقەر بازارلىرى ئىچىدە خېرىدارلىق ئاۋات بازار ئىدى. بولقا، بازغانلارنىڭ ساداسى ئاڭلىنىپ تۇرغان پىچاق بازىرىغا قەدەم قويغان يۇسۇپنىڭ نەزىرى دۇكاندىكى ئىلغۇچلارغا

① «كىتابۇل ھىدايەت» ـــ «توغرا يول كۆرسىتىدىغان كىتاب».

ئېسىپ قويۇلغان بىر بىسلىق، ئىككى بىسلىق قىلىچ، خەنجەرلەر، ئۈزۈن ساپلىق شەمشەر قادالغان نەيزىلەر، بەش قىرلىق، ئۈچ قىرلىق تۆمۈر ئومۇتلار، چويۇندىن ياسالغان تىكەن چوماقلىق گۈرزىلەر، ئەگرى، تۈز بىسلىق خىلمۇخىل شەكىلدىكى پىچاقلار، يا ئوقلىرى، جادۇ، پالتا، كەكىلەر، ئارا شەكىللىك جەڭ قورالى، ساداق، قالقانلارغا چۈشكەندە يۇرىكى ئويناپ كەتتى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلىرىغا ئاپىرىن ئوقۇپ، بىرقانچە خەنجەر، پىچاق، ياقۇت كۆز قويۇلغان كۈمۈش ساپلىق قەلەمتىراچ سېتىۋالدى. رەيھاننىدىن مىڭ جۈپ قىلىچ، خەنجەر، بىر تۈمەن تال يا ئوقى ۋە يەنە خېلى كۆپ ساندا گۈرزە، ئومۇتلارنى بۇيرۇتتى. تۆمۈر، پولات دۇبۇلغا، سىم تورلۇق، زەنجىرلىك، پولات تاختىلىق قالقان ـ ساۋۇتلارمۇ بۇ بازاردا سېتىلاتتى. رەيھاننىدىن ئوغلىغا پولات تاختىلىق ساۋۇت ـ قالقان سېتىۋالدى.

ئۇلار چۈشتىمۇ ئۆيگە قايتمىدى. كۈن قىيام بولغاندا دوپپا بازىرىدىكى ئاشخانىدا تاماق يېدى، شۇ يەردىكى مەسچىتتە پېشىن نامىزىنى ئوقۇدى.

بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنچۇ دوپپا، مەرۋايىت دوپپا، مارجان دوپپا، جىيەك قاداق ئاق دوپپا، شاپاق دوپپىلار ئۈست ـ ئۈستىگە دەستىلەپ قويۇلغان دۇكانلاردىن كۆزىنى ئالماي كېتىۋاتقان يۈسۈپ ئاتىسىغا دەپ ئائىلىدىكى ھەممەيلەنگەن بىردىن دوپپا ئالدۇردى. ئۇ ئۈستازىمنىڭ قىزىغا ئالغاچ بارىمەن، دەپ يەنە بىر مەرۋايىت دوپپا ئالدى. ئالغان نەرسىلەرنى ئۆيگە ئەۋەتىۋېتىپ، نەپىس ئەسۋابلار بازىرىغا كېلىشتى. چىرايلىق ياسالغان ئۇد، تەمبۇر، نەي، ساتار، داپ، دۇمباق، ناغرا ـ سۇنای، بۇغرا ـ كانايلار خېرىدارلارنى جەلپ قىلغانىدى. يۈسۈپ بىر نەي ئالدى. ئۇ ئۇد، تەمبۇر چېلىشنىمۇ بىلەتتى.

ئۇلار قاسقان بازىرىدىكى مەسچىتتە نامازدىگەرنى ئوقۇپ

ئۆيگە قايتىشتى.

ــ ئوھوي، نېمانداق ئېسىل چالغۇ ئەسۋابلىرى بۇ، جانابلىرى بازاردىن ئېلىپ ئەۋەتكەن نەرسىلەر بىلەن ئامبار توشۇپ كەتتى. قارىغاندا، كېتىشكە تەرەددۇت قىلىشۋاتقان ئوخشىمامىلا؟ ــ دېدى بەگتاش جالالىدىن رەيھانىدىنىڭ قولىدىن تەمبۇرنى ئېلىپ.

ــ ئوردۇكەنتكە كەلگىنىمىزگە ئىككى ئاي بولۇپ قالدى. دېگەنلىرى توغرا، بىز قايتماقچى بولۇۋاتىمىز، ــ رەيھانىدىن جاۋاب بېرىپ، بەگتاش جالالىدىنىڭ باشلىشى بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ ئولتۇردى.

ــ سۇۋغاتلارنى سىلى ئالمىسىلىرىمۇ بىز ئېلىپ بېرەتتۇق. شۇنچە كۆپ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلگەن يەردە، بۇنچىلىك سۇۋغا ـ سالام بىلەن ئۇزاتمىساق بولامدۇ؟ يەنە بىر ـ ئىككى ئاي تۇرۇشسىلا بولاتتى. يۈسۈپ بالام، سىلى تۇرۇشنى خالىمامدىلايا؟

ــ مېنىڭ كەتكۈم يوق، بەگتاش ئاغا. ئەما، ئانامنى سېغىنىدىم. بۇۋام، مومىلارمۇ ياشىنىپ قالغاچقا، يېنىدا بولۇشىمىزنى ئىستەيدۇ، ــ دېدى يۈسۈپ ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن.

ــ ئەتە ئۇستاز ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ بېغىغا چىقىپ كىرىپ، بۇغرا قاراخان بىلەن خوشلىشۇالساق، ھايال بولماي يولغا چىقىمىز. ھېلىمۇ ئۇزلىرىنى كۆپ ئاۋارە قىلدۇق، ئۇكا.

ــ بۇنىڭغا نېمىمۇ دېيەلەيمەن. جانابلىرىنى بەگيۈسۈپ بىلەن ئاران بىر كەلگەندە ئۇزاقراق تۇرار، دەپ ئويلىۋىدىم، ــ بەگتاش جالالىدىن مەيۈسلەنگەندەك بولۇپ ساقلىنى سىيپاپ قويدى.

رەيھانىدىن ئەتىسى ئەتىگەندىلا يۈسۈپ بىلەن ئاتقا مىنىپ ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ بېغىغا چىقتى. ئالىم خۇشال كۆتۈۋالدى. تۈنۈگۈن كەچ ياتار چاغدا ئوغلىنىڭ دېگەنلىرىنى ئېسىدە تۇتقان رەيھانىدىن ئىشكىتىن كىرگىنىچە، ئالما دەرەخلىرى سايە تاشلىغان خىلۋەت يول بىلەن ئۆيلەرنى يانداپ

مېڭىپ، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان قوش قەبرە يېنىغا كېلىپ توختىدى. گىلەم جايناماز ئۈستىدە ئىككى رەكەتتىن نەپلە ناماز ئوقۇشتى. يۈسۈپ سۈرە «تابارەك» نى تىلاۋەت قىلدى. رەيھاندىن دۇئاغا قول كۆتۈردى. شۇ چاغدا ئىشىكتىن كىرگەن ئەبۇ ھەسەن تېگىن بىلەن مەھمۇد تېگىنمۇ ئۈدۈل كېلىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى ۋە قەبرە ئالدىدا يۈكۈنۈپ تىلاۋەت قىلغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇشتى.

«باغقا چىققان ھەممىلا ئادەم ئاۋۋال بۇ قەبرىلەرنىڭ ئالدىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىدىكەن ـ دە، دىلدار قىز شۇڭا تاپىلاپتىكەن. بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ ياشلا كېتىپ قېلىشىدا نېمە ھېكمەت باردۇ؟» يۈسۈپ ئويلاپ تۇرۇۋېدى، مەھمۇد تېگىن:

ـــ يۈسۈپ ئاكا، تۇنۇگۈن مەدرىسەگە كەلمىدىلىغۇ؟ ئۈستاز ھەزرىتى فارابىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى توغرىسىدا ناھايىتى قىزغىن مۇنازىرە بولدى، ـــ دېدى. «شاھزادە مېنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، سەممىي ئىكەن» دەپ ئويلىغان يۈسۈپنىڭ روھى بىردىن كۆتۈرۈلۈپ قالدى. ئەمما، تۇنۇگۈن مەدرىسەگە بارالمىغىنى ئۈچۈن بەك ئەپسۇسلاندى.

ـــ ئىنىم، پېقىرنى غەپلەت بېسىپ، ئاتام بىلەن بازارغا چىقىپ كېتىپتىمەن. مۇنازىرىگە قاتناشقان بولسام زېھنىم ئېچىلىپ قالاتتىكەن.

ـــ مەدرىسەدە مۇنازىرە بولۇشىنى ئۇقمىغانلىقىمدىن، قەشقەر بازارلىرىنى ئوغلۇمغا كۆرسەتكەچ، سۈزغا ـ سالاملىق ئېلىۋېلىش ئۈچۈن ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە شەھەر ئايلاندۇق، شاھزادە، ـــ سۆز قاتتى رەيھاندىن ئوغلىغا ھېسداشلىق قىلىپ.

ـــ بۇنداق ئالدىراپ قايتىپ كەتسىلە، يۈسۈپ ئاكىنى ئارماندا قويىدىلا، ھاجىپ ئاغا. يەنە بىر ـ ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئۇنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرۇپ، ئاندىن يولغا چىقسىلا بىز خۇرسەن بولاتتۇق.

كېچىكىدىن كەم سۆز بولغان ئەبۇ ھەسەن تېگىن

كۆلۈمسىرىگەن هالدا باش لىڭشىتىپ، مەھمۇد تېگىنىنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى.

ــ مەھمۇد تېگىنىنىڭ سۆزى ئورۇنلۇق بولدى، رەيھاندىن جانابلىرى، بەگيۇسۇپنىڭ چاڭقىغى بىسىلماي تۇرۇپ كېتىشكە قانداقمۇ رايىلىرى بارىدۇ ـ ھەا ــ دېدى ھۈسەين ئىبنى خەلەپ بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قالغان ئاتا ـ بالىغا نەزەر سېلىپ.

يۈسۈپ ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزىدىن «كېتىشكە ئالدىرىماڭلار» دېگەن مەنىنى ئۇقتى.

ــ ھەربىرلىرى ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈڭلار يەردە، كېتىمىز دېيىشكە قانداقمۇ ئاغزىمىز بارسۇن؟ ــ يۈسۈپ توغرا دېدىمۇ، دېگەندەك قىلىپ ئاتىسىغا باقتى. رەيھاندىن باش لىڭشىتىپ قويۇپ ئالمىغا جاۋاب بەردى:

ــ ئوردۇكەنتكە كېلىشتىكى مەقسىتىمىز: ھەرزىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلىش، مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا سالام بېرىش، ھەزرەتلىرىدىن تەلىم ئېلىش ئىدى. بۇ مەقسىتىمىزگە تەڭرى يەتكۈزدى، ئۇستاز، ــ رەيھاندىن سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەيلا، قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

ــ ھاجىپ ئاغا، تۆت يىلدىن بېرى ئاكام ئەبۇ ھەسەن تېگىن بىلەن ئۇستازدىن تەلىم ئېلىۋاتىمىز، تېخىچە مۇراد قىرغىقىغا يەتكىنىمىز يوق. سىلى ئىككى قېتىم كۆرۈشۈپلا مەقسىتىمىزگە يەتتۇق دەۋاتىدىلا، ھەيران قالدىم، ــ دېدى مەھمۇد تېگىن ۋە يۈسۈپكە «بۇ گېپىم توغرىمۇ، قانداق؟» دېگەن مەنىدە كۆلۈمسىرەپ قاراپ قويدى.

ــ ئۇستازىم ئەبۇ پۈتۈھ ئابدۇغۇپۇر بىننى ھۈسەين ئەلئالمائى ھەزرەتلىرى: «بىلىم تەكتى يوق بىر دېڭىز، ئۇنىڭدىن ئىچكەنسىرى ئادەمنىڭ تەشنالىقى شۇنچە كۈچىيىدۇ» دەپ ھەۋىسىمنى قوزغىغاندى. جانابلىرى: «بىلىم ئىگىلىش يېڭىنە بىلەن قۇدۇق قازغانغا ئوخشاش» دەپ ئىرادەمنى چىڭىتتىلا.

ئىجازەت بەرمەسلە قەشقەردىن كېتەلمەيدىغان ئوخشايمىز، ئۇستاز، ئىجازەتلىرىنى كۈتۈپ تۇرىمىز، ئەلۋەتتە.

ــ ھە، مانا، مانا، كۈتكەن جاۋابقا ئېرىشكىنىم ئۈچۈن ئاتىلىرىغا رەھمەت ئېيتىمەن، ــ ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ رەيھاندىنغا «شۇنداق بولسۇن» دېگەن مەنىدە باش لىڭشىتتى، كۆل بويىدا چوڭ بىر قوچقارنى تۈتۈپ تۇرۇشقان خىزمەتكارلارنى كېلىڭلار دېگەندەك قىلىپ قول پۇلاڭلاتتى.

ــ ھاجىم جانابلىرى، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن دۇئا قىلىپ بەرسىلە، ــ دېدى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ خىزمەتكارلار ئېلىپ كەلگەن ئاق بويۇن قارا قوچقارنى ئىما قىلىپ.

رەيھاندىن دۇئاغا قول كۆتۈردى:

ــ تەڭرىم ئەلگە ئەمىنلىك، ئائىلىلىرىگە قۇت، ئۆمۈرلىرىگە بەرىكەت بەرگەي، ئامىن!

ــ ئامىن!

ــ تەڭرىنىڭ بۇ نېمىتىگە بىللە ئېغىز تېگىشمىزگە نېسىپ بولۇڭ!ئاقاندا، ھەزرەتلىرى ۋە شاھزادىلەر بىلەن ئوغلۇمنىڭ كۆپرەك مۇلاقاتتە بولۇپ تۇرۇشىنى تىلەيمەن، ــ دېدى رەيھاندىن ئالىم سۇنغان پىچاقنى يۇسۇپكە بېرىپ، ــ ئوغلۇم، بۇ قوينى بوغۇزلاپ بۆگۈ بىلگەگە رەھمەت ئېيتقىن.

يۇسۇپ تۆت پۇتى باغلانغان قوينىڭ يېنىدا زوڭزىيىپ، «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ پىچاق سۇردى. قوچقارنىڭ يۇڭلۇق بوغۇزىدىن ئېتىلىپ چىققان قان بېھى دەرىخىنىڭ تۈۋىگە قۇيۇلدى.

رەيھاندىنىڭ ئۆتۈنۈشى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنى خۇشال قىلىۋەتتى.

ــ ئوردۇكەنتتە يەنە بىر مەزگىل تۇرىدىغان بولۇپلا ــ دە، ھاجىپ. يالغۇز ئوغۇللىرىنى دەپ بولسىمۇ كېتىشكە ئالدىرىمىسلا. قېنى، ئەمدى داستىخانغا مەرھەمەت قىلىشسىلا.

ئۇ مېھمانلىرىنى پىشايۋانلىق ساراي ئۆيگە باشلاپ، يېڭى

سويۇلغان قوينىڭ گۆشىدە قىلىنغان كاۋاپ بىلەن چاي، ئارقىدىن شورپىغا سېلىنغان ئۇگرە ئېلىپ كىرىپ گۆش تارتتى، ئاندىن كۆل بويىغا راسلانغان جايغا ئېلىپ چىقتى. باغنىڭ خۇش ھاۋاسىدىن نەپەس ئالغان مېھمانلار قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى.

باھار قۇياشىنىڭ قىزغۇچ نۇرى تىنىق كۆلدە ئالتۇن شارچىلارنى پەيدا قىلغاندى. بىلىنەر ـ بىلىنمەس يەلپۈنۈپ تۇرغان مەجنۇنتاللار ئېرىق بويىدا چاچ تاراۋاتقان قىزنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىدەك سۇغا چىلىشىپ قالغاندى.

2

قىزىل دەريا بويىدىكى بۇ باغ كەڭ، ئازادە ئىدى. ئېگىز قوپۇرۇلغان تاملىرىنى بويلاپ ئۆسكەن جىگدە ـ چىلانىنىڭ شاخلىرى خۇددى قاشاەك بىر ـ بىرىگە چىرمىشىپ تۇراتتى. يەر بېغىرلاپ ماڭغان يىلاندەك باغنى ئايلىنىپ ئاققان ئېرىقتىكى سۇ شاپتۇل، ئۆرۈكلەرنىڭ پىرىلداپ چۈشكەن غازاڭلىرىنى ئېقىتىپ، كۆلگە، گۈللەرگە، بېدىلىك، كۆكتاتلىقلارغا قۇيۇلاتتى. ئانار، ئەنجۇر، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالما، گىلاس، ئەينۈلا ۋە ئامۇت دەرەخلىرى باغنىڭ چېغىر يوللىرىغا ئاپتاپ چۈشۈرمەيتتى. جىنەستە، ئالۇچىلار باغ ھويلىسى ۋە كۆركەم ياسالغان ئايۋان، ساراي، ھۈجرىلارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۆستۈرۈلگەنىدى. باغنىڭ غەربىدىن شەرقىگە سوزۇلغان ئۇزۇم تاللىرى ئېلىنغان بىدىش ئاستى خىلۋەت ئارامگاھ ئىدى. قوش قەبرىنىڭ چۆرىسى خىلمۇخىل گۈل ـ گىياھلار، دەل ـ دەرەخلەر بىلەن، باغ ئىچى قىزىلگۈلنىڭ خۇشبۇي ھىدى بىلەن قاپلانغانىدى ...

يۈسۈپنىڭ نەزەر قۇشى باغنى بىر ئايلىنىپ، قاناتلىرىنى كېرىگىنىچە قوش قەبرە ئۈستىدە توختاپ قالدى ...

رەيھانىدىن ئويلىنىپ قالغان يۈسۈپكە كۆز سېلىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشەنگەندەك بولدى ـ دە، ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپتىن ئۆتۈندى.

ـــ ئوغلۇمنىڭ ئەس ـ يادى ئاشۇ قەبرىلەردە بولۇپ قالدى، ئۇستاز. ئۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا.

ـــ سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز، ـــ مەھمۇد تېگىنمۇ ئۆتۈندى ۋە يۈسۈپكە ھېسداشلىق قىلىپ قاراپ قويدى.

ـــ سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز، ـــ ئەبۇ ھەسەن تېگىنمۇ ئۆتۈندى ۋە يۈسۈپكە ھېسداشلىق قىلىپ قاراپ قويدى.

ـــ سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز. بۇ ئىككى پەرزەنتلىرى ياش تۇرۇپ نېمە سەۋەبتىن ۋاپات بولغان، نېمىشقا ئۇلارنى باغقا دەپنە قىلدىلا؟ ـــ يۈسۈپ ئۇستازنىڭ جاۋابىغا ئىنتىزار بولۇپ تەلپۈندى.

ـــ شاھزادىلەرگە سۆزلەپ بەرگەنىدىم. شۇنچە يىراق يەردىن كەلگەن بەگيۈسۈپنىڭ تەلىپىنى يەردە قويسام بولماس. ئاۋۋال بېغىمغا چىققىنىڭلارغا لايىق گەمىدە ساقلىغان قوغۇنۇمنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرۈڭلار، ئاندىن سۆزلەپ بېرەي. قېنى مەرھەمەت.

ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ شاگىرتلىرى بولسا كېرەك، يۈسۈپ بىلەن تەڭتۇش بىرقانچە يىگىت گەمىدىن ئېلىپ چىققان قوغۇن ـ تاۋۇز، ئالما، ئانار، ئۈزۈملەرنى داستىخانغا توشتۇرۇۋەتتى. قوغۇن شۇنچىلىك تاتلىق ئىدىكى، رەيھانىدىن بىلەن يۈسۈپ ئىككى كاسا قوغۇننى يەۋەتكىنىنى بىلمەيلا قالدى.

داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، ھەممەيلەن ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ ئاغزىغا تىكىلدى. ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ ئېغىر تىنىۋېلىپ سۆزىنى باشلىدى:

ـــ ماڭا تەڭرىم ئىككى پەرزەنت بەرگەنىدى. چوڭىنىڭ ئىسمىنى ئابدۇجاپپار، كىچىكىنىڭ ئىسمىنى ئابدۇغاپپار قويغانىدۇق، بىر ـ بىرىدىن ئىككى ياشلا پەرقلىنەتتى. چوڭىنىڭ

ساۋاتى يەتتە ياشتا، كىچىكىنىڭ ساۋاتى بەش ياشتا چىققانىدى. سىلەر كىچىك ئوغلۇمنىڭ شۇنچە زېرەكلىكىنى بۇنىڭدىن بىلىۋالالايسىلەر. ئۇ يەتتە يېشىدا «قۇرئان كەرىم»نى تولۇق يادقا ئېلىپ بولدى ۋە «بۇلبۇل قارىم» دەپ ئاتالدى. ئون يېشىدا قۇرئاننى تەپسىر قىلالايدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە مەنمۇ ھەيران ئىدىم. ئەپلاتون، ئارىستوتېل، فارابى، ئىبىن سىنانىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇشقا باشلىغاندا، ئاكىسى ئەرەب، پارس تىللىرىنى تېخى ئۆگىنىپ بولالمىغانىدى. ئۇ ئۈكىسىدەك زېرەك، ھازىر جاۋاب بولمىسىمۇ، ناھايىتى ئىشچان ئىدى. ئۆگىنىشتىن بىكار بولسىلا باغقا كىرىپ ئىشلەيتتى. باھار، ياز كۈنلىرى گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخلەرنى، كۆكتاتلارنى سۇغىراتتى، تۈۋىنى بوشىتاتتى، ئوغۇتلايتتى. كۈز ئايلىرى مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۈلايتتى، گۈل كۆچۈرەتتى، زىرائەت تېرىيتتى. قىشتا قار سۈپۈرۈپ يول ئاچاتتى، ھارىدىم ـ تالدىم دېمەيتتى. چوڭ ئوغلۇمنىڭ بۇ باغقا كۆپ ئەجرى سىڭگەن. ئۇ تېرىغان گۈللەر نەچچە تۈرۈپ، نەچچە قېتىم كۆكلىدى. ئۇ قويغان كۆچەتلەر چوڭ دەرەخ بولۇپ باراقسانلاپ كەتتى. ئۇنىڭ قەدەم ئىزلىرىدا يول پەيدا بولدى. ئۇ شۇنداق ئاجايىپ ئەمگەكچان ئىدى. چوڭ ئوغلۇمنى باغۋەن، كىچىك ئوغلۇمنى ئالىم بولىدۇ، دەپ قارايتتىم.

ـــ ھەر ئىككى ئوغلۇمنى ئون ئالتە يېشىدا ئۆيلەپ قويدۇم. چوڭ ئوغلۇمغا سىرداش دوستۇم بولغان بىر دېھقانىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردىم. كىچىكىگە بولسا، ئۇنىڭ پاساھىتىگە قايىل بولغان ھازىرقى بۇغرا قاراخانىمىز يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ قىزىنى بەرگەنىدى. بۇ ئوغلۇمنىڭ تويى بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، بىر يىلى يازدا ئۇدۇننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ئاكا ـ ئۈكا خانلىرى نوقتى رىشىت، چوقتى رىشتىلار نۇرغۇن لەشكەر بىلەن يېڭى ھىسارغا باستۇرۇپ كېلىپ قالدى.

ئۇ چاغدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ قىزى نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخان يېڭى ھىسار دىيارىغا خان ئىدى. ئۇ ناھايىتى قەيسەر، باھادىر بولۇپ، بۇرانىدەك باستۇرۇپ كەلگەن خوتەن لەشكەرلىرىنى ئوردۇكەنت تەرەپكە ئۆتكۈزمەي توسۇپ قالدى. بىر يىل شىددەتلىك جەڭ قىلىپمۇ يېڭى ھىسارنى ئالالمىغان ئاكا ـ ئۇكا خانلار قايتماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىپاھلىرى قېرى بىر دەللىنى تۇتۇپ كەپتۇ. بۇ دەللە خانلارغا قاراپ: «خانلىرىم، مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش بۇتقا چوقۇنمەن. ئېرىم پادىشاھ سۇباشلىرىدىن ئىدى. ئوردۇكەنت دىيارىغا يۇرۇش قىلغاندا، ئېرىم مەن بىلەن ئىككى ئوغلۇمنىمۇ ئېلىپ ماڭغانىدى. يېڭى ھىساردا بولغان جەڭدە ئىككى ئوغلۇم بىلەن ئېرىم ئۆلدى، مەن ئەسىر چۈشۈپ قالدىم. يالغاندىن ئىمان ئېيتقان بولۇڭلىپ تاكى ھازىرغىچە جان ساقلاپ كەلدىم. ئېرىم، بالىلىرىم ئۆلگەن بۇ يۇرتتا، قىساس ئوتىدا پۈچىلىنىپ، سىلەرنىڭ كېلىشىڭلارغا قانچىلىك ئىنتىزار بولغىنىمنى بىلەمسىلەر؟ شۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن كېلىپ، نومۇس قىلماي يېنىپ كېتەمسىلەر؟» دەپتۇ. دەللىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان نوقتى رىشىت لەشكەرلىرىنى توختاشقا بۇيرۇپ: «كۆردۈڭمۇ، لەشكەرلىرىم توختىدى، بىز سېيىت ئارسلانخانىنى يېڭىشنىڭ ئامالىنى قىلالمىدۇق، سېنىڭ قانداق مەسلىھەتىڭ بار؟» دەپ سوراپتۇ. قېرى دەللە: «بۇ يەردە تۇرغان ئون نەچچە يىلدىن بېرى شۇنى چۈشەندىمكى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقادى مۇستەھكەم، ئۆز دىنىغا بولغان ئەقىدىسى بەك كۈچلۈك ئىكەن. بىزنىڭ بولسا ئۇنچىلىك كۈچلۈك ئەمەس» دەپتۇ. نوقتى رىشىت ئاچچىقلاپ: «ئۇنداق بولسا نېمىشقا يولىمىزنى توسۇيسەن؟» دېگەنىكەن، دەللە خالىتىلىشىپ كەتكەن كۆكسىنى ئېچىپتۇ. پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن بۇتنى ئاكا ـ ئۇكا خانلار كۆرۈپتۇ. «بۇت بىزگە نېمە قىلىپ بېرەلەيدۇ؟» دەپ چوقتى رىشىت لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ماڭماقچى بوپتۇ. «ئالىيلىرى، توختىسىلا»

دەپتۇ دەللە بۇتنى كۆكسىگە يوشۇرۇپ، «مەندە چارە ـ ئامال بار» دەپتۇ. نوقتى رىشىت: «ئېيت، قانداق چارە ـ ئامالىڭ بار؟» دەپ سوراپتۇ. دەللە: «مۇسۇلمانلارنىڭ خانى سېيىت ئەلى ئارسلانخان ناھايىتى تەقۋادار پادىشاھ، بەش ۋاخ نامازنى زادى قازا قىلمايدۇ. ئۇ نامازغا تۇرغاندا، سىپاھلىرىنىڭ يېرىمى ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىپ نامازغا ئوقۇيدۇ. يېرىمى كۆزەتتە تۇرۇپ، ئۇلار ئوقۇپ بولغاندا ئاندىن نامازغا تۇرىدۇ. دېمەكچى بولغىنىم، ئۇلار نامازغا ئوقۇۋاتقاندا سىلەر ھۇجۇم قىلساڭلار، ھەرگىز مەغلۇپ بولمايسىلەر. چۈنكى، سېيىت ئەلى ئارسلانخان نامازغا تۇرغاندا، ئۆزىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ خۇداسى بولغان ئاللاغا يۈزلىنىدىكەن. پۈتۈن ۋۇجۇدى ئېرىپ سۇدەك بولۇپ كېتىدىكەن، ھېچنېمىنى تۇيمايدىكەن. شۇ چاغدا قول سالساڭلار، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ زەپەر قۇچىسىلەر» دەپ، ئاكا ـ ئۇكا خانلارنى ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نوقتى رىشىت، چوقتى رىشىت ئاكا ـ ئۇكا خانلار بارلىق سىپاھلىرى بىلەن سېيىت ئەلى ئارسلانخان ئىمام بولۇپ بامدات نامىزىنىڭ پەرزىنى ئوقۇۋاتقاندا ھۇجۇم قىپتۇ. نامازئوقۇۋاتقانلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان مۇسۇلمان سىپاھلار تۇيۇقسىز بۇ ھۇجۇمدىن گاڭگىراپ قالغان بولسىمۇ، جان تىكىپ ئېلىشىپتۇ. نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان ئۇدۇن قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، قىلىچتا چېپىپ، نەيزە بىلەن سانجىپ، ئوموت بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۇپ، نامازئوقۇۋاتقانلار سېپىگە بېسىپ كىرىپتۇ. ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماي، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن ئاللاغا بېرىلىپ نامازئوقۇۋاتقانلارنى سەپ بويىچە قەتل قىپتۇ. سېيىت ئەلى ئارسلانخان سەجدىگە بارغاندا، نوقتى رىشىت ئۇنىڭ بوينىغا قىلىچ ئۇرۇپ، تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى نەيزىگە سانجىپ كۆتۈرۈۋاپتۇ. دەل شۇ چاغدا، يۈزلىرىگە نىقاب تارتقان بىر توپ غەيۇر سىپاھلار يېتىپ كېلىپ، مەغرۇر ھالدا گىدىيىپ كېتىۋاتقان نوقتى رىشىتنى

ئورىۋاپتۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى دۇبۇلغىسىغا ئالتۇن تاج قادالغان بەستلىك بىرسى نوقتى رىشتىقا قىلىچ ئۇرۇپ، بىر قولىنى يەلكىسىدىن چېپىپ تاشلاپتۇ. سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىنى نەيزىدىن ئاجرىتىپ رومال بىلەن ئوراپتۇ. زار - زار يىغلاپ باغرىغا باسقىنىچە ھەمراھلىرى بىلەن ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئارىسىدىن شامالدەك تېز چىقىپ قەشقەرگە راۋان بوپتۇ. بۇ نىقابلىق سىپاھلار سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ رەپىقىسى تۇركەن خاتۇن بىبى مەريەم ۋە ئۇنىڭ كېنىزەكلىرى ئىكەن.

خۇشاللىقىدا ۋارقىرىشىپ - جارقىرىشىپ خۇددىنى يوقىتىۋاتقان ئۇدۇن قوشۇنلىرى بىر چاغدا دۇم ياتقۇزۇپ ئۇستىگە شاخ - شۇمبا تاشلاپ قويغان نوقتى رىشتىنىڭ جەستىنى كۆرۈپ قېلىشىپتۇ. قارىسا، سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىمۇ يوق ئىمىش. ناماز ئوقۇغان جايغا قاراپ ئۇنىڭ تېنىنىمۇ تاپالماپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن چوقتى رىشىت: «سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىنى ئېلىپ كېلەلمىسەم، لات - مانات ① ئالدىدا قارا يۈز بولۇپ كېتەي» دەپ قەسەم ئىچىپتۇ. ئۇچ كۈن تەييارلىق قىلىپ، بارلىق قوشۇنلىرى بىلەن ئوردۇكەنتكە قاراپ يول ئاپتۇ.

بۇ چاغدا قەشقەر بۇغراخانى يۈسۈپ قادىرخان سەمەرقەنتتە، سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد تۇغانخان②، ناسىر ئېلىكخان، مەنسۇرخانلار بالاساغۇندا ئىدى.

بىبى مەريەم تۇركەن خاتۇن سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېلىپ، دۆلەتباغ يېزىسىدىكى قېيىنئانىسى نۇرئەلانۇر خېنىم مەقبەرىسى يېنىغا دەپنە قىلغاندا، مەنمۇ، ئىككى ئوغلۇممۇ قاتناشقاندۇق. ناھايىتى كاتتا مۇسىبەت بولغاندى، — ھەسرەتلىك ئۇنى پەسەيگەن ھۇسەين

① لات - مانات — بۇتنىڭ ئىسمى.

② ئەھمەد تۇغانخان — ئەھمەد ئارسلانخان، ئۇ بۇغرا قاراخان بولۇپ تۇغانخان ئەۋۋەل دەپ ئاتالغان.

ئىبنى خەلەپ، گۈل ـ چىمەنلەرگە پۈركەنگەن قوش قەبرىگە بىر نەچچە دەقىقە قاراپ تۇرۇپ، ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بالاساغۇن، سەمەرقەنتلەرگە چاپارمەن ماڭدۇرۇلغانىدى، ئۇ تەرەپلەردىن خەۋەر بولغۇچە، چوقتى رىشىت ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدىكى قاراخانىيلار خاقانى بولغان ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخان دەرۋازىلارنى تاقاپ دۈشمەن لەشكەرلىرىنى شەھەرگە يېقىن كەلتۈرمەسلىك توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى، دەرۋازىلار تاقالدى، خەندەكلەرگە سۇ توشقۇزۇلدى. پۈتۈن شەھەر خەلقى دۈشمەنلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سىپاھلار بىلەن بىرلىكتە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، يا ئوقيا يۆگەپ ئېتىلغان خەت سېپىل ئۈستىگە چۈشۈپ، بۇغرا قاراخاندىن تارتىپ ئاۋامغىچە ھەممەيلەننىڭ بېشىنى قاتۇرىدىغان مۇشكۈل ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«قاراخانىيلار خاقانى، ئاگاھ بولغىنكى، نەۋرە ئىنىڭ سېپىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى ئادەملىرىڭ ئېلىپ كېتىپتۇ. مەن ئاشۇ باش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ پايتەختىڭگە كەلدىم. ئۈچ كۈنگىچە باشنى ماڭا تاپشۇرۇپ بەرسەڭ قايتىپ كېتىمەن. ئەگەر باشنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلساڭ، ئاكامنىڭ قىساسى ئۈچۈن، لەشكەرلىرىڭ بىلەن ئوردۇكەنت ئاھالىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، پايتەختىڭنى توزلىۋېتىمەن.

ئۇدۇن پادىشاھى: چوقتى رىشىت»

ھارۇن بۇغراخان بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىنى لەشكەرلىرى بىلەن ئوردۇكەنت ئەھلىگە ئاشكارىلاپ، دۈشمەنلىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا تەييار تۇرۇشنى مۇراجىئەت قىلدى.

يەتتە تۈمەندىن ئوشۇق ئۇدۇن قوشۇنلىرى تۆت تەرەپتىن شەھەرنى قاتتىق قامال قىلىۋالغانىدى. پايتەختتە ئاران بىر

تۇمەنگە يېقىن ياساۋۇل - نۆكەرلەر بولۇپ، ئاساسلىق قوشۇن يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدا سامانىيلار ۋە غەزنەۋىلەر خانلىقىغا تاقابىل تۇرۇۋاتاتتى. خەتەر ئىچىدە قالغان پايتەختنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ يېتىپ كەلگۈچە بىر - ئىككى ئاي ۋاقىت كېتەتتى. بۇ جەريانىدا سانى كۆپ دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇپ پايتەختنى ساقلاپ قېلىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. كۆپ قۇربان بېرىشكە توغرا كېلەتتى. قانداق قىلىش كېرەك؟ قەشقەردىكى پۈتۈن لەشكەر ۋە ئاۋامنىڭ كاللىسىنى بۇ سوئال تاشتەك قاتۇرغانىدى.

مانا شۇنداق جىددىي پەيتتە، ساچىيە مەدرىسەسىدىكى بارلىق مۇدەررىس ۋە تالىپلار يىغىلىپ، قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتۇق. ئاتاقلىق مۇدەررىس مۇھەممەد بىننى ئەل كاشغەرىي: «قولىمىزغا قىلىچ ئېلىپ، دۈشمەن باستۇرۇپ كىرىشتىن ئىلگىرى، بۇغرا قاراخان سىپاھلىرى بىلەن بىللە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ئۇلارنى چېكىنىدۇرەيلى» دەپ مۇراجىئەت قىلدى. مۇدەررىسلەر ۋە تالىپلارنىڭ بىر قىسمى قوللىدى. بىر قىسمى «ھۇجۇم قىلىپ دەرۋازىدىن چىقىش قارامىلىق بولىدۇ، سانى كۆپ، دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان دۈشمەن دەرھال ھۇجۇم قىلىپ پايتەختكە بېسىپ كىرسە قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇڭا سېپىل ئۈستىگە چىقىپ يادىن ئوق ئۇزۇپ، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ كەلگۈچە دۈشمەنلەرنى پايتەختكە كىرگۈزمەسلىكىمىز ئەڭ ئاقىلانە چارە» دېيىشتى. شۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ئوغلۇم ئابدۇجاپپار: «پەقەت ئۇنۇملۇك بىرلا چارە بار» دېدى. «بۇ قانداق چارە؟» دەپ ئاغزىغا قاراپ قالدۇق. «قېنى، ئاللا دىلىڭغا سالغان چارىنى بىزگە بىلدۈر، ئوغلۇم» دېدىم مەن. «پېقىر، سېيىت ئەلى ئارسلانخان ھەزرەتلىرىگە چىراي جەھەتتىن ناھايىتى ئوخشايمەن، شۇڭا تەۋەككۈل قىلىپ كاللامنى چوقتى رىشتقا تاپشۇرۇشۇڭلارنى ئۆتۈنىمەن» دېمەسمۇ، «ھە !؟» دېگەن سادا چوڭ -

كىچكىنەك ئەجەبلەنگەن كۆڭلىدىن ئېتىلىپ چىقتى. ھاياجان بىلەن چاقنىغان كۆزلەر ھەر تەرەپتىن ماڭا تىكىلدى. دەرھال جاۋاب بېرىشىم زۆرۈر ئىدى. ئوغلۇمنىڭ چىراغدەك نۇرلانغان نەزىرىمۇ جاۋاب بېرىشىمنى تەلەپ قىلاتتى. قانىتىم، ئۇمىدىم بولغان ئوغلۇمدىن ھەققانىيەت، ئەلنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ۋاز كېچىشىم كېرەكمۇ ياكى ئوغلۇمنى دەپ ھەققانىيەت ۋە ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى بىلەن كارىم بولماسلىقى كېرەكمۇ؟ دەرمەھەل بىر قارارغا كەلمىسەم، پايتەختكە، ئەلگە تالاپەت يەتكۈزىدىغانلىقىم كۆڭلۈمگە ئايان بولغاچقا، ئىككىلىنىپ تۇرۇشقا ۋىجدانىم يول قويمىدى. «ئۇيغۇر پەرزەنتىدەك گەپ قىلدىڭ بالام، يارايسەن، مەن رازى ! بۇ تەلىپىڭنى شۇ ئان بۇغرا قاراخانغا يەتكۈزۈپ، ئىجازىتىنى ئېلىپ بېرەي، يۈرگىن» دېدىم. كۆيۈنۈشكەنلىكىمنى نەزىرى بىزگە ئەگەشتى. يۈرىكىم پىژ ـ پىژ قىلغان ھالدا ئوغلۇم بىلەن ئوردىغا باردىم. ساقاللىرى ئۇچىتەك ئاقارغان ھارۇن بۇغراخان ئالتۇن تەختىدە خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرغانىكەن. سالام بېرىپ، ئوغلۇمنىڭ تەلىپىنى بىلدۈردۇم. «بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن، سىز قوشۇلدىڭىزمۇ؟» دەپ سورىدى. «ئەڭ ياخشى چارە ئىكەنلىكىدىن ئۇمىدلىنىپ قوشۇلدۇم، ئالىيلىرى، ئىجازەت قىلىپ دۇئا بەرگەيلا» دېدىم. «ئوغلۇم، سىزنىڭ بۇ روھىڭىز ــ ئاللادىن ئىلتىجا قىلىپ كېلىۋاتقان تىلىكىم ئىدى. ھالا ھاياتلىقىمدا بۇ تىلىكىمگە يەتكۈزگەن پەرۋەردىگارىمدىن نېمىشقا مىننەتدار بولماي ! ئەتە ئەتىگەن ئوردا ئالدىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ سىزنى ئۈزىتىپ قويايلى» دەپ دۇئا بەردى بۇغراخان، ئاندىن تەختىتىن چۈشۈپ مېھرى بىلەن ئوغلۇمنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى. ئوغلۇمنىڭ چېھرىدە، سۇبھى قۇياشى كۈلۈپ چىققاندەك ئاجايىپ بىر خۇش تەبەسسۇم پەيدا بولدى. «ئاتا، مۇرادىمغا يېتىدىغان بولدۇم» دېدى ئۇ. ئۆيگە قايتىپ كەلدۇق. ئانىسىدىن ماڭ تەستە رازىلىق ئالدۇق. ئوغلۇم خوتۇنى بىلەن ئۆز خانىسىدا كېچىنى ئۆتكۈزدى.

تاڭ ئېتىپ بۇغرا - كاناينىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندا، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇردۇق. مەن نان چىلاپ قويغان قاچىغا ئانىسى سۈت قۇيۇپ ئوغلۇمغا بەردى. ئۇ شۇنداق تېز يېدى. ئانىسى بىلەن قۇچاقلىشىپ، رەپىقىسى بىلەن تەلمۈرۈشۈپ خوشلاشتى. ئۇلار «شەھەر دەرۋازىسىغىچە بىللە چىقىمىز» دېيىشۈندى، «ئاتام مېنى ئۇزىتىپ قويىدۇ، ھەربىرلىرى چىقىشمىسلا. كۆز ياشلىرىغا، ناله - پەريادلىرىغا چىدىيالماي تىلىكىمگە ئاسىيلىق قىلغۇم يوق» دەپ گەپنى ئۇزۇۋەتتى. ئانىسى پېشانىسىگە ئۆچ مەرتەم سۆيدى، خوتۇنى بېلىگە بەلباغ باغلاپ قويدى. ئوغلۇم چىرايلىق توقۇلغان گۇل سېۋىتىنى قولىغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇكىسى ئىشىك ئالدىغىچە قۇچاقلاپ چىقىپ ئۇزىتىپ قالدى.

ئوردا ئالدى ئادەم دېگىزىغا ئايلانغاندى. ئاق سەللىسىگە ئالتۇن تاج قادالغان ھارۇن بۇغراخان ئاق بۇغرا تۆگىگە مىنىپ ئوردىدىن چىققانىكەن. ئۇ بىزنى كۆرۈپ يەرگە چۈشتى: «ھېلىھەم بولسىمۇ بۇ نىيىتىڭىزدىن يېنىڭ، بىز ئامال قىلىمىز» دېدى كۆرۈشۈپ. ئوغلۇم بىر تىزنى يەرگە قويۇپ: «خاقانىم، ھەرقانداق چارە پايتەختنى ۋەيران بولۇشتىن، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشتىن توسۇپ قالالمايدۇ. ئىجازەت بەرسىلە، پېقىر بۇ يالغۇز بېشىمنى ئەلنىڭ سائادىتى ئۈچۈن ئاتىۋەتتىم» دەپ ئونلۇك جاۋاب بېرىپ ماڭا قارىدى. «ئەلنىڭ ئوغلى ئىكەنسەن، ئۇيغۇر بالىسىغا لايىق گەپ قىلدىڭ، ھىممىتىڭگە باركاللا!» دېگەن ئاۋامنىڭ ساداسىغا رازىلىق بېرىپ قىلغان سۆزلىرىم قوشۇلۇپ كەتتى. يەرۇئاسمان لەرزىگە كەلگەندەك بولدى. بۇغرا قاراخان: «ئىجازەت بەردىم !» دېدى ۋە ئاۋامغا قاراپ: «ئاللانىڭ رىزالىقىنى ئىستەپ، كىم بۇ مەردنىڭ ئەزىز بېشىنى مۇبارەك تېنىدىن جۇدا قىلىدۇ؟» دەپ نىدا قىلدى. دەسلەپ ئۈچ ئالىپ يىگىت قىلىچ يالىڭاچلاپ كەلدى، لېكىن قوللىرى تىترەپ چاپالمىدى. ئاندىن ئۈچ سەركەردە كەلدى، بىر - بىرلەپ كېلىپ قىلىچ كۆتۈرۈپ چاپالماي، قىلىچنى ئوغلۇمنىڭ ئاياغ ئاستىغا

تاشلاپ قايتىشتى. «ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن، ئوغلۇمنىڭ بېشىنى تېنىدىن مەن جۇدا قىلاي» دەپ قىلىچنى قولۇمغا ئېلىپ چاپتىم. «تاراڭ ...» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ئىككى پارە بولغان قىلىچ قولۇمدىن چۈشتى. جۇدالىق ھەسرىتىدىن يۈمۈلغان كۆزۈم ئېچىلىپ كۆردۈمكى، ئوغلۇم ساق تۇرۇپتۇ. مەن ئۇنى چاپتىم دەپ، يېنىدا تۇرغان تاشقا ئۇرۇپتىمەن.

«ئاتا، بېشىمنى تېنىمدىن جۇدا قىلىش سىلىنىڭ، قېرىنداشلىرىمنىڭ قولىدىن كەلمىدى. ئاللانىڭ رىزالىقى، ئەلنىڭ بەختى ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ بېشىنى ئۆزۈم كېسەي» دېدى ـ ده، بېلىگە ئېسىقلىق خەنجىرىنى سۇغۇرۇۋېلىپ ماڭا باقتى، «ئاتا، پېقىر ئوغۇللىرىنى كەچۈرسىلە، ئاللاھۇئەكبەر!» دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىمدا كۆزۈمنى ئىختىيارسىز يۇمۇۋالدىم. «ياربىم ! ئۆزىنى ئۆزى شېھىت قىلدى» دېگەن نىدانى ئاڭلاپ كۆزۈمنى ئاچسام، ئوغلۇم باشسىز، قانغا غەرق بولۇپ يېتىپتۇ، تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى باغرىغا بېسىۋاپتۇ ... «جانپىدا غوجامغا باركاللا! جانپىدا غوجام جەننەتكە راۋان بولدى !» دېگەن ئاۋامنىڭ چۇقانى ماڭا كۈچ ـ چىدام بەخت ئەتتى. پۈتۈن سەۋر ـ تاقىتىم بىلەن ئۆزۈمنى چىڭ تۇتۇپ، ئوغلۇمنىڭ ئەزىز بېشىنى گۈل سېۋىتىگە ئالدىم، ئۇنىڭ چىرايلىق قارا كۆزلىرى ئالەمگە كۈلۈپ باقىنىچە قېتىپ قالغاندى. قىڭغىيىپ قالغان سەللىسىنى ئوڭلاپ كىيدۈرۈپ، پەتلىسىنى تاشلاپ قويدۇم.

ھارۇن بۇغراخان كۆپچىلىك بىلەن بىللە «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ تەكبىر ئېيتىپ بىزنى ئۇزاتتى. مەن ئوغلۇمنىڭ گۈل سېۋىتىگە قويۇلغان بېشىنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرگىنىمچە شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ بارگاھىغا قاراپ ماڭدىم. نېمىنى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقانلىقىمنى بىلمىگەن سىپاھلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ مېنى ئورىۋالدى ـ ده، سېۋەتكە شۇنداق بىر قاراپلا كەينىگە داجىشتى، بەزىلىرى قورققىنىدىن ۋارقىرىۋەتتى. چوقۇم رىشتىنىڭ قارارگاھىغا كەلگىنىمدىلا

توختىدىم. بۇ چېدىر ـ بارگاھنىڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى، يىلان مۆڭگۈزى ئېسىقلىق ئىدى. بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن ئاق، قارا تۇغلار قاداپ قويۇلغانىدى. مەن ئالىيىپ قارىغان قاراۋۇلنى پىسەنتىمگە ئالماي بارگاھ ئىچىگە ئۆسۈپ كىردىم. تەختتە ئولتۇرغان چوقتى رىشىت چۆچۈپ كەتتى. تاجىغا يىلان مۆڭگۈزىنى قاداپ، ئالتۇن زەنجىرگە بېكىتىلگەن بۇتنى بوينىغا ئېسىۋالغانىدى. ئۇ ماڭا چەكچىيىپ: «ئېلىپ كەلگىنىڭ نېمە؟» دەپ سورىدى. «سەن تەلەپ قىلغان سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشى» دېدىم. «راستمۇ؟» دېدى ئىشەنمىگەندەك قىلىپ. «راست، قاراپ باققىن» دەپ ئالدىمغا بىر قەدەم باستىم، «كەلگىن، كۆرەي» دېدى. «تەختتىن چۈشۈپ تاپشۇرۇۋال» دەپ ئورنۇمدىن مىدىرلىمىدىم. ئۇ تەختتىن چۈشۈپ سېۋەتكە ئېگىشتى ۋە تاتىرىپ ئارقىغا داجىغىنىچە تىترەپ كەتتى. «مەيەردە قويۇپ قايتقىن» دېدى. «دەرھال چېكىنىپ كېتىشكە ۋەدە بەرمىسەڭ، قايتمايمەن» دېدىم. «مەن ئۇدۇنلۇق، بىرنى بىر دەيمەن، سۆزۈمدە تۇرىمەن» دەپ ۋەدە بەردى. مەن ئوغلۇم ئابدۇجاپپارنىڭ ئەزىز بېشىنى يەردە ئەمەس، تەخت ئۈستىگە قويۇپ ئارقىمغا ياندىم.

ئەتىسى سەھەر قارغۇي①غا چىقىپ قارىسام، شەھەرنى قورشىۋالغان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. ئۇلار چېكىنىپ كەتكەنىدى. ئوغلۇمنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ «جانپىدا غوجام» دېگەن نامى قالدى، ئانىسى ۋە خوتۇنىنىڭ تەلىپى بىلەن تېنىنى باغقا دەپنە قىلدىم.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ئېغىر بىر تىنىۋېلىپ يۈسۈپكە قاراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ ئىككى ھەپتە ئۆتمەي، بەش تۈمەن لەشكەر بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ھەم سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغۇللىرى يېتىپ كېلىشتى. ئۇچ كۈنلا ئارام ئېلىۋېلىپ، ئۆز قوشۇنىغا

① قارغۇي ـــ كۆزىتىش مۇنارى.

ئوردۇكەنتتىكى ئاھالىلەردىن قوشۇلغان ئىككى تۈمەن پىدائىيلار بىلەن بىللە ئاتلاندى. شۇ ماڭغانچە يېڭى ھىسار قەلئەسىنى بېسىپ ياتقان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى سۇر ـ توقاي قىلىپ قاغىلىققا يېتىپ بېرىپتۇ. جەڭ قىلىپ ـ قىلىپ قاراقاش دەرياسىدىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلۇم ئابدۇجاپپارنىڭ ئېغىرئاياغ بولۇپ قالغان خوتۇنى يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ ئۇدۇنىنى ئالغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلگەندە قوشكېزەك ـــ بىر ئوغۇل، بىر قىز تۇغقانىدى. بالىلار دۇنياغا كۆز ئېچىپلا يېتىم بولۇپ قالدى. خوش، چوقتى رىشىت دارغا ئېسىلىپ، ئۇدۇن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. مۇسا بەگتاش بۇغراخان زامانىدىن باشلىنىپ، قىرىق يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان خوتەن ئۇرۇشى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى ... ـــ ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ سۆزىنى توختاتتى.

3

ھەممەيلەن جىم ـ جىم ئولتۇرۇپ كېتىشتى. گويا دەل ـ دەرەخلەر ئىرغاڭشىپ شىلدىرلىمايۇاتقاندەك، قۇشلار سايرىمايۇاتقاندەك، يۇرەكلەر سوقمايۇاتقاندەك، كۆلدىكى بېلىجانلارمۇ پىلتىڭلاپ ئويناماي سۇ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كەتكەندەك ئىدى ... ھېچكىممۇ بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ۋەقە، ھادىسىلەر كىشىگە قاتتىق تەسىر قىلسا ئەنە شۇنداق سۈكۈت پەيدا بولىدۇ. بۇنداق خىيالچان سۈكۈت كۆڭۈلدە يېڭى ئارزۇ ـ تىلەك پەيدا قىلىپلا قالماي، تۇيغۇ، ھېسسىياتنىمۇ يېڭىلايدۇ. تەپەككۇرنى، ئەقىل ـ ئىدراكنى ئۆزگەرتىدۇ. ئەقىلنىڭ بىرىنچى، يا ئىككىنچى ۋە ياكى ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلىپ، كۈتمىگەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ.

ئەقىلنىڭ بىرىنچى دەرۋازىسى ھەمىشە ئوچۇق بولۇپ،

كۈندىلىك تۇرمۇشنى باشقۇرىدۇ، ھەممە سۆز ـ ھەرىكەت ئاشكارا، تەبئىي بولىدۇ.

ئەقىلنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى گاھىدا يېرىم ئوچۇق، گاھىدا يېپىق بولۇپ، ئوچۇق بولىدىغان چاغلىرى كەمدىن ـ كەم بولىدۇ. ياخشىلىق، يامانلىق ئىككىنچى دەرۋازىدىن چىقىدۇ. بۇ دەرۋازا يېپىق ۋاقىتتا تۇرمۇش ئادەتتىكىچە ئۆتۈۋېرىدۇ. يېرىم ئېچىلغان پەيتلەردە ياخشى نىيەتتىن يوكسىلىش، يامان نىيەتتىن تۆۋەنلەش بولىدۇ. بۇ چاغدا كىشى باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىدۇ ياكى يامانلىق قىلىدۇ، ئۇنتۇلغۇسىز ئىشلار يۈز بېرىدۇ.

ئەقىلنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئاسان ئېچىلمايدىغان سېھىرلىك دەرۋازىدۇر. كۆپ ئادەملەر ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ئەقىلنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ ئۆمرىدە بىرنەچچە قېتىم يېرىم ئېچىلىپ ياكى پۈتۈن ئېچىلىپ، جەمئىيەتتە بىردىنلا كۆزگە كۆرۈنىدۇ، تالانتى نامايان بولىدۇ، ئىشلىرىدا مۆژىپەقىيەت قازىنىدۇ ۋە ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە ئۆزىنى، باشقىلارنى كۈتۈلمىگەن بالا ـ قازالارغا گىرىپتار قىلىدۇ. ئەقىلنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى پۈتۈن ئېچىلغان بەزى ئەھۋاللاردا كىشىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدىغان قابىلىيەت ئاشكارىلىنىشى، ئىنسانىيەتكە پايدىلىق كەشپىياتلار ئوتتۇرىغا چىقىشى، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال، پەۋقۇلئاددە شارائىت مەيدانغا كېلىپ، زامان ـ ماكاندا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن. ئابدۇجاپپارنىڭ جان پىدالىق روھى ئەقىلنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلىش بىلەن پەيدا بولغان پىداكارلىق روھىدۇر.

يۈسۈپ سۈكۈتتىن باش كۆتۈردى. ئۇنىڭ قاينىغان قانلىرى تومۇرلىرىدا ئۆركەش ياسىغانىدى، قوش قەبرىگە تىكىلگەن كۆزلىرىدە چەكسىز ئىپتىخار، ھۆرمەت نۇرلانماقتا ئىدى.

ـــ ئۇستاز، ـــ دېدى ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا، ـــ جاسارەتلىك ئابدۇجاپپار ئاكىنىڭ ئۆلۈمى دۇنيادىكى

بارچه شەرەپلىك ئۆلۈملەردىنمۇ ئۇلۇغ ئۆلۈم بوپتۇ. بۇنداق قازا قىلغان ئادەم ئۇ دۇنيادا جەننەتتە، بۇ دۇنيادا سانسىز قەلب ساربيدا ياشايدۇ. بۇ چاغقىچە ئوقۇغان بارلىق كىتاب، ئاڭلىغان ھەممە گەپ ـ سۆزدىن بۇگۈنكىدەك چوڭقۇر تەسىرلەنمىگەنىدىم. ئوردۇكەنتكە كېلىپ روھىمغا روھ، ئەقلىمگە ئەقىل قوشۇلدى. ئەمدى ئىككىنچى ئوغۇللىرى ئابدۇغاپپار ئاكىنىڭ ۋاپاتى توغرۇلۇقمۇ سۆزلەپ بەرسىلە، يېڭى ساۋاق، يېڭى ھېكمەتتىن كۆڭۈل دەشتىمنى ئاۋات قىلاي.

ــ بىز، مەرھۇم ئىككى ئاغىنىز ھەقىقىدە ئۆزلىرى ۋە باشقىلاردىن كۆپ ئاڭلىغان بولساقمۇ، ئىنسانىنىڭ خىسلەت ـ پەزىلىتى، ئالەمنىڭ سىر ـ ھېكمىتىگە بولغان قىزىقىشىمىز پەسەيگىنى يوق، بەلكى ئاڭلىغانسېرى كۆچەيمەكتە. يۇسۇپ ئاكىمىزنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشى ــ بىزنىڭمۇ تەلىپىمىز، ئۇستاز، سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا، ــ ئۆتۈندى مەھمۇد تېگىنىمۇ يۇسۇپتەك قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ.

ــ سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز. پېقىر شاگىرتلىرى بۇ قوش قەبرە ئارىسىدا بىر يېڭى يولنى كۆرگەندەك بولۇۋاتىمەن، ــ دېدى مەك ئېغىز گەپ ئورنىغا بىر ئېغىز سۆز قىلىدىغان ھەسەن تېگىن ئالتۇن ئوتۇغات ۋالىلداپ تۇرغان بېشىنى ئېگىپ.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ غەم ـ قايغۇ تولغان بېشىنى ئاستا لىڭشىتتى.

ــ ماقۇل بالىلىرىم، سۆزلەپ بېرەي، ــ ئۇ ئىككىنچى ئوغلى توغرۇلۇق گەپنى باشلىدى، ــ بايا دېگىنىمدەك، ئوغلۇمنىڭ كىچىكى بولغان ئابدۇغاپپار تىرىشچانلىقى، ئىگىلىگەن بىلىمنىڭ كۆپلۈكى، پەزىلىتى بىلەن داڭق چىقارغاندى. ئاكىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىلىم ئىگىلەشكە تېخىمۇ بېرىلىپ كەتتى. مۇدەررىسلەر، جۈملىدىن پېقىرمۇ ئۇنىڭ سوئاللىرىغا قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدۇق. بۇنى بىلگەن تۇيغۇن ئوغلۇمنىڭ بىلىمگەن،

چۈشەنمىگەنلىرىنى بىزدىن سورىماي كىتابلاردىن ئۆگىنىشكە، پىكىر قىلىپ سىر ـ ھېكمەتلەرنى يېشىشكە كىرىشكەنلىكىنى سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن بىلىپ سۆيۈندۈم. ئاۋامنىڭ تەلىپى، بۇغرا قاراخانىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇنى مۇدەررىسلىككە تەكلىپ قىلدۇق. ئوغلۇم ئون ئالتە يېشىدا مۇدەررىس بولدى. بارلىق تالىپلار ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى. ئۇنىڭدىن كىشىگە بىلىم يۇقاتتى، سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن ئېرىنمەيتتى. دەرسلەرنى ئېنىق، روشەن ئىبارىلەر، ئوخشىتىش، كىنايىلەر بىلەن تالىپلارنى قىزىتۇرۇپ جانلىق چۈشەندۈرەتتى. ھاردىم ـ چارچىدىم دېمەي كېچە ـ كۈندۈز دەرس تەييارلايتتى. «ئەقىل ئىشكىنى ئېچىش»، «ئادەم ۋە ئالەم»، «ئوقيا كىرىچىدىن دۇنياغا نەزەر» دېگەن ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ چىقىپ، پىكرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، شەيئىلەرگە بەرگەن باھاسىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلۇقى، قىلغان ھۆكمىنىڭ توغرىلىقىدىن بۇ ئوغلۇمغا بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتىم، ئىشەنچىم شۇنچە كۈچەيگەنىدى.

ئۇ شۇنداق شېرىن سۆزىدىن ئىدىكى، سۆزىنى بىر ئاڭلىغان ئادەم قايتا ـ قايتا ئاڭلاشقا تەشنا بولاتتى.

«ئاتا» دېدى ئۇ بىر كۈنى كەچقۇرۇن ئاكىسىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا، «مەن ئۆزۈمنى چۈشەندىم، بەك چولتا ئىكەنمەن»، «بۇ دەمگىچە ئۆزۈڭنى چۈشەنمىگەنمىدىڭ، ئوغلۇم؟» دېۋىدىم، «تەكرىنىڭ ئادەمنى ئۈستۈن قىلىپ يارالتقىنىغا لايىق تونۇشتا بولمىغان ئىكەنمەن» دېدى. «ئەمدىچۇ بالام؟» دېسەم، مۇنۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

مەنمۇ بىر ئالەم ئىكەنمەن چېتىگە يەتكىلى بولماس،
بەلكى بىر ئادەم ئىكەنمەن، ئالەمنى بەرسىمۇ تويماس.

شۇ ياڭلىغ ئالىم، زالىممۇ، شۇ ياڭلىغ شاھمۇ، گادايمۇ،
تۇتۇلۇپ قالار ئىكەن كۈن، يوشۇرالماي داغنى ئايمۇ ...

دەپ يىغلاپ كەتتى، كېيىن بىردىن يىغىسىنى توختىتىپ: «ئادەم دېگەن ئۆمۈرۈايەت كىيىنىپ بولالمايدىكەن، يۈيۈنۈپمۇ پاكلىنالمايدىكەن. ئەمما، ئاكام بۇنىڭ سىرتىدا» دېدى. «نېمىشقا ئوغلۇم؟» دەپ سورىسام، «ئاكام دىلىنىمۇ، جىسمىنىمۇ پاك تۇتۇپ، تەڭرىنى ئۆزىگە ئاشىق قىلغان مەرد، بۇنداق غۇبارسىز، بېجىرىم ئادەملەردىن يۈز يىل، مىڭ يىلدا بىرقانچىسى تۇغۇلۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئۇلار جاھان تەڭشىكىنى توغرىلاپ تۇرىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ئۇنتۇلغۇسىز سۆھبەتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سىردىشىش بولۇپ قالىدىغانلىقىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمەپتىمەن. ئىككى كۈن ئۆتۈپ ئائىلە بويىچە — ئابدۇغاپپار، ئىككى كېلىنىم، ئىككى نەۋرەم، ئىككى خىزمەتكار، بالىلىرىمنىڭ غەمگۇزار ئانىسى ۋە مەن شىكارغا چىقتۇق.

چوڭ ئوغلۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، قۇللىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلىۋەتكەنىدىم. ئىككى خىزمەتكارىم ھۆر ئادەملەردىن بولۇپ، ئىككى نەۋرەمنى باقاتتى. ئۇلارنى ئۆيدە قالدۇرۇشقا كۆڭلۈم ئۇنمىدى. تۇمەن دەريا ساھىلىنى بويلاپ ئاتلىق ئىككى سائەت غەربكە مېڭىپ بىر چىمەنزار توقايلىققا كەلدۇق. قۇش ئوۋلاشنى ياخشى كۆرىدىغان بالىلىرىمنىڭ ئانىسى كېلىنلىرى بىلەن يالىرىنى بەتلەپ بىر ياققا ماڭدى. ھايۋان ئوۋلاشقا خۇشتار بولغىنىم ئۈچۈن، كېيىك، توشقان ئۈچراپ قالار، دېگەن ئويدا مەن بىر ياققا ماڭدىم. ئوغلۇم ئابدۇغاپپار شىكار قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، تەبىئەتنىڭ سېھرىلىك مەنزىرىسىدىن ھۇزۇرلىنىپ، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ، ئۇچار قۇشلار بىلەن سىردىشىشنى مەقسەت قىلىپ چىققانلىقىدىن، كىتابنى قولتۇقىغا قىستۇرغىنىچە توقايلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتى. كەچ كىرىپ كەتكىنىنى بىلمەي قاپتىمەن. ھەممىمىز دېيىشۇالغان قاپاقتېرەك تۇۋىگە يىغىلدۇق. كېلىنلىرىم قېينىئانىسى بىلەن ئىككى قىرغاۋۇل،

بىر كەكلىك، ئىككى غازنى ئېتىۋاپتۇ. خىزمەتكارلار بىرقانچە توشقان، بىر كېيىك ۋە قۇشلارنى ئوۋلىشىپتۇ. مەنمۇ بىر كېيىك، ئىككى توشقاننى ئېتىۋالغانىدىم. قارىسام، ئابدۇغاپپار يوق. ئەرۋاھىم ئۇچتى. ئانىسى ئەنسىرىگىنىدىن ئولتۇرالماي قالدى. ھەممىز توقاي ئىچىگە قايتا ئاياغ باستۇق. ئۇزاق ئۆتمەي، بىر توپ باراقسان دەرەخ تۈۋىدە ئولتۇرغان ئابدۇغاپپارغا كۆزۈم چۈشتى. «بالام!» دەپ تۇۋلىدىم، جاۋاب بولمىدى. يۈرىكىم قارتىتىدە قىلىپ، بارغىنىمچە مۈرىسىدىن تۇتۇپ تارتىۋىدىم، يىقىلىپ چۈشتى. «جېنىم ئوغلۇم!...» دەپ ئانىسى ئۆزىنى ئۈستىگە تاشلىدى. قارىسام، يەلكىسىگە يا ئوقى سانجىقلىق تۈرۈپتۇ. يۈرىكىنى تىڭشىسام توختاپ قالغانىكەن. ئانىسى: «ئاھ خۇدا، بۇ نېمە كۆرگۈلۈك!» دەپ يىغلاپ ھوشىدىن كەتتى. ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالمىدىم. چوڭ ئوغلۇمنىڭ ئۆلۈمى ئۆزۈمنىڭ، ئەلنىڭ رازىلىقى بىلەن بولغاچقا چىداپ كۆزۈمدىن ياش چىقارمىغانىدىم. قۇرت ـ قوڭغۇزغىمۇ ئازارى تەگمەيدىغان كىچىك ئوغلۇمنىڭ بۇنداق تۈيۇقسىز قازا بولۇشى كۆزلىرىمدە تاشقىن پەيدا قىلىپ، بىر دەقىقە ئىچىدە ئۇمىد ـ ئىشەنچىمنى، ئارزۇ ـ تىلەكلىرىمنى ئېقىتىپ كەتتى. «ئاھ تاياڭچىم!» دەپ ئالدىمغا ئۇچرىغان دەرەخنى قۇچاقلاپ زار ـ زار يىغلىغىنىم ھازىرمۇ ئېسىمدە. كېچىچە يىغلاپ يول يۈرۈپ تاڭغا يېقىن ئۆيگە كەلدۇق. بۇ تۈيۇقسىز مۇسىبەتتىن خەۋەر تاپقان ئوغلۇمنىڭ قېيىنئاتىسى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ جىنازا ئالدىدا باش سىلىپ ماڭدى. يەتتە ياشتىن ـ يەتمىش ياشقىچە بولغان قەشقەر خەلقى چوڭقۇر قايغۇ ـ ھەسرەت ئىچىدە نامىزنى چۈشۈردى. ئاكىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلدۇق ... ـــ ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ ئاۋازى بوغۇلۇپ قالغاندەك خىرىلداپ چىقتى، كۆز ياشلىرى ئاپپاق ساقىلىغا ئېقىپ چۈشتى. قەبرىلەرگە قارىغىنىچە ئاھ چېكىپ دېدى، ـــ ئادەم بالىسى ئوقۇپ ـ ئۆگىنىپ پۈتۈن دۇنيانى بىلگەن بىلەنمۇ ئۆزىنى

قوغداشنى بىلمسە، ئەنە شۇنداق ھاياتىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇيا بالىلىرىم؟ ــ ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ شۇنداق دەپ جاۋاب كۈتۈپ، ئاۋۇال رەيھاندىنغا، شاھزادىلەرگە، ئاندىن يۈسۈپكە قارىدى.

ــ شۇنداق، ئۇستاز، ئۆزىنى قوغداشنى بىلمىگەن ئادەم ئانا ۋەتىنىنى، قوۋمىنىمۇ قوغدىيالمايدۇ. تەكرىم بەندىسىنى ھەرگىز بۇنداق ئەلەملىك كۈنگە قالدۇرمىغاي. ئۇستاز، مېنىڭچە، ئابدۇغاپپار ئاكا يوشۇرۇنغان قاتىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئەگەر ئۇ بىلگەن بولسا قارشىلىق كۆرسەتكەن، تاقابىل تۇرغان، ئۆزىنى قوغدىغان بولاتتى.

ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ يۈسۈپنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ باش لىڭشىتتى ۋە ياشلىرىنى سۈرتۈپ كۆڭلىدىكىنى ئېيتتى:

ــ بۇ سۆزلىرى ماڭا تەسەللى بەردى، بالام. سىلەردىن ئۆتۈندىغىنىم، بىلىكىلا ئۆگىنىپ قالماي، ئۆزۈڭلارنى قوغداشنىمۇ ئۆگىنىڭلار، نەسىل قالدۇرۇڭلار. بۇ ئوغلۇمنىڭمۇ خوتۇنى ئېغىرئاياغ، تىلىكىمگە يارىشا ئىككى ئوغۇل تەۋەللۇت قىلدى. خۇدايىم بىرىنى ئەكېتىپ ئىككىنى بەردى. قازاغا رىزا بولۇپ كۆز يېشىمنى توختاتتىم. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئوردىدىكى ئەڭ چېۋەر تۈتغاق①، ئىزچىلارنى ئىشقا سېلىپمۇ قاتىلنى تۈتالمىدى، بالىلىرىم. باغدىكى بۇ ئىككى قەبرە ئەنە شۇنداق پەيدا بولغان. ئۆيىمىزگە چىققان ئادەمنىڭ بۇ توغرۇلۇق سورىمايدىغىنى يوق. بەزىلەر بىر قېتىم، بەزىلەر نەچچە قېتىم ئاڭلاپمۇ يەنە سورايدۇ. مەنمۇ ئىرىنمەي دەپ بېرىپ كەلدىم ... شۇنچە يىللاردىن بېرى نەۋرىلىرىمۇ قاتارغا قېتىلىپ ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇشتى. بىراق، ئىقتىدار، قابىلىيەتتە تەڭتۇشلىرىدىن ئۈستۈن تۇرسىمۇ، تېخى ئاتىلىرىدەك كامال تاپقىنى يوق، ــ ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ نەزىرىنى قەبرىلەردىن

① تۈتغاق ــ تۈتقۇچى، ساقچى.

يۈسۈپكە يۆتكىدى، — بالام، سىلى بىلەن دىدارلىشىپ، چوڭ ئوغلۇمنىمۇ، كىچىكىنىمۇ كۆرگەندەك بولدۇم، كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالدى. كېتىشكە ئالدىرىماي ئوردۇكەنتتە بىر مەزگىل تۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

— ئۇستاز، پېقىرمۇ ئۆزلىرىدىن كۆپرەك تەلىم ئېلىشنى ئارزۇ قىلىمەنكى، ئۇمىدلىرىنى ھەرگىزمۇ يەردە قويمايمەن، — يۈسۈپ قول باغلاپ تۇردى.

كەچ كىرگۈچە پاراڭ ئۇزۇلمەي داۋام قىلدى. يۈسۈپ ھەسەن تېگىن، مەھمۇد تېگىنلەر بىلەن پېقىن تونۇشلاردىن بولۇپ قالدى. كەچكى شەپەق قەبرىلەر ئۈستىگە جۇلا تاشلىغاندا، ئۇلار باغدىن ئۇزاپ چىقتى.

ئون توققۇزىنچى باب

ئەلنى يىغلاتقان مۇسىبەت

1

ئىنساندا ئىرادە بولمىسا تىلەككە ھەرگىز يېتەلمەيدۇ. بۇنى بىلگەن يۈسۈپ قەشقەردە ئاز تۇرسۇن، كۆپ تۇرسۇن، تىرىشىپ ئۆگىنىپ كۆپرەك بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئىرادە تىكلىدى، بۇ ئويىنى ئاتىسىغا ئېيتىپ ماقۇل قىلدى. رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ بېغىغا چىقىپ كىرگەندىن كېيىن، تېخىمۇ ئىجتىھات بىلەن بىلىم ئىگىلەشكە كىرىشىپ كەتكىنىدىن خۇرسەن ئىدى. ئۇ يەنە بىر مەزگىل تۇرۇش قارارىغا كەلدى. بۇنىڭدىن ۋاقىپلاندۇرۇلغان بۇغرا قاراخانمۇ مەمنۇنلۇق بىلەن ئۇنى قوللىدى:

— ئۇلۇغ ھاجىم، ئوردۇكەنت خاسىيەتلىك شەھەر. يەنە بىرنەچچە ئاي تۇرۇڭ، چاڭئەندىن كېلىدىغان مالىلىرىڭىز كەلسۇن. يۈسۈپمۇ ساچىيە مەدرىسىسىدە بىلىك بۇلىقىدىن چاڭقىنى قاندۇرۇۋالسۇن. نېمىگە شۇنچە ئالدىرايسىز؟ ئوغلۇم مۇھەممەد ئارسلانخاندىن غەم يېمەڭ، ئۇ ئەلنى تىنچ باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

رەيھانىدىن دەررۇ جاۋاب بەرمىدى، «شۇنداق» دەپ دېسە يالغانچىلىق قىلغان بولاتتى. ئەل تىنچ، بايلىقات تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئېدىل①نىڭ

① ئېدىل — ۋولگا دەرياسى.

جەنۇبىدىن ئالاتاۋغىچە①، مىڭلاقتىن ئامۇ، سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان كاتتا زېمىننى سوراۋاتقان مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ ئەل بىلەن كارى بولمايۋاتاتتى. ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئۆزلىرىنى ساداقەتمەن كۆرسىتىپ كۆز بويامچىلىق قىلىۋاتقان رەقىبلىرىگە تۇتقۇزۇپ قويۇۋاتانلىقىنى ئېيتسا، بۇغرا قاراخان ئىشەنمىكىن، بۇنى قەشقەرگە كېلىپلا ئېيتماقچىدى، بىراق كېسەل بولغاچقا ئېھتىيات قىلىپ ئارقىغا تارتقانىدى، مانا ئەمدى ئۇ ساقايدى، ئەھۋالدىن ۋاقىپلاندۇرسا كۆڭلىمۇ ئارامغا چۈشەتتى.

— جىمىپ كەتتىڭىزغۇ هاجىپ، قۇزغۇردۇ تىنچ ئەمەسمۇيا؟ كېلىشىڭىزدىكى مۇددىئا مەن بىلەن دىدار كۆرۈشۈش، سودا ئىشى ۋە يۈسۈپنى سەير قىلدۇرۇشلا بولمىسا كېرەك. راستىنى دېسەم، سىلەرنىڭ دىدارىڭلار شىپالىق دورىغا ئوخشاش كۈچ ۋە روھ بەخش ئېتىپ بىر ئوبدان بولۇپ قالدىم. ئەگەر مېنى ۋاقىپلاندۇرۇشقا تېگىشلىك مەسىلە بار بولسا كېچىكتۇرمەي ئېيتىڭ، — يۈسۈپ قادىرخان تەڭدىن تولىسى ئاقارغان ئۇزۇن ساقىلىنى سىقىملاپ تۇرۇپ جاۋاب كۈتتى، ئۇنىڭ چىرايىدىكى مەنۇنلۇقتىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

— ئاباي، پەيتى كەلگەندە ئەھۋالنى ئاشكارىلىماسلىق — پادىشاھقىمۇ، ئەلگىمۇ زىيان كەلتۈرىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالدىن مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۇرسىلە، — يۈسۈپ ئاتىسىنىڭ ئىككىلىنىپ قېلىۋاتقىنىنى بىلىپ، ئەھۋالنى يەنە كېچىكتۈرمەي ئېيتىشقا دەۋەت قىلدى.

— چاپسان دەڭ هاجىپ، سىز بۇنداق ئەمەس ئىدىڭىزغۇ، مېنى بىئارام قىلماڭ، — دېدى بۇغرا قاراخان جىددىيلىشىپ.

ھەرقانداق ئىشتا ئالدىراڭغۇلۇق قىلمايدىغان رەيھاندىن يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ پۈتۈنلەي ساقىيىپ كەتكىنىدىن دەرگۇمانىدا

① ئالاتاۋ — شىنجاڭ بىلەن قازاقىستان چېگرالىرىدىكى تاغ.

ئىدى. يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئادەم قىل چاغلىق كۆڭۈلسىزلىكنى كۆتۈرەلمەيدۇ، ئوغلىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقسا بەرداشلىق بېرەلەرمۇ؟ رەيھاندىن شۇڭا ئىككىلىنىپ قالغاندى، ئەمدى ئېيتمىسا بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىپ ئېغىز ئاچتى:

ــ ئالىيلىرى، پېقىرنىڭ سودا ئۇچۇن ياكى ئوغلۇمنى سەيرىلدۇرۇش ئۇچۇنلا كەلمىگىنىم راست. لېكىن، بىتاپ بولۇپ قالغانلىقلىرىنى كۆرۈپ، كېلىشىمدىكى ئەسلىي مۇددىئانى ئېيتىشقا پېتىنالمىغانىدىم ...

رەيھاندىن مۇھەممەد ئارسلانخان قۇزغۇردۇغا كەلگەندىن بېرىقى ئەھۋاللارنى تولۇق مەلۇم قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان جىم ئولتۇرۇپ ئاڭلىدى، گەپ قىلمىغان بىلەن، بۇرۇت ـ ساقاللىرى ئارىسىدىكى لەۋلىرى قىمىرلاپ، ماڭلاي تومۇرلىرى لوقۇلداپ كەتتى، تاتارغان يۈزلىرى بارا ـ بارا سارغىيىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ تۇرغان يۈسۈپ ئاتىسىنىڭمۇ ئەندىشە قىلىۋاتقىنىنى ئۇنىڭ بۇغرا قاراخانغا تىكىلگەن ئەنسىز كۆزلىرىدىن چىقىپ تۇرغان تەشۋىشتىن بىلدى. يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ قالمىسا ئىدى، دەپ ئويلاپ ئۆزىمۇ ئەنسىرەپ قالدى.

بۇغرا قاراخان ئاخىر زۇۋان سۇردى:

ــ مەن ئۇنى ناھايىتى باتۇر، قولىدىن ئىش كېلىدۇ، دەپ بىلەتتىم، مەرەز خوتۇنىنىڭ دامىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ ـ دە، بەچچەغەر ... ۋاي، ۋاي ... ــ يۈسۈپ قادىرخان تەختىنىڭ يۆلەنچۈكىگە باش قويۇپ قاتتىپ قالدى.

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى! ــ رەيھاندىن چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ تەخت يېنىغا باردى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بېشىنى يۆلەپ تۇرۇشىغا، سۇلايمان ئارسلانخان سارايغا كىردى.

ــ ئاتامغا نېمە بولدى؟ ــ سۇلايمان ئارسلانخان ئۆندەرىگەندەك ئالدىراپ كېلىپ سورىدى ۋە بۇغرا قاراخانىنىڭ تونىنىڭ پەشلىرىنى قايرىپ يۈرىكىنى تىڭشىدى، يۈرەك شىددەت بىلەن ناھايىتى تېز سوقۇۋاتاتتى.

— سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى، دەرھال ئاتاساغۇنىنى چاقىرتىش كېرەك، — دېدى رەيھانىدىن. يۇسۇپ ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى. بۇغرا قاراخان قول - پۇتلىرى ئۆيۈشۈپ قالغاندەك تۇگۈلۈپ، كۆز چاناقلىرى يوغىناپ، بەدىنى سلكىنىپ - سلكىنىپ بىردىن تىترەشكە باشلىدى.

قورقۇپ كەتكەن رەيھانىدىن دېمىسەم بوپتىكەن دەپ پۇشايمان قىلدى.

يۇسۇپ باش تېۋىپ ئەبۇ ھارىس كاشغەرىنى باشلاپ كىرگەندە، رەيھانىدىن بۇغرا قاراخانىڭ پۇت - قوللىرىنى ئۇۋۇلاۋاتاتتى.

— ئاپا، قانداقراق؟

— ئاللا بىلىدۇ، بالام، بايىقىدىن ياخشى بولۇپ قالغاندەك تۇرىدۇ، — رەيھانىدىن ئوغلىغا جاۋاب بېرىپ تېۋىپقا قارىدى، — ئاتاساغۇن جانابلىرى، بىر ئوبدان ئولتۇرغان خاقانىمىز كۆز تەگكەندەك ئۆزگىرىپ قالدى، ئەنسىرەپ يۇرىكىمىز قېپىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولدى، كۆرۈپ كۆڭلىمىزنى ئارامغا چۈشۈرگەن بولسىلا ...

ئەبۇ ھارىس كاشغەرىي يۇسۇپ قادىرخانىڭ تومۇرىنى تېكشاپ تەكشۈرۈشكە كىرىشىپ كەتتى. ئالاھازەل ئون بەش مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن، كۆز ئۇزمەي سەپسېلىپ تۇرغان سۇلايمان ئارسلانخانغا قاراپ باش چايقىدى:

— ئەھۋالى ئېغىر، يۇرىكىنىڭ سوقۇشى پەۋقۇلئاددە تېز، سوقۇشىمۇ رىتىمسىز، بىر ئىش قاتتىق تەسىر قىلغانىدەك تۇرىدۇ، يۆتكەشكە، گەپ سوراشقا، ھەرىكەتلەندۇرۇشكە بولمايدۇ، سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈرۈپ تۇرۇشسىلا. قان باش تەرەپكە تەپكەندەك تۇرىدۇ، پېشانە تومۇرىدىن بىرئاز قان ئالىمەن، ئاللا شىپالىق بەرسە ئەجەب ئەمەس.

ئەبۇ ھارىس كاشغەرىي تېزلىكتە بۇغرا قاراخانىڭ پېشانىسىدىن بىرئاز قان ئالدى. يۇسۇپ ئېڭىشىپ پىيالىدىكى

قارامتۇل، قويۇق قانىنى كۆردى.

ــ ئىنسانىنى قان تۇتۇپ تۇرىدۇ، قان سۈيۈلۈپ كەتسە بەدەن ئاجىزلىشىدۇ، قويۇلۇپ كەتسە سەپرا ئۆرلەپ ئادەم تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىدۇ ـ دە، قان تومۇر يېرىلىش، مېڭىگە قان چۈشۈشتەك خەتەرلىك كېسەللەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. خاقانىمىزنىڭ قېنى قويۇقلىشىپ، يۇرەك، مېڭە قان تومۇرلىرى تارىيىپ كەتكەنلىكىدىن، قان يېتىشمەي يۇرەكنىڭ سوقۇشىنى تېزلەشتۈرۈۋەتكەن، سەپراسىنى ئۆرلىتىپ، مېڭىنىڭ چىڭقىلىپ ئاغرىپ كېتىشى بىلەن هوشىنى يوقاتقان. ئەهۋال خەتەرلىك، قان ئالدىم، يەنە بىرئاز كۈتەيلى. سىز بالام، خاقان ئالىيلىرىنىڭ پۈتىنى ئۇۋۇلاڭ، مەن چېكسىنى تۇتاي، ــ دېدى ئەبۇ هارىس كاشغەرىي كېسەل ئەهۋالىنى سۆلايمان ئارسلانخانغا مەلۇم قىلىپ. ئۇ تونىنى سېلىۋېتىپ يۇسۇپ قادىرخان ئالىيلىرىنىڭ چېكسىنى يېنىك ئۇۋۇلاشقا كىرىشتى، يۇسۇپ پۈتىنى ئۇۋۇلاشقا تۇتۇندى. شۇ چاغدا هۆمۈدەپ كىرىپ كەلگەن هەسەن تېگىن بىلەن مەهمۇد تېگىن:

ــ خاقان بوۋامنىڭ ئەهۋالى قانداقراق؟ ــ دەپ سوراشتى.

ــ قارىغاندا، ئۇزاققا قالماي هوشىغا كېلىپ قالىدىغانىدەك تۇرىدۇ، شاهزادىلىرىم، ــ دېدى ئەبۇ هارىس كاشغەرىي خاقانىنىڭ سارغىيىپ كەتكەن چىرايىغا قان يۈگۈرۈۋاتقانلىقىغا زەن قويۇپ.

ــ تەڭرىم، بوۋامنىڭ كېسىلىگە ئۆزۈڭ شىپالىق بەرگەيسەن، سەن هەممىگە قادىر ئۇلۇغ هاكىم سەن، ــ دەپ ئىلتىجا قىلدى مەهمۇد تېگىن ۋە بوۋىسىنىڭ تومۇرلىرى كۆپكەن قوللىرىنى ئۇۋۇلاشقا كىرىشتى. هەسەن تېگىننىڭ كۆزلىرىدە ياش لىغىلداپ تۇراتتى، ئۇمۇ بوۋىسىنىڭ بىر پۈتىنى ئۇۋۇلاشقا باشلىدى. سۆلايمان ئارسلانخان ئوغلىنىڭ كۆزىگە ياش ئالغىنىنى كۆرۈپ: «بوۋىسىغا بەك ئامراق بۇ بالامنى يۆلەنچۈكىدىن ئايرىمىغىن خۇدايىم» دەپ ئىچىدە ئىلتىجا قىلدى. بۇ ۋەلىئەهدىمۇ ئاتىسىغا ناهايىتى هېرىس ئىدى. ئۇنىڭ

تەشۋىشى كۈچەيمەكتە ئىدى، ئۇ نەزىرىنى ئاتىسىدىن ئۈزمەي تەخت يېنىدا تۇردى.

يۈسۈپ قادىرخان كۆزلىرىنى ئاستا ئاچتى، چىرايىدىكى سېرىقلىق يوقىلىپ ئەسلىگە كەلگەنىدى. ئەبۇ ھارىس كاشغەرىي تۇتۇپ كۆرۈپ، تومۇرىنىڭمۇ ئاستىلىغانلىقىنى بىلدى، ئۇستىدىن ئېغىر يۈك ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىك تىن ئالدى.

— ياخشى بولۇپ قالدىلىمۇ، ئالىيلىرى؟ — سورىدى ئۇ كۆڭلى ئارامىغا چۈشۈپ.

— ئەلھەمدۇلىللا، ھەكىم، — بۇغرا قاراخان بېشىنى كۆتۈرۈپ تەختتە رۇسلىنىپ ئولتۇردى، — نېمە ئىش يۈز بەردى، ھەممىڭلار جەم بولۇپ قاپسىلەرغۇ؟ — ئۇنىڭ ئاۋازى بوش ئىدى.

— سۆزلەۋېتىپ ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىپ قالدىلا، شۇنىڭ بىلەن ...

— توختاڭ، ھاجىپ، — بۇغرا قاراخان رەيھانىدىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى، ئاۋازىمۇ چىڭراق چىقتى، — ھە، شۇنداق ... بايا مەن سۆزلەۋاتاتتىم، ئەمدى يادىمغا كەلدى.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، ئەمدى ياخشى بولۇپ قالدىلا، ئىلاھىم ئۆمۈرلىرىگە ئۆمۈر قوشقاي، — دېدى رەيھانىدىن خاقانىڭ خىيالچان چېھرىگە بېقىپ، — ئۆزلىرىنى بىئارام قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن كەچۈرگەيلا.

— سىز مېنى بىئارام قىلغان بىلەن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئاۋامنى بىئارامچىلىقتىن ساقلاپ قالماقچى بولدىڭىز، بۇنىڭ ئۈچۈن سىزگە كاتتا ئىنئام بەرسەم ئەرزىيدۇ، — يۈسۈپ قادىرخان سەل توختاۋلىپ ئېغىر تىن ئالدى ـ ده، سۆزىنى ئاستا داۋاملاشتۇردى، — ئوغلۇم توغرۇلۇق دېگەنلىرىڭىز مېنى نېمىشقا ئەندىشىگە سالمىسۇن؟

— شاھ ئاتا، قايسى ئوغۇللىرى ئۇ سىلىنى مۇنچە بىئارام قىلغان؟ — سۇلايمان ئارسلانخان چۆچۈگەندەك ئىختىيارسىز

سوربدی قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ.

— مۇھەممەد ئارسلانخان!

— ئىنىم سۆزلىرىنى ئاڭلايدۇ، شاھ ئاتا.

— سۇلايمان! — يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭغا تىكىلدى.

— لەببەي، شاھ ئاتا.

— ئۇچ كۈن ياخشى تەييارلىق قىلىپ قۇزغۇردۇغا قاراپ يولغا چىقسىلا!

— ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن، شاھ ئاتا.

— سىلى مېنىڭ تەخت ۋارىسىم، يارلىقىمنى قۇزغۇردۇغا ئېلىپ بېرىپ، مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ ئورنىغا ئېلىكخان بولۇپ، ئۇنى ئوردۇكەنتكە قايتۇرۇۋەتسىلە. ئۇنىڭ يېنىمدا تۇرغىنى ياخشىدەك قىلىدۇ، بولمىسا خاتىرجەم بولالمىغۇدەكمەن.

— پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن، شاھ ئاتا.

— سىلىنى ئاللاغا تاپشۇردۇم، بالام. بەش مىڭ سىپاھ بىلەن يولغا چىقسىلا.

— خۇداغا ئامانەت، ئاتا، ئۆزلىرىنى ئاسرىسىلا.

سۇلايمان ئارسلانخان يارلىقنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

يۈسۈپ قادىرخان ئوغلىنىڭ كەينىدىن قارىغىنىچە كۆكرىكىنى تۇتۇپ قالدى، ئۇنىڭ يۈرىكى سانجىلىپ ئاغرىپ كەتكەندى.

— ئالىيلىرى، نېمە بولدىلا، يۈرەكلىرى سېلىپ كېتىۋاتامدۇ؟ — ئەبۇ ھارىس كاشغەرىي خاقاندىكى ئۆزگىرىشنى بايقاپ سوربدى.

— ھېچنېمە بولمىدىم، ئەمچى باشى، بىردەم ئۆز ھالىمغا قويۇڭلار، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە يۆلىنىپ.

بۇغراخان سارىيىنى جىمجىتلىق باستى. ۋاقىت قىيام بولغاندى. رەيھاندىن ئوردا سارىيىغا كىرگىنىگە تۆت سائەت بولغىنىنى قىياس قىلدى. بۇ ۋاقىت تەشۋىش ـ ئەندىشە بىلەن

ئۆتتى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چىقىپ كېتىشى بىلەن كېسەل كەينىگە يانغاندەك بولدى. يۈسۈپ قادىرخان قوللىرىنى كۆكسىگە باسقىنىچە كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى. چىرايى يەنە سارغىيىپ، چېكىلىرىدە تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى. گەرچە بايىقىدەك بېشى قوشۇلۇپ ئاغرىمىغان بولسىمۇ، يۈرىكى قىسىلغاندەك مۇجۇلۇپ كېتىۋاتاتتى.

«خاقانغا يەنە نېمە بولغانىدۇ؟ مېنى سۇلايمان ئارسلانخانغا ھەمراھ بولۇپ بىللە يولغا چىقىڭ دەمدىكىن دېسەم، بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمايلا ئۆزگىرىپ قالدى. تەخت ۋارىسى بىلەن قۇزغۇردۇغا بىللە بارسام ياخشى بولاتتى ...»

— ھاجىپ، سىز ئوغلۇم بىلەن بىللە كېتىپ قالماڭ، يەنە مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بار، — دېدى بۇغرا قاراخان كۆزىنى بىردىن ئېچىپ.

— ئالىيلىرى، ئىجازەتلىرىسىز يانلىرىدىن ھېچ يەرگە كەتمەيمەن.

بۇغرا قاراخان يەنە جىم بولۇپ قالدى.

— ئالىيلىرى، ئۆزلىرىنى قانداق سېزىۋاتىدىلا؟ — سورىدى ئەبۇ ھارىس كاشغەرىي ئېڭىشىپ.

كۆزىنى ئاچقان بۇغرا قاراخان:

— بايىاتىن يۈرىكىمگە بىر نەرسە سانجىلغاندەك بولۇپ ئاغرىپ كېتىۋىدى، ھازىر خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم، ئەمچى باشى.

— ئالىيلىرى، ئەمچىخانىدا يەنە بىر مەزگىل داۋالانمىسىلا بولمايدۇ، ئەل بەختىگە سالامەت بولۇشلىرى زۆرۈر، — دەپ ئۆتۈندى ئەبۇ ھارىس كاشغەرىي.

— ماقۇل، بىر مەزگىل ئەمەس، بىرنەچچە كۈن داۋالىناي.

— تېز ئەسلىگە كېلىشلىرىنى ئاللادىن تىلەيمىز، — دېدى رەيھانىدىن خاقانىڭ تەختىنى چۈشۈشىگە ياردەملىشىپ.

يۈسۈپ قادىرخان مېڭىپ سارايدىن چىقتى، پادىشاھ ھارۇنىغا ئولتۇرۇپ ئەمچىخانىغا باردى، كېسىلى بولسا

كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىپ كەتتى. تايانغۇلار كېچىشى بالاساغۇن، بارسغان، سەمەرقەنتلەرگە چاپارمەن ماڭدۇردى. يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن قەشقەردە يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى.

2

قەشقەرنىڭ ئىسسىق ياز ئايلىرى باشلىنىپ ئۈجمە ئىككىنچى قېتىم مەي بولدى. گىلاس، ئۆرۈك، چىلگە، شاپتۇل، توغاچ، ئاق كۆكچى ئارقا ـ ئارقىدىن بازارغا كىردى. ھەر خىل مېۋىلەر كوچا ـ كويلارغا تولۇپ كەتكەندەك، رەستە ـ دۇكانلارغا ھەر يانداىن كەلگەن يۈك، يىپەك، يىپ رەختلەر توشۇپ كەتتى. رەيھاندىنىڭ چاڭئەن، ھىندىستان، پارس، ئەرەب دىيارلىرىدىن كېلىدىغان مالىلىرىمۇ كەينى ـ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ قەشقەر بازارلىرىنى قىزىتىۋەتتى. ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن يۈسۈپ بىلەن ئوردا ئەمچىخانىسىغا بېرىپ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى يوقلاپ دىۋانخانىغا كىرەتتى ۋە نائىب بۇغرا قاراخان يېنىدا بولاتتى. يۈسۈپ ساچىيە مەدرىسەسىگە بېرىپ ئۇستازلاردىن دەرس ئالاتتى.

ئىككى ئاكىسى بولمىغاچقا، كەنجى ئوغۇل مەھمۇد ئارسلانخان نائىب خان بولۇپ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتاتتى. مەجەزى چۈس بولغان بۇ شاھزادە بەزى ئىشلارنى يېنىكلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىۋېتەتتى. شۇڭا، يۈسۈپ قادىرخان سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلگۈچە رەيھاندىنىڭ كەتمەي تۇرۇشىنى، باش مۆھۈردار بولۇپ ئوردىدا خىزمەت قىلىشىنى تەۋسىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بالاساغۇنغا قايتىپ كېتىشى تېخىمۇ ئارقىغا سۈرۈلدى.

يۈسۈپ چۈش ۋە كەچقۇرۇنلۇقى ئاتىسى بىلەن بىللە بولاتتى، قولىدىن كىتاب چۈشمەيتتى، كۈندىن ـ كۈنگە بىلگەنلىرى، تونۇشلىرى كۆپىيىپ نەزەر دائىرىسى كېڭەيمەكتە ئىدى.

هۇسەيىن ئىبنى خەلەپتىن تىل ـ ئەدەبىيات، مەنتىقە، مۇھەممەد ئەل كاشغەرىيدىن تارىخ، پەلسەپە، باشقا مۇدەررىسلەردىن ئىلمىي نۇجۇم، تېببابەت، ھېسابات، مۇزىكىغا ئائىت بىلىملەر بويىچە دەرس ئالاتتى، سەيلە ـ سایاھەتكە، شىكارغا چىقىشقىمۇ ۋاقتى يەتمەيتتى. پەقەت ئاتىسى بىلەن كۇندە دېگۇدەك ئەمچىخانىغا بېرىپ بۇغرا قاراخاننى يوقلاپ تۇراتتى، خالاس.

يەنە بىر ئاي ئۆتۈپ كەتتى. ئەنجۇر پىشتى. قارا كۆكچىنىڭ شاپىقى يەرگە چۈشتى. سايە ـ سالقىنى ھۇزۇرلۇق تۇمۇز كىردى.

يۇسۇپ بۇگۇن مەدرىسەدىن كەچرەك يانىدى. تۇڭرۇكلىرىگە ئەگمە چىقىرىلغان سالاسۇنلۇق پېشايۋاندا، ئۇنىڭ كېلىشىنى كۇتۇپ ئولتۇرۇشقان رەيھانىدىن بىلەن بەگتاش جالالىدىن كۇلۇمسىرەپ كىرىپ كەلگەن يۇسۇپنى يانلىرىدا ئولتۇرغۇزۇشتى.

ـــ ئوغلۇم، سىلى بەك خۇشالغۇ؟ ـــ دېدى رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭ ئاپتاپتەك ئېچىلىپ كەتكەن چىرايىغا زەن سېلىپ.

ـــ ئىمتىھاندىن ئەلا ئۆتۈپ، ئۇستازلارنىڭ مەدھىيەلىشىگە، ساۋاقداشلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتىم، ئابا.

ـــ قايسى دەرسلەردىن ئىمتىھان بەردىلە، بۆگۈ بىلگە يىگىت؟ ـــ سورىدى بەگتاش جالالىدىن غۇلامى ئېلىپ چىققان داستىخاننى ئۆزى سېلىپ.

ـــ تىل ـ ئەدەبىيات، پەلسەپە دەرسلىرىدىن. ئۇستازىم ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرى باشقىلار بىر يىلدىمۇ ئۆگىنىپ بولالمايدىغان بىلىكىنى بىر ئايدا ئىگىلەپ بولغانلىقىمنى ئېيتىپ، يەنە «ئەرەب، پارس تىللىرىنى مەندىنمۇ ياخشى بىلىدىكەنلا» دەپ ماختىدى. مەن تېخى ساۋاقداشلىرىمدىن ئارقىدا قالدىممىكىن، دەپ ئەندىشە قىلغانىدىم، ـــ يۇسۇپ سۆزىدىن توختاپ، ئاتىسىنىڭ غەمكىن ھالدا گېپىگىمۇ سەمىا بولماي يەرگە قاراپ ئولتۇرۇپ كەتكىنىدىن ئەجەبلىنىپ

سوردى، ــ ئابا، گېپىم سىلىگە ياقمىدىمۇ نېمە؟ ئاڭلىغۇلىرى كەلمىگەندەك تۇرىدۇ، دىتلىرىغا ياقمايدىغان سۆزلەرنى دەپ سالدىممۇيا؟

رەيھاننىدىن ئۇنىڭغا مېھرى بىلەن تىكىلىپ باش چايقىدى:

ــ يوقسۇ بالام، ئېيتقانلىرى پېقىرنى مەمنۇن قىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ تاپتا كۆلەلمەيمەن، تەبەسسۇم بىلەن سۆيۈنگەنلىكىمنى ئىزھار قىلالمايمەن، كۆڭلۈم ئارامدا ئەمەس.

ــ نېمىشقا، نېمە ئىش بولدى، ئابا؟

ــ بۇغرا قاراخانىمىز يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ سۆزدىن قالدى. چۈشتىن كېيىن ئۇنىڭ يېنىدا بولدۇم، بالام. ئوغۇللىرىغا تارتىشتىمۇ، كۆزىنى ئىشكتىن ئالماي ياتىدۇ. بارلىق خان جەمەتى، ۋەزىر، ئەمىرلىرى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ يابغۇ، ئارسلانخانلىرى، چاغرىبەگ، تارخانبەگلىرى ئەمچىخانا قورۇسىغا پاتماي قالدى. مەن بەگتاش جالالىدىن بىلەن سىلىنى خەۋەرلەندۇرۇپ، تونۇمنى يۆتكەۋېلىش ئۈچۈن كەلدىم.

ــ ئۇنداق بولسا نېمىشقا ئولتۇرمىز، ماڭايلى ئابا، ــ يۈسۈپ ئىتتىك ئورنىدىن تۇردى.

يۈسۈپ ئالدىراپ تامىقىنى يەپ ئەمچىخانىغا بارغىنىچە كېچىچە شۇ يەردە بولدى. ئەتىگەنلىك تاماقنى ئوردا ئاشخانىسىدا نۆۋەت بىلەن چىقىپ يەپ كىرىشتى. بۇغرا قاراخان ئىشكتىن كۆزىنى ئالماي پۈشۈلداپ ياتاتتى، گەپ قىلمايتتى، چىرايى سارغىيىپ، بۇرۇت ـ ساقاللىرى تىكەنلىشىپ قالغانىدى، كۆزلىرى يېرىم ئوچۇق ئىدى. باش تەرىپىدە توققۇز نەپەر قارىي سۈرە «ياسىن»نى بوش، لەرزان ئاۋاز بىلەن تىلاۋەت قىلىۋاتاتتى. مەھمۇد تېگىن، ھەسەن تېگىنلەر ئىككى يېنىدا قاراپ تۇرۇشاتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ يېتىپ داۋالىنىشى ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان بۇ ياتاقنى سۈرلۈك جىمجىتلىق قاپلىغانىدى.

يۇسۇپ ئاتىسى بىلەن چۈشتىمۇ ئۆيگە قايتمىدى. كۈن غەربكە قىيسايغان چاغدا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن مۇھەممەد ئارسلانخان، ھۈسەيىن تېگىنلەر كىرىپ كېلىشتى.

— خان ئاتا! — دەپ تەلمۈرۈپ قاراشتى ئۇلار. يېرىم يۇمۇق كۆزلىرى ئاستا ئېچىلغان يۇسۇپ قادىرخان پەرزەنتلىرىگە، نەۋرىلىرىگە مۆلدۈرلەپ ئۇزاق تەلمۈردى، ئۇ «پەرزەنتلىرىمنى بىر كۆرۈۋالسام» دېگەن ئارزۇسىغا يەتكەنىدى. خان بىر نېمە دېمەكچى بولۇپ گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىنى قىمىرلاتتى، لېكىن ئۈنى چىقمىدى، شۇ قارىغىنىچە بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلالماي ئۇ دۇنياغا جىممىدە كېتىپ قالدى ...

رەھىمسىز ئۆلۈم شۇنچە كاتتا پادىشاھنى بىر ئېغىز گەپ قىلىشقىمۇ ئامالسىز قالدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى!

— خان ئاتا!

سۇلايمان ئارسلانخان «ئاتام بىزگە تارتىشقان ئىكەن — دە» دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى، يۈرىكىدىن سىرغىغان ھەسرەت تامچىلىرى كۆزىدىن قۇيۇلدى ...

مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمۈلگەن رەيھانىدىن ئۆزىنى تۇتقان ھالدا ئاستا كېلىپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ شاھزادىلىرىگە تىكىلگىنىچە قېتىپ قالغان كۆزىنى سىيپاپ يۇمدۇرۇپ قويدى.

ھەسەن تېگىن، مەھمۇد تېگىنلەر ئامراق بوۋىسىدىن ئايرىلىپ قالغىنى ئۈچۈن زار — زار يىغلاشتى.

مۇھەممەد ئارسلانخان خان ئاتىسىنىڭ ۋەلىئەھدى بولغان ئاكىسىنى بالاساغۇنغا ئەۋەتىپ ئۆزىنى چاقىرتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى تېخى ئېنىق بىلمىگەچكە، ئۇنىڭ بىر ئېغىز گېپىنى بولسىمۇ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىيالمىغىنى ئۈچۈن ھەسرەت — نادامەت چېكىپ قالغانىدى.

بارسغاندىن كەلگەن ھۈسەيىن ئارسلانخان، بوۋىسى تەربىيەت قىلغان ئوغلى مەھمۇد تېگىنىڭ يامغۇردەك ياش

تۆكۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، نېمىشقا بۇرۇنراق كەلمىگەندىمەن، دەپ ھەسرەت چېكىپ ھۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى.

شاھزادىلەر، ۋەزىر ـ ئەمىرلەر ۋەلىئەھدى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئەمرى بىلەن، مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى ئوردىغا يۆتكەپ، ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى ئادا قىلىشقا كىرىشتى.

خانىش ئالتۇن تارىم ئەسما ئاغىچا بىكە بۇ ئېغىر مۇسىبەتنىڭ زەربىسىدە نەچچە قېتىم ھوشىدىن كېتىپ، يەنە ھوشىغا كەلدى. ئۇ خان جەمەتىدىكى ئاياللارغا باشچىلىق قىلىپ، ھەرەمنىڭ ئايۇان سارىيىدا ھازا تۇتۇپ يىغا ـ زار قىلىۋاتاتتى. جان ئۇزۇش ئالدىدا ئېرىدىن رازىلىق ئېلىۋالمىغىنى ئۈچۈن ھەسرەت چېكەتتى. كېچىچە ئوردىدا ھېچكىم ئۇخلىمىدى. ھۇسەين ئىبنى خەلەپ باشچىلىقىدا قىرىق قارىي خاس ھۇجرىدىكى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ مېيىتى يېنىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە يۈسۈپمۇ بار ئىدى.

چولپان تۇغىدىغان مەھەلدە، ھۇسەين ئىبنى خەلەپ دۇئا قىلىپ، ئوردىدىكى ئالاھىدە ياسالغان مېيىت يۇيۇش ئۆيىگە بۇغرا قاراخانىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ چىقتى. رەيھانىدىن، شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن مەخدۇم، خانلىق مەدرىسەنىڭ باش مۇدەررىسى جالالىدىن باغدادىلار تۇمەن دەرياسىنىڭ ئىسىتىلغان ئىللىق سۇيى بىلەن مېيىتنى يۇيۇپ كېپەنگە ئالدى.

بامدات نامىزىغا ئەزان چىقتى.

مېيىت ئاپپاق يوپۇق يېپىلغان جىنازىغا سېلىنغاندا، ئوردا، ھەرەمدە كۆتۈرۈلگەن يىغا ـ زاردىن ئاسمان ـ زېمىن لەرزىگە كەلدى.

جىنازىنىڭ ئالدىدا قارا تون كىيىپ، ئاق سەللە ئورىغان سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەد ئارسلانخان، مەھمۇد ئارسلانخان، ھۇسەين تېگىن، ھەسەن تېگىن، مەھمۇد تېگىن قاتارلىق

شاھزادىلەر، بۇغرا قاراخانىنىڭ جەمەتلىرى ماڭغانىدى، ھېچقايسىسى تاج كىيمىگەنىدى. بۇغرا قاراخان تاج ـ دۆلىتىنى تاشلاپ كېتىۋاتسا، بۇ مۇسىبەت كۈنىدە كىمنىڭ ئاللاغا يېقىن بولۇشنى خالىمىسۇن؟!

جىنازىنىڭ ئىككى يېنىدا قىرىقتىن سەكسەن نەپەر قارىي لەرزان ئاۋاز بىلەن قۇرئان تىلاۋەت قىلماقتا. سۇباشى، سانغۇنلار، كۆكئايىق، چاغرىبەگلەر، يابغۇ ـ تارخانبەگلەر ئېغىر مۇسىبەت ئىچىدە ئاياغ باسماقتا. جىنازىنىڭ ئارقىسىدا دۆلەت ئەربابلىرى، ئالىم ـ ئەدىبلەر، ھۆكۈما ـ تېۋىپلار، ياساۋۇل ـ نۆكەرلەر، ئوردا، ھەرەمنىڭ ئەر خىزمەتچىلىرى كەلمەكتە.

ئوردا ئالدىدىكى ئادەم دېڭىزى ئىچىدە جىنازا گويا ئاق يەلكەندەك ئۆزۈپ، قولدىن ـ قولغا ئۆتەتتى. يۈرەكلەرنى لەرزىگە سېلىپ، كۆزلەردىن ياش ئاققۇزاتتى.

ئاسمانمۇ قارا لىباس كىيىپ ئالەمنى مۇڭغا چۆمدۈرگەنىدى. دەل ـ دەرەخلەر، گۈل ـ گىياھلارمۇ شۇنىڭلاپ يىغلىماقتا ئىدى ...

قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامائە ـــ ئازنا مەسچىتىتە بۇغرا قاراخانىنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، تۇمەن دەريانىڭ غەربىدىكى چار باغقا دەپنە قىلىندى.

سۇلايمان ئارسلانخان:

ـــ بۇغرا قاراخان ئاتام ۋاپاتىنىڭ ئۇچىنچى، يەتتىنچى، قىرىقىنچى كۈنلىرى كالا ـ قوي سويۇپ يۇغ① بېرىلسۇن. قىرىق كۈن توشقۇچە ھەر پەيشەنبە كۈنى يېتىم ـ يېتىمەلەرنى چاقىرىپ خەتمىقۇرئان قىلىنسۇن، يىل توشقاندا يەنە يۇغ بېرىلسۇن، ـــ دەپ يارلىق چۈشۈردى.

رەيھاننىدىن ئوغلى بىلەن بۇغرا قاراخانىنىڭ قىرىق نەزىرىسى

---

① يۇغ ـــ كەمبەغەل، نامراتلارغىلا بېرىلىدىغان نەزىر. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆلۈم ئۈچۈن بېرىلگەن يۇغلارغا بايلارلا ئەمەس، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارمۇ قاتناشمايتتى، نامراتلارغا بېرىلگەن يۇغنى ئۆزلىرىگە نامۇناسىپ، دەپ قارايتتى.

ئۆتكۈچە تۇرۇشنى، ئاندىن بالاساغۇنغا كېتىشنى مەسلىھەتلىشىپ، دەققەت ـ نەزىرىنى نېمە ئىشلار يۈز بېرىدىغانلىقىغا قارىتتى.

يۈز بەرگەن بىرىنچى ئىش: تايانغۇلار كېڭىشى، دۇئانى ئارىز، توغرائى دۇئانى① بىرلىكتە چىقارغان قارار بويىچە ۋەلىئەھدى سۇلايمان ئارسلانخان ئالتۇن ئېگەر توقۇلغان بۇغرا تۆگىگە مىنىپ بۇغرا قاراخانلىق تاجىنى كىيىدى. ئۇ يارلىق چۈشۈرۈپ ئىنىسى مەھمۇد ئارسلانخاننى قەشقەر دىيارىغا ئېلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى. بۇغرا قاراخانىنىڭ قىرىق نەزىرىسىگە ئولگۈرۈپ كەلگەن بۆرە تېگىنىنى ئامۇ، سىر دەريا ۋادىسى، شاش، پەرغانە ۋىلايەتلىرىنىڭ ئېلىكخانلىقىغا تەيىنلەپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۆرە تېگىن ئەتىسىلا ئۇنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي سەمەرقەنتكە كەتتى.

ئىككىنچى ئىش: سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەردە تۇرماي، بالاساغۇندا تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

بۇ كۈنى بۇغرا قاراخان سارىيىغا ۋەزىر، ھاجىپ، ئەمىرلەردىن باشقا، خان جەمەتىنىڭ چوڭ ـ كىچىك شاھزادىلىرى، ئىنال تېگىن②، تارخانبەگ، چاغرىبەگ، كۆكئايىقلىرىمۇ يىغىلغانىدى. رەيھانىدىنمۇ يۈسۈپنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

«ئەمدى بارسغانغا كىمنى قويارسەن؟» دەپ ئاكىسىنىڭ ئاغزىغا قارىغان مۇھەممەد ئارسلانخان ئەبۇ ھەسەن تېگىنىنىڭ نامىنى ئاڭلاپلا، قوشۇلمايدىغانلىقىنى سۆز بىلەن ئەمەس، تۇتۇلغان چىرايى بىلەن بىلدۈردى. «مېنى تالاسقا ھەيدەپتىپ، ئاغزىدىن سۈت تېمىپ تۇرىدىغان ئوغلىغا بارسغانىنىڭ ئاچقۇچىنى تۇتقۇزۇپ قويۇشى مۇددىئاسىز ئەمەس، ئارسلانخان ئۇنۇڭانىنى بېرىپ ھەممىزنىڭ ئۈستىگە قويماقچى. قۇزغۇردۇغا

① توغرائى دۇئانى ـــ ئېچكى ـ تاشقى كاتىبات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىشخانا.

② ئىنال تېگىن ـــ ئاتىسى خان جەمەتىدىن، ئانىسى ئاۋامدىن بولغانلارغا ياكى خان جەمەتىگە يېقىن ئابرۇيلۇق كىشىلەرگە بېرىلىدىغان نام.

كەتمەكچى بولۇشمۇ مېنى چەتكە قېقىش ئۈچۈن ...»

— ئارسلانخان ئىنىم، بۇ پەرمانىمغا قارىتا قانداق مەسلىھەتلىرى بار. كۆڭۈللىرىدىكىنى ئېيتىپ، پېقىرنى خاتىرجەم قىلغايلا، — دەپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى سۇلايمان ئارسلانخان.

خۇيى تۇتقان مۇھەممەد ئارسلانخان بېشىنى كۆتۈردى:

— پەرمانلىرى ئېلان قىلىنىپ بولغان تۇرسا، مېنىڭ يەنە قانداق مەسلىھەتىم بولسۇن، بۇغرا قاراخان ئاكا، ئىجازەت بەرسىلە يولغا چىقسام ... — مۇھەممەد ئارسلانخان ئورنىدىن تۇردى.

— ئىنىم، مەنمۇ ماڭمەن ئەمەسمۇ. ئاتىمىزنىڭ دۇئاسىنى ئالالماي قالدۇق، ئەمدى ئانىمىزنىڭ دۇئاسىنى بىللە ئېلىپ، ئوردۇكەنت خەلقى بىلەن خوشلىشىپ ئاندىن يولغا چىقايلى، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان سەممىي ھالدا بوش ئاۋاز بىلەن.

مۇھەممەد ئارسلانخان سۈكۈت قىلىپ جاۋاب بەرمىدى.

— بۇغرا قاراخان ئاغام توغرا دېدى، ئاكا. سىلى ئالدىراپ كېتىپ قالسىلا بولمايدۇ، مەسلىھەتلىرى بىز ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك، — ئەبۇ ھەسەن تېگىن تەۋەززۇ بىلەن مۇھەممەد ئارسلانخاننى قەشقەردە ئۇزاقراق تۇرۇشقا دەۋەت قىلدى، — ئاكا، ئۆزلىرى كۆپ يەرلەرگە بارغان، كۆپنى كۆرگەن. پېقىر ئىنىلىرى ئەلنى باشقۇرۇشتا تەجرىبىسىز، ئاتام دېگەندەك ئۇستاز بولۇپ مەدەت بەرگەيلا.

«شۇنچە ياش تۇرۇپ بارسغانغا ئېلىكخان بولسا ئەلنى باشقۇرۇپ كېتەلەرمۇ؟» دەپ ئويلاپ قالغان رەيھانىدىن ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ پاساھىتىگە تېخىمۇ قايىل بولدى. ئىلگىرى ئۇنىڭ بىلەن مەدرىسە ۋە باشقا جايلاردا ئۇچراشقاندا كەم سۆز، سالماق، جۇرئەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى ئاشقانىدى. يۈسۈپمۇ ئۇنىڭ بىلەن دوستلىشىپ قالغانىدى. «كەمتەرلىك، سەممىيلىك بىلەن قىلغان سۆزلىرى

ھەممەيلەننى تەسىرلەندۇردى، يېشىغا نىسبەتەن ئەقلى چوڭ ئىكەن، كەلگۈسىدە بۇغرا قاراخان بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس» دەپ ئىچىدە باركاللا ئوقۇغان يۈسۈپ بولۇۋاتقان گەپلەرنى زېھنىنى قويۇپ ئاڭلاپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بۇنداق دۆلەت ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان كاتتا كېڭەشكە قاتنىشىشى بىرىنچى قېتىملىق ئىدى.

— بوۋا، نېمىشقا گەپ قىلمايسەن؟ سۇلايمان ئارسلانخان بوۋام بىلەن ھەسەن تېگىن ئاغىنىڭ يۈزىنى قىلساڭچۇ. ئوردۇكەنتتە ئۇزاقراق تۇرساڭ كاتتا مومامۇ خۇرسەن بولىدۇ، — مەھمۇد تېگىن خىيال سۈرۈپ قالغان ئاتىسى ھۇسەين تېگىنگە قاراپ قويۇپ، مۇھەممەد ئارسلانخاندىن جاۋاب كۈتتى.

شاھزادىنىڭ بۇ سۆزىمۇ يۈسۈپكە مەنزۇر كەلدى. «مەھمۇد تېگىن ئەجەب چېچەن ئىكەن، تازا جايىدا گەپ قىلدى، بوۋىسى ئەمدى نېمە دەركىن؟» دېدى يۈسۈپ ئىچىدە. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەختىنى يېنىدىكى كۈرستا خىيالغا چۆككەن مۇھەممەد ئارسلانخان كۆز سېلىپ:

— سەن مەن بىلەن كەتمەمسەن، قوزام؟ — دېدى جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ.

— بوۋا، بۇنداق پەش قېقىپ كېتىپ قالىدىغان بولساڭ ھەممەيلەننى رەنجىتىپ قويىسەن. ئويلاپراق ئىش قىلغىن. راستىمنى ئېيتسام، كەتكۈم يوق، كاتتا مومامنىڭ يېنىدا قالمەن، — دېدى مەھمۇد تېگىن.

— بالام، بىز بىلەن كەتمىسەڭ بولمايدۇ، — دېدى ھۇسەين تېگىن.

— مەن ساچىيە مەدرىسەسىدە ئوقۇۋاتمەن، ئاتا. ئوقۇشۇمنى تاشلاپ كېتەمدىمەن؟ كاتتا بوۋام تۇگەپ كەتكەن بىلەن كاتتا مومام بارغۇ. پېقىرنى تەربىيەلەۋاتقان ئەزىز ئۇستازلىرىم مەن كەتسەم نېمىدەپ قالار؟

— بالام، ئوغلۇڭنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟ ئۇنىڭ بىلەن

تالاشما، قالسا قالمامدۇ؟ يەنە بىرئاز تۇرساق تۇرايلى، بۇغرا قاراخان ئاكام رۇخسەت قىلغاندا يولغا چىقارمىز، ــ دېيىشكە مەجبۇر بولدى مۇھەممەد ئارسلانخان.

ۋەزىر، ھاجىپلار بۇغرا قاراخاننىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرى بىلەن ئىش كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشتى. كېڭەش تۈگىدى.

رەيھانىدىن بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن بىللە يولغا چىقىش قارارىغا كېلىپ، يۇسۇپ بىلەن ئوردىدىن قايتتى.

3

قارىياغاچ، ئەرمۇدۇن دەرەخلىرىنىڭ بالدۇر سارغايغان يوپۇرماقلىرى يېنىك شامالدىن ئۇزۇلۇپ، قۇمساڭغۇ قىرغاقتا، ئۇ يەردىن پىلدىرلاپ ئۇچۇپ سۇغا چۈشۈپ ئېقىپ كېتەتتى. قىرغاقتىكى دەرەخ تۈۋىنى ماكان ئەتكەن چۈمۈلىلەر ئۇزۇق ئىزدەپ پىتىراپ كېتىشكەنىدى. تاقلاپ ـ سەكرەپ كېلىشكەن بىر توپ كېيىك غازاڭ، چۈمۈلىلەرنى دەسسەپ ـ چەيلەپ دەريا بويىغا چۈشۈشتى، ئۈياق ـ بۇياققا بويۇنداپ قارىشىپ، شەپە سەزمىگەندىن كېيىن سۇزۇك سۇغا تۇمشۇقىنى چۆكۈرۈپ سۇ ئىچكىلى تۇردى، شۇنداقتىمۇ پات ـ پات باش كۆتۈرۈپ پۇرقۇپ، يەنە باش چۆكۈرۈپ سۇمۇرۇشەتتى. قارا بويۇن چىرايلىق بىر كېيىك دىڭگىدە چۆچۈپ، سەكرەپ قىرغاق ئۈستىگە چىقتى ـ دە، يىقىلدى، بىقىنىغا يا ئوقى سانجىلغانىدى.

چۆچۈگەن كېيىكلەر ئۈركۈپ قېچىشتى، يەنە ئىككى كېيىكمۇ ئوق تېگىپ يىقىلدى.

چۇقان سېلىشىپ كەلگەن بىر توپ نىقابلىق ئادەم قۇمساڭغۇ قىرغاقتا توختىدى. زەر چۈچىلىق قىزىل يىپەك يېپىنغان غۇنچە بوي بىرسى:

ــ ئاتتىن چۈشۈڭلار، بۇ جاي خىلۋەت ئىكەن، ــ دېدى بۇيرۇق ئاھاڭىدا. ئۆزى يەرگە پۇت قويۇپ يۇزىدىكى قارا تور

نىقابنى كۆتۈردى. ئەگىم قاشلىق، چېھرى ئاق سېرىق، چىرايلىق بىر نازىنىن پەيدا بولدى، ئۇنىڭ بېشىدا ئالتۇن تاج ۋالىلداپ تۇراتتى، ئەرەنچە كىيىمى ئانچە ياراشمىغانىدەك قىلاتتى. باشقىلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ يۈزىدىن نىقابنى ئېلىشتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئايال زاتىدىن ئىدى، ئاتلىرىنى دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ئاچىماقلىرىغا باغلاپ قويۇشتى.

ـــ كۆردۈڭلارمۇ، مەن يادىن ئۇزگەن ئۇچ ئوقنىڭ بىرىمۇ زايە كەتمەپتۇ، ـــ دېدى غۇنچە بوي پەرى كۆرەڭلەپ.

ـــ كۆردۇق، ئالتۇن تارىم ئالىلىرى مەرگەن ئەمەسمۇ، ـــ دېيىشتى ھەمراھلىرى قىزىقىپ قاراپ.

ـــ قويىق، توقۇش ئىككىڭلار بۇ كېيىكلەرنى سويۇپ كاۋاپ قىلىڭلار.

ـــ باش ئوستىگە، ئالتۇن تارىم.

ـــ گۈلەم!

ـــ لەببەي، ئالتۇن تارىم، ـــ ئېگىز بويلۇق، بۇغداي ئۆڭ بىر قىز قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ كەلدى.

ـــ سىز ئۇچ كېنىزەك بىلەن ئەتراپىنى كۆزەت قىلىڭ، ئادەم زاتى بۇ يەرگە ئاياغ باسمىسۇن. مەن قالغان كېنىزەكلىرىم بىلەن دەريادا يۈيۈنىمەن.

ـــ خوپ، ئالتۇن تارىم ئالىلىرى، ـــ گۈلەم ئۆزىدەك بويلۇق ئۇچ كېنىزەك بىلەن كۆزەت قىلىشقا تەرەددۇتلاندى.

ـــ ئايچېچەك!

ـــ لەببەي، خانىش، ـــ ئوتتۇرا بويلۇق، قارىقۇمچاق بىر قىز قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ كەلدى.

ـــ يۈيۈنۈشقا تەييارلىنىڭلار !

ـــ باش ئوستىگە، ئالتۇن تارىم، ـــ كەينىگە يانماقچى بولغان ئايچېچەك قايرىلىپ توختىدى، ـــ خانىش، سۇ سوغۇق، نازۇك تەنلىرىنى توڭدۇرۇپ قويارمىكىن.

ـــ سوغۇق سۇ ئادەمنى ئەندىكتۈرۈپ غەيرەتلىك قىلىۋېتىدۇ.

ئوت بولۇپ يېنىپ تۇرغان تېنىمگە بۇ سۇ ياقىدۇ. بېرىڭ، كېنىزەكلەرگە ئېيتىڭ، دەريادا چۆمۈلۈپ ئويناپمىز.

— خوپ، خانىش ئالىيلىرى.

بۇ خانىش باشقا بىرسى ئەمەس، دارغا ئېسىلغان قارلۇق بولۇنبەگنىڭ يالغۇز قىزى، مۇھەممەد ئارسلانخانىمنىڭ كىچىك خوتۇنى ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكە ئىدى. ئاتىسى جازالانغاندىن كېيىن ئۇ ئېرىگە سادىقلىقىنى قايتا ـ قايتا بىلدۈرۈپ، گۈمانىدىن خالىي قىلىپ، ئۆزىگە پۈتۈنلەي ئەسىر قىلىۋالغانىدى.

ئۇ بارسغانىدىن بالاساغۇنغا كەلگەندىن بېرى، ئاكىسى بوزاغۇنى قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن جايلاردىكى قارلۇق قىساسچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا كىرىشكەنىدى. سۈيىقەست بىلەن شۇغۇللانمىسا تۇرالمايدىغان دوقاقبەگ ئۇلارنىڭ يانتايىقى ئىدى.

تۇيۇقسىز ئوردۇكەنتتىن كەلگەن سۇلايمان ئارسلانخان مۇھەممەد ئارسلانخانغا بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزدى. بۇنى ئۇققان قۇمارىبىكە دەسلەپ ناھايىتى قورقتى ۋە ئېرىنىڭ يولغا چىقىش ۋاقتىنى يالغاندىن كېسەل بولۇپ يېتىۋېلىپ ئارقىغا سۈردى. چاپارمەن كېلىپ بۇغرا قاراخانىنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ قالغانلىقىنى يەتكۈزگەندە، ئېرىنى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن بىللە يولغا چىقىشقا ئالدىرىتىپ، يىغا ـ زار بىلەن ئۇزىتىپ قويدى. بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ۋاپاتى ھەقىقىدە خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، بوزاغۇ بىلەن گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ، تېشىدا يىغلاپ، ئىچىدە كۈلدى. ئېرىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تاقىتى تاق بولدى. ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىش ئۈچۈن قارلۇق قىزلىرىدىن تەركىب تاپقان چەۋەندار كېنىزەكلەر بىلەن كۈندە قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلاتتى، بەزىدە شىكارغا چىقاتتى.

بۈگۈنمۇ ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىنلا كېنىزەكلىرى بىلەن يۈزىگە نىقاب تارتىپ شىكارغا ئاتلانغان قۇمارىبىكە ئايلىنىپ

يۇرۇپ چۇ دەريا سىنىڭ بويىغا كېلىپ توختىغاندى. ئۇ ئىككى تەرىپىدە ئىككى كېنىزەك تۇتۇپ تۇرغان زەر چۇچىلىق قىزىل كۇنلۇكىنىڭ دالدىسىدا كىيىملىرىنى سالدى. كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان كۆكسىنى گۈللۈك شايى باغرىداق يوشۇرۇپ تۇرسىمۇ، كالتە يىپەك تامبال بىلەنلا قالغان بۇ خانىش ئاجايىپ جەلپكار ئىدى. بولۇق چاچلىرىنى لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىگە تاشلاپ قاقاھلاپ كۈلگىنىچە ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان دەريا غا كۆز سېلىپ:

— كىم ئاۋۇال سۇغا سەكرىسە بەش تىللا بېرىمەن، — دېۋىدى، ئىسسىقكۆل بويىدىن تاللىۋېلىنغان قىپچاق قىز ئايچېچەك:

— مانا مەن سەكرەيمەن، ئالمىلىرى، — دەپ سۇغا ئاستا كىردى، كۆۋۈجەپ ئېقىۋاتقان سۇ قارا چاچلىرى تېگىپ تۇرغان تېقىمىغا، ئىنچىكە بېلىگە، ئاندىن كۆكسىگە چىققاندا، قىز بىر ئەندىكىپ باش چۆكۈردى، بىر دەمدىلا تېنىدىكى ئەندىكىش تۇگەپ، سوغۇق سۇغا كۆنۈپ قالدى، كەينى ـ كەينىدىن باش چۆكۈرۈپ پىلتىڭ ئېتىپ ئۈزدى.

— سوغۇقمىكەن ئايچېچەك؟ — دەپ تۇۋلىدى قۇمارىبىكە دەريانىڭ لېۋىگە كېلىپ.

— ياق، ئانچە ئەمەس، ئىسسىق تەڭگە خۇش ياقىدىكەن.

قۇمارىبىكە مەجنۇنتاللىرى سۇغا چىلىشىپ قالغان سۆگەتنىڭ شېخىغا ئېسىلىپ ئاۋۇال بىر پۇتىنى، ئاندىن يەنە بىر پۇتىنى سۇغا تىقتى. زوڭ ئولتۇرۇپ يانپاشلىرى سۇغا چىلاشقاندا ئەندىكىپ كەتتى، بىردەم شۇنداق تۇرۇۋېلىپ، ئاندىن سوزۇلۇپ سۇدا ياتتى ـ دە، پاقىچىلاپ ئۈزۈپ ئويناشقا باشلىدى.

كېنىزەكلەر ئارقا ـ ئارقىدىن سۇغا چۈشۈشتى، بىر ـ بىرىگە سۇ چېچىپ، پاقىچىلاپ ئۈزۈپ، كۈلۈشۈپ، چۇرقىرىشىپ، شوخلۇق قىلىشتى.

— قويىق، تامبىلىڭنى پەسكە چۈشۈرە، غۇنچە پورىكىڭنى كۆرۈپ باقاي، تىكىنى بارمىكىن، — دېدى ئايچېچەك بوتا

كۆزلىرىنى ئوينىتىپ.

— ساراڭلىق قىلمىغىنا ئايچېچەك، مەن ئۇ يەرنى كۆرستىدىغان سەن ئەمەس، — كۈلۈپ باش چايقىدى قويىق. ئۇ ھەمراھلىرىغا نىسبەتەن سېمىزرەك بولغاچقا يانپېشىمۇ چوڭ، كۆكسىمۇ يوغان ئىدى. قوللىرى بىلەن تومپىيىپ تۇرغان ئالدىنى تۆتۈۋالدى، — ساڭا كۆرسىتىپ قويسام ئېسىلۇالارسەنمىكىن.

— ۋاي ئانامەي، ساڭا ئېسىلىپ نېمە تاپارمەن؟ يا ساقال ـ بۇرۇتلۇق يىگىت بولمىسام.

ھەممەيلەن سۈنى چاۋاكلاپ كۈلۈپ كېتىشتى. قۇمارىبكە كۈلكىسىنى توختىتالماي، تېلىقىپ ئۆچۈپ كەتتى. چاچراپ چىققان تامچىلار خۇددى مەرۋايىتتەك كېنىزەكلەرنىڭ ئۇستىبېشىغا تۆكۈلدى. ئايچېچەك ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ قويۇۋىدى، يەنە قاقاھلاپ كۈلۈپ:

— كۆرىمىز، تامبىلىكنى سال، — دەپ تۇرۇۋالدى.

— كۆرەي دېسەڭلار، بۇ نەرسە ھەممىڭلاردا بار، مانا، — قويىق تېقىملىرىغا چاپلىشىپ تۇرغان ھۆل تامبىلىنى سېلىۋەتتى، — كۆرۈڭلار!

— ۋاي ئۇيالمايدىغان داپشاق، — دېدى قۇمارىبكە قوللىرى بىلەن كۆرسىتىپ، — ياپىراق ـ تىكەنلىرى ئاز ئەمەس ئىكەن، ئوت بېسىپ كېتىپتۇ، ھا ـ ھا ـ ھا ...

كېنىزەكلەر قويىقنى چۆرىدەپ تۇرۇپ سۇ چېچىپ ئۇنى باش كۆتۈرگۈزمىدى.

— خانىش ئالىيلىرى، چاپارمەن كەلدى! — قىرغاقتا تۇرۇپ توۋلىدى گۈلەم.

قۇمارىبكە ئاڭلايدىغاندەك ئەمەس ئىدى، ئايچېچەكنىڭمۇ تامبىلىنى سالدۇرۇپ، قاقاھلاپ كۈلۈپ ھە دەپ سۇ چېچىشۇاتاتتى.

گۈلەم پەسكە چۈشۈپ چاپارمەن كەلگەنىنى ئېيتتى.

گۈلەمنىڭ جىددىيلەشكەن قىياپىتىنى كۆرگەن ئالتۇن تارىم:

— نېمە دېدىڭ؟ ئوچۇقراق ئېيتقىن، — دېدى.

— ئوردا چاپارمىنى ئالىيلىرىغا خەۋەر يەتكۈزگىلى كەپتۇ.

— نېمە خەۋەر ئىكەن؟

— ئالتۇن تارىمنىڭ ئۆزىگە ئېيتىمەن، دەپ دېگىلى ئۇنىمىدى، خانىش.

— نېمە، مەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقامدىكەنمەن؟ پوق يەپتۇ. نېمە خەۋەر ئىكەنلىكىنى سەن ئۇقۇپ ئالدىمغا كەل. ئۇ ئەبلەخنىڭ بىر قۇلىقىنى كېسىپ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويمىسام ئۆلەي!

— خوپ، ئالىيلىرى، — گۈلەم كەينىگە ياندى.

قۇماربىكە «نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلگەندۇ، شۇم خەۋەر بولمىسۇن يەنە، ئادەمنىڭ ئارامىنى بۇزۇۋەتتى» دەپ ئويلاپ بىتاقەت بولدى.

— بۇ چاغقىچە يۇغرۇش، ھاجىپلارمۇ ماڭا يۇزتۇرا تۇرۇپ گەپ قىلىپ باققىنى يوق. نېماندىق بېشى چوڭ نېمىدۇ ئۇ؟ ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىپ قويمىسام، — سەپرايى ئۆرلىگەن قۇماربىكە كېنىزەكلىرى بىلەن سۇدىن چىقتى. سۆگەتنىڭ مەجنۇنتاللىرى ئاستىدا ئايچېچەك سۇنۇپ بەرگەن كىيىملىرىنى كىيدى، يۈزىگە نىقابىنى تارتتى. ئۇ قىرغاق تۆپىسىگە قەدەم قويغاندا، گۈلەمگە گەپ قىلىۋاتقان چاپارمەننى كۆردى.

— ئايچېچەك، ئۇنى ئېلىپ كەل، — دېدى قۇماربىكە قولىغا قىلىچنى ئېلىپ.

ئايچېچەك خانىشقا بىرنېمە دېمەكچى بولدى ـ يۇ، ئەلپازىغا قاراپ:

— خوپ، ئالىيلىرى، — دېدى ـ دە، يۈگۈرۈپ چاپارمەننىڭ يېنىغا باردى.

— خانىش سىزنى چاقىرىدۇ.

ئېگىز بوي، تەمبەل كەلگەن ئوردا چاپارمىنى كۆز تىكىپ

تۇرغان قۇماربىكەنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلدى.
— خانىش، ئۆزلىرىگە خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدىم.
— قايسى قەبىلىدىن سەن؟
— چىگىل قەبىلىسىدىن.
— ئېتىڭ نېمە؟
— قىيات.
— خەۋەرنى كېنىزىكىمگە ئېيتتىڭمۇ؟
— ئېيتتىم، ئالىيلىرى.
— سېنى كىم ئەۋەتتى؟
— نائىب ئېلىكخان ئىنالچۇق تېگىن.
— ئۇنداق بولسا، ئالدىڭنى ئۇ تەرەپكە قىلىپ تىزلان.
ھېچنېمىنى چۈشەنمىگەن قىيات تۇرۇپ قالدى. قۇماربىكە ئاچچىقلاندى:
— گېپىمنى چۈشەندىڭمۇ، تىزلان!
يىگىت ھەيران بولغان ھالدا كەينىنى قىلىپ تىزلاندى. قۇماربىكە پارقىراپ تۇرغان قىلىچنىڭ ئۇچى بىلەن شارتتىدە ئوڭ قۇلىقىنى كېسىۋەتتى.
— ۋاي! ... — دەپ زارلىغان چاپارمەن بىر قولى بىلەن قان سىرغۇۋاتقان قۇلاق تۈۋىنى بېسىپ ئورنىدىن تۇردى، — بۇ نېمە گۇناھىم ئۈچۈن؟ ئېيتسىلا خانىش، ئېلىپ كەلگىنىم شۇم خەۋەر ئەمەسقۇ.
— نېمىدەپ مېنى ئالدىڭغا كەلتۈرمەكچى بولىسەن، نېمىشقا تىزلانمايسەن؟ مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ خانىشى ئىكەنلىكىمنى بىلمەمتىڭ يا؟ — قۇماربىكە غەزەپ بىلەن سورىدى.
— بىلەتتىم ئالىيلىرى، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگىنىم ئۈچۈن، ئۆزلىرىگە بۇۋاستە ئېيتىپ سۆيۈنچە ئالماقچىدىم. ئەجەب قان چىقىپ كېتىۋاتىدۇيا ... — قىيات قان بولۇپ كەتكەن يەلكە، يەڭلىرىگە قاراپ سۆزىنى توختاتتى.
— ھە، خۇش خەۋىرىڭنى ئېيت!

ـــ بۇغرا قاراخان بىلەن مۇھەممەد ئارسلانخان قۇزغوردۇغا كېلىۋېتىپتۇ.

ـــ نېمە!؟ ئېرىم بىلەن كېلىۋاتقان بۇغرا قاراخان كىم ئىكەن؟ ـــ قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ سورىدى قۇمارىبىكە.

ـــ سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى ئىكەن، ـــ چاپارمەن توختىماي ئېقىۋاتقان قانىنى يەڭلىرى بىلەن ئېرىتتى.

ـــ سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى؟ ـــ قۇمارىبىكەنىڭ گۈزەل چىرايى تاتاردى، كۆك كۆزلىرىدىن ئۇچقۇندىغان كۆكۈچ نۇر ئۇنى سۇرلۇك قىلىۋەتتى. كېنىزەكلەرنىڭ بايىقى خۇشلۇقىدىن ئەسەر قالمىدى.

ـــ ھە، مۇنداق دېگىن. ئەدەپسىزلىك قىلغىنىڭ ئۈچۈن بىر قۇلىقىڭنى كېسىپ تاشلىدىم، ھايات قالدۇرغىنىم ساڭا بېرىلگەن سۆيۈنچە. ماڭ، دەرھال ئوردىغا قايت!

ئازار يېگەن، خورلانغان چاپارمەن توپىغا مىلەنگەن قۇلاقنى ئېلىپ، ياغلىقىغا ئوراپ يانچۇقىغا سالدى. ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ، كاۋاپ پىشۇرۇۋاتقان كېنىزەك توقۇشنىڭ يېنىغا باردى. گەپمۇ قىلماي، يالقۇنجىغان چوغ ئۈستىدە پىژىلداپ پىشىۋاتقان بىر زىخ كاۋاپنى ئالدى ـ دە، قان چىقىپ تۇرغان يەرگە باستى ...

ـــ ئاتلىنىڭلار! ـــ قۇمارىبىكە ئېتىغا سەكرەپ مىنىپ قامچا ئۇردى. قورقۇپ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن كېنىزەكلەر كاۋاپنىمۇ يېيەلمەي، ئاچ قورساق ھالدا خانىشنىڭ كەينىدىن ئاتلىرىنى دېۋىتىپ ماڭدى. زاۋال ۋاقتىدا «قوۋۇقى قۇت» تىن كىرىپ ئوردىغا بېرىشتى.

4

بالاساغۇنغا يېقىنلاشقانسېرى يۇسۇپنىڭ سەزگۈلىرى جىددىيلىشىپ، ئىنتىزارلىقى كۈچەيدى. بۇنداق بىتاقەتلىك،

سېغىنىش ئانا يۈرتقا بولغان مۇھەببەتنىڭ ئىختىيارسىز قوشۇلۇشىدىن پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭغا چاڭ توزۇتۇپ كېتىۋاتقان ئاتلار ئاستا مېڭىۋاتقاندەك، يول ئاۋۇمايۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ، پات ـ پات ئېتىلىڭ تىزگىنىنى سىلكىپ، قامچىسىنى شىلتىپ قوياتتى.

قۇياش غەربكە قىيسىيىپ، سايە ئۇزىراشقا باشلىغاندا، ئالدىدا كېتىۋاتقانلار ئاستىلاپ، يۈسۈپ مىنگەن قىزىل تورۇق «بۇ نېمە ئىش؟» دېگەندەك پۇشقۇرۇپ قويدى. ئۇلار قارشى ئېلىشقا چىققان بالاساغۇن ئەھلىگە يېقىنلاپ قالغانىدى.

بۇغرا ـ كاناي، ناغرا ـ سۇنايلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلانمىدى، ئەمما مېڭىلغان ئادەملەر بىرلىكتە ئېيتىۋاتقان تەكبىر ساداسى گۇلدۇرماما‌مدەك يەر ـ زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، زىلزىلىگە كەلگەن قەلب سارايلىرىنىڭ دېرىزىلىرىنىمۇ ئېچىۋەتتى. بۇ ئاۋامنىڭ مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان ھەسرەت ـ نادامىتى ۋە قازاغا رىزالىقىنى بىلدۇرىدىغان ئىلتىجاسى، يېڭى بۇغرا قاراخانغا بولغان بەيئەت، ساداقىتىنىڭ نامايان قىلىنىشى ئىدى.

يۈسۈپ بويۇنداپ قاراپ، سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەد ئارسلانخان ۋە ئاتىسىنىڭ ئاتتىن چۈشكىنىنى كۆرۈپ ئۆزىمۇ يەرگە ئاياغ باستى.

ئالتۇن گۈرزە كۆتۈرگەن توقسان توققۇز ھۆرمەت قاراۋۇلى ۋە توققۇز تۇغنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار كەينىدىن قەدەم باسقان سۇلايمان ئارسلانخان ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن نائىب ئېلىكخان ئىنالچۇق تېگىن، شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا، ھەرەمبېگى بەگتۇتۇق، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل، سۇباشى، ۋەزىر، ھاجىپ قاتارلىق ئەمىر ـ ئەركانلار ۋە بەگتۆمۈر، ئاشانبۇقا باشلىق بالاساغۇن ئەھلىنىڭ چوڭلىرى بىلەن كۆرۈشتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، قۇزغۇردۇلۇق قېرىنداشلىرىم ! يېقىر بۇغرا قاراخان بولۇپ، ئالدىڭلارغا خۇش خەۋەر بىلەن

كېلەلمىدىم. مەلىكۆل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئاتام قۇزغۇردۇلۇق قېرىنداشلىرىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ئەمما، ئەجەل يېتىپ، ھەربىرىڭلار بىلەن قايتا دىدار كۆرۈشەلمىدى. ۋەلىئەھدى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۇنىڭ تەختىدە كاشغەردە ئەمەس، بالاساغۇندا ئولتۇرۇش ئىرادىسىگە كەلدىمكى، بۇ شەھەر مەملىكىتىمىز زېمىنىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا. قەيەردە قانداق ئىش يۈز بەردى، قانداق يېڭىلىقلار پەيدا بولدى؟ ۋاقتىدا خەۋەر تاپالايمەن، شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنى ئىككىگە بۆلۈپ ئىدارە قىلىش بۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. پېقىر ئارسلانخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئېلىمىز قۇدرەت تاپقۇسى ...

— بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانغا ئامانلىق تىلەيمىز!

— سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ قۇزغۇردۇدا تەختكە ئولتۇرۇشىنى بەجانىدىل قارشى ئالىمىز!

ئاۋامنىڭ ساداسى بېسىلماي تۇرۇپ، ئالتۇن تۇش ئورنىتىلغان بۇغرا تۆگە ئۇنىڭ ئالدىدا چۆكتۈرۈلدى. بۇغرا تۆگىگە مىنگەن سۇلايمان ئارسلانخان ئاق پايانداز ئۇستىدە يۇرۇپ كەتتى.

باشتىن ـ ئاياغ قارا پۇركەنجىگە ئورالغان قۇمار بىكە ۋە تۆت ياشلىق ئوغلى ئىبراھىم تېگىن بىلەن كۆرۈشكەن مۇھەممەد ئارسلانخان بۇ كىچىك ئوغلىنى كۆتۈرۈپ بۇغرا تۆگىنىڭ ئالدىغا ئالدى. چوڭ ئوغلى ھۈسەين تېگىن ئانىسى ۋە باشقا خانىشلار بىلەن چوڭقۇر تەزىم قىلغان كىچىك خانىش قۇمار بىكەنى كۆرمىگەنگە سېلىپ، بۇغرا تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى تارتقان ھالدا ئاتىسىنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

رەيھاندىنمۇ سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇغرا تۆگىگە مىنگەندى. ئىچى ئاداپ كەتكەن دوقاقبەگ «كۆردۈڭمۇ؟» دېگەندەك قىلىپ، قۇمار بىكەنىڭ يېنىدا ئاغۋاتلار قاتاردا تۇرغان بوزاغۇغا ئىشارەت قىلىپ قويۇپ لەۋلىرىنى چىشلىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان بىرقانچە يەردە توختاپ، ئاۋام سۇنغان

ئۇسسۇزلۇق — دوغ، جۇلاپتىن ئىچتى، گىرده، شىرمەنانلارغا ئېغىز تەگدى. شاگىرتلىرى بىلەن چىقىقان ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم سۇنغان شەربەتنى ئىچىپ، ئۇنىڭدىن تىنچلىق - ئامانلىق سورىدى، مۇھەممەد ئارسلانخان ئۆزىگە سۇنغان شەربەتلەرگە كۆز قىرىنمۇ سالمىدى. ئۇ ئىبراھىم تېگىننى بېلىدىن قامالاپ ئولتۇراتتى، ئۆزىنىڭ تالاسقا باردىغان بولغىنىدىن خاپا ئىدى. ھۇسەين تېگىن ئاتىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن خاپا بولغىنىنى بىلگەچكە، ئۇن چىقماي ئۇنىڭغا سوئالدىشىپ ماڭدى. ئۇنىڭمۇ ئاتىسىنىڭ قارلۇق خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىغا شۇنچە مېھرىبانلىق قىلغىنىغا ئاچچىقى كېلىپ قالغانىدى.

رەيھانىدىن يابىرا ھەم قىزلىرى تۇرغان يەرگە كەلگەنده، ئاتىسى بەگتۆمۇر، ئانىسى زەمۇران ئاغىچىنىڭمۇ چىققانلىقىنى كۆرۈپ تۆگىدىن چۈشتى. ھەممەيلەننىڭ قولىدىن ئۇسسۇزلۇق ئىچتى. ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىسسىق باغرىنىڭ ئوتلۇق تەپتى ۋۇجۇدىغا تارىغاندا، بالىلىق مېھرى كۆزلىرىدىن تېشىپ چىقتى. كۆيۈئوغۇللىرى ئۇدمىش، بويانقار، ئادار، يارۇقلار بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئاشانبۇقا بىلەن ئەھۋال سوراشتى. قىزىل تورۇقنى يېتىلىگىنىچە ئاتىسىنىڭ ئارقىسىدىن كەلگەن يۈسۈپ بوۋا - مومىسىنىڭ باغرىدىن چىقىپ، ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا تاشلاندى. ئۇ تۇغقانلارغا تېگىشمەي قالدى.

يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن بىللە كېلىپ، ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، ساۋاقداشلىرى ئەربۇقا، ھوشۇر بىلەن قىزغىن قۇچاقلاشتى، ئەھۋال سوراشتى. يۈسۈپنىڭ يۈرىكى تېپىچەكلەپ، يۈز - بويۇنلىرى قىزىرىپ كەتتى. ئۇ بىرمۇنچە قىزلار بىلەن قەشقەردىن بۇغرا قاراخانغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن سىپاھلارغا ئۇسسۇزلۇق بېرىۋاتقان ئاقبىرانى كۆردى. ئۇنىڭ يۈزىده چۈمبەل بار ئىدى. قولىغا تور پەلەي سېلىپ، سەمەرقەنتنىڭ ئېگىز پاشىلىق ئۆتۈكىنى كىيگەنىدى. يۈسۈپ تەلمۈرۈپ قاراپ،

ئاقبىرانىڭ بوي ـ بەستىدىن باشقا ھېچ يېرىنى كۆرەلمىدى.

ـــ سالامەت كەلدىلىمۇ يۈسۈپ؟ چارچىغانلا، ئۇسسۇزلۇق ئىچسىلە، ـــ دېدى قىز سەل ئېگىلگەن پېتى كۆموش جامنى سۇنۇپ. ئاقبىرانىڭ بوش، ئەمما سېھىرلىك ئۇنى يۈسۈپنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋەتتى.

ـــ رەھمەت، ـــ يۈسۈپ جامنى ئالدى، ـــ ئامان ـ ئېسەن تۇردىلىمۇ، قۇشناچىم ئاپام، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار تىنچلىقمۇ؟

ـــ ئابام ئوبدان تۇردى، ھەر كۈنى كەچتە گەپلىرىنى قىلىدۇ، ـــ ئاقبىرا سۆزلەۋاتقاندا، چوغ رەڭگە كىرگەن يۈزى بىردىن ئوت ئېلىپ كەتتى.

ـــ ئەتە بېرىپ، ئوردۇكەنتتىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى ئالدىڭلاردا قويۇپ، ئۇزاق ئولتۇرۇپ كېلىمەن. ھازىر مەن ماڭاي، خوش ئاقبىرا.

يۈسۈپ كەينىگە قاراپ ـ قاراپ ماڭدى.

ـــ خوش! ـــ ئاقبىرانىڭ كۆزلىرىگە توشقان ياش مەڭزىگە سىرغىدى ...

شۇ تاپتا قەسىرگە كىرگەن قۇماربىكە خاس ھۇجرىنى بېزەپ سەرەمجانىلاشتۇرۇشنى ئاغۋات، كېنىزەكلەرگە بۇيرۇپ، پەردا ئۆيىدە چاچلىرىنى تاراشقا ئولتۇردى. ئايچېچەك، قويۇق ئۇنىڭ چاچلىرىنى تاراپ كېيىنىشىگە ياردەملەشتى.

ـــ بولدى، چىقىپ كېتىڭلار! ـــ قۇماربىكە ئورنىدىن تۇرۇپ بۇلۇڭدىكى تاش ئەينەك ئالدىغا كەلدى.

كېنىزەكلەر چىقىپ كېتىشىگە، ئاغۋاتلاردەك يوللۇق شايىدىن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىۋالغان بوزاغۇ ھىجايغىنچە كىرىپ تۆرگە ئۆتۈپ ئولتۇردى.

ـــ سىڭلىم، ئېرىڭ مۇھەممەد ئارسلانخانغا ئۇسسۇزلۇق بەرگەنسەن؟

ـــ ئاكا، مېنىڭ ئۆيۈمگە بۇنداق ئۇسۇپ كىرىپ، ئاغزىڭغا كەلگەننى دەۋەرمە، بولامدۇ؟ ـــ ئارقىسىغا ئۆرۈلگەن قۇماربىكە

ئاچچىقلانغان تەرزده بوزاغۇغا ئالايدى.

— ھەا! مەن سېنىڭ ئالتۇن تارىم ئىكەنلىكىڭنى ئۇنتۇپتىمەن، خۇددى ئاكا ئىكەنلىكىمنى سەن ئېسىڭدىن چىقىرىۋەتكەندەك، — بوزاغۇ مۇھەممەد ئارسلانخان يۆلىنىدىغان شاھانە ياستۇققا جەينىكىنى تىرىدى. قوي كۆزلىرىنى ئۆزىنى ياساۋاتقان سىڭلىسىغا تىكىپ، سىيدام ئېڭىكىنى ئالقىنىغا ئالدى.

— ئاكا، ئادەمنى نېمانداق زادىلىق قىلىسەن؟ باشقىلارنى گۇمانلاندۇرۇپ قويساڭ، ئۆزۈڭنىڭمۇ، مېنىڭمۇ بېشىمىزغا چىقىدىغانلىقىڭنى بىلمەمسەن؟ — قۇمارىبەگ ئەينەك ئالدىدىن قوپۇپ، بوزاغۇنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇردى. قارا قاشلىرى قوشۇلغان قوشۇمسىدا بىر تۇرۇلۇش پەيدا بولۇپ، چىرايى سۆرۈن تۈس ئالغان بولسىمۇ، ئۇ ناھايىتى چىرايلىق ئىدى. پەردا زىلغان يۈزى قاشتېشىدەك پارقىراپ كەتكەنىدى. ئۇ قولىنى ئاكىسىنىڭ تىزىغا قويدى، — سەن مېنىڭ تاغدەك يۆلەنچۈكۈم، سەن بولغاچقىلا كۆڭلۈم توق، يۈرىكىم پۈتۈن. بىراق، ئاكا، بىز قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتىمىز. ئۆزۈڭنى ئوبدان نىقابلاپ، ئاغزاتلىقىڭنى قىلچە چاندۇرۇپ قويما. مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ كەلگۈسىنى كۆردۈڭ. ھازىر ئاكىسى بولمىش بۇغرا قاراخان ھۇزۇرىدا تاماقلىنىۋاتسا كېرەك، توساتتىن كېلىپ قېلىشى مۇمكىن ...

— ئالتۇن تارىم ئالىيلىرى، چىقىپ كەت دېمەكچىمۇ سىلى؟ — بوزاغۇنىڭ چېھرىدە مەسخىرە كۈلكىسى پەيدا بولدى.

— ھەئە. دەرھال چىقىپ كەتكىن، ئاكا. ئەتە ساڭا ئېرىم بىلەن قىلىشقان گەپ - سۆزلەرنى يەتكۈزىمەن، قانداق قىلىشىمىز توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىمىز، — قۇمارىبەگە ئاكىسىنىڭ مازاق قىلىۋاتقىنىنى بىلمىگەنگە سېلىپ ئەنسىز نەزىرى بىلەن يېلىنىپ قارىدى.

بوزاغۇنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

ـــ مەن قاچانغىچە بۇنداق يا ئايال، يا ئەر ئەمەس، ئاغۇات بولۇپ يۈرىمەن، سىكلىم؟ چىدىيالماي قالدىم.

ـــ چىدىمساڭ جاندىن ئايرىلىپ قالىسەن، ئاكا، ـــ قۇماربىكەنىڭ كۆك كۆزلىرىدىن يېشىل ئۇچقۇن چاقنىدى، ئەگىم قاشلىرىنى سەل كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا تاپىلىدى، ـــ ئاكا، سەن ھەقىقىي ئەركەك، ئايالنى سېغىنسەن، بۇ ماڭا مەلۇم. لېكىن، ئۆزۈڭنى تۇتۇۋالمساڭ ئاشكارىلىنىپ قالىسەن. ئاڭلىسام، بەزى قىچقى بار كېنىزەكلەر بىلەن ئىچ پەش تارتىپ يۈرۈپسەن، بۇ ئىشىڭ بىلىنىپ قالسا تۇگەشمەمدۇق؟ ئاتامنىڭ قىساسىنى ئالالمايلا قالماستىن، ئۆزىمىزنىمۇ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەمدۇق؟! سەن چىداپ سەۋر قىلىپ تۇر، تالاسقا بارغاندىن كېيىن، ئاشكارا يۈرۈش پۈرسىتىگە ئېرىشتۇرىمەن. ئۇ چاغدا خالىغىنىڭنى قىلالايسەن.

بوزاغۇ ئورنىدىن دەس قوپتى.

ـــ مەن قىساس ئالماي قويمايمەن، سىكلىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە مەنپەئەتىمدىن، ھەتتا نازىنىن پەرىلەردىن كېچىشكە رازىمەن، ـــ بوزاغۇ مۇشتۇملىرىنى تۈگۈپ شىلتىپ قويدى ـ ده، چىقىپ كەتتى.

«بىچارە ئاكام، تازا دۆلەت كۆرىدىغان چاغدا ئاتام بالا ـ قازاغا ئۇچراپ بەختسىز بولۇپ قالدى. تالاسقا بارغاندا ئۇنى يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە قىلىمەن ...»

ـــ خاس ھۇجرا تەييار بولدى، خانىش، ـــ دېدى ئايچېچەك كىرىپ، ـــ يەنە قانداق ئىش بار؟ بۇيرۇسىلا، بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمىز.

خىيالى بۆلۈنگەن قۇماربىكە شاھانە ياستۇقنى تۈزەپ قويۇپ دېدى:

ـــ ئاشچى باشىغا چىقىپ ئېيتقىن، يېگەنسېرى ئادەمنىڭ يېگۈسىنى كەلتۈرىدىغان مەززىلىك تائاملارنى تەييارلىسۇن! ئەگەر ئېرىم يېمەي قايتۇرۇۋېتىدىغان بولسا، ئاشچى باشىنىڭ

تاماق راسلىغان قوللىرىنى كېسىپ تاشلايمەن.

— باش ئۇستىگە، خانىش ئالىيلىرى، — ئايچېچەك چىقىپ كېتىپ، ھايال ئۆتمەي قايتىپ كىردى، — ئالتۇن تارىم، مۇھەممەد ئارسلانخان ئالىيلىرى ھەرەمگە قەدەم تەشرىپ قىپتۇ، قەسىرگە كېلىۋاتقۇدەك.

— چىقىپ چىراغچى دېدەكلەرگە تاپشۇر، بارلىق خانىلارنىڭ شام - چىراغلىرى يانداۋرۇلسۇن، كېنىزەكلەر كېچىلىك كۆڭۈل ئېچىشقا تەييارلانسۇن!

— باش ئۇستىگە، خانىش ئالىيلىرى، — ئايچېچەك تېز چىقىپ كەتتى.

قۇمارىبىكە ئەينەككە يەنە بىر قارىۋېلىپ قەسىر ھويلىسىغا چىققاندا، مۇھەممەد ئارسلانخان ئىشىكتىن كىرىپ بولغانىدى.

— ئەسسالام ئارسلانخانىم، قۇتلۇق قەدەملىرى قەسىرىمگە شادلىق ئاتا قىلغاي، — يەرگىچە ئېگىلدى قۇمارىبىكە، — ئۇدۇل قەسىرىمگە كېلەرمىكىن دەپ، ئىشىك ئالدىدا ئۇزاق كۈتۈپ تاقىتىم تاق بولدى. ئاكىلىرىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكلىرىنى بىلىپ، خاس ھۇجرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇشقا كىرىشىپ ئالدىلىرىغا چىقالماي قالدىم، كەچۈرگەيلا، — خانىشنىڭ يېشىل ئۇچقۇن چاقناپ تۇرغان شەھلا كۆزلىرى لەۋزەن چېھرىنى ئاپتاپتەك نۇرلاندۇرۇۋەتتى.

شەھۋانىي ھەۋىسى كۈچلۈك ئادەملەر گۈزەل خوتۇن - قىزلار ئالدىدا ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايدۇ.

نارازىلىق، ئاچچىقلىنىش سۆرۈنلەشتۇرۇۋەتكەن مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ سوغۇق چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ تۆت ئىلىك ئۆسكەن قاپقارا ساقىلىنى سىيپاپ قويۇپ بىرنېمە دېمەكچى بولدى - يۇ، ئۇن چىقماي خاس ھۇجرىغا قاراپ ماڭدى. باشقىلار ئالدىدا ئۆزىنى مالال قىلغان ئىش توغرۇلۇق سۆزلەشنى ئۇ قانداقمۇ خالىسۇن؟!

قۇمارىبىكە ئۆزىگە ئەگەشكەن كېنىزەكلەرنى «تۇرۇپ

تۇرۇڭلار» دېگەن مەنىدە قولىنى شىلتىپ قويۇپ، ئېرىنىڭ كەينىدىن گۈپۈلدەپ ئەنبەر پۇرىقى كېلىپ تۇرغان خاس ھۇجرىغا كىردى. ياندۇرۇلغان يەتتە قەندىلدىكى شام يورۇقىدا نۇرلانغان ئۆينىڭ ئىچى شۇنچە ئارامبەخش ئىدى. ئۇ مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ پەشلىرىگە زەر قىياق تۇتۇلغان تونىنى سالدۇرۇپ، خەنجىرىنى كەمىرى بىلەن بىللە ئېلىپ، ناۋات سۇيىدە پات بېرىپ جۇلالىتىۋەتكەن تامدىكى ئىلغۇچقا ئاستى. ئاق سەللە ئورالغان تاجىنى قاپارتما نەقىش چېكىلگەن كۇنگۇرىلىك ئويۇقىقا قويدى. ئېرى تۆرگە سېلىنغان ئۇچ قات كىمخاب كۆرپىدە قىڭغىيىپ، ماموق ياستۇقىقا يۆلەنگەندىن كېيىن، ئايىغىدا زوڭزىيىپ، ۋالىلداپ تۇرغان ئۆتۈكىنى سالدۇردى. بۇ لەۋەن خوتۇننى ھەرقاچان كۆرسە گەپدان بولۇپ كېتىدىغان مۇھەممەد ئارسلانخان زۇۋان سۇرمەي جىمجىتلا ياتتى.

ئۆي ناھايىتى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلغانىدى. لىققىدە كەلگەن ئىران گىلىمى ئوتقاشتەك چاقناپ تۇراتتى. ئويما نەقىش چېكىلگەن كۆركەم يامىلارغا ئېلىنغان تاجىگۈل، ئانارگۈل، رەيھانگۈللەر قوش رامىلىق دېرىزە تەكچىلىرىگە قويۇلغانىدى. ھاۋا رەڭ يوللۇق ئاق يىپەك پەردىلەرنىڭ زەر چۇچىلىرى مەيىن يەلپۇنۇپ، كىشىنى ئازادىلىك ھېس قىلدۇراتتى. توروس، ناۋاغا سىزىلغان يايلاق، تاغ ـ دەريالارنىڭ سۇرەتلىرى شاملارنىڭ يورۇقىدا خىيالىي دۇنيادەك سېھىرلىك كۆرۈنەتتى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ھېچ ياققا كۆز قىرىنى سالماي، خاموش ھالدا كۆزلىرىنى يۇمۇۋالغانىدى. قۇماربىكەمۇ ئۇن چىقماي، ئۇنىڭ مەخمەل كەمزۇلىنى سالدۇرۇپ ئۇچىسىنى تۇتۇشقا كىرىشتى.

ـــ ئارسلانخانىم، مەيۇس كۆرۈنىدىلىغۇ، يا مەندىن خاپا بولۇپ قالدىلىمۇ؟ ـــ سورىدى قول ـ مۇرىلىرىنىڭ ئۇگە ـ ئۇگىلىرىنى ئۇۋۇلاپ سىلاپ.

مۇھەممەد ئارسلانخان بىردىنلا رۇسلىنىپ ئولتۇردى:

— مەن سىزدىن خاپا ئەمەسمەن بىكەم، قۇزغۇردۇدىن تالاسقا كېتەر بولغىنىمدىن خاپىمەن. ئاكامنىڭ قەدىرىگە يەتمىگەنلىكىدىن خاپىمەن.

— مۇنداق دېسىلە، ئارسلانخانىم. ئۇلۇغ مەلىكۇل مەشرەق ئاتام، خۇدا جايىنى جەننەتتە قىلسۇن، تالىپ مىجەز ئاكىلىرىنى ۋەلىئەھدى قىلماي، جەڭ قەھرىمانى بولغان سىلىدەك ئالىپ سەركەردىنى ۋەلىئەھدى قىلىشى لازىم ئىدى. مانا، ئاكىلىرى سۇلايمان ئارسلانخان تەختتە ئولتۇرۇپلا سىلىنى تالاسقا ھەيدەپ، ئۆزى قۇزغۇردۇغا كېلىۋالدى. ئوردۇكەنتتە تۇرسلىمۇ مەيلى ئىدى، — خانىش ئۇنىڭ كۆڭۈل يارىسىغا تۇز سەپتى.

— توغرا دېدىڭىز، قەدىرلىكىم، — مۇھەممەد ئارسلانخان چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى، — ئاكامنىڭ كۆڭلىدە جىن بار. ئۇ مېنى چۇشەنمەيدۇ، مېنى كۆزىگە قادالغان مىخ، دەپ بىلىدۇ. سىز بۇنى چۇشىنىپسىز، مەيۇس كۆڭلۇمنى سىزلا مەمنۇن قىلالايسىز، — ئۇ سۆزدىن توختاپ خانىشنىڭ كۆكسىگە يېيىلىپ تۇرغان چاچلىرىنى سىلاپ بىگىز بارمىقىنى پېشانىسىگە تەگكۈزدى، — سىز دېگەندەك، مەن قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش، كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئاشۇرۇشتا جېنىمنى ئالمىنىمغا ئېلىپ قويۇپ قان كېچىپ جەڭ قىلغان، باھادىرلىق كۆرسەتكەنىدىم. ھالبۇكى، ئاتام ۋەلىئەھدى تاللاشتا خاتالاشتى. دائىم دېگۈدەك ئۆزىنىڭ يېنىدا بولغان تالىپ مىجەز ئاكامنى ۋەلىئەھدى قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ ئاكام مېنى ئوردۇكەنتتىمۇ تۇرغۇزمايدىغان بولدى. ئىناۋىتىمنى چۇشۇرۇپ، ئابرۇيۇمنى تۆكتى. بۇنىڭ ئۈچۈن خاپا بولماي، داپ چالايمۇ، بىكەم؟

قۇمار بىكە ئېرىنىڭ پېشانىسىگە تەرەكلىك قولىنى ئۇستىدىن سىلاپ غەمزە قىلدى.

— ياق، ئۇنداق بولامدىغان، ئالىيلىرىنىڭ مېھرىمۇ،

قەھرىمۇ ئەل ئۈچۈن قىممەتلىك. قەھرى يوق پادىشاھ ــ مۇڭگۈزى يوق قوچقارغا، زەھرى يوق يىلانغا ئوخشايدۇ. ئالىيلىرىنىڭ ھەرقانداق دۈشمەننى يەكسان قىلغۇدەك قەھرلىرى بولغاچقا، جاھان شاھلىرى ئىچىدە ئۆزلىرىدەك مەردانە، باھادىر، جۈرئەتلىك خان ئاز. تالاسقا بېرىشلىرى بەلكىم خەيرلىك، ھېكمەتلىك بولۇشى مۇمكىن. كاج پەلەكنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشىدا سىلىگە ئاتا قىلىدىغان يەنە قانداق كاتتا ئىنئاملىرى بار، بۇ ئاللاغا مەلۇم. ئالىيلىرىدەك شىر سۈپەت باھادىرغا قىلىچنى غىلاپقا سېلىپ قويۇپ قايغۇرۇش، ئۈمىدسىزلىك ھەرگىز ياراشمايدۇ، بەلكى خۇشال بولۇش، تەختىتە مەغرۇر ئولتۇرۇش، ئات ئۈستىدە غالىبانە قىلىچ ئوينىتىش يارىشىدۇ. مەيۈسلەنمىسلە ئارسلانىم، ــ قۇماربىكە ئېرىنىڭ تۈكلۈك مەيدىسىنى سىلاپ، ساقاللىق مەڭزىگە مەڭزىنى ياقتى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ئامراق خوتۇنىنىڭ بۇ شېرىن سۆزلىرىدىن تەسەللى تېپىپ سۆيۈندى. ئۇ خانىشىنىڭ بىر تۇتام كېلىدىغان بېلىدىن قامالالاپ ئۆزىگە تارتىتى ـ يۇ، قۇچاقلىماي يېقىن ئولتۇرغۇزدى.

ــ مەن قايغۇنى، ئۈمىدسىزلىكنى يامان كۆرەتتىم. ئۆتكەن يىلدىن بېرى ئۆزۈم بىلمىگەن ھالدا ھەسرەتلىنىدىغان، كەلگۈسۈمدىن ئەندىشە قىلىدىغان بولۇپ قالدىم، بىكەم.

قۇماربىكە ئۇنىڭ يەلكىسىگە ئېسىلىپ پىچىرلىدى:

ــ ئالىيلىرىدەك غەيۇر شاھقا ئەندىشە قىلىش تېخىمۇ ياراشمايدۇ. چىدام، غەيرەت كەمىرىنى مەھكەم باغلاپ، ھەرقانداق دۈشمەنگە، مەيلى ئۇ يات ياكى ئۆز بولسۇن، تاقابىل تۇرۇپ قازانغان نۇسرەت شان ـ شەرەپ ئېلىپ كېلىدۇ. كۆڭۈللىرىنى توق تۇتقايلا، ئارسلانىم.

مۇھەممەد ئارسلانخان قاقاھلاپ كۈلۈپ خوتۇنىنىڭ گۈل پوربكىدەك لەۋلىرىگە سۆيدى. نازلىنىپ تولغانغان قۇماربىكە

خۇمارلاشقان كۆزلىرىنى ئويناتماپ دېدى:

— ئارسلانىم، بۇنداق شېرىن دىدار سائىتىدە، جاھان غەملىرىدىن ئۆزلىرىنى يىراق قىلغايلا، يا مەن كۆڭۈللىرىنى ئالالمىدىممۇ؟

— ھە، بۇ گېپىڭىز بولدى، پەلەك چاقىنىڭ بۇ ئايلىنىشىدىن ئازار يېگەن كۆڭلۈمنى سىز قانداق خۇشال قىلماقچىسىز، بىكەم؟

— مانا مۇنداق، — قۇمارىبىكە لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىنى ئېرىنىڭ مەيدىسىگە ياقتى، — ھاردىلا، چارچىدىلا ئارسلانىم، ھاردۇق چېيى، ھاردۇق ئېشى تەييارلاتماپ قويدۇم، ئاۋۇال داستىخانغا داخىل بولغايلا. بوش تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ ئەمەسمۇ؟ — سۆزىنىڭ ئاخىرىنى مەنىلىك چۈشۈرگەن خانىش ئېرىنىڭ قاقاھلاپ كۈلگىنىگە سۆيۈنۈپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇ بۇنداق سۆيۈنگەن چاغلىرىدا «ئارسلانىم» دەپ ئاتاپ، ئۇنى خۇش قىلىۋېتەتتى.

— بايا، بۇغرا قاراخان ئاكام سۇلايمان ئارسلانخانىڭ «بەگ تەركىسى» دە كۆڭلۈم تارتماي، مەي ـ شارابلىرىغمۇ ئېغىز تەگكۈزمىگەنىدىم. داستىخىنىڭىزنى كەلتۈرۈڭ.

قۇمارىبىكە كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىككە قاراپ:

— گۈلەم ! — دەپ چاقىردى.

— لەببەي، — ھەمىشە ئىشىك ئالدىدا ئىشقا بۇيرۇشنى كۈتۈپ تۇرغان كېنىزەك ئىشىكنى قىيا ئېچىپ سورىدى، — نېمە كېرەك، خانىش ئالىيلىرى؟

— ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىنى كەلتۈرۈڭ.

— خوپ.

گۈلەم ئىشىك تۈۋىدە كۈمۈش ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىنى خانىشقا سۇنۇپ بەردى.

قۇمارىبىكە ياتلىق بولغاندىن تارتىپ، ئېرى خاس ھۈجرىغا كىرىپ ـ چىقىپ كەتكەنگە قەدەر ھەممە ئىشنى ئۆزى قىلىپ،

ئېرىنى تېخىمۇ رام قىلىۋالغانىدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان قۇمارىبىكە قۇيۇپ بەرگەن ئىللىق سۆدا يۈز ـ قوللىرىنى يۇيۇپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇردى. داستىخان سېلىنىپ، مەزە ـ گېزەك قويۇلدى. ئۇ خۇشبۇي ھىدى ئۆينى قاپلىغان بىر ھېجىر چۆچۈرىنى ئىچىپ، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە كاۋاپلىرىغا قول ئۇزارتتى. ئۇلار، توشقان گۆشى بېسىلغان بىر تەخسە پولۇنىڭ يېرىمىنى يېدى، ئىككى تىلىم تاۋۇز يەپ، زەپە سېلىپ دەملەنگەن چاينى «كېيىنرەك ئىچەي» دەپ، لىق مەي تولدۇرۇلغان جامنى قولىغا ئالدى.

مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ پېشانە ـ بويۇنلىرىدا مەرۋايىتتەك تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى.

ـــ ئالىيلىرىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىپ، كۆڭۈللىرىنى ئېچىش ئۈچۈن كېنىزەكلىرىمگە ناخشا ـ ئۇسسۇل تەييارلاتقانىدىم. ئارامگاھ سارايغا چىقىپ بىر پەس ھۇزۇرلىنىپ كۆرۈپ باقاملا؟ ـــ دېدى قۇمارىبىكە ئېرىنىڭ بويۇن ـ باشلىرىدىكى تەرنى ئېرتىپ.

ـــ كېنىزەكلەرنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىغا زوقۇم يوق، بىكەم، سىزنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىڭىزنى كۆرگۈم بار، ـــ مۇھەممەد ئارسلانخان مىننەتدارلىق نەزىرى بىلەن داستىخانىنى يىغىشتۇرۇۋاتقان خانىشقا قارىدى.

قۇمارىبىكە قەندىلدىكى شامىلارنى ئۆچۈردى، كۆزنەكتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ھىلال ئايمۇ بۇلۇت قېتىغا يوشۇرۇندى.

يىگىرمىنچى باب

چىن مۇھەببەت

1

يۈسۈپنىڭ قەشقەردىن قايتىپ كەلگىنىگە تۆت كۈن بولدى. ئۈست ـ ئۈستىلەپ ھال سوراپ كەلگەن پەتچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلگەندەك قىلاتتى. رەيھانىدىن پەتچىلەرنى كۈتۈشنى ئوغلىغا تاپىلاپ، بۈگۈن ئەتىگەندىلا ئوردىغا كەتتى. يۈسۈپ چۈشكىچە يولغا قارىغان بولسىمۇ، ئوغراق، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىدىن باشقا پەتچىلەر كەلمىدى.

يۈسۈپ كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغان سۇپىدا، مەرھۇم بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان تەقدىم قىلغان ھەزرىتى فارابىنىڭ «ئەقىل ھەققىدە» دېگەن كىتابىنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى:

... ئەقىل ئاللاتائالا بەندىلەرگە ئاتا قىلغان ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ ھەرىكەتچان پىكىر قىلغۇچى قۇرۇلمىدۇر. ئىنساننىڭ ھەممە شەيئىدىن ئۈستۈن تۇرۇشىمۇ پىكىر قىلىپ ياشايدىغانلىقى ئۈچۈندۇر. پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىنسان ئۈچۈن يارىتىلىشىمۇ ئەقىللىك بولغانلىقى ئۈچۈندۇر. ھېچقانداق شەيئى ئەقىل ـ پاراسەتتە ئىنسان بىلەن تەڭلىشەلمەيدۇ. مانا شۇنداق تۇرۇقلۇق، نەپسىنى دەپ ئەقىلدىن ئاداشقانلار دۇنيادا گۇناھقا پېتىپ، خائىن، ئاسىي، ئوغرى، خىيانەتچى، زالىم، كاززاپ، باسقۇنچى، قاتىل، سۇخەنچى، ئالدامچى جىنايەتچىلەردىن بولۇپ قالماقتا. ھەممىگە قادىر بولغان ئەقىلنىڭ بۇنداق ئاينىپ

كېتىشى ــ نەپسى خاھىشىغا بېرىلىپ كەتكەنلىك تۈپەيلىدىندۇر. نەپسى خاھىشىغا بېرىلگەن ئادەمدە ئەقىل ئايىنىپ كېتىدۇ، پىكىر قىلىش ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ، ياخشى نىيەت ئورنىنى قارا نىيەت ئىگىلەيدۇ. ئىنسان كۆڭۈل قەسىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ، ئەمەل، ھوقۇققا ئىنتىلىش كۈچىيىدۇ، كۈنلەرنى ئاچ كۆزلۈك، تەمە بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ياخشىلارنى ئورىغا ئىتتىرىش، دانا، قابىل كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش، پىتنە ـ پاسات تېرىپ باشقىلارغا قارا چاپلاش ئەقلى ئايىغان كىشىلەرنىڭ ياقتۇرۇپ قىلىدىغان ئىشى بولۇپ قالىدۇ، نەتىجىدە، گۈناھ سادىر قىلىدۇ، جىنايەت ئۆتكۈزىدۇ، ئەقلىنى يوقاتقاندەك ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى يوقىتىدۇ. بۇنداق ئەقلىدىن ئايىنىش ئىنسانىنى ھېچقاچان رونىق تاپتۇرمايدۇ، نابۇت قىلىدۇ، خورلۇق ـ كۈلپەت دەشتىگە تاشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ ياراتقۇچىمىز ئاللا دېگەندەك ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلىدۇ ...

ــ بالام، كىتاب ئوقۇپ چارچىغانلا، ئۆيگە كىرىپ ئارام ئېلىڭ. ئاتىلىرىنىڭمۇ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ ئىخلاس بىلەن ئوقۇۋاتقان كىتابتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، پېشايۋان پەلەمپىيىدە مېھرى بىلەن قاراپ تۇرغان ئانىسىنى كۆرۈپ قويتى.

ــ ئابا، چارچىمىدىم، كىتاب ئوقۇسام ھاردۇقىم چىقىپ ئارام ئېلىپ قالمەن.

ــ شۇنداقتىمۇ بالام، ئارام ئالماي ئوقۇۋەرسىلە چارچاپ قالىدىلا، ــ دېدى يابىرا يېقىنلاپ كەلگەن ئوغلىنىڭ چىمەن دوپپىسىنى ئوڭلاپ كىيدۈرۈپ، ــ ئاتىلىرى بىلەن قەشقەردىن قايتىپ كەلگۈچە كۆزۈم يوللىرىدا بولدى، بالام، سىلىنى بەك سېغىنىپ كەتكەنىكەنمەن، كۆرگۈم كېلىپلا تۇرىدۇ. سىلى كېلىپ تۆت كۈندىن بېرى پەتىگە كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەي، قانغۇدەك ئەھۋاللىشالمىدىم. بۈگۈن مېھمانلارمۇ سېلىكىپ قالغاندەك قىلىدۇ. ئىككىمىز ئاتىلىرى كەلگۈچە بىر

پەس مۇڭدىشايلى، بولامدۇ، بالام؟

ئانىسىنىڭ كۆزلىرىگە ياش ئالغىنىنى كۆرگەن يۈسۈپ سۆزىگە قۇلاق سالغىنىچە ئايۇانغا كىردى.

— ئاباً، مەنمۇ سىلىنى ناھايىتى سېغىندىم. ئوردۇكەنتتە بولغان كۈنلىرىمدە سىلى زادى ئېسىمدىن چىقمىدىلا، — يۈسۈپ قەشقەرگە بارغاندىن تارتىپ قايتقۇچە كۆرگەن ـ ئۇققانلىرىنى قويماي سۆزلەپ بەردى. بولۇپمۇ جانپىدا غوجامنىڭ پىداكارلىق كۆرسىتىپ، ئۆز ھاياتىنى ئاۋامنىڭ بەختى ـ ئامانلىقى ئۈچۈن قۇربان قىلغانلىقىنى سۆزلىگەندە، ھاياجانلىنىپ ئورنىدىن نەچچە قېتىم تۇرۇپ كەتتى. ۋۇجۇدى لەرزىگە كېلىپ، سۆزلىرىمۇ تىترەپ چىقتى، كۆزلىرىدىن ياش ئاقتى، ئانىسىنىمۇ يىغلىتىۋەتتى. پەقەت دىلدارىكە توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى.

— ئوردۇكەنت — مېنىڭ تۇغۇلغان ئانا يۇرتۇم، بالام. كۆرگۈم كېلىدۇ، باغۇبوستانلىرىدا سەير قىلغۇم كېلىدۇ. قۇزئوردۇغا كەلگەن يىگىرمە يىلدىن بېرى ئۈچ قېتىم ئاتىلىرى بىلەن بېرىپ كەلدىم، بەزى چاغلاردا دىلىم كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن ئاشۇ دىيارنى تارتىپ قالىدۇ.

— ئاباً، تاماق تەييار بولدى، — ئاشخانىدىن چىققان ئارچۇن ئانىسىنىڭ سۆزىنى بۆلدى، — داستىخاننى ئاتام كەلگەندە سالامدىمەن، ھازىرمۇ؟

— ئاتام كەلگەندە سالغىن ئاچا، يەنە بىرئاز كۈتەيلى، — دېدى يۈسۈپ ۋە غەمگە چۆمۈپ قالغان ئانىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئارچۇنىنىڭ مەڭزىگە مەڭزىنى يېقىنداً، كۆزلىرىدىن ياش ئەگىگەنلىكىگە دىققەت قىلدى، — نېمە بولدىلا ئاباً، يىغلاۋاتىدىلىغۇ؟

ئېغىر تىن ئالغان يابىرا بىر قولىنى يۈسۈپنىڭ يەلكىسىگە قويۇپ دېدى:

— مېنىڭ بۇ يىغام سىلەر ئۈچۈن، بالام، سىلەرنىڭ

غېمىڭلارنى يەيمەن شۇ، — ئانا سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەي ئىشىككە قارىدى. ئېرىنىڭ كەلمەيۋاتقىنىدىن ئەندىشە قىلىۋاتقانلىقىنى تەلمۈرگەن كۆزلىرى بىلدۈرۈپ تۇراتتى. ئۇ ئىشىككە تىكىلىپ قالغان نەزىرىنى دېرىزىدىن ئايۋان ئۆينىڭ سۇپىسىغا چۈشكەن كۈن شولىسىغا يۈگۈرتۈپ دېدى، — بالىلىرىم، ئاتاڭلار كېلىدىغان ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ ...

دۇنيادا ئەندىشىدىن خالىي بولالمايدىغان ئانىلارنىڭ دەردىگە يېتىدىغان بالىلار ئاز. ئانىسىنىڭ ھەسرىتە چېكىۋاتقانلىقىنى، ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بىلمەسلىككە سېلىپ كارى بولمايدىغان پەرزەنتلەرنىڭ كۆكرەك قەپىسىدىكى يۈرەك بولماي تاشمىدۇ؟

يۈسۈپ گەرچە ئېيتمىغان بولسىمۇ، ئانىسىنىڭ غېمى، دەردىنى بىلەتتى. يابىرا ئون سەككىزدىن ئاشقان، تېخىچە ياتلىق بولمىغان قىزى ئارچۇننىڭ تويىنى تېزرەك قىلىۋېلىش كويىدا باش قاتۇرۇپلا كۈنلەرنى ئۆتكۈزەتتى.

قىزى ئون ئۈچكە كىرىشىگىلا ياتلىق قىلىشقا، ئوغلى ئون تۆتتىن ئاشسىلا ئۆيلەشكە ئالدىرايدىغان ئاتا ـ ئانىلار قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. قىزى ئون بەش ـ ئون ئالتە ياشقا كىرىپمۇ لايىق چىقماي ئۆيدە ئولتۇرۇپ قالسا، بۇ ئاتا ـ ئانا ئۈچۈن نومۇس ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئىلاجى بار بالدۇرراق تويىنى قىلىش كويىدا بولاتتى. ئون يەتتە ـ ئون سەككىزگە كىرگۈچە لايىق تاپالماي، ئوغلىنىڭ تويىنى قىلالماسلىقىمۇ، ئاتا ـ ئانىغا باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئۇيات بىلىنەتتى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىسلام دىنىغا كىرمەستە قىز چىقىرىش، ئوغۇل ئۆيلەشنىڭ ياش چېكىگە ئانچە ئېتىبار قىلمايتتى. ئۇ چاغلاردا يىگىرمە، ئوتتۇزغا كىرىپ توي قىلماي ئۆتۈۋەرسىمۇ ئەيىب بىلىنمەيتتى. شۇڭا، شەھۋانىيلىقىغا بېرىلىش، ئەيىش ـ ئىشرەت ئەۋج ئالغان بولۇپ، ياش ـ قىرانلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى

ئاجىزلاپ كەتكەندى.

قاراخانىيلار مەملىكىتىدە دىن ئومۇملاشقاندىن بېرى، شەھۋانىيلىق، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىش چەكلىنىپ، ئوغۇل ـ قىزلار ئوتتۇرىسىدىكى پەردىشەپ كۆچەيدى. ئەدەپ ـ ئەخلاق سالاھىيەت ئۆلچىمى قىلىنغاچقا، يىگىت ـ قىزلارنىڭ ساپاسى يىلسېرى ئۆسۈپ باردى. ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۆزىنى يوقىتىپ قويمايدىغان، ئۆزىنى تۇتالايدىغان ئەدەپلىك ياشلار ھەممە جايدا مەيدانغا كەلدى. لېكىن، قىزلارنى كىچىك ياتلىق قىلىش ئادەتكە ئايلانغانسېرى ئانىلارنىڭ غېمى كۆپەيىپ، ئاتىلارنىڭ تەلىپى قاتتىقلىشىپ كەتتى.

ئون سەككىزگە كىرگەندىمۇ، كۆڭۈلدىكىدەك لايىق چىقماي ئولتۇرۇپ قالغان قىزى ئارچۇن ئۇچۇن يابىرا ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆۋۈلىناتتى. بۇ قىزنى ياتلىق قىلىۋەتسە، يۈسۈپنى ئۆيلەشكە يول ئېچىلاتتى. بۇ رەيھاندىنغىمۇ ئايان ئىدى. ئوغلىنى ئۆيلەۋېرەي دېسە، ئاچىسىنى چىقارماي تۇرۇپ ئوغلىمىزنىڭ تويىنى قىلىشىمىز جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە توغرا كەلمەيدۇ، دەپ يابىرا قوشۇلماي تۇرۇۋالغانىدى.

ئارچۇنغا بىرقانچە يەردىن لايىق چىققانىدى. باشقا قەبىلىدىن ئىكەن ... سەردار بولسىمۇ، زەردار ئەمەس ئىكەن ... ھۇنەرۋەن بولسىمۇ، نام ـ ئاتىقى چىقمىغانىكەن ... مىجەزى قىزىمىزنىڭ مىجەزىگە ناموناسىپ ئىكەن ... دەپ قارىغان ئاتا ـ ئانا بۇ تويىنىڭ ئارقىغا سۈرۈلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قېلىۋاتاتتى. يۈسۈپ «چوڭ ئاچىلىرىمنى ئۆزىنىڭ قۇللىرىغا ياتلىق قىلغان ئاتام ئەجەب كەنجى قىزىغا كەلگەندە، بوۋام ـ مومامىلارنىڭ سۆزىگە كىرىپ، نەسەب سۈرۈشتۈرىدىغان بولۇپ قالدى» دەپ ئويلاپ، بۇنىڭ تېگىگە يەتمەكچى بولاتتى. كۆپ ئويلاپ، مۇلاھىزە قىلىپ ئاخىرى بۇنىڭ تېگىگە يەتتى: زەردار، بايلارنىڭ يۇقىرىغا ئىنتىلىشى ـــ بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىي تاللىشىدۇر. بەزى ھاللاردا تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر بىلەن يېقىنچىلىق قىلىشى، ئۇلارنىڭ

بەشىنى سىلىشى ئىنسانىي مېھىر ـ مۇھەببەت، كۆيۈم ـ شەپقەتنىڭ ئاڭدىكى غەلىبىسى بولۇپ، بۇنداق ئەھۋال ھەرقانداق زاماندا، ھەرقانداق پۇلدار ئائىلىدە سادىر بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما ئۇمۇرۋايەت داۋاملىشىشى ناتايىن ...

مۇشۇ ئويغا كەلگەن يۈسۈپ «ئاللانىڭ ئىرادىسى ھەممىدىن غالىبتۇر، شۇڭا نىكاھ غايىب، رىزقى غايىب، ئەجەل غايىب، بۇنى بەندە ئۆزگەرتەلمەيدۇ» دېگەن نەتىجىنى چىقاردى. ئۇنىڭچە بولغاندا، كۆيۈئوغۇل بولغۇچىنىڭ نەسەبىنى ئانچە سۈرۈشتە قىلماي تويىنى قىلىۋەتسە بولىۋېرەتتى، لېكىن بۇنداق دېيىشكە پېتىنالمايتتى. رەيھانەدىنىڭ ئاتىلىق ھوقۇقى ۋە ھوقۇقى پۈتۈن ئائىلىنى، جۈملىدىن يۈسۈپنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىنىمۇ غايىبتىن تىزگىنلەپ تۇراتتى.

يۈسۈپ بويى ئۆسكەنسېرى زىلۋاڭلىشىپ كەتكەن ئاچچىقنىڭ مۆڭلۈق چىرايىغا قاراپ ئولتۇرۇپ كەتكەن ئانىسىغا كۆڭلىدىكى گېپىنى ئېيتماقچى بولۇپ يەنە يالتىيىپ قالدى. ئۇنداق دېسە، «ئوغلۇم جىگدە پۇراپ قاپتۇ، قانداق قىلارمەن؟» دەپ غېمى تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتمىسۇن دېدىمۇ، بېشىنى سالغىنىچە خىيالغا پاتتى: «چۈشتىن كېيىن ئۇستازىمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كېلەي. ئاقبىراغا ئەتە بارىمەن، دەپ قويۇۋېدىم، تۆت كۈن بولدى، بارالمايۋاتىمەن. ئۇستازىمنىڭ ساۋاقداشلىرىم بىلەن بىللە پەتىگە كېلىپ ـ كەتكىنىگىمۇ ئىككى كۈن بولدى. ئوردۇكەنتتىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغىنى بېرىشنى يەنە كېچىكتۈرسەم، ئۇنىڭ قىممىتى بولمايدۇ ...»

ـــ ئاتام كەلدى! ـــ ئورنىدىن تۇرغان ئارچۇن يۈسۈپنى نوقۇپ قويۇپ سۈپىدىن يەرگە چۈشتى.

ھاجىبۇل ھۇججاپ مەنسىپىنىڭ زەر ياقىلىق تونىنى كىيىپ، بۆكىگە ئورالغان سەللىگە كۈمۈش ئوتۇغات قادىغان رەيھانىدىن ئايۇان ئىشكىدىن كۈلۈمسىرىگىنىچە كىردى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ئانىسى، بالىلىرىم.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئاتا! — يۇسۇپ سۇپىدىن سەكرەپ چۇشۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— ئەسسالام، ئاتىسى، چۇشتە كېلەلمىگەنلىكلىرىنىڭ سەۋەبىنى بىلدىم، يېڭى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپلا، مۇبارەك بولسۇن، — ئىتتىك كەلگەن يابىرا ئېرىدىن ھال سورىغاچ، تونىنى سالدۇرۇپ، سەللىسى بىلەن ئىلغۇچقا ئاستى. ئارچۇن ئاتىسىنىڭ قوللىرىنى تۇتۇپ، ئەركىلەپ يۆلەندى.

— قوللىرىغا سۇ بېرەي، يۇيۇۋالسىلا، ئاتا.

— ھويلىدا قىزتۇرمىش قولۇمغا سۇ قۇيۇپ بەردى، بالام، — رەيھاندىن سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى، — بۇگۈن تازا كۆتكۈزۈپ قويۇپتىمەن - ھەا بۇغرا قاراخان يېڭىدىن يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلارنى تەيىنلىدى. چۇشتە بارلىق دۆلەت ئەربابلىرىغا «بەگ تەركىسى» ئۆتكۈزۈپ خەيرخاھلىق قىلدى، شۇڭا ۋاقتىدا كېلەلمىدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەد ئارسلانخان ئالىيلىرىمۇ خانىشلىرى بىلەن تالاسقا يۇرۇپ كەتتى.

— مۇبارەك بولسۇن! — يۇسۇپ، ئارچۇنلارمۇ ئاتىسىنى مۇبارەكلەپ چىن كۆڭلىدىن خۇشال بولغىنىنى بىلدۈرۈشتى.

— بۇگۈن پەتىگە كەلگەنلەر بولدىمۇ؟

— ئوغراق، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى كەلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم كەلمىدى. قارىغاندا پەتىچىلەر تۇگىگەن ئوخشايدۇ، ئابا.

— ھېلىمۇ ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن كەلگەنلەر ئاز ئەمەس، مېھمان كۇتۇپ ھارغانلا، بالام.

— باغدا كېچە - كۇندۇز ئىشلەپ كۆچەت تىككەن بولسامۇ بۇنچە ھارمايتتىم. راست ئابا، بەك ھېرىپ كەتتىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە زېرىكىپ كەتكىنىمنى دېمەيلا قويای، — يۇسۇپ كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ، رەيھاندىنىڭ يېنىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇردى.

— ئۇنداق دېمە، بالام. ئادەم ئادەم بىلەن ئادەم، ۋەتەنداش،

قېرىنداشلىرىمىزنى قانچە ھۆرمەتلىسەك ئەرزىيدۇ.

يۈسۈپ ئاتىسىغا لەپپىدە قاراپ دېدى:

ــ توغرا دېدىلە، ئابا، ــ يۈسۈپ چوڭ بولغانسېرى ئاتىسىنى «سىلى، ئۆزلىرى» دەپ سۆزلەيدىغان بولۇپ قالغانىدى، ــ ۋەتەنداش، قېرىنداشلارنى كۈتۈش، مېھمان قىلىش خاسىيەتلىك ئىش. ئەمما، كۈتۈش، مېھمان قىلىش لايىقىدا بولمىسا، ساھىبخانا ئۇچۇن جاپا بولۇپ قالىدىكەن. مېھمان كۈتۈش بىلەن مەملىكىتىمىزنى قۇدرەت تاپتۇرغىلى، خەلقنى بېيىتقىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكىنىمىدە، بەكمۇ ئەپسۇسلىنىپ قالدىم. ئوقۇش، ھۈنەر ئۆگىنىش، ئىش ـ ھەربىرىكە كۆپرەك ۋاقىت بېرىپ، مېھمان كۈتۈشنى لايىقىدا ئىخچاملاشتۇرۇپ زۆرۈرلۈكىنىمۇ ھېس قىلدىم. ئادەملەرنىڭ كۈنى مېھمان كۈتۈش، مېھمانغا بېرىش بىلەنلا ئۆتسە ئاللا راۋا كۆرەرمۇ؟

رەيھاندىن ئويلىنىپ بىرئاز سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن، يۈسۈپنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى:

ــ بۇ گەپلىرىڭمۇ ئورۇنلۇق، بالام. ئادەم بۇ دۇنياغا مېھمان، شۇنداقلا ئادەم ئادەمگە مېھمان. ئادەملەر بىر ـ بىرىگە نەپ يەتكۈزۈپ، بىر ـ بىرىگە باغلىنىپ ياشايدۇ.

ــ دېگەنلىرى ياشاش ئۇچۇن زۆرۈرىيەتتۇر، ئابا. بىر ـ بىرىگە نەپ يەتكۈزۈش، بىر ـ بىرىنى مېھمان قىلىش ئۇچۇن ئادەملەرنىڭ ھەربىرىدە قىلىشى، ئۆگىنىشى، ئىشلىشى، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى، ئىختىرا، كەشىپ قىلىشى زۆرۈر ئەمەسمۇ، ئابا؟

ــ سەنزە بالام ... ــ رەيھاندىن كۈلۈمسىرىدى، ئۇ ئوغلىنىڭ سۆزىگە قوشۇلغان، قايىل بولغان چاغلىرىدا ئۇنىڭ چىقماي كۈلۈمسىرەپ قويياتتى.

ئارچۇن داستىخان سالدى. يۈسۈپ بەگتۆمۈر، زەمۈران ئاننى ئىچكىرى ھويلىدىن چاقىرىپ چىقتى. رەيھاندىن بۇ ياشىنىپ قالغان ئاتا ـ ئانىسىنى ئولتۇرغۇزۇپ، بىقىنىغا ياستۇق يۆلەپ

بەردى. يابىرا ئېلىپ كىرگەن قايماق چۆپنى قېيىنئاتا، قېيىنئانىسى ۋە ئېرىنىڭ ئالدىغا قويدى.

يۈسۈپكە بۇ ئاش بەك تېتىدى. لىغىرلاپ تۇرغان چۆپ ئۇستىگە قۇيۇلغان قايماق ئاشنى شۇنداق تاتلىق قىلىۋەتكەنىدى.

ئاش يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن بەگتۆمۇر دۇئا قىلدى.

— ئاللا، يەتكۈزۈپ بەرگەن رىزقىڭغا رەھمەت. ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ ئىگىسى ئۆزۈڭ، ئۇ دۇنياغا پاك ھالدا مۇسۇلمان پېتى كېتىشىمىزگە نېسىپ قىلغايسەن. بالىلىرىمىزغا، نەۋرىلىرىمىزگە بەخت ئاتا قىلغايسەن، ئامىن ئاللاھۇئەكبەر!

2

يۈسۈپ ئانىسىغا ئۇستازىنىڭ ئۆيىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قەشقەردىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى كۆتۈرگىنىچە ئاق تورۇققا مىندى. ئات سۈپسۈزۈك سۇ ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئۆستەڭنى بويلاپ يورغىلىدى. دەل ـ دەرەخلەرنىڭ سارغىيىشقا باشلىغان يوپۇرماقلىرى كۈزنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا شىلدىرلايتتى. ئۇنى ئىشكىنى قىيا ئاچقان ئاقبىرا ھودۇققان ھالدا كۆتۈۋالدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئۇستاز قىزى، بىۋاقىت كېلىپ مالال قىلمىغاندىمەن؟ — يۈسۈپ بىر قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام قىلدى.

رومىلىنى سەلگىنە قايرىپ قارىغان قىز ۋىللىدە قىزىرىپ يەرگە قارىۋالدى.

— ئەسسالام، گېپىدە تۇرماس يىگىت، كەلسىلە. ئاتام نەچچە كۈندىن بېرى يوللىرىغا كۆپ قارىدى ...

ئاتنى يېتىلەپ كىرگەن يۈسۈپ ھويلىنىڭ سول تەرەپ بۇلۇڭىدىكى ئېغىلغا ئەكىرىپ باغلاپ قويۇپ چىقتى.

— ئۇستاز تېخى كەلمىدىمۇ؟

— ئاتام نامازدىگەرنى مەدرىسەدە ئوقۇپ ئاندىن كېلىدۇ، ئەسلىرىدىن چىقىپ قاپتۇ - ھە؟! — دېدى قىز پىچىرلاپ، — ئاباممۇ تېخى قىز - جۇۋانلارغا دەرس ئۆتۈۋاتىدۇ.

— ئۇنداق بولسا كەچتىرەك كېلەي، — يۈسۈپ ھويلا ئىچىگە سەپسالدى. ئاتا - ئانىسى يېنىدا بولمىغان بىر قىز بىلەن بىر ئۆيدە ئولتۇرۇش تازا مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى. ئۇ قىز - چوكانلار دەرس ئوقۇۋاتقان پەنجىرىلىك چوڭ ئۆيدىن كۆزىنى ئېلىپ ئارقىسىغا ياندى.

— نەگە بارىدىلا يۈسۈپ؟ — ئاقبىرانىڭ يېقىملىق ئۇنى يەرگە چۈشۈپ كەتكەن تىللادەك جاراڭلىدى. ئۇ: «يۈسۈپ گېپىمنى چۈشىنەلمەپتۇ، ئەركىن - ئازادە ئولتۇرۇپ ئوردۇكەنتنىڭ گېپىنى قىلىپ بېرەرمىكىن دېسەم، كەتكىلىۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپ نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى، خۇيى تۇتۇپ يۈسۈپكە قارىماي:

— ئولتۇرغىلىرى كەلمىگەن بولسا كېتىۋەرسىلە، ئىشىك ئوچۇق، — دېدى يىغلامسىراپ.

يۈسۈپ توختاپ ئاقبىراغا ئەجەبسىنىپ قارىدى. «بۇ ۋاقىتقا قەدەر ماڭا بۇنداق ئاچچىقلىنىپ گەپ قىلمىغانىدى، بۇگۈن ئەجەبا ...» ئۇ خىيالچان نەزىرى بىلەن چىرايى ئۆڭۈپ كەتكەن قىزنى كۆزەتتى.

ئاقبىرا ئۇنىڭغا ئاچچىقلانمىغانىدى، كۆڭلىدىكىنى بىلدۈرۈلمىگىنى ئۈچۈن ئۆزىگە ئۆزى ئاچچىقلاپ يۈسۈپكە قېيىداپ قالغانىدى. بۇنداق قېيىداش قەلبىگە سۆيگۈ ئوتى تۇتاشقان، ئەمما ئۇنى قانداق ئىزھار قىلىشنى بىلەلمىگەن ياش قىزلاردىلا بولىدۇ.

ئاقبىراغا تۇتاشقان سۆيگۈ ئوتى يۈسۈپ قەشقەرگە ماڭغانىدا بىردىنلا يالقۇنجاپ كەتكەنىدى ...

قىز كىچىكىدىن ئۆز ئاكىسىدەك كۆرۈپ يۈسۈپكە ئىچەركەپ قالغاچقا، ھېچقانداق غەرەز، مەقسەتسىز ئامراقلىق قىلاتتى. چوڭ

بولغانسېرى بۇ ئامراقلىق تەبىئىي ھالدا كۈچىيىپ، ئۇزۇلمەس رىشتىگە ئايلاندى. رەسىدە بولغان قىز غەرەزلىك ھالدا يۈسۈپنىڭ ئۆيگە كېلىشىگە ئىنتىزار بولىدىغان، ئوغرىلىقچە يەر ئاستىدىن تىكىلىپ قارايدىغان بولۇپ قالغاندا، ئۇنىڭ سەپەر قىلىشى قىزنى پىراق ئوتنىغا تاشلىدى ۋە ئۇنى كۆرۈشكە شۇنچە تەقەززا قىلدى ...

ئاقبىرا يۈسۈپكە ئاتاپ بىر بادام دوپپا، بىر چىمەن دوپپا، بىر ئاق دوپپا تىكتى. ئۇچ ياغلىققا ياپراقنىڭ، شاختىكى قوش ئالمىنىڭ، گۈل شېخىغا قونغان بۈلبۈلنىڭ سۈرەتلىرىنى كەشتىلىدى، ئاندىغىمۇ كۆرسەتمەي ساندۇقىغا سېلىپ قويدى. ئۇ كۆپ ۋاقتىنى تاشقىرىقى ھويلىدا قىز - چوكانلارنى ئوقۇتۇۋاتقان ئانىسىغا يارەملىشىپ ئۆتكۈزەتتى، ئەرەب، پارس تىلىنى پىششىقلاپ ئۆگىتەتتى، شېئىر يادلايتتى، ئاتىسى مەدرىسەدىن كەلگەندە قۇرئان تەپسىرىدىن دەرس ئالاتتى. ۋاقىت تېز ئۆتۈۋاتسىمۇ، يۈسۈپتىن ئايرىلغان كۈنلەرنى ساناپ، ئايىنى توشتۇرماق ئۈنۈگىغا شۇنچە تەسكە توختايتتى. ئاقبىرا ئۆزىدىن: «يۈسۈپنىڭ كۆڭلىدە مەن بارمۇ؟» دەپ سوراپ قوياتتى، «مەن ئۇنى ئويلىغاندەك، ئۇ مېنى ئويلامدىغاندۇ؟» مۇنداق سوئال ئۇنىڭ لەۋەن چېھرىدە مۇڭ پەيدا قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن كەم سۆز، خىيالچان بولۇپ تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتەتتى.

ئالتە ئايدىن كۆپرەك داۋام قىلغان جۇدالىق ئاقبىرانى تېخىمۇ نازۇكلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. بۇغرا قاراخاننى قارشى ئېلىشقا چىققان كۈنى يۈسۈپنى كۆرۈشكە شۇنچە ئىنتىزار بولدىكى، يولغا تىكىلگەن كۆزلىرى ئېقىپ كەتكىلى تاس قالدى. ئاخىرى يۈسۈپ ئالدىغا كېلىپ، «ئەتە بارىمەن» دەپ خوشلاشقاندا، ھوشىدىن كەتمىگەن بولسىمۇ، ۋۇجۇدى لەرزىگە كېلىپ ياپراقتەك تىترەپ كەتتى. يۈسۈپ تۆت كۈنگىچە كەلمەي ئاقبىرانى يەنە ئۇمىدسىزلەندۈردى، بىچارە قىز بىرلىك ئېتىدىن ئايرىلىپ ياداپلا كەتتى ...

يۇسۇپنىڭ كېلىپلا كەتمەكچى بولغىنىدىن «ماڭا كۆڭلى يوق ئوخشايدۇ» دەپ قالغان ئاقبىرانىڭ قېيىداپ ئېيتقان سۆزى كۈتمىگەن نەتىجە بەردى: يۇسۇپ ئارقىسىغا ياندى، ئۆيگە كىرىپ قىز سېلىپ بەرگەن كۆرپىدە ئولتۇردى.

— مەندىن رەنجىپ قالدىلىمۇ ئاقبىرا؟ — سورىدى ئۇ ۋە كۆڭلىگە كەلگەننى ئوچۇق ئېيتتى، — ئۇستازىم تېخى كەلمەپتۇ، سىلىنى ئوڭايسىزلىنىپ قالمىسۇن دەپ، ئىشىك ئالدىغا چىقىپ تۇرماقچىدىم.

قىز بىر ھازاغىچە زۇۋان سۇرمەي بېشىنى سالغىنىچە تۇردى. ئاقبىرا مېنى چۈشەنسە بولاتتى، دەپ ئويلىغان يۇسۇپ پەس ئاۋاز بىلەن دېدى:

— ئاقبىرا، خاپا بولمىسىلا، پەتىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەي كېلەلمىدىم. بۇگۈن ئۇستازىمدىن ئەپۇ سوراپ، ھەربىرلىرىگە ئېلىپ كەلگەن ئەرزىمەس سوۋغامنى قويۇپ، سېغىنىش، ھۆرمىتىنى بىلدۈرمەكچىدىم، ئەمما سىلىنى رەنجىتىپ قويۇشنى ھەرگىزمۇ خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىدىم، كەچۈرسىلە.

يۇسۇپ سۆزىنى توختاتتى. قىزنىڭ ئېغىز ئاچمىغىنىدىن ئوڭايسىزلىنىپ، ئىختىيارسىز قول ئۇزىتىپ، ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «بەخت توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنى ئويۇقتىن ئالدى. بىرىنچى بېتىگە كۆز يۈگۈرتۈۋېتىپ ئاقبىراغا قارىدى، قىزنىڭ ياشلىق كۆزلىرى بىلەن كۆزلىرى ئۇچرىشىپ قالدى. بىرنەچچە دەقىقە داۋام قىلغان بۇ ئاشىقانە تەلمۈرۈش، ئېغىزلىرىدا ئېيتالمىغان يۈرەك سۆزلىرىنى ئىزھار قىلىپ، كۆڭۈللىرىدىكى گۈمانىنى تارقىتىۋەتتى. قىزنىڭ مۇڭلۇق چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى، قېيىداش پەيدا قىلغان سۆرۈنلۈك غايىب بولدى.

— مەن چاي دەملەپ كىرەي، سىلى بەھۇزۇر ئولتۇرسىلا، سىلى كېلىپ باقمىغان ئۆي ئەمەسقۇ بۇ.

يۇسۇپ «مەن بۇ ئۆيگە كېلىپلا نېمىشقا قورۇنۇپ قالدىم؟ نېمىشقا ئىلگىرىكىدەك ئوچۇق - يورۇق بولالمايمەن؟ ...» دەپ

ئويلاۋاتقاندا، ئاقبىرا ئاشخانىدا چاي دەملەۋاتاتتى. ئۇ يىگىتنىڭ قايتىپ كىرگىنىدىن بەكمۇ خۇشال ئىدى، چاي بىلەن داستىخاننى ئېلىپ كىرگەندە، چىرايىدا تەبەسسۇم جىلۋە قىلغان يۈسۈپ بىمالال كىتاب كۆرۈۋاتاتتى.

— چاي ئىچسىلە، يۈسۈپ، — ئاقبىرا ھىلىمىلە رومىلىنىڭ ئۈچى بىلەن قوللىرىنى ئوراپ قىزىرىپ پىشقان يۈزىدە ياغ تەپچىرەپ تۇرغان قاتلىمىنى ئوشتۇدى.

— ھويلا، ئۆينىڭ ئىچى گۇل بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ. خۇددى بۇ ئۆيگە ئىلگىرى كەلمىگەندەك ھەيران قېلىۋاتىمەن، ئاجايىپ كۆركەم، خۇش ھاۋا قەسىرگە ئايلىنىپتۇ.

ئالتە ئايدىن بېرى كۆرۈشكە ئىنتىزار بولغان يۈسۈپكە ئاقبىرامۇ ۋە ئۇ ھاياتىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ ئۆيمۇ شۇنداق چىرايلىق كۆرۈنۈپ كېتىۋاتاتتى.

— بۇ ئابامنىڭ ئەجرى، كۈندۈزى شاگىرتلىرى بىلەن بولسا، ئەتىگەن ـ كەچلەردە دەل ـ دەرەخ، گۇل ـ گىياھ بىلەن بولىدۇ.

— ھەا! — دېدى يۈسۈپ قايىل بولمىغان تەرزدە، — ئاتىسىغا يارەملىشىدىغان، ئۆي ئىچىگە كۆيۈنىدىغان يەنە بىر ئىشچان قىزمۇ بارەكەن قىلىدۇ. ئۇنىڭ نازۇك قولىدا قۇيۇلغان سۇ گۇل ـ گىياھلارنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرمىغان بولسا، بۇنداق چىرايلىق پورەكلەپ ئېچىلمىغان بولاتتى ...

«يۈسۈپ ئاكا» دەپ ئەركىلەپ سۆز قىلىدىغان ئاقبىرا ئەمدى «ئاكا» دېيىشنى تازا مۇناسىپ كۆرمەي، ناھايىتى تارتىنىپ سۆزلەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. يۈسۈپ قەشقەردە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى. بارغانسېرى قىزنىڭ يامغۇردىن كېيىنكى ھاۋادەك ئېچىلىپ، خۇشخۇيلىشىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، دىلداربەكە توغرۇلۇقمۇ سۆزلەپ بەردى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن چاي قۇيۇشنىمۇ ئۇنتۇپ تىكشاۋاتقان ئاقبىرا سورىدى:

— دىلداربەكە ياخشى قىز ئىكەنغۇ، ئەجەب باغرى تاشلىق

قىپتىلا، ئىچىلىرى ئاغرىمىدىمۇ؟ ــ ئۇنىڭ ئۇنى ئاستا چېكىلگەن تەمبۇردەك تىترەپ چىقتى.

بۇنداق سوئالنى كۈتمىگەن يۈسۈپ شۇ چاغدا ئويلىغانلىرىنى يوشۇرماي ئېيتىپ، ئاندىن مۇنداق دېدى:

ــ ئىچىمنى ئاغرىتىدىغان قىز ئۇ ئەمەس ــ دە. ئىچ ئاغرىتىش ــ مۇھەببەتنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. دىلدارىمكە مېنى ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ قالارمىكىن، دەپ بالىخانىدىن تېز چۈشۈپ كەتتى. ئۇ پاك مۇھەببىتىنى خورلىماسلىق مەقسىتىدە شۇنداق قىلدى.

ــ ئەجەب ــ ھە، ــ ئاقبىرانىڭ قەلبىم قېشى ھىمىرلىدى، ــ نېمە ئۈچۈن سىلى ئۇ بەرنا قىزنىڭ مۇھەببىتىنى رەت قىلدىلا؟

بۇ سوئالدىن يۈسۈپنىڭ يۈرىكى تېپچەكلەپ، ئاقبىراغا ئاشىقانە نەزىرىنى تىكتى:

ــ چۈنكى، مېنىڭ ئىشقىم چۈشكەن قىز يىراقتا ئىدى ...

ــ ۋاي خۇدايىمەي، سىلى نېمىلەرنى دەۋاتىدىلا، يۈسۈپ؟

ــ مەشۇقۇم بار، دەۋاتىمەن.

ــ مەشۇقۇم بار؟ ــ ئاقبىرانىڭ ئۇنى پىچىرلىغاندەك ناھايىتى بوش چىقتى، ــ ئەجەب ــ ھە، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بىلمەپتىمەنغۇ؟ ...

ــ سىلى سورىمىسىلا، مەن دېمىسەم، قانداق بىلىدىلا ئاقبىرا؟

ــ مەن نىمىشقا سورىغۇدەكمەن، يا سىلىنىڭ ئوغۇل دوستلىرى بولمىسام ...

ــ سىلىگە ئېيتماسلىقىمدىكى سەۋەبمۇ شۇ.

ئاقبىرانىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ، قوشۇمىسى تۇرۇلدى. «يالغان دەۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ماڭا ئېيتقۇسى يوق، كۆڭلى باشقا قىزدا ...»

ئاقبىرانىڭ قىزارغان چېھرى ئاستا ــ ئاستا ئاقىرىشقا باشلىدى.

— بولدى، ئېيتمىسلا، ئاڭلىغۇم يوق، — يۈسۈپكە ئۇدۇل ئولتۇرغان ئاقبىرا يانتۇ بولۇپ، ئېتىكىگە تاشلانغان چاچلىرىنى غىجىملىدى. يۈسۈپنىڭ ئاغزىدىن باشقا بىر قىزنىڭ ئېتىنى ئاڭلاشنى ئۇ قانداقمۇ خالىسۇن؟

يۈسۈپ قىزنىڭ روھىي ھالىتىدىكى ئۆزگىرىشتىن ھەيران بولدى. «ئەگەر كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتسام ئاقبىرا نېمىدەپ جاۋاب بېرەر؟ رازىلىق بېرەرمۇ ياكى بۇ ئۆيگە ئىككىنچى ئاياغ باسماس قىلىۋېتەرمۇ؟ بايا كەتمەكچى بولغىنىمدىن مەيۈسلەندى، قايتىپ كىرسەم تۇتۇلغان چېھرى ئېچىلدى، بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يا كۆڭلىدە مەن بارمۇ؟ ...»

يۈسۈپ ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى چىرايلىق ئورالغان بوپىدىن ئېلىپ قىزنىڭ ئالدىغا قويدى:

— لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ، ئوردۇكەنتتىن سىلىگە ئەكېلىۋىدىم.

چاچلىرىنى تىزىغا ئۇرۇپ ئولتۇرغان قىز لەپپىدە قارىدى. مەرۋايىت دوپپا، يېشىل ياقۇت كۆزلۈك سۆكە، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننار، قىزىل ئەتىرگۈللۈك يېشىل يىپەك رەختتىن ئىبارەت بۇ سوۋغىلار قىزنى گاڭگىرىتىپ قويدى.

— نېمىشقا ماڭا ئېلىپ كەلدىلە؟ — پىچىرلىدى قىز، — بۇ بىر قىزنىڭ تويلۇقىغۇ، مەن ئۆزۈم قانداق قوبۇل قىلالايمەن؟

— سىلىگىلا ئېلىپ كەلدىم، ئاقبىرا، سىلىگىلا، يۈسۈپمۇ تەلمۈرگەن ھالدا پىچىرلىدى، — قوبۇل قىلسىلا، بۇ بىر ئەرزىمەس سوۋغا ... قوبۇل قىلىشلىرىنى ئۆتۈنمەن ئاقبىرا ... ئۆتۈنمەن...

«ئۇنىڭ ئىشقى چۈشكەن يېراقتىكى قىز مەنمۇ يا؟» دەپ ئويلىدى يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى ئىشىتكەن قىزنىڭ دىلى ئېرىپ، «شۇنچە نەرسىلەرنى ئېلىپ كەپتۇ، ئالمىسام رايى يېنىپ قالمىسۇن يەنە ...»

ئاقبىرا يۈسۈپكە قايرىلىپ قاراپ ئورنىدىن تۇردى:

ـــ دوپپا بىلەن ئۇزۇكنىلا ئالاي، يۈسۈپ، قالغان نەرسىلەرنى ئاتا ـ ئانام بار چاغدا ئالدىمغا قويۇپ قويسىلا.

يۈسۈپ ئاقبىرانىڭ نېمىنى كۆزدە تۇتۇپ شۇنداق دېگەنلىكىنى چۈشەندى.

ـــ سىلى نېمىدېگەن ئاق كۆڭۈل، نېمىدېگەن سەممىي. ئاسماندىكى ھەممە يۇلتۇز مەرۋايىت بولغان بولسا، بىردىن ئۇزۇپ ئېلىپ بويۇنلىرىغا ئېسىپ قويايتتىم، ئاقبىرا.

مەرۋايىت دوپپا بىلەن ئالتۇن ئۇزۇكنى قولىغا ئالغان قىز يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ يەنە قىزىرىپ كەتتى. گەپ قىلماي ئىتتىك ئۆز خانىسىغا چىقىپ، دوپپا، ئۇزۇكنى ساندۇقىغا سېلىپ قويدى ـ دە، ئىچكىرى ھويلىنىڭ ئوڭ تەرەپ بۇلۇڭىدىكى ئاشخانىغا يېقىنلاپ كېلىپ توختاپ قالدى. ئۇ ئاشخانا سۆپىسىدا ئاش يېيىۋاتقان ئانىسىنى كۆرگەندى. «ئانام ئوقۇغۇچىلىرىنى قويۇپ بېرىپ، تاشقىرىقى ھويلىدىن قاچان يېنىپ كىرگەندۇ؟ مېنىڭ يۈسۈپ بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغىنىمنى كۆرگەنمىدۇ ياكى ئۇدۇل ئاشخانىغا كىرىپ تاماقتا تۇتۇش قىلغانمىدۇ؟» دەپ ئويلاپ ئاستا ئاشخانىغا قەدەم قويدى.

ـــ ئابا، قاچان كىرىدىڭ، مېنى چاقىرمايلا ئاشقا تۇتۇش قىپسەنغۇ.

ـــ مەن ئوقۇغۇچىلارنى قويۇپ بېرىپ ھېلىلا كىردىم. قارىسام بەگيۈسۈپ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپسەن، دىققىتىڭلارنى بۆلمەي، دەپ تاماقتا قوپتۇم، بالام. ئاتاڭنىڭمۇ كېلىدىغان ۋاقتى بولدى، سەن سەۋزىنى توغراپ، گۈرۈچنى يۇيۇپ قويغىن. مەن كىرىپ بەگيۈسۈپ بىلەن كۆرۈشۈپ چىقاي، ـــ ھاۋاخان ئاغىچا چاچتەك كېسىلگەن ئوگرىنى لېگەنگە ئالدى. پورۇقلاپ قاياۋاتقان قازاندىكى ئاش سۇيىنىڭ تۆز ـ تەمىنى تېتىپ كۆردى، روملىنى ئوڭلاپ سېلىپ يۈسۈپنىڭ قېشىغا چىقتى.

— ئەسسالام بالام، هارمىغايلا؟

كىتابنى قويۇپ ئىتتىك ئورنىدىن قوپقان يۈسۈپ، ھاۋاخان ئاغىچىغا سالام بېرىپ قول باغلاپ تۇردى.

— ئولتۇرسىلا، بالام ئوردۇكەنتتە ئۇزاق تۇرۇپ قالدىلىغۇ؟

يۈسۈپ يۈكۈنۈپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇردى. ھاۋاخان ئاغىچىمۇ يېشىل تاۋار نىمچىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزغا بېسىپ يۈكۈندى. قوشۇما قاشلىرىغىچە چۈشۈپ تۇرغان ئاق يىپەك رومىلى يۈمىلاق يۈزىنىلا ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۇچىسىغا يېيىلغانىدى. يۈسۈپ ئۇستازىدىن كۆزە بۇ قۇشناچ ئاغىچىدىن بەكرەك ئەيمىنەتتى.

— قۇشناچ ئابا، ئوردۇكەنتتە كۆرىدىغان، ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر كۆپ ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇغرا قاراخان كېسەل بولۇپ يېتىپ قالدى، شۇڭا ئۇزاقراق تۇرۇپ قالدۇق ... — يۈسۈپ سۆزلەۋېتىپ ئىختىيارسىز تۇرۇپ كەتتى، ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنى كۆرگەنىدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئۇستاز.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، بالام، ئولتۇرسىلا، ئولتۇرسىلا، — ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم تونىنى، سەللىسىنى ئېلىپ ئاقبىراغا بەردى، ئاندىن تېخىچە قول باغلاپ تۇرغان شاگىرتىغا مۇلايىم نەزىرىنى تاشلاپ كۆرپىگە يۈكۈندى. يۈسۈپ شۇنىڭدىن كېيىنلا ئولتۇردى.

— ئوردۇكەنتتە ئۇزاق تۇرۇپ قالدىلىغۇ، بالام؟ — يۈسۈپ ئۆزىنىڭ كېلىشىگە تەقەززا بولغان قەلب ئىگىلىرىنىڭ بۇ سوئالىغا يەنە شۇ جاۋابنى بېرىپ دېدى:

— مەۋلانا ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ، مەۋلانا مۇھەممەد ئەل كاشغەرىي قاتارلىق بىلىمگە ھۆددىگەر پىرلار ئۆزلىرىگە سالام يوللىدى.

— ئالىلا ئۇلارنى سالامەت قىلغاي. ئۇ بۇزرۇكۋارلارنىڭ ھېكمەتلىك سۆھبەتلىرىدە بوپتۇلا - دە، بالام؟ — مەخدۇم چىرايلىق قىرقىلغان قارا ساقىلىنى سىيپاپ قويدى.

— شۇنداق، ئۇستاز، ساچىيە مەدرىسەسىدە ئۇچ ئاي بىلىم

تەھسىل قىلدىم، ئۇزاقراق تۇرۇپ قېلىشىمىزدىكى يەنە بىر سەۋەبىمۇ شۇ. ئۇ بۇزرۇكۋارلار ئۆزلىرىنى بەك چوڭ بىلىدىكەن. «ساچىيە مەدرىسەسىدە بىللە بىلىم تەھسىل قىلغانىدۇق، بۇخارا، باغداتلارغىمۇ بىللە بارغانىدۇق. مەخدۇم ھەزرەتلىرى بىلىمگە ھۆددىگەر پىرلارنىڭ بىرسى، ئۇنىڭدىن ئەلگە، ئەۋلادلارغا بىلىم يۇقىدۇ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى كامال تاپماي قالمايدۇ ...» دەپ تەرىپلىرىنى قىلىشتى.

— شۇنداقمۇ، بۇزرۇكۋارلار شۇنداق دېيىشتىمۇ؟ ياق، ياق، ئۇلارنىڭ ئالدىدا پېقىر ئاددىي بىر بوشىغۇتمەن، خالاس، — ھاياجانلانغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئىككى قولىنى ئۇزارتىپ يۈسۈپنى قۇچاقلىدى، — ئۇلار بىلەن بىللە ئوقۇغانلىقىم راست. دۇنيادىكى ھەممە ئىشلار ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ، ئەمما ساۋاقداشلار بىر - بىرىنى ئۇنتۇيالمايدۇ. ئۇلۇشكۇن ھەربىرلىرىدىن ھال سوراش ئۈچۈن پەتىگە بارغىنىمدا، بۇ توغرۇلۇق سۆزلىشىشكە ۋاقىت يار بەرمىدى. رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى ئوردۇكەنتتە تىكتۇرۇپ كەلگەن بەقەسەم تونىنى كىيدۇرۇپ قويۇۋىدى، شۇ قەدىناس بۇرادەرلىرىمنى كۆرگەندەك بولدۇم، بالام.

— ئۇستاز، — يۈسۈپ ئورنىدىن قوپتى، — ئوردۇكەنتتىن كېلىپلا ئالدىلىرىغا سالامغا كېلەلمەي قالدىم. نەچچە كۈندىن بېرى پەتىچىلەرنى كۈتۈش، ئۇزىتىش بىلەن بولۇپ، سوۋغىلارنىمۇ ۋاقتىدا تاپشۇرالمىدىم، بۇ مەۋلانا ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ مەنتىقە توغرىسىدىكى ئەسىرى، بۇ مەۋلانا مۇھەممەد ئەل كاشغەرىينىڭ تارىخىي ئەسىرى، ئۆزلىرىگە يادىكار قىلىپ پېقىردىن ئەۋەتتى، — ئىككى جىلىتىغا سىلىنغان كىتابلارنى ئۇستازى ئالدىغا قويدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم جىلىتىدىن چىرايلىق شىرازلانغان كىتابلارنى ئېلىپ يۈزلىرىگە سۈردى.

— ئاللا ئۇلارغا رەھمەت قىلسۇن. مەنتىقە، تارىخ بابىدا كۆڭلۈمدىكى بوشلۇقنى بۇ ئەسەرلەر تولۇقلايدىغان بولدى،

دۇئايىم ئىجابەت بوپتۇ.

— بۇنىڭ بىلەن بىز بوشىغۇتلارنىڭ كۆڭلىمىزدىكى بوشلۇقمۇ تولۇپ، ئادەم، ئالەمنى تونۇشىمىز چوڭقۇرلىشىدۇ، ئۇستازىم.

يۇسۇپ بوپىنىڭ ئىچىدىن بىر تۇگۇنچەكنى ئېلىپ ھاۋاخان ئاغىچىنىڭ، يەنە بىر تۇگۇنچەكنى ئېلىپ، يانتۇ قاراپ ئولتۇرغان ئاقبىرانىڭ ئالدىغا قويدى:

— پېقىرنىڭ ئەرزىمەس سوۋغىسىنى قوبۇل قىلغايلا، قۇشناچ ئابا.

— رەھمەت، بالام، — ھاۋاخان ئاغىچا ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلدى، — رەھمەت، ئاللا ئۆمۈر يوللىرىنى ئۇزۇن، بەختەر قىلسۇن، — ئۇ يەرگە قارىغىنىچە قىزىرىپ ئولتۇرغان ئاقبىراغا دېدى، — بالام، تۇرۇپ رەھمەت دېگىن، شۇنچە ئېسىل نەرسىلەرنى ئېلىپ كەپتۇ ...

ئاقبىرا قوپۇپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۇسۇپكە لەپپىدە بىر قارىدى ـ دە، يۇگۇرۇپ چىقىپ كەتتى. يۇسۇپكە ئاتاپ تىككەن دوپپا، كەشتىلىگەن يىپەك ياغلىقلار شۇ بىر قىلىق بىلەن ۋاقتىدا بېرىلمەي قالدى.

3

پېشايۋان ئۆگزىسىنىڭ قىرىغا قونغان كەپتەر ئۇياق ـ بۇياققا بويۇنداپ پۇرراپ ئۇچتى ـ دە، پەسلەپ كېلىپ، كۆل بويىدا يورغىلاپ يۈرگەن چىشى كەپتەرنىڭ يېنىغا قوندى ۋە بۇقۇلداپ ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلاندى. شىلدىر قىلىپ شېخىدىن ئايرىلىپ چۈشكەن غازاڭ كەپتەرلەرنى چۆچۈتۈپ ئۇچۇرۇۋەتتى. ئىشكتىن چىلان تورۇقنى يېتىلەپ كىرگەن يۇسۇپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان كەپتەرلەرگە قاراپ قويۇپ پېشايۋاننىڭ يېنىغا كېلىشىگە، ئىچكىرى ھويلىدىن قولتۇقلىشىپ، بىر ـ بىرىگە

سۆيۈنۈپ چىقىۋاتقان بوۋاي بىلەن مومايغا كۆزى چۈشتى ـ دە، ئىتتىك ئۇلارنىڭ ئالدىغا باردى.

ـــ بالام، ئاتاڭ كەلدىمۇ؟ ـــ سورىدى بەگتۆمۈر سالام بەرگەن نەۋرىسىگە ھېرىسمەنلىك بىلەن بېقىپ. ئۇ تومۇرلىرى كۆپۈپ چىققان ياغاق قوللىرىنى يۇسۇپنىڭ مۈرىسىگە قويۇپ ھاسىراپ تىندى.

ـــ مەدرىسەدىن ھازىر كەلدىم، بوۋا. ئاپام ئوردىدىن تېخى كەلمىگەندەك قىلىدۇ. مىجەزلىرى يوقمۇ، بوۋا؟ ـــ دېدى يۇسۇپ بوۋىسىغا كۆز سېلىپ.

ـــ قېرىلىق، بالام، قېرىلىق، ـــ بەگتۆمۈر ئاپپاق ساقىلىنى سىيپاپ قويدى، ئۇ ياداپ قالغانىدى، زەمۈران ئانا ئۇنىڭغا قارىغاندا خېلى تەمەن ئىدى. بوۋاي مومىيىغا قاراپ قويۇپ سورىدى، ـــ نېمىشقا كەلمىگەندۇ، بالام؟ ـــ ئۇنىڭ ئىچى تىتىلداپ كېتىۋاتاتتى.

ـــ گەپ بارمىدى، بوۋا؟

ـــ گەپ بولمامدىغان، بالام، ـــ يەنە زەمۈران ئانىنىڭ قورۇق باسقان چىرايىغا قاراپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ـــ قېرىغان ۋاقتىمىزدا ئاتاڭ بىزگە ئېتىبار قىلمايدىغان بولۇۋالدى، ـــ بەگتۆمۈر بوغۇلۇپ قېقىلىپ كەتتى. مۇكچىيىپ بويى پاكارلاپ كەتكەن بۇ بوۋاي تېرىككەك بولۇپ قالغانىدى. ئۇ «ئاتاڭ بىزگە ئېتىبار قىلمايدىغان بولۇۋالدى» دېگىنىدە، رەيھاندىنىڭ يالغۇز ئوغلىنىڭ تويىنى تېزرەك قىلمىغانلىقىنى كۆزدە تۇتقانىدى. ئۇ ئالمادىس بىزگە قازا يېتىپ قالسا، يۇسۇپنىڭ تويىنى كۆرەلمەي قالارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلاتتى. بۇ ھەقتە نەچچە قېتىم رەيھاندىنغا ئېيتقان بولسىمۇ، توي توغرۇلۇق تېخىچە گەپ ـ سۆز بولمايۋاتاتتى. يۇسۇپ بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئىدى.

بوۋاي بىلەن مومای بىرئاز دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، يۇسۇپ ئۇلارنى يېتىلەپ ئۆزىنىڭ خانىسىغا ئېلىپ كىرىپ ئالما

شەربەتنى قۇيۇپ بەردى.

— بالام، ئاتاڭ كەلسە كۆتۈۋاتقىنىمنى دەپ قويغىن، گېپىمنى قىلمۇالمىغۇچە تاماق يېمەيمەن. گېپىمنى بۈگۈنمۇ ئىلمەك ئالمىسا، بۇنىڭدىن كېيىن بىز بىلەن بىللە تاماق يېگۈچى بولمىسۇن. يۈگۈر، ئاتاڭ كېلىشى بىلەن بۇ ئۆيگە باشلاپ كىر، ئاناڭ داستىخان سالماي تۇرسۇن، — دېدى بەگتۆمۇر زورۇقۇپ سۆزلەپ.

ھويلىغا چىققان يۈسۈپ، داستىخان كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئانىسىغا ئۆز خانىسىنى ئىشارەت قىلىپ قويۇپ، ئىشىككە قاراپ ماڭدى. بوسۇغىدا ئاتنى يېتىلەپ كىرىۋاتقان ئاتىسى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا بويانقار، ئادارمۇ بار ئىدى.

— بالام، بۇ يەردە تۇرۇپتىلىغۇ؟ — دېدى رەيھاندىن سالام بەرگەن ئوغلىغا مېھرى بىلەن تىكىلىپ.

— ئابا مۇشۇ تاپتا ئۆزلىرىنى بوۋام، مومام ھۇجرامدا كۈتۈپ ئولتۇرىدۇ.

رەيھاندىن «ئاتام، ئابام ئوغلۇمنىڭ توي ئىشىنى سۈيلىگىلى مېنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپتۇ ـ دە. ئاچىسىنىڭ تويىنى قىلماي تۇرۇپ ئۆيلەپ قويساق ئەل ـ يۇرت نېمە دەر؟» دەپ ئويلىدى ـ يۇ، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشقا ئالدىراپ، ئاتنى بويانقارغا بەردى. يۈسۈپ بىلەن چوڭ ـ چوڭ قەدەم ئېلىپ، ھويلىنىڭ ئوڭ يان تەرىپىدىكى دېرىزىلىرى باغقا قارايدىغان دەھلىزلىك ئۆيگە كىردى.

— بۇزرۇكۇارلىرىم بۇ يەردە ئىكەنغۇ، ھەربىرلىرىنىڭ خىزمىتىگە ۋاقتىدا ھازىر بولالمىغىنىمدىن خىجىلمەن.

— كەل، ئولتۇر، ئوغلۇم! — دېدى بەگتۆمۇر قول باغلاپ تۇرغان رەيھاندىنغا چىڭ ـ چىڭ سۆزلەپ. ئۇ خاپا بولۇپ قالغان چاغلىرىدىلا سەنلەپ گەپ قىلاتتى، — سەن ھازىر دۆلەتنىڭ كاتتا ئەربابى، دېگىنىڭ دېگەن، قىلغىنىڭ قىلغان، بىز بىلەن كارىڭ يوق، شۇنداقمۇ؟

رەيھانىدىن ھېچقاچان ئۆزىگە بۇنداق زەردە قىلمىغان ئاتىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنچە كايىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئويلاپ كۆلۈمسىرىدى:

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئاتا، ئابا. پېقىر — سىلەرنىڭ پەرزەنتىڭلار، سىلەر پېقىر ئۈچۈن ئەل، ۋەتەن. نېمىشقا كارىم بولمىسۇن، بۇزرۇكۋارلىرىم. ئاتا ـ ئانىسى بىلەن كارى بولمايدىغان قارا يۇز، نامەردلەر قاتارىدا تۇرۇش مەن ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر، — دېدى رەيھانىدىن قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا.

بەگتۆمۇر ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى.

— بۇ گېپىڭ راستمۇ؟

— راستلىقىغا ئاللا گۇۋاھ، ئاتا.

— ئۇنداق بولسا تەلىپىمى رەت قىلمايسەن ـ ھە!

— ئەلۋەتتە.

بەگتۆمۇر زەمۇران ئانىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يۈسۈپكە قاراپ دېدى.

— بالام، قوپقىن، سەن دەرھال بېرىپ ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلارنى چاقىرىپ كەل، مۇھىم ئىش بار، ھايال بولۇپ قالمىغىن.

— ماقۇل، بوۋا، — ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

— بەگتۆمۇر رەيھانىدىنىڭ قولىنى تۇتۇپ كۆزىگە ياش ئالدى.

— ئوغلۇم، سىلى مېنىڭ قابىل، دانا پەرزەنتىم، — ئۇنىڭ يۈرىكىدىن تىترەپ چىققان ئۇنى شۇنچە مۇلايىم ئىدى، — دۇئايىمىزنىڭ خاسىيىتى، ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن زور بايلىققا، يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشتىلە، بۇنىڭدىن ئانىلىرى ئىككىمىز پەخىرلىنىمىز. ئاللا ھەممە تىلەك ـ ئارزۇلىرىغا يەتكۈزدى. ئەمما، ئوغۇل نەۋرەم بەگيۇسۇپنىڭ ئاللىبۇرۇن بالاغەت

يېشىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى سىلىگە مەلۇم، شۇنداق تۇرۇقلۇق سىلى توي توغرىسىدا باش قاتۇرمىدىلا. نەچچە قېتىم ئانىلىرى بىلەن بۇ توغرۇلۇق تىلكىمىزنى ئېيتساق، ئاچىسىنى تالالىق قىلىپ، ئاندىن ئىنىسىنى ئۆيلىمەسەك جەمەتىمىزنىڭ داۋاملىشۇاتقان ئەنئەنىسىنى بۇزغان بولىمىز، دەپ ئونىمىدىلا. نەۋرىمىز ئارچۇنىڭ تويىمۇ ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتتى. بىز قېرىپ قالدۇق، بالام، ئەتىلىكىمىز بارمۇ - يوق؟ ئاللا ئىگەم بىلىدۇ. چوڭ نەۋرەم بەگتۇرمىش باقىيغا كېتىپ تويىنى قىلالمىغان بولساقمۇ، ئۇچ قىز نەۋرەمنىڭ تويىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇقكى، كەنجى نەۋرىمىز بەگيۇسۈپىنىڭ تويىنى كۆرەلمەي جان ئۈزسەك، قانداقمۇ كۆزىمىز يۇمۇلىدۇ؟ بۇگۈن يەنە سىلىنىڭ يانلىرىغا كېلىپ بۇ نىيىتىمىزنى بىلدۈرۈشىمىز سىلىگە ئازار بېرىش ئەمەس، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس، بەلكى ئۆمرىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئۆز پۈشتىمىزنىڭ سائادىتىنى تېنىمىزگە دەرمان، ئاغرىقىمىزغا شىپا قىلىش، ئاتا - ئانىلىق مېھرىمىزدىن سىلىنى روھلاندۇرۇش، غەيرەتلىرىگە غەيرەت قوشۇش. بىز مانا شۇنىڭ ئۈچۈن بەگيۇسۈپىنىڭ ھۇجرىسىدا سىلىنى كۈتۈپ ئولتۇردۇق، بالام.

بەگتۆمۈر سۆزىنى تۈگىتىپ، زىكىلداپ ئاغرىشقا باشلىغان بېلىگە ئاستا مۈشتىلىدى. رەيھانىدىن ئۆزىگە يۆلەنگەن ئاتىسىنىڭ بېلىنى تۈتۈپ دېدى:

— ئاللا ھەربىرلىرىگە رەھمەت قىلسۇن، بۇزرۇكۇارلىرىم. ياخشى نىيەت يېرىم دۆلەت. بۇ ۋاقىتقىچە ئاچىسىنىڭ تويىدىن كېيىن ئۆيلەيمىز، دەپ ئارقىغا تارتىپ كەلگىنىم راست. ئەگەر ھەربىرلىرىنىڭ تەلىپى شۇ بولمىغان بولسا، ھازىردىن باشلاپ ئوغلۇمنىڭ تويىنى قىلىش كويىدا بولىمەن.

— ئىنىشائاللا بالام، نەۋرىمىز بەگيۇسۈپىنىڭ تويى، ئاچىسىنىڭ ياتلىق بولۇشىغا يول ئېچىپ بەرگەي.

— ئېيتقانلىرى كەلسۇن، ئاتا.

ـــ ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلار بىلەن بەگىيۇسۇپكە كىمنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا ئوبدان مەسلىھەتلىشەيلى. قۇدام بەگتاش دامۇللا كېسەل، ئەتە بېرىپ سەمىگە سېلىپ مەسلىھەتنى ئېلىپ كېلەي، قۇدىلىرى چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل بىلەنمۇ كېڭىشىپ باقسىلا، ھەر جەھەتتىن بىز بىلەن تەڭ كەلگۇدەك جەمەت بىلەن قۇدا بولۇشمىز لازىم.

ـــ ماقۇل، ئاتا.

ـــ بالام، بىزنى ماقۇل بىلەن ئالداپ قويمىسىلا، ئوغۇل نەۋرىمىزنىڭ تويىنى كۆرەلمەي ئارماندا كەتمەيلى.

باياتىن ئېرىنىڭ سۆزلىرىنى باش لىڭشىتىپ ماقۇللاپ ئولتۇرغان زەمۇران ئانا سۆز قاتتى:

ـــ خۇدا بۇيرۇسا تويىنى ئەمدى كېچىكتۇرمەسمىز.

يۈسۈپ ئاشانبۇقا بىلەن بۇدراچ مومايىنى چاقىرىپ كەلگەندە، رەيھانىدىن ئاتا ـ ئانىسى بىلەن قىلىۋاتقان پاراڭىنى توختىتىۋالدى.

ـــ بالام، تامىقىڭنى يەپ ئوقۇشۇڭغا كېتىۋەرگىن، بىزنىڭ قىلىشىدىغان مەسلىھەتىمىز بار، ـــ دېدى بەگتۆمۈر. ئۇ بايىقىدەك چىرايى تۇتۇلغان ھالدا ئەمەس، خۇشال ئولتۇراتتى.

ـــ ماقۇل، بوۋا، ـــ يۈسۈپ غىزالىنىدىغان ئۆيدە گۇڭشىنىدىن بىرنى يەپ قېتىق ئىچتى ـ دە، ئالدىراپ مەدرىسەگە كەتتى. «بوۋاملار نېمە ئىش توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىۋاتقاندۇ؟ كىرسەم گېپىنى توختىتىۋالدى، بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يا مېنىڭ توي ئىشىم توغرۇلۇق باش قاتۇرۇشۇۋاتامدىغاندۇ؟ ئاچامنىڭ تويىنى قىلماي تۇرۇپ، مېنىڭكىنى قىلماس ...» بۇ خىيال ئۇ مەدرىسەدىن قايتقاندىمۇ كاللىسىدىن نېرى بولمىدى. ئۇنىڭ بالاغەت يېشىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى چوڭلار بىلگەن بىلەن، ئاقبىراغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ كۇنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقىنىنى بىلمەيتتى.

«راستلا مېنىڭ توي ئىشىم توغرۇلۇق باش قاتۇرۇۋاتقان بولسا، ماڭا قايسى جەمەتتىن قىز ئېلىپ بەرمەكچى بولۇۋاتىدىكىن؟ ئاقبىراغا كۆڭلۈم بارلىقىنى قانداق بىلدۇرسەم

بولار؟ ...» يۇسۇپ بۇ خىيال بىلەن تۇزۇك ئۇخلىيالمىدى. ئۇ ئورۇندىن تۇرۇپ تامغا ئورنىتىپ قويۇلغان قەندىلدىكى شامنى ياقتى، چاپان ـ شىمنى كىيدى. ھويلىغا چىقىپ، كۆل بويىدىكى ئۇرۇقلا سۇ توشتۇرۇپ تەرەت ئالدى. تۇن شامىلى دەرەخلەرنى ئىرغاڭلىتىپ، غازاڭ بولغان ياپراقلارنى تۆكەتتى. يۇسۇپ ئۇرۇقنى قويۇپ، غۇلىچىنى يېيىپ كېرىلدى. ئاي نۇرىغا چۆمۈلگەن كۆل بويىنى ئۇچ قېتىم ئايلاندى. توختاپ ھال رەڭ تۇس ئالغان كۆلگە باقتى. ئون ئۇچ ـ ئون تۆت كۈنلۈك بولغان ئاي شولىسى كۈموش لېگەندەك پارىلداپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاق يۇزلۇك ئاقبىرا كەلدى. ئۆزىنى جۇرئەتسىز، دەپ ئەيىبلەۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ بىر قىسما بولۇپ قالدى. «نېمىشقا ياخشى كۆرىدىغانلىقىمنى ئوچۇق ئېيتالمىدىم؟ نېمىشقا كۆڭۈللىرىدە مەن بارمۇ ـ يوق دەپ سورىيالمىدىم؟ نېمىشقا ئۇنى سۆيىدىغانلىقىمنى ئاتامغا ئېيتالمايمەن؟ ئۇلار ماڭا باشقا يەردىن قىز تاپسا، ئۇ چاغدا قانداق قىلىمەن؟ ...» ئويلىغانسېرى سوئال تۇغۇلۇپ، ئاقبىرانىڭ گۈزەل رۇخسارى ئۇنى شۇنچە شەيدا قىلاتتى. يۇسۇپنى مۇشۇدەم ئاجايىپ بىر ئوتلۇق سېزىم چۇلغىۋالدى. شولىدەك تۇتۇق بەرمەس سىرلىق تۇيغۇدىن ھاياجانلانغان يۈرىكى تېپچەكلىدى. ئاقبىرانىڭ ئۇياتچان نىگاھى، شىكارغا چىقىنى، ئۇنىڭ ئۆيىگە بارغىنى، چاي قۇيۇپ بېرىۋېتىپ قىزىرىپ كەتكىنى تەسەۋۋۇر ئەينىكىدە كۆرۈنۈپ، ئۆيگە يېنىپ كىردى ـ ده، دېرىزىنى قىيا ئېچىپ قويدى. ئاينىڭ ئاق شولىسى ئۇنىڭ يېزىق شىرەسى ئۈستىگە چۈشتى. زەڭگەر رەڭلىك سالقىن كۈز كېچىسى يۇسۇپكە شۇنچە گۈزەل، شۇنچە جىمجىت تۇيۇلدى. ئۇ بۆرە تېرىسى سېلىنغان ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، قولىغا پولات ئۇچلۇق قەلەم ئالدى. پەلەكتىن تۆكۈلگەن ئاي نۇرىدەك قەلبىدىن ئېقىپ چىققان گۈزەل تۇيغۇ ـ ھېسسىياتلىرى ئاق بەتكە تۆكۈلۈپ مىسرا بولۇپ قۇرلاندى:

قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سېرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭدەك ئېرىغ.

قۇياش سۇرتتى يۇزگە سېرىق زەپىران،
ھاۋا رەڭ شېشىگە پۇركەندى جاھان.

مەشۇقلار قېشىدەك بولۇپ ئاسمان،
ھەبەش ـ زەڭگى تۇسىگە كىردى جاھان.

يېدى، ئىچتى، يۇيۇندى، قىلدى نامار،
تۆشەك سالدۇردى، ياتتى ئۇخلاپ بىرئاز.

سېرىق بۇلبۇل ئۇنلۇك گۈزەل سايرىدى،
چۆچۈپ ئويغاندى ئۇ، ئۇيقۇ كەلمىدى.

ئويغاق ياتتى بىرئاز قۇلاقنى سېلىپ،
ئەجەبلەندى بۇ ئۇنگە ھەيران قېلىپ.

قېچىپ ئۇيقۇسى بەك ئۇزاردى كېچە،
تەقەززا بولدى تاڭغا يورۇپ بولغۇچە.

پەلەك يىرتتى كىيگەن قارا كۆڭلەگىن،
كۆتۈرۈپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۈزىن.

كۈلۈپ باقتى ئۆرلەپ گۈزەل قىز يۈزى،
يورۇدى جاھاننىڭ ھەر ئىككى كۆزى.

قۇياش چىقتى ئۆرلەپ، كۆرسەتتى ئۆزىن،
يورۇتتى ۋادا ھەم دەريالار يۈزىن.

يەنە قوپتى، يۇيۇندى، كىيىندى تۈگەل،
نامار قىلدى، ئۇزگە جورۇپ ياخشى پال①...

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» 4959 ـ 4969 ـ بېيىتلەر.

يۇسۇپ قەلەمنى قويدى، يازغانلىرىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇدى. هاياجىنى بىرئاز بېسىلىپ، نامازبامدادتا ئېيتىلغان ئەزانغا قۇلاق سالدى.

ـ ئاللاھۇئەكبەر ... ئاللاھۇئەكبەر! ...

ئۇ ئاتىسى، بوۋىسى بىلەن مەسچىتكە چىقتى. نامازدىن يېنىپ ئۆيگە كەلگۈچە ئاقبىرادىن باشقا قىزغا ئۆيلەنمەيدىغانلىقىنى ئېيتماقچى بولۇپ، نەچچە قېتىم ئاغزىنى ئۆمەللەپمۇ گەپنى تېشىغا چىقىرالمىدى. قانداقتۇر بىر سېزىم ئېغىز ئاچۇرمايۋاتاتتى. يەنە بىرنەچچە كۈن ئۆتتى.

بۇگۈنمۇ يۇسۇپ كۆڭلىدىكى گەپنى دېيەلمەي ئىچى تىتىلدىغان پېتى مەدرىسەگە كەتتى.

ئۆتكەن يىلدىن بېرى ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن ئۇ ئۆسمۇر تالىپلارغا ئەرەب، پارس تىلىدىن، ئەدەبىيات، مەنتىقە ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈشكە باشلىغانىدى. نۇتقى راۋان، پىكرى چوڭقۇر، ھازىر جاۋاب بۇ شاگىرتىدىن ئۇستازلىرى ناھايىتى رازى ئىدى.

يۇسۇپ ئوقۇپ بىلگەنلىرىگە زادى قانائەت قىلمايتتى. ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلگەچكە ئوقۇيدىغان، مۇتالىئە قىلىدىغان كىتابلىرىمۇ شۇنچە كۆپ ئىدى، دەقىقىنىمۇ بىكار ئۆتكۈزمەيتتى. بۇنداق تىرىشچانلىق روھى مەدرىسەدىكى تالىپلارغا كۈچلۈك تەسىر قىلغانىدى. مۇزاكىرە، مۇھاكىمە بولغان چاغلاردا، ئۆتكۈر پىكىرلىك بايانلىرىنى ئاڭلاشقا ھەممەيلەن خۇشتار ئىدى.

يۇسۇپ ئەپلاتون، سوقرات، ئارىستوتېلنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ساۋاقداشلىرى بىلەن مۇھاكىمە قىلىشىنى مۇستەقىل كۆزقاراش يېتىلدۈرۈشنىڭ ئاساسى دەپ بىلگەچكە، ئۆز كۆزقاراشلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قوياتتى، مۇنازىرىلىشەتتى. «قۇرئان كەرىم»نى تەپسىر قىلىشتا، ھەدىسلەرنى شەرھلەشتە، تالىپلار ئارىسىدا ئۇنىڭغا يېتىدىغىنى

يوق ئىدى. ئەرەب ئالىمى ئالجىبرنىڭ ھېساب ئىلمى توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى، ئىلمىي نۇجۇم، كىمىياگەرلىك، تەبىئەتشۇناسلىق بابىدىكى بىلىملەرنى ئىگىلەشكە كىرىشكەنىدى. بىلىمگىنىنى سوراشتىن ئىزا تارتمايتتى، بىلگىنىنى بىلمىگەنلەرگە ئۆگىتىشتىن زېرىكمەيتتى. بولۇپمۇ، ئۆزى بەكرەك قىزىقىدىغان پەلسەپە، ئەدەبىيات، تارىخ پەنلىرىنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر ئۆگىنىپلا قالماي، جەمئىيەتنىڭ ئۆتمۈشى، بۈگۈنى، كەلگۈسى بىلەن باغلاپ پىكىر يۈرگۈزەتتى، مۇھاكىمە قىلاتتى، «نېمە ئۈچۈن؟»، «نېمە سەۋەبتىن؟» دېگەن سوئاللار ئۇنىڭ كاللىسىغا ئارام بەرمەيتتى. ھەربىر سوئالغا جاۋاب تاپقاندا، بىر سىر يېشىلگەندەك، ھېكمەت بېغىدىن بىر ئىشىك ئېچىلغاندەك بىلىنەتتى. كۆپ سوئاللارغا جاۋاب تاپقان يۈسۈپ سۆيگەن يارىنىڭ ۋىسالىغا قانداق يېتىشىنىڭ جاۋابىنى تاپالمايى قىينالماقتا ئىدى.

ئۇ بۈگۈن كەچ مەدرىسەدىن يېنىپ ئۆيى ئالدىغا كەلگەندە، ئۇزاپ چىقىۋاتقان قارا پەرەنجىلىك ئايال بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. يۈسۈپ ئاتتىن چۈشۈپ تۇرۇشىغا، چۈمبىلىنى قايرىغان ئايال كۈلۈمسىرەپ سالام بەردى.

— ھارمىغايلا، بالام، ئوقۇشتىن يانغان ئوخشىماملا؟

يۈسۈپ ئۇنىڭ بۇدراچ مومايى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بۇ كىندىك ئانىسىغا قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم موما، ئوبدان تۇردىلىمۇ؟ ئاشانبۇقا بوۋام تىمەنمۇ؟

— ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئوبدان تۇرۇۋاتىمىز، ئاشان بوۋىلىرى قېرىغان چېغىدا باغدىن چىقمايدىغان بولۇۋالدى، تىنىم تاپمايدۇ، — مومايى ئۆزىنى ئۆزىتىپ چىققان يابىرا بىلەن كۆز سوقۇشتۇرۇۋېلىپ، يۈسۈپكە قاراپ باش لىڭشىتىپ كۈلۈپ قويدى ـ دە، — ئاللا سىلىنى تىلىگەن بەختلىرىگە يەتكۈزىدىغان بولدى بالام، — دەپ ئىتتىك يۈرۈپ كەتتى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

كەچ كۈز ئاخشىمىدا ئوقۇلغان نىكاھ

1

بۇدراچ مومايىنىڭ يۈسۈپىكە قاراپ كۈلۈشى مەنىسىز ئەمەس ئىدى. ئۇ مەسلىھەت بويىچە، يۈسۈپىكە ژاپادار قىز، رەيھانىدىن، يابىرالارغا مۇناسىپ كىيىن تېپىش غەرىزىدە، نەچچە كۈندىن بېرى چاچ تارىغۇچى ئايال سىياقىدا كوچىمۇكوچا كىزىپ، بارمىغان مەھەللە، كىرمىگەن ئۆيي قالمىغانىدى. بۇگۈن چۈشتىن كىيىن قايتىپ كىيىنۈپتىپ، بەگبۇقا مەھەللىسىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى بالاۋېشىغا ئەگمە چىقىرىلغان تۇچ ھالقىلىق دەرۋازىغا كۆزى چۈشۈپ توختاپ قالدى. «بۇ كىمنىڭ ئۆيىدۇ؟ ئەجەب بۇ چاغقىچە كىرىپ باقمىغان ئىكەنمەن» دېگەن ئوي كۆڭلىدىن كەچتى. كىچىك ژاقتىدىن باشلاپ بۇ مەھەللىدە تۇرۇۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كىرمىگەن ئۆيى قالمىغاندەك ئىدى. قايسى ئۆيدە قانچە ئوغۇل ـ قىز بار؟ ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغچە بىلەتتى. بەلكىم بۇ ئۆيگىمۇ كىرگەندۇ، ئۇ شۇنچە ئويلاپمۇ ئېسىگە ئالالمىدى. قۇل چېغىدىن باشلاپ يۈسۈپىكە ھەم ئېمىكئانا، ھەم باققۇچى بولغاچقا يۈسۈپنى ئۆز ئوغلىدىن چارە كۆرەتتى. قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغاندىن بۇيان، ئۇنىڭغا ئاتاپ تىككەن دوپپا، كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئېلىپ كېلىپ ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى كىيدۈرۈپ قويۇاتتى. پات ـ پات بېغىغا ئېلىپ بېرىپ سەير قىلدۇراتتى. يۈسۈپمۇ بۇ ئېمىكئانىسىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەتلەيتتى، ھەر ئايىنىڭ بېشىدا ئالاھىدە بېرىپ

يوقلاپ كېلەتتى. شۇنداق ئۇچۇنمۇ بۇدراچ موماي «بەگيۇسۇپكە لايىق لەۋەن قىزنى تاپماي قويمايمەن» دېگەن ئىشەنچ بىلەن، نەچچە كۈندىن بېرى نۇرغۇن ئۆيلەرگە كىرىپ ـ چىقىقان بولسىمۇ، ئۆزى ئويلىغاندەك قىزنى تېخى يولۇقتۇرمىغانىدى، مۇشۇ تۇپەيلى كۆڭلى يېرىم ئىدى.

بۇدراچ موماي «بۇ ئۆيدىمۇ تايىنلىق مەن ئىزدەۋاتقان ساھىبجامال يوق» دەپ، بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ يەنە قايرىلىپ ئاشۇ ئىشىككە باقتى. نېمە ئۈچۈندۇر ئاشۇ ئۆي ئۇنى ئۆزىگە تارتىپلا تۇراتتى. ئاخىرى ئۇ «بەخت بۇ ئۆيگە يوشۇرۇنغان بولمىسۇن يەنە» دەپ ئىشىك تۈۋىگە كەلدى ـ دە، تۇچ ھالقىنى قاقتى. ئىشىك ئاستا ئېچىلدى. سۇمبۇل چاچ قىز ئۇنىڭ ئالدىدا نامايان بولدى ...

بۇدراچ موماي بۇ ئۆيدىن چىققاندا، جامائەت ناماز پېشىندىن يانغانىدى. ئۇنىڭغا پۈتۈن جاھان كۈلۈۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ، ناھايىتى خۇشال ھالدا، بەگتۆمۇر قورۇسىغا كىرىپ كەلدى.

ـــ تاپتىم، جاھان رەنالىرى ئىچىدىكى رەنانى تاپتىم، ـــ دېدى ئۇ ئالدىغا كەلگەن يابىراغا، ـــ تاپتىم، ئۇ شۇنداق لەۋەنكى ...

ـــ توختىسىلا بۇدراچ ئابا، ئۇ كىمنىڭ قىزى ئىكەن، ساۋاتلىقمىكەن، تۆشۈكى① قانداقراق ئىكەن؟ ـــ دەپ سورىدى يابىرا ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

بۇدراچ موماي ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپلا كەتتى:

ـــ بۇ قىزنى جەننەتتىن چىققان ھۆرمىدۇ، دەپ قالدىم، يابىرا ئېنىم. بويى پۇتاقسىز ئۆسكەن ئارچا كۆچىتىنىڭ ئۆزى، شۇنداق نازۇك، كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزنىڭ شولىسى چۈشكەن قوش بۇلاق. يۈزىنىڭ قاشتېشىدەك سۈزۈك، ئاقلىقىغا يارىشا، بوستان چاچلىرى شۇنچە قارىكى، ئۇنىڭ زىبا بەستىدە

① تۆشۈكى ـــ ئۆي تۈتۈش ۋە تاماق ئېتىشنى بىلدۈرىدۇ.

كۈندۈزنىڭ يورۇقى بىلەن كېچىنىڭ سىرلىق قاراڭغۇسى ھەمىشە بىقارار ئىكەن. كىيىگەن كىيىمى كېلىشكەن قامىتىگە شۇنداق ماس كەلگەنكى، قىلچە ئېۋەن يوق. پەي قىستۇرۇلغان چىمەن دوپپىسى قارا چاچلىق بېشىغا توزنىڭ تاجىدەك يارىشىپتۇ. قايرىما چوڭ ياقىلىق ئەتلەس كۆڭلىكى، زىبا قامىتىنى چېچەكلىگەن ئالما دەرىخىدەك گۈزەللەشتۈرۈۋېتىپتۇ. يېشىل مەخمەل جىلىتكىسى كۆتۈرۈلگەن كۆكسىنى يوشۇرۇپ، ئەۋرىشىم بېلىنى بىر تۇتاملا قىلىپ قويۇپتۇ. ساغرىسى، تېقىمى، ئاياغلىرىنى دېمەيلا قويايلى، ئاغىچا خېنىم. ھايا قىلىپ ئۆزىنى ئاپتاپقىمۇ كۆرسەتمەيدىكەن. نۇرلۇق چېھرى ئۇپۇق يۈزىدەك قىزىرىپ تۇرىدىكەن. بۇنداق خۇش پېچىم نازىنىن قىزنى ئۆمرۈمدە كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن. شۇنداق مېھرى ئىسسىق، كۆرۈپلا ياقتۇرۇپ قالدىم ...

— بىلدىم، بۇدراچ ئابا، چىرايلىق ئىكەنلىكىگە قايىل بولدۇم، — دەپ يابىرا ئۇنى سۆزىدىن توختاتمىغان بولسا موماي گېپىنى قىلىۋەرگەن بولاتتى، يابىرا ئۇنى ئايۇانغا باشلاپ كۆرپىدە ئولتۇرغۇزدى، يېڭى قايناتقان شاتۇت شەربىتىنى قۇيۇپ بېرىپ سورىدى، — ساۋاتى بارمىكەن، بۇنى بىلەلىدىلىمۇ؟

— بىلدىم، ئاغىچا خېنىم. ئانىسى ناھايىتى نازاكەتلىك قۇشناچىم ئىكەن. «ئەجەب ئوبدان چاغدا كېلىپلا، قىزىمنىڭ چېچىنى تاراپ قويسىلا، بىرنەچچە كۈندىن بېرى بالا ئوقۇتۇش بىلەن بولۇپ چولام تەگمىدى» دەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىغا كىرىپ كەتتى. قورۇسى چوڭ بولۇپ، ئىچكىرى - تاشقىرى ھويلىسى بار ئىكەن. مەن ئىچكىرى ھويلىنىڭ تال باراڭلىق سۇپىسىدا قىزنىڭ چېچىنى تاراپ، ئون بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ قويدۇم. قىز ئۇنىمىغىنىمغا قويماي، بىردەمدىلا ئۇگرە چۆپ ئېتىپ چىقتى. ۋاي - ۋاي، شۇنداق يېيىشلىك، شۇنداق لەززەتلىك بوپتۇكى، قانداق يەپ بولغىنىمنى بىلمەي قالدىم. تۆشۈك ئىشلىرىدا پىشىقان، قولى تاتلىق قىز ئىكەن. دەملىگەن

شېرىن چېيىنى ئىچىپ ئولتۇرۇپ سوراپ بىلدىمكى: ئاتىسى ئوردۇكەنتلىك ئۇيغۇر ئۆلىمالىرىدىن ئىكەن، ئانىسى ئوردۇكەنتلىك بايناق قىزى ئىكەن. ئاتا ـ ئانىسىدىن ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، ئوقۇغۇچىلىرىغا دەرس بېرىۋېتىپتۇ. قانداق ئىكەن ئاغىچا خېنىم؟ ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز دېگەندەك، بەگيۇسۇپ بالامغا بۇ قىزدەك خىل كېلىدىغىنى يوق ...

يابىرا بۇدراچ موماينىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ قىزغا غايىبانە ئامراق بولۇپ قالدى، رەيھاندىنمۇ ناھايىتى خۇش بولدى. ئاتا ـ ئانىسى، قۇدىلىرىمۇ ئۇ قىزنى يۈسۈپكە مۇناسىپ دەپ قاراپ، توي قىلىشقا ماقۇل بولۇشتى ...

بۇدراچ موماينىڭ يۈسۈپكە قاراپ كۈلۈمسىرىشى ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدى.

ئانىسى بىلەن هويلىغا قايتىپ كىرگەن يۈسۈپ سورىدى:

ـــ بۇدراچ مومام بەك خۇشالغۇ، ئابا. بويانقار ئاكام يەنە پەرزەنتلىك بولغان ئوخشىمامدۇ؟

ـــ هېلىمۇ بويانقار ئاكاڭ ئۇچ پەرزەنتلىك بولدى، بالام، موماينىڭ خۇشاللىقى ئۇ ئەمەس، باشقا بىر خاسىيەتلىك ئىشقا خۇش بولۇۋاتىدۇ.

ـــ ئۇ قانداق خاسىيەتلىك ئىش، ئابا؟

ـــ توي ئىشى، بالام.

ـــ ئاچامنىڭ توي ئىشىمۇ؟

ـــ ياق، سىلىنىڭ ئوغلۇم.

يۈسۈپ ۋىللىدە قىزىرىپ، زۇۋان سۈرمەي هۇجرىسىغا كىردى. «ماڭا ئېلىپ بەرمەكچى بولغان قايسى قىزدۇ؟» بۇ سوئال ئۇنى كېچىچە ئۇخلاتمىدى، سەھەرگە يېقىن كۆزى ئىلىنىپلا چۈش كۆردى: يۈسۈپ كۆل بويىدا تۇرغانمىش، يېشىل روماللىق بىر پەرى ئۇچۇپ كەلگىنىچە يېنىغا چۈشكەنمىش. هەيران بولغان يۈسۈپ پەرىنىڭ يۈزىنى توسۇپ تۇرغان رومالنى قايرىپ:

«ئاھ، سىلى ئاقبىرا ئىكەنلىغۇ، مېنى ئىزدەپ كەلدىلىمۇ؟» دەپ سوراپتۇدەك. قىز يىغلامسىراپ: «بىر ھەپتىدىن كېيىن تويۇم بولىدۇ، سىلىنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويالىماي دەپ كەلدىم» دېگەنمىش. «بۇ راستمۇ ـ ھە، كىمگە ياتلىق بولغۇدەكلا؟» دەپ سورىغان يۈسۈپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ ئويغىنىپ كەتتى.

«ئەجەب چۈش كۆرۈپتىمەنا» دەپ ئەجەبلەندى يۈسۈپ ۋە ئەنسىرەپ قالدى، «ئاقبىرا كىمگە ياتلىق قىلىنار، تويۇم بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانمىدۇ؟» ئۇ دېرىزىدىن كۆكتە چاقناپ تۇرغان چولپانغا كۆز سالدى. كۆكنى قاپلىغان يۇلتۇزلار ئۇنى مازاق قىلغاندەك جىمىرلايتتى، بىردىنلا يۇرىكىگە يېڭىنە سانجىلغاندەك بولۇپ زىڭىلداپ كەتتى. «ماڭا زادى كىمنى ئېلىپ بەرمەكچىسىلەر؟» دەپ ئاتا ـ ئانىسىدىن سورىغۇسى كەلدى ئۇنىڭ، بىراق ئېغىز ئاچماق ئەپسىز ئىدى.

رەيھاندىن ئوغلىنىڭ شۇكلىشىپ قالغىنىنى كۆرۈپ: «ئۇياتچان بالا ـ دە، بۇ ئوغلۇم. ئۇياتسىز پەرزەنتكە ئاتا بولۇپ قېلىشتىن خۇدا ئۆزى ساقلىسۇن. ئۇياتسىزدا ھايا، نومۇس، ئىرادە، ياخشى نىيەتمۇ بولمايدۇ. ئوغلۇم نومۇسچان، ئىرادىلىك يىگىت بولدى، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن بىلىم تەھسىل قىلماقتا، ئاللا ئۇنى زامانىنىڭ داناسى قىلغايسەن ! تويىنى خەيرلىك قىلىپ، ۋاپادار مەھبۇبقا يار قىلغايسەن !» دەپ ئىلتىجا قىلدى.

يابىرا ئوغلى ئۇچۇن ئاتاپ سالدۇرغان باغدىكى ئايۋان، دەھلىزلىك ئۆينىڭ سۇۋاق، گەجلىرىنىڭ تېزرەك تاماملىنىشى ئۈچۇن، ئوردىدىن كېلىپلا ئۇستىلارغا كۆز ـ قۇلاق بولۇۋاتقان ئېرى ۋە قورۇدىكىلەرنىڭ تامىقىنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىش ھەلەكچىلىكىدە ئاشخانا، ئىككى ھويلا ئارىلىقىدا قاتراپ، كۈنلەرنى سەۋرسىزلىك بىلەن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى.

زەمۇران ئانا بۇگۈن ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىنلا، ئادامتوغرۇلىنىڭ رەپىقىسى ئارازان ئاغىچا، ئاچىسى سەمىچە ئاغىچىلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، بۇدراچ مومای بىلەن بىللە ئەبۇ

پۈتۈھ مەخدۇمنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە ماڭدۇردى. ئۇلار بىر چوڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان توقاچ ئۈستىگە ئاق ھىلھىلە رومالنى قويۇپ يۆگەپ، دېدەك ئايالغا كۆتۈرتۈپ چىققىنىچە، ئېگىز چاقلىق ھارۋىغا چۈشۈپ كەتكەندى.

يابىرانىڭ ئۇلارنىڭ يولىغا تولا قاراپ كۆزلىرى تۆت بولدى. زەمۇران ئانا بەگتۆمۇر بىلەن ئىچكىرى ھويلىدىكى ئۆيلىرىگە كىرىپ كەتمەي، كۆل بويىدىكى سۇپىدا كۇز ئاپتىپىغا قاقلىنىپ ئۇلارنىڭ كېلىشىنى كۈتتى. چۈشتە كەلگەن رەيھانىنىدىمۇ ئۇلار ئېلىپ كەلگەن جاۋابنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولۇپ خېلى كۈتكەن بولسىمۇ، كەلمىگەندىن كېيىن ئوردىغا كەتتى. يۈسۈپ خامۇش ھالدا كېلىپ، چۈشلۈك تامىقىنى تۈزۈكمۇ يېمەي، خامۇش ھالدا مەدرىسەگە ماڭدى.

«بۇ بالا ئەجەب شۇكلىشىپ كەتتى، كۆڭلىدە بىرەر قىز بولسا بىزگە ئېيتالماي ئازابلىنىۋاتامدىكىن؟ كەچتە بىر سۆزلىشىپ كۆرەي» دەپ ئويلىغان يابىرا يەنە ھويلا ئىشىكىگە قارىدى. كۈن نۇرى قىيا ئوچۇق ئىشىكنىڭ تۆچ ھالقىلىرىنى چاقنىتىپ، ئالما دەرىخىنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغان تامغا ياماشقانىدى. ئۇ ياشلانغان كۆزىنى ئىشىكتىن ئېلىپ، يوغان بىر قوغۇنىنى كۆتۈرۈپ باغدىن چىققان قىزتۇرمۇشقا باقتى.

— ئارچۇن نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ، قىزىم؟

— دېدەكلەر بىلەن بەگيۈسۈپ ئوكامنىڭ ئۆيىنى تازىلاۋاتىدۇ، — قىزتۇرمش قوغۇننى سۇپىدا قويدى.

— ئۆي سۈپۈلىپ بولدىمۇ؟

— ھەئە، گەجھاكمۇ قىلىنىپ بولدى. مەن بۇۋاملار چاڭقاپ قالدىمىكىن دەپ بۇ قوغۇننى گەمىدىن ئەكەلدىم.

بەگتۆمۇر يېنىدىن ئايرىمايدىغان قەلەمتىرىچىنى غىلىپىدىن ئېلىپ، قوغۇننى پىچىپ تۇرۇشىغا، بۇدراچ مومای ئاغىچىلار بىلەن كىرىپ كەلدى.

— سۆيۈنچە بەرسىلە يابىرا خېنىم ! — دەپ يۆگەكلىك

پەتنۇسنى سۇپىدا قويۇپ ئاچتى. ئېڭىشىپ قارىغان بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا پەتنۇسقا سەپسېلىپ، يابىراغا قارىدى:

— قىزىم، بۇ ئۇچەيلەنگە ئېسىل سۆيۈنچە بەرسىلە، ماقۇل جاۋابىنى ئېلىپ كەپتۇ.

— ماقۇل، ئاتا، — پەتنۇسنى يۆگەپ كۆتۈرگەن يابىرا ئاغچىلار بىلەن بۇدراچ مومايىنى مېھمانخانىغا باشلىدى، داستىخان سېلىپ چاي قۇيدى.

بۇ ئۇچ خوتۇن ئېلىپ بارغان بىر پەتنۇس توقاچ تويغا چاقىرىلىدىغان مېھمانلارنىڭ يۈزىنى بىلدۈرەتتى. ئاق ھىلھىلە رومال بولسا، قىزىلنىڭ تويدىن كېيىن مەستۈرە بولىدىغانلىقىغا ئىشارەت ئىدى. ئەگەر قىزىلنىڭ تەرەپ ئوغۇللۇق تەرەپنى قوبۇل كۆرمىسە، ئەلچىلەردىن داستىخانىنى شۇ پېتى قايتۇرۇۋېتەتتى، قوبۇل كۆرسە، رومال، نانلارنى ئېلىپ قېلىپ، ئالاھىدە ئېتىپ تونۇردا تاۋلاپ پىشۇرغان بىر شىرمەننان بىلەن ئاق شايى بەلباغنى داستىخانغا سېلىپ بېرەتتى.

يابىرا يۆگەكلىك پەتنۇسنى ئېلىپ تەكچىگە قويۇپ قويدى. ئۇستىدە بىر يوغان شىرمەننان بىلەن ئاق شايى بەلباغ بار ئىدى.

«بېشى باغلاقلىق» دەپ داستىخانىنى قايتۇرۇۋەتسە قانداق قىلاتتۇق؟» دەپ قىزىرىپ پىشقان شىرمەننان بىلەن ئاپىاق ھىلھىلە رومالدىن كۆزىنى ئالالمىغان يابىرا پىچىرلىدى:

— رەھمەت ھەربىرلىرىگە، قۇتلۇق قەدەملىرى زايە كەتمەپتۇ.

— ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھانىدىنبەگنىڭ ئوغلى بولغان بەگيۈسۈپتىن، ئالىم، زەردار، يابغۇلار توگۇل، قاراخانمۇ قىزىنى ئايىماس، يابىرا خېنىم. بىزنى بۇنداق ساۋابلىق ئىشقا جورىغانلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىگە تەشەككۇر، — دېدى ئارازان ئاغچا كۈلۈمسىرەپ.

— تەشەككۇر، تەشەككۇر، — دېيىشتى سەمىچە ئاغچا بىلەن بۇدراچ مومايى.

— توي تەييارلىقىغا كىرىشكىنىمىزگە يارىشا، ماقۇل جاۋابنى ئېلىپ كېلىشكەنلىرى مېنى غايەت خۇشال قىلدى، — يابىرا يەنە بىر قېتىم ھەشقاللا ـ رەھمەت ئېيتتى. سۆيۈنچىگە تەييارلاپ قويغان ئۈچ قاما تۇماقنى خانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى.

— بەگيۇسۇپنىڭ ئاتىسى كاشغەردىن ئېلىپ كەپتىكەن، سۆيۈنچىگە ئەرزىمەسمۇ قوبۇل قىلىشقايلا.

— ھەشقاللا، بەك جوڭاپ كېتىپتىلا، — بۇدراچ مومای ئورنىدىن تۇردى، ئىككى ئاغىنىمۇ دۇئا قىلىپ كېتىشكە تەمشەلدى.

— ئولتۇرۇشسىلا ئاغىنىلىرىم، تاماق پىشاي دەپ قالدى، — يابىرا ئۇلاردىن رەيھانىدىن ئوردىدىن كەلگۈچە ئولتۇرۇپ تۇرۇشنى ئۆتۈندى.

— قۇشناچىم ھاڭاخان ئاغىچا ئۇنىمىغىنىمىزغا قويماي، ئارقا ـ ئارقىدىن تاماق قىلدى، قورسىقىمىز توق. ئەتىگەن ـ كەچلەردە كېلىپ توي ئىشىنى قىلىشىپ بېرىمىز، رۇخسەت قىلسىلا، — دەپ ئورنىدىن قوپقان ئاغىنىلار ئۆزاپ ماڭدى، بۇدراچ مومای قالدى.

«ئەمدى ئوغلۇم كەلسە، ئۇنىڭ خامۇش بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەبنى بىلىپ باقاي. ئاتىسى سورىسا، تارتىنىپ كۆڭلىدىكى گېپىنى دېيەلمەسلىكى مۇمكىن، ماڭا بىلدۈرسە ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلىغان يابىرا باغنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى يۇسۇپكە ئاتاپ سېلىنغان ئۆيگە قاراپ ماڭدى. ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي مېۋىلىك دەرەخلەر ئىچىدە ئاقىرىپ تۇراتتى.

ئۇ ۋالىلداپ تۇرغان دېرىزە تۈۋىدە چاكۇم ئويناۋاتقان ئارچۇن، قىزتۇرمىش بىلەن ئىككى دېدەكنى كۆرۈپ مەستلىكى كەلدى.

— بالىلىرىم، ئۆيىنى سەرەمجانلاشتۇرىمىز دەپ چاكۇم ئوينىغىلى تۇرۇپسىلەرغۇ، — دېدى يابىرا يېقىنلاپ كېلىپ.

دۇررىدە تۇرۇشقان قىزلار ئېگىلىپ سالام بېرىشتى.

— ئاپا، قارىسىلا، تازىلاپ چىنىدەك قىلىۋەتتۇق، ئەمدى بىسات سېلىپ بېزىسەك شاھزادىنىڭ قەسرىدەك كۆركەم بولۇپ كېتىدۇ، — دېدى ئارچۇن بوتا كۆزلىرىنى ئويناتتىپ. ئۇ سۈپۈرۈپ سۇ چېچىپ كۆك مۇز قىلىۋەتكەن ئۆيى ئېچىنى كۆرسەتتى، — پەردىلەرنىمۇ تارتىۋەتتۇق، ئۇكامغا ياردىسا بولاتتىغۇ.

يەلپۇنۇپ تۇرغان ھاۋا رەڭ پەردىلەر ئۆيلەرگە خويمۇ ياراشقاندى.

— ئۇكىلىرىغا يارايدۇ، قىزىم، يارىمامدىغان، — يابىرا ئارچۇننىڭ قولىدىن تارتىپ «تويۇڭنى قىلىۋەتسەك بولاتتى قىزىم» دېگەن مەنىدە باغرىغا باستى. ئارچۇننىڭ روھى ھالىتىدە «مېنىڭ تويۇم بالدۇر بولۇشى كېرەك ئىدى» دەيدىغان ئاچچىقلىنىش، خۇيلىنىش كۆرۈنمەيتتى. تويىنىڭ ئارقىغا سۈرۈلۈپ كېتىۋاتقىنىدىن غەم يېمەيدىغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ توي قىلىشقا ئالدىرىماسلىقى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى.

ئاچىسى ئايتىمىشنى دەريا بويىدىن بوزاغۇ تۇيۇقسىز بۇلاپ كەتكەندە، ئۇ ناھايىتى قورقۇپ كەتكەنىدى. نارەسىدىنىڭ سەبىي قەلبىدە شۇ كۈندىن باشلا ئەر زاتىغا بىر ئۆچمەنلىك پەيدا بولغانىدى. «ئەرلەر شۇنداق ياۋۇز بولىدىغان بولسا، ھەرگىز ياتلىق بولمايمەن» دېگەن ئوي كۆڭلىگە ئورناپ قالغانىدى. يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆڭلىدىن ئاشۇ ئوي كۆتۈرۈلۈپ كەتمىدى. شۇڭا، نوروز مەرىكىلىرىدە، ھېيت ـ ئايەملەردىكى سورۇنلاردا ئوزۇپ چىققان يىگىتلەرگىمۇ ياغلىق تاشلىمىدى، گۈلمۇ تۇتۇپ بەرمىدى. كىتاب ئوقۇشقا، شىكارغا بېرىلگەن بۇ قىز ئات چاپتۇرۇش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچۇازلىق قىلىش، نەيزە سانجىش، سالما تاشلاشنى مەشىق قىلىپ شۇنداق ماھىر چەۋەندىز بولۇپ كەتتىكى، ئوق ئۇرسىلا، ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇش ئامان قالمايتتى، ئاتلىق قوغلاپ يۈرۈپ قاۋان ـ تۈلكىلەرنى پارە ـ

پارە قىلىۋېتەتتى، ھەتتا يىراقتىن نەيزە ئېتىپ ئېيىقنىمۇ يىقىتاتتى. شۇڭا، يۈسۈپتىن ئەيمەنمەيدىغان دېدەكلەر ئارچۇندىن تەپ تارتاتتى.

يابىرا قىزىنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلەتتى، ئۇنى بۆگۈ بىلگە، ئالىپ يىگىتكىلا مۇناسىپ دەپ قارايتتى. بۇ ۋاقىتقىچە ئۇنى سوراپ كەلگەن جەمەتلەرنىڭ تېگى ـ تەكتىنى، ئوغۇلنىڭ قابىلىيىتىنى سۈرۈشتە قىلىپ، ھېچقايسىسىنى قىزىغا مۇناسىپ كۆرمىگەنىدى. ئارچۇنمۇ بىرەر سۆز ـ ھەرىكىتىدە تويىنى قىلىش توغرۇلۇق بېشارەت بەرمەي كېلىۋاتاتتى.

رەيھاندىن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ زورى بىلەن يۈسۈپنىڭ تويىنى قىلىۋەتمەكچى بولغاندا، بۇنىڭدىن ئارچۇن ناھايىتى خۇشال بولدى ۋە تەشەببۇسكار ھالەتتە ئىنىسىنىڭ ئۆيىنى تازىلاپ بېزەشكە كىرىشكەنىدى.

ـــ قورسىقىڭلار ئاچقاندۇ، بالىلىرىم، تاماق تەييار بولدى، يەۋېلىڭلار، ـــ دېدى يابىرا قىزلارغا، ـــ توي بۇگۈن بولمىغاندىكىن، قالغان ئىشنى ئەتە ـ ئۆگۈن قىلساڭلارمۇ ئۇلگۈرىسىلەر.

ـــ ماقۇل، ئاپا، بىزمۇ ھېرىپ قالدۇق، ـــ ئارچۇن قىزتۇرمىشنىڭ قولىدىن تارتتى، ـــ يۇرگىن ئاچا، ئاپامنى ساقلىتىپ قويمايلى.

ـــ بالىلىرىمدىن خەۋەر ئېلىپ ئاندىن باراي، ـــ دېدى قىزتۇرمىش ۋە باغنىڭ يەنە بىر چېتىدىكى ئۆيگە ماڭدى. ئۇنىڭ بىر قىز، ئىككى ئوغلى بار ئىدى.

ـــ قىزىم، بالىلارنىمۇ ئېلىپ چىقسىلا، نەۋرىلىرىمنى كۆرگۈم كەلدى.

يۈسۈپ نامازدىگەردىن يانغان مەھەلدە كەلدى. ئۇ ئاتىسى، ئانىسىنىڭ ناھايىتى خۇشال ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ، سالام بېرىپلا ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

ـــ بالام، تاماق يەۋالسىلا، ـــ دېدى كەينىدىن كىرگەن يابىرا.

— يېگۈم يوق، ئابا.
— نېمىشقا، بالام؟
— كۆڭلۈم تارتمايۋاتىدۇ.
— ئاغرىپ قالمىغانلا ـ ھە، بالام؟
— ياق، ئابا.
يابىرا يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.
— بالام، تويلىرىنى قىلىدىغانلىقىمىزنى بىلگەنلىرىدىن كېيىن كەم سۆز، خامۇش بولۇپ قالدىلا. نېمە بولدىلا، كۆڭۈللىرىدىكىنى دەپ باقسىلا؟
— ئابا، ئۆيلەنگۈم يوق، — پىچىرلىدى يۈسۈپ.
يابىرا چۆچۈپ كەتتى.
— نېمىشقا، بالام؟
يۈسۈپ زۇۋان سۈرمىدى. «مەن ئاقىبىرانى ياخشى كۆرىمەن، ئۇنىڭدىن باشقا قىزغا ئۆيلەنگۈم يوق» دېسىلا ھەممە ئىش ئايدىڭلىشاتتى. لېكىن، ئۇ:
— مېنىڭ سىلەر تاپقان ئۇ قىزغا ئۆيلەنگۈم يوق، — دېدى.
— بۇنداق دېمىسىلە، بالام. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ بولغاندا يېنىۋالساق قانداق بولىدۇ. ئۇ كاتتا بۇگۇ بىلگەنىڭ قىزى ئىكەن.
يۈسۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئانىسىغا ئەجەبلەنگەن ھالدا قارىدى.
— ئېتى نېمە ئىكەن ئۇ قىزنىڭ؟
— مۇرادىمە.
يۈسۈپنىڭ غەمكىن چىرايىغا تەبەسسۇم يۈگۈردى، ئۇ بالا چېغىدىكىدەك بېشىنى ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا قويدى.

2

بالاساغۇن ئاسمىنىغا قۇياش كۆتۈرۈلدى، بەگتۆمۈر قورۇسىغا

ئاپتاپ چۈشتى.

رەيھاندىننىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل، ئاشانبۇقا ئەتىگەندىلا ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ تويلۇق توغرىسىدا پۈتۈشتى، توي كۈننى بېكىتتى ۋە چۈشكە يېقىن قايتىپ كەلدى. تويلۇققا ئىككى ياشلىق كۆندۈرۈلگەن تاي، توقۇز تال ئوقى بىلەن يا، دېدىم، يىپ، يۈك، يىپەك رەختتىن ئۈچ قۇر كىيىم، بىر تىزىق مارجان، بىر جۈپ ئالتۇن بىلەزۈك، بىر جۈپ ئۈزۈك، ئالتۇن زىرە، ھالقا، ئۆتۈك قاتارلىق نەرسىلەر سېلىنىپ، ئۆمرىدە بىر قېتىم ھەرەمگە ئېلىپ بېرىش، ئوردۇكەنتنى سەيلە ـ سايياھەت قىلدۇرۇش، دەپ يېزىلغانىدى.

بەگتۆمۈر، رەيھاندىنلار بۇ تويلۇقنى قوبۇل كۆرۈشتى.

توي يېغىم ـ تېرىم تۈگىگەن كەچ كۈزنىڭ ئاي بېشى ـــ دۈشەنبە كۈنى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى، بۈنىڭغا يەنە يەتتە ـ سەككىز كۈن بار ئىدى.

توي تەييارلىقى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. يۈسۈپ ئوقۇشىغا بېرىۋەرگەن بولسىمۇ، توي كۈننىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىگە شۇنچىلىك تەقەززا بولدىكى، بىر كۈن بىر يىلدەك تۇيۇلۇپ، يەتتە كۈننى تەستە ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئاقبىرا تويى بولىدىغانلىقىنى ئانىسىدىن ئاڭلىغان كۈندىن بېرى ئىشق ـ پىراقتا پۈچىلىنىپ، ئاپتاپتەك نۇرلۇق چىرايىنى غەم بۇلۇتى قاپلىدى. يۈسۈپنىڭ كېلىشىنى شۇنچىلىك خالىدىكى، ھويلا ئىشكى غىچ قىلسا، چاچراپ تۇرۇپ كېتەتتى، چىقىپ باشقا كىشى ئىكەنلىكىنى بىلگەندە، مەيۈسلىنىپ قايتىپ كىرەتتى. «توي بولۇشتىن بۇرۇن مېنى ئېلىپ قېچىلىك، ئوردۇكەنتكە كېتەيلى» دېمەكچى بولۇپ شۇنچە كۈتسىمۇ، يۈسۈپ قارىسىنىمۇ كۆرسەتمىدى. كېلىپ قالار، دەپ كۈتكەنسېرى، كۈنلەر شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتىكى، ئاقبىراغا بىر سائەتچىلىكمۇ بىلىنمىدى. غەم بېسىپ شۇكلىشىپ قالغان قىز مىجەزىم يوق، دەپ

خانسىدىن چىقمىدى، ئاتا ـ ئانىسى ھەرقانچە قىلىپمۇ قىزىنىڭ كۆڭلىنى ئالالمىدى. تېڭىپلىقتىن خەۋىرى بولغان ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم قىزىنىڭ سارغايغان چېھرىگە زەن سېلىپ، سۈس، ئەمما تېز سوقۇۋاتقان تومۇرىنى تۇتتى، «ئىشق كېسىلى» ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىپ ئۇن چىقمىدى، خانىسىغا قايتىپ چىقىپ ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان ھاۋاخان ئاغىچىغا ئاستا دېدى:

ـــ خوتۇن، قىزىمىزغا مۇھەببەت شامىلى دارىغاندەك قىلىدۇ. سوراپ باقتىلىمۇ، ئۇنىڭ ئىشقى كىمگە چۈشكەنكەن؟

ـــ قىزىمدىن سورىغۇدەك بولمىدىم. مەنغۇ بەگىيۈسۈپكە كۆڭلى بارمىكىن دەپ گۇمان قىلىمەن. باشقا كېسەل ئەمەستۇ ـ ھە؟ ـــ ھاۋاخان ئاغىچا ئېرى بېشىنى چايقىغاندىن كېيىن ئۇھ تارتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ـــ قىزىم بەك ھايالىق. كىمگە ياتلىق بولۇشنى مەندىن سوراشتىنمۇ تارتىنىپ كېسەل بولۇپ كەتكەن گەپ، ئاتىسى. ئەمدى ئېيتمىسام بولمىغۇدەك.

ـــ ئۇ ئۆزىنىڭ بەگىيۈسۈپكە ياتلىق قىلىنمىغانلىقىنى تېخى بىلمەپتۇ ـ دە؟

ـــ ھەئە. يۈزى قېتىپ قالمىسۇن دەپ ئېيتمىۋىدىم، ئاتىسى، ئەمدى ئېيتاي.

ـــ ياق، ئانىسى، ئېيتماي تۇرسىلا، بىر كۈن قالدى، مۇھەببەت قانچە يوشۇرۇن بولسا شۇنچە مۇستەھكەم بولىدۇ. كۆز بىلەن ئىزھار قىلىنغان ساپ مۇھەببەتنى ئېيغىز بىلەن ئاشكارىلاپ چاكىنىلاشتۇرۇۋەتمەيلى. نىكاھىنىڭ مۇقەددەسلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ يىگىت ـ قىزغا ھەقىقىي مۇھەببەتنى بەخش ئېتىدۇ، خۇددى بىزگە بەخش ئەتكەندەك. يامغۇردىن كېيىن ھەسەن ـ ھۈسەن پارلىغاندەك، قىزىمىزنىڭ مۇھەببىتىنىڭ نىكاھتىن كېيىن ئاشكارىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ـــ ئەگەر قىزىمىزنىڭ كۆڭلىدىكى يىگىت بەگىيۈسۈپ بولماي قالسىچۇ؟ ـــ ھاۋاخان ئاغىچا ئېرىگە سىنچى كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئېغىر تىندى.

— ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئانىسى. قىزىمنىڭ بەگىۋسۈپىنى ياخشى كۆرىدۇ، بەگىۋسۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق. قارىغاندا، بۇ يېگىت قىزىمنىڭغا ئۆيلىنىدىغانلىقىنى ئۇققان ئوخشايدۇ. بىرنەچچە كۈندىن بېرى مېنى كۆرسە ناھايىتى ئۇڭايسىزلىنىپ يەرگە قارىۋالىدىغان بولدى. قىزىمنىڭ بولسا ئۆزى ياتلىق بولىدىغان يېگىتنى بىلەلمەي ئازابلانماقتا. ئۇنىڭمۇ ئازابىنى ھازىرلا يېنىكلىتىش مۇمكىن، لېكىن نىكاھ بولغۇچە سەۋر قىلىشى، ھىجران ئازابىغا بەرداشلىق بېرىشى كېرەك، ئانىسى. سىلى ئۇنىڭ يېنىدىن نېرى بولمىسىلا، نىكاھ ئوقۇلغۇچە ئۆزىنى يوقىتىپ قويمىسۇن. قىز بالا ئانىسىنىڭ گېپىگە كىرىدۇ، تولا يىغلاپ ئۆزىنى ئازابلىماسلىقا كۆندۈرسىلە.

— ماقۇل، ئاتىسى، مەن قىزىمنىڭ يېنىغا چىقاي، — دەپ ماڭغان ھاۋاخان ئاغىچا تاشقىرىقى ھويلىدا دەرس تەكرارلاۋاتقان ئوقۇغۇچىلىرىنى قويۇپ بېرىپ ئاشخانىغا كىردى ۋە بايا تۇگۈپ قويغان چۆچۈرىنى پىشۇردى، ھېجىرغا ئېلىپ قىزىنىڭ خانىسىغا ئاياغ باستى. ئاقبىرا كىتاب ئوقۇۋاتاتتى، مۈڭلۈق كۆزلىرىدىن تامچىغان ياش كىتاب بەتلىرىدە سارغۇچ داغلارنى پەيدا قىلغانىدى.

— جېنىم بالام، تاماق يەۋالسىلا، — ھاۋاخان ئاغىچا يۇمغاقسۈت، زىرىنىڭ خۇشبۇيى تارىلىپ تۇرغان ھېجىرنى قىزىنىڭ ئالدىغا قويدى، — بىرنېمە يېمەي بۇنداق يىغلاۋەرسىلە كېسەل بولۇپ قالىدىلا، يەۋالسىلا، بالام.

ئاقبىرا كىتابنى يېپىپ قويدى، ھەسرەت ياشلىرى قۇيۇلۇپ تۇرغان كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇرغىنىچە زۇۋان سۇرمىدى. ئۇ كۆڭلىدىكىنى قانداقمۇ دېيەلىسۇن؟

— جېنىم قىزىم، بىزنى ئۇنداق قىينىمىسىلا. بويىغا يەتكەن قىزلارنىڭ ياتلىق بولۇشى ئەزەلدىن بار ئىش، بۇ ئاللانىڭ تەقدىرى. بىلىمەن، بىزدىن ئايرىلىشقا قىيماي يىغلاۋاتىدىلا،

مەنمۇ تويۇم بولىدىغان چاغدا يىغلىغان، لېكىن سىلىدەك بۇنداق ھەسرەتلىنىپ كەتمىگەن. بالام، سىلى ئارتۇقچە غەم يەپ كېتىۋاتىدىلا، بۇ توي سىلىگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

— ئابا ... — ئاقبىرا ئانىسىنىڭ بېلىدىن قامالالاپ تۇتۇپ يۇم - يۇم يىغلىدى.

— نېمە ئۇچۇندۇر يۇرىكىم ئېتىلىپ كېتىدىغاندەك بىئارام بولۇپ كېتىۋاتىمەن، بىر ئەنسىزلىك ۋۇجۇدۇمنى چۇلغۇالدى. مېنىڭ زادىلا تۇرمۇشقا چىققۇم يوق، ئابا. تويىنى توختىتىپ قويساڭلار.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، قىزىم؟ باغاق تارقىتىلىپ بولدى. بۇگۈن ئاش سۈيىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتىلىرىنىڭ يۈزىنى قىلمامدىلا، بالام؟

— مەن ئۆلۈپ كەتسەم بوپتىكەن، ئابا.

— سىلى ئەمەس، مەن ئۆلەي، بالام، مەن ئۆلەي، — ھاۋاخان ئاغىچا ئاقبىرانىڭ بېشىنى سىلاپ ئۆكسۈپ يىغلىدى، — بۇ تويغا ماقۇل بولمىسىلا، ئۆلۈپ كەتسەم بولىدۇ. ئۆتۈنۈپ قالاي، بالام، بىزنى يەرگە قارىتمىسىلا، ماقۇلمۇ؟

ئانىسىنىڭ يالۋۇرۇپ ئېيتقان بۇ سۆزى ئاقبىرانىڭ غەمكىن كۆڭلىدە بىر خىيال پەيدا قىلدى: «توي بولۇۋېرسۇن، نىكاھ باشلانغاندا رەت قىلسام بولىدىغۇ ...»

— ماقۇل، ئابا، ئاللانىڭ ئىرادىسىنى مەن تۇسۇپ قالالمايمەن.

— جېنىم بالام، ئالتۇن قىزىم، ئەمدى ئەقىللىرىگە كەلدىلە، بۇ توي سىلىگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

بۇ سۆزنى ئانىسىنىڭ ئاغزىدىن ئىككىنچى قېتىم ئاڭلىغان ئاقبىرا: «يۇسۇپتىن باشقا ئەر زاتى ماڭا بەخت ئېلىپ كېلەلمەيدۇ» دەپ پىچىرلىدى.

— نېمە دېدىلە، قىزىم؟

— ئاللا خالىغان ئىش بولماي قالمايدۇ، دەۋاتىمەن، — جاۋاب

بەردى ئاقبىرا چۆچۈرىنى يېيىشكە باشلاپ. بايانىن نېمە قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋالغاچقا، قورسىقى ئاچقاندەك قىلغانىدى.

ــ ئانىسى، تويۇنۇڭ ئاش سۈيىنى ئېلىپ كەلدى، ــ دەھلىزدىن ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇمنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

ــ مېھمانلارنى سارايغا باشلىسىلا، ئاتىسى. مەن داستىخاننى ھازىر چىقارتىمەن، ــ ھاۋاخان ئاغىچا ئالدىراپ ئاشخانىغا چىقتى.

ئوردا ئەمىرى بەگتۈتۈق، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل، بەگبۈقا مەھەللىسىنىڭ ئاقساقىلى ئاشانبۈقا، ئۈدمىش، بويانقارلار بىر بۈغرا تۆگە، بىر تاي، ئۈچ قوتاز، توققۇز قوي، قىرىق چارەك گۈرۈچ، يۈز چارەك ئۇن ۋە تۈز قاتارلىق نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئېلىپ كېلىشكەنىدى. قۇللۇق قىلىپ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالغان ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم ئۇلارنى تون كىيدۈرۈپ ئۇزاتتى.

كېچىچە ھېچكىم كىرپىك قاقمىدى. ئۆزىنى شۇنچە تۇتسىمۇ، ئاقبىرانىڭ يىغلىغۇسىلا كېلەتتى. «مېنى ئالماقچى بولغان يىگىت يۈسۈپ بولۇپ قالسا ئىدى كاشكى، ئاھ خۇدا! شۇنداق بولۇشقا نېسىپ قىلغىن» بۇ ئوي دىلىغا چۈشۈپ، ئۆزىچە تىنچلىنىپ قالدى. «ئەگەر يۈسۈپ بولمىسا، نىكاھ ۋاقتىدا قەتئىي رەت قىلىمەن. ئۇ چاغدا ئاتا ـ ئانام نېمە بولۇپ كېتەر ـ ھە، ئۇلارنىڭ يۈزىگە قانداق قارارمەن؟ خۇدا، ئاھ تەڭرى! مېنى دەرگاھىڭغا ئېلىپ كەتكىن ...» دەپ نالە قىلدى بېشىنى سەجدىگە قويۇپ.

مەشرىق سەھىتى ئاقىرىپ تاڭ ئاتتى، ئالتۇن شەپەق ئاقبىرانىڭ ھۇجرىسىنىڭ دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىدى. ئۇ جايىنامازدا ئىلتىجا قىلىپ تېخىچە يىغلاۋاتاتتى. ئىشىك ئېچىلدى. كىمدۇ بۇ؟ ئۇ كەينىگە بۇرىلىپ قىز دوستلىرىنى كۆردى. «نېمىشقا ئۇلار كىرىدۇ؟ چاقىرمىغان تۇرسام، چىقىپ كېتىڭلار، چىقىپ كېتىڭلار!» ئۇ ۋارقىرىغان بولسىمۇ، ئاۋازى

تۇزۇك چىقمىدى. ياق، ئۇ ۋاقىرىمىغانىدى، شۇنداق ئويلىغانىدى، جان دوستلىرىنى ئۆيدىن ھەيدەپ چىقىرىشقا قانداقمۇ كۆڭلى ئۇنىسۇن؟

— قاراڭلار، كىلىنچەك قىز بەختىنى تىلەپ دۇئا قىلىۋېتىپتۇ.

— تېگىدىغان يىگىتكە ئىنساب تىلەۋاتقاندۇ تايىنلىق.

— ئاقبىرا يىگىتنىڭ لاچىنەك پەرۋاز قىلىشىنى خالايدۇ ...

— كىم خالىمايدۇ؟ ئەلۋەتتە، ئاقبىرادەك ئۇز قىزغا ئۆيلەنگەن يىگىت شۇنداق بولۇشى كېرەك.

قىزلار چاقچاق قىلىشىپ ئۇنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى.

— مۇشۇ تاپىتا تاشقىرىقى ھويلىدا توي تازا قىزىپ كەتتى، — دېدى بويلۇق، چىرايى ئاق سېرىق، قەلەم قاش قىز، — مېھمانلار ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ توي ئېشىغا ئېغىز تېگىۋاتقاندۇ، ھەرقاچان؟

— توي قىزىپ كەتمەي، يىغا ـ زار بولسا ئوبدانمىدى؟ ئۇنى قويۇپ كۆيۈئوغۇل توغرۇلۇق گەپ قىلغىنا گۈلنار، قارا قاش، قارا بۇرۇت يىگىتتۇ، بەلكىم. ئېيتقىنا ئاقبىرا، سەن كۆرگەن بولغىيدىڭ؟ — دېدى يەنە بىر قىز ئۇنىڭ ئۆرۈم ـ ئۆرۈم قارا چاچلىرىنى چۇۋۇپ.

— ئوھۇش، نېمە دەۋاتىسەن نەرگىز؟ چۈشۈمدىمۇ كۆرمىگەن، — ئاچچىقلاپ دومسىيىۋالدى ئاقبىرا.

— كەچتە كۆرىسەن خېنىم، ئېچىلىپ ئولتۇرغىنا.

— كۆرمەسمەن، ئىلاھىم.

— نېمە دەۋاتىسەن، كەچتە كۆرمىسەڭ قاچان كۆرىسەن؟

— ھېچقاچان.

قىزلار قاقاھلاپ كۈلۈپ كېتىشتى.

— تۇرغىن ئاقبىرا، تېزرەك يېشىنگىن، يۈيۈندۇرۇپ تويلۇق كىيىمىڭنى كىيدۈرىمىز، — نەرگىز ئۇنىڭ قولىدىن تارتتى.

— يۈيۇنمايمەن، تويلۇق كىيىمنىمۇ كىيمەيمەن! — ئاقبىرا

يۇلقۇنۇپ قويقىلى ئۇنمىدى.

— كىيىسەن خېنىم، كىيمىسەڭ بولمايدۇ، — دېدى گۈلنار. ئۇ كۆزلىرىنى ئوينىتىپ ئىشارەت قىلىۋىدى، قىزلار ئاقبىرانىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋەتتى. ئىزا تارتىپ كۆزلىرىنى يۇمۇۋالغان قىز، قوللىرى بىلەن خاس يېرىنى يوشۇردى، ئۇنى قولمۇقول كۆتۈرۈپ قازناققا ئېلىپ كىردى.

چوڭقۇر قېزىلىپ، ساپال نوكەش ئورنىتىلغان خىش ئەۋرەز قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، سۇ كىرىپ كېتىدىغان يۇمىلاق تۆشۈكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

نەرگىز، گۈلنارلار ئاقبىرانىڭ بويۇن ـ باشلىرىغا ئىلمان سۇ قۇيۇپ، سوپۇنلاپ يۇيۇشقا تۇتۇندى.

— نېمە قىلۇاتسىلەر جومباقلار؟ قويۇپ بېرىڭلار، كىيىمىمنى كىيۋالاي، — دەپ تېپىرلاپ سىلكىشلىسىمۇ، قىزلار ئارقا ـ ئارقىدىن سۇ قۇيۇپ يۇيۇۋەردى.

— تولا ناز قىلمىغىنا خېنىم، ئىچىڭدە تازا خۇش بولۇۋاتقانسەن، — دېدى گۈلنار ئۇنىڭ قارا چاچلىرىنى يۇيۇپ، — ئورنىڭدا مەن بولسام خۇشاللىقىمدىن ئۇسسۇل ئويناپ كېتەتتىم.

— جۇۋاينىمەك! — ئاچچىقلىدى ئاقبىرا، — مېنىڭ ئۆلگۈم كېلىۋاتدۇ ...

ئۇنىڭ گېپى تۇگىمەي، نەرگىز يەنە بىر مىس چۆگۈندىكى ئەنبەر ئارىلاشتۇرۇلغان ئىلمان سۇنى ئۇنىڭ بېشىغا قۇيىدى. خۇش پۇراق ئىللىق سۇدىن ھۇزۇرلانغان قىزنىڭ بۇلۇتتەك يۇمران بەدىنى شېشىدەك پارقىراپ كەتتى. قىزلار ئاق شىلدىرشاپنى ئۇنىڭ ئۇچىسىغا يېپىپ قازناقتىن ئېلىپ چىقىشتى، يەتتە قات ئىشتان، يەتتە قات كۆڭلەك كىيدۇرۇشتى. ئۇ يا كۈلمەي، يا يىغلىمای، كۈموش ھەيكەلدەك جىم تۇرۇپ بەردى.

گۈلنار ئۇنى ئولتۇرغۇزۇپ چاچ تەڭگىسىنى دۇمبىسىگە

ياپتى. نەرگىز دەريا دولقۇنىدەك ئۆركەشلىنىپ تۇرغان چاچلارنى تاراپ قىرىق بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈدى. قىزىل، ئاق، قارا، يېشىل مارجانلارنى، تىللا، كۈمۈش تەڭگىلەرنى ئۆرۈم - ئۆرۈم چاچلارغا ئاستى، ئوڭ قول بارماقلىرىغا ئۈچ، سول قولىنىڭكىگە ئىككى ئۈزۈك سالدى. ئاقىرىپ تۇرغان بويىنىغا ئالتۇن زۇنىار، گۈل پورىكىدەك قۇلىقىغا قىزىل ياقۇت كۆزلۈك سۆكە ئاستى. قارا قاشلىرىغا ئوسما قويۇپ، كۆزلىرىگە سۈرمە تارتتى. نەرگىز تەكچىدىكى ئەينەكنى ئېلىپ كېلىپ ئالدىدا يۈكۈنۈپ تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قارىغان ئاقبىرا قاش - كىرپىكلىرىنىڭ تۆكۈلۈپ تۇرغىنىدىن، چىرايىنىڭ سۈزۈلۈپ ئون بەش كۈنلۈك ئايدەك نۇرلىنىپ كەتكىنىدىن ئەمەس، باغىرداق تاقاپ قويغاچقا كۆتۈرۈلۈپ قالغان كۆكسىگە نەزىرى ئېغىپ ژىلىدە قىزاردى. ئۇ بىردىن ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇلۇڭغا قويۇقلۇق ساندۇقنىڭ يېنىغا بارىدى، ئېچىپ يۈسۈپ بەرگەن سوۋغىلارنى ئالدى. ئوڭ ژە سول بارمىقىدىكى ئۈزۈكلەرنى چىقىرىۋېتىپ، ساندۇقتىن ئالغان ئىككى ئۈزۈكنى، قۇلىقىدىكى سۆكىنى ئېلىۋېتىپ زىرىنى سالدى. بويىنىدىكى ئالتۇن زۇنىارنى ئېلىۋېتىپ مارجانىنى ئاستى. بېشىدىكى ژالىداپ تۇرغان دېدىمنى تەكچىگە قويۇپ، مەرۋايىت دوپپىنى كىيدى، ئاق ھىلىھىلە رومالنى ئارتتى.

— ئەمدى بولدى، — دېدى ئۇ ھاڭۇېقىپ قالغان دوستلىرىغا كۆز سېلىپ، — مېنى مەيلىمگە قويۇڭلار.

— سەن بۇ تۇرقۇڭ بىلەن تويى بولغان قىزغا ئوخشىماي قالدىڭ، ھېچبولمىسا دېدىمنى كىيىۋال، — دېدى نەرگىز ئاقبىرانى ئەيىبلىگەن تەرزدە قاراپ.

— كىيمەيمەن! — ئۇ بويىنىنى شۇنداق سۈلكەت بىلەن تولغىدىكى، بەش تال ئۆرۈم چېچى قۇچىقىغا تاشلاندى، — كارىڭ بولمىسۇن.

نەرگىز ئاداشلىرىغا كۆز قىسىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئەگىم قېشىغا ئوسما قويۇشقا كىرىشتى.

3

سۇبھەدەمدىن تارتىپ رەيھاندىن، بەگتۆمۇرلەر ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ھال رەڭ قىزغۇچ تۇغ ئېسىپ قويۇلغان دەرۋازىسى ئالدىدا، كەلگەن مېھمانلارنى ئۆيگە باشلاپ، قايتقانلارنى ئۇزىتىش بىلەن ئالدىراش ئىدى. ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بالاساغۇنىدا تۇرۇشلۇق ئارسلانخان، يابغۇلىرى، چاغرىبەگ، تارخانبەگلىرى، ئالىم، ھۆكۈما، ئەدىب، شائىرلىرى، ھۇنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچىلىرى، دېھقان، مالچىلىرى تويغا كېلىۋاتاتتى.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلار بىلەن كېلىپ خېلى ئولتۇرۇپ يانغانىدى.

ئوتتۇز قوي، يەتتە قوتاز، ئۇچ تاي، بىر بۇغرا تۆگىنىڭ گۆشى سېلىنغان توقۇز داش قازانىنىڭ پولۇسى تۇگىدى. ئۇچ تۇمەن نان ئوشتۇلدى. ئايۇان، ساراي پېشايۋاندىن باشقا، باغ سەيناسىغا سېلىنغان ئوتتۇز مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى داستىخان ئوتتۇز قېتىم توشتى. مېھمانلارنىڭ ئالدى ـ كەينى چۈشكە يېقىن ئۇزاپ بولدى.

رەيھاندىن بىلەن بەگتۆمۇر قۇدىسىدىن رازى بولغان ھالدا ئۆيگە قايتىپ كەلدى.

پېشىندىن كېيىن، بۇغراغا مىنگەن يۇسۇپنىڭ خەنجەر، قىلىچ ئاسقان يۇزدىن ئارتۇق دوست ۋە قولداشلىرى ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ «ئاللا! ئاللا!» دەپ توۋلاپ يولغا چىققاندا، قىزلار ئاقبىرانى ياساپ جابدۇپ بولغانىدى. دېرىزىدىن قارىغان گۈلنار:

ـــ كۆيۈئوغۇل كەلگەن ئوخشايدۇ، قاراپ باقاي، ـــ دەپ ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

ئاقبىرا «كەلسە كەلمەمدۇ» دېگەندەك قاپاقلىرىنى سۈزۈپ، لەۋلىرىنى پۈرۈپ قويدى.

ـــ تاشقىرىقى ھويلا، پېشايۋان، ئۆيلەر مېھمانلار بىلەن تولۇپ

كېتىپتۇ، كۆيۈئوغۇلنى كۆرەلمەي قالدىم، ــ دېدى قايتىپ كىرگەن گۈلنار هاياجىنىنى باسالماي.

ــ كېلىنچەكنىڭ ئەندىشىسى توغۇپ، چىرايى ئېچىلماي تۇرۇپلا كېلىۋاپتىغۇ بۇ كۆيۈئوغۇل، ــ دېدى بايا ئاقىرانىڭ ئاچچىقلاپ قىلغان سۆزىگە جاۋاب ئىزدەپ تۇرغان نەرگىز تەنە قىلىپ.

ــ بالدۇر دەمسەن ئاداش؟ چىقىپ كۈنگە قاراپ باق، مەغرىبكە قاراپ كېتىۋېتىپتۇ. ئۇلار ئەمدى نەرە تارتىپ، قىلىچۇازلىق قىلىپ قىزنىڭ كۆڭۈل شەھرىنى ئالالمىسا، تۇي قانداق قىزىيدۇ؟ يۈرۈڭلار، بالىخانىغا چىقىپ ناخشا تۇۋلاپ يىگىتلەرنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتۇېتەيلى، قوللىرىدىن قىلىچى، باشلىرىدىن بۆكى چۈشۈپ كەتسۇن، يۈرۈڭلار، ــ گۈلنار قىزلار بىلەن ئاقىرانى ئارىغا ئېلىپ، دېرىزىلىرى تاشقىرىقى هويلىغا قارايدىغان بالىخانىغا چىقتى. غۇر ــ غۇر كۈز شامىلىدا پەردىلىرى يەلپۈنۈپ تۇرغان بالىخانا ناهايىتى چىرايلىق بېزەلگەنىدى. ئوتقاشتەك قىزىل زىلچا سېلىنىپ، تېمىغا تاۋار زەدىۋال تارتىلغانىدى. ژاسا جۇپ قىلىنغان تورۇسىغا خىلمۇخىل نەقىش چېكىلگەنىدى. ئايلانما ناۋاسىغا چىقىرىلغان چەكمە گۈللەر دېرىزىدىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا چاقناپ كەتكەنىدى. تەكچىلىرىگە يامغا ئىلىنغان گۈللەر قويۇلۇپ، كۈنگۇرىلىك ئويۇقلارغا كىتاب تىزىلغان، ئۇد، تەمبۇر، داپ قاتارلىق چالغۇلارمۇ يۆلەپ قويۇلغانىدى.

گۈلنار داپ چېلىپ ناخشا باشلىدى:

باراقسان سۆگەتكە قۇش قونار،
چىرايلىق قىزلارغا سۆز كېلەر.

قىزلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن قوشۇلدى:

بەخت بەرسە تەڭرىم قۇلىغا،
ئىشى ئوڭدىن كېلىپ يۈكسىلەر①.

ھويلا سەيناسىدا قىلىچۇازلىق ماھارىتى كۆرسىتىۋاتقان ئىككى يىگىت تەڭلا يۇقىرىغا قاراشتى. يۇرەكلىرى جىغىلداپ، قوللىرىدىكى قىلىچ يەرگە چۈشتى، بۆكلىرى ئۇچۇپ كەتتى ... قىزلارنىڭ لەرزان ناخشىسى قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن تاشقىرىغا شامالدەك تارايتتى. يىگىتلەرنىڭ تۇيغۇن نەزىرى ئاشۇ دېرىزىگە چۈشتى. ئۆگزە، ھۇجرا، ئۆيلەردىكى قىزلارنىڭ ئوتلۇق نىگاھىمۇ يىگىتلەرگە تاشلاندى. ئۆزلىرىگە ياراپ كۆڭلى چۈشكەن يىگىتلەرگە ياغلىق، گۈل تاشلاشتى. گۈل تاشلىمىغان ئاقبىرادىن باشقا بىرلا قىز قالدى، ئۇ يۈسۈپنىڭ ئاچىسى ئارچۇن ئىدى. ناھايىتى چىرايلىق كىيىنگەن ئارچۇن ئوغۇللۇق تەرەپتىن ئېيتىلغان قىزلارنى باشلاپ كەلگەنىدى. ئاقبىرانى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەل چىرايىغا قانچە زوقلانغان بولسا، مەيۈس، غەمكىن ئولتۇرغىنىدىن شۇنچە ئەجەبلەنىدى. «ئەجەبا، بۇ قىز ئىنىمنى ياقتۇرمىسا ـ ھەڭ! ئاپىتاپتەك ئېچىلىپ ئولتۇرماي، بۇلۇتتەك تۇتۇلۇپ كەتكىنى نېمىسى ...» ئۇ خىيالچان نەزىرىنى ھويلىغا يۆتكىدى. گۈل، ياغلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن ماھارەت كۆرسىتىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشمەكتە ئىدى. ئىككى يىگىت ـــ يۈسۈپ بىلەن ئۇنىڭ يېنىدا خەنجىرىنىڭ سىپىنى تۇتۇپ تۇرغان قولدىشىلا ئۆزلىرىگە تاشلانغان ياغلىق، گۈللەرگە نەزەر كۆزىنىمۇ سالماي ئولتۇرۇشاتتى، ئۇلارغا قىزىل چاقماق بويۇندىق ناھايىتى ياراشقانىدى.

«ئىنىمنىڭ ئۆزىگە تاشلانغان ياغلىقنى تۇتۇۋالمىغىنى، ئەمرىگە ئالماقچى بولغان قىزغا سادىقلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما،

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تېكىست)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى 245 ـ، 246 ـ بەتلەر.

يېنىدىكى ئالىپ يېگىت نېمىشقا ئۆزىگە تاشلانغان ياغلىقنىڭ بىرەرىنىمۇ تۇتۇۋالمايدىغاندۇ، يا ئۇنىڭ ياخشى كۆرگىنى بۇ قىزلار ئىچىدە يوقمۇ؟ ...» دەپ ئويلىغان ئارچۇن ئاشۇ يېگىتنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ قاراۋاتقانلىقىنى سېزىپ، روملىنى يۇزىگە چۈشۈرۈۋالدى.

قىزلار ناخشا ئېيتىپ، ياغلىق تاشلاپ، يېگىتلەر چېلىشىپ، نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق قىلىشىپ كەچ كىرىپ كەتكەننى بىلمەيلا قالدى. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىگە، تاملارغا، دەرەخ شاخلىرىغا ئورنىتىلغان قەندىلىلەردىكى شامىلار يانداۋرۇلدى، هويلا، ئۆينىڭ ئىچى كۈندۈزدەك نۇرلىنىپ كەتتى. شام نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن نىكاھ باشلاندى.

قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ شەيخۇلئىسلامى بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغاچقا نەۋرىسىنىڭ تويىغا كېلەلمەي قالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شەيخۇلئىسلام بولغان ئابدۇلھاپىز دامۇللا پېشايۋان تۆرىدە ئولتۇرغىنىچە ساقلىنى سىيپاپ، هويلىغا لىق توشقان توي ئەھلىگە كۆز يۈگۈرۈتۈپ نىكاھنى باشلىدى. ئاۋۇال ئالىغا هەمدۇسانا ئېيتتى، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيهىسسالامنىڭ تەرىپىنى قىلدى، چاھاريارلارنىڭ ئادالەت ۋە شاپائەت بابىدىكى ساداقىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى، ئاندىن گۈۋاھچىلارنى بەلگىلەپ قىزنى چاقىرتتى.

ئاق پەرەنجە ئارتىپ، يۈزىگە قارا چۈمبەل تارتقان ئاقبىرانى ئىككى يەڭگە، قىز قولداشلىرى بالىخانىدىن ئېلىپ چۈشۈپ، ئىچكىرى هويلىدىن تاشقىرى هويلىغا چىقىدىغان ئىشىك تۈۋىگە كېلىپ تۇرۇشتى.

— قىز كەلدىمۇ؟ — سورىدى بويۇنداپ قارىغان ئابدۇلھاپىز دامۇللا.

— كەلدى، جانابلىرى، — دېدى گۈۋاھچى ئادامتوغرۇل.

— يۈسۈپ رەيھانىدىنبەگ ئوغلى، مۇرادىمە ئەبۇ پۈتۈھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم قىزىنى ئەمرىلىرىگە ئالدىلىمۇ؟ ئۇنلۇك

جاۋاب بەرسىلە.

ئاقبىرا ئىختىيارسىز ئەندىكىپ كەتتى. پۇتىنىڭ ئۈچىدا كۆتۈرۈلۈپ قىيا ئوچۇق ئىشىكتىن قارىغان بولسىمۇ، پېشايۋاندا تۇرغان يۈسۈپنى كۆرەلمىدى. قىز يۈرىكى تېپچەكلەپ قۇلىقىنى دىڭ قىلىپ تۇرۇۋېدى:

— ئالدىم، — دېگەن تونۇش ئۇننى ئاڭلاپ ۋۇجۇدى شۇرراپدە ئېرىدى. «يۈسۈپمۇ نېمە، ئۇنىڭ ئاۋازىغۇ بۇ. ئاھ خۇدا، بۇ چۈشۈمۇ، ئوڭۇممۇ؟ ...» دەپ پىچىرلاپ ئولتۇرۇپ قالدى.

— مۇرادىمە ئەبۇ پۈتۈھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم قىزى، يۈسۈپ رەيھاندىنبەگ ئوغلىنى ئۆزلىرىگە قوبۇل قىلدىلىمۇ؟

— ...

دامۇللا سۆزىنى يەنە تەكرارلىدى.

— ...

«بۇنداق مەنىلىك، گۈزەل يەنە بىر ئىسىمنىڭ بارلىقىنى ماڭا دېمىگەن بولسا، بۇ نىكاھنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەمدى تېزرەك جاۋاب بەرسە بولاتتى ...» دەپ يۈسۈپمۇ تاقەتسىزلەندى.

— قوبۇل قىلدىم دېسىلە، خان قىز. شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى جاۋابلىرىغا قاراپ قالدى، — دېدى يەڭگە بولغۇچى ئايال بىقىنىغا نوقۇپ.

ئاقبىرا ئاستا تۇردى. ئۇنىڭ مۇڭلۇق قارا كۆزلىرىدىن ئاجايىپ بىر ئۇچقۇن يالت ئېتىپ چاقنىغاندەك بولدى ـ دە، ئىككى تامچە ياش مەڭزىگە ئېقىپ چۈشتى.

— قوبۇل قىلدىم ...

ئۇنىڭ ئاۋازىدا ئەكس ئەتكەن قېيىداش، نازۇكلۇق قوشۇلۇپ، يۈسۈپنىڭ قۇلىقىغا ناھايىتى يېقىملىق ئىشتىلدى.

قىزنىڭ رەت قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئاتا ـ ئانىنىڭمۇ كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى.

كۈيۈئوغۇل بىلەن كېلىنگە ئاتاپ ئالاھىدە پىشۇرغان كىچىك

توقاچنى ھېجىردىكى تۇزغا چىلىغان شەيخۇلئىسلام گۇۋاھچى ئادامتوغرۇل ئۇزاتقان پەتنۇسقا قويۇپ دېدى:

— بىر ناننى تەڭ يەپ، تەڭ قېرىنداش بولۇپ ئەلگە نەپ يەتكۈزۈڭلار، ئاللامۇ، ۋەتەنداشلارمۇ سىلەردىن رازى بولسۇن!

ئادامتوغرۇل پېشايۋاننىڭ ئوڭ تەرىپىدا قۇرداشلىرى بىلەن ئولتۇرغان يۈسۈپكە «نىكاھ نېنى»نى سۇندى. ئۇ ئېلىپ ئوتتۇرىدىن تەڭ بۆلدى، يېرىمىنى ئېلىپ قېلىپ، يېرىمىنى پەتنۇسقا قويدى. ئادامتوغرۇل پېشايۋان سۈپىسىدىن قېرى ئەرمۇدۇن دەرىخىنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشكەن ئىچكىرى ھويلىنىڭ ئىشىكى تۈۋىگە كېلىپ پەتنۇسنى قىزغا تەڭلىدى. رومال بىلەن ئورالغان بىر قول ناننى ئالدى. ھەر ئىككىيلەن ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇزغا چىلانغان مۇقەددەس «نىكاھ نېنى»نى ئاشۇرماي يېدى.

يۈسۈپ بىلەن ئاقبىرانىڭ ۋۇجۇدى بىر - بىرىگە ئۆمۈرلۈك باغلاندى. جىسمى بىر - بىرىگە ھالال بولدى. يېڭى كۆتۈرۈلگەن ئاي خۇددى مۇرادىغا يەتكەن قىزنىڭ لېۋىدەك تاتلىق كۈلۈمسىرەپ ئۇلارنى قۇتلۇقلىدى. يۇلتۇزلارمۇ ئۇلارنى مۇبارەكلەپ ئارقا - ئارقىدىن كۆك يۈزىدە جىلۋە قىلدى. قىزنى يۆتكەيدىغان ۋاقىت بولغانىدى.

بويانقار بويىنىغا گۈلچەمبىرەك، مارجان، قۇيرۇقىغا قىزىل يىپەك ياغلىق، يىلان مۈڭگۈزى ئېسىلغان، ئۇستىگە بۆرە تېرىسى يېپىلغان بۇغرانى ھويلىغا ئېلىپ كىردى. بۇ بايا يۈسۈپ مىنىپ كەلگەن بوز تۆگە ئىدى.

تۆت يەڭگە ئارىغا ئالغان ئاقبىرا ئانىسى، قولداشلىرى بىلەن بۇغراغا يېقىنلاپ كەلدى. سۆيۈنگەن يۈسۈپ قولىنى ئۇزارتىپ ئونى ئالدىغا ئالدى. قىز ئۆكسۈپ يىغلىدى، ئۇ ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىشقا قىيمايۋاتاتتى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم قىزىغا رازىلىق دۇئاسى بەردى:

— بويۇڭلارنى قوش قىلغان تەڭرىم، ئويۇڭلارنى قوش

قىلسۇن. ئىمانسىزلارنى كامىل قىلغان تەڭرىم، ئىنسابسىزلارنى ئادىل قىلسۇن. سىلەرنى قوشۇپ شاد قىلغان تەڭرىم، بەختسىزلارنى بەرسۇن. سىلەرنى قوشۇپ شاد قىلغان تەڭرىم، پەرزەنتلەر بىلەن ئۆيۇڭلارنى ئاۋات قىلسۇن. ئۆمۈرۈڭلەت بىر جان، بىر تەن بولۇپ ئۆتكەيسىلەر، ئامىن!

— ئامىن! — توي ئەھلىنىڭ ئاۋازى ھويلىنى كۆتۈرۈۋەتتى. يۈسۈپ چۈلۈۋۈرنى تارتىپ بۇغرانى تۈرغۇزدى.

— خۇداغا تاپشۇردۇم قىزىم، بەگيۈسۈپ بالام بىلەن بەختلىك بولغايلا، — دېدى ھاۋاخان ئاغىچا. ئۇ كۈلۈمسىرىگەندەك قىلغان بىلەن، كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلۈۋاتاتتى.

— خوش ئاتا، خوش ئابا! — ئاستا ماڭغان بۇغرا تۆگىنىڭ لوككىسىنى قامالىلاپ تۇتقان ئاقبىرا ئۈلارغا تەلپۈنۈپ ئېگىلدى.

تاشقىرىدا ئاتلىرىغا مىنىپ تۇرۇشقان كۈيۈئوغۇلنىڭ قولداش، دوستلىرى، بۇغرا تۆگە ئىشكىتىن چىقىشى بىلەن ناغرا ـ سۇنايلىرىنى ياڭرىتىپ، ئوتقاشلىرىنى ياندۇرۇپ يولغا چۈشتى. ئۇچ ھارۋىغا ئولتۇرغان يەڭگىلەر، قىزلار يار ـ يار ئېيتىپ بۇغرا تۆگىنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى.

بەگتۆمۈر قورۇسىنىڭ ئالدىغا ئۇچ يەردە گۈلخان يېقىلغانىدى. يۈزلىگەن گۆدەك بالىلار «چاچالمايدۇ، چاچالمايدۇ» دېيىشىپ، يېتىپ كەلگەن بۇغرا تۆگىنى ئورىۋالدى. يۈسۈپ خالتىغا ئېلىۋالغان كۈمۈش، مىس تەڭگىلەرنى بالىلارغا چاچتى، ئاندىن تۆگىنى چۆكتۈرۈپ يەرگە چۈشتى، ئاقبىرانى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ يەرگە دەسسەتتى. بۇ كېلىن ئادەت بويىچە، ئۈچتىن توققۇز تىللا تۇگۈلگەن ئۇچ شايى بەلباغنى گۈلخان سالغۇچى ئۇچ يىگىتكە تاشلاپ بەردى.

ئايتولۇن، ئايسىلىگ، ئايتىمش، ئارچۇن تۆت ئاچا ـ سىڭىل كۆتۈرۈپ كېلىشكەن يىپەك گىلەمگە ئاقبىرانى ئولتۇرغۇزدى. ئۇنى كۆتۈرۈپ گۈركىرەپ يېنىۋاتقان گۈلخانلارنى ئايلىنىپ ئۆتتى ـ دە، مىس ھالقىلىق ھىم ئېتىلگەن چوڭ ئىشكىنىڭ

يېنىغا كېلىپ توختاشتى. يەڭگىلەر ئالدىغا ئۆتۈپ:

ئىشكىنى ئىلدام ئېچىڭلار،
كېلىن كەلدى، قۇت كەلدى.
بېشىغا گۈل چېچىڭلار،
كۈيۈئوغۇلغا بۇد① كەلدى!

دەپ ئىلتىجا قىلىشتى. ئىشىك كەينىدىن:

ئىشىك ئېچىلماس بۇگۈنچە،
بېرىلمىسە سۆيۈنچە.

دېگەن تەلەپ قويۇلدى.

يەڭگىلەر ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن ئىككى تونلۇق بەقەسەم بىلەن كۆموش ساپلىق ئىككى خەنجەرنى ئىشىكنى تاقىۋالغان يارۇق، ئادارلارغا تارتۇق قىلدى. ئۇلار ئىشىكنى ئېچىپ بەردى. ئاچا ـ سىڭىللار قىزىل پايانداز ئۇستىدە سىلىق مېڭىپ سارايۇ ئۆيگە كىرىشتى ۋە ئاقبىرانى گىلەمدىن يەتتە قات يېكەندازغا ئېلىپ ئولتۇرغۇزدى. قىزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولداشلىرىمۇ ئورۇن ئالدى. داستىخان سېلىنىپ تويلۇق ئېشى تارتىلدى. ئارقىدىن تونۇردا پۈتۈن پېتى كاۋاپ قىلىنغان ئۇلار، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە گۆشلىرى تارتىلدى.

قىزنى قۇدىلارغا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۇچۇن كەلگەن ئاقبىرانىڭ ئىككى تاغىسىنى رەيھانىدىن مېھمانخانىدا كۈتۈۋېلىپ ئۇلارغا تون ياپتى.

پولۇ يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىزلىق تەرەپتىن كەلگەنلەر ئۇزاپ، تۆت يەڭگە قالدى. ئۇلار ئايتولۇنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاقبىرانى باغ ئىچىدىكى يۇسۇپنىڭ ئۆيگە ئېلىپ باردى. يېڭى ئاينىڭ شولىسى دېرىزىلەردە جۇلالاپ تۇراتتى.

① بۇد ــ تاج.

پاقىنىڭ كۆركىرىغان ئاۋازى، ئىزغىرىن شامالدا ئىرغاڭشىغان دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشى، ئىتلارنىڭ قاۋۇشى بۇ ئاسايىشلىق كېچىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ تۇراتتى.

يۈسۈپ قولداشلىرىنى ئۇزىتىپ خانىسىغا كىرىشى بىلەن تەڭ يەڭگىلەر يۈزلىرىنى رومىلى بىلەن توسۇشۇپ يان ئۆيگە چىقىپ كېتىشتى...

بىر قات ئىچكى كىيىمى بىلەنلا ئەنبەرنىڭ خۇشبۇيى كېلىپ تۇرغان كىمخاب تۆشەك ئىچىدە ياتقان ئاقبىرا نېمىشقىدۇر سەل قورققاندەك قىلىپ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئۇنىڭغا قارىدى. يۈسۈپنىڭ مەڭزى توغاچتەك قىزىرىپ كەتكەنىدى. كەيپىياتى چاغ بولسىمۇ، نېمە دېيىشنى بىلمەيتتى، ئۇ شۇ ھالچە گەپ قىلمايلا يېشىنىشكە كىرىشتى. بادام دوپپىسىنى بېشىدىن ئالدى، بويۇندىق، بەقەسەم تونىنى كەمەر، خەنجىرى بىلەن ئاسقۇغا ئىلدى، ئۆتۈكىنى سېلىپ بۇلۇڭغا قويدى. بۇ ئىشلارنى ئالدىرىماي قىلغاندەك تۇرسىمۇ، ھاياجانلىنىپ كەتكەنىدى. يەنە نېمە قىلىش كېرەك؟ ئۇ قايرىلىپ قىزغا قارىدى. كۆزلەر ئۇچراشتى. سۆيگۈ ئاسمىنىدا چېقىن چېقىلدى، ئەمما ھەر ئىككىلەن ئۇن چىقمىدى. يۈسۈپنىڭ پۇتلىرى ئىختىيارسىز يۆتكىلىپ ئاستا يوتقانغا كىردى. ئاقبىرا ئۆرۈلۈپ يېتىۋالدى. يۈرەك ئىسسىق تەڭگە ئورۇلغان يۈسۈپنىڭ تىزى تىترىدى، ۋۇجۇدى تونۇر ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك قىزىپ كەتتى. ئۇ غەيرىتىنى يىغىپ ئېغىز ئاچتى:

— ئاقبىرا ...

— ...

— مۇرادىمە ...

— ...

— مەن سىلىنى نېمىدەپ چاقىرىشىمنى بىلەلمەي قالدىم، رەنجىتىپ قويدۇممۇيا؟

— رەنجىمىدىم، — قىز ئاخىرى زۇۋان سۇردى.

— نېمىشقا جاۋاب بەرمەيلا؟ — يۈسۈپ ئۇنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ ئۆزىگە تارتتى.

— ئۇنداق قىلمىسىلا، ئىزا تارتىدىكەنمەن، — پىچىرلىدى قىز ئۆرۈلۈپ.

— سىلىنى نېمىدەپ چاقىراي؟ — يۈسۈپ ئۇنىڭ چوغدەك مەڭزىگە سۆيدى.

— قايسى ئىسىمنى يېقىملىق تۇيۇلغان بولسا، شۇ ئىسىمنى ئاتاپ چاقىرسىلا.

— بۇرۇن ئاقبىرا دېگەن ئىسىملىرى يېقىملىق تۇيۇلاتتى، نىكاھتىن كېيىن مۇرادىمە دېگەن ئىسىملىرى يېقىملىق ئاڭلىنىدىغان بولدى، سىلى تاللاپ بەرسىلە، — يۈسۈپ ئۇنىڭ ئالتۇن زىرە ۋالىلداپ تۇرغان قۇلىقىغا پىچىرلىدى.

— ئاقبىرا، دەپ چاقىرسىلا، مەن بۇ ئىسىمنى ياخشى كۆرىمەن.

— ئاقبىرا، — يۈسۈپ ئۇنى قۇچاقلىدى ...

ئەتىسى ئاقبىرا يامغۇردىن كېيىنكى ئاپتاپتەك ئېچىلىپ قوپتى. ئاتىسى سەمەرقەنتتىن ئەكەلدۇرۇپ بەرگەن — ئاخشام ئېلىپ كەلگەن ساندۇقىدىن يۈسۈپكە ئاتاپ تىككەن دوپپا، ياغلىقلارنى ئېلىپ بەردى. سۆيۈنگەن يىگىت دوپپىنى كىيىپ، ياغلىقنى يانچۇقىغا سالدى، ئاقبىرانىڭ قولىغا ئۈزۈك سېلىپ مەڭزىگە سۆيدى.

قىز مېلى ئۇچۇن ئون ئات، قىرىق تىللا، بىر تاي كىمخاب، بىر تاي ئەتلەس، تۆت قۇر مەرۋايىت ھەم ناشتىلىق ئېلىپ يۈز ئاچقۇغا كەلگەن ھاۋاخان ئاغىچا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى يابىرا مېھمانخانىغا باشلىدى. ھاۋاخان ئاغىچا ئالدىغا چىققان قىزى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ بىلەن تۆرده ئولتۇردى. پېشايۋان، ئايۋان، سارايمۇ مېھمانلار بىلەن توشتى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى يۈزى يېپىق ئاقبىرادا ئىدى. ئايتولۇننىڭ ئون ئۈچ ياشلىق قىزى ئايتېگىن ئۇسسۇل ئويناپ كەلگىنىچە ئاقبىرانىڭ يۈزىنى

ئېچىۋەتتى. بۇلۇت يېرىپ چىقىقان تولۇن ئاينى كۆرۈپ، يۈز ئاچقۇغا كەلگەن ئايالار ھەيران قېلىشتى.

توينىڭ ئۇچىنچى كۈنىدىن باشلاپ، «بۇغراخان مەسچىتى»دە، بەگتۆمۈرنىڭ بېغىدا، چۇ دەريا‌سى بويىدا تۇيە يەتتە كۈن داۋاملاشتى. مەدرىسەدە مۇشائىرە، ھەزىل سوئالغا ھەزىل جاۋاب، تېپىشماق ئېيتىش، نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسى قىزىپ كەتتى. بەگتۆمۈرنىڭ بېغىدىكى چىمەنلىك سەينادا يادىن ئوق ئۇزۇپ بىلەزۈك، ئۈزۈك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزۈش، چېلىشىش، قىلىچۋازلىق، مۇشتلىشىشتا بەسلەشكەن يىگىتلەر قىزلارنى ئالاھىدە جەلپ قىلدى. چۇ دەريا‌سى بويىدا ئوغلاق تارتىش، بەيگە، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، گۈرزە ئۇرۇش، نەيزە ئېتىشمۇ يەتتە كۈن داۋام قىلدى. كاۋاپ، پولۇنىڭ مەززىلىك ھىدى ئەتراپقا تارىلىپ تۇردى.

رەيھانىدىن ئۇچ ئورۇندىكى بەسلىشىتە ئوزۇپ چىقىقان ماھىر، چەۋەنداز، مەرگەن، ئەدىبلەرگە تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى، تىللا تارتۇق قىلدى.

بۇ تويى ئارچۇنغىمۇ بەخت ئېلىپ كەلدى.

تويى كۈنى قىزلار تاشلىغان ياغلىق، گۈللەرگە قاراپمۇ قويمىغان ئاشۇ مەغرۇر يىگىت ئۇنىڭ سۆيگۈ نەزىرىنى تارتتى. ھېچكىمگە گۈل ياكى ياغلىق تاشلىمىغان ئۇيغۇر قىز ئارچۇننىڭ خىيالچان سىيماسى ئۇ يىگىتنىڭ كۆڭۈل ئەينىكىگە چۈشتى.

يۈسۈپكە قولداش بولغان ئۇ يىگىت ــ سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسىردىننىڭ ئوغلى ئەربۇقا پەتھىدىن ئىدى، ئۆزى «بۇغراخان مەدرىسەسى» دە ئوقۇيتتى، يۈسۈپنىڭ جان دوستى، ساۋاقدىشى ئىدى. سىڭلىسى راتنا① ئۆزى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئات باققۇچى يىگىت بىلەن قېچىپ كەتكەندىن بۇيان، ئۇ قىزلاردىن

① راتنا ــ گۆھەر.

نەپرەتلىنىپ يۈرەتتى، ئايال زاتىدىن رايى يېنىپ قالغانىدى.

دۇنيادىكى ھەممە ئىش مەڭگۈلۈك بولمىغاندەك، يۈسۈپنىڭ تويى بولۇۋاتقان كۈنلەردە ئۇ بىردىن ئۆزگەردى، ئارچۇنغا كۆزى چۈشكەندىن كېيىن، «مۇھەببەتنىڭ كۆزى قارىغۇ ئىكەن، قىزلار ئۆز قىلمىشىدا ئەيىبلىك بولۇۋەرمەيدىكەن ...» دېگەن ئويغا كېلىپ سىكلىسىنى كەچۈرۈۋەتتى.

تويىنىڭ تۆتىنچى كۈنى بەگتۆمۈر قورۇسىغا ئەتىگەندىلا كەلگەن ئەربۇقا باغقا كىرىپ، ئۆزىدىن بۇرۇنراق كەلگەنلەرنىڭ ھە دەپ ئوق ئۈزۈپ مەشىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. چاشكا ۋاقتىدا بەسلىشىش باشلاندى. كۆپ يىگىتلەر بىلەزۈك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۈزۈك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزەلمىدى. مەيدانغا كىرگەن ئەربۇقا ئارچۇن تىكلىپ قاراپ تۇرغاندا يادىن ئوق ئۈزۈپ ئۈزۈك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزۈۋەتتى. ئۇ تاشلىغان گۈلنى مەيدىسىگە تاقاپ، ياغلىقنى قويۇن يانچۇقىغا سالدى ...

بۇنى كۆرۈپ تۇرغان يۈسۈپ، يېنىدا كۈلۈمسىرەپ تۇرغان ئاقبىرانىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى:

— قەدىرلىكىم، ئۇزاققا قالماي ئاچامنىڭ تويى بولىدىغاندەك قىلىدۇ. بىزنىڭ نىكاھىمىز ئۇنىڭغا يول ئېچىپ بەردى. «ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى ـ سائىتى بار، نىكاھ غايىب» دېگەن بۇ ھەقىقەتنىڭ ھېكمىتىگە قايىل بولدۇم.

— ۋاقتى ـ سائىتى كەلگۈچە ئادەم بەكمۇ تەقەززا بولۇپ كېتىدىكەن، — دېدى ئاقبىرا كۆز ئىشارىتى بىلەن ئارچۇننى كۆرسىتىپ.

يۈسۈپ ئاچىسىغا سەپسالدى. ئۇنىڭ ياش لىغىلدىغان قوي كۆزلىرى ئوقيانى تۇتۇپ تۇرغان ئەربۇقىغا تىكىلگەنىدى ...

«مۇھەببەت بولمىسا ھايات بولمايدىكەن، دۇنيامۇ ئاۋات بولمايدىكەن» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

بۇغرا قاراخان نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپ

1

ھاۋا ھەمىشە بىر خىل ــ يا ئوچۇق، يا تۇتۇق تۇرمىغاندەك، ئىنسان ھاياتىمۇ داۋاملىق شاد ـ خۇراملىقتا ياكى ھەسرەت ـ نادامەتتە ئۆتىدۇ. كىشى بەزى چاغلاردا كۇتكەن خۇشاللىققا ئېرىشسە، بەزى چاغلاردا غەم ـ قايغۇدا ئېسەنگىرەيدۇ؛ بەزىدە دەرد تارتسا، بەزىدە راھەت كۆرىدۇ، بەزى كۇنلىرى تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ كۇتمىگەن پايدىغا ئېرىشسە، بەزى كۇنلىرى تەلىيى كاج كېلىپ زىيان تارتىدۇ؛ بەزى ھاللاردا تىنچ، خاتىرجەملىك بەخش ئەتسە، بەزى ھاللاردا غەم ـ ئەندىشە، قورقۇنچ ئارامىنى بۇزىدۇ؛ بەزى يىللاردا قىلىنغان توي ئائىلىنى خۇشاللىققا چۆمدۇرسە، بەزى يىللاردا بىر كەلگەن مۇسىبەت كۆزلەردىن ياش ئاققۇزىدۇ. بۇ جاھان ئەنە شۇنداق تەڭشىلىپ تۇرسا كېرەك. بەگتۆمۇر ئائىلىسىدىمۇ ھايات شۇنداق داۋام قىلىۋاتاتتى. يۇسۇپنىڭ تويى بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي تۇنجى قار ياغقاندا ئارچۇننىڭمۇ تويى بولدى. ئۇ سۇباشى تۆمۇربۇقا نەسىردىننىڭ ئوغلى ئەربۇقا پەتھىدىنگە ياتلىق قىلىندى. بۇ توي بەگتۆمۇر جەمەتىنى چوڭ غەمدىن خالاس قىلدى. رەيھاندىن شۇنىڭ بىلەن پەرزەنتلىرىنىڭ پەرزىنى ئادا قىلىپ بولدى. ئۇنىڭكىگە ئوخشاشلا چېكىسىدىكى ئاق كۆپەيگەن يابرامۇ ئېغىر يۈك يەلكىسىدىن ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىكلەپ قالدى. ئۇ كېلىنى ئاقبىرادىن ناھايىتى رازى ئىدى، چاپسانراق قورساق

كۆتۈرۈشىنى تىلەيتتى. ئۇلار قىشنى ئەنە شۇنداق خۇرسەنلىكتە ئۆتكۈزۈشتى. تۆمۈربۇقا نەسرىدىن بىلەرمەن، كۆرەڭ بۆرە تېگىن بىلەن چىقىشالماي سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا يېنىپ كەلدى.

كۆكلەم شامىلى ھەيدەپ كەلگەن قارا بۇلۇتلار بالاساغۇن ئاسمىنىنى قاپلاپ، نەچچە كۈنگىچە توختىماي يامغۇر ياغدى. ئەگىز سۇيى چۆ دەرياسىغا پاتماي قىرغاقنى بۇزۇپ ئاقتى، ئەمما چوڭ كەلكۈن بولمىدى. يامغۇر توختاپ كۈن چىقىۋىدى، يەرنىڭ يېشىل مايسا بىلەن قاپلانغىنىنى ھەممە كۆرۈشۈپ، گويا بۇرۇن شۇنداق بولمىغاندەك ھەيران قېلىشتى. يابىرا كۆك چۆچۈرىسى ئەتتى. ئاقبىرا بىرىنچى قېتىم بۇ ئائىلىدە ئىشتىياق بىلەن كۆكلەم چۆچۈرىسى تۈگدى.

ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھاندىن دۆلەت ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىپ، سودا ئىشلىرىغا يېتىشەلمەي كېلىۋاتاتتى. گەرچە ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى تىجارەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلارغا كۆز ـ قۇلاق بولۇپ، سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى باشقۇرالايدىغان بىر ـ ئىككى قابىل ئادەم بولۇشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا، ئوردا نۆكىرى بولغان يارۇق بىلەن ئۆي ئىشلىرىغا قاراۋاتقان ئادارنى ئۆتكەن يىلىلا پۇتۇن سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى. رەيھاندىن شەھەرنىڭ ئاۋات يېرىدىن سېتىۋالغان ئىككى قورۇغا ئۇلارنى كۆچۈرۈپ، مۇستەقىل ياشاش شارائىتىنى يارىتىپ بەرگەنىدى. بۇ ئىككى كۇيۇئوغلى ئۇنىڭ ئېيتقان يېرىدىن چىقىپ سودا قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. يالغۇز بالاساغۇندىكى تىجارەتنى يۈرگۈزۈپ قالماي، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى سودا ئىشلىرىنىمۇ باشقۇرۇشقا كىرىشتى.

يۈسۈپ يەنىلا ئۆگىتىش، ئۆگىنىش بىلەن بولۇۋاتاتتى. ئىلگىرى ئۆگەنگەندە چۈشىنىشنى ئاساس قىلغان بولسا، ھازىر ئۆگەنگەن، چۈشەنگەنلىرىنى ھاياتقا، شەيئىلەرگە باغلاپ مۇلاھىزە قىلىشنى، يېڭى ئۇقۇم ھاسىل قىلىشنى، پىكرىنى يېڭىلاشنى،

پىكىر، چۈشەنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئاساس قىلاتتى. دەرس ئۆتكەندىمۇ تالىپلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتمىشنى، مۇستەقىل كۆزقاراش يېتىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن كىتاب كۆرەتتى، ئويلىناتتى، مۇلاھىزە يۈرگۈزەتتى.

ئۇ دەرسنى راۋان، مەزمۇنلۇق سۆزلىگەچكە، تالىپلىرىمۇ ئايمۇئاي كۆپەيمەكتە ئىدى. كۇنلۇكى ئاز بولغاندا تۆت ساۋەت، بولمىسا يەتتە ـ سەككىز ساۋەت دەرس ئۆتەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن زادىلا زارلانمايتتى. چارچاپ، سالپىيىپ ئۆيگە كەلگەندە، شېرىن سۇخەن خوتۇنىنىڭ خۇش مۇئامىلىسىدىن دىلى يايراپ، ۋۇجۇدىدىكى ھارغىنلىق كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى. كېچىسى كىتاب كۆرۈۋاتقاندا، ئاقىبىرا ئارقىسىدىن قۇچاقلاپ:

ـــ كىشى قارا، تۇن يېرىم بولدى، ماۋۇ بىر پىيالە ئۇسسۇزلۇقنى ئىچىۋېلىپ ياتسىلا بولامدىكىن، ـــ دەيتتى ھەزىل قىلىپ. ئۇچىسىغا ئوتلۇق ھارارەت تارقىلىپ ئورنىدىن تۇرغان يۇسۇپ خوتۇنى غەمزە قىلىپ سۇنغان خۇشبۇي چاينى قولىغا ئالاتتى. سۇمۇرۇپ ـ سۇمۇرۇپ ئىچىپ يوتقانغا كىرىپ ياتاتتى، شېرىن كېچە ئۆتۈپ يەنە تاڭ ئاتاتتى. ئۇ ھەقىقەتەن بەختلىك ياشاپ، ھاياتىنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈۋاتاتتى.

يۇسۇپ بەزى كۇنلىرى مېڭىسىنى دەم ئالدۇرغاچ، ئادار ئېچىۋاتقان جاۋاھىرات دۇكىنىغا، يارۇق باشقۇرۇۋاتقان تىللا سارىيىغا باراتتى. تىجارەتچى، خېرىدارلار بىلەن ئەھۋاللىشاتتى، قىزىق گەپلەرنى ئاڭلايتتى، قىزىق ئىشلارنى كۆرەتتى. تۇرلۇك ـ تۇمەن ئادەملەر كۆز ئالدىدىن ئۆتەتتى، قاراپ ئولتۇرۇپ ئاشۇ ئادەملەر ھەققىدە، ياخشىلىق، يامانلىق توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزەتتى. «تۇرمۇش كەچۈرۈش ئاسان ئەمەس ئىكەن، ئەقىل، بىلىم بولمىسا ھايات روناق تاپمايدىكەن، ئادەم بولماقمۇ تەس ئىكەن ...» دەيتتى ئىچىدە.

كۇنلەر مانا شۇنداق ئاسايىشلىقتا ئۆتۈۋاتقاندا، ئۆتكەن يىلدىن بېرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا ۋاپات

بولدى. شەيخۇلئىسلامنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن مەملىكەتنى قايغۇغا سالدى. بالاساغۇن ئەھلى دەۋرەپ كەتتى. مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمگەن يابىرا ئاتىسىنىڭ جەستى سېلىنغان جىنازىنى جامائەت كۆتۈرۈپ ماڭغاندا هوشىدىن كەتتى. بىرىنچى بولۇپ جىنازىنى كۆتۈرگەن تۆت ئادەمنىڭ ئىككىسى ـــ رەيھاندىن، يۈسۈپ ئاتا ـ بالا بولدى. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بۇ زاتنىڭ نامىزىغا داخىل بولۇشتى.

قەبرىپ مېڭىش ـ تۇرۇشى تەسلىشىپ قالغان بولسىمۇ تېخى ساق تۇرغان زەمۇران ئانا ئېرى بەگتۆمۇرنىڭ ئۇچىسىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، يۆتەل تۇتۇپلا تىنىقتىن قالدى. تېخى ئاتىسىنىڭ ئىچ ئاغرىقىدا يېشى قۇرۇمىغان يابىرا تىلى دىلىدەكلا يۇمشاق قېينىئانىسىغا تولا يېغلاپ ئۇنلرى پۈتۈپ كەتتى. يۈسۈپمۇ ئامراق مومىسىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا چىدالماي قالدى. ھەرەمگە ئېلىپ بارىمەن، دېگەن ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن رەيھاندىن ئاۋازىنى چىقىرىپ يىغلىمىغان بولسىمۇ يۈرىكى چاك ـ چاك بولۇپ ئېچىشتى. بەگتۆمۇر تۇگىشىپلا كەتتى. بۇ ۋاينىڭ ئاپىياق ساقلى يامغۇردەك تۆكۈلگەن يېشىدا يۇيۇلدى، ئىچ ئاغرىقىدا تاماقمۇ يېمەي كېسىلى ئېغىرلىشىپ كەتتى ۋە دەپنە قىلىنغان قەدىناسىنىڭ تېخى تېنى سوۋۇماي تۇرۇپلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئارقا ـ ئارقىدىن كەلگەن بۇ مۇسىبەت رەيھاندىنىنى قايغۇ ـ ھەسرەتكە غەرق قىلىۋەتتى.

سۈيىدە ئاققان، ئوتىدا كۆيگەن ئاتا ـ ئانا ئۇچۇن پەرزەنتلەر قانچە يىغلىسا ئەرزىيدۇ. ۋاھالەنكى، قازاغا رىزا بولۇش ـــ هاياتلارغا كۇچ، غەيرەت بەخش ئېتىدۇ، لېكىن كۆپ كىشىلەر مۇسىبەت بولغاندا ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قالىدۇ.

ئۆلۈمنىڭ ماهىيىتى ئادەمگە ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى تونۇتۇش دەپ چۈشەنگەن يۈسۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋالغاندى. ئۇ ئۆگىنىش، ئۆگىتىشكە شۇنداق بېرىلىپ كەتتىكى، باشقىلار ئۇنىڭغا گەپ قىلمىغۇچە كىتابتىن باش كۆتۈرمەيتتى، ھەتتا

ئاقىبرا ئۇنى چاقىرمىسا، ئۆزلۈكىدىن داستىخانغا كېلەي دېمەيتتى.

رەيھاندىنمۇ تۇگىمەيدىغان دۆلەت ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاپ، كۈنلەرنى يەنە ئالدىراشلىق بىلەن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەتىگەندە ئوردىغا كەتسە چۈشتە كېلەتتى، بەزى كۈنلىرى چۈشتىمۇ كېلەلمەيتتى.

سۇلايمان ئارسلانخان بالاساغۇنغا كەلگەندىن بۇيان، مەملىكەت قاينىۋاتقان قازانغا سۇ قۇيۇۋەتكەندەك جىمىپ قالغانىدى. ئەلگە بولغان پايدا ـ زىيانىنى ئويلاپ ئىش كۆرىدىغان سۇلايمان ئارسلانخان قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرىكىدىن ياخشىلاپ، ئەلگە مەڭگۈلۈك تىنچلىق، ئامانلىق بەخش ئېتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ رەيھاندىنىنى كۆپ سوۋغا ـ سالاملار بىلەن غەزنەۋىلەر مەملىكىتىگە، سەلجۇقىيلار ئېلىگە ئەۋەتتى.

رەيھاندىن غەزنەۋىلەر پايتەختى غەزنەيىن ① شەھىرىگە بېرىپ، سۇلتان مەسئۇدخان ھۇزۇرىدا بولدى. ئىككى مەملىكەت سودىگەرلىرىنىڭ چېگرادىن ئەركىن كىرىپ ـ چىقىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش، ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق، تاجاۋۇز قىلغۇچىلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش توغرۇلۇق كېلىشىم ئىمزالىدى. رازى بولۇپ ئۇزىغان رەيھاندىن ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يېڭىكەنت شەھىرىگە بېرىپ، سەلجۇقىيلارنىڭ يابغۇسى توغرۇلبەگ مىكائىل ئوغلى بىلەن كۆرۈشتى، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ سالىمىنى ۋە ئۇنىڭ دوستانە ئۆتۈش تۇغرىسىدىكى ئارزۇسىنى يەتكۈزدى. توغرۇلبەگ قاراخانىيلار ئېلىنىڭ غەزنەۋىلەر ئېلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇش ھېسابىغا سەلجۇقىيلار بىلەن دوستانە ئۆتۈش ئارزۇسىغا يېتەلەيدىغانلىقىنى، بولمىسا بۇ مەقسەتنىڭ

① غەزنەيىن ـــ پاكىستاندىكى قەدىمكى شەھەر.

ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى ئوچۇقلا بىلدۈردى:

ــ سەلجۇقىيلار قەبرىندىشىغا قىلىچ كۆتۈرمەيدۇ، لېكىن غەزنەۋىلەر ئۇنداق ئەمەس، ھاجىپ. سىلەر سۇلتان مەسئۇدخانغا ئىشەنمەڭلار. مەن ئىزىدىن قايتىمايدىغان يولۇاس. ئەلھال، ھىندىلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچىمەن، سىلەر بىلەن ئاكا ــ ئۇكىدەك يېقىن ئۆتۈشنى خالايمەن. شۇنى بىلىپ قېلىڭكى، ئېتىم مەنزىلگە يەتمىگۈچە توختىمايدۇ.

رەيھاندىن غۇرۇرلۇق ئادەم بولغاچقا، ئۇنىڭغا يېلىنمىدى. ئۇ شاپ بۇرۇتىنىڭ ئۇچىنى تولغاپ تەختتە مەغرۇر ئولتۇرغان توغرۇلبەگكە ئۇدۇل قاراپ دېدى:

ــ سۇلتان ئالىيلىرى، ئوچۇق سۆزلۈك ئىكەنلا، مۇددىئالىرى چۈشىنىشلىك بولدى. ئەلۋەتتە، ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىيلار ئېلى بىلەن قېرىنداشلاردەك يېقىن ئۆتۈشنى خالايدىغانلىقلىرىنى بۇغرا قاراخانمغا يەتكۈزىمەن.

نېمىشقىدۇر توغرۇلبەگكە رەيھاندىن يېقىپ قالدى، ئۇنىڭغا سۇلتان مەسئۇدخاندەك زەر ياقىلىق تون كىيدۈردى ۋە ئالاھىدە سوۋغا ــ سالاملار بىلەن ئۇزىتىپ قويدى.

كۆزلۈك يىغىم ئاخىرلىشىپ قالغاندا رەيھاندىن قايتىپ كەلدى. يۈسۈپ ئادار، يارۇق، چاغرىبەك ئادامتوغرۇل، ئاشانبۇقا، ئۇدمىش قاتارلىق تۈغقانلار ۋە ئاتىسىنىڭ دوست ــ بۇرادەرلىرى بىلەن يەتتە چاقىرىم يەرگە ئالدىغا بېرىپ ئۇسسۇزلۇق سۇنۇپ كۆتۈۋالدى. بىر قىسىم دۆلەت ئەربابلىرىمۇ چىققانىدى.

رەيھاندىن ئالدىغا چىققان يۈغرۇش، سۇباشى، ھاجىپلار بىلەن ئۇدۇل ئوردىغا كەلدى، ئوردا ئىشكى ئالدىدا سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى كۆتۈۋالدى ۋە ئارامگاھ سارىيىغا باشلىدى.

ــ كۆزىمىز يولىڭىزدا بولۇپ قالغانىدى، ھاجىپ، سالامەت يېتىپ كېلىپ بىزنى خۇشال قىلىۋەتتىڭىز، ــ دېدى ئۇ قىزغىنلىق بىلەن ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ.

رەيھاندىن بۇغرا قاراخان تەختىنىڭ سول تەرىپىدىكى

يۆلەنچۈكلۈك كۈرستا ئولتۇرۇۋېتىپ، يۈغرۇش باشى ئورنىدا گىدىيىپ قىڭغايغان ئىنانچۇبەگكە دىققەت قىلدى. «باش پۈتۈكچى يۈغرۇش باشى بوپتۇ ـ ده. سىلىق ـ سىپايە، گەپدان بۇ ئادەم سۇلايمان ئارسلانخانغا يېقىپ قالغان ئوخشايدۇ ...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ئورنىدىن تۇردى، قوللىرىنى كۆكرىكىگە قويۇپ، غەزنەۋىلەر سۇلتانى ۋە سەلجۇقىيلار باش بۇغى بىلەن قىلىشقان سۆھبىتىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئۇلار ئەۋەتكەن سوۋغىلارنى مۇلازىملارغا كۆتۈرگۈزۈپ كىرىپ تەخت ئالدىدا قويدى.

سۇلتان مەسئۇدخان سۇلايمان ئارسلانخانغا چىرايلىق شىرازلىتىپ ئەۋەتكەن «شاھنامە» دېگەن كىتاب ناھايىتى مەنزۇر كەلدى. كىتابنىڭ مۇقاۋىسىنىڭ چۆرىسىگە ئالتۇن سۇيى بىلەن ھەل بېرىلگەنىدى. ئۇ توغرۇلىبەگ سوۋغا قىلغان ئالتۇن ساپلىق قىلىچقا شۇنداق بىر قاراپ قويۇپ قوشۇمىسىنى تۇردى. يېڭىدىن ئاغىچى ئۇلۇغلىققا تەيىنلەنگەن بەگتۇتۇققا:

ـــ بۇ قىلىچنى خەزىنىدە ساقلاپ قويۇڭ، ـــ دەپ باشقا سوۋغىلار بىلەن تاپشۇرۇپ رەيھانىدىنغا قايتى، ـــ ھاجىپ، ئۆزلىرىگە مەلۇم، بۇغرا قاراخان بولغان ئادەمنىڭ بىرىنچى ۋەزىپىسى ۋە باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ئەلگە ئەمىنلىك بەخش ئېتىشتۇر. «بىراقتىكى دۇشمەندىن يېنىڭدىكى دوست خەۋپلىك» دېگەن ھېكمەت بار. مەن بىراقتىكى دۇشمەن ئەللەردىن خەۋپسىرەپ كەتمەيمەن. ئەمما، بىقىنمىزدا قىلىچنى بىلەۋاتقان دوست ئەللەردىن پەخەس بولۇشۇم زۆرۇر، دەپ قاراپ سىزنى ئۇ ئەللەرگە ئەۋەتكىنىم ياخشى بولغانىكەن. قېرىنداشلىق سالىمى بىلەن، ئىناق ئۆتۈش توغرىسىدا ۋەدە ئېلىپ كەپسىز، ناھايىتى خۇش بولدۇم، بۇنىڭدىن پۈتۈن مەملىكەت ئەھلىمۇ چوقۇم خۇرسەن بولىدۇ.

سۇلايمان ئارسلانخان مەمنۇنىيەت بىلەن سۆزىنى تۈگىتىپ رەيھانىدىنغا تون ياپتى. ئىنانچۇبەگنىڭ چىرايى بىر تۇتۇلۇپ ئەسلىگە كەلدى.

بۇغرا قاراخان غەزنەۋىلەر، سەلجۇقىيلار ئېلىدىن مال ئېلىپ كەلگەن سودىگەرلەردىن باج ـ سېلىق ئالماسلىق توغرىسىدا پەرمان ئېلان قىلىپ، خانلىق، ئوردا ئەربابلىرىنى بەگ تەركىسىگە تەكلىپ قىلدى.

رەيھانىدىن ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان يۈسۈپ، يارۇق، ئادارلار بىلەن ئوردىدىن كەچ كىرىپ قالغاندا قايتتى. ئىشىك ئالدىدا كۆز تىكىپ يابىرا تۆت قىزى، كېلىنلىرى بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ قوللىرىنى كۆكرىكىگە قويغان ئېرىگە تەۋەززۇ بىلەن ئېگىلىپ سالام بەردى. ئۇنىڭ كۆلۈمسىرەپ تۇرغان چېھرىگە كۆز بۇلاقلىرىدىن سۇ قۇيۇلدى.

ـــ يىغلىمسىلا ئەزىزىم، مەن كەلدىمغۇ، ـــ دېدى رەيھانىدىن ھويلىغا كىرىپ.

ياقۇتتەك جۇلالانغان كەچكى شەپەق تىنىق كۆل يۈزىدە ئالتۇن شارچىلارنى پەيدا قىلغانىدى. كۈزنىڭ ئىزغىرىن شامىلى دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتىپ، غازاڭ بولغان ياپراقلارنى تۆكمەكتە ئىدى.

رەيھانىدىن كۆل بويىدا كېتىۋېتىپ، كىمنىدۇر ئىزدىگەنىدەك قىلىپ سۇپىغا، ئۇياق ـ بۇياققا تەلمۈرۈپ قارىدى، ئۇنىڭ يادىغا ئاتا ـ ئانىسى چۈشكەنىدى. ئۇلار ئاشۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ كۈتەتتى، بىللە غىزالىناتتى. قەشقەردىن كەلگەندە ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغان، ئاشۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ مۇڭداشقانىدى، ئەمدى بولسا ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. كۆزلىرى ياشلانغان رەيھانىدىن ساراي ئۆيگە كىرىپ ئولتۇردى. قۇدىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى يېرىم كېچىگىچە ئەھۋاللىشىپ قايتىشتى.

ـــ بالام، سىلەرمۇ ئۆيۈڭلارغا كىرىپ ھاردۇق ئېلىڭلار، ـــ دېدى رەيھانىدىن ئوغلى بىلەن كېلىنىگە ئاتلىق مېھرى بىلەن.

يۈسۈپ، ئاقبىرا ئامانلىق تىلىشىپ، تولۇن ئاينىڭ كۈمۈش نۇرىغا چۆمۈلگەن باغقا كىرىپ كېتىشتى.

ئايدىڭ كېچە شۇنچە جىمجىت، گۈزەل ئىدى. رەيھانىدىن

يابىرا بىلەن ھۇجرىسىغا چىقىشتى.

— ياشىنىپ قالغاندا پۇتۇن يازنى سىلىسىز ئۆتكۈزۈش ماڭا تولىمۇ ئېغىر تۇيۇلدى، ئاتىسى. ئەمدى ئايرىلىساق چىدالمىغۇدەكمەن، — يابىرا پىچىرلاپ ئېرىنىڭ بويۇن - بېشىنى سىلىدى.

— خۇدايىم ئايرىماس، ئانىسى. قىزلىرىمىز بالىلىق بولۇشتى، ئوغلىمىزمۇ بالىلىق بولسا بولاتتى، — رەيھاندىنىڭ يۈرەك قېتىدىن چىققان بۇ تىلىكى يابىرانىڭ كۆڭۈل تارىنى چەكتى.

— كېلىنىمىز ئېغىرئاياغ، ئاتىسى. مەن بۇ خۇش خەۋەرنى بايىلا ئېيتماقچىدىم، ئادەم كۆپ بولغاچقا دېگۈم كەلمىدى.

— بۇ راستمۇ ئانىسى؟ — بېشىنى كۆتۈرگەن رەيھاندىن شامنى ئۆچۈرۈپ قەدىناسىنى باغرىغا باستى.

2

بالاساغۇندا يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرى باشلاندى. بۇغدايلار ئورۇلۇپ، ئورنىغا قوناق، چامغۇر تېرىلىپ بولدى. قەشقەر ئوردامغا تاۋاپ - سەيلىگە كەتكەن دېھقان، كاسىپ، تىجارەتچى، ھۇنەرۋەنلەرمۇ توپ - توپ بولۇپ قايتىپ كەلگىلى تۇردى. غۇلام - دېدەكلىرى بىلەن قەشقەرگە كەتكەن يابىرا ۋە يۇسۇپ، ئاقبىرالارمۇ يېنىپ كەلدى.

— خەۋەرمۇ قىلماي نېمانچە تېز يېنىپ كېلىشتىلە ئانىسى، مەن تېخى كۈزگىچە تۇرار دەپ ئويلىغانىدىم، — دېدى ئۇلار ئىشكتىن تۇيۇقسىز كىرىپ كەلگەندە، ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالغان رەيھاندىن پايپاسلاپ ئالدىغا بېرىپ.

— ھېلىمۇ بالاساغۇندىن ئايرىلغىنىمىزغا ئىككى ئايدىن ئاشتى، ئاتىسى. سىلىنى سېغىنىپ تۇرالماي قالدۇق. ئەتىگەن - كەچلەردە سىلىنى قىينىلىپ قالارمىكىن دەپ غەملىرىنى يەپ

بالدۇرراق كەلدۇق.

رەيھانىدىنىڭ ئۇيقۇسىرىغان كۆزلىرىگە ياش كەلدى. ئۇ يۈسۈپنى باغرىغا باستى، قورسىقى يوغىناپ قالغان ئاقبىرادىن ھال سورىدى. ئاشخانىدىن چىققان ئايتىمش يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ئانىسىنى قۇچاقلىدى.

— جېنىم ئاپا، يېنىپ كەلدىڭمۇ؟ سېغىنىپ ئۆلەي دېدىم.

— يېنىپ كەلدىم قىزىم، سىگىل ـ ئاچىلىرىڭ ئامان تۇرغاندۇ؟ ئارچۇن كېلىپ تۇردىمۇ؟

— ئاچىلىرىم ھەپتىدە بىر كېلىپ ئاتامنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ئارچۇن ئىككى ھەپتىدە بىر كەلدى. قىزتۇرمىش ئىككىمىز سېنىڭ ئورنۇڭدا ئۆي ئىشلىرى بىلەن بولدۇق.

— ھەرنېمە بولسا ئاتاڭلار ئوبدان تۇرۇپتۇ، — يابىرا بۇ قىزى بىلەن ئەھۋاللاشقاچ، قول ـ يۈزىنى يۇيۇپ كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ چىقتى.

ئۇلار باراقسان سۆگەتنىڭ مەجنۇنتاللىرى سايە تاشلاپ تۇرغان كۆل بويىدىكى سۇپىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى. ئايتىمش دەررۇ داستىخان سالدى، قىزتۇرمىش گەمىدىن مۇزدەك ئانار شەربىتى، ئىككى تاۋۇز ئېلىپ چىقتى.

— مەلىكە ئادىرا ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتىلىمۇ ئانىسى؟ ئوغلۇمنىڭ ئورداملىغا بەكمۇ بارغۇسى بار ئىدى، — دېدى رەيھانىدىن كاسا قىلىپ قويغان تاۋۇزنى قەلەمتىراچ بىلەن ئويۇپ يەپ.

— ئەجەب مەلىكىنى سوراپ قالدىلىغۇ ئاتىسى، ئوردۇكەنتتىكى تۇغقانلار ئەسلىرىدىن چىقىپ قالمىغاندۇ؟ ئۇلار توغرۇلۇق گەپ قىلىشنى خالىمايدىلايا؟ — يابىرانىڭ كۆڭلىگە كېلىپ سورىدى.

— ياق، قەدىرلىكىم، — دېدى رەيھانىدىن، — چۈنكى تاغلىرى بەگتاش جالالىدىن ۋە تۇغقانلارنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكى توغرۇلۇق تېخى كەڭتاشا سۆزلىشۈالمىز. مەلىكە ئادىرا بىر

ئۇلۇغ ئانا، ئۇنىڭ ئامانلىقىغا پۈتۈن مەملىكەت خەلقى كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇنى دەسلەپتىلا سورىشىم ھەرگىزمۇ تۇغقانلارنى ئۇنتۇپ قالغىنىمدىن ئەمەس، ئانىسى.

يابىرا دىدار كۆرۈشۈش خۇشاللىقىدىن مەڭزىگە تامغان ياشنى سۈرتۈپ دېدى:

— كۆڭۈللىرىگە ئالمىغايلا، مۇنداقلا دەپ قويدۇم. بىز ئوردۇكەنتكە بېرىپ ئاتامنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يۇغ بەرگەندىن كېيىن، ئوغلۇم، كېلىنىم بىلەن يېڭى ھىساردىكى ئوردامغا بېرىپ كەلدى، مەن تۇغقانلار قويۇپ بەرمەي بارالمىدىم، — يابىرا ھاياجانلىنىپ ئولتۇرغان يۈسۈپكە نەزىرىنى يۆتكىدى، — بالام، مەلىكە ئادىرانىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ بەرسىلە.

ئاتىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەن يۈسۈپ گېپىنى باشلىدى:

— ئاپام تۇغقانلاردىن ئايرىلالماي بىزنى يېڭى ھىسارغا ئۇزىتىپ قويدى. بەگتاش جالالىدىن ئاغامنىڭ بىر قىز، بىر ئوغلىمۇ بىزگە ھەمراھ بولۇپ بىللە ئوردامغا باردى. مەشرىق، مەغرىبتىن، جابۇلقا①، جابۇلسادىن ② بۇ قۇملۇق دەشتىكە كەلگەنلەر ھېسابسىز كۆپ ئىدى. قاتمۇقات قۇم بارخانلىرى ئوراپ تۇرغان سېيىت ئەلى ئارسلانخان بوۋىمىزنىڭ مەقبەرىسىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلدۇق، ئاندىن ھەرەمخانىغا بېرىپ مەلىكە ئادىرا ئانىغا سالام بەردۇق، ئۆزلىرىنىڭ سوۋغا ـ سالىمىنى تاپشۇردۇق. مېنى تونۇپ ناھايىتى خۇش بولدى. «پېقىرە مەلىكە بولۇپ ئالتۇن تەختىتە ئولتۇرۇشتىن كۆرە، مەرھۇم بوۋام سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ مەقبەرىسى ئالدىدا جەمەتىمىزگە ئىنساب، ئاۋامغا ئامانلىق، قۇت تىلەپ ئۆتۈۋاتقىنىمدىن قىلچە ئەپسۇسلانمايمەن، بالام. يوقلاپ كەلگىنىڭلاردىن ئالەمچە سۆيۈندۇم» دەپ خۇشال بولغىنىنى

① جابۇلقا — شىمال.

② جابۇلسا — جەنۇب.

ئىزھار قىلدى ۋە بىزنى ئالاھىدە ھۇجرىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئىستىقامەت، ئىبادەت قىلىپ يەتتە كۈن ئالتۇن داش①تىن ئاش يېدۇق، خاسىيەتلىك «دوست بۇلىقىم»② دىن سۇ ئىچتۇق، «ئاللا!» دەپ داپ چېلىپ توغ سوقۇشتۇرغان نەچچە مىڭ ئاۋامنىڭ ئېتىقاد ـ ئىخلاسىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن ۋۇجۇد ـ قەلبىمىز سۇدەك ئېرىدى. توققۇزىنچى كۈنى مەلىكە ئانىمىز مېنى ئالتۇن داش ئورنىتىلغان ئاشخانىغا باشلاپ كىردى. گويا كىچىك بىر كۆلدەك چوڭلۇقتىكى قازان پىتىقلاپ قايناۋاتاتتى. تونچە ئاق كۆڭلەك، شاپاق دوپپا كىيگەن قارىقۇمچاق بىر يىگىت ئوچاققا ئوتۇن تاشلاۋاتاتتى. مەلىكە ئانا: «ئىنىم قىيات، بۇ يىگىت قۇزغوردۇدىن كېلىپتۇ، ئېيتمدىغان سۆزىڭىز بارمۇ؟» دېۋىدى، يىگىت قولىدىكى كۆسەي بىلەن گۈرۈلدەپ كۆيۈۋاتقان ئوتنى چۇقچىلىۋېتىپ ماڭا تىكىلدى: «مېنىڭ دەيدىغان سۆزۈممۇ يوق ئەمەس، سىز كىم بولىسىز ئۇكام؟» دەپ سوراپ ئېغىر تىندى، چىرايى قايغۇلۇق تۇس ئالدى. مەن ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇپ: «قانداق گېپىڭىز بولسا ئېيتىڭ، يەتكۈزىمەن» دېدىم. ئۇ بېشىنى سىكىتار يان قىلىپ «بەگىيۇسۇپ، قاراڭ» دەپ قۇلىقىنى كۆرسەتتى. مەن ئۇنىڭ ئوڭ قۇلىقىنىڭ يوقلۇقىدىن ئەجەبلىنىپ «نېمە بولغان؟» دەپ سورىدىم. «بىر خوتۇن كېسىۋەتكەن» دېدى ئۇ. «ئۇ كىم؟» دەپ سورىدىم. «بۇ توغرۇلۇق ھېچكىمگە ئېيتمايمەن دەپ، بۇ قۇملۇق دەشتىكە كېلىۋالغانىدىم. دۇنيادا ياشاي دېگەن ئادەم ئەمگەك قىلماي، جان تىكىپ كۆرەش قىلماي ئاماناتلىق تاپالمايدىكەن، نەچچە كۈن تاماق يېمەي ھالسىزلىنىپ مەقبەرە يېنىدا يېتىپ قاپتىمەن. مەلىكە ئانىمىز ھوشۇمغا كەلتۈرۈپ، ئۇسسۇزلۇق، تاماق بەردى، دەرمان تاپتىم. مەلىكە

① ئالتۇن داش ـــ ئاشلىقنىڭ ھەممە تۈرىدىن سېلىپ ئاش ئېتىدىغان كاتتا قازان.

② «دوست بۇلىقىم» كىشىلەر «ئاللا ـ ئاللا دوست ـ دوست !» دەپ ھالقا بولۇپ سەكرىسە ئوقچۇپ سۇ چىقىدىغان سىرلىق بۇلاق.

ئانىمىز: «سەن ياخشى ئىش قىلىشنى خالامسەن؟» دېدى. «كۆپكە پايدىلىق ئىش بولسىلا قىلاي» دېدىم. «بۇ جاھاندا نەچچە مىڭ ئادەم تاماقلىنىدىغان قازاننى قاينىتىشتىن ئۇلۇغ ئىش يوق» دەپ، مېنى مۇشۇ ئالتۇن داشنىڭ تۈۋىگە ئېلىپ كەلدى. بۇ داشقا كىشىلەر نېمە ئېلىپ كەلسە شۇنى سالىدىكەن. «سىز ئوچاققا ئوت قالاپ بۇ كاتتا داشنى قاينىتىسىز، توختاپ قالسا بولمايدۇ» دېدى. «خوپ، مەلىكە ئانا» دەپ، شۇ كۈندىن ئېتىبارەن ئالتۇن داشنى قاينىتىشقا كىرىشتىم. تاۋاپ، ئىستىقامەت ئۇچۇن ھەر يىلى مانا شۇنداق چاغدا كېلىدىغان ئادەملەرنىڭ سانى يوق، ھەممىسى ئالتۇن داشنىڭ ئېشىغا ئېغىز تېگىدۇ. بۇ ئىشىمدىن قانچە خۇشال بولسام، قۇلقىمنى رەھىمسىزلىك بىلەن كېسىۋەتكەن ئاشۇ باغرى تاش خوتۇندىن شۇنچە نەپرەتلىنىمەن. چاچلىرىدىن قامالاپ سۆرەپ كېلىپ، مۇشۇ ئوچاققا تاشلىغۇم كېلىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ نەپرەتلىك نامىنى تىلغا ئالغۇم يوق، ئىنىم» دېدى. مەن: «قارىغاندا، ئاددىي ئاياللاردىن ئەمەس ئوخشايدۇ، يۇقىرى مەرتىۋە، ئىمتىيازغا ئىگە بولسا كېرەك» دېدىم. «شۇنداق ئۇكا، ئۇ بىر خانىش، ھەرقانچە قىلسامۇ ئۇنىڭدىن ئۆچۇمنى ئالالمايمەن» دېدى ھەسرەتلىنىپ. ئۇنىڭ غەمكىن كۆزلىرىدىن ئۇمىدسىزلىك چىقىپ تۇراتتى. «سىزگە زۇلۇم قىلغان ئۇ خانىش زادى كىم؟ نېمىشقا ئاشكارىلاشنى خالىمايسىز؟» دەپ سورىسام، ئۇ «ئاشكارىلىسام ماڭا نېمە پايدا، ئۇنىڭغا نېمە زىيان؟» دېدى. «ئۇنىڭ ئېتىنى ئاشكارىلىسىڭىز دەردىڭىز يېنىكلەپ قالار، بەلكى ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ خەيرخاھلىق قىلىشىغا ئېرىشىپمۇ قالارسىز. مېنىڭچە، چوقۇم ئۇ باغرى تاشتىن ئەنتىڭىزنى ئالالايسىز» دېدىم. قىيات لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوچاققا قارىغىنىچە زۇۋان سۇرمەي ئولتۇرۇپ كەتتى. قارىغاندا، قۇلقى كېسىلگەندىن بۇيان بەك قورقۇپ كەتكەن بولسا كېرەك، خانىشنىڭ ئىسمىنى ئاشكارىلاشقا ئىككىلىنىپ قېلىۋاتاتتى. «ئادەم ئادەمدىن قورققانسېرى توخۇ يۇرەك بولۇپ

كېتىدۇ، زىنھار قورقماسلىق كېرەك، قىيات ئاكا. قورقمىغان مۇراد ـ مەنزىلىگە يېتىپ بارالايدۇ» دېدىم. «راست دېدىڭىز ئۇكا، قورقۇپ تۇرۇۋاتقىنىمنى بىلمۇالدىڭىز» دېدى قىيات زۇۋان سۇرۇپ، «توغرا مەسلىھەت بەردىڭىز. بۇ چاغقىچە مەلىكە ئانىدىن باشقا ھېكچىم مېنىڭدىن سىزدەك ھال سوراپ باقمىغان ۋە تەقدىرىمگە كۆڭۈل بۆلۈپ باقمىغانىدى. ماقۇل، سىز خالىسىڭىز مەن ئېيتاي. ئۇ باغرى تاش خوتۇن ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكە !» دېدى ۋە ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى. ئون تىللا بەردىم، ئابا. بىز ئۇزاپ ئوردۇكەنتكە كەلدۇق. ئانام بىلەن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا چىقىپ يەتتە كۈن ئىستىقامەت قىلدۇق. قايتىپ كېلىپ دۆلەتباغ ۋە ئارتۇچتىكى سەيلىگاھلاردا بولدۇق. مەن بۆگۈ بىلگە ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ ۋە مۇھەممەد ئەل كاشغەرىي قاتارلىق ئۇستازلارنى زىيارەت قىلدىم. قەشقەر بۇغراخانى مەھمۇد ئارسلانخان ھۇزۇرىدا بولدۇم. مەھمۇد تېگىن بىلەن ئوپالغا بېرىپ بىللە شىكار قىلدۇق. ئومۇمەن، ئوردۇكەنتتىكى كۈنلىرىمىز ناھايىتى كۆڭۈللۈك، مەنىلىك بولدى. مەلىكە ئانىنىڭ پېقىرنى قىيانقا يولۇقتۇرغىنىدا ھېكمەت بار دەپ قارايمەن، ئابا.

ـــ قانداق ھېكمەت بار دەپ قارايلا، ئوغلۇم؟

ـــ ھېكمەت شۇكى، بۇغرا قاراخانلار ئوردىسىغا بىر زەھەرلىك يىلان يوشۇرۇنۇۋاپتۇ.

ـــ ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكەنى دېمەكچىمۇ، ئوغلۇم؟

ـــ شۇنداق، ئابا، ئۇ دارغا ئېسىلغان ئاسىي بولۇنبەگنىڭ قىزى.

ـــ ئۇ مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ خوتۇنى، ئوغلۇم.

ـــ گەپ شۇنىڭدا، ئابا. ۋاپادار ئايال سىياقىغا كىرىۋالغانىدەك تۇرىدۇ.

رەيھاندىن ئويلىنىپ قېلىپ جىددىي تۇستە دېدى:

ـــ ھازىر تېخى بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ، ئوغلۇم.

سۇلايمان ئارسلانخان ئاقىللارنى دوست تۇتۇپ، مەملىكەتنى ئادىل سوراۋاتقان بولسىمۇ، ئۆز جەمەتىگە، ئۆزىنى ماختاپ ئۇچۇرۇپ كاۋنكىغا كىرىۋالغانلارغا ئىشىنىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇ «بۇغراخان مەدرىسەسى» دە بىلىم تەھسىل قىلىپ يۈقىرى نەتىجىگە ئېرىشكەن تالىپلاردىن ئون - يىگىرمىنى تاللاپ، ئىمتىهان ئېلىپ ئوردىغا ئەكىرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ماڭا ئېيتتى. يەنە سىلىنىڭ ئوردۇكەنتتىن كەلگەن - كەلمىگەنلىكلىرىنى سوراپ، كۆرۈشۈش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سىلىنىڭ بۇ ئىمتىهانغا ئۇلگۈرۈپ كەلگەنلىرى تولىمۇ ياخشى بولدى، بالام.

— مېنىڭ ئىمتىهان بېرىپ ئوردىغا كىرگۈم يوق، ئاتا.

رەيهاندىنىڭ قوشۇمسى تۇرۇلدى.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، بالام، بىر ئۆمۈر مەدرىسەدىن چىقماي ئۆتمەكچىمۇ؟ — سوردى زەردە قىلىپ. ئۇنىڭ ئوغلىغا ئاچچىقلاپ گەپ قىلىشى تۇنجى قېتىم ئىدى.

يۈسۈپ قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

— پېقىر ئوغۇللىرىنى كەچۈرسىلە، ئاتا. بۇغرا قاراخان بىلەن كۆرۈشكۈم يوق دېمەكچى ئەمەس مەن، قاچان بولسا مەن كۆرۈشۈشكە تەييار.

رەيهاندىن كۈلۈمسىرەپ دېدى:

— سىلى ئالاهىدە ئىقتىدارغا ئىگە، ئوغلۇم، سىلىدەك پەرزەنتىم بولغانلىقى ئۈچۈن پەخىرلىنىمەن، — رەيهاندىنىڭ كۆزلىرىدە ياش لىغىلدىدى، — ئىككى - ئۈچ كۈن دەم ئېلىۋالسىلا، مەدرىسەگە بېرىپ ئۇستازلىرى، ساۋاقداشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ كەلسىلە، كېيىنكى ھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى بۇغرا قاراخان ھۇزۇرىغا بارايلى، بولامدۇ، بالام؟

— بولىدۇ، ئابا.

بۇ چاغقىچە ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ سۆز تالاشقىنىنى كۆرمىگەن يابىرانىڭ سەل پەرىشان بولغان كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى. بايانتىن ئېرى بىلەن قېيىنئاتىسىغا سەپسېلىپ، گەپنىڭ

نەتىجىسىنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولغان ئاقبىرامۇ سۆيۈندى.

يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن دۇشەنبە ئەتىگەندە ئوردىغا بارىدى. مەرھۇم مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان باسالاغۇنغا كېلىپ كەتكەندىن بۇيان ئوردىغا كېلىپ باقمىغان يۈسۈپ چوڭايتىلىپ ھەشەمەتلىك ياسالغان چوڭ دەرۋازىدىن كىرگەندە ھاياجانلانغاندەك بولدى. توققۇزدىن قاتار بولغان قوشۇن بۇ دەرۋازىدىن سېپىنى بۇزماي چىقىپ كىرەلەيتتى. خىشلىق يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئوردا نۆكەرلىرىنىڭ مەشىق مەيدانى، سول تەرىپىدە گۈل ـ چىمەنلىك ۋە يېڭىدىن سېلىنغان كاتتا قەسىر، چېپىلغان چوڭ كۆل بار ئىدى. يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن كېتىۋېتىپ «بۇ ئوردا بارغانسېرى كېڭىيىپ، باغۇبوستانلىق بولۇپ كېتىپتۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇلار دۇئانخانىغا كىرگەندە، دۇئانبېگى بەگتۇتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ ھەرەمدىن چىققانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

رەيھاندىن دۇئانخانىدىكى باشقا ئەربابلار بىلەن بىرمۇبىر كۆرۈشۈپ، ئۇدۇلدىكى بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كۆركەم ئىشىكىگە قاراپ ماڭدى.

يۈسۈپ بۇ كاتتا ئازادە زالنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يۇغرۇش باشى، ھاجىبۇل ھوججاپ، دۇئانى ئارىز، توغرائى دۇئان، ئاغىچى ئۇلۇغى، سۇباشى خانلىرىنىڭ رەڭگارەڭ نەقىش چېكىلگەن ئىشىكلىرىگە كۆز سالغىنچە ئاتىسىنىڭ كەينىدىن قەدەم بېسىپ، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشكى ئالدىغا بارىدى، ئىشىكئاغىسى ئىنالچۇق تېگىن بىلەن تەنچلىق ـ ئامانلىق سوراشتى.

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى يۇغرۇش باشى بىلەن سۆزلىشۇاتىدۇ، ھەربىرلىرىنىڭ كەلگىنىنى خەۋەر قىلايمۇ؟ ـــ سورىدى ئىشىكئاغىسى تەۋەززۇ بىلەن.

ـــ سەل تەخىر قىلسىلا، جانابلىرى، كۈتۈپ تۇرايلى، ـــ رەيھاندىن ئۇ كۆرسەتكەن كۇرسىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ كەيپىياتى قانداقراق؟ — بىلگۈسى كېلىپ سورىدى رەيھاندىن.

— ناھايىتى ياخشى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، — باش لەڭشىتىپ جاۋاب بەردى ئىنالچۇق تېگىن.

مەرھۇم يۈسۈپ قادىرخان ۋاقتىدىن باشلاپ باسالاغۇندا ۋەزىر بولۇپ كەلگەن بۇ ئادەم سۇلايمان ئارسلانخان بالاساغۇنغا كەلگەندىن بېرى ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمىتىنى ئادا قىلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخانغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق ئىشنى قەتئىي مەخپىي تۇتاتتى. ئۇنىڭ ھازىر ئەھۋالىنى ئوچۇق دېيىشكە تىلى بارمىدى. چۈنكى، بۇغرا قاراخان نەچچە كۈندىن بېرى نېمىشقىدۇر خاپا كۆرۈنەتتى. خىلىدىن كېيىن ئىنانچۇبەگ چىقتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ھاجىبۇل ھۇججاپ، ئەتىگەندە بۇ ئەزىز دەرگاھتا ئۇچراشقىنىمىدىن ناھايىتى خۇشالمەن، — ئالدىن سالام بەردى ھەجىيىپ. ئۇنىڭ گۈلقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەندى، — بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا سالام بەرگىلى كېلىپتىلا ـ دە، — ئۇ يۈسۈپكە قول ئۇزارتتى، — يېڭىلىشمىسام بۇ يىگىت ئۆتكەن يىلى تويى بولغان ئوغۇللىرىغۇ دەيمەن؟ قالتىس يىگىت بوپتۇ، كۆز تەگمىسۇن.

— رەھمەت، يۇغرۇش باشى، — دېدى رەيھاندىن، — بۇغرا قاراخانغا سالام بېرىش — بىزنىڭ سائادىتىمىز. ئۆزلىرىنىڭ يۇغرۇش باشى بولغانلىرىدىن كۆپ خۇرسەن بولدۇم. ئىنسابلىق، سەممىي، ئادىل، ئەل سۆيەر يولباشچىغا خەلق ھەر زامان موھتاج، جانابلىرى، — رەيھاندىن ئىنانچۇبەگنىڭ ئۆڭگەن چېھرىگە كۆز سېلىپ، بۇغرا قاراخان سارىيىغا كىرىپ كەتكەن ئىشكىئاغىسىنىڭ چىقىلىقىنى كۆرمەي قالدى. يۈسۈپ ئاتىسىنىڭ قولىنى تارتىپ قويدى. رەيھاندىن ئىشكىئاغىسىنىڭ كۆز ئىشارىتىدىن بۇغرا قاراخانىنىڭ كۆرۈشۈشكە ماقۇل بولغانلىقىنى بىلدى.

ئىنانچۇبەگ بۇغرا قاراخان ساريىغا كىرىپ كېتىۋاتقان رەيھاننىڭ بىلەن يۈسۈپكە كۆز تىكىپ، سارغۇچ ساقىلىنى «خەپ» دېگەندەك سىيپاپ قويدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دىدارلىرىغا مۇشەررەپ قىلغان ئاللادىن ھەزرەتلىرىگە ئامان ـ ئېسەنلىك تىلەيمىز، — دېدى رەيھاننىڭ سۇلايمان ئارسلانخان خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرغان تەختكە يېقىنلاپ.

ئويغا غەرق بولغان بۇغرا قاراخان خىلىدىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى، ئۇ خاپا كۆرۈنەتتى.

— ھاجىپ، ۋاقتىدا كەلدىڭىز. ئوغلىڭىزنى ئېلىپ كەلگىنىڭىزدىن خۇش بولدۇم، كۆرۈشكۈم بار ئىدى، — بۇغرا قاراخان ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئېلىكخانلىرى ئالىپ تېگىن①، بۆرە تېگىنلەرنىڭ قاراخانىيلار ئېلىدىن بۆلۈنۈپ چىقماقچى بولۇۋاتقىنى توغرۇلۇق ئالدىنقى ھەپتە ماڭا سۇنغان مەلۇماتىڭىز راست ئىكەن، ھاجىپ. بۇنى يۇغرۇش باشى ئىنانچۇبەگمۇ ئىسپاتلىدى. بۇ ھەقتە يېڭى خەۋەر بارمۇ؟ سىزنىڭ قانداق مەسلىھەتىڭىز بار، بىلمەكچىمەن.

بۇغرا قاراخانىنىڭ سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ «ئالىپ تېگىن، بۆرە تېگىنلەرنى ئوردىدىن يىراقلاشتۇرماسلىق كېرەك ئىدى. ئۇلارنىڭ ياش ئىكەنلىكىگە قارىماي ماۋەرائۇننەھەردەك كاتتا دىيارنى تۇتقۇزۇپ قويغان بۇغرا قاراخاننى ئاتاموۇ ئەيىبلىيەلمەيدۇ ...» دەپ ئويلاپ قالدى. رەيھاننىڭ ئېغىز ئاچتى:

— ئالىيلىرى، ئۇلۇشكۇن سەمەرقەنتتىن يەنە چاپارمەن كەلدى. ئالىپ تېگىن، بۆرە تېگىنلەر ماۋەرائۇننەھرگە قاراشلىق شەھەر، قەلئەلەرنىڭ سۇباشى، ھاكىملىرىنى زورلۇق بىلەن

① ئالىپ تېگىن — مۇھەممەد تېگىن، بۆرە تېگىننىڭ ئاكىسى.

ئۆزلىرىگە بەيئەت قىلدۇرغاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇراسانغا ھۇجۇم قىپتۇ. مۇشۇ پۇرسەتتە ئۇلارنى ئوبدان ئۇچۇقداپ قويۇش زۆرۈر، دەپ ھېسابلايمەن.

— بۇ ئىشەنچلىك خەۋەرمۇ، ھاجىپ؟

— ئىشەنچلىك، ئالىيلىرى، سەمەرقەنت ئېلىكخان ئوردىسىدىكى ھاجىپ رەھمىتۇللا بالاساغۇنى ئەۋەتكەن چاپارمەن ئۇلۇشكۇن بۇ خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى. ئەلۋەتتە، دەرھال قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇ ھەددىدىن ئاشقان شاھزادىلەرنى ئۇچۇقداپ قويۇش زۆرۈر.

— ئۇچۇقداپ قويۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ، ھاجىپ، ئىككىنچى باش كۆتۈرەلمەس قىلۇپتىش كېرەك، — سۇلايمان ئارسلانخان نەزىرىنى سۇكۇت قىلىپ ئولتۇرغان يۈسۇپكە يۆتكىدى، — يۈسۇپ، سىز بىلەن ئەركىن ـ ئازادە پاراڭلاشقۇم بار ئىدى. قارىمامسىز، مەملىكەت ئىشى بېشىمىزنى قاتۇرماقتا. ئاڭلىدىڭىز، بۇ ھەقتىكى قارىشىڭىزنى ئېيتىپ باقسىڭىز، بىر ياخشى مەسلىھەت چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

يۈسۇپ قويۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

— خاقان ئالىيلىرى، قاراخانىيلار مەملىكىتىنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەزرەتلىرى بەرپا قىلغان. بۇ بىر نېمەتكە توشقان باھاسىز ئالتۇن تاۋاقكى، ئۇنى پارچىلاشقا، باشقىلارغا بۆلۈپ بېرىشكە، باشقىلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغا يول قويۇشقا زىنھار بولمايدۇ. بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇغرا قاراخان بولۇپ كەلگەن سۇتۇق بۇغراخان ئەۋلادى بۇ ئالتۇن تاۋاقنى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويماي، چوڭايتىپ، مۇستەھكەملەپ كەلدى. ئالىيلىرىنىڭمۇ بۇ خىسلەتلىك ئالتۇن تاۋاقنى تارتىۋېلىشقا ياكى پارچىلاشقا ئۇرۇنغۇچىلارنى قارا نىيىتىگە ھەرگىز يەتكۈزمەيدىغانلىقلىرىغا ئىشەنچىم كامىل. ئىككى شاھزادىنىڭ بويۇنتاۋلىق قىلىۋاتقىنىغا كەلسەك، قاتتىق ئۇچۇقداپ قويۇش ياكى باش كۆتۈرەلمەيدىغان قىلىۋېتىش — ئۇلارنى نىيىتىدىن ۋاز

كەچتۇرەلمەيدۇ، ــ يۇسۇپنىڭ ئاۋازى بوش چىققان بىلەن پىكرى كەسكىن ئىدى. ئۇ سۆزنىگە دىققەت ـ ئېتىبارىنى بەرگەن خاقان بىلەن ئاتىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ ئۈننىي سەل كۆتۈردى، ــ ئۇلار ئۆزلىرىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ سانىغاچقا، بۇغرا قاراخانىلىق تەختىنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ دەپ بىلىدۇ. ئۇلارنى بۇ تونۇشتىن ۋاز كەچتۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، قىلىچ كۆتۈرۈپ قان تۆكۈش ئارقىلىق ئەمەس، مەردلىك، كەڭ قورساقلىق، كۆيۈمچانلىق بىلەن قايىل قىلىش، كۆندۈرۈش مۇمكىن. لېكىن، بۇ ۋاقىت ھەم سەۋر ـ چىدام تەلەپ قىلىدۇ.

سۇلايمان ئارسلانخانمۇ، رەيھاننىنمۇ جىم ئولتۇرۇپ كەتتى. ھەر ئىككىيلەن يۈسۇپنىڭ پىكرىنى مۇلاھىزە قىلماقتا ئىدى.

«بۇ يىگىتنىڭ گېپىدە بىر ياخشى مەسلىھەت بار. ئالدىراپ قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلغاندا، بىھۇدە قان تۆكۈلىدۇ، خانلىقىمىزغىمۇ، ئاۋامغىمۇ زىيان بولىدۇ، شاھزادىلەرنىڭ جەھلى قاتىدۇ، قارشىلىقى كۈچىيىدۇ. ياخشىسى، كۆكسى ـ قارنىمنى كەڭ تۇتۇپ، ئۇلارنى قايىل قىلىش ئۈچۈن بىر ئۇرۇنۇپ كۆرەي» دەپ ئويلىغان سۇلايمان ئارسلانخان قەتئىي نىيەتكە كەلدى.

ــ ھاجىپ، ئوغلىڭىز ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ قىلدى. ئىنانچۇبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، ئۇنى ئۆز ئورنۇمدا باش قىلىپ، بەش تۇمەن سىپاھ بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلدۇرماقچى بولغانىدىم. ئۇ شۇ دەم بۇ قارارىمدىن ياندىم. ھازىرچە لەشكەر ئورنىغا مەكتۇپ ئەۋەتەي، ھاجىپ، سىز سەمەرقەنتكە بىر بېرىپ كېلىڭ. مەن قاراخانىيلار ئېلىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش ئۈچۈن ھەممە بايلىقىمدىن كېچىشكە، جاندىن جۇدا بولۇشقا رازىمەن.

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىرمۇ شۇ ئارزۇدا.

ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييارمەن، ــ رەيھانىدىن قوپۇپ تەزىم قىلدى.

سۇلايمان ئارسلانخان ئورنىدىن تۇرۇپ تەختتىن چۈشتى، يۈسۈپنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ يۈسۈپ ئىنىم، سىز بۇ قېتىمقى ئىمتىھانغا قاتنىشىڭ، چوقۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنىسىز، ــ دېدى.

رەيھانىدىن دەرھال جاۋاب قايتۇر، دېگەن مەنىدە ئوغلىغا ئىللىق نەزەر تاشلىدى.

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ماڭا مۇھلەت بەرسىلە، ئۆگىنىدىغانلىرىم تېخى كۆپ. ئىككىنچى يا ئۇچىنچى قېتىم ئىمتىھانغا قاتناشسام، ــ ئۆتۈندى يۈسۈپ قول باغلاپ تۇرۇپ.

سۇلايمان ئارسلانخان تۇرۇپ قېلىپ باش لىڭشىتتى.

ــ ماقۇل يىگىت، ئىككىنچى قېتىملىق ئىمتىھانغا قاتنىشىڭ، ــ بۇغرا قاراخانىڭ چېھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى، ــ ئەمما ماڭا بىر ئىش قىلىپ بېرىشىڭىز كېرەك.

ــ باش ئۈستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ــ يۈسۈپنىڭ قارا كۆزلىرىدىن بىر ئۇچقۇن چاقنىدى، ــ بۇيرۇسىلا، جان دەپ ئادا قىلىمەن.

سۇلايمان ئارسلانخان جىددىي تۇستە دېدى:

ــ سىزگە تاپشۇرىدىغان خىزمەت شۇكى، ئاكا ــ ئۇكا ئىلىكخانىلارغا مېنىڭ نامىمدىن بىر پارچە مەكتۇپ يېزىپ بېرىڭ، بولامدۇ؟

ــ باش ئۈستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ــ يۈسۈپ يەكتىز بولۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

ــ چۈشلۈك تاماقنى بىللە يەيلى، قېنى، مەرھەمەت، ــ سۇلايمان ئارسلانخان ئۇلارنى باشلاپ خاقان تاماقخانىسىغا چىقتى.

3

سەرمەنت شەھىرىنى گۈگۈم قوينىغا ئالدى. قانەك قىزارغان ئۈپۈق يۈزىدە ئالتۇن تاۋاق كەبى پارقىرىغان كۈن بارا - بارا كىچىكلەپ غايىب بولدى. تۈن قارا پەرەنجىسىنى يېپىندى.

يىراقتىن ئېگىز كۆتۈرۈلگەن ئوتقاشلار كۆرۈنۈپ، ئاتلارنىڭ ئوپۇر - توپۇرى ئاڭلانغاندا، قاراۋۇللار گۈرزلىرىنى تىك تۇتۇپ قېتىپ تۇرۇشتى. ئاتلىقلار يېقىنلاپ، ئوتقاشلارنىڭ يىلان تىلىدەك سوزۇلغان شولىلىرى سېپىل تېمىدا ئاجايىپ شەكىللەرنى پەيدا قىلدى.

قاپقارا ساقال - بۈرۈتلىرى قوشۇلۇپ كەتكەن، كۆزلىرى ئوتتەك يانغان، پولات دۈبۈلغىسىغا ئالتۇن ئوتۇغات قادالغان، بويلۇق، تەمبەل بىر سەركەردە دەرۋازىدىن بىرىنچى بولۇپ ئات چاپتۇرۇپ كىردى. بۇ شىكاردىن يانغان ئىبراھىم بۆرە تېگىن ئىدى. ئۇ بوستانلىق كوچىلاردىن، شام چىراغلار يۇلتۇزدەك يېقىلىپ كەتكەن گۈزەرلەردىن ئۆتۈپ، قارغۇي دەپ ئاتىلىدىغان كۆزىتىش مۇنارىسىنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشۈپ تۇرغان ئوردا ئالدىغا كەلدى.

بۆرە تېگىن ھەرقاچان شىكاردىن يانغاندا ۋەزىر- ۋۇزرالار كۈتۈپ تۇرغان بولاتتى. بۇ كەچمۇ ئۇنى ئوردا ئەمىرى كۈتۈۋالدى. ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان ئوتتۇرا بويلۇق، چاچ - ساقاللىرى ئاقىرىشقا باشلىغان خۇش چىراي بىر ئادەمگە قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى. ئۇ يولۇق شايى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئورىغانىدى.

بۆرە تېگىن ئوتقاش يورۇقىدا ئۇنىڭغا سەپسېلىپ قاراپ ئاتتىن چۈشتى.

— ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، خۇش كېلىپسىز رەيھانىدىنبەگ ئاغا، — ئۇ قول بېرىپ كۆرۈشتى.

— سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىگە سالام يوللىدى، شاھزادە.

— تەڭرى بۇغرا قاراخان ئاغامنى ئامان قىلغاي، قاچان كەلدىڭىز، ھاجىپ ئاغا؟

— بۇگۈن پېشىندىن يانغان مەھەلدە، ئالىيلىرى.

— مەن يوق بولۇپ قاپتىمەن، — بۆرە تېگىن ئېتىغا غانجۇغلاپ قويغان تۇلكە تېرىسىنى سىلاپ قويدى، — مەن پات - پات شىكارغا چىقىپ، بىرنەچچە كۈن تاغ - دالالارنى ئايلىنىپ كېلىمەن. شىكار قىلمىغان چاغلاردا غەزنەۋىلەر ياكى سەلجۇقىيلار بىلەن جەڭ قىلىپمۇ تۇرىمەن. بۇ دورەم شىكارىمىز ئولجىلىق بولدى. مەن ئوچ تۇلكە، يەتتە جەرەن، ئىككى ئارقار ئوۋلىدىم، ئېتىۋالغان قۇشلارمۇ ئاز ئەمەس، قۇتلۇق دەمدە كېلىپسىز، بەگ تەركىسىگە قاتنىشىپ بەرگەيسىز.

— رەھمەت، ئالىيلىرى، ئەلۋەتتە قاتنىشىمەن.

— بىزنىڭ كۆرۈشمىگىنىمىزگە بىرقانچە يىل بوپتۇ، بەگيۇسۇپ يەنىلا مەدرىسەدىمۇ؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى، مەلىكۇل مەشرىقنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوردۇكەنتتە كۆرۈشكەنىدۇق. ئوغلۇم مەدرىسەدە ھەم ئۆگىنىپ، ھەم ئۆگىتىۋاتىدۇ.

ئۇلار سۆزلەشكەچ ئوردىغا قەدەم باستى. رەيھاندىن «بۆرە تېگىن ياش بولسىمۇ، ھۆكۈمرانغا خاس ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويۇش، مەنسىتمەسلىك، مەغرۇرلۇق، كەسكىنلىك، ئالدىراڭغۇلۇق، بىپەرۋالىق ئادەتلىرىنى يېتىلدۈرۈپتۇ. ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ ئۆزىنى ھۆرمەت قىلدۇرالاپتۇ. لېكىن، ياۋايىلارچە قارامىلىقى، ئاق كۆڭۈللۈكى، سادىدىلىقى يەنىلا بار ئىكەن» دەپ ئويلاپ قالدى.

بۆرە تېگىنگە بەگ ئەتكەسى بولغان تاجىلمۇلىك رۇمدا ئىلىم تەھسىل قىلغان، ئەل كەزگەن، كۆپنى كۆرگەن ئوقۇمۇشلۇق زات ئىدى. بۆرە تېگىن ئۇنىڭ يېتەكلىشى بىلەن پادىشاھلارچە يۈرت

سوراشنى ئوبدانلا ئۆگىنىۋالغانىدى. ئاكىسى مۇھەممەد ئالىپ تېگىن ئۇنىڭغا قارىغاندا ئېغىر ـ بېسىق، مۇلايىم بولسىمۇ، ئىچى كۆچلۈك، ھەسەتخور ئىدى، ھەمىشە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، بولۇپمۇ ھارۇن بۇغراخان ئەۋلادىنىڭ بۇغرا قاراخان بولۇشىغا چىش ـ تىرنىقى بىلەن قارشى ئىكەنلىكىنى ھەربىر سۆز ـ ھەرىكىتىدە ئىپادىلەپ تۇراتتى. بۇ بۆرە تېگىنگە تەسىر قىلغانىدى. لېكىن، بۇ ۋاقىتقا قەدەر ئۇن چىقماي كېلىۋاتاتتى. ئۆتكەن يىلى خارەزىم شاھى مەئمۇنىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، جەڭنى توختاتقان بولسىمۇ، غەزنەۋىلەرنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىش نىيىتىدىن يانمىغانىدى ... ئۇ رەيھاندىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىشىنى چوقۇم بىر مۇددىئا بار، دەپ تونۇغاچقا ئۇنى ياخشى كۆتۈۋالدى.

بەگ تەرىكسى ئېلىكخان سارىيىنىڭ زىياپەت زالىدا ئۆتكۈزۈلدى. رەيھاندىن ۋەزىر تاجىلمۇلۇك بىلەن بۆرە تېگىن ئوتتۇرىسىدا ئولتۇردى. داستىخان ئۈستىدە پۇتۇن پېتى كاۋاپ قىلىنغان كەكلىك، قىرغاۋۇل، ئۆردەك ـ غازلار ئاز ئەمەس ئىدى. جەرەن، كېيىك، توشقان، ئارقار، بۇغا ـ مارياللارمۇ پۇتۇن پېتى كاۋاپ قىلىنغانىدى. زىياپەت تۇن نىسپىغىچە داۋام قىلدى. نەچچە ئون خۇمرا شاراب ئىچىلىپ بولدى. تاجىلمۇلۇك ئۇنىڭغا ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن شاراب تۇتقان بولسىمۇ، رەيھاندىنىڭ ئۆزىنى ئاڭلاپ زورلاپ تۇرۇۋالمىدى. بۇ ئۇنىڭ ئادەمنىڭ قەدىرگە يېتىدىغان ئاقىللاردىن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. بەگ تەرىكسى ئاخىرلاشقاندا، بۆرە تېگىن شىكار ئولجىلىرىنى ئوردا ئەھلىگە تەقسىملەپ بەرگۈزدى. ئۆزى تۇلكە تېرىسىدىن ئىككىنى تاللاپ:

ـــ ھاجىپ ئاغا، شىكار ئولجىلىرى ئىچىدە ئەڭ ئېسىلى مۇشۇلار ئىكەن، قوبۇل قىلغايسىز، ـــ دېدى.

ـــ ھەشقاللا، شاھزادە، ـــ رەيھاندىن ئىككى قوللاپ، مويى پارقىراپ تۇرغان تېرىلەرنى ئالدى.

رەيھانىدىن بامدات نامزىغا ئىيتىلغان ئەزان ئاۋازىنى ئىشتىپ ئويغىنىپ كەتتى، چالا ئۇيقۇلۇقتا كۆزلىرىنى تەستە ئاچتى. ئۇ ئۆيىدىكىلەرنى چۈشەپ قالغانىدى: ئاقبىرا يەڭگىگەن ئىمىش... يۈسۈپ چىرايلىق بىر بوۋاقنى كۆتۈرۈپ تۇرارمىش... يابىرا «ئاتىسى، نەۋرىلىرىنى كۆرگۈلىرى كەلمىدىمۇ؟» دەۋاتقۇدەك...

بۇ خاسىيەتلىك چۈش رەيھانىدىنىڭ ئۇيقۇسىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتتى. تەرەت ئېلىۋېتىپمۇ، نامازغا ئۆتەۋېتىپمۇ بولغۇسى نەۋرىسىنى خىيالىدىن چىقىرالمىدى. تاجىلمۇلۇك كېلىپ، بۆرە تېگىنىڭ ئەتىگەنلىك تاماقتا تەكلىپ قىلغىنىنى ئېيتتى. رەيھانىدىن پادىشاھ ئاشخانىسىدا بۆرە تېگىن بىلەن كۆرۈشتى، ئۇنىڭ كەيپى چاغ ئىدى.

— ئاكام مۇھەممەد ئالىپ تېگىن خارەزمدە. قېينىئاتامنى غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىشقا ئۇناتسىلا، خۇراسانغا يۈرۈش قىلىمەن. بىزنىڭ غەزنەۋىلەرگە بويسۇنغۇمىز يوق. بەلكى ئۇلار پەيغەمبەر ئەۋلادى بولغان بىزگە بويسۇنۇشى كېرەك. توغرىمۇ، ھاجىپ ئاغا؟

رەيھانىدىن بۇ مەغرۇر شاھزادىگە دەرھال جاۋاب قايتۇرمىدى. چىنىدىكى سىرىق مايى ئارىلاشتۇرۇلغان سۈت چايىنى ئىچكەن بولۇپ ئويلىنىۋالدى، ئاندىن:

— ئالىيلىرى، ئاكىلىرى بىلەن سىلى بۇغرا قاراخانىلار جەمەتىنىڭ ئىككى تۈرۈكى، ھەربىرلىرىنىڭ مانا شۇنداق مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشۇۋاتقانلىرىدىن بۇغرا قاراخان ئاغىلىرى ناھايىتى مەمنۇن. ئەمما، غەزنەۋىلەر بىلەن ئالدىراپ جەڭ قىلىشقا ئۇ قوشۇلماسمىكىن؟ — دېدى.

— نېمىشقا؟ — بۇ سوئالنى بۆرە تېگىن ئەمەس، تاجىلمۇلۇك قويدى.

— غەزنەۋىلەرنىڭ ھازىر تازا كۈچەيگەن ۋاقتى. ئۇلار ھىندىلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىشقا كىرىشتى، پىل بىلەن جەڭ

قىلغۇچى سىپاھلىرىمۇ بار.

— ئېيتقانلىرى راست، ھاجىبۇل ھۇججاپ، ھازىر غەزنەۋىلەرنىڭ تازا كۈچەيگەن ۋاقتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ ھىندىلار ئېلىگە يۈرۈش قىلىۋاتقان ۋاقتىدا شاھزادىلىرىم باستۇرۇپ كىرسە نۇسرەت قازىنىدۇ. ئۇلارنىڭ پىللىرىغا قارشى بىزنىڭ كەركىدان①لىرىمىز بار، — تاجىلمۇلۇك كۈلۈمسىرەپ رەيھانىدىنغا چاي سۇندى.

— ئەگەر سۇلتان مەسئۇد پىل مىنىپ جەڭگە كىرسە، مەن كەركىدانىنى مىنىپ كىرىپ ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋېتىمەن، — دېدى بۆرە تېگىن ئىشەنچ بىلەن ۋە قوشۇپ قويدى، — ئاكام ئالىپ تېگىن ئىككىمىز سۇلتان مەسئۇدقا ھەرگىز بويۇن ئەگمەيمىز.

— شاھزادەم، سۇلتان مەسئۇد ھەربىرلىرىگە بويۇن ئېگىدۇ، — تاجىلمۇلۇك سۆكۈت قىلىپ ئولتۇرغان رەيھانىدىندىن سورىدى، — شۇنداق ئەمەسمۇ، ھاجىبۇل ھۇججاپ.

— شۇنداق، يۈغرۇش باشى، — ئويغا چۆمگەن رەيھانىدىن باش لىڭشىتتى، — مۇھەممەد ئالىپ تېگىن، ئىبراھىم بۆرە تېگىن ئالىيلىرى بولغاچقا غەزنەۋىلەر ئېلىمىزگە باستۇرۇپ كىرەلمەيلا قالماستىن، سىر دەريياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان جەنده شەھىرىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان سەلجۇقىيلارمۇ كۆز ئالايتالمىدى. لېكىن، بۈگۈنكى كۈنلۈكتە خەلقىمىز ئۇرۇشقا ئەمەس، تىنچلىققا موھتاج، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى مۇشۇ ئارزۇسىنى ھەربىرلىرىگە يەتكۈزۈشۈم ئۈچۈن پېقىرنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن، — رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ، قويۇن يانچۇقىدىن مەكتۇپنى ئېلىپ بۆرە تېگىنگە سۇندى، — بۇ ئاكىلىرى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ھەربىرلىرىگە يازغان خېتى.

① كەركىدان — بۇ مۈڭگۈزلۈك ھايۋاننى بۈرۈنلاردا باتۇرلار مىنىپ جەڭگە كىرگەن.

بۆره تېگىن خەتنى ئېلىپ كۆز يۈگۈرتتى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.
جەڭگاھتا غالىب، تەخت ئۈستىدە شەۋكەتلىك ئىنىلىرىم مۇھەممەد ئالىپ تېگىن بىلەن ئىبراھىم بۆره تېگىنگە:
پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىتائالا ، موھتاجلىق، يارەم، ياخشىلىق، يامانلىق ... ھەممە نەرسىدىن بىھاجەتتۇر، لېكىن بەندىلەر ــ مەيلى، ئۇ شاھ، پۈقرا بولسۇن، مەيلى باي، گاداي بولسۇن، ئالىم، نادان بولسۇن، ھامان ھەممىسىنىڭ بىر ـ بىرىگە ھاجىتى چۈشىدۇ، بىر ـ بىرىگە موھتاج بولىدۇ، بىر ـ بىرىدىن يارەم تەلەپ قىلىدۇ، بىر ـ بىرىگە ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلىدۇ. ھايات شۇنداق داۋاملىشىدۇ ۋە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ.
بۇغرا قاراخانلار جەمەتىنىڭ ھاياتىمۇ ئەنە شۇنداق داۋام قىلىۋاتىدۇ. قاراخانىيلار ئېلىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، سېيىت ئەلى ئارسلانخان، ھارۇن بۇغراخان بوۋىلىرىمىز ئالەمدىن ئۆتتى. ئالىپ ئەھمەد تۇغانخان، مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان ئاتىلىرىمىز قاراخانىيلار ئېلىنىڭ تاجۇتەختىنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى. شەرقتە كۆسەن دىيارىغچە، شىمالدا تەڭرىتاغلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى، ئىدىل بويلىرىغچە، غەربتە خارەزىم، خۇراسان دىيارىغچە ئوردۇكەنت، قۇزئوردۇنى ئاستانە قىلغان قاراخانىيلار ئېلىنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى، بۇ كاتتا ئەل بۇغرا قاراخان بولغان پېقىرنىڭ سوقۇپ تۇرغان يۈرىكى، بۇ ئەلنىڭ بىر غېرىچ يېرىدىن ئايرىلىش ــ يۈرىكىمنىڭ بىر پارچىسى كېسىلىپ كەتكەن بىلەن باراۋەر. سىلەر مېنىڭ يۈرەك پارىلىرىم، سىلەردىن ئايرىلىپ قېلىشنى زىنھار خالىمايمەن. سىلەرنى قەدىرلەيمەن، ھۆرمەتلەيمەن، دائىم سېغىنىمەن، قېرىنداشلىرىم.
پېقىر ئاكاڭلارغا بۇ كاتتا ئەلۋەك مەملىكەتنىڭ شاھلىقىنى

تەڭرىم بەرگەنىكەن، ئادالەت بىلەن ئەلنى سورىشىم، قوشنا ئەللەر بىلەن دوستانە ئۆتۈشۈم، كۆز ئالايتقان، باستۇرۇپ كەلگەن ياۋغا رەھىمسىز بولۇشۇم زۆرۈر، ئەلۋەتتە. مەملىكىتىمىزنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش، خەلقنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، سىلەردەك ئەزىز قېرىنداشلىرىمغا يېقىن تۇرۇش ئۈچۈن ئوردۇكەنتتىن قۇزغوردۇغا كەلدىم، ئىككىلىرىنى باي ـ بايباشات خارەزىم، ماۋەرائۇننەھر دىيارلىرىنىڭ ئېلىكخانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدۇم. كۈتكەنگە يارىشا مەملىكەت زېمىنىنى قوغداپ ۋە مۇھاپىزەت قىلىپ خەلقنى رونىق تاپتۇرۇشتىلا، ئىشەنچىمنى يەردە قويماي ئۇمىدىمدىن چىقىشتىلا، پېقىر بۇنىڭدىن تولىمۇ مىننەتدارمەن. ھالبۇكى، كەڭ، بايباشات ئېلىمىزگە يېقىن ـ يىراقتىكى يەر ۋە بايلىقتا تويمايدىغان شاھ، سۇلتانلار كۆز تىكمەكتە.

پادىشاھ سەگەك بولمىسا، ئوردىنى غەپلەت، ئەلنى پالاكەت باسىدۇ. بىز ئاكا ـ ئۇكا بۇغراخان، ئارسلانخان، ئېلىكخانلار ھەرقاچان ھوشيار تۇرۇشىمىز، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، باستۇرۇپ كەلگەن دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇشىمىز ۋە ئۇنى مەغلۇبىيەتكە گىرىپتار قىلىشىمىز كېرەك. ئاسىي، خائىنلارغا رەھىم قىلماي جازا بېرىشىمىز، بىزگە چېقىلمىغان ئەللەرگە چېقىلماسلىقىمىز، ئالدىراپ باشقا مەملىكەت تۇپرىقىغا بېسىپ كىرمەسلىكىمىز لازىم.

ئالىپ تېگىن، بۆرە تېگىن قېرىنداشلىرىم، سىلەرنى سېغىنىپ كۆرگۈم كېلىپ، بۇ مەكتۇپنى ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھانىدىنبەگدىن ئەۋەتتىم. قانداق تەلەپ ـ تىلىكىڭلار بولسا پېقىرنى ۋاقىپلاندۇرۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن، جاۋاب مەكتۇپ بىزنىڭ پېقىرنى مەنۇن قىلغايسىلەر.

تۈگىمەس سالام، كامالىي ئېھتىرام ئىلە:

قاراخانىيلار ئېلىنىڭ بۇغرا قاراخانى

سۇلايمان ئارسلانخان.

ھىجرىيە 425 ـ يىلى جامادىيەس سانىنىڭ① 17 ـ كۈنى، قۇزغۇردۇ.»

بۆرە تېگىن مەكتۇپنى ئىچىدە ئوقۇپ چىقىپ تاجىلمۇلىككە بەردى. ئورنىدىن تۇرۇپ مەكتۇپنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى، ئاندىن بۆسە قىلدى.

«بۆرە تېگىن بۇ مەكتۇپقا ئادەتتىكى مەكتۇپقا ئوخشاش قارىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزىنى بۇغرا قاراخان بىلەن تەڭ ئورۇندا قويسا كېرەك» دەپ ئويلىغان رەيھانىدىن، سوئال نەزىرى بىلەن ئۇلارغا قاراپ قويۇپ چايدىن سۈمۈردى.

ئويلىنىپ قالغان بۆرە تېگىن ئېغىز ئاچتى.

— بۇغرا قاراخان ئاغامنىڭ بۇ مەكتۇپى مېنى سەگىتتى، ئۇ-نىڭ ياخشى تىلەكلىرىنى ئېسىمدە تۇتىمەن. ئەمما، غەزنەۋىلەر، سەلجۇقىيلار بىلەن جەڭ قىلامدۇق، دوست بولۇپ ئۆتەمدۇق، بۇ ئۆزىمىزنىڭ ئىشى. ئاغام بۇنىڭغا ئارىلاشمىسا بولاتتى. مەكتۇپتا بۇ توغرۇلۇق ئۆزى بىلەن مەسلىھەتلىشىشمىنى ئۆتۈنۈپتۇ. رەيھا-نەدىنبەگ ئاغا، قاراخانىيلار ئېلىنى كېڭەيتىش، قۇدرەت تاپتۇ-رۇش بىزنىڭمۇ ئارزۇيىمىز ئىكەنلىكىنى، بۇغرا قاراخان جەمەت-نىڭ داڭقىنى چىقىرىدىغانلىقىمىزنى بۇغرا قاراخان ئاغامغا ئېيتىپ خاتىرجەم قىلىپ قويۇڭ، — بۆرە تېگىننىڭ ساقال باسقان قارامتۇل يۈزىدە مەسخىرە كۈلكىسى پەيدا بولدى. قارا قاشلىرى ئاستىدىكى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن ۋەھىمىلىك ئۇچقۇن چاقنىدى.

چېچىنى ئالدۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇ ۋاقىتقىچە ساقال-بۇرۇتىغا تەگكۈزمىگەن ئىبراھىم بۆرە تېگىن سۈرلۈك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۆرىنىڭ غەيۇرلۇقى بىلەن قارامىلىقى مەۋجۇت ئىدى. سادىدىلىق، كۆرەڭلىك مىجەزىدىكى

① مىلادىيە 1034 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

خاسلىق ئىدى. ۋۇجۇدىدىن گورۇن ئالغان مېھىر - شەپقەتمۇ قەھىر - غەزەپ بىلەن ئالمىشىپ تۇراتتى. ئۇ جىق ئىشلارنى ئۇنتۇپ، پۈتۈن ئەقىل - پاراسىتى، كۈچ - قۇۋۋىتى بىلەن ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۆزىگە ئانىلىق مېھرىنى يەتكۈزگەن مەلىكە ئادىرانى ئۇنتۇمىغانىدى. ھەر يىلى سوۋغا - سالام يوللاپ ھال سوراپ تۇراتتى. مانا بۇ مېھىر ئۇنى ئادەملىك تەبىئىتىگە ئىگە قىلغانىدى. ئەمما، بەزى ھاللاردا، ئاچ قالغان بۆرىدەك قۇتراپ پۈتۈن دۇنيانى ۋەيران قىلىپ قايتىدىن بىنا قىلغۇسى كېلەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئۆزگىرىشچان خاراكتېرىنى تاجىلمۇلىك تىزگىنلەپ تۇراتتى. بەزى چاغدا ئۇمۇ تىزگىنىنى تارتالماي قالاتتى، مەيلىگە قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى. بۆرە تېگىن بۇ دانا، ئۆزىنى چۈشىنىدىغان ئادەمنى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەت قىلاتتى، يېنىدىن نېرى قىلمايتتى.

تاجىلمۇلىك ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان مەكتۇپىغا ئۇدۇللا جاۋاب بەرگىنىدىن ئۇڭايسىزلاندى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ بۇ مەكتۇپى قاراڭغۇ دىلىمىزنى يورۇتقان بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن بالا - قازاغا ئۇچراشتىن ساقلايدۇ. شاھزادەمنىڭ ئارىلاشمىسا بولاتتى، دېگىنى — بۇغرا قاراخاننىڭ يۈكسەك ئىززەت - ئابرۇيىغا داغ تەگكۈزمەيمەن دېگىنى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، باشقىچە ئويدا بولمىغايسىز.

بۆرە تېگىن تاجىلمۇلىككە ئالىيىپ قاراپ قويدى - يۇ، گەپ قىلمىدى.

— توغرا دېدىلە يۇغروش باشى، پېقىرمۇ شۇنداق چۈشەندىم، — رەيھاندىن باشقا گەپ قىلىشنى لايىق كۆرمەي قولىنى لۆڭگە بىلەن ئېرتتى. ئۇ تاماقتىن كېيىن ھال رەڭ گۆھەر كۆز قويۇلغان ئالتۇن تاج بىلەن ئالتۇن ساپقا ئورنىتىلغان قىزغۇچ ھال رەڭ تۇغنى بۆرە تېگىنگە تاپشۇردى.

— تاج ۋە قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ تۇغنى ئالىيلىرىغا

سۇغا قىلىپ ئەۋەتكەن سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزلىرىگە سالامەتلىك، ماۋرائۇننەھر خەلقىگە تىنچ ـ ئامانلىق تىلەيدۇ، ھۆرمەتلىك تېگىن!

بۆرە تېگىن تاج ۋە تۇغنى ئېلىپ رەھمەت ئېيتتى، تۇغنى تاجىلمۇلككە بەردى:

ـــ خەزىنىدە ساقلاپ قويۇلسۇن!

رەيھانىدىن ئەپسۇسلانغان ھالدا باش چايقاپ قويدى. ئۇ سەمەرقەنتتە ئون بەش كۈن تۇردى، ئەتىگەن ـ كەچلەردە تاجىلمۇلىك، بۆرە تېگىنلەر بىلەن تاماقتا بىللە بولدى، سەيلە ـ سایاھەتكە، شىكارغا بىللە چىقتى، مۇڭداشتى، سىرداشتى. بۆرە تېگىن ئۇنىڭغا خېلى مايىل بولغاندەك قىلسىمۇ، نىيىتىدىن يانمايدىغانلىقى ئايان ئىدى. رەيھانىدىن سەمەرقەنتتىكى جاۋاھىرات دۇكىنىغا، تىللا سارىيىغا بېرىپ، خىزمەتچىلىرىدىن تىجارەت ئەھۋالىنى ئۇقتى، ياخشى تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى بىلدۈرۈپ، ئېلىپ كېتىدىغان سوۋغىلارنى تەييارلىدى. ئۇ يولغا چىقىدىغان كۈنى ئەتىگەن مەسچىتتىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، كۆل بويىدا دوقاقبەگ بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ھەر ئىككىيلەننىڭ مىيىقىدا تەبەسسۇم پەيدا بولۇپ، قاشلىرى تەڭلا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ساقاللىرىنى سىيپاپ، بىردەم بىر ـ بىرىگە قاراپ قېلىشىپ، ئاندىن سالاملاشتى.

ـــ ھە، رەيھاندىنبەگ جانابلىرى، كۈن مەغرىبتىن چىققاندەك، قەدەملىرى سەمەرقەنتكە يېتىپ قاپتىغۇ؟ ـــ دېدى دوقاقبەگ قول ئۇزارتىپ.

ـــ خۇددى سىلىدەك، دوقاقبەگ جانابلىرى. ئۆزلىرى تالاستىن قاچان كەلدىلىكىن؟ ـــ رەيھاندىن شۇنداقلا قول ئۇزارتتى.

ـــ ئاخشام، ـــ زورۇقۇپ كۈلدى دوقاقبەگ. ئۇ سەمرىپ، بوينى تۇۋرۇكتەك بولۇپ كەتكەنىدى. ئەسلىدە سەمەرقەنتكە كەلگىنىگە ئۇچ كۈن بولغانىدى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ سالىمىنى ئېلىپ كەلگىنىمگە ئىككى ھەپتىدىن ئاشتى، يۇغرۇش. ئۆزلىرى نېمە ئىش بىلەن كەلدىلىكىن؟

— پېقىرمۇ مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ سالىمىنى ئېلىپ كەلدىم. كېلىشتىكى مۇددىئايىمىز بىر ئىكەن، قاچان كەتمەكچى بولۇۋاتىدىلا؟

— بۇگۈن.

— بۇگۈن؟! كۆرۈشۈپلا خوشلىشامدۇق، ئەپسۇس، بىرنەچچە كۈن بىللە بولساق كۆڭۈللىرىمىز ئېچىلىپ قالاتتى.

— رەھمەت، يۇغرۇش جانابلىرى، قايتمىسام بولمايدۇ. خەير، سالامەت بولسىلا، يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز، — دېدى رەيھاندىن.

دوقاقبەگ ئۇنىڭ تېزرەك كېتىشىنى خالاپ تۇرغاچقا قول بېرىپ خوشلاشتى.

رەيھاندىن تەكىيخانىدىكى ياتاق ئۆيگە كېلىپ تۇرۇشغا، تاجىلمۇلۇك كىرىپ، بۇرە تېگىنىڭ ئارامگاھ سارايدا ساقلاۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى.

شاھزادە ئۇنىڭ شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى. توققۇز جۇپ سەمەرقەنت ئارغىمىقىنى بۇغرا قاراخانغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. رەيھاندىنغا تون يېپىپ ئات مىندۈردى. رەيھاندىن بىلەن كەلگەن خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسىگە بىردىن ئات يولۇق تۇتتى. بۇرە تېگىنمۇ، تاجىلمۇلىكمۇ دوقاقبەگنىڭ كەلگىنىدىن ئىبغىز ئاچمىدى، رەيھاندىنمۇ ئۇچرىشىپ قالغىنىنى دېمىدى. ئۇ چاشكا ۋاقتىدا ئۇزاتقۇچىلار بىلەن خوشلاشتى، بۇرە تېگىن ئۇنىڭغا بىر مەكتۇپنى ئۇزارتىپ:

— بۇغرا قاراخان ئاغام بۇ مەكتۇپنى ئوقۇسا جەزمەن خۇشال بولىدۇ، — دېدى. رەيھاندىن تەۋەززۇ بىلەن تەزىم قىلدى ـ دە، ئاتقا مىندى.

— جاۋاب مەكتۇپتا: «ئالىيلىرىنىڭ تەلەپلىرىنى ئادا قىلىمىز، خاتىرجەم بولسىلا» دەپ يېزىپسىز. بۇ مېنىڭ

ئىرادەمگە خىلاپقۇ، ــ قوشۇمىسى تۇرۇلگەن بۆرە تېگىن تاجىلمۇلىككە دوق قىلدى.

ــ تەلەپلىرىنى ئادا قىلالمايمىز، دەپ يازسام، ئۇستىمىزگە لەشكەر تارتىپ كەلسە ئوبدان بولاتتىمۇ، شاھىم؟! ئەمدى ئۇنداق قىلمايدۇ، ئالىيلىرىمۇ جەڭگە كىرىۋېرىدىلا ! ــ دېدى تاجىلمۇلىك كۈسۈرلاپ.

بۆرە تېگىن ئۇنىڭغا قاراپ خېلى ۋاقىت زۇۋان سۈرمەي تۇردى، ئاندىن:

ــ بۇ ئالدامچىلىق بولمامدۇ، يۇغرۇش باشى؟ ــ دېدى كەسكىنلىك بىلەن.

ــ شۇنداق، ئالىيلىرى، بۇ جاھان ئالدامچىلىقتىن ئىبارەت.

ــ مەن ئۇنداق قىلالمايمەن! ــ بۆرە تېگىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ ھەرەم قەسىرىگە كىرىپ كەتتى.

يىگىرمە ئۇچىنچى باب

ئەل غېمىدە ئۆتكەن ئۆمۈر

1

باش كۈز. ئاشانبۇقىنىڭ بېغىدىكى ئەنجۈر ئىككىنچى قېتىم پىشتى. ئانارمۇ قىزىرىپ، ئۈزسە بولىدىغان ھالغا كەلدى. بۇۋاي تۆت يىل ئىلگىرى، بۇ ئىككى مېۋىلىك دەرەخنىڭ كۆچەتلىرىنى قەشقەردىن مىڭ تەستە ئەكېلىپ بېغىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىككەنىدى، مانا بۇ يىل مېۋىگە كىردى. بالاساغۇندىكى باشقا باغلاردا تېخى ئانار، ئەنجۈر يوق ئىدى، ئەمدى بار بولىدىغان بولدى.

ئاشانبۇقا ئارسلان، ئەرئاتان ئىسىملىك ئىككى نەۋرىسىنى كەينىگە سېلىپ باغقا كىرگەندە، ئۆپۈق يۈزى ئوت كەتكەندەك لاۋۇلداۋاتاتتى. ئۇ قاتار باراقسانلاپ ئۆسكەن ئەنجۈر دەرەخلىرىنىڭ يېنىغا كەلدى، «شاخ مانتىسى» دەپ پىچىرلىدى چوڭ ـ چوڭ ياپراقلار ئارىسىدىن مارشىپ تۇرغان ئالتۇن رەڭ ئەنجۈرلەرگە كۆزى چۈشۈپ.

ئون بەش ياشلىق ئارسلان بىلەن ئون ئۈچ ياشلىق ئەرئاتانىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز شاخلارغا سوزۇلدى.

ـــ توختاڭلار، بالىلىرىم، ـــ ئاشانبۇقا نەۋرىلىرىنىڭ قوللىرىنى تۇتۇۋالدى، ـــ مەن سىلەرنى نېمە ئۈچۈن باغقا ئېلىپ كىردىم، بىلەمسىلەر؟

ـــ بىلمىمىز، ئەنجۈر يېيىش ئۈچۈن.

ـــ ياق ! ـــ بوۋاي بېشىدىكى ئاق شاپاق دوپپىسىنى ئېلىپ،

نەۋرىلىرىنىڭ بېشىغا ئەركىلىتىپ ئۇردى، — ياق، ئەنجۇر يېيىش ئۇچۇن بولسا، ئۆتكەنكىدەك ئۆزۈڭلار يەپ چىقىڭلار، دەيتتىم.

— ئۇنداق بولسا ئىشلەش ئۇچۇنمۇ؟

— ياق، ياق، ئىشلەش ئۇچۇن بولسا، قولۇڭلارغا كەتمەن تۇتقۇزۇپ قويماتتىم.

— ئۆزۈڭ دېگىنە بوۋا، نېمە قىل دېسەڭ بىز تەييار.

— ھە، جىگەر پارىلىرىم، بىلىپ قېلىڭلار، — دېدى بوۋاي، — بۇگۇن ئۇزگەن ئەنجۇر، ئانارنى يېمەيمىز.

— نېمىشقا؟ — بالىلار ئەجەبلىنىپ بوۋىسىغا قاراشتى.

— شۇنىڭ ئۇچۇنكى، ئەنجۇرنىڭ ئىككىنچى پىشىقى ئەڭ شېرىن، قۇۋۋەتلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ باش بۇرنىنى بىزگە شېرىن، مەنىلىك ھاياتىمىزغا ئەتكەن مەرد كىشىگە ۋە ئۇنىڭ بالىچاقىلىرىغا ئېغىز تەگكۈزمەكچىمەن. ئۇ كىشى كىم؟ بىلەمسىلەر؟

نەۋرىلەر تەڭلا بوۋىسىدىن نۇرغۇن قېتىم تەرىپىنى ئاڭلىغان مەردانە كىشىنىڭ نامىنى ئېيتتى:

— رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى!

— تاپتىڭلار، ئارسلانلىرىم، شۇڭا ئەنجۇرنىڭ مەي باغلاپ پىشقانلىرىدىن تەخسىگە، ئانارنىڭ قىزارغان چوڭلىرىدىن لېگەنگە تولدۇرۇپ ئېلىڭلار. بېرىپ ئۇ بۇزرۇكۇاردىن ھال سوراپ كېلەيلى.

— كىشى قارا بەگيۇسۇپكىمۇ ئېلىپ بارامدۇق؟ — سورىدى ئارسلان ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ئۇستازى يادىدىن كېچىپ. ئۇ يۇسۇپنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلەتتى، «بۇغراخان مەدرىسىسى» دە ئوقۇشقا باشلىغاندىن بېرى، ئۇنىڭ بۇ ياش، ئىستېداتلىق مۇدەررىس يىگىتكە ئىخلاسى كۈچىيىپ كەتكەنىدى.

— ئېلىپ بارىمىز، پىشقانلىرىنى تاللاپ ئۆزۈڭلار.

ئارسلان، ئەرئاتانلار ئۇزۇشكە كىرىشتى. ئاشانبۇقا كۆرسىتىپ تۇردى.

— بوۋا، — ئارسلان توۋلىدى.

— ھە، نېمە دەيسەن، بەڭباش؟

— كىشىلەر ئەنجۇرنى «جازالانغان دەرەخ» دەيدىكەن، بۇ راستمۇ؟

— جازالانغان بولسا، نېمىشقا يەنە خاسىيەتلىك دەرەخ بولۇپ قالمدۇ؟ — سورىدى ئەرئاتانمۇ.

بوۋاي شىرنە باغلاپ پىشقان ئەنجۇرلەرنى تەخسىگە سېلىپ سۆزگە كىرىشتى:

— بالىلىرىم، بۇ ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك تەقدىرىي ھېكمەت. ئاللاتائالا ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن ئادەمنى يارىتىپ، ئۇنىڭ ئوچۇن ئالتە كۇندە بىر كاتتا ئالەمنى بەرپا قىلغان. ئادەمنىڭ ياشىشى ئوچۇن بۇ دۇنيانى، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە تىرىلىپ ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇشى ئوچۇن ئۇ دۇنيانىمۇ ياراتقان. ئۇ دۇنيادا سەككىز جەننەت، يەتتە دوزاخ بار. ئۇلۇغ ياراتقوچىمىز ئاللا ھەر ئىككىلا دۇنيانى ھەممىدىن ئەقىللىك، قەددى ـ قامەتتى كېلىشكەن ئادەم ئوچۇن يارىتقان. بۇنى كۆرەلمەي ھەسەت قىلغان ئىبلىس ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئادەمگە سەجدە قىلىشقا ئۇنمايى، ئاللانىڭ ئەمرىگە بويۇنتاۋلىق قىلغىنى ئوچۇن شەيتان بولۇپ كەتكەن. ئاللا بەندىلىرىنى سىناش يۇزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەركىنلىك بەرگەن، — بوۋاي قىزىقىپ ئاڭلاپ، ئاغزىغا قاراپ قالغان نەۋرىلىرىگە «ئۇزگەچ تىڭشاڭلار» دەپ قويۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئادەمئاتىمىز ئەسلىدە جەننەتتە ئىدى. ئۇ ئايال قىلىپ يارىتىلغان ھاۋائانىمىز بىلەن كۆرۇشكەندىن كېيىن، شەيتان ئۇلارنى ۋەسۋەسىگە سېلىپ، ئاللا يېيىشنى مەنئى قىلغان شېرىن مېۋىنى يېگۈزۇۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يالىڭاچلىنىپ قاپتۇ. ئادەم ئوچۇن ئەۋرىتى ئېچىلىپ قېلىشتىنمۇ چوڭ شەرمەندىلىك يوق. شۇڭا، ئۇلار ئەۋرىتىنى

دەرھال يوشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دەرەخلەردىن ياردەم سوراپتۇ. بىرلا ئەنجۇر ئىچ ئاغرىتىپ، ھەممە دەرەخلەرنىڭكىدىن چوڭ بولغان يوپۇرمىقىنى بېرىپتۇ. ئادەمئاتىمىز بىلەن ھاۋائانىمىز ئەۋرەتلىرىنى شۇ ئان يوشۇرۇۋاپتۇ. لېكىن، بۇنى كۆرۈپ تۇرغان ئاللا ئۇلارنى ئەمرىگە خىلاپلىق قىلغىنى ئۈچۈن جازالاپ جەننەتتىن بۇ دۇنياغا ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. ئۇلار قىلمىشلىرىغا توۋا قىلىپ، ئاللادىن مەغپىرەت قىلىشنى تىلەپتۇ. ئاللا ئەپۇ قىلىپ، ئۇلارنىڭ نىكاھلىنىپ بالىچاقلىق بولۇشىنى تەقدىر قىپتۇ ھەم بۇغداي، گۈرۈچ قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى، ئەنجۇر، ئانار كەبى مېۋىلىك دەرەخلەرنى بۇ دۇنياغا چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ رىزقىنى مول قىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋرىتىنى يېپىش ئۈچۈن يوپۇرمىقىنى بەرگەن ئەنجۇر دەرىخىنى ئۈچ قېتىم پىشىدىغان، مېۋىسى شېرىن، خاسىيەتلىك دەرەخكە ئايلاندۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ.

— بىلدۇق، بوۋا، بۆگۈ بىلگە كىشى قارادەكلا سۆزلىدىڭ، — دېدى ئەرئاتان ئاكىسىغا قاراپ قويۇپ، — بۇ ئىلمىي ھېكمەتنى كىمدىن ئۆگەنگەنىدىڭ؟

ئاشانبۇقا تېزلا جاۋاب بەردى:

— ھاجىبۇل ھوججاپ مەۋلانا رەيھانىدىنبەگ جانابلىرىدىن، بالام. ئەنجۇر دەرىخىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئەيىبىنى يېپىشىنى، خالىس ياردەم قىلىشىنى ھاياتلىقلارنىڭ مەقسىتى قىلىقلار، بالىلىرىم.

— ماقۇل، بوۋا.

— ئەمدى ئانارنى ئۈزەيلى.

ئەنجۇرلۇكتە مېۋىگە كىرگەن بەش تۈپ ئەنجۇر بولغىنىدەك، ئانارلىقتىمۇ بەش تۈپ ئانار بار ئىدى. ئەرئاتان كۆز يۈگۈرتۈپ سورىدى:

— ئانارىمۇ خىسلەت بارمۇ، بوۋا؟

— دۇنيادا خىسلەتسىز نەرسە يوق، بالىلىرىم. ئەنجۇر

مېۋىلەر ئىچىدە ئەڭ چوڭ يوپۇرماقلىق دەرەخ، مېۋىلىرىنى يوپۇرماقلىرى يوشۇرۇپ تۇرىدۇ. ئانار بولسا ئەڭ كىچىك يوپۇرماقلىق دەرەخ، مېۋىلىرى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇ ئەنجۇرگە ئوخشاشلا خاسىيەتلىك، ئاغرىقنى شىپا، يۇرەككە داۋا. ئۇنىڭ بىر تېلىنمۇ يەرگە چۈشۈرۈۋەتمەسلىك زۆرۈر. چۈنكى، ئانارنىڭ خاسىيىتى بىر تال دېنىدا بولۇپ، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن دان خاسىيەتلىك دان بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا يېقىن. ئاشۇ خاسىيەتلىك داندىن مەھرۇم قالماسلىق ئۈچۈن ئانارنىڭ ھەممە دانلىرىنى قالدۇرماي يېيىش شەرت. ئەمدى چۈشەنگەن بولساڭلار خىللاپ چوڭلىرىنى ئۈزۈڭلار.

— ماقۇل، بوۋا، — دېيىشتى بالىلار ئانارنى ئۈزۈشكە كىرىشىپ.

— ئاتا! ... ئاتا!

ئاشانبۇقا ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قارىدى. ئايتمىش ئالدىراپ كېلىۋاتاتتى. «كېلىنىم نېمىگە بۇنچە ئالدىراپ كەتتىكىنە؟» دەپ جىددىيلىشىپ قالدى ئۇ. ئۇنىڭغىچە ئايتمىش يېتىپ كەلدى.

— ئاتا، يەڭگەمنىڭ تولغىقى تۇتقانكەن، ئابامنى چاقىرغىلى قىز تۇرمىش كەپتۇ.

— بۇ خۇش خەۋەر ئىكەنغۇ، بالام، ئانىلىرى جابدۇندىمۇ؟ مانا مەن ھازىرلا بالىلار بىلەن چىقىمەن.

ئۇ نەۋرىلىرى بىلەن ئەنجۇر، ئانارلارنى ئېلىپ باغدىن چىققاندا، بۇدراچ مومای كېلىنى بىلەن تەييار بولۇپ تۇرغانىدى.

— قىز بولۇپ كېتىپسىلىغۇ، خوتۇن، — چاقچاق قىلدى ئاشانبۇقا، ھۆر دېدەكلەر ئاتخاندىن ئېلىپ چىققان مەپىنى ئىشارەت قىلىپ.

— ئوھوش، قېرىغىنىنى تۈيمايدىغان. ئەر كىشى قېرىپ كۆزلىرى خىرەلەشكەندە مومايمۇ قىز كۆرۈنۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ، — بۇدراچ مومای جاۋۇلداپ نەۋرىلىرى بىلەن مەپىگە چىقتى. قاقاھلاپ كۈلگەن ئاشانبۇقا قامچىنى تۇتۇپ مەپە ئالدىغا

ئولتۇردى.

ئۇ ئۆتكەن يىلى بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولغاندا، ئاخىرقى ئىككى قۇلىنىمۇ ئازاد قىلىۋەتكەنىدى. پۇتۇن باغباراڭ، ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنى ھۆر دېدەكلەرگە قىلغۇزۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۆزىمۇ نەۋرىلىرى بىلەن بىكار تۇرماي تەڭ ئىشلەيتتى. ئۇچ ئات قوشۇلىدىغان مەپىنى تولا چاغلاردا ئۆزى ھەيدەيتتى، بۇگۈنمۇ قامچىسىدىن قاس چىقىرىپ ئۆزى ھەيدەپ ماڭدى. ئايتمىش چوڭ ئىككى ئوغلى بىلەن ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاتلىق يولغا چىقتى. بالاساغۇن شەھىرىنىڭ يىلدىن ـ يىلغا ئاۋاتلىشىپ كېتىۋاتقان كوچا ـ مەھەللىلىرىدىن كۆز ئۇزمەي كېلىۋاتقان ئاشانىۋەقىنىڭ كۆزلىرى ياشلاندى. «قۇزغۇردۇ، قۇزغۇردۇ، گۈزەللىشىپ كېتىپسەن. ھاياتنىڭ پەيزىنى تازا سۈرىدىغان ۋاقتىمدا قېرىپ پۈتلىرىم گۆرگە ساڭگىلىدى ...»

ئۇلار شەھەرنىڭ غەربىگە جايلاشقان بەگبۇقا مەھەللىسىگە چاشكا ۋاقتىدا يېتىپ كېلىشتى. ئالدىغا چىققان خىزمەتچى غۇلاملار ئۇنىڭ قولىدىن قامچا، چۇلۇۋۇرىنى ئالدى. ئايتمىش، ئوغۇللىرىنىڭ ئاتلىرىنىمۇ ئېغىلغا ئېلىپ كېتىشتى. ئارسلان، ئەرئاتانلار ئانار ۋە ئەنجۇر سىلىنغان لېگەن ـ تەخسىلەرنى كۆتۈرۈپ ھويلىغا كىرىشىگە، ئىچكىرى ھويلىدىن چىقىقان رەيھانىدىن، يابىرالار كېلىپ كۆرۈشتى.

ـــ چاقىرغىلى ئادەم بارمىسا كەلمەيدىغان بولۇپ كېتىشتىلە، بۇدراچ ئانا. قىزىم ھەربىرلىرىنى دەپ كەلمىگەن بىلەن كۈيۈئوغلۇم بويانقار كۈندە دېگۈدەك كېلىپ بىزنى خۇش قىلىپ تۇرىدۇ. كېلىنىمنىڭ تولغىقى تۈيۈقسىز تۇتۇپ قېلىپ بالا ئەۋەتكەنىدىم. ياخشى كېلىشىپلا، ـــ دېدى يابىرا ئاغرىنغاندەك قىلىپ.

ـــ كەلمەمدىغان ئاغىچا خېنىم. ئۆي ئىشى قىلغانغا تۇگىمەيدىكەن، نەۋرىلەر كۆپىيىپ، بوسۇغا داۋاندىن

چىقمىقمىز تەس بولۇپ قالدى. بىز ئۇچۇن ھەر كۈنى بىرىپ ھال سوراپ قويغىن، دەپ ئوغلۇمغا تاپىلاپ تۇردۇم. تېخى بۇگۈن بالىلارنىڭ ئاتىسى بارماقچى بولۇپ تۇراتتى، — بۇدراچ مومای ئۆزرە قويۇپ ئاندىن دېدى، — ئەمدى مەن كېلىن خېنىمنىڭ يېنىغا كىرەي.

بۇدراچ مومای، يابىرا، ئايتمىشلار ئاقبىرانىڭ خانىسىغا كىرىپ كەتتى. رەيھانىدىن ئاشانبۇقا، نەۋرىلىرىنى ئايۋانغا باشلىدى.

قائىدە ـ يوسۇن بويىچە ئاقبىرانىڭ بىرىنچى تۇغۇتى ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ۋاقتىنى ئېنىق مۆلچەرلىيەلمىگەچكە، تېخى يۆتكەپ كېتىلمىگەنىدى. شۇڭا، ئانىسى ھاۋاخان ئاغىچا چۇش بولاي دېگەندە مەپە ئېلىپ كەلدى. ئاقبىرانىڭ تولغىقىمۇ پەسلەپ قالغانىدى. ھاۋاخان ئاغىچا يابىرانىڭ «بۇمۇ ئۆز ئۆيى، مەشەدە تۇغسىمۇ ئوخشاش» دېگىنىگە ئۇنمای، بۇدراچ مومای بىلەن قىزىنى ئېلىپ كەتتى.

يۇسۇپ مەدرىسەدىن چۇشلۇك تاماققا كەلگەندە ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ھەم خۇشال بولدى، ھەم ئەنسىرەپ قالدى. ئاشانبۇقا ئېلىپ كەلگەن ئەنجۇرگە ئېغىز تەگدى.

يۇسۇپ قېينىئاتىسىنىڭ ئۆيىگە بارماقچى بولۇپ ئورنىدىن قوپتى ـ دە، جىددىيلىشىپ تۇرۇپ قالدى، ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان ئاتىسىنىڭ سولغۇن چېھرىگە كۆزى چۇشكەنىدى. «نېمە بولغاندۇ؟ چىرايى باشقىچە تۇرىدىغۇ. بىرەر يېرى ئاغرىمدۇ ياكى ئوردىدا بىر ئىش يۈز بەرگەنمىدۇ؟» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ئاتىسىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— ئاتا، ئەھۋاللىرى قانداقراق، مەيۇس كۆرۈنىدىلىغۇ؟

رەيھانىدىنىنىڭ سولغۇن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى:

— ئەھۋالىم ياخشى، بالام. نەۋرەمنىڭ تۇغۇلىدىغانلىقىدىن بەكمۇ خۇشال بولۇۋاتىمەن.

— بەگ غوجام، ئاتاساغۇنغا كۆرۈنۈپ باقسىلا بوپتىكەن.

بەگيۇسۇپ بالام ئېيتقاندەك چىرايلىرى باشقىچە تۇرىدۇ، ــ دېدى ئاشانبۇقا زەن سېلىپ قاراپ.

رەيھانىدىنىڭ چېھرىدە سېرىقلىق بولمىسىمۇ، ئىلگىرىكىدەك خۇشخۇيلۇق يوق ئىدى، غەمكىن، سولغۇن كۆرۈنەتتى. قارا كۆزلىرىدە دائىم چاقناپ تۇرىدىغان نۇر غايىب بولغانىدى.

ــ ياق، سىلەرگە شۇنداق كۆرۈنۈۋاتقان ئوخشايمەن. ھېچ ئىش يوق، چارچاپ قالغان بولسام كېرەك.

ــ ئاتا، ئاتاساغۇنغا بىر كۆرۈنۈپ باقسىلا.

رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى.

ــ ماقۇل، بالام، ئوردا ئەمچىخانىسىغا بېرىپ كۆرۈنۈپ باقاي، ئەمما ئەنسىرىگۈدەك كېسەل مەندە يوق، ــ ئۇ ئاشانبۇقىغا قارىدى، ــ بوۋاي، مەن ئوردىدىن كەلگۈچە كەتمەڭ، بولامدۇ؟ كەچتە سىز بىلەن تازا بىر مۇڭداشقۇم بار. نەۋرىلىرىمنىمۇ كەتكۈزۈۋەتمەڭ، ئۇلارغا بېرىدىغان سوۋغام بار.

ــ ماقۇل، ماقۇل، بەگ غوجام، ئۆزلىرىنى كۈتىمەن.

رەيھانىدىن ئىككى خىزمەتچىسى بىلەن ئوردىغا كەتتى. يۇسۇپ ئىشىك ئالدىدا ئاتىسىنىڭ قارىسى يېتكۈچە قاراپ تۇردى، ئۇ ئەنسىرەپ قالغانىدى. ئۆيگە قايتىپ كىرىپ ئانىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالدى ـ دە، قېينىئاتىسىنىڭ ئۆيىگە كەتتى. ئۇ ھويلىغا قەدەم قويغاندا، ئوقۇۋاتقان قىزلارنىڭ ئاۋازىنى ئەمەس، تولغاق قىيناۋاتقان ئاقبىرانىڭ نالىسىنى ئىشىتىپ، تۇرغان يېرىدە چېكىسىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ قالدى: «خۇدا، ئۆزۈڭ ئاسان قىلغىن، تولغاق ئازابىنى ئۆزۈڭ راھەتكە ئايلاندۇرغىن. مۇشكۈلنى ئاسان قىلغۇچى، ئازابتىن قۇتۇلدۇرغۇچى سېنىڭدىن باشقا مەدەتكار يوق ...» دەپ چىن قەلبىدىن ئىلتىجا قىلدى.

ئاقبىرا ئۇچ كۈن تولغاق ئازابىنى تارتىپ، تۆتىنچى كۈنى چولپان تۇغقان تىمتاس سەھەردە كۆزى يورۇدى. ئۇ قىز تۇغقان ئىدى. يۇسۇپنىڭ كۆڭلى ئورنىغا چۈشتى. داۋاملىشىۋاتقان ئادەت

بويىچە ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئىشىكىگە تۇلۇكە تېرىسى ئېسىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئۆلۈك ھايۋانلارنىڭ بېشىنى ئېسىشنى مەنئى قىلغانىدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمۇ، ھاۋاخان ئاغىچىمۇ خۇشال بولغىنىدىن سۆيۈنۈپ ئىككى قوي، بىر كالىنى سويدۇرۇپ، گۆشىنى يېتىم - يېسىرلارغا خامتالاش قىلىپ بەردى. يۇسۇپ ئېلىپ كەلگەن ئىككى قوچقارنى سويدۇرۇپ، تېرىسىگە ئاقبىرانى ئالدى.

رەيھانىدىن، يابىرامۇ نەۋرىسىنى كۆرگىلى كېلىشتى. بىر قارىسا ئاتىسىغا، بىر قارىسا ئانىسىغا ئوخشىغان بوۋاق كۆزىنى يۇمۇپ ئاق يۆگەك ئىچىدە يىغلاپ ياتاتتى. ئۇ كۆزىنى پاللىدە ئېچىۋىدى، خۇشاللىقىدىن لەرزىگە كەلگەن رەيھانىدىنىڭ يۈرىكى تېپچەكلەپ، قىسىلغانىدەك بولۇپ ئاغرىپ كەتتى. كۆزلىرى بوۋاقتا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆزگىرىپ كۆكىرىپ كەتكەن چىرايىغا ھېچكىم زەن قويمىدى. پەقەت بوۋاق يېنىدا سۆيۈنۈپ ياتقان ئاقبىرالا كۆرۈپ قالدى. «قېيىنئاتامنىڭ چېھرى غەلىتە بولۇپ كەتتى يا، نېمە بولغاندۇ؟» دەپ ئەنسىرىگەن بولسىمۇ ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. رەيھانىدىنىڭ چىرايى ئۇزاق ئۆتمەي ئوڭشىلىپ قالدى. نېمە بولغىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالغانىدى. قايتىدىغان چاغدا كېلىنىگە، بوۋاقتا دۇئا قىلدى.

رەيھانىدىن تۇغۇتنىڭ ئۇچىنچى كۈنى بىر قوچقارنى ئېلىپ كېلىپ، نەۋرىسىگە «بۇۋىئايىشە» دەپ ئات قويۇپ بەردى ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى. ئارقىدىن مۇبارەكلەپ ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، يۇسۇپ، ئاندىن ئاقبىرا، قويىق ئاغىچىلار سۆيدى.

— مۇبارەك بولسۇن، ئوغلۇم. سىلى ئاتا بولدىلا، — دېدى رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭمۇ پېشانىسىگە سۆيۈپ، — ئاتا بولۇش ھەربىر ئىنسان ئۈچۈن شەرەپ، ھېچ كىشىنى ئاللا بۇ شەرەپتىن مەھرۇم قىلمىسۇن، — ئۇ كۆز تىكىپ تۇرغان يابىراغا مىننەتدارلىق نەزىرىنى تاشلىدى.

يۇسۇپ نامازدىگەردىن كېيىن ئاتىسى بىلەن بىللە ئۆيگە

قايتىپ كەلدى. رەيھاندىن:

— بالام، مەن بىرئاز ئارام ئېلىۋالاي، شامغا يېقىن مېنى توۋلاپ قويسىلا، نامازنى بىللە ئوقۇيلى، — دەپ خانىسىغا كىرىپ كەتتى.

يابىرا، ئايتمىشلارمۇ يېنىپ كەلدى. يۈسۈپ كۆز ئالدىغا كېلىۋالغان قىزىنى يەنە كۆرگۈسى كېلىپ، قولىغا قەلەم ئالدى:

تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز ـ ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيەچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

ئېرىغ ياخشىنى ئال ئىنىگە قىلىپ،
ئوغۇل ـ قىز ئۆسەر پاك ۋە ساغلام بولۇپ.

ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەپ،
بېرۈر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ.①

يابىرا ئاشخاندا چاي دەملەپ چىقتى، ئۇ ھەرقاچان ئېرىگە ئۆزى چاي دەملەپ بېرەتتى. ئۆيگە كىرىپ، رېھىلغا باش قويۇپ ئولتۇرغان رەيھاندىنغا خۇشبۇي تاراپ تۇرغان چاينى تەڭلىدى:

— ئاتىسى، چاي ئىچسىلە.

رەيھاندىن زۇۋان سۇرمىدى.

«ھېرىپ ـ چارچاپ ئۇخلاپ قالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان يابىرا ئۇنىڭ يېڭىدىن تارتتى:

— ئاتىسى، چاي ئىچىۋالسىلا.

يەنە جاۋاب بولمىدى.

— ئاتىسى، ئاتىسى! — دەپ توۋلىدى يۈرىكى قارتتىدە قىلغان يابىرا رەيھاندىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ. ئۇنىڭ خىيالچان تىكىلگەن نۇرسىز كۆز قارىچۇقلىرى قېتىپ قالغاندى. يابىرا:

① «قۇتادغۇ بىلىك» 4504 ~ 4506 ـ بېيىتلەر.

— ۋاي خۇدايىم، بۇ نېمە ئىش؟ يۈسۈپ بالام، ئاتىلىرى... — دەپ توۋلاپ هوشىدىن كەتتى.

يۇگۇرۇپ چىققان يۈسۈپ ئوڭدىسىغا ياتقان ئانىسىنىڭ باغرىغا باش قويغان ئاتىسىنى كۆردى، ئۇنىڭ چىرايى سەبدەردەك سارغىيىپ كەتكەنىدى.

دۆلەت ئىشى، ئەلنىڭ غېمى بىلەن قاتتىق هېرىپ - چارچاپ، هالسىزلىنىشتىن يوشۇرۇن يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئۇلۇغ هاجىپ بالىچاقىلىرى بىلەنمۇ ۋىدالىشىۋالالماي ئۇ دۇنياغا ئەنە شۇنداق جىمجىت كېتىپ قالدى.

— ئاتا ! ئابا ! — يۇكۇنۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ توۋلاپ رەيهانىدىنىڭ بېشىنى كۆتۈردى، تېنى سوۋۇپ كەتكەنىدى.

— ئاتا ! — ئۇنىڭ يۈرىكىدىن ئېتىلىپ چىققان پىغانلىق ياش كۆزلىرىدىن يامغۇردەك تارامىلىدى. جەسەتنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ، دېرىزە ئالدىغا سېلىقلىق يېكەنداز ئۈستىدە ياتقۇزۇپ، ئېڭىكىنى تېڭىپ قويدى. ئانىسىنىڭ تىنىقىنى تېڭشاپ نەپەس ئېلىۋاتقىنىنى بىلدى، يۈرىكى ناهايىتى تېز سېلىۋاتاتتى.

— ئابا ! ئابا ! كۆزلىرىنى ئاچسىلا ئابا! — نالە قىلغان يۈسۈپ، يابىرانى بۆشۈكتەك تەۋرەتتى. ئانا ئۇنىدەرەپ كۆزىنى ئاچتى.

— بالام، جېنىم ئوغلۇم، ئاتىلىرى ... — ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى قىلالماي يەنە هوشىدىن كەتتى.

شۇ چاغدا ئايتىمش كىردى، دەسلەپ نېمە بولغىنىنى ئاڭقىرالماي هاڭۋېقىپ قالدى، يۈسۈپتىن ئۇقۇپ ئۆزىنى ئاتىسىنىڭ ئۈستىگە تاشلىدى.

— ئاتا! ئاتا! نېمىشقا گەپ قىلمايلا، ئاتا ...

— ئاچا، ئەمدى بېشىمىزنى تاشقا ئۇرساقمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. سىلى ئاتام، ئانامغا هەمراه بولۇپ ئولتۇرۇپ تۇرسىلا. مەن چىقىپ غۇلام - دېدەكلەرگە ئېيتىپ، ئۇرۇق - تۇغقان،

قولۇم ـ قوشنىلارغا مۇسىبەت خەۋىرىنى دەرھال يەتكۈزەي، ـــ يۈسۈپ ئىچكىرى ـ تاشقىرى ھويلىدىكى دېدەك ـ غۇلاملارنى، باغقا قاراۋاتقان خىزمەتچى، ئىشلەمچىلەرنى تەرەپ ـ تەرەپكە ماڭدۇردى.

2

كۈن پاتتى. بۇغرا قاراخان ۋە پۇتۇن بالاساغۇن ئەھلى ھاجىبۇل ھوججاپنىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تاپتى. ئۇزۇلمەي كەلگەن پەتىچىلەر بىلەن ئىككى ھويلا، ئايۋان ـ ساراي، ھوجرا، مېھمانخانىلار، باغ سەينالىرى توشۇپ كەتتى، ھەر يانداىن قۇرئان تىلاۋەت قىلغان ئاۋازلار ئاڭلىناتتى.

بۇ ئۆلۈم ناھايىتى تۇيۇقسىز بولغاچقا، پادىشاھتىن تارتىپ ئاۋامغىچە بولغان ھەممەيلەننى چۆچۈتۈۋەتتى.

ئاق سەللە ئوراپ، قارا تون كىيگەن يۈسۈپ، ئادامتوغرۇل، ئاشانبۇقا، ئۇدمىش، ئادار، يارۇق، ئەربۇقىلار مەرھۇمنىڭ يۇزلىگەن دوست ـ بۇرادەرلىرىگە سەللە يۆگەپ قويدى.

شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھاپىز دامۇللا باشلىق تۆت نەپەر كىشى رەيھانىدىنىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ كېپەنگە ئالدى. جىنازىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭغاندا، قارا پەرەنجىگە پۈركەنگەن يابىرا، ئايتولۇن، ئايسىلىگ، ئايتمىش، ئارچۇن، قىزتۇرمىشلار زار ـ زار يىغلىشىپ ئىشىك ئالدىدا قېلىشتى.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ئىنانچۇبەگ، تۆمۈر بۇقا نەسرىدىنبەگ قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن جىنازىنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. جىنازا ئالدىدا يۈسۈپ، ئادامتوغرۇل، ئاشانبۇقا، بويانقار، ئۇدمىش، ئادار، يارۇق، ئەربۇقا قاتارلىق تۇغقان، كۇيۇئوغۇللار باشلىرىنى تۆۋەن سالغان ھالدا تەكبىر ئېيتىپ ئۇنسىز يىغلاپ كېتىۋاتاتتى. جىنازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم باشلىق «بۇغراخان مەدرىسەسى» نىڭ مۇدەررىس، تالىپلىرى سۈرە ئوقۇپ ماڭدى. جىنازىنىڭ

ئارقىسىدىكى سەپ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغانىدى. ئەھلى بىلىملەر، تىجارەتچى ـ سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار، ياساۋۇل، سىپاھلار سۈكۈت ئىچىدە ماڭماقتا ئىدى. كوچا ـ كوچىدىن چىققان جامائەت قوشۇلۇپ، ئازنا مەسچىت ئالدىدىكى «ئارسلانخان مەيدانى» ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى.

تاڭ ئاتقان بولسىمۇ، ئاسمانىنى قاپلىغان بۇلۇتلار يورۇقنى توسۇۋالغانىدى. نامازبامداتقا ئېيتىلغان ئەزان ئۈنى ئاڭلانغانىدا، جىنازا مەسچىت سەينىاسىغا ئېلىپ كىرىلدى. مەرھۇمنىڭ نامىزىنى شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھاپىز دامولا چۈشۈردى. جىنازىنى يەنە شۇنداق ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ، چۈ دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى دۆڭلۈككە ئورۇنلاشقان قەدىمكى قەبرىستانلىققا ئېلىپ چىقتى.

شەيخۇلئىسلام تۇپراق بېشىغا چىققان خالايىققا كۆز يۈگۈرتۈپ:

ــ جامائەت، رەيھانىدىنبەگ بىز بىلەن خوشلاشمايلا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى، روھى ئاللا دەرگاھىغا قايتتى. ئۇنىڭ ئازابلانماسلىقى، جازاغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن قەرزى بولسا، بالىلىرى مۈشۈ سائەتتە مەرھۇمنىڭ تەئەللۇقاتىدىن قايتۇرۇۋەتسە بولىدۇ. كىمنىڭ رەيھانىدىنبەگدە ئېلىشى بار، قانچىلىك؟ دەپنە قىلىنماستىن بۇرۇن كۆپچىلىك ئالدىدا ئاشكارىلىسا، مەرھۇمنىڭ ۋارىسلىرى قەرز قايتۇرۇشنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

ــ مەرھۇمدىن ئېلىشىمىز يوق، بىز ئۇنىڭغا قەرزدار، ــ توۋلىدى كۆپچىلىك.

ــ ئۇنداق بولسا مەرھۇمنى ئارامگاھىغا يانقۇزۇپ قويايلى، ــ شەيخۇلئىسلام جىنازىنىڭ قاپقىنى ئاچتى. مەرھۇمنىڭ ئاق كىگىزگە ئورالغان جەسىتىنى ئادامتوغرۇل، تۆمۈربۇقا نەسرىدىنبەگ قاتارلىق مويسىپىتلار تاش گۆرده تۇرغان ئاشانبۇقا، بويانقار ئاتا ـ بالىغا سۇنۇپ بەردى. ئۇلار ئىچ گۆرده ياشلىق كۆزلىرىنى تىكىپ تۇرغان يۈسۈپكە سۇندى. ئۇ پۈتۈن

مېھىر ـ مۇھەببىتى بىلەن ئاتىسىنىڭ بەل ۋە تېقىملىرىدىن قامالالاپ تۇتۇپ، شاھادەت ئېيتقان ھالدا يانتۇزدى. كېيىنىڭ بوغقۇچلىرىنى يېشىپ، مەرھۇمنىڭ قاشتېشىدەك سۇزۇلۇپ كەتكەن يۇزىنى قىبلىگە قارىتىپ قويدى. ئۇ گويا تۇغۇلۇپلا ئاق يۆگەككە ئېلىنغان بوۋاقتەك شۇنداق مۇلايىم ياتاتتى.

ـــ خەير ـ خوش، ئەلۋىدا، ئاتا! خىزمەتلىرىدە بولالمىدىم، ھېرىپ ـ چارچىغان ۋاقتىلىرىدا ئۇچىلىرىنى تۇتۇپ قويالمىدىم. بىر ئېغىز قاتتىق گەپ قىلماي، بىر كاچات ئۇرماي، ئوتۇمدا كۆيۈپ، سۆيۈمدە ئېقىپ ئۆتكەنلىرىنى ئويلىسام، ئۆزۈمنىڭ بىر يارامسىز ئوغۇل ئىكەنلىكىمنى ھېس قىلىمەن، بۇنى يۇزۇمگە سالماي كېتىپ قالدىلا، بۇنى بىلدىم، ئاتا. ئەمدى بىخۇدلۇق قىلمايمەن، ئەل خىزمىتىنى قىلىمەن، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ، يوقسۇللارنىڭ بېشىنى سىلايمەن! پېقىر پەرزەنتلىرىنى ئەپۇ قىلسىلا، رازى بولسىلا، خەير، ئەلۋىدا، ئاللاغا تاپشۇردۇم! ... ـــ دېدى يۈسۈپ كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ. ئۇ گۆردىن چىققاندا تونىنىڭ پېشىگە جامائەت بەرگەن ئىخلاس توپىسىنى ئالغان ئۇدمىش ئالدىغا كەلدى. يۈسۈپ ئۆز قولى بىلەن بۇ توپىنى ئاتىسىنىڭ جەستى ئۈستىگە تۆكتى.

قۇرئان ئوقۇلۇپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن شەيخۇلئىسلام:

ـــ ئى ياراتقۇچى ئاللا، مەرھۇمنىڭ جايىنى جەننەتتە قىلغىن! بۇ دۇنيادا قالغان بىز بەندىلىرىڭنى ئاسىي مۇرتەتلەردىن قىلىپ قويمىغىن، ئۇ دۇنياغا پاك ھالدا ئىمانىمىز بىلەن كەتكىلى نەسىپ قىلغىن، ئامىن ! ـــ دەپ دۇئا قىلدى.

ـــ ئاتام قانداق كىشى ئىدى، تەقسىر؟ ـــ دەپ سورىدى يۈسۈپ قول باغلاپ تۇرۇپ.

ـــ ئىمانى كامىل، ئىرادىسى مۇستەھكەم، ئەلگە غەمخان، مۇسۇلمانى كەمتەر ئىدى، ـــ دەپ جاۋاب بەردى شەيخۇلئىسلام.

دۇنيادا يەر ئاستىغا كىرمەيدىغان شاھمۇ يوق، پۇقرامۇ يوق؛ ئالىممۇ يوق، نادانمۇ يوق؛ زالىممۇ يوق، غەمخارمۇ يوق. ھەممە

ئادەم قاراڭغۇ گۆرگە كۆمۈلىدۇ. ياشىغان ئىكەنسەن، ئەلگە نەپ يەتكۈزۈپ ياشا. ياخشى نامىڭ ئەل ئارىسىدا قالسۇن.

يۈسۈپ قائىدە ـ يوسۇن بويىچە ئالىلانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ نامراتلارغا، قۇللارغا، يېتىم ـ يېسىرلارغا كاتتا نەزىر بەردى. رەيھاندىن ھايات ۋاقتىدا قۇللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلىۋەتكىنى ئۈچۈن، يۈسۈپ قىرىق قۇل سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئازاد قىلىۋەتتى، پۇل ـ مال بېرىپ ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇسىبەت بولغاندا قۇل ئازاد قىلىش زەردار بايلار ئۈچۈن ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالدى.

يابىرا بۇ ئېغىر جۇدالىقنى كۆتۈرەلمەي ئاغرىپ، خېلى كۈنلەرگىچە ئورنىدىن تۇرالمىدى. قىزلىرى ئەتراپىدا پايپېتەك بولۇپ ھالىدىن خەۋەر ئالدى، يۈسۈپمۇ يېنىدىن نېرى بولمىدى.

مۇسىبەتنىڭ توققۇزىنچى كۈنى، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم باشلىق «بۇغراخان مەدرىسەسى» نىڭ بىرقانچە مۇدەررىس، تالىپلىرى، باش ۋەزىر ئىنانچۇبەگ باشلىق بىرقانچە دۆلەت ئەركانلىرى كەينى ـ كەينىدىن ھويلىغا كىرىپ كېلىشتى. يۈسۈپ، ئاشانىبۇقا، ئادامتوغرۇللار ئۇلارنى ساراي ئۆيگە باشلىدى. خەتمىقۇرئاندىن كېيىن، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم بىرىنچى بولۇپ ئېغىز ئاچتى.

— ئۇلۇغ ھاجىپ رەيھاندىنبەگ ئەل بېگى بولمىسىمۇ ئەل ئاتىسى ئىدى، ئۆمرىدە ئەلگە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ ئۆتكەندى. ئاللا بۇنداق سېخىي، ئالىم بەندىسىنى دەرگاھىغا ئېلىپ كېتىش بىلەن بەندىلىرىنى سىنايدۇ، يامانلىقتىن قول ئۈزۈپ ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەيدۇ. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، ئۆلۈم ـــ ھەم مەڭگۈلۈك ئايرىلىش، ھەم مەڭگۈلۈك ئېرىشىشتۇر. بالام بەگيۈسۈپ، ھازىردار بولۇپ قايغۇرۇۋېرىش ئاقىل بەندىنىڭ ئىشى ئەمەس. ئەمدى مەدرىسەگە بېرىپ، دىدارلىرىغا، مۇلاھىزە ـ پىكىرلىرىگە تەشنا ئۇستاز ـ

شاگىرتلار بىلەن بىللە بولۇشلىرى ھاياتلىرىنىڭ مەنىسىدۇر. سىلىنى ئېلىپ كېتىش ئۇچۇن كەلدۇق ...

ئۇنىڭ سۆزى تۇگىمەي تۇرۇپ ئىنانچۇبەگ بوم ئاۋازى بىلەن:

— بەگيۇسۇپ، رەيھانىدىنبەگنىڭ ۋاپاتى سىزگە ھەم قايغۇ، ھەم خۇشاللىق ئېلىپ كەلدى. قايغۇ ئۆتۈپ كەتتى، خۇشاللىق ئالدىڭىزدا تۇرۇپتۇ. بىزمۇ سىزنى ئوردىغا ئېلىپ كەتكىلى كەلدۇق، — دېدى.

يۇسۇپ ئۇستازىنىڭ سۆزىدىن تەسەللى تېپىپ مەدرىسەگە بېرىش قارارىغا كەلگەچكە، ۋەزىرگە ئۇدۇللا جاۋاب بەردى:

— يۇغرۇش باشى جانابلىرى، ئەل سۆيەر ئاتامدىن ئايرىلىش مېنى ئۆمۇرۋايەت ئارماندا قويدى، ماڭا زادىلا خۇشاللىق بەخش ئەتكىنى يوق، بۇ ھالدا ئوردىغا بارالمايمەن، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ كەلگەنلىرىگە رەھمەت.

ئىنانچۇبەگ مۇلايىملىق بىلەن كۇلۇپ دېدى:

— سىزنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىش سۇباشى، يۇغرۇش ياكى ھاجىپلارنىڭ ئارزۇسى ئەمەس، بەلكى بۇغرا قاراخانىنىڭ تەلىپى، بەگيۇسۇپ. بۇ خۇشاللىق ئەمەسمۇ؟

— خۇشاللىق ئەلگە، ئاۋامغا نىسىپ بولسۇن، يۇغرۇش باشى. ئەگەر ئوردىغا بېرىشىمنى بۇغرا قاراخان تەلەپ قىلغان بولسا، پېشىن نامزىنى «بۇغراخان مەدرىسەسى» نىڭ مەسچىتىدە ئوقۇۋېلىپ، ئاندىن جەزمەن بارىمەن. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئەمرىگە بويۇنتاۋلىق قىلىش ئويۇم يوق، — يۇسۇپ بۇروت يېپىۋالغان كالپۇكلىرى ئېچىلىپ، كۇلۇپ كەتكەن باش ۋەزىرگە چاي سۇندى.

— يۇغرۇش باشى، بەگيۇسۇپ سۆزلىرىنى ھەرگىز يەردە قويمايدۇ، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم.

— ئاۋۋال ئوردىغا بېرىشىڭىز زۆرۇر ئىدى. خەيرىيەت، جاۋابىڭىزنى بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا يەتكۇزىمەن، — دەپ ئورنىدىن تۇرغان ئىنانچۇبەگ ھەمراھلىرى بىلەن ئىتتىك

چىقىپ كەتتى. ئۇلارنى ئادامتوغرۇل بىلەن ئاشانبۇقا ئۇزىتىپ قويدى.

يۈسۈپ ئۈستازى بىلەن مەدرىسەگە كەلدى، مۇدەررىس ۋە تالىپلار ناھايىتى سۆيۈنۈش ئىچىدە كۈتۈۋالدى، ئۇنىڭ پىغانلىق كۆڭلى بىرئاز ئېچىلدى. ئۇچ - تۆت سائەت ۋاقىت ئۇچ - تۆت مىنۇتتەكلا تېز ئۆتۈپ كەتتى. پېشىن نامىزىدىن كېيىن:

— ئوردىغا بارسىلا، بالام، بۇغرا قاراخان كۈتۈپ قالمىسۇن، — دېدى ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم ئالدىرىتىپ، — سىلى ئەقىللىك، سۈلايمان ئارسلانخان بىلەن قانداق سۆزلىشىشنى بىلىدىلا. ھەرھالدا تەمكىن بولغانلىرى تۈزۈك، تەكلىپىنى رەت قىلمىسىلا، بالام.

— تەڭرىم ماڭا نېمىنى ئىراده قىلغان بولسا شۇنىڭغا ئېرىشىمەن، ئاتا، خاتىرجەم بولغايلا، — يۈسۈپ ئۈستازى بولغان قېيىنئاتىسىنى بىرىنچى قېتىم «ئاتا» دەپ ئاتىدى. يۈرەك قېتىدىن چىققان بۇ سادا ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇمنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە كەلتۈردى. ئۇ ھەقىقەتەن ھايات تۇرۇۋاتقان ئاتىسى ئىدى.

يۈسۈپ ئوردىغا كېتىۋېتىپ، بۇغرا قاراخان ئالدىدا نېمىلەرنى دېيىش، نېمىلەرنى دېمەسلىكنى كۆڭلىگە پۈكتى. ئۇنى سۈلايمان ئارسلانخان دەرھال قوبۇل قىلدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئالىيلىرى، پېقىر ۋاقىتىدا كېلەلمىگىنىم ئۈچۈن جازاغا لايىقمەن، — دېدى ئۇ يەكتىز بولۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ھالدا.

«بۇغرا قاراخان، دەرھال كەلمىگىنى ئۈچۈن يۈسۈپكە كايىيدۇ، ئۇنى ھاجىپلىققىمۇ تەيىنلىمەيدۇ» دەپ ئويلىغان باش ۋەزىر ئىنانچۇبەگ ئۇنىڭ جاسارەت - جۇرئىتىگە قايىل بولغان ھالدا لېۋىنى چىشلىدى.

سۈلايمان ئارسلانخان يۈسۈپكە قىزىقىش بىلەن نەزەر سالدى: نەۋقىران يىگىتلىك مەزگىلىگە قەدەم قويغان، قارا مەخمەل تون

كىيىپ، دوپپىسىغا ئاق سەللە ئورىغان يۈسۈپ شۇنچە تەمكىن ئىدى، تۇرقىدىن ياشلىقنىڭ كۈچ ـ غەيرىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

ـــ ئولتۇرۇڭ، بەگيۈسۈپ، ـــ دېدى بۇغرا قاراخان باش ۋەزىرنى داغدا قويۇپ. ئىنانچۇبەگ كۈلۈمسىرەپ باش لىڭشىتىپ تۇرسىمۇ، يۈرىكى ئېچىشىپ كېتىۋاتاتتى. بايا يۈسۈپنىڭ كۈتكەندىنمۇ ئارتۇق شىجائەتلىك ئىكەنلىكىگە ھەسەت قىلىپ لېۋىنى چىشلىگەن بولسا، ھازىر بۇغرا قاراخانىڭ غەزەپ قىلماي شەپقەت قىلىۋاتقىنىغا چىدىيالماي لېۋىنى چىشلىدى. ئۇ ھەجىيىپ ئولتۇرغىنىچە زادى زۇۋان سۇرمىدى. سۇلايمان ئارسلانخان سۆزىنى داۋام قىلدى:

ـــ كېچىكىپ كەلگەن بولسىڭىزمۇ، ئۇمىدىمنى يەردە قويمىغانلىقىڭىز ئۈچۈن خۇرسەن بولدۇم. مەن يۇغرۇش باشىغا بەرگەن جاۋابىڭىزدىن، شۇ تاپتىكى قىياپىتىڭىزدىن ئەل سۆيەر ئاتىڭىزنى كۆرگەندەك بولۇۋاتىمەن. مۇبادا يۇغرۇش باشىنى باشقا بىر كىشىنى چاقىرغىلى ئەۋەتكەن بولسام، ئۇ ئادەم شۇ ھامان ئالدىمدا ھازىر بولۇپ تىزلىناتتى. ۋاھالەنكى، سىز ئەمرىمدىن ئۇستازىڭىزنىڭ تەكلىپىنى ئەلا كۆردىڭىز. شۇنداقمۇ، بەگيۈسۈپ؟

ـــ دانا ئىكەنلا، ئالىيلىرى. پېقىرغا بىلىم بەرگەن ئۇستازىمنىڭ سىنىقىدىن ئۆتتۈم، خالاس. ناۋادا، مەدرىسەگە بارمىغان بولسام، ئاللا كەرىمنىڭ «ئىلىم تەلەپ قىلىش پەرز» دېگەن ئەمرىگە خىلاپلىق قىلغان بولاتتىم. ئەلۋەتتە، ۋاجىپنى ئادا قىلىشتىن پەرزنى ئادا قىلىش مۇھىم، پەرز ئادا بولسىلا، ۋاجىپنى ئادا قىلىشقا يول ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئەزىز خانىلىرىغا كېچىكىپرەك كەلدىم.

ـــ توغرا دېدىڭىز، بەگيۈسۈپ، مەن خاتا تاللىماپتىمەن. چاقىرتىشىمنىڭ سەۋەبى سىزنى ھاجىپلىققا تەينىلەش ئىدى.

ـــ مەن تېخى ئىمتىھان بەرمىگەن تۇرسام، ـــ دېدى يۈسۈپ ئويغا چۆمگەن ھالدا.

ـــ سىز ئىمتىھادىن ئۆتۈپ بولغان، بەگيۈسۈپ.

— قاچان، ئالىيلىرى؟
— مەرھۇم ئاتىڭىز رەيھانىدىنبەگ بۆرە تېگىنگە ئېلىپ كەتكەن مەكتۇپنى يېزىپ بەرگەنلىكىڭىز ئېسىڭىزدىدۇ؟
— ئېسىمگە كەلدى، ئالىيلىرى. ئاتامۇ كۆز ئالدىمغا كەلدى، — يۈسۈپنىڭ ئوچۇق چىرايى قايغۇلۇق تۇس ئالدى.
— ئاشۇ مەكتۇپ ئىمتىھان سوئالى ئىدى. سىز ئەلا جاۋاب بېرىپ، شۇ چاغدىلا ئىمتىھاندىن ئۆتكەنسىڭىز. ئۇستازىڭىزنىڭ سىنىقىدىنمۇ ئۆتۈپسىز. مەن سىزنى ھاجىپلىققا تەينىلىدىم، — سۇلايمان ئارسلانخان ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئىنانچۇبەگكە بۇيرۇدى.
— يۇغرۇش باشى، ھاجىپ يۈسۈپكە تون، ئوتۇغات كەلتۈرۈڭ!
— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى. بۇ بەك ئوبدان بولدى، ئوبدان بولدى، — ئىنانچۇبەگ چىقىپ كەتتى.
— پېقىر مەدرىسەدىن ئايرىلالمايمەن، ئالىيلىرى، — يەنە ئورنىدىن تۇردى يۈسۈپ.
سۇلايمان ئارسلانخان يۈسۈپكە قاراپ كېتىپ جاۋاب بەرمىدى.
— كەچۈرگەيلا ئالىيلىرى، ئەمرلىرىنى رەت قىلماقچى ئەمەسمەن، ئەمما ...
— چۈشەندىم، بەگىيۈسۈپ، مەدرىسەگە بېرىپ دەرس ئۆتۈشىڭىزنى ھەرگىز توسۇمايمەن. ھەم ئوردىدا ھاجىپ، ھەم مەدرىسەدە مۇدەررىس بولۇشىڭىزغا تىلەكداشمەن، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.
— قەلبىمنى چۈشەنگەنلىرىگە رەھمەت، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىرغا شەرەپ ئاتا قىلدىلا، — يۈسۈپ چوڭقۇر تەزىم قىلدى.
سۇلايمان ئارسلانخان يۈسۈپكە ئىنانچۇبەگ ئېلىپ كىرگەن زەر ياقىلىق تونىنى كىيدۈرۈپ، كۈمۈش ئوتۇغاتنى سەللىسىگە قاداپ قويدى.
شۇ كۈندىن ئېتىبارەن يۈسۈپ ئوردىدا ئەڭ ياش ھاجىپ بولۇپ قالدى.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

ھەي، ئادەملەرنىڭ نىيىتى

1

بالاساغۇن دىيارىدا كۆكلەم باشلانغاندىن بۇيان، ھاۋا بۇگۈنكىدەك سوزۇلۇپ ئېچىلمىغاندى. كۆك دېڭىزدا يىراقتىن غۇۋا كۆرۈنگەن يەلكەنلەردەك ئۇزۇپ يۈرگەن ئاپپاق بۇلۇتلار ھاۋا بوشلۇقىنىڭ ئۈيەر ـ بۇيېرىدە كۆزگە تاشلىناتتى. ئىسسىق ياقلاردىن ئۆچۈپ كەلگەن بىر توپ تۇرنا ئوردا ئوستىدىن ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ كۆلەڭگىسى باغدىكى كۆلگە چۈشۈپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل بولدى، ھال رەڭ ئۇيۇق باغرىدىن بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەن كۈن، ئالتۇن تاۋاقتەك جۇلالاپ، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ پارقىراپ تۇرغان تاملىرىدا ئالا ـ ئالا شولا پەيدا قىلدى.

شۇ تاپتا، ئوردىنىڭ ھەشەمەتلىك سارىيىدا تايانغۇلار كېڭىشى ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى. قىزىل گۆھەر كۆز قۇيۇلغان ئالتۇن تاج كىيگەن سۇلايمان ئارسلانخان كۈمۈش پايلىك تەخت ئۈستىدە كۆپچىلىككە غەمكىن نەزەر تاشلاپ ئولتۇراتتى. زەر تۆگىملىك شاھانە تون ئۈنىڭدا ھۆكۈمرانغا خاس سالاپەت ۋە سۈر پەيدا قىلغانىدى. تەخت چۆرىسىگە توققۇز تۇغ قادالغان بولۇپ، گۈرزە تۇتقان جاندارلار قېتىپ تۇرۇشاتتى.

تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى كۇرسىلاردا ئېلىكخان، ئارسلانخان، يابغۇ، كۆل تېگىن[1]لەر، باش ۋەزىر، شەيخۇلئىسلام،

① يابغۇ، كۆل تېگىن ـــ ئېلىكخاندىن كېيىنلا تۇرىدىغان ئالىي ئۇنۋانلار.

ئۇلۇغ ھاجىپ قاتارلىق دۆلەتنىڭ مەرتىۋىلىك ئەربابلىرى ئولتۇرغانىدى. سول تەرىپىدە ۋەزىر، ھاجىپ، ئىشىكئاغىسى، ئاغىچى ئۇلۇغى، دىۋانبېگى، سۇباشى ـ سانغۇنلار، مۇنەججىم، ھېكىملەر جاي ئېلىشقانىدى.

يۈسۈپ ھاجىپلار، پۈتۈكچىلەر، ئاغىچىلار، سەردار ـ بەگلەر بىلەن تەختنىڭ ئۈدۈلىدىن ئورۇن تۇتقانىدى. ئۇنىڭ بۇنداق ئالىي كېڭەشكە قاتنىشىشى تۇنجى قېتىم بولغاچقا ھاياجانلىنىپ قالغانىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان كۆپچىلىككە كۆز يۈگۈرتۈپ ئورنىدىن تۇردى:

ــ ماختىنىش ـ ماختاش ئاللاغا خاستۇر، ھەرگىزمۇ پادىشاھ، سۇلتانلارغا ئەمەس! پادىشاھ، سۇلتانلار ئوخشاشلا بەندە. ئۇلار ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئەل بىلەن كارى بولماي نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلسە، قانخورلۇق قىلسا، ئاۋامغا زۇلۇم سالسا، ئۆزىگە شۇنداق مەرتىۋە ئاتا قىلغان ئاللاغا ئاسىيلىق قىلغان بولمامدۇ؟ جانابلار، بۇنى ئويلاپ كۆرۈڭلار، ــ سۇلايمان ئارسلانخان ئولتۇردى. بۇغرا قاراخان سارىيىنى جىمجىتلىق باستى.

ــ بەرھەق، بەرھەق، ئاللاغا ئاسىيلىق قىلغان بولىدۇ، ئەبۇ شۇجائى① ئالىيلىرى، ــ دېدى قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تىزلانغان ئىنانچۇبەگ، ــ زامانلىرىدا ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاۋام راھەت ـ پاراغەتتە ياشىماقتا، ئۇلۇغ قاراخانىيلار ئېلى كۈندىن ـ كۈنگە روناق تاپماقتا. مانا شۇنداق قۇتلۇق دەمدە تۇزكورلۇق قىلىپ ئالىيلىرىغا كۆز ئالايتقانىنىڭ كۆزى قۇيۇلسۇن! تىل تەگكۈزگەنلەرنىڭ تىلى كېسىلسۇن! پېقىرنىڭ ھېلىغۇ بىر جېنى بار، مىڭ جېنى بولغان بولسا بارىنى ئالىيلىرىنى قوغداش، ئەل بەختىنى قوغداش يولىدا قۇربان

① ئەبۇ شۇجائى ــ شىجائەتلىك، قولىدىن ئىش كېلىدىغان.

قىلاتتىم. ئىلھامبەخش سۆزلىرى ئاجىز ۋۇجۇدۇمغا كۈچ ئاتا قىلدى. بۈيرۈسلا خاقانىم، ھەرقانداق خىزمەت بولسا جان تىكىپ ئادا قىلىمەن!

— يۇغرۇش باشى توغرا ئېيتتى، ئالىيلىرى، ئەمرلىرىنى جان تىكىپ ئادا قىلىمىز، — دېيىشتى كۆپچىلىك قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ.

— ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقىنى ھەقىقەت، بۇ ھەقىقەتنى تونۇپ ئەلنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداش مېنىڭ بۇرچۇم. دىلى بىلەن تىلى ئوخشىماس مۇناپىقلاردىن ھەزەر ئەيلەيمەن، — يەكتىز بولۇپ تەخت ئالدىدا يۈكۈنگەن يۈسۈپنىڭ بۇ لەۋزى ئىنانچۇنبەگنىڭ يۈرىكىگە ئاتقان خەنجەردەك تەگدى. ئۇ لاپىدە قىزىرىپ، يەنە شۇ ھامان ئەسلىگە كەلدى. يۈسۈپكە قاراپ باش لىڭشىتىپ قويدى.

ئوردا ئەمەلدارلىرى، ھاجىپلار ئىچىدە ئەڭ ياش بولغان يۈسۈپنىڭ سۆزى دۆلەت ئەربابلىرىنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان مۇھەممەد ئارسلانخان: «بۇ يىگىتنىڭ شۇنچە ياش تۇرۇپ ھاجىپ بولۇشى ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن ئىكەن ـ دە، گېپىنىڭ تېگىدە گەپ باردەك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ، يېنىدا پۇشۇلداپ مۇگدەپ ئولتۇرغان دوقاقبەگكە قاراپ قويدى. ئۇ بۇ كېڭەشكە قاتنىشىش، ئورنىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش نىيىتىدە ۋەزىر بىلەن ئولۇشكۇن كەچ بالاساغۇنغا يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن تېگىنىمۇ تۇنۇگۈن چۈش مەھەلدە يېتىپ كېلىپ، تاغىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا ئاتىسى بىلەن بىللە كۆرۈنۈش قىلغانىدى. ئۇ يۈسۈپكە قىزىقىش نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى: «ئوغلۇم مەھمۇدنىڭ ئۇ ئوردۇكەنتكە كەلگەنده يېقىنلىشىپ كېتىشى سەۋەبسىز ئەمەس ئىكەن ـ دە، قالتىس جۇرئەتلىك يىگىت ئىكەن، سۆزىنى كىمگە قاراتتىكىنە؟ ...»

— ئولتۇرۇڭلار جانابلار، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ۋە

ئەڭ ئاخىرىدا ئولتۇرغان يۇسۇپكە مەنسىپ نەزەر تاشلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ جانابلار، ئاتامنىڭ ۋاپات بولغىنىغا بەش يىلدىن ئاشتى، ئۇنىڭ ئارزۇسىغا يارىشا ئېلىمىز تىنچلىق دەۋرىگە قەدەم قويدى. ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىناق ئۆتۈۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن ناھايىتى رازىمەن. خانىدانلىقىمىزغا، ئاۋامغا مەنپەئەتلىك بولغان بۇنداق ياخشى ھالەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىشى، تېخىمۇ كامال تېپىشىمىز ئۈچۈن يىراق ـ يېقىندىكى قوشنا، دوست مەملىكەتلەر بىلەن قارىشلاشماي، بىرىش ـ كېلىشنى كۆچەيتىشىمىز مۇھىم، ئەلۋەتتە. بۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق قەبىلىلەر ئارا ئىناقلىقىمىزنى مۇستەھكەملىشىمىز زۆرۈر. ئېلىمىزنى بۆلۈشكە، پارچىلاشقا ئۇرۇنغان ھەرقانداق كىشىگە يول قويماسلىقىمىز، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. ناۋادا، سۇلتان سۇتۇق جەمەتىدىن پېقىرىدىنمۇ قابىل، ئەل سۆيەر پەزىلەتلىك يولباشچى چىقىدىكەن، تاجۇتەختىنى بىرىشكە ھەرقاچان تەييارمەن. ئەمما، ئاچ كۆز قانخورلارغا، زالىملارغا، ئادالەت، ھۆرلۈكىنى دەپسەندە قىلغۇچى ھاكاۋۇرلارغا ھەرگىزمۇ ئورۇن بوشتىپ بەرمەيمەن ! بۇنى سەمىڭلارغا سىلىپ قويۇشۇم ئەركىن پىكىر قىلىشىڭلار ۋە سەممىي بولۇشۇڭلار ئۈچۈندۇر. قېنى، يۇغرۇش باشى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن جانابلارنى خەۋەردار قىلىڭ.

ئىنانچۇبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاۋۋال سۇلايمان ئارسلانخانغا، ئاندىن ئېلىكخان، يابغۇلارغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى، باشقا ئوردا ئەمەلدارلىرىغىمۇ سەل ئېگىلىپ كۇلۇمسىرەپ قويدى. قوللىرىنى جۇلالاپ تۇرغان يىپەك تونى ئۇستىدىن قوۋۇشتۇرۇپ سۆزىنى ئۇنلۇك باشلىدى:

ــ ئاللا ھەممە يەردە ھازىر ۋە نازىردۇر، ياخشى ـ يامانىنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر. ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانىمىز سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى ئاللا نېسىپ ئەتكەن مۇبارەك تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى، مەملىكىتىمىزنىڭ تېخىمۇ رونىق

تاپقانلىقىدىن كۆزى قىزارغان ئەلەۋىلەر يەنە باش كۆتۈردى، ــ ئىنانچۇبەگنىڭ تەكشى قىرقىلغان بۇرۇت ـ ساقاللىرى يېپىپ تۇرغان كالپۇكلىرى جۇپلەشتى. ئۇ سۆزدىن توختاپ سۇلايمان ئارسلانخانغا يەنە بىر تەزىم قىلدى. ئىنانچۇبەگ ناتىق، مەمەدانلىقى بىلەن ئوردا ئەھلى ۋە جامائەتچىلىك ئىچىدە نام قازانغان ئىدى. ئۇ توغرۇلۇق لەۋزىنىڭ ئىسسىقلىقى بىلەن مۇزنى ئېرىتەلەيدۇ، سۆزىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى بىلەن تاشنى يۇمشىتالايدۇ، دېگەن نەقىلمۇ چىققانىدى. باش ۋەزىرلىككىمۇ شۇ تۇپەيلى تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ ناتىقلا بولۇپ قالماستىن، كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا تولىمۇ ماھىر ئىدى، ھەرقانداق ئادەمدە ياخشى تەسىرات قالدۇرالايتتى. ئۆزىمۇ كېلىشكەن، خۇش پىچىم بولۇپ، ھەمىشە قۇياشقا باققان ئاپتاپپەرەستەك يۇمىلاق يۈزىدىن كۈلكە كەتمەيتتى. مۇشۇ تاپتا كۆپچىلىكنى ئۆزىگە جەلپ قىلغىنىدىن روھلىنىپ، سۆزىنى ۋەزمىن داۋام قىلدى، ــ تېخىمۇ ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، ئاللا شاھىنشاھلىققا تاللىغان بۇغرا قاراخان جەمەتىدە، ئوغۇل پەرزەنت داۋاملىق تەخت ۋارىسى بولۇپ كەلگەنلىكى ھەممىمىزگە ئايان. ئەمما، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەزرەتلىرىنىڭ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ئەھمەد تۇغانخان تەختنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، دەسلەپ سۇكۇت قىلىپ قارشىلاشماسلىق پوزىتسىيەسىنى تۇتقان ھەقىقىي تەخت ۋارىسى بولمىش مەرھۇم يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ كېيىن ئۇنى ئېتىراپ قىلىپ، ئەلدە ناھەق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالغانىدى. ئاكىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختنى ئىگىلىگەن مەنسۇر ئېلىكخان يۇسۇپ قادىرخانىنى يوقىتىش كويىدا بولۇپ، ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپتى. تەختنى مەلكۇل مەشرىق ئىگىلىدى ۋە ئىنىلىرى تۇغانخان سانى بىلەن ئەلى تېگىن سانىنىڭ قوزغىلىڭىنى، ئۇدۇن قاتارلىق دىيارلاردا يۈز بەرگەن توپىلاڭنى تىنچىتىپ، مەملىكىتىمىزنى رونىق تاپتۇردى. مەرھۇم

ناسىر ئېلىكخانلىقى يېتىم ئوغۇللىرىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ تەربىيەلەپ كامال تاپتۇردى، ئۇلارنى ماۋەرائۇننەھەر دىيارىغا ئېلىكخان قىلدى، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق شەپقەت بولماس! لېكىن مۇھەممەد ئالىپ تېگىن، ئىبراھىم بۆرە تېگىن ۋە باشقا شەپقەت كۆرگەنلەر رەھمەت ئوقۇشنىڭ ئورنىغا بويۇنتاۋلىق قىلدى. بۆرە تېگىن خارەزىم پادىشاھى مەئمۇن ئالىيلىرىنىڭ قىزى مەلىكە ساراغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن، مەئمۇن شاھىنىڭ سۇباشى ئالتۇنتاشنىڭ ئونىڭغا كۈيۈغۇل بولۇش، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش نىيىتى بەربات بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نىقابلانغان نۆكەرلىرى بىلەن كېچىسى ئوردىغا باستۇرۇپ كىرىپ مەئمۇن شاھنى ئۆلتۈردى، ئۆزىنى خارەزمنىڭ شاھى دەپ ئېلان قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۆرە تېگىن بۇغرا قاراخانىمىزغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ يارەدەم سورىغاندا، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل سانغۇننى سۇباشى قىلىپ ئۈچ تۇمەن سىپاھ ئەۋەتكەندى، بۆرە تېگىن ئاكىسى ئالىپ تېگىن، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلنىڭ سىپاھلىرى بىلەن جەمئىي بەش تۇمەن لەشكەرنى باشلاپ، ئالتۇنتاش ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى، ئۇنى ئەسىر قىلىپ سەمەرقەنتته دارغا ئاستى. بۆرە تېگىن بۇغرا قاراخانىمىزدىن مىننەتدار بولۇپ، سەمەرقەنت ئاتلىرىنىڭ سەرخىلىدىن يۈزنى سوۋغا قىلىپ، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلنى ئۆزىتىپ قويدى. ئۇ قايتىپ كەلگەندە، سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى غايەت خۇرسەن بولغانىدى. بەختكە قارشى غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلغاندا، مۇھەممەد ئالىپ تېگىن يارىلىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى. پۈتۈن ماۋەرائۇننەھەر دىيارىغا ئىبراھىم بۆرە تېگىننى ئېلىكخان قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەن بۇغرا قاراخانىمىز ئۇنىڭدىن زور ئۇمىد كۈتكەنىدى. ئەمما، بۆرە تېگىن ئۆزكەنت، بۇخارا شەھەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالدى. يېقىن قوشنىمىز بولغان غەزنەۋىلەر بىلەن ھە دەپ تىركىشىپ، زېمىنىنى كېڭەيتىش كويىغا چۈشتى. ئۆتكەن يىلدىن بېرى قۇزغۇردۇغا ئەۋەتىدىغان سېلىق،

تارتۇقلارنىمۇ ئەۋەتمىدى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ نېيىتىنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ ...

— توختاڭ، يۇغرۇش باشى، — ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى سۇلايمان ئارسلانخان، — ئۇزاقى يىلى مەرھۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھاندىنبەگ مېنىڭ نامىمدىن يېزىلغان مەكتۇپنى ئېلىپ سەمەرقەنتكە بارغانلىقى كۆپچىلىككە ئايان. ئىنىم بۆرە تېگىن قىزغىن كۇتۇۋاپتۇ، كۆڭۈلدىكى سۆزلىرىنى ئېيتىپ يازغان جاۋاب مەكتۇپىدا قاراخانىيلار ئېلىنىڭ شان ـ شەرىپىنى ساقلايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاكىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئېلىكخانلىقىغا تەينىلىگەنىدىم، ئەلھال، كۆپ ۋاقىت ئۆتمىدى. كەلگەن خەۋەرگە قارىغاندا، غەزنەۋىلەر بىلەنمۇ، سەلجۇقىيلار بىلەنمۇ ياخشى ئۆتۈۋېتىپتۇ، مەن بۇنىڭدىن خۇرسەن بولدۇم، — سۇلايمان ئارسلانخان «ھە، قېنى ئەمدى سۆزلەڭ» دېگەن مەنىدە ئىنانچۇبەگكە باش لىڭشىتىپ قويدى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق ـ راست، پېقىرمۇ شۇنداق دېمەكچىدىم. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى تايانغۇلار كېڭىشىگە كەلمىگىنىگە قاراپ بويۇنتاۋلىق قىلماقچى بولۇۋاتامدىغاندۇ؟ دەپ گۇمانلىنىپ قالدىم، جانابلار، — دېدى ئىنانچۇبەگ ئېگىلىپ.

سۇلايمان ئارسلانخان ئويلىنىپ قالدى: «ئۇنىڭ دېگىنىمۇ توغرا، كەلمىگىنى بويۇنتاۋلىق قىلغىنىغۇ ...»

ئېلىكخان، ئارسلانخان، يابغۇ، كۆل تېگىنلەر، ۋەزىر، ئەمىر، ھاجىپلار پىكىر بايان قىلىپ، قاراخانىيلار ئېلىنىڭ يىلدىن ـ يىلغا قۇدرەت تېپىۋاتقانلىقىنى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىناق ـ ئىتتىپاق ياشاۋاتقانلىقىنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتۈشتى. بەزى شاھزادە، ۋەزىر، سانغۇنلارنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى كۆزگە ئىلماي، پەس كۆرۈپ چەتكە قېقىۋاتقانلىقى، ئەھۋال شۇنداق كېتىۋەرسە، ئىتتىپاقلىق بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش،

توپىلاڭدىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىشتى. بۇ گەپلەرنى ئىنانچۇبەگ قۇۋۇتلەپ، بۆرە تېگىنىنى ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇۋېتىشنى كۆچەپ تەكلىپ قىلدى. بولۇۋاتقان سۆزلەرگە دىققەت قىلىپ ئولتۇرغان يۈسۈپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەكلىپ، مەسلىھەتلەر ئوخشاشتەك قىلغان بىلەن، مۇددىئا ـ غەرەزنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ ئەپسۇسلىنىپ قالدى. ئەسلىدە ئۇ تەكلىپ، مەسلىھەت بېرىشكە يېشىنىڭ كىچىكلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، سۆزلىمەي، دەپ ئويلىغانىدى، ئەمما ئەھۋالنى كۆرۈپ، باشقىلارنىڭ نېمە دېيىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويماقچى بولدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، جانابلار، پېقىر ھەربىرلىرىنىڭ ئالدىدا سۆز يورغىلىتىپ، مەمەدانلىق قىلماقچى ئەمەسمەن، بايا ساداقىتىمنى بىلدۇرۇپ ئۆتكەنلىكىم ئۈچۈن كۇپايىلەنسەم بولاتتى. ئەمما، دېمەكچى بولغان ھەقىقەتنى چۈشەنگىنىم بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇشنى زۆرۈر، دەپ قارايمەن. ۋاھالەنكى، بەزى ئارسلانخان، ئىلىكخان، يۇغرۇش، ھاجىپ، سانغۇنلار ئارىسىدا، ئۆزىنىڭلا كۆمۈچىگە چوغ تارتىپ، مەملىكەتنى، ئاۋامنى كۆزدە تۇتمايدىغان، قازانغان غەلىبە ـ نەتىجىلەرنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ دەپ بىلىدىغان خاھىش ساقلىنىۋېتىپتۇ. شۇنداقلا باشقا قەبىلىلەردىمۇ بىر ـ بىرىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان، ئۆچەكىشىشىنىلا ئويلايدىغانلارمۇ يوق ئەمەس ئىكەن. ئىككىلا تەرەپنى چۈشىنىپ، سەۋەنلىك، خاتالىقلارنى تۈزىتىش، قارشىلاشقانىنى جازالاش، قايىل قىلىش، يېتەكلەش بىلەن ئىلىمىزنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۆچەيتىش مەشەدە ئولتۇرغان دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ بۇرچى. ئىلىكخان ئىبراھىم بۆرە تېگىنىنىڭ بويۇنتاۋلىق قىلىۋاتقىنىغا كەلسەك، ـــ يۈسۈپ كۆپچىلىككە سالماقلىق بىلەن نەزەر تاشلىدى، ـــ ئۇنى ئالدىراپ ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇش توغرا چارە بولمايدۇ. ئۇ باتۇرلۇقى،

قەيسەرلىكى، شۇنداقلا سەممىي ـ ساددىلىقى بىلەن ئەل ئىچىدە چوڭ ئابرۇي قازانغان، ئون تۆمەندىن ئارتۇق قوشۇن ئۇنىڭغا پەرمانبەردار. شۇ تاپتا ئۇ سەلجۇقىيلار خانلىقىنىڭ سۇلتانلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپتۇ. ئېلىكخانلىقتىن ئېلىۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىيارلىرىدىن ئۇنى ئايرىۋېتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. بۇرە تېگىن بىلەن جەڭ قىلىش ــ ئەلنى قانغا غەرق قىلىش دېمەكتۇرا! بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ــ يۈسۈپ سۇلايمان ئارسلانخانغا قارىدى، ــ ئۇنىڭ بىلەن چىرايلىقچە سۆزلىشىپ، بارلىق ئامال بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ــ قاراخانىيلار ئېلىگە تىنچلىق، ئاۋامغا خاتىرجەملىك ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنى ئويلىشىپ كۆرۈشلىرىنى ئۆتۈنەن، ــ يۈسۈپ ئارقىسىچە بىرقانچە قەدەم مېڭىپ جايىغا كېلىپ ئولتۇردى.

ئىنانچۇبەگ بۇرە تېگىننى ئېلىكخانلىقتىن قالدۇرۇشتا چىڭ تۇردى، ئۇنى مۇھەممەد ئارسلانخان، دوقاقبەگلەر قوللىدى. يۈسۈپنى مەھمۇد ئېلىكخان باشلىق ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن يابغۇلار، كۆل تېگىنلەر، ۋەزىر، سانغۇنلار، ئالىملار قوللىدى. بولۇپمۇ رەيھاننىدىنبەگنىڭ ئورنىغا ئۇلۇغ ھاجىپ بولغان چىگىل ئارسلانى، شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھاپىز دامۇللا، ئوردا ئەمىرى بەگتۇتۇق، سۇباشى بەگبۇقا، ئادامتوغرۇلار ئۇنى قوللاپ بۇغرا قاراخانغا مەسلىھەت بېرىشتى. ئاخىرىدا سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۇچ تۈرلۈك قارار ماقۇللاندى:

بىرىنچى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قەتئىي قوغداش، ئارىنى بۇزۇۋاتقانلارنى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئاسىيلار قاتارىدا جازالاش؛

ئىككىنچى، زالىم، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ، شەرىئەت ھۆكمى بويىچە جازاغا تارتىش؛

ئۈچىنچى، بۇرە تېگىن بىلەن يارىشىش، قارشىلاشماسلىق، قانلىق توقۇنۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش.

ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ بۇ قارارنى ئىجرا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

ئاندىن سۇلايمان ئارسلانخان يارلىق جاكارلاپ، ئىلگىرى قەشقەر دىيارىنىڭ بۇغرا خانلىقىغا تەيىنلەنگەن مەھمۇد ئارسلانخاننى پەرغانە دىيارىنىڭ ئېلىكخانلىقىغا، تالاس دىيارىنىڭ ئېلىكخانى مۇھەممەد ئارسلانخاننى تالاس ۋە ئىسپىجاپ دىيارىنىڭ ئېلىكخانلىقىغا، قەشقەر دىيارىدىكى سىپاھلارنىڭ سۇباشى ئەبۇ ھەسەن تېگىننى قەشقەر دىيارىنىڭ ئېلىكخانلىقىغا، ھۇسەيىن تېگىننى بارسغان دىيارىنىڭ ئېلىكخانلىقىغا تەيىنلىدى. ئەبۇ ھەسەن تېگىن بىلەن ھۇسەيىن تېگىنگە ئارسلانخان ئۇنۇڭانىنى بەردى. بۇ ۋاقىتقا قەدەر ئۇستىدىن كۆپ قېتىم بۇغرا قاراخانغا ئەرز ـ شىكايەتنامە كەلگەن ئۇدۇن دىيارىنىڭ ئېلىكخانى ئەلىشاھ، سۇياپ شەھىرىنىڭ ھاكىمى چاغرىبەگ ئۆتەمىش، قەشقەر بۇغراخانىنىڭ ۋەزىرى تۇرمىش ئىنال تېگىن، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشىكئاغىسى ئىنالچۇق تېگىن، ئىدىشچى باشى ئارغۇن جالالىدىن قاتارلىق بىر يۈز قىرىق كىشىنىڭ مەنسەپتىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، شەيخۇلئىسلام ۋە باش قازى ئابدۇلھاپىز دامواللىنىڭ شەرىئەت نىزامى بويىچە جازا ھۆكۈم چىقىرىشىنى بۇيرۇدى. بۇغرا قاراخان سارىيىنى يەنە بىر قېتىم ئەندىشىلىك سۈكۈت باستى.

قەشقەرگە بۇغراخان بولۇپ تەيىنلەنمەي تالاسقا ئېلىكخان بولغىنىدىن نارازى بولغان مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ قاپىقى ساڭگىلاپ، بەگ تەركىسىگىمۇ قاتناشمىدى. ياساۋۇللىرى بىلەن ئوردىدىن چىقىپ، ئۆزى بىلەن كەلگەن خوتۇنى قۇمارىبىكە تۇرۇۋاتقان بولۇنبەگ قورۇسىغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

خىيانەتچى، زالىم ئەمەلدار قاتاردا ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغانلىقىدىن سۆيۈنگەن دوقاقبەگ «ئەمدى بۇزاغۇ ئىككىمىزنىڭ كۈنىمىز تۇغلىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئېتىغا قامچا ئۇردى.

كۆكنى يۇلتۇز قاپلىغان گۈزەل ئاخشامدا، يۈسۈپ بەگ تەركىسىدىن خۇشال قايتتى. ئۇ ياش ھاجىپ بولسىمۇ، ياشانغان دۆلەت ئەربابلىرى ئېرىشەلمىگەن ھۆرمەتكە بۇگۈن سازاۋەر بولغانىدى.

شام ـ چىراغلار يورۇتۇپ تۇرغان ھويلىدا، ئۇنى ئاقبىرا بىر ياشتىن ئەمدىلا ئاشقان قىزى بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى.

2

ـــ بەگيۈسۈپ، ھاجىبۇل ھۇججاپنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئوبدان ئىشلەۋېتىپسىز، ھەممەيلەن تەرىپىڭىزنى قىلىۋاتىدۇ. يۇغرۇش باشى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سىزنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتمەكچى بولدۇق. مەرھۇم ئاتىڭىز رەيھاندىنبەگمۇ مەكتۇپىمنى ئېلىپ بېرىپ، بۇرە تېگىن بىلەن ئەھۋاللىشىپ، ئۇنى يۇمشىتىپ كەلگەنىدى. ياش بولسىڭىزمۇ ئاتىنىڭ بالىسى، ئەقىل ـ پاراسەتتە ھېچكىمدىن قېلىشمايسىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇرە تېگىن بىلەن ئوبدان تونۇش ئىكەنسىز، بېرىپ زادى ئۇنىڭ مۇددىئاسى، غەرىزى نېمە؟ بىلىپ كەلسىڭىز، ناۋادا ئۇ بويۇنتاۋلىق قىلماقچى بولسا، بۇ پەيلىدىن ياندۇرۇشقا ئورۇنۇپ بېقىڭ. ئەمدى مېڭىشقا تەييارلىق قىلسىڭىز بولىدۇ.

ـــ باش ئۇستىگە ئالىيلىرى، ـــ يۈسۈپ تەخت ئالدىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغىنىچە بۇغرا قاراخانغا تەزىم قىلدى، ـــ ئۇچ كۈن ئىچىدە يول تەييارلىقىنى تۈگىتىپ سەپەرگە ئاتلىنىمەن، ئالىيلىرى. بۇگۈن «بۇغراخان مەدرىسەسى» گە بېرىپ، بىر ئاي ئىچىدە مەن ئۆتمەكچى بولغان دەرسلەرنى باشقا مۇدەررىسلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشۇم كېرەك. يەنە تاپشۇرۇقلىرى بارمىكىن؟

ـــ بەگيۈسۈپ، سىزدىن خۇرسەنمەن. سوۋغا ـ سالاملارنى يۇغرۇش باشى تەخ قىلىپ بېرىدۇ. مېنىڭ نامىمدىن بۇرە تېگىنگە بىر پارچە مەكتۇپ يېزىشنى ئۇنتۇپ قالماڭ. يولغا

چىققان كۈنى ئۆزۈم ئۇزىتىپ قويىمەن. ماقۇل، يول تەييارلىقىغا كىرىشىڭ.

— رەھمەت، ئالىيلىرى.

يۈسۈپ ئۇدۇل «بۇغراخان مەدرىسەسى» گە كەلدى، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمغا سەمەرقەنتكە بارماقچى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆزى ئۆتمەكچى بولغان بىر ئايلىق دەرسىنى باشقا مۇدەررىسلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خوشلىشىپ ئۆيگە كەلگەندە قاراڭغۇ چۈشكەنىدى. تاماقتىن كېيىن ئانىسىنىڭ خانىسىغا كىرىپ سەپەرگە چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتىۋىدى، ئانىسى دەرھال جاۋاب بەرمەي، يۈسۈپنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ ئۇزاق ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— ئاتىلىرى ۋاپات بولۇپ غېرىبسىنىپ قالدىم، بالام. تۆت ئاچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدە، سىلى يېنىمدا بولغاچقا كۆڭلۈم توق تۇراتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرى بىلەن سەمەرقەنتكە باردىكەنلا، قوشۇلماي نېمە ئىلاجىم. بارسىلا، بالام، بارسىلا. خۇدايىم سەپەرلىرىنى بىخەتەر، ئاقيوللۇق قىلسۇن. ياخشى نىيەت، ياخشى تىلەكلىرى بىلەن سالامەت بېرىپ، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەيلا، — دېدى يۈزىگە سىرغىپ چۈشكەن ياشلىرىنى ئېرتىپ.

— غەم قىلمىسىلا ئانا. ئىنشائاللا، تېزرەك قايتىپ كېلىپ خىزمەتلىرىدە بولىمەن.

يۈسۈپ ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالغان بولسىمۇ، ئۆزاپ ماڭغۇچە ئاقبىرانى ماقۇل قىلالماي ناھايىتى جىلە بولدى. ئاقبىرا يامغۇردەك ياش تۆكۈپ:

— مېنىڭمۇ دېمىسىلە، مۇشۇ سەبىي قىزلىرىنى تاشلاپ كېتىشكە قانداقمۇ قىيالاي؟ — دەپ بۇۋىئايشەنى كۆتۈرتۈپ قويۇپ، ماقۇللۇق بەرمەي جىم تۇرۇۋالدى.

— مەن سەيلە ـ ساياھەتكە كېتىۋاتمايمەن، قەدىرلىكىم، دۆلەت ئىشى بىلەن كېتىۋاتىمەن، بىر ئايغا قالماي يېنىپ

كېلىمەن ئەمەسمۇ.

— يېنىپ كېلەلمىسىلىچۇ؟

— خۇدايىم بۇيرۇسا يېنىپ كېلىمەن.

— ماڭا كەلمەيدىغاندەكلا تۇيۇلۇۋاتىدىلا، ياق، ياق بارمايدىلا، — ئاقبىرا ئۇنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ يىغلاپ تۇرۇۋالدى. ئانىسىنىڭ ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ ياش تۆكۈۋاتقانلىقىنى كۆرگەن بۇۋىئايشەمۇ قىرقىراپ يىغلاپ كەتتى. يۈسۈپ قىزىنى سۆيۈپ ئاقبىراغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ دېدى:

— سەمەرقەنتكە بېرىشىمغا زادى قوشۇلمامسەن؟

— قوشۇلمايمەن، بارمايدىلا.

— كېتىۋەرسەمچۇ؟

— مەنمۇ ئابامنىڭ قېشىغا كېتىمەن.

يۈسۈپنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى. ياخشى كۆرۈپ ئالغان خوتۇنى بىلەن بۇنداق يامانلاشىپ قېلىشنى زادىلا خىيالىغا كەلتۈرمىگەچكە، نېمە دېيىشىنى بىلمەي پەرىشان بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنى هويلىدا ئانىسى، ئاچىلىرى، خىزمەتچىلەر كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ شايى تونىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ تۇرغان ئاقبىرانىڭ قولىنى ئاستا ئىتتىرىپ:

— مەن بارمىسام بولمايدۇ. ماقۇل، ئاتا ـ ئاناڭنىڭ قېشىغا كېتىپ تۇرغىن، كەلگىنىمدە بىر گەپ بولار، — يۈسۈپ ئارقىسىغا بۇرىلىپ ماڭماقچى بولدى.

— ئاتا ! ئاتا ! — دەپ يۇلقۇنۇپ توڭلىغان بۇۋىئايشە ئىككى قولىنى سوزۇپ يىغلىدى.

— ئاتىسى، — دېدى ئاقبىرا، — مەن كەتمەيمەن، — ئۇنىڭ قارا كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلدى، — سىلىنى خاپا قىلىپ قويدۇم. بارمىسىلا زادى بولمايدىغان زۆرۈر ئىش بولسا بېرىۋەرسىلە، مەنمۇ مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇۋېرەي، ئاپامنى يالغۇز قويۇپ كېتىشكە كۆڭلۈم قانداقمۇ ئۇنىسۇن؟

يۈسۈپ ئارقىسىغا يېنىپ بۇۋىئايشەنى يەنە قولىغا ئالدى،

كۆتۈرگىنىچە ھويلىغا چىقتى. ئانىسى، ئاچىلىرى، قېينىئاغىلىرى، غۇلام ـ دېدەكلەر شەھەر سىرتىغىچە چىقىپ ئۇزىتىپ قويماقچى بولغانىدى.

ـــ ئابا، تۇغقانلار، مەشەدىلا ئۇزىتىپ قويۇشسىلا، يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتمىز دېيىشمىسلە، مېنى يەتمىش قېتىم تەكلىكتە قويۇشىدىلا، مەشەدىلا خوشلىشايلى، ـــ يەكتىز بولغان يۈسۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى. ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇزغان يابىرا ئىشىك ئالدىغا ئۇزىتىپ چىقتى.

ـــ سىلىنى تەكلىكتە قويۇشنى خالىمايمەن، بالام، ئاقيوللۇق بولسىلا، ـــ دەپ قۇچاقلاپ پېشانىسىگە سۆيدى.

يۈسۈپ ئارقىسىغا قاراپ ـ قاراپ، يۇم ـ يۇم يىغلىغىنىچە ياغلىقىنى پۇلاڭلاتقان ئاقبىراغمۇ، ئۇ باغرىغا تېكىۋالغان ئوماق قىزىغمۇ ئىچىدە خۇش ئىيتتى.

يۈسۈپ ئوردىغا بېرىپ سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن كۆرۈشتى. بۇغرا قاراخان مەكتۇپنى ئوقۇپ چىقىپ قول قويۇپ، مۆھۈرىنى بېسىپ بەردى.

ـــ مەكتۇپ ئىچچام، مەزمۇنلۇق يېزىلىپتۇ، ئاقيوللۇق بولۇڭ بەگيۈسۈپ، خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىشىڭىزنى كۈتىمەن.

ـــ دىدار كۆرۈشكۈچە خۇشۇاق بولسىلا، ئالىيلىرى.

ـــ ھاجىپ، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئىشەنچىنى يەردە قويمىغايلا، ـــ دېدى تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قول باغلاپ تۇرغان ئىنانچۇبەگ، ـــ سىلى ناھايىتى ئەقىللىك، پاراسەت ئارقىنى بىلەن چىلبۆرىنى باغلاپ قويمىغۇچە قايتىپ كەلمىگەيلا.

ـــ بۆرىسىز يايلاقتا مال ئاۋۇمايدۇ، جانابلىرى، ـــ دېدى يۈسۈپ، ـــ مەن چىلبۆرىنى باغلاپ قويۇش ئۈچۈن ئەمەس، ئۇلۇغ بوۋىمىز ئوغۇزخانغا يول باشلىغان كۆك بۆرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى سەمىگە سېلىپ قويۇش ئۈچۈن بارماقچىمەن.

ئىنانچۇبەگنىڭ كۆلكە كەتمەيدىغان چىرايى بىر ئۆڭۈپ، شۇ ھامان ئەسلىگە كەلدى. ئۇ كۈلۈمسىرەپ:

— ئويلىغان يېرىمدىن چىقتىڭىز، مەنمۇ شۇنداق دېمەكچىدىم. خەير، ئامان بولۇڭ، — دېدى. كۆڭلىدە «سەندەك بىر كىتاب مەستانىسى تالىپقا جەڭگە خۇمار بۆرە تېگىن ھەرگىز يول قويمايدۇ» دەپ ئويلاپ، خالىمىغان ھالدا سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن ئوردائالدىغا چىقىپ ئۇزىتىپ قويدى.

بىر ئاي ئۆتتى. «نېمە خەۋەر ئېلىپ كېلەركىن» دەپ كۈتكەن سۇلايمان ئارسلانخانغا بۇ ئاي تولىمۇ ئاستا ئۆتكەندەك بىلىندى. دېرىزىدىن ئىشىككە تولا قاراپ كۆزلىرى تېشىلگەن يابىرا ئانىغا بۇ ئاي ئۇزاق تۇيۇلۇپ كەتتى. كۈندە دېگۈدەك ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يولغا تەلمۈرۈپ قارايدىغان ئاقبىراغا بولسا بىر يىلدەك بىلىنىپ تاقىتى تاق بولدى. يۈسۈپ دەل بىر ئايدا — ئۈجمە ئاخىرلىشىپ، ئۆرۈك پىشقاندا تۇيۇقسىز ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

— كۆل بويىدىكى سۇپىدا قۇرئان ئوقۇپ ئولتۇرغان يابىرا ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولغان يۈسۈپنى قۇچاقلىغان ھالدا، ئاۋۋال كۈلۈپ، كېيىن يىغلىۋەتتى.

— جېنىم بالام، كۆز قارىچۇقۇم، يۈرەكلىرىم سۇ بولۇپ كەتكەنىدى. كەلدىلە، جېنىم بالام، ئوغلۇم، مادارىم.

— بۇۋىئايىشە «ئاتا!» دەپ سىلىنى تولا توۋلاپ بەكمۇ سېغىنىدى. قارىسىلا، چوڭ بولۇپ قاپتىمۇ؟ — دېدى ئاقبىرا قېينىئانىسىنىڭ كۆزىچە ھال سوراشتىن ئىزا تارتىپ.

يۈسۈپ بۇدرۇق قوللىرىنى ئۇزارتىپ تاشلانغان ئوماق قىزىنى قولىغا ئېلىپ باغرىغا باستى. سېغىنغان نەزىرى بىلەن مۆڭلانغان كۆزلىرى لىققىدە ياشقا تولغان ئاقبىرادىن ئۇنسىز ھال سوراپ قىزىغا باقتى:

— بۇۋىئايىشە جىگەر پارەم، سېنى بەك سېغىنىدىم، چوڭ بولۇپ قاپسەن قىزىم، — دېدى قىزىنىڭ پېشانىسىگە، مەڭزىگە سۆيۈپ.

— ئەمدى ماڭا كەلگىن قىزىم، ئاتاڭ چارچاپ ـ ھېرىپ قالغاندۇ، — دەپ بۇۋىئايىشەنى ئاقبىرا قولىغا ئالدى.

— كېچە - كۈندۈز مېڭىپ، بۇگۈن ئەتىگەن چاشكا ۋاقتىدا قۇزغۇردۇغا يېتىپ كەلگەنىدۇق. بۇنداق تۇيۇقسىز كەلگىنىمدىن بۇغرا قاراخانمۇ خۇش بولدى. ئۆيگە باراي دېسەم ئۇنىماي، چۈشتە بىللە تاماق يېيىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ مانا هازىر كېلىشىم، — يۈسۈپ گەپ قىلغاچ يابىرانىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ سۈپىدا ئولتۇرغۇزدى، — مومام ئوبدان تۇرغاندۇ؟ ئاچاملارمۇ كېلىپ تۇرغاندۇ؟

— مومىلىرى ياشىنىپ قالدى، بالام، بىر كۈن ساق تۇرسا، بىر كۈن مىجەزى يوق بولۇپ قالىدۇ، كۈن ئاشۇرۇپ بېرىپ هال سوراپ تۇردۇم، ئەمدى بۇ ئۆيگە ئەكېلىپ تۇرغۇزارمىز. قىزلىرىم كېلىپ تۇردى، هەر كەلگەندە سىلىنى سورايدۇ، گەپلىرىنى قىلىشتۇق، بالام.

يۈسۈپ مۇزدەك سوغۇق ئانار شەربىتىنى ئىچىپ ئولتۇرۇپ سەمەرقەنتنىڭ گېپىنى قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلىغان ئۇرۇق - تۇغقانلار، قولۇم - قوشنىلار، تونۇش - بىلىشلەر كەچكىچە ئۇزۇلمەي كېلىپ هال سوراپ كېتىشتى ...

3

ساراي ئۆينىڭ داغدام ئېچىۋېتىلگەن دېرىزىلىرىدىن كىرگەن غۇر - غۇر شامال ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئۇزۇن ساقىلىنى يەلپۈندۈرۈپ، تەرلەپ - پىشىپ ئولتۇرغان ئاشانبۇقنىڭ يۈڭلۈق مەيدىسىگە سىلىق ئۇرۇلاتتى.

— هە، ئوكا، سۆزلىگىن، بۆرە تېگىن قانداق تۇرۇپتۇ؟ — سورىدى تۆمۈربۇقا نەسرىدىن لېگەنلەرگە كاسا قىلىپ قويۇلغان تاۋۇزنى پىچاق بىلەن يونۇپ.

— بۆرە تېگىن غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىپتىمۇ؟ ئۇنىڭ مۇددىئا - مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلگەندىلا يۈسۈپ؟ — ئادامتوغرۇلمۇ سۆز كۈتۈپ ئۇنىڭغا قارىدى.

— بۆره تېگىن بۇغرا قاراخانىمىزغا بويسۇنامدىكەن؟
— بۆره تېگىن بالاساغۇنغا باستۇرۇپ كېلەمدىكەن؟
— بۆره تېگىننىڭ مۇڭگۈزى بارمىكەن؟
— كۈندۈزى ئادەم سىياقىدا يۈرگەن بىلەن كېچىسى بۆرىگە ئايلىنىپ كېتىدىغانلىقى راستمىكەن؟

ئۇدمىش، يارۇق، ئادار، ئەربۇقىلار قويغان بۇ سوئاللاردىن ئىبراھىم بۆره تېگىن توغرىسىدا ئەپقاچتى گەپلەرنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان يۈسۈپ كۈلۈمسىرىگەن ھالدا جاۋاب بەردى:

— پېقىر بۆره تېگىن بىلەن ئالتە ـ يەتتە يىل ئىلگىرى كۆرۈشكەنىدىم، ئەلھال، بويى ئۆسۈپ كۈچىتۈڭگۈر ئەزىمەتكە ئايلىنىپتۇ. ئاكىسى ئالىپ تېگىن ئۆتكەن يىلى قازا قىلغاندىن بۇيان، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىيارىنى يالغۇز سوراۋېتىپتۇ. يېنىدا تاجىلمۇلۇك ئاتلىق دانا ۋەزىرىمۇ بار ئىكەن، مېنى ئوبدان كۈتۈۋالدى. بۆره تېگىننىڭ بۇرۇنمۇ مۇڭگۈزى يوق ئىدى، ھازىرمۇ يوق. كۆكۈچ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى تىكەنلىشىپ تۇرغاچقا سۇرلۇك، بەھەيۋەت كۆرۈنىدۇ، كېچىسى بۆرىگىمۇ ئايلىنىپ قالمايدۇ.

— بەگيۈسۈپ، كېچىلىرى بۆره تېگىنگە ھەمراھ بولۇپ باقتىڭىزمۇ؟

— نەچچە قېتىم ئۇنىڭ بىلەن زىياپەت، سۆھبەتلەردە بىللە بولدۇم، ئۇ ئۆزگەرمىدى، — يۈسۈپ كۇلۇمسىرەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئىبراھىم بۆره تېگىننىڭ «مەن مەشرىقتىكى بىردىنبىر غالىب پادىشاھ، ماڭا تەڭ كېلىدىغان خان ـ سۇلتانلار دۇنياغا تېخى تۆرەلگىنى يوق. مەن بويسۇنغۇچى ئەمەس، بويسۇندۇرغۇچى» دېگەن سۆزلىرىدىن بۇغرا قاراخان بولۇش ئارزۇسىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. پايتەخت قۇزئوردۇغا باستۇرۇپ كېلىش ئويى بولسىمۇ، بۇ تېخى

مۇددىئا، غەرەزگە ئايلانمىغاندەك قىلىدۇ. ئۇ ھازىر پۈتۈن كۈچى بىلەن غەزنەۋىلەرگە قارشى تۇرۇۋاتىپتۇ، سەلجۇقىيلار بىلەن يېقىنلىشىۋاتىپتۇ.

— توختاڭ، بالام، — تۆمۈربۇقا نەسىردىن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ سورىدى، — ئىبراھىم تېگىنىغۇ شۇنداق يېرىم ياۋايى ئادەم، سىز بولسىڭىز ناھايىتى پاراسەتلىك. ئۇنى بۇغرا قاراخانىمىز بىلەن ئەپ ئۆتۈشكە، قىلىچ كۆتۈرمەسلىككە كۆندۈرەلمىدىڭىزمۇ؟ مۇشۇ ھەقتە ئاڭلىغۇم بار.

يۈسۈپ كۈلۈمسىرەپ ئېغىز ئاچتى:

— ئىبراھىم تېگىنىنى گۆدەك چېغىدا بۆرە باققان بولسىمۇ، ئۇ ھەقىقىي ئادەم، ناھايىتى سەزگۈر، ئۆزىگە بەك ئىشىنىدۇ. بۆرە باققانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، قورقۇمسىزلىقى، بوي ئەگمەيدىغان، بوي بەرمەيدىغان ئىرادىسى، مىجەزىنىڭ چۈسلۈقى ئۇنىڭ بۆرە تېگىن دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغانلىقىنى بۇ قېتىم تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندىم، ئاللا ئۇنى شۇنداق ئۆزگىچە مىجەزلىك قىلغانىكەن. ھالبۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋرىسى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنى ئىنسانلار ئارىسىغا ئېلىپ كەلگەن مەلىكە ئادىرا ئانىنى، جۇملىدىن پېقىرنىمۇ ئۇنتۇمىغان. ئۇنى تىزگىنلەپ تۇرغان مانا مۇشۇ ئەقىدە بولسا كېرەك. بۇنى بىلىپ يېتىپ ، ئۇنىڭغا سۇلايمان ئارسلانخان بۇغرا قاراخان بولغان مەملىكەت مۇبادا پارچىلىنىپ كەتسە، مەۋجۇت بولالمايدىغانلىقىنى گەپ ئارىسىدا ئەسكەرتىپ ئۆتۈۋىدىم، ئۇ دەرھال «قاراخانىيلار مەملىكىتىنى قۇدرەت تاپتۇرۇشنى ھاياتىمنىڭ مەقسىتى قىلىپ ياشاۋاتىمەن، سۇلايمان ئارسلانخان ئاغام بۇنىڭدىن غەم يېمەسۇن. پارچىلاش ئۈچۈن ئەمەس، ئېلىمىزنىڭ زېمىنىغا زېمىن قوشۇش ئۈچۈن كۆتۈرگەن قىلىچىمنى ھەرگىز قىنىغا سالمايمەن» دېدى. مەن ئۇنىڭ مۇشۇ جاۋابىنى ئېلىپ كەلدىم. بۇغرا قاراخان ئاڭلاپ، خاتىرجەملىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.

— بۇ تېخى ھېساب ئەمەس، — ئادامتوغرۇل يۈسۈپنىڭ يېڭىدىن تارتىپ ئۇنى سۆزدىن توختاتتى، — ئۇچ يىلدىن بېرى ئاستانىگە ئەۋەتمەي كېلىۋاتقان سېلىق، تارتۇقلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ باقتىڭىزمۇ، بالام؟ مانا بۇ مۇھىم مەسىلە، — دېدى ئادامتوغرۇل، — بويۇنتاۋلىق قىلىدىغان ـ قىلمايدىغانلىقىغا ئىسپات بولىدىغان بۇ مەجبۇرىيەتنىڭ قانداق ھەل قىلىنغانلىقىنى بىلگۈسى كېلىپ.

— پېقىر سەمەرقەنتكە بېرىپ بىرنەچچە كۈنگىچە ئۇنىڭ بىلەن مەملىكەت ۋە دۇنيا ئىشلىرى توغرۇلۇق كۆپ سۆزلەشكەن بولساقمۇ، بۆرە تېگىن بۇ ھەقتە زادى ئېغىز ئاچمىدى. ئاخىرى مەن «قاراخانىيلار ئېلىگە قاراشلىق ھەرقايسى دىيارلاردىن ئاستانىگە ۋە بۇغرا قاراخانغا ئەۋەتىلىدىغان سېلىق، تارتۇقلار قاراخانىيلار ئېلىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىدىغان، كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىدىغان بايلىق ھېسابلىنىدۇ. ئالىيلىرى، نېمە ۋەجىدىنكىن، ئۇچ يىلدىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشلىرىدىكى ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىيارىدىن سېلىق، تارتۇق ئاستانىمىزگە كەلمىدى؟ بۇنىڭدىن بۇغرا قاراخان خاتىرجەمسىزلەنمەكتە» دېگەنىدىم، بۆرە تېگىن دەرھال: «مەن ئاستانىگە ئەۋەتىلىدىغان سېلىق ۋە تارتۇقنى سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ يول قۇرۇلۇشىغا، لەشكەرلىرىنىڭ تەمىناتىغا ئىشلەتتىم، نامراتلارغا بەردىم، ھاۋايى ھەۋەسكە بېرىلگىنىم يوق، بەگىيۈسۈپ. بۇغرا قاراخان ئاغام بۇنىڭدىن خاتىرجەمسىزلەنمىسۇن» دەپ بۇ ھەقتىكى گەپنى تۈگەتمەكچى بولۇۋىدى، مەن: «ئىبراھىم تېگىن ئالىيلىرى، قۇرۇق قول قايتىپ بارسام بولماس، ھېچ بولمىسا بۇ يىلقى سېلىق ۋە تارتۇقنى ئېلىپ كېتەي» دېدىم. ئۇ ياق دېيەلمىدى. مىڭ سەر ئالتۇن، ئون تۆمەن سەر كۈمۈش، بەش تۆمەن دانە تىللا بىلەن سەمەرقەنتنىڭ چاپقۇر ئاتلىرىدىن يۈزنى بېرىپ ئۆزىتىپ قويدى.

— ناھايىتى ئوبدان بوپتۇ، بالام، بۇنداق بىلەن ئېلىمىز جەڭگى - جېدەلدىن خالىي بولۇپ كەتسە ئەجەب ئەمەس.

ئادامتوغرۇلىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاشانبۇقا، تۆمۈربۇقا نەسرىدىن، ئۇدمىشلار ماقۇللاپ باش لىڭشىتىشتى.

— ئېيتقانلىرى توغرا، چاغرىبەگ ئاتا. ئەمما، بۆرە تېگىن قېشىدىمۇ، بۆغرا قاراخانىمىز يېنىدىمۇ ئىش بۇزار، دىلى بىلەن تىلى باشقا ئالا كۆڭۈل ئادەملەر يوق ئەمەس، مانا شۇلار ھەر زامان ئەلگە ئاپەت تېرىيدۇ، بۇنىڭدىن ھوشيار بولمىساق بارمىقىمىزنى چىشلەپ قالىمىز، ھەممىدىن بۇرۇن بۆغرا قاراخان بارمىقىنى چىشلەپ قالىدۇ.

يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزى ھەممەيلەننى ئويغا سېلىپ قويدى. ئۇلار ئاۋۇال ھاردۇق ئېشى بولغان ئۇگرىنى ئىچىشىپ، ئاندىن قىرغاۋۇل گۆشى بىسىلغان پولۇنى يەپ قايىتماقچى بولۇشتى. يۈسۈپ ئەرلەرگە سەمەرقەنت بەقەسەمىدىن تونلۇق، ئاياللارغا بۇخارا ئەتلىسىدىن كۆڭلەكلىك قويۇپ ئۈزىتىپ قويدى، ئۇ خاس ھۇجرىسىغا كىرگەندە، ئاقبىرا بۇۋىنايشەنى يېشىندۇرۇۋاتاتتى.

— ئاتا ! ئاتا ! سەبىي قىز قوللىرىنى ئۈزارتىپ، پىلتىڭلاپ مېڭىپ يۈسۈپنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— بالام، يۈرەك پارەم، — يۈسۈپ قىزىنى كۆتۈرۈۋالدى.

— ئولتۇرسىلا، بېگىم، — دېدى ئاقبىرا ئېرىنىڭ تونىنى سالدۇرۇپ.

يۈسۈپ بۇۋىنايشەنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئۈچ قات يېكەندازغا ئولتۇردى. تەكچىدىكى ئۈچ كۆزلۈك شامدانىدا شام يېنىپ تۇراتتى. ئۇ تامغا ئېسىپ قويۇلغان مىسىرنىڭ يولۇق شايىسىدىن تىكىلگەن تون ۋە ئاق سەللىگە قاراپ ئاتىسىنى ئەسلەپ قالدى.

رەيھانىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۈسۈپ باغدىكى ئۆيىدىن تاشقىرىقى ھويلىدىكى ئاتىسىنىڭ بۇ ھۇجرىسىغا كۆچۈپ چىققانىدى. يابىرا بولسا ئىچكىرى ھويلىدىكى زەمۇران ئانىنىڭ

ئۆيگە كۆچۈۋالغانىدى. ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىغا، بالىلار بولسا ئۆز پەرزەنتلىرىغا ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ دۇنيانى ئاۋات قىلىدۇ، يېڭىلايدۇ، مانا بۇ تەقدىر.

ـــ قىزلىرىنى سېغىنماپلا ـ ھە؟ سىلىنى ساقلاپ ئولتۇرغىلى نەۋاق، سېغىنغان بولسىلىرى گەپلىشىپ ئولتۇرۇۋەرمەي، ئۆيلىرىگە بۇرۇنراق كىرگەن بولاتتىلە، ـــ دېدى ئاقبىرا ئۇنىڭغا بىر پىيالە ناۋات سالغان چاينى سۇنۇپ.

ـــ سېغىنمىغانىدەك تۇرامدىمەن، بىكەم، ـــ يۇسۇپ چاينى ئېلىپ ئوتلىدى. ئۇ خوتۇنىنى سۆيۈندۈرۈپ ئەركىلىتىپ «بىكەم» دەپ ئەزىزلىسە، ئاقبىرامۇ ئۇنى قەدىرلەپ، ھۆرمەتلەپ «بېگىم» دەپ ئەتىۋارلايتتى. مۇشۇ تاپتا يۇسۇپ خوتۇنىنىڭ نازۇك تۇيغۇ ـ ھېسسىياتىنى چۈشىنىپ، مۇگدەپ قالغان قىزىنى يەنە بىر قېتىم سۆيۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ يولدىمۇ، سەمەرقەنتتىمۇ قىزىمنى زادى ئۇنتۇمىدىم، كۆرگۈم كېلىپ شۇنچە بىتاقەت بولدۇمكى، قانىتىم بولسا نەچچە قېتىم ئۇچۇپ كېلىپ كۆرۈپ كەتكەن بولاتتىم، بىكەم. كەلگەن چېغىمدا مۇنداق خۇيلىنىۋالسىڭىز، قانداق چىدايمەن؟ مېھمانلارنى ئۇزاتماي تۇرۇپ...

ـــ سەمەرقەنت توغرۇلۇق بىزگىمۇ سۆزلەپ بەرمىدىلا ئەمىسە، ـــ دېدى ئاقبىرا ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ـــ بىزنىڭمۇ ئاڭلىغۇمىز بار، بېگىم.

ـــ ئاتا ! ئاتا ! ـــ كۆزىنى ئاچقان قىز بۇدرۇق قولى بىلەن ئۇنىڭ يۈزىنى سىلىدى.

ـــ ئاۋۋال سوۋغىلارنى بېرەي، ئاندىن سۆزلەپ بېرەي.

ـــ بايا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى بەرگەندىلىغۇ، يەنە نېمە سوۋغا بۇ، بېگىم؟

ـــ قارا ئۇنىڭغا، ـــ يۇسۇپ قويۇن يانچۇقىدىن ئالغان ئالتۇن سائەتنى ئۇنىڭغا بەردى، ـــ بۇنى سەمەرقەنت بازىرىدىن سېتىۋالغانىدىم.

ئاقبىرا سوۋغاتنى ئېلىپ قاراپ، سۆيۈنگىنىدىن ئېرىنىڭ مۇرىسىگە بىر قولىنى قويدى.

— رەھمەت بېگىم، — ئۇنىڭ خۇمارلاشقان كۆزلىرى تۇيۇ ئاخشىمىدىكىدەك چاقناپ كەتتى. بۇۋىئايشە قوللىرىنى سائەتكە ئۇزارتتى.

— قىزىم، ساڭىمۇ بار، — يۈسۈپ گۈل چېكىلگەن سېپىغا كىچىك كولدۇرمىلار بېكىتىلگەن ئويۇنچۇقنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزۇپ قويدى. خۇش بولۇپ كەتكەن بۇۋىئايشە كولدۇرمىنى جىرىڭلىتىپ ئوينىغىلى تۇردى.

— قىزلىرى ئەمدى كېچىچە ئۇخلىمايدىغان بولدى، — دېدى ئاقبىرا، — تۇنەپ چىقىدىغان بولدۇق. بۇرە تېگىنىڭ ئاتىسى شاھزادە، ئانىسى بۇرە ئىكەن دەپ ئاڭلىۋىدىم، راستمىكەن، بېگىم؟

يۈسۈپ كۈلۈپ كېتىپ، كىچىك چېغىدا مەلىكە ئادىرادىن ئاڭلىغانلىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.

— ھازىر بۇرە تېگىنىڭ بالىلىرى بارمىكەن، كۆردىلىمۇ؟

— خارەزىم پادىشاھىنىڭ شىكارغا چىققان ئون تۆت ياشلىق قىزىنى ئېلىپ قېچىپ شۇنىڭغا ئۆيلەنگەنكەن، ئۇنىڭدىن باشقا، توقال، چۆرىلىرىمۇ بار ئوخشايدۇ، بىكەم.

— بۇرە مىجەز بولغاندىكىن ئۆيلەنمىگەن بولسا كېرەك دەپ ئويلىۋىدىم، ئۇنداق ئەمەس ئىكەن ـ دە.

— گەرچە بۇرە يىرتقۇچ گۆشخور ھايۋان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس قەھر ـ غەزەپ بىلەن بىللە، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇھەببەتمۇ بار. ئەركەك بۇرە چىشىسىغا ھەرگىز زۇلۇم قىلمايدۇ. ئىبراھىم تېگىنىنى ۋەھشىي ئادەملەرنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن قوتۇلدۇرۇپ قالغان بۇرە ئىكەنلىكىنى بىلدىلە. بۇ بۆگۈ بىلگەلەرنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈپ، يېڭى تونۇش ھاسىل قىلىشىغا سەۋەب بولىدىغان سىرلىق ۋەقە، — يۈسۈپ سۆزىنى توختىتىپ ئويلىنىپ قالدى، بىر ئىش ئېسىگە

كەلگەندەك قىلىپ سۆزىنى يەنە داۋام قىلدى، — مەن بۇ قېتىم سەمەرقەنتكە بېرىپ بۆرە تېگىننى چۈشىنىپلا قالماي، ئىنسانلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكىنىڭ چىلبۆرىدىنمۇ يامان ئىكەنلىكىنى، چىرايى، مىجەزى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغاندەك، نىيەت، تىلىكىنىڭمۇ ئوخشىمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم، بىكەم. ئاتامنىڭ ۋاپاتىنى پۈرسەت دەپ بىلگەن بەزى يېقىن كىشىلىرىمىز نۇرغۇن مال ـ مۈلكىمىزنى يوتۇۋېلىشقا باشلاپتۇ.

— كىم ئىكەن ئۇ؟ — ئاقبىرا ئەجەبلىنىپ سورىدى.

— بىكەم، قىزىمىز ئۇخلاپ قاپتۇ. كۆڭۈلسىز گەپلەرنى قىلىپ، بۇ گۈزەل كېچىنى ئىسراپ قىلغۇم يوق. ئەمدى ياتساق بولارمىكىن.

ئاقبىرا قىزىنى ماموق كۆرپىگە ياتقۇزۇپ، ئۈستىنى يېپىپ قويدى. شامنى ئۆچۈردى.

— يۈرسىلە بېگىم، ھۈجرىمىزغا چىقايلى، — سەل ئېگىلىپ خوتۇنىنىڭ سۈنۈلغان قولىنى تۇتقان يۈسۈپ ئىچكىرى ئۆيگە كىردى. كىيىملىرىنى سېلىپ ئەنبەرنىڭ پۈرىقى كېلىپ تۇرغان يوتقانغا كىردى. ئاقبىرا باغرىداقنى كۆكسىدىن ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭ يېنىدا باش قويدى ...

يىگىرمە بەشىنچى باب

نادامەتلىك پۇشايمان

1

بۇ دۇنيادا گۈل ـ گىياھتىن تارتىپ قۇرت ـ قوڭغۇزغىچە ھەممە جانلىق تىنچ مۇھىتقا، يورۇقلۇققا موھتاج، ئىنسانلار تېخىمۇ شۇنداق. تىنچ تۇرمۇشتا خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈۋاتقانلارمۇ، جەڭ ـ ئۇرۇشنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقانلارمۇ خۇدادىن ئوخشاشلا تىنچلىق ـ ئامانلىق تىلىشىدۇ. تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى ئۇمىد قىلمايدىغان كىشى دۇنيادا يوق. ھەتتا ئوغرى ـ قاراقچىلارمۇ، زالىم ـ زوراۋانلارمۇ تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى بۇزۇپ تۇرۇپ ئۇنى تىلىشىدۇ. بۇ جاھاننىڭ ئاجايىپلىقى، ھاياتنىڭ غەلىتە يېرى، تەقدىرنىڭ سىرلىقلىقى مۇشۇ بولسا كېرەك.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ تىنچ ھايات كەچۈرۈشىنى، ئۆزىنىڭمۇ تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرۇشىنى ئاللادىن تىلەپ، بۇ تىلىكىگە يەتكەندەك قىلاتتى. ئۇ يۈسۈپ سەمەرقەنتكە بېرىپ كەلگەندىن بۇيان، مەملىكەتنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىدىن خاتىرجەملىنىپ قالغانىدى. ئۇ ھەرقايسى ئېلىكخانلىق، بەگلىكلەرنىڭ شەھەر ـ بازارلىرىدا، يېزا ـ قىشلاقلىرىدا مەدرىسە، مەكتەپ بىنا قىلىش ئۈچۈن ئارقا ـ ئارقىدىن يارلىق چۈشۈردى. قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەنت، بۇخارا، شاش، ئۇدۇن، كىنگىت شەھەرلىرىدە مەدرىسە، مەكتەپ قۇرۇلۇشلىرى باشلىنىپ كەتتى. يۈسۈپ ئۆزى

پۇل ـ مال سەرپ قىلىپ «رەيھانىيە مەدرىسەسى»نى ياستىشقا كىرىشتى. ئىش باشلانغان كۈنى كالا، قوي سويۇپ، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن چىغايلارغا نەزىر بەردى. سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى كېلىپ ئۇل قويۇپ بەردى. ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇمۇ مەدرىسە تېمىغا بىرىنچى خىشنى قويۇپ بەردى. يۈسۈپ مەدرىسە دەرۋازىسى ئورنىتىلىدىغان ئالدىنقى تامنىڭ بىرىنچى قاتارىنى ئۆزى ئەتتى. بۇ ئىمارەتنىڭ قۇرۇلۇشى بىر يىلدا تاماملاندى. يۈسۈپ بۇ مەدرىسەنىڭ باش مۇدەررىسلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بۇغرا قاراخان «رەيھانىيە مەدرىسەسى» ئىشىكىنىڭ ئاچقۇچىنى ئاۋام ئالدىدا ئۇنىڭغا تاپشۇردى، يەنە ئۇنى ھاجىپلىققىتىن قالدۇرۇپ، «توغرائى دىۋانى»نىڭ ئەمرلىكىگە تەينىلەپ، دۆلەت تامغىسىنىمۇ ئۇنىڭغا تاپشۇردى. بۇنىڭ بىلەن يۈسۈپنىڭ قىلىدىغان خىزمىتى كۆپەيىپ، ئېغىر مەسئۇلىيەت زىممىسىگە يۈكلەندى. شۇنداقتىمۇ «رەيھانىيە مەدرىسەسى» گە ھەپتىدە ئىككى قېتىم كېلىپ دەرس ئۆتۈشنى داۋاملاشتۇردى. ئاتىسى قالدۇرۇپ كەتكەن تىجارەت ئىشىنىمۇ تاشلاپ قويمىدى. ئىككى ھەپتە ياكى ئايدا بىر قېتىم بويانقار، ئادارلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، سودا ـ سېتىق ئەھۋالىنى سوراپ بىلىپ تۇردى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ ھەممىسىنى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلىپ، سودا دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ھېسابات ئىشلىرىدا چوڭ چاتاق بارلىقىنى ئاللىقاچان بىلگەن بولسىمۇ، بۇ توغرۇلۇق ئۇن چىقماي كېلىۋاتاتتى. ئالدىنقى يىلى سەمەرقەنتكە بارغاندا، ئۇ يەردىكى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىنىڭ ئەھۋال مەلۇم قىلىشىدىن، بۇ يەرگە پات ـ پات كېلىپ تۇرىدىغان بويانقارنىڭ يەنە بىر تىلا سارىيىنى ئاچقانلىقىنى، شەھەر ئىچىدىن باغلىق قورۇ ئېلىپ، بىر باينىڭ قىزىغا ئۆيلىنىۋالغىنىنى ئۇققان ئىدى.

«قانداق قىلىش كېرەك؟ مەيلىگە قويۇۋېتىش كېرەكمۇ؟ شۇنداق كېتىۋەرسە بويانقار قانداق ئاقىۋەتكە قالار؟ ئايسىلىگ

ئاڭلىسا نېمىدەپ قالار ـ ھە؟ ئۇنى بۇنداق نەپسانىيەتچىلىك يولىدىن توسۇپ قېلىش زۆرۈر» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ، ئوردىدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، ئېتىنى «بوستانكۆل» مەھەللىسىگە بۇرىدى.

ئاشانبۇقا ئون بەش يىل بۇرۇن مەھەللىدىن باغلىق يەر ئېلىپ قورۇ ـ جاي سالغانىدى. قۇللىرى، دېدەك ـ خىزمەتكارلىرى يىلسېرى كۆپىيىپ، ئۆي، ھويلىلىرىمۇ كېڭىيىپ كەتكەنىدى. مەرھۇم رەيھاندىنبەگنىڭ ياردىمى بىلەن بىر دېۋەك قۇلدىن مال ـ مۈلۈكلۈك بايغا ئايلانغىنىنى ئېسىدە چىڭ ساقلىغان بۇ بۇۋاي ئەمدىلىكتە قۇللارنى ئازاد قىلىپ، ھۆر دېدەك ـ خىزمەتكارلار بىلەن قالغانىدى.

يۈسۈپ ئىككى قاناتلىق چوڭ ئىشىكنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، مۇھاپىزەتچى نۆكەر ئادايىنى قايتۇرۇۋېتىپ تۆچ ھالقىغا قول ئۇزارتتى. بىرقانچە قېتىم شاراقشىتۇندى، ئىشىك ئېچىلدى.

ـــ كەلسىلە، ئەمىر، كەلسىلە، ـــ دېدى خىزمەتكار تەزىم قىلىپ، ـــ ئاشان بېگىمگە خەۋەر قىلاي، جانابلىرى ئۆيگە كىرىپ تۇرسىلا.

يۈسۈپ كەڭ ـ ئازادە ھويلىغا كىردى. «بىزنىڭ قورۇغا ئوخشىتىپ ياساپتۇ، ئەقىللىك، ئىشچان بۇۋاي ـ دە، بۇ. ئوغلىنىڭ ئىشلىرىنى بىلسە نېمە دەر ...» ئۇ خىيال بىلەن رەتلىك تىكىلگەن دەل ـ دەرەخ، گۈللەرنىڭ ئەمدىلەتىن كۆكىرىشكە باشلىغىنىغا زەن قويۇپ ئاستا ماڭدى. بىر توپ بالىلار ھويلىدىكى ئۇجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە «قارا ـ قارا قۇشلارىم» ئويۇنىنى ئويناۋاتاتتى. خىزمەتكار چىرايلىق ياسالغان ۋادەك ئايرىپ تۇرغان باغقا كىرىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي كەتمەن كۆتۈرگەن ئاشانبۇقا باغدىن چىقتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئاشان بوۋا.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئەمىر بالام، مۇبارەك قەدەملىرى غېرىب خانىمىزغا قۇت كەلتۈرگەي، ـــ ئاشانبۇقا كەتمەننى

خىزمەتكارغا بېرىپ كۆرۈشتى، ــ كەلسىلە، كەلسىلە بالام، مومىلىرى گەپلىرىنى تولا قىلىدۇ.

ئاشانبۇقا يۈسۈپىنى ئايۇانغا باشلاپ تۆرده ئولتۇرغۇزدى. ئۆيدىن سوغاقلاپ چىققان بۇدراچ موماي يۈسۈپىنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ كۆز يېشى قىلدى.

ــ قېرىپ قالدىم بالام، پات ـ پات بارالمىغاچقا، كۆرگۈم كېلىپ سېغىنىپ كېتىمەن.

ــ ئوبدان تۇرۇپتىلا موما، ئاتام ۋاپات بولۇپ ھەممە ئىش ماڭا قالغاچقا بىكار بولالماي يوقلاپ كېلەلمىدىم.

قامىتى تولغان بىر جۈۋان چىقىپ داستىخان سالدى. يەنە بىر غۇنچە بوي چوكان مەزە ـ گېزەك قويۇپ چاي سۇندى.

ــ بەگيۇسۇپ گەرچە ئەمىر بولسىمۇ ئۆز بالامدەك، يۇزۇڭلارنى يېپىشۇالماي ئولتۇرۇڭلار خانلىرىم، ــ دېدى ئاشانبۇقا روماللىرى بىلەن چېھرىنى يوشۇرۇۋالغان جۈۋان بىلەن چوكانغا. ئۇلار تارتىنغان ھالدا يۇزلىرىنى ئېچىۋېتىپ ئولتۇرۇشتى. بۇدراچ موماي يۈسۈپىنىڭ ئۇلارغا ئەجەبسىنىپ قارىغىنىنى سېزىپ دېدى:

ــ سىلىدىن يوشۇرمايلى، بالام، بۇ ئىككىيلەن مېنىڭ كۈنداشلىرىم. قېرىغان چېغىمدا ئاشان بۇۋىلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئادا قىلالمىدىم. بۇ باغقا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپ ئۆز رازىلىقىم بىلەن بۇ زىۋەرخاننى ئېلىپ بەردىم، ــ بۇدراچ موماي يەرگە قاراپ ئولتۇرغان قوي كۆزلۈك تەمبەل جۈۋاننى كۆرسەتتى، ــ كېيىن، بازاردىن سېتىۋالدىم دەپ بۇ ئاينىساخاننى ئېلىپ كىرىپتىكەن، ئۇنىمۇ ئۆزىگە نىكاھلاندۇرۇپ قويدۇم. ئۆي ئىشلىرىنى بۇلار قىلىپ، مەن ئارام ئېلىپ قالدىم. ھازىر زىۋەرخاندىن يەتتە، ئاينىساخاندىن بەش بالىلىق بولدى، ئۆزىمۇ شۇنداق تىمەن تۇردى.

يۈسۈپ مومانىڭ سۆزلىرىدە ھېچقانداق كۆڭۈل ئاغرىقى يوقلۇقىدىن ھەيران بولدى: «مۇنداقمۇ ئائىلە بولىدىكەن ـ ھەا!

ئاللا بەندىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى نېمانچە ئاجايىپ، خىلمۇخىل ئورۇنلاشتۇرغان ـ ھە ! ...»

ئاشانبۇقا ئىككى خوتۇنىغا كۆز ئىشارىتى قىلىۋىدى، ئورنىدىن تۇرۇپ ئاشخانىغا چىقىپ كېتىشتى. يۈسۈپ سەمەرقەنتتە ئاڭلىغانلىرىنى دەپ بېرىپ دېدى:

ـــ ئاشان بوۋا، بۇدراچ مومـا، مەن بويانقارنىڭ خوتۇن ئالغىنىغا ھەرگىز نارازى ئەمەسمەن، شەرئىتتىمىزدە شارائىتى يار بەرسە تۆت خوتۇنلۇق بولۇشقا ئىجازەت قىلىنغان. ئەممـا، سودا ئەھۋالىنى يالغان مەلۇم قىلىپ، مىڭ سەر ئالتۇن، بىر تۇمەن تىللا قىممىتىدىكى مال ـ مۈلۈك، جاۋاھىراتنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپلا قالماي، دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج ـ سېلىقنىمۇ نەچچە يىلدىن بېرى كەم تاپشۇرۇپتۇ. دەسمايىسى ئاز سودىگەرلەرگە يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرز بېرىپ، جازانىخورلۇق قىلىۋاتىپتۇ. ھەممىدىن يامان بولغىنى زاكات بەرمەي، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىپتۇ. يالغۇز ئوغۇل بولغان بويانقارنىڭ بۇ قىلمىشىدىن ھەربىر ئاڭلارنى ۋاقىپلاندۇرۇشنى ۋىجدانىي بۇرچۇم دەپ تونۇغان بولسامۇ، بۇ يەرگە ناھايىتى خىجىلچىلىقتا كەلدىم ...

ئاشانبۇقا سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى:

ـــ مۇنداق دېسىلە غوجام بالام، سىلىدىن باشقا ئادەمدىن ئاڭلىغان بولسام زادىلا ئىشەنمەيتتىم، ـــ ئۇ لاغ ـ لاغ تىتىرەپ چىرايى بوزىرىپ كەتتى، ـــ خوتۇن ئالغىنىنمۇ بىزگە دېمەپتۇ دېسىلە، ئۇ ئالا كۆڭۈل. ئۇ دۆيۈز تۈزكورلۇق قىپتۇ، ئەسلىنى ئۇنتۇغان بەتبەختا! بېشىنى چۈجىنىڭ بېشىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈۋەتمەيدىغان بولسام ! ... كازززاپ، ھارامزادە! شۇڭا بۇ ئۆيگىمۇ ئاز كېلىدىغان بولۇپ قاپتىكەن ـ دە، ئېلىپ كەلگەن تىللا، ماللىرىغا ئالدىنىپ، بالام روناق تېپىۋېتىپتۇ دەپ خۇش بولۇپ يۈرۈپتىمەن تېخى. ھۇ ئىماندىن چىققان ئەبلەخ ! ئىلگىرى بىر بالام بار ئىدى، ھازىر ئون ئىككى ئوغۇل ـ قىزىم بار،

كەچتىم ئۇنداق بالايى بەتتەردىن ! ئۇنى نېمە قىلسىلا مەيلى بەگ بالام، ئۇ شۇم پېشانىنى كۆزدىن يوقاتسىلا.

ـــ ۋاي خۇدايىم، ۋاي خۇدايىم ! ... ـــ دەپ پىچىرلىدى بۇدراچ موماي ۋە قىڭغىيىپ يىقىلدى، ئۇ هوشىدىن كەتكەندى، يۈسۈپ ئۇنى يۆلىدى. شىرەدەك هۆركىرەپ ساقاللىرىنى يۇلۇۋاتقان ئاشانبۇقا بۇدراچ موماينىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى.

«ئاپلا، دېمەي تۇرسام بوپتىكەن، بۇلارنى هەسرەت ـ نادامەتكە غەرق قىلۇەتتىمغۇ. ئېيتماي، شەرئىەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرغان بولسام تېخىمۇ ئازابلىنىپ تۇگىشىپ كېتەر ئىكەن ...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ:

ـــ ئاشان بوۋا، ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا. بۇ چىگىچ مەسىلىنى بالىدىن ۋاز كېچىش بىلەن هەل قىلغىلى بولمايدۇ. سىلى بويانقارنى چاقىرىپ كېلىپ، غەزەپلەنمەي، ئاچچىقلانماي، ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزلىشىپ باقسىلا. سەممىي بولسا، قىلمىشىنى تونۇسا ئاللا گۇناهىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى توغرا يولغا باشلايدۇ. مەن بويانقارنىڭ ياخشى ئادەم بولۇشىغا ئىشىنىمەن.

چىرايى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن ئاشانبۇقا كۆزىنى ئاستا ئاچقان بۇدراچ مومايغا قاراپ هۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى. قەدىناسىنىڭ چېكىسىنى سىلاپ، پۈت ـ قوللىرىنى هەركەتلەندۈردى. موماي يۇم ـ يۇم يىغلاپ:

ـــ ئەمدى ئايسىلىگ خان قىزىمغا نېمە دەرمەن. ئۇ شۇمنى مۇنداق ۋاپاسىزلىق قىلار، دەپ كىممۇ ئويلىغان ئاتىسى، ئاھ، خۇدايىم ... ـــ دېدى لەۋلىرىنى چىشلەپ.

ـــ موما، يىغلىمىسىلا، بۇ هېچقانچە ئىش ئەمەس، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق جىنايەتلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بىز ياخشى نىيەت، ياخشى تىلىكىمىز بىلەن بويانقارنىڭ يامان يولدىن قايتىشىغا ياردەم بېرەيلى، ـــ دېدى يۈسۈپ.

ـــ مەن ئۇ بەتبەختنى چاقىرتىپ، دەرقەمتە سۆزلىشىپ

باقسام بولغۇدەك، ـــ دېدى ئاشانبۇقا بوغۇلۇپ.

ـــ بوۋا، شۇنداق بولسۇن، سىلى سۆزلىشىپ باقسىلا، ئاندىن مەن كۆرۈشەي، ـــ دېدى يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ لېكىن ھەرگىز ئاچچىقلانمىسىلا.

يۈسۈپ تەييار بولۇپ قالغان غىزاغىمۇ ئولتۇرماي قايتىپ كەتتى.

ئاشانبۇقا ئىككى دېدىكىنى بويانقارنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

ـــ ئەمدى بالام قانداق تەقدىرگە دۇچ كېلەر ئاتىسى؟ ئوغۇللىرىنى قۇتقۇزۇپ قالسىلا، مېنىڭ دۇنيادا شۇ بالامدىن باشقا خۇشاللىقىم يوق، ـــ بۇدراچ مومای يىغلاپ ئېرىگە يالۋۇردى.

يۈسۈپتىن ئاڭلىغانلىرىنى ئويلىغانسېرى ئاشانبۇقىنىڭ چاچ ـ ساقاللىرى تىكەنلىشىپ تۇرالماي قېلىۋاتاتتى.

ـــ ئاتىسى، بەگيۈسۈپ بالامنىڭ گېپىنى يادىلىرىدا تۇتسىلا، بالىغا قاتتىق تەگسىلە جەھلىنى قاتۇرۇپ قويىدىلا.

ـــ بولدى، جاۋۇلدىما! ئۇرماي ـ تىللىماي ئارزۇلاپ چوڭ قىلغان بالاڭنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، يەنە شۇنداق دەمسەن قېرى جادۇ؟ ـــ ئاشانبۇقا مومايىنى قاتتىق سىلكىۋەتتى. بۇ چاغقىچە ئۇ قەدىناسىغا قاتتىق گەپ قىلىش تۇگۈل «سەن» لەپ باقمىغانىدى.

ئىشكتىن كىرگەن بويانقار سالام قىلىپ قول بەردى.

ـــ پاسكىنا قولۇڭنى يىغىشتۇر بەتبەخت! ـــ دېدى ئاشانبۇقا غەزەپلىك، ئەمما بوش ئاۋاز بىلەن.

ئېسىل شايى تونىنى سېلىشقا تەمشەلگەن بويانقار مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى.

ـــ ئاتا، نېمە بولدىلا؟ بۇنچىۋالا ئاچچىقلاپ كېتىشلىرىگە نېمە سەۋەب بولدى؟ ـــ ئۇ نېمە قىلىشىنى بىلمەي يىغلاپ تۇرغان ئانىسىغا قارىدى، ـــ ئابا، دېسىلە، مەن ئاتامغا نېمە يامانلىق

قىپتىمەن؟
— نېمە قىپتىمەن دەيسەنغۇ بەدرەك؟! بالام بەگيۇسۇپ ھەممە قىلمىشىڭنى بىلىپ بوپتۇ.
— ئاتا، بەگيۇسۇپ كەلگەنمىدى؟
— كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا يەرگە كىرىپ كەتكۇدەك بولدۇم، ئەمدى بىلگەنسەن؟ ! — ئاشانبۇقا كەينىگە داجىغان بايۇەچچە ئوغلىنىڭ ئالدىغا دېۋەيلەپ كەلدى، — ئېيت بىغەرەز، سە بۇرۇن قۇلمىدىڭ، ھۆر؟
— قۇل ئىدىم.
— سېنى قۇللۇقتىن ئازاد قىلغان كىم؟
— مەرھۇم ئاتىمىز رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى.
— ئوقۇتۇپ، تەربىيەلەپ، كۆيۇئوغۇل قىلىپ تىجارەتكە سالغان، يۇز تاپتۇرغان كىم؟
— مەرھۇم ئاتىمىز ...
— ساڭا ئىشىنىپ شۇنچە نۇرغۇن دەسمايە، مال ـ مۇلۇك بىلەن، جاۋاھىرات، تىللا سارايلىرىغا غوجايىن قىلغان كىم؟
— مەرھۇم ئاتىمىز ...
— بىلىدىكەنسەن ـ ھەا! ئۇنتۇپ قالماپسەن دۆيۇز، — ئاشانبۇقا بارمىقىنى بىگىز قىلىپ، بويانقارنىڭ تەر تەپچىگەن پېشانىسىگە نوقۇدى، — سەن ئاشۇ غەمخان ئاتىمىزغا سادىق بولدۇڭمۇ؟
— مەن ... مەن ...
— تىلىڭنى چاينىما كاززاپ ! سېنىڭ ھەممە ھارامزادىلىكلىرىڭنى بىلىپ بولدۇم. ئەمدى ئاناڭ ئىككىمىزگە يوشۇرماي دەپ بەر، بولمىسا ئادەم تونۇمايدىغان كۆزلىرىڭنى ئويۇۋالىمەن.
— سادىق بولالمىدىم ...
— قاچاندىن بېرى خىيانەت، ئوغرىلىق قىلىشقا كىرىشتىڭ، دۆيۇز؟

— ئاتىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن.
— بەگيۇسۇپ بالامنى ياش، گومۇش كۆرۈپسەن ـ دە، قاپاق باش.
— ياق، ئۇ ناھايىتى زېرەك، چېچەن.
— بۇ دېگىنىڭ راستمۇ، كاززاپ؟
— راست.
— قەسەم ئىچ!
بويانقارنىڭ ۋۇجۇدى تىترەپ كەتتى:
— ئاللا ئۆمرۈمنى كوتا قىلسۇن.
— ئېيت، سەن خىيانەت قىلغان ئالتۇن ـ تىللا زادى قانچىلىك؟
قوللىرى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرنى سۈرتكەن بويانقار ئويلىنىۋېلىپ دېدى.
— مىڭ سەر ئالتۇن، تۆمەن تىللادىن ئاشىدۇ.
— ئەگەر يالغان سۆزلىگەن بولساڭ، ئىچكەن قەسىمىڭ بويىچە ئاللا سېنى جازالايدۇ.
— راستىمنى دەۋاتىمەن، ئاتا.
— سەن قانچە قورۇ ـ جاي قىلدىڭ؟
— تۆت.
— ھەممىسى بالاساغۇندىمۇ؟
— ئىككىسى سەمەرقەنتتە، ئىككىسى بالاساغۇندا.
— ئۇ قورۇلاردا كىم تۇرىدۇ؟
— خوتۇنلىرىم تۇرىدۇ.
— نېمىشقا بۇنى ماڭا دېمىدىڭ؟
— ئۇيلىپ ...
— سەن ئۇيات ـ نومۇسنى بىلەمسەن، كاززاپ؟ قىلچىلىك ئۇيات ـ نومۇس سەندە بولسا بۇنداق ئىنسابسىزلىق قىلمايتتىڭ. يەنە بىر قېتىم راستىڭنى دەپ باقە، كىملەرنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەنسىڭ؟

— بۇنى سورىمىسلا، ئاتا، ئۆيلىنىش گۇناھ ئەمەسقۇ؟ — بويانقار تەرىنى تۇرۇپ جاۋاب بېرىشنى رەت قىلدى.

— شۇنداق، بۇنى بىلىدىكەنسەن. خىيانەت قىلغان ھارام پۇلنى خەجلەپ ئۆيلىنىش كەچۈرگۈسىز گۇناھ، ئالغان خوتۇنۇڭمۇ ساڭا ھارام ! يەنە دەيدىغىنىڭ بارمۇ؟

چىرايى ئۆڭۈپ غەلىتە بولۇپ كەتكەن بويانقار ئۇجۇقۇپ كەتتى.

— دۆلەتكە، بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلغان بولساڭ قالدۇرماي ئېيت!

— ھەممىنى دېدىم، مەن گۇناھكار؟

— دېگىنىڭ راست ـ ھە؟! — ئاشانبۇقا ئوغلىنى تېپىپ يىقىتىپ دەسسەپ چەيلىۋەتمەكچى بولدى ـ يۇ، يۈسۈپىنىڭ ئېيتقانلىرى ئېسىدە بولغاچقا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئوغرىلىق، خىيانەت قىلىپ يىغقان ھەممە مال ـ مۈلۈك، ئالتۇن ـ تىللالارنى بەگيۈسۈپ بالامغا تولۇقى بىلەن تاپشۇر، تاپشۇرمىغان باجنىمۇ تولۇق تاپشۇر! قەرز بەرگەن پۇل ۋە قەرزدارلارنىڭ تىزىملىكىنى ماڭا ئەكېلىپ بەر، ئۇقتۇڭمۇ؟

— ئۇقتۇم.

— كېلىنىم ئايسىلىگ خان قىزغا ۋاپاسىزلىقلىرىڭ، خىيانەتلىرىڭنى قالدۇرماي ئېيتىپ، تىزلىنىپ كەچۈرۈم سورا! ئۇ خان قىز ساڭا زايە كېتىپتۇ، ئاجرىشىمەن دېسە دەرھال خېتىنىمۇ، ھەققى ـ مېھرىنىمۇ بەر، ئۇقتۇڭمۇ؟

دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن بويانقارنىڭ ئۈنى چىقماي قالدى، سېرىق بۇرۇتلىرى يېپىپ تۇرغان قېلىن كالپۇكلىرى قىمىرلىغاندەك قىلىسمۇ، ئۈنى چىقمىدى .

— ئۇقتۇڭمۇ دەيمەن، جاۋاب بەر !

— ئۇقتۇم، — بويانقارنىڭ ئۈنى پىچىرلىغاندەك بوش چىقتى.

— ئاڭلاپ تۇر، يەنە سېنىڭ قىلمىشىڭغا تېگىشلىك بىر ئىش

بار، ــ ئاشانبۇقا مۇشتۇمىنى تەڭلىدى، ــ يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمنى بېجىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ باغلاپ قازىكالان ئالدىغا بار، جازا ھۆكۈم قىلىسۇن. ماڭ، ئەمدى كەت بەتبەختا!

بىر چېلەك مۇز سۈيىنى بېشىدىن قۇيۇۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتكەن بويانقار ئېغىرلىشىپ قالغان پۇتلىرىنى يۆتكىيەلمىدى.

ــ بالام، ــ دېدى يىغلامسىراپ بۇدراچ مومای، ــ ئاتاڭنىڭ دېگەنلىرىنى ئۇنتۇماي بېجىرگىن، گۇناھىنى تونۇغان بەندىسىنى ئاللا كەچۈرىدۇ. بارغىن بالام، نەپسىڭنى ئىتتىك قىلماي، قەدىمىڭنى ئىتتىك قىل!

بېشى تۆگمەن تېشىدەك پىرقىراۋاتقان بويانقار لالمىدەك سالپىيىپ تاشقىرىغا چىقتى. ئازادە، چىرايلىق كۆرۈنىدىغان كوچا ــ مەھەللىلەر مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭغا توپا ــ چاڭ باسقانىدەك غۇۋا، غەلىتە كۆرۈنۈپ كەتتى. ئۇنى غەپلەتتە قويغان كۆڭلىدىكى خۇشلۇق كۆتۈرۈلۈپ، ۋۇجۇدىنى غەم بېسىۋالغانىدى. رەيھاندىن ھايات ۋاقتىدىلا كۆزى قىزىرىپ خىيانەت، ئوغرىلىق قىلىشقا تۇتۇنغان بويانقار ھەرقايسى جايلار ھەم بالاساغۇندىكى دۇكان ــ سارايلارنى باشقۇرۇش، سودا ــ سېتىقنى يۈرۈشتۈرۈش جەريانىدا توپلىغان بايلىقىنىڭ مۇنداق ئۇشتۇمتۇت ئاشكارىلىنىپ قېلىشىنى زادىلا ئويلاپ باقمىغانىدى.

نەپسى خاھىشىغا بېرىلگەن ئادەمگە كۆڭلىنى خۇش قىلىدىغان ھەممە رەزىللىك، پەسكەشلىكلەر چىرايلىق كۆرۈنۈپ، ماڭغانسېرى پاتقاقا بەكرەك پاتىدۇ، ئۆزىنىڭ ھالاكەت يولىغا ماڭغانلىقىنى تۇيماي قالىدۇ. كۆزلىرى ئاللىقاچان ــ تىللادا، ناز ــ كەرەشمىدە بولغان بويانقارمۇ خۇددى شۇنداق بولغانىدى.

ئۇ ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ «بەگيۇسۇپ بۇ چاغقىچە گېپىمىنىلا ئاڭلاپ، ماقۇللاپ كەلگەنىدى، قانداق بىلىپ قالغانىدۇ؟ ئادار ئېيتىپ قويغانمىدۇ يا؟ ئۇنىڭغا زادى بىلدۈرمىگەنىدىم. سەرمەقەنتكە بارغاندا ئۇقۇپ قالغانمىدۇ؟ قايتىپ كەلگەندىن بۇيان

سودا ئىشلىرىنى زىغىرلاپ سورايدىغان بولۇپ قېلىشىدا گەپ بار ئىكەن ـ دە، ھەي ... بىلدۇرمەي تەكشۈرۈپتىكەن ـ دە. يۇغۇرۇش باشىنىڭ قىزىغا مەخپىي ئۆيلەنگىنىمنى بىلىپ قالغانمىدۇ؟ ھېلىمۇ ياخشى، خوتۇنۇم سۇھەيلەنى قېيىنئاتامنىڭ دەۋىتى بىلەن سەمەرقەنتكە ئاپىرىپ قويۇپتىكەنمەن ...» دەپ ئويلاپ قامچىنى شىلتىدى. ئۇ ئۆز ئۆيىگە ئەمەس، يۇغۇرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ قورۇسىغا كەلدى. كۇن پاتقانىدى. ئىشكىتە تۇرغان دەرۋازىۋەنگە مۇھىم ئىش بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگىنىنى ۋەزىرگە يەتكۈزۈشنى ئېيتتى. دەرۋازىۋەن كىرىپ كېتىپ شۇ ھامان چىقتى. ئۇنى باشلاپ ۋەزىرنىڭ مېھمان كۇتىدىغان ئازادە ئۆيىگە ئېلىپ كىردى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كىمكىن دېسەم، بايۇەچچە كۇيۇئوغلۇم ئىكەنغۇ ! ـــ ئىنانچۇبەگ چىراغ يورۇقىدا سەپسېلىپ چۆچۈگەن ھالدا سورىدى، ـــ نېمە بولدىڭىز؟ چىرايىڭىز ئەجەب ئۆزگىرىپ كېتىپتۇغۇ. بۆرە تېگىنگە سىزدىن ئەۋەتكەن خېتىم ئاشكارىلىنىپ قالمىغاندۇ؟

بويانقار تىزلاندى.

ـــ ياق، ۋەزىر ئاتا. بەگىۋسۇپ مېنىڭ قۇزغۇردۇدا ئىككى، سەمەرقەنتتە ئىككى قورۇ ـ جايىم بارلىقىنى، دۆلەتكە باجنى كەم تاپشۇرغىنىمنى بىلىپ قاپتۇ. بۇنى بايا ئاتامدىن ئۇقتۇم.

ئىنانچۇبەگنىڭ كۆلكە كەتمەيدىغان چېھرى تۇتۇلدى.

ـــ يەنە نۇرغۇن مال ـ مۇلۇككە ئىگە بولۇۋالغىنىڭىزنىمۇ بىلىۋالغاندۇ؟

ـــ بىلىۋاپتۇ، ۋەزىر ئاتا.

ئىنانچۇبەگنىڭ قويۇق قاشلىرى تىكەنلەشتى. ئۇ مەيدىسىگە يېيىلىپ تۇرغان ئۇزۇن ساقىلىنى سىيپاپ تۇرۇپ دېدى:

ـــ بويانقار، مەن ئۇزاق مۇددەت كۆزىتىپ، ئاقىۋەت سىزنى كۇيۇئوغۇللۇققا تالىلىغانىدىم. بۇنىڭدىن مەقسەت، مەرھۇم رەيھانىدىنبەگنىڭ مال ـ مۇلكىنى قولۇمغا كەلتۈرۈش ئىدى.

قاقتى ـ سوقتى قىلىپ كەلگىنىڭىز ئاشكارىلىنىپ قاپتۇ، ئەمدى قۇزغۇردۇدا تۇرسىڭىز بولمايدۇ، دەرھال سەمەرقەنتكە ـــ قىزىمنىڭ يېنىغا كېتىڭ. بولمىسا بەگيۇسۇپ شەرىئەت ھۆكمى بويىچە كاللىڭىزنى تېنىڭىزدىن جۇدا قىلدۇرۇۋەتمەسمۇ، قولىڭىزنى كەستۇرۇۋېتىدۇ ... شۇ دەقىقىنىڭ ئۆزىدە يولغا چىقىڭ.

بويانقار ئىنانچۇبەگنىڭ قورۇسىدىن چىقىپ، ئىككى دېدەك بىلەن سەمەرقەنتكە ماڭغاندا، بالاساغۇن ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت قاپلىغانىدى. ئىنانچۇبەگ بويانقارنىڭ كەينىدىن يەنە بىر خىزمەتچىسىنى يولغا سالدى. ئۇنىڭ قويۇن يانچۇقىدىكى خەتتە «قىزىم سۇھەيلە، بويانقار يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، بۇ خەت بىلەن ئەۋەتكەن قۇتىدىكى دورىنى شاراب بىلەن ئىچۇرۇۋەت، جەسىتىنى سىر دەريياسىغا تاشلاتقۇزۇۋېتىپ ئۆزۈڭ يېنىپ كەل» دەپ يېزىلغانىدى.

2

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىر ھەزرەتلىرىگە مەسلىھەت بەرگۈدەك لاياقەتكە ئىگە ئەمەس مەن، ئەمما زامان شائىرى:

تولا كۆردۈم ياخشى ئاتانغان كىشى ـــ
قوشۇلغاچ يامانغا، بۇزۇلدى ئىشى.

يامان ئىش تۇپەيلى تولا ياخشى ئەر،
قېلىپ تۆھمەتكە كۆپ، يۈزىن كەتكۈزەر.①

دېگەندەك ئاقىۋەت كېلىپ چىقمىسۇن ئۇچۇن ئالدىلىرىدا ئېغىز ئېچىشقا جۇرئەت قىلدىم، كەچۈرگەيلا.

① «قۇتادغۇ بىلىك» 4244 ـ، 4245 ـ بېيىتلەر.

— توغرائی دۇان باشى، ئاتىڭىزغا بەك ئوخشايدىكەنسىز. گەرچە ياش بولسىڭىزمۇ، مەن ئەڭ ئىشىنىدىغان ئوردا ئەمەلدارى سىز. مەسلىھەت بېرىشكە ئۆزىڭىزنى نېمىشقا لايىقەتسىز ھېسابلايسىز؟ سىز مىسال كەلتۇرگەن شېئىرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئېيتمىدىغان مۇھىم گېپىڭىز بار ئوخشىمامدۇ؟

— بار ئىدى، — دېدى قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان يۈسۈپ، — شۇڭا ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى ئاڭلاپ، باشقا ئەربابلار بىلەن بىللە چىقىپ كەتمەي ھۇزۇرلىرىدا قېلىۋىدىم.

— سۆزلەڭ، قۇلىقىم سىزدە، — سۇلايمان ئارسلانخان كېلىپ تەختىدە ئولتۇردى، — مەنمۇ قېلىپ قالغىنىڭىزدىن زۆرۈر گېپى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىۋىدىم. ياش بولسىڭىزمۇ پاراسەتتە ئۇستۇن سىز، قانداق مەسلىھەتىڭىز بولسا دەۋېرىڭ.

— ئالىيلىرى، بايا يۈغرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ ئۇچ تۈمەن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق پەرمان چۈشۈرىدىلە. قاراخانىيلار ئېلىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن چۈشۈرگەن بۇ پەرمان ئەلنى ئەمىن تاپتۇرىدىغان چارىدۇر. ئەمما، بۇ ئۇچ تۈمەن لەشكەرنى ئىنانچۇبەگ ئەمەس، كۆپ جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرگەن سۈباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىن ياكى چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل باشلاپ بارسا، ئالىيلىرىنىڭ تەلىپى، ئاۋامنىڭ ئۈمىدى بالدۇرراق ئەمەلگە ئاشاتتى، دېگەن ئىشەنچتە مەن.

— نېمە ئۈچۈن؟

— شۇنىڭ ئۈچۈنكى، — دېدى يۈسۈپ دادىللىق بىلەن، — سۈباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىنبەگ ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، باھادىر، تەدبىرلىك سەركەردە. ئۇنىڭ قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىشتا، ئۇدۇن شاھلىرىنى يوقىتىشتا، سامانىيلار خانلىقىنى ئەل قىلىشتا كۆرسەتكەن باتۇرلۇقلىرى ئەل ئىچىگە تارالغان. چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلمۇ بۇ ۋاقىتقىچە مەغلۇپ بولمىغان ئالىپ سەركەردە. ئۇ بۆرە تېگىن بىلەن يېقىندىن تونۇشىدۇ. ئەسلىدە

بولسا كېرەك، بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل بۇرۇن، ئېلىمىزگە تەۋە خارەزىم دىيارىنىڭ پادىشاھى ئالتۇنتاش بويۇنتاۋلىق بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە ھۇجۇم قىلغاندا، بۆرە تېگىننىڭ تەلىپى بويىچە چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلنى ئىككى تۈمەن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ئىدىلە.

ــ ئارى، ئېسىمدە. چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل زەپەر قۇچۇپ، بۆرە تېگىننىڭ سوۋغا ــ سالاملىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەنىدى.

ــ مانا شۇنداق قابىل سۆباشىلار تۇرغاندا، ئۆمرىدە جەڭگە قاتناشمىغان سىلىق ــ سىپايە بەگنى ئۇچ تۈمەن لەشكەر بىلەن ئەۋەتمەكچى بولغانلىرىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنەلمەي قالدىم. خاتا سۆزلەپ قويغان بولسام كەچۈرگەيلا، ئالىيلىرى.

ــ توغرائى دىۋان باشى، خاتا سۆزلىمىدىڭىز. تۆمۈربۇقا نەسىرىدىن، چاغرىبەگ ئادامتوغرۇللار جاسارەتلىك، زەپەر قازانغۇچى سانغۇن، بۇ ماڭا مەلۇم. ئۇلارنى ئەمەس، ئىنانچۇبەگنى ئەۋەتمەكچى بولغىنىمدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ پاراسەتلىك، چارە ــ تەدبىرلىك ئەرباب. سانغۇنلار لەشكەر بىلەن شەھەر ئالسا، ئۇ قىلىچ چاپماي، قان تۆكمەي شەھەر ئالالايدۇ، دۈشمەننى دوستقا ئايلاندۇرالايدۇ. ئۆزىمۇ ماڭا «بۆرە تېگىننى ئەمرىلىرىگە بويسۇنىدىغان قىلىمەن» دەپ ۋەدە بەردى. بەگىيۇسۇپ، خاۋاتىرلەنمەك، ــ سۆلايمان ئارسلانخانىنىڭ ناھايىتى ئىشەنچ بىلەن ئېيتقان سۆزلىرى ئۇنى ئۇمىدسىزلەندۈرۈپ قويدى. گەپ قىلماي چىقىپ كەتمەكچى بولدى ــ يۇ، قاراخانىيلار ئېلىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش نىيىتىگە كەلگىنى ئۈچۈن، قەتئىيلىك بىلەن يەكتىز بولۇپ دېدى:

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، تىلى يۇمشاق كىشىنىڭ دىلى قاتتىق كېلىدۇ، تىلىنى ھەر تامانغا يورغىتالايدۇ، ئاسىي، مۇناپىقلار ئەنە شۇنداق تىلى يۇمشاق، سىلىق ــ سىپايە ئادەملەردىن چىقىدۇ. ئۇلار ئۆزىنى ئاسراش، باشقىلارغا زىيان

يەتكۇزۇش ئۇچۇن تىلىنى ئىشقا سالىدۇ، پىتنە ـ پاسات تېرىيدۇ، ئالدامچىلىق قىلىپ، خاقانىنمۇ، ئاۋامنىمۇ ئورىغا ئىتتىرىدۇ. سۆزۈمنى باشلىغانكەنمەن، ئاخىرىنىمۇ دەۋېتەي، خاقانىم. تىلى يۇمشاق، يۈرۈش ـ تۇرۇشى سىلىق ئىنانچۇبەگ بىر بالا تېرىمسا ئىدى، دەپ ئەندىشە قىلىمەن. نېمىشقىكىن ئۇنىڭ تەبەسسۇمىغا بىر شۇملۇق يوشۇرۇنغاندەك قىلىدۇ، ئالىيلىرى. نادامەتلىك پۇشايمانغا قالماسلىق ئۈچۇن، ئىنانچۇبەگنىڭ ئورنىغا باھادىر سانغۇنلاردىن بىرنى باش قىلىپ، ئاندىن لەشكەرنى يولغا سالغايلا. بۇ پېقىر غۇلاملىرىنىڭ سەممىي مەسلىھەتى.

سۇلايمان ئارسلانخان بىر قولى بىلەن چېكسىنى تىرەپ ئۇزاق ئويلاندى، بېشىنى كۆتۈرۈپ يەكتىز بولۇپ جاۋاب كۈتۈۋاتقان يۈسۈپكە تىكىلدى:

ـــ تۇغرائى دۋان باشى، مەسلىھەتىڭىز قىممەتلىك بولسىمۇ، گۇماندىن خالىي ئەمەس. سانغۇنلارنى ئەۋەتىشتىن كۆرە، دانىشمەن ۋەزىرىمنى ئاتلاندۇرۇشۇم بىھۇدە قان تۆكۈشنى خالىمىغانلىقىمدىن بولغان. پەرمان چۈشۈرۈپ بولدۇم، ئاتقان ئوقنى قايتۇرۇپ بولماس، بۇ يۇرۇشنىڭ غەلىبىلىك بولۇشىدىن ئۈمىدۋارمەن. سىز تۇغرائى دۋان باشى بولۇپلا قالماي، بۈگۈندىن باشلاپ ماڭا ئىلىمگا①، دەبىرى بولۇپمۇ خىزمەت قىلىسىز. ئەمدى چىقىپ ئارام ئېلىڭ.

ـــ خوپ، ئالىيلىرى، ـــ يۈسۈپ ئورنىدىن تۇردى.

ـــ ئۇنىڭدىن بۆلەك ئىلتىماسىڭىز بارمۇ؟ ئېيتىڭ، راستچىللارنى ھۆرمەت قىلىمەن.

ـــ ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشتىن باشقا پىكرىم يوق، ئاقىۋەت خەيرلىك بولغاي، ـــ يۈسۈپ ئەپسۇسلانغان ھالدا مېڭىشقا تەمشەلدى.

---

① ئىلىمگا ـــ خاقانلارنىڭ يارلىق، مەكتۇپلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا يازىدىغان كاتىپ.

— توختاڭ، بايانىن سوراش ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ. سىر دەريا سىدىن سۈزۈۋېلىنغان جەسەت توغرۇلۇق سىزمۇ ئاڭلىغانسىز. بۇ توغرۇلۇق قۇزغۇردۇدا گەپ ئاۋۇپ كەتكەن ئوخشايدۇ، يۈغرۇش باشىدىن ئاڭلاپ مەنمۇ ھەيرەتتە قالدىم. ئۇ «شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشىمايدۇ، دېگەن گەپ بار، بۇنى توغرائى دېۋان باشىدىن ئۇقۇشۇپ كۆرگەيلا» دەپ مېنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. سىز قانداق خەۋەرلەرنى ئاڭلىدىڭىز؟ بىلگۈم كېلىۋاتىدۇ، — دېدى سۈلايمان ئارسلانخان.

يۈسۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ئاڭلىدىم، ئالىيلىرى، ئۇ مەرھۇم ئاتامنىڭ كۈيۈئوغلى بويانقار. مەرھۇم ئاتام بۇ كۈيۈئوغلىنى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى، پات ـ پات سەمەرقەنتكە بېرىپ تۇراتتى. ئۆتكەن قېتىم ئالىيلىرىنىڭ ئەمرى بىلەن سەمەرقەنتكە بارغىنىمدا، بويانقارنىڭ سەمىگە سېلىپ قويماي ئۆز نامىدا يەنە بىر تىللا سارىيى ئاچقانلىقىنى، ئىككى باغلىق قورۇ سېتىۋالغىنىنى بىلگەنىدىم. قۇزغۇردۇغا كەلگىنىمدىن كېيىن، ئۇنىڭغا تۈيدۇرماي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك، ئالتۇن ـ جاۋاھىراتقا خىيانەت قىلغانلىقى مەلۇم بولدى. دەسلەپ بۇنى ئاتىسى ئاشانبۇقىغا ئېيتتىم. ئۇ ئوغلىنى چاقىرتىپ، ھەممە قىلمىشلىرىنى يۈزىگە سېلىپ، ئۆز قولىنى ئۆزى باغلاپ، ئالدىمغا بېرىشقا بۇيرۇپتۇ. مانا شۇ كۈندىن باشلاپ بويانقار ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولغانىكەن. مەنمۇ جەستىنىڭ سىر دەريا سىدىن سۈزۈۋېلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندىم. بويانقار بىلەن كىچىكىمدىن بىر قورۇدا ئۆسكەنلىكىم ئۈچۈنمۇ، ئاتامنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىلىپ، ئىناۋەت قازىنىپ، تىجارەتتە نۇرغۇن پايدا كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭ بۇ سىرلىق ئۆلۈمى مېنى ھەسرەتتە قويدى. ئىنسانىنىڭ ئازمايدىغىنى يوق، ئالىيلىرى، ئۇنى شەخسىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك ھاياتىدىن ئايرىغاندەك تۇرىدۇ. ئەگەر ماقۇل كۆرسىلە،

سەمەرقەنتكە بېرىپ، بۇ ئۆلۈمنىڭ سەۋەبىنى بىر ئېنىقلاپ كۆرسەم. ئەسلىدە بۇ ئىلتىماسىمنى ئالىيلىرىغا خەت ئارقىلىق يەتكۈزمەكچىدىم.

— سىز ئوردىدىن ئايرىلىسىڭىز بولمايدۇ، بەگيۇسۇپ، ھەرقايسى جايلاردىن، مەملىكەتلەردىن كېلىدىغان مەلۇماتنامىلەر، خەت ـ چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، يارلىق، پەرمانلارنى يېزىش مەسئۇلىيىتى سۇرۇشتۇرۇلىدىغان ئىنچىكە خىزمەت. سىز بارماڭ، ئىنانچۇبەگكە تاپىلاي، ئۇ بۇ ئۆلۈمنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ كەلسۇن. سىز قۇزغوردۇدكى بويانقارنىڭ يېقىن بۇرادەر ـ تونۇشلىرىدىن سوراپ ئېنىقلاڭ، بەگيۇسۇپ.

— خوپ ئالىيلىرى، ئىجازەت بەرسىلە.

يۈسۇپ ئوردىدىن چىققاندا كۇن قىيام بولغانىدى. تومۇزنىڭ قاينىق ئىسسىقى بالاساغۇننى تونۇردەك قىزىتىۋەتكەنىدى.

ئىنانچۇبەگ ئۇچ تۇمەن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۇرۇپ كەتتى.

تىنچ ئۆتۈۋاتقان قاراخانىيلار ئېلىنىڭ ئارامىنى بۇ يىل قىشتا ئىنانچۇبەگ بويانقاردىن بۆرە تېگىنگە ئەۋەتكەن بىر پارچە خەتنىڭ بۇزۇۋەتكەنلىكىنى بىر خۇدادىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى. بۇ خەتتە سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ بەش تۇمەن سىپاھ بىلەن يۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى، بۆرە تېگىنىنى تۇتقان كىشىگە بىر تۇمەن تىللا، بېشىنى كېسىپ كەلگەنلەرگە مىڭ تىللا ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغانلىقى، ئۇنىڭ دەرھال بۇغرا قاراخانغا بەيئەت قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشىنىڭ زۆرۇرلۇكى، ئۆزىنىڭ نۇرغۇن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە بېرىپ بۆرە تېگىنىنىڭ خىزمىتىدە بولىدىغانلىقى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە كۆچلۈك ئىبارىلەر بىلەن يېزىلغانىدى. بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغان بۆرە تېگىن بويانقارغا ئات مىندۇرۇپ، تون كىيدۇرۇپ، يۈز تىللا ئىنئام قىلدى ۋە دەرھال ئۆزىنىڭ بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى

ئىپادىلەپ ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ جاكارلىدى. بۇ ھىجرىيە 433 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 11 ـ كۈنى① بولۇپ، بالاساغۇنىنى ئاپپاق قار باسقان قىش مەزگىلى ئىدى. بويانقار تامغاچ بۇغراخان بولغان بۇرە تېگىننىڭ تەختكە ئولتۇرغان كۈنىدىكى تەنتەنىلىك مۇراسىمىغا قاتناشقاندىن كېيىن، باش ئەتىيازدا بالاساغۇنغا قايتىپ كەلدى ۋە ئاتىسىدىن قالمىشىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنى مەلۇم قىلىشتىن ئىنانچۇبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن سەمەرقەنتكە قېچىپ كېتىشنى ئەۋزەل كۆردى. ئەمما، ئۇ قېيىنئاتىسىنىڭ بۇيرۇشى بىلەن ئامراق خوتۇنىنىڭ قولىدا ئۆلىدىغانلىقىنى ۋە جەسىتىنىڭ سىر دەرياسىغا تاشلىنىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى.

3

بۇ ئىشلار يۈسۈپكە قاراڭغۇ ئىدى. ئۇ دەسلەپ ئادار بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇنىڭ بويانقارنىڭ قىلمىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇ ۋەزىر ئىنانچۇبەگنىڭ تىللا سارىيىغا بىرنەچچە قېتىم كەلگىنىنى، بويانقارنىڭ ناھايىتى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالغىنىنى ئېيتىپ بەردى. بىرقانچە تىجارەتچىلەرمۇ ئىنانچۇبەگ بىلەن بويانقارنىڭ قويۇق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلاشتى. يۈسۈپ بۇ مۇھىم يېپ ئۇچىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىزدەپ سوراپ، بويانقارنىڭ بالاساغۇندىكى ئىككىنچى قورۇسىنى تاپتى، قورۇ ئىشىكىگە يوغان قارا قۇلۇپ سېلىقلىق ئىدى. قولۇم ـ قوشنىلىرىدىن سۈرۈشتە قىلىپ، بۇ قورۇدا بويانقارنىڭ خوتۇنى بىلەن تۇرغانلىقىنى بىلدى. ئۇنىڭ بۇ خوتۇنى كىم؟ ئويلا ـ ئويلا بويانقارنىڭ تۇنجى خوتۇنى بولغان ئاچىسى ئايسىلىگدىن سوراپ كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويدى. لېكىن، نەچچە قېتىم

① مىلادىيە 1042 ـ يىلى 1 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

ئايسىلىگىنىڭ قېشىغا بارماقچى بولۇپ تەمشىلىپ، ئاچچىسىنى ئاياپ بارمىدى. ئايسىلىگمۇ كېلىپ ئانىسى ياكى ئىنىسىغا بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۈسۈپ بۈگۈن قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئاچچىسىنىڭ قورۇسىغا كەلدى. مۇھاپىزەتچى نۆۋەر ئادايىنى قايتۇرۇۋېتىپ، ئاتنى يېتىلەپ ئىشىكتىن كىردى. ئىككى ئۆسمۈر قىلىچۇازلىق قىلىۋاتاتتى، يۈسۈپنى كۆرۈپ يۈگۈرۈپ كېلىشتى، ئاتنىڭ تىزگىنىنى قوللىرىغا ئېلىشىپ:

— بەگ ئاكا، كەلسىلە، — دەپ سالام بېرىشتى.

— ئوھوي، چوپچوڭلا بولۇپ كېتىپسىلەرغۇ، ئاباڭلار ئۆيدىمۇ؟ — دېدى يۈسۈپ ئۇلارنىڭ دولىسىغا ئۇرۇپ.

— ئابام ئاشخانىدا تاماق ئېتىۋاتىدۇ، — بالىلارنىڭ چوڭراقى جاۋاب بېرىپ، ئىككى قولىنى كاناي قىلىپ، ئابا ! دەپ توۋلىدى.

ئاشخانىدىن يۈگۈرۈپ چىققان ئايسىلىگ:

— يۈسۈپ، ئۇكام، — دەپ ھاياجانلانغىنىدىن گەپ قىلالماي قالدى. ئۇست ـ ئۇستىگە كەلگەن دەرد ئۇنىڭ زىل، ياڭراق ئاۋازىنىمۇ بوغۇۋەتكەنىدى. يۈسۈپ:

— ساق تۇرۇۋاتاملا، ئاچا، يېقىندىن بېرى ئالدىراش بولۇپ ئەھۋال سوراپ كېلەلمىدىم، — دېيىشىگە ئايسىلىگ يىغلاپ كەتتى.

ئاتنى ئېغىلغا ئەكىرىپ قويۇپ چىققان بالىلار ئانىسىنىڭ يىغلاۋاتقىنىنى كۆرۈشۈپ سوراشتى:

— ئابا، نېمە بولدۇڭ، نېمىشقا يىغلايسەن؟

— ھېچنېمە بولمىدىم، بالىلىرىم، ئۇكامنى سېغىنىپ كېتىپتىكەنمەن، يىغلاپ قالدىم. سىلەر تاماق پىشقۇچە باغقا كىرىپ مەشىق قىلىپ تۇرۇڭلار، — دېدى ئايسىلىگ ياشلىرىنى ئېرتىپ.

«بالىلار تېخى ئۇقمايدىكەن ـ دە، ئاچام بىلىپ بوپتۇ ...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ ئۇنىڭدىن سۆز كۈتۈپ جىم تۇردى.

— ئۇكام، ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى.

ئايسىلىگ يۇسۇپنى خانىسىغا ئېلىپ كىرىپ داستىخان سالدى، خىزمەتكار تەخسىدە ئۈگرە چۆپ ئېلىپ كىردى.

— ئۇكام، كېلىشلىرىنى بىلەتتىم، كۈتكەنىدىم. بويانقارنىڭ ئۆلۈمى مېنى قاتتىق ئازابلاۋاتىدۇ، تېخى بالىلىرىمغا ئېيتمىدىم، — ئايسىلىگ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئۇنى جۇرئەتلىك، قولىدىن ئىش كېلىدىغان سەممىي ئادەم، دەپ ياخشى كۆرگەنىدىم، ئۇنداق بولماي چىقتى. ئۇ پۇل تېپىشقا، قىز ـ چوكانلارنى قولغا كەلتۈرۈشكە جۇرئەتلىك ئىكەن، ئۇكام، ھەتتا دېدەكلىرىمگىمۇ كۆن بەرمىدى. ئەسىر چۈشۈپ سېتىلغان پەرەڭ قىزلىرىدىن ئىككىنى ئېلىپ چۆرە خوتۇن قىلىپ بېرەي، دەپ ئويلىۋىدىم، ئاڭغىچە ئۆيلىنىۋالدى.

— كىمنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگىنىنى بىلدىلىمۇ، ئاچا؟

— بىلدىم، ئالتە ئايدىن كېيىن بىلدىم. ئىككى كۈن ئۆيگە كەلسە، ئۈچ كۈن يوقىلىپ كېتىدىغان بولدى، ئاخىرى بىر قورۇغا كىرىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ تۇردۇم.

— كىمنىڭ قورۇسى ئىكەن؟

— مەھەللىمىزدىكى ئۆيمۇئۆي كىرىپ پال سالىدىغان داخان ئايال گۈلبانۇغا ئون تىللا بېرىپ، ئۇ قورۇدا كىم تۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتتىم.

— بىلىپ كەپتىمۇ، ئاچا؟

— بىلىپ كەپتۇ، ئۇكام، ئۇ قورۇدا بويانقارنىڭ خوتۇنى سۇھەيلەبىكە تۇرىدىكەن.

— كىمنىڭ قىزى ئىكەن؟

— يۇغۇرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ قىزى ئىكەن، ئۇنى بىرنەچچە ئايدىن كېيىن سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىپتىكەن.

— ئەمدى بىلدىم، بويانقارنى باشقا بىرسى ئەمەس، ئىنانچۇبەگ ئۆزى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن.

— نېمىشقا كۈيۈئوغلىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىمدۇ؟ — ئايسىلىگنىڭ ئەگىم قاشلىرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، چىرايلىق

چېھرىدە ھەيران قېلىش ئالامەتلىرى پەيدا بولدى.

— گەپ مانا شۇنىڭدا، ئاچا، بەلكىم قىلمىشلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈندۇر، بۇنى بۇغرا قاراخانغا يەتكۈزۈشۈم كېرەك. مەن كېلىپ تۇرمەن ئاچا، تولا ھەسرەت چېكىپ ئۆزلىرىنى يوقىتىپ قويمىسىلا، سالامەتلىكلىرىنى ئاسرىسىلا، تەقدىرنىڭ بۇ قىسمىتى ھېكمەتسىز ئەمەس، — دېدى يۈسۈپ خوشلىشىپ.

ئۇ ئوردىغا كەلگەندە،، سۈلايمان ئارسلانخان ھەرەمدىن چىقمىغانىدى. ئۇ توغرائى دىۋانخانىغا كىرىپ، جايلاردىن كەلگەن مەلۇماتنامىلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كىرىشتى. بىر سائەت چامىسىدا مەلۇماتنامىلەرنى كۆرۈپ، ئەۋەتىلگەن باج ـ سېلىق، تارتۇقلارنى تىزىملىدى. پەقەت ماۋەرائۇننەھر ۋە خارازىم دىيارىدىن مەلۇماتنامىلەر كەلمىگەنىدى. يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ دىۋانخانىغا چىقتى، بۇغرا قاراخانىڭ سارايغا كىرىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئىشكئاغىسى قۇلۇنبەگ يېنىغا كەلدى.

— خاقانىڭ قېشىدا ئادەم يوقتۇ؟ پېقىرنى ھۈزۈرى ئالىيلىرىغا كىرىشكە ئىجازەت سوراۋاتىدۇ، دەپ قويسىڭىز، جانابلىرى.

— ئوبدان، توغرائى دىۋان باشى، — ئىشكئاغىسى كىرىپ كېتىپ ھايال بولماي چىقتى.

— مەرھەمەت.

يۈسۈپ كۆمۈشتىن قىلىنغان بوسۇغىدىن ئاتلاپ، قىپقىزىل گىلەم سېلىنغان سارايغا كىرگەندە، تەختىتە يانتۇ ئولتۇرغان سۈلايمان ئارسلانخان سوئال نەزىرى بىلەن تىكىلدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ئالىيلىرى ! قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ئالغىنىمنى كەچۈرگەيلا. مەن بويانقارنىڭ سىرلىق ئۆلۈمى يۈغرۇش باشى ئىنانچۇبەگ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلدىم.

— نېمە دېدىڭىز بەگيۇسۇپ؟
يۇسۇپ سۆزىنى تەكرارلىدى.
— بۇنى قانداق بىلدىڭىز؟
— ئىگىچەمنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، بويانقار ئىنانچۇبەگنىڭ سۇھەيلە ئىسىملىك قىزىنى ئەمرىگە ئالغانكەن.
— بويانقارنى ئىنانچۇبەگنىڭ كۆيۈئوغلى دېمەكچىمۇسىز؟
— شۇنداق، ئالىيلىرى. بويانقار سۇھەيلەگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئۇستىلەپ خوتۇن ئالغىنىنى بىزگىلا ئەمەس، ئاتا ـ ئانىسىغىمۇ بىلدۈرمىگەن. سەمەرقەنتتىن قورۇ ـ جاي سېتىۋېلىپ، خوتۇنىنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەتكەن.
— مۇنداق دەڭ، بەگيۇسۇپ، ئەجەب ئىش ـ ھەا شەرىئەت ھۆكمى بويىچە شارائىتى يار بەرگەن ئادەمنىڭ ئاشكارا تۆت خوتۇننى نىكاھلاپ ئېلىشىغا بولىدىغۇ. يوشۇرۇن تۇي قىلىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىشىدە بىرەر سەۋەبنىڭ بولماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ مېنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدىڭىز، توغرائى دېۋان باشى. بۇ ئۆلۈم بىلەن ئىنانچۇبەگنىڭ مۇناسىۋىتى بارمۇ ـ يوق؟ دەرھال ئېنىقلاش زۆرۇر، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ئورنىدىن تۇرۇپ.
— بۇنى يۇغرۇش باشىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىدىن ئېنىقلاپ كۆرسەك بولارمىكىن؟ — ئېھتىيات بىلەن سورىدى يۇسۇپ.
سۇلايمان ئارسلانخان مۇرىسىنى بىرسى باسقاندەك ئولتۇرۇپ قالدى، ئۇنى بىرسى ئەمەس، غەم باسقانىدى. ئۇ قولى بىلەن يۇسۇپنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۆزى كۆرسىدىن جاي ئالغاندىن كېيىن، يەنە ئورنىدىن تۇردى:
— ئەمدى قاراپ تۇرالمايمەن. يۇغرۇش باشىنىڭ قورۇسىغا دەرھال ياساۋۇل ئەۋەتكۈزۈڭ، ئىنانچۇبەگنىڭ خوتۇنلىرى، بالىچاقىلىرىنى ئالدىمغا ھازىر قىلسۇن!
— خوپ ئالىيلىرى، — يۇسۇپ ئىتتىك تۇرۇپ سارايدىن چىقتى. ئوردا ئەمىرگە ئېيتىپ، ئىنانچۇبەگنىڭ ئۆيىگە

ياساۋۇللارنى ئەۋەتكۈزدى. ئۇلار ئۇزاق ھايال بولماي قايتىپ كېلىشتى.

— يۇغرۇش باشىنىڭ قورۇسى ئىشكىگە قۇلۇپ سېلىنغان ئىكەن. ھەقەمسايىلىرىدىن سورىسا، «ئىككى ھەپتىدىن بېرى قۇلۇپلاقلىق، بىر كىمنىڭ كىرىپ ـ چىقىنىنى كۆرمىدۇق» دېيىشتى، قۇرۇق قول قايتىپ كەلدۇق.

يۈسۈپ ياساۋۇل باشلىقىنىڭ سۆزىنى سۆلايمان ئارسلانخانغا يەتكۈزدى.

— يۇغرۇش باشى بالىچاقلىرىنى مەقسەتلىك ئېلىپ كېتىپتۇ، ئالىيلىرى.

سۆلايمان ئارسلانخان چۆچۈپ تەختتىن چۈشتى:

— ئىنانچۇبەگنى ئاسىيلىق يولىغا ماڭغان دېمەكچىمۇسىز، بەگيۈسۈپ؟

— ئالىيلىرى، ئەگەر ئۇنىڭدا ئاشۇنداق قارا نىيەت بولمىسا، بالىچاقلىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتمەس ئىدى.

— مەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيمەن، تۇغرائى دۆۋان باشى، — سۆلايمان ئارسلانخان قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپنىڭ يېنىغا كەلدى، — ئىنانچۇبەگ ئۇيغۇر نەسلىدىن، قاراخانىيلار جەمەتىگە سادىق، بۇنداق تۇزكورلۇقنى قىلمايدۇ. ئالدى ـ كەينىنى ئويلاپ ئىش كۆرىدىغان بۇ دانا يۇغرۇش باشىنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى قانداقمۇ ئەقىلگە سىغسۇن؟ ياق، ياق، مەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيمەن!

— بەندە ئاللاغىلا ئىشىنىشى كېرەك، ئارتۇقچە ئىشىنىپ كېتىش بەزى ھاللاردا كىشىنى غەپلەتتە قالدۇرىدۇ، ئالىيلىرى. بىز سەمەرقەنتكە چاپارمەن ئەۋەتەيلى، ئۇقۇپ كەلسۇن.

— سەن ئاسىيلىق قىلدىڭمۇ؟ دەپ سوراش ئۈچۈن چاپارمەن ئەۋەتەمدۇق؟ — دېدى بېشى قاتقان سۆلايمان ئارسلانخان. لېكىن، ئۇ يۈسۈپنىڭ سۆزىنى رەت قىلىشقا ئامالسىز ئىدى.

— ئالىيلىرى، ئۇنداق بولسا كۈتەيلى، چوقۇم پات ئارىدا خەۋەر كېلىدۇ.

زېهنى چېچىلغان، گۇمانى كۈچەيگەن سۇلايمان ئارسلانخان گەپ قىلماي، سارايدىن چىقىپ كەتتى.

«ئەھۋال روشەن بولدى، ئىنانچۇبەگ بۇغرا قاراخاندىن يۈز ئۆرۈپتۇ ...» دەپ ئويلاپ ئوردىدىن چىققان يۈسۈپ تەقەززالىق ئىلكىدە تۆت كۈزى بىلەن خەۋەر كۈتۈشكە باشلىدى. ئۇ ئىنانچۇبەگنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىنى ھەرگىز خالىمايتتى، ئەمما يۈز بەرگەن ئەھۋاللار ئاسىيلىقتىن بېشارەت بەرگەنىدى. ئاقىۋەت بۆرە تېگىنىدىن كەلگەن مەكتۇپ ۋە «سوۋغا» ئىنانچۇبەگنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى پۈتۈنلەي ئاشكارىلىدى. يۈسۈپ مەكتۇپ بىلەن «سوۋغا» يۆگەلگەن بوپىنى كۆتۈرۈپ، ئون بەش كۈندىن بېرى سارايغا چىقماي، ھەرەمدىكى ئارامگاھىدا ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ، ئاغرىپ يېتىپ قالغان سۇلايمان ئارسلانخانىڭ يېنىغا كىردى.

ـــ بۆرە تېگىنىدىن مەكتۇپ ۋە «سوۋغا» كەلدى، ئالىيلىرى.

ـــ مەكتۇپ كەلدىمۇ؟ ـــ غەم بېسىپ ياتقان بۇغرا قاراخان ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ رۇسلىنىپ ئولتۇردى. كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ ياداپ قالغاندى.

ـــ ئوقۇڭ، توغرائى دىۋان باشى.

يۈسۈپ يېكەندازغا يۈكۈنۈپ مەكتۇپنى ئېچىپ ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. سۇلايمان ئارسلانخان ئاغا، ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن. مەلۇم بولسۇنكى، مېنى كۆزدىن يوقىتىش قارارىڭىزنى يۇغرۇش باشـ ـتىڭىز ئىنانچۇبەگ مەكتۇپ ئارقىلىق ماڭا بىلدۈرگەندىن كېيىن، بۇغرا قاراخان بولغان سىزگە بەيئەت قىلمايدىغانلىقىمنى جاـ ـكارلاشقا مەجبۇر بولدۇم، ئىنانچۇبەگمۇ ئۇچ تۇمەن سىپاھ بىلەن كېلىپ ماڭا ئەل بولدى. پېقىر ئىنىڭىز بىلەن تۇغقانلىق مۇناـ ـسىۋەتنى ساقلاي دېسىڭىز، شەرقىي ئۆلكىلەرگە بۇغرا قاراخان بولۇپ تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرۇشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن. ناۋادا، تەقدىرگە تەن بەرمەي لەشكەر تارتىپ باستۇرۇپ كەلسەـ

كۆز، قىلىچ بىلەن قارشى ئالىمەن، بېشىڭنىز تېنىڭنىزدىن جۇدا قىلىندۇ. يەنە شۇنى بىلىپ قېلىڭكى، مەن ئاسىي ـ مۇناپىقلار ـ نىڭ پادىشاھقا، ئەلگە ھەرقاچان ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلىمەن. سىزگە ئاسىيلىق قىلغان ئىنانچۇبەگ ماڭا ۋاپا قىلارمۇ؟ ئۆز كۆ ـ يۈئوغلىنى ئۆلتۈرگەن مۇناپىق ماڭا قىر كۆرسەتمەي قالارمۇ؟ ئۇ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن خارەزمنىڭ شاھلىقىنى سورىغا ـ نىدى، ساڭا ئەمەلنى بۇغرا قاراخان ئاغام بەرسۇن دەپ ئالدىڭىزغا ئەۋەتتىم. ئېرىگە زەھەر بەرگەن قىزى بولسا سىر دەرياسىغا ما ـ كانلاشتى. گەپ تامام، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 433 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 17 ـ كۈنى[1]

غەربىي قاراخانىيلار ئېلىنىڭ تامغاچ بۇغراخانى:

ئىبراھىم ئارسلانخان بۆرە تېگىن.»

سۇلايمان ئارسلانخان چېكىسىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ كەتتى، لەۋلىرى قىمىرلىسىمۇ ئۈنى چىقمىدى، غەمكىن چىرايى بۇلۇتتەك تۇتۇلدى. «ۋادەرىخ، ۋادەرىخ! قوينىغا پىچاق يوشۇرغان مەلئۇننى تونۇيالماي قاپتىمەن، ئىسىت ـ ئىسىت ... ئۇنىڭ شېرىن سۆزلىرى مېنى غەپلەتتە قويۇپتۇ، دەرىغا ...»

ئۇ ئورنىدىن شۇنداق تېز قوپتىكى، گەۋدىسىنى تۇتالماي يىقىلىپ كەتكىلى تاس قالدى، يۈسۇپ يۆلىۋالدى.

ـــ سۇباشىلارغا يارلىقىمنى يەتكۈزۈڭ، ئۇچ كۈن ئىچىدە بەش تۈمەن لەشكەرنى سەپراس قىلسۇن، ئاتىلىنىمەن! ئىنىم مۇھەممەد ئارسلانخانغا مېنىڭ نامىمدىن ئۇچ تۈمەن لەشكەرنى ئېلىپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا يارلىق ئەۋەتىڭ، ئۇنىڭ بىلەن سىر دەرياسى بويىدا ئۇچرىشىمەن، ـــ دېدى سۇلايمان ئارسلانخان غەزەپ بىلەن.

يۈسۇپ تىزلاندى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، غەزەپلىرىنى بېسىپ

---

① مىلادىيە 1042 ـ يىلى 7 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا. بۆرە تېگىنىنىڭ مەكتۇپىنى ئاڭلىدىلا. ئۇ ھازىر تولۇق تەييارلىق بىلەن سىلىنىڭ باستۇرۇپ كېلىشلىرىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. لەشكەر تارتىپ بارسىلىرى زەربىگە ئۇچرايدىلا، سىر دەريا‌سى قانغا بويىلىدۇ، ئەمما مەسىلە ھەل بولمايدۇ. مۇبادا مەغلۇپ بولساق تاجۇتەخت قولدىن كېتىدۇ، ئەل قانغا غەرق بولىدۇ، ئوبدان ئويلىنىپ باقسىلا، خاقانىم.

ــ سىزنىڭچە قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ ــ سۇلايمان ئارسلانخان ئۆسۈپ قالغان ساقىلىنى سىقىملىدى ـ دە، تەكچىدە يالتىراپ تۇرغان تاجىغا قاراپ قويدى.

ــ سەگەك بولۇپ، بۆرە تېگىنىنىڭ قانداق قىلىدىغانلىقىغا قاراش كېرەك، ئالىيلىرى. ئۇ قولىغا قىلىچ ئالسا، بىزمۇ ئېلىشىمىز، ئۇ جىم تۇرسا بىزمۇ جىم تۇرۇشىمىز كېرەك. ئىش ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قىلغان پۇشايمان باشقا چوماق بولىدۇ. پۇشايمان قىلىش ئورنىغا سەۋر قىلىشىمىز، پەيت كۈتۈشىمىز لازىم.

نادامەتلىك پۇشايمان يۇرىكىنى زەرداب قىلىۋەتكەن سۇلايمان ئارسلانخان يۇسۇپكە قاراپ كېتىپ، ئۇنىڭ يەلكىسىدىن قامالىلاپ قۇچاقلىدى.

ــ ئاسىي ـ مۇناپىقنىڭ دامىغا چۈشۈپ كېتىپ كەچۈرگۈسىز خاتا قىلدىم، سىزگىمۇ ئازار بەردىم، ئىنىم.

ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دۇنيادا يېڭىلىشمەيدىغان ئادەم يوق. ئەتىدىن باشلاپ قاراخان ساريىغا چىققايىلا، ــ ئورنىدىن تۇرغان يۇسۇپ بوپىنى ئېلىپ ماڭماقچى بولدى.

سۇلايمان ئارسلانخان ئۇنى توختىتىپ بوپىنى كۆرسەتتى:

ــ ئېچىڭ، بەگيۇسۇپ، كۆرۈپ باقاي.

ــ كۆرمىسىلە بولاتتى، خاقانىم، خەيرىيەت ... ــ يۇسۇپ بوپىنى ئاچتى.

ئىنانچۇبەگنىڭ بەتبۇي كېلىپ تۇرغان بېشىنى كۆرگەن بۇغرا قاراخان سەسكىنىپ كەتتى. ئۇ مەلئۇننىڭ چېھرى قاردىاپ، چاچ ـ ساقاللىرىدا قان ئۇيۇپ قالغانىدى.

يىگىرمە ئالتىنچى باب

ئابىنچۇ خاتۇننىڭ قەستى

1

كېچىچە ياغقان يامغۇر تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەنلا توختىدى. بالاساغۇن ئاسمىنىدا ھەسەن ـ ھۈسەن پارلىدى. سۇلايمان ئارسلانخان بامدات نامىزىنى ئۆتەپلا بۇغرا قاراخان سارىيىغا چىقىپ تەختتە ئولتۇردى. پەردىلىرى قايرىپ قويۇلغان دېرىزىدىن رەڭگارەڭ چاقناپ تۇرغان ھەسەن ـ ھۈسەنگە سەپسالدى. «ئوردۇكەنتكە كېتىشىم كېرەك، شۇنداق قىلسام بۇرە تېگىنمۇ، مەنمۇ ئەمىن تاپىمەن، ئەلمۇ تەسكىن تاپىدۇ، جەڭنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ...» شۇ ئۈي بىلەن نەزىرىنى ئۆز مەرتىۋىلىرى بويىچە كۈرسلاردا ئولتۇرۇشقان دۆلەت ئەربابلىرىغا يۆتكىدى:

ـــ جانابلار، ئىبراھىم تامغاچ بۇغراخانىڭ سەمەرقەنتنى ئاستانە قىلىپ، قاراخانىيلار ئېلىدىن ئايرىلىپ چىققىنىغا بىر نەچچە ئاي بولدى. ئېلىمىزدە چوڭ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ بارمىدىم، ئاۋام تىنچ ـ ئامان ياشاۋاتىدۇ. مەملىكىتىمىز كۆرۈنۈشتە ئىككىگە ئايرىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تاغ ـ دەريالىرى، يەر ـ زېمىنلىرى تۇتاش، يىلتىزىمىز بىر، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە ئۇلۇغ ئېلىمىزنى يەنە بىرلىككە كەلتۈرىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن چىدام بىلەن كۈتۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ، سەۋر ـ تاقەتلىك بولۇشۇڭلارنى، پۇتۇن كۈچ، ئەقىل ـ پاراسىتىڭلار بىلەن جەڭگە ئەمەس، ئېلىمىزنى گۈللەندۈرۈشكە

ئاتلىنىشىڭلارغا ئىشەنچ بىلدۇرۇپ، بۇ تايانغۇلار كېڭىشىنى چاقىرىشنى زۆرۈر تاپتىم. بۇ كېڭەشتە ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىشتىن ئىبارەت بىرلا مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىپ قارار چىقىرىمىز. قېنى، پىكىر بايان قىلىڭلار.

— ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىش دېگەن سۆز، بۆرە تېگىندىن قورقۇپ قېچىپ كېتىش دېگەن سۆز.

— ئۇنداق ئەمەس، سانغۇن جانابلىرى. ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىش، كۈچ ـ قۇدرىتىمىزنى ئاشۇرۇش، شارائىتنى پىشۇرۇپ يېتىلدۈرۈش ئۈچۈندۇر.

— ئىشكىئاغىسىنىڭ بۇ پىكرى ئورۇنلۇق.

— سانغۇننىڭ دېگىنىمۇ خاتا ئەمەس.

— پېقىر يۇغرۇش بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىش قارارىغا پۈتۈنلەي قوشۇلىمەن.

— بۇغرا قاراخان ئوردۇكەنتكە كەتسە، قۇزئوردۇنى دۈشمەنگە تاشلاپ بەرگەنلىك بولمامدۇ؟

— ئالىيلىرى، جانابلار، ئىلگىرى خانلىقنىڭ يۇرىكى بولغان قۇزئوردۇ شەرقىي قاراخانىيلار ئېلىگە نىسبەتەن چەتتىرەك بولۇپ قالدى، ئوردۇكەنت بولسا تازا ئوتتۇرىدا. بۇنى نەزەردە تۇتقاندا، ئاستانىنى يۆتكەش پايدىلىق، بۇ ئاقىلانە قارار.

يۇسۇپنىڭ بۇ پىكرى ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋالغان يۇغرۇش، سانغۇنلارنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. بۇ كېڭەشكە تالاستىن كەلگەن مۇھەممەد ئارسلانخان ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئاتىسىغا قاراپ ئۇن چىقماي ئولتۇرغان ھۈسەيىن ئارسلانخانىنىڭ ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىشقا قوشۇلغۇسى بار ئىدى. بۇنى پەرغانىدىن كەلگەن مەھمۇد ئارسلانخان بىلەن قەشقەردىن كەلگەن ئەبۇ ھەسەن ئارسلانخان قىزغىن قوللىدى. ئاخىرىدا ھەممەيلەن ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ، شۇ يەرگە يۆتكىلىشكە قوشۇلدى.

— جانابلار، ھەممىڭلارنىڭ پىكرىدە ياخشى تىلەك بار،

كۆڭلۈڭلارنى چۈشەندىم، ئەمدى يارلىقىمغا قۇلاق سېلىڭلار. زۇلقەئددەنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، ئىسمى ئېلان قىلىنغان ئارسلانخان، ئېلىكخانلار، سۈباشى، سانغۇنلار، يابغۇ، چاغربەگ، تارخانبەگلەر يولغا چىقىشقا تەييارلىق قىلغايسىلەر!

سۈلايمان ئارسلانخانىنىڭ بۇ يارلىقى ــ غەربىي قاراخانىيلار ئېلىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىناتتى. ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ يارلىقىنى بەجا كەلتۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يۈسۈپ تىزىملىككە قاراپ بىر يۈز ئون بىر كىشىنىڭ ئىسمىنى ئاتىدى. ياشىنىپ قالغان، سالامەتلىكى ناچار، ئىقتىدارسىز ئوردا ئەربابلىرى بالاساغۇندا قالدۇرۇلدى. سۈلايمان ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇ ھەسەن ئارسلانخان بالاساغۇندا ئېلىكخان بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ ئانىسى، خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى. ئۇلارغا قوشۇلۇپ يەنە چوڭ ئاچىسى ئايتولۇن ئېرى ئۇدمىش بىلەن، ئايسىلىڭ بالىلىرى بىلەن كېلىشكەنىدى. ئۇلار دەسلەپ بەگتاش جالالىدىن ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئوردا ئالدىدىكى قەدىمكى جايغا چۈشكەنىدى، كېيىن يۈسۈپ بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىن مىڭ تىللاغا بىر قورۇ سېتىۋالدى. بەگتاش جالالىدىن قەدىمكى جايدا ئولتۇرۇۋەردى. يېڭى سېتىۋالغان قورۇنىڭ ئىچكىرى ھويلىسىغا يابىرا، ئايسىلىڭ دېدەكلىرى بىلەن، تاشقىرىدىكى ھويلىسىغا يۈسۈپ خوتۇن ـ بالىلىرى، خىزمەتچىلىرى بىلەن ئورۇنلاشتى. پەتگە كەلگەن تۇغقانلارنىڭ بىر ھەپتىگىچە ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بەگتاش جالالىدىننىڭ قىزى دىلداربىكەمۇ كېلىپ مېھمانلارنى ئۈزىتىشقا ياردەملەشتى، ئۇ ئاقبىرا بىلەن ئوبدانلا ھال ـ مۇڭ بولۇپ قالدى. ئۇ ئاقبىرانى كۆرگەندىلا «راست، تەڭدىشى يوق ساھىبجامال، خۇش پېئىل، مۇلايىم ئىكەن، يۈسۈپ مېنىڭ مۇھەببىتىمنى شۇڭا قوبۇل قىلماپتىكەن، جۇرئىتىم بولغان بىلەن ئۇنىڭچىلىك نازاكىتىم يوق ...» دەپ ئويلىدى.

دىلداربىكە يۈسۈپلەر قەشقەرگە كېلىپ قەدىمكى جايدا تۇرغاندىمۇ، يېڭى قورۇغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ، تونۇشلۇق بەرمەسلىك ئۈچۈن يۈزىنى يېپىپ تۇرغان قارا چۈمبەلىنى ئېلىۋەتمىدى، ئاياللار بىلەن خالىي قالغاندا ئېلىۋېتەتتى، يۈسۈپ كىرسە يۈزىگە تارتىۋېلىپ چىرايىنى كۆرسەتمەيتتى. ئاقىبىرا ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى.

دىلداربەكە يابىرانىڭ يۈرەك كېسىلى ئېغىر ئىكەنلىكىنى تېۋىپلىق سېزىمى بىلەن ھېس قىلىپ، تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىۋىدى، سوقۇشى ئېگىز - پەس، ئاجىز ئىكەنلىكى ئايان بولۇپ، جىددىي داۋالىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى بىلىندى. ئۆزى ئۆيىگە بېرىپ دورا ئېلىپ كېلىپ يابىراغا ئىچۈردى. بىرەر سائەتتىلەردىن كېيىن، يابىرانىڭ يۈرىكىنىڭ سېلىشى تەڭپۇڭلىشىپ، روھى كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن يۈسۈپ ناھايىتى خۇش بولدى. ئۇ پات - پاتلا، قەشقەرگە بىرىنچى قېتىم كەلگىنى، ئاياغ ئاستىغا تاشلانغان ياغلىق، دىلداربىكەنىڭ مۇھەببەت ئىزھار قىلغانلىقىنى ئەسلەپ «تۇرمۇشلۇق بولغانمىدۇ؟ ئىرادىلىك، پەزىلەتلىك قىز ئىدى ...» دەپ ئويلاپ قالاتتى.

دىلداربىكە تۇرمۇشلۇق بولمىغانىدى. ئۇ يۈسۈپنىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولالمىغاندىن كېيىن، ئۆمۈرۋايەت ئەرگە تەگمەي، تېۋىپ بولۇشقا بەل باغلىغانىدى. ئۇستازى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەتتىن تېبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىپ، ھەزرىتى ئىبىن سىنانىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ، قەشقەردىكى بىردىنبىر ئايال تېۋىپ بولۇپ قالغانىدى. دورىنى ئۆزى ياساپ، ھەر كۈنى ئونلىغان كېسەللەرنى داۋالايتتى. ئۇنىڭ «ئەمچى دىلداربىكە» دېگەن نامى ئەل ئىچىگە تارالغانىدى. يۈسۈپنىڭ نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشكۈسى كېلەتتى. دىلداربىكە ئۆزىنى كۆرسەتمىگەچكە، گەپلىشىش ئىمكانىيىتى بولمايۋاتاتتى. يۈسۈپنىڭ سەككىز ياشقا كىرىپ قالغان قىزى بۈۋىئايىشە

دىلدارىمكەگە ئامراق بولۇپ قالغانىدى.

— ئاچا، مەنمۇ سىزدەك ئەمچى بولۇپ كېسەل داۋالىسام دەيمەن، شاگىرتلىققا قوبۇل قىلامسىز؟ — دەپ ھەمىيلەننى زوقلاندۇراتتى. ئۇ ناھايىتى ئەركە، شوخ چوڭ بولۇۋاتاتتى، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىنىۋالغاچ، شىكار خەقىشنى تولا قىلاتتى...

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، يۇسۇپنى يۇغرۇش باشى قىلىۋالماقچىدى. ئەمما، بۇ چاغقىچە ئېقىۋاتقان قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ نىزامى بويىچە، قىرىق ياشقا توشمىغان ھەرقانداق ئىقتىدارلىق دانىشمەن كىشى يۇغرۇش باشى بولالمايتتى. شۇ تۈپەيلى ئۇ توغرائى دىۋان باشى، ئىلىمگا، دەبىرى بولۇپ قېلىۋەردى. ئەمما، ئۇ يۇغرۇش باشىدىنمۇ كۆپرەك خاقانىنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى.

قىش ئۆتۈپ كۆكلەم كېلىش بىلەن تەڭ، سۇلايمان ئارسلانخان يۇسۇپنى غەزنەۋىلەر ئېلىگە ئەۋەتتى. يۇسۇپنىڭ بۇ ئىككىنچى قېتىم بېرىشى ئىدى. ئۇ ئۆتكەن يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرگىلى كەلگەن زۆھرەبىكەگە ھەمراھ بولۇپ يولغا چىقتى.

سۇلتان مەسئۇدخان ھايات چېغىدا، ئۇنىڭ ئوغلى شاھزادە مەۋدۇغا ياتلىق قىلىنغان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ بۇ قىزى غەزنەۋىلەر بىلەن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ دوستلۇق رىشتىنى باغلاپ تۇرغۇچى ئىدى. زۆھرەبىكەنىڭ يېڭى تويى بولغاندا، جەڭ قىلغۇچى ئۇچ يۈز پىلى، ئون بەش تۈمەن ئاتلىق لەشكىرى بولغان غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى تازا كۈچەيگەنىدى. تەخت ۋارىسى بولغان ئاكىسى شاھزادە مۇھەممەدنى كور قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئۆزى تەختنى ئىگىلىۋالغان مەسئۇد ئاتىسى سۇلتان مەھمۇدخانىدەك ئۇزاق دەۋران سۈرەلمىدى. ئوغلى شاھزادە مەۋدۇنى ئۆيلەپ بىرنەچچە يىل ئۆتمەي، ھىندىستاندا ئىگىلىگەن يەرلىرىنى تاڭ قۇياشىدەك يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن سەلجۇقىيلار سۇلتانى توغرۇلبەگ بېسىۋالدى، ئارقىدىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەلۋەك

خۇراسان دىيارىنىمۇ ئۇنىڭغا تارتقۇزۇپ قويدى. شىددەتلىك جەڭدە كۆزىگە نەيزە سانجىلدى، «ئاكا، مېنى كەچۈرگىن ... مېنى كەچۈرگىن ...» دەپ ئىككى تەرەپكە تاشلىنىپ، قوللىرى بىلەن يۈز ـ كۆزىنى تىتىپ جان ئۈزدى. بېشىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان شاھزادە مەۋدۇ قورقۇمسىز، قەيسەر ئاتىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق پۇشايمان بىلەن داغى ھەسرەتتە ئۆلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى كېيىن ۋەزىرلىرىدىن ئۇقۇپ قاتتىق ئۆكۈندى. «ئاتامنى قىساس تۈتۈپتۇ، مەن ئۇنىڭدەك نىيىتىمنى بۇزمايمەن، قېرىنداشلىرىم بىلەن ياخشى ئۆتىمەن، شەرقىي قاراخانىيلار بىلەن بىرلىشىپ قولدىن كەتكەن ۋەتەن زېمىنىنى قايتۇرۇۋالىمەن» دەپ ئەھدە قىلدى، خوتۇنىنى قايتا پايتەخت بولغان ئوردۇكەنتكە ئۇزاتتى.

مەلىكە زۆھرەدىن ئەھۋالنى ئۇققان ئاتا كۈيۈئوغلىغا شاھانە تون، ئالتۇن تاج ۋە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى يۈسۈپتىن ئەۋەتتى. قايتىشىدا سەمەرقەنتكە چۈشۈپ، تامغاچ بۇغراخان بۆرە تېگىن بىلەن سۆھبەتلىشىپ كېلىشىنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سۇلتان سۈتۇق بۇغراخانىنىڭ تەۋەررۈك شاھانە تونىنى، مىڭ تاي تەللا كىمخاب، تاۋار ـ دۇردۇن بىلەن قوشۇپ سوۋغا قىلىپ يوللىدى ...

يۈسۈپ ئۇجمە پىششىقىدا قايتىپ كەلدى.

ـــ كۈيۈئوغلۇمنىڭ روھىي كەيپىياتى قانداقراق ئىكەن؟ ـــ سورىدى ئۇنىڭ كېلىشىگە تەقەززا بولغان سۇلايمان ئارسلانخان يازلىق سارايىنىڭ كۆل بويىدىكى سۇپىسىدا بىر ئۆزى كۈتۈۋېلىپ، ـــ ئولتۇرۇڭ، ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ.

ـــ بىز بارغاندىن كېيىن روھى كۆتۈرۈلدى، ئالىيلىرى، ـــ دېدى يۈسۈپ مامۇق كۆرپىگە يېپىلغان بۆرە تېرىسىدە ئولتۇرۇپ، ـــ خۇراسان قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇمىدسىزلىنىپ قالغانىكەن. ئالىيلىرىنىڭ بىز ھەرقاچان غەزنەۋىلەر تەرەپتە تۇرىمىز، دېگەن سۆزلىرىنى ۋە سوۋغا ـ

سالاملارنى يەتكۇزگىنىمدىن كېيىن روھلىنىپ قالدى. كۆيۈئوغۇللۇق سۈپىتىم بىلەنلا ئەمەس، غەزنەۋىلەرنىڭ سۇلتانى بولۇشۇم سالاھىيىتىمدىنمۇ ھەرقاچان بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىگە تەييارمەن، دەپ ھەزرەتلىرىگە ئالتۇن ساپلىق قىلىچنى ساداقەتنىڭ نىشانىسى قىلىپ ئەۋەتتى، ــ ئۇ قىلىچنى غىلاپى بىلەن ئىككى قوللاپ ئۇزارتتى. قىلىچ ھەقىقەتەن ياخشى سوقۇلغاندى، سېپىگە نەقىش چېكىلگەنىدى. مىستىن نەپىس ياسالغان چىرايلىق غىلاپمۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. سۇلايمان ئارسلانخان مەنسىتمىگەن تەرزدە قىلىچنى قويۇپ قويدى، خاپىلىق قاپلىغان چىرايى سۆرۈلەشتى.

ــ مەن كۆيۈئوغلۇمنىڭ يارەدەم تەلەپ قىلىپ ئەۋەتكەن بۇ سوۋغىسىدىن خۇش بولمىدىم، بەگيۇسۇپ، ئۇ نېمىشقا كۆچى يەتمىگەن سەلجۇقىيلار بىلەن قېرىشىدۇ؟

ــ بۇنىڭدا تارىخىي سەۋەب بار، ئالىيلىرى.

ــ سەۋەب، قانداق سەۋەب بار؟

ــ ئالىيلىرى، تارىخىي سەۋەب بار دېيىشىمدە، سەلجۇقىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئاداۋەتنى كۆزدە تۇتۇۋاتىمەن، ــ دېدى يۈسۇپ سۆز باشلاپ، ــ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى بولغان دەقاقخانىنىڭ ئوغلى سەلجۇقبەگ ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن، سىر دەرياسىنىڭ ئايىغ ئېقىنىدىكى جەنده شەھىرىگە كېلىپ مۇسۇلمان بولغان ھەم ئۇ يەردە ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرغان، بىر يۈز ئون بەش يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئىسرائىلبەگ، مىكائىلبەگ، ئىنانچبەگ، يۈسۇپ ئىنالبەگ ئاتلىق تۆت ئوغلى بولغانىكەن. تۇنجى ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ ئاتىسى ئورنىغا باش بۇغ بوپتۇ. بۇ چاغدا كۆچىيىپ خۇراسان، ئافغانىستاننى پۈتۈن ئىگىلەپ، ھىندىستاننىڭ شىمالىنى، ئىراننىڭ شەرقىنى بىسىۋالغان سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى سەلجۇقىيلار خانلىقىغا كۆز تىكىپتۇ. ئۇ ئىسرائىل ئارسلان يابغۇغا «جانابلىرىنى

غەزنەينىگە تەكلىپ قىلىمەن، كېلىپ سەيلە ـ سايالىرىتتە بولۇپ كەتكەيسىز. مەنمۇ جەنىدە شەھىرىگە بارىمەن، بىز ئاكا ـ ئۇكا بولۇپ ئۆتەيلى» دەپ مەكتۇپ يوللاپتۇ. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ بۇنىڭ بىر قىلتاق ئىكەنلىكىنى بىلمەي غەزنەيىن شەھىرىگە كەلگەندە، ئۇنى باسماقداپ تۇتۇپ، ھىندىستاننىڭ كالانچىر دېگەن قورغىنىغا ئېلىپ بېرىپ زىندانغا تاشلاپتۇ. ھىجرىيە 416 ـ يىلى① ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ زىندانىدا ۋاپات بوپتۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ سەلجۇقىيلار ئۆچ ئېلىش ئۇچۇن، غەزنەۋىلەرگە پۇرسەت تاپسىلا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن. غەزنەۋىلەر بولسا، سەلجۇقىيلار خانلىقىنى يوقىتىش كويىدا بولۇپ كەلگەن. ئاداۋەت بارغانسېرى كۈچىيىپتۇ. سەلجۇقىيلارغا چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ باش بۇغ بولغاندا، ئۇلار كۈچىيىپ قۇدرەت تېپىپ، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىدىن ئالالمىغان ئۆچىنى ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىدىن ئالغان. ھىجرىيە 429 ـ يىلى② چاغرىبەگ لەشكەر تارتىپ كېلىپ خۇراسانىنىڭ ئەڭ مەشھۇر شەھىرى مەرۋە شاھجاھانىنى بېسىۋالغان، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلخ شەھىرىنىمۇ ئىگىلىگەن. توغرۇلبەگ نىشاپۇر شەھىرىنى تەسەررۇپىغا ئالغان. ھىجرىيە 431 ـ يىلى③ سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى بەش تۇمەن ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇن ۋە ئۇچ يۈز پىلدىن تەركىب تاپقان زور كۈچ بىلەن دەندالقان دالاسىغا يېتىپ كەلگەن. توغرۇلبەگمۇ بىر تۇمەن ئاتلىق ۋە پىيادە سىپاھ بىلەن كېلىپ جەڭ قىلىشقا ھازىرلانغان. جەڭ ئەتىسى سەھەردە باشلىنىپتۇ. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى شۇنچە كۆپ لەشكىرى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ، ئاران قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. توغرۇلبەگ غەلىبە قىلىپ ئۆزىنى خۇراسانىنىڭ پادىشاھى دەپ ئېلان قىپتۇ. جەڭدە تېنى ھەم دىلى يارىلانغان سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى

① مىلادىيە 1025 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
② مىلادىيە 1307 ـ، 1038 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.
③ مىلادىيە 1040 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

مېڭىسىگە قان چۈشۈپ دۇنيادىن ئۆتكەنىكەن. خاقانىم، كۆيۈئوغۇللىرى شاھزادە مەۋدۇ ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلاردا ئەلگە سۇلتان بولۇپ تۇرماقتا. لېكىن، ئۇ ھېچكىمدىن ياردەم تەلەپ قىلمايدىكەن.

— ئۇ شۇنداق دېدىمۇ؟ — ئەجەبلەندى بۇغرا قاراخان.

— قېينىئاتامغا ياردەمگە موھتاج ئىكەنلىكىمنى ئېيتماڭ دېدى، — يۈسۈپ ئەينەن سۆزىنى يەتكۈزدى.

— راست گېپىنى قىلماپتۇ، بەگيۈسۈپ، سۇلتان مەۋدۇنى بۇ قېيىن ئەھۋالىدىن پەرۋەردىگار ئالەملا قۇتۇلدۇرالايدۇ. خۇدا بۇيرۇسا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مەنمۇ ياردەم قولۇمنى سۇنىمەن، — سۇلايمان ئارسلانخان كۆيۈئوغلىغا ئىچ ئاغرىتقان تەرزدە ئېغىر تىندى.

— سۇلتان مەۋدۇ غەزنەۋىنى قېيىن ئەھۋالىدىن ياردەملا قۇتقۇزۇپ قالالمايدۇ، ئالىيلىرى. ۋەتىنىگە بولغان پىداكارانە روھ، ھەرقانداق قىينىچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان چىدامچانلىق، سالماقلىق، ھېچكىمدىن قورقمايدىغان قەيسەر ئىرادە بىلەن دۇشمەنگە قارشى كۆكرەك كېرىپ چىقالىغاندىلا، تەڭرىم غەلىبىگە مۇيەسسەر قىلىدۇ.

يۈسۈپنىڭ بۇ گېپى سۇلايمان ئارسلانخانغا ماقۇل كەلدى.

— سىز كۆيۈئوغلۇمغا بۇ قارىشىڭىزنى ئېيتتىڭىزمۇ؟

— ئېيتتىم، ئالىيلىرى.

— كۆيۈئوغلۇم نېمە دېدى؟

— ئۇ قولۇمنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ: «سىز يېنىمدا بولسىڭىز، يېڭىلمەس لەشكىرىم بارەك غەيرەتلىنىپ كېتىدىكەنمەن، سىز ماڭا ئۇمىد بەخش ئەتتىڭىز» دېدى.

— بۇ ئۇنىڭ چىن سۆزىمىدۇ؟

— مەن ئەمدى قارامىلىق قىلمايمەن، ئالدىن جەڭ ئېلان قىلمايمەن. ئەگەر سەلجۇقىيلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگۈدەك بولسا، ئاللا ئاتا قىلغان بارلىق كۈچۈم بىلەن تاقابىل تۇرىمەن، مەغلۇپ

بولسام پىشانەمدىن كۆرىمەن. بۇ ۋاقىت ئۆتكۈزگەن خاتالىق بىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى، بۇ ساۋاقنى قىيىنئاتامغا يەتكۈزۈپ قويۇڭ، دېدى. بۇ سۇلتان مەۋدۇنىڭ راست سۆزىدەك قىلىدۇ.

— قىزىم بىر نېمە دېمىدىمۇ؟

— دېدى، ئالىيلىرى. ئۇزاپ ماڭىدىغان چېغىمدا، ئاتامغا ئېيتىپ قويۇڭ، ئۇرۇش قىلغىنىمىزدىن مادارا قىلغىنىمىز، سەلجۇقىيلار خانلىقى بىلەن يارىشىۋالغىنىمىز ئەلگە پايدىلىق. بۇ توغرۇلۇق ئېرىمگە مەكتۇپ يازسۇن، دېدى.

— قىزىم زۆھرە توغرا ئويلاپتۇ، بەگيۇسۇپ، ئۆزىدىن كۈچلۈك دۈشمەنگە چېقىلىش — ھالاكەتكە يۈزلىنىش دېگەنلىك. سىز مېنىڭ نامىمدىن كۈيۈئوغلۇمغا مادارا قىلىش، سەلجۇقىيلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىش توغرۇلۇق مەكتۇپ يېزىڭ، ئۇلارمۇ بىزنىڭ قېرىندىشىمىزغۇ.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى.

— ئەمدى بۆرە تېگىن توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ. ئۇ قېرىندىشىم نېمە كويدا بولۇۋېتىپتۇ؟

— بۆرە تېگىن تامغاچ بۇغراخان ئالىيلىرى مېنى ئىلگىرىكىدەك ياخشى كۆتۈۋالدى. ئۇ ئورنىنى مۇستەھكەملەش، قۇدرەت تېپىپ نام قازىنىش كويدا بولۇۋېتىپتۇ.

— خوش، ئۇ نېمىلەرنى دېدى؟

— ئۇنىڭ دېگەنلىرى كۆپ، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، مەزمۇنىنى دەپ بېرەي، — يۈسۈپنىڭ قارا كۆزلىرى جىمىرلاپ تۇرغان كۆلگە تىكىلىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بۆرە تېگىنىڭ بۆرە تېرىسى سېلىنغان تەخت ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان قىياپىتى كېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — مەن ئۇنىڭغا ئىنانچۇبەگنى جازالىغانلىقىڭىزدىن ھەم ئەجەبلەندىم، ھەم خۇرسەن بولدۇم دېسەم، «ئاسىي ـ مۇناپىقلارنى جازالىمغان شاھلار خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولالمايدۇ، ئاسان ئاغدۇرۇلۇپ

كېتىدۇ. مەن ئىنانچۇبەگنىڭ ئاغزىدىن كۆيۈنۈغلىنى قىزىنىڭ زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگىنىنى ئاڭلاپلا، ئۇنىڭ ئىنتايىن رەھىمسىز، قارا كۆڭۈل، نامەرد ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئۆزىنى ماڭا سادىق كۆرسىتىمەن دەپ ئېيتقان گەپلىرى، بۇغرا قاراخان ئاغامنى قارىلاپ يازغان مەكتۇپلىرى مېنى شۇنچە نەپرەتلەندۈردى. ئۇ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن مەندىن خارەزىم دىيارىنىڭ شاھلىقىنى سورىدى. مەن ئۇنىڭ بېشىنى كەستىم، قىزىنى سىر دەرياسىغا تاشلاتقۇزدۇم. ئۇ باشلاپ كەلگەن ئۇچ تۈمەن سىپاھنى قورالسىزلاندۇرۇپ، يۈرتىغا قايتىدىغانلارنى ئاز ـ تولا نەرسە بېرىپ قايتۇردۇم، قالىدىغانلارغا ماكانلىشىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەردىم، ياخشى قىپتىمەنمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن «ناھايىتى ئوبدان قىپتىلا، تامغاچ بۇغراخان، ئەمدى قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟» دېۋىدىم، «دۆلىتىمنى قۇدرەت تاپتۇرۇپ سەلجۇقىيلار بىلەن مۇناسىۋىتىمنى ياخشىلىماقچىمەن» دېدى. «غەزنەۋىلەرگە يەنە ھۇجۇم قىلامدىلا؟» دەپ سورىۋىدىم، «ياق، ئاجىزلارنى بوزەك قىلىش نامەردىنىڭ ئىشى» دېدى. «سەلجۇقىيلار غەزنەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلارمۇ؟» دەپ سورىسام، «مېنىڭچە، ئەمدى ھۇجۇم قىلسا، مەن غەزنەۋىلەرگە يارىدەم قىلىمەن» دەپ مېنى ئەجەبلەندۈرۈپ قويدى. مەن «قاراخانىيلارمۇ، غەزنەۋىلەرمۇ، سەلجۇقىيلارمۇ بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى ــ ئوغۇزخان قوۋملىرىنىڭ ئۇرۇق ـ پۇشتى، تامغاچ بۇغراخان ئالسىلىرى، بىز ئىناق ـ ئىتتىپاق بولۇشىمىز كېرەككى، بىر ـ بىرىمىزگە تىغ كۆتۈرمەسلىكىمىز لازىم. تىغ كۆتۈرسەك، ئاقىۋەتتە ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ھالاك قىلىمىز، ھالىمىز خارابلىشىپ كېتىدۇ» دېۋىدىم، بۆرە تېگىنىنىڭ ساقال ـ بۇرۇتلىرى تىكەنلىشىپ، كۆزلىرىدىن كۆكۈچ نۇر چاقنىدى. ماڭا تازا قادىلىپ قاراپ، تەختىنىڭ يان يۆلەنچۈكىگە پاققىدە بىرنى ئۇردى، چاچراپ قويۇپ تەختتىن چۈشكىنىچە ئالدىمغا

كەلدى. ئۇنىڭ ئەلپازىدىن چۆچۈپ كەتتىم. بۇ ئۆمرۈمدە بىرىنچى قېتىم ئادەم زاتىدىن قورقۇشۇم ئىدى. «سىز تېخى مېنى چۈشەنمەپسىز تۇغرائى دۇئان باشى، مەقسىتىم، قان كېچىپ جەڭ قىلىش ئەمەس، ئەلنى ئىناق، ئىتتىپاق، باياشات ياشاشقا يېتەكلەش، پۇتۇن قاراخانىيلار ئېلىنى قۇدرەتلىك ئەلگە ئايلاندۇرۇش. بۇ ئاللا خالىسا مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدۇ. باشقا ھېچكىمنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. بۇغرا قاراخان ئاغام ئەۋەتكەن مەرھۇم بوۋامنىڭ تەۋەررۈك تونىنى ھەر يىلقى نوروز بايرىمىدا، ئىككى ھېيىتتا كىيىپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىمەن» دەپ كەينىگە ياندى. يۇرىكىم ئورنىغا چۈشتى، خاقانىم. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدىن پەيت كۈتۈۋاتقانلىقىنى، بۇغرا قاراخان بولۇش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدىم. شۇنىڭغا ئىشەنسىلە بولىدۇكى، تامغاچ بۇغراخان ئالدىراپ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ. ماڭىدىغان چېغىدا، ئۆمۈرۋايەت ئۇنداق نىيەتتە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇزىتىپ قويدى.

— ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم، بەگيۇسۇپ، ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن. ئەتە تايانغۇلار كېڭىشى چاقىرىپ ئەلگە ئەمىنلىك جاكارلايمەن.

— ئاللا ياخشى نىيەتلىرىگە يەتكۈزسۇن، — دېدى ئۆيگە قايتىشقا ئالدىراپ تۇرغان يۈسۈپ. ئۇ سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەكلىپىنى يىراقماي، كەچلىك تاماقتا ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇش ئۈچۈن ئوردىدا قالدى.

يۈسۈپنىڭ كەلگىنىنى خەۋەرچىدىن ئۇققان ئاقبىرانىڭ باغ ئىچىدىكى راۋاقتا داستىخان سېلىپ، قېينىئانىسى، قىزى بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرغىنىغا بىر ئاش پىشىم بولغانىدى. ئۇنىڭ ياشلىق كۆزلىرى ئىشكتە ئىدى. بۇۋىئايشە چىدىيالماي ئىشىك ئالدىغا چىقىپ ئاتىسىنى كۈتۈشكە باشلىدى.

2

بوران ـ چاپقۇنلۇق جۇت كۆنلەردىن كېيىن، پەسىلنىڭ ئىللىق چاغلىرى باشلانغىنىدەك، ئىككى قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ ئەنسىز، غەم ـ ئەندىشىلىك ئايلىرى ئۆتۈپ، يەنە تىنچ ـ پاراۋان يىللىرى باشلاندى. شەرقىي قاراخانىيلار ئېلىمۇ ئۆز يولى بىلەن، غەربىي قاراخانىيلار ئېلىمۇ ئۆز يولى بىلەن ھايات مۇساپىسىدە ئىلگىرىلەۋاتاتتى. بۇ يىللاردا، يېزا ـ قىشلاق، شەھەر ـ بازارلارغا نۇرغۇن يېڭى مەدرىسە، مەكتەپلەر سېلىندى، يوللار ياسالدى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، كۆللەر چېپىلدى. يېڭى شەھەر، بازارلارمۇ مەيدانغا كەلدى.

بەگتاش جالالىدىن يۇسۇپىنىڭ دەۋرىدە بىلەن چاڭئەن، كەيفېڭلارغا يېپەك، گىلەم، كېپەك ئالتۇن، قۇرۇق يەل ـ يېمىش ئېلىپ بېرىپ، تەتىلا، كىمخاب، تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق مالالارنى ئىككى قېتىم ئەكەلدى. ئاندىن يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچ، كۇچا قاتارلىق يۇرتلارغا ئېلىپ بېرىپ ساتتى، نەچچە ھەسسە پايدا ئېلىپ يەنە چاڭئەنگە يۇرۇپ كەتتى. بالاساغۇندا قالغان ئادار، يارۇقلار باغدات، رۇم قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەرگە ئەتلەس، شايى، پىچاق، قىلىچ، خەنجەر، ساپ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، ئۇ يەردىن خىلمۇخىل رەخت، سائەت، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەلدى. تالاس، بارسغان، ئىسپىجاپ، سەمەرقەنت، بۇخارا، مەرۋى شاھ جاھان قاتارلىق شەھەرلەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتتى، ئۇلار پايدىسى نەچچە قاتلانغان بۇ تىجارەتنى بارغانسېرى كېڭەيتتى.

ئوردا ئىشلىرى بىلەن ھەمىشە ئالدىراش بولغان يۇسۇپ ھەرقايسى جايلاردىكى تىجارەت ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇراتتى. كىرىم ـ چىقىمنى ھېسابلىتىپ زاكاتنى ئايرىپ، ئۇنى يۇزلىگەن يېتىم ـ يېسىر، مۇساپىر ـ مېيىپلەرگە، موھتاجلىقتا

غەربىسىنىپ قالغانلارغا بېرەتتى. يەنە مىڭ سەر ئالتۇن قىممىتىدە پۇل چىقىم قىلىپ، دۆلەتباغ يېزىسىغا بىر ئۆستەڭ چاپتۇردى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى نۇرئەلانۇر خېنىم مەقبەرلىرىنى گۈمبەز، پەشتاقلىق قىلىپ ياساتتى، ئەتراپتىن بەش يۈز چارەك يەر سېتىۋېلىپ بۇ مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەردى. بۇغرا قاراخانلارنىڭ خاس بارگاھى بولغان خانئۆي يېنىدا ئانارلىق باغ بىنا قىلدۇردى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا بىر ھامام سالدۇردى. يۈز چارەكتىن ئارتۇقراق كېلىدىغان يەرگە ئەنجۇرلۇك باغ ئەھيا قىلدۇردى. بۇ ئارىلىقتا خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن بالاساغۇنغا ئىككى قېتىم باردى. ھەر قېتىمدا قەدىمكى جايغا چۈشتى، بۇ قورۇدا ئاچىسى ئايتىمىش بىلەن يارۇق تۇرۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بالىلىرى ئاۋۇپ كەتكەنىدى، ئىككى بالىسى «بۇغراخان مەدرىسەسى» نى پۈتكۈزۈپ، ئاتىسى بىلەن تىجارەت قىلىشقا كىرىشكەنىدى. قالغان ئالتە بالىسىنىڭ ئۇچى «رەيھانىيە» مەدرىسەسىدە ئوقۇۋاتاتتى. يارۇقتەك بالىلىرى كۆپىيىپ قالغان ئادار بالاساغۇندىكى تىللا سارىيىنى باشقۇراتتى. بۇ ئىككى باجا پۈتۈن تىجارەت ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. قىزتۇرمىش پات ـ پات ئايتىمىشنىڭكىگە كېلەتتى، ئارچۇنمۇ ئۆزى چوڭ بولغان بۇ باغلىق قورۇغا كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى. ئېرى ئەربۇقا پەتھىدىن ئاتىسىدەك سەركەردە بولماي «رەيھانىيە مەدرىسەسى» دە مۇدەررىس بولغانىدى، يۈسۈپ بىلەن ئۇزۇلدۇرمەي خەت يېزىشىپ تۇراتتى، ئىككى بالىلىق بولغانىدى.

يۈسۈپ يۈز ياشتىن ھالقىغان ئاشان بوۋايىنى يوقلاپ تۇردى. بۇدراچ موماي ئىككى كۈندىشى بىلەن ئالدىغا چىقىپ خۇشال كۈتۈۋالاتتى. ئاشانبۇقا مەرھۇم رەيھانىدىنبەگنى ئەسلەپ كۆز يېشى قىلاتتى، ئۇ يەنىلا مۇڭگۈزدەك تۇرغانىدى، پەرزەنتلىرى ئون ئىككىگە يەتكەنىدى.

يۈسۈپ خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئېلىپ قېيىنئاتىسىنىڭ ئۆيىگە باردى. ھاۋاخان ئاغىچا كۆيۈئوغلى، قىزى، نەۋرىلىرىنى كۆرۈپ

خۇش بولغىنىدىن ئايلىنىپ كەتكىلى تاس قالدى. ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم:

ــ خەۋەر بەرمەيلا ئۇشتۇمتۇت كەلگەنلىرىدىن يىغلىشىمنىمۇ، كۈلۈشۈمنىمۇ بىلمەي قالدىم، بالام. نەۋرەم بۇۋىئايىشە شۇنچە چوڭ بولۇپ كېتىپتۇ. ئوغۇل نەۋرەمنىمۇ بار ئىكەن تېخى، كەل قوزام، باغرىمغا بىر بېسىۋالاي، ــ دەپ بەگتۇرمىشنى كۆتۈرۈۋالدى. ئاقبىرا بۇ بالىنى ئالدىنقى يىلى تۇغقانىدى. يۈسۈپ ئۇستازنىغا يازغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بەردى.

ــ ئەجەب ياخشى شېئىرلارنى يېزىپتىلا، بالام. بۇنىڭدا تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرىپى، ئادەمنىڭ ھەممە قاتلىمى سۈرەتلىنىپتۇ، مەنسى چۆلدىكى بۇلاقتەك ھۇزۇرلۇق ئىكەن، ئاڭلىغانسېرى تەشنالىقىم كۈچەيمەكتە، ــ دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ھاياجانلىنىپ.

يۈسۈپ ئىككىنچى قېتىم كېلىپ ـ كېتىشىدە، بەگتۇرمىشنى قېيىنئاتىسىنىڭ يېنىدا قالدۇرۇپ قويدى.

ــ خۇدا پېقىرغا بىرلا قىز ئاتا قىلغانىدى، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ بەكمۇ غېرىبسىنىپ قالدۇق، بالام. نەۋرىمىز بەگتۇرمىش ياشانغان چېغىمىزدا بىزگە ھەمراھ بولسا، ــ دەپ ئۇتۇنگەن قېيىنئاتا، قېيىنئانىسى غايەت خۇش بولۇشۇپ قالدى.

بۇۋىئايىشە ئۆسكەنسېرى سەرۋى كۆچىتىدەك زىلۋالىشىپ چىرايلىق بولۇپ كەتكەنىدى. قاش ـ كۆزى يۈسۈپكە، ئېغىز ـ بۇرنى ئاقبىراغا تارتقانىدى. ئەرەبچە، پارسچە تىلنى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. خاقانىيە تىلىدا يېزىلغان كىتابلارنىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر، سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىمۇ ئوقۇپ بەھرە ئالالايىتتى. ھەر جايدىن ئەلچىلەر كېلىپ باش ئاغرىقى قىلىشقا باشلىغانىدى. ئايتولۇننىڭ چوڭ ئوغلى ئېلىبەگ ئۆتكەن يىلىدىن بېرى ئۇنىڭ ئىشقىدا كۆيۈپ يۈرەتتى، ئىشتىياق بىلەن يازغان شېئىرلىرىنى تاغىسىغا كۆرسىتىشنى باھانەت قىلىپ، كۈن

ئاتلاپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كېلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ كەلسىلا، بۇۋىئايشە ياملاردىكى گۇللەرگە سۇ قۇيۇشقا باشلايتتى، هويلىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا بۇلدۇقلاپ تۇرغان ئايبۇلاقتىن سۇ ئېلىپ يەرگە چاچاتتى، نەزىرى پەردىسى قايرىپ قويۇلغان دېرىزىگە ئاغاتتى ... لېكىن، ئۇلار تېخى بىر ـ بىرىگە سۆيگۇ ئىزهار قىلىشمىغانىدى، ئاقىبىرا بۇنى سەزگەن بولسىمۇ، يۈسۈپكە تېخى ئېيتمىغانىدى.

بۇغرا قاراخانىنىڭ جاندارلار ئەمرى بولغان ئوغلى ئۇدمىشنى پاناه تارتىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن قەشقەرگە كېلىشكەن ئادامتوغرۇل، ئارازان ئاغىچا نەۋرىسى ئېلىبەگنىڭ تويىنى پاتراق قىلىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. يەتمىشتىن هالقىغان ئادامتوغرۇل قەشقەرگە كېلىپلا دەم ئېلىشقا چىقىۋالغان ۋە بۇغرا قاراخان خانلىق زېمىندىن ئىنئام قىلغان دۆلەتباغدىكى ئەللىك چاره‌ك يەرگە ئۇدمىشنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن باغلىق قورۇ ياسىتىۋالغانىدى. ئۇ نەۋرىسى ئېلىبەگنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى. كەچكىچە ئۇنى دالادا، باغدا مەشىق قىلدۇراتتى، شىكارغا ئېلىپ چىقاتتى. نەۋرىسى «ساچىيە مەدرىسەسى» دە ئوقۇشقا باشلىغاندىن بۇيانمۇ، هەر جۈمە دەم ئالغاندا ئېلىبەگ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى.

قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئالاهىده تەكلىپ بىلەن «ساچىيە مەدرىسەسى» دە دەرس ئۆتۈپ كېلىۋاتقان يۈسۈپكە زېرەكلىكى، ئەدەپلىكلىكى بىلەن تالىپلار ئارىسىدا كۆزگە تاشلانغان ئېلىبەگ يېقىپ قالغانىدى. چەۋەندازلىقتا ساۋاقداشلىرىدىن هېچبىرى ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى. نەزم ـ شېئىرنىمۇ ياخشى يازاتتى، ئات مىنىشكىمۇ ماهىر ئىدى. ئىككى قېتىم ئات بەيگىسىده ئوزۇپ چىقىپ، بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن تارتۇقلانغان، نۇرغۇن قىزلار تاشلىغان ياغلىقلار ئىچىدىن بۇۋىئايشە تاشلىغان ياغلىقنى تۇتۇۋېلىپ باغرىغا تاڭغانىدى.

ئاخىرى ئېرى بىلەن مەسلىھەتلىشىۋالغان ئارازان ئاغىچا

قىزى قۇمبا بىلەن بىر پەتنۇس توقاچقا قىزىل ھىلھىلە رومالنى يېپىپ دېدەك ئايالغا كۆتۈرتتى. مەپىگە چۈشۈپ دۆلەتباغدىكى قورۇسىدىن بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىكى يۇسۇپنىڭ قورۇسىغا كىرىپ كەلگەندە، بۇلدۇقلاپ تۇرغان ئابىيۇلاق بويىدا كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغان بۇۋىئايىشە مېھمانلارنى كۆرۈپلا خانىسىغا ئىتتىك كىرىپ كەتتى. يابىرا، ئاقبىرالار ئۆيدىن چىقىپ كۆرۈشتى. ئېلىپ كەلگەن داستىخاننى قوبۇل قىلىپ قىزغىن كۇتۇۋالدى. ئارازان ئاغىچا ئىككى ئائىلىنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بېرى ياخشى ئۆتۈپ كېلىۋاتقىنىنى سۆزلەپ كېلىپ، بۇۋىئايىشەنى قىز قىلىۋالىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېغىز ئاچتى. يابىرا يۇسۇپ ئوردىدىن چۈشلۈك تاماققا كەلگەندە، ئاقبىرا بىلەن ئۇنى ئۆز خانىسىغا چاقىرىپ، ئارازان ئاغىچىنىڭ ئارزۇسىنى يەتكۈزدى. يۇسۇپ ئاقبىراغا قارىدى، ئاقبىرا قىزىنىڭ ئېلىبەگنى ياخشى كۆرۈپ قالغىنىنى ئېيتقاندا ئاشكارىلىدى. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ ئېلىبەگنى كۈيۈئوغۇل قىلىشقا قوشۇلدى. ئارازان ئاغىچىنىڭ داستىخىنىغا بىر بەلباغ، بىر خەنجەرنى سېلىپ قويدى. بۇ ماقۇللۇق بىلدۈرگىنى ئىدى. تۇيۇ كۇنىنى ئادامتوغرۇل بەلگىلەپ بەردى، لېكىن تويغا جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان كۇنلەردە بالاساغۇندىن كەلگەن ئادار بۇ تويىنى توختىتىپ قويدى. ئۇنىڭ ئۇچىسىدا قارا ھازا كىيىمى بار ئىدى. ئۇ يارۇقنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى بىلەن يەتتە ياشلىق، تۆت ياشلىق ئىككى قىزىنىمۇ ئېلىپ كەلگەنىدى. بالىلارنىڭ روھى چۈشكۇن، چىرايى سولغۇن بولۇپ، ماتەم لىباسىنى كىيگەنىدى. يۇسۇپ، يابىرا بۇلارنى كۆرۈپ ھاڭۇبقىپ تۇرۇپ قېلىشتى.

— ئادار بالام، نېمە بولدى، نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭلار؟ — دەپ سورىدى يۇرىكى ئېغىپ كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلغان يابىرا.

ئادارنى يىغا تۇتۇپ گەپ قىلالماي قالدى، بىردەم تۇرۇۋېلىپ يارۇق بىلەن ئايتمىشىنىڭ نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن تۇن

كېچىده بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتتى.

ــ مەن بامدات نامىزىغا چىقاي دەپ تۇرۇۋىدىم. يارۇقنىڭ مەدرىسەدە ئوقۇۋاتقان ئوچىنچى ئوغلى مەردانبەگ ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ ئالدىمغا كېلىپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆز خانىسىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتىپ يىغلاپ كەتتى. بېشىمغا ئاسمان كۆمتۈرۈلگەندەك بولۇپ، قىزتۇرمىش بىلەن چوڭ قورۇغا باردىم. دېگەندەك، يارۇق، ئايتمىش يوتقان ئىچىده بوغۇپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۆيدىكى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، ساندۇقتىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر ئېلىپ كېتىلىپتۇ، ئۆي ئىچىدىكى بىساتلار ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىۋېتىلىپتۇ. ئۇ يەردىكى تۇغقانلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئېلىكخانىنىڭ كۇتۇۋالبېگى①گە مەلۇم قىلىپ قويۇپ، مېيىتلەرنى يەرلىكىده قويدۇق ...

بۇ خەۋەر يۇسۇپكىمۇ چاقماق سوققاندەك تەسىر قىلدى، ئۇلار دەرھال بالاساغۇنغا بېرىشقا جابدۇندى.

يۇسۇپ ئەھۋالنى سۇلايمان ئارسلانخانغا ئېيتىپ رۇخسەت سورىدى. بۇ پاجىئەدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بۇغرا قاراخان قاتىلىنى تۇتۇپ جازالاش توغرىسىدا بالاساغۇن دىيارىنىڭ ئېلىكخانى بولغان ئوغلى ئەبۇ ھەسەن تېگىنگە يارلىق يېزىپ بەردى. يۇسۇپ ئانىسى يابىرا، ئاچىسى ئايسىلىگ ۋە ئادارلار بىلەن يولغا چىقتى. ئۆتەڭ ـ ئۆتەڭده ئات يۆتكەپ يىگىرمە بەش كۈن بولغاندا بالاساغۇنغا يېتىپ بېرىپ قەدىمكى جايغا چۈشۈشتى ...

يۇسۇپ ئەتىسى ئەتىگەنده ئوردىغا بېرىپ ئەبۇ ھەسەن ئېلىكخان بىلەن كۆرۈشۈپ، يارلىقنى ئىككى قوللاپ سۇندى. ئەبۇ ھەسەن ئارسلانخان يارلىقنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، بۆسە قىلىپ ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. ئوغلۇم ئەبۇ ئەلى ھەسەن تېگىن، مەن سىزنى ئەلنى قانۇن ـ

① كۇتۇۋالبېگى ــ ساقچى باشلىقى.

نىزام بىلەن باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ، دەپ مەملىكىتىمىزنىڭ ئاستانە شەھىرى بولغان قۇزغوردۇغا ئېلىكخان قىلغان ۋە ئارسلانخان ئۇنۇتۇلمىنى بەرگەنىدىم. ۋاھالەنكى، ئۇ يەر تېخىچە تىنچ ئەمەس ئىكەن. مەرھۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھاندىنبەگنىڭ كۈيۈغولى، قىزى ئۆز ئۆيىدە ئۆلتۈرۈلۈپ، قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلىرى ئوغرىلىنىپ كېتىپتۇ. بۇ قانلىق پاجىئە ئۇيغۇمنى ئاچتى، بالام. بۇنى دەرھال ئېنىقلاپ قاتىلنى تۇتۇپ جازالىمىغاندا، ئاۋامنى خاتىرجەم قىلغىلى بولمايدۇ، توغرائى دىۋان باشى بۇ يارلىقمىنى ئېلىپ كەتتى. مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان ھامان، قاتىل تۇتۇلغان بولسا، دارغا ئېسىپ ئىبرەت قىلىنىڭ. تۇتۇلمىغان بولسا، بارلىق چارە ـ ئامالىلار بىلەن تېز تۇتۇپ، يىلتىزى بىلەن قۇرۇتۇپ تاشلىغايسىز.

بۇغرا قاراخان ئەبۇ شۇجائى سۇلايمان ئارسلانخان
ھىجرىيە 435 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 11 ـ كۈنى ①»

ئەبۇ ھەسەن ئېلىكخان يۈسۈپنى كۆرستا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىمۇ تەختتە ئولتۇردى.

— توغرائى دىۋان باشى، ئەپسۇس، ئەپسۇس. مەن بىر ئاي ئىلگىرىلا بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تېپىپ، كۈتۈۋالىمىگكە قاتىلنى تۇتۇش توغرۇلۇق جەددىي بۇيرۇق بەرگەنىدىم. ھازىرغىچە قاتىلنىڭ تۇتۇلغىنى توغرىسىدا خەۋەر بولمىدى. قۇزغوردۇدا تەكشۈرۈلمىگەن ئائىلىلەر قالمىدى. باشقا جايلاردىن كەلگەن تىجارەتچى، سىياھەتچىلەرمۇ، مۇساپىرلارمۇ تەكشۈرۈلۈپ سۈرۈشتۈرۈلدى، ئەمما قاتىلنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى ئالالمىدۇق، ئاچچىقىمدا كۈتۈۋالىمىگنى ئەمىلىدىن ئېلىۋېتىپ، ئۆزۈم تەدبىرلىك دەپ قارىغان ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ ئەمىرى

① مىلادىيە 1044 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۆرىبەگنى قويدۇم. ئۇ جىددىي تەكشۈرۈۋاتىدۇ.

ـــ ۋادەرىخا ... ـــ دېدى يۈسۈپ ھەسرەت بىلەن، يارۇق ۋە ئاچىسى ئايتمىشىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ـــ ئۇلارنىڭ پاشىغمۇ ئازارى يوق ئىدى، ئېلىكخان ئالىيلىرى. بۇ پاجىئەدىن كېيىن قۇزغوردۇدا ئەنسىزلىك پەيدا بولۇپ قاپتۇ، قاتىلنى تېپىپ جازالاپ، ئاۋامنى خاترجەم قىلىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە. بۇ چاغقىچە قاتىل تۇتۇق بەرمەپتۇ، ئەمدى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقىرىش كېرەك. تۇتۇپ مەلۇم قىلغان ئادەمگە پېقىر مىڭ سەر كۈمۈشنى ئاتاپ قويدۇم.

ـــ جىنايەتچىنى تۇتۇش، جازالاش بىزنىڭ ۋەزىپىمىز، تۇتۇپ مەلۇم قىلغان ئادەمگە سۆيۈنچە بېرىشمۇ بىزنىڭ خىزمىتىمىز، توغرائى دېۋان باشى، ـــ ئەبۇ ھەسەن ئېلىكخان ئورنىدىن تۇردى. يۈسۈپ رەھمەت ئېيتىپ ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتى.

«قاتىل زادى كىم؟ ئوغرىمۇ، قاراقچىمۇ ۋە ياكى ئۆچ ساقلاپ يۈرگەن سۈيىقەستچىمۇ؟ ...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ئوردىدىن چىققان مەھەلدە، قارا پەرەنجىگە پۈركۈنۈپ چۈمبەل ئارتقان تۆت خوتۇن بالاساغۇندىن تالاس شەھىرىگە بارىدىغان توپىلىق يولدا، ئۇچ ئات قوشۇلغان مەپىدە مۇگدەپ كېتىۋاتاتتى.

مەپىكەش قارا ساقال، بۇغداي ئۆڭ، تەمبەل ئادەم بولۇپ، بادام دوپپا، ئالدى ئوچۇق ئۇزۇن چوتا كۆڭلەك كىيىۋالغانىدى، بەلبېغىغا ناس قاپىقى ئېسىقلىق ئىدى، پات ـ پات قامچىسىنى شىلتىپ قاس چىقىرىپ ئاتلارنى ئىتتىكلىتەتتى. مەپىدە يانتۇ ئولتۇرغان بىر خوتۇنىڭ كاسىسى ئۇنىڭ يانپېشىغا تېگىپ قالغانىدى. مەپىكەش «ئەجەب سېمىز ئاغىچا ئىكەن، قورسىقىنىڭ يوغىناپ كەتكىنىگە قارىغاندا ئېغىر ئاياغتەك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ قورسىقىغا جىن كىردى، سەل سۈرۈلۈپ نىقتاپ ئولتۇردى، تېنىگە ئىسسىق تارىدى. ئۇ قامچىنى سول قولىغا ئېلىپ، ئوڭ قولى بىلەن ئۇ خېنىمنىڭ تېقىمىنى سىلاپ باقتى، خېنىم بىئارام بولدىمۇ، ئۇنىڭ قولىنى ئاستا ئىتتىرىۋەتتى، يەنە

سىلىۋېدى، يەنە ئىتتىرىۋەتتى. مەپىكەش «قىمچىقى بار جۇۋان ئوخشايدۇ» دەپ شوخلۇق قىلىپ كاسىسىنى چىمدىۋالدى. «ۋايجان!» دېگەن قوپال ئاۋاز مەپىكەشنى ھەم قورقۇتۇۋەتتى، ھەم ھەيران قالدۇردى. بۇ ئاۋاز ئايالىنىڭكىگە ئەمەس، ئەرلەرنىڭكىگە ئوخشايتتى. «ئەجەب ئېيىقمۇ ئۇچراپ قالغان ئوتۇنچىدەك ۋارقىرىدى. ئاۋازى نېمىدېگەن سەت خوتۇن بۇ؟!» دەپ قالغان ھارۋىكەش شاپ بۇرۇتلىرىنى تولغاپ قويدى.

— تالاسقا يەنە قانچىلىك يول قالدى؟ — دەپ سورىدى چۈمبىلىنى قايرىپ ئاسمانغا باققان ئايال. ئۇنىڭ ئۇنىمۇ ئەرلەرنىڭكىدەك بوم چىقتى. كۇن ئولتۇرۇشقا باشلىغانىدى.

— سەككىز - ئون چاقىرىمچە يول قالدى، خېنىم، — دەپ جاۋاب بەردى مەپىكەش تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ۋە ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي، سورىدى، — خېنىم، ھەربىرلىرىنىڭ ئاۋازى ئەرلەرنىڭكىگە ئەجەب ئوخشايدىغۇ، قەيەرلىك بولۇشلا؟

قاقاھلىغان ئاۋاز مەپىكەشنى راستلا چۆچۈتۇۋەتتى.

— ئالۋاستىمۇ نېمە بۇلار؟ — پىچىرلىدى تېنىگە تىترەك ئولاشقان مەپىكەش.

— راست دېدىڭ ئەبگار، مەپىنى توختاتا! — يېنىدا ئولتۇرغان يوغان قورساق مەپىدىن سەكرەپ چۈشتى. ئۇنىڭ كەينىدىن قالغانلارمۇ يەرگە ئاياغ بېسىپ يۇزىدىكى چۈمبەل بىلەن قارا پەرەنجىنى ئېلىۋېتىشتى.

مەپىكەش يولغا ئېگىلىپ قالغان قېرى دۇمچەك جىگدە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە مەپىنى توختاتتى ۋە قاراپ ساقال - بۇرۇتلۇق تۆت ئەر كىشىنى كۆرگەندە داڭ قېتىپ قالدى، ئاغزى گەپكىمۇ كەلمىدى.

— چاۋار، قابان، مەپىدىن تاغارنى چۈشۈرۈڭلار، — دەپ بۇيرۇدى قورساق سېلىپ سەمرىپ كەتكىنى.

— خوپ، بوزاغۇ بېگىم، — دېدى پاكار، چوقۇر يۈز چاۋار. ئۇ بويلۇق، قارىمۇتۇق كەلگەن قابان بىلەن مەپىدىن يوغان بىر

تاغارنى ئالدى.

ـــ ئېچىڭلار!

قابان تاغارنىڭ ئىزمىلىكىنى يېشىپ ئاچتى، ئىچىدە كىيىم ـ كېچەك، نەيزە ـ قىلىچ، قالقان كەبى نەرسىلەر بار ئىدى. ئۇلار كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ، بەللىرىنى كەمەر بىلەن باغلاپ، قىلىچنى ئاستى، قوللىرىغا قالقان، نەيزىنى ئالدى.

ـــ ھە، ئەمدى بوزاغۇبەگنىڭ ھەقىقىي ياساۋۇللىرى بولدۇڭلار، ـــ دېدى بوزاغۇ نەيزىنى مەپىكەشكە قارىتىپ، ـــ مەقسەت يولىدا ئاتلىنىپ، بىرىنچى قەدەمنى غەلىبىلىك باستىم. رەيھاندىنبەگنىڭ ماڭا تەگكىلى ئۇنىمىغان قىزىنى ئېرى بىلەن ئۇجۇقتۇرۇپ پۇخادىن بىر چىقتىم. تالاس قەلئەسىگە بارغاندىن كېيىن قۇمارىبىكەگە دەپ، ھەربىرىڭلارغا ئەللىك سەر كۇمۇش بەرگۈزىمەن. ئەمدى ماڭا مەپىنىڭمۇ، مەپىكەشنىڭمۇ كېرىكى قالمىدى. ئاتلارنى ئېگەرلەڭلار، بىز شىكاردىن قايتقان قىياپەتتە تالاس شەھىرىگە كىرىمىز.

ئۇ بار كۈچى بىلەن نەيزىنى مەپىكەشنىڭ كۆكسىگە تىقتى ...

3

قاراخانىيلارنىڭ يەتتەسۇ دىيارىدىكى تالاس شەھىرى ئەتراپى باغۇبوستان بىلەن ئورالغان ناھايىتى گۈزەل شەھەر ئىدى. چاڭئەن، ئىدىقۇت، قەشقەر، بالاساغۇن، ئۆزكەنت، سەمەرقەنت، باغدات، رۇم شەھەرلىرىدىن كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى يىل بويى ئۈزۈلمەيتتى. باج ـ سېلىقتىن ئېلىنغان تىللا ـ كۈمۈشلەر ئون نەچچە يىلدىن بېرى تالاس ۋە ئىسپىجاپ شەھەرلىرىگە ئېلىكخان بولۇپ كېلىۋاتقان مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ خەزىنىسىگە تۆگمەنگە چۈشكەن ئۇگۈتتەك قۇيۇلۇپ تۇراتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇ تازا رازى ئەمەس ئىدى. ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاننى ئىقتىدارسىز، مۇدەررىس بولۇشقا

لايىق، بۇغرا قاراخان بولۇشقا لايىق ئەمەس، دەپ ھېسابلايتتى. بۇ كىچىك خوتۇنى ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكەنىڭ ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن قارىشى ئىدى.

شەھۋانىي ھەۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ئۆزىگە خاس ھۆسن ـ جامالغا ئىگە، پەزىلەتلىك خانىش ئەردەنى تۇركەن مەلىكىدىنمۇ، ئادەمنى مەھلىيا قىلغۇدەك گۈزەل خۇلققا ئىگە سۆسەرئايىبىكەدىنمۇ، قەيسەر، نازاكەتلىك قىلىچخاندىنمۇ كۆڭلى قېلىپ، ئۇلارغا ئېتىبار قىلمايدىغان، يوقلاپ تۇرمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئېرىنىڭ قۇمارىبىكەگە بېرىلىپ كەتكىنىدىن ئاچچىقلانغان ئالتۇن تارىم ئەردەنى خاتۇن قەشقەر ئوپالدىكى چار بېغىغا چىقىۋېلىپ، شۇ يەردە تۇرۇۋاتاتتى. نەۋرىسى مەھمۇد تېگىن پات ـ پات چىقىپ مومىسىنى يوقلاپ تۇراتتى. مۇھەممەد ئارسلانخان قالغان ئىككى خوتۇنى يېنىدا بولسىمۇ، ئۇلارغا ئانچە ئېتىبار قىلمايتتى، ھەممىدىن ياش، چىرايلىق بولغان قۇمارىبىكەنى ئەتىۋارلايتتى، نىكاھلاپ ئەمرىگە ئالغان يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭغا بولغان ئىشقى سۇسلىشىپ قالماستىن، بەلكى بارغانچە كۈچىيىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن بولغان ئوغلى ئىبراھىم تېگىن ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالغانىدى، ئۇنىڭغا دوقاقبەگنىڭ ئەپرۇزە ئىسىملىك قىزىنى ئېلىپ بەرگەنىدى. قۇمارىبىكە بۇ ئوغلىنىڭ كەلگۈسىنى ئويلىسىلا، مۇھەممەد ئارسلانخانغا شۇنچە يېقىنچىلىق قىلاتتى. ئېرى خاپا بولۇپ قالسا، ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن خۇشال قىلاتتى. ئاچچىقى كېلىپ قالسا، شېرىن سۆزلىرى، گۈل بەرگىدەك تىترەپ تۇرغان لەۋلىرى، لىغىلداپ تۇرغان كۆكسى بىلەن ئاچچىقىنى ياندۇراتتى. يا ئۇد، يا تەمبۇر ياكى قوبۇز چېلىپ سۆيگۈ شامىلى چىقىراتتى، غەمزە بىلەن ئۇسسۇل ئويناپ ھەۋىسىنى قوزغايتتى، ئەنبەر پۇراپ تۇرغان يوتقان ئىچىدە جەننەت ھۇزۇرىنى بېرەتتى. مۇھەممەد ئارسلانخانغا بۇ خانىشى كۈلسە كۈن چىققاندەك، يىغلىسا يامغۇر

ياغقاندەك تۇيۇلاتتى، ئۇ نېمە قىلىمەن دېسە يول قويىاتتى. گاھى تۇنلىرى ئۇنى باغرىغا بېسىپ:

ــ ئابىنچۇ خاتۇن، ئابىنچۇ خاتۇن، سىزنى خۇدايىم مەن ئۈچۈنلا شۇنداق لەۋەن، نازاكەتلىك قىلىپ يارىتىپتىكەن. جامالىڭىزغا قاراپ تويمايمەن، سىز بولمىسىڭىز قانداق قىلاتتىم، ــ دەيتتى.

ــ راست، خۇدايىم ئالىيلىرىدەك خانزادىنى قېرىتماي، دۇنيانىڭ راھىتىدىن ھۇزۇرلاندۇرسۇن دەپ مېنى سىلىگە قوشقان، سىلى مەندىن ئايرىلمىسلا ھەرگىز قېرىمايلا، ــ دەپ ئېرىنى باغرىغا تارتاتتى.

ئۇ مۇھەممەد ئارسلاننىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە باغلىۋېلىپلا قالماستىن، كۆزىنىمۇ باغلىۋالغاندى. قۇماربىبىكەگە ياققان ئادەم ۋە نەرسىلەر ئۇنىڭغىمۇ ياخشى كۆرۈنەتتى، ئۇ ياقتۇرمىغانلىنى ياقتۇرمايتتى.

ئۇزاق ۋاقىت قېچىپ ـ تېنەپ يۈرگەن بوزاغۇ سىڭلىسى قۇماربىبىكەنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى بىلەن «ئاغۋات» بولۇپ، ئوردا ھەرىمىدە بىرنەچچە يىلنى ئۆتكۈزدى، سېزىلىپ قالمىدى، مۇھەممەد ئارسلانخان بوزاغۇنى تونۇيالماي قالدى. «ئۆلدى» گە چىقىرىۋېتىلگەن بوزاغۇ ئۇنىڭ خىيالىغا كىرىپ چىقمايتتى. ھەرەمدىكى كېنىزەكلەرنى بۇزۇپ، شەھۋانىي ھەۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن بوزاغۇنى قۇماربىبىكە تىزگىنلەپ تۇرمىغان بولسا ئاللىقاچان ئاشكارىلىنىپ قالاتتى. خانىش ئۆز ئادىمى بولغان دوقاقبەگكە ئېيتىپ، ئاۋۋال ئۇنى ئوردا ياساۋۇللۇقىغا قوبۇل قىلغۇزدى، كېيىن ئېلىكخاننى مۇھاپىزەت قىلغۇچى جاندارلىققا تاللاتقۇزدى. بوزاغۇ بۇ ھەمشىرىسىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ بۇرنىدىن كىرىپ ئاغزىدىن چىقىپ يۈرۈپ جاندارلارنىڭ بېشى بولۇپ قالدى. ئۇ ھوقۇقىقا، كۈچكە ئىگە بولغانىدى.

ــ ئاكا، ــ دېدى قۇماربىبىكە بىر كۈنى خاس ھۇجرىسىغا

بوزاغۇنى چاقىرتىپ، ــ ئۆزۈڭنى بىر سىناپ كۆرگۈڭ بارمۇ؟ ئاتامنىڭ بېشىغا چىققان، سەندىن بىر قۇلنى ئارتۇق كۆرگەن رەيھانىدىنبەگنىڭ ئۇرۇق ـ پۈشتىدىن ئۆچ ئالىدىغان پەيت كەلدى. ئۆزى بولسىغۇ بېشىنى كەستۈرۈپ ئەكېلىپ، كۆزلىرىنى ئويۇۋالغان بولاتتىم. ئەپسۇس، بۇنى سەزگەندەك بۇرۇن كېتىپ قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، نەۋرىلىرى بار، ئۇلاردىن بىر ـ بىرلەپ ئۆچىمىزنى ئالالايمىز. ئادەملىرىمىزدىن ئىگىلىشىمگە قارىغاندا، ئۆز ۋاقتىدا ساڭا تېگىشنى خالىمىغان قىز ئايتىمىش ئېرى بىلەن بالاساغۇندىكى قەدىمكى جايدا تۇرۇۋېتىپتۇ. ئېرى يارۇق ئادار دېگەن يەنە بىر قۇل بىلەن تىجارەت قىلىۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ تىللا سارىيى، جاۋاھىراتلىرى دۆكىنى بار ئىكەن. سەن يارامليق، سىناقتىن ئۆتكەن ئۇچ ـ تۆت ئادەمنىڭ بىلەن قۇزغۇردۇغا بېرىپ يارۇق، ئايتىمىشنى ئۆلتۈرگىن، قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلىرىنى قولغا چۈشۈرگىن، ئىز قالدۇرماي، شەپە چىقارماي قايتىپ كەلگىن. شۇنداق قىلالىغان بولساڭ، بىز ئوردۇكەنتتە كۆرەڭلەپ كېتىۋاتقان يۈسۈپكە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن بولاتتۇق. بۇغرا قاراخان جەمەتىنى ھەمايە قىلىدىغانلارنىڭ كۆڭلىگە ئەسەبىي قورقۇنچ چۈشەتتى. بۇ ئىشمىز مۇڭپىپەقىيەتلىك بولسىلا، پاراسەتلىك قارلۇق قەبىلىسى يەنە باش كۆتۈرۈپ، بۇغرا قاراخاننىڭ قولىدىن تاجۇتەختىنى تارتىۋېلىشقا ئىمكانىيەتمۇ تۇغۇلاتتى. قانداق، بۇنىڭغا جۇرئەت قىلالامسەن، ئاكا؟ ــ قۇمار بىكە كۆكۈچ كۆزلىرىنى ئۇنىڭغا تىكىپ جاۋاب كۈتتى.

ــ بۇنداق پۇرسەتنىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋاتقىنىمغا نەچچە يىل بولدى، ھەمشىرەم، بۇ ئىشنى ئورۇنلاشقا ۋاقىت كېتىدۇ، ئېلىكخاندىن رۇخسەت سورىمىسام بولماس، ــ دېدى بوزاغۇ.

ــ رۇخسەتنى دوقاقبەگ ئاغام ئېلىپ بېرىدۇ، يا بولمىسا ئۆزۈڭ بىۋاستە سورىساڭمۇ بولىدۇ، ئاكا.

ــ نېمىدەپ سورايمەن؟

ـــ بۇ ئاسان. ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئوردىغا چىقمايسەن. ئېلىكخان سۈرۈشتە قىلسا، دوقاقبەگ ئاغام سېنى كېسەل بولۇپ قاپتۇ، داۋالانمسا بولمىغۇدەك، دەپ بىر ئايلىق رۇخسەت ئېلىپ بېرىدۇ، قۇزئوردۇغا غىپپىدە كېتىسەن.

ـــ دېگىنىڭدەك قىلاي، سىڭلىم، تولىمۇ ئەقىللىك ـ دە، سەن، بۇ ئىشقا ھازىردىن باشلاپ كىرىشتىم ئەمىسە.

ـــ سېنى خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن، ـــ قۇمارىبىكە ئۇنى ئۇزىتىپ قويدى.

ئۇچ كۈن ئۆتتى. ئىچى تىت ـ تىت بولغان قۇمارىبىكە ئوردىدىن كەچ قايتقان ئېرىنىڭ تونىنى سالدۇرۇۋېتىپ:

ـــ شاھىم، يانلىرىدىن ئايرىلمايدىغان جاندارلار باشى كۆرۈنمەيدىغۇ؟ ـــ دەپ سورىۋىدى، مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ چىرايى تاتىرىپ غەلىتە بولۇپ كەتتى.

ـــ ئەجەب ئۇنى سوراپ قالدىڭىزغۇ، جاندارلار باشىنى نېمە قىلاتتىڭىز؟

بۇ چاغقىچە بىر ئېغىز قاتتىق گەپ قىلىپ باقمىغان ئېرىنىڭ بۇنداق بوزىرىپ غەزەپلەنگىنىدىن كۈنداشلىق قىلىۋاتقىنىنى بىلگەن قۇمارىبىكە لېۋىنى چىشلىدى. «توغرىدىن توغرا سورىغىنىم بولماپتۇ، ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدۇم، كۆڭلىنى ئېلىشىم كېرەك».

ـــ شاھىم، نېمە بولدىلا؟ نەچچە كۈندىن بېرى جاندارلار باشى يانلىرىدا يوق. ئۆزۈمچە، بىر يەرگە ئىش بىلەن كەتكەنمىدۇ دەپ سوراپ ساپتىمەن. ئۇ باداڭ قورساق تومپايىنى نېمە قىلاتتىم، مەندىن گۇمانلىنىۋاتامدىلايا؟ بولدى، بۇ جېنىمدىن جاق تويدۇم، بۇنداق ئاھانەتكە قېلىپ ياشىغىنىمدىن ئۆلگىنىم ياخشى ئىكەن ! ـــ قۇمارىبىكە چاچلىرىنى يۇلۇپ ئۆكسۈپ يىغلىدى. مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ قاتقان دىلى يۇمشاپ، ئۇنى باغرىغا باستى:

ـــ خاپا بولماڭ، ئابىنچۇ خاتۇن، سىزگە زادى قىيالمايمەن.

مۇبادا ئۆلۈپ كەتسەم، كۇنداشلىقىم كېلىپ گۆرۈمدىمۇ تىنچ ياتالمىغۇدەكمەن، خاپا بولماڭ، جاندارلار باشى كېسەل بولۇپ قاپتۇ.

— ئۇنداق تۇلكە مىجەز ھېيلىگەرنى ھەيدىۋېتىپ، ئۆزىنى توختاتقان، باتۇرراق سەركەردىدىن بىرنى تاللاپ جاندار باشى قىلمۇاللا بولۇپتىكەن، شاھىم.

قۇمارىبەكە ھەر قېتىم «شاھىم» دېگەندە، مۇھەممەد ئارسلانخان ئۆزىنى بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. شۇ دەمدىمۇ كۆڭۈل ئاسمىنىدا بىر چاقماق چېقىپ، خوتۇنىنىڭ قويۇق چاچلىرى يېپىپ تۇرغان گەدىنىنى سىلىدى.

— ئۇنداق دېمەڭ مەلىكەم. قەيسەربەگ ئىنتايىن كۇچتۇڭگۇر ھەم ئەقىللىك، سادىقلىق بىلەن خىزمىتىمنى قىلمۇاتىدۇ، ئوردىدا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان سەردار يوق. مەن دوقاقبەگكە تاپىلاپ قويدۇم، داۋالىنىپ سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلگەن كۇنىلا يېنىمغا قايتىپ كېلىدۇ.

باش ۋەزىرى دوقاقبەگ تونۇشتۇرغاندەك، بوزاغۇنىڭ سادىق ياساۋۇل، ئىسمىنىڭ قەيسەربەگ ئىكەنلىكىنىلا بىلىدىغان بۇ ئېلىكخان ئۇنى ئوبدانلا ماختاپ قۇمارىبەكەنى خۇش قىلمۇەتتى. «ھە، بىلىدىم، ئېرىم ئاكامنى ئۆزىگە سادىق دەپ تونۇيدىكەن. بوزاغۇ قۇزغوردۇغا كېتىپتۇ. ئىشى ئوڭدىن كېلىپ قايتىپ كەلسە، ھەرقايسى جايلاردىكى قىساسكار قارلۇقلارنىڭ ۋە بۇغرا قاراخاندىن نارازى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە كىرىشمىز. سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەختىدىن چۇشۇشىگە ئۆزاق قالمىدى ...» دەپ ئويلىغان قۇمارىبەكە سەدەپتەك ئاپپاق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ھىجايدى.

— ئاڭلىسام، بۆرە تېگىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتاپ، ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغاندىن بۇيان، خارەزىم دىيارلىرىنىڭ ئېلىكخان، ئارسلانخانلىرىمۇ قاراخانىيلار خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغانمىش. سۇلايمان ئارسلانخان بوشاڭ،

قورقۇنچاق بولغاچقا، ئۇلارغا يول قويۇپ چارە قوللانمىدى. ئەگەر سىلى بۇغرا قاراخان بولسىلا، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىشىغا ھەرگىز يول قويمايتتىلە. ئەھۋالنى كۆرۈپ، بىلىپ تۇرۇپ، ئېغىر - بېسىق ھالدا تەختتە ئولتۇرغان ئۇ ئاكىلىرىنىڭ كۆزىنى ئېچىپ قويسىلا بولاتتى.

— مەلىكەم، — مۇھەممەد ئارسلانخان قۇمارىبىكەنىڭ شاھ قىزى ئەمەسلىكىنى بىلسىمۇ، شېرىن سۆزلىرى يېقىپ كەتكەن، ناز - كەرەشمىسى كۆڭلىنى ئويغاتقان چاغلاردا «مەلىكەم» دەپ ئاتاپ ئامراقلىق قىلاتتى، — ئېيتقانلىرىڭىز راست. ئاكام ياشانغان چېغىدا ئۇلۇغ قاراخانىيلار مەملىكىتىنىڭ تۆتكە بۆلۈنۈپ كېتىشىگە يول قويدى، بۇنىڭغا ئېچىم ئېچىشىدۇ.

— بۇنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن، شاھىم. سىلى ناھايىتى باتۇر، غەيرەتلىك، سەۋر - تاقەتلىك. ئەمدى سەۋر - تاقەتنىڭ ھۆزۈرلۈق كۈرسىدىن تۇرۇپ، جاسارەت تۇلپارىغا مىنىپ جەڭگە كىرىدىغان ۋاقىتلىرى كەلدى. سۇلايمان ئارسلانخان تەختتە ئولتۇرۇۋېرىدىغان بولسا، قاراخانىيلار مەملىكىتى ئۇزاققا بارماي بەربات بولۇپ كېتىدۇ، — دېدى ئوت ئۈستىگە ياغ چېچىپ، ئارقىدىن قوشۇپ قويدى، — سىلى ئەقىللىك، نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى مەندىن ئوبدانراق بىلىدىلا.

— مەلىكەم، خاۋاتىرلەنمەڭ، مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، قاراخانىيلار ئېلى بەربات بولمايدۇ.

— شاھىم، قاراخانىيلار ئېلى سىلى بىلەنلا قۇدرەت تاپىدۇ. ئوغۇللىرى ئىبراھىم تېگىنگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈپ قويسىلا، — قۇمارىبىكە كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، سۆزىنى بىردىن ئارزۇلۇق ئوغلىغا يۆتكىدى.

— نېمىشقا كۆڭۈل بۆلمىگۈدەكمەن؟

— كۆڭۈل بۆلمىدىلە دېمىدىم، شاھىم. بالا يىگىت بولۇپ قالدى، ئىككى خوتۇنلۇقمۇ بولدى، تېخىچە كۇنى شىكار، تاماشا بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ، بىر مىسرا شېئىر يېزىپ باققىنى يوق. ئۇمۇ

تۇرمۇشنى چۇشەنسە، يۇرت سوراشنى ئۆگەنسە بولاتتى.

مۇھەممەد ئارسلانخان مەجۇن ئارىلاشتۇرۇلغان شەربەتتىن ئوتلىدى.

ــ ھە، بۇ گېپىڭىز ئورۇنلۇق، مەلىكەم. ئەلھال، بالىمىز بەگ ئەتكەلىرى بىلەن شىكار قىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىش ماھارىتىنى ئىگىلەۋاتىدۇ. قولىدا يا بىلەن قىلىچ، كىتابقا قاراپ قويمايدۇ. سىز دېگەندەك، ئۇ يۇرت سوراشنى ئۆگىنىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنى سوراشنى بىلىۋېلىشى لازىم. شۇڭا، ئىش كۆرگەن قەيسەرنى ئۇنىڭغا يەنە بىر بەگ ئەتكەسى قىلىپ تەيىنلىمەكچى بولۇۋاتىمەن. ئوغلىمىز بەك مەغرۇر، مەمەدان. سىز نەسىھەت قىلىپ قويۇڭ. ئىككى خوتۇنى، چۆرىلىرى بولغاندىكىن، خەقنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىغا كۆز سالمىسۇن. بۇ توغرۇلۇق ئوردىدا مىش ـ مىش گەپ بەك تولا، كىمنى دوردىكىن بۇ ئوغلۇم؟

«سىلىنى دوريغان» دەۋېتىشكە تاس قالغان قۇمارىبىكە ئاغزىنى شىشىدەك نازۇك بارماقلىرى بىلەن ئېتىۋالدى. ئۇنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ قالغانىدى. بوزاغۇنىڭ ئوغلىغا بەگ ئەتكەسى بولىدىغانلىقىدىن ئۇ نېمىشقا سۆيۈنمىسۇن؟

قۇمارىبىكە بوزاغۇنى ناھايىتى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشكە باشلىدى.

قىرىق ئۇچ كۈن بولغاندا بوزاغۇ قايتىپ كېلىپ، ساقىيىپ قالغانلىقىنى، باش ۋەزىر ھەم قېيىنئاتىسى بولغان دوقاقبەگنىڭ ھەركۈنى كەچتە كېلىپ ھال سوراپ، ئېلىكخان ئالىيلىرىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزۈپ تۇرغانلىقىنى دەپ، تەخت ئالدىدا تىزلىنىپ قۇللۇق قىلدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ئۇنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ دېدى:

ــ مەن ناھايىتى خۇشال، جاندارلار باشى، ئاللا سىزنى سالامەت قىلغاي، ئوغلۇم ئىبراھىم ئەر يېتىپ قالغان بولسىمۇ بەڭباشلىقتىن قالمىدى. ئالدىنقى بەگ ئەتكەلىرى جەڭ

ماھارىتىنى ئۆگەتكەن بىلەن، ئەدەپ ـ ئەخلاقنى، يۈرت سوراشنى ئۆگىتەلمىدى. سىز كۆپنى كۆرگەن، شۇڭا ئوغلۇمغا بەگ ئەتكەسى بولۇپ سائادەت مەنزىلىگە يېتەكلىگەيسىز !

ـــ باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى !

مانا شۇ سائەتتىن باشلاپ ئىبراھىم تېگىنگە بەگ ئەتكەسى بولۇپ قالغان بوزاغۇ بىر ئەڭگۈشتەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولدى. ئۇچىنچى كۈنى ھەرەمگە ئاياغ باستى ۋە ھەمىشە سىڭلىسى بىلەن مەخپىي ئۇچرىشىدىغان ئىستىراھەت ئۆيىدە قۇمارىبىكە بىلەن كۆرۈشتى.

ـــ قۇزغۇردۇدىن كەلگىنىڭگە ئۇچ كۈن بوپتۇ، دوقاقبەگدىن ئۇقتۇم. ئەجەب مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارقىغا سۈرىدۇڭا ! ئەنسىرەپ كېچىلىرىمۇ ئۇيقۇم كەلمىدى، ـــ دېدى قۇمارىبىكە ئورغاقتەك ئەگىم قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ ياش چىقىپ كەتتى.

ـــ سىڭلىم، قەدىرلىك سىڭلىم، يىغلىما. مەن ئىشلارنى سەن دېگەندەك شەپىمۇ چىقارماي بېجىرىپ كەلدىم. ئەمما، ئۆزۈڭ بىلىسەن، ئېلىكخانىنىڭ ئەتىۋارلىق خانىشى بولغان سەن بىلەن كۆرۈشۈش مەن ئۇچۇن ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس. سېنىمۇ، ئۆزۈمنىمۇ ئايىمىسام بولمايدۇ. مانا بۇگۈن ھۆرمەتلىك ئېرىڭنىڭ بۇرە تېگىن ئەۋەتكەن يالۋاچ بىلەن كۆرۈشۈۋاتقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ يېنىڭغا كىرىشىم.

ـــ سۆزلىگىن، ئايتمىش بىلەن ئېرىنى قانداق ئۆلتۈردۈڭ؟

ـــ كېچىدە بوغۇپ ئۆلتۈردۈم.

ـــ بالىلىرىنچۇ؟

ـــ ئۇلار باشقا ـ باشقا ئۆيلەردە يېتىپتىكەن، تۈيۇپ قالمىسۇن دەپ چىقىلمىدىم. ئۆيدىكى قىممەت باھالىق جاۋاھىرات، تىللا، ئالتۇنلارنى ئېلىپلا چىقىپ كەتتۇق، ھېچقانداق ئىز قالدۇرمىدۇق.

ـــ ھەي ئىسىت، بالىلىرىنى ئۇجۇقتۇرالماپسەن ـ دە، ئۇنداق

بولسا نېمىشقا قايتىپ كەلمەي، تۇرۇپ قالدىڭلار؟ — قۇمار بىكەنىڭ قاشتېشىدەك ئاق چېھرىدە ئەپسۇسلىنىش ئالامىتى پەيدا بولدى، لەۋلىرىنى چىشلىدى.

— يارۇقنىڭ بۇرادىرى ئادارنى ئوجۇقتۇرۇۋېتىمىز، دەپ كېچىكىپ قالدىم.

— ئوجۇقتۇرالماپسەنغۇ.

— شۇنداق، ئوجۇقتۇرالمىدىم، — بوزاغۇ «خەپ» دېگەندەك سېرىق چاڭگا ساقىلىنى سىيپاپ قويدى، — ئۇلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئەتىسىلا ئاشكارا بولۇپ، قۇزغۇردۇنى تىترىتىۋەتتى. ئەبۇ ھەسەن ئىلىكخان كوتۇۋالبەگلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۆيمۇئۆي قىدىرىپ تەكشۈردى. بىزنى ئوردىدا باجگىر بەگ بولۇپ ئىشلەۋاتقان يېقىنمىز پەرمانبەگ ئۆيىدە ساقلىدى.

— پەرمانبەگ؟ قۇمار بىكەنىڭ ئەگىم قاشلىرى كۆتۈرۈلۈپ ئوتلۇق كۆزلىرىدىن يېشىل ئوچقۇن چاچرىدى، — ھە، بىلدىم. ئۇ بىزگە شىرەم تۇغقان، ئاتام ھايات ۋاقتىدا ئوردىغا ئەكىرىپ ياساۋۇل قىلىپ قويغانىدى. باجگىربەگ بولۇپ قاپتۇ ـ دە، ئۇ ئىشەنچلىك ئادەم.

— ئۇ بەگ ئاچ كۆز ئىكەن، يارۇقنىڭ ئۆيىدىن ئېلىپ كەلگەن جاۋاھىراتنىڭ ئوچتىن بىرىنى ئېلىپ قالدى، ئەبلەخ! — بوزاغۇ ئاغزىنى بۇزدى، بېشىدىكى قارا بۆكىنى ئېلىپ يېنىغا قويدى، ئۇ چاچلىرى چۈشۈپ پاينەكباش بولۇپ قالغانىدى. قويۇن يانچۇقىدىن گۆھەر كۆز قادالغان ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننارنى ئېلىپ قۇمار بىكەگە سۇندى، — بۇنى ساڭا ئېلىپ كەلدىم، قالغان ئالتۇن ـ كۈمۈشنى يوشۇرۇپ قويدۇم.

— ۋاھ، ئەجەب چىرايلىقكەنە، — ئۇ كۈلگىنىچە زۇننارنى ئېلىپ بوينىغا ئېسىۋالدى، — قۇزغۇردۇدىن قانداق قېچىپ چىقتىڭلار؟

— سىڭلىم، تەكشۈرۈش ئاياغلاشقىچە سىرتقا چىقالمىدۇق،

هېلىقى شۇملارنىمۇ ئۇجۇقتۇرالمىدىم. پەيت كۈتۈپ تۇرسام، توغرائى دۇئان باشى بەگيۇسۇپنىڭ يارلىق ئېلىپ ئوردۇكەنتتىن كەلگىنىنى پەرمانبەگدىن ئۇقتۇم. بېشىمغا بىر قاپاق سۇ قۇيۇلدى. ياروق، ئادارلارنىڭ قوروللىرىنىڭ مۇھاپىزىتى كۈچەيتىلگەنلىكىدىنمۇ خەۋەر تاپتىم. دەرھال كېتىشىمىز زۆرۈر بولۇپ قالدى. بىر بىچارە مەپكەشكە ئەللىك تىللا بېرىپ كىرا قىلدۇق، پەرمانبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئايالچە ياسىنىپ مەپىدە شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋالدۇق ...

بوزاغۇ مەپكەشنى ئۆلتۈرۈپ، ئەللىك تىللانى يانچۇقىدىن ئېلىۋالغىنىنى، ئىككى كۈن جاڭگالدا شىكار قىلىپ ئاندىن تالاس شەھىرىگە قەدەم باسقانلىقىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.

— ناھايىتى ئوبدان قىلىپسەن، ئاكا. ئەمدى قۇزغۇردۇ، تالاس، بارسغان، سۇياپ شەھەرلىرىدىكى غۇرۇرىنى يوقاتمىغان قىساسكار قارلۇقلارنى ۋە بۇغرا قاراخاندىن نارازى قەبىلە باشلىقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، سۇلايمان ئارسلانخاننى تەختتىن چۈشۈرۈشكە تەييارلىنىشىمىز كېرەك، — دېدى قۇمارىبەگ.

— ئەلۋەتتە، شۇنداق قىلىمىز، سىڭلىم، — دېدى بوزاغۇ، — سۇلايمان ئارسلانخاننى تەختتىن قانداق چۈشۈرىمىز؟

— مۇھەممەد ئارسلانخاننى ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندۇرۇپ تەختتىن چۈشۈرىمىز.

— ئۇ چاغدا بۇغرا قاراخان تەختىگە كىم چىقىدۇ.

— ئېرىم مۇھەممەد ئارسلانخان.

— تاجۇتەخت يەنە بۇغراخان جەمەتىنىڭ قولىدا قالىدىكەنغۇ، بۇنىڭ بىزگە نېمە پايدىسى؟ — ئۇمىدسىزلەنگەن بوزاغۇ ئاچچىقلىنىپ تۇرۇپ كەتتى.

— ئولتۇرغىن، ئاكا، — قۇمارىبەگ ئۇنى چاپىنىنىڭ پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى، — ئالدىرىما، گەپنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلا. مۇھەممەد ئارسلانخاننى ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا قارشى قويماي تاجۇتەختنى تارتىۋالالمايمىز. تاجۇتەخت مۇھەممەد

ئارسلانخاننىڭ ئىلكىگە ئۆتتى دېگەن سۆز، قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى دېگەن سۆز، ــ قۇماربىكەنىڭ چىرايى ئاپتاپتەك نۇرلىنىپ بوزاغۇنى ھەيران قالدۇردى.

ــ مۇھەممەد ئارسلانخان بۇغرا قاراخان بولسا، تاجۇتەخت قانداقمۇ بىز قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولىدۇ؟ ــ بوزاغۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمەي يەنە سورىدى.

ــ مۇھەممەد ئارسلانخان ياشاندى. ئۇ بۇغرا قاراخان بولغاندىن كېيىن تەختنى ئوغلۇم ئىبراھىم تېگىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، تەختكە ئوغلۇمنىڭ چىققىنى ــ مېنىڭ چىققىنىم، جۇملىدىن سېنىڭمۇ چىققىنىڭ.

ــ ئەمدى چۈشەندىم. ئەگەر بۇ ئارزۇيىمىزغا يەتسەك، مەن ئالدى بىلەن ئاتام ئىبىسىلغان دارغا بەگىۋسۈپىنى ئاسمەن. خوتۇنىنى خانىشمىنىڭ خىزمىتىگە سېلىپ بېرىمەن، ــ بوزاغۇ ئورنىدىن تۇردى، ــ مەن چىقاي، يەنە ئېرىڭ ئۇستىمىزگە كىرىپ قالمىسۇن.

ــ شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنكى، يۈسۈپ بىلەن بىللە ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ دارغا ئېسىلىدۇ، ــ قۇماربىكە كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ ئاكىسىنى ئۇزىتىپ قويدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

قانغا بويالغان دەشت

1

ھېچكىمگە يۈز ـ خاتىر قىلماي، ئۆز يوسۇنى بىلەن ئۆتۈۋاتقان كۈن ـ ئايلارنى پادىشاھ ـ خاقانلارمۇ، ئالىم ـ دانىشمەنلەرمۇ، ئەۋلىيا ـ ماشايىخلارمۇ ئۆز قەسىر ـ كەپىلىرىدە توختىتىپ قالالمايدۇ. خۇدا ۋاقىتقا ئەنە شۇنداق ئەركىنلىك، خىسلەت ۋە ھېكمەتنى بېرىۋەتكەن.

كۈن ـ ئايلارنى يۈدۈپ ماڭغان يىللار كارۋىنى ئۆمۈر مەنزىلىنى ئىتتىك بېسىپ ئۆتىدۇ، ۋۇجۇد دەرىخىنىڭ سارغايغان ياپراقلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تۆكىدۇ. ھەرقانداق كىشى مەغرۇر ياشلىقىدا ئۆمۈرۋايەت تۇرىۋەرمەيدۇ، قېرىلىقنىڭ جاپاسىنى تارتمايدىغان ئىنسان يوق.

بەگيۇسۇپ بۇ يىل ئۆمۈر شوتىسىنىڭ قىرىقىنچى بالدىقىغا دەسسەپ تۇرۇۋاتقان ئىدى: ئوتتۇز ئالتىنچى بالداقتا چاي سۇنۇپ تۇرغان ئاقبىرانى، يىگىرمىنچى بالداقتا بالىسىنى ئېمىتىۋاتقان بۇۋىئايىشەنى، ئون ئىككىنچى بالداقتا كىتاب ئوقۇۋاتقان بەگتۇرمىشنى كۆردى. يۇقىرىغا قاراپ ئاتمىشىنچى بالداقتا غەمگە چۆككەن سۇلايمان ئارسلانخانىنى، يەتمىش ئىككىنچى بالداقتا دۇئا قىلىۋاتقان ئانىسى يابىرا ئاغىچىنى كۆردى. ئۇ يۇقىرى ـ تۇرۇن قاراپ، يەنە نۇرغۇن ياش ـ قېرىلارنى كۆردى. بەزىلەردىن سۆيۈنۈپ ئالەمچە خۇشاللىققا چۆمدى، بەزىلەردىن يىرگىنىپ ۋۇجۇدى تىكەنلەشتى، بەزىلەردىن پەخىرلەندى،

بەزىلەردىن نەپرەتلەندى. ئۇ ئۆمۈر دەپتىرىنى ۋاراقلاپ، تۆۋەندىكى مىسرالارغا كۆزى چۈشتى:

قوشۇلما پىتىنخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت ـ چېقىن.

جاھان پىتىنىسىنى تېرەر پىتىنچى،
ئۇنىڭ سەن بېشىن كەس، ئايا مەرد ـ سېخىي①.

يەنە بىرنەچچە ۋاراقنى ئۆرۈپ بۇ مىسرالارنى ئوقۇدى:

كىشى ئەسلىگە ئىش ـ ھەربىكتى گۈزا،
ئىش ـ ھەربىكەت نەق ئولسا، ئەسلىي شۇ بولا.

كىم ئۇ ئەسلىي ياخشى، ئىش ـ ھەربىكتى ئۈز؟
يامانىنىڭ ئەسلىيگە ئۆز خۇلقى گۈزا ...②

ئوردا ئىشىكىدىن خىيالغا چۆمۈپ چىقىقان بەگيۇسۈپ بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن قارا كۈنلۈكنى ئۇنىڭ بېشىغا تۇتۇپ قەدەم باسقان مۇھاپىزەتچى خادىم ئاداي «شۇنچە ئوچۇق ـ يورۇق يۇرىدىغان يۇغرۇش باشى بۇگۈن نېمە بولغاندۇ؟ ئەجەب غەمكىن كۆرۈنىدىغۇ، بىرەر ئىش بولدىمۇ يا؟» دەپ ئويلاپ سوراپ باقماقچى بولدى ـ يۇ، ھۆرمەتسىزلىك بولمىسۇن دەپ يالتىيىپ قالدى.

بەگيۇسۈپ ھىجرىيە 448 ـ يىلىنىڭ باش ئەتىيازدا③ بۇغرا قاراخانىنىڭ پەرمانى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ يۇغرۇش باشى بولغانىدى، يۇغرۇش باشى بولۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇلۋاھىدبەگنى كىنگىتقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

① ② «قۇتادغۇ بىلىك» 4212 ـ، 4213 ـ، 5810 ـ، 5811 ـ بېيىتلەر.
③ مىلادىيە 1056 ـ يىلى 2 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇچرىغانلىكى ئادەملەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال سوراپ، چاقچاقلىشىپ ماڭىدىغان بەگيۇسۇپ مۇشۇ دەم يەردىن باش كۆتۈرمەي ئىتتىك كېتىۋاتاتتى. باھارنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرى قايرىلاتتى. ئوردا بىلەن ئۆيىنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا ئاتلىق ياكى مەپدە ماڭماي، پىيادە بېرىپ ـ كېلىشكە ئادەتلەنگەنىدى. ئوردا ئىشىكىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تار كوچىدىن ئۆتۈپ، كۆپ باسقۇچلۇق پەلەمپەيدىن چۈشۈپلا بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قەدەم باستى. تال دەرەخلىرى سايە تاشلىغان چوڭ ـ چوڭ بۇلاقلار، چۆرىسىنى يېشىل لەش باسقان كىچىك ـ كىچىك بۇلاقلار ماڭدامدا بىر ئۇچرايتتى. سۆگەت شاخلىرى بىخ چىقىرىشقا باشلىغانىدى.

كەچكى شەپەق نۇرىدا ھال رەڭگە كىرىپ بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاق كۆزلىرىگە زەن سېلىپ كېتىۋاتقان بەگيۇسۇپ: «قانداق قىلىش كېرەك؟ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقان مۇھەممەد ئارسلانخانغا قارشى چىقىش كېرەكمۇ ياكى سۇلايمان ئارسلانخانغا تەختنى بوشتىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش كېرەكمۇ؟ خۇدا بىزنى ئۆزۈڭ توغرا يولغا باشلىغىن، ئەلدە قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىشىمىزغا نېسىپ قىلغىن» دەپ كۆڭلىدە ئىلتىجا قىلغان ھالدا، قورۇسىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ، شام ـ چىراغلار يېقىلغان ھويلىغا كىردى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مەرھابا ئاتا، ـــ قولىدىكى قىلىچنى دەرەخكە يۆلەپ قويۇپ، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن بەگتۇرمىش قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئېگىلدى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئوغلۇم، مەدرىسەدىن قاچان كەلدىڭ؟ ـــ بەگيۇسۇپ ئوغلىنى باغرىغا تارتىپ بېشىنى سىلىدى.

شەمشادتەك بوي تارتىپ ئۆسۈۋاتقان بەگتۇرمىش ئورۇقلاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. بېشىدا بادام دوپپا، ئۇچىسىدا ئاق شايى كەمزۇل، پۇتىدا سەندەل كەش بار ئىدى. قارا كۆزلىرى، ئاقۇچ

چېھرى ئاتىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى.

ــ ھېلى كېلىۋېدىم، سىلىنى ساقلىغاچ ھويلىدا قىلىچ ئۇرۇشنى، خەنجەر ئېتىشنى مەشىق قىلدىم.

ــ موماڭ ئىچكىرى ھويلىدىمۇ؟

ــ ھەئە ئاتا، سۈتۈق بۇغرانى بېقىپ ئولتۇرىدۇ.

ــ مەن موماڭنىڭ يېنىغا كىرەي. ئاباڭغا ئېيتقىن، تاماقنى شۇ يەرگە ئېلىپ كىرسۇن.

ــ ماقۇل، ئاتا، ــ بەگتۇرمىش ھويلىنىڭ ئوڭ بۇلۇڭىدىكى چەللە ــ باراڭلىق ئاشخانىغا كىرىپ كەتتى.

بەگيۇسۇپ سەيناسىغا يازلىق گۈل تېرىش ئۈچۈن تەييارلاپ قويۇلغان دەل ــ دەرەخلىك ئىچكىرى ھويلىغا كىردى. دېرىزىدىن قاراپ، مومىسىنىڭ قۇچىقىدا تېپىرلاپ ئولتۇرغان ئوغۇل نەۋرىسىنى كۆردى.

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ئابا، سىلىنى بۇ بەڭباش نەۋرەم ھارغۇزۇپ قويمىغاندۇ؟ مەن ئالاي، ــ دېدى ئۇ ئۆيگە كىرىپ ۋە قولىنى ئۇزارتىپ ئومتۇلگەن سۈتۈق بۇغرانى ئالدى.

ــ يامان بولۇپ كېتىپسەنغۇ، ساقلىمنى يۇلما، ــ سۈتۈق بۇغرا ساقالىنى قويۇۋېتىپ ئۇنىڭ سەللىسىگە ئېسىلدى.

ــ ئاتا، ئات ــ تا ... ــ تىلى ئەمدىلەتىن چىقىشقا باشلىغان سۈتۈق بۇغرا بوۋىسىنىڭ سەللىسىنى تارتىپ چۈۋۈۋەتتى.

ــ بالام، كىيىملىرىنى مەينەت قىلىپ قويمىسۇن، ماڭا بەرسىلە، ــ يابىرا ئاغىچا ئەۋرىسىنى قۇچىقىغا ئالدى، ــ چۈشتىن كېيىن ئوردىغا كېتىپ تۇرۇشلىرىغا بۇۋىنايىشە ئېرى بىلەن كەپتىكەن. كۈيۈئوغلىمىز تاماقنى يەپلا ساچىيە مەدرىسەسىگە كەتتى.

ــ كۈيۈئوغلىمىز كېلىپتىكەنمۇ؟ ــ دېدى بەگيۇسۇپ ئويچان ھالدا، ــ كۆرۈشسەم بولۇپتىكەن، خەيرىيەت، يەنە پۇرسەت چىقار. بۇ كۈيۈئوغلۇمنىڭ پۇتۇن ئىشتىياقى ئاتىسىدەك ئالىپ سانغۇن بولۇشتا. قىزىم تاشقىرى ھويلىدىمۇ؟

— ئانىسىنىڭ قېشىدا تاماققا قارىشىۋاتىدۇ، ئەتىمالىم.

— كۆيۈگۈغلىمىز بوۋىسى بىلەن مومىسىغا ئامراق بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ بۇ بۇزرۇكۋازلىرى ئۈچۈن قورغاندا كاتتا باغ ئەھيا قىلدى، ئابا. قۇدىمىز ئادامتوغرۇل، ئارازان ئانا قېرىغان چېغىدا ئاشۇ باغقا كۆچۈپ چىقىپ راھەتتە ئۆتۈۋاتىدۇ. سىلىنى بىر سەيلە قىلدۇرۇپ كىرگۈم بار ئىدى، ئەمما ... — بەگيۇسۇپ سۆزىنى توختىتىۋالدى. ئاندىن «شام نامىزىنى ئوقۇۋالاي» دەپ يان ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

«بالام يۈسۈپكە نېمە بولغاندۇ؟ ھەرقاچان ئوردىدىن قايتىپ كەلسە قىزىق گەپلەرنى قىلىپ ھەممىزنى كۈلدۈرۈپ، ئۆيۈ ئىچىنى خۇشاللىققا تولدۇرۇۋېتەتتى. بۈگۈن ئوماق نەۋرىسىنى ئەركىلىتىپمۇ قويمىدى، بىر ۋەقە بولغان چېغى ...» دەپ ئويلاپ سۈتۈق بۇغرانى كۆرپىدە ياتقۇزۇپ قويغان يابىرا ئاغچا جايىنامازنى سېلىپ نامازغا تۇردى. سۈتۈق بۇغرا «ئات ـ تا ... ـ تا ...» دېگىنىچە ئۆمىلەپ بېرىپ تەكچىگە ئېسىلىپلا قويۇۋالدى، شام يېنىپ تۇرغان شامدانىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ئويىنغىلى تۇرغاندا، بەگيۇسۇپ كىرىپ قولىدىن ئېلىۋالدى.

— يەنە شوخلۇق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ قوزام، مومائىنىڭ نامىزىنى بۇزۇۋېتەي دەپسەن ـ ھە؟!

بەگيۇسۇپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت ـ سائادەت تىلەپ دۇئا قىلغان ئانا:

— بالام، كۆڭۈللىرى ئارامدا ئەمەس ئوخشىمامدۇ؟ غەمكىن كۆرۈنىدىلا، چىرايلىرىمۇ تۈتۈلۈپ قاپتۇ، — دېدى زەن سېلىپ قاراپ.

بەگيۇسۇپ ئانىسىنىڭ ئالدىدا يۈكۈندى.

— پېقىر ئوغۇللىرى يۇغرۇش باشى بولغان بۇ ئىككى يىلدىن بېرى مەملىكىتىمىز تىنچ كېلىۋاتاتتى، ئابا. ھېچ كۈتمىگەندە مۇھەممەد ئارسلانخان بويۇنتاۋلىق قىلىپ، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئون تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ

ئوردۇكەنتكە كېلىۋېتىپتۇ، بۇ خەۋەرنى چۈشتىن كېيىن ئوردىغا بېرىشىمغا، ئۇچتا تۇرۇشلۇق لەشكەرلىرىمىزنىڭ سۈباشى جەۋلانبەگ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بەدەلئارت داۋىنىدىن ئېشىپ چۈشكەن مۇھەممەد ئارسلانخان لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچ شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلغانلارنى ئامان قالدۇرۇپ، بەيئەت قىلمىغانلارنى قىرغىن قىپتۇ. جەۋلانبەگ سانغۇن ئازغىنا سىپاھلىرى بىلەن قېچىپ ئوردۇكەنتكە كېلىپتۇ. بۇغرا قاراخان ئىنىسىنىڭ بۇ ئاسىيلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى. ئۇ دەرھال تايانغۇلار ھەم دۇغلات ئارىزنىڭ كېڭىشىنى چاقىردى. مەن شۇ كېڭەشتىن كېلىشىم، شۇڭا كەچ قالدىم، ئابا. بۇغرا قاراخانىڭلا ئەمەس، پۈتۈن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، يەلكەمگە تاغ يىقىلدى. مەن قانداقمۇ ئارامخۇدا ئولتۇرالاي!

ـــ «يېغا كەلسە ياندىن، بالا كەلسە قېرىنداشتىن» دېگەن شۇ ـ دە. مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ ئاكىسىغا قول كۆتۈرگىنى ـــ ئەلگە مۇشت ئاتقىنى ئەمەسمۇ، بالام. خۇدايىم بۇغرا قاراخانىمىزغا كۈچ ـ قۇدرەت، خەلققە ئامانلىق ئاتا قىلغاي.

يابىرا ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ، سۈلايمان ئارسلانخان قۇزغۇردۇغا بۇغرا قاراخان بولۇپ بارغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئەسلىدى: ئۇ چاغدا رەيھاندىنبەگ بار ئىدى. كېيىن قېيىنئاتا، قېيىنئانىسى، ئاندىن ئاتىسى، ئانىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولدى. ياتلىق قىلغان قىزلىرى بالىلىق بولدى. يىللار تېز ئۆتمەكتە، ئەل ئامان ياشىماقتا ئىدى. رەيھاندىنبەگ ئۇشتۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، چىرايىغا تۇزۇك قورۇق چۈشمىگەن يابىرانىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتتى. بەگتۇرمىش تۇغۇلۇپ بەگيۇسۇپ ئوغۇللۇق بولدى. يابىرا ئاغىچا چوڭ ئوغلى قايتا تۇرەلگەندەك شادلىققا چۆمدى. شادلىقنىڭ قايغۇسى، ۋىسالنىڭ ھىجرانى بار دېگەندەك، ئىنسابتىن چىققان بويانقارنىڭ جەستى سىر دەرياسىدىن سۈزۈۋېلىندى. ئايسىلىگ يەتتە بالىسى

بىلەن تۇل قالدى. بۇرە تېگىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتاپ، غەربىي قاراخانىيلار ئېلىنىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، بۇغرا قاراخانىنىڭ قەشقەرگە يۆتكىلىشى بىلەن ئۇلارمۇ قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىشتى. يارۇق، ئايتمىشنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، كۆز يېشى ئەمدىلا توختىغان يابىرانى يەنە قايغۇغا غەرق قىلىۋەتتى. بۇۋىئايىشە ئېلىبەگكە ياتلىق بولغاندىن كېيىنمۇ كۆز يېشى توختىمىدى. قىز ئەۋرىسى نادىرە، ئوغۇل ئەۋرىسى جانپىدا تۇغۇلۇپ ئاندىن كۆز يېشى توختىدى. سۈتۇق بۇغرا تۇغۇلغاندا كېلىنى ئاقبىرانى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «قىزىم، ئوغۇل نەۋرەم تاق بولسىمۇ، ئوغۇل ئەۋرەم قوش بولدى. مەن بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇش. ئىلاھىم بىزنىڭ ئەۋلادىمىزنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىگەي» دەپ دۇئا قىلدى. تۇغۇتلۇق ياتقان نەۋرىسى بۇۋىئايىشەگە ئالتۇن بىلەزۈكىنى، كۇيۇئوغلى ئېلىبەگكە مەرھۇم ئېرىنىڭ كۇمۇش ساپلىق خەنجىرىنى تەقدىم قىلدى. يىللار ئۆتمەكتە، ھايات شۇنداق داۋام قىلماقتا ئىدى ...

يابىرا ئاغىچا خىيالچان نەزىرىنى سۈتۇق بۇغرادىن يۇسۇپكە يۆتكىدى.

— كېچىشتە نېمە گەپ ـ سۆزلەر بولۇندى، بالام؟

— بولۇنغان گەپ ـ سۆزلەر ناھايىتى كۆپ، ئاباـ — يۇسۇپ ھە دەپ مومىسىنىڭ رومىلىغا ئېسىلىپ قوپماقچى بولغان سۈتۇق بۇغرانىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بەزى يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلار: بىز ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر بۇغرا قاراخانىمىزنى ھىمايە قىلىمىز، ئەمرىگە بويسۇنمىز، تاجۇتەختىنى مۇھەممەد ئارسلانخانغا تارتقۇزۇپ قويمايمىز، ئۇنىڭ بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىمىز، دېيىشتى. بەزىلىرى: تاجۇتەختىنى دەپ قان تۆكۈش گۇناھ ! مۇھەممەد ئارسلانخان بىلەن جەڭ قىلىش ئورنىغا سۆھبەتلىشىپ يارىشىپ ئۆتەيلى، دېيىشتى. يەنە بەزى دۆلەت ئەربابلىرى: مۇھەممەد ئارسلانخان ئون تۇمەن لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋاتىپتۇ،

هازىر ئوردۇكەنتتە ئاران ئۇچ تۈمەنلا سىپاھ بار، باشقا جايلاردىن سىپاھ يۆتكەپ كېلىشكە ئۇلگۈرەلمەيمىز. بۇنى بۇغرا قاراخانىمىز ئويلاپ كۆرۈپ ئاندىن پەرمان چۈشۈرسە، دېيىشتى. بۇ دېگەنلىك ــ بۇغرا قاراخان تاجۇتەختىنى مۇھەممەد ئارسلانخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك، دېگەنلىك ئىدى. باشقا كۈن چۈشكەندە دوست ـ دۈشمەننى ھەقىقىي پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇغرا قاراخانىمىزنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە، ئۇنىڭ دوست ـ دۈشمەنلىرى ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. مەن ئادەملەر توغرىسىدا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم، ئابا.

يابىرا ئاغىچا ئوغلىغا قاراپ كېتىپ ئۇھ تارتتى:

ــ رەھمەتلىك ئاتىلىرىمۇ ھەر قېتىم بىر مۈشكۈللۈككە دۇچ كەلگەندە، ئادەملەر توغرىسىدا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم، دەيتتى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئادەملەر توغرىسىدىكى چەشەنچىسى يېڭىلىنىۋەردى، ئەما بىر خۇلاسىگە كېلەلمەي ئالەمدىن ئۆتتى. ئادەمنىڭ مۇڭگۈزى ئىچىدە، چۈشەنمەك راستلا تەس.

يۈسۈپ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتكەن ئانىسىنىڭ قورۇق باسقان يۈزىگە سىرغىپ چۈشكەن ياشنى قولى بىلەن ئېرتىپ دېدى:

ــ دېگەنلىرى راست، ئابا، ئادەمنى بىلمەك ئالەمنى بىلمەكتىنمۇ تەس. بىراق، بىر ئۇسۇل بارکى، ئۇنىڭ بىلەن ئادەمنى بىلىش، چۈشىنىش، باھا بېرىش مۇمكىن. ماڭا بۇ ئۇسۇلنى ئادەملەرنىڭ ئۆزى ئۆگەتتى، ــ يۈسۈپ قىرقىراپ يىغلىغان سۈتۈق بۇغرانى بەزلىدى، ــ قورسقىڭ ئاچتىمۇ ـ ھە قوزام، سەل چىدا. قارا، ئاكاڭ كىردى، ــ ئۇ ئىشىكتىن كىرگەن بەگتۇرمىشقا سۈتۈق بۇغرانى بەردى، ــ بالام، ئۇكاڭنى ئانىسىغا ئاچىقىپ بەرگىن، ــ ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ ئابا، مەن دېگەن ئۇسۇل ئادەملەرنىڭ سۆزىگە، سالاپىتىگە ئەمەس، ھەرىكىتىگە قاراشتىن ئىبارەت.

ــ توغرا دېدىلە، بالام. ئاللاتائالا بەندىلىرىنى توۋا قىلىشقا،

راستچىل، سەممىي بولۇشقا، پىكىر قىلىپ توغرا يولدا مېڭىشقا ئۇندىگەن، شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسىدىن ئاگاھلاندۇرغان.

— شۇنداق، ئاباي ئەمەل ـ ھەربىرىمىزنىڭ قانداقلىقىنى، قانداق نىيەتتە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدىغان ئەينەك. زالىملار ياۋۇزلۇقىنى چىرايلىق سۆز، يالغان كۆلكىسى بىلەن يوشۇرىدۇ. ئاسىيلار ئۆزىنىڭ مۇناپىقلىقىنى ھەمىشە ساداقەتنىي پەش قىلىش، قولتۇققا كىرىۋېلىش بىلەن يوشۇرىدۇ. بۇنى بىر قاراپلا بىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئۇزاق ۋاقىت ئەستايىدىل كۆزىتىشكە تۇغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوي ـ پىكىرلىرى ئەقىلنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلىمىغا يوشۇرۇقلۇق. ھالقىلىق پەيتلەردە، پايدا ـ زىيان توقۇنۇشى يۈز بەرگەندە ئەقىلنىڭ ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى قاتلىمىدىكى نىيەت ئاشكارىلىنىدۇ. مانا بۇگۈن بۇغرا قاراخان ۋە پۇتۇن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشۈۋاتقان ساداقەتمەنلەرنىڭمۇ، ئاسىي ـ مۇناپىقلارنىڭمۇ نىيىتى ئاشكارىلاندى.

— بۇغرا قاراخان بۇنى بىلگەنمىدۇ، ئۇ قانداق قارار چىقاردى، بالام؟ — سورىدى ئەل غېمىدە قالغان يابىرا ئاغىچا بىلگۈسى كېلىپ.

— بۇغرا قاراخان، قارارىمنى ئەتە ئاڭلاڭلار، — دەپ تەختتىن چۈشۈپ، ھېچكىمگە قارىماي چىقىپ كەتتى. بۇرۇن بىلمىگەن بولسىمۇ، بۇ كېچىشتە ئۆز يېنىدا خىزمەت قىلىۋاتقانلارنىڭ نىيەت ـ مۇددىئاسىنى، قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىر ئاز چۈشەندى، دەپ قارايمەن. قارىغاندا، تاجۇتەختىنى ئىنىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارىغا كەلگەندەك قىلىدۇ، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنى خالىمىغانلىقىدىن شۇنداق قارارغا كېلىشى مۇمكىن. بۇغرا قاراخانمىز ھازىر ئېغىر بېسىم ئاستىدا، تەڭلىكتە قالدى.

— بالام، سىلى نېمە دېدىلە؟

— مەن، بۇغرا قاراخانمىز ئادىل ۋە ئىنسابلىق پادىشاھ،

ئىلىم ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ ساداقەتمەن دوستى، دىنىنىڭ تەقۋا تەرغىباتچىسى، قوغدىغۇچىسى، مەرد ـ سېخىي، دانا پادىشاھ. مەملىكىتىمىز ئۇنىڭ ئادالىتىدە رونىق تاپتى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقلاشتى. بىز ئۇنىڭغا سەممىي ـ سادىق بولۇپ، ئوردۇكەنتتىكى ئەر ـ ئايال، چوڭ ـ كىچىك ھەممىنى ئاستانىنى، سۇلايمان ئارسلانخاننى قوغداشقا، دۇشمەنلىنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا پەرمانبەردار قىلىشىمىز زۆرۈر، دېدىم.

ـــ ئوبدان دەپتىلا، بالام، ـــ يابىرا ئاغىچا داستىخان كۆتۈرۈپ كىرگەن كېلىنى، نەۋرىسىنى كۆرۈپ سۆزىنى توختىتىۋالدى.

ئاقبىرا مۇھەببەت يالقۇنجاپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن يۈسۈپكە تىكىلىپ، ئۇنىسىز سالام بەردى. سۈتۈق بۇغرانى كۆتۈرۈۋالغان بۇۋئايشە:

ـــ ئەسسالام ئاتا، بۇگۈن ئوردىدىن ئەجەب كەچ قايتتىلىغۇ، يوللىرىغا قاراپ كۆزۈم تۆت بولدى. سىلىنى بەك سېغىنىپ كەتكەنىدىم، ئاتا، سىلىمۇ نەۋرىلىرىنى سېغىنغانلا؟ ـــ دەپ كەلگىنىچە سۈتۈق بۇغرانى تۇتقۇزۇپ قويۇپ يېنىدا ئولتۇردى.

ـــ سېغىنىدىم، سېغىنمامدىغان قىزىم، بالىسىنى سېغىنمايدىغان ئاتا دۇنيادا يوق. نادىرە، جانپىدا غوجام بالامنىمۇ شۇنداق كۆرگۈم كەلدى.

يۈسۈپ سۈتۈق بۇغرانى يېنىشلاپ سۆيۈپ گەپ باشلاي دەپ تۇرۇۋېدى، بەگتۇرمىش، نادىرە، جانپىدا غوجام كىرىپ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇشتى.

بەگيۈسۈپ سۆيۈنۈپ خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرۇشقان خوتۇنى، قىزى، ئوغلى، نەۋرىلىرىگە قاراپ «مۇشۇ تاپتا تۇمەنلىگەن ئائىلىلەردە ئاتا ـ ئانىلار بالىۋاقىلىرى بىلەن خۇددى مانا شۇنداق خۇرسەن ئولتۇرۇشقاندۇ؟ ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلمىسا بولاتتى. مۇھەممەد ئارسلانخان باستۇرۇپ كەلسە ئۇلار نېمە كۈنگە قالار؟ ...» دەپ ئويلاپ گېپلى غىقىدە بولدى. داستىخانغا قويۇلغان مەزە ـ گېزەكلەرگە ئېغىز تەگمەي چايلا

ئىچتى.

نەۋرىلىرى كەلسە مەنۇن بولغىنىدىن مەسەل - چۆچەكلەرنى ئېيتىپ، ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈپ ئولتۇرىدىغان ئېرىنىڭ شۇكلىشىپ قالغىنىغا ئاقىبىرا چىدالماي دېدى:

— نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلا بېگىم؟ سىلىنى دەپ قىزىم بالىلىرىنى ئېلىپ كەلگەندە خۇشال ئولتۇرسىلىچۇ، نېمە بولدى سىلىگە؟

يۈسۈپ جاۋاب بەرمەي خوتۇنىغا قاراپ كۈلۈمسىرىدى، ئەمما چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرمىدى، نەۋرىلىرىنى ئەركىلىتىپ قويۇپ جىمىپ قالدى.

مەيۈسلىنىپ قالغان ئاقىبىرا ئاشخانىغا چىقىپ، ئۆزى راسلىغان لەڭمەن①نى ئېلىپ كىردى.

يۈسۈپ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بۇ ئاشنىمۇ تۇزۇك يېمىدى. ئەل غېمى، جەڭ ۋەھىمىسى بىلەن بىئارام بولۇۋاتقان يۈسۈپنىڭ كۆڭلى تارتمىدى.

— ئوردىدا تاماق يەپ كەلگەنىدىم، — دەپ قويدى.

يابىرا ئانىلا ئوغلىنىڭ نېمە ئۈچۈن تاماق يېمىگەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ بالىلارنىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلغۇسى يوق ئىدى.

داستىخان يىغىلدى. چوڭلار خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇۋالدى. قېينىئانىسى، بالا - نەۋرىلىرى ئۆز خانىلىرىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاقىبىرا ئېرى بىلەن ئۆز ھۇجرىسىغا كىردى. ھەمىشە خۇشبۇي كېلىپ تۇرىدىغان راھەتبەخش بۇ ئۆيىمۇ يۈسۈپنىڭ ھەۋىسىنى قوزغىيالمىدى. زۇۋان سۈرمەي جىمىدە يېتىۋالدى. يوتقانغا كىرگەن ئاقىبىرا ئېرىنىڭ ئۇچىسىنى سىلىدى.

— يۇغرۇش باشى، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىنى

① لەڭمەن — قەدىمكى ئۇيغۇر تائامى. قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار بۇ ئاشنى دەريا دولقۇنىغا ئوخشىتىپ «لەڭمەن» دەپ ئاتىغان.

ئوردىغا دەرھال كەلسۇن، دەپ ئادەم ئەۋەتمەپتۇ، ــ دېگەن ئادەتتىكى ئاۋازى قۇلىقىغا كىرگەن بەگىۋسۇپ ئۆندەرەپ تۇرۇپ كەتتى. ئۇ كەمزۇل تونىنىڭ ئورنىغا دۇبۇلغا ــ ساۋۇت كىيىپ قىلىچىنى ئاستى، قولىغا شەمشىرىنى ئالدى.

ــ ئانىسى، ئەتىگىچە كېلەلمەسلىكىم مۇمكىن، ئابامغا، بالىلارغا ئوبدان قاراڭ، ــ دەپ ئۆيدىن چىقىشىغا چېقىن چېقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، يۇزىگە سوغۇق شامال ئۇرۇلدى.

2

يېرىم كېچە بولۇپ قالغانىدى. شارقىراپ يېغىۋاتقان يامغۇر ئارامگاھ سارايىنىڭ دېرىزىلىرىگە تاراسلاپ ئۇرۇلاتتى. ئوردىدىن ھەرەمگە قايتىمايى ئۇدۇل مۇشۇ سارايغا كەلگەن سۇلايمان ئارسلانخان گىلەم ئۈستىدە ئۇياقتىن ــ بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى. روھى چۈشۈپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى.

«ۋاھەرىخا، مەن ئىنىم مۇھەممەد ئارسلانخانغا نېمە يامانلىق قىلدىم ــ ھەا! ئۇنى ھۆرمەتلەپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ كەلگەنىدىمغۇ. لەشكەر تارتىپ ئۈستۈمگە باستۇرۇپ كەلگىنىدە قارا نىيەت بار، ئۇنى ئازدۇرغان ئادەمۇ بار! قارشىلاشسام قان تۆكۈلىدۇ، يۇرت ۋەيران بولىدۇ. قاراپ تۇرۇپ شۇنداق بولۇشقا يول قويسام ئاللا ئالدىدا گۇناھكار بولمامدىمەن؟ ... مېنىڭ جېنىمنىڭ بولسا بېرىنىمۇ ئايىمايمىز، دەپ مەيدىسىگە ئۇرغان بىرنەچچە ھاجىپ، يۇغروش، سۇباشىلار تۇنۇگۈنكى كېچىشتە تەختىنى بوشىتىپ بېرىشىمنى سايە قىلىشتى، مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ ئون تۆمەن لەشكەر بىلەن كېلىۋاتقىنىنى كۆپتۇرۇپ سۆزلەپ مېنى قورقۇتماقچى بولۇشتى. لەنەت ئۇلارغا! قورقۇپ ئەمەس، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن تەختىنى بوشىتىپ بېرىش قارارىغا كەلگىنىمنى بىلدۈرسەمۇ، ئۇلار ئۆزلىرى ئويلىغان خۇلاسىگە كېلىدۇ. بەگىۋسۇپلا مېنى

چۈشىنىدۇ. تەختىنى بوشىتىپ بېرىشىمگە ئۇنىڭ قوشۇلمايدىغانلىقى تۇنۇگۈنكى كېڭەشتە ئايان بولدى. كەلسە نېمىدەپ مەسلىھەت بېرىدۇ، ئاڭلاپ ئاندىن بىر قارارغا كېلەي ...»

ئۇ تەختىنى چۈشۈپ، ئىشىك يېنىغا بېرىپ، يەنە ئارقىسىغا ياندى. كۈچىيىۋاتقان شامال يامغۇر تامچىلىرىنى دېرىزىگە تاراسلىتىپ ئۇراتتى. ئىشكئاغىسى قۇلۇنبەگ ئاستا كىرىپ، بىر قانچە يۇغرۇش، سۇباشى، سانغۇنلارنىڭ كەلگىنىنى خەۋەر قىلدى.

— كۈتۈپ تۇرسۇن، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ئۇلارنىڭ ئاغزىغا كەلگەننى دەپ، كاللىسىنى قوچۇۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ.

«كەلگەنلەر كىملەردۇ؟ مېنى قورقۇتۇپ تەختىنى تېزرەك بوشىتىپ بېرىشىمگە ھەيدەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن كەلگەنمىدۇ؟ يا تەسەللى بېرىپ مېنىمۇ، ئۆزلىرىنىمۇ ئالداش ئۈچۈن كەلگەنمىدۇ؟ زادى نېمە مۇددىئا ـ مەقسەت بىلەن كەلگەندۇ؟ ...» ئىشكئاغىسى قۇلۇنبەگ يەنە كىردى:

— بۇغرا قاراخان ئالىلىرى، يۇغرۇش باشى كەلدى.

— كىرسۇن.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئالىلىرى. چاقىرتقان ئىكەنلا، ھۇزۇرى ئالىيغا كېلىپ ئۆزلىرىنى مالال قىلمىغاندىمەن؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، يۇغرۇش باشى. بېشىمنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قاتقان چاغدا، سىزدەك سەمىمىي ـ ساداقەتمەن بىر ئادەمنىڭ ھەمراھ بولۇشىنى خالاپ چاقىرتقانىدىم، ئولتۇرۇڭ.

بەگيۇسۇپ كۇرستا ئولتۇردى.

— ئالىلىرى، تېخىچە ئۇخلىماپتىلا، ئۇيقۇ — تائاملار ئىچىدە ئېغىز بىلەن يېيىلمەيدىغان، تەن ھەممە تەرەپتىن قوبۇل قىلىدىغان ئەڭ شېرىن تائام. باشقا تائاملارنى يېمەيمۇ ئادەم ئۆرە

بولالايدۇ. ئەمما، ئۇيقۇدىن ئىبارەت بۇ لەزىز تاتلىمنى يېمەي ئۆزە بولالمايدۇ. كىچىككىنە ئوخلىۋالغان بولسىلا.

— يۇغرۇش باشى، ئىنىم قىلىچ يالتىڭچلاپ نەچچە تۇمەن لەشكەر بىلەن ئۇستۇمگە باستۇرۇپ كېلىۋاتقاندا قانداقمۇ ئۇيقۇم كەلسۇن؟

ئۇنداق بولسا بىر قارارغا كەلدىلمۇ، ئالىيلىرى؟ — بەگيۇسۇپ ئورنىدىن قوپۇپ سورىدى.

— ئولتۇرۇڭ، يۇغرۇش باشى، — بەگيۇسۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخان جاۋاب بەردى، — مەن بىر قارارغا كەلدىم.

— ئاڭلاشقا تەقەززامەن، ئالىيلىرى، — بەگيۇسۇپ قول قوۋۇشتۇردى.

— مەملىكىتىمنىڭ قانغا غەرق بولماسلىقى ئۈچۈن، تاجۇتەختىمنى ئىنىم مۇھەممەد ئارسلانخانغا بوشىتىپ بېرىش قارارىغا كەلدىم، يۇغرۇش باشى.

— بۇ قارارنى ئەھلى ۋەتەن قوللىمايدۇ، ئالىيلىرى.

— نېمىشقا؟

— بىر ئىشرەتخور نامەردنىڭ قولىدا ئازابلىنىشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن.

— مېنىڭ ئىنىم نامەرد ئەمەس، ئالىپ سەركەردە، ئارسلانخان، — ئاچچىقلانغىنىدىن بۇغرا قاراخان تەختتىن تۇرۇپ كەتتى.

— ئالىيلىرىدەك خەلقنىڭ دوستى، ئادالەتنىڭ ھامىيسى بولغان پەزىلەتلىك خاقان ئاكىسىغا قىلىچ كۆتۈرگىنى ئۈچۈن ئەھلى ۋەتەن ئۇنى نامەرد ھېسابلايدۇ.

سۇلايمان ئارسلانخان تەختتىن چۈشۈپ بەگيۇسۇپنىڭ ئۈدۈلىدا توختىدى.

— دېمەك، بۇ قارارىمنى ئاقىلانە ئەمەس، دەپ بىلەمسىز؟

— شۇنداق ئالىيلىرى، بۇ قارار باھادىر بۇغرا قاراخانىنىڭ

قارارى بولماي قاپتۇ، ئەلنىڭ كۆتكىنى بۇ ئەمەس ئىدى.
سۇلايمان ئارسلانخان قولىنى بېلىدىكى ئالتۇن كەمەرنگە ئۇزىتىپ بەردىن توختىۋالدى.
ـــ ھە، بىلدىم. سىز شۇنچە نۇرغۇن لەشكەر باشلاپ كەلگەن ئىنىم بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن، دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ كەلگەن ئىكەنسىز ـ دە؟
ـــ شۇنداق، ئالىيلىرى، تاجۇتەختلىرىنى تارتقۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن.
سۇلايمان ئارسلانخان تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.
ـــ ئولتۇرۇڭ، يۇغرۇش باشى.
ـــ ئالىيلىرى، قارارلىرىنى ئۆزگەرتمىگۈچە، ئولتۇرۇش پېقىر ئۈچۈن نومۇس!
ـــ بۇ نېمە دېگىنىڭىز، يۇغرۇش باشى؟ ـــ تاتىرىپ كەتكەن سۇلايمان ئارسلانخان چاچراپ قويتى.
بەگيۇسۇپ ئۇنىڭغا بىرەدەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن تەخت ئالدىغا كەلدى، يەكتىز بولۇپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.
ـــ ئالىيلىرى، بۇ شۇنداق دېگىنىمكى: مەملىكەتنى بىر نائىنساب زالىم ئىگىلىۋالسا، باج، ئالۋان ـ ياساقنى يىلسېرى كۆپەيتىپ، خەلقنى نامراتلاشتۇرۇۋېتىدۇ ۋە ھەمىشە تەلۋىلىك بىلەن ئۆزى نەپ ئالىدىغان، كۆپكە زىيىنى تېگىدىغان ئىشلارنى قىلىشقا ئاۋامنى مەجبۇرلايدۇ. راست گەپ قىلماي، ئۆزىنى ئاقىل، دانا كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى قارىغۇلارچە چوقۇنۇشقا زورلايدۇ. نەتىجىدە، مەملىكەت پۇقرالىرىنى قورقۇتۇپ، بىر ـ بىرىگە ئىشەنمەيدىغان، بىر ـ بىرى بىلەن ئۆچەكىشىدىغان، خۇشامەكچى، كاززاپ، يۈرەكسىز ئالدى قىلىۋېتىدۇ. ئايالىرىنى داپشاق، ئەرلەرنى قاششاق نادانلارغا، بېيىغانلارنى بېخىلغا، يوقسۇللارنى تەمەخور، قورقۇنچاقلا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. بۇ تارىختا تەكرارلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئېچىنىشلىق ساۋاق! تاجۇتەختلىرىنى دۇشمەنگە تاشلاپ بەرسىلە، خەلقنىڭ ئۈمىد ـ ئىشەنچىنى يەرگە

ئۇرغان، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغان بولمامدىلا؟
سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى.
ئىشكئاغىسى يەنە كىرىپ:
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دىۋانخانىدا كۆتۈپ تۇرغانلار، ئۆزلىرىنىڭ تېزرەك قوبۇل قىلىشىنى بەجانىدىل ئۆتۈنۈۋاتىدۇ، — دېدى تېز چۆكۈپ.
— نېمە! دىۋانخانىدىكى كىم ئىكەن ئۇلار؟ — سۇلايمان ئارسلانخان ئاقارغان چېكسىنى چاڭگاللاپ سورىدى.
ئىشكئاغىسى ئورنىغا بەگىيۇسۇپ جاۋاب بەردى:
— ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەد بارسغانى، شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن دامۇللاھاجى، دىۋانبېگى ئىنالچۇق تېگىن، ئوردا بېگى بەگتۇتۇق، ساچىيە مەدرىسەسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ كاشغەرىي، سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىن، دەم ئېلىشقا چىققان چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل، جاندارلار باشى ئۇدمىش سانغۇن قاتارلىق خانلىق ۋە جامائەت ئەربابلىرى، خاقانىم.
— سىزمۇ بىلمىدىكەنسىزغۇ، ئۇلارنىڭ كەلگىنىنى نېمىشقا بۇرۇنراق ئېيتمىدىڭىز؟ ئورنىڭىزدىن تۇرۇپ سۆزلەڭ.
بەگيۇسۇپ يەكتىز بولغىنىچە ئورنىدىن تۇرماستىن جاۋاب بەردى:
— قارارلىرىنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كەلگىنىدىن خەۋەرلەندۇرمەكچى ئىدىم.
— ھىم ... مەن قارارىمنى ئۆزگەرتىشىم كېرەكمۇ زادى!؟ — سۇلايمان ئارسلانخان يامغۇر تامچىلىرى تاراسلاپ ئۇرۇلۇۋاتقان دېرىزىگە يېقىنلاپ بىر پەس تۇرۇپ قالدى. چېكسىدىكى تومۇر كۆپۈپ چىقتى. بەگيۇسۇپ قەتئىي ھالدا دېدى:
— ئۆزگەرتىش كېرەكلا ئەمەس، ئىنتايىن زۆرۈر، ئالىيلىرى.
— خوش، مەن قارارىمنى قارشى تۇرۇشقا، جەڭ قىلىشقا ئۆزگەرتسەم، ئاقىۋىتى مەغلۇبىيەت بىلەن نەتىجىلەنسىچۇ؟ —

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چىرايى ھەسرەتلىك تۇس ئالدى.

— تاجۇتەختنى ئىككى قوللاپ رەقىبىگە تۇتۇپ بېرىپ خورلانغاندىن مىڭ ياخشى، ئالىيلىرى. ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنىڭ كۇچىنى پەقەت قارشىلىق قىلىش، قۇربان بېرىش بىلەنلا نامايان قىلغىلى، ئەۋلادلارغا ئۇلگە تىكلىگىلى بولىدۇ.

— ئۇنداق بولسا ئۇلارنى چاقىرىڭ، مەن قارارىمنى ئۆزگەرتتىم! — دېدى ئېغىر يۇكنى يەلكىسىدىن ئىرغىتىپ تاشلىۋەتكەندەك يەڭگىللەپ قالغان سۇلايمان ئارسلانخان.

يۇسۇپ ئىتتىك چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئامان بولغايلا.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — سۇلايمان ئارسلانخان ئادىتىنى بۇزۇپ بىر - بىرلەپ قول بېرىپ كۆرۈشتى، — ئۇلتۇرۇڭلار تەقسىرلەر.

— ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشقا تەييارمىز، ئالىيلىرى! — ھەممەيلەن تەختىنىڭ ئىككى يېنىدىكى كۇرسىلاردىن ئورۇن ئالدى. ئۇلار ئىچىدە چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل بىلەن سۇباشى تۆمۇربۇقا نەسرىددىننىڭ يېشى سەكسەندىن ئاشقان بولۇپ، چاچ - ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى. مۇلانا ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ سەكسەنگە يېقىنلىشىپ قالغان، چاچ - ساقاللىرىغا ئاق سانجىلغان بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى تىمەن ئىدى. ئۇ بۇرادىرى شەيخۇلئىسلامدىن كېچىشتە بولۇنغان گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلاپ بۇغرا قاراخانغا مەدەت بەرگىلى كەلگەنىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان تەختكە چىقىپ ئۆرە تۇرغىنىچە قارارىنى ئېلان قىلدى:

— تالاس، ئىسپىجاب دىيارىنىڭ ئېلىكخانى مۇھەممەد ئارسلانخان ئون تۆمەن لەشكەر بىلەن ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ. مەن قاراخانىيلار ئېلىنىڭ بۇغرا قاراخانى ساداقەتمەن دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ،

ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغداش ئۈچۈن، بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش قارارىغا كەلدىم !

ـــ بۇغرا خانىمىزنىڭ قارارى دانادۇر !

ـــ ھەققانىيەت، ئادالەت ئۈچۈن جېنىمىز پىدا!

ـــ قاراخانىيلار ئېلىنىڭ تاجۇتەختىنى جان تىكىپ قوغدايمىز! ـــ دەپ گۈرۈلدەپ كەتتى ۋەزىر - ۋۇزرالار.

ـــ بۇ زۇلمەتلىك كېچىدە شەرىن ئۇيقۇدىن كېچىپ ماڭا ھەمنەپەس بولغىلى كەلگەنلەر كېڭەشتە مېنى ۋە تاجۇتەختىمنى قوغداش ئۈچۈن قەسەمىياد قىلغانلار ئىكەن. تاجۇتەختىن ۋاز كېچىشكە ئۇندىگەنلەرنىڭ بىرسىمۇ كەلمەپتۇ. بەلكىم چۈشىدە مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشۋاتقاندۇ. مەن قارارىمنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئاسىيلىق قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلارنى زىندانغا تاشلاشنى يۇغرۇش باشىغا بۇيرۇيمەن.

ـــ باش ئوستىگە، ئالىيلىرى ! ـــ بەگيۇسۇپ ئورنىدىن تۇردى، ـــ ئەمرلىرىنى دەرھال ئادا قىلىمەن !

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ھۈسەيىن ئېبنى خەلەپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، ـــ ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغداپ جەڭ قىلىش ـــ بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈندۇر. جەڭدە كۆپ قان تۆكۈلىدۇ، جەڭ ئاخىرلاشسا قان تۆكۈلۈشمۇ توختايدۇ. ھالبۇكى، ھەققانىيەت ۋە ئادالەت تەقىب قىلىنغان مەملىكەتتە ھەر سائەت، ھەر كۈن قان تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. مەن بارلىق شاگىرتلىرىم بىلەن سىزگە نۆكەر بولۇپ، ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغدىغۇچى جەڭگە ئاتلانماقچىمەن. مەغلۇپ بولساقمۇ ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغدىغۇچى پىداكارلارنىڭ بار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، غەلىبە قىلغان دۈشمەنلىرىمىزنى خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدىغان قىلىپ قويىمىز.

ـــ بۆگۈ بىلگە ھەزرەتلىرىنىڭ سۆزى بەرھەق، مەن ئۇدۇن

شاهلىرىنى يوقىتىش جېڭىگە قاتناشقان. ئالىيلىرىدەك ئادىل شاهنى قوغداشقا بۇ قېرى جېنىمنى تىكىپ قويدۇم، — ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگەن تۆمۈربۇقا نەسرىدىن گۈرزىنى چىڭ تۇتۇپ بۇغرا قاراخانغا ساداقىتىنى بىلدۈردى.

— پېقىر مەرھۇم ئاتىلىرى مەلىكۇل مەشرىقنىڭ مېڭىبىگى مەن، بىللە جەڭ قىلىپ سامانىيلار شاهى مەئمۇن سۇلتاننى ئەسىر ئالغان چاغرىبېگى مەن، ھېلىمۇ جەڭ قىلىپ مۇھەممەد ئارسلانخانغا ئۆزۈمنى تونۇتۇپ قويالايمەن، — ئادامتوغرۇل ئالدىغا بىر قەدەم چاماداپ، بۇغرا قاراخانغا باش ئەگدى.

ئۇلۇغ هاجىپ مۇھەممەد بارسغانى تەزىم قىلىپ دېدى:

— ئالىيلىرى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت پادىشاهنىڭ ئىككى قانىتى. بۇ قاناتتىن ئايرىلغان پادىشاه خەلقتىن ئايرىلىپ قالىدۇ، خەلقتىن ئايرىلغان پادىشاه جاندىنمۇ ئايرىلىدۇ. ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى قوغداشتا بىز سىلى بىلەن بىللە، سىلىدىن ئايرىلمايمىز.

— ئادالەت بىزنىڭ زۇلپىقارىمىز، جاندىن ئايرىلسامۇ، بۇ زۇلپىقاردىن ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن جەڭ قىلمەن ! — دېدى شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن دامۇللا هاجى، — بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى پېقىرنى لەشكىرىي قازى قىلىپ بەلگىلەشلىرىنى ئۆتۈنمەن.

سۇلايمان ئارسلانخان ياشانغان بۇ دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ سەممىيىتىدىن، پىداكار روھىدىن تەسىرلىنىپ كۆزىگە ياش ئالدى، روھلاندى، ئىشەنچى كۈچەيدى. قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئارقا ـ ئارقىدىن پەرمان جاكارلاپ، يەتتە سەركەردىنى يېڭىدىن سۇباشى قىلىپ تەينىلىدى. ئوغلى — بالاساغۇن ئىلىكخانى ئەبۇ ئەلى هەسەن ئارسلانخانغا، ئىنىسى پەرغانە دىيارىنىڭ ئىلىكخانى توغرۇل تېگىن مەھمۇد ئارسلانخانغا، كىنگىت، بارچۇق، ئالتاي، ئىدىقۇت دىيارلىرىنىڭ يابغۇ، ئارسلانخانلىرىغا چاپارمەن ماڭدۇردى. ئاستانىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە سۇباشى

تۆمۇربۇقا نەسىرىدىننى، توسۇپ زەربە بەرگۈچى قىسمىغا چاغرىبەگ ئادامتوغرۇل سانغۇننى بەلگىلىدى. دۇشمەن بىلەن يۇزمۇيۇز تۇرۇپ جەڭ قىلىدىغان ئاساسلىق قىسمىغا ئۆزى بەگيۇسۇپ بىلەن قوماندانلىق قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇدمىشنى چاپاۋۇل قىسمىنىڭ سۇباشى قىلىپ، دەرھال ئاتلىنىشقا ئەمىر قىلدى.

3

قەشقەردە ئۇچ تۇمەن لەشكەر بار ئىدى. بۇنىڭ بىر تۇمەنى دۆلەتباغ ۋە ئەسكى ھىساردىكى قورغانلاردا، بىر تۇمەنى ئاتۇش ۋە مورتۇم① يېزىسىدىكى قورغانلاردا، بەش مىڭى ئوپالدىكى قورغاندا، بەش مىڭى ئوردا يېنىدىكى جانقورغاندا تۇراتتى.

بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرى بىلەن ھەرقايسى قورغانلاردىكى ئاساسلىق لەشكەرنى قىسمىلار ئاتۇش مەشھەدكە بامدات نامىزىدىن يانغۇچە يىغىلىپ بولدى. ئۇلار مۇھەممەد ئارسلانخان قوشۇنلىرى قەيەردە ئۇچرىسا، شۇ يەردە توسۇپ زەربە بېرىش ئۇچۇن ئاتلاندى. ئەڭ ئالدىدا قاراگەرغا مىنگەن ئۇدمىش سانغۇننىڭ چاپاۋۇل قىسمى، ئۇنىڭ كەينىدىن توقۇز قىزغۇچ ھال رەڭ تۇغنى كۆتۇرگەن ئەلەمدار بەگيۇسۇپ باشچىلىقىدىكى ۋەزىر، سۇباشىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا سۇلايمان ئارسلانخان ماڭدى. لەشكەرلەرنىڭ باش ـ ئايىغى ئۇچ چاقىرىم يەرگە سوزۇلغانىدى. مارالبېشىنىڭ ئاچىلىغا ئاز قالغاندا، ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۇدمىش سانغۇننىڭ ئۇچ مىڭ كىشىلىك چاپاۋۇل قىسمىغا مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ بىر تۇمەن كىشىلىك چاپاۋۇل قىسمى دۇچ كەلدى. ئۇدمىش سۇلايمان ئارسلانخان يېتىپ

① مورتۇم ـــ قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى كەنت. بۇ كەنتنىڭ جەنۇبىغا قاراخانىيلار دەۋرىدە بىر قورغان سېلىنغان بولۇپ، قورغاندا لەشكەر تۇرغان، كېيىن بۇ ئەتراپ قورغان دەپ ئاتالغان.

كەلگۈچە ئۇلارنى مۇشۇ يەردە توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولدى. ئۇ پۈتۈن قوشۇنى بىلەن تۈيۈقسىز چىقىقان بوراندەك شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى.

ئۇدمىش سانغۇن قولىغا گاھىدا قىلىچ، گاھىدا ئوموت، گاھىدا نەيزە ئېلىپ، ئالدىدىن، يانداسن، كەينىدىن كەلگەن دۈشمەنلەرنى ئۇجۇقتۇرۇپ، يارىلاندۇرۇپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ چاپاۋۇللىرىمۇ ئاجايىپ پىداكارلىق بىلەن رەقىبلىرىگە ئېتىلدى. دۈشمەن چاپاۋۇل قىسمى بىردىن ئاتلىرىنى كەينىگە بۇراپ قاچتى.

— قوغلاڭلار! — ئۇدمىش قامچىسىنى شىلتىدى، تاشقا تەگكەن تۈياقلاردىن ئۇچقۇن چاچرىدى.

مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ بۇ چاپاۋۇللىرىغا ئاشانتۇتۇق ئىسىملىك ئۇيغۇر ئوغراق قەبىلىسىنىڭ چاۋلى بېگى① باشچىلىق قىلاتتى. ئۇ ناھايىتى قەيسەر، پاراسەتلىك سەركەردە بولۇپ، جەڭ قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئاز قوشۇن بىلەن كۆپ قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش، ئالدام خالتىغا چۈشۈرۈپ مەغلۇپ قىلىش، قورشاپ ئەسىر ئېلىش، ھەيۋە بىلەن ئەل قىلىش قاتارلىق جەڭ ئۇسۇللىرى بىلەن كۆپ قېتىم غەلىبە قىلغان، قىتانلارغا قارشى ئۇرۇشتا ئالىپ بولغانىدى.

رەقىبلىرىنى سۇر ـ توقاي قىلىپ قوغلاپ كېتىۋاتقان ئۇدمىشنىڭ ئۇچ مىڭ لەشكىرى ئۇچ تاغ② ئېغىزىغا قاپسىلىپ قورشاۋدا قالدى. دەھشەتلىك جەڭ گۈگۈم چۈشكۈچە داۋام قىلدى. ھەر تەرەپتىن باستۇرۇپ كەلگەن ئاشانتۇتۇقنىڭ چاپاۋۇل قىسمىدىن مىڭ، ئۇدمىش قوشۇنىدىن بەش يۈز لەشكەر ئۆلدى. بىر توپ دۈشمەن ئوتتۇرىسىدا قالغان ئۇدمىش قىلىچ ئۇرۇپ نەچچىسىنى ئاتتىن يىقىتتى، نەچچىسىنىڭ قۇلاق، قوللىرىنى چېپىپ تاشلىدى. ئۇدۇلمۇئۇدۇل كېلىپ قالغان ئاشانتۇتۇق بىر

① چاۋلى بېگى — ھاكىمبەگ.

② ئۇچ تاغ — مارالبېشى ئاچىلىدىكى ئۇچ تاغ.

زەربە بىلەن ئۇنىڭ سول قولىنى ئۇزۇۋەتتى. ئۇدمىش بوينىغا گۈرزە تەگكەن ئېتى بىلەن تەڭلا يىقىلدى.

— ئۇنى ئۆلتۈرمەي، تۇتۇپ يېنىمغا ئېلىپ كېلىڭلار! — دەپ بۇيرۇدى ئاشانتۇتۇق.

ئۇدمىشنىڭ بىر پۇتى ئۆلگەن ئات ئاستىدا قالغانىدى. بىرقانچە سىپاھ ئۇنى تارتىپ ئات ئاستىدىن چىقاردى.

— نېرى تۇرۇش ! — ئۇدمىش ئۇلارنى ئىتتىرىۋېتىپ دەس تۇردى. مۇرىسىدىن چېپىپ تاشلانغان قولى ئۆلۈك ئات يېنىدا قانغا مىلىنىپ تۇراتتى.

— داغلاڭلار! — ئاشانتۇتۇق سىپاھلىرىغا ئەمر قىلدى. ئىككى نۆكەر كۆيۈپ چوغ بولغان توغراق ئوتۇنىنى ئېلىپ كەلدى. ئاشانتۇتۇق ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ ۋىلىلداپ تۇرغان ئوتۇننى ئالدى.

— ماڭا بەر، ئۆزۈم داغلايمەن! — ئۇدمىش قول ئۇزارتتى، ئاشانتۇتۇق سەل تۇرۇۋېلىپ بەردى.

ئۇدمىش كۆزىنى يۇمۇپ چوغنى قان ئېقىپ تۇرغان يەرگە باستى. ئاغرىقتىن بېشى پىرىلداپ ئايلىنىپ، لېۋىنى شۇنداق قاتتىق چىشلىدىكى، مۇرىسىدىكى قان توختاپ، ئاغزىدىن ئېقىشقا باشلىدى. «خۇدا، دۇشمىنىم ئالدىدا يىقىتمىغىن» دەپ، ئۆزىگە قادالغان ئاشانتۇتۇققا ئەمەس، جەڭ قىلىۋاتقان لەشكەرلىرىگە قارىدى. ئوتتەك يانغان كۆزلىرى توساتتىن ئوغلى ئېلىبەگكە چۈشۈپ قالدى. ئۇ ئونلىغان دۇشمەن ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ قىلىچلاشماقتا ئىدى. ئۇدمىش بار ئاۋازى بىلەن:

— چاپ بالام ! ... ئايىماي چاپ! بېشىغا چاپ! بوينىغا ئۇر! ... چاپ! ئايىماي چاپ ! — دەپ توۋلىدى.

ئاتىسىنىڭ ئۇنىنى ئاڭلىغان ئېلىبەگ ئۇنىڭغا قارايمەن دەپ بېشىنى بۇرىشىغا يەلكىسىگە قىلىچ تەگدى.

— ئوغلۇم، قەددىڭنى تىك تۇت! دۇشمەنگە بوي بەرمە! — دەپ

ۋارقىرىدى ئۇدمىش.

سەنتۇرۇلۇپ ئورنىدىن تۇرغان ئېلىبەگ غولىدىن ئېقىۋاتقان قانغا قارىماي، يەنە ئىككىسى سىپاھىنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى، ئۆزىنىڭمۇ ئوڭ قولى چېپىپ تاشلاندى. ئۇ يىقىلىۋېتىپ قىلىچىنى يەنە بىر دۈشمەننىڭ قارنىغا تىقىۋەتتى.

ــ رەھمەت، ئوغلۇم! ... ئاللا ساڭا جەننەت ئىشىكىنى ئېچىپ بەرگەي! ــ دەپ توۋلىدى ئۇدمىش.

بايات ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغان ئاشانتۇتۇق قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن ئۇدمىشنىڭ يۇزىدىكى سىم تورنى قايرىدى، سىنچىلاپ قاراپ:

ــ سانغۇن، سىز كىم بولىسىز؟ تونۇغاندەك قىلدىم، لېكىن ئىسمىڭىزنى يادىمغا كەلتۈرەلمەيۋاتىمەن، ــ دېدى.

ــ سىزمۇ نىقابىڭىزنى ئېلىۋېتىڭ، ــ دېدى ئۇدمىش ئاغرىقتىن پۈتۈن بەدىنى قىزىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى ئوڭدىسىغا ياتقان ئېلىبەگدە ئىدى.

ئاشانتۇتۇق سىم تورنى يۇزىدىن ئېلىۋەتتى. ئۇدمىش چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن بۇ سۈرلۈك ئادەمگە بىر پەس قاراپ ئاخىرى تونۇۋالدى:

ــ سىز ئالىپ ئاشانتۇتۇققۇ، قىتانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا زەپەر قازىنىپ بىللە ئالىپ بولغانىدۇق.

ــ ئۇنىڭغا قىرىق يىلدىن ئاشتى. ئۇ چاغلاردا يادىن ئاتقان ئوقنى يۇلتۇزغا تەگكۈزەلەيدىغان ياش يىگىت ئىدۇق. شۇدەم سىزنى ھېچ تونۇيالمايۋاتىمەن، چاچ ـ ساقاللىرىڭىز ئاقىرىپ قاپتۇ.

ــ مەن ئۇدمىش، ئوبدان قارا. قىتانلارنى يېڭىپ يىگىرمە يىلدىن كېيىن، بۇغرا قاراخانغا بويۇنتاۋلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەن ياباقۇلارنى تىنچىتىشقا مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ باشچىلىقىدا بىللە بارغان ئەمەسمىدۇق. ياباقۇلارنىڭ باش بۇغى بۆكە بۇدراچنى ئەسىر ئېلىپ كەلسەم، مۇھەممەد ئارسلانخانىڭ

بۇيرۇقى بىلەن سىز كاللىسىنى ئالغانىدىڭىزغۇ !

ــ ھە، راست، شۇنداق، ئەمدى تونۇدۇم. سىز چاغرىبەگ ئادامتوغرۇلىنىڭ ئوغلى ئۇدمىش. توغرا، ئالىپ ئاتىلىپ بۇغرا قاراخانغا جاندار بولغانىدىڭىز، ماۋۇ تەقدىرنى كۆرۈڭ. بۇرۇن جەڭلەردە تەقدىرداش بولغان ئالىپلار، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بىر ـ بىرىمىزگە قارشى قىلىچ كۆتۈرۈپ جەڭگاھتا ئۇچرىشىپ قالدۇق، خۇدايا توۋا ... ــ دېدى ئاشانتۇتۇق.

ــ ئەمدى تونۇدىڭىز، سانغۇن، ئەگەر مالال كۆرمىسىڭىز، ئاۋۇ ئوغلۇمنىڭ جەستى ئاتلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا چەيلىنىپ كەتمىسۇن. سىپاھلىرىڭىزغا بۇيرۇغان بولسىڭىز، ماۋۇ دۇمبەل ئۇستىگە ئاچىقىپ قويسا ئىكەن، ــ باغرى ئېچىشىپ كەتكەن ئاتا ئۇنىڭدىن ئۆتۈندى.

ئاشانتۇتۇق سىپاھلىرىغا بۇيرۇپ ئېلىبەگنىڭ جەستىنى دۇمبەل ئۇستىگە قويدۇردى. ئۇدمىش كۆكسىگە نەيزە سانجىلىپ ئۆلگەن ئەلەمدارنىڭ قولىدىكى قاراخانىيلار ئېلىنىڭ توغنى ئەكېلىپ ئۇنىڭ يۈزىگە ياپتى.

ــ مەن «بۆرە ئويۇنى» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قاچقان بولۇپ سىزنى ئالدام خالتامغا چۈشۈردۈم.

ــ بۇنى بىلدىم، نامەرد ئىكەنسىز، ــ ئوغلىنىڭ جەستىگە قاراپ ئولتۇرغان ئۇدمىش زەردە قىلدى.

ــ مەن مەردلىك قىلىۋاتىمەن. سىزنىمۇ مەيلىڭىزگە قويۇپ بەردىم، ھايات قېلىشنى خالىمامسىز؟ ــ سورىدى ئاشانتۇتۇق قىلىچنىڭ بىسىدىكى قانىنى يالاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ قورقۇنچلۇق چىرايىدا مەسخىرە كۈلكىسى بار ئىدى.

ــ كۆردىڭىز، ئوغلۇم ئەسىرگە چۈشۈشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپ، پېقىر ئاتىسىنى يەرگە قاراتمىدى، شۇڭا ياش تۆكمىدىم، سانغۇن. مەن ھەقانىيەت، ئادالەت ئۈچۈن، بۇغرا قاراخان ئۈچۈن، خەلقنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن نامەردلەر بىلەن جەڭ قىلدىم !

ـــ شۇنداقمۇ، ئۇدمىش سانغۇن، ـــ ئاشانتۇتۇق قىلىچىنى ئۇياق ـ بۇياققا ھەيۋە قىلىپ شىلتىدى، ـــ قانخورلۇق قىلالىغان پادىشاھ، سانغۇنلار داڭق چىقىرالايدۇ. مەن شۇنىڭ ئۈچۈن جەڭگە ئامراق. مۇھەممەد ئارسلانخان ئالىيلىرى قاراخانىيلار ئېلىگە بۇغرا قاراخان بولسا بىزدەك سانغۇنلارنىڭ ئامىتى كېلىدۇ، جەڭگاھتا ياغ چاينايمىز، خوتۇنلىرىمىزنى يېڭىلايمىز. سىز ئەل بولۇڭ، گۇناھىڭىزنى ئارسلانخانىمىزدىن تىلەپ مەقسىتىڭىزگە يەتكۈزەي.

ـــ جۆيلۈمەڭ ! سىز يوتقاندا ئەمەس، جەڭگاھتا ... ـــ ئۇدمىش غەزەپلەنگىنىدىن چاچراپ تۇردى. ئاغرىق كۈچىيىپ «ۋاي ...» دەپ توۋلاپ سالماسلىقى ئۈچۈن لېۋىنى چىشلەپ قانىتىۋەتتى.

ـــ ئۇدمىش سانغۇن، ـــ دېدى ئاشانتۇتۇق مۇلايىملىق بىلەن قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ، ـــ مۇھەممەد ئارسلانخان ئالىيلىرى ئاكىسى قولدىن كەتكۈزۈپ قويغان ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم ئېلىنى، ئىدىقۇت دىيارىنى ئۆز ئىلكىگە ئالماقچى. ئۇ غەيۇر، قولى ئوچۇق، مەرد پادىشاھ، قىلىمەن دېگىنىنى قىلىدۇ، سىزنى كەچۈرىدۇ. جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنىڭىزغا بۇيرۇق بېرىڭ، قورالىنى تاشلاپ ئەل بولسۇن !

ئۇدمىش قىلىچىنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتقان ئوڭ قولىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

ـــ مۇھەممەد ئارسلانخان بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلدى، ئادالەت، ھەققانىيەتتىن يۈز ئۆرۈدى ! ئۇنىڭ قاراخانىيلار ئېلىنى بىرلىككە كەلتۈرىمەن دېگىنى يالغان، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، نامەرد، قانخور سانغۇنلارغا ئامەت كەلتۈرىدىغىنى راست! ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىمەن دەپ ئەھدە قىلغانمەن. سول قولۇمدىن، ئوغلۇمدىن، نۇرغۇن سپاھلىرىمدىن ئايرىلدىم. ئوڭ قولۇمدىنمۇ، جېنىمدىنمۇ ئايرىلىشقا رازىمەنكى، ھەرگىزمۇ ئۇ

ئاسىيغا ئەل بولۇپ، ساڭا ئوخشاش قارا يۇز بولۇپ ياشاشنى خالىمايمەن ! ــ ئۇدمىش نەزىرىنى جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنلىرىغا قارىتىپ، ــ ئەزىمەتلەر، ئاسىي سىپاھلارغا ھەرگىز تەسلىم بولماڭلار ! جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىڭلار! ــ دەپ ئەمر قىلدى.

ــ توختات سۆزۈڭنى! ــ قەھرى بىلەن ۋارقىرىدى ئاشانتۇتۇق قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇپ، ــ بىللە جەڭ قىلغان قېرىندىشىم ئىكەن، دەپ رەھىم قىلسام، ھەددىڭدىن ئېشىۋاتسەنغۇ. ئاللىبۇرۇن ئەسىرگە چۈشكەن سانغۇن سەن. مۇشۇ تاپ قىلىچىمنى بىر شىلتىسام، بېشىڭ تېنىڭدىن جۇدا بولىدۇ. ياشاشنى خالىساڭ تىزلىنىپ مەندىن كەچۈرۈم سورا، قېنى تىزلان !

ئۇدمىش كۈلدى.

ــ قارا نىيەتلەر ھېچقاچان ئالىيجاناب، مەردانە بولالمغان ئەمەس. سەنمۇ بىر نامەرد، تولا كۆرەڭلىمەي مەيدانغا چۈش!

ئاشانتۇتۇق قاقاھلاپ كۈلدى:

ــ كەل، ئارماندا قالما، تەلىيىڭنىڭ كاجلىقىنى ئۆزۈڭدىن كۆر، ــ ئۇ كۆچەپ قىلىچ ئۇردى، ئۇدمىش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى قاچۇردى. يۇلغۇن شېخىنى كېسىپ چۈشكەن قىلىچ يەرگە قادالدى.

ــ تەلىيىڭ ئانچە كاج ئەمەس ئوخشايدۇ، ساق قالدىڭ، ئەمدى نۆۋەت ساڭا، ــ ئىككى پۇتىنى كېرىپ بىر قولىدا قالقان، بىر قولىدا قىلىچ تۇتقان ئاشانتۇتۇق پىسەنت قىلمىغان ھالدا ھىجايدى.

ئۇدمىش قىلىچنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى. ئاشانتۇتۇقنىڭ سول قولىغا چاپماقچى بولۇپ، بىر ئۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ قولىنى جەينىكىدىن ئۈزۈۋەتتى. ئاشانتۇتۇق ۋارقىرىمىدى. مۇھاپىزەتچىلىرى قىلىچ ـ نەيزىلىرى بىلەن ئۇدمىشنى قىيما ـ

چىمىا قىلىۋەتمەكچى بولۇپ يوپۇرۇلۇپ كەلگەندە:

ـــ ئارقاڭغا قايتىش، بۇنىڭغا ئۆزۈم تېتىيمەن ! ـــ دەپ توسۇۋالدى.

مۇھاپىزەتچىلەر ئارقىغا يېنىشتى.

ـــ دەرھال جەڭگە كىرىپ، سۇلايمان ئارسلانخان چاپاۋۇللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەسىرگە ئېلىش! قارشىلىق قىلغانلارنىڭ زۇۋانىنى ئۆچۈرۈش!

ـــ خوپ، سانغۇن جانابلىرى ! ـــ ئۇلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ جەڭگاھقا ئۆزلىرىنى ئېتىشتى.

ئاغرىقنىڭ قاتتىقلىقىدىن يۈزلىرى پۈرۇلۇپ، لەۋلىرى كۆكىرىپ كەتكەن ئاشانتۇتۇق چەتتىرەك يېقىپ قويۇلغان گۈلخاندىن ئوتۇن چوغىنى ئېلىپ، قان تامچىلاۋاتقان جەينىكىگە باستى. ۋارقىراپ سالماي دەپ لەۋلىرىنى چىشلەپ قانىتۇەتتى. پۈتىلداپ كۆيگەن جەينەك قارايدى، ئېقىۋاتقان قان توختىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بويۇن ـ بېشىدىن سۇدەك قۇيۇلۇۋاتقان تەر توختىمىدى.

ـــ ئەمدى تەڭلەشتۇق، ئاشانتۇتۇق. جەڭدە چېپىۋەتكەن قانچە ـ قانچە ئادەملەرنىڭ ئاغرىق ئازابىنى قانداق تارتقانلىقىنى خۇدا بىزگىمۇ كۆرسەتتى. بۇ بىر بېشارەت، جەڭدىن قول ئۈزەي دېسەڭ ـــ سىپاھىلىرىڭغا بۇيرۇق قىل، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقسۇن !

ئۇدمىشنىڭ سۆزى تۈگىمەي، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن قىلىچىنى قولىغا ئالغان ئاشانتۇتۇق ئۇنى چاپماقچى بولدى. ئۇدمىش ئۆزىنى قاچۇردى. ئاشانتۇتۇق بار كۈچى بىلەن قىلىچنى شىلتىپ، سەنتۇرۇلگىنىچە يىقىلىپ ھوشىدىن كەتتى. بۇنى كۆرگەن ئەتراپتىكى سىپاھىلار يوپۇرۇلۇپ كەلگىنىچە نەيزە سانجىپ، قىلىچ ئۇرۇپ، ئۇدمىشنىڭ تېنىنى پارە ـ پارە قىلىۋەتتى.

جەڭمۇ توختىدى. ئۇدمىش چاپاۋۇللىرىنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، تىرىكلىرى ئەسىر چۈشتى.

4

كۈن پاتتى. كەچكى شەپەق چۆلدىكى يۇلغۇنلارنى قىزارتتى. قانغا مىلىنىپ ياتقان جەسەتلەر تۈننىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا قۇرۇشقا باشلىدى. شۇ چاغدا يېتىپ كەلگەن مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ لەشكەرلىرى قانغا بويالغان سايلىقتا توختىدى.

چاپاۋۇللاردىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ئاتتىن سەكرەپ چۈشكىنىچە مۇھەممەد ئارسلانخان ئالدىدا تىزلانغان بوزاغۇ:

ـــ ئۇلۇغ شاھىم، دەل ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپتۇق، ـــ دەپ ئەھۋالنى بايان قىلىپ يەر ئۆپتى، ـــ غەلىبە قىپتۇق. ئاشانتۇتۇق سانغۇن سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ چاپاۋۇل قىسمىلىرىنى پۈتۈنلەي ئەسىر ئاپتۇ. ئەمدى ئۆز ئادەملىرىمىزنىڭ جەسەتلىرىنى جەڭگاھتىن ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلغاچ، سىپاھلىرىمىز ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالسۇن. سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ سىپاھلىرىمۇ دەرمەھەل يېتىپ كېلىشى مۇمكىن. ئۇلار ساي تېشىدەك ياتقان ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئۆلۈكلىرىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتسۇن، كۈچ ـ قۇدرىتىمىزدىن تىترىسۇن، روھلىرى چۈشۈپ ئۇمىدى ئۈزۈلسۇن.

ـــ دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ، يۈزىگە سىم تور تارتقان بوزاغۇنىڭ كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ئىدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ئەھۋالىنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، بوزاغۇنىڭ تەلىپى بويىچە پەرمان چۈشۈردى. سىپاھلار جەڭگاھتىكى ئۆز ئادەملىرىنىڭ جەسەتلىرىنى يۇلغۇن، توغراقلىق ئىچىگە دەپنە قىلىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان بارگاھ قۇرغۇزمىدى، ۋەزىر ـ

ۋۇزرالىرى، جاندارلىرى بىلەن توغراقلىقنىڭ ئىچكىرىسىگە يوشۇرۇندى.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ لەشكەرلىرى خۇپتەندىن يانغان مەھەلدە يېتىپ كەلدى. ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا جەڭگاھتىكى جەسەتلەرنى كۆرۈشتى. بەزىلەرنىڭ ئىچىگە قورقۇنچ چۈشتى، بەزىلەر ئېچىنىشىپ يىغلاشتى، بەزىلەر غەزەپكە كەلدى.

غەزەپتىن قۇيقا چاچلىرى تىكلەشكەن يۈسۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، قايغۇرۇپ ھەسرەت چېكىش بىلەن زىيانىنى ئورنىغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. قارىغاندا، مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ سىپاھلىرى مۇشۇ ئەتراپتا يوشۇرۇنۇۋالغاندەك تۇرىدۇ. بىز دۇشمەن قورشىۋالغۇچە دەرھال چېكىنەيلى، بولمىسا تۇزاققا چۈشۈپ قالىمىز، — دېدى.

سۇلايمان ئارسلانخان باش ۋەزىرىنىڭ سۆزىنى توغرا تېپىپ دەررۇ بۇيرۇق بەردى.

— سۇباشىلار، سىپاھلىرىمىز يارىدار ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى ئېلىپ چاپسان ئارقىغا قايتسۇن!

سىپاھلار ئالدىراشلىق بىلەن ئارقىغا قايتىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ يوشۇرۇنغان لەشكەرلىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن قاپسىپ كېلىپ ئۇر ـ چاپ قىلىشقا كىرىشتى. قارا قۇيۇن كۆتۈرۈلگەندەك شىددەتلىك جەڭ باشلاندى.

تۇمەنلىگەن ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغان قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ جاراقشىغان ئاۋازى، ئومۇت، گۈرزىلەرنىڭ تاراق ـ تۇرۇقىلىرى، يەر تېپىپ كىشنىگەن ئاتلارنىڭ ئاۋازلىرى، يارىلانغان، ئاتتىن يىقىلغانلارنىڭ قىيا ـ چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەرۇئاسمان ناله قىلغاندەك گۈرۈلدەيتتى، زېمىن قانغا بويالدى.

بەگيۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ نۆكەرلىرىمۇ، چۇمۇلىدەك يامراپ كەتكەن دۇشمەن لەشكەرلىرى بىلەن قىلىچلىشىپ،

نەيزىلىشىپ، سەھەرگىچە بۇغرا قاراخانغا ئۇلارنى يېقىن كەلتۈرمىدى. نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ لەشكەرلىرى تاڭ يورۇشقا باشلىغاندا، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قورشاۋدا قالغان سىپاھلىرىنى توپ ـ توپى بىلەن ئەسىر ئېلىپ، تېخىمۇ غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇمنى كۈچەيتتى.

بەگيۇسۇپ بىر يۇلغۇن تۇۋىدە ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان ئادامتوغرۇلنى كۆرۈپ «يارىلانغان بولسا كېرەك» دەپ ئېتىنى شۇ تەرەپكە چاپتۇردى. بىرقانچە مۇھاپىزەتچى نۆكەرلەرمۇ بىللە ئات سالدى. ئۇلار كەلگەندە تاغىقىغا نەيزە سانجىلغان بۇ قېرى سانغۇن قوللىرىنى سوزغىنىچە جىم ياتاتتى. بەگيۇسۇپ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ تىنىقىنى تېكشاپ، قۇربان بولغانلىقىنى بىلدى. ئۇنىڭ ئاپپاق ساقىلى قانغا مىلەنگەنىدى.

بەگيۇسۇپنىڭ ھەرياققا تىكىلگەن كۆزى سەل نېرىدا پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىلگەن بىر جەسەتكە چۈشتى، بېرىپ سەپسېلىپ جەسەتنى تونۇدى. «ئۇدمىش ئاغام ...» دەپ ناله قىلدى ئۇ. ئاندىن يۇزىگە تۇغ يېپىلغان جەسەتنىڭ يېنىغا كەلدى، تۇغنى قايرىپ چۆچۈپ كەتتى، كۈيۈئوغلى ئېلىبەگنى تونۇغانىدى. ئۇنىڭ چىرايى ئاق مەشۇتتەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى. بۇ ياش يىگىت ئۇخلاۋاتقاندەك شۇنداق چىرايلىق ياتاتتى. بەگيۇسۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «ئادامتوغرۇل بوۋام ئوغلى ۋە نەۋرىسىنىڭ يېنىغا كېلىۋېتىپ جان ئۈزۈپتىكەن ـ دە ... ئاھ، خۇدا! سەن كۆرۈپ تۇرغانسەن! ...» دەپ ناله قىلىپ ئۆزىنى زادىلا تۇتالماي قالدى. ئىككى كۆزى ئوقچۇپ تۇرغان بۇلاققا ئايلاندى، يېشى يامغۇردەك تۆكۈلدى ...

ـــ مانا بۇ بۇغرا قاراخانىنىڭ يۇغرۇش باشى بەگيۇسۇپ، تۇتۇڭلار! ـــ دېگەن قوپال ئاۋاز قۇلىقىغا كىرگەندە، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى. كۆك چېقىر كۆز، سېرىق ساقال بىر ئادەم بېشىدا قىلىچ يالتىڭلاپ تۇراتتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇشىغا بېشىغا گۈرزە تېگىپ ھوشىدىن كەتتى. ئۇنى ئۇرغان بوزاغۇ

ئىدى.

مۇھاپىزەتچىلەر بەگيۇسۇپنى قوتۇلدۇروش ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمىدى. بەزىلىرى ئېغىر يارىلاندى، بەزىلىرى جېنىدىن ئايرىلدى.

يانىپېشىغا نەيزە تېگىپ ئاتتىن يىقىلغان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ ئەسىر چۈشتى.

بەگيۇسۇپ ھوشىغا كەلگەندە چەمبەرچاس باغلۇۋېتىلگەنىدى. ئۇ سۇلايمان ئارسلانخانىنى، لەشكىرىي قازى نۇرىدىن دامۇللا ھاجىنى، باشقا ۋەزىر ـ سەركەردىلەرنىمۇ باغلۇۋېتىلگەن ھالدا كۆرۈپ ئىچىدە مۇناجات قىلدى:

«ۋاھەرىخا ... بۇ بالا ـ قازا نېمە ئۈچۈن؟ ئادالەت، ھەققانىيەت ئۈستىدىن زالالەت ۋە جاھالەت غەلىبە قىلىپ كېتەرمۇ؟ خۇدا ئۆزۈڭ كۆرۈپ ـ بىلىپ تۇرۇپسەن، سەن ئادىل ھۆكۈم قىلغۇچى، زالىمنىڭ زۇلمىدىن خەلقنى پاناھ تىلەيمەن ! ...»

5

قۇمار بېكە تالاسقا كېلىپ، جاندارلار باشى بولغان ئاكىسى ۋە دوقاقبەگنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ھەرقايسى دىيار، ئايماقلاردىكى قىساسكار قارلۇقلارنى ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشكەنىدى. بىرنەچچە يىل ئىچىدە بىر زور يوشۇرۇن قوراللىق كۈچنى بارلىققا كەلتۈردى. سۇلايمان ئارسلانخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، مۇھەممەد ئارسلانخاننى تەختكە چىقىرىش ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلىدىن قۇمار بېكەگە ئالدانغان مۇھەممەد ئارسلانخان ئۇلارنى قوللىدى، مەدەت بەردى. سىپاھلىرى ئون تۇمەنگە يەتكەنده قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلگەنىدى.

قۇمار بېكەمۇ يۈزدىن ئارتۇق كېنىزەك ـ دېدەكلىرىنى

كەينىگە سېلىپ، بۇ زور قوشۇن بىلەن بىللە يولغا چىققانىدى. دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ، چىلان تورۇققا مىنگەن قۇمار بىكە ناھايىتى روھلۇق بولۇپ، غەيرىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ چوڭ خوتۇنى ئالتۇن تارىم ئەردەنى خاتۇنمۇ بۇ لەشكەرلەر بىلەن بىللە ئىدى. ئۇ نەچچە يىلدىن بېرى ئوغلى ھۇسەيىن ئارسلانخانىنىڭ يېنىدا كۆتۈنۈپ كېلىۋاتاتتى، كېلىنى بۇۋىرابىيەدىن تولىمۇ رازى ئىدى. ئېرىنى رام قىلىۋالغان قۇماربىكەنى كۆرۈشكە كۆزى يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭدىن نېرى تۇراي دەپ، بۇ ئوغلىنىڭ يېنىغا كېلىۋالغانىدى. بۇ قېتىم بويىندىن باغلاپ ئېلىپ ماڭغان كالىدەك ئىلاجسىز يولغا چىققانىدى. كۈندىشى قۇماربىكە بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشنى خالىماي، كېنىزەك، مۇلازىملىرى بىلەن چۈشكەن مەپىنى ئاستا ھەيدەتتىپ ئارقىدىراق قالغانىدى. قارا بويۇنغا مىنگەن نەۋرىسى مەھمۇد تېگىن ئۇنىڭ يېنىدا كېلىۋاتاتتى. بۇ شاھزادە دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىمەستىن ئادەتتىكىچە كىينىگەنىدى. شۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن قەشقەرگە كېتىۋاتقان بوۋىسىنى ئۇ ئانچە ياقتۇرمايتتى. تاغىسى بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخاننى بولسا خېلى ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنى ئىلىمنىڭ، ئىلىم ئەھلىنىڭ دوستى، ھىمايىچىسى دەپ بىلەتتى. قەشقەرگە يۇرۇش قىلىشقا قوشۇلماي، بۇ توغرۇلۇق ئاتىسى ھۇسەيىن ئارسلانخانغا دەپمۇ گەپىنى يېگۈزەلمىگەنىدى. بوۋىسى ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى بىلگەندىن كېيىن، «ئاكام بوشاڭ، ئەلەۋىلەر①گە مەملىكىتىمىزنىڭ يېرىمىنى تارتقۇزۇپ قويىدى. مەن تارتقۇزۇپ قويغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، ھەسەنىلەر②نى قۇدرەت

---

① ئەلەۋىلەر ـــ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قىزى نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۆزلىرىنى سەئىد ئەۋلادى ۋە ھەقىقىي تەخت ۋارىسى دەپ ھېسابلايتتى.

② ھەسەنىلەر ـــ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى ھارۇن ھەسەن بۇغراخانىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ ئۆزلىرىنى تەخت ۋارىسى دەپ بىلەتتى.

تاپتۇرىمەن» دەپ مەھمۇد تېگىننى ئويلاندۇرۇپ قويغانىدى. «ئەگەر بۇۋام ئەلەۋىلەر بىلەن ھەسەنىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرەلمىسە ياخشى بولاتتى. بۇۋام مەغرۇر، ئالدىراڭغۇ ئادەم، بۇ يۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولاركىن؟ جەڭ بولۇپ قالسا ھەرگىز جەڭگە كىرمەيمەن» دېگەن ئىرادىگە كېلىپ، مومىسى بىلەن ئانىسىنىڭ مەپلىرى ئارىلىقىدا يازماقچى بولۇۋاتقان كىتابى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ئۇچ تاغ ئېتىكىدە بولغان قانلىق جەڭگە قاتناشمىدى. قۇمارىبىكە ئۇنىڭ جەڭدە ئۆلۈشىنى ئارزۇ قىلىپ، بوزاغۇدىن پات ـ پات سوراپ تۇردى. مەھمۇد تېگىن جەڭگە قاتناشمىغىنى بىلەن، قېرىنداشلىرىنىڭ بەھۇدە ئۆلۈمىگە چىدىمايى، پارىلانغان يۈرىكى نەيزە، قىلىچ تېگىپ يارىلانغانلاردىنمۇ بەكرەك ئاغرىۋاتاتتى. ئۇ بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ۋە بەگيۇسۇپ، نۇرىدىن دامۇللا ھاجى قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا، پەقەت چىداپ تۇرالمىدى. بۇ چاغقىچە تىزلىنىپ باقمىغان مەھمۇد تېگىن ئاتىسى ھۈسەين ئارسلانخانىنىڭ ئالدىدا تىزلاندى:

ــ ئاتا، بۇ ئادالەتسىزلىك ئەمەسمۇ؟ بۇغرا قاراخانىنى باغلاۋاتسا، بۇۋام گەپ قىلماي قاراپ تۇرىدىغۇ. يۇغرۇش باشى بەگيۇسۇپ مەرىپەت كۆكسىنىڭ چىراغى بۆگۈ بىلگە تۇرسا، ئۇنىڭغا زۇلۇم قىلساق خۇدا راۋا كۆرەرمۇ؟ ئەلنىڭ ئىمامى شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن دامۇللىغا يەتكەن ئازار بىزگە يەتمەسمۇ؟ ئاتا، ئۆتۈنۈپ قالاي، بۇۋامغا دەپ ئۇلارنى باغلاقتىن خالاس قىلغايلا.

ــ بالام، ئوغلۇڭنىڭ تىزلىنىپ تەلەپ قىلىۋاتقىنى جەڭ قورالىمۇ ياكى بۇغرا قاراخانىنىڭ گۇناھىنى تىلەشمۇ؟ ــ دەپ سورىدى ئاق باش جەدە ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان مۇھەممەد ئارسلانخان.

هۇسەيىن ئارسلانخان ئوغلىنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزدى. بۇنى ئاڭلاپ تۇرالماي قالغان بوزاغۇ مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ:

ــ ئۇلۇغ شاھىم، ھەزرەتلىرى نۇسرەت قازاندىلا. بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە چىقىۋالغان سۇلايمان ئارسلانخان مەغلۇپ بولدى. ئۇنىڭ يۇغروش باشى، سۇباشىلىرى، شەيخۇلئىسلامى، سانغۇنلىرى ئۆزى بىلەن بىللە ئەسىر ئېلىندى. بۇلار قەتل قىلىنمىسا، ئۇلۇغ مەقسەتلىرىگە يېتەلمەيدىلا. يىلانىڭ بېشى ئۈزۈلمىسە، قۇيرۇقى جىم ياتمايدۇ. ئۇلار ھايات قالدۇرۇلسا، جايلاردىكى ۋە سىپاھلار ئارىسىدىكى ھەمنەپەسلىرى ئەلگە ئارامليق بەرمەيدۇ. شاھىنشاھىم، ئوردۇكەنت دەرۋازىسىدىن كىرىشتىن بۇرۇن ئۇلار ئۆلتۈرۈلۈشى زۆرۈر، دېدى ئىلتىجا قىلىپ.

ــ ئۇلۇغ ئەل باشى، مەملىكەت بېگى خاقانىم، ــ جەڭ لىباسى كىيىپ، يۈزىگە سىم تور تارتقان دوقاقبەگ بوزاغۇنىڭ يېنىدا تىز چۆكتى، ــ قەيسەر بەگ جانابلىرى ھەق گەپنى قىلدى. ئالىيلىرىنىڭ شۇنچە داغدۇغا بىلەن كېلىۋاتقانلىرىنى ئاڭلىغان سۇلايمان ئارسلانخان قىلىچىنى بوينىغا ئېسىپ ئالدىلىرىغا چىقسا، تىزلىنىپ گۇناھىنى تىلىسە، سىلى ئەپۇ قىلسىلا، تاجۇتەختىنى تىنچ ـ ئامان ئۆتكۈزۈۋالسىلا بولاتتى. ئەمما، ئۇ لەشكەر تارتىپ چىقىپ يوللىرىنى توستى، نۇرغۇن سىپاھلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇنى قانداقمۇ كەچۈرگىلى بولسۇن! بۆگۈ بىلگە بولغان يۇغروش باشى بەگيۇسۇپنىڭ ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ئالىيلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا جۈرئەت قىلىشى ھەرگىز باش ئەگمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەر بىز ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان بولساق ئاللىبۇرۇن قىيما ـ چىيما قىلىۋەتكەن بولاتتى. شاھىم، بۇ توغرۇلۇق ئىككىلەنمىسىلە، دەرھال قەتل قىلىپ ئوردۇكەنتكە قاراپ يولغا چىقىشقا ئەمر قىلغايلا.

مۇھەممەد ئارسلانخان بىردەم ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا،

بىر دەم بوزاغۇ بىلەن دوقاقبەگكە كۆز يۈگۈرتۈپ، ئېغىز ئاچاي دەپ تۇرۇشىغا، مەھمۇد تېگىن دەس تۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتتى.

ــ بوۋا، سەۋر قىلسىلا، ئالدىراڭغۇلۇقنىڭ ئاقىۋىتى باشقا چوماق بولىدىغان ئادامەتلىك پۇشايمان بولىدۇ. ئالدىرىمىدىكى بۇ باغلانغان كىشى ــ سىلىنىڭ ئاكىلىرى، مەملىكەتنىڭ ئۇلۇغ خاقانى، بىزگە قانات يېيىپ كېلىۋاتقان بۇغرا قاراخان! ئېيتسىلا، باغرىلىرى تارتىشماي ئۇلتۇرۇشكە ئەمر قىلامدىلا؟ ئۇلۇغ تەڭرى كۆرۈپ تۇرسا، ئۇنىڭ قەھرىدىن قورقماي كىشى قارا بۆگۈ بىلگەنى ئۆلۈمگە بۇيرۇمدىلا؟ ئۇلارنى قەتل قىلىپ مەملىكەت ئەھلىگە، بۇغرا قاراخان جەمەتىگە قانداق جاۋاب بېرىدىلا؟

مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ قىزارغان كۆزلىرى، ئاق يوللۇق شايى تون كىيىپ، قارا جىيەكلىك سەككىز تالا بۆكىگە سەللە ئورالغان مەھمۇد تېگىنگە قادالدى ــ يۈ، ئاقىرىشقا باشلىغان ساقىلىنى سىقىملاپ تۇرۇپ قالدى.

ــ ئېلىكخان ئالىيلىرى، ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسىلە، قارا نىيەت نامەردلەردىن ئەلگە زىيىنى تېگىدىغان شۇملۇق چىقىدۇكى، ئەلگە پايدىسى تېگىدىغان مەسلىھەت چىقمايدۇ. ئاكىلىرى بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى پەزىلەتلىك خاقان، نادانلىق ــ جاھالەتنىڭ دۇشمىنى، ئىلىم ــ مەرىپەتنىڭ دوستى! قاراخانىيلار ئېلى يىگىرمە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ شاھىنشاھلىقىدا ھەر جەھەتتىن رونىق تاپتى. مانا شۇنداق بەرىكەتلىك تۇرمۇشتا ئېجىل ــ ئىناق ياشاۋاتقان خەلقنىڭ خاتىرجەملىكىنى لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ بۇزۇۋەتتىلە، مەقسەتلىرى قان تۆكۈپ تەختكە چىقىش بولسا، مانا مېنى ئۆلتۈرسىلە. ئادىل، رەھىمدىل بۇغرا قاراخانىمىزغا بۇنداق زۇلۇم قىلمىسىلا. بوينۇم قىلدا باغلاقلىق، ئاللادىن قورقمەنكى، ئۆلۈمدىن قورقمايمەن، ــ دېدى بەگيۇسۇپ

كۆكرىكىنى كېرىگەن ھالدا ئالدىغا بىر قەدەم چامداپ. ئۇ مەھمۇد تېگىنگە بېشىنى ئېگىپ ئۇنسىز سالام بەردى.

— بەس! يۇغرۇش باشى، مەن تىلىكىڭىزگە يەتكۈزەي، جاللات! — ۋارقىرىدى مۇھەممەد ئارسلانخان ئاتتىن سەل كۆتۈرۈلۈپ.

— لەببەي، — يۈزلىرىگە قارا نىقاب تارتىپ، قىزىل تون كىيگەن ئىككى جاللات قىلىچلىرىنى يالتىڭلاپ تىزلاندى.

— قايسى گۇناھكارنىڭ بېشىنى كېسىمىز؟

مەپىنىڭ پەردىسىنى سەل قايرىپ كۆز سالغان قۇمارىبىكەنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى. بوزاغۇ، دوقاقبەگ بىر ـ بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەشتى.

— بوۋا! — مەھمۇد تېگىن ئىلتىجا قىلىپ، مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ جاللاتلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈشىگە ئىمكانىيەت بەرمىدى، — بۆگۈ بىلگە يۇغرۇش باشى ھەق گەپنى قىلسا ئۆلۈمگە بۇيرۇمدىلا؟ ئاكىلىرى بۇغرا قاراخاندىن تەختنى تارتۈۋلىش ئۈچۈنلا ئۇنى ئۆلتۈرەمدىلا؟ «ئەلقىساسۇ مىنەلھەق» ئىكەنلىكى ئەسلىرىدىن چىقتىمۇ، بوۋا؟ قانغا بويالغان قىلىچلىرىنى ئەمدى قىنىغا سالسىلا! ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ، پاشىغىمۇ ئازارى يەتمەيدىغان ئالىملارنىڭ قاتىلى بولۇپ قالمىسىلا! راستلا ئۆلتۈرمەكچى بولسىلا، ئاۋۋال پېقىرنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلسىلا! — بۆگۈ بىلگە مەھمۇد تېگىن بېشىنى يەرگە قويدى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ئۇجۇقۇپ كەتتى. مەڭىز گۆشلىرى تارتىشىپ، چېكە تومۇرلىرى كۆپۈپ چىقتى. چىرايى قارىداپ، ئاغزىغا گەپ كەلمەي قالدى. ئۇنىڭغا ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلىدىغان باشقا بىر كىشىمۇ چىقمىدى.

— بۇلار ئوردۇكەنتكە ئېلىپ بېرىلىپ زىندانغا تاشلانسۇن! — دەپ ئەمر قىلدى مۇھەممەد ئارسلانخان ئاخىرى زۇۋان سۈرۈپ.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، — دوقاقبەگ، بوزاغۇ تەڭلا

پەرمانبەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ تىزلاندى.

— دوقاقبەگ، قەيسەربەگ، سىلەر بەش تۇمەن لەشكەر بىلەن دەرھال ئاتلىنىپ، مەن بارغۇچە ئوردۇكەنتنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ تۇرۇڭلار!

— ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۇرىمىز، ئالىيلىرى.

ئۇلار كەينىچە بىرقانچە قەدەم مېڭىپ، يەنە بىر قېتىم باش ئەگدى ـ دە، سۇلايمان ئارسلانخان، بەگيۇسۇپلەرنى ھارۋىغا سېلىپ مېڭىپ كېتىشتى.

مۇبادا، مەھمۇد تېگىن جاندىن كېچىپ خۇنخور پادىشاھنى توسۇمىغان بولسا، ئالەم بىر ئۇلۇغ ئالىمدىن ئايرىلىپ قالغان بولاتتى.

مەھمۇد تېگىن:

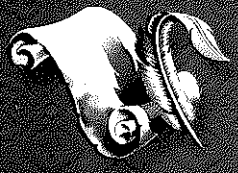
— بوۋا، بېشى كېسىلگەن بىلەنمۇ ئەل قەلبىدە ئالىم ئۆلمەيدۇ. پۇت ـ قوللىرىنى باغلاش مۇمكىنكى، ئالىمنىڭ قاناتلانغان پىكرىنى باغلاش مۇمكىن ئەمەس! — دېدى ـ دە، بىرنەچچە قەدەم نېرىدا تىزگىن سىيرىپ تۇرغان قىزىل تورۇقنى مىنىپ ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى.

مۇھەممەد ئارسلانخان ئېغىز ئاچالماي، قاقىقان قوزۇقتەك تۇرۇپلا قالدى. قۇمارىبىكە، بوزاغۇ باشچىلىقىدىكى مۇناپىقلار، رەزىل كۆچلەر خۇپىيانە پىلانلىغان سۇيىقەستلىك ئويۇنىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ جان تەسەددۇق قىلغان سان ـ ساناقسىز ئالىپ ـ سەركەردە، لەشكەرلەرنىڭ جەسەتلىرى بىلەن تولغان، قانغا بويالغان كەڭ دەشت ـ بايازان ئاجايىپ ۋەھىمىلىك، سىرلىق تۇسكە كىرگەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ (1) (رومان)

ئاپتورى: ھاجى مىرزاھىد كېرىمى
مەسئۇل مۇھەررىرى: باربجان زەپەر
مەسئۇل كوررېكتورى: رەناگۇل ئابلىمىت
رەسمىنى سىزغۇچى: ئابدۇكېرىم نەسىردىن
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991-2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: بېيجىڭ شۇنچېڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 24.75
نەشرى: 2015 ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2015 ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 5000
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 17304 - 4
باھاسى: 67.00 يۈەن

رەسىمى سىزغۇچى: قابدۇكبرىم ئەسىردىن
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر ساليھ
مۇقاۋا خېتىنى يازغۇچى: ھەمەت ئەۋەت

ISBN 978-7-228-17304-4
9 787228 173044 >
定价:67.00元